

انسان

جي

تاريخ

حصو ڀاريون

حبيب الله صديقي

انسان جي تاريخ

(حصو پهريون)

مصنف

ڊاڪٽر حبيب الله صديقي

ناشر

حبيب صديقي اڪيڊمي - ڄامشورو

بي ۲۷ - سنڌ يونيورسٽي ايمپلائيوز ڪوآپريٽو هائوسنگ

سوسائٽي ڄامشورو

ڪتاب جا حق واسطا محفوظ آهن

ڪتاب جو نالو	:	انسان جي تاريخ (حصو پهريون)
مصنف	:	ڊاڪٽر حبيب الله صديقي
نگران طباعت	:	محمد موسيٰ پٽو
ڪور ڊزائين	:	عابد علي پٺاڻ
ڪمپوزنگ	:	اسلامڪ ڪمپيوٽر ڪمپوزنگ سينٽر
		400/بي يونٽ نمبر 4 لطيف آباد،
		حيدرآباد. فون 861864
ڪمپوزر	:	عبدالمنيت (منصوري پٽو)
هڊيو	:	300 روپيا
تعداد اشاعت	:	1000
پريس	:	سنڌ يونيورسٽي پريس. حيدرآباد

انتساب

نالو انهيءَ عظيم جو قائم قديم آهي،
جنهن انس کي نوازيو، سو ربِ حريم آهي،
جيڪي حبيب جانن، سڄي رستم نوا
پاڻ ئي ٿو پاڻ ڄاڻي، پاڻ ئي عليم آهي.

باسمه تعالي تعارف (حرف استاد)

هي ڪتاب ”انسان جي تاريخ“ آهي. موضوع جيترو جاذب ۽ دل پذير آهي، اوترو ئي وسيع ۽ گهڻ طرفو آهي، هن مشڪل موضوع تي قلم کڻڻ جيتري قدر لائق مصنف جي همت ۽ حوصلي جي ساک پري ٿو. اوترو ئي سندس قلبي وسعت جي تصديق ڪري ٿو.

ڊاڪٽر حبيب الله صديقي وڏي محنت ۽ محبت سان هي ڪتاب لکيو آهي. هن موضوع بابت هن مڙني مکيه ماخذن مان دليلن ۽ نتيجن کي يڪجاء ڪري چڻ درياءَ کي ڪوڙي ۾ بند ڪيو آهي. سندس پنهنجي لفظن ۾ ته: ”مون پنهنجي مختصر مطالعي ۾ مختلف سائنسي، نظرياتي، فلسفياڻا اصولن، مذهبي عقيدن، تاريخي ۽ ادبي روايتن کي شامل ڪري، انسان جي تاريخ جو هڪ خاڪو تيار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.“ هن عبارت ۾ وڏي سنجيدگي ۽ تواضع آهي ۽ اهو مصنف جي صحيح علم، سوچ ۽ تحقيق جو ثمر آهي. صحيح علم اهو آهي جو گهڻو ڪجي ته به ٿورو ڪري ڄاڻجي!

علم الانسان يعني انسان جي تخليق، ترقي ۽ تاريخ جي ڄاڻ هڪ وڏو وسيع علم جنهن جو ماڊرن فڪري اصطلاح ۾ ترجمو ”اين-ٿرا-پا-لاجي (Anthropology)“ آهي. هن علم جي ڄاڻ سان دماغ کلي ٿو. علم الانسان، جي مطالعي کي وڏي اهميت هئڻ گهرجي سنه ۱۹۵۱ع ۾ جڏهن مون کي سنڌ يونيورسٽي ۾ شعبه تعليم جو پروفيسر مقرر ڪيو ويو ته مون پنهنجي مربي عالي دماغ وائس چانسلر علامه آءِ آءِ قاضي جي اجازت ۽ همت

افزائي سان، ايد، ايد جي نصاب ۾ هن علم جي جامع مطالعي، ۽ خاص طرح، سماجي انسانيات، (ڪلچرل اين ٿراپا لاجي) جي تفصيلي مطالعي کي لازمي ٺهرايو. پاڪستان جي تعليمي تاريخ ۾ اهو شرف سنڌيونيورسٽي جي انسٽيٽيوٽ آف ايڊيوڪيشن کي حاصل آهي جو اتان اعليٰ تعليمي نصاب ۾ علم الانسان، جي مطالعي جي شروعات ٿي.

منهنجي لاءِ اها دلي خوشي جي ڳالهه آهي جو هن ڪتاب جو دانا مصنف ڊاڪٽر حبيب الله صديقي سنڌ يونيورسٽي جي انسٽيٽيوٽ آف ايڊيوڪيشن جي ڪامياب ۽ قابل شاگرد مان آهي. سندس هي عالمانه علمي ڪتاب آئون پنهنجي خواب جي پيغام سمجهان ٿو.

هي ڪتاب سنڌي زبان ۾ هڪ اهم اضافو آهي، جنهن سان سنڌ جي نوجوانن لاءِ علم الانسان جي مطالعي ۾ وڌيڪ آساني ٿيندي. انهيءَ مقصد خاطر ئي مصنف هي ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکيو آهي، حالانڪه انگريزيءَ ۾ به لکي سگهيو ٿي. هن صاحب وڏي ڪوشش ۽ ذهانت سان ڪيترن ئي مشڪل علمي الفاظ ۽ اصطلاحن کي انگريزيءَ مان سنڌي ۾ آندو آهي، جيڪو بذات خود هڪ وڏو علمي ڪشالو آهي. آئون سندس هن ڪامياب ڪوشش تي کيس دلي مبارڪ ڏيان ٿو.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

۱۸ جولاءِ ۲۰۰۲ع

مهاڳ

اڄ جو انسان پنهنجي سموري ترقي جي باوجود خود پنهنجي لاءِ هڪ راز بنيل آهي. انهي راز کي حل ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته انسان جي مڪمل تاريخ مرتب ڪئي وڃي، جيڪا زماني جي خردبرد سبب ناممڪن آهي. البت هن وقت تائين ڪيل سڀني سائنسي ۽ فڪري ڪاوشن کي يڪجاءِ ڪري، هڪ مجموعي خاڪو تيار ڪري سگهجي ٿو جنهن لاءِ هن مطالعي ۾ وس آهر ڪوشش ڪئي وئي آهي.

هڪ سوشلسٽ سائنسدان ”انسان“ تي تحقيق ڪرڻ جي ضرورت ۽ اهميت بيان ڪندي لکي ٿو ته ”انسان هڪ راز آهي، جيڪو ضرور حل ٿيڻ گهرجي، ۽ جڏهن توهان پنهنجي پوري زندگي، انهيءَ (راز) کي حل ڪرڻ ۾ گذاري ڇڏيو، تڏهن ائين نه چئجو ته اوهان پنهنجو وقت ضايع ڪيو آهي.“ ۱ ٻيو هڪ سوشلسٽ فلاسافر لکي ٿو ته ”انسان هڪ اڻ ڪٽ ڪاٺاٺ آهي ۽ اسان لاءِ ڪاٺاٺ، زندگي جو اهو اٿوٽ ٽاڳو آهي، جيڪو ازل تائين ٻڌو رهي ٿو.“ ۲ حيوانات جي برطانوي ماهر، ڊاڪٽر چارلس ٻارون، جنهن پنهنجي نظريه ارتقاء ذريعي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته انسان باندن جي هڪ خاص قسم مان ارتقاء ڪري موجوده صورت ۾ آيو آهي، ۽ هن پنهنجي پوري زندگي انهيءَ ناڪام ڪوشش ۾ گذاري ڇڏي، تنهن ”حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾ بيحد پڇتايو ۽ چيو ته هن ”جماليات“ جي اعليٰ تر ذوق کي ضايع ڪيو هو. هن چيو ته ”جيڪڏهن مون کي ٻيهر زندگي ملي ته دماغ جي انهن حصن جي ڪار گذاري کي محفوظ ڪندس، جن جو جمالياتي ذوق سان تعلق آهي.“ ۳ ٻارون کي پنهنجي زندگي ۾ اهو ارمان رهيو ته سندس خيالن جي خالص سائنسي لاڙي، سندس ادبي ذوق، فنون ۽ موسيقي جي مزي کي ڪٽند ڪري ڇڏيو. (چئمبرسس ج ۴، ص ۲۸۷) مشرق جي فلاسفر علامه اقبال ”انسان“ جي حقيقت بيان ڪندي هڪ عمدو شعر چيو آهي:

”طلسم بود و عدم، جس کا نام ہے آدم،

خدا کا راز ہے، قادر نہیں جس پہ سخن،

اگر نه هو تڄي الجهن، تو ڪهول ڪر ڪهدون،
وجود حضرت انسان، نه روح هجي نه بدن."
انسانيت جي عظيم علمبردار سنڌ جي صوفي بزرگ شاه عبداللطيف
پٺاڻي روح پنهنجي رسالي ۾ انسان جو راز هن طرح بيان ڪيو آهي:
"هو" پڻ ڪونهين "هن" ري، هيءُ نه "هن" هان ڌار،
"الانسان سري و آنا سره"، پروڙج پچار،
ڪندا ويا تنوار، عالم، عارف اهڙي."
دين اسلام ۽ تمام عبراني روايتن مطابق، دنيا جو پهريون

انسان، حضرت آدم عليه السلام هو، جنهن کي الله تبارڪ وتعالٰي، پنهنجي
قدرت سان (عين سائنس جي اصولن مطابق) مٽي (مادي) جي خمير ۽
پنهنجي (زندگي بخش) روح (توانائيءَ) جي مرڪب مان تخليق ڪيو.
سائنس جي سموري تحقيق انهيءَ حقيقت جي تصديق ڪري ٿي ته بني آدم
يا موجوده زماني جو انسان، ڪائنات جي طويل تجربن ۽ تبديلين، ڌرتي جي
ارتقائي دورن ۽ آب و هوا جي سردي ۽ گرمي جي انتهائي مرحلن گذرڻ بعد،
بغير تخم، پنهنجي منفرد صورت ۽ مخصوص جسماني خواه ذهني صلاحيتن
سان، پيدا ٿيو آهي، علامه اقبال جو هي شعر، فلسفي جو به ساڳيو نقطه نظر
پيش ڪري ٿو:

"هزارون سال نرگس اپني بيه نوري بيه روتي هئي،

بري مشڪل سے هوتا هجي چمن ميں ديده ور پيدا."

مون پنهنجي هن مختصر مطالعي ۾ مختلف سائنسي نظرين، فلسفان
اصولن، مذهبي عقيدن ۽ تاريخي - ادبي روايتن کي شامل ڪري، انسان جي
تاريخ جو هڪ خاڪو تيار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. مذهبي معلومات
جا معروف ذريعا پاڪ الهامي ڪتاب، "بائبل مقدس" ۽ "قرآن شريف"
آهن. ازانسواءِ قديم انساني ذهن جو اظهار يا نيم الهامي قديم ادب، ويد،
اپنشد، مهاپارت، گيتا، رامائن وغيره ۽ ٻڌ ۽ جين ۽ زرتشتي ايراني مذهبي
ادب کي تحقيق ۾ شامل ڪيو ويو آهي. سائنسي، تحقيقي ۽ معلوماتي ذريعن
۾، ارضيات، حياتيات، آثار قديمه، فلڪيات، طبعيات، علم ڪيميا ۽ علم
الانسان جو مطالعو، جديد ۽ تازه ترين تحقيقات سميت، بحث هيٺ آندو ويو

آهي.

”انسان“ جي هيءَ مختصر تاريخ مرتب ڪندي، مون هيرودوٽس جي نظريه تاريخ، علامه ابن خلدون جي فلسفه تاريخ، مولانا غبيد الله سنڌي جي فلسفه مذهب، جارج برنارڊ شا، علامه اقبال ۽ علامه آءِ آءِ قاضي جي مذهب متعلق نظرين ۽ مغربي خواه مشرقي مفڪرن جا انسان متعلق نظريا، مختصر طور تي مطالعي ۾ شامل ڪيا آهن.

”هيرودوٽس“ جو ”نظريه تاريخ“ سندس لفظن ۾ هن طرح بيان ڪيل آهي: ”پڇاڳاڇا جي نتيجي ۾ حاصل ڪيل معلومات، انهيءَ لاءِ پيش ڪري رهيو آهيان ته جيئن انسان جي ڪارواين جي ياداشت دنيا تان ميسارجي نه وڃي ۽ نه ئي سندس ڪاميابيون مڃتا کان خالي رهجي وڃن، پوءِ اهي انسان يوناني هجن يا سندن تعلق غير قومن سان هجي. منهنجو موضوع ٻئي (يوناني توڙي غير يوناني قومون) آهن. ۴۰. ڏند ڪٿائن کان وٺي ٻنهي ڌرين، ايرانيين ۽ يونانين، جي موقفن تائين، ”هيرودوٽس“ بلڪل غير جانبداري سان واقعات قلمبند ڪيا آهن، تاهم لکي ٿو ته ”منهنجو انهن قصن سان واسطو نه آهي، مان جيڪي ڪجهه بيان ڪرڻ وارو آهيان، سو يوناني رياستن خلاف سڀ کان آڳاٽي اڳرائيءَ جو قصو آهي ۽ اتان آءُ اڳتي وڌندس. جنهن ۾ انسانن جون ڪيئي ننڍيون وڏيون بستيون اينديون، ڇاڪاڻ ته ڪيئي شهر جيڪي ڪڏهن وڏا هئا، سي هاڻي ننڍا ٿي ويا آهن ۽ ڪيئي شهر جيڪي هاڻي وڏا آهن، سي اڳي ننڍا هئا. انسان جي خوشحالي هڪ نازڪ ڳالهه آهي.“ ۵

”هيرودوٽس“ جي لکيل تاريخ ۾ سنڌي قوم جو به ذڪر ڪيو ويو آهي: ”سنڌي سپاهين ۽ سوارن کي سوتلي ڪپڙا پاتل هئا، سندن هٿن ۾ بانس جون ڪمانون ۽ بيد جا تير هئا، جنجي ڇهن تي فولادي ڦر چڙهيل هئا.“ ۶ ”هيرودوٽس“ جي تاريخ، سن ۴۸۰ ق. م ڌاري، ايرانيين ۽ يونانين جي وچ ۾، ”تروجن“ جي ميدان تي لڳل لڙائي بابت آهي. انهيءَ لڙائيءَ ۾ ”سنڌي سپاهي“ ايرانيين جي طرفان وڙهي رهيا هئا.

هيرودوٽس پنهنجي ”نظريه تاريخ“ مطابق تحقيق ڪندي هڪ اصول قائم ڪيو آهي، جنهن کي ”اتحاد ۽ تنظيم جو تاريخي اصول“ چئي سگهجي

ٿو. هو لکي ٿو ته، ” جيتوڻيڪ يونانين جي زبان، مذهب ۽ تخيل هڪ هو، ۽ لڙائيءَ بابت سندن جذبات به ساڳيا هئا، تاهم يوناني سپاهين ۾ سياسي نفاق هو ۽ سندن اڳواڻ جهڳڙالو هئا. ٻئي طرف ايران جي شهنشاهه ”زركس“ (Xerxes) جي لشڪر ۾ سندس پنهنجي ”ايراني“ ۽ ”ميد“ سپاهين کان علاوه سٿين، ڪپدوسين، ليڊين، لائسين، بخترين ۽ هندين (سنڌين) جا جڻا پڻ شامل هئا. جن بحري آزمائڻ جي جهازن تي جنگ جو دارومدار هو، انهن کي فنيقي (لبناني) ۽ مصري ملاح هلائي رهيا هئا ۽ انهن ۾ ڪجهه يوناني به شامل هئا. پوءِ به اها هڪ متحد ۽ منظم فوج هئي. ۷. ”هيروڊوٽس“ انهي ”اتحاد ۽ تنظيم جي اصول“ کي تاريخ جي عمل جو بنياد قرار ڏنو آهي. ”هيروڊوٽس“ کان اٺويهه صديون پوءِ، مشرق ۾ علامه عبدالرحمان ابن خلدون (۱۴۰۶ - ۱۴۳۴ع) ”تاريخ جو فلسفو“ پيش ڪيو. سندس استدلال موجب: ”تاريخ ٻڌائي ٿي ته، وقت بوقت دنيا جي حالت ڪهڙي طرح تبديل ٿيندي رهي آهي، ڪهڙي طرح قومن بادشاهتون قائم ڪيون، پهرئين اهي ڪهڙي ريت زمين تي پکڙيون ۽ ان کي آباد ڪيائون، پوءِ آخر سندن اقبال جو وقت پورو ٿيو ۽ زوال هنن کي هستي جي صفحي تان غلط حرف وانگر مٽائي ڇڏيو. غور ڪجي ته ”تاريخ“ ڏاهپ جو سبق سيکاري ٿي، تنهن ڪري ان جو شمار ”فلسفي“ جي علمن ۾ ڪرڻ گهرجي.

اسلامي ادب ۾ تاريخ جو مرڪزي ڪردار رهيو آهي. ليڪن چوڏهين صدي عيسوي ۾ علامه ابن خلدون محسوس ڪيو ته معتبر مسلمان تاريخ نويس جن واقعن کي جمع ڪيو هو، انهن ۾ نااهل قلم ڪارن، فن (تاريخ نويسي) ۾ رخنو وجهندڙ بيهوديون روايتون ۽ واهيات قصا ڪهاڻيون هتان هتان آئي يا هت جون ناهي، شامل ڪري ڇڏيون هيون. پوين نسلن انهن روايتن ۽ خبرن تي اعتبار ڪيو..... نه واقعن جي سبب جي جاچ پڙتال ڪئي ۽ نه بيهوده روايتن کي خارج ڪري انهن جي ترديد ڪئي. اهوئي سبب آهي جنهن ڪري هن وقت (۱۴ هين صدي عيسوي) جون تاريخون تحقيق کان خالي آهن..... حق هميشه غالب رهندو آهي ۽ باطل مردود ۽ نامقبول ٿيندو آهي. فن جا نقاد انهن روايتن کي پاڻ، عقل جي تارازيءَ ۾

وجهي توري تڪي، فيصلو ڪري سگهن ٿا ته انهن مان ڪهڙيون روايتون ۽ نقل، انڪار ۽ ترڪ جي لائق آهن ۽ ڪهڙا تسليم ۽ اعتبار جي قابل آهن، ڇاڪاڻ ته دنيا ۾ جيڪي واقعا پيش ايندا ۽ گذرندا رهن ٿا، انهن لاءِ اڳواٽ ڪي خاص طبعي حالتون ۽ واقعات موجود هوندا آهن، انهن تي ئي سڀ روايتون پرڪيون ۽ ويچاريون وينديون آهن" ۹.

گمراه تاريخ نويسن بابت علامه ابن خلدون ڄاڻائي ٿو ته انهن "آزاديءَ جو وسيع ميدان ڇڏي تقليد جي تنگ ۾ اونڌاهي رستي تي هلڻ شروع ڪيو آهي، اهي قديم واقعات کي جامع ۽ عام انداز ۾ بيان ڪري نه ٿا سگهن، ڇاڪاڻ ته انهن (قديم) حادثن جي اصول ۽ سبب کان هو خود به بي خبر آهن ۽ انهن جي قسمن ۽ جنسن جي تحقيق ۽ تميز ڪرڻ کان قاصر آهن..... سندن تحرير ڪيل تاريخون، "تاريخ" جي فائدين کان خالي آهن" ۱۰.

اهڙين پيسود تاريخن جي مطالعي بعد، علامه ابن خلدون، پنهنجي سياسي ۽ منصبي مصروفيتن جي باوجود، تاريخ نويسيءَ جي فن ۽ اصولن مطابق پاڻ تاريخ مرتب ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. سندس لکيل تاريخ جو پورو نالو؛ "كتاب العبر و ديوان المبتدا والخبر في ايام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الاكبر" آهي، جنهن ۾ هڪ ديباچو، هڪ مقدمو ۽ ٽي جلد شامل آهن. سندس تحرير ڪيل مقدمو، تاريخ جي فضيلت، افاديت، طريقن ۽ تحقيق ڪندڙ مورخين کي پيش ايندڙ مفالطن تي هڪ جامع مطالعو آهي.

پنجن صدي قبل مسيح ۾ هيروڊوٽس "تاريخ جو نظريو" پيش ڪيو، جنهن مطابق "اتحاد ۽ تنظيم جي اصول" کي تاريخ جي عمل ۽ قومن جي ڪمال ۽ زوال جو بنياد بڻايو ويو آهي. چوڏهين صدي عيسوي جي اختتام تي، "علامه عبدالرحمان ابن خلدون" "تاريخ جو فلسفو" پيش ڪيو، جنهن ڪري کيس "تاريخ جي فلسفي جو باني" ۽ "تاريخ" کي فلسفي جو علم قرار ڏنو ويو آهي. اڄ اڪويهين صديءَ عيسوي جي آغاز ۾ ڏسجي ٿو ته تاريخ کي "سائنس" جي طريقن مطابق تحقيق ۽ تصديق جي ضرورت آهي.

جيڪڏهن تاريخ جو ڪو واحد مسلسل ذريعو شمار ڪيو وڃي ته اهو

”مذهب“ آهي. هن مطالعي ۾ مذهبي معلومات کي سائنسي طريقن ذريعي حاصل ڪيل معلومات سان ڀيٽيو ويو آهي. تاهه اها محض هڪ انڪواري رپورٽ آهي. پڙهندڙن ۽ اختياريءَ وارن عالمن تي ڇڏيل آهي ته انهي کي قبول ڪن، رد ڪن يا ان ۾ ردوبدل ڪن. دل کي خوش ڪندڙ ڪاميابي بهرحال، اها ٿيندي جنهن مان تاريخ جا فائدا، ڏاهپ جا سبق ۽ سوچ جون نئون لاٽون ۽ واٽون ملي سگهن؛

هن تحقيقي مطالعي ۾، مون سنڌي ٻولي استعمال ڪئي آهي، جيتوڻيڪ انگريزي ۾ لکڻ وڌيڪ آسان هو؛ فني محاورن ۽ تاريخي مواد کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻو نه پوي ها، ۽ فقط حوالا ڪافي ٿين ها. شايد پڙهندڙن ۽ سمجھندڙن جو تعداد به وڌيڪ ٿئي ها، ليڪن مون سنڌي ٻولي جو ذريعو پسند ڪريو، جنهن جا به خاص مقصد آهن؛

(۱) سنڌي ادب ۾ جديد سائنسي معلومات ۽ کوجنائن، دنيا جي مختلف قومن، مذهبن ۽ تهذيبن ۽ انسان جي دنيا جي مجموعي نوعيت ۽ تاريخ جاگرافيءَ بابت مستند معلومات کي ڪنو ڪجي، ۽ (۲) اهي پڙهن جيڪي انگريزي زبان تي پوري دسترس نه ٿا رکن؛

”ڪيائين ڪيچين لاءِ، جو جلاوت
چڏي، پيئي چيرين، هاري سڀ حجت،
هتي نمائي نست، پنڌ وڌائين پاڻ تي“ ۱۱.

حبيب الله صديقي پائائي

”بيت العزت“

سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو

۸، اپريل ۲۰۰۲ ع

پيش لفظ

ڊاڪٽر حبيب الله صديقي صاحب سنڌ جي انهن چند خوش قسمت ڏاهن ۾ شامل آهي، جيڪي پنهنجو قيمتي وقت ڦليل ڦليل، مجلسي بحثن ۽ لاهاصل اجلاس ۾ صرف ڪرڻ جي بدران قوم جي فڪري تعمير جي بنيادي ڪم ۾ صرف ڪري رهيا آهن ۽ جيڪي شهرت ۽ نام آوري کان پري ٿي، معاشري جي جوڙجڪ ۾ پنهنجي حصي جي ڪردار جي ادائگي لاءِ فڪرمند آهن ۽ ان لاءِ ڪوشاڻ پڻ آهن. موصوف کي اها پڻ سعادت حاصل آهي ته هن هڪ پاسي ته سنڌ جي بزرگن جي علمي وراثت ۽ فيض نظر مان گهڻو ڪجهه حاصل ڪري، پنهنجي اندر کي اجاريو آهي، جنهن سان انسانيت جون ڪيتريون ئي وصفون سندس مزاج جو حصو بڻجي چڪيون آهن، ته ٻي پاسي وري هن فڪر، فلسفي، تصوف، مذاهب، تاريخ، علم ارضيات، علم حياتيات، علم آثار قديم، علم فلڪيات، علم طبيعيات، علم الانسان ۽ جديد ڪوجنائن تي مشتمل ڪتابن جو وسيع مطالعو ڪري، پاڻ کي علم ۽ ڏاهپ جي اهڙي مقام تي پهچايو آهي، جتان قوم کي پنهنجي فڪر جي نتيجن مان چڱيءَ طرح فيضياب ڪري سگهجي ٿو ۽ پنهنجي فڪر ذريعي نئين نسل جي اهڙي نظرياتي تربيت ڪري سگهجي ٿي، جنهن ذريعي اها ڪائنات، حقيقت ڪائنات، تخليق ڪائنات، انسان ۽ ان جي فطرت ۽ قومن جي عروج و زوال جي بنيادي رازن کي سمجهي، پنهنجي لاءِ بهتر ۽ مفيد راهه مٽين ڪري سگهي ٿي.

ان سلسلي ۾ صديقي صاحب جو زير نظر ڪتاب ”انسان جي تاريخ“ هڪ اهڙي اهم ڪاوش آهي، جيڪا پنهنجي موضوع تي هڪ جامع ڪاوش آهي ۽ سوين ڪتابن جو نچوڙ آهي ۽ پڙهندڙن کي هن موضوع تي اردو ۽ انگريزي ۾ لکيل بي شمار ڪتابن کان بي نياز ڪري ٿي. هي ڪتاب انساني تاريخ جي انسائيڪلوپيڊيا آهي. مصنف جي محنت، ڪاوش، ڪوجنا ۽ انساني تاريخ سان واسطو رکندڙ مڙني مسئلن بابت معتدل ۽ غير جانبدار نقطه نگاهه

۱۲
 ۱. هر موضوع تي سير حاصل بحث کي پڙهندي ائين محسوس ٿي رهيو آهي
 جن ته انساني تاريخ تي سندس لکيل انسائيڪلوپيڊيائي ڪتاب ڪنهن هڪ
 ڏاهي جي نه، پر ڪيترن ئي ڏاهن جي گڏيل محنت جو نتيجو آهي.

ڪتاب ۾ انساني تاريخ جو ڪيترن ئي پهلوئن سان تجزيو ڪيو ويو
 آهي، ڪائنات جي تخليق ۱ ابتدائي دور جي انسان جو مطالعو، تهذيب جو
 عروج و زوال، خانداني نسلي ۲ قومي حڪومتن جي ٺهڻ ۽ ڊهڻ جي تاريخ،
 قومن جون هڪ ٻئي سان لڙائيون، بادشاهن جي خانداني اختلافن جي
 ڪهاڻي، فڪر ۳ فلسفي جي دنيا ۾ ڏاهن ۴ فلاسفرن جي پاران پيش ڪيل
 نظرين جو جائزو، اهم مذهبن جي باني جي مذهبي تعليمات جو مطالعو، تاريخ
 ساز حڪمرانن جي مثالي ڪردار جون جهلڪيون، قومن جي ترقي ۵ اوسر ۾
 سندن اخلاقي نصيب آئين جي اهميت، صحيح مذهبي تعليمات ۾ وقت
 گذرڻ سان گڏ ڦيرڦار ۶ هٿ چراند جو ذڪر، قومن جي تاريخ ۾ خير ۷
 شر جي وچ ۾ ٿيندڙ چڪتاڻ جو جائزو، پاڪيزه نصب العين کي ڇڏي ڏيڻ
 سبب قومن جي زندگي ۾ پيدا ٿيندڙ خال جو ذڪر، فني ۽ علمي ترقيءَ کي
 تهذيبن جي ارتقاء لاءِ استعمال ڪرڻ جي ڪوششن جي تفصيل، انساني ڪلچر
 ۾ فردن جي تخليقي قوتن جي ڪردار جو مطالعو، تاريخ جي مختلف اهم ۸
 قابل ذڪر تهذيبن جو ذڪر، مادي ترقي ۹ قوت جي نشي ۾ فطري اصولن
 کي نظر انداز ڪرڻ جي نتيجن ڏانهن اشارا، اخلاقي، سياسي ۱۰ اجتماعي
 زندگيءَ ۾ رهنمائي لاءِ انسان جي پنهنجي تخليق ڪيل نظريات کي بنياد بنائڻ
 جي ڪاوش جو ذڪر، خدا جي رهنمائي يعني انبيائن جي ذريعي وحي جي
 تعليمات کي مسترد ڪرڻ جي اثرات جو جائزو، انساني معاشري جي تشڪيل
 ۾ انبياءِ ڪرام جي تاريخ ساز جدوجهد جا تفصيلات، انسان جي درجي بدرجي
 ذهني، علمي، تهذيبي ۽ سائنسي ترقي جو مطالعو، غرض ته انهن ۱۱ اهڙي
 قسم جي ٻين ڪيترن ئي موضوعن تي ڪتاب ۾ بحث ڪري، پڙهندڙن کي
 قيمتي معلومات ڏيڻ سان گڏوگڏ حقيقت پسند ذهن سان انساني تاريخ جي
 مطالعي جو ذوق پڻ پيدا ڪرڻ جي ڪاوش ڪئي وئي آهي.

مصنف تحقيق ۾ ڪيترن ئي جاين تي اعليٰ تحقيقي ذهن ۽ مجتهدانه صلاحيت کان ڪم ورتو آهي. ڪتاب ۾ واقمن جي چنڊڇاڻ ۽ نتيجن ڪڍڻ لاءِ مصنف جنهن بصيرت ۽ تجزياتي صلاحيت کان ڪم ورتو آهي، اها بصيرت ۽ سندس تحقيقي شان کيس محققن جي پهرين صف ۾ شامل ڪري ٿو. غير جانبدار مبصر ڪتاب جي مطالعي مان اها راءِ قائم ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهي ته هڪ ته مصنف ڪتاب ۾ تحقيق جو جيڪو شان قائم رکيو آهي، ان کي آخر وقت تائين برقرار رکيو آهي، ٻيو اهو ته ڪنهن به معاملي ۾ پنهنجي موقف ۽ دعويٰ جي تصديق خاطر مستند حوالا پيش ڪيا آهن. اهڙيءَ طرح انسان جي تاريخ جي موضوع تي لکيل هي ڪتاب پنهنجي موضوع تي نه صرف سنڌي زبان ۾ اردو ۽ انگريزي ٻوليءَ ۾ پڻ منفرد جاءِ والاري ٿو.

انساني تاريخ جو سڀ کان وڏو سبق جيڪو زير نظر ڪتاب جي مطالعي مان اسان کي ملي ٿو، اهو هيءُ آهي ته قومن، نسلن ۽ خاندانن جي عروج، سرفرازي، ڪاميابي ۽ ترقيءَ جو سمورو دارومدار انساني جي نقطه نگاه سان نافع هئڻ آهي، سوڀ حاصل ڪندڙ قومن جيستائين همت، حوصلي، بهادري، شجاعت، فوجي سازو سامان ۽ جنگي مهارت ۽ مادي ترقيءَ کي قدرت جي ڪاميابيءَ جي مستقل اصولن مطابق استعمال ڪن ٿيون، تيستائين ته اهي سرفرازي، حڪمراني ۽ ٻين قومن جي مٿان سوڀ ۽ برتري جي مقام تي فائز رهن ٿيون، پر جيئن ئي سندن انسانن کي نفعو رسائڻ جي صلاحيت گهٽبي وڃي ٿي، تيئن سندن اقتدار، عروج ۽ ڪاميابي متاثر ٿئي ٿي ۽ زوال شروع ٿئي ٿو. انسانن لاءِ نافع هئڻ، الله جي مخلوق کي فائدو رسائڻ ۽ قدرت جي وسيلن کي ڪتب آڻي، انهن کي عام ماڻهن جي ڀلي لاءِ استعمال ڪرڻ، حڪمرانن ۽ طاقتور ترين جي ڪاميابي جو اهو پهريون قدرتي اصول آهي، جنهن جي چوڌاري قومن جي ڪاميابي ۽ ترقي جي سموري تاريخ گهمي ٿي. تاريخ ۾ ڪابه اهڙي قوم ناهي گذري، جنهن قدرت جي مٿين اصول جي ڀڃ ڪڙي ڪري گهڻي دير تائين ڪاميابي ماڻي هجي، قدرت جي انهيءَ اٽل ۽ مڃيل اصول جي باوجود آخر ائين ڇو آهي جو ڪوبه حڪمران خاندان يا نسل

يا رياست گهڻي دير تائين انهيءَ اصول جي پاسداري نه ڪري سگهي آهي ۽ جلد ئي زوال جو شڪار ٿي آهي، ان جو بنيادي ڪارڻ اهو آهي ته بدقسمتيءَ سان حڪمران نسل ۽ آزادي حاصل ڪندڙ قومن کي اها غلط فهمي ٿي ويندي آهي ته سندن وڏن کي جيڪو اقتدار، دولت ۽ مان مرتبو حاصل ٿيو هو، اهو سندن اتفاق، بخت يا وڏ ۾ وڏ سندن ذاتي ڪوششن، محنتن ۽ مادي برتريءَ جو نتيجو هو، ان ۾ قوم جي عام فردن جي حوالي سان نافع هئڻ جي قدرتي اصول ۽ اخلاق معيار کي ڪوبه عمل دخل حاصل نه هو. انهيءَ غلط فهمي سبب حڪمران نسل ۽ اقتدار سان واسطو رکندڙ قريون عيش عشرت ڏانهن راغب ٿي وينديون آهن ۽ دولت ۽ خوشحالي ۾ عام ماڻهن جي شرڪت کي غير ضروري سمجهي، پنهنجي عيش و عشرت ۽ رياست جي وڌندڙ خرچن جو بار عام ماڻهن تي مڙهڻ شروع ڪنديون آهن، جنهن جي نتيجي ۾ حڪومت جو بنياد لڏي ويندو آهي ۽ ٻاهرين حملي آور فوج جي مقابلي ۾ اها جڙ نه ڪري سگهندي آهي.

قومي آزاديءَ جي نتيجي ۾ واپارين، سرڪاري آفيسرن ۽ دانشورن کي جيڪا خوشحالي حاصل ٿيندي آهي، بدقسمتيءَ سان اهي طبقا انهيءَ خوشحالي کي قومي آزادي جو اجتماعي ڦل سمجهڻ جي بدران، ان کي پنهنجي ذاتي ڪاوشن جو نتيجو سمجهندا آهن ۽ قوم جي ٻين فردن کي آزاديءَ جي انهيءَ هٿ حاصل ۾ شريڪ ڪرڻ لاءِ تيار ناهن ٿيندا. پر جيئن ئي مٿاهن طبقن جي انهيءَ خود غرضي، مفاد پرستي ۽ اجتماعي قومي مفاد کي قربان ڪرڻ جي ڪڏين حرڪتن سبب اجتماعي ٻڏي ڪمزور ٿيندي آهي ۽ دشمن حملي آور ٿيندو آهي ته سڄي قوم سان گڏ عيش عشرت ۾ مبتلا طبقا پڻ غلامي جي ور چڙهي ويندا آهن، ان وقت مٿن اهو راز کلندو آهي ته سندن آزادي، ترقي ۽ خوشحالي، انهن جي ذاتي ڪاوشن جو نتيجو نه هئي. پر اها قوم جي گڏيل آزاديءَ جو نتيجو هئي ۽ آزادي جي نعمتن ۾ قوم کي سندن گهريل حصو نه ڏيئي، هنن وڏي حماقت جو مظاهرو ڪيو آهي. انهي حماقت جي نتيجو پهريون قوم جي دلين ۾ نفرت، ٻڏي ۽ اتحاد جي خاتمي ۽ آخر ۾

جسماني، معاشي ۽ سياسي غلامي جي صورت ۾ ظاهر ٿيو آهي. انساني تاريخ جي مطالعي جو اهو پهريون ۽ سڀ کان اهم ۽ وڏو سبق آهي، جيڪو زير نظر ڪتاب جي گهري مطالعي مان اسان کي ملي ٿو، پر افسوس آهي ته تاريخ جي انهيءَ سڀ کان وڏي سبق مان گهڻو ڪري ڪو سبق حاصل نه ڪيو ويو آهي، تاريخ ۾ بار بار قومون عروج کان پوءِ غلامي، ذلت ۽ محتاجيءَ ۾ مبتلا ٿيون آهن، پر سوڀ حاصل ڪندڙ قومن عروج ۽ امن ۽ سلامتيءَ واري دور ۾ پيهر آهي ساڳيون ئي غلطيون ورجايون آهن، جيڪي هن کان اڳ ڪاميابي حاصل ڪندڙ قومن ڪيون هيون، هينئر تائين قومون مسلسل اهي ساڳيون غلطيون دهرائينديون رهن ٿيون. ۽ تاريخ مان سبق حاصل ڪري، پنهنجي ڪردار ۾ تبديلي آڻڻ جي ڪا ضرورت محسوس نٿيون ڪن. جديد دور ۾ نوجوان نسل کي جديد علوم جي ضرورت آهي، جنهن جي اسان جي سنڌي ادب ۾ شديد ڪوٽ آهي، هي ڪتاب ڪنهن حد تائين انهي ڪوٽ جو پوراڻو ڪري ٿو. جيڪڏهن روشن دماغ محقق ۽ اديب هن سلسلي کي اڳتي وڌائيندا يعني جديد علمن کي پنهنجي تهذيبي پس منظر ۾ پيش ڪرڻ جي ڪاوش ڪندا ته چين ۽ جاپان وانگر اسان جو سنڌي ادب تاريخ، تعليمي مواد ۽ معيار جي اعتبار سان بين الاقوامي معيار تي پهچي سگهي ٿو.

محمد موسيٰ ڀٽو

۸، اپريل ۲۰۰۲ع

حيدرآباد

ڪائنات جي تخليق

فهرست مضامين

نمبر	عنوان	صفحو
	مهاڳ	
	باب پهريون	
۱	ڪائنات جي تخليق	۱۹
۲	ويدانيت	۱۹
۳	الهامي علم	۲۲
۴	ڪائناتي ڏينهن رات	۲۴
۵	فلڪيات	۲۴
۶	بلڪ هول ٿيوري	۲۵
۷	بگ بشنگ ٿيوري	۲۶
۸	فلڪيات جو مطالعو	۲۷
۹	خلائي سمنڊ	۲۸
۱۰	تخليق جو عمل	۲۸
۱۱	قيامت ۽ ان جو يقين	۳۰

ڪائنات جي تخليق

ويدانيت

انسان ذات جڏهن ڪان هوش سنڀاليو آهي، تڏهن ڪان سندس طرفان پنهنجي حقيقي خالق ۽ سندس تخليق بابت سوچ ويچار جو سلسلو هلندو آيو آهي. دنيا جي قديم مذهبي ڪتاب، ”رگ ويد“ (اٽڪل ۱۵۰۰ ق. م ڪان ۱۰۵۰ ق. م) ۾ آريا برهمڻ جو ابتدائي ويچار هن ريت هو:

” نه موت ٿي نه ابدي حياتي هئي،

نه ڪا رات ڏينهن جي سڙچائي هئي،

ڪنڀو ساھ آند جو، ” هن“ ٿي فقط..... ۱

پنڊت تشريح ڪندي لکن ٿا ته ” منڍ ۾ هر هوند ان هوند انت ڪال

هئي (هر شيءِ، لاشيءِ ناپيد هئي). اونداهي آڪاش (خلا) ۾، هڪ

اڪيلي ” ماني“ (ڪريم)، هوا کانسواءِ ساه ڪنڀو ٿي..... ۲.

” ٿيو منڍ ۾ ” ڪام“ نازل مٿس.

بنيادي هئو بچ اهوئي ته بس،

ٿيو پيدا جيڪو ٻڌيءَ ۾ فقط..... ۳.

” ڪام“ هندومت ۾ ” پريم ديوتا“ آهي، ليڪن ” بشم“ جي

وضاحت موجب، هن پڇن ۾ ” ڪام“ جو مطلب ” آفاقي خواهش“ يا

” آڪاشي اڃا“ آهي، جنهن جو هتي هڪ غير واضح انساني تصور پيش

ڪيو ويو آهي. جيئن سنڌو ماٿريءَ جي پيدائش جي خدا ” شو“ بابت

هماليه سلسلي جي ناگاپربت ۾ سندس مندر جي روايت مطابق هماليه جي

خوبصورت ڌيءَ ” پاروتي“، پريم ديوتا ” ڪام“ جي مدد سان، ” شو“

کي موهن جي ناڪام ڪوشش ڪري ٿي. ليڪن آخر جوڳڻ جي روپ ۾

” شو“ مٿس عاشق ٿئي ٿو. ۴ ” آفاقي خواهش“ جي معنيٰ ۾ ” ڪام“ جي

تشریح هن طرح ڪئي وئي آهي ته جڏهن هن (اڪيلي ماني، برهما،

خلفيندڙ) پرڪام (اڇا خواهش مرضي) اڇل ڏني (ڇڪ يا ڇڻ ڏني) نه تخليق جي ابتدا ٿي ۴.۰.

"رگ ويد" هڪ وڏي عرصي تائين لکيو رهيو. (۱۰۵۰ - ۱۵۰۰ ق. م) پوئين دور ۾ ڪائنات جي تخليق جو ڪارڻ "قرباني" ڄاڻايو ويو. پُرسُ (پهرين انسان) جيڪو ڪائنات جي تخليق کان اڳ پاڻهي پيدا ٿيو هو، انهيءَ پنهنجي اولاد ديوتائن جي دنيا پيدا ڪرڻ لاءِ پاڻ کي قربان ڪيو ۽ سندس خدائي جسم مان ڪائنات پيدا ٿي؛ انهي ڪري سڀني انسانن تي قرباني لازمي قرار ڏني وئي، ڇاڪاڻ ته قرباني ڪائنات جي وجود ۾ اچڻ جو ڪارڻ سمجهي وئي ٿي. ۵.

بشم جو چوڻ آهي ته "رگ ويد" جي مکيه متن ۾ هڪ اڪيلي خالق جو صاف طور تي ذڪر ڪيل نه آهي، ليڪن ويدن جي آخري دور ۾ (جڏهن آرين تي هند - سنڌ جي مقامي مذهب جو اثر ٿي چڪو هو) "پرڄا پتي" (سنڌو ماڻھو جي "شو" پسوڻي جي طرز تي) ۽ "برهمن" جو تصور وڌيڪ واضح طور تي اڳتي وڌايو ويو. "برهمن" سنسڪرت زبان جي گرامر مطابق "جنس عام" آهي. انهي کي "جنس مذڪر" ۾ تبديل ڪرڻ لاءِ "برهما" چيو ويو، جيڪو ڪائنات جو اصل روح آهي. جنهن مان هر شيءِ پيدا ٿئي ٿي ۽ پنهنجو مدو پورو ڪري واپس وٽس موٽي وڃي ٿي. "برهما" يڳوان آهي، هو پاڻهي پيدا ٿيو ۽ هن مان ڪوبه اولاد پيدا نه ٿيو. هو بيسرواهه آهي، ازل کان ابد تائين رهندو ۽ بيپناهه قوت ۽ قدرت رکي ٿو. ۶.

انهي اچي هندو ذهن تي پيرسني طرف راغب ٿي ٿو ۽ "برهما" جي مورتي بيان ڪري ٿو: "سندس رنگ ڳاڙهو آهي ۽ چار مٿا اٿس. پنجون مٿو يسر ٿي ويو (۴) انهي ڪري هن کي "چتر لڪ" يا "چتر اناڻا" به چئجي ٿو. هن جا چار هٿ آهن؛ هڪ هٿ ۾ چار ويد (يعني هي تصور ويدن جي آخري دور ۸۰۰ - ۱۰۵۰ ق. م) ۾ قائم ڪيو ويو، ٻئي هٿ ۾ گڏون (پاڻيءَ جو لوڻو)، ٽئين هٿ ۾ تير ڪمان ۽ چوٿين هٿ ۾ حڪمرانيءَ جي لٽ اٿس ۷. هيءُ "برهما" سنڌو ماڻھو جي "شو" جو ٺاڻي آهي، جيڪو مقامي عقيدتي موجب "اڪيلو خدا" آهي، اعليٰ صفتن جو مالڪ

آهي، هن ”مادو“ ۽ ”روح“ خلقيا آهن. هو روحن کي ٻيهر دنيا ۾ آڻي ٿو ۽ انهن مان، ٻين انفرادي روحن ۽ سڄي سنسار جي هدايت لاءِ ”شو“ پاڻ کي ظاهر ڪري ٿو ۸ (اوتار وٺي اچي ٿو، انساني روپ ۾ اچي ٿو) تاهم سنڌو ماڻھو جي مذهب مطابق اهو واحد خلقيندڙ خدا، ”شو“ به آخرڪار انسان جي ذهن جي نفساني تصور ”لنگ“ (مخصوص مرداني عضوي) جي صورت وٺي بُت بنجي ويو. ۽ يوني (مخصوص زنانِي عضوي) جي شبيهه ناهي ان کي ”ماتا ديوي“ بنائي پوڄيو ويو.

”ويدن“ ۾ جنسي ميلاپ کي پڻ تخليق جو سبب ڄاڻايو ويو آهي ۽ هڪ سوني آني (بيضي) يا ”هرنه گرپ“ (ڪائناتي حمل) جو به ذڪر ملي ٿو ۽ ٻئي هنڌ ڪوي خيال ظاهر ڪري ٿو ته هي سنسار (دنيا ۽ ڪل ڪائنات) تپش (يعني گرمي) سبب پيدا ٿي آهي، (مذهبي انداز ۾ تشريح ڪندي تپش کي تپشا يا رياضت قرار ڏنو ويو آهي، ليڪن تپش آتش جو عمل پڻ آهي، تنهن ڪري) ”ڪوي“ پاڻ بتال ٿي وڃي ٿو ۽ چوي ٿو ته ”شايد“ ”پرڄا پتي“ / ”برهما“ پاڻ به اهو راز نه ٿو ڄاڻي. ۹

”رگ ويد“ جي پس منظر ۾ انساني تهذيب ۽ فڪر جا ڪيئي جڳا گذريا، جن ۾ سنڌو ماڻھو، مصر، ميسو پوٽيميا (عراق) وغيره جا تهذيبي دور اچي وڃن ٿا. تنهن ڪري هن قديم ترين مذهبي پستڪ جي انتساب ۾ هي عبارت ملي ٿي:

”انهن سياڻن، انسان جي ابن ڏاڏن، اول راه لهندڙن، جي نالي.....“ ۱۰

انهن سياڻن، آرين جي ابن ڏاڏن، خلائي نظارن ۽ قدرت جي مادي عنصرن کي طاقت ۽ عبادت جو محور بڻايو هو. تاهم ڪٿي ڪٿي ويدن ۾ هڪ الهامي آواز پڻ آيل آهي. ”ويد“، سنسڪرت جي لفظ ”ود“ مان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڄاڻڻ. ”ويد“ الهامي ڪتاب نه آهن، جيتوڻيڪ هندو ڌرم وارن جي اڪثريت ويدن کي الهامي ڪتاب مڃي ٿي. پنڊت جواهر لال نهرو جي راءِ مطابق ”ويد، فقط پنهنجي زماني جي ڄاڻ جو پٺاڙ آهن. ان ڄاڻ جي پٺاڙ ۾ ڪٿي هيئن به لکيل آهي ته ”سڄائي هڪ آهي. سياڻا انهيءَ کي جدا جدا نالن سان سڏن ٿا“ ۱۱.

پهريون ويد. " رگ ويد" شايد انسان جي ذهن جي پهرين ڪاوش آهي. فڪر جو سلسلو وڌندو رهيو، جيڪو " رگ ويد" جي مولف، پيدائش جي گيت " ۾ هن طرح آندو آهي:

" اهو جيڪو تخليق جو منڍ آهي،
 اها سڀ هن پاڻ ٺاهي يا نه ٺاهي،
 اتاهين آڪاش ۾ ڪنهن جي نظر ٿي پرڻوي هلائي؟
 اهوئي سچ ته ڄاڻي ٿي،
 يا ته شايد هو به ٿي ڄاڻي.....۱۲"

"سچ ڪير ٿو ڄاڻي ۽ ڪنهن آبهڻي،
 هو ڪٿان ڄاڻو ۽ هي تخليق ڪٿان آئي،
 ديوتائون ڌرتي ٺهڻ کان پوءِ پيدا ٿيا،
 پوءِ ڪير ٿو ڄاڻي پاڻ پنهنجي ابتدا". ۱۳.

"نسديه پڄن" (۱۲۹ - ۱۰) ۾ چيو ويو آهي ته " منڍ ۾ ڪجهه به نه هو سواءِ هڪ هستيءَ جي جنهن پنهنجي قدرت ۽ طاقت سان، ساڻه بنا ساڻه ڪيو ٿي". اڳتي چيو ويو آهي ته: تپش (سخت رياضت) جي شڪتي (روحاني طاقت) ذريعي پهريون تضاد (جسم ۽ روح جو) وجود ۽ لاوجود جو، يعني متحرڪ قوت (روح) ۽ غير متحرڪ " مادي" جو پاڻ ۾ ٽڪر ٿيو. باقي واڌارو " ڪام" (معنيٰ خواهش) ذريعي ٿيو. " ڪام" "منسوريت" يعني دماغ جو ڪيڙو آهي ۽ خود شعوري (Self conscious) جي نشاني آهي. اها وجود ۽ عدم وجود جي وچ ۾ هڪ " بندڻ" آهي، جيڪو جيو کي ٻڌل رکي ٿو. آخر ۾ خود شاعر شڪ ڏيکاريندي چوي ٿو:

" ڪو ويد؟" معنيٰ " ڪير ٿو ڄاڻي؟" ۱۴

الهامي علم

دنيا جي قديم ترين الهامي ڪتاب، " بائيبل مقدس" (پراڻو ۽ نئون

عهد نامو يعني توريت، زبور ۽ انجيل مقدس) جي پيدائش واري باب ۾
ڪائنات جي تخليق جو ذڪر هن طرح ڪيل آهي:

” خدا منڊ ۾ آسمان ۽ زمين کي پيدا ڪيو ۽ زمين بي ترتيب ۽ ويران
هئي ۽ اونهائيءَ جي مٿان اونداهي هئي. خدا جي روح پاڻيءَ مٿان آرو ڪيو
۽ خدا جو حڪم ٿيو ته سوجھرو ٿئي ۽ سوجھرو ٿيو..... ۽ خدا سوجھري
کي اونداهي کان ڌار ڪيو..... سو سوجھري کي ”ڏينهن“ سڏيو ۽
اونداهيءَ کي ”رات“ سڏيائين..... سو پهريون ڏينهن ٿيو ۽ خدا حڪم
ڪيو ته پاڻي جي وچ ۾ خال ٿئي؛ ۽ خدا خال کي ” آسمان“
سڏيو..... ۽ ٻيو ڏينهن ٿيو ۽ خدا حڪم ڪيو..... ته خشڪي ظاهر ٿئي؛
۽ ائين ٿيو ۽ خدا خشڪي کي ” زمين“ سڏيو ۽ گڏ ٿيل پاڻيءَ کي
”سمند“ سڏيائين. ۽ خدا حڪم ڪيو ته ”آسمان“ جي خال ۾ روشنايون
ٿين ته ”ڏينهن“ کي ”رات“ کان ڌار ڪن، ۽ اهي نشانين، مندن، ڏينهن
۽ ” ورهين“ لاءِ ٿين؛ ۽ آسمان جي خال ۾ سوجھري لاءِ ٿين..... ۽ ائين
ٿيو، سو خدا ٻه وڏيون روشنيون جوڙيون؛ هڪڙي وڏي جيڪا ڏينهن تي
حڪومت ڪري ۽ ٻي ننڍي جيڪا ” رات“ تي حڪم هلائي ۽ تارا به
جوڙيائين..... ۽ چوٿون ڏينهن ٿيو ۽ خدا حڪم ڪيو ته پاڻيءَ ۾ رهندڙ
بيشمار ساهوارا پيدا ٿين ۽ ” پکي“ زمين جي مٿان آسمان جي خال ۾
اڏامن..... ۽ خدا انهن کي برڪت ڏئي چيو ته وڌو ۽ ويجهو..... ۽ پنجون
ڏينهن ٿيو ۽ خدا حڪم ڪيو ته زمين مان سڀ ڪنهن قسم جا ساهوارا
سندن جنسن موجب ۽ زمين تي سرندڙ جيئن ڪي سندن جنس موجب
جوڙيو. (۱:۲۵) ۽ پوءِ خدا چيو، اسين ” انسان“ کي پنهنجي صورت تي
پاڻ جهڙو جوڙيون ته هو سمند جي مڇين تي، هوا جي پکين تي ۽ سڀني
ڍورن تي، سڄي زمين ۽ سڀني سرندڙ جيئن ڪي حڪومت ڪري ۽ خدا
پنهنجي صورت تي انسان کي پيدا ڪيو (۱:۲۷)، نر ۽ ناري (مڙس ۽ زال)
پيدا ڪيائين ۽ خدا انهن کي برڪت ڏئي چيو ته وڌو ۽ ويجهو ۽ زمين کي
پريو ۽ تابع ڪريو ۽ سمند جي مڇين تي، هوا جي پکين تي ۽ سڀني جانورن
تي حڪومت ڪريو (۱:۲۸) ۽ ڇهون ڏينهن ٿيو (۱:۳۱) ۽ ستين
ڏينهن خدا پنهنجو ڪم پورو ڪيو..... (۲:۲) ” ۱۵.

قرآن شريف ۾ پڻ تخليق جا ڇهه ڏينهن ڄاڻايل آهن: " ۽ اسان آسمانن ۽ زمين کي ۽ جو ڪجهه انهن جي وچ ۾ آهي انهن سڀني کي ڇهن ڏينهن ۾ پيدا ڪيو....." ۱۶ (سورة حمر، آيت ۳۸)

ڪائناتي ڏينهن رات

اندازو ڪري سگهجي ٿو ته تخليق جا ڏينهن ڪائناتي هئا، جن جو ڪاٺو شايد هندو ادب مان ٿي سگهي ٿو، جنهن مطابق " ڪائنات جي زندگي چئن يگن جي هڪ مهايگ جي ايڪائيءَ مان ڪٺڻ گهرجي: سو مهايگ = هڪ مان وٽر، سو مان وٽر = هڪ ڪلپ، ٻه ڪلپ = هڪ برهمڻي (ڏينهن رات). جن چئن يگن مان " مهايگ " جو اڪو نه ٿي ٿو، سي عرصي پٽاندڙ هي آهن: (۱) ستيه يگ ۰،۰۰۰، ۲۸، ۱۷ سال (۲) تريتياگ ۰،۹۶،۰۰۰ سال (۳) دواپريگ ۰،۶۴،۰۰۰ سال ۽ (۴) ڪل يگ ۰،۳۲،۰۰۰ سال. ڪل جوڙ ٿيو ۰،۴۳،۲۰،۰۰۰ ٿيئيتاليهه لک ويهه هزار سال = هڪ مهايگ، ٻه هزار اهڙا مهايگ = ڏينهن رات = $2000 \times 4320,000 = 8,640,000$ (۸ ارب، چوٿ ڪروڙ سال) . حاصل مطلب ته ڪائنات جي تخليق ۾ ڌرتي جي سالن مطابق 6×10^4 = ۸،۶۴،۰۰۰ ۸۴،۵۱ (۵۱ ارب، ۸۴ ڪروڙ) سال لڳا. هندو عقيدتي موجب هر " مهايگ " يعني ۴۳ لک ۽ ويهه هزار سالن بعد هڪ نئين دنيا وجود ۾ اچي ٿي، هڪ " منو " ... انهيءَ نئين دنيا کي قادر مطلق جي قاصد طور اچي آباد ڪري ٿو " ۱۷ .

فلڪيات

مذهبي مواد کان علاوه، جديد دور جي انسان کي سائنسي معلومات به ميسر آهي. هي ڪائنات ڪنهن، ڪڏهن ۽ ڪيئن خلقي آهي، ان بابت مذهبي عقائد سان گڏ سائنسي تحقيقات جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته نظرين جي تضاد ۾ بنيادي اتفاق موجود آهي.

بلٽڪ هول ٿيوري

سائنسي علوم ۾ ”علم نجوم“ (فلڪيات) قديم ترين علم آهي؛ ”علم نجوم“ جي هڪ نظريه مطابق ”خلا“ ۾ هڪ جسم ستارو هو، جيڪو هڪ ڪاري سوراخ (Black hole) جي زبردست چڪ سبب ان ۾ ڪري غرق ٿي ويو. ڪائنات ۾ ڪارو سوراخ (بلٽڪ هول) هڪ اهڙي جاءِ آهي جنهن جي ڪشش ثقل کان ڪابه مادي شيءِ يا توانائي بچي نڪري نه ٿي سگهي. ۱۸.

تازو اي ايف پي خبر رساڻي اجنسي واشنگٽن مان N A S A جون جاري ڪيل خلائي تصويرون، سومر ۱۲ جون ۱۹۹۷ع تي شايع ڪرايون آهن. هي تصويرون ”هبل اسپيس ٽيليسڪوپ“ جي ايس. ٽي. آءِ. ايس خلائي دوربين ذريعي ڪهڪشان ۸۴۴۱ ۾ هڪ رنگين زگ زنگ (انگڙ ونگڙ) صورت جون ورتيون ويون آهن، اها تصوير عظيم ۽ جسم ڪاري سوراخ جي نشاندهي ڪري ٿي. ڪاٻي پاسي ورتل تصوير جيڪا ”هبل“ جي ”فيلڊ وائيڊ پلينٽري“ ۽ ڪئميرا نمبر ۲ جي ڪڍيل آهي، ڏيکاري ٿي ته اها جاءِ هڪ ڪهڪشان جو مرڪز آهي جتي ڄاڻايل ڪارو سوراخ موجود آهي.

علم نجوم جي ماهرن، ڪاري سوراخ جي طاقتور ثقلي چڪ هيٺ آيل گئس جي تحرڪ جون تصويرون به ورتيون. ساڄي پاسي S. T. I. S جي معلوماتي مواد ۾ سيارن جي گردش جي حرڪت ۽ گئس، شگاف جي ڪناري سان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ۱۹

بعد ۾، امريڪن اسٽراناميڪل سوسائٽي (A. A. S) جي ساليانه اجلاس (منعقد واشنگٽن تاريخ ۷ جنوري ۱۹۹۸ ع) ۾ سائنسدانن تسليم ڪيو ته ”بلٽڪ هول“ جي وجود جو حتمي ثبوت ملي ويو آهي، اهو اسانجي ڪهڪشان جي مرڪز ۾ اسانجي سج کان چويهه هزار (۲۶۰۰۰) نوري سالن جي مفاصلي تي واقع آهي، مرڪزي بلٽڪ هول کي سگيٽاريوس اي اسٽار (Sagitarious A. Star) نالو ڏنو ويو آهي، ان جي پڪيٽر اسانجي نظام شمسي جي برابر آهي، ليڪن سندس مادو ڪروڙها دفعا

وڌيڪ آهي، بلٽڪ هول جو صحيح اندازو لڳائڻ انهي ڪري مشڪل آهي جو ان جي زبردست ڪشش ۾ روشني به جذب ٿي وڃي ٿي. ۲۰ هاڻي اهڙا گهڻا ڪارا سوراخ (Black holes)، خلائي سمنڊ ۾، نظر اچي چڪا آهن. ۲۱.

بگ بئنڊ ٿيوري

هن کان اڳ سائنسدانن علم نجوم جي ڪاري سوراخ واري نظري (Black hole theory) سان مڪمل اتفاق نه ڪيو هو ۽ ڪائنات جي تخليق متعلق هڪ ٻيو نظريو قائم ڪيو هو جنهن کي وڏي ڌماڪي وارو نظريو (Big bang theory) چئجي ٿو. انهيءَ تي به اتفاق راءِ نه ٿي سگهيو هو. تاهم جيئن سائنس جي ترقي ٿيندي رهي ٿي تيئن هڪ واحد تخليقي قوت ۽ ڪائنات جي با ترتيب تخليق جي حقيقت ظاهر ٿيندي وڃي ٿي.

سال ۱۹۰۶ع ۾ سائنسدانن کان هڪ سوالنامو ذريعي معلوم ڪيو ويو ته هو خدا جي وجود تي يقين رکن ٿا يا نه؛ چاليهه سيڪڙو يقين جو اظهار ڪيو، ۴۵ سيڪڙو انڪار ڪيو ۽ ۱۵ سيڪڙو غير جانبدار رهيا. تاهم سروي ڪندڙ انهيءَ مان اندازو لڳايو ته ويهين صدي عيسوي جي پڄاڻي تي انڪار ڪندڙن (ڪافرن) جي تعداد ۾ اضافو ٿيندو. ليڪن ۱۹۹۷ع ۾ ساڳي ريت انگ اکر ڪنا ڪيا ويا ته تناسب ساڳيو رهيو ۽ ان سان نه ڪافرن ۾ اضافو آيو، نه مومن جو تعداد وڌيو، غير جانبدار اڃان ويچار ۾ آهن. ۲۲.

”ڌرتي“ کان ٻاهر ”خلا“ تي تحقيق ڪندڙ علم نجوم جي ماهرن (Astronomers) کي تخليق جي راز معلوم ڪرڻ جا وڌيڪ موقعا ميسر آهن ۽ سندن ڪم به اوتروئي مشڪل آهي. اسان جي ڌرتي جنهن نظام شمسي (سورج منڊل) جو حصو آهي ۽ ان ۾ گردش ڪري رهي آهي، سوڪل ڪائنات جو هڪ اڻ لکو ڌڙو آهي. اسان جو سج اسان جي ڪهڪشان جي هڪ سوارب ستارن مان فقط هڪڙو ستارو آهي. باقي

ستارن جا پڻ پنهنجا نظام شمسي آهن. علاوہ ازين، ڪهڪشان کان پريان
بيون لاتعداد ڪهڪشائون آهن. ۲۳ "

ستارون ک آڱ جهان اور بهي هيٺ " (اقبال)

فلڪيات جو مطالعو

علم نجوم جي ماهرن جيڪي لاڳاتار تحقيقاتي ڪوششون ڪيون
آهن انهن دنيا جي سائنسدانن کي آخر ڪار تخليق ڪائنات جي راز معلوم
ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو. سال ۱۹۳۰ع ۾ " بيلجم " جي سائنسدان ليميتير
Lemaitre " بگ بئنگ " (وڏي ڌماڪي) وارو نظريو پيش ڪيو. انهي
نظريي مطابق اٽڪل ۱۵ ارب سال اڳ ڪائنات ۾ ڦهليل مادو ۽ توانائي هڪ
هند ۾ ڪوز هئا. پوءِ توانائي سان گڏيل مادو ڦاٽي پيو. ۲۴

هاڻي ڪائنات جي تخليق متعلق بگ بئنگ (وڏي ڌماڪي) جو نظريو
اڪثر سائنسدانن وٽ مقبول آهي؛ هن نظريي مطابق اٽڪل ڏه پندرهن ارب
سال اڳي، خلا ۾ مادي جو هڪ وڏو گولو گردش ڪري رهيو هو. مسلسل
گردش سبب اهو گولو ڦوڪبو ويو ۽ اندر موجود معدنيات جي گرميءَ جو
درجو وڌندو ويو، تنهن ڪري آخرڪار اهو مادي جو وڏو گولو هڪ وڏو
نڪاءُ (Big bang) ڪري ڦاٽي پيو ۽ ان جا گرم ٽڪرا ڇو گرد خلا ۾
پکڙجي ويا ۽ ساڳي طرح گردش ڪرڻ لڳا، انهن ڦاٽل ٽڪرن هڪ ٻئي جي
چوڌاري ستارن جا ميٽر (Galaxies) ٺاهيا، اهي ستارن جا ميٽر اڄ تائين
حيرتناڪ رفتار سان گردش ڪندا ۽ هڪ ٻئي کان پري پڇندا رهن ٿا. ۲۵
انهن ۾ اسان جو سج پنهنجي ڪهڪشان جي مرڪز کان ۲۵۰۰۰ (پنجويه
هزار) نوري سال پري آهي ۽ ٻاويهه ڪروڙ سالن ۾ پنهنجو ڦيرو پورو ڪري
ٿو. ۲۶

اسان جي ڪهڪشان (Milky way) ۾ اٽڪل هڪ سو ارب
ستارا آهن. ان جو قطر ڇهه لک ڪرب ميل يا هڪ لک نوري سالن جو پنڌ
آهي (يعني ڪو جسم بجلي جي رفتار، يعني هڪ لک ڇهاسي هزار ٻه سو
ٻياسي ميل في سيڪنڊ جي حساب، سان سفر ڪري ته ڌرتيءَ جي هڪ سال

۵ کرب ۽ ۸۰ ارب ميلن جو هي سفر طئي ڪندو). سج هن ڪهڪشان ۾ پنهنجي قريب ترين ستارن کان چڱي ڌار ٿيو ته انهن جي وچ ۾ ۴ . ۴ نوري سالن جي سفر يا ۲۵ کرب ميلن جو فاصلو پيدا ٿيو. اسان جي هن ڪهڪشان کي عبور ڪرڻ لاءِ هڪ خلائي جهاز بجلي جي رفتار سان اڏامي ته هڪ لک سالن ۾ پنهنجو سفر مڪمل ڪندو ۲۶ ب

خلائي سمند

اسان جي ڪهڪشان جي پريان ٻيا ستارن جا ميڙ، يا ڪهڪشائون پڻ موجود آهن؛ ساڳيو خلائي جهاز ساڳئي بجلي جي رفتار سان اسان جي ڪهڪشان کان ٻاهر اڏامي ته خلا جو اهو سمند، جيڪو اسان جي ڪهڪشان ۽ ان جي قريب تر ڪهڪشان جي وچ ۾ آهي، ان کي ڏه لک سالن ۾ عبور ڪندو. انهيءَ قريب تر ستارن جي ميڙ جي پريان اربين ڪهڪشائون يا ستارن جا ميڙ آهن جن جي وچ ۾ اربين خلائي سمند حاصل آهن. ۲۷ ڌرتي، هن وسيع ڪائنات جي هڪ ان لکي پتي آهي جيڪا گهٽ ۾ گهٽ جاءِ والاري ٿي. ان جو نظام شمسي، پنهنجي ڪهڪشان ۾ ساڳئي ريت بيحد مختصر مقام رکي ٿو. ۲۸

تخليق جو عمل

ڪائنات جي تخليق، اسان جي نظام شمسي جي قيام ۽ خود آدم ذات جي پيدائش بابت، سائنسدانن جا نظريه اڪثر سائنس کان ٻاهر سوال پيدا ڪن ٿا. انهن سان مذهبي حلقن ۾ اضطراب پيدا ٿيندو رهيو آهي. اڪثر مذهبي عالم سائنسدانن جي نظريه کي ڪافي ثبوت پيش نه ڪرڻ سبب رد ڪري چڪا آهن. تاهم جديد دور جا عالم سائنسي نظريات ۽ مذهبي اعتقادات ۾ فرق محسوس نه ٿا ڪن. انهن جو استدلال آهي ته اصل وڏو مادي جو گولو به ڪنهن ته ٺاهيو؟ اهوئي خالق اڪبر آهي جنهن باقي تخليق ڪئي آهي ۽ ان کي ڪمال قدرت ۽ باقاعديگي سان هلائي رهيو آهي. ”

قدرت جي قانون“ هيٺ مادي جو وڏو گولو ڦاٽو ۽ ڌوڙ جي ڪڪرن مان اسان جو نظام شمسي ٺهيو، جڏهن ڌوڙ جا تابڪاري ذرات ٿڌا ٿي پاڻ ۾ ڳتجي ويا؛ پروٽان ۽ نيوترون هڪ نيوڪلائي ۾ گڏ ٿي عنصر ٺاهيا ۽ ائٽمي دنيا وجود ۾ آئي، تڏهن ساڍا چار ارب سال اڳ اسان جو نظام شمسي قائم ٿيو. ۲۹ سائنس هن قدرتي عمل جي تصديق ڪري ٿي.

بگ بئنگ (Big Bang) يا وڏي زوردار ڌماڪي جي نظريه مطابق پندرهن ارب سال اڳ ڪائنات ۾ فقط هڪ وڏو مادو هو جيڪو مضبوطي سان ڳتيل هو، گهڻي گرمي سبب اهو مادو ڦاٽي پيو جيڪو گرم مادي جي ٽڪرن جي صورت ۾ اصل مادي جي چوگرد ڦرڻ لڳو ۽ تارن جي ميڙن (Galaxies) جي صورت ورتائين. انهي مادي جي پروٽانس ۽ نيوترانس جي ميلاپ سان نيوڪلائي (Nuclai) پيدا ٿيا جن عنصر (Elements) ٺاهيا. مٽيءَ جا ذرا (Particles) ۽ گئس پاڻ ۾ ميلاپ ڪري خلا ۾ ٿڌا ٿيا ۽ مٽي جا ڪڪر ٿي ڄمي پيا. انهن ۾ ڪشش پيدا ٿي ۽ اهي وڌيڪ ننڍن ۽ ڳتيل حصن ۾ تقسيم ٿي ويا ۽ ڦرڻ لڳا. ڦرڻ ڪري مادو ٿلهو ٿيو ۽ مٽي جي ڪڪرن جو ڪجهه حصو مرڪزي مادي جي چوڦير ڦرڻ لڳو. مرڪزي حصو سوڙهو ٿيو ته ان ۾ گرميءَ جو درجو وڌي ويو جيڪو به ڪروڙ ڊگريون ڪي وڃي پهتو ۽ ان مان ٿرمونيڪلر (Thermo nucle- α) رد عمل پيدا ٿيو ۽ بي انتها توانائي (energy) خارج ٿي جنهن مان ڌرتي جو سج ٺهيو. اهڙي طرح باقي گردش ڪندڙ مٽيءَ جي ڪڪرن مان گرھ ۽ مادا ٺهيا. ۲۰ سج جا نوگرھ؛ ڌرتي، مشتري (مرڪيوري)، زھرہ (وينس)، مریخ (مارس) جيڪي پاڻ ۾ قريب تر آهن، ۽ وڌيڪ وچوتيءَ تي جو پيٽر، سٽرن، يورینس، نیپچون ۽ پليوٽو، آهن.

اسان جو هي نظام شمسي ڪائنات جو هڪ ان لکو حصو والاري ٿو. تازه ترين تحقيق مطابق اسان جي نظام شمسي کان ٻاهر ٻيا به اربها فلڪياتي نظام آهن جن جا الڳ گرھ (Planets) آهن؛ سٽرنسڪو اسٽيٽ يونيورسٽي (آمريڪا) جي پروفيسر جيوڦري مرسي (Prof. Geoffrey Marcy) هڪ گرھ ڏٺو آهي جيڪو جويپٽر (Jupiter) کان ٿورو وڏو آهي ۽ هڪ تاري (سج) جي چوگرد ڦري رهيو آهي جيڪو هتان

کان هڪ سو نوري سال پري آهي. اهڙي طرح ٻين فلڪيات جي ماهرن اسان جي نظام شمسي کان ٻاهر، گذريل هڪ سال اندر، ست نوان گرھ دريافت ڪيا آهن. ۲۱

”آئنسٽائن“ جي نظريه اضافت مطابق جيتوڻيڪ ڪائنات جو مادر محدود آهي، تاهم خود ڪائنات لامحدود آهي. تنهن ڪري اها وڌندي رهي ٿي. ”ليميٽر“ جو بگ بئنگ وارو نظريه پڻ ڪائنات جي مسلسل توسيع جو حامي آهي؛ سال ۱۹۷۸ع جو نوبل پرائيز پڻ انهن ٻن آمريڪي سائنسدانن کي مليو جن ”بگ بئنگ“ ۽ ”ڪائنات جي وسعت پذيري“ تي تحقيق ڪئي آهي. ۱۹۴۸ع ۾ ٽن سائنسدانن هرمن بونڊي (Hermann Bondi) ٿامس گولڊ (Thomas Gold) ۽ فريڊ هوئل (Fred Hoyle) هڪ مزيد نظريو پيش ڪيو، جنهن کي هڪ ڪري حالت وارو نظريو يا Steady State Theory چئجي ٿو جنهن مطابق ڪائنات جي واڌ هڪ حد تي پهچي واپس اصل حالت ڏانهن موٽ ڪائيندي، وري هڪ وڏو مادو ٺهندو ۽ وري ساڳئي طرح نڪاءَ ڏئي ڦاٽندو ۽ اهڙي طرح ڪائناتون ٺهنديون، ٻڌنديون ۽ ٻيهر ٺهنديون رهنديون.

هڪ ٽيون ڪائناتي تخليق جو نظريو ”لڏندڙ ڪائنات“ (Oscillating Universe) جي نالي سان مشهور آهي جنهن موجب ڪائنات هڪ گول ڦيٽي وانگر ڦرندي رهي ٿي. هڪ ڦيري ۾ وڌي ٿي ته ٻئي ڦيري ۾ گهٽجي ٿي. جڏهن گهٽائيندڙ چڪر يا لوڏو ختم ٿيندو ته ڪائنات هڪ نقطي تي بيهي ويندي. ليڪن ٻيهر وڌائيندڙ چڪر يا لوڏو شروع ٿيندو ۽ نقطي تي بيٺل ڪائنات جو مادو ٻيهر ڦاٽندو ۽ هڪ نئين ڪائنات جو آغاز ٿيندو. ۳۲.

قيامت ۽ ان جو يقين

هڪ ڪائناتي چڪر جي پڄاڻي ۽ سموري مادي جو موتي اصل صورت ۾ اچڻ کي قیامت چئجي ٿو، جنهن کان نه ڪو مذهبي عالم ۽ نه ڪوئي سائنسدان انڪار ڪري سگهي ٿو.

” ڌرتي “ کان علاوه اسان جي نظام شمسي جي ٻين ائڻ گرهن مان مرڪيوري (عطارد) ۽ وينس (زهره) ڌرتي جي اتر اولهه طرف خلا ۾ گردش ڪري رهيا آهن . مارس (مريخ) جيڪو ڏکڻ طرف آهي انهن وانگر ڌرتي کي قريب تر آهي . وڌيڪ ڏکڻ اوڀر طرف ڪافي فاصلي تي سلسليوار ” جوبيٽر “ (مشتري) سٽرن (زحل) يورينس . نيپچون ۽ پليٽو مسلسل گردش ڪري رهيا آهن . ڇا هي نوگرهه سڀ ڌرتي وانگر مٽي جا نهيل آهن ۽ انهن ۾ فضا ۽ پاڻي موجود آهي، جنهن سان اتي زندگي جو وهنوار هلندڙ هجي جيئن ڌرتي تي آهي؟ ” في الحال سائنسدان ” ” مريخ “ تي عملي تحقيق ڪري رهيا آهن؛ اڃان تائين ڌرتي کان ٻاهر ڪنهن به گرھ يا چنڊ تي زندگي جا آثار نه مليا آهن . شايد انهن تي اڳتي قيامت اچي چڪي آهي . جيئن فنا جي اصول کان ستارا به آڃا نه آهن؛ ڪهڪشائون پيدا ٿينديون، جوان ٿينديون ۽ پوءِ فنا ٿينديون رهن ٿيون ۽ پهر ” ناه “ مان ” ناه “ ٿئي ٿو، نوان تارن جا ميڙ ٺهن ٿا ۽ ساڳئي عمل مان گذرن ٿا . سندن گرھ به انهيءَ ” فنا ۽ بقا “ جي اصول جا پابند آهن ۽ اسان جي ڌرتي به هڪ ڏينهن فنا ٿيندي . انهيءَ ڏينهن کي قيامت چئجي ٿو .

” قيامت جو ذڪر نه فقط پاڪ مذهبي ڪتابن ۾ ڪيل آهي پر لامذهب فلاسفر ۽ سائنسدان پڻ انهيءَ جا قائل آهن . ويهين صدي جي مشهور فلاسفر، لارڊ برٽرنڊ رسيل، صديءَ جي شروعات ۾ خيال ظاهر ڪيو ته؛ ” انسان اهڙن سببن جي پيداوار آهي جن جو مقصد اڳواٽ معلوم نه هو . سندس پيدائش ۽ واڌ، آسون ۽ الڪا، پيار ۽ پاڪ مذهبي عقيدا، سڀ فقط هڪ اتفاقي ائٽمي ميلاپ جو نتيجو آهن . ڪا به گرم جوشي، آدرشي ڪردار، خيال جي اونھائي ۽ ڪوبه جذبو يا احساس اهڙو نه آهي جيڪو ڪنهن اڪيلي انسان کي قبر جي ڀريان محفوظ رکي سگهي . صدين جي سموري جا ڪوڙ، پورو پاڻ اڀڻ، وجدان ۽ انساني ذهن جي ٻيهريءَ جي سڄ جهڙي چمڪ دمڪ، سڀني جي مقدر ۾ لکيل آهي ته هن نظام شمسيءَ جي مڪمل خاتمي اندر ختم ٿي وڃن . انسان جي حاصلات جو سڄو مندر هڪ ڏينهن ويران ڪائنات جي ڍير هيٺيان دبجي ويندو اهي سڀ ڳالهيون، جيڪڏهن بحث کان بلڪل بالاتر نه آهن، تڏهن به اهو ته تقريباً يقيني آهي ته

انهن کي رد ڪندڙ ڪوبه فلسفو قابل قبول رهي نه سگهندو.“ ۲۳

” پال برگسو“ پنهنجي ڪتاب ” ڪائنات ۽ انسان“ ۾ لکي ٿو ته:

”جڏهن سج پنهنجي مختصر رعنائي ۾ ڦوڪجي ڳاڙهو راکاس بنجي ويندو ۽ اڪثر گهرن کي ساڙي ناس ڪري ڇڏيندو.... شايد ائين ئي ٿيندو، اسان سج ۾ سڙي ختم ٿي وينداسين.“ ۲۴

قرآن حڪيم ۾ قيامت جو اهو عمل هن طرح ڄاڻايل آهي:

” جڏهن ” آسمان“ ڦاٽندو ۽ پنهنجي رب جو حڪم ٻڌندو ۽ ان تي حڪم ٻڌڻ لازم آهي ۽ جڏهن ” زمين“ ڇڪبي ۽ جيڪي منجهس آهي سو اوڳاري خالي ٿيندي ۽ پنهنجي رب جو حڪم ٻڌندي ۽ ان تي حڪم ٻڌڻ لازم آهي، تڏهن اي انسان! تون پنهنجي رب سان ملڻ لاءِ گهڻي ڪوشش ڪندو رهندين ۽ پوءِ تون ان سان مليندين.“ ۲۵

” جڏهن آسمان ڦاٽندو ۽ تارا هيٺ ڪري ٿئي پوندا ۽ درياھ اٿي وهندا، جڏهن قبرون (باقيات) هيٺ مٽي ڪيون وينديون، تڏهن هر شخص ڄاڻي وندو ته هن اڳتي ڇا موڪليو آهي ۽ پوئتي ڇا ڇڏيو اٿس“ ۲۶.

” ۽ انهيءَ ڏينهن لاءِ ڪن لڳائي رک، جنهن ڏينهن سڌ ڪندڙ، ڪنهن ويجهيءَ جاءِ کان، سڌ ڪندو، تنهن ڏينهن ماڻهو، في الحقيقت وڏو ڌڪو ٻڌندا، اهو هوندو وري اٿڻ (قيامت) وارو ڏينهن..... انهيءَ ڏينهن زمين، سڀني جي هٿن مان تڪڙي ڇڏائجي ڦاٽي پوندي. اهو ٿيندو حشر (جيڪو) اسان جي لاءِ بلڪل آسان آهي. (سورة ق، آيات ۴۴ - ۴۱)

..... جڏهن زمين تي وڏي زور وارو زلزلو ايندو ۽ جبل ذرا ذرا ٿي ويندا ۽ پڪڙيل اڏامندڙ رٿي ٿي پوندا، (سورة الواقعة، آيت ۶) پوءِ جڏهن صور ۾ هڪ ڦوڪ ڦوڪي ويندي، ۽ زمين ۽ جبل مٽي ڪنيا ويندا، پوءِ ٻنهي کي، هڪ ئي پيري، ڪٽي سنئون ڪيو ويندو، تڏهن ان ڏينهن ٿيڻ واري قيامت ٿي پوندي، آسمان ڦاٽندو، پوءِ ان ڏينهن اهو ڳريو پيو هوندو..... (سورة الحاقة آيات، ۱۶ - ۱۳)

” جنهن ڏينهن، سج ويڙهيو ويندو ۽ جڏهن تارا ڪري، تڙي پڪڙي ويندا ۽ جڏهن جبلن کي هلايو ويندو..... ۽ جڏهن آسمان جي ڪل لاتي ويندي..... (سورة التکویر. آيات ۱۱ - ۳ - ۷)

" (انسان) پڇي ٿو ته قيامت جو ڏينهن ڪڏهن ٿيندو؟ سو، جڏهن اڪيون ڦاٽي پونديون ۽ چنڊ گرهڻ ٿيندي ۽ سج ۽ چنڊ کي گڏ ڪيو ويندو، تڏهن انسان، ان ڏينهن چوندو ته ڇڏو جي جاءِ ڪٿي آهي؟ نه، ڪا پناهه جي جاءِ نه آهي، تنهن ڪري پاليندڙ وٽ ئي ان ڏينهن، ٺڪاڻو آهي" (سورة القليمة آيات، ۷-۱۲).

"جڏهن زمين کي چڱي طرح دٻايو ويندو ۽ زمين پنهنجا ڳورا بار ٻاهر ڪڍندي ۽ انسان چوندو ته هن کي ڇا ٿيو آهي! ان ڏينهن اها پنهنجون سڀ خبرون ٻڌائيندي، ڇاڪاڻ ته تنهنجي پالڻهار جو هن کي اهڙو حڪم ڪيل آهي." (سورة "الزلزال" آيات ۱-۵)

"علم نجوم" جي ماهرن جو چوڻ آهي ته ايندڙ اربين سالن ۾ "ڪائنات" ۽ "ڌرتي" تي قيامت اچڻ جو ڪو سوال پيدا نه ٿو ٿئي ۽ انسان جيترو عرصو هن ڌرتيءَ تي رهيو آهي، ان کان ڪروڙين سال وڌيڪ عرصو اڃان رهندو. ليڪن انسان جي دل ۽ دماغ تي قيامت جو خوف ازل کان ويٺل آهي ۽ ان جي تصديق پاڪ مذهبي ڪتابن مان ٿئي ٿي، جيڪي قديم آريا، هندو مذهب کان وٺي جديد مڪمل دين اسلام تائين، انهيءَ هيبتناڪ عظيم ڌماڪي جي خبر ڏين ٿا، جنهن سان ڪائنات، ڌرتي، انسان ۽ هر مخلوق، ايئن ويڙهجي ويندي، جيئن پهرئين عظيم ڌماڪي وقت هئي ۽ اهو ڏينهن، بلڪ گهڙي، ڪنهن به وقت اچي سگهي ٿي.

قرآن شريف ۾ انهيءَ قيامت جي گهڙي بابت ذڪر آيل آهي ته اي پيغمبر! "توڪان قيامت بابت پڇن ٿا ته اها ڪڏهن قائم ٿيڻ واري آهي؟" (ليڪن) تنهنجي رب (پاليندڙ) کي ئي ان جي پڇاڙيءَ جي خبر آهي، تون فقط ان شخص کي ڊيڄاريندڙ آهين جيڪو ان کان ڊڄي ٿو. جنهن ڏينهن ان (قيامت) کي ڏسندا ته (ايئن ڀائيندا ڄڻ (هن دنيا ۾) هڪڙي شام يا ان جي صبح کان وڌيڪ (وقت) نه رهيا هئا." (النزعات، آيات، ۴۶-۴۲)

"جنهن ڏينهن" صور "ڦوڪيو ويندو پوءِ اوهان ٽوليون ٿي ايندا ۽ آسمان کلي دروازا ٿيندو. جبل هلايا ويندا ۽ اهي رج وانگر ٿي ويندا." ۲۷

"جنهن ڏينهن" زمين ۽ "جبل" ڌنڌا ۽ جبل وڪريل واري جي دڙي مثل ٿي ويندا..... آسمان ان ڏينهن ڦاٽندو. سندس وعده پورو ٿيڻ

وارو آهي. بيشڪ هيءَ هڪ نصيحت آهي. پوءِ جيڪو گهري سو پنهنجي
پالڻهار ڏي رستو وٺي. " ۲۸

ڊاڪٽر پال برگسو (Paul bergsoe) ويهين صدي جو مڃيل ماهر
فلڪيات آهي، ڊينمارڪ جي هن سائنسدان جو روايتي نظرين ۽ مذهبي
عقيدن سان تعلق نه آهي. تاهم هو پنهنجي تجربي ۽ مشاهدي مان ڪائنات ۽
هن بي معنيٰ " انسان جي دنيا " جو تعلق گهرائي سان محسوس ڪري ٿو ۽
لکي ٿو ته:

" انسان هن (ڪائنات) جي عظمت ۽ پنهنجي بي معنيٰ وجود تي
حيران ٿيڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهي، اسان هڪ اهڙي شيءِ جي مٿاڇري
تي رهون ٿا، جيڪا (ڪائنات) مشڪل سان ڏسڻ ۾ اچڻ جهڙي آهي.
اها هڪ (ڪائناتي) ڌوڙ جي من برابر سج جي چوگرد ڦري رهي آهي.
جيڪڏهن اسين ۽ اها ڌوڙ جي من، نابود ٿي وڃون ته (ڪائنات جي)
صورتحال ۾ ڪوبه فرق نه ايندو ۽ جيڪڏهن ان وقت ڪا ڪائناتي اخبار
نڪرندڙ هوندي ته انهي ۾ اهڙي معمولي واقعي جي خبر شايع نه ٿيندي
ڇاڪاڻ ته اها هڪ عام رواجي ڳالهه هوندي. " ۲۹

تاهم تازو جڏهن بن ڪهڪشائن جي ٽڪرجڻ جو نظارو، " هبل "
دورين جهڙي ورتو ته " دنيا " جي سڀني اخبارن، ريڊيو ۽ ٽيليويزن ذريعي
انهي بابت ڄاڻ ڏني وئي، سائنسي ذريعي سان بن ڪهڪشائن جو ٽڪر پاڻ
۾ ٽڪرائجي تباه ٿيڻ ۽ انهيءَ تباهيءَ مان نون ستارن ٺهڻ جو عمل ڏسي.
پڪ ٿي ته نه فقط فنا هر تخليق جو مقدر آهي، پر هر " فنا " مان ٻيهر وڌيڪ
توانائي واري تخليق جو ٿيڻ پڻ قدرت جو قانون آهي. قرآن شريف جي هن
آيت ۾ انهي طرف اشارو ڪيل آهي: " جنهن ڏينهن ڏڏڻ واري ڏڏندي ۽ هن
حالت ۾ جو پٺيان اچڻ واري ان جي پٺيان ايندي. " (سورة النزعۃ،
آيات ۶۰-۷)

ڪائنات جي تخليق متعلق تمام مذهبي عقيدا سائنسي اصول ۽
فڪري نظريا هڪ واحد آغاز ۽ ساڳئي انجام جي نشاندهي ڪن ٿا: هڪ
وحدت مان ڪُل ڪثرت پيدا ٿي آهي، جنهن کي فنا ٿي، وري انهيءَ وحدت
۾ گڏ ٿيڻو آهي ۽ انهيءَ فنا جي مقام کان اڳتي بقا جي منزل آهي، جنهن
طرف هر شيءِ ۽ انسان جو ذهن ارتقا ڪري رهيو آهي.

حوالا:

مهاڳ

- ۱: فيودور دوستويفسڪي (Fyodor Dostoyevsky) ، ڄاڻايل
او ان فرولوف، " مئن، سائنس، هيومنزم: انيو سينٽيسز"، پروگيس
پبلشرس ماسڪو، ۱۹۸۶ع، ص ۵.
- ۲: - ايضا - ، ص ۲۲۶.
- ۳: " د آتوبايوگرافي آف چارلس ٻارون ۱۸۸۲ - ۱۸۰۹، نيويارڪ،
هارڪورٽ، بريس ائڊنڪو، ۱۹۵۸ع، ص ۱۲۹.
- ۴: " انسائڪلوپيڊيا برتانيڪا (۱۹۶۹ ايڊيشن) ج ۱۱، ص ۴۴۲.
- ۵: - ايضا - ، ص ۴۴۳.
- ۶: جارج وڊڪاڪ، " گريڪس ان انڊيا"، لنڊن ۱۹۶۶ع، ص ۲۰.
- ۷: " برتانيڪا"، - ايضا - ج ۱۱، ص ۴۴۳.
- ۸: مقدمه تاريخ ابن خلدون ، اردو ترجمہ مولانا عبدالرحمن دهلوي،
الفیصل لاهور ۱۹۹۳ع ص ۲۲۱.
- ۹: - ايضا - ص ۲۲۱.
- ۱۰: - ايضا- ص ۲۲۲.
- ۱۱: شاه جو رسالو، سُر معذوري، داستان ۵، بيت ۱۲، مرتب ڪيل
علامہ امداد علي امام علي قاضي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، ڇاپو ٽيون،
۱۹۹۳ع.

باب پهريون

- ۱: رڱ ويد، منڊل ۱۰، سوڪٽ ۱۲۹، انگريزي ترجمو، بشم " د

وندر دثت واز انديا“ ۱۹۸۵ ايديشن، ص ۲۴۷، سنڌي ترجمو، حبيب الله صديقي.

۲: - ايضا - .

۳: - ايضا - ، بشم ص ۲۴۸، - ايضا - .

۴: - بيشم، - ايضا - ص ۳۰۹، ۴ ب.

۵: - ايضا - ص ۲۴۰.

۶: - ايضا -، انسائڪلوپيڊيا برتانيڪا، ج ۱۲، ص ۱۱۵.

۷: - بشم، - ايضا - . ص ۳۱۶.

۸: - ايضا - ص ۳۰۸، قرشي، - ايضا - ص ۲۲.

۹: - ايضا - ص ۲۴۷، ميتراياني اپنشد، ۱:۱، رگ ويد منڊل ۱۰،

سوڪت ۱۲۹.

۱۰: نهرو، جواهر لعل پنڊت، د ڊسڪوري آف انڊيا، جهون چاپو،

سگنيت پريس ڪلڪتو، ۱۹۵۶ع، ص ۸۲.

۱۱: - ايضا - ص ۸۱.

۱۲: رگ ويد، منڊل ۱۰، سوڪت ۱۲۹، انگريزي ترجمو بشم، -

ايضا - ص ۲۴۸، سنڌي ترجمو حبيب الله صديقي.

۱۳: - ايضا -

۱۴: - ايضا -

۱۵: ”دهولي بائيبل“ ان سنڌي، لاهور ۱۹۵۴، ص ۹ - ۷.

۱۶: ”قرآن الڪيم“، سورة حمد، آية ۳۸.

۱۷: طيب علي علوي، ”احوال الانبياء عليهم السلام“، ج ۲، اردو

ترجمو سيد عرب علي حسني، ۱۹۹۰ع، ص ۸.

۱۸: چئمبرسس انگلش ڊڪشنري، ۱۹۹۲ع، ص ۱۴۶.

۱۹: روزنام ”بان“ ڪراچي، ۱۴ جون ۱۹۹۷ع.

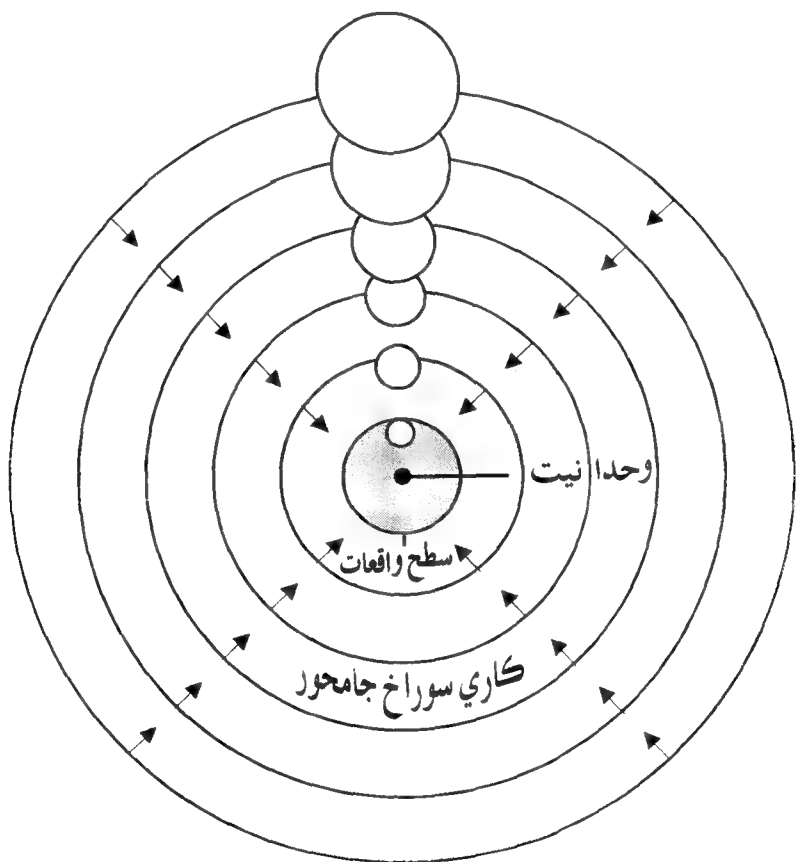
۲۰: - ايضا -.

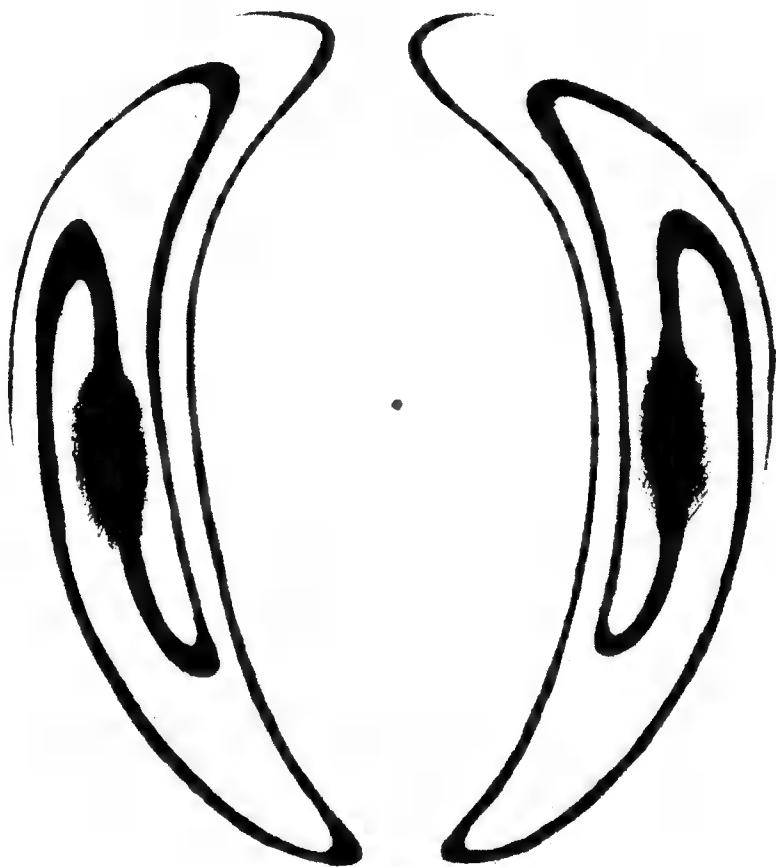
۲۱: - ايضا -.

۲۲: بي بي سي، ورلڊ سروس، اردو نشريات اپريل ۱۹۹۷ع.

- ۲۳: پال برگسو، " د یونیورس ائبڈ مئن " انگریزی ترجمو کئترین جان، میٹون ائبڈ کولمیتید، لندن ۱۹۶۲ع، ص ۱۰.
- ۲۴: سومرو عبدالغفار (ڈاکٹر): علم فلکیات، سند سائنس سوسائٹی جامشورو، ۱۹۸۶ع، ص ۲۹.
- ۲۵: پال برگسو، - ایضا -، ص ۹۲.
- ۲۶: - ایضا - ص ۲۰، ۲۶ (ب) - ایضا - مارون پیری، " مئنس انفشبد " جرمنی، بوستن ۱۹۷۸ع، ص ۴.
- ۲۷: - ایضا -.
- ۲۸: - ایضا -.
- ۲۹: - ایضا -.
- ۳۰: - ایضا -.
- ۳۱: " د ینگ ورلڈ ". ڈان کراچی، سالنامو ۱۹۹۶ع.
- ۳۲: سومرو عبدالغفار، - ایضا - ص ۳۱ - ۲۹.
- ۳۳: رسیل برٹرنڈ (لارڈ)، مستسزم ائبڈ لاجک: افری مئنس ورشپ، لندن ۱۹۰۳ع، جاثایل پال برگسو، - ایضا -، ص ۲۲۴.
- ۳۴: پال برگسو، - ایضا -، ص ۲۲۴.
- ۳۵: قرآن الحکیم، سور الانشقاق، آیات ۶ - ۱.
- ۳۶: قرآن الحکیم، سورة الانفطار، آیات ۵ - ۱.
- ۳۷: قرآن الحکیم، سورة النبا، آیات ۲۰ - ۱۸.
- ۳۸: قرآن الحکیم سورة المزمل آیات ۱۹ - ۱۴.
- ۳۹: پال برگسو، - ایضا - ص ۱۶.

اللقاء

ڪاري سوراخ (بلاڪ هول) جي ھبل دوربين ذريعي ورتل تصوير. ۱

ڪھڪشان جابگڙيل عڪس

ڪارو سوراخ مرڪز ۾ آھي

ڪاري سوراخ جي ھبل دوربين تي ورتل تصوير ۲۰

ڌرتي جي تاريخ ۽ زندگيءَ جا زمانا

فهرست مضامين

نمبر	عنوان	صفحو
	باب ٻيو	
	ترتي جي تاريخ ۽ زندگي جا زماڻا	
۱	زندگيءَ جي ابتدا	۴۸
۲	ترتي تي حياتي جا اوائلي آثار	۴۹
۳	انسان جي تلاش	۵۱
۴	باندر نما انسان (Apeman) (جاوا مئن) پٿيڪن ٿروپس	۵۶
۵	”نيندرٿل مئن“ پٿر جي دور جو انسان	۵۷
۶	ٻارون جو نظريو ۽ ان جو ردُ	۵۹
۷	”نيندرٿل مئن“ جي نسل تي تازو ترين تحقيق	۶۲
۸	جديد دور جو انسان (هومو - سٿپين)	۶۵
۹	قديم ” انسان “ جو زمانو	۶۷
۱۰	جديد انسان جو زمانو	۶۹

باب ٻيو

ڌرتي جي تاريخ ۽ زندگي جا زمانا

تخليق ڪائنات متعلق قرآن الحڪيم جي سورة الانبياء جي آيت ۳۰ ۾ ارشاد الاهي آهي ته ”..... آسمان ۽ زمين (منڊي ۾) مليل هئا. پوءِ اسان انهن کي جدا ڪري ڇڏيو ۽ پاڻيءَ مان سڀ ساهوارا پيدا ڪيا.....“ سائنس جو به اهو ئي موقف آهي. ڌرتيءَ جي عمر معلوم ڪرڻ لاءِ سائنسدانن ڪجهه قابل فهم مفروضات قائم ڪيا آهن؛ مثال طور قديم ترين جبلن ۽ شهاب ثاقب جي ٽڪرن ۾ شيهي (Lead) جي آئسوٽوپس (Isotopes) جي نسبتي مقدار وغيره مان عمر جو اندازو لڳايو وڃي ٿو. ۱۰ اھڙي طرح ” ڌرتي“ جي ڪل عمر جو ڪاٿو ساڍا چار ارب سال بيهي ٿو، جيڪو هاڻي صحيح سمجهيو وڃي ٿو. ۲۰ انهي ۾ اٽڪل چار ارب سال ڌرتيءَ جو پيڄان زمانو، (Pre_ Cambrian Age) هو. اٽڪل پنجاهه کان سٺ ڪروڙ سال اڳ ساهوارن جو زمانو (Cambrian Age) شروع ٿيو. ۳۰ ڌرتيءَ جي پيڄان زماني جو عرصو اڃا به بحث هيٺ آهي. انهي زماني جا حجري آثار (Fossils) فقط ٽي ۳ ارب ۴۲۹ ڪروڙ سال پراڻا آهن. ۴. قديم هندو روايت مطابق . ڌرتيءَ، جي جملي عمر هڪ ارب ستاڻوي ڪروڙ ۽ ڪجهه سال آهي. ۵. بهرحال سائنسي معلومات موجب ڌرتيءَ جو ساهدار زمانو (Cambrian Age) ۵۷ ڪروڙ سال اڳ شروع ٿيو ۽ ۲۶ ڪروڙ سال اڳ تائين اهڙا ڇهه دور گذريا جن کي ملائي، ماهرن، پيليوزوئڪ زمانو“ (Paleozoic Era) نالو ڏنو آهي، جنهن ۾ بنا ڪرنگهي پاڻي جي ساهدارن کان وٺي وڏين نانگن بلائن ۽ پاڻي جي گاهن جو زمانو اچي وڃي ٿو. ۶۰

”ڌرتي“ جو ٽيون زمانو، ميسوزوئڪ (Mesozoic) جاگرافيءَ جي لحاظ کان بيحد اهم آهي. هن زماني جي آخري دور (Cretaceous Period) کان ”علم الارضيات“ جو تحقيقي دور شروع ٿئي ٿو. جنهن کي ترشري دور (Tertiary Period) چئجي ٿو. اهو دور ۱۳ ڪروڙ سال اڳ کان هڪ ڪروڙ سال اڳ تائين جاري رهيو، جنهن ۾ ۳ ڪروڙ ۸۰ لک سال اڳ ترشري جبل ٺهيا. چوٿون زمانو ڪئٽرنري (Quaternary) برفاني دورن ۽ انهن جي گرم وچوٽن جو زمانو آهي. ۱۳ ڪروڙ سال اڳ ”ميسوزوئڪ“ زماني جي ڪريٽاسيئس (Cretaceous) دور کانپوءِ جڏهن ڊائوسور (Dinosaur) جو نسل ختم ٿي چڪو هو، تڏهن ڌرتي جي اڪثر حصن ۾ سمنڊ جي پاڻي وڌي انداز ۾ لهڻ شروع ڪيو، آخرڪار ۲ ڪروڙ ۷۰ لک سال اڳ ”ميوسين“ (وهيل مڇي باندرن ۽ چرندڙن) جي دور جي شروعات ۾ ٿيس (Tethys) جو سامونڊي وهڪرو، جنهن بر صغير هند و پاڪ کي الهندي يونڇ سمنڊ سان ملايو ٿي، سو ختم ٿي ويو ۽ ان بعد سمنڊ زمين کي ڇڏيندو ويو. ۷

هي قدرتي عمل دراصل اٽڪل پنجاهه ڪروڙ سال اڳي شروع ٿيو هو، جنهن کي هاڻي ”ڪئمبرين ايڪسپلوژن“ (Cambrian explosion) چون ٿا، يعني ساهوارن جو ڌماڪو، جنهن سان ”ڌرتي“ تي مختلف قسمن جا ساهوارا پيدا ٿيا ۽ پنهنجي ماحول سان مطابقت پيدا ڪري وڌندا ويجهندا رهيا، سال ۱۹۱۰ع ۾ هڪ جرمن ماهر شهاب ثاقب (Meteorolo-gist) ڊاڪٽر الفريد لوئر ويگز (۱۹۳۱ - ۱۸۸۰ع) انهيءَ عظيم ڌماڪي جي وضاحت ڪئي، جنهن کي ”ڪانٽينيئل ڊرفٽ“ جو نظريو چئجي ٿو ۽ اهو نظريو سندس ڪتاب ”اوريجن آف ڪانٽينيئنس ائنڊ اوشنس“ (۱۹۱۵ع ترجمو ۱۹۲۴ع، چوٿون ڇاپو ۱۹۲۹ع) ۾ سائنسدانن جي سامهون رکيو ويو. ۸۰ هن نظريي مطابق اصل ۾ مادي جو هڪ وڏو گولو هو جيڪو سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺان تري رهيو هو، پوءِ ان ۾ ڌماڪو ٿيو جنهن سان سمنڊ جو پاڻي هٽي ويو ۽ ڌرتيءَ جو يڪو گولو آهستي آهستي ٺڪري نروار ٿيو، ليڪن ساڳئي وقت ڌماڪي جي اثر سبب سندس ٻه ڀاڱا لهي پيا،

جيڪي اتر کان ڏکڻ ۽ اولھ کان اوڀر طرف لڙهندا ويا ۽ انهن مان اتر قطب، ڏکڻ قطب، دنيا جا براعظم (کنڊ) بحر (وڏا سمنڊ) ۽ جبل ٺهيا.

تازو آمريڪي رسالي " سائنس " ۾ هڪ تحقيقي رپورٽ شايع ٿي آهي. جيڪا ڪئليفورنيا انسٽيٽيوٽ آف ٽيڪنالاجي جي محققن ڊاڪٽر ڪرسچ ونڪ (Dr. Kirschvink) ماهر ارضيات، جي سربراهيءَ ۾ گذريل ويهن سالن کان وٺي دنيا جي مختلف حصن مان پهاڙن جي مقناطيسي ايراضيءَ (Magnetic fields) جو تجزيو ڪرڻ بعد شايع ڪئي وئي آهي. ان مطابق " اڌ ارب سال اڳي، ڌرتي جي مادي ۾ هڪ عظيم اٽل پتل آئي، جنهن ڪري ٽڌن قطبي علائقن مان زمين جا وڏا حصا (براعظم) بخاريل خط استوا طرف ۽ اتان قطبين طرف ٽڪڙا لڙهي ويا. انهيءَ عالمي زمين جي اوٽپ (اڀري اڇڻ) مان زمين تي رهندڙن ساهوارن ۾ اوچتي واڌ ۽ تعجب خيز قسمن جي پيدا ٿيڻ جو معمول ڪري سگهجي ٿو ". تحقيق ڏيکاري ٿي ته جنهن تاريخي گهڙي تي هي تبديلي رونما ٿي ان وقت ڌرتي نوي درجن جي گوني ڪنڊ تي پنهنجي محور جي چوگرد گردش ڪري رهي هئي (هن وقت ساڍين ۲۳ ۽ ساڍين ۶۶ ڊگرين جي متوازي مدار تي آهي) جيڪڏهن هن تحقيق جي تصديق ٿي وئي ته " ڪئمبرين ايڪسپلوژن " يا ساهدارن جي ڌماڪي جو راز ظاهر ٿي ويندو، جيڪو دراصل ڪائنات جي تخليق واري عظيم ڌماڪي (Big bang) بعد هڪ حياتياتي عظيم ڌماڪو (Biological Big Bang) هو ۽ گذريل پنجاه ڪروڙ سالن ۾ اهو وري ڪڏهن نه ٿيو آهي. ۹

انهي ڌماڪي بعد نئين قسم جا جانور پيدا ٿي پيا، جيڪي معمول مطابق واڌ کان ويهڻا وڌيڪ وڏن لڳا، جن جا حجري آثار موجود آهن ۽ انهن ۾ موجوده زماني جي هر چرندڙ، سرنڌڙ، هلندڙ، ترندڙ اڏامندڙ جيو جا قسم ملن ٿا، تاهم سائنسدان انهيءَ تخليق جو سبب معلوم ڪرڻ ۾ منجهيل آهن. هن تازه تحقيق مان ظاهر ٿئي ٿو ته (ساهدارن جي) انقلابي ظهور سان گڏ اهڙي ئي تعجب خيز انداز ۽ سٺوئي تيز رفتار سان ڌرتي جي مڪيناتي

جي حصن ۾ اٿل پٿل ٿي ۽ ڏيڍ ڪروڙ سالن جي نسبتا گهٽ عرصي اندر جيڪي علائقا اتر يا ڏکڻ قطب وٽ هئا اهي خط استوا تي اچي ويا ۽ خط استوا جي ٻن مخالف پاسن تي ٻه جايون نوان قطب بنجي ويا، انهي ڪري علائقائي آب هوا ۾ وڏي تبديلي آئي جنهن سان سائنسدانن جي خيال مطابق، وسيع ساهدار آباديون الڳ ٿي ويون ۽ نئون ننڍيون آباديون ٺهيون جن ۾ نسل جي واڌ وڌيڪ ٿئي ٿي. وڌيڪ انبريد ايڪو سسٽم (Inbred eco systems) قائم ٿين ٿا، جن ۾ معلوم ڪيو ويو آهي ته جانورن جي ارتقاء وڌيڪ انداز ۽ عمدي طريقي سان ٿئي ٿي. ۱۰

اهو نظريو ته ارضياتي اوڻپ (Geological upheaval) حياتياتي ترقي تي اثر انداز ٿي آهي، اڄ جي دنيا ۾ هڪ انقلابي انڪشاف آهي، تاهم مزيد تحقيق طلب آهي. سمندن جي ڪاربان جي ذخيرن ۾ وڏيون تبديليون ڪيئن آيون؟ جيالاجي جو رڪارڊ ڏيکاري ٿو ته ڏه لک سالن بعد سمندن جي وهڪري جو نظام تبديل ٿئي ٿو. جيڪڏهن اهو درست آهي ته پوءِ قدرتي انتخاب جي عمل هيٺ نون جانورن جي پيدائش ۽ ارتقا لاءِ ڪافي وقت ملي ٿو. ليڪن اهو پڻ سمجهڻ گهرجي ته اهو عمل هر ڏه لک سالن جي عرصي بعد ٻيهر ٿيندو رهندو ۽ اڃا اڻيڪ قسمن جا ساهدار پيدا ٿيندا، هن نظريه مطابق ”ڊائوسور“ جي نسل جي ”ميسوزونڪ“ زماني جي ”ڪريٽاسيوس“ دور بعد مڪمل خاتمي جو هي سبب معلوم ٿئي ٿو ته زمين جي اٿل پٿل ۽ آبهوا جي تبديلي سبب قدرتي تي نئين پيدا ٿيل ايڪو سسٽم ۾ جانورن جو اهو نسل جيوري (زنده رهي) نه سگهيو. ۱۱

ڪئليفورنيا انسٽيٽيوٽ آف ٽيڪنالاجي جي هن تازي تحقيق بابت، ڪئليفورنيا يونيورسٽي جو پيليونٽالاجسٽ، جيمس ويلنٽائن جنهن ”ڪئمبرين ايڪسپلوژن“ تي مهارت حاصل ڪئي آهي، تبصرو ڪندي لکي ٿو ته ”هن نظريه مان اهو واضح نه ٿو ٿئي ته اهو ڪهڙو جئٽر - منٽر، يا ڪل جي بناوٽ جو سائنسي طريقو هو“ جنهن سان جانورن اچانڪ پنهنجي جسماني جوڙجڪ جو ارتقاء ڪيو؟ ۱۲ ٻي هڪ تازي تحقيق سڊني (آسٽريليا) جي پيليونٽالاجسٽس جي پڌري ٿي آهي جن هڪ ۲۲ ڪروڙ سال پراڻي اهڙي جانور جي حجري (پٿر ايل) ڍانچي جو تجزيو ڪيو آهي

جيڪو پاڻي ۾ توڙي ڌرتي تي زنده رهي سگهندو هو. (ڊان، ۱۵ فيبروري ۱۹۹۴ع)

"ڪئٽرنري" يا ڌرتي جو چوٿون زمانو، پليستوسين (Pleistocene) يا بيحد ويجهو زمانو، سڏجي ٿو. ۱۸ هين بين الاقوامي ارضياتي ڪانگريس جي ڪميشن جي سفارش مطابق هن بيحد ويجهي زماني کي، انهيءَ جي اڳئين زماني پليوسين (Pliocene) کان غير برفاني زماني جي حيوانات جي بنياد تي، الڳ ڪري سگهجي ٿو. عام طور تي "ڪئٽرنري" جي "پليستوسين" برفاني دور کي "برفاني ڇپن جو زمانو" (Glacial epoch) يا عظيم برفاني زمانو (The Great Ice Age) چئجي ٿو. برفاني ڇپن جي وقفي واري زماني ۾ آبهوا اهڙي، يا اڃا به وڌيڪ گرم، ٿي وئي ٿي جهڙي موجوده زماني ۾ آهي، انهن وقفن ۾ اڳ ڇپن هيٺ آيل ڌرتي کي ٻيهر سائو ڪيو ويو ٿي ۽ حيواني زندگي ٻيهر آباد ٿيندي هئي ۽ آبادي لائق زمين جو مٿاڇرو (Soil) ٺهندو هو. اهو زمانو لکين سال هليو ۽ سمجهيو وڃي ٿو ته آخرين وڏي برفاني ڇپ جي ڳرڻ بعد ختم ٿي ويو، ليڪن اهو سوچڻ گهرجي ته موجوده زماني جي گرم آبهوا، برفاني دورن جي وقفي واري زماني کان مختلف نه آهي. جيتوڻيڪ ان جو عرصو مختصر آهي، تنهن ڪري چئبو ته "پليستوسين، جي برفاني دور جون (طبعي) حالتون بغير وقفي موجوده دور تائين جاري آهن ۱۲.

زمانن جي لحاظ کان "ڌرتي" جي چئن مکيه زمانن جو نقشو هن طرح آهي.

(۱) قديم ترين "پري ڪئمبرين" (سahوارن کان اڳ) جو زمانو، جنهن جا ڪجهه حجري آثار (Fossils) مليا آهن. ۲ ارب ۴۹ ڪروڙ سالن کان وڌيڪ اڳ ٿي گذريو.

(۲) "ڪئمبرين" (سahوارن جو زمانو "پيليوزوئڪ" زماني کان شروع ٿيو، جيڪو ۵۷ ڪروڙ سالن کان ۲۶ ڪروڙ سالن اڳ تائين هليو ۽ ان ۾ بنا ڪرنگهي بحري حيوانات وڏا نانگ بلائون ۽ سامونڊي گاه گهڻي انداز ۾ موجود هئا.

(۳) وچون زمانو (ميسوزوئڪ) جيڪو ۲۲ ڪروڙ پنجاه لک سالن

کان ۱۲ ڪروڙ سال اڳ تائين جاري رهيو، جنهن ۾ ”ٻائوسور“ جو نسل پيدا ٿيو ۽ ناس ٿي ويو، انهن سان گڏ ننڍا کير وارا جانور ۽ قديم پکي پيدا ٿيا ۽ تڳندا رهيا.

(۴) بيحد ويجهو زمانو ۽ ٽيون دور، جنهن کي پليٽوسين زمانو چئجي ٿو، گڏجي سينوزوئڪ (Cenozoic) زمانو سڏجن ٿا. هي زمانو ۷ ڪروڙ سالن کان ۾ لک سال اڳ تائين شمار ٿئي ٿو، ان بعد ”ڌرتي“ جون حالتون ساڳيون رهيون آهن. هن زماني ۾ کير ڌارائيندڙ جانورن کان وٺي پهرين انسان نما جانور تائين حيوانات جي افزائش ٿي ۱۴.

مٿي ڄاڻايل ارضياتي (Geological) نقشي مطابق، زماني جي لحاظ کان پهريون انسان نما جانور ويهه لک سالن کان ڪجهه وڌيڪ وقت اڳي پيدا ٿيو هوندو، جڏهن ته ڌرتي جي ساهدار عمر ساڍا ٽي ڪروڙ سالن جي لڳ ڀڳ آهي ۽ ڪل عمر ساڍا چار ارب سال ڪٿي وڃي آهي. بلڪل ويجهو زمانو گذريل ۱۱ هزار سالن کان شروع ٿيل آهي. ۱۵

قديم ادب ۾ پڻ ڌرتي جي عمر جو اندازو ملي ٿو؛ قديم ڪلداني ادب مطابق، ڌرتي جي پيدائش کان حضرت نوح عليه السلام جي طوفان تائين ۴ لک ۲۲ هزار سال گذريا، توريت جي متن مطابق حضرت نوح عليه السلام جي ولادت تائين ۴ لک ۲۲ هزار سال گذريا، ”مصري“ پنهنجي پهرين بادشاهت (۲۸۹۰ - ۳۱۰۰ ق. م) کان حضرت عيسيٰ عليه السلام جي ولادت (عيسوي سن) تائين پنجن کان ٻنهن هزار سالن جو وقتو ڏيکارين ٿا. ”چيني“ روايت موجب جڏهن ”چائو“ گهراڻي جي بادشاهت قائم ٿي تڏهن دنيا جي عمر ۲۲ لک ۶۷ سال هئي. ايراني ذريعا سڀني کان وڌيڪ اندازو ڏيکارين ٿا، جنهن مطابق فقط سندن پهرين بادشاهت سٺ (۶۰) کرب سال هلي. ان کان پوءِ ٻي بادشاهت، (جواني) هڪ سو کرب سال، ٽين (سياني) هڪ ڪروڙ سال ۽ چوٿين (سياني) فقط ۹۹ سال هلي، يعني ڪل ڪاٿو ٿيو هڪ سو سٺ (۱۶۰) کرب هڪ ڪروڙ ۽ نوانوي سال. اسلامي ذريعن جو اندازو شايد سڀني کان گهٽ آهي جيڪو سٺ هزار سال بيهي ٿو. هنن ذريعن مطابق ڌرتي تي انساني آباديءَ جا ڪل ٽي دور ٿي گذريا آهن: ڪشف (ظهور) جو دور، جيڪو پنجاه هزار سال هليو. ٻيو فطرت جو دور جيڪو

ٽي هزار سال جاري رهيو ۽ آخري ستر جو دور، جيڪو گذريل ست هزار سالن کان هلندو اچي ٿو. ۱۱

قابل توجه ڳالهه آهي ته اسلامي ذريعن جو ست هزار سالن جي انساني آباديءَ جو اندازو، انساني پيدائش جي ارتقائي نظريه ۾ يقين رکندڙ سائنسدانن جي تيار ڪيل ارتقائي نقشي سان مطابقت رکي ٿو. جنهن مطابق جديد دور جو انسان Homo sapien هڪ لک کان پنجاهه هزار سال اڳي ڌرتي تي آباد هو. تاهه ”نينڊرٿل مئن“ ۽ ”هوموسپين“ يعني جديد انسان جي اوائلي پيدائش جي وچ ۾ جديد تحقيق مطابق ۵ لک پنجاهه هزار سالن کان ۶ لک نوي هزار سالن تائين فرق آهي. ۱۷

سري ڪرشن مهراج جي ”پگود گيتا“ مطابق دنيا جا چار يگ (زمانا) گذريا آهن، جيڪي عرصي سميت هن ريت آهن:

- ۱: ستيا يگ، ۱۷ لک، ۲۸ هزار سال
- ۲: تریتا يگ، ۱۲ لک، ۹۶ هزار سال
- ۳: دواپر يگ ۸ لک، ۶۴ هزار سال
- ۴: ڪل يگ ۴ لک، ۳۲ هزار سال = ۴۳,۲۰,۰۰۰ (تيسيتاليهه لک ويهه هزار سال)

ستيا يگ، معنيٰ خير جو زمانو، جنهن ۾ ۴ اوتار (خدا جا انساني روپ) ظاهر ٿيا: اهي هي هئا:

مستيا (معنيٰ مڇي)، ڪرما، وره ۽ نرسنھا.

تریتا يگ ۾ ”وامن“ ۽ سري رام پرميشورم جو ظهور ٿيو. دواپر يگ ۾ بادشاهتون قائم ٿيون ۽ نيڪي گهٽي رهي. هندو ذريعن مطابق هن يگ جي پڇاڙي ۾ سري ڪرشن مهراج ”اوتار“ بنجي آيو ۽ ”ڪل يگ“ ۾ مهاتما گوتم ٻڌ، اوتار ٿي جنم ورتو. ۱۸

”قرآن الحڪيم“ ۽ ان جي زبان عربي ۾ زمين يا ڌرتي کي ”ارض“ چيو ويو آهي، جنهنجي لغوي معنيٰ آهي: تصور، يعني هڪ خيالي نظارو، انهي فڪر مطابق دنيا جي زندگي هڪ ڌوڪو آهي. ”ڪائنات“ ۽ ”ڌرتي“ جي تخليق جي تاريخ تي قديم آريائي سوچ جي هنن ستن مان انسان ذهن جي تلاش ۽ حيرت جو اظهار ٿئي ٿو:

” تڏهن جڏهن نه ” ناه“ هئي، نه ” ناه“ هو اڃان،
 هوا هئي نه آسمان، ان جي هٿو پريان،
 ڏيکيو ڪنهن تي ان کي، ڪنهن جي سنڀال هيٺ،
 ڇا ڪو ” خلائي“ پاڻي هو، اونهي پاتال هيٺ!“ ۱۹

(رگ ويد ۲۹: ۱۰)

”رگويد“ جي انٽر ڀاڱي (اٽريه براهمن) ۾ ” آڪاش“ (ڪائنات يا آسمان) جي ” ڀرتوي“ (ڌرتيءَ) سان شادي ڏيکاري وئي آهي. ” اٿرويد“ ۾ ” آڪاش“ ۽ ” ڀرتوي“ کي ” ماتا پتا“ (ماءُ پيءُ، والدين) سڏيو ويو آهي، هومر (يوناني شاعر) ” ڌرتي“ (The Earth) کي سموري عالم (دنيا) جي ماءُ سڏيو آهي. ۲۰ آسمان مان مينهن جي بوندن جو ڌرتي ۾ داخل ٿيڻ ۽ ان جي پيٽ مان نباتات ۽ حيوانات جو پيدا ٿيڻ، تصور جي دنيا ۾ خيال جو گهڙو ڊوڙائيندڙ گهڻن شاعرن کي ائين نظر آيو آهي جيئن گهڻو ڪنوار جي محبت وندڻ سان اولاد پيدا ٿئي.

يوناني ماهر فلڪيات، ارسطرڪس (Aristarchus)، پهريون سائنسدان هو، جنهن غالباً ۲۷۰ ق م ۾ دعويٰ ڪئي ته ڌرتي سج جي چوگرد گردش ڪري ٿي. ۲۱

زندگيءَ جي ابتدا

سائنسي تحقيق مطابق ڌرتي تي حياتيءَ جي تاريخ سٺ ڪروڙ سال اڳ شروع ٿي. اها تازه ترين تحقيق آهي، جنهن کي دنيا جا سائنسدان ويهين صدي عيسويءَ جي اهم ترين ارتقائي تحقيق تسليم ڪن ٿا. سندن معلومات مطابق ۵۴ ڪروڙ سال اڳ کان ڌرتي تي زندگيءَ جو وجود هو، ليڪن انهيءَ جو پٿريل ڍانچو (Fossil) حاصل ٿي نه سگهيو هو. تازو ڏکڻ چين جي ڊوشان تشو (Doushantuo) پهاڙن ۾ اهڙا حجري (پٿريل) آثار ڍانچن (Fossils) جي صورت ۾ مليا آهن جيڪي ڏيکارن ٿا ته جاريءَ مثل گهڻن خانن ۽ حياتي جي ابتدائي جرن مان ٺهيل نباتاتي يا حيواني جيوت (Multi-cellular plant or animal life) سٺ ڪروڙ سالن

جي لڳايل اندازي کان گهڻو اڳ ڌرتيءَ تي موجود هئي.

حجري آثارن (Fossils) تي ميني حياتي جي تاريخ، خورد بينيءَ ذريعي نظر ايندڙ جراثيم جي ڍانچن (Moulds of microscopic bacteria) کان شروع ٿي، ارتقائي نظريه رکندڙ سائنسدانن مطابق چند هزار سال اڳ برفاني زماني جي ڪڪريءَ جي تري (Gravel bed) تي مليل انساني هڏن تائين، حياتيات ٽهليل آهي. ليڪن اڄ ڌرتي تي موجود اڪثر حيواني ساخت جي ابتدا ۵۴ ڪروڙ سال اڳ واقع ٿيل ساهوارن جي ڌماڪي (Cambrian explosion) کان ٿي آهي. سائنسدان انهيءَ ويچار ۾ هئا ته انهيءَ زماني بابت ڪهڙي طرح تحقيق ڪئي وڃي، جنهن انهي عظيم حياتياتي ڌماڪي کان اڳ اهڙا اسباب پيدا ڪيا جو انيڪ قسمن جا ساهوارا هڪدم وجود ۾ آيا ۽ تڪڙي واڌ ڪرڻ لڳا، ڇاڪاڻ ته انهيءَ زماني ۾ جسماني حياتي نرم صورت ۾ هئي، جيئن ته ڪينٽان، جيلي فش وغيره، جن کي نه هڏا هئا ۽ نه مٿن ڪوپو (Shell) هو، جنهن جا حجري آثار هٿ ٿي سگهن. انهيءَ زماني جا اڄ تائين حاصل ڪيل چند تاثيرات ۽ نشانات جيڪي بنيادي طور تي هڪ گروه جي صورت ۾ معلوم آهن، جن کي ايڊياڪٽرن (Ediacaran) چئجي ٿو، اهي شواهد ايتري قدر ته منجهيل آهن جو ڪنهن فيصلي تي پهچي نه پيو سگهجي. دوشان ٿڌو جي ڪوچنا، جيڪا سائنسدانن جي ٻن تحقيقاتي جماعتن ٻن ڌار ڌار مقالن ۾ پيش ڪئي آهي ۽ هن هفتي جي ٻن سائنسي رسالن ”نچر“ ۽ ”سائنس“ جي شمارن ۾ شايع ٿي آهي، انهيءَ مشڪل دور بابت پهرين مستند معلومات فراهم ڪئي آهي. ۲۲

ڌرتي تي حياتي جا اوائلي آثار

سائنسي تحقيق مطابق اڄ کان اٽڪل ست ڪروڙ سال اڳي ”ڌرتي“ جي ٽئين دور (Tertiary Period) ۽ چوٿين دور (Quaternary Period) ۾ جيڪي دور حياتيات جي سينوزوئڪ زماني (Cenozoic Era) — ۾ ٿي گذريا، پهريون اهڙو جيو (ساهوار) ڌرتي تي پيدا ٿيو،

جنهن ماء جي پيٽ ۾ چور ذريعي خوراڪ حاصل ڪئي ۽ ڄمڻ بعد ماء جو کير ڏئي وڌو ٿيو، حياتيات جي ماهرن ان کي "مئل" (Mammal) يعني کير ڦارائيندڙ يا کير وارو جانور سڏيو آهي. انهن جي اعليٰ نسل کي "پرائيميٽس" چئجي ٿو.

جيالا جيڪل سروي (ارضيات جي تحقيق) مطابق ڌرتي تي حياتيات جي پيدائش جا ڪل ست دور ٿي گذريا آهن. جيڪي ٽئين ۽ چوٿين ارضياتي زماني ۽ حياتيات جي چوٿين ۽ آخري زماني سينوزوئڪ ايرا ۾ اچي وڃن ٿا ۽ اهو زمانو ست ڪروڙ سالن کان ۱۱ هزار سال اڳ تائين شمار ٿئي ٿو. ۱۱ هزار سال اڳ کان ڌرتيءَ جو زمان قريبن (Recent epoch) شروع ٿئي ٿو.

انهن ستن دورن مان پنجين دور ۾ انسان پيدا ٿيو. پهرئين دور پيليوسين (Paleocene) ۾ پهرين چور وارا مئل، اٽڪل ساڍا ۶ ڪروڙ سالن کان ۷ ڪروڙ سالن اڳي پيدا ٿيا. ٻئي دور ايئوسين (Eocene) ۾ گلن (ڦر) وارا ٻوٽا ڪثرت سان پيدا ٿيا. ٽئين دور ۾ وڻن ٻوٽن جي تارين تي گذران ڪندڙ وڏا جانور جهڙوڪ اٺ گهوڙا هاڻي وغيره پيدا ٿيا. ان کي اوليگوسين دور (Oligocene period) چئجي ٿو. چوٿين دور (Miocene Period) ۾ وهيل مڇيون، بانڊر ۽ گاه چرندڙ جانور پيدا ٿيا. پنجين "پليستوسين دور ۾ وڏا گوشت خور جانور پيدا ٿيا ۽ ڇهين دور (Pleistocene Period) ۾ اٽڪل ويهه لک سالن کان وڌيڪ عرصي لاکر اوائلي انسان نما نسل ڌرتي تي آباد ٿيو. ۲۳

"آثار قديمه جو دريافت ڪيل پهريون، "انسان" جي ڊول (اڏاوت) جهڙو، حجري ڍانچو، يا پٿرايل لاش، هڪ اڻ سڌي ارضياتي ثبوت ۽ "پوتيشم آرگون" طريقي مطابق ڏهه لک سال پراڻو آهي، ماهرن ان کي آسٽريلوپي ٿيڪس (Australopithecus) نسل جو نالو ڏنو آهي، انهيءَ جا ٺاهيل اوزار به مليا آهن، تنهن ڪري اها راءِ قائم ڪئي وئي آهي ته "جيڪڏهن انسان مان مراد اوزار ٺاهيندڙ ۽ استعمال ڪندڙ انسان نما جانور (Hominides) آهي، ته پوءِ اهو انسان اڄ کان ڏهه لک سال اڳي هن ڌرتي تي رهندو هو ۽ سندس آثار ڪل ويهه لک سالن کان مٿي ملن ٿا. تنهن

ڪري ” آسٽريلو پي ٿيڪس “ دراصل ويه لک سال اڳي جو اوائلي انسان
نما حيوان شمار ڪيو وڃي ٿو.

انسان جي تلاش

” اوائلي انسان “ جي تلاش ۾ سائنسدانن، ڌرتي جي ڪنڊ ڪڙڇ
ڳولهي ٿولهي آهي، سندن معلومات مطابق اٽڪل ويه لک سال اڳي افرقا
ڪنڊ جي ڏکڻ ۽ اوڀر وارن علائقن ۾ هڪ ساهدار نسل رهندو هو. هن
پنهنجو گهر ٺاهيو ۽ ڌرتي تان خوراڪ حاصل ڪئي ٿي. هن سڌو ٿي هلڻ
جي ڪوشش ڪئي ٿي، هن ۾ بلڪل سادا اوزار ٺاهڻ ۽ استعمال ڪرڻ جي
صلاحيت هئي ۽ ننڍن جانورن جو شڪار ڪندو هو، انهي اوائلي انسان نما
حيوان آسٽريلوپيٿيڪس (Australopithecus) کانپوءِ هڪ سڌريل
نسل اٽڪل پنج لک سال اڳ اپ پيرو انسان (Homo _ erectus) پيدا
ٿيو، جيڪو بلڪل سڌو بيهي سگهيو ٿي ۽ آسانيءَ سان ڊوڙي حملو يا بچاءُ
ڪري سگهيو ٿي. هن باه جو استعمال ڪيو، اهڙا اوزار ايجاد ڪيا جن سان
وڏن جانورن جو شڪار ڪرڻ لڳو ۽ امڪان نظر اچي ٿو ته هن پهريائين
ڳالهائڻ شروع ڪيو، هن جو ڊول وڌيڪ انسان مثل هو ۽ سندس مغز،
پهرين قسم يعني آسٽريلو پيٿيڪس، کان گهڻو وڏو هو. ۲۴

” علم الانسان “ (Anthropology) ۽ ” آثار قديمه جي علم “
(Archaeology) ” اوائلي انسان “ جي جسماني جوڙجڪ، تهذيب ۽
ثقافت کي سمجهڻ ۾ مدد ڪئي آهي؛ ” علم الانسان “ جا ٻه شعبا آهن،
طبعي ۽ ثقافتي. طبعي علم الانسان (Physical Anthropology) جا
ماهر، آثار قديمه جي ماهرن جا، ڌرتي مان کوٽي ڪڍيل پٿر ايل انساني
ڍانچا، ڏند يا کوپڙيون ۽ ٻيا مضبوط هڏا، ڇاڇي، سندن قسم ۽ عمر جو
اندازو لڳائڻ ٿا. اهڙن پٿر تي ويل (Fossilized) پراڻن آثارن کي، جيڪي
ڪڏهن ڪنهن ساهدار جو جسم يا ان جو ڪو حصو هئا، انهن کي حجري
آثار (Fossils) چئجي ٿو. اهڙي طرح ثقافتي علم الانسان (Cultural
Arthropology) جا ماهر، کوٽي ڪڍيل انساني استعمال جون شيون

جيڪي هن پاڻ ٺاهيون هيون، ڏسي ٻڌائن ٿا ته ان وقت جي انسان، هن ڌرتي تي، ڪهڙي ريت گذر بسر ڪيو ٿي. سندس علم، فن، مذهب ۽ زندگي جو نمونو ڇا هئو، جن لڌل قديم شين مان، هو پنهنجي معلومات حاصل ڪن ٿا، انهن کي نوادرات (Artifacts) چئجي ٿو، جن ۾ ٺڪراڻو، ڳهه ڳنڍا، اوزار، هٿيار وغيره اچي وڃن ٿا. ثقافتي علم الانسان جا اهڙا به ماهر آهن، جيڪي موجوده زماني ۾، ڌرتيءَ جي مٿاڇري تي رهندڙ اهڙن زنده انساني نسلن جي معاشري ۽ ثقافت جو مطالعو ڪن ٿا، جيڪي اڄ به قديم دقيانوسي طرز زندگي کي قائم رکيو اچن ٿا؛ جيئن افریقا کنڊ ۾ ڪانگو جا بندرا انسان، آسٽريليا جا قديم اوائلي نسل (Aborigines) ۽ آرڪٽڪ جا اسڪيمو (Eskimos) وغيره، جن کي ڏٺي، اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته قديم انساني معاشري ۽ ثقافت جو ڪهڙو رنگ ڍنگ هو.

” آرڪيالاجي “ يا آثار قديمه جا ماهر اوائلي انساني نسل جو پيرو ڪن ٿا اچن، غارن، قبرن ۽ زمين جي مختلف تهن مان جيڪي نوادرات ۽ حجري آثار، انهن کي هٿ لڳن ٿا، تن مان هو اوائلي انسان جي زندگيءَ جو خاڪو ٺاهن ٿا. آثار قديمه ۽ علم الانسان جي ماهرن لاءِ اهم مسئلو، لڌل شين جي عمر ڪٿڻ جو آهي، ٿلهي ليکي جيڪي حجري آثار يا نوادرات وڌيڪ هيٺين تهه مان ملن ٿا، اهي وڌيڪ پراڻا چئبا، ليڪن سائنس جو طريقو پيو آهي؛ ” سائنس “ مطابق هر ساهدار جسم جي بناوت ۾ ڪاربان هڪ بنيادي عنصر آهي ۽ سڀ زنده ساهدار جسمن ۾ ريڊيو ائڪٽو (تابڪار) ڪاربان جو ڪجهه مقدار موجود ٿئي ٿو، جنهن کي ” ڪاربان ۱۴ “ جو نالو ڏنو ويو آهي. جڏهن اهي زنده جسم مري وڃن ٿا ته هڪ مقرر انداز ۾، ڪاربان ۱۴ جو مقدار گهٽجڻ شروع ٿئي ٿو. اهڙي طرح لڌل شيءِ ۾ موجود ڪاربان ۱۴ جي مقدار مان معلوم ٿئي ٿو ته ان کي مٿي گهڻو وقت گذريو آهي. ساڳي طريقي سان، ريڊيو ائڪٽو پوٽيشم آرگون جي استعمال سان حجري آثارن جي عمر جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. اهڙن حجري آثارن ۽ نوادرات جي موجودگي جو پتو ڪيئن لڳائجي، ان لاءِ آثار قديمه جا ماهر هڪ اوزار استعمال ڪن ٿا. جنهن کي سيزيم مئگنيٽو ميٽر (Cesium magnetometer) چئجي ٿو. انهي مان زير زمين گز ٻڙ جو پتو پوي

ٿو، جيڪا انسان جي ڪيل آهي، جهڙوڪ قبرون، يا پيڙهيون وغيره. سيزيم مئگنيٽو ميٽر، ڌرتي جي مقناطيسي ايراضي ۾ ڦير ڦار ۽ گهٽ وڌائي ڪي ظاهر ڪري ٿو، قدرتي طور تي، گهڻي برسات کانپوءِ يا زلزلي سبب اهڙيون شيون پاڻي اندران نڪري ڌرتي جي مٿاڇري تي اچي وڃن ٿيون.

سائنس جي تحقيق مطابق ڌرتي تي جديد انسان جي پيدا ٿيڻ کان اڳ هيٺين ريت ارتقائي ۽ ثقافتي دور ٿي گذريا:

(۱) ڌرتي جو ابتدائي ارتقائي ۽ ثقافتي دور، جيڪو ڪم از ڪم ست ڪروڙ سال هليو.

(۲) ست ڪروڙ سال اڳي پهريون ساهدار (Primate) پيدا ٿيو.

(۳) ٽي ڪروڙ سال اڳي انسان نما باندري پيدا ٿيا.

(۴) ست لک سال اڳي ڌرتي تي برفاني زماني (Ice Age) جي شروعات ٿي.

(۵) ڇهه لک سال اڳي ڌرتي تي رهندڙ انسان نما مخلوق جو ڍانچو ”زنجان ٿروپيڪس“ جاري صورت ۾ آفريقا مان مليو آهي.

(۶) ”زنجان ٿروپيڪس“ جي نسل کانپوءِ پنج لک هڪ هزار سال اڳي ”جاوامن“ ايشيا ۾ رهندو هو. چار لک سال اڳي ”چيولين مئن“ آفريقا ۽ ”وچ مشرق“ ۾ آباد هو. ٽي لک ست هزار سال اڳي، چين ۾ ”پيڪنگ مئن“ جي وجود جي ثابتي ملي آهي ۽ ٻه لک پنجاه هزار سالن کان هڪ لک پنجاه هزار سالن تائين، يورپ ۾ هڪ اهڙو نسل آباد هو، جيڪو ”هوموسيپيئن“ (جديد انسان) جي صف ۾ شامل ڪيو وڃي ٿو. هڪ لک کان پنجويهه هزار سال اڳي تائين قديم پٿر جي زماني جي ترقي يافته تهذيب ”موسٽيرين“ جو دور هو ۽ هڪ لک سالن کان تيهه هزار سال اڳ تائين انهي دور جو مهذب انسان ”نينڊرٿل مئن“ جرمني (يورپ) ۾ ”ننڊر“ ندي جي ڪناري ۽ جنگلات ۾ شڪاري زندگي گذاري رهيو هو، پنجهتر هزار سال اڳي برفاني زماني جو چوٿون ۽ آخري دور شروع ٿيو.

ارضياتي تحقيق جي ابتدا، ”ڌرتيءَ جي ٽئين دور (Tertiary) کان ٿئي ٿي. جنهن ۾ اٽڪل ست ڪروڙ سال اڳ قديم ترين ڪير وارن اعليٰ نسلن (Primates) جي جانورن جو وجود نظر اچي ٿو. هن دور جي

شروعات ” پيليوسين“ ۽ ”ايٿوسين“ دورن اندر وڌيڪ سڌريل جانور پيدا ٿيا، جن کي ”ليمر“ (ڪارا باندڙ) ۽ ” ٿار سيٿر“ نالا ڏنا ويا آهن. پوءِ اٽڪل ساڍا چار ڪروڙ سال اڳي، ” اوليگوسين“ دور ۾ قديم پولٽا ۽ انهن جا مختلف قسم پيدا ٿيا، جن جسماني ارتقاء ڪري، اٽڪل ٽي ڪروڙ سال اڳي ” ميوسين“ دور ۾، باندڙن جو هڪ خاص قسم پيدا ڪيو. اهڙن خاص قسم جي باندڙن جا ڍانچا اوڀر افریقا، يورپ ۽ هندستان مان لڌا ويا آهن.

آثار قديم جي ٻين شواهدن موجب انساني پنڊيهڻ (Fossil) ” زنجان ٿروپوس“ ۶ لک سال پراڻو آهي. ان بعد هر هڪ لک سال جي عرصي بعد هڪ مزید قسم جو ڍانچو ملندو رهيو آهي. تازو ۱۹۹۷ع ۾ آثار قديم جي کوٽائيءَ دوران، اٽوپيا (افریقا) ۾ پنجويهه لک سال پراڻا، ٽي هزار پٿر جا اوزار مليا آهن، جيڪي پٿر جي دور جي اوائلي تهذيب، ” موسٽيرئن ثقافت“ (Mousterian culture) جي نشاندهي ڪن ٿا، تاهم پهريون پٿر جي دور جو انسان، ” جاوامئن“ (Javaman) کي شمار ڪيو وڃي ٿو. جنهن جون ۱۱ کوپڙيون (منهن جي هڏن بغير) ۽ ۲ پٽيءَ جا هڏا مليا آهن. جاواپٽ (ايشياڪنڊ) مان مليل هن نسل جي هڪ کوپڙي، فقط ۲۷ هزار سال پراڻي آهي. ليڪن ٻيون کوپڙيون ۽ لڏل ڍانچو ۵ لک سال پراڻو ڪٿيو ويو آهي. هڪ ٻي کوپڙي روڊيشيا مٿن (Rhodesian man) جي ملي آهي، جيڪا ۲۵ هزار سال پراڻي آهي ۽ موجوده انساني نسل جي معلوم ٿئي ٿي، ان کان اڳئين نسلن مان شايد آخري قسم، نينڊرٿل مٿن (Neanderthal man) جا ڍانچا، ٽيهه هزار سالن کان هڪ لک سال پراڻا مليا آهن ۽ ان کان پراڻي هڪ پٿرايل منڍي هومو اريڪٽس (Homoerectus) اڀوڻي هلندڙ انسان، جي افریقا کنڊ مان هٿ آئي آهي. جيڪا ۱۸ لک سال پراڻي آهي، ليڪن ساڳئي قسم جي ٻي کوپڙي جيڪا ڏکڻ اوڀر ايشيا ۾ جاواپٽ تان ملي آهي، سا فقط ۲۷ هزار سال پراڻي آهي.

” امريڪن فلاسافيڪل سوسائٽيءَ“ جي ڪاروائين جي جلد ۱۰۳ ۾، ” هومينايد“ (Hominids) نسل جي ستن پنڊ پهن ٿيل منڍين جون

تصويرون شايع ڪيون ويون آهن ۽ انهن جون اندازا عمريون به ڏيکاريون ويون آهن. انهن ۾ هڪ ”گوريلا“ جي منڍي محض مشابهت خاطر ڏيکاريل آهي ۽ هڪ جديد يورپي انسان جي منڍي موسٽيرين (اوائلي پٿر جي ثقافت واري) انسان سان مشابهت رکي ٿي. باقي پنج منڍيون تار تار زمانن ۾. انساني ساخت ۽ نسل جي نمائندگي ڪن ٿيون، جيڪي هن ريت آهن:

(۱) آسٽرل اوپي ٿيڪس (Austral opithecus) ڏهه لک سالن کان پنج لک سال اڳي.

(۲) پٿيڪن ٿروپس (Pithecan thropus) پنج لک سالن کان ٻه لک سال اڳي.

(۳) پري موسٽيرين مئن (Pre _ moustarian man) ٻن لک سالن کان هڪ لک سال اڳي.

(۴) اوائلي موسٽيرين مئن (Early Mousterian man) هڪ لک پنجاه هزار سال اڳي.

(۵) هومو نينڊر ٿالس (Homo _ Neanderthalausis)

اتڪل پنجاه هزار سال اڳي. ۲۵

ڏيکاريل عمريون، ريڊيو ڪاربان ڊيٽنگ سسٽم مطابق ڪٿيون ويون آهن ۽ ڀانڄن جي ماهرن (Pleontologists) فقط جسم جي سخت حصن، کوپڙي جي هڏن، ڄاڙين وغيره کي تپاسي راءِ قائم ڪئي آهي ليڪن انهي ارضياتي (زمين جي) تهر يا سطح جنهن تي اهي لڌا ويا آهن، انهيءَ جي عمر کي نظر انداز ڪيو آهي. ۲۶

حياتيات جي ماهرن هڪ مرحليوار انساني ارتقاء جو نقشو تيار ڪيو آهي، جيڪو ڏيکاري ٿو ته اٽڪل ست ڪروڙ سال اڳ کان چوٿين برفاني دور (۱۱۰۰۰ - ۷۵۰۰۰ سال اڳ) تائين ۲۶ مختلف جسماني ساخت جا انسان نمانسل ٿي گذريا آهن. جن جي کوپڙين جي گهرائي ۴۵۰ س س کان ۱۶۰۰ س س تائين هئي. مزيد لڌل پٿريل عضون جي آڌار تي ۽ آثار قديمه جي دريافت مطابق، حياتيات جي ماهرن پرائيميٽس کان انساني ارتقاء جي ابتدا ڏيکاري آهي، جنهن مطابق ۷ ڪروڙ سال اڳي پهريان پرائيميٽس، يعني ڪير وارن جانورن (Mammals) جو اعليٰ نسل پيدا ٿيو، جنهن ۾ ليمر

(ڪارن بندرن) ڪان نيندرٿل مٿن (پٿر جي دور جي انسان) تائين ارتقائي زماني جو نقشو ڇٽيو ويو آهي؛ ست ڪروڙ سال اڳي پراييميٽيس جو زمانو. تي ڪروڙ سال اڳي باندر - انسان، جن کي انٿروپائيڊايس (Anthropodopes) چيو وڃي ٿو، پيدا ٿيا، ست لک سال اڳي برفاني دور ۾ ڪافي نسل ناس ٿي ويا، ڇهه لک سال پراڻو زنجان (افریقا) مان لڌل جسماني پٿرايل ڍانچو ” زنجان ٿروپوس“ (Zinjan thropos) پوءِ پنج لک سال پراڻو پهريون ” جاوامٿن“ تنهن کان پوءِ چار لک سال پراڻو ”چيليشن مٿن“ تي لک سال پراڻو ” پيڪنگ مٿن“ به لک پنجاهه هزار سال پراڻو ” هومو اريڪٽس“ ”اڀو انسان نما باندر“ جيڪو يورپ ڪنڊ مان مليو ۽ اتان ئي هڪ لک پنجاهه هزار سال پراڻو ڍانچو نيندر ٿل مٿن جو مليو آهي.^{۲۶}

باندر نما انسان (Apeman) (جاوا مٿن) پٿيڪن ٿروپس

سن ۱۸۹۱ع ۾ يوجين ڊبويس (Eugene Dubois) ايشيا ڪنڊ جي ” جاوا“ ٻيٽ ۾ هڪ پٿرايل منڍي ۽ ران جي هڏي لڌي، جيڪي باقيات هڪ بنا ڀڄ باندر (ape) جون هيون. هن ان کي باندر - انسان (apeman) جو نالو ڏنو. جنهن کي ” علم الانسان“ ۽ ٻين سائنس جي محاورن ۾ پٿيڪن ٿروپس (Pithecanthropus) چيو وڃي ٿو. سال ۱۹۳۱. ۳۹ع دوران جي ايڇ آر وان ڪوئنگس والڊ، انهي قسم جي جسم جا ٻيا حصا دريافت ڪيا. جن ۾ هيٺين ڄاڙيءَ جو ڪجهه حصو جنهن ۾ ڏند سلامت هئا، ٽي بالغن جي ڪوپڙين جا ٽڪرا جن مان هڪ ۾ مٿين ڄاڙي جو ڪجهه حصو سلامت هو ۽ هڪ نابالغ ٻار جي ڪوپڙي جا هڏا شامل هئا، انهن هٿ آيل هڏن مان ماهرن منهن ۾ مٿي جي بناوت جو نقشو تيار ڪيو ۽ انهيءَ نتيجي تي پهتا ته ” جاوامٿن“ ۽ ” پيڪنگ مٿن“ جو نسل ساڳيو آهي. ٻنهي کي گڏي انسان جي جسماني ارتقاء تي تحقيق شروع ڪئي وئي ليڪن ٻنهي کي الڳ الڳ نالا ڏنا ويا: ” پٿيڪن ٿروپس اريڪٽس (اڀو هلندڙ باندر انسان، ” جاوامٿن“) ۽ ” بي پيڪنينسس“ يا ”سائنٿروپس“ (چيني پيڪنگ جو ماڻهو جهڙو جانور).

جيتوڻيڪ مٿي ڄاڻايل نسل کي انسان جو پڻ بنياد ڪري نه ٿو لڳيو وڃي، تاهم اهو مفروضو قائم ڪيو ويو آهي ته ”جاوامئن“ جي نسل ۾ انهيءَ منهن مهاندي جي جوڙجڪ ملي ٿي، جيڪو بنا پڇ باندر ۽ انسان جي نسل جي وچين تخليقي دور ۾ ٿي گذريو آهي، هن جي ڪوپڙيءَ جي ماپ ۹۰۰ س س آهي، جڏهن ته وڏي ۾ وڏي باندر جي ڪوپڙي ۵۰۰ س، س کان وڌيڪ نه ٿي ٿئي ۽ جديد زماني جي انسان جي ڪوپڙيءَ جو گهڻو ۱۲۵۰ س س آهي. پٿيڪن ٿروپس“ کي ڪاڏي (Chin) بلڪل نه آهي ۽ ڄاڙا ٿلها ڀرون ۽ هڙائون ٻاهر نڪتل اٿس، اهي باندر جا مهاندا آهن، ليڪر جنگهن ٻانهن جا هڏا بلڪل انسانن جهڙا آهن، جيڪي ڏيکارن ٿا ته هي نسل سڌو (errect) ٿي هلندو هو. ”چين“ مان مليل شهادت مان معلوم ٿئي ٿو ته ”پٿيڪن ٿروپس“ پٿر جا اوزار ٺاهيندو هو ۽ باهه جو استعمال به ڪندو هو. هن جو امڪاني زمانو، پليستوسين دور (Pleistocene Period) جو وچون عرصو هو. ۲۸۰

”نينڊرٿل مئن“ پٿر جي دور جو انسان!

۱۹۳۱ع ۾ ۱۱ پٿريل ڪوپڙيون ”سولو“ ندي جي نزديڪ مليون جيڪي تمام وڏي ٿلهي ٿنڀري جسم جون هيون ليڪن ”پٿيڪس ٿروپس“ سان مشابھت رکندڙ هيون، انهي قسم جي انسان نما نسل کي ”نينڊرٿل مئن“ جو نالو ڏنو ويو. سندس زمانو پليستوسين دور جو مٿيون حصو شمار ڪيو ويو آهي. انهيءَ پوئين پليستوسين دور جون ڪوپڙيون ۱۸۸۹ع ۽ ۱۸۹۰ع ۾ زيودر (Zuider) پهاڙن ۾ پڻ مليون هيون، جن کي واڊجڪ ڪوپڙيون (Wadjakskulls) چيو ويو هو. ۱۹۴۰ع ۾ ڏکڻ آسٽريليا جي مقام ”ڪيلر“ (Kelor) وٽ هوبهو ساڳي قسم جي ڪوپڙي هٿ آئي، جنهن مان ”ڊبوئيز“ جي شروعاتي راءِ کي حمايت ملي ته اهي ڪوپڙيون ”آسٽرالائيڊ“ قسم جون آهن. ۱۹۳۵ع ۾ ڪوئنگسوالڊ جي سربراهي ۾ ”جاوا“ جي قديم ترين پٿر جي دور جي تهذيب جا آثار دريافت ڪيا ويا، ان بعد اتر اولهه بر صغير هندوستان ۽ پاڪستان جي ”سون

وادي " برما جي " انياٿين (Anyathian) ملائيشيا جي " تمبي مٿن " (Tampaman) ۽ " پيڪنگ مٿن " جي " چواڻو ٿاينين " تهذيب لاءِ چيو ويو ته سڀ پٿر جي وچين دور سان تعلق رکن ٿيون. نئين پٿر جي دور جي تهذيب جو دور چوڪور ڪهاڙي (adze) جي ايجاد کان شروع ٿئي ٿو. جيڪا ڏکڻ چين ۾ سڀ کان اول نظر آئي آهي. ۲۹۰

پهرين پٿر جي دور ۷ کان ۱۰ لک سال اڳي، جي قديم " اولڊون " (Oldowan) تهذيب جو اولين انسان نما جانور، " آسٽرل اوپي ٿيڪس " ۽ سندس ٺاهيل پٿر جا اوزار، وچين پٿر جي دور جي " پٿيڪن ٿروپس " ۽ سندس اشيولين (Acheulean) ۽ موسٽرين (Mousterian) تهذيبن سان ڪوبه تسلسل نه ٿا ڏيکارين، نه وري پوئين پٿر جي دور جي انسان " نينڊرٿل مٿن " جي نظريي جي تائيد ۾ ڪا ثابتي ملي سگهي آهي. جديد دور جي انسان هومو سٽپين (Homo sapien) يا بني آدم بابت پڻ تازو ميونخ (جرمني) جي تجربيڪار قديم ڊي اين اي (D. N. A) جي ماهر سوانتي پابو (Svante Paabo) ۽ سندس رفقاء ڪار نينڊرٿل مٿن جي هڪ ممي جي ساڃي ٻانه جي مٿين هڏيءَ مان چند گرام مادو ڪڍي ڏنو. اڃان به انهيءَ ۾ ڪجهه D. N. A موجود هو. هنن ان جون ۲۷۹ يونٽ (ڪائون) الڳ ڪيون ۽ انهن کي آفريقا، ايشيا، يورپ، آسٽريليا، اوشينيا ۽ اتر آمريڪا جي جديد انساني نسل هو موسٽپين، جي ورتل DNA جي مو ڪانڊريا جي ۲۰۰۰ نمونن سان پيٽي ڏنو ته ٻنهي قسمن جي وچ ۾ ۲۷ حلاف نظر آيا، جڏهن ته بني آدم (هوموسٽپين نسل) جي DNA ۽ چمپئنزي (بنا پڇ باندري جنهن مان انسان جو ارتقاء ڏيکاريو وڃي ٿو) انهي جي ڊي اين اي جي مٿو ڪانڊريا جي وچ ۾ ۵۵ اختلاف آهن. " پابو " جي حقيقي ٿيم انهيءَ نتيجي تي پهتي آهي ته نينڊرٿل مٿن ۽ بني آدم جي وچ ۾ پنج لک کان ۶ لک نوي هزار سالن جو فرق آهي. ۳۰

" نينڊرٿل مٿن " جو تجزيه سال ۱۹۲۱ع کان ٿيو، ليڪن انهي نالي جي ابتدا سن ۱۸۵۶ع کان ٿئي ٿي، جڏهن جرمني جي نينڊر نديءَ جي واديءَ مان اهڙي قسم جو پٿريل ڍانچو پهريون دفعو مليو هو جيڪو ماهرن جي راءِ مطابق هڪ لک کان ٽيهه هزار سال پراڻو هو. سال ۱۸۹۱ع ۾

يوجين ديو بوئيس (Eugene Dubois) ساڳي قسم جي ڍانچي جي پٿرايل منڍي ۽ هڪ ران جو هڏو، ايشيا ڪنڊ جي جاوا ٻيٽ (جديد انڊونيشيا) مان لڌو هو. انهيءَ وچ ۾ ” ٻارون جو نظريو ارتقا“ عام ٿي چڪو هو، ليڪن ان جي تصديق نه ٿي سگهي هئي ۽ اڃان تائين به نه ٿي سگهي آهي.

ٻارون جو نظريو ۽ ان جو رد

سال ۱۸۵۹ع ۾ هڪ برطانوي ماهر حيوانات، چارلس رابرٽ ٻارون (۱۸۸۲ - ۱۸۰۹ع) جو ڪتاب ” د اوريجن آف اسپيشيز“ شايع ٿيو. سندس لفظن ۾، ” هن ڪتاب ذريعي، انسان، جي اصل نسل ۽ تاريخ تي روشني وڌي ويندي، جنهن جو اصل مقصد هي ڄاڻائڻ آهي ته ” انسان“ جي ” ڌرتي“ تي ظاهر ٿيڻ جي طريقي بابت ڪنهن به راءِ قائم ڪرڻ وقت، ”انسان“ کي حيواني جسم رکندڙن (جانورن) ۾ شمار ڪرڻ گهرجي“. ۲۱. ٻارون پنهنجي ” نظريو ارتقاء“ جو بنياد، فطرت جي انتخاب (Natural Selection) جي اصول تي رکيو، جنهن ۾ مختلف قسمن يا نسلي جنسن (Species)، يا مختلف بيهڪ ۽ مهانڊن وارن حيوانن جي وچ ۾، ” بقا لاءِ چٽا پيٽي“ جو مفروضو قائم ڪيو ويو. انهيءَ چٽا پيٽي ۾، جيڪو وڌيڪ نهڪي اچي، اهو بچي وڃي - “ (Survival of the fit-test) جو نتيجو ڏيکاريو ويو آهي ۽ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي ته جديد دور جو انسان قديم زماني کان مختلف قسمن جي جنسن (حيواني نسلن) سان چٽا پيٽي ڪري ٽڳي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿيو آهي.

ٻارون جي نظريو جو مجموعي اختصار هن ريت آهي؛

- (۱) وجود قائم رکڻ لاءِ جدوجهد.
 - (۲) موزون ترين ساهدارن جو ٽڳڻ.
 - (۳) قدرتي انتخاب.
 - (۴) نئين قسم جي جنسن جو پيدا ٿيڻ.
- سندس مکيه استدلال هن طرح آهي ته سڀ زندهه حيواني جسم،

انسان سميت، خوراڪ جي پيداوار کان وڌيڪ تڪڙي واڌ ڪن ٿا. خوراڪ جاميٽري جي نموني ايراضي مطابق پيدا ٿئي ٿي، ليڪن حيوانات رياضي جي طرز تي بي حساب انداز ۾ وڌندا رهن ٿا. تنهن ڪري گهٽ خوراڪ تي وڌيڪ حيوانن کي پاڻ ۾ وڙهي جيڪو ٿاڍو سو گابو جي اصول تي، پنهنجو وجود قائم رکڻو ٿو پوي. انهيءَ جدوجهد ۾، قدرتي ماحول سان وڌيڪ مطابقت رکندڙ ۽ پنهنجو نسل وڌائيندڙ حيوانات پاڻ کي برقرار رکڻ ۾

ڪامياب ٿين ٿا ۽ ٻيا ناس ٿي وڃن ٿا. ازانسواءِ قدرتي طور تي به حيوانن جي پنهنجي نسل اندر پاڻ تڳائڻ جا وسيعا گهٽ وڌائيندا رهن ٿا. مثال طور، قديم زماني ۾ زراف (Giraffe) جي ڳچي ننڍي هئي، پوءِ ڪجهه زراف اهڙا ڄاوا، جو انهن ڳچي پنهنجي نسل وارن کان تمام وڏي هئي، ۽ هو آسانيءَ سان ڊگهن وڻن جون تاريون ۽ ميوو کائي سگهندا هئا، ۽ پري کان دشمن کي ڏسي پنهنجو بچاءُ ڪندا هئا. اهڙي طرح قدرتي انتخاب ڊگهي ڳچي وارن زرافن جي حق ۾ ٿيو ۽ ننڍي ڳچي وارن زرافن جو نسل رفته رفته دنيا جي مٿاڇري تان غائب ٿي ويو. چوٿون ۽ آخري دليل، جيڪو ڊارون پيش ڪري ٿو، سو نئين قسم جي ساهوارن جو، اڳ موجود ساهوارن مان، پيدا ٿيڻ آهي، سندس راءِ مطابق اربين سالن جي ارتقاء جدوجهد ۽ قدرتي انتخاب بعد، انسان پڻ اوائلي حيواني ۽ غير انساني نسلن مان ارتقاء ڪيو آهي.^{۳۲} انهن مفروضن جي وضاحت ڪندي، ڊارون به ٻيا ڪتاب به لکيا؛ ”د ڊسائنٽ آف مئن، ائبڊ سليڪشن ان رليشن تڻ سيڪس (۱۸۷۱ع)“ ۽ ”د ايڪسپريشن آف اموشنس (۱۸۷۲ع) جيڪي ڪافي مشهور ٿيا.

”ڊارون“ جي ”فطرتي انتخاب“ (Natural selection) جو

نظريو، ٽن دليلن تي مشتمل آهي؛

(۱) سڀ نباتات ۽ حيوانات پنهنجي جياپي جي امڪانن کان وڌيڪ

تعداد ۾ نسل پيدا ڪن ٿا تنهن ڪري انهن ۾ زنده رهڻ جي صلاحيت پيدا ڪرڻ لاءِ چٽا پيٽي ٿئي ٿي.

(۲) هر ”جنس“ ٻيءَ جنس (Species) کان مختلف آهي. ڪي

جنسون هڪ ٻئي جي واڌ ۾ مددگار ٿين ٿيون ته ڪي انهيءَ کي روڪين ٿيون.

(٣) فقط اهي جنسون ساه تڳائي ٻڃي وڃن ٿيون ۽ پنهنجو نسل وڌائينديون رهن ٿيون، جيڪي حياتيات جي اصولن مطابق، پنهنجي ماحول سان ٺهڪي اچن ٿيون ۽ ٻين کان وڌيڪ موزون آهن. (Survival of the fittest) ٻارون مختلف جنسن جي وچ ۾ بقلاءَ جسماني ساخت کي موزون بنائڻ جي چٽا پيٽيءَ جو دليل پيش ڪيو، ليڪن هو اهو سمجهڻ سمجهاڻ کان قاصر رهيو ته هڪ ئي جنس اندر اها چٽاپيٽي يا مقابلو ڪيئن ٿي سگهي ٿو؟ ڇاڪاڻ ته سندس ارتقا جو نظريو ڄاڻائي ٿو ته ”هومينوايڊيا“ جي جنس (انسانن ۽ حيوانن جو گڏيل اوائلي نسل يا جنس) شروعاتي مرحلن مان گذري، پهريائين ”پرائيمٽس“ جي درجي کي پهتي، پوءِ مختلف جنسن جي وچ ۾ بقلاءَ هلندڙ چٽا پيٽيءَ ۾ ”انسان“ جي نسل پولڙن مان ارتقاء ڪري، موجوده جسماني بيهڪ اختيار ڪئي. افرقا جا چمپئنزي ۽ گوريلا ۽ اوڀر ايشيا جا اورنگٽان ۽ گبن، اهڙي طرح باندڙن مان انسان بنيا، جن کي هڪ جهڙي جسماني بناوت سبب خاص نالو ”پوگيڊبائي“ ڏنو ويو ۽ جڏهن اهي انساني اڏاوت ۾ آيا ته انهن کي ”هومينائيڊاءِ“ نالو ڏنو ويو. انهن ۾ باندڙ، ليمر (ڪارا پولڙا) ترسائير ۽ ڪورائيس شامل آهن. ۱۹۳۰

انهن ماحول سان مطابقت پيدا ڪري پنهنجي جسماني بناوت ۾ سڌارو آندو. پهريائين چئن پيرن تي يعني ٻانهن ۽ جنگهن کي زمين تي ڪوڙي، هلندا هئا، پوءِ ٻن پيرن تي بيهي آيا ٿي هلڻ لڳا. انهن کي ”هومو-ايرڪٽس“ چئجي ٿو. انهن مان ڪن جا جسماني ڍانچا هٿ آيا آهن، جن ۾ جرمني جي ”نينڊر“ نهر جي آسپاس لڌل اوائلي ڍانچي کي ”نينڊرٿل مٿن“ جو نالو ڏنو ويو آهي ۽ اهو مفروضو قائم ڪيو ويو ته هو مو ايرڪٽس (ٻه پيرو ڀڙو انسان) ارتقاء ڪري ”نينڊرٿل مٿن“ جي درجي کي پهتو هو جنهن مزيد ترقي ڪري موجود دور جي انسان ”هومو سڀين“ جي صورت اختيار ڪئي آهي.

پهريائين ته سوال پيدا ٿئي ٿو ته انسان جي جسماني ارتقاء جا اهي سڀئي قسم، جيڪڏهن هڪ ئي صنف، ”پرائيمٽس“ يا ”هومينوايڊيا“ جي نسل مان آهن ته پوءِ مختلف جنسن ۾ چٽا پيٽي جو نظريو انهن سان

ڪيئن لاڳو ٿئي ٿو، جنهن جي جواب ۾ علم حيوانات جي ماهرن ۱۱
 ”بارونز“ ۾ يقين رکندڙ سائنسدانن وٽ انسان جي ارتقاء جو هڪ دليل،
 انهي ساخت جا مٿي ڏيکاريل مختلف ڍانچا آهن، جيڪي دنيا جي مختلف
 کنڊن مان لڌا ويا آهن. ليڪن انهن مان سائنس جو بنيادي سوال حل نه ٿو
 ٿئي ته جيڪڏهن انهن سڀني جي جنس / صنف (قسم) ساڳي آهي ته انهن
 ۾ جسماني ڦيرڦار، مختلف جنسن جي وچ ۾ چٽا پيٽي واري نظريه هيٺ،
 ڪيئن عمل ۾ آئي، ازانسواءِ تازو ترين تحقيق ڏيکاري ٿي ته موجوده دور جو
 انسان، ”هومو سيپين“ ”نينڊرٿل مئن“ جي نسل مان نه آهي.

”نينڊرٿل مئن“ جي نسل تي تازو ترين تحقيق“

سن ۱۸۵۶ع ۾ جرمني جي نينڊر ندي جي واديءَ ۾ هڪ انساني
 جسم جو ڍانچو مليو، جيڪو ماهرن جي راءِ مطابق هڪ لک سالن کان
 ۳۰,۰۰۰ سال پراڻو هو. انهي ڍانچي کي نينڊرٿل انسان (Neanderthal
 man) نالو ڏنو ويو ۽ وڏي احتياط سان محفوظ ڪيو ويو. عام راءِ اها
 بيبي ته جديد انسان (Homo sapien) انهي نينڊرٿل نسل مان ارتقاء ڪيو
 آهي ۽ ٻنهي انساني قسمن جو منڍ پهريون ٻن پيرن تي هلندڙ انسان
 (Homo erectus) هو. اهو به پيرو انسان شروع ۾ ٻين جانورن وانگر
 ٻانهن ۽ جنگهن تي چوڀيرو هلندو هو. ساڳي صدي ۾ چارلس ڊارون جو
 نظريو پيش ٿيو جنهن موجب انهي چوڀيري ۽ پوءِ ٻه پيري ”هومو ايريڪٽس“
 باندن جي ”چمپنزي“ نسل مان ارتقائي منزلون طي ڪري، انساني جسم
 اختيار ڪيو هو.

تازو ميونخ (جرمني) جي تجربيڪار قديم D. N. A جي محقق
 سوانتي پابو (Svante Paabo) ۽ سندس رفقاء ڪار هڪ ممي ٻڌايل
 نينڊرٿل جسم جي ساڄي ٻانهن جي مٿئين هڏي مان چند گرام مادو ڪڍي
 ڏٺو ته اڃان به انهيءَ ۾ ڪجهه ڊي اين اي موجود آهي. هنن سائنسدانن کي
 انساني جسم جي خالين ۾ موجود ڊي اين اي جي ٻن قسمن مان فقط هڪ

قسم جي تلاش هئي، انهن مان هڪ قسم خليي يا سيل (Cell) جي نيوڪليس (Nucleus) ۾ موجود هوندو آهي ۽ انهي ۾ هر شخص جي جينس (Genes) جو خاڪو (Blue print) سمايل هوندو آهي. ٻيو قسم مختصر ڊي اين اي ڪوڊس وارو، خليي يا سيل Cell جي هر هڪ ذيلي حصي يا مٽو ڪنڊريا (Mitochondria) ۾ موجود هوندو آهي. ”پابو“ جي ٽيم وارا سائنسدان ٻئي قسم جي ڊي اين اي ”مٽوڪنڊريا“ جي سلسلي جا ۳۷۹ ايڪا الڳ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. پوءِ انهن کي جديد انسانن جي ۲۰۰۰ نمونن جي ڊي اين اي سان پيئي ڏٺو ويو ته نينڊرٿل نموني ۽ جديد انسانن جي ڊي اين اي جي نموني جي وچ ۾ ۲۷ اختلاف آهن. جڏهن ته چمپئنزي قسم جي بانڊر ۽ جديد انسانن جي ڊي اين اي ۾ ۵۵ اختلاف آهن. انهن اختلافن مان ظاهر ٿيو ته نينڊرٿل قسم، جديد قسم جي انسانن جي نسل جي جينز پيدا ٿيڻ کان چوٿي اڳي زماني ۾ الڳ ٿي ويو هو. ٻي هڪ تحقيق مطابق هي عرصو، ۱,۲۵,۰۰۰ سال اڳي جو آهي، پابو جي ٽيم جي اندازو مطابق نينڊرٿل ۽ جديد انسانن جي وچ ۾ ۵,۵۰,۰۰۰ کان ۶,۹۰,۰۰۰ سالن جو فرق آهي.

هن تازي تحقيق مان انهيءَ نظريه جي پٺڀرائي ٿئي ٿي ته جديد انسان ويجهڙائي ۾ هڪ الڳ مخصوص نسل (Species) جي صورت ۾ افرقا ۾ پيدا ٿيو، ڇاڪاڻ ته هوموسٽيپين (Homo sapien) جا قديم ترين ڍانچا آفريقا ۾ لڌا ويا آهن ۽ انهن ”نينڊرٿل مٿن“ جي جاءِ والاري ۽ منجهن باهمي نسل ريزي نه ٿي. هن تحقيق مطابق جديد انسان اٽڪل ۷۵,۰۰۰ سال اڳ آفريقا مان هڪ يا وڌيڪ ٽولن ۾ هجرت ڪئي ۽ دنيا جي ٻين آبادين ۾ ”نينڊرٿل“ انسانن کي ختم ڪندو ويو.

انهيءَ تحقيق تي نقط چينيءَ جو هڪ پهلو هي ٿي سگهيو ٿي ته جديد انسان جي جسم ۾ ”مٽو ڪنڊريا“ ڊي اين اي جا ۱۶۵۰۰ يونٽ آهن. ”پابو“ وارن فقط ۳۷۹ ايڪن تي تحقيق ڪئي آهي. تنهنڪري حتمي طور تي چئي نٿو سگهجي ته ”نينڊرٿل“ انسان بلڪل هڪ الڳ نسل (Species) هو. ناقدين جو خيال آهي ته اهڙو تجربو ”نينڊرٿل مٿن“ جي ٻئي ڪنهن هنڌان لڌل ٻي هڪ ممي تي پڻ ڪيو وڃي.

”نيندرٿل مٿن“ اٽڪل ۲۰,۰۰۰ سال اڳ پراسرار نموني دنيا مان غائب ٿي ويو. سائنسدانن جي راءِ مطابق انهي قسم جي انسان يورپ ۾ جديد قسم جي انسانن سان هزارين سال گڏ گذاريا. ليڪن تحقيق مطابق انهن جو پاڻ ۾ ڪوبه خوني رشتو نه هو ۽ نه ئي جديد انسان انهي پيشرو ”نيندرٿل“ مان ارتقا ڪيو آهي.

هلندڙ صديءَ جي ماهر ”علم الانسان“ ڊاڪٽر جان هونيمن جي راءِ مطابق ”نيندرٿل مٿن“ جي آثارن جا ٻه قسم آهن؛ هڪ ڪلاسيڪل (انتھائي) پيو جنرل (عام). جيڪي ڍانچا ڏکڻ فرانس، ڏکڻ روم (يونج سمنڊ جي ساحل) ۽ ڪجهه ڍانچا جيڪي ”ڪروشيا“ مان لڌا آهن سي ڪلاسيڪل نيندرٿل مٿن جا آهن. انهن جا هڏا ڳورا ۽ ٿلها آهن. ڊگها ۽ جاڙا پرون اٿن، عمودي (اڀي) پيشاني (جيڪا جديد دور جي انسانن ۾ عام آهي) نظر نه ٿي اچي؛ (يعني گول پيشاني ٻاهر نڪتل) ۽ جانور جهڙا رڳڙيندڙ ڏند (ٿلها ڏانڊن جهڙا) اٿن. عام نيندرٿل مٿن جو قسم شايد ڪلاسيڪل کان به آڳاٽو آهي. اهي ٽئين برفاني دور جي وچين گرم دور ۾ رهندا هئا، سندن ڍانچا ”اسرائيل“ ۾ مائونٽ ڪارميل جي غارن مان ۽ جرمني جي ”اسٽين هيم“ (Steinheim) آثار قديمه مان لڌا ويا آهن ۽ ٻين نينٿرا پڪ (Neanthropic) حجري آثارن ۾ نظر اچن ٿا. هن نسل جي صفحہ هستيءَ تان ميسارجي وڃڻ کي، هڪ امريڪي شاعره ايلن ميري جين (Ellen Mari Jaine) نهايت دل گداز انداز ۾، ”نيندرٿل“ جي عنوان هيٺ، منظوم ڪيو آهي^{۳۴} جنهن جو سنڌي ترجمو هن ريت ٿيندو؛

هن حيرت ناک نموني ڇا ته ڏٺو هوندو،
 ڇاڙي ته ڏسوس، انهيءَ ڇاڇا نه ڏٺو هوندو،
 هن کي ڏسندي، سوچان ٿي، هن تي ڇا گذري،
 ڪنهن پيغمبر ڪانه ڪٿي ڪا، پيشن گوئي،
 هي ڀرون جاڙا، ڇا ڇا ڏسندا هوندا بيهي،
 جنهن وقت تباهيءَ جي سرد هوائن نيئي،
 هن کي سيڪي سيڪاڻي لاش ڪيو هوندو،
 هن حيرتناڪ نموني، ڇا ته ڏٺو هوندو!

جاڙي ته ڏسو، آئينده جي نسل کان وانجهي،
هن کي ڏسندي، سوچان ٿي، هن تي ڇا گذري.

نينڊرٿل مٿن لاءِ چيو وڃي ٿو ته هن ”جاوا“ ٻيٽ تي جديد دور جي
انسان سان ۲۶ هزار سال گڏ گذاريا، ليڪن منجهن نسلي آميزش نه ٿي
سگهي. جيئن ته ”نينڊرٿل مٿن“ جي نسل ۽ ”هوموسٽيپين“ يعني جديد
دور جي انسان جي وچ ۾ ڪنهن ٻئي نسل جي دريافت نه ٿي آهي، تنهن
ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته موجوده دور جي انسان ڪنهن ٻئي
حيواني يا انسان نما جانور مان ارتقاء نه ڪيو آهي. ^{۳۵} ڀانت اهو هڪ الڳ
مخصوص نسل آهي.

جديد دور جو انسان (هومو-سٽيپين)

هڪ لک پنجويهه هزار سال اڳ تائين، ”ڌرتي“ تي پٿر جي دور جي
تهذيب (Mousterian culture) جو زمانو هو، جنهن ۾ پنجهتر هزار
سال اڳي چوٿين ۽ آخري برفاني دور (Ice - Age) جي شروعات ٿي.
انهيءَ دور جي خاتمي کان اڳ ۱۵۰۰۰ ق. م کان، جديد يا موجوده نسل
جو انسان ”هومو سٽيپين“ نسل، يورپ ۽ ايشيا ڪنڊن ۾ آباد هو، انهن سن
۷۱۲۰ ق. م کان ۶۲۳۰ ق. م تائين، بيرنگ جو سوڙهو لڪ ٿي، جديد
دنيا، يعني امريڪا ڪنڊ ۾ قدم رکيو ۽ ڏکڻ آمريڪا جي چيڙي تي
”ميگلان“ جي سوڙهن لکن تائين سندن آباديءَ جا آثار ملن ٿا.

ٻارون جي ”نظريه ارتقاء“ جي حامي محققن، ”پٿڪن ٿرويس“ جي
زمانن کي، جسم ۾ تبديلي جو انقلابي دور سڏيو آهي، جنهن ۾ سندن
تحقيق مطابق بانڊرن جي نسل مان بانڊر جي انساني صورت ٻڌي، ليڪن انهي
انسان نما بانڊر جي وجود ۾ اڃا جو زمانو اڃا ناهه لوم آهي. ^{۳۶} ازانسواءِ انسان
نما بانڊر (Anthropoid ape) جي سندن، جنگهن ۽ ٻانهن جي بناوت
۽ ڊيگهه، هڪ خاص قسم جي جسم لاءِ موزون آهي ۽ اها اهڙي مخصوص
جسماني جوڙجڪ آهي، جيڪا تبديل نه ٿي سگهندي. هڪ ٻئي نظريه
مطابق برفاني دور جي شروعات ۾ انساني صورت جهڙا نسل

(Protohuman forms) پنهنجي اوائلي نسل (Primates) مان ارتقاء ڪري انهيءَ صورت ۾ آيا، ليڪن انهيءَ لاءِ ڪابه سائنسي ثابتي موجود نه آهي. ۳۷

اڃان به هڪ ٻئي گهڻ نسلي نظريي (Polygenetic theory) مطابق، موجوده انسان جي نسل جا مختلف قسم ڏيکارين ٿا ته اهي نسل مختلف قسمن جي قديم انسانن مان، نسل درنسل پيدا ٿيندا آيا آهن. ليڪن انهي نظريي جي تصديق لاءِ ڪابه ارضياتي، حياتياتي يا ٻئي قسم جي ثابتي موجود نه آهي. ۳۸. ۵۵-۱۸۵۳ع دوران، جوزف ڊي گوڊينو (Joseph D. Gobineau) جو گهڻ - نسلي نظريو منظر عام تي آيو، ۽ ”فرانس“ ۾ ”نيولايت“ (نئين روشنيءَ) جي مڪتب فڪر وارن فلاسفرن ان جي حمايت ڪئي، ليڪن انساني نسلن جي الڳ تشخيص ۽ مختلف جسماني جوڙجڪ بابت ڪي به سائنسي ثابتيون ملي نه سگهيون، تنهن ڪري سائنسدانن چيو ته ”نسلي اعتبار کان سڀ انسان ساڳيا آهن، ڇاڪاڻ ته هو هڪ ئي نسل سان تعلق رکن ٿا“. ۳۹

ٻارون جي جسماني ارتقاء جو نظريو جديد انسان سان لاڳو نه ٿو ٿئي. سائنسي تحقيقات ان لاءِ ڪابه ثابتي پيش ڪري نه سگهي آهي. قديم ترين انسان نما حيواني ساخت، جنهن کي هو ميناٿيوز (Hominios) چئجي ٿو، انهن جي پٿريل جسمن ۽ ”ميوسين“ ۽ ”پليوسين“ جي ارضياتي - حياتياتي دورن جي باندن جي پٿريل جسمن جي وچ ۾ منهن مهانڊن ۽ جسماني بناوت جي وچ ۾ وڏو خال (Morphological _ gap) آهي. جيڪو ارتقاء جي ابتدائي نظريو جو تسلسل ختم ڪري ڇڏي ٿو.

هن زماني ۾ ٻين کير وارن جانورن، ملن (Mammals) جي ارتقاء جي رفتار بابت جو ڪجهه معلوم ٿيو آهي، انهيءَ ۾ هڪ بناوت مان ٻيءَ بناوت ۾ اچڻ جو زمانو آسانيءَ سان معلوم ڪري سگهجي ٿو، ليڪن ارضياتي زماني جي امڪاني دور، جنهن ۾ اها تبديلي ٻين کير وارن جانورن مان انسان بڻجڻ جي ڪڏهن عمل ۾ آئي ۽ ڌرتي جو اهو علائقو جتي رونا ٿي انهيءَ بابت، سائنس جي طريقي مطابق، ڪجهه به معلوم نه آهي. ۴۰

قديم "انسان" جو زمانو

جنهن زماني ۾ اوائلي انسان رهندو هو، انهي کي قديم پٿر جو زمانو (Paleolithic Age) چئجي ٿو، جيڪو اٽڪل ويهه لک سال اڳ شروع ٿيو ۽ ٻارهن - تيرهن هزار سال اڳ تائين جاري رهيو.

قديم پٿر جي دور جو انسان شڪاري هو، ڪڏهن وڻن جي جهڳٽن ۾ گهر ٺاهي رهندو هو، ڪڏهن غارن ۾ پاڻ کي محفوظ ڪندو هو، درياهن ۽ نهرن جي ڪنارن سان رلندو رهندو هو، جتي مڇي ۽ پاڻي پيئڻ لاءِ ايندڙ خشڪي جي جانورن جو شڪار ڪري پنهنجو پيٽ قوت ڪندو هو. وڌيڪ کاڌ خوراڪ لاءِ جهنگلي ميوات، پاڙون ۽ سوپاريون عام جام هيون.

قديم پٿر جي طويل زماني دوران، سائنسدانن جي راءِ مطابق، "انسان" پنهنجي ذهانت ۾ اضافو ڪيو ۽ ٻين حيوانن کان گهڻو وڌيڪ ڏاهو ۽ چالاڪ ٿيو. هن زبان کي استعمال ڪري، ڳالهائڻ ذريعي ٻين پاڻ جهڙن انسانن سان تبادل خيال جو ذريعو پيدا ڪيو. گهرو زندگي، يا گهر ٻار، شڪاري ٽولا ٺاهڻ ۽ آخر ۾ قبائلي طرز زندگي جو آغاز ڪيائين. شايد جيڪو وڌيڪ شاطر شڪاري هو اهوئي سردار بڻيو ۽ اهڙي طرح "انسان" جي اجتماعي زندگيءَ جا بنياد قديم پٿر جي دور کان پوڻ لڳا. سائنس جي لحاظ کان قديم پٿر جي دور جي انسان جو ڪارنامو هي آهي ته هن پنهنجي ذهني صلاحيتن کي استعمال ڪري، پٿر، ڪاٺ ۽ هڏن مان سادا ليڪن ڪار آمد اوزار، ۽ ٻيون استعمال جون شيون ٺاهيون، انهن مان هن پنهنجي ماحول تي قبضو حاصل ڪرڻ شروع ڪيو، باهه جنهن کان شروع ۾ ڊڄندو هو، سا به سندس قبضي ۾ اچي وئي ۽ ڪچي خوراڪ جي جاءِ تي پڪل کاڌو "انسان" جي تهذيب ۾ شامل ٿيو ۽ ان جو بنياد بڻجي ويو.

سائنس جو انگريز قلمڪار رٽشي ڪالڊر (Ritchie Calder)

لکي ٿو ته "قديم" انسان "جي قدرت (Nature) تي پهرين رزميه - فتح اها هئي جو هن باهه کي قابو ۾ ڪيو ۽ پنهنجي استعمال هيٺ آندائين. قدرت جي بيحد هيبتاڪ روپ، بجلي ۽ گجگوڙ کان نه ڊٺو ۽ باهه کي خطري بجاءِ فائديمند شيءِ ڪري سمجهيائين" ۴۱

شڪار جي شغل قديم پٿر جي زماني جي ماڻهوءَ کي ذهني ۽ فني ارتقاء ۾ مدد ڏني. هڪ ماهر علم الانسان، جان اي فينر (John. E. Pfeiffer) جي تحقيق مطابق ”شڪار جي زور وٺڻ دوران، اوائلي انسان جي دماغ جي ماپ ذري گهٽ پيڻي ٿي وئي..... شڪار ڪرڻ سبب، دماغ جي ٻيهر تشڪيل ٿي، جنهن ۾ تجربن جي ڪثرت ۽ ڄاڻ جي اضافي صلاحيت شامل ٿي..... واقعات بي رحمان سان انهن کي ناس ڪري ڇڏيو جن ۾ سڪڻ ۽ ياد رکڻ جي گهٽ صلاحيت هئي.“ ۴۲

شڪاري تجربن انسان جي جذبات جي تشڪيل ۾ پڻ، بنيادي ڌار ڌار ادا ڪيو: شڪار ڳولي لهڻ ۽ ان کي ڊوڙائي وڃي دسڻ ۽ ماري کائڻ، خوشي ۽ ڪاميابيءَ جي جذبات جي پرورش ڪئي، ”شڪار“، دشمن جي علامت بنجي، دشمني ۽ ويڙه جو جذبو اڀاريو ۽ انساني جارحيت جو آغاز ڪيو. نفسيات (Psychology) جي ڪجهه ماهرن جي راءِ مطابق جديد دور جي انسان ۾ به شڪاري خصلتون موجود آهن ۽ لڙايون انهي شڪاري خصلت جون وڌيڪ ظالمانه ۽ پڌريون نعم البدل آهن؛ جانورن جو شڪاري انسان، پاڻ جهڙن انسانن جو شڪاري بنجي ويو آهي ۽ کيس انهيءَ شڪار مان ساڳو مزو، خوشي ۽ ڪاميابي جو احساس حاصل ٿئي ٿو جيڪو قديم پٿر جي دور جي انسان کي جانورن ۽ پکين جي شڪار مان حاصل ٿيندو هو ۽ انهيءَ مهارت ۽ ڪاميابي سبب اڄ به اهڙي انسان کي هيرو، فاتح ۽ سردار تسليم ڪيو وڃي ٿو.

اوائلي انسان فنون لطيفه ۽ مذهبي عقيدن کان به وانجهيل ڪونه هو؛ ڏکڻ فرانس ۽ اسپين جي غارن ۽ پٿرن تي اڪريل نقش نگار، انسانن ۽ مختلف جانورن جون شڪليون ۽ شڪار جا منظر، قديم انسان جي انهيءَ اوائلي ڪاوش جو مظهر آهن جنهن جو مقصد انسان جو دنيا بابت نظريو ۽ زندہ ساهدارن جي باهمي تعلقات جو اظهار ڪرڻ آهي.^{۴۳} اهڙي طرح سج جيڪو گرمي جو سبب آهي ۽ مينهن جيڪو حياتيءَ جي لاءِ قدرتي خوراڪ جو ذريعو آهي پر اهو ٻوڏ ۽ تباھ ڪاري جوباعث به بنجي سگهي ٿو، هوا جيڪا گرمي ۾ فرحت ۽ سرديءَ ۾ ڌڪڻي ڏئي ڇڏي ٿي، گجگوڙ ۽ کوٺ ۽ طوفان، اهي سڀ قدرتي نظارا قديم پٿر جي دور جي انسان لاءِ جادو ۽ طاقت

جون علامتون هيون. هن خوف وچان انهن کي راضي رکڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن لاءِ قرباني جي رسم، مذهب جو بنياد بڻجي، انسان جي اندر جي دنيا ۾ ۽ سندس معاشري ۽ ماحول ۾ داخل ٿي. هن مري ويلن کي سندن اوزارن ۽ استعمال جي شين سميت زمين ۾ دفن ڪرڻ شروع ڪيو، انهيءَ مان آخرت ۾ موت کان پوءِ زندگي بابت سندس اعتقاد جو پتو پوي ٿو.^{٤٤} ”نيندرٿل مئن“ گهڻي ڀاڱي برف پوش ڌرتيءَ جو انسان هو، غارن ۾ رهندو هو، باهه تي کاڌو پيائيندو هو، ۽ پنهنجي جسم کي گرم رکندو هو، ۽ هڪ شاطر شڪاري هو. جيتوڻيڪ سندس جسم چوٽو موٽو هو ۽ جانورن وانگر اٿندو ويهندو هو، تاهه اڳين نسلن جي مقابلي ۾ هو هڪ سڌريل انسان هو.^{٤٥}

جديد انسان جو زمانو

جديد انسان جو زمانو نئين پٿر جي زماني (Neolithic Age) کان شروع ٿئي ٿو. تنهن ڪري ان کي نئين پٿر جي زماني جو انسان يا (Neolithic Man) به چئجي ٿو. هن زماني جي تهذيب جون پنج مکيه فضيلتون هن ريت آهن:

- (١) زراعت ۽ گهرو جانورن پالڻ جو رواج پيو.
 - (٢) مستقل رهائش اختيار ڪئي وئي، جنهن ڪري ڳوٺن ۽ شهرن قائم ڪرڻ جو رواج پيو.
 - (٣) هٿن جي ترقي ٿي ۽ مختلف هنرن جا جدا جدا ڪاريگر پيدا ٿيا.
 - (٤) ٺڪر جا ٿانو ٺهڻ ۽ استعمال ٿيڻ لڳا.
 - (٥) شين جي مٽاسٽا ۽ وڻج واپار جو رواج پيو.
- انهن سڌارن کي گڏي، ”نئين پٿر جي زماني جو انقلاب“ چئجي ته بجا ٿيندو. انهيءَ انقلاب انساني معاشرن ۽ معاشرتي زندگيءَ جو بنياد وڌو. جئڪڪيٿا هاڪس (Jacquetha Hawkes) هڪ ماهر آثار قديمه جو چوڻ آهي ته: ”انسان پهريون دفعو، پنهنجي سلامتيءَ خاطر، آزاديءَ جي قرباني ڏني.“^{٤٦} نئين پٿر جي زماني جو ”انسان“ پنهنجي پوک ۽ پاڻي جي

ويجهڙائي ۾ ڳوٺ ٻڌي رهڻ لڳو. هن پنهنجا گهر ڪڇين سرن، پٿر يا ڪاٺ مان جوڙيا ۽ انهن کي ڪڪن ڪانن، يا ڪامن پٿين سان ڇٽيو. شايد ڪڙھ، در يا دروازي جو رواج به اوائلي زماني کان شروع ٿيو. ڳوٺ جي چوڦير، ٻاهرين حملي (جانورن) کان بچاءَ لاءِ ڪاهي يا لوڙهي جو رواج پيو. ” سنڌ “ ۾ اڃان تائين ڪيترا ڳوٺ ” ڪاهي “ جي نالي سان آهن. وڏن ڳوٺن ۾، مذهبي پوڄا پاٺ لاءِ مندر ۽ عبادت گاهه ٺهيا، جن ۾ جديد انسان جا ابا ڏاڏا پنهنجي معبودن، بتن يا مخصوص الاهي علامتن جي عبادت ڪندا هئا ۽ ” قرباني “ جي رسم به اتي ادا ڪندا هئا.

هنرن جي ترقي ۾، ڪپڙي اٺڻ (۽ پائڻ) ۽ رلهين، اجرڪن کان علاوه ڇپين ۽ توڪرن ٺاهڻ جو فن به شامل هو، جنهن ڪري هن زماني جي انسان کي هڪ مڪمل سڌريل انسان سمجهڻ گهرجي. هن سٺي ايجاد ڪئي ۽ سبيل ڪپڙا پائيندو هو، پير ڍڪڻ شروع ڪيائين، پوءِ مٿي ڍڪڻ جو رواج پيو.

ماهر آثار قديمه انهيءَ نتيجي تي پهتا آهن ته عام طور تي، نئين پٿر جي زماني جو انسان (Homosapien) امن پسند هو. هن جي ڳوٺن جون ڪاهيون ۽ لوڙها فقط جانورن کان بچاءَ لاءِ هيا. (مس هاڪس ايشيا) قبرن مان به هٿيار هٿ نه آيا آهن، جيڪي پوئين دور ۾ جنگي جوڌن ۽ بادشاهن جي لاشين سان گڏ دفن ڪيا ويندا هئا.

نئين پٿر جي زماني جي پوئين دور (Late Neolithic times) ۾، يعني اڄ کان پنج - ڇهه هزار سال اڳي، ” انسان “ جي امن پسندي، سندس نسل جي واڌ، مادي ترقي ۽ خوشحالي جي ڌن سبب، باهمي تنازعن، ويڙهه ۽ هڪ ٻئي کي مارڻ، مطلب ته قتل ۽ غارتگري جي نذر ٿي وئي. زر، زمين ۽ زال تان، انسان جي آسودي زندگي ۾، فساد شروع ٿيو. پوءِ به مادي ترقي ۽ وڌيڪ خوشحالي لاءِ ” انسان “ جو قدم اڳتي وڌندو رهيو.

ڦيٽي (Wheel) ۽ سڙھ (Sail) جي ايجاد سان آمد رفت ۽ باربرداري ۾ سهوليت پيدا ٿي جنهن ڪري پرڏيهي واپار ۽ بين الاقوامي ثقافتي ميلاپ ۾ مدد ملي. هر - ڦار - ڏانڊن، گهوڙن، اٺن ۽ سانن کي پانجاري

وجهي، ڌرتي کي کيڙڻ ۽ اونهن هرن ڏيڻ سبب زرعي پيداوار ۾ اضافو ٿيو، جنهن وڌندڙ آباديءَ کي ڪجهه قدر منهن ڏنو. تاهم انساني آبادي کي، وسيلن جي حدن اندر رکڻ لاءِ، جنگن، روزمره جي جهيڙن ۽ قتلن، پلاندن ۽ جسماني بيمارين وڳهي مجموعي موتن پنهنجو ڪردار ادا ڪيو ٿي.

ڪجهه ترقي يافته معاشرن ۾، نئين پٿر جي زماني جي پوئين دور ۾، ڌاتن جو استعمال شروع ٿيو. ٽامي ۽ قلعي جي مرڪب، ڪنجهي (ڊڪاسي) يا برونز جي عام جامر استعمال سبب هن زماني، نئين پٿر جي پوئين حصي کي ”برونز ايج“ (Bronze Age) يا ڪانجهي جو زمانو به چئجي ٿو.

ايتري فني ۽ مادي ترقي جي باوجود، اهو اڃا ”تاريخ کان اڳ جو زمانو“ هو. ڇاڪاڻ ته انسان لکڻ، پڙهڻ نه سگهيو هو. اڄ کان اٽڪل اڍائي هزار سال اڳي، اها ڪسر به پوري ٿيڻ شروع ٿي ۽ تاريخ کان اڳ جو زمانو پورو ٿيو. نثر ۾ باقاعده تاريخ لکڻ جي شروعات ۵ صدي ق. م ۾ ٿي. ليڪن ان کان اٽڪل پنج هزار سال اڳي، انسان جي تاريخ ۾، جيڪي واقعا رونما ٿيا، سي نظر خواه نثر ۾ تاريخدانن قلمبند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ انهن کي قديم تاريخ جو حصو (Proto _ History) سمجهو وڃي ٿو. ”تهذيب“ جون نظريو، جيڪو جديد دور ۾ رائج آهي، انهي نظريه تحت، تهذيب جو آغاز به هن دور کان ٿيو.

تاريخ نويس، ”تهذيب“ جو لفظ، تاريخ جي زماني کان اڳ جي انساني معاشرن کي، بعد ۾ اسريل ترقي يافته معاشرن کان، الڳ ڪرڻ لاءِ استعمال ڪن ٿا. ٻنهي معاشرن ۾ خاص طور تي پنج مکيه فرق آهن؛

(۱) مهذب معاشرن ۾ لکڻ، پڙهڻ ۽ شهري آباديون قائم ڪرڻ جو رواج پيو. جيڪو اڳين معاشرن ۾ ڪونه هو.

(۲) رياست، ملڪي سرحدن ۽ حڪومتن جي جوڙجڪ ٿي، اڳ سڀ انسان بلڪل آزاد ۽ چٽواڳ هئا.

(۳) ڌنڌن ڌاڙين ۽ ڪاريگري ۾ خاص مهارت رکندڙ شهري پيدا ٿيا، جن انساني معاشري کي ترقي جي راهه تي گامزن ڪيو. پهراڙي ۽ شهري آبادين جي اقتصادي، فني ۽ تهذيبي ڏي-وٺ جي شروعات ٿي. ماڻهن وٽ جهجهو وقت هو، جنهن ۾ هنن پنهنجي ذهني ۽ فني صلاحيتن ۾ اضافو ڪيو.

(۴) سياست سان گڏ مذهب جو پڻ باقاعدي آغاز ٿيو. قديم پٿر جي زماني ۾ مندر ۽ قربان گاهه هئا. لينڪن انهن ۾ ڪو ضابطو يا ربط نه هو. مذهبي پيشوا ۽ بادشاه ڪونه هئا، نه مذهبي ڪتاب ۽ رياستي قاعدا قانون هئا.

(۵) انساني معاشري جي تڪڙي ترقي، ادارن جي باقاعده قيام ۽ ”انسان“ جي ذهني ارتقاء سبب، تعميراتي دور جو آغاز ٿيو، عظيم الشان عبادتگاه، محلات، نهرون ۽ شاهراهون تعمير ٿيڻ لڳيون، جن جو قديم زماني جو انسان تصور به ڪري نه ٿي سگهيو.

انساني ارتقاء (Evolution of Man) جي نظريه جا حامي سائنسدان، فلاسفر ۽ اديب انهيءَ ڳالهه تي ضرور اتفاق ڪندا ته، سندن سوچ مطابق، انساني نسل جن ارتقائي مرحلن مان گذريو آهي، سي سڀ لازمي طور تي قدرت جي قانون (The Law of Nature) مطابق عمل ۾ آيا هوندا. يعني هر مرحلي تي تخليق جو عمل قدرتي (Natural) هو. قدرت (Nature) ۾ قدر (Value) ۽ تقدير (Evaluation) جو عمل ڪار فرما آهي. يعني جيڪڏهن ڪوبه جسم پنهنجي مدار ۽ محور کان ٻاهر وڃي ٿو ته فنا ٿي وڃي ٿو ۽ جسم جي بقا جو دارومدار انهيءَ مخصوص مدار ۽ محور اندر رهڻ تي آهي. حيواني نسلن سان به اهڙي قدرت جو قانون لاڳو آهي. جيڪڏهن قدرتي بناوت ۽ ان سان لاڳو قدرن ۽ استعمال کان ٻاهر، ڪو حيوان پنهنجو جسم آڻيندو ته اهو فنا ٿي ويندو. جسماني ارتقا جو عمل (Evolution) بناوت جي اندر رهي ٿي سگهي ٿو، ان کان ٻاهر هرگز ٿي نه ٿو سگهي. اهڙي طرح ذهني، يا دماغي، ارتقا، جيڪو انسان ذات جي تاريخ ۾ پڌرو نظر اچي ٿو، قدرت جي قانون جي حدن اندر ڪار فرما آهي. اهي حدون لامحدود آهن. انسان مان انسان پيدا ٿي سگهي ٿو، اهڙي طرح جانور مان فقط جانور پيدا ٿيندو.

باب ٻيو:

- ۱: انسائڪلوپيڊيا برتانيڪا (۱۹۶۹ ايڊيشن) ج ۷، ص ۸۵۰.
- (نوٽ: آئسوٽوپس (Isotopes)، ڪنهن عنصر (Element) جي انهن ٻن يا وڌيڪ قسمن کي چئجي ٿو، جيڪي ڪيميائي خاصيتن ۾ هڪ جهڙا آهن، ليڪن جوهرِي خاصيتن ۽ ائٽمي وزن ۾ مختلف آهن).
- ۲: - ايضا -.
- ۳: - ايضا - . (نوٽ) ويلس (ڏکڻ - اولهه انگلنڊ جا قديم رهاڪو ”ڪئمبرين“ سڏيا ويندا هئا. ” احوال الانبياء“ ج ۲ ، ص ۹)
- ۴: - ايضا - .
- ۵: پيرومل مهرچند آڏواڻي، ” قديم سنڌ“ سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو ۱۹۸۰ع، ص ۲۵.
- ۶: برتانيڪا، - ايضا - ج ۱۸، ص ۴۴.
- ۷: - ايضا -
- ۸: - ايضا -
- ۹: - ايضا - ج ۲۱، ص ۸۷۷.
- ۱۰: - ايضا - ج ۲۱، ص ۷۹ - ۸۷۷.
- (نوٽ: پهاڙن جا ۳ قسم آهن: بي جان زماني جا قديم جبل، وچين زماني (Mesozoic Era) ۾ ٺهيل جبل ۽ بنيادي جبل جيڪي پيليوزوئڪ زماني (Paleozoic Era)، يعني ۵۷ ڪروڙ سالن کان ۲۶ ڪروڙ سالن اڳ تائين، شاهدار زماني ۾، وڏين مڇين ۽ سامونڊي گاهه واري زماني تائين، جڙي راس ٿيا. برتانيڪا - ايضا - ص ۸۷۷.
- ۱۱: نهرو جواهر لال پنڊت، ” د ڊسڪوري آف انڊيا“ ڇهون ڇاپو، سگنيت پريس، ڪلڪتو ۱۹۵۶ع، ص ۸۲.
- ۱۲: ” واشنگٽن پوسٽ“ ۲۶ جولاءِ ۱۹۹۷ع، ٻان / LAT_ WP

۱۳: - ايضا - .

۱۴: برتانيڪا - ايضا - ، ج ۱۸ ، ص ۴۳ .

۱۵: - ايضا - ، ص ۴۴ .

۱۶: طيب علي علوي، ” احوال الانبياء عليهم السلام ” ج ۲، ص ص ۷ - ۱۰ .

۱۷: علوي، - ايضا - .

۱۸: علوي، - ايضا - ص ۸

۱۹: بشم، - ايضا - ص ۲۴۷، انگريزي ترجمو پروفيسر بشم، سنڌي ترجمو حبيب الله صديقي.

۲۰: ” اٿرويد ” ، منڊل ۱۲، سوڪٽ ۴۲: ۱ ، ڀيرومل، ” قديم سنڌ ”
س ا ب، ڀيو ڇاپو ۱۹۸۰ع، ص ۷، ” برتانيڪا ” - ايضا - ج ۲۲، ۷۸۳.
هومرچوي ٿو:

” مان ڌرتيءَ جا ڳڻ ڳائيندس،
دنيا جي ماءُ ٻڌائيندس،
مضبوط ڀيڙهين تي قائم،
عزت واري جائيندس.
جيڪا سڀني کي ڪارائي،
مالڪ جو ڪجهه ڀائيندس.”

(انگريزي ترجمي تان سنڌي ۾ ترجمو ڪيل حبيب الله صديقي)

۲۱: ” برتانيڪا ” - ايضا - ج ۲، ص ۳۸۶ .

۲۲: ” واشنگٽن پوسٽ / ” ڊان ” نيوز سروس، ۲۶ جولاءِ ۱۹۹۷ع .

۲۳: ” برتانيڪا ” - ايضا - ، ج ۱۰، ص ۱۷۶ .

۲۳: ب - ايضا - ج ۱۴، ص ۷۲۸، مارون ڀيري، ” مئسن انفنشد
جرمني ”، بوسٽن ۱۹۷۸ع، ص ۶ .

۲۴: مارون، - ايضا - ص ۶ .

۲۵: ” برتانيڪا ” - ايضا - ج ۱۴، ص ۷۳۵ .

۲۶: هانيمن جان ڊاڪٽر، " د ورلڊ آف مٿن " ، هارپرائڊ برڊرس نيويارڪ
۱۹۵۹ع، ص ۸۲۹.

۲۷: " برٽانیکا " - ايضاً - ج ۱۴، ص ص ۸۴۹ - ۸۴۷.

۲۸: - ايضاً - ج ۱۲، ص ۹۷۲.

۲۹: - ايضاً - ص ۹۷۳.

۳۰:

۳۱: حوالو گمشده ڊارون چارلس، " د ڊسپينٽ آف مٿن " ،.....، جان مري

لنڊن ۱۸۹۰ع، ص ۱

۳۲: مارون، - ايضاً -، ص ص ۶ - ۵.

۳۳: هانيمن، - ايضاً - ص ص ۷۲۳ - ۷۲۲.

۳۴: - ايضاً - ص ص ۸۵۹ - ۸۵۸، " نيويارڪ ٿائيمس " ۱۵ نومبر

۱۹۵۶ع.

۳۵: " برٽانیکا " - ايضاً - ج ۱۴، ص ۷۴۰.

۳۶: - ايضاً -، ص ۷۴۲.

۳۷: - ايضاً -، ص ۷۳۰.

۳۸: - ايضاً -، ۷۳۸.

۳۹: اوان فرولوف، " مٿن، سائنس، هيومنزم: ائيو سينٿيز، ماسڪو

۱۹۸۶ع، ص ص ۲۳ - ۲۱.

۴۰: " برٽانیکا " - ايضاً - ج ۱۴، ص ص ۷۴۳ - ۷۴۲.

۴۱: مارون، - ايضاً - ص ۱۰.

۴۲: - ايضاً - ص ص ۱۱ - ۱۰.

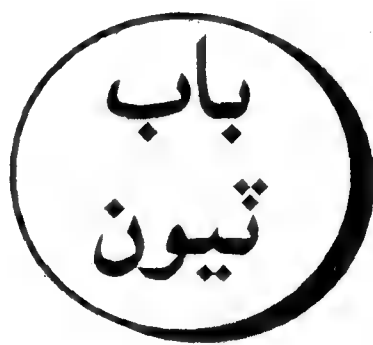
۴۳: - ايضاً - ص: ۱۱

۴۴: - ايضاً -

۴۵: مارون، - ايضاً - ص ۱۳: نڊرٽل مٿن جو زمانو ۷۵ هزار سالن کان

اتڪل هڪ لک سال اڳي ٿي گذريو.

۴۶: - ايضاً - .

حضرت آدم عليه السلام جي تخليق

فهرست مضامين

نمبر	عنوان	صفحو
	باب ٽيون	
	حضرت آدم عليه السلام جي تخليق	
۱	حضرت آدم عليه السلام جي خصوصي تخليق ۽ ان جو مقصد	۷۹
۲	بائبل مقدس ۽ قرآن حڪيم جي اساسي حيثيت	۸۲
۳	قرآني حوالا	۸۳
۴	قديم مذهبي عقيدا ۽ تاريخي روايتون	۸۵
۵	ويدانيت ۽ دهرت	۹۳
۶	حضرت آدم عليه السلام جي تخليق جو ديني ، فني، سائنسي ۽ تاريخي جائزو	۹۷
۷	حضرت آدم عليه السلام جو احوال ۽ متعلق حقيقتون ۽ روايتون	۹۹
۸	حضرت آدم عليه السلام جي جنت	۱۰۳
۹	حضرت آدم عليه السلام جي دنياوي زندگي	۱۰۵
۱۰	بني آدم جو سلسلو	۱۰۶
۱۱	فطرت تجربو ۽ اصلاح	۱۰۹

باب ٽيون

حضرت آدم عليه السلام جي تخليق

” نه ڪاڪن فينڪون هئي، نه ڪو لڱ لحم
 بنيـــــــــــــو هو نه بت ۾، اڃا ڪي آدم
 مون توهين سين سڱ، اها ساڃهه سپرين،
 ”لطيف رح“

حضرت آدم عليه السلام جي خصوصي تخليق ۽ ان جو مقصد:

جديد دور جو انسان ” بني آدم “ آدمي يا آدم جو اولاد سڏجي ٿو ۽ تخليق جي بيشمار قسمن ۾ ” اشرف المخلوقات “ يعني سموري مخلوق ۾ وڌيڪ شرف وارو، شمار ٿئي ٿو. هن انساني نسل کي حضرت آدم عليه السلام جي نطفي مان پيدا ٿيڻ سبب ” بني آدم “ سڏجي ٿو ۽ خود حضرت آدم عليه السلام هڪ خصوصي تخليق ذريعي، مٽيءَ جي ست مان پيدا ڪيو ويو ۽ انهيءَ ۾ روح ڦوڪيو ويو. سائنس جي ٻوليءَ ۾ ائين چئجي ته مادي جي ست (Quint essence) ۾ توانائي (energy) شامل ڪئي وئي. ” آدم “ نالي جو سبب ان جو مٽيءَ مان ٺهڻ آهي؛ آد معنيٰ مٽي ۽ امر معنيٰ ڳاڙهي، يعني باهه ۾ پڪل مٽي، وچندڙ مٽي، مٽي جو خمير، يا ست، جنهن مان حضرت آدم عليه السلام جو جسم ٺاهيو ويو، جڏهن ٺاهيندڙ الله تبارڪ و تعاليٰ منجهس پنهنجو روح ڦوڪيو (ونفخت فيه من الروح) ته هو هڪ مڪمل زنده انسان ٿي پيو ۽ ساھ ڪڻڻ لڳو. سندس رفيق حيات ۽ ” بني آدم “ جي ماءُ، بي بي ” حوا “ سندس پاسريءَ جي گوشت مان پيدا ڪئي

وئي، جيڪو جراحي (Surgery) جو عمل هو.

"بائبل مقدس" مطابق، آسمان ۽ زمين جي تخليق کان ڇهين ڏينهن، يعني آخري مرحلي ۾، جڏهن "زمين مان سڀ ڪنهن قسم جا ساهوارا، سندن جنس (Species) موجب پيدا ٿيا..... پوءِ خداچيو: اسين، انسان کي پنهنجي صورت تي، پاڻ جهڙو جوڙيون، ته اهو سمند جي مڇين تي، هوا جي پکين تي، سڀني ڍورن تي، سڄي زمين تي ۽ سڀني سرندڙ جيتن تي حڪومت هلائي." (۲۷. ۱:۲۴) ۽ خداوند خدا، زمين جي مٽيءَ مان هڪڙو ماڻهو جوڙيو ۽ انهيءَ جي ناسن ۾ زندگيءَ جو ساهه ڦوڪيائين ته هو جڙو انسان ٿي پيو ۽ خداوند خدا اڀرندي ڏانهن عدن ۾ هڪڙو باغ بنايو ۽ انسان جنهن کي هن جوڙيو هو، تنهن کي انهيءَ ۾ رکيائين (۸، ۷:۲) "۽ خداوند خدا آدم کي عدن جي باغ ۾ رکيو، انهيءَ لاءِ ته انهيءَ جي باغباني ڪري ۽ سنڀالي ۽ خداوند خدا آدم کي، حڪم ڪيو ته تون باغ جي سڀ ڪنهن وڻ جو ڦل ڀلي کائيندو ره، پر نيڪي ۽ بديءَ جي بوجھ (سمجھ) واري وڻ جو ڦل متان کائين ڇا لاءِ ته جنهن ڏينهن ٻن اهو کائيندين تنهن ڏينهن ضرور مرندين، (۱۷. ۱۵:۲) پوءِ خداوند آدم تي گهري نند موڪلي ۽ هو سمهي پيو ۽ هن سندس پاسرين مان هڪڙي پاسري ڪڍي ۽ ان جاءِ تي گوشت پريائين (۲۱) ۽ خداوند خدا انهيءَ ماس مان..... هڪڙي زال جوڙي ۽ انهيءَ کي آدم وٽ وٺي آيو (۲۲) هاڻي خداوند خدا جيڪي جهنگ جا جانور جوڙيا هئا، تن ۾ نانگ سڀني کان وڌيڪ چالاڪ هو، هن زال کي چيو ته ڇا اهو سچ آهي ته خدا چيو آهي ته اوهين باغ جي ڪنهن به وڻ جو ميوو نه کائجو؟ (ايضا ۱. ۳:۱) تڏهن زال نانگ کي چيو ته باغ جي وڻن جو ميوو ته اسين کائون ٿا (۲) پر جيڪو وڻ باغ جي وچ ۾ آهي تنهن بابت خدا چيو آهي ته انهيءَ جو ميوو اوهين نه کائجو ۽ نه انهيءَ کي هٿ لائجو متان اوهين مري وڃو. (۳) تڏهن نانگ زال کي چيو ته پڪ اوهين ڪين مرن ٿا (۴) بلڪ خدا کي خبر آهي ته جنهن ڏينهن اوهين اهو کائيندا، تنهن ڏينهن اوهان جون اکيون کلنديون ۽ اوهين خدا وانگر ٿيندا ۽ نيڪيءَ ۽ بديءَ کي سمجهندا (۵) جڏهن زال ڏٺو ته هن وڻ جو ميوو کائڻ ۾ چڱو ڏسڻ به سهڻو ۽ سمجھ لاءِ سٺو آهي تڏهن اهو ميوو چٽي پاڻ به

کاڌائين ۽ پنهنجي مڙس کي به ڏنائين (۶) تڏهن ٻنهي جون اکيون پٽيون ۽ سمجھڻ لڳا ته اسين اگهاڙا آهيون ۽ انجیر جا پن سڄي پنهنجي لاءِ لنگوٽا جوڙيائون. (۷) ۽ ڏينهن نرڻي، جڏهن خداوند خدا باغ ۾ پئي گهميو تڏهن هنن سندس آواز ٻڌو ۽ آدم ۽ سندس زال، خداوند جي حُضورِ کان هٽي، باغ جي وٽن ۾ وڃي لڪي ويٺا (۸) تڏهن خداوند، آدم کي سڏي، چيو ته تون ڪٿي آهين؟ (۹) هن چيو ته مون باغ ۾ تنهنجو آواز ٻڌو ۽ ڊڄي ويس ڇو ته آءُ اگهاڙو هوس، تنهن ڪري پاڻ کي لڪايم (۱۰) هن چيس ته توکي ڪنهن ٻڌايو ته تون اگهاڙو آهين؟ تون ان وٽ جو ميوو کادو ڇا، جنهن جي کائڻ کان مون توکي منع ڪئي هئي؟ (۱۱) تڏهن آدم چيو ته هيءُ زال، جا تُو مونکي ڏني آهي، تنهن مون کي انهيءَ وٽ جو ميوو ڏنو ۽ مون کادو (۱۲) تڏهن خداوند خدا، زال کي چيو ته توهي ڇا ڪيو؟ زال چيو ته نانگ مون کي پٺيلايو ۽ مون کادو (۱۳) تڏهن خداوند خدا، نانگ کي چيو ته جيئن ته تُو هي ڪم ڪيو آهي تنهنڪري تون سڀني ڍورن ۽ جهنگلي جانورن ۾ لعنتي آهين، تون پيٽ ۾ رڙهندين ۽ سڄي عمر مٽي کائيندين (۱۴) ۽ آءُ تنهنجي ۽ هن زال جي وچ ۾ دشمني ۽ تنهنجي نسل ۽ زال جي نسل جي وچ ۾ دشمني وجهندس، هو تنهنجو مٿو چڻيندو ۽ تون هن جي ڪڙي ڏنگيندين (۱۵) پوءِ هن زال کي چيو ته آءُ تنهنجي ويم جي سورن کي گهڻو وڌائيندس، سورن سان تُو ٻار ڄڻيندين ۽ پنهنجي مڙس ڏانهن تنهنجو چاهه ٿيندو ۽ هو توتي حڪم هلائيندو (۱۶) ۽ آدم کي چيائين، جيئن ته تُو پنهنجي زال جو چيو مڃي انهيءَ وٽ جو ميوو کادو، جنهن بابت مون توکي حڪم ڪيو هو ته اهو نه کائج، انهيءَ لاءِ زمين، تنهنجي ڪري، لعنتي ٿي، تون پنهنجي سڄي حياتي محنت ڪري، انهيءَ جي پيدائش مان گذران ڪندين (۱۷)..... تون پنهنجي بت جي پگهر جي ماني کائيندين، جيستائين تون موتي زمين ۾ وڃين، ڇا لاءِ جو، تون انهيءَ مان نڪتو هئين، تون مٽي آهين ۽ وري به مٽيءَ ۾ موتي ويندين (۱۹) ۽ آدم پنهنجي زال جو نالو ”حواءَ“ رکيو ڇا لاءِ جو، هوءُ سڀني ساهوارن جي ماءُ هئي. (۲۰) ۽

خداوند خدا آدم ۽ سندس زال جي لاءِ ڄم جا ڪپڙا ٺاهي، کين پهرايا. (۲۱) ۽ خداوند چيو ته ڏسو، انسان، نيڪيءَ ۽ بديءَ کي سمجهڻ ۾ اسان جهڙو ٿي پيو آهي، هاڻي ايئن نه ٿئي جو، پنهنجو هٿ ڊگهيري زندگيءَ جي وٺ مان به ڪجهه چني ڪاڻي ۽ سدائين جئرو رهي (۲۲) تنهن ڪري خداوند خدا هن کي عدن جي باغ مان ڪڍي ڇڏيو، ته زمين جنهن مان هو نڪتو آهي. تنهن کي پوکي. (۲۳)

بائيبيل مقدس ۽ قرآن حڪيم جي اساسي حيثيت:

مغرب ۾ ”بائيبيل مقدس جو مطالعو“ تعليمي نصاب ۾ شامل آهي. (اختياري مضمون طور؟) ۽ ان مان ڪجهه حوالا ۽ فقرا مغربي ادب جو حصو آهن:..... مسيحي (عيسائي) ۽ يهودي مذهبن جو گڏيل پاڪ ڪتاب ”بائيبيل“ مقدس، حضرت آدم عليه السلام کان حضرت عيسيٰ عليه السلام تائين، گذريل سڀني نبين ۽ پيغمبرن تي نازل ٿيل اڪثر ڪتابن جو مجموعو آهي؛ زبور (حضرت داؤد عليه السلام تي نازل ٿيل ڪتاب) توريت (حضرت موسيٰ عليه السلام تي نازل ٿيل ڪتاب) ۽ انجيل (حضرت عيسيٰ عليه السلام تي نازل ٿيل ڪتاب) کان علاوه ”بائيبيل مقدس ۾ ۳۹ مزيد تاريخي ڪتاب، صحيفا ۽ مذهبي ڪتاب شامل آهن. مجموعو ٻن مکيه حصن ۾ ترتيب ڏنو ويو آهي: ”پراڻو عهد نامي“ ۽ ”نئون عهد نامو“ ”پراڻي عهد نامي“ ۾ حضرت عيسيٰ عليه السلام کان اڳ نازل ٿيل الهامي ۽ مذهبي مواد ڏنل آهي. ”نئين عهدنامي“ ۾ انجيل، رسولن عليهم السلام جا ۲۱ خط، سندن اعمال ناما ۽ ”يوحنا عارف جو مڪاشفو“ ڏنا ويا آهن. هي پاڪ ڪتابي ذخيره صدين جي علم ۽ عرفان جو ثمر آهي. جيڪو گهڻي ڀاڱي ”عبراني“ ”آرامي“ ۽ ”يوناني“ زبانن ۾ لکيل آهي، جنهن جا ترجما، دنيا جي اڪثر زبانن ۾ ڪيا ويا آهن: ”پراڻي عهدنامي“ جو يوناني ترجمو ٽين صدي ق. م ۾ ڪيو ويو ۽ ”بائيبيل“ مقدس جو مڪمل ترجمو سن ۴۰۴

ع ۾ لاطيني (Latin) زبان ۾ ٿيو. انگريزي ترجما ۱۶ صدي عيسوي ۾ ٿيڻ شروع ٿيا. جرمن زبان ۾ پهريون ترجمو ۱۴۶۶ع ۾ ۽ فرانسيسي يا فرينچ زبان ۾ مڪمل ترجمو ۱۵۳۰ع ۾ اطالوي زبان ۾ ۱۴۷۱ع ۾ ۽ اسپيني (Spanish) زبان ۾ ۱۸ صدي عيسوي تائين ”بائبل“ مقدس جا ترجما، صرف شامي، آرميني، قبطي، فارسي ۽ عربي زبانن ۾ ٿيا هئا، مشرق بعيد ۽ برصغير هند پاڪ ۾ عيسائي تبليغي جماعتن (بائبل سوسائٽين) مقامي ٻولين ۾ ترجما ڪرائي شايع ڪيا آهن. ۱۹۶۰ع تائين دنيا ۾ ۲۱۹ زبانن ۾ ”بائبل“ مقدس جا مڪمل ترجما شايع ٿي چڪا آهن. هن وقت اسانجي تحقيق ۾ استعمال ٿيندڙ ڪتاب بائبل سوسائٽي، بائبل هائوس لاهور، پاڪستان جو شايع ڪيل آهي.

اسانجي مذهبي معلومات جو اهم ترين ذريعو ”قرآن الحڪيم“ آهي، جيڪو اسلامي عقيددي موجب، سيني الهامي ڪتابن جو صحيح نچوڙ ۽ جديد انسان جي ذهني صلاحيت مطابق الله تبارڪ و تعاليٰ جو آخري ۽ حتمي ڪلام آهي. اسلامي عقائد ۾ ”قرآن الحڪيم“ کان علاوه حديثن جي ڇهن مجموعن ”صحاء ست“ فقہ جي مختلف مڪتبن ۷۲ کان وڌيڪ فرقن ۽ مذهبي عالمن، فقيهن شارحن ۽ ترجمو ڪندڙن جي مسلڪ اجماع ۽ قياس توڙي اجتهاد کي مد نظر رکڻو پوي ٿو، تاهم متفق راءِ مطابق ”قرآن الحڪيم“ ٻين سيني مذهبي ڪتابن ۽ مسلڪن جو عرق آهي ۽ ان جي متن ۾ اڄ تائين ڪنهن زير زير جو به فرق نه ٿيو آهي ۽ نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته نبي آخر زمان، حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جي حياتي مبارڪ ۾ ئي ”قرآن الحڪيم“ جي ڪتابت، حفظ ۽ حفاظت ترتيب ۽ تدوين جو ڪم سندن نگرانيءَ ۾ مڪمل ڪيو ويو هو ۽ بعد ۾ ڪنهن کي، جيڪڏهن چاهي ته به، انهيءَ ۾ ردو بدل ڪرڻ جو موقعو ملي نه ٿو سگهي.

قرآني حوالا

قرآن شريف ۾ حضرت آدم عليه السلام جي تخليق ۽ ان جي مقصد.

بابت واضح بيان موجود آهي؛ سپيارن جي ترتيب موجب هن ريت احوال ملي ٿو؛ ” آدم “ کي ” ڌرتي “ تي حڪمراني ڪرڻ لاءِ خلقيو ويو (سورة ۳ آية ۵۸؛ سورة ۱۵ آیت ۲۸ ، سورة ۳۸، آية ۷۱) حضرت آدم عليه السلام کي نالا سيکاريا ويا (سورة ۲ آية ۳۱) مڪمل ڪيو ويو ۽ کيس وجدان عطا ڪيو ويو (سورة ۱۵، آية ۲۸، سورة ۲۸ آية ۲۷) ملائڪن کي حڪم ٿيو ” ته آدم “ کي سجدو ڪريو (سورة ۲ آية ۳۴، سورة ۷ آية ۱۱، سورة ۱۵، آية ۲۸ سورة ۱۷ آية ۱۶، سورة ۱۸ آية ۵۰، سورة ۲۰ آية ۱۱۶. سورة ۲۸ آية ۷۲) ” ابليس “ سجدي ڪرڻ کان انڪار ڪيو (سورة ۲، آية ۳۴، سورة ۷ آية ۱۱، سورة ۱۵ آية ۲۸، سورة ۱۷ آية ۱۶، سورة ۱۸ آية ۵۰، سورة ۲۰ آية ۱۱۶، سورة ۲۸ آية ۳۷ ۽ ۷۴) حضرت آدم کي بيبي ” حوا “ سان گڏ ” باغ “ ۾ رهايو ويو (سورة ۲ آية ۳۵، سورة ۷ آية ۲۵ سورة ۷ آية ۱۹) شيطان ” ابليس “ هن کي گمراه ڪيو (سورة ۲ آية ۳۰۱، سورة ۷ آية ۲۰۲، سورة ۲۰ آية ۱۲۱ . ۱۲۰) منع ڪيل ” وڻ “ جي ذاتقي وٺڻ جا نتيجا (سورة ۷ آية ۲۲، سورة ۲۰ آية ۱۲۱) حضرت آدم عليه السلام ۽ بيبي حوا جي پوشاڪ جنهن کان هو محروم ڪيا ويا ۽ زندگي جا نوان حالات، هن سلسلي ۾ خاص طور تي ويچار جوڳا آهن؛ ” اي آدم جا اولاد! متان شيطان اوهان کي برغلائي جيئن هن اوهان جي ڏاڏي ۽ ڏاڏيءَ (آدم ۽ حوا) کي برغلائي جنت (باغ) مان ٻاهر ڪڍائي ڇڏيو ۽ هن جو لباس لهرائي ڇڏيائين، انهيءَ لاءِ ته هن کي سندن شرم گاهه کولي ڏيکاري “ (سورة ۷ الاعراف آية ۲۱، ترجمو علامه علي خان ابڙو، سنڌيڪا ۱۹۹۶ع) جيد شارحين جي راءِ مطابق اها پوشاڪ ” تقويٰ “ جو ڍڪ هو، جيڪو برائي کان بچائي ٿو ۽ اوگهڙ مان مراد نافرمانِي جو نتيجو آهي. زندگي جي بدليل حالتن ۾ باهمي دشمني، ڏک ۽ تڪليفون، زندگي جون اهي نامساعد حالتون آهن، جيڪي نيڪ ۽ بد سڀني انسانن کي پوڳڻيون آهن ۽ دراصل اهائي آزمائش آهي. ” ۽ اسان جن ۽ انسان کي انهيءَ لاءِ خلقيو ته کين آزمايون ته ڪير ٿو نيڪ ڪم ڪري “ ۲ تاهم اها الله تبارڪ و تعاليٰ جي حڪم جي هن پهرين نافرمانِي سبب باغ جون بهاريون دنيا جي دشمنين، ڏکن ۽ ڏاکڻن ۾ تبديل ٿي ويون.

مٽي ڄاڻايل ٻن اهم مذهبي، عبراني ۽ اسلامي، ذريعن ۾ ڄاڻايل حضرت آدم عليه السلام جي مٽيءَ (جي ست يا خمير) مان خصوصي تخليق سان گڏ، ٻيبي حوا جو سندس پاسري (يا پاسريءَ جي گوشت) مان ٺهڻ، ڌيان طلب ڳالهه آهي؛ ”قرن الحڪيم“ ۾ ٻيبي حوا جي تخليق بابت فقط ايترو ڄاڻايل آهي ته ”وخلق منها زوجها“ معنيٰ الله تبارڪ و تعاليٰ انهيءَ (حضرت آدم عليه السلام) مان انهيءَ جو جوڙو ٺاهيو. حضرت آدم عليه السلام جي پاسريءَ مان ٻيبي حوا جي تخليق جو ذڪر حديثن ۾ آيل آهي؛ جيئن ”صحيح بخاري“ ۽ ”صحيح مسلم“ ۾ سندس ڪاٻي پاسريءَ مان پيدا ٿيڻ جو ذڪر ڪيل آهي؛ علامه قرطبي رح انهيءَ حوالي جي وضاحت هن طرح ڪئي آهي ته ”عورت کي ”پسلي“ (پاسريءَ) سان تشبيهه ڏني وئي آهي..... ان جو حال پاسريءَ جهڙو آهي؛ جيڪڏهن ان جي گولائيءَ کي سڌو ڪرڻ گهرندا ته اها ڀڄي پوندي..... (تنهن ڪري) عورتن سان نرمي ۽ رفق (رفاقت) سان هلجي.“ ۳

قديم مذهبي عقيدا ۽ تاريخي روايتون

قديم هندو روايت موجب پهريون ”انسان“ ”منو“ هو. جنهن ۾ عبراني ۽ اسلامي روايتن واري ”آدم“ ۽ ”نوح“ ٻنهي جون علامتون ڏيکاريل آهن؛ ٻئي طرف، ”وشنو پنت“ ۾ ”وشنو“ (برهما جي ٻئي نمبر ۽ هندو ٽمورتيءَ جي پالڻهار خدا) جا ڏهه اوتار ڏيکاريا ويا آهن؛ متسيا، معنيٰ ”مڇي“ ٻيو ڪرما (ڪچون) ٽيون وراهه (سوئر)، چوٿون ”نرسهما“ (اڏ مائهو، اڌ شينهن) پنجون ”وامن“ (ڄامڙو)، ڇهون ”پرسرام“ (ڪهاڙيءَ وارو ”رام“) ستون ”سري رام“ (ايوڌيه جو شهزادو ۽ رامائڻ جو هيرو)، اٺون سري ڪرشن مهراج (مهاپارت جو هيرو ۽ يادوڪتري سردار) نائون مهاتما گوتم ٻڌ (ٻڌ ڌرم جو باني) (۴۸۱ - ۵۶۱ ق. م) ۽ ڏهون ”ڪالڪاڻ“ جيڪو اڃا اچڻو آهي؛

ٻئي طرف ”مهاپارت“ (۶۷: ۱۲) ۾ ڄاڻايل آهي ته ”خلائي وقت“ جي زماني جي شروعات ۾، جڏهن لوپ ۽ ڪاوڙ انساني تعلقات

مگاڙي ڇڏيا هئا، ماڻهن هڪ ٻئي تي بيحد ظلم ڪيو، جيئن ”ٻڌ“ روايت ۾ پڻ ڄاڻايو ويو آهي، ماڻهن هڪ ٻئي جي جان ۽ مال جي حفاظت تي اتفاق ڪيو، ليڪن هنن کي هڪ ٻئي جي قول تي اعتبار نه هو، تنهن ڪري هنن اعليٰ خدا ”برهما“ کي مدد لاءِ وينتي ڪئي، هن ”منو“ کي نامزد ڪيو. هتي ”منو“ انسان جي حيثيت ۾ نه آهي، پر هڪ ديوتا آهي، جيڪو ماڻهن جو پهريون بادشاهه نامزد ڪيو ويو. انهي ديوتائي بادشاهيءَ جي نظريه تي ”منو شاستر“ لکيو ويو آهي تاهه ”مهاپارت“ ۾ ٻين ڄاڻن تي ٻيا نظريه ۽ اصول وضع ڪيا ويا آهن. جن مان ڪجهه نظرين مطابق ”ويرجس“، ”وشنو“ ديوتا جو پٽ پهريون بادشاهه هو. (مهاپارت ۱، ۱۴، ۵۹:۱۲) ”راجپوت نسل“ کي ڇڏي باقي سڀ وچين زماني جا راجائون پنهنجو نسب ”منو“ کان ڄاڻائيندا هئا، جيئن سندن ديوتائي راجائي جو حق محفوظ رهي. ليڪن ”راجپوت“ گهراڻا پاڻ کي باهه جي ديوتا ”اگني“ جي نسل مان ڏيکارن ٿا، جن راجائن ”منو“ جي نسل مان هجڻ جي دعويٰ ڪئي آهي، انهن پاڻ کي ياته ”منو“ جي پٽ اشڪ واک جو اولاد ڄاڻايو آهي يا ”منو“ جي ڌيءَ ”الا“ جو اولاد سڏايو آهي. ”اشڪ واک“ جو نسل ”سورج ونسي“ ۽ ”الا“ جو اولاد ”چندرونسي“ سڏيا وڃن ٿا.^۲

مانو/ ماڻهو (منو) قديم هندو ڌند ڪٿا موجب پهريون انسان هو. ”منو سمرتي“ سنسڪرت زبان جي اهم دستاويز جي مصنف شپٿ برهمڻ مطابق هڪ مڇيءَ کيس ٻڌايو ته هڪ وڏي ٻوڏ تمام انسان ذات کي تباھ ڪرڻ واري آهي. تنهن ڪري مڇي جي صلاح مطابق هن هڪ ٻيڙو ٺاهيو ۽ جڏهن ٻوڏ آئي ته ٻيڙي کي مڇي جي ڪنڊي سان ٻڌائين ۽ هڪ جبل جي چوٽي تي سلامتيءَ سان پهچي ويو. جڏهن ٻوڏ لهي وئي ته ”مانو“ اڪيلو بچيل انسان هو. هن قرباني ڪئي ۽ مڪڻ ۽ ڌڌ درياھ ۾ هاريائين، جنهن مان هڪ سال بعد هڪ عورت پيدا ٿي جنهن اعلان ڪيو ته هوءُ ”مانو“ جي ڌيءَ آهي. پوءِ اهي ٻه ٻيءَ ڌيءَ نئين انسان ذات جا چئيندڙ ٿيا ته جيئن ”ڌرتي“ ٻيهر آباد ٿئي.^۳ ”مهاپارت“ ۾ مڇي کي خود ”برهما“ جو هڪ روپ ڪري ڄاڻايو ويو آهي. جڏهن ته ”پراڻن“ ۾ مڇي کي ”وشنو“ جو اوتار (پهريون انساني روپ) چيو ويو آهي. ”پراڻن“ ۽ ”منوسمرتي“ (منو

ڌرما شاسترا، منو ڌرم شاستر) مطابق ڪل ۱۴ منو ٿي گذريا آهن، جيڪي ۱۴ معاون ڪائناتي دورن جا پهريان انسان هئا. اهي ۱۴ مددي ڪائناتي دور هڪ "ڪلپ" جي عرصي ۾ ٿي گذريا جيڪو ۴ ارب ۳۲ ڪروڙ سال هليو. انهن ۱۴ مانوٽرن ۾ ۱۴ انساني نسل پيدا ٿيا ۽ هر دفعي انهن تي "قيامت" آئي ۽ سندن مڪمل نسل ڪشي ٿي. ۱۴هين مانوٽر جي پڇاڙي ۾ پوري ڪائنات تي قيامت ايندي ۽ هڪ بي حساب عرصي پڄاڻ پيهر ڪائنات جي تخليق شروع ٿيندي ۽ اهڙي طرح اڻڪت ڪائناتون ۽ تخليق بعد تخليق جون ڪاروايون ٿينديون رهنديون.

تخليق بابت زرتشتي نظريه مطابق ۲ هزار سالن جا چار دور ٿيا: لاهندگي (Infinite time) ۾ ارمزد (Ormazd) نور (Light) ۾ ۽ اهرمن (Ahriman) ان جي هيٺان اوند (Darkness) ۾ رهندا هئا. پهرين ٽن هزار سالن جي دور بعد اهرمن، خلا کي پار ڪيو، جيڪا سندن وچ ۾ هئي، ۽ "ارمزد" تي حملو ڪيو، جنهن اهو محسوس ڪندي ته سندن ڪشمڪش لامحدود ٿي ويندي، "اهرمين" سان انهيءَ جي وقت کي محدود ڪرڻ جو معاهدو ڪيو ۽ پوءِ "اهنا ويريا" (Ahuna Vairya) جي دعا پڙهي، جيڪا زرتشتين جي پاڪ ترين دعا آهي. "اهرمين" پيهر اونداهي ۾ هيٺ ڪري پيو ۽ ٻيو ٽن هزار سالن جو دور گذريو، انهيءَ ٻئي دور ۾ ارمزد تخليق کي وجود ۾ اچڻ جو حڪم ڏنو (ڪن فيڪون) پهريائين روحاني تخليق ٿي جنهن ۾ ڇهه امر يلاڙا پيدا ٿيا. پوءِ انهن جي موافقت ۾ مادي تخليق ٿي. آسمان، پاڻي، ڌرتي، ٻوٽا، اوائلي ڍڳو (Primeval Ox) اوائلي انسان گيو مرد (Gayomart) پيدا ڪيا ويا؛ پوءِ "فروشين" (ازلي روحن) کي ارمزد اختيار ڏنو ته دائمي گرپ جي حالت ۾ رهڻ يا جسماني حالت ۾ اچڻ ۽ "اهرمين" تي سندس فتح حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڪرڻ جي وچ ۾ انتخاب ڪن. ازلي روحن ڄمڻ ۽ مدد ڪرڻ پسند ڪيو. انهيءَ دوران "اهرمين" ڇهه راکاس خلقيا ۽ اهڙي مخالف مادي تخليق پڻ ڪئي، ٻئي ٽن هزار سالن جي دور جي پڇاڻي بعد "اهرمين" اوائلي عورت، جيڪا رنڊي هئي، انهيءَ جي برعلائق ٿي، آسمان ۾ ڪاهي پيو ۽ ارمزد جي تخليق کي خراب ڪيائين. "گيومرد" کي قتل ڪيائين جنهن جي جسم مان

انسان ۽ ڌاتو پيدا ٿيا ۽ ڊڳو پيدا ٿيو جنهن مان ٻيا جانور ۽ ٻوٽا پيدا ٿيا. تنهن دور ۾، اهرمن پنهنجي مادي دنيا تخليق ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو ليڪن پاڻ ان ۾ ڦاسي پيو، جنهن کي ”ارمزد“ ڦاسائي وڌو ۽ هيٺ ڪيرائي ڇڏيائينس. چوٿين دور جي ابتدا ”مذهب“ جي دنيا تي اچڻ سان ٿي، يعني ”زرتشت“ جي ولادت ٿي، جنهن جي هر هڪ هزار سالن بعد نئون نجات ڏيندڙ زرتشت جو جانشين پيدا ٿيندو رهندو. ٽيون ۽ آخري نجات ڏيندڙ، ”سا اوشيانس“ (Sooshyans) آخري فيصلو آڻيندو، بقا جو شراب پياريندو ۽ نئين دنيا جو آغاز ڪندو (جنهن ۾ موت نه هوندو). اهڙي طرح محدود زمانو ۽ لحد زمانو، جنهن مان اهو پيدا ٿيو، ۱۲۰۰۰ سالن جي عرصي بعد ملي هڪ ٿي ويندا. پڪا زرتشتي انهي نظريه کي تسليم ڪن ۸.۳

قديم ايراني روايت مطابق ڌرتي جو پهريون انسان ”مهه عبد“ هو. هن پهرين حڪومت قائم ڪئي جيڪا ۱۲ پشتون هلي. انهن سڀني بادشاهن کي پيغمبر چيو ويندو هو. دراصل ”مهه عبد“ هن روايت جي روشني ۾، حضرت آدم عليه السلام جو نعر البدل نه آهي. ڇا ڪا ته: ”دنيا جي هڪ دور گذرڻ بعد هڪ عظيم آفت جي نتيجي ۾ دنيا جي آبادي تقريباً نابود ٿي وئي، فقط ٻه انسان بچيا: ”مهه عبد“ ۽ سندس زال جن مان آدم جو نسل پهر وڌيو..... ”مهه عبد“ جي نسل ۾ ۱۳ پيغمبر. بادشاهه ٿي گذريا جن ”مشتري“ جي سو سالن تائين ڌرتي تي حڪمراني هلائي. پوءِ ”جواني“ نسل جو پهريون آدمي ”جيوفر“ پيدا ٿيو. جنهن کان انسانن جو هڪ نئون نسل وجود ۾ آيو، جيوفر جي نسل ڏهه ارب سال ڌرتي تي حڪمراني ڪئي. انهيءَ کانپوءِ ”شاٽيڪلو“ جو نسل ”سياني“ جي نالي سان، وجود ۾ آيو، جنهن هڪ ”سومار“ يعني هڪ ڪروڙ سال ڌرتي تي حڪمراني ڪئي. پوءِ ”ياسان“ جي ”ساني“ نسل ۹۹ ”سلام“ يعني ۹۹ لک سال حڪومت ڪئي. پوءِ سندس پٽ گيل شاهه، ”گيومرد“ جي نالي سان هڪ نئون نسل وڌايو. ”دبستان ادب“ مطابق گيومرد کان يزد جرد تائين ڇهه هزار ساڍا چوويهه سال گذريا، ”بند هيش“ جي حوالي سان ڄاڻايو ويو آهي ته ”ايراني دور تقريباً ۱۲ هزار سال هليو، جنهن مان

(پهريان) تي هزار سال سڀ ساهدار خيال ۽ احساس کان عاري هئا، پويان تي هزار سال " گاڏ " سميت " گيومرد " جا هئا ۽ " گيومرد " تيه سال پنهنجي دشمن طرفان پهچايل عذابن ۾ گذاريا. ۹

" احوال الانبياء " جي ذريعن مطابق ۵ هزار کان ۴ هزار ق. م درميان، كالديه ۾ " ياع "، ايران ۾ " گيومرد " ۽ مصر ۾ " مانا " (مينيس) حضرت آدم عليه السلام جا همعصر هئا. قديم مصري ۽ يوناني روايتن مطابق دنيا جو پهريون سڌريل انسان " مينس " هو. " مينيس "، " منامينوس "، " مانا " يا " مئن "، سن ۵۰۰۴ ق م ۾، مصر جي پهرين بادشاهت قائم ڪئي هئي.^{۱۱}

عبراني عقيدي موجب " دنيا جي ابتدا، حضرت آدم عليه السلام جي تخليق سان ٿي. اسلامي عقيدي مطابق هو، " موجوده دور جو پهريون نبي "^{۱۲} هو. بائيبل مقدس جي پراڻي عهدنامي جي پهرين ۽ ٻئي حصي جي متن جي مسيحي پادرين تشريح ڪندي لکيو آهي ته " دنيا جي ابتدا حضرت آدم عليه السلام جي تخليق سان ٿي. اسلامي عالمن هن حقيقت کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪيو آهي؛ سورة آل عمران جي آية ۲۳ ۽ سورة المائده جي آیت ۲۷، جي بنياد تي معلوم ٿئي ٿو ته (۱) " حضرت آدم عليه السلام، موجوده زماني جو پهريون نبي هو؛ ۽ (۲) "انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته الله تعاليٰ آدم کي، نوح کي، ابراهيم کي، ۽ عمران جي گهراڻي کي سڄي دنيا ۾ چونڊي وڌيڪ سرفراز ڪيو. (سورة آل عمران، آية ۲۳)

حضرت آدم عليه السلام جي تخليق ۽ جنت مان نيڪالي جو مقصد ۽ مفهوم معلوم ڪرڻ لاءِ جديد انسان کي تاريخ جي روشني ۾ ڏسڻ گهرجي؛ قديم پٿر جي دور جو انسان نامڪمل هو ۽ ان کي انسان سمجهڻ غلط ٿيندو، ڇاڪاڻ ته هو حيواني زندگي گذاريندو هو. هن جو زمانو خوراڪ گڏ ڪرڻ جو زمانو هو، ۽ هن ۾ خوراڪ اپائڻ جي صلاحيت نه هئي. نئين پٿر جي دور ۾ هڪ مڪمل انسان، حضرت آدم عليه السلام ۽ ان جي جوڙي، حضرت يبيي حوا جي خصوصي تخليق ٿي.

بائيبل مقدس مطابق " خداوند خدا، آدم کي عدن جي باغ ۾ رکيو، انهيءَ لاءِ ته انهي جي باغباني ڪري، ۽ جڏهن منع ڪيل ميوو کائين ۽

جنت مان خارج ٿيو ته حڪم ٿيس ته..... ”تون پنهنجي سڄي حياتي محنت ڪري، انهيءَ (زمين) جي پيدائش مان گذران ڪندين“..... تون پنهنجي بدن جي پگهر جي ماني کائيندين..... خداوند خدا هن (آدم) کي عدن جي باغ مان ڪڍي ڇڏيو ته زمين، جنهن مان هو نڪتو آهي، تنهن کي پوکي“. (۲۳ ؛ ۳)

قرآن الحڪيم مطابق ”آدم“ کي ”ڌرتي“ تي حڪمراني ڪرڻ لاءِ خلقيو ويو (۲:۳۰) مٽيءَ مان پيدا ڪيو ويو (۵۸ : ۲۸.۳ ، ۱۵ ، ۷۱ : ۲۸) نالا سيڪاريا ويا (۲:۳۱) ، مڪمل ڪيو ويو ۽ وجدان عطا ڪيو ويو (۷۲ : ۲۸ ، ۳۸ ، ۱۵) ، کيس زمين تي رهڻو آهي ۽ ڪنهن خاص وقت تائين ان مان فائدو حاصل ڪرڻو آهي: (۲:۳۶)

جديد ” نظريه بقاءِ دوام“ جي تشريح ۾ علامه اقبال لکي ٿو ته: ”باغ“ جي وضاحت هڪ اهڙي جاءِ سان ڪئي وئي آهي، جتي نه بک آهي، نه اڃ لڳي ٿي، نه تپش آهي ۽ نه ڪاٿي اوگهڙ آهي. انهي ڪري قرآني بيان ۾ ” جنت“ قديم صورتحال ڏيکاري ٿي. جنهن ۾ ” انسان“ عملي طور تي پنهنجي ماحول سان لاڳاپيل نه هو، جنهن جي نتيجي ۾ هن انساني ضرورت جو ڏنگ محسوس نه ٿي ڪيو، ۽ انهيءَ انساني ضرورت جي احساس سان ئي انساني تهذيب جو آغاز ٿيو آهي. اهڙي طرح اسان کي نظر اچي ٿو ته ” ڌرتي“ تي لهڻ يا ڪرڻ جي قرآني بيان جو انسان جي ڌرتيءَ تي پهريون دفع وارد ٿيڻ سان ڪوبه تعلق نه آهي. بلڪ اهو ڏيکاري ٿو ته انسان، قديم جبلتي اشتها جي حالت مان ترقي ڪري، هڪ آزاد نفس جي شعوري احساس جي حالت ۾ آيو. جنهن ۾ هن کي شڪ ۽ نافرمانيءَ جو اختيار حاصل هو.“..... ” ڪرڻ“ جو مطلب..... سادي شعوري حالت مان خود شعوري جي پهرين شعاع ڏانهن منتقلي جو عمل آهي..... ” انسان“ جي پهرين نافرمانئي، ساڳئي وقت سندس آزاد پسنديءَ جو پهريون عمل به هو، تنهن ڪري قرآن الحڪيم جي لفظن ۾ ” آدم جي پهرين حد اورانگهڻ کي معاف ڪيو ويو (۽ بني آدم کي بزرگي ڏني ۽ خشڪي خواه پائي، پنهي جون توانائيون سندس تابع ڪيون..... ۽ وڏي برتري ڏني. جهڙي هٿن گهرجي.“ (سورة بني اسرائيل آيت ۷۰) :..... هاڻي نيڪي

سندس مجبوري نه رهي، بلڪ اها سندس طرفان اخلاق جي معيار اڳيان پاڻ مرادي سپردگي آهي ۽ انهيءَ ۾ سندس برتري سمائيل آهي..... قديم قومن ۾ "وڻ" باطني علم جي مخفي علامت هئي، آدم کي هن وڻ جي ميوئي چڪڻ کان منع ڪئي وئي، ڇاڪاڻ ته، هڪ نفس جي حيثيت ۾، سندس محدود هجڻ، سندس حواسن جا هٿيار ۽ ذهني صلاحيتون، مجموعي طور تي، ڪنهن ٻئي قسم جي علم سان مطابقت رکندڙ هيون، يعني انهيءَ قسم جو علم، جنهن لاءِ صبر سان مشاهدو ڪرڻ ضروري آهي ۽ حصول جي رفتار سست آهي. حضرت آدم عليه السلام شيطان جي چرچ تي، منع ڪيل ميوئي کائڻ تي آماده ٿيو، انهي ڪري نه جو هو عصري يا پيدائشي طور تي گنهگار يا خراب فطرت جو مالڪ هو، پر انهيءَ ڪري جو تڪڙ ۽ بي صبري هن جي مزاج ۾ شامل هئي ۽ علم حاصل ڪرڻ لاءِ ۽ معلوم ڪرڻ لاءِ ته کيس چومع ڪئي وئي هئي، هن تڪڙو ۽ آسان طريقو اختيار ڪيو، يعني کائي ڏسجي ته ڇا ٿو ٿئي. "آدميءَ جي فطرت ۾ تڪڙ رکيل آهي، چڱو جلدئي اسان اوهان کي پنهنجي قدرت جون نشانيون ڏيکارينداسين....." (سورة الانبياء آيت ۲۷) انهيءَ ذهني لاڙي کي درست ڪرڻ لاءِ فقط هيءَ هڪ فطرتي طريقو هو ته هن کي انهيءَ ماحول ۾ رکيو وڃي، جيڪو ڀلي ڪيترو به تڪليف وارو هجي پر آدم جي ذهني صلاحيتن کي وڌيڪ اجاگر ڪرڻ لاءِ موزون هجي^{۱۳}

اهڙي طرح آدم کي تڪليف ڏيندڙ طبعي ماحول ۾ آندو ويو. اها قدرت جي هڪ رٿا بندي هئي، جنهن جو مقصد آدم کي سزا ڏيڻ جو نه هو، بلڪ ابليس (شيطان) جي منصوبي کي ناڪام بنائڻ جي حڪمت عملي هئي؛ " ابليس " آدم جو نسل تباه ڪرڻ جو عزم ڪيو هو..... "..... مان ضرور سندس نسل جي پاڙ پٽي ڇڏيندس....." (سورة بني اسرائيل آيت ۶۲)". آدم کي هڪ محدود شعوري ذات يعني نفس ڏنو ويو، جنهن جي زندگي، هڪ رکاوٽ وجهندڙ ماحول ۾، ڄاڻ (علم) جي مسلسل واڌ (ترقي) تي دارومدار رکي ٿي ۽ اها نفس جي علمي تجربن تي منحصر آهي. هڪ محدود شعوري ذات جو تجربو، جنهن ۾ انيڪ امڪان موجود آهن، فقط آزمائش ۽ غلطي (Trial and error) جي طريقي سان وڌي

”قرآن شريف“ ۾ جنسي ميلاپ مان نسل جي واڌ بابت قديم هندو مذهب ۽ فلسفي جي منفي علامت ”لنگ“ (مخصوص مرداني عضوي جي شبيهه) کي رد ڪيو ويو آهي، تاهم بنيادي جنسي ڪيفيت (يا عمل) طرف اشارو ملي ٿو. جيڪو آدم جي پنهنجي جسم جي اوگهڙ ڍڪڻ جي پريشانيءَ مان ظاهر آهي ۽ ڏيکاري ٿو ته هن ۾ شرم جو احساس جاڳيو، ليڪن بني آدم جي آئينده تخليق انهيءَ طريقي سان ٿيڻي هئي. جيئن بيان ڪيل آهي ته ” اهوئي آهي، جنهن اوهان کي مٽيءَ مان پيدا ڪيو، پوءِ ”مٽيءَ“ جي ٽڙي مان ۽ پوءِ گوشت جي ٽڪري مان ٺاهيو..... (سورة المومن آية ۶۷)..... ” پوءِ هر ڪو شخص ڏسي وٺي ته ڪهڙي شيءِ مان ان کي بنايو ويو آهي؛ ان کي ٽپي سان ڪرڻ واري پاڻي مان بنايو ويو آهي، جو پٺيءَ جي وچان ۽ ڇاتيءَ جي هڏين جي وچان نڪري ٿو..... (سورة الطارق، آيات ۹-۴) ۽ واقعي ايئن آهي ته اسان ” انسان“ کي مٽيءَ جي ست (خير تيل گاري) مان پيدا ڪيو. پوءِ ان کي نطفو بنايو، هڪ اهڙي جاءِ ۾ (عورت جي رحم ۾) جتي قرار وٺي ۽ ڄمي پيئي. پوءِ ” نطفی“ کي اسان ” علقه“ (ڦوٽو) بنايو، پوءِ ” علقه“ کي هڪ گوشت جي ٽڪري (ٻوٽيءَ) جهڙو ڪري ڇڏيو. پوءِ ان ۾ هڏن جو پيڇرو پيدا ڪيو، پوءِ پيڇري تي گوشت جو تهه چاڙهي ڇڏيو. پوءِ ڏسو ته ڪهڙي طرح ان کي بلڪل بي طرح جي مخلوق بنائي ظاهر ڪيو، سو ڪهڙو نه برڪت وارو الله آهي، جيڪو سڀني کان بهتر پيدا ڪرڻ وارو آهي. (سورة المومن، آيات ۱۴-۱۲) ” تون پنهنجي پالڻهار جي نالي سان پڙه، جنهن پيدا ڪيو آهي، انسان کي رت جي دڳ مان ٺاهيو اٿس..... (سورة العلق آيات ۲ : ۱) ” يقيناً آسمانن ۽ زمين جي تخليق، انسان کي خلق کان گهڻي وڏي ڳالهه آهي، پر گهڻا ماڻهو اها ڳالهه نه ٿا ڄاڻن ۽ سمجهن“ (سورة المومن آيت ۵۷).

” اهوئي آهي، جنهن اوهان کي ” مٽيءَ“ مان پيدا ڪيو، پوءِ مٽيءَ جي ٽڙي مان ۽ پوءِ گوشت جي ٽڪري مان ٺاهيو، پوءِ اوهان کي ” ٻار“ بنائي ٻاهر آڻي ٿو. انهيءَ لاءِ ته اوهان ” جوان“ ٿيو ۽ پوءِ ” پوڙها“ ٿي وڃو ۽

توهان مان ڪي اڳتي مري وڃن ٿا ۽ توهان مقرر مدي کي پهچو ٿا، اهو سڀ انهيءَ لاءِ آهي ته اوهان عقل پرايو. (سورت المومن آيت ۱۷)

”پوءِ جڏهن ڪين نجات (چوٽڪارو) نصيب ٿئي ٿي (الله تعاليٰ ڪين پريشانيءَ کان چوٽڪارو ڏئي ٿو) تڏهن جلدي ملڪ ۾ ناحق سرڪشي ۽ فساد ڪرڻ لڳن ٿا. اي انسانو! توهان جي سرڪشي ۽ شرارتن جو ويال ته خود توهان جي ئي جانين تي پوڻ وارو آهي. اهي دنيا جا فائدا آهن سي ڀلي مائيو، پوءِ توهان کي اسان ڏانهن موٽي اچڻو آهي. ان وقت اسان توهان کي ٻڌائينداسين ته جيڪي ڪجهه توهان دنيا ۾ ڪندا رهيا تنهن جي حقيقت ڇا هئي. دنيا جي زندگي جو مثال ته بس اهڙو ئي آهي جهڙو ڪر اسان آسمان مان مينهن وسايو ۽ زمين جي نباتات جيڪا ماڻهن ۽ چوپاين جانورن لاءِ کاڌو فراهم ڪري ٿي، سا ان سان سائي ٿي (ان جا ڪيئي قسم) ڦليا ڦوليا ۽ هڪ ٻئي سان ملي ويا. پوءِ جڏهن اهو وقت آيو، جو زمين سڀ زيور پاتا ۽ سينگارجي وئي ۽ زمين جي مالڪن سمجهو ته هاڻي فصل اسانجي هٿ ۾ آهي تڏهن اوچتو ڏينهن يا رات جي وقت اسانجو حڪم پهتو ۽ اسان زمين جو سڄو فصل اهڙي طرح پاڙون پٽي ڇڏيو جو اڳئين ڏينهن ان جو ڪو نشان به نه رهيو. اهڙي طرح اسان کولي دليل بيان ڪيون ٿا انهن ماڻهن لاءِ جيڪي غور ۽ فڪر ڪندڙ آهن. (سورة ”يونس“ آيات ۲۳ ۽ ۲۴)

ويدانت ۽ دهریت

موجوده زماني جي انسان ”بني آدم“ جي تخليق بابت روحانيت ۽ دهریت جا مختلف عقيدا ۽ نظريه آهن؛ مهذب انسان جي مذهبي تاريخ ۾ دهریت (Materialism) ايمان (Faith) سان هميشه مد مقابل رهي آهي. قديم هندستان جي آريه ويدانت ۾ ”برهما“ کي واحد خلقيندڙ خدا طور مڃيو ويو هو، تاهم نئين مذهبي جوڙجڪ جي زماني (The Epic Age) ۾ ”ماديت“ يا ”لوڪيت“ يعني دنيا داري جو نظريو شدت سان اڀريو. ”لوڪيت“ مطابق فقط هيءَ دنيا (لوڪ يا لوڪا) ئي هڪ حقيقت آهي ۽ علم يا ڄاڻ (گيان) جو واحد ذريعو آهي. ”ماديت“ موجب ”مادو“

صل حقيقت آهي ۽ شعور ان جو عمل آهي. ”مادو“ چئن عنصرن (انگن) جو مرڪب آهي: مٽي، باهر، هوا ۽ پاڻي. انهن گڏجي انسان جو مادو ٺاهيو آهي، ان مادي جو روح (آتما) پنجن حواسن: اکين، ڪنن، نڪ، زبان ۽ ڄمڙي جو ٺهيل آهي. تنهن ڇڪري جڏهن جسم، يعني مادو ختم ٿئي ٿو ته ان جو روح به ان سان گڏ ختم ٿي وڃي ٿو.^{۱۵}

روح، حواسن ۽ ساهه، يا مادي ۽ ان جي شعور کي چئجي ٿو. روح جڏهن جسم ۾ داخل ٿئي ٿو جڏهن جسم جڙي راس ٿئي ٿو، تنهن ڪري جڏهن جسم (مادو) سڙي راک ٿئي ٿو تڏهن روح جو پسم ٿيڻ لازمي آهي. ”دهريت“ جا حامي چون ٿا ته ”هيءَ دنيا پاڻهي نهي آهي..... خدا هڪ ڌند ڪٿا آهي، جنهن کي اسان ڪڏي قبول ڪيو آهي، اها اسان جي اڻ ڄاڻائي يا نااهليت آهي. ڌڪ ۽ سک، زندگيءَ جون مرڪزي حقيقتون آهن، گڻ ۽ اوگڻ يا نيڪي ۽ بدئي، محض روايتي نظريا آهن.“^{۱۶}

”خدا“ يا خالق جي وجود کان انڪار ڪندڙن اوائلي ڪافرن جي زماني ۾، ”اڀرڻ ذريعي هڪ ”انتم سچائيءَ“ جو تصور واضح ڪيو ويو هو. مثال طور ”نيتريه“ اڀرڻ ۾ ڄاڻايل آهي ته ”انتم (آخري) سچائي“ چئن صورتن ۾ ظاهر ٿئي ٿي: انتم (مادو) پٺان (ساهه) ”منس“ (ذهن) ۽ وجن (منطقي ذهانت)، انهن چئن صورتن تي غور ڪرڻ سان، ”انتم سچائي“ جي سمجهڻ ۾ ڪجهه قدر مونجهارو پيش اچي ٿو: مادو ۽ ساهه يا زندگي خود مختلف ڪيفيتن ۽ صورتن مان گذرن ٿا ۽ اندروني خواه بيروني حالتن کان متاثر ٿين ٿا. ذهن، منطقي نتيجن جي وضاحت ڪرڻ کان قاصر آهي، ڇاڪاڻ ته زندگي جا ڪي پاسا اهڙا به آهن جيڪي ذهن وسيلي ۽ زبان سان بيان ڪري نه ٿا سگهجن، انسان جي خيال جو پرواز، ذهني سوچ ويچار کان مٿانهون ۽ مختلف آهي.

”چند وگيا“ اڀرڻ جي ائين منڊل جي سوڪت ۱۲.۳ ۾ مفڪر چوي ٿو ته هڪ جسم جيڪو پيدا ٿئي ٿو، وڌي وڌو ٿئي ٿو، پوءِ هيٺو ٿي مري وڃي ٿو، سو اصل ”نفس“ يا خود ”انسان“ ٿي نه ٿو سگهي، (ڇاڪاڻ ته) ”نفس“ زندگي ۽ موت جي سڀني ڇڪرن ۾ سلامت رهي ٿو. ”ننڊيل نفس“ جو آڌار تجرباتي حادثن تي آهي. انهيءَ کي (به) اصل

نفس“ (ياروح) سمجھڻ نه گهرجي، (ڇاڪاڻ ته) ”نفس“ هر گهڙي وڌندڙ ۽ ٿرندڙ ذهني تجربن جو ايڪو نه آهي. اهو ”نفس“ جيڪو سڀن کان خالي ننڊ ۾ سٺل آهي، سو ”انسان“ جي ضرورت پوري ڪري نه ٿو سگهي، اصل نفس (روح) هڪ عالمي جاڳرتا (Universal Consciousness) آهي، جيڪا انسان جي اندر موجود آهي. انسان جي روح (آتما) جي باري ۾ ”مندوڪيه“ اڻڻند ۾ ڄاڻايل آهي ته آتما (روح) جون چار ڪيفيتون يا صورتون آهن؛ سڃاڻي، سڀنو، ننڊ ۽ ”ترييا“. ”ترييا“ (Turiya) هڪ الهامي جاڳرتا (Intuitionnal Consciousness) آهي، جنهن ۾ انسان کي، اندروني توڙي بيروني شين جي سڌ نه ٿي رهي، اها هڪ اڻٽ سڃاڻپ آهي، جيڪا سموري ردوبدل ۾ قائم رهي ٿي، اهوئي اصل روح (آتما) آهي. ”آتما“ ۽ ”برهمڻ“ هڪ آهن؛ ”تت تومر اسي“ يعني ” اهو تون آهين“ اها ئي ”اتم“ سڃاڻي آهي، جيڪا ذهن ۽ زبان وسيلي بيان ڪري نه ٿي سگهجي.

” اتم سڃاڻي“ فقط ”ترييا“ يعني ” الهام“ ذريعي سمجهي وڃي ٿي. اها حواسن ذريعي حاصل ٿيندڙ ڄاڻ وانگر معروضاتي (Objective) نه آهي ۽ ان جي ڪا باقاعده وصف (Definition) ناهي نه ٿي سگهجي، انهيءَ سڃاڻي جي جوڙيل ڪابه وصف ائين ٿيندي، جيئن چئجي ته ” ائين نه آهي، ائين نه آهي.....“ ۱۷

”تيتريه اڻڻند“ ۾ سالڪ انهيءَ اتم (آخري) سڃاڻيءَ جي تلاش ۾ آهي، جنهن مان ” هر شيءِ پيدا ٿي آهي، جيڪا سڀني شين جي پالنا (حفاظت ۽ پرورش) ڪري ٿي ۽ جنهن ڏانهن موت بعد، هر شيءِ موٽي وڃي ٿي (اولهه و آخريه، ڪل شيءِ يرجع الي اصله اسلامي عقيدو آهي) هن اڻڻند جي سالڪ جي سوچ ڀٽاندر، اها ” اتم سڃاڻي“ (حق تعاليٰ) چئن صورتن ۾ ظهور پذير ٿئي ٿي؛ ” اتم (مادو) ”پران“ (ساهه يا زندگي)، ”منس“ (ذهن) ۽ ” وجن“ (منطقي ذهانت).

”هندو ڌرم“ جي اڻڻندن ۾، اهڙي تخيل جو ارتقا صاف نظر اچي ٿو ليڪن ڪوبه خيال پنهنجي منزل مقصود تي پهچي نه ٿو سگهي. يعني انهيءَ ” اتم سڃاڻيءَ“ کي رسي نه ٿو سگهي. جتي تخيل ۽ ان جي فرقن کان پار

اڪري، سڄائيءَ جي بيحد ويجهڙائي (قرب الاهي) حاصل ڪري سگهجي ٿي (يا ” واصل بالله“ ٿي سگهجي ٿو) جنهن کي برهمڻ يا آند، سک ۽ فرحت چئجي ٿو. ۱۸۰

”آتما“ (روح) کي هرنه گروپ (ڪائناتي روح) سڏجي ٿو ۽ جڏهن ” آتما“ کي ”جسم“ سان تشبيهه ڏجي ٿي ته ” برهمڻ“ کي ” ويرت“ (ڪائنات) چيو وڃي ٿو. ” ويرت برهمڻ“ ئي هن سنسار (دنيا) جي واحد تشريح ۽ ان جو سڪارتو مادي سبب آهي. اها اناهين وجود (خالق) جي خود عائد ڪيل حدبندي آهي. انهيءَ ڪري ” دنياوي دوکي“ جي نظريه (Theory of World illusion) ايتريه آرنڪ (منڊل ۲؛ ۳:۲) ۾ ڄاڻايل ڪوڙ ڏوڙ جو انتم سڄائيءَ (The ultimate Truth) سان ڪوبه تعلق نه آهي، ڇاڪاڻ ته دوئي، ٻيائي يا دوکي جي دنيا ”انتم سڄائي“ ٿي نه ٿي سگهي. تاهم اپنشدن ۾ ڪٿي ڪٿي ”مايا“ جو نظريو ملي ٿو، جيڪا انسان جي ذاتي خدا ”ايشور“ جي خود نمائيءَ جي شڪتي جو مظهر سمجهي وڃي ٿي ۽ ڪٿي ائين به چيل آهي ته ” هيءَ ڦيرڦار جي ڦرندڙ گهرندڙ سموري“ ويرت (ڪائنات) وهم گمان جي هڪ بي بنياد چادر آهي“. ليڪن هندومت جو غالب وشواس انهيءَ بيان جي برخلاف آهي؛ هن غالب عقيددي مطابق ”برهمڻ“ واحد سڄائي آهي، جيڪا دوئي (يا ٻئي حقيقت) کي رد ڪري ٿي. هيءَ سموري ڦير گهير (تغير) ”برهمڻ“ جي ڪار گذاري آهي، پر اها ڪو وهم يا دوکو نه آهي. ” برهمڻ“ ۽ هيءَ سنسار هڪ آهن. گهڻائي ۾ گم ٿي وڃڻ کان خبردار رهڻ گهرجي. ۱۹۰

ڪائناتي تغير يا دائمي نظرياتي اختلافات جو پيدا ٿيڻ هندو فلسفي مطابق ائتمي جوڙ توڙ جو نٿي ڄاڻي. مادي جي جزن (ائتمن) جي گڏجڻ ۽ ڌار ٿيڻ سان طبعي ڪائنات (ويرت) ۾ تبديليون رونما ٿين ٿيون ۽ مت ست ۽ واڌ (ارتقاء) جي عمل ۾ رڌل آهن. جنهن کي پرينما (Parinama) چئجي ٿو ۽ انهيءَ عمل ذريعي ائتم نيون خاصيتون حاصل ڪن ٿا؛ مکيه عنصرن يعني مٽي باهه هوا ۽ پاڻي ۾ مختلف قسمن جا ائتم يا جوهر مليل نه آهن. بلڪ ساڳيا ائتم مختلف جوڙن (Combinations) ذريعي مختلف عنصر (Elements) ٺاهن ٿا. اسان جيڪي شيون ڏسون ٿا، اهي هڪ ان

گهڙيل مادي (Gross matter) مان ٺهيل آهن، جيڪو پڻ اسان جي حواسن جي پهچ کان ٻاهر آهي. هڪ لطيف بلند تخيل جي صورت ۾ آهي. اهڙي قسم جي ”مادي“ سان ”آকাশ“ (خلا) ڀريل آهي. جڏهن (روح) ٻاهرين دنيا سان لهه وچڙ ۾ اچي ٿو ته انهيءَ ۾ خلائي ائتمي برسات ذريعي انهي جا ذرڙا داخل ٿين ٿا. انهيءَ مان حيواني جسم جي اجتماعي ساخت (بناوت) قائم ٿئي ٿي، جيڪا ”انسان“ جي روپ ۾ نظر اچي ٿي.

”آتما“ (روح) جو خاص ست (جوهر) ”سيتنا“ (Cetana) يا ”شعور“ آهي. جيڪو ڪڏهن به نشٽ يا ناس نه ٿو ٿئي، ڇاڪاڻ ته اهو غير مادي هجڻ سبب ”انشٽ“ (ناس نه ٿيندڙ) آهي. ”آتما“ جو به قد بت ٿئي ٿو، جيڪو خلائي ائتمي جرن يا اڻ گهڙيل ڳوري مادي جي لطيف بلند تخيل جي صورت وٺي ٿو ۽ انسان جي ڪرمن (عملن) مطابق اٺن قسمن ۾ منتقل ٿي وڃي ٿو ۽ اهو هڪ نازڪ سرگرم مادو ناهي ٿو، جيڪو ”آتما“ (روح) سان سندس سڀني جنمن ۾ جهڙيو رهي ٿو. اهڙي طرح انفرادي جيو (ساهدرا) ٻن مختلف شين جو مرڪب آهي: شعور ۽ جسم، هڪ انشت (لافاني) آهي ۽ ٻيو ”نشٽ“ ناس ٿيڻ وارو آهي، انهيءَ کي انسان چئجي ٿو.

”جين ڌرم“ موجب غير جسماني (Inorganic) شين ۾ به ”روح“ ٿئي ٿو، جيڪو انهن ۾ ستل (ننڊ جي) حالت ۾ غير متحرڪ آهي. ”جين ڌرم“ جو خدا ۾ اعتقاد نه آهي. ليڪن سندن عقيدتي موجب انفرادي (مخصوص) روح اها حيثيت حاصل ڪري سگهن ٿا جنهن کي ”خدا“ چئجي ٿو، تاهم ”جين“ ڌرم موجب خدا نه خالق ٿي سگهي ٿو ۽ نه ان کي واحد چئي سگهجي ٿو. ۲۰

حضرت آدم عليه السلام جي تخليق جو ديني، فني، سائنسي ۽ تاريخي جائزو:

”قرآن الحڪيم“ مطابق جڏهن تنهنجي پالڻهار فرشتن کي چيو ته مان زمين تي هڪ خليفو پيدا ڪرڻ وارو آهيان، تڏهن فرشتن عرض ڪيو ته ڇا

اهڙي، هستي پيدا ڪري رهيو آهين جيڪا زمين تي فساد مچائي ۽ خونريزي ڪري جيتوڻيڪ اسان تنهنجي حمد ۽ ثنا ڪندي تنهنجي پاڪائي ۽ قدوسيءَ جو اقرار ڪريون ٿا. الله تعاليٰ فرمايو ته: "جيڪا حقيقت مان ڄاڻان ٿو ان جي توهان کي خبر نه آهي". (سورة البقره، آيت ۳۰) پوءِ جڏهن آدم عليه السلام پيدا ٿيو تڏهن الله تعاليٰ کيس سڀني شين جا نالا ۽ حقيقتون سيکاريون. پوءِ اهي شيون ملائڪن جي اڳيان پيش ڪري حڪم ڪيائين ته جيڪڏهن توهان سچ تي آهيو ته هنن جا نالا ۽ حقيقتون ٻڌايو. (۳۱)..... (جڏهن فرشتا عاجز ٿيا) تڏهن الله تعاليٰ فرمايو ته "اي آدم! تون هنن حقيقتن جو بيان ڪر" جڏهن آدم ٻڌائي ويو تڏهن الله تعاليٰ فرمايو ته "ڇا مون توهان کي چيو ڪين هو ته مان زمين ۽ آسمانن جا سڀ گجهه ڄاڻان ٿو ۽ جيڪي توهان ظاهر ڪيو ٿا سو به ڄاڻان ٿو ۽ جيڪي لڪايو ٿا انهيءَ جي به مون کي خبر آهي". (۳۲). ۽ ڏسو اسان ملائڪن کي حڪم ڪيو ته آدم جي اڳيان نوڙو "هو جهڪيا ۽ "ابليس" نه جهڪيو هن نه مڃيو ۽ تڪبر ڪيائين ۽ منڪرن مان ٿي پيو" (۳۳) "پوءِ اسان آدم کي چيو ته تون ۽ تنهنجي زال ٻئي جنت ۾ رهو ۽ ان مان جيئن ۽ جيڪي وٺيو سو کائو ۽ پيو مگر هن وڻ کي ويجهو نه ويجهو. جيڪڏهن ويجهو لنگهندو ته انهن ظالمن مان ٿيندو جيڪي حدون لٽاري ٿا وڃن" (۳۴) "پوءِ ڇا ٿيو جو شيطان (ابليس) هنن ۾ وسوسا وجهي، هنن جا قدم ترڪائي ڇڏيا ۽ نتيجو هي ٿيو جو بهشتي نعمتن ۽ خوشين واري حالت مان نڪري ويا، پوءِ اسان به هنن کي حڪم ڪيو ته هيٺ لهو ۽ هتان نڪري وڃو. توهان ۾ هڪٻئي جا دشمن آهن. هاڻي توهان کي زمين تي رهڻو آهي ۽ ڪنهن خاص وقت تائين ان مان فائدو حاصل ڪرڻو آهي". (۳۵) "ڌرتي" تي رهي فائدو حاصل ڪرڻ واري هن جوڙي ۽ سندس نسل جي جسماني ساخت ۽ ترڪيب اجزا کي خيال ۾ رکڻ ضروري آهي. ڏسڻ گهرجي ته "ڌرتي" ۽ ان جي مشڪل قدرتي ماحول ۽ ناموافق حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ هن کي ڪهڙي طرح تيار ڪيو ويو:

حضرت آدم عليه السلام ۽ بيبي حوا جي خصوصي تخليق بعد، تخليق جو سلسلو نطفي ذريعي قائم ٿيو، "حوا" معنيٰ حي (يا زنده آدم)

جي ماءُ جنهن جي پيٽ مان بني آدم جي پيدائش جو سلسلو شروع ٿيو ۽ اهو حضرت آدم عليه السلام جي نطفي مان ٿيو. تاهم، حضرت عيسيٰ عليه السلام جي تخليق ائين ٿي جيئن حضرت آدم عليه السلام جي ٿي هئي، يعني خصوصي نوعيت جي تخليق ٿي، جنهن ۾ نطفي بدران خدا جو پاڪ روح يبيي مريم جي بطن ۾ نازل ٿيو ۽ حضرت عيسيٰ روح الله پيدا ٿيو.

حضرت آدم عليه السلام جو احوال ۽ متعلقه حقيقتون ۽ روايتون.

حضرت آدم عليه السلام جي خاص تخليق، ان جي مڪمل ٿيڻ بعد ملائڪن کي سڄدي جو حڪم، جن منجهان ”ابليس“ جو ”آدم“ کي سجدو ڪرڻ کان انڪار ۽ پنهنجي تخليقي برتريءَ تي اصرار، ”ابليس“ جي ”شيطان“ جي روپ ۾ ازلي دشمني جيڪا سندس نسل ذريعي جاري آهي ۽ ”آدم“ جي اولين نافرمانِي جيڪا سندس نسل ۾ نظر اچي ٿي، شيطان جي ڪڍ لڳڻ جو نتيجو ۽ فطري ڪمزوري، انهن سڀني حقيقتن بابت ”قرآن شريف“ ۾ واضح بيان موجود آهي.

”جن“ ۽ ”انسانن“ کان علاوه ”فرشته“ يا ”ملائڪ“ اسلامي عقائد مطابق، نور مان خلقي عبادت گذار ۽ فرمانبردار مخلوق آهي، جيڪا ڪائنات جي سموري تخليق تي نظر داري ڪري ٿي ۽ خاص فرائض سندن مٿان مقرر ڪيا وڃن ٿا.

”قرآن الحڪيم“ ۾ ملائڪن جو پيدائشي مادو بيان ڪيل نه آهي، ليڪن ابن ماجه جي (بيان ڪيل) هڪ حديث مان، جنهن جي روايت حضرت عائشه صديقہ رضه جي ڪيل آهي، معلوم ٿئي ٿو ته ”فرشتا“ (ملائڪ) نور مان پيدا ڪيل آهن؛ اهي زندگي ۽ ڳالهائڻ جي صلاحيت رکن ٿا..... (۱) حضرت جبرئيل عليه السلام، جو الله تعاليٰ جا پيغام، سندس نبين ۽ رسولن کي پهچائي ٿو (سورة الحج آيت ۷۵). (۲) حضرت عزرائيل عليه السلام، جو انسانن جا روح قبض ڪري ٿو. هن کي ”ملڪ

الموت" به چئجي تو (سورة السجده آيت ۱۱) (۲) حضرت اسرافيل عليه السلام جو قيامت جي ڏينهن " صور " ڦوڪيندو ته سڀ ساهوارا مري ويندا. (۴) حضرت ميڪائيل عليه السلام جو خلق کي الله تبارڪ و تعالى جي طرفان رزق رسائي ٿو ۽ مينهن وسائي ٿو. هڪ اسلامي روايت مطابق، جڏهن الله تبارڪ و تعالى ملائڪن کي آدم جي اڳيان جهڪڻ (سجدو ڪرڻ) جو حڪم ڏنو ته سڀني کان پهريائين حضرت جبرئيل ۽ حضرت ميڪائيل عليهم السلام سجدو ڪيو. ترجمن مطابق سڀني ملائڪن گڏجي سجدو ڪيو.

حضرت آدم عليه السلام جي تخليق، قرآن شريف ۾، متعدد ٻار بيان ڪئي وئي آهي. سندس برتري منطقي طور تي واضح ڪئي وئي آهي. " جن " جي نسل جو مستقل وجود ۽ انهن مان " ابليس " (شيطان) جي دشمنيءَ ۽ رقابت قابل فہم انداز ۾ بيان ڪيل آهي. خاص اقتباسات جو مطالعو ضروري آهي؛ ملائڪن تي آدم جي تخليق جو پهريون انڪشاف ۽ ملائڪن جو رد عمل، بعد ۾ اطاعت ۽ سندن ھم رتي " جن " " ابليس " جو ٽڪر ۽ نافرمانی ھيئن بيان ڪيل آهي؛ " جڏهن تنھنجي رب ملائڪن کي چيو ته مان مٽيءَ مان بشر (انسان) پيدا ڪرڻ وارو آهيان " (سورة ص آيت ۷۱) " پوءِ جڏهن مان ان کي ٺاهي مڪمل ڪيان ۽ منجهس پنهنجو روح ڦوڪيان تڏهن توهان هن جي اڳيان سجدي ۾ ڪري پئجو. (۷۲) سو سڀني ملائڪن گڏجي سجدو ڪيو (۷۳) پر " ابليس " سجدو نه ڪيو، هن ٽڪر ڪيو ۽ نافرمان ڪافر ٿيو (۷۴) " هن چيو ته مان هن (انسان) کان بهتر آهيان ۽ تو مونکي " باھ " مان ٺاهيو آهي ۽ هن کي " مٽيءَ " مان ٺاهيو آهي. (۷۶) " ۽ یشڪ واقعو اهو آهي ته اسان " انسان " کي خمير ٿيل گاري مان ٺاهيو جيڪو سڪڻ بعد وڃندو آهي. (سورة الحجر آيت ۲۶) " ۽ " جن " کي اسان اڳي ٻرندڙ هوا جي گرميءَ مان پيدا ڪيو هو (ايضاً آيت ۲۷) " ۽ تنھنجي پروردگار فرشتن کي چيو ته مان خمير ٿيل گاري مان، جيڪو سڪڻ بعد وڃندو آهي، هڪ بشر پيدا ڪرڻ وارو آهيان ". (ايضاً ۲۸) " سو جڏهن مان انهيءَ کي درست

(مڪمل) ڪري ڇڏيان (۽) ان ۾ مان پنهنجو روح ڦوڪيان، تڏهن توهان سڀ هن جي اڳيان سجدو ڪريو ” (ايضاً ۲۹) ” پوءِ سڀ فرشتا هن (آدم) جي اڳيان سجدي ۾ ڪري پيا (ايضاً، ۳۰) ” مگر ابليس سجدو نه ڪيو ” . (ايضاً ۳۱) ” (ابليس) چيو ته ڇا (اي رب !) تنهن جو اهو فيصلو (انصاف) آهي ته تون هن (حقير) هستي (يعني آدم عليه السلام) کي مون کان وڌيڪ شان ڏنو آهي ! جيڪڏهن تون مون کي، قيامت جي ڏينهن تائين، مهلت ڏين، ته مان ضرور سندس نسل (يعني بني آدم) جي پاڙ پتي ڇڏيندس، سواءِ ڪن ٿورن ماڻهن جي ” (سورة بني اسرائيل آيت ۶۲)

” جن قوم ” جو ذڪر حضرت سليمان بن حضرت داوود عليهم السلام جي قرآني قصي ۾ هن طرح بيان ڪيل آهي : ” پوءِ اسان ” هوا ” کي هن (حضرت سليمان عليه السلام) جي تابع ڪيو..... ” ” شيطان ” جيڪي عمارتون ٺاهيندا (هئا) ۽ سمنڊ ۾ ٽپيون هڻندا هئا ” ۽ ڪي ٻيا جن جي زنجيرن ۾ جڪڙيل هئا (سورة ص آيات ۲۸ - ۳۶)

” جن ” قوم بابت ” قرآن الحڪيم ” ۾ خود ” جن ” جي زباني هي احوال ملي ٿو. ” ۽ (جن بيان ڪيو ته) اسانجي پاليندڙ جو شان مٿي آهي، نه ڪنهن کي (پنهنجي) زال ۽ نه ڪنهن کي (پنهنجو) اولاد بنايو اٿس (۳) . اسان مان بيوقوف شخص (ابليس شيطان) الله تي حد کان لنگهيل ڳالهه مڙهندو هو (۴) . اسان خيال ڪيو هو ته انسان . جن الله تي ڪڏهن به ڪوڙ نه هڻندا (۵) . ماڻهن مان ڪيترا شخص ” جن ” جي شخص جي پناه وٺندا هئا، پوءِ انهن (انسانن) هنن (جنن) جي هيڪاري سرڪشي وڌائي ڇڏي (۶) . (انهن انسانن) خيال ڪيو هو جيئن اوهان خيال ڪيو آهي ته الله ڪنهن کي پيغمبر ڪري نه موڪليندو (۷) . اسان آسمان کي جاچيو پوءِ ان کي ڏٺوسين ته سخت چوڪيدارن . شعلن سان ڀريو پيو آهي (۸) . اسين آسمان جي رستن تي ٻڌڻ لاءِ ويهندا هئاسون، پوءِ هاڻي جيڪو ٻڌڻ گهري ٿو سو پاڻ لاءِ تيار ٿيل شعلو ڏسي ٿو. (۹) . انسان نه ٿا ڄاڻن ته زمين وارن سان برائيءَ جو ارادو ڪيو ويو آهي يا سندن پاليندڙ انهن کي رستي تي آڻڻ جو ارادو ڪيو آهي (۱۰) ۽ اسان مان ڪي چڱا آهن ۽ اسان

مان کي ٻي طرح جا آهن، چوٽه اسين مختلف طريقن تي آهيون (۱۱) ۽ اسان هي خيال ڪيو آهي ته اسين الله کي زمين ۾ ڪڏهن به ٽڪائي نه سگهنداسون ۽ نه کي ڀڄي ڪڏهن ان کي ٽڪائي سگهنداسون (۱۲) ۽ اسان جڏهن رستي تي هلڻ جي ڳالهه ٻڌي تڏهن ان تي ايمان آنداسون. پوءِ جيڪو پنهنجي پاليندڙ تي ايمان آڻيندو سو نه ڪنهن نقصان کان ۽ نه ڪنهن ظلم کان ڊڄندو (۱۳) ۽ اسان مان ڪجهه فرمانبردار آهن ۽ اسان مان ڪجهه بي انصاف آهن. پوءِ جيڪي فرمانبردار ٿيا تن سڌو رستو ڳولي لڌو (۱۴) ۽ بي انصاف جهڙن جون ڪاٺيون ٿيندا. (۱۵) (سورة الجن آيات ۱۵ - ۲۰)

ابليس (شيطان) جن هو، جيئن قرآن الحڪيم ۾ سندس باري ۾ ذڪر ڪيل آهي: ” کان من الجن ففسق عن امره “ (سورة الكهف آيت ۵۰) ۽ سندس ايندڙ نسلن بابت پڻ بني آدم کي خبردار ڪيو ويو آهي: ” ۽ جڏهن اسان ملائڪن کي حڪم ڏنو ته آدم جي اڳيان جهڪو، تڏهن سڀ جهڪيا هئا، مگر ابليس نه جهڪيو هو. هن پنهنجي پروردگار جي نافرماني ڪئي. پوءِ ڇا توهان مون کي ڇڏي هن کي ۽ سندس نسل کي، پنهنجو ڪارساز ٿا بنايو، جيتوڻيڪ هو توهان جا دشمن آهن. ظالمن لاءِ اهو ڪهڙو نه برو سودو آهي. “ (سورة الكهف: آيت ۵۰)

” احوال الانبياء “ جي مصنف ” ابليس “ يا شيطان جو اصل نالو ” حارث بن مري “ ڄاڻايو آهي؟ ۽ دجله - فرات واديءَ جي ڳاڙهي مٽي (آدم معنيٰ مٽي ۽ آدم معنيٰ ڳاڙهي) تان ” آدم “ نالي پوڻ جو سبب ٻڌايو آهي؟ ” اخوان الصفا “ جي حوالي سان هي مصنف لکي ٿو ته ڪيئي جڳ اڳي دنيا ۾ (فقط) ” جن “ رهندا هئا. هو لکي (باقي مخلوق سان) آسيب ڪندا هئا ۽ پنهنجي صورت مٿائي تخريڪاري ڪندا هئا. انهن مان ڪيترا پيغمبر به ٿيا، تاهه ” جنن “ جي گناهن جي ازالِي لاءِ (آخرڪار) فرشتا (ملائڪ) دنيا تي حڪومت ڪرڻ آيا، انهن ” جنن “ کي قيد ڪيو. ” جنن “ ۾ هڪ شيطان يا ابليس (حارث بن مري) به هو، جيڪو ذهانت ۽ انتظامي معاملات ۾ فضيلت حاصل ڪري خود فرشتن (ملائڪن) ۾ ممتاز ٿي ويو. انهيءَ زماني ۾ ” آدم “ کي زمين تي خليفي مقرر ڪرڻ جو اعلان ٿيو. فرشتن تعجب جو اظهار ڪيو، جيڪو الله تبارڪ و تعاليٰ ايئن فرمائي رفع ڪيو ته

”تحقيق مان جيڪي ڄاڻان ٿو، سو اوهان نه ٿا ڄاڻو.“^{۲۴} ابليس ”آدم“ کي سجدي (برتري جي اعتراف) ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ ڊسمس ڪيو ويو. اهڙي طرح انسان ۽ ابليس جي ازلي دشمني جو آغاز ٿيو. ان جو بنياد اقتدار يا هڪ ٻئي تي برتري حاصل ڪرڻ هو.

ايراني مذهبي ذريعن مطابق دنيا آدم کان گهڻو اڳ آباد هئي؛ دجله فرات وادي ۾ ”طوفان نوح“ کان ۴ لک ۲۲ هزار سالن اڳي تائين ڏهه ديوتائي بادشاهتون ٿي گذريون. حضرت آدم عليه السلام جي تخليق بعد سندس نسل مان حضرت نوح عليه السلام جي زماني ۾ هاشي شاتر بادشاهه هو. ان کي ”مهاتما“ چوندا هئا. هو ”ڪالديه“ جي سرحد تي ”ايراني اخت“ ۾ پيدا ٿيو. ”ياع هين“ جي شڪل مڇيءَ جهڙي ۽ هٿ منهن انسان جهڙا هئا. هو تمام سٺو هو. ماڻهن کي واعظ ڪندو هو. سڄو ڏينهن بغير ڪاٺ پيشن جي سائڻ گڏ رهندو هو. پر رات جو غائب ٿي ويندو هو. هن ماڻهن کي لکڻ سيکاريو، سماجي ۽ معاشي قانون جوڙيا ۽ اخلاقي ترقي آندي. ”مهاتما“ ”ياع هين“ کي يوناني ”اونيسس“ لکن ٿا.^{۲۵}

اسلامي ادبي ذريعن مان معلوم ٿئي ٿو ته حضرت آدم عليه السلام ”سرانديپ“ (سريلنڪا / سيلون) مان ”ڪالديه“ (عراق) طرف هجرت ڪئي.^{۲۶} هو پهريون پيغمبر هو. سندس زماني ۾ اها قوم رهندي هئي جيڪا گمراهي ۾ مبتلا هئي، جنهن کي ”ڪوش“ چئجي ٿو.^{۲۷} حضرت آدم عليه السلام ”ڪالديه“ ۾ اچي ”ياع هين“ جي نالي سان ديوتائي بادشاهه بنيو.^{۲۸} ليڪن ايراني ذريعن ۾ ”ياع هين“ جي ڄاڻايل ساخت هڪ پڌري ڏند ڪٿا آهي.

حضرت آدم عليه السلام جي جنت

حضرت آدم عليه السلام جنهن ”جنت“ مان تڙيو ويو اها ”جنت الماوي“ (جنت الخلد) هئي، يا ”جنت الارضي“ (درتي تي باغ) هئي؟ پويون فڪر رکندڙ عالمن جو خيال آهي ته زمين جو اهو حصو جنهن تي حضرت آدم عليه السلام جي جنت واقع هئي اهو ”قاره“ جي نالي سان

سڌبو هو. ۲۹ پوءِ مختلف حادثن ۽ لاڳيتن زلزلن سبب هزارين سال اڳ هندي وڏي سمنڊ ۾ غرق ٿي ويو (ليمريا ڪنڊ) جنهن ۾ تقريباً ڇهه ڪروڙ آدم اجل جو شڪار ٿيا. " بائبل " مقدس ۾ اها جاءِ دجله - فرات درياهن جي سنگم (ميلاپ) واري هنڌ ڏيکاري وئي آهي. الله تعاليٰ عدن جي اوڀر طرف هڪ باغ پيدا ڪيو ۽ انهيءَ ۾ حضرت آدم عليه السلام کي لاتو ويو، هي باغ " شط العرب " ۾ " فلسطين " جي علائقي " عراق - ڪالديه " ۾ هو. انهيءَ مان گمان ٿئي ٿو ته اهو باغ " بغداد " جي آسپاس هو. باغ ۾ هڪ درياه هو جنهن ۾ چار واه هئا: فيسان، فيهان، حدقيل ۽ فرات.

" ۽ خداوند خدا زمين جي مٽي مان هڪڙو ماڻهو (آدم) جوڙيو ۽ انهيءَ جي ناسن ۾ زندگي جو ساه ٿوڪيائين ته هو جيئرو انسان ٿي پيو ۽ خداوند خدا " اڀرندي ڏانهن عدن (عربستان) ۾ هڪڙو باغ بنايو ۽ انسان جنهن کي هن جوڙيو هو تنهن کي انهي ۾ رکيائين ۽ " خداوند خدا " زمين مان هر ڪنهن قسم جا وڻ اڀاريا..... ۽ باغ جي وچ ۾ " زندگيءَ جو وڻ " ۽ نيڪي ۽ بدي جي بوجهه (سمجهه) جو وڻ به اڀاريائين ۽ " عدن " مان هڪڙي ندي باغ کي پاڻي ڏيڻ لاءِ نڪتي ۽ اتان چئن ڀاڱن ۾ ورهائجي وئي: پهرينءَ جو نالو " فيسون " (پشن) آهي، جا " حويلا " جي ساري زمين کي گهيڙي ٿي، جتي سون نڪرندو آهي..... ٻي ندي جو نالو جيحون (گيهان) آهي، جا " ڪوش " جي ساري زمين کي گهيڙي ٿي، ٽين نديءَ جو نالو " دجله " (حدقيل) آهي. جا " اسور " جي اڀرندي طرف وڃي ٿي ۽ چوٿين جو نالو " فرات " آهي. ۳۰

اڪثر مسلمان عالمن جو خيال آهي ته حضرت آدم عليه السلام سرانديپ يا " سريلنڪا " ۾ پيدا ٿيو هو. علامه محمد جعفر منصور اليميني جي راءِ مطابق حضرت آدم عليه السلام سرانديپ جي ٻيٽ " برات " ۾ واقع شهر " شولايت " ۾ پيدا ٿيو. جتي فلسفي ۽ ٻين علمن جي تعليم عروج تي هئي. هي ٻيٽ " خط استوا " تي آهي. بعد ۾ حضرت آدم عليه السلام مڪي شريف ڏانهن هجرت ڪئي ۽ اتان ڪالديه (عراق) روانو ٿيو. ۳۱

جن عالمن " جنت الماوي " (خلد) جي نظريه جي حمايت ڪئي آهي. انهن جي راءِ مطابق " خلد " (آسماني جنت) مان نيڪالي ملڻ بعد حضرت

” آدم ” عليه السلام هندستان جي ڪنهن حصي (اڪثريت راءِ سرانديپ)
 ۾ لاتو ويو ۽ بيبي ” حوا ” جده (عربستان) جي سرزمين تي اچي لٽي ۽ پوءِ
 هڪ ٻئي کي ڳوليندا اچي ” عرفات ” جي ميدان ۾ مليا. (عرفات معنيٰ
 سڃاڻپ)

حضرت آدم عليه السلام جي دنيوي زندگي

حضرت آدم عليه السلام ۽ بيبي حوا جي ميلاپ بعد اولاد پيدا ٿيو
 جن مان ٽن پٽن جا نالا: هابيل، قابيل، ۽ سيت (Seth) ” بائيبل ” مقدس
 جي پيدائش واري باب (۵) ۾ ڏنل آهن ۽ ” سيت ” جي اولاد جو نمبر وار
 شجرو ڏيکاريل آهي. سيت، انوش، قينان، مهلائل، يارود، اخنوخ (حضرت
 ادریس عليه السلام) متو شالح، لامڪ ۽ حضرت نوح عليه السلام. اسلامي
 ذريعا پڻ حضرت آدم عليه السلام جي پٽ ايئن پڌري ٿيندي ڏيکارن ٿا.
 صرف اخنوخ جي جاءِ تي ادریس جو فرق آهي ۽ حضرت آدم عليه السلام جا
 فقط ٻه پٽ هابيل ۽ قابيل ڏيکاريل آهن.

هڪ ايراني ذريعي ” موسم بهار ” ۾ ڄاڻايل آهي ته حضرت آدم عليه
 السلام کي علم ۽ معرفت جي حاصل ڪرڻ جو بيحد شوق هو ۽ علم وارن
 سان تمام گهڻي رغبت رکندو هو ۽ پنهنجو گهڻو وقت انهن جي صحبت ۾
 گذر ڪندو هو. حضرت آدم عليه السلام جي استاد جو نالو ” حنيد ” هو.^{۳۳}
 حضرت آدم عليه السلام نهايت سادگيءَ سان زندگي گذاريندو هو. ايتري
 قدر جو عام ڏسندڙ هن کي مسڪين سمجهندو هو، هن دنيا ۾ توحيد جو
 هو پهريون مبلغ نبي هو، توحيد ۽ ڪامل قدرت جي حقيقت سمجهڻ لاءِ
 طبعي ۽ مادي دنيا جي ماهيت سمجهڻ ضروري آهي. تنهن ڪري هن سڀني
 شين جا نالا معلوم ڪيا بلڪ هر شيءِ جي نالي ۽ خصوصيت جو علم
 بغور حاصل ڪيائين. سندس دشمن ” حارث بن مري ” هو.^{۳۴} جيڪو
 ” ابليس ” جي نالي سان مشهور آهي. ڪجهه مسلمان مورخين مطابق حضرت
 آدم عليه السلام جي پيدائش کان اڳ عربستان جا ماڻهو ڪنهن گروهه،
 ڳوٺ يا شهر جي شڪل ۾ نه رهندا هئا. سندن معاش جو ذريعو پوکي راهي

شڪار هو. حضرت آدم عليه السلام هنن کي گروهن جي صورت ۾ گڏجي رهڻ جي هدايت ڪئي ۽ اهڙي طرح پهريون شهر جيڪو آباد ٿيو ان جو نالو ”شنوسو“ هو. ”موسم بهار“ جي حوالي سان ڄاڻايل آهي ته حضرت آدم عليه السلام جي عمر هڪ سو سال ۽ ڏهن ڏينهن ٿي، سندس وفات بخار سبب ٿي. بائيبل مقدس ۾ پيدائش جي پنجين باب جي پنجين آيت مطابق حضرت آدم عليه السلام جي عمر ۹۳۰ سال هئي. اسلامي ذريعن مطابق حضرت آدم عليه السلام جي وفات عربستان ۾ مڪي شريف جي ويجهو ”جبل ابوقبيس“ ۾ ٿي ۽ اتي کيس دفنايو ويو. ۳۶

بني آدم جو سلسلو

”قرآن الحڪيم“ ۾ حضرت آدم عليه السلام جي فقط ٻن فرزندن: هابيل ۽ قابيل جو ذڪر ڪيل آهي. جنهن مان سندن باهمي رقابت (حسد) ۽ پهرين دڦمو پاء جي هٿان پاء جي قتل جو احوال معلوم ٿئي ٿو. ”۽ انهن ماڻهن کي آدم جي ٻن پٽن جو حال سڃاڻي سان ٻڌائي ڇڏ. جڏهن هنن قرباني پيش ڪئي تڏهن انهن مان هڪڙي (هابيل) جي قبول پئي ۽ ٻئي (قابيل) جي قبول نه پئي. (قابيل) چيو ته مان ضرور توکي قتل ڪندس. (هابيل) چيو ته الله تعاليٰ فقط متقي ماڻهن جي قرباني قبول ڪري ٿو. جيڪڏهن تون مونکي قتل ڪرڻ لاءِ هٿ ڪئين ته به مان توکي قتل ڪرڻ لاءِ ڪڏهن هٿ نه ڪندس. مان الله کان ڊڄان ٿو جو سڄي جهان جو پروردگار آهي. مان ته چاهيان ٿو ته منهنجا گناه ۽ پنهنجا گناه پنهنجي سر تي ڪئين ۽ دوزخين منجهان ٿين جو ظلم ڪرڻ وارن کي اهوئي بدلو ملڻو آهي. پوءِ قابيل جي نفس کيس پنهنجي پاء جي قتل لاءِ تيار ڪيو. هن هابيل کي قتل ڪري وڌو نتيجو هي نڪتو جو هو انهن منجهان ٿيو جي نقصان ۽ تباهي ۾ پيل آهن (انساني نسل جيڪو قابيل مان پيدا ٿيو). پوءِ الله تعاليٰ هڪ ڪانو کي موڪليو ۽ هو زمين ڪوٺڻ لڳو انهيءَ لاءِ ته کيس ڏيکاري ته ڪيئن پنهنجي پاء جو لاش لڪائي (قابيل اهو ڏسي) چيو ته افسوس آهي منهنجي حال تي جو مون کان ايترو به نه ٿي سگهيو جو ڪانو وانگر پنهنجي پاء جو لاش

لڪائي ڇڏيان. هو ڏاڍو پريشان ٿيو. (سورة المائدة آيات ۲۷ کان ۳۱)
 حضرت آدم عليه السلام جي اولاد جو سلسلو حضرت نوح عليه
 السلام تائين جاري رهيو ۽ ان ۾ ڪيترا پيغمبر پيدا ٿيا، جن جو سلسلو آدم
 ثاني حضرت نوح عليه السلام کانپوءِ به جاري رهيو، هيءُ نسل اشرف
 المخلوقات بني آدم جي نالي سان قائم آهي، قرآن شريف ۾ انهن جو ذڪر هن
 طرح ڪيل آهي: ”انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته الله تعاليٰ آدم کي، نوح کي،
 ابراهيم کي ۽ عمران جي گهرائي کي سڄيءَ دنيا ۾ چونڊي وڌيڪ سرفراز
 ڪيو“. (سورة آل عمران آيت ۳۳) ”اهو هڪڙو خاندان هو، جنهن ۾
 هڪڙا ٻين مان پيدا ٿيا ۽ الله تعاليٰ (دعائون) ٻڌندڙ ۽ (مصلحتن جو)
 جانندڙ آهي. (ايشا آيت ۲۴)

حضرت آدم عليه السلام کي، بائيبل مقدس مطابق، ٽي پٽ ٿيا: قائن
 (قابيل)، هابل (هابيل) ۽ سيت. قائن يا قابيل هاري هو. هابل يا هابيل
 ريڊار هو. ”سيت“ متعلق صرف اهو معلوم آهي ته هو حضرت آدم عليه
 السلام جوهر شڪل هو ۽ کيس هڪ سوٽيه ورهين جي عمر ۾ ڄائو هو.
 سندس عمر ۹۱۲ سال ٿي (۸: ۵ پيدائش) ۽ کيس هڪ پٽ نالي،
 انوس، پيدا ٿيو، جنهن جي زماني ۾ ماڻهن خدا کان دعا گهرڻ شروع ڪئي
 (۲۶: ۴ پيدائش) انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته حضرت آدم عليه السلام جي
 پيغمبري سندس فرزند ”سيت“ جي خاندان ۾ منتقل ٿيندي آئي. حضرت
 انوس بن سيت بن آدم جي عمر ۹۰۵ سال ٿي ۽ هو حضرت ”سيت“ کي
 ۱۰۵ ورهين جي عمر ۾ ڄائو هو. حضرت انوس کي نوي ورهين جي عمر ۾
 حضرت ”قينان“ ڄائو، جنهن جي عمر ۹۱۰ سال ٿي کيس ۷۰ ورهين
 جي عمر ۾ ”محلِيل ايل“ ڄائو جنهن جي عمر ۸۹۵ سال ٿي. ۶۵ سالن
 جي عمر ۾ کيس ”يارد“ نالي پٽ ڄائو، جنهن جي عمر ۹۶۲ سال ٿي ۽
 کيس ۱۶۲ سالن جي عمر ۾ ”حنوک“ ڄائو. جيڪو ۲۶۵ سالن جي
 عمر ۾ گم ٿي ويو، پيدائش جي باب (۲۴، ۲۳: ۵) مطابق هن کي ”خدا
 کڻي ورتو“ سندس پٽ ”متوسلحه“ جيڪو کيس ۶۵ سالن جي عمر ۾
 ڄائو هو. ۹۶۹ سال جيئرو رهيو. ۱۸۷ سالن جي عمر ۾ متوسلحه
 کي ”لمڪ“ ڄائو جيڪو ۷۷۷ سال زندهه رهيو ۽ ۱۸۶ سالن جي عمر ۾
 کيس حضرت نوح عليه السلام ڄائو، جيڪو ۹۵۰ سال دنيا تي رهيو.

حضرت آدم عليه السلام جي پنهنجي عمر ۹۳۰ سال هئي. اهڙي طرح آدم عليه السلام ۽ سندس اولاد، بني آدم حضرت نوح عليه السلام جي زفات تائين جملي ۶۸۰۷ سال ڌرتيءَ تي رهيا. حضرت نوح عليه السلام جي زماني ۾ عالمي طوفان ۽ ٻوڏ ڌرتي کي هڪ دفعو ٻيهر زير آب ڪري ڇڏيو جنهن سبب بني آدم جانسل، حضرت نوح عليه السلام ۽ سندس مختصر خاندان کانسواءِ، باقي سڀ، ڌرتي تي نه رهيا. ان وقت حضرت نوح عليه السلام جي عمر ۶۰۰ سال هئي، ڌرتي جي ٻيهر آبادي حضرت نوح عليه السلام جي نسل مان ٿي، تنهن ڪري کيس ”آدم ثاني“ چيو وڃي ٿو. انهيءَ نسل جي افزائش متعلق ”بائبل مقدس“ ۾ هڪ عجيب ڄاڻ ڏنل آهي، جيڪا همعصر هندومت جي پوتر ڌرمي ڪتابن جي مواد سان، وهر يا نظريه جي لحاظ کان، مطابقت ۾ آهي؛

”بائبل مقدس“ جي پيدائش واري باب (۱ . ۴) ۾ ڄاڻايل آهي ته ”جڏهن نوح پنج سو ورهين جو ٿيو (يعني طوفان نوح کان هڪ سو سال اڳي) تڏهن هن مان ”سم“ (سام) ”حام“ ۽ يافث پيدا ٿيا ۽ هيئن ٿيو ته جڏهن زمين تي ماڻهو وڌڻ لڳا ۽ انهن مان ڌيون پيدا ٿيون. تڏهن ”خدا جي پٽن“ ماڻهن جي ڌيئرن کي ڏنو ته اهي سهڻيون آهن ۽ هنن مان جنهن کي جيڪا وڻي، سا هن پنهنجي زال کڻي، تڏهن خداوند چيو ته منهنجو روح انسان ۾ هميشه ڪين رهندو، چوڻ هو بشر آهي، تڏهن به هن جي عمر هڪ سو ويهه ورهيه ٿيندي. تن ڏينهن ۾ زمين تي راکاس هئا، پوءِ جڏهن ”خدا جا پٽ“ ماڻهن جي ڌيئرن وٽ ويا، تڏهن انهن مان اولاد پيدا ٿيو، اهي ئي قديم زماني جا ناليرا پهلوان آهن.“

متوازي خيال، سري ڪرشن مهراج (اٽڪل ۹۰۰ ق. م) ”يگود گيتا“ ۾ هيئن ظاهر ڪيو آهي: ”سروور (مانسروور) ڍنڍ ۾ ڪنول جي گل تي ”برهما“ (خدا) جو پٽ لٿو، جنهن مان ”چندرما“ (چنڊ) پيدا ٿيو، جنهن ”برهسپتي ديوتا“ جي زال ”تاراديوي“ سان زنا ڪئي ۽ هن کي زبردستي ڪڍي ويو، انهيءَ ڪري ديوتائن ۽ ”دانو“ (چندرونسي) خاندان جي وچ ۾ جنگ لڳي. ”شنڪر آچاريه“ ”آسورين“ (جن؟) سان گڏجي ”چندرما“ (چنڊ) جي مدد ڪئي ۽ (ٻئي طرف) ”مهيندر“ سندس پٽ سان گڏجي ”برهسپتي“ (ديوتا) جي مدد ڪئي. ٻنهي ڌرين جو

ڪافي جاني نقصان ٿيو، ليڪن تارا ديويءَ کي ”چندرما“ مان پٽ ڄمي چڪو هو، جنهن جو نالو ”بود“ رکيو ويو. ”بود“، ”منو“ جي ڌيءُ ”ايل“ سان شادي ڪئي، جنهن مان ”پورو“ نالي پٽ ڄائو، جنهن جو خاندان سندس ڇهن پٽن وڌايو. ”منو“ هندومت مطابق ”آدم آهي ۽ سندس پيدائش جو احوال پڻ عجيب انداز ۾ آندو ويو آهي؛ ”ڪلپنا“ جي پوئين دور ۾ دنيا خدا جو عڪس هئي. ڀڳوان (خدا) جي وجود سان ”ڪمل ڪوش“ پيدا ٿيو. انهيءَ مان چئن منهن وارو ”برهما“ پيدا ٿيو. ”برهما“ مان ”مريچي“ انمان ”ڪيشپ“ ۽ ان مان ”سج“ پيدا ٿيو. سج جي زال ”شنگلا“ (هتي) ۽ ان مان ”منو“ پيدا ٿيو، جيڪو پهريون انسان هو. ”منو“ (سندس نسل) هڪ لک ٻاھتر هزار اٺ سو (۸۰۰، ۱، ۷۲) سالن کان مٿي عرصو ”ڌرتي“ تي حڪمراني ڪئي ۽ پوءِ ٻن ڀاڱن ۾ ورهائجي ويو، جن کي ڌار ڌار ”سورج ونسي“ ۽ ”چندرونسي“ نسل چئجي ٿو. ”سورج ونسي“ گهراڻي جا ۵۵ راجا ٿي گذريا، ۵۶ هون ”راجا رام“ هو، جنهن (۽ سندس نسل) ڌرتي تي ڏھ هزار سال حڪمراني ڪئي. ”دوآپريگ“ ۾ ۲۹ سورج ونسي راجا ٿيا ۽ آخر ۾ ”مهاپارت جي لڙائي“ لڳي جنهن بعد ”ڪل يگ“ شروع ٿيو، جنهن جي پهرين هڪ هزار سالن ۾ ٽيهه (سورج ونسي) راجائن راج ڪيو. سندن راجڌاني ”اجوڌيه“ ۾ هئي، ۽ چندرونسي راجائون ”پرستان“ ۾ حڪومت هلائيندا هئا، سنڌ جي هڪ مقامي هندو روايت مطابق جڏهن جنگ لڳي ته سورج ونسين ڪٿيو ۽ چندرونسين هارايو. جيڪي ڀڄي ڇنڊ ٿي وڃي آباد ٿيا.^{۳۴}

فطرت تجربو ۽ اصلاح

تخليق جي منفرد تڪميل وانگر، بني آدم هڪ نرالي انداز ۾ پنهنجي نڪر ۽ فطرت جي تڪميل يا منطقي انجام ڪار طرف وڌندو رهيو آهي. سندس گذريل تاريخ هڪ تجربيءَ - غلطي (Trial and Error) جي طريقي جي نشاندهي ڪري ٿي، جنهن ۾ ڪڏهن آدمي هدايت جي سڌي واٽ وٺي صحيح تڪميل جو سميو ڪري ٿو ۽ ڪڏهن دل جي وهمن، وسوسن ۽ فطرت جي منفي لاڙن طرف لڙي گمراه ٿي وڃي ٿو، تاهم سندس موٽي سڌي رستي تي اچڻ ناممڪن نه آهي.

باب ٽيون

- ۱: اسلامي انسائيڪلوپيڊيا، مدير قاسم محمود، شاھڪار بڪ فائونڊيشن ۱۹۸۴ع، ص ص ۲۹۷ - ۲۹۶.
- ۲: قرآن الحڪيم، سورة الذاريات، آية ۵۶.
- ۳: قصص القرآن حصہ اول، تاليف حفظ الزحدين، مکتبه مدينه لاهور ۱۹۶۵ع ص ص ۳۹ - ۳۸، بحوالہ ”فتح الباري“ ج ۶، ص ۲۸۳.
- ۴: بشم اي ايل، ”د ونڊر دٿ واز انڊيا، سگ وڪ ائنڊ جئڪسن لنڊن ۱۹۸۵ع ص ۸۶.
- ۵: - ايضاً - ص ص ۳۰۴ - ۳۰۲.
- ۶: - ايضاً - ص ۸۶.
- ۷: ”انسائيڪلوپيڊيا برتانيڪا“ ۱۹۶۹ - ايڊيشن، ج ص ۸۱۲.
- ۸: - ايضاً -، ج ۲۳، ص ۱۰۱۳.
- ۹: طيب علي علوي، ”احوال الانبياء عليهم السلام“ ج ۲، ص ص ۴۸ - ۵۲.
- ۱۰: - ايضاً -، ص ۳۲.
- ۱۱: - ايضاً -، بحوالہ ”تاريخ شاهان ايران، ج ۱، ص ص ۱۶۷، ۱۵۶، ”بندي هيش“ باب ۳۴ ف ۲، ۱، موبد، ”دبستان مذاهب: انڊو - يورپين روايت مطابق جرمن قوم ۾ ”ٽئسيٽس“ (Tacitus)، يا ’مئنس (Mannus) پهريون انسان هو. (مڪن آهي ته اهي ٻه ڌار ڌار انسان هئا).
- ۱۲: ”احوال الانبياء“ - ايضاً - ج ۱، ص ص ۳ - ۲.
- (نوٽ: ماهرين آثاريات جو راءِ مطابق حضرت ”آدم“ عليه السلام ۽ بيبي ”حواء“، شهر ”تيب حورا“ ۾ پيدا ٿيا، جيڪو ”بلاد النحرين“ جي شمال مشرق ۾ واقع هو. (اسلامي انسائيڪلوپيڊيا، ص ۲۰) ڪوٽائيءَ مان معلوم ٿيو ته انهي مقام تي ڪم از ڪم اٺ شهر بار بار تعمير ٿي تباهه ٿي چڪا هئا. اماميه روايت مطابق، ”الله تعاليٰ، اسانجي ابي آدم ع ڪان اڳي ٽيهه آدم پيدا

ڪيا. انهن مان هر هڪ جي درميان هڪ هزار سال گذريا، پوءِ پنجاه هزار سالن تائين دنيا ويران رهي. پوءِ پنجاه هزار سال آباد هئي. پوءِ اسانو جد امجد آدم ع پيدا ٿيو. (- ايضاً - ص ۱۷) شيخ اڪبر، ابن العربي پنهنجي تصنيف ” فتوحات “ ۾ لکي ٿو ته اسانجي آدم ع کان چاليهه هزار سال اڳي هڪ ٻيو آدم موجود هو. محمد بن علي الباقر کان روايت آهي ته هن آدم ع کان اڳي ڏهه لک آدم يا انهيءَ کان به وڌيڪ آدم پيدا ٿيا. (- ايضاً -) قرآن الحڪيم ۾ حضرت آدم عليه السلام جي پيدائش جو زمانو ڄاڻايل نه آهي، ليڪن بائيبل مقدس مطابق اهو زمانو اٽڪل ڇهه هزار سال (۲۰۰۲ ع + ۴۰۰۴ ق - م) اڳي جو آهي.

۱۳: علامه محمد اقبال ” دريڪنسنٽرڪشن آف رليجس ٿاٽ ان اسلام “ مدير، ام سعيد شيخ، اقبال اڪيڊمي لاهور، ۱۹۸۹ ع ص ص ۶۸ - ۶۷.

۱۴: - ايضاً - ص ۶۹.

۱۵: بشر، - ايضاً - ص ۲۹۶.

۱۶: - ايضاً - ص ص ۲۹۷ - ۲۹۶: اجيت ڪيشڪمبلن، گوتم ٻڌ جو همعصر ۽ مڪمل ماديت جو پندت هو.

۱۷: ” برتانيڪا “، - ايضاً - ج ۱۲، ص ۱۱۵، ” برهد آرنڪ، ۴ منڊل ص ۴ - ۲.

۱۸: برتانيڪا، - ايضاً - .

۱۹: - ايضاً - ص ۱۱۶.

۲۰: - ايضاً - ص ۱۱۷.

۲۱: ” احوال الانبياء “، - ايضاً - ج ۱، ص ص ۱۰ - ۸.

۲۲: - ايضاً - ص ۳۳.

۲۳: - ايضاً - ج ۲، ص ۲۹.

۲۴: ” قرآن الحڪيم “ سورة البقر آية ۳۰.

۲۵: ” احوال الانبياء “ - ايضاً - ج ۲، ص ۳۵.

- ۲۶: - ایضا - ج ۱، ص ۷.
- ۲۷: - ایضا - ص ۳۵.
- ۲۸: - ایضا - ج ۲، ص ۳۱.
- ۲۹: "قصص القرآن" - ایضا - ج ۱، ص ۴۲.
- ۳۰: "بائیل مقدس"، پیدائش جو باب ۲، آیه ۱۴ - ۷.
- ۳۱: "احوال الانبیاء" - ایضا - ج ۱، ص ۸ - ۷.
- ۳۲: "قصص القرآن" - ایضا - ج ۱، ص ۴۱.
- ۳۳: "احوال الانبیاء" - ایضا - ج ۱، ص ۸.
- ۳۴: - ایضا -
- ۳۵: - ایضا -، ص ۹
- ۳۶: - ایضا -، ص ۸
- ۳۷: - ایضا - ج ۲، ص ۶۷.

تہذیب جي تاریخ

فهرست مضامين

نمبر	عنوان	صفحو
	باب چوٿون	
	تہذيب جي تاريخ	
۱	بني آدم جو پهريون دور	۱۱۵
۲	نسب ۽ تہذيب جو سلسلو	۱۱۶
۳	نبوت	۱۱۷
۴	آدم ۽ بني آدم	۱۱۸
۵	حضرت نوح عليه السلام جي قوم	۱۲۳
۶	طوفان نوح	۱۲۴
۷	جديد تہذيب جي اوسر	۱۲۶
۸	جديد مغربي تہذيب جا عوامل	۱۳۱
۹	تہذيب جي تاريخ جو مجموعي خاڪو	۱۳۲
۱۰	قديم تہذيبن جا چار خاص علائقا	۱۳۷
۱۱	تاريخ کان اڳ جو دور ۵۰۰۰ ق - م کان ۵۰۰ ق - م	۱۴۲
۱۲	تاريخ کان پوءِ جي دور ۾ آيل انقلاب	۱۴۸

باب چوٿون

تہذیب جي تاریخ

بني آدم جي پھريون دؤر

تہذیب جي سفر کي حضرت آدم عليه السلام کان شروع ڪندي، بني آدم جي پھرين دور يعني حضرت آدم عليه السلام کان حضرت نوح عليه السلام تائين، بيان ڪرڻ لاءِ مذهبي ڪتابن جو ذريعو استعمال ڪرڻو پوندو. اسلامي ذريعن مطابق اھو دور ۲۰۸۰ (ٻہ ھزار اسي) سالن ، ۴ مھينن ۽ ۱۵ ڏينھن تي مشتمل آھي جنھن بعد طوفان نوح ۾ ، حضرت نوح عليه السلام سان ٻيڙي ۾ سوار ماڻھن جانورن ۽ پکين کانسواءِ باقي تمام مخلوق ۽ بني آدم جي تہذیب ۽ ثقافت جا سمورا مال اسباب غرق ٿي ويا. بائيبل مقدس جي موجوده متن مطابق اھو عرصو ۱۰۵۶ (ھڪ ھزار چاونجاھ) سال آھي؛ حضرت آدم عليه السلام جي پيدائش کان ۶۲۲ (چھ سو ٻاويھ) سال پوءِ حضرت ادریس عليه السلام پيدا ٿيو. حضرت آدم عليه السلام کان پوءِ حضرت شیش عليه السلام نبي ھو جنھن پنجاھ ڪتاب مرتب ڪيا، جن ۾ حضرت آدم عليه السلام جي رياضت ۽ سندس ويدانيت جي علم بابت تفصيلي ذڪر ڪيو ويو ھو. بائيبل جي پيدائش واري باب ۵ ۾ ۱۹ کان ۲۴ آيتن تائين ھدايت جو سلسلو ڏيکاريل آھي. ٽئين نبي حضرت ادریس عليه السلام جي عمر ۳۶۵ سال ٻڌائي وئي آھي، جنھن اندر ٽيھ آسماني صحيفا نازل ٿيا. ھو پھريون نبي ھو جنھن قلم کان لکڻ جو ڪم ورتو. ماڻھن کي علم ڏانھن راعب ڪرڻ لاءِ ھن نہایت محنت ڪئي. ھن قديم ادب جي اصلاح ڪئي ۽ جديد علم جو بنياد وڌو. ھن ” علم نجوم “ کي رائج ڪيو. ” علم حساب “ متعارف ڪرايو. ڪجھ عالم کيس ”ھرمز“ جي نالي سان ياد ڪن ٿا.

حضرت ادریس علیہ السلام جي زماني ۾ ماڻهن کين (چمڙي) جو لباس لاهي. سبيل ڪپڙا (چمڙي وغيره جا) پائڻ شروع ڪيا. پاڻي جون تانڪيون ۽ تلاءُ ٺاهڻ جو رواج به سندس ڏينهن ۾ پيو.^۳

نسب ۽ تهذيب جو سلسلو

حضرت ادریس علیہ السلام جي نسب جو سلسلو هن طرح ملي ٿو: ادریس بن یارد بن مهلائیل بن قینان بن انوش بن سیت (Seth) / شیث بن حضرت آدم علیہ السلام. حضرت ادریس علیہ السلام جي وفات کان پوءِ سندس فرزند، حضرت ”متوشلح“ علم جي فروغ لاءِ جدوجهد ڪئي. انهيءَ زماني ۾ قابیل جي اولاد سخت شورش ڪئي جنهن سبب جنگيون لڳيون. حضرت متوشلح جي پٽ مان حضرت نوح علیہ السلام پيدا ٿيو ۽ سندس زماني تائين دنيا جي ڪيترن حصن ۾ ماڻهو مهذب ۽ سنجيده هئا. ” احوال الانبياء “ جو مؤلف لکي ٿو ته ”ماضي جي تاريخ نگارن کي مصر، هندوستان (۽ سنڌ)، چين ۽ چالدي ۾ هزارين سال اڳ رهندڙ جي باري ۾ علم نه هو تنهن ڪري هنن پنهنجا پنهنجا رايا ڏنا آهن.... انهن مان ڪجهه (تاريخ نگارن) جو خيال آهي ته حضرت آدم علیہ السلام جي دور ۾ ماڻهو ميون تي گذارو ڪندا هئا پوءِ هنن مڇي مارڻ سکي ۽ درجي به درجي شڪار ڪرڻ شروع ڪيو. انهن کي حضرت نوح يا حضرت ابراهيم علیہ السلام زمين پوکڻ سکياري. عيسائي عالم ۽ پادري به انهيءَ راءِ سان متفق آهن. ليڪن جديد علم جي رواج سان گڏ، اهي نظريا به بي بنياد محسوس ٿين ٿا. هاڻي اها ڳالهه يقين سان چئي وڃي ٿي ته يا حضرت آدم علیہ السلام يا حضرت نوح علیہ السلام جي زماني ۾ دنيا جي ڪيترن حصن جا ماڻهو گهڻو مهذب ۽ شائسته هئا.“^۴

تاريخ جي اعتبار کان حضرت ادریس علیہ السلام، مصر جو بادشاهه امين هوتپ چوٿون عرف اخاتين / اختاتون هو. سندس زمانو ۱۲۵۸ / ۱۲۸۸ ق. م هو، جڏهن ته نبوت جو سلسلو جيڪو حضرت نوح علیہ السلام کان شروع ٿيو، سو ٽئين قرن قبل مسيح يعني ۳۰۰۰ ق. م کان

هلندو آيو ٿي. تاهم بائيبل جي شارحين جي هڪ جماعت حضرت اديس عليه السلام کي حضرت نوح عليه السلام جو وڏو ڏاڏو ڄاڻايو آهي. سندس شجره نسب هن ريت ڏيکاريو آهي؛

حضرت اديس (اخنوخ) عليه السلام بن يارد بن مهلائيل بن قينان بن انوش بن شيث بن آدم عليه السلام.^۵

بائيبل ۾ ڄاڻايل حضرت اديس عليه السلام جو زمانو ۴۷۶۰ ق. م کان ۴۲۹۵ ق. م آهي. صحيح ابن حبان جي روايت مطابق حضرت اديس عليه السلام پهريون انسان هو جنهن قلم استعمال ڪيو ۽ ”رمل“ جو ماهر هو. ”رمل“ متعلق حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جي هڪ حديث ڄاڻائي وڃي آهي؛ ”پاڻ فرمايو اٿن ته ”اهو علم هڪ نبيءَ کي مليو هو.“^۶ امام بخاري، حضرت عبدالله بن مسعود رضه ۽ حضرت عبدالله بن عباس رضه کان روايت آهي ته حضرت اديس جو نالو حضرت الياس عليه السلام هو. جنهن جو مطلب ٿيو ته هو بني اسرائيل جي نيين مان هو. بائيبل مقدس ۽ ان جي شارحين مطابق حضرت اخنوخ عرف اديس عليه السلام جو تعلق مصر ملڪ سان هو. تنهن ڪري مصر جي تاريخ مان سندس زماني جو تعين ڪري سگهجي ٿو، جيڪو ابراهيم عليه السلام کان پوءِ ٿي گذريو آهي. انهيءَ زماني کان اڳ جي انبياء ڪرام جي تقويم هن طرح معلوم ٿئي ٿي؛

نبوت:

- (۱) حضرت نوح عليه السلام م ۲۹۴۸ / ۲۳۰۲ ق. م
 - (۲) حضرت ابراهيم عليه السلام م ۱۹۹۶ / ۲۳۳۰ ق. م.
 - (۳) حضرت هود عليه السلام اٽڪل ۲۰۰۰ ق. م
 - (۴) حضرت صالح عليه السلام اٽڪل ۱۸۰۰ ق. م
 - (۵) حضرت موسيٰ عليه السلام اٽڪل ۱۵۷۱ / ۱۶۸۰ ق. م.
- حضرت موسيٰ عليه السلام کانپوءِ بني اسرائيل جا انبياء ڪرام حضرت يعقوب بن حضرت اسحاق بن حضرت ابراهيم عليهم السلام کان

لاڳيتا ٿيندا آيا آهن.

حضرت آدم عليه السلام پهريون نبي هو. جنهن مڪي جي مقام وٽ ”ڪعبه الله“ تعمير ڪيو. تاريخ جي شروعات ”عرفات“ جي ميدان کان ٿئي ٿي، جتي حضرت آدم عليه السلام ۽ بيبي حوا سڳوري، جنت مان نيڪالي ملڻ بعد، پهريون دفعو پاڻ ۾ مليا. رات ”مزدلفه“ ۾ گذاري، صبح جو ”مني“ جي پهاريءَ تي پهتا ۽ اتان موٽي اچي ڪعبه الله شريف جو طواف ڪيائون، جيڪو پهريون حج سمجهڻ گهرجي.^۹

آدم ۽ بني آدم

قرآن شريف ۾ حضرت آدم عليه السلام جو ذڪر مدلل ۽ مفصل انداز ۾ ڪيل آهي؛ سورة ”آل عمران“ جي آيت ۲۲ ۽ سورة ”المائدہ“ جي آيت ۲۷ مطابق حضرت آدم عليه السلام موجوده زماني جو پهريون نبي عليه السلام آهي. سورة ”الحجر“ جي آيت ۲۶ ۾، جتي وڃندڙ ڪاري مٽي مان سندس تخليق جو ذڪر اچي ٿو، اتي لفظ ”انسان“ فرمايل آهي ۽ ٻه آيتون پوءِ آيت ۲۸ ۾ کيس ”بشر“ سڏيو ويو آهي. سورة ”البقره“ جي آيت ۳۰ ۾ حضرت آدم عليه السلام بابت جو ڪجهه فرمايل آهي، علماء اسلام جي راءِ موجب اهو تمام انسان ذات سان لاڳو ٿئي ٿو؛ الله تبارڪ و تعاليٰ ملائڪن جو اهو دليل رد ڪرڻ فرمائي ٿو ته هيءُ انسان ڌرتي تي دنگو فساد مچائيندو ۽ رت وهائيندو ۽ موت ۾ فرمائي ٿو؛ ”اني اعلم ما لاتعلمون“ يعني آءٌ ڄاڻان ٿو، جيڪي اوهان نه ٿا ڄاڻو. اهڙي طرح ”انسان“ الله تعاليٰ جو اهو راز بنيو، جنهن جي ملائڪن کي به خبر نه هئي. بعد ۾ علم جي بنياد تي، حضرت آدم عليه السلام ملائڪن تي برتر ۽ حاصل ڪئي ۽ حسد ۽ رقابت سبب ابليس - شيطان جي دائمي دشمني پراڻي، جنهن الله تعاليٰ جي حڪم مطابق، ملائڪن وانگر، حضرت آدم عليه السلام کي سجدو ڪري سندس برتري ۽ فضيلت جو اعتراف نه ڪيو. شيطان بيبي حوا، زوج حضرت آدم عليه السلام معرفت، حضرت آدم عليه السلام کان الله تعاليٰ جي پهرين نافرماني سرزد ڪرائي ۽ جنت جي ابدي ۽ آرام ده زندگي

کسائي. بعد ۾ سندس فرزند قاييل جي دل ۾، پنهنجي ڀاءُ هابيل جي قرباني قبول پوڻ سبب، حسد جي باهر ڀڙڪائي جنهن وچان هن پنهنجي ڀاءُ جو قتل ڪري، ڌرتي تي پهريون ناحق انساني خون وهايو. اهو ڏينهن، هيءُ ڏينهن انسان جو هي بيهودو عمل اڃا جاري آهي.

حضرت آدم عليه السلام جي غلطي، بني آدم ۾، ٻن طريقن سان جاري رهندي اچي ٿي: (۱) جهالت، جنهن سبب انسان پنهنجي علم ۽ عقيدتي تي پنهنجي وهم ۽ خيال جو غلاف ويڙهي، ٻين انسانن سان رت وهائڻ جي حد تائين وڙهندو ۽ فساد مچائيندو رهي ٿو ۽ (۲) عجلت ۽ خود سري سبب، پنهنجي اختيارات جو ناجائز ٽڪڙو ٽڪڙو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ۽ وڃي اوجھڙ پوي ٿو، جهڙي طرح حضرت آدم عليه السلام منع ڪيل وڻ جو ميوو کائي، جنت مان نرڙجي ڌرتي جي ڏکڻ ڏاکڻ واري زندگي ۾ داخل ٿيو هو. حضرت آدم عليه السلام پنهنجي غلطي کانپوءِ توبه ڪئي هئي ۽ اڄ جو انسان به پنهنجي غلطين تي توبه ڪري ٿو، ليڪن توبه جنهن جي معنيٰ آهي موتي اچڻ يا الله جي ڏسيل سنئين راهه تي بيهڻ هلڻ سونظر نه ٿو اچي؛

”مين نه سو بار کي توبه، پر نه نبهائي توبه

مين بهي ايسا توبه شڪن هون ڪه الاهي توبه“

هدايت ۽ توبه جي واٽ ڏسڻ لاءِ، الله تبارڪ و تعاليٰ هادين ۽ پيغمبرن جو سلسلو شروع ڪيو، هر زماني هر قوم ۽ هر ملڪ ۾ انهن مان ئي نبي پيدا ڪيا ويا. سورة ”مريم“ جي آيت ۵۸ مطابق حضرت آدم عليه السلام جي اولاد ۾ گهڻائي نبي پيدا ٿيا جيڪي نيڪين سان مالا مال هئا. عام روايت موجب سوا لک نبي ٿي گذريا آهن.

حضرت آدم عليه السلام: عمر هڪ سؤ سال ۽ ڏهه ڏينهن (موسم بهار) بخارسبب مڪي شريف جي قريب جبل ابو قبيس ۾ وفات ڪيائين، جتي سندس مزار مبارڪ آهي. بائيبل مقدس مطابق سندس عمر ۹۳۰ سال ٿي. ”شئوسو“ شهر ۾ هن پهريون انساني معاشره قائم ڪيو جتان نبوت جو سلسلو شروع ٿيو.

حضرت نوح عليه السلام تائين، اٺ انبياء ڪرام ٿي گذريا، جن جا

نالاسلامي فرمن مطابق (۱) حضرت شيث (شيت) بن حضرت آدم عليه السلام (۲) انوش (۳) قينان (۴) مهليل (۵) يارد (۶) ادرس (۷) متوشلحه ۽ (۸) لامڪ عليهم السلام آهن.

حضرت نوح بن لامڪ عليه السلام: آدم ثاني، جنهن کان عظيم طوفان بعد موجوده انساني نسل ٻيهر جاري ٿيو. انهي پهرئين دور ۾، بائيبل مقدس جي پيدائش واري باب مطابق، جيڪي نبي ٿي گذريا انهن جا نالا: شيث (Seth)، انوش، قينان، مهليل، يارد، اخنوخ، متوشلحه، لامڪ ۽ نوح ڏيکاريل آهن. اهڙي طرح قرآن شريف ۾ جنهن نبي ڪريم جو ذڪر حضرت ادرس عليه السلام جي نالي سان ڪيل آهي انهيءَ کي بائيبل مقدس ۾ حضرت اخنوخ عليه السلام جي نالي سان ڄاڻايو ويو آهي. حضرت شيث عليه السلام جي عمر ۷۰ سال، انوش يا انوخ عليه السلام جي عمر ۸۹ سال، حضرت مهليل يا مهلائل عليه السلام جي عمر ۵۶ سال، حضرت اخنوخ يا ادرس عليه السلام عمر ۹۳ سال ۽ حضرت نوح عليه السلام جي عمر ۹۵۰ سال ملي ٿي، جيڪا بائيبل مقدس (پيدائش باب - ۹) ۽ قرآن شريف (سورة العنكبوت آيت ۱۴) مطابق صحيح تسليم ڪئي وڃي ٿي؛ اسان نوح کي سندس امتين ڏانهن موڪليو، جن وٽ هو ۹۵۰ سالن تائين رهيو."

مفسرين جي راءِ مطابق، حضرت نوح عليه السلام کان حضرت ابراهيم عليه السلام تائين، وچين عرصي دوران سندس رهبري (دين) جو اثر ۹۵۰ سالن تائين رهيو، خود حضرت نوح عليه السلام جي عمر فقط ۱۲۰ سال ٿي^۱؛ ليڪن بائيبل مقدس مطابق حضرت نوح عليه السلام ڇهه سؤ سالن جي عمر ۾ هو^۲، جڏهن طوفان نوح ڌرتي کي غرق ڪيو. عيسائي عالمن جي راءِ آهي ته حضرت ابراهيم عليه السلام، حضرت نوح عليه السلام کان ۹۵۲ سال پوءِ پيدا ٿيو^۳؛ قرآن شريف جي لفظن " امت وٽ رهڻ " جو مطلب حضرت نوح عليه السلام جي نبوت جي اثر يا عرصي، جنهن بعد ٻيو نبي آيو، جي معنيٰ ۾ به وٺي سگهجي ٿو.

اهڙي طرح حضرت آدم عليه السلام کان پوءِ ٻيو نبي هو. ليڪن بائيبل مقدس جي جيني سز (پيدائش) باب ۹ آيت ۲۵ ۾ لکيل آهي ته

حضرت نوح عليه السلام کانپوءِ سندس فرزند حضرت سام جي اولاد ۾ نبي ٿي گذريا. عيسائي عالمن جي بيان مطابق ”ڪافي عرصي بعد“ ”سام“ جو نسل (سامي) ايشيا کنڊ ۾ آباد ٿي ويو، ”حام“ جو نسل (حامي) افريقا ۽ يافث جو نسل يورپ کنڊ ۾ ڦهلجي ويو. ”سام“ ۽ ”حام“ جي اولاد جي وچ ۾ هميشه دشمني رهي. حضرت نوح عليه السلام کي اهي ٽي پٽ سام، حام ۽ يافث ٿيا. پيهر آباد ڪيل ڌرتيءَ جو وچون حصو يعني فلسطين، شام، اسيريا، فارس ۽ حجاز جا علائقا سام جي اولاد آباد ڪيا. افريقا ۾ نائيجيريا، نوبييا ۽ حبش حام جي پٽن والاريا ۽ يورپ ۾ اسپين، فرانس، يونان، بلغاريا، ترڪي ۽ آرمينيا، حضرت نوح عليه السلام جي ٽئين پٽ حضرت يافث جي اولاد جي هٿ هيٺ رهيا. ۱۵

حضرت نوح عليه السلام جو عظيم طوفان عالمگير هو، يا ايتري قدر محدود علائقي اندر هو جو بابل جي ڏکڻ ۾ ان جو ڪجهه اثر نه ٿيو؟ ”تاريخ بائبل“ جو مؤلف بشپ ٿامس اسٽيڪ هائوس (۱۷۵۲ع) ۱۶۸۰ع) لکي ٿو ته ”جيڪڏهن اسان ڌرتي جي گولي جو دورو ڪري، هر آبهوا جي رهواسين جي باري ۾ معلوم ڪريون ته معلوم ٿيندو ته هن طوفان جي شهرت دنيا ۾ آهي ۽ دريافت ڪيل دنيا جي هر حصي ۾ ان جي باري ۾ ڪجهه شواهد موجود آهن. آمريڪي انهي کي تسليم ڪري بحث هيٺ آڻن ٿا. چيني پنهنجي الڳ روايت رکن ٿا. افريقا جون قومون پنهنجون ڪهاڻيون الڳ ٻڌائن ٿيون. يورپ جي ملڪن ۾ ان جون تباهه ڪاريون اهي ئي آهن، جيڪي حضرت نوح عليه السلام جي دور ۾ هيون. اهڙي طرح پوري ڌرتي تي هن طوفان جو سراغ ڪنهن نه ڪنهن طرح ضرور ملي ٿو.“ تاهم ڪجهه اسلامي عالمن جو بيان هڪ محدود علائقي سان تعلق رکي ٿو. ”ابوالفدا“ جي تاريخ مطابق حضرت نوح عليه السلام جي پيڙي ڏهين رجب تي رواني ٿي ۽ ڇهه مهينا لوڏا ڪائيندي ”موصل“ جي قريب ”جودي“ جي جبل تي وڃي بيٺي. ”ابن الاثير“ لکي ٿو ته ايران وارن کي ته هن طوفان جي ڪابه خبر نه هئي. اهڙي طرح ڪجهه عالمن جو خيال آهي ته بابل جي جنوب ۾ اهو طوفان آيو ٿي ڪونه هو! تاهم حضرت نوح عليه السلام جي اولاد جو سڄي ڌرتي تي پکڙجي وڃڻ، جيئن هاڻي تسليم ڪيو

وڃي ٿو، عالمگير طوفان جي امڪان کي قوي ڪري ٿو.

حضرت سام بن نوح عليه السلام جي نسل ۾ اسلامي ذريعن مطابق، ارفخشد، شالغ، عابر، فالغ، رعو، سروغ، ناحور، تارخ ۽ حضرت ابراهيم عليه السلام جا نالا مشهور آهن.^{۱۸} هي سامي (Semetic) نسل شمار ٿئي ٿو ۽ انهن جي آبادڪاري دجله جي اڀرندي ڪناري سان ڏيکاريل آهن. مذهب جي لحاظ کان هو وحدانيت جا قائل هئا ۽ انهيءَ جي تبليغ ڪندا هئا. حضرت سام جي فرزند حضرت ارفخشد جي نالي جي معنيٰ آهي ”ڌڻي (چراغ) جي روشني“ ان جو فرزند ”شالغ“ ۽ ان جو فرزند ”عابر“ هڪ ٻئي پٺيان توحيد جا مبلغ هئا.

ڪلدانين جي مدد سان، حضرت عابر بن شالغ، حضرت حام بن نوح عليه السلام جي اولاد حامي نسل وارن جو مقابلو ڪيو ليڪن پڇي نه سگهيو، تنهن ڪري هجرت ڪري دجله ۽ فرات درياهن جي وچ واري علائقي ۾ هن اچي پنهنجي امت کي آباد ڪيو. سندس زبان ”عبراني“ هئي. حضرت عابر کانپوءِ سندس فرزند حضرت ”فالغ“ جانشين ٿيو جنهن هڪ عالمي عهدنامہ هيٺ ايشيا، افريقه ۽ يورپ کنڊن کي ڌار ڌار سامي، حامي ۽ يافثي نسلن جي ملڪيت هيٺ آندو.^{۱۹}

حضرت نوح عليه السلام جي باقي پٽن، ايلام، ايشور، لاٿود ۽ آرم جي اولاد مان ايلام جو نسل عراق عجم ۾ آباد ٿيو ۽ انهي علائقي تي ”ايلام“ نالو پيو. اڳتي هلي اهي ايلامي (عيلامي) قوم جي نالي سان تاريخ ۾ مشهور ٿيا. ايشور جو اولاد اشوري (Assyrians) جي نالي سان مشهور ٿيا ۽ ”نينوا“ انهن جو مرڪزي شهر هو. لاٿود جو اولاد لائيئن (Lydian) جي نالي سان مشهور آهي ۽ آرم جي نسل مان ”عاد“ اوليٰ ۽ ”عاد ثاني“ يعني عاد ۽ ثمود جا سرڪش قبيلا وجود ۾ آيا. عاد بن عود بن آرم جي نسل عربستان جي حضر موت جي علائقي ۾ ”احقاف“ جو ريگستان وسايو ۽ ثمود بن ڪثير بن آرم جي نسل عربستان ۽ شام جي سرحد تي ”حجر“ جي علائقي ۾ ”وادي القري“ (ڪرسان) آباد ڪيو.

حضرت حام بن نوح عليه السلام جي فرزندن جا نالا: ڪوش، مصرائيم، ٿٽ ۽ ڪنعان ڄاڻايا وڃن ٿا. انهن مان ”مصرائيم“ جي نسل مصر

جو ملڪ آباد ڪيو ۽ انهيءَ تي اهو نالو پيو. ڪنعان جي اولاد "فلسطين" والاريو ۽ انهيءَ تي اهو نالو پيو. "ڪوش" ۽ "تت" جو اولاد عراق ۽ اردن جي علائقن ۾ رهيو ۽ انهن ۾ ڪوش نسل وڌيڪ نمايان ٿيو.^{۲۱}

حضرت نوح عليه السلام جي قوم:

دجله - فرات جي وادي "ميسوپوٽيميا" ۾ "اراراط" نالي هڪ ٻيٽ هو، جيڪو "ديار بکر" کان "بغداد" تائين پکڙيل هو. اتان اڳتي "اراراط" جو پهاڙي علائقو هو. توريت مقدس مطابق انهي پهاڙي سلسلي ۾ "جودي" جو مقام هو جنهن اراراط ۽ جارجيا جي پهاڙي سلسلن کي ملايو ٿي. انهن صدي عيسوي تائين اتي نوح جي ٻيڙي جو عبادتگاه موجود هو، آرمينيا جا جبل به "اراراط" جي علائقي ۾ واقع آهن، جتي هڪ لک چاليهه هزار چورس ميلن ۾ حضرت نوح عليه السلام جي قوم آباد هئي.^{۲۲}

بائبل مقدس مطابق حضرت نوح عليه السلام، حضرت آدم عليه السلام جي ڏهين پشت ۾ هو،^{۲۳} بابل جي تلمود (Babylonian Tal-mud) ۾ سندس نالو اطناشتيم (Utnapishtim) ڏيکاريل آهي ۽ سندس ستن احڪامات جو ذڪر ملي ٿو؛ بت پرستي ۽ خدا جي نالي جي توهين ڪرڻ کان منع، قتل، زنا ۽ ڦرلٽ کان منع ۽ عدالتن قائم ڪرڻ جو حڪم انهن ۾ شامل هئا. طوفان ۽ ٻيهر آبادي بعد آخري حڪم مطابق زنده جانور جو گوشت ڪپي کائڻ کان منع ڪئي وئي.^{۲۴} پيدائش واري باب تائين جي ۲۷-۱۸ آيتن ۾ حضرت نوح عليه السلام جي شراب نوشي ۽ زنا جو ذڪر ڪيل آهي، جيڪو ساڳئي ذريعي ۾ حضرت نوح عليه السلام جي ڄاڻايل احڪامات مطابق غلط ۽ بي بنياد نظر اچي ٿو. حضرت نوح عليه السلام جي طرفان ڪنعاني تهذيب جي بيخ ڪني ڪيل آهي، ڇاڪاڻ ته ڪنعان سندس نافرمان پوتو هو.

حضرت نوح عليه السلام جا ست احڪامات، دراصل، انساني حقن جو پهريون عالمي پڌرنامو آهي. ليڪن جنهن قوم جا اخلاقي معيار بيحد پست هئا انهيءَ قوم لاءِ هن پڌرنامي يا الاهي احڪامات تي عمل ڪرڻ

طوفان نوح

بائبل مقدس مطابق، ”..... خداوند ڏٺو ته زمين تي انسان جي بچڙائي وڌي ويئي آهي ۽ هن جي دل جو هر ڪو خيال ۽ تصور به سدائين بچڙائي سان ڀريل آهي (۵ : ۶) ۽ خداوند چيو ته جنهن انسان کي مون پيدا ڪيو آهي، تنهن کي آءٌ، زمين تان، مٿائي ڇڏيندس انسان توڙي حيوان کي، سرندڙ جيتن توڙي هوا جي پکين کي.... (۶ : ۱) پر ”نوح“ تي خدا مهرباني جي نظر ڪئي (۸ : ۱). پوءِ خدا ”نوح“ کي چيو ته : تون ديال جي ڪاٺ مان پنهنجي لاءِ هڪڙي ٻيڙي ٺاه ۽ ان ٻيڙيءَ ۾ ڌار ڌار ڪوئيون ٺاه ۽ ٻيڙي کي اندران ۽ ٻاهران رال لڳاءِ (۱۵ : ۶) اها ٻيڙي اهڙي طرح ٺاه جو انهيءَ جي ڊيگهه ٽي سؤ هٿ ۽ ويڪر پنجاهه هٿ ۽ اوچائي ٽيهه هٿ ٿئي (۱۶ : ۱۶) ۽ ٻيڙيءَ ۾ هڪڙي دري به ٺاهج مٿان کان وٺي هڪ هٿ تائين اٿي پوري ڪڇ ۽ انهيءَ جي پاسي ۾ ٻيڙيءَ جو در ڪڇ ۽ انهيءَ ۾ ٽي طبعا ٺاهج؛ پهريون سڀ کان هيٺ تنهنجي مٿان ٻيو ۽ ٽيون (۱۷ : ۱)، تون، تنهنجا پٽ، تنهنجي زال ۽ تنهنجي پٽن جون زالون اچي ٻيڙيءَ ۾ رهو (۱۹ : ۱) سڀني جانورن مان به به تون پاڻ سان گڏ ٻيڙي ۾ آڻج ته اهي تو سان گڏ جيئرا رهن، اهي نر مادي هجن. (۲۹ : ۱۶) پکين مان به هر ڪنهن قسم جا به، جانورن مان هر ڪنهن قسم جا به ۽ سرندڙ جيتن مان هر ڪنهن قسم جا به، تو وٽ اچن ته اهي جيئرا رهن. (۲۱ : ۶) ۽ سڀ ڪنهن قسم جو کاڌو جو کائبو آهي سو کڻي پاڻ وٽ گڏ ڪر ته اهو تنهنجي ۽ هنن جي لاءِ خوراڪ ٿئي (۲۲ : ۱) ڇالاءِ جو ستن ڏينهن کان پوءِ آءٌ ڇاليهه ڏينهن ۽ ڇاليهه راتيون زمين تي مينهن وسائيندس ۽ جيڪي به ساھوارا مون جوڙيا آهن تن سڀني کي برباد ڪندس (۵ :) ... جڏهن نوح جي عمر ڇهه

سؤ ورهين جي هتي تڏهن انهيءَ سال جي ٻئي مهيني جي سترهين تاريخ وڌي
 سمنڊ جا سيٺي چشما ڦاٽي پيا ۽ آسمان جون دريون پٽجي پيون (۱۲ :)
 چاليهه ڏينهن ۽ چاليهه راتيون زمين تي مينهن پئي پيو (۱۳ :) انهي ساڳي
 ڏينهن، نوح ۽ سندس ٽي پٽ " سم " (سام) " حام " ۽ " يافت " ۽
 " نوح " جي زال ۽ نوح جي پٽن جون زالون، اهي سڀ ٻيڙيءَ ۾ چڙهيا
 (۱۴ :) ۴۰۰۰ ۽ پاڻي زمين تي چڙهندو رهيو ۽ گهڻو وڏي ويو ۽ ٻيڙي پاڻيءَ
 تي ترڻ لڳي (۱۹ :) ۽ پاڻي تمام گهڻو چڙهيو، اهڙو جو جيڪي به وڏا جبل
 دنيا ۾ هئا، سي سيٺي ٻڏي ويا. (۲۰ : ۷) پاڻي انهن کان به ۱۵ هٿ مٿي
 هو ۽ جبل پاڻيءَ جي هيٺ اچي ويا (۶۰ : ۷) ... رڳو نوح ۽ ٻيا جيڪي
 سائس گڏ ٻيڙي ۾ هئا، سي وڃي بچيا (۲۴ :) ۽ ڏيڍ سؤ ڏينهن تائين پاڻي
 چڙهندو رهيو..... خدا زمين تي واءُ آندو ۽ پاڻي گهٽجي ويو (۱ : ۹)
 ڏيڍ سؤ ڏينهن کان پوءِ گهڻو گهٽجي ويو. (۴۰ : ۸) پوءِ ستين مهيني جي
 سترهين تاريخ ٻيڙي اچي " اراراط " جبل تي بيٺي (۵ : ۸) نوح جا پٽ
 جيڪي ٻيڙيءَ مان نڪتا، سي سم (سام) حام ۽ يافت هئا؛ ۽ " حام "
 " ڪنعان " جو پيءُ هو (۱۸ : ۹) اهي ٽيئي نوح جا پٽ هئا؛ ۽ انهن مان ئي
 ساري زمين ٻيهر آباد ٿي وئي..... (۱۹ : ۹) پوءِ " نوح " پوک ڪرڻ لڳو ۽
 هڪڙو ڊاڪ جو باغ لڳايائين (۲۱ : ۹) ۽ انهي جي ميءُ (شراب) پيئائين
 جنهن ڪري نشو چڙهي ويس ۽ پنهنجي تنبوءَ ۾ وڃي اڳهاڙو ٿيو (۲۲ :)
 ۹) جڏهن نوح نشي مان سجاڳ ٿيو تڏهن جيڪي سندس ننڍي پٽ
 سائس ڪيو هو، تنهنجي خبر پيس (۲۴ : ۹) تنهن تي چيائين ته لعنت هجي
 " ڪنعان " تي (حام جي پٽ تي) هو پنهنجي ڀائرن جي غلامن جو غلام
 ٿيندو (ڪنعان جي جاءِ تي " حام " پڙهڻ دوست ٿيندو) (۲۵ : ۹) ۽
 چيائين ته خداوند، سم (سام) جو خدا، سڳورو آهي؛ ڀلي ته " ڪنعان "
 هن جو غلام ٿئي ۲۷۰ : ۹ (۹) خدا " يافت " کي وڌائي ۽ سم (سام) جي
 تنهن ۾ رهي ۽ " ڪنعان " هن جو غلام ٿئي (۲۸ : ۹) طوفان کان پوءِ

”نوح“ ساڊا تي سؤ ورهيه جيئرو رهيو (۹:۲۸) ۽ نوح جي سموري عمر ساڊا نو سؤ سال هئي، پوءِ هو مري ويو (۹:۲۹) ”ڪوش“ (بن حام بن نوح) مان ”نمر“ پيدا ٿيو جو ملڪ ۾ هڪڙو زبردست پهلو ان هو (۱۰:۹) ... هن جي بادشاهت جي شروعات ”سنعار“ ملڪ جي ”بابل“ ”ارڪ“ ”اڪاد“ ۽ ” ڪانه“ مان ٿي. (۱۱: ۱۰) انهي ملڪ مان نڪري هو ”اسور“ ۾ آيو جتي ڪي شهر ٻڌائين جهڙوڪ ”نينوه“، ”رحوبو“ ۽ ”ڪلج“ (۱۲: ۱۰)

جديد تهذيب جي اوسر

قديم زماني جا چند مه سڙ، جيڪي باقي رهيا، انهن جديد تهذيب ۾ قدم رکيو ۽ جيڪي ائين ڪري نه سگهيا، سي غير مهذب رهجي ويا. مشرق ۾ انساني تهذيب جو آغاز محض تاريخ جي زماني کان اڳ جي دؤر جو خاتمو نه هو بلڪ ” انسان جي تاريخ“ جي هڪ وڏي پيشقدمي هئي. حضرت آدم عليه السلام کان انساني تهذيب جي اوسر جو مختصر خاکو هن طرح نظر اچي ٿو:

پنجين قرن قبل مسيح (۵۰۰۰ ق. م) دوران ڪپڙي اڻڻ ۽ تانو ٺاهڻ جو هنر حاصل ٿيو. اٽڪل ۳۰۰۰ ق. م ڦيٽي ۽ سڙه جو استعمال سڳيو ويو، خشڪيءَ تي گاڏيون ۽ پاڻيءَ مٿان پيڙا هلڻ لڳا، قديم سنڌ، مصر ۽ بابل جي تهذيبن ترقي ڪرڻ شروع ڪئي. ۲۵۰۰ ق. م ۾ سنڌو ماڻھري جي تهذيب، هڙپا ۽ موئن جي دڙن جي آثار قديمه مطابق، اوج تي هئي، يونان ۾، ۲۰۸۹ ق. م ڌاري ميسيني (Mycenae) جا تهذيبي آثار، ۱۸۵۶ ق. م ۾ آرگون، ۱۵۵۶ ق. م ۾ اٿينس، ۱۵۱۶ ق. م ۾ اسپارٽا ۽ ۱۴۷۴ ق. م ۾ گيلانور جون تهذيبون تاريخ جو حصو آهن. انهيءَ زماني ۾ قديم مصر ۽ يونان جي تهذيبن ۾، آبپاشيءَ جو نظام، تحرير جو فن، سنگتراشي ۽ ڌاتو جي ڪاريگري، بابل ۾ علم رياضيءَ جي ترقي، گهرن

جي اڏاوت ۾ ڄاميتري جولحاظ، ڪنڊون ۽ ٽي سو سٺ درجن جو گول، ٽي سو پنجهٽ ڏينهن جو سال ۽ چوويهن ڪلاڪن جو ڏينهن رات مقرر ڪرڻ ثابت حقيقتون آهن. بابل ۾ سڪا رائج هئا جڏهن ته باقي دنيا ۾ جنسن جي سڌي مٽاسٽا ڪرڻ جو طريقو اڃا هلندڙ هو. پنهنجي دور ۾ بابل وارن دنيا کي قانون سازي طرف راغب ڪيو. يورپ افريقا ۽ يونچ سمنڊ جي ساحلي علائقن سان جهاز راني جي ابتدا ٿي. انهي تجارت ۽ تهذيبي له وچڙ ۾ سنڌو ماٿري ۲۵۰۰ ق. م کان برابر جي شريڪ هئي. ۱۲۰۰ ق. م ۾ شيشو ايجاد ٿيو ۽ ۱۰۰۰ ق. م ۾ بابل جي شاهي فوج پهريون دفعو ڏاتو جا جنگي اوزار استعمال ڪيا، ۽ الف بي جي ابتدا ٿي. انهيءَ کان اڳ پٿر جا اوزار ۽ شڪلين وارا اکر استعمال ٿيندا هئا. گنگا جمننا واديءَ ۾ آريه هندو تهذيب اسري رهي هئي. مهاپارت جي لڙائي ۽ سري ڪرشن مهراج جو ڪردار هڪ منظم مذهب ۽ تهذيب جي عڪاسي ڪن ٿا. ۸۰۰ ق. م ۾ قديم يوناني فلسفي جو آغاز ٿيو. سن ۶۵۰ ق. م ۾ يوناني فلاسفر ٿيليس (Thales) ڌرتيءَ جي گول هجڻ جو ذڪر ڪيو. ۵۰۰ ق. م ۾ يونانين تاريخ ۽ فلسفي جي علمن کي باقاعده شڪل ڏني. انهيءَ کان اڳ ۶ صدي ق. م ۾ پٿاغورس (Pythagoras) رياضيءَ جا ڪجهه ابتدائي اصول وضع ڪيا، جيڪي ٽڪنڊي جي شڪل ۽ ان مطابق قانونن تي ٻڌل هئا. اهو جمهوريت ۽ تاريخ جو ابتدائي دور شمار ڪيو وڃي ٿو. ۳۰۰ ق. م ۾ اقليدس جديد ڄاميتريءَ جي علم جو بنياد وڌو ۽ ۲۸۰ ق. م ۾ اسطارڪس زمين کان سج ۽ چنڊ جو مفاصلو ماپيو. ۲۵۰ ق. م ۾ ارشميڊس (Archimedes) طبيعيات (Physics) جي علم جو بنياد وڌو، ڏه سال بعد سن ۲۴۰ ق. م ۾ ايراتوسٿينس (Eratosthenes) ڌرتي جي ٽولھ يا حجم (Mass) ۽ وزن (weight) جي ماپ تور ڪئي. علم جي فروغ لاءِ ضروري سهوليت ڪاغذ آهي، سن ۱۵۰ ق. م ۾ چينين (Chinese) اها ضرورت پوري ڪئي. سن ۱۰۰ ع ۾ هڪ يوناني فلاسفر

حڪيم، گالن (Galen) طب جي تعليم جو باقاعده آغاز ڪيو.

مصر ■ ميسوپوٽيميا جي تهذيب جي همعصر عظيم سنڌوماٿري جي تهذيب الڳ طور تي، پنهنجي قديم پٿر جي زماني واري تهذيب مان اسري. هن تهذيب ۽ سندس ملحق واقعن جي زماني جو تخمينو هن طرح لڳايو ويو آهي.

(۱) ميسوپوٽيميا ۾ شهري رياستن جي قيام مصر ۾ متحد رياست ۽ پرمڊس جي ابتدا ■ سنڌو ماٿري ۾ ڳوٺاڻي تهذيب جي الڳ ارتقاء جو زمانو ٿلهي ليڪي سن ۲۲۰۰ ق. م کان سان ۲۶۰۰ ق. م آهي. هڙپا، موئن جي دڙي جو پهريون دور ۲۰۰۰ — ۳۰۰۰ ق. م آهي.

(۲) ميسوپوٽيميا جي سميري تهذيب (۲۰۰۰ . ۲۵۰۰ ق. م) ۽ موئن جي دڙي ۽ هڙپا جي گڏيل تهذيب (۱۵۰۰ . ۲۵۰۰ ق. م) ان وقت جي دنيا جا تهذيبي گهوار هئا.

(۳) ”بابل“ ۾ حمورابي جي قانون جو اجرا ۽ هند - سنڌ ۾ ”آريا“ قبائل جي لڳاتار دراندازي ۽ آباد ڪاري اندازا سال ۱۵۰۰ . ۲۰۰۰ ق. م دوران ٿيندي رهي.

(۴) سن ۱۵۰۰ ق. م کان ۱۰۰۰ ق. م دوران سنڌو ماٿري جي تهذيب زوال پذير ٿي ۽ آريا تهذيب اسري؛ انهيءَ تهذيب جو بنيادي مذهبي پستڪ ”رگويد“ هتي ترتيب ڏنو ويو جنهن ۾ سنڌو ماٿري جي قومن ۽ سندن تهذيب ۽ تمدن جي تباهيءَ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. منڊل ۱۰، سوڪت ۷۵ ۾ سنڌ جي سڀيتا ۽ شاهوڪاريءَ جي واکاڻ پڻ ڪيل آهي.

(۵) انهيءَ ساڳي دور (۱۰۰۰ . ۱۵۰۰) ق. م ۾ سنڌو ماٿري کان گهڻو پري ميڪسيڪو (Mexico) ۾ اولمڪ تهذيب (Olmec Civ- ilization) جو آغاز ٿيو ۽ ايشيا ماٿينر (ترڪي، شام ۽ لبنان جي شمالي علائقي) ۾ ”هتي“ قبائل، مصر جي فرعون توتن خامن جي شهنشاهيت ■ مصر مان، حضرت يوسف عليه السلام جي زماني ۾ آباد ٿيل يهودين جي ملڪ نيكالي جا واقعا تاريخي رڪارڊ ۾ شامل ڪيا ويا آهن.

(۶) ”چين“ جي قديم پيلي درياھ جي تهذيب (Yellow River)

(Civilization ۱۰۰۰ - ۲۰۰۰ ق. م جو زمانو ڏيکاري ٿي، ۽ "جيان" جي قديم روايتي تهذيب جو دور اٽڪل ۲۰۰۰ ق. م کان شروع ٿئي ٿو انهيءَ سال "يا ميتو" قبيلي باقي سڀني چپاني قبيلا تي فتح حاصل ڪئي.

(۷) سن ۱۰۰۰ ق. م کان ۵۰۰ ق. م تائين سنڌو ماڻھو ۽ برهمڻ جي آبادڪاري، مهاپارت جي لڙائي ۽ هري ڪرشن مهراج ۽ يادو قبيلي جون "مٿرا" ۽ "دوارڪا" ۾ بادشاهتون، گوتم ٻڌ ۽ مهاوير جا زمانو ۽ سندن ڌرم ٻڌ ۽ جين مت جو زمانو ۽ آريا برهمڻن جي زوال ۽ ڪتري راجائن جي مڪمل اقتدار جو زمانو هو. چين ۾ ڪنفيوشس (۴۷۹ - ۵۵۱ ق م Confucius) جي مذهب ۽ فلسفي ۽ ايران ۾ زرتشي مذهب (Zoroastrianism) ۽ پارسي شهنشاهيت جو دور هو. وچ مشرق ۾، آشورين (Assyrians) جي شهنشاهيت عروج تي هئي، فنيقي (Pheonicians) يمن (ڏکڻ عربستان) مان نڪري هڪ مهذب ۽ فاتح قوم جي صورت ۾ اڀريا ۽ ليڊئن (Lydian) قوم تاريخ ۾ نمودار ٿي. يونان ۾ شهري رياست (City States) جي شروعات ٿي.

(۸) قديم يونانين جي تاريخ ۲۶۰۰ ق. م کان شروع ٿئي ٿي جڏهن "ڪريٽ ٻيٽ تي مينوئي تهذيب (Minoan Civilization) جو آغاز ٿيو. ۱۶۰۰ ق. م ۾ خود يونان (Greece) اندر ميسيني تهذيب (Mycenaean Civilization) جي شروعات ٿي ۽ ۹۶۰ ق. م تائين مٿي ڄاڻايل، شهري رياستون (City States) قائم ٿينديون رهيون، سن ۷۶۰ ق. م ۾ يونانين، يونج سمنڊ جي ساحل سان پنهنجون نو آباديون قائم ڪرڻ شروع ڪيون.

(۹) سن ۴۹۰ ق. م يونانين ۽ ايرانين جي وچ ۾ جنگيون لڳيون، جن ۾ "ٿروجن" جي جنگ ۴۸۰ ق. م ڦاري لڳي. يوناني مورخ هيرودوٽس انهي جنگ جو احوال لکيو جتان نثر ۾ باقاعده تاريخ نويسيءَ جي شروعات ٿي. هن جنگ ۾ سنڌي سپاهين ايرانين جي شهنشاه زركس طرفان حصو ورتو. سن ۴۷۹ ق. م کان ۴۲۹ ق. م تائين، يونان جي تاريخ جو سونهري دور شمار ٿئي ٿو. سن ۴۳۱ ق. م کان ۴۰۱ ق. م تائين پيلوپونيشن لڙاين (Peloponesian Wars) سبب اٿينس ۽ سپارٽا جي

شهری ریاستن جي وچ ۾ رساڪشي جو دور رهيو. سن ۲۲۸ ق. م ۾ يوناني شهری ریاست مئڪدونیا (Macedonia) جي بادشاه فلپ، باقی تمام یونانی شهری ریاستون فتح ڪري، پنهنجي بادشاهیت ۾ شامل ڪیون. ۲۲۶ ق. م کان ۲۲۲ ق. م تائين سکندر اعظم جي دنیا فتح ڪرڻ جو زمانو هو.

(۹) رومن رعیتي راج (Roman Republic) جو آغاز تقریباً ۵۰۹ ق. م ۾ ٿيو. سن ۴۹۴ ق. م ۾ روم جي حڪومت اٽلی جي ٻیت تي قبضو ڪيو. سن ۲۶۴ ق. م کان ۱۴۶ ق. م تائين ٽي پیونڪ لڙایون (Punic Wars) لڳيون ۽ وري ۱۲۲ ق. م ۾ گراڪی (Gracchi) پائرن ریاستي نظام ۾ سڌارڻ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي، جن ۾ بي زمین هارين کي زمین جا حق ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. آخرڪار رومن سینیٽ اها رٿ رد ڪئي. سن ۶۰ ق. م ۾ رومن رعیتي راج ۾ ٽڌري حڪومت (Triumvirate) پهريون دفعہ قائم ٿي ۽ سن ۴۷ ق. م کان سن ۴۴ ق. م تائين ”روم“ تي ”جولیس سیزر“ جو قبضو هو، ”مصر“ ۾ ”کلویسٽرا، (کلویطره) جي حڪومت جو زوال آيو ۽ سیزر جي مدد سان ٻیهر اقتدار حاصل ڪیائين ۽ سن ۲۷ ق. م خود رومن رعیتي راج جو خاتمو ٿيو.

(۱۰) رومن شهنشاهیت (Roman Empire) جو آغاز سن ۳۱ ق. م ۾ ٿيو ۽ سن ۱۸۰ ع تائين رومن تهذيب جو سونهري دور، ”پئڪس رومانا“ ٿي گذریو. سن ۶۶ ع کان ۷۰ ع تائين ”جودی“ ۾ بغاوت ٿي. هي مسیحي مذهب جي عروج ۽ ان تي رومن ستم ظریفی جو دور هو. ۲۰۲ ع ۾ سینی آزاد رومن شهرین کي شهریت جا حقوق ڏنا ویا. ۳۲۷. ۲۱۴ ع ڊایوڪلیٽئن ۽ کانستنتائین جو ٻڌو مطلق العناني جو دور هلیو، سن ۳۷۶ ع ۾ جرمن قوم مان وزیگات (Visigoth) ”ڊئنیوب“ ندي پار ڪري پنهنجي تاریخي ڪردار جو آغاز ڪيو. سن ۲۷۸ ع ۾ ائڊریا نپل جي لڙائی (Battle of Adrianople) لڳي جنهن ۾ ”وزیگات“ حملہ آورن ”رومن“ لشکر کي شڪست ڏني جیڪاروم لاءِ تباہ ڪن ثابت ٿي. ”جرمن“ ۽ ”هن“ قبیلا، رومن شهنشاهیت ۾ دراندازی ڪرڻ لڳا، مغربی

رومن شهنشاهيت هائي ڪجهه ڏينهن جي مهمان هئي. سن ۴۱۰ع ۾ وزیگاتن "روم" ۾ ڦرلٽ ڪئي. ڪجهه "هن" "قبیلا" "هنگري" ۾ آباد ٿيا، ۽ ٻيا "ایشيا" طرف واپس ويا. سن ۴۵۵ع ۾ هڪ ٻئي وحشي قبيلي "ونڊل" (Vandals) "روم" ۾ تباهي مچائي، آخرڪار ۴۷۶ع ۾ مغربي رومن شهنشاهيت خود پنهنجي سپاه هٿان پوري ٿي وئي ۽ ڪيترن وحشي قبيلن انهي جي علائقن تي قبضو ڪيو. انهن مان گهڻن مسيحي مذهب اختيار ڪيو.

(۱۱) رومن دور جو اهم ترين تاريخي واقعو، حضرت عيسيٰ عليه السلام (غالباً ۴۳-۴۰ ق. م) جي ولادت ۽ مسيحي مذهب (Christianity) جو اجراء آهي؛ غالباً ۶۵-۳۵ع دوران "پال" جي تبليغي سرگرمين ان کي زور وٺرايو ۽ رومن شهنشاهيت کي خطرو محسوس ٿيو، تنهن ڪري سن ۶۴ع کان مسيحي مذهب اختيار ڪرڻ وارن خلاف ظلم ستم جو دور شروع ٿيو جيڪو سن ۳۱۲ع ۾ مسيحيت کي مذهبي رواداري جو درجو ڏيڻ سان جهڪو ٿيو ۽ تبليغي سرگرمين ٻيهر زور ورتو. جنهن جي نتيجي طور سن ۳۹۵ع ۾ "مسيحيت" (Christianity) کي رومن شهنشاهيت جو سرڪاري مذهب قرار ڏنو ويو.

جدید مغربي تهذيب جا عوامل:

(۱۲) مسيحيت (Christianity) جي ابتدا، رومن شهنشاهيت ۾ ٿي ۽ ان تي رومن قانون ۽ نظام جو بيحد اثر ٿيو، سرڪاري مذهب جي حيثيت ملڻ بعد، ان جي اشاعت ۾ بي پناهه اضافو ٿيو. قرون وسطي ۾، يعني جديد تهذيب جي وچين هڪ هزاري دور ۾، مغربي يورپ اندر جيڪا مغربي تهذيب اسري، "مسيحيت" ان جو مکيه عنصر بڻي.

ازانسواءِ "رومن تهذيب" قديم يونان جي فلسفي، ادب، سائنس ۽ فنون لطيفه کي نه صرف زنده رکيو پر ان ۾ اضافو ڪيو ۽ ان کي مغربي يورپ ۾ پکيڙيو، علم ادب جي دنيا ۾ "قديم روم" جي "لاطيني" ٻولي شهنشاهيت جي زوال بعد به زنده رهي ۽ هڪ هزار سالن تائين تعليم ۽ ادب

جي واحد زبان هئي. رومن قانون به ساڳي طرح جاري رهيو. هڪ تاريخ دان جي قول مطابق روم دنيا کي ٽي دفعا فتح ڪيو: پهرين دفعي لشڪر سان، ٻئي دفعي پنهنجي مسيحي مذهب سان ۽ ٽئين دفعي پنهنجي قانون سان. رومن حڪمرانن جا، پوئج سمنڊ جي علائقي ۽ جرمني خواهه انگلينڊ ۾ اڏيل شهر اڄ به موجود آهن، رومن تهذيب، تمدن، قانون ۽ مذهب (مسيحيت) هڪ ٻين الاقوامي حيثيت حاصل ڪئي آهي. جيڪا ناعاقبت اندیش حڪمرانن ۽ فوجي جنرلن جي تباه ڪارين جي باوجود، ختم نه ٿي سگهي، اهي فقط رومن شهنشاهيت کي ختم ڪري سگهيا، هڪ عالمي رياست جو تصور اڃا باقي آهي، جنهن ۾ گلوبلائيزيشن (Globalization) ڪامن هيومن ڪلچر (گڏيل انساني ثقافت) عالمي ييشنڪ ۽ عالمي تجارت جون ڪوششون دنيا کي هڪ گلوبل وليج يا عالمي ڳوٺ ۾ تبديل ڪري ڇڏن ته ڪو عجب نه آهي.

(۱۲) مغرب (يورپ) ۾ رومن شهنشاهيت جي زوال جي باوجود مشرق جي تمدن ۽ امير علائق ۾ ”بزنطيني رومي شهنشاهيت، هڪ هزار سالن تائين باقي رهي، جيڪا اسلامي فوجن هٿان سن ۱۴۵۳ع ۾ اختتام پذير ٿي. قديم دنيا جي ثقافت ۽ شهري تهذيب، يورپ (مغرب) ۾ رومن شهنشاهيت جي زوال بعد، وحشي قومن جي تسلط هيٺ تباه ۽ برباد ٿي وئي، ليڪن بزنطيني مشرقي رومن شهنشاهيت انهيءَ ثقافتي ورثي کي ايندڙ اسلامي تهذيب لاءِ زنده رکيو.

تهذيب جي تاريخ جو مجموعي خاکو:

حضرت آدم عليه السلام کان تاريخ جي دور، يعني پنجين صدي قبل مسيح تائين، بني آدم جي تهذيب مسلسل ترقي ڪندي رهي آهي تهذيبي ترقي جيڪا نوح جي طوفان کان اڳي ٿي هئي. انهيءَ جو ڪو نالو نشان باقي نه رهيو ۽ انهيءَ عظيم ٻوڏ ۽ مڪمل تباهي کانپوءِ، جيڪا تهذيب اسري، انهي جا سنگ ميل، آثار قديمه ۽ تاريخ جا دفتر موجود آهن، موجوده دنيا جي قديم تهذيبن جي ابتدا حضرت نوح عليه السلام جي زماني (۾

۲۹۴۸ / ۲۲۰۳ ق - م) کان ٿئي ٿي. اهي تهذيبون سندس ٽن فرزندن: سامر، حام ۽ يافث جي نسلن جون برپا ڪيل آهن؛ قديم مصر جي تهذيب، بابل جي تهذيب ۽ سنڌو ماڻھو جي تهذيب کانپوءِ، آريا ۽ يوناني تهذيب، انهن نسلن جي مسلسل تهذيبي ترقي جا شواهد پيش ڪن ٿيون. هڪ مختصر مجموعي خاڪو، زماني وار، هن ريت ذهن نشين ڪري سگهجي ٿو:

- (۱) بابل جي مجموعي تهذيب جو دور ۵۳۹ - ۴۰۰ ق - م .
- (۲) مصر ۾ " مينيس " حڪومت ۽ تهذيب ۲۹۰ - ۲۲۰ ق - م .
- (۳) بابل ۾ " سميري " حڪومت ۽ تهذيب ۲۰۰۰ / ۳۰۰۰ ق - م .
- (۴) سنڌو ماڻھو جي سڀيتا جو پهريون دور ۲۳۵۰ / ۳۵۰۰ ق - م .
- (۵) آريا ۽ يوناني تهذيبن جا اوڻي آثار ۱۰۰۰ - ۳۰۰۰ ق - م .

مصر ۾ " مينيس " شاهي خاندان بعد مسلسل سياسي، مذهبي ۽ ثقافتي ترقي ٿيندي رهي. پنجين شاهي خاندان جي دور (۲۳۴۵ / ۲۴۹۴ ق - م) جا شواهد؛ " پيلرمو " جا آثار قديم، اهرام مصر، سج جو مندر ۽ پٿرن تي اڪريل تاريخي واقعا؛ " لبيا " سان لڙاين جو احوال " نبيا " ۽ " پنت " سان تجارتي تعلقات جا ثبوت وغيره موجود آهن. اهو مذهبي پيشوائن جي اقتدار جو دور هو. سن ۲۰۰۰ ق - م ڌاري هڪ ريڊار قبيلي " هائڪسوس " مصر جي حڪومت تي قبضو ڪيو، جيڪو سن ۱۷۰۰ ق - م تائين قائم رهيو. انهي دوران ٻارهين شاهي خاندان (۱۷۸۶ - ۱۹۹۱ ق - م) فتوحات ۽ ڪاريگري جي ترقي سبب شهرت حاصل ڪئي. هائڪسوس فرعون " ائپيائي " جي زماني ۾ سامي پيغمبر حضرت يوسف عليه السلام (۱۶۸۹ - ۱۷۰۷ ق - م) ارڙهن سال مصر جو وزير اعظم هو، کانئس اڳ حضرت ابراهيم عليه السلام ۱۹۹۶ ق - م ڌاري مصر ۾ آيو ۽ ٽي صديون پوءِ حضرت موسيٰ عليه السلام جو دور (۱۵۷۱ - ۱۶۹۱ ق - م) ٿي گذريو جنهن ۾ بني اسرائيل مصر مان آزاد ٿي فلسطين طرف روانا ٿيا.

مصر جو قديم نالو " ڪيمٽ " هو، جنهن جي معنيٰ هئي " ڪاري ٽرتي "؛ حضرت نوح عليه السلام جي فرزند " حام " انهيءَ کي آباد ڪيو. " حام " جي معنيٰ به " ڪارو " هئي، جنهن سبب سندس نوآبادي تي نالو پيو " حام اتوت "، معنيٰ ڪاري مٽي. حضرت حام بن نوح عليه السلام

جي هڪ فرزند مصرايم انهيءَ اباڻي ملڪ کي وڌيڪ ترقي وٺرائي، جنهن ڪري ملڪ تي ”مصر“ نالو پئجي ويو. مصر جي هڪ بادشاهه ”عوسراين“ پاڻ کي ”فرعون“ سڏرايو ۽ پوءِ اهو مصر جو شاهي خطاب بنجي ويو. ”رع“ معنيٰ ”سج“ ۽ سج کي خدا جو جسماني روپ ۽ ”ايپس“ يا ”پتاهه“ معنيٰ ڊگهو، انهي کي خدا جو حيواني روپ قرار ڏئي، مصر جو قديم مذهبي نظام قائم ٿيو. پنجين شاهي خاندان (۲۴۲۰ - ۲۵۶۰ ق - م) جي بادشاهن پنهنجي نالي پٺيان ”رع“ جو اضافو ڪيو، جن مان ”ساهورع“ کان پوءِ ”عوسراين رع“ فرعون جو لقب اختيار ڪيو. سندس مقصد پاڻ کي رع خدا جو اوتار ظاهر ڪرڻ هو. اهو ”بادشاهه جي خدائي حق“ جي نظريه جو آغاز هو. مصر ۾ ڪل ۲۶ شاهي خاندان ٿي گذريا؛ انهن جو عرصو هن ريت معلوم ڪيو ويو آهي:

- (۱) پهريون ۽ ٻيو شاهي خاندان ۲۷۸۰ - ۳۲۰۰ ق - م
- (۲) ٽيون شاهي خاندان ۲۷۲۰ - ۲۷۸۰ ق - م
- (۳) چوٿون شاهي خاندان ۲۵۶۰ - ۲۷۲۰ ق - م
- (۴) پنجون شاهي خاندان ۲۴۲۰ - ۲۵۶۰ ق - م
- (۵) ڇهون شاهي خاندان ۲۲۷۰ - ۲۴۲۰ ق - م
- (۶) ستين کان ڏهون شاهي خاندان (وچون - زمانو) ۲۱۰۰ - ۲۲۷۰ ق - م
- (۷) وچين شهنشاهيت ۱۷۰۰ - ۲۱۰۰ ق - م (هائڪسوس پهريون

دور)

- (۸) هائڪسوس - (ٻيون) دور ۱۵۵۵ - ۱۷۰۰ ق - م
- (۹) نئين شهنشاهيت ۷۱۲ - ۱۵۵۵ ق - م
- (۱۰) پوئين شهنشاهيت ۵۲۵ - ۷۱۲ ق - م
- (۲۵ ۽ ۲۶ شاهي خاندان) ۲۸

سن ۵۲۵ ق - م کان مصر جي حامي نسل تي ايران جي آريا ڪياني شهنشاهيت جي حڪومت قائم ٿي، جيڪا سن ۳۳۲ ق - م ۾ سڪندر اعظم جي فتح بعد يونانين جي حوالي ٿي. سن ۳۰ ق - م کان رومن شهنشاهيت مصر تائين وسيع ٿيڻ شروع ڪيو، آخرڪار سن ۶۳۸ ع ۾

”مصر“ اسلامي خلافت هيٺ آئي. انهيءَ ڊگهي سياسي تاريخ مصر جي مذهب، سياست ۽ تهذيب تي مستقل اثرات مرتب ڪيا آهن ۽ موجوده مصري قوم، حامي ۽ سامي نسلن جو هڪ مخلوط نسل آهي.

مصر جي تهذيب ۾ ”مذهب“ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي، اتر مصر ۾ طَب / ثيبس (Thebes) جو قديم تهذيبي مرڪز آثار قديمه جي ماهرن ڪوٽي پڌرو ڪيو آهي؛ شاهي محل سان لڳ هڪ عبادت گاهه (مندر) آهي جنهن ۾ وڏا بت رکيل آهن. هيٺان هڪ وسيع ته خانو آهي (چئمبرسس، ج ۳، ص ۳۷۸). وچ مصر ۾ ”منفس“ جو قديم شهر روايتي طور تي ”مينيس“ جو تختگاهه هو، جنهن ”طب“ فتح ڪري مصر جي پهرين متحد رياست قائم ڪئي. انهيءَ پهرين مصري شاهي خاندان جو عرصو مختلف زمانن ۾ ڏيکاريو ويو آهي. تحقيق بعد، هن مطالعي ۾ اهو عرصو ۳۲۰۰ ق - ۲۸۹۰ ق - م تائين بيهارجي ٿو. چوٿين شاهي خاندان (۲۵۶۰ - ۲۷۲۰ ق - م) جي دور ۾ ”اهرام“ تعمير ٿيڻ شروع ٿيا. انهن جي ٽڪنڊي شڪل، تثليث يا ثمورتي جي مذهبي بنياد جي نشاندهي ڪري ٿي؛ ”ثم“ مهاديوتا، سندس پٽ ”شو“ ۽ ڌيءُ ”تيفنت“ انهيءَ ديومالا- جا ڪردار هئا. ڀاءُ - پيڻ جي شادي احسن هئي. تنهن ڪري شو ديوتا پنهنجي پيڻ تيفنت سان شادي ڪئي، جنهن مان پٽ ڌيءُ، ”جيب“ ۽ ”نت“ پيدا ٿيا، ۽ انهن جي پٽ مان مصر جو ديوتائي خاندان شروع ٿيو. انهيءَ زماني ۾ مصر جي مشهور وسيع اهرامن (Pyramids) جو معمار ”چيوپس“ (Cheops) حڪمران هو، سندس دور حڪومت صرف ۲۳ سال (۲۵۶۶ - ۲۵۸۹ ق - م) رهيو. هيروڊوٽس هن کي ”مذهب جو دشمن“ ظالم ۽ جابر بادشاهه ڄاڻايو آهي. جنهن رعيت کان زبردستي ”اهرامن“ تي مزدوري ڪرائي. (— ايضاً —) تاهم جديد تحقيق ۾ اهڙي ڪا ثابتي نه ٿي ملي.

مصر جي پوئين يوناني رومن دور (۳۰ - ۳۳۲ ق - م) جو شاهي قبرستان، بحريه جي نخلستان ۾ بويطي شهر جي قريب، قاهره کان چار سو ڪلوميٽر ڏکڻ اولهه ۾، موجود آهي، جنهن کي آثار قديمه جي ماهرن " ممين جي وادي" نالو ڏنو آهي. سندن اندازي مطابق اٽڪل ڏهه هزار مميمون نرم

پٿريل ۾ ريتي اندر ڊيبل آهن. لڏل مٿين ۾ هڪ ائپرس فرعون جي زماني (۵۷۰ - ۵۹۸ ق - م) يعني ۲۶ - هين شاهي خاندان - جي هڪ صوبائي امير جي آهي. سندس نالو گاد خينسو ايواف معلوم ڪيو ويو آهي. بويطي جي قبرستان کان ڏهه ڪلوميٽر پري سندس مقبرو آهي. قبرستان ۾ ست مقبرا آهن جن ۾ ۱۰۲ مٿيون رکيل آهن، جن مان ڪن تي سونا نقاب چڙهيل آهن. هڪ مرداني مٿي ۽ ڪي يوناني طرز جي ڏاڙهي آهي. انهي هنڌان چئن مقبرن مان ۱۰۵ مٿيون لڌيون ويون هيون (۲۰۰۰ - ۱۹۹۹ع، دوران ويهن مصري ماهرن جي سروي رپورٽ مطابق) هڪ زناني مٿي جي هنج ۾ هڪ ٻار آهي، ٻي مٿي جي نقاب تي مصري ديوتائن لاءِ نذرانا ڪٿي ويندڙ انسانن جي تصوير اڪريل آهي. ننڍن غارن ۾ پوريل مٿيون اڪثر رنگين نقش نگارن سان سينگاريل آهن. انهن جون عمريون سندن بناوت جي لحاظ کان ڪٿيون ويون آهن. ڪجهه ۲۰۰۰ سال پراڻين مٿين جو ڪفن ڦاٽي ويو آهي جنهن مان سندن مٿاڻون جسم ۽ هڏا نظر اچي رهيا آهن. مصري ماهر آثار قديمه خليد صالح جي راءِ مطابق، رومن دور ۾ فوتيءَ جا آندا جسم اندر رهڻ ڏنا ويندا هئا ۽ سندس منهن تي نقاب پلستر ڪيا ويندا هئا. " (رائيٽر / ڊان ۲۴ مئي ۲۰۰۰ ع ص ۱۵) جاءِ وقوع تي ايڪس - ري مشينيون آنديون ويون آهن، جيڪي مٿين جا اندريان فوتا ڪڍي، موت جو سبب معلوم ڪنديون.

مصر جي هن مغربي صحارا ۾، انسان جي تاريخ جا ڪجهه عجائبات پوريل آهن؛ هڪ سؤ چورس ميٽر ڊگهي ويڪري وروڪڙ گهٽيءَ ۾ بيمثال مجسم، پٿين تي رنگا رنگ چٽسالي، ٿانون ٿپن ۽ ڳهن ڳٺن جون سوکڙيون، جيڪي ڪجهه هن وقت تائين لڍي سگهيو آهي، هڪ حيرت انگيز داستان بيان ڪري رهيو آهي. " ايسوف " جي ٻارنهن ٽن وزني تابوت تي سندس اڪريل مورتيون موجود آهن ۽ مقبري جي ڪجهه پٿين تي سندس ڪفن دفن جون تياريون تصويري صورت ۾ چٽيل آهن، جن ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته "انوبس" موت جو ديوتا، ڪيس آخرت جي زندگيءَ لاءِ تيار ڪري رهيو آهي. (- ايضا -) ماهرن جي رپورٽ ۾ ڄاڻايل آهي ته جڏهن هو " ايسوف " جي مقبري ۾ داخل ٿيا، تڏهن سندس سيني ۾ لوهه جو ٻورو ڪنڊن وانگر

دنيا جي نقشي تي نظر ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته (۱) مصر، بابل، فلسطين، ڪرٽ، روم، ايران ۽ ڀونڇ سمنڊ جو ساحلي علائقو، (۲) سنڌو ماڻھو، چين، تاتار ۽ گنگا - جمنا وادي، (۳) يونان، قبرص ۽ ايجن سمنڊ جو ساحلي علائقو ۽ (۴) آمريڪا ۽ آفريڪا جا ٻوڙ سنڌيل ۽ سڃاتل علائقا، انساني تهذيب جا قديم علائقا آهن. طبعي سج وانگر تهذيب جو آغاز به مشرق کان ٿيو، جتي مشرقي تهذيب جو هڪ مجموعو قائم ٿيو. ڪرٽ ٻيٽ جي عظيم مينوئن تهذيب، فرات ندي جي هيٺاهين علائقي ۾ بابل جي تهذيب، فرات جي وروڪڙن ۾ متاني آريا تهذيب، ايشيا مائنر، اناطوليه ترڪي ۽ شام جي اتر اولهه علائقي ۾ هتي تهذيب ۽ ميسوپوٽيميا جي ميداني علائقي ۽ ڏور اتر عراق ۾ اشوري تهذيب، انهيءَ قديم مشرقي تهذيب جي مجموعي جا خاص مثال آهن. انهن تهذيبن جو ابتدائي دور، ۴۵۰۰ ق - ۳۱۰۰ ق - ۾ تائين شمار ڪيو وڃي ٿو، جنهن ۾ ايشيا ڪنڊ ۾ اوائلي بستيون قائم ٿيون، زراعت ۽ گهرو جانورن پالڻ جو رواج پيو. مصر ۾ ٽامي جي استعمال ۽ اولهه ايشيا سان مصر جي تعلقات جو پتو پوي ٿو. سن ۳۰۰۰ ق - ۾ ۾ اولهه ايران کان اتر عراق (ميديا کان ميسوپوٽيميا) تائين پوکي راهي ۽ ڏاتن جي استعمال جا ثبوت مليا آهن. ايشيا مائنر ۾ ”بوغز ڪڻي“ جا آثار قديمه، سنڌو ماڻھو جي آثار قديمه ۽ بابل جي ترقي يافتہ تهذيب جا نشان موجود آهن. بابل جي ترقي يافتہ تهذيب جا شواهد اڍائي هزار سالن (۵۳۹ - ۳۰۰۰ ق - ۾) تائين ملن ٿا جن ۾ اغاض جي سميري تهذيب ۽ ”تن ترڪي“ (بابل) تي ”عاد“ سامي قبيلي جو قبضو ۽ ”باب ايلو“ شهر جي تعمير ٿي، جيڪو بعد ۾ ”بابل“ سڏجڻ لڳو. سنڌو ماڻھو ۾ ڏيڍ هزار سالن جا مسلسل ترقي پذير دور معلوم ڪيا ويا آهن. سن ۳۰۰۰ ق - ۾ کان ۱۵۰۰ ق - ۾ تائين، سون واديءَ مان

لڏل پٿر جا اوزار، روهڙي ٽڪرين تي پٿر جي اوزارن ٺاهڻ جي ڪارخانن جا آثار، پٿر جونئون دور، آمري ڪوٽڏيڃي هڙيا موئن جي دڙي وغيره جا ترقي يافتہ دور اچي وڃن ٿا. سنڌو ماٿري جي لپي (رسم الخط) اڃا پڙهجي نه سگهي آهي. تنهن ڪري سنڌو ماٿري جي تهذيب جي سياسي ۽ مذهبي تاريخ معلوم ٿي نه سگهي آهي. مصر ۽ وچ مشرق جون پٿر تي اڪريل تحريرون پڙهيون ويون آهن، تنهن ڪري تاريخي واقعات ۽ شخصيتن بابت ڪجهه قدر معلومات ميسر آهي، ۽ انهن جي زماني جو تعين پڻ ڪيو ويو آهي. مثال طور: سن ۲۳۸۰ ق - م ڌاري ”سمير“ تي ”اغاض“ شاهي خاندان جو قبضو ٿيو. سن ۲۲۹۵ ق - م ڌاري ”باب - ايلو“ (بابل) ۾ پهرين سامي بادشاهيت قائم ٿي. بادشاهه جو نالو ”سموآبي“ هو. سن ۲۲۵۵ ق - م ۾ اغاض شهنشاهيت جو زوال ٿيو ۽ خدا سڏائيندڙ بادشاهه ”نرمسين“ قتل ٿي ويو. سن ۲۰۰۰ ق - م ۾ عربستان جي حضور موت علائقي ۾ قوم ”عاد“ جي اصلاح لاءِ حضرت هود عليه السلام پيدا ٿيو. نبين جي ابي حضرت ابراهيم عليه السلام سندس خاندان جي نبوت ۽ تبليغ جو اوائلي زمانو سن ۱۹۹۶ ق - م کان ۱۸۲۱ ق - م تائين رهيو. سن ۱۸۰۰ ق - م ۾ عربستان جي ”وادي القري“ ۾ ”ثمود“ قوم جي هدايت لاءِ حضرت صالح عليه السلام پيدا ٿيو.

وحدانيت ۽ ڪثرت پرستي جا مذهبي دور ۽ مذهبي سياست جا مختلف اوقات معلوم ڪيا ويا آهن؛ مثال طور سن ۱۶۰۰ ق - م ڌاري آريا / هتي قبائل ”اناطوليہ“ مان ڪاهي اچي ”بابل“ ۾ ڦرلٽ ڪئي. ”مردوک“ خدا جو مندر ٻاهي هيرا جواهر هٿ ڪيائون. مردوک جي پوڄارين ۽ عام شهرين جو قتل عام ڪري قديم بابل شهر کي باهه ڏئي ساڙي ڇڏيائون. بعد ۾ بابل جي برباد علائقي تي قصي قبيلي قبضو ڪيو، جيڪي ايراني آريا نسل مان هئا ۽ سندن تعلق ”هاران“ ۽ ڪرمان شاهه علائقي سان هو. سندن خدا ”شقامونيہ“ سڏيو ويندو هو.

پهرين قصي بادشاهه اغمر ثاني (Agum II) پنهنجي شاهي فرمان ۾ ڄاڻايو ته ”شقامونيہ“ ٻنهي جهانن جو حقيقي خدا آهي، تنهن ڪري ”مردوک“ خدا کي ڇڏي ”شقامونيہ“ واحد خدا جي عبادت ڪريو، بابل

جي بت پرست شهرين بغاوت ڪئي، تنهن ڪري هتي بادشاهه کان اناطوليه مان مردوڪ خدا جو بت گهراي، ٻيهر بابل ۾ سندس مندر اندر رکيو ويو ۽ ٻنهي خدائن ”شقامونيه“ ۽ ”مردوڪ“ جي عبادت جائز قرار ڏني وئي، هتين جو دور سن ۱۹۰۰ ق - م کان شروع ٿيو، جڏهن آريا قبيلي وچ - ايشيا مان هجرت ڪري، ”ايشيامائينر“ (اناطوليه، ترڪي ۽ شام جا اترين علائقا) ۾ پنهنجي بادشاهيت قائم ڪئي، اتان وڌي ايران ۽ افغانستان جو علائقو لتاڙي هندوڪش / ميرو پربت جي دامن ۾ داخل ٿيا.

تيرهين صدي قبل مسيح ۾ آشورين جي اقتدار ۽ سندن خدا ”آشور“ جي بت پرستيءَ جو دور هو. هنن اتر اولهه عراق ۾ ”شور“ جي نالي سان پهرين مهاجر بستي قائم ڪئي، جيڪا وڌي بادشاهيت بني. پهرين آشوري بادشاهه ”عداد ناري“ اول (۱۲۶۳ - ۱۲۹۴ ق - م) اغاضي زبان ۽ سميري رسم الخط ۾ پنهنجي سورهياڻي جو هڪ نقش هن طرح ڇڏيو آهي: ”مون دشمنن جا ۱۸۰ شهر تباھ ڪري انهن جو نالو نشان مٽائي ڇڏيو. مون وڏا ڪوهه ڪوٽرائي انهن ۾ ماڻهن کي جئري پورائي ڇڏيو، مون فتح ڪيل شهرن جي سموري دولت هٿ ڪري، انهن شهرن کي ساڙائي ڇڏيو..... مون هزارين عام شهرين ۽ دشمنن جي فوجين کي انڌو، منڊو ۽ کاڻو ڪيو.“ ”آشوريا“ جي ٻئي بادشاهه، ”شالم نصر“ اول (۱۲۲۳ - ۱۲۶۳ ق - م) ”آرمينيا“ جي ڏکڻ ۾ ”هني گابت“ نالي قبيلي جي قلعي تي ڪاهيو. فتح بعد، اتان جي بادشاهه ”شترن ثاني“ جا هٿ پير گهوڙن جي جنگهن سان ٻڌي، انهن کي مخالف سمت ۾ ڊوڙايو ۽ هو چيرجي ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو. سندس ۱۴,۴۰۰ سپاهين جي هڪ اک ڪڍي، کين کاڻو ڪيو ويو. اٽڪل ۱۲ سال پوءِ، سن ۱۲۲۲ ق - م ڌاري ”آشوريا“ جي ٽئين بادشاهه ”تڪلت نرت“ (Tukulti Ninurata) ايراني قصي بادشاهه ”ڪشتلاش“ کي شڪست ڏني. پوءِ پنهنجي سوڀ جو احوال هن طرح نقش ڪرايو: ”مون “ڪشتلاش“ کي تنگ ڪيو ته جيئن هو منهنجي مقابلي لاءِ ميدان ۾ لهي اچي، نيٺ هو مقابلي لاءِ آيو. مون هن کي زبردست شڪست ڏني. قصي بادشاهه کي گرفتار ڪري جڏهن منهنجي پيرن ۾ اڇلايو ويو، تڏهن مان سندس ڪنڌ تي پير رکي چڙهي ويس. مون هن کي

ايترو لتاريو جو سندس ڪنڌ جو مٿڪو ڀڄي پيو، (پوءِ مون سندس لاش ڪٽائي اچي ”آشور“ خدا جي اڳيان ساڙي قرباني ڪئي ته جيئن منهنجو خدا مون تي مهربان ٿئي. ” هڪ ٻئي آشوري بادشاهه ” تڪلت پائيلسر“ پنهنجا پرڪار هن طرح پٿر تي اڪرايا آهن؛ ” مون جڏهن به دشمن جو علائقو فتح ڪيو، تڏهن پهريائين ننڍن ٻارن ۽ نوجوانن کي جهلرائي باهه ۾ اڇلايو، پوءِ جوانن ۽ پوڙهن جو به ساڳيو حشر ڪيو، جيئن دشمن جو نسل ختم ٿي وڃي“. اهو نقش اٽڪل ۱۱۲۲ ق - م جو آهي. سن ۱۱۱۵ ق - م ڌاري آشورين ” بابل“ تي قبضو ڪيو ۽ اتر عراق ۾ هڪ نشون تختگاهه تعمير ڪرايو، جنهن جو نالو ” نينوا“ (معنيٰ مڇي) رکيو ويو.

انهيءَ دور ۾ يمن (ڏکڻ عربستان) ۾ سامي نسل جي مينائي تهذيب جا آثار ملن ٿا، جيڪي ۶۵۰ ق - م تائين مسلسل ترقي جو دور ڏيکارن ٿا. انهيءَ دوران ” آشوريا“ جي ظلمن جا داستان به نظر اچن ٿا. سن ۸۸۴ ق - م ڌاري ” آشرناصر پال ثاني“ تخت نشين هو. مفتوح علائقن ۾ رهندڙ قبيلن ۾ هن خوف ۽ حراس پيدا ڪيو، انهن لڏي اچي ” آشوريا“ ۾ پناهه ورتي. بعد ۾ اهي پناهگير لکن جي تعداد ۾ ” آشوريا“ مان لوڏي ڪڍيا ويا ۽ سندن آباد ڪيل زمين تي آشوري قبيلن کي ٻاهران گهرائي آباد ڪيو ويو. آشوريا جو هي بادشاهه جنگي سازوسامان جي ايجادات ۽ استعمال لاءِ تاريخ ۾ مشهور ٿي گذريو آهي؛ ” رٿ“ گاڏيون، ميداني فوج ۽ قلمن جي دروازن کي ڀڄڻ لاءِ جهنگلي سانن جو استعمال ساڻس منسوب ڪيو ٿو وڃي. ” ڪلاش“ شهر ۾ آشرناصر پال ثاني جو محل ۲۵۰۰۰ چورس والن تي تعمير ٿيل هو ۽ انهيءَ جي افتتاح جي رسم ۾ ستر هزار مهمان شريڪ ٿيا هئا.

سن ۶۸۹ ق - م ۾ ” سينيخرب“ آشوريا جي تخت تي ويٺو. هن عام اعلان ذريعي ” آشور“ خدا جي عبادت لازمي قرار ڏني. هن بذات خود مردوڪ خدا جي مندر ۾ وڃي سندس بت جي بيحرمتي ڪئي ۽ عام ماڻهن بغاوت ڪئي. سينيخرب عام بغاوت جي جواب ۾ قتل عام جو حڪم ڏنو. بابل شهر کي باهه ڏئي ساڙائي ڇڏيو. باقي علائقن ۾ واهن جو پاڻي شهري آبادين ۾ چوڙي انهن کي ٻوڙائي ڇڏيو. انهن سال سن ۶۸۱ ق - م ڌاري

سندس پٽ " اشردن " خود بغاوت ڪري کيس گرفتار ڪيو. جنگ جي ديوتا " نرتا " جي قربان گاهه ۾ کيس ڪهڙي ڇڏيو. پوءِ " مردوک " خدا جي بيحرمتي لاءِ رعبت کان معافي ورتائين. مردوک جي مندر ۾ وڃي، سندس بت جو هٿ جهلي دعا گهريائين: " اي خدا! مون کي حق جي جنگ ۾ فتح ڏي ۽ منهنجي قوم کي خوشحال ڪر! " پوءِ " بابل " کي ٻيهر تعمير ڪرايائين، جيڪو ۱۲ سال بعد سن ۶۶۸ ق - م ۾ آشريني پال ساڙائي خاک جو ڍير ڪيو. انهيءَ جو سبب سندس پيءُ " شمس شموڪن " جي بغاوت هئي. انهيءَ سال آشريني پال مصر جي مهم تي روانو ٿيو هو ۽ پنهنجي پيءُ کي نائب مقرر ڪري ويو هو. سندس غير حاضري جو فائدو وٺي " شمس شموڪن " پنهنجي تخت نشينيءَ جو اعلان ڪيو، آشريني پال مصر جي مهم اڌ ۾ ڇڏي موٽيو ۽ " بابل جي هر شهريءَ کي قتل ڪرائڻ بعد سڄي شهر کي باهه ڏئي ساڙائي ڇڏيائين ". پوءِ " شمس شموڪن " کي خاندان سميت هڪ ڪمري ۾ بند ڪري باهه ڏئي ساڙيائين. مصر جي مهم ۾ ساڻس ايران، ايلم ۽ آرمينيا جي بادشاهن اتحاد ڪيو هو. مهم جي ناڪامي ۽ بغاوت جي شڪن سبب آشوري بادشاهه، آشريني پال - ايلم تي ڪاهه ڪئي؛ ايلم جي تخت گاهه " سوسه " جي سيني ٻارن ۾ نوجوانن کي باهه جي مڇ ۾ اڇلائي ساڙيائين. سڄو شهر ساڙائي نيست و نابود ڪرايائين. عورتن کي ڪنيزون بنائي " آشوريا " ۾ آڻي وڪرو ڪيائين. آشورين جو ظلم انتها کي پهچي چڪو. سندن زوال جو وقت قريب اچي ويو. سن ۶۲۹ ق - م قاري آشور بني پال جي موت بعد سندس پٽ تخت تان پاڻ ۾ وڙهي پيا، فوج جي سپهه سالار " شمر لشر " موقعي جو فائدو وٺي تخت تي قبضو ڪيو، بعد ۾ شهزادي " شراسڪن " کيس ماري تخت هٿ ڪيو، ليڪن سن ۶۱۲ ق - م ۾ تخت گاهه " نينوا " ڪيائي سردار سائرس اول ۽ گلداني ۾ ميداني حليفن جي قبضي هيٺ اچي ويو. بابل جو ٽئون شهر، بخت نصر (Nebu chadrez-zar) جي دور (۵۶۲ - ۶۰۴ ق - م) ۾ تعمير ٿيو.

ڇهين صدي قبل مسيح ۾ تهذيب ۽ سياست جي تاريخ جا ڪجهه اهم سنگ ميل هن طرح نظر اچن ٿا:

۶۰۰ ق - م ۾ سنڌو ماڻھو جي گندارا تهذيب جو آغاز ٿيو، جيڪا سن ۶۰۰ ع تائين قائم رهي. انهيءَ زماني کان اڀرڻ جو دور شروع ٿيو ۽ ذهني بيداري پيدا ٿي. مهاتما گوتم ٻڌ ۽ سوامي مهاوير هندو آريا مذهب ۾ انقلاب آندو ۽ ٻڌ ۽ جين ڌرم جو آغاز ٿيو، ايراني آريا مذهب ۽ زرتشت جي مذهب مقبوليت حاصل ڪئي، ايران جي ڪيائي شهنشاهيت رفاع عام ۽ بين الاقوامي تجارت جي انتظامات جو بنياد وڌو، يورپ ۾ رومن تهذيب ۽ پهرين شهنشاهيت (۴۵۰ - ۵۷۵ ق - م) جو دور رهيو، هندستان ۾ مگه جي پهرين هندو آريا شهنشاهيت (۲۳۴ - ۵۴۲ ق - م) قائم ٿي. مصر جي قديم شهنشاهيت ايران جي ڪيائي حڪمراني هيٺ آئي (۵۲۵ ق - م)

تاريخ کان اڳ جو دور ۵۰۰۰ ق - م کان ۵۰۰ ق - م (تاريخ جي دور) تائين.

(۱) حضرت آدم عليه السلام جو زمانو ۵۲۷۲ - ۵۲۸۲ ق - م / ۲۰۹۴ - ۴۰۰۴ ق - م.

(۲) ۶۲۲ سال پوءِ حضرت ادریس عليه السلام ۴۳۹۵ - ۴۷۶۰ /

(۳) ۲۰۸۰ سال پوءِ حضرت نوح عليه السلام (۲۳۰۲ / ۲۹۴۸ ق - م).

(۴) سنڌو ماڻھو جي قديم سڀيتا ۲۳۵۰ - ۲۵۰۰ /

شو ۽ يوني، پيدائش جو ديوتا ۽ ديوي، زراعت - جنس پرستي جو دور ۽ نئين پٿر جي دور جا آثار. سون وادي، ڪوٽڊيجي، هڙپا ۽ موئن جي دڙي جي اوائلي تهذيب؛ قديم آمري ۽ بلوچستان جي اوائلي ديهي تهذيب جي شهري تهذيب طرف اوسر (۱۷۵۰ - ۲۰۰۰ ق - م)، ڪوٽڊيجي تهذيب: (۲۳۰۰ - ۲۸۰۰ ق - م) سميري تهذيب ۽ زبان جو دور (۲۰۰۰ - ۳۰۰۰ ق - م): ڦيٽي ۽ سڙھ جو استعمال شروع ٿيو. خشڪي تي گاڏيون ۽ پاڻي مٿان پيڙا هليا. قديم سنڌ، مصر ۽ بابل جي

تہذیب ترقی ڪئي.

(۵) هتي آريا، ايشيا مائيز (ترڪي، شام ۽ لبنان جي شمالي علائقن) ۾، پرشيا (ايران) جي اولهه ۾ ميديا کان ميسوپوٽيميا (عراق) ۽ پوري وچ مشرق تائين زراعت ۽ ڌاتوءَ جي ڪاريگريءَ جا آثار؛ بوغز ڪئي جا آثار قديم ۽ عجائب گهر.

(۶) مصر ۾ مينيس شاهي خاندان (۲۸۹۰ - ۳۲۰۰ ق. م.)

مصر ۾ ۲ کان ۱۸ هون شاهي خاندان (۱۳۲۰ - ۲۸۹۰ ق. م.)
 ”اتون“ ديوتا جي عبادت ۽ امين هوتپ ۴ جي حڪومت ۽ وحدانيت جو شعور؛ حضرت ادرس (۱۳۵۸ - ۷۵ / ۱۳۸۸) عرف اخناتون، بغاوت ۽ بپرستي، پنجين مصري شاهي خاندان (۲۳۴۵ - ۲۴۹۴ ق. م.) جي زماني جا ”پيلرمو“ جا آثار قديم، ”اهرام“، ۽ سج جو مندر، پڙتي اڪريل تاريخي قصا؛ ”لبيا“ سان لڙائين جو احوال، ”نبيا“ ۽ ”پنٿ“ سان تجارت، مذهبي پيشوائن جو دور ۽ متحده مصر جي بادشاهيت مصر ۾ هائڪسوس ۱۷۰۰ - ۲۰۰۰ ق. م. ريڊارن جي حڪومت، مينتيوهوتپ ٻارهون جو شاهي خاندان فتوحات ۽ ڪاريگري (۱۷۸۶ - ۱۹۹۱ ق. م.)

(۷) يونان جي قديم ميسيني تهذيب ۽ هيلن آف تراءِ جو تاريخي قصو (۱۲۵۰ - ۲۰۸۹ ق. م.)، بادشاهيءَ جو موجد اٿانا اڪا دي (Atanna Akkadi ai) (۲۵۰۰ ق. م.)

(۸) وچ مشرق: آشوريا (عراق) ۾ ”آشوريا“ ديوتا جي پوڄا قديم بابل ۾ سارغون اول جو پٽ ”نرم سين“ خود خدائي جو دعويدار بنيو. نمرود ۽ حضرت ابراهيم عليه السلام جو زمانو (جديد تحقيق مطابق ۱۹۹۶ ق. م. / بائبل مطابق ۲۲۶۱ ق. م. / اسلامي ذريعا ۲۳۳۲ ق. م.) ۽ حضرت لوط عليه السلام جو زمانو. توحيد ۽ اخلاقيات؛ قوم عاد ۽ ثمود؛ حضرت هود ۽ حضرت صالح عليهم السلام جو زمانو. سامي تهذيب ۽ اڪاد / اغاض (تمورتي؛ اين ديوتا سندس پٽ اين لگ ۽ ڌي اينڪي)، سمير (عراق) تي اڪاد قبيلي جو قبضو، سنڌ ۾ ”جهڪڙ“ جو تهذيبي دور مصر ۾ هائڪسوس جو ٻيو دور، بابل جو بنياد؛ حمورابي سامي ۽

سردار، ”مردوک“ خدا ۽ فتوحات ۽ قانون سازي، سمير ۽ اکاد، عربستان جابديوي قبيل ڏکڻ عراق تي قابض ٿيا ۽ ان جو نالو ”باب ايلو“ رکيو جيڪو کثرت استعمال سبب ”بابل“ بنجي ويو.

آريا تهذيبي آثار؛ کاشي (اتر هندستان) کان بابل ڏکڻ عراق تائين، حضرت يوسف بن يعقوب، مصر جي هائڪسوس فرعون ”ايبي پائي“ جو وزير اعظم (۱۶۸۹ - ۱۷۰۷ ق - م)

وفات حضرت موسيٰ عليه السلام ۱۵۷۱ — ۱۶۸۰ ق - م تحقيق مطابق حضرت موسيٰ عليه السلام جو دور ۱۵۷۱ — ۱۶۹۱ ق - م هو.

(۹) ”اناطوليا“ (ترڪي) مان هتي آرين ۱۶۰۰ ق - م ۾ حملو ڪري بابل ۾ قتل عام ڪيو. مصر ۾ نئين شهنشاهيت جو دور (۷۱۲ - ۱۵۵۵ ق - م) يونان ۾ ”اتينس“ جو تهذيبي مرڪز ۽ شهري حڪومت جو آغاز (۱۵۵۶ ق - م) ۽ ”اسپارٽا“ جي تهذيب ۽ شهري حڪومت جو نظام (۱۵۱۶ ق - م) اتر اولھ عراق ۾ ”آشور“ هڪ مهاجر قوم (۱۲۰۰ ق - م) آباد ٿي. عداد نرالي اول (۱۲۶۲ — ۱۲۹۴ ق - م) اڪادي زبان ۽ سميري رسم الخط ۾ سندس فتوحات جي تاريخ محفوظ آهي. اشوريا شهنشاهيت؛ يونج سمنڊ جي ساحل سان جهاز راني، تجارت ۽ تهذيبي مڻاڻا جو دور، ۱۴۷۴ ق - م ۾ گيلانور جي تهذيب، ۱۳۵۸ - ۱۳۸۸ ق - م؛ فرعون مصر امين هوتپ چوٿون عرف اخناتون جي ناقص وحدانيت جو دور، قديم مصر ۽ يونان جي تهذيب ۾ آبپاشي جو نظام، تحرير جو فن، سنگتراشي ۽ ڦاتو جي ڪاريگري - بابل ۾ علم رياضيءَ جي ترقي، گهرن جي اڏاوت ۾ جاميٽري جو لحاظ، ڪنڊون ۽ ۳۶۰ درجن جو گول، ۲۶۵ ڏينهن جو سال ۽ ۲۴ ڪلاڪن جو ڏينهن رات، سڪا، قانون سازي، ۽ (۱۰) سنڌو ماٿريءَ ۾ هڙيا - موئن جو دڙو ۽ چانهون دڙو (۱۵۵۰ - ۲۵۰۰ ق - م) گنگا - جمنا واديءَ ۾ برهمڻ دور (۱۴۰۰ - ۲۵۰۰ ق - م) سنڌو ماٿريءَ جو تهذيبي دور (۱۷۵۰ - ۲۳۵۰ ق - م) ڪل يگ، لوھ ۽ ڪل جو استعمال (۲۴۴۹ ق - م).

يورپ مان يونان جي اڀيٽ ۾، يوناني ٻولي ڳالهائڻ وارا اٽڪل ۲۰۰۰ ق - م ۾ آيا (Middle Helladic)، ميسيني (Mycenae) ۽ ڊورين

(Dorians) جي تهذيب (۱۱۰۰ - ۲۰۰۰ ق - م) ميسيني تهذيب ۱۶۰۰ ق - م ۾ ڪريٽ جي اثر هيٺ اسري، پوءِ ڪريٽ جا شهر تباهه ٿيا (اتڪل ۱۴۰۰ ق - م) ميسيني ايجن سمنڊ ۾ وڏي طاقت ٿي اڀريا. آريا هتي بادشاهن جا خط (اتڪل ۱۲۰۰ - ۱۲۵۰ ق - م) انهن ۾. اهياوا جو حوالو ميسيني بادشاهت بابت آهي جن جا تعبيردار ملاوٽا يا مائپلٽس ميسيني يونان هئا. سندن دستاويزات جيڪي ۱۹۵۲ع ۾ پڙهيا ويا ۽ لينرب (Linearb) رسم الخط ۾ آهن اهو ثابت ڪن ٿا. ٽراءِ شهر جي آتشزني ۱۲۵۰ ق - م ۾ ميسيني بادشاهه اگاميمن جي فوجين هٿان ٿي، بعد ۾ ”ٿريس“ وارن اهو شهر آباد ڪيو. ۱۲۰۰ ق - م ۾ شيشي جي ايجاد ٿي ميسيني شهر جي بربادي ۱۱۰۰ ق - م ۾ شايد ڊورين هٿان ٿي. اسرائيل رياست جو قيام حضرت دائود عليه السلام ۽ حضرت سليمان عليه السلام جو دور (۹۲۲ - ۱۰۱۲ ق - م) يونان ۾ پروٽو جا ميٽرڪ دور ۹۰۰ - ۱۱۰۰ ق - م جنهن ۾ جواهرات جي تراشي، پٿر جي عمارت سازي ۽ تحريرن جا ثبوت ضايع ٿي ويا. جديد البانيا جي سرحدن سان ”آيولٽن“ ۽ ”آيونٽين“ يوناني قبيلا آباد هئا جيڪي جاهل هئا ۽ گذران جي لائق زراعت ڪندا هئا، ميسيني طريقن کان نفرت ڪندا هئا، ميسيدونيا جا قبائل ڪجهه قدر ميسيني علائقي يا اڀيٽ جي ثقافت سان واسطيدار رهيا، ليڪن ۹۰۰ ق - م ۾ الڳ ٿي ويا، جڏهن اتر اوليس ۾ هيليني آباديون قائم ٿيون تڏهن ميسيدونيا هڪ وحشي جهنگلي علائقو هو.

۲۰۰۰ ق - م ۾ يوناني ٻولي ڳالهائيندڙ قومون مسلسل يونان جي اڀيٽ ۾ آباد هيون ۽ ميسيني اقدار جي زماني ۾ روهڊس (Rhodes) ۽ قبرص (Cyprus) جهڙن ايشيائي علائقن ۾ آباد ڪاري ڪيائون. بابل جي شاهي فوج پهريون دفعو ڌاتو جا ٺهيل جنگي هٿيار استعمال ڪيا، الف - بي جي ابتدا ٿي؛ اڳ پٿر جا جنگي هٿيار استعمال ٿيندا هئا ۱۰۰۰ ق - م ۾ ٻين قومن شڪلين وارا اکر استعمال ڪيا ٿي، گنگا - جمنا واديءَ ۾ هندو آريا تهذيب جي ترقي ۽ سنڌو ماڻھو ۾ فروغ جو زمانو؛ مهاپارت جي لڙائي پانڊون ڪورون ۽ سري ڪرشن مهراج جو زمانو (۹۰۰ ق - م) يوناني ٻولي ڳالهائيندڙ ايجن سمنڊ جي اڪثر علائقي ۾ آباد ٿيا (۷۰۰ - ۱۰۰۰

ق - م) ۽ سمنڊ پار ايشيا جي ساحل ۽ ٻيٽن تي آباد ڪاري ڪيائون متحده اسرائيل رياست حضرت داؤد ۽ سليمان عليهم السلام جو دور. يمن جي سبائي تهذيب. ايشيا جي يوناني آبادين ۾ الف - بي ايجاد ڪئي وئي جنهن ۾ حروف علت کي حروف صحيح کان الڳ ڪيو ويو هو. يورپ ۾ استعمال ٿيندڙ رسم الخط انهيءَ بنياد تي ٻيٺل آهي، اٽڪل انهيءَ ساڳي دور ۾ "هومر" يورپي ادب جي ابتدا ڪندي "الياڊ" تحرير ڪيو جنهن ۾ ٿراءَ جي محاصري ۽ اگاميمن ۽ ايجليس جي مهاڏي جو ذڪر ڪيل آهي. ايجليس کي هيرو جي روپ ۾ پيش ڪيو ويو آهي. اوڊيسي بعد جي تحرير آهي، جنهن ۾ اوڊيسيئس يوليسس هيرو آهي جيڪو ڄاڻي ٿو ته زندگيءَ کي ڪيئن ناهجي. پهرين تحرير جو مرڪزي خيال بي فائده بهادري ۽ برباد جواني آهي، جڏهن ته پوئين تحرير ۾ بردباري ۽ تدبير کي موضوع بنايو ويو آهي. هن بنيادي يوناني شاعري ۽ ادب جو يوناني قوم جي مزاج ۽ ترقي تي ڊيريا اثر مرتب ٿيو. ٻڌمت ۽ ساهت جو مرڪز ٽڪسيلا (سندو ماڻري) - (۷۰۰ ق - م) يوناني هيلينڪ دور (۶۵۰ ق ، م) فلاسافر ٿيلس ڌرتي کي گول قرار ڏنو.

آبادڪاري: ٿريس ۽ هيسيدونيا / مقدونيا جي ساحل کان علاوه ايجن سمنڊ کان ٻاهر يوناني ٻيٽڪون قائم ڪيون ويون. تجارت کي ترقي ڏني وئي تاهم بنيادي معيشت زراعت هئي ۽ هيسائڊ کان افلاطون تائين يونانين جو اقتصادي نظريو اهو رهيو ته زمين ڌن دولت جو ڪُنڊو آهي (Land is the staple of wealth) تنهن ڪري وڌندڙ آبادي کي يونان کان ٻاهر آباد ڪرڻ ۽ وڌيڪ زمين حاصل ڪرڻ جي ڏن ۾ يوناني ٻين علائقن کي فتح ڪرڻ ۾ مشغول رهيا.

اتر ايجن، بحر اسود، اتر ائلي ۽ مشرقي سسلي تي قابض ٿيڻ بعد، يونچ سمنڊ جي کليل علائقي ۾ فونيشيا جا فونيٽي يونانين جا مد مقابل رهيا. پوئين اٺين صدي قبل مسيح ۾ يوناني قوم ۾ خانہ جنگي جاري ٿي. ستين صدي ق - م ۾ اتر کان هڪ نئين عسڪري تحريڪ اڀري: اسٽيبيز يعني ايشيا ۽ يورپ جي ڏکڻ اوڀر واري ميداني علائقي، مان ڪوسڪ (Cossack) قومون اولهه ايشيا تي چانئجي ويون ۽ اڪثر يوناني ٻيٽڪون

سندن حڪمرانيءَ هيٺ اچي ويون، تاهم يوناني قوم جو مشرق سان واسطو قائم رهيو.

اولهه ايشيا جو نقشو بدلجي ويو، دنيا هڪ مهم جوڻي جو ميدان بنجي وئي. انسان جي اخلاقي، سياسي ۽ سماجي قدرن ۾ انقلاب آيو، زمينداري ۽ جاگيرداري جو غلبو گهٽيو، تاهم ”اسپارٽا“ انهي انقلاب کان آجي رهي. اسپارٽا وارن ميسينيا فتح ڪري شهرين کي غلام بنايو ۽ قديم جاگيرداري کي باضابطه رائج ڪيو. اسپارٽا وارا سڪن جي استعمال جي سخت خلاف هئا، جيڪي ”لڊيا“ (Lydia) وارن ستين صدي قبل مسيح ۾ ڪنهن وقت ايجاد ڪيا هئا. گائيگس يونانين جي ايشيائي علائقي اندر ”لڊيا“ جي نئين حڪومت قائم ڪئي هئي. اتان اڳتي اوڀر طرف اسيريا، اناطوليه جي مکيه طاقت فريگيا وانگر، لڏي وئي هئي، تاهم ۶۸۰ ق - ۾ ڌاري، اسيريا وارن فنيقين جي طاقت کي ختم ڪري ڇڏيو. آخر ۷۱۲ ق - ۾ ڌاري خود به ڪوسڪ جي ڪاهن جو شڪار ٿي ويا، جهڙي طرح بابل ۽ ميڊيا وارا انهي دور ۾ مات ٿيا هئا. گائيگس جي سربراهيءَ ۾ يونانين کي کليل ميدان ملي ويو. هنن وڏي مصر تي قبضو ڪيو ۽ صدي جي اختتام کان اڳي الهندي نيل ڊيلٽا ۾ ناڪريٽس (Nauclatis) جي ڪالوني قائم ڪيائون، ۶۴۰ ق - ۾ ڌاري يوناني ائٽلانٽڪ سمنڊ تائين پهچي ويا. ۶۰۰ ق - ۾ ڌاري مارسيلس هڪ يوناني ڪالوني هئي. جمهوريت ۽ تاريخ جو ابتدائي دور هو - پئناغورس رياضي جا ابتدائي اصول وضع ڪيا. پرشيا (ايران) ۽ ڪارٿيج، اٽينس، اسپارٽا (يونان) ۽ لڊيا ۾ بادشاهي دور هو. لڊيا جي بادشاهيت پنج پيڙهيون هلي، ايراني آريا شهنشاهيت ۾ ضم ٿي وئي. فاتح سائرس اعظم ۵۲۹ ق - ۾ ۾ گذاري ويو. سندس جانشين فرزند ڪئمبيسس فنيقي بحري فوج کي نئين سر منظم ڪري سن ۵۲۵ ق - ۾ ۾ مصر فتح ڪئي. ڪئمبيسس جي جانشين دارا اول يونانين کي پنهنجو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، تاهم ۴۹۹ ق - ۾ ۾ بغاوت ٿي، جيڪا ڪچلي وئي ۽ يورپ ۾ ايراني شهنشاهيت جا پير مضبوط ٿيا، ٿرسييا جي ساحل سان اها هڪ مضبوط بحري طاقت بنجي اڀري. ۴۸۰ ق - ۾ ۾ ڪارٿيج ۽ پرشيا گڏجي يونان تي حملو ڪيو. اٽينس ۽ اسپارٽا جمهوري نظام

حکومت تي اختلاف سبب اڳتي هڪ ٻئي جا مخالف هئا، ليڪن ايراني خطرہ کين متحد ڪيو ۽ مئراٿان جي ميدان تي سرخرو ٿيا. دارا اول جي موت ۴۸۶ ق - م بعد سندس جانشين فرزند زرڪس ۴۸۰ ق - م ۾ وڏي پيماني تي ٻيهر اٿينس (يونان) تي چڙهائي ڪئي، جنهن جو احوال هيروڊوٽس جي تاريخ ۾ درج آهي ۽ اتان يورپ ۾ تاريخ جو دور شروع ٿيو.

تاريخ کان پوءِ جي دور ۾ آيل انقلاب:

۳۳۰ ع ۾ مشرقي بظنطيني رومن شهنشاهيت جو تختگاه قسطنطنيه (ترڪي) ۾ قائم ڪيو ويو. ۵۱۵ - ۵۲۷ ع فتوحات جو دور هو. سن ۷۱ - ۵۷۰ ع ۾ دنيا جي عظيم ترين شخصيت، حضرت محمد بن عبدالله صلي الله عليه وسلم مڪ (عربستان) ۾ پيدا ٿيا. چاليهه سالن جي عمر ۾ سن ۶۱۰ ع کان سندن پيغمبري ۽ ” اسلام “ جي اجراءِ جو دور شروع ٿيو، جيڪو سندن وفات سن ۶۳۲ ع بعد پڻ زور شور سان جاري رهيو. ۷۳۲ ع تائين، هڪ سؤ سالن جي عرصي اندر، رومي قيصر ۽ ايراني ڪسري محض تاريخ جو هڪ حصو وڃي رهيا، ۽ اسلامي فوجون ايشيا ۽ افريقه جي ساحل ۽ يورپ جي اهم علائقن تي قابض ٿي ويون. ايران مڪمل طور تي اسلامي حڪومت هيٺ آيو ۽ سنڌو ماٿري سن ۱۲ - ۷۱۱ ع ۾ اسلام لاءِ بر صغير جو دروازو کوليو.

بظنطيني رومي شهنشاهيت پوءِ به قائم رهي ۽ ترقي ڪندي رهي. ۸۱۲ ع ۾ سلاو قبيلن مسيحيت اختيار ڪئي ۽ ۱۰۲۵ - ۹۷۵ ع تائين بظنطيني شهنشاهيت ثقافتي عروج کي پهتي. ۱۰۵۴ ع ۾ مغربي ۽ مشرقي مسيحيت جا اختلافات وڌي علحدگي ۽ جي حد کي پهتا ۽ بظنطيني عيسائين، روم جي پوپ کي پنهنجو پيشوا مڃڻ کان نابري واري. مسيحي چرچ ٻن حصن ۾ تقسيم ٿي وئي؛ مغرب ۾ رومن ڪئٿولڪ چرچ، يورپ جي سربراهي ۽ ۾ قائم رهي ۽ مشرق ۾ مشرقي (يوناني) آرٿوڊاڪس چرچ جو الڳ روحاني پيشوا قسطنطنيه جو پادري، تسليم ڪيو ويو. ۱۲۶۱ - ۱۲۰۴ ع دوران صليبين قسطنطنيه تي قبضو ڪري، مشرقي لاطيني شهنشاهيت قائم ڪئي، حڪا ۱۴۵۲ ع ۾ ترڪي جي عثماني خليفه فتح

باب چوٿون

- ۱: " احوال الانبياء " - ايضاً - ج ۱، ص ۱۱.
- ۲: - ايضاً - .
- ۳: - ايضاً - ، ص ص ۱۱ - ۱۰
- ۴: - ايضاً - ، ص ۱۱
- ۵: " قصص القرآن " - ايضاً - ، ص ۹۰ ۽ ص ۱۰۰.
- ۶: - ايضاً - ، ص ۹۰.
- ۷: - ايضاً - ، ص ۹۲.
- ۸: - ايضاً - ، ص ۹۴. متبادل وطن " بابل " ڄاڻايو ٿو وڃي.
- ۹: - ايضاً - ، ص ۴۱.
- ۱۰: " احوال الانبياء " ، ص ۸.
- ۱۱: - ايضاً - ، ص ۹.
- ۱۲: - ايضاً - ، ص ۱۴.
- ۱۳: بائيبل مقدس، پيدائش جو باب ۷، آيت ۶.
- ۱۴: " احوال الانبياء " ، - ايضاً - ج ۱، ص ۱۶.
- ۱۵: - ايضاً - ص ۲۰.
- ۱۶: - ايضاً - ، ص ۱۷.
- ۱۷: - ايضاً - ، ص ۱۹.
- ۱۸: - ايضاً - ، ص ۲۱.
- ۱۹: - ايضاً - .
- ۲۰: - ايضاً - ص ۲۲: احقاف ، يا احقاق.
- ۲۱: - ايضاً - ص ص ۲۲ - ۲۱.
- ۲۲: " برتانيڪا " ، - ايضاً - ج ۱۶، ص ۵۴۷.
- ۲۳: " بائيبل مقدس " ، پيدائش جو باب ۵، آيت ۲۹.
- ۲۴: - ايضاً - ، باب ۹، آيت ۴.

- ۲۵: برتانیکا، - ایضا - ج ۷، ص ۷۰۰.
- ۲۶: "احوال الانبیاء"، ایضا - ج ۲، ص ۲۹.
- ۲۷: - ایضا - ، ص ۴۴.
- ۲۸: لیونرد کاترل، "دلاست فاروز"، پٹن بکس لمیٹید لندن، بیو
چاپو ۱۹۶۰ع. ص ۱۱.

باب پنجون

تاریخ، مذهب ۽ تہذیب جو ارتقائي عمل

فهرست مضامين

نمبر	عنوان	صفحو
	باب پنجون	
	تاريخ، مذهب ۽ تهذيب جو ارتقائي عمل	
۱	تاريخ، مذهب ۽ تهذيب جو ارتقائي عمل	۱۵۳
۲	مذهبي ارتقا	۱۵۵
۳	جنس، فطرت ۽ كثرت پرستي	۱۵۹
۴	پيدائش جي ديوي	۱۵۹
۵	پيدائش جو ديوتا	۱۶۲
۶	خدا جي تلاش	۱۶۴
۷	روح جي حقيقت	۱۶۷
۸	ماديت (Materialism)	۱۷۱
۹	انتر سچائي	۱۷۲
۱۰	تهذيب جي اوسر	۱۷۴
۱۱	قديم مصر جي تهذيب	۱۷۵
۱۲	قديم مصر جي تاريخ	۱۸۱

باب پنجون

تاريخ، مذهب ۽ تهذيب جو ارتقائي عمل

هن فاني دنيا ۾ تاريخ جو علم انهن انسانن لاءِ وڏي اهميت رکي ٿو، جيڪي پنهنجي وجود جي نوعيت ۽ ڌرتيءَ تي هڪ محدود عرصي اندر پنهنجي زندگيءَ ۽ گذري ويل انسانن جي زندگي جي وچ ۾ واسطو ۽ فرق معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. انسان جي تاريخ، عملي ڪاروائين کان علاوه انسان جي ذهن جو عڪس آهي جيڪو ارتقائي مرحلا ڏيکاري ٿو. انسان، جسماني طور تي نه بلڪ ذهني ۽ جذباتي طور تي ارتقا ڪيو آهي ۽ انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ نه آهي. تاريخ جو عڪس مادي دنيا جي طبعي ۽ سرزميني حقيقتن کان علاوه، انهن شخصيتن ۽ سندن نظرين، تحريڪن، تعليمات ۽ حاصلات، تي پڻ پوي ٿو، جيڪي علم طبعيات کان ٻاهر، مابعد طبعيات جي دائري ۾ نظر اچن ٿا. زماني حال ۾ انسان جي ذهن ۽ تاريخ جو عڪس ماضيءَ تي پوي ٿو ۽ مستقبل ۾ اهو عڪس اسانجي حال تي پوندو. مستقبل جو منظر نگار اسانجي تاريخ کي ساڻس جي بنيادن تي پرکڻ جي ڪوشش ڪندو، ليڪن اسانجي ذهن ۽ احساس جو مڪمل احاطو ڪري نه سگهندو. ساڳي ريت اسان کي به معلوم هجڻ گهرجي ته ماضيءَ جي انسانن، سندن مذهبن، تهذيبن، فڪرن ۽ تاريخ جو اسين مڪمل احوال پيش ڪري نه ٿا سگهون؛ جمهوري انداز فڪر مطابق تاريخ لکڻ وارو سمجهي ٿو ته فرد واحد جو عمل ۽ برتاءُ تاريخ جو ابتدائي نقطو آهي، ليڪن هڪ سوشلسٽ - ڪميونسٽ تاريخ نويس مطابق فرد جو انفرادي عمل ۽ برتاءُ سندس معاشري ۽ طبقي جي مجموعي عمل ۽ باهمي مفاد تي منحصر آهي. ڇا ڪو ائين چئي سگهي ٿو ته هڪ انسان جي اندر جي دنيا ۽ ٻاهرين دنيا هڪ آهن؟ ٻاهرين دنيا جي اڳيان هر فرد حالات مطابق عمل ۽ برتاءُ ڪري ٿو، ليڪن اندر ۾ هميشه اها آس رکي ٿو ته ڪڏهن کيس موقعو ملندو ته هو

ٻاهرين دنيا جي نامناسب ۽ تڪليف ڏيندڙ حالتن کي بدلائي ڇڏيندو،
 حڪيم عمر خيام جي هيءَ رباعي انهيءَ اندر جي آواز جي ترجماني ڪري
 ٿي؛

”گر بر فلڪم دست بدي چون يزدان،
 برداشتمني من اين فلک رازميان،
 وزنو فلکي دگر چنان ساختمي،
 کازاده بکام دل رسيد ي آسان“^۱.

انهيءَ رباعي جو سادو سنڌي منظوم ترجمو هن طرح ٿيندو: -
 خدا مثل گرچرخ تي وس رکان ها،
 وچان ان کي ٿاڙي مٽائي ڇڏيان ها،
 بيـــو چرخ اهڙو بنائي ڇڏيان ها،
 اهو جنهن جي دل سان تمنا ڪيان ها“.

انسان جي دلي تمنا هر دور ۾ تاريخ جو رخ موڙڻ جي ڪوشش ڪئي
 آهي، ڪڏهن ڪاميابيءَ سان ۽ اڪثر ناڪامي، ذلت ۽ رسوائيءَ سان. تاريخ
 محض قديم جا نشان ڏيکاري ٿي، دلي تمنائن ۽ ارادن جي خبر خدا کي
 آهي. قديم پٿر جي دور کان انسان جي تاريخ حجري آثارن جي صورت ۾
 شروع ٿئي ٿي، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته انهيءَ دور جو انسان نما ساهوارو
 پنهنجي خوراڪ پاڻ پيدا نه ڪندو هو، ليڪن هٿ ڪندو هو؛ جانورن ۽
 پکين جو شڪار، مڇي مارڻ ۽ جهنگلي ميوا گڏ ڪرڻ تي سندس گذر سفر
 ٿيندو هو، انهيءَ ڪرت ڪندي هن اوزار ٺاهڻ جو فن سکيو ۽ اها پهرين
 انساني طرز جي تهذيب هئي، جنهن کي ”موسٽرين تهذيب“ سڏجي ٿو.
 ايشيا کنڊ ۾ انهي اوائلي انساني تهذيب جا آثار مکيه ٻن علائقن ۾ نظر آيا
 آهن: (۱) مشرق قريب، روسي ترڪستان، وچ سائيريا ۽ هندستان ۽ (۲)
 پاڪستان (سنڌو ماڻھو) برما، جاوا، مليشيا، ٿايلينڊ ۽ چين. (برتانيڪا ج
 ۲ ص ۲۳۰) افريقا ۽ يورپ ڪنڊن ۾ انهن کان به آڳاٽا آثار قديمه موجود
 آهن. انسان جي هر فني ۽ تهذيبي پيشقدمي سندس ذهن ۽ ضرورت جي
 پيداوار آهي. ضرورت ايجاد جي ماءُ آهي ۽ ذهن انهيءَ ضرورت جي پورائي
 جو پيءُ آهي؛ انسان جو ذهن پهريائين مذهب طرف راغب ٿيو ۽ پوءِ مذهب

ذريعي زندگيءَ جي ضرورتن جو پوراڻو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. زندگيءَ جون ضرورتون انگ پيٽ ۽ اجهي کان اول حفاظت ۽ حمايت جي تلاش سان شروع ٿيون ۽ انتها ۾ پاڻ کي سڃاڻڻ ۽ پنهنجي پاليندڙ جي شناخت ڪرڻ تائين وڌي ويون.

مذهبي ارتقا:

”آريا“ قوم جي قديم مذهبي ڪتاب ”رگ ويد“ ۾ هي فڪر پيش ڪيل آهي.

”اسانجو ابو، پيدا ڪندڙ، جوڙندڙ ڪير آهي؟ ڪير آهي، جيڪو هر جاءِ ۽ هر شيءِ کان واقف آهي؟ فقط ڪنهن کان ديوتائن کي سندن نالا مليا؟ انهيءَ هڪ خدا جي در تي سڀ سوالِي آهن!“^۲

اهو هڪ ترقي يافتہ فڪر آهي. قديم زماني جو غير آبادگار ۽ غير مهذب انسان انهيءَ فڪر کان وانجهيل هو. هو اڪيلو هو ۽ هن کي هر خطري ۽ خدشي کي پاڻ منهن ڏيڻو پوندو هو. مدد لاءِ هن ڪنهن اهڙي طاقت جو سهارو ڳوليو ٿي جيڪا ڪاٺس وڌيڪ طاقتور هجي. خوف، امداد، آسري ۽ خيال، هڪ غيبي پيرم ۽ وسوسي کي جنم ڏنو. تنهائيءَ مان نڪري انسان گروهي زندگيءَ جو طريقو اختيار ڪيو تڏهن ذاتي مذهب اجتماعي مذهب ۾ تبديل ٿيو ۽ وڌيڪ ڏاهن ماڻهن انهي اجتماعي مذهب کي اڳتي وڌايو.

اجتماعي مذهب جو آغاز وحدانيت سان ٿيو، جيئن رگ ويد جي مٿي جا ٿايل بيت مان ظاهر آهي، ليڪن آرين جي فطرت پرستي، فطرت جي هر طاقت جو هڪ الڳ ديوتا يا خدا تلاش ڪيو:

”هو سڏن ٿا: اندرا، مسترا، ورنه ۽ اگني

هو قديم گورو هڪ تمت پکي آهي،

جيڪو هڪ آهي جنهن کي شاعر ڪيئي نالا ڏين ٿا:

هو سڏن ٿا: اگني، ڀر- مائر- شون“^۳.

فطرت پرستي ارتقا ڪري ستاره پرستيءَ کي پهتي ۽ مختلف ستارن جي بتن سان بت پرستيءَ جي شروعات ٿي. تاهم وحدانيت جي بنيادي سوچ رکندڙ اعليٰ ذهن انسانن واحد خدا جي تلاش شروع ڪئي: حضرت ابراهيم عليه السلام جي انهي تلاش جو ذڪر قرآن شريف جي سورة "الانعام" ۾ ڪيو ويو آهي: "..... پوءِ جڏهن هن تي رات جي اونڊاهي اچي وئي، تڏهن هن هڪڙو تارو ڏٺو. هن چيو ته هي منهنجو پروردگار آهي. پر جڏهن اهو تارو لهي ويو، تڏهن چيائين ته نه مان انهن کي پسند نه ٿو ڪريان جيڪي گم ٿي وڃن ٿا. پوءِ جڏهن چنڊ چمڪيو تڏهن ابراهيم چيو ته هي منهنجو رب آهي پر جڏهن اهو به لهي ويو، تڏهن چيائين ته جيڪڏهن منهنجي پروردگار مون کي (درست) واٽ نه ڏيکاري هجي ها ته مان ضرور انهي قوم منجهان ٿيان ها جيڪي سڌي واٽ پلجي پري نڪري ويا آهن. پوءِ جڏهن سج اڀرندو ڏٺائين، تڏهن چيائين ته هي منهنجو رب آهي (ڇاڪاڻ ته) هي سڀني کان وڏو آهي. پر جڏهن اهو به غروب ٿي ويو، تڏهن چيائين ته اي منهنجي قوم! توهان جن کي خدا سان شريڪ بنايو آهي، تن کان مان بيزار آهيان. مون هر طرف کان منهن موڙي فقط انهيءَ هستيءَ ڏانهن پنهنجو رخ ڪيو آهي جو آسمان ۽ زمين جو بڻائيندڙ آهي ۽ مان انهن مان نه آهيان جيڪي ساڻس (ڪنهن پٽي کي) شريڪ بنائن ٿا ۽ سندس قوم ساڻس بحث ڪيو. هن چيو ته ڇا توهان مون سان الله (واحد خدا) جي باري ۾ بحث ڪريو ٿا؟ هن پاڻ مون کي حق جي راهه ڏيکاري آهي. جن کي توهان الله جو شريڪ بنايو ٿا، تن کان مان هرگز نه ٿو ڊڄان. مان ڄاڻان ٿو ته جستائين منهنجو رب مون کي نقصان پهچائين نه ٿو چاهي، تيستائين مون کي ڪوبه نقصان پهچائي نه ٿو سگهي. منهنجي رب کي هر شيءِ جي ڄاڻ آهي. پوءِ ڇا توهان نصيحت نه ٿا پرايو!" (سورة الانعام، آيات ۸۱ - ۷۷)

حضرت ابراهيم عليه السلام جي قوم صابي (ستاره پرست) هئي ۽ اهو انهيءَ دور ۾ مشرق وسطيٰ جو عام مذهب هو. مصر ۾ فرعونيت هئي، جنهن موجب مصر جو فرعون خود خدائي جو دعويدار هو. سنڌ ۾ پيدائش جو ديوتا "شو" هڪ واحد خدا هو، هندي ۽ ايراني آريا فطرت پرست هئا. منڍ ۾ الڳ الڳ قدرتي نظارن جا ديوتا ۽ سندن مشروب سوم رس ۽ پيئڻ

(قرباني) آريا مذهب جو محور هئا. بعد ۾ جڏهن سنڌو ماڻھريءَ ۾ داخل ٿيا، تڏهن ٻن فرقن ۾ ورهائجي ويا. هڪ فرقي سوم رس ۽ ڀينٽ ۽ بت پرستي کي، قائم رکيو ۽ هندستان طرف وڌي اتي هندو ڌرم جو بنياد وڌو. ٻئي فرقي انهن رسمن ۽ عقيدن کي ترڪ ڪيو ۽ مغربي ايشيا ۾ ايران طرف وڌي ويا ۽ اتي آتش پرستي ۽ زرتشتي عقائد کي فروغ ڏنو.

هر مذهب جي ابتدا مشرق کان ٿي آهي ۽ انهيءَ مذهبي اجراءَ ۽ واڌ جا ٻه خاص سلسلا رهندا آيا آهن: آريا ۽ عبراني مذهب بنيادي طور تي مختلف آهن؛ هندو آريا بت پرست آهن ۽ ڪثير ديوتائن ۽ ديوين جا پرستار آهن. عبراني مذهب وحدانيت جو علمبردار آهي. بت ۽ ڪثرت پرستي ۾ ديوتائون نر ۽ مادي ٿين ٿا، ليڪن عبراني عقيدي مطابق الله جيڪو اڪيلو عبادت جي لائق آهي، سو جنس جي تفريق کان پاڪ ۽ مٿاهون آهي. جنس، يعني نر ۽ مادي، سندس تخليق ۾ شامل آهي، جيئن حضرت آدم عليه السلام ۽ بيبي حوا، نر ۽ ماد جي جوڙي، بني آدم جي تخليق لاءِ پيدا ڪئي وئي. عبراني مذهب جي منطقي تڪميل ”اسلام“ جي دين ۾ ملي ٿي ۽ اها تڪميل ڪيترن ارتقائي مرحلن مان گذري آهي.

”آدم“ ۽ ”حوا“ عبراني ٻوليءَ جا لفظ آهن، جن جي نسبت ”ڌرتي“ ۽ ”زندگي“ سان آهي. آدم مٽيءَ مان پيدا ٿيو. اهو بنيادي نظريو قديم مصر، ميسوپوٽيميا يا بابل جي قديم تهذيبي آثارن ۾ نمايان آهي. مصر جي آثار قديمه ۾، فرعون ”خنم“ (Khnum) کي ڪنير جي چڪ تي انسان جو جسم ٺاهيندي ڏيکاريو ويو آهي. ميسوپوٽيميا جي آثارن ۾ انهي ڪنير جي چڪ تي ٺاهيل انسان جي جسم تي مقتول خدا جو رت هاري ان کي زنده ٿيندو ڏيکاريو ويو آهي، جيڪو هندو آريائي عقيدي سان مطابقت رکي ٿو. عبراني عقائد مطابق مٽي جي بوتلي ۾ الله جي روح داخل ٿيڻ سان هڪ زنده انسان وجود ۾ آيو، جنهن کي آدم چئجي ٿو.

اسلام، جيڪو عبراني عقيدن جي فطري تڪميل آهي، خدا جي روح سان زنده ٿيندڙ مٽي جي بوتلي کي ”اشراف المخلوقات“ جي لقب سان ظاهر ڪيو ۽ سندس بابت بنيادي فطري خرابيءَ جي بائيبلِي عقيدي کي رد ڪيو آهي. پروفيسر هٽيءَ جي لفظن ۾ اسلام پنهنجي اصلي صورت ۾ سام

مذهب جي منطقي تڪميل آهي. بائيبل مقدس ۽ قرآن شريف مطابق، حضرت آدم عليه السلام کي عدن جي باغ (بهشت) ۾ رهايو ويو ۽ اتي کيس زندگيءَ جون سڀ نعمتون عطا ڪيون ويون. تاهه هڪ وڻ جي ميوو کائڻ کان سخت منع ڪئي وئي (پيدائش جو باب ۲، (۱۷، ۱۶، ۱۴، ۸) قرآن شريف ۾ ڄاڻايل آهي ته ” اسان آدم کي چيو ته تون ۽ تنهنجي زال بهشت ۾ رهو ۽ جيڪي وڻو سو ڏؤ ڪري کائو، ليڪن هن وڻ جي ويجهو نه وڃجو نه ته اوهان حد اورانگهي ويندؤ (سورة بقره آيات ۲۵، ۳۶).

مشرق قريبن جي مذهبي روايتن ۾ انهيءَ منع ڪيل وڻ (شجره ممنوعه) جو ڪوبه مثال نه ٿو ملي، ليڪن وچ مشرق ۾ ميسوپوٽيميا (عراق) جي ادبي ۽ فني مواد ۾ ” حياتي جو وڻ “ عام نظر اچي ٿو؛ عبادنگاهه سان لڳ هڪ وڻ آهي، جنهن تي هڪ جن پهرو ڏئي رهيو آهي، وڻ جي ٿاري سنگهڻ سان زندگي ملي وڃي ٿي. انهيءَ جو مطلب هو ته انسان ابدي زندگي ماڻي سگهي ٿو، ليڪن جن (شيطان) انهيءَ ۾ رڪاوٽ وجهي ٿو.

عبراني ۽ اسلامي مذهب مطابق منع ڪيل وڻ جي ميوو کائڻ لاءِ برعلائق وارو هڪ نانگ هو. شيطان جيڪو جنن جي نسل مان هو، پنهنجي شڪل مٽائي نانگ جي روپ ۾ بيبي حوا جي آڏو آيو. مشرق قريبن جي بت پرستيءَ ۾ نانگ هڪ ديوتا آهي. قديم مذهبي روايتن ۾، مجموعي طور تي، ان کي زندگي جو ديوتا يا زندگيءَ جي علامت سمجهيو ويو. آثار قديمه جي فنون لطيفه ۾ پيدائش جي اڳهاڙي ديويءَ کي، مردانه مخصوص عضوي جي شڪل ۾ ٺاهيل هڪ نانگ سان گڏ ڏيکاريو ويو آهي، جنهن مان اها مراد ورتي وڃي ٿي ته اها جنسيات يا شهوت جي علامت آهي. وچ مشرق جي روايتن مان اهو معلوم نه ٿو ٿئي ته منع ڪيل وڻ جي ميوو کائڻ سان جنسي خواهش پيدا ٿي، بلڪ اهي ڄاڻاڻ ٿيون ته اخلاقيات جي خلاف ورزيءَ سبب حضرت آدم عليه السلام ۽ بيبي حوا کي بهشت مان نيڪالي ملي، ڇاڪاڻ ته اهي هڪ ٻئي جي اڳيان اڳهاڙا ٿيا.

جنس، فطرت ۽ کثرت پرستي

موئن جي دڙي ما لذل آثار ڏيکارين ٿا ته قديم مصرين، عربن، عربن سنڌين جي مذهب ۾ هڪ جهڙائي هئي، تاهم سنڌو ماڻھو جي مذهب جون ڪي خاص علامتون بنيادي نوعيت جون هيون، جيڪي ٻين تهذيبي مرڪزن ۾ نقل ڪيون ويون؛ اهي پنج مکيه پرستش جون علامتون هن ريت ملن ٿيون:

(۱) پيدائش جي ديوي ”يوني“ (درگا پنٿ) ۽ ” نازگ - ديوتا“

(۲) پيدائش جو ديوتا، (شوينٿ)

(۳) ” وڻ“ (پير) ۽ ان جو بت

(۴) ” ڍڳو“ (ڏاند) قديم هڪ سڱو، وشنو ڀڳوان، ايڪ شرنگ

شو ڀڳوان جي سواري ٿوهي وارو ڍڳو.

(۵) پاڻي (درياه پنٿ): موئن جي دڙي مان کوٽيل هر گهر ۾ هڪ

ڪوهه ۽ وهنجڻ جي جاءِ ٺهيل ملي آهي ۽ وهنجڻ جو هڪ عام وڏو تلاءُ ظاهر ٿيو آهي. هي آثار ڏيکارن ٿا ته قديم سنڌي مذهب ۾ بدن جي صفائي (وضو ۽ غسل) هڪ خاص عنصر هو.

پيدائش جي ديوي:

قديم دنيا ۾ ” پيدائش جي ديويءَ“ جو تصور عام هو. سنڌو ماڻھو جي قديم آثارن ۾ ” ماتا ديويءَ“ جي پوڄا جا لاڳيتا ثبوت ملندا اچن ٿا، جن ۾ هڙپا - موئن جي دڙي جي اوج واري دور (۱۵۰۰ - ۲۵۰۰ ق. م) ۾ سڌارو آيل ڏسجي ٿو. هڪ هنڌ هڪ اگهاڙي عورت، جيڪا چوٽي ۽ تاج تي سنگن مان ديوي لڳي ٿي، پير جي ٻن ٿارين جي وچ ۾ بيٺل آهي. سندس اڳيان هڪ مرد گوڏا ڪوڙي هٿ مٿي کڻي رهيو آهي ۽ هيٺان ست داسيون هڪ قطار ۾ وڃي رهيون آهن. ” يونان“ ۾ ائڪرو پولس جي خزاني مان لذل سوني منڊي جي ٽڪ تي ساڳي ديوي ميوي سان تمار هڪ وڻ جي هيٺان ويٺي آهي ۽ ٻه داسيون سندس طرف وڌي رهيون آهن؛ ايئن

جي روايت موجب اهي ٻه ارهه اگهاڙيون داسيون، ”پيدائش جي ديويءَ“ کان اولاد جي دعا گهري رهيون آهن. ”عراق“ جي سميري تهذيب مطابق اتي مليل مخروطي مهرن تي اڪريل اهڙيون داسيون، ”پيدائش جي ديويءَ“ کان زمين جي ڀلي پيداوار لاءِ دعا گهرن ٿيون، ڇاڪاڻ ته ”ديوي“ جي اڳيان هڪ ”ديوتا“ هر جهليو بيٺو آهي ۽ سندس پٺيان ٻه ٻيا ”ديوتائون“ اناج جي سنگن جي صورت ۾ ڪجهه شيون هٿن ۾ کنيو پيا اچن ۽ اهي سنگ هڪ تعميدار وچونءَ جي مٿان رکيل آهن.^۶ ”هڙپا“ جي نوادرات مان انهن سنگن جي شڪل ۾ ٺڪر جون ٺهيل شيون ملن ٿيون. ”موئن جي دڙي“ مان لڌل پٿر جي مهرن تي اڪريل ”يوني“ ۽ اهڙي شڪل (زناني عضوي) جون ٺاهيل پٿر جون تنديون وڏيون ”يونيون“ ڇا پيدائش جي ديويءَ جي شبيهه هيون؟ انهيءَ بابت هڪ محقق پي ڪي اگروال لکي ٿو ته سنڌو ماٿريءَ ۾ ”يوني - پوڄا“ هڙپا - موئن جي دڙي واري دور کان اڳي جاري هئي؛ انهيءَ دور کان گهڻو پوءِ جي آثارن ۾ پهرين کان ٽين صدي ق - ۾ جون گول چلي واريون پٿر جون ٺهيل اگهاڙيون يونيون ماتا - ديويءَ طور پوڄيون وينديون هيون.^۷ سرجان مارشل ڄاڻائي ٿو ته ”ٽئڪسيلا“ مان لڌل ”يوني“ جي ٽين - چوٿين صدي عيسوي جي ”گندارا“ تهذيبي آثارن مان ”بتڪارا“ (سوات وادي) ۾ هڪ نقشي خاڪو ڏيکاري ٿو ته هڪ عورت کي پٿر جي اڪريل منڊي پيش ڪئي پئي وڃي. جيڪا ”يوني“ جي شبيهه آهي.^۸

”موئن جي دڙي“ ۾ ”ماتا ديوي“ (پيدائش جي ديوي) کان فصل ۽ اولاد ٻنهي جي پيدائش ۾ آساني ۽ آسماني آفتن کان پناهه ۾ رکڻ جي دعا گهري ٿي وئي جيئن اتي ڪوتائيءَ مان هڪ ويڪرو ٿلهو نروار ٿيو آهي، جيڪو پنجن ڏاڪن جي پراڻيءَ سان ۴۳ X ۵۷ فوٽ ويڪرو ٺهيل آهي. ٿلهي تي ”ماتا ديوي“ تخت مٿان وهاري پوڄي ويندي هئي؛ ماهرن جي راءِ آهي ته پنج ڏاڪا ڪڻڪ پچڻ جي مند جا پنج مهينا آهن، جيڪي فصل جي درست واڌ جي صورت ۾ ڪڻڪ جي تبلي جي قد مطابق ٺاهيا ويا آهن. انهن تي ويهي فصل جي واهپ ڪئي ويندي هئي. ايوان نمبر ۷ ۾ ”ماتا ديوي“ کي يونيءَ تي ويٺل ڏيکاريو ويو آهي ۽ خيال ڪيو وڃي ٿو ته انهيءَ هنڌ تي

فصلن ۽ پيدائش جا باقاعده ميلا لڳايو ويندا هئا: پيو، ڪوٽيل ايوان (هال نمبر ۵۴) جيڪو قدرتي ننڍو آهي، اتي لڳي ٿو ته وڌيڪ پرده پوشيءَ جا ڪم ڪيا ويندا هئا، جن جو به پيدائش جي ديويءَ سان تعلق هو: هتي ”پيدائش جي ديوي“ هڪ ”دلثمي“ جي ذريعي ٻار ڄڻائڻ ۾ مدد ڪندي هئي؛ هتان جيڪا پٽر جي وڏي ”يوني“ ملي آهي انهيءَ جي خال ۾ چوٽاري نو قطارون ٺهيل آهن، جيڪي ٻار ٿيڻ کان وٺي تائين نون مهينن جو عرصو ڏيکارن ٿيون. پٽ واري عورت حمل جي مهيني مطابق قطار ۾ ويهي پاڻ تي ”ماتا ديوي“ جو منتر پڙهائيندي هئي ۽ آخر تائين قطار ۾ پهچڻ بعد ذاتي مٿس منتر پڙهي ٻار ڄڻائيندي هئي. مسٽر جيمس جي تحقيق مطابق پٽائي اولاد ٿيڻ لاءِ زالون پير جي ڪاٺ جا تصويذ پائينديون هيون. (اي - او جيمس، ”دٽري آف لائيٽ“ ليڊن ۱۹۶۶ ع ص ۲۴).

اغاض (Akkad) جي آثارن ۾ ”پيدائش جي ديوي“ هڪ مهر تي اڪريل آهي (جنهن جي پليٽ ”مسٽر ڪولن“ پنهنجي ”ڪئٽالوگ“ ۾ ڏني آهي). اها ”ديوي“ ڪي سنگ هٿن ۾ جهلي تخت تي ويٺي آهي. سوالين جو وفد هڪ ”ديوتا“ جي سربراهي ۾ اڳتي وڌي رهيو آهي. ديوتا جي هٿ ۾ هر آهي. ”ديوي“ ڪي ايڏي اتاهين تخت تي ويهاريو ويو آهي، جو سندس تنگيون هيٺ لڙڪي رهيون آهن ۽ ڏسجي ٿو ته ”ديوي“ تخت تي رکيل ”يوني“ جي مٿان ويٺي آهي. ”موئن جي دڙي“ ۾ به ڏسجي ٿو ته ”ديوي“ تخت تي رکيل ”يوني“ جي مٿان ويٺي آهي جيئن ”موئن جي دڙي“ ايوان نمبر ۷۰ اندر ڏٺو ويو آهي. (ڪولن. ڪئٽالوگ آف ويسٽ ايشيئڪ سيلس ان د برٽش ميوزم، ۱۹۸۲، ص ۸۳، پليٽ نمبر ۹(۲۰۹)

يوناني ادب ۾ تاريخ جو ابو — ”هيروڊوٽس“ لکي ٿو ته ”زگرت (جبل) جي چوٽيءَ تي هڪ خوشيءَ جو گهر هو، جتي بادشاهه جي روپ ۾ ”خدا“ هڪ ديويءَ سان پيار وٺندي رهيو هو ۽ اهڙي طرح شهر جي پيداوار وڌائي رهيو هو. ”(سمت، ”ابابيلين فرتلتي ڪلت“ جرنل آف د رائل ايشيئڪ سوسائٽي ۱۹۲۸ ع ص ۸۴۹، فٽ نوٽ) ۱.

”موئن جي دڙي“ جي ”پيدائش جي ديوي“ ديريا ثابت ٿي. سنڌو ماڻھو جي تهذيب جي خاتمي کان هڪ هزار سال پوءِ، اها ”وڻ جي روح“

جي حيثيت ۾ ”ٻڌڻم“ جي ”يڪشي ديوي“ تي، نمودار ٿي، جيڪا همعصر يوناني ديوي ”ڊرياد“ (Dryad) جي همسر هئي. انهن هڪ هزار سالن اندر ”پيدائش جي ديويءَ“ سان گڏ هڪ ”پيدائش جو ديوتا“ به پرستش جي لائق سمجهو ويو. سميري تهذيب جو ”نانگ ديوتا“ سنڌو ماڻھو جي تهذيب ۾ قديم ديوتا ”شو“ جي لنگ - پوڄا جو سبب بنيو. عبراني تهذيب ۾ مذهب ۾ ”نانگ“ شيطان جو بهروپ آهي ۽ قديم سنڌو تهذيب ۽ مذهب ۾ ”شو“ پيدائش جو ديوتا آهي. ”پيدائش جي ديوي“ طور ”يوني“ جي جيڪا عام تشريح ڪئي وئي آهي، جديد دور جو محقق انهيءَ سان اتفاق نه ٿو ڪري ليڪن سندس تحقيق مطابق پوئين دور ۾ ”لنگ“ (مردانو عضوو) ”شو ديوتا“ جي علامت طور تسليم ڪيو ويو هو. ۱۱

پيدائش جو ديوتا:

هڙپا - موئن جو دڙو دور ۾ ”شو“ ”پيدائش جو ديوتا“ هو. ”آرين“ جي ويدن واري مذهب ۾ ”وشنو“ پيدائش جو ديوتا هو. ليڪن غير برهمڻ جاتين ۽ اصل مقامي ”دراوڙ“ قبيلن ۾ ”شو مهاديو“ مقبول هو. برهمڻ ”وشنو“ کي ”واسديو“ جو لقب ڏئي پهريون دفعو سنڌو ماڻھو ۾ ”وشنو پٽ“ جو آغاز ڪيو، تاهم ”شو پٽ“ وڌيڪ تيزيءَ سان پکڙجي رهي هئي. آخرڪار ٻي صدي قبل مسيح ۾ ”ڪترين“ ۽ سندن جاتي جي راجائن پڻ ”شو پٽ“ ۾ شموليت اختيار ڪئي. ”وشنو پٽ“ گنگا - جمنا وادي جو مذهب هو، جتي آرين جي مذهبي روايتن ۽ ويدن وغيره جي بنياد تي هڪ نئين مذهب طور رائج ٿيو جڏهن ته ”شو پٽ“ سنڌو ماڻھو جي اڳ استوار ٿيل مذهبي روايت مطابق عوامي، مقامي ۽ دراوڙي مذهب هو. ٻنهي پٽن يا مذهبي فرقن ۾ هڪ بنيادي اختلاف هو. سنڌو ماڻھو جي مذهب ”شو پٽ“ جو بنياد ”وحدانيت“ تي رکيل هو، جنهن ۾ ”شو“ واحد شڪتي وان ۽ سڀ جو پيدا ڪندڙ بلڪه سڀني جي دلين ۾ وسندڙ هو. انهي تائين پهچڻ لاءِ ڪنهن برهمڻ يا ٿياڪڙجي

ضرورت نه هئي ليڪن " شو پنٽ " ترقي ڪندي هڪ تثليث يا تياھ تي پهتي، جنهن ۾ " وشنو " پيدائش جو خدا (پيدا ڪندڙ) اعظم يعني سڀني کان وڏو هو. تاهه ڪائنات جي پراڪرتي (قدرت) ۾ وشنو منش قادر مطلق سان به پيا ننڍا منش (قادر) به پائيوار آهن؛ برهما ۽ شو، جيڪي پاتنجي توڙهه آرين جي مقامي مجبوري هئا، اڪثريت " برهما " کي پيدائش جو ديوتا ۽ وشنو کي انهي پيدائش (تخليق) جي حفاظت ڪرڻ وارو ۽ سڀني کان وڏو منش ڪري مڃيو ۽ " شو " جيڪو دراوڙن ۽ سنڌو ماڻھن جي مقامي قبيلن جو پيدائش جو خدا هو، انهيءَ کي مارڻ ۽ ناس ڪرڻ وارو منش قرار ڏنو ويو. آريا برهمڻن جي مقامي دراوڙن ۽ ٻين قبيلن ڏانهن نفرت، مذهبي اتحاد بعد به ماني نه ٿي هئي. اهي هنن کي اڳ ئي اڻ آريا، مليج يعني ناپاڪ ۽ وحشي قرار ڏئي چڪا هئا، تنهن ڪري هنن جي مقبول مهاديو " شو " کي پيدا ڪندڙ جي عيوض ماريندڙ بنايو ويو ۽ سنڌي ۾ عام پهاڪو ٺهيو ته " ماريندڙ کان بچائيندڙ وڏو آهي يعني " شو " کان " وشنو " وڏو آهي.

" وشنو " جو ٻيو نالو " هري " ۽ " شو " جو نالو " ردر " رکيو ويو. " وشنو " جي زال " لڪشمي " ڌن دولت جي " ديوي " ۽ ٻي زال " پرتوي " يعني ڌرتي، ٻئي هري وشنو جي هٿ هيٺ آيون، واقعي دولت ۽ زمين طاقت جو سرچشمه آهن. انهن سان مؤثر حفاظت ٿي سگهي ٿي. ليڪن آخر ڪيستائين ! " وشنو " جنهن به زالون پرڻجي پاڻ کي عام انسانن جهڙو بنايو، سو مرڻو به ته ضرور هو. تنهن ڪري ويدوان برهمڻن ديوتائن جي مرڻ ۽ وري پيدا ٿيڻ جو نظريو قائم ڪيو، جيڪو " ٻي جوڻ " ۽ " اوتار " جي عقيدن ۾ تبديل ٿي ويو؛ عام ماڻهو پنهنجي ڪرمن جو ڪيتو لوڙڻ لاءِ وري وري پيا ڄمندا جيستائين " محڪت " ٿيڻ يعني ليڪو چوڪو چڪتو ڪري ٻيهر ڄمڻ جي عذاب کان آزاد ٿين. " اوتار " انهن مان نه آهن پر خود هري وشنو آهن ۽ ڪڏهن " هري ڪرشن " ته ڪڏهن " هري رام " جي انساني روپ ۾ اچي، " هري وشنو " وسوڙيلن ۽ گمراه گنهگارن جي حفاظت ۽ رهنمائي ڪري ٿو. " ٻي جوڻ " ۽ " اوتار " جو ٻڻو عقيدو برهمڻ، ٻڌ ۽ جين ڌرم ۾ ترقي ڪندو ويو ۽ اڄ ڏينهن تائين جاري آهي. ليڪن وقت جي

اعتبار کان آريا، برهمڻن جو مذهب جنهن موجب ”برهما“ پيدا ڪندڙ آهي ۽ برهمڻ ان جي مڱ يعني ”وات“ مان پيدا ٿيا آهن ۽ سڀني جاتين کان اُتر آهن. اهو نسلي امتياز، اڄ نيچ جو ڌرم سنڌو ماڻھو ۾، اتان جي عظيم تهذيب هڙپا، موئن جي دڙي واري سڀيتا جي تباهيءَ کان مھاپارت جي لڙائيءَ تائين ڪيترين صدين گذرڻ بعد به عام ٿي نه سگھيو ۽ هتي هڪ به برهمڻ ڪونه هو، جيڪو انهيءَ ڌرم جي اشاعت يا تبليغ ڪري، سنڌ واسي اڪيلي شو جنهن جو ٻيو نالو ردر تجويز ٿيو، انهي جي پوڄا پاڻ ڪندا رهيا.

سنڌو ماڻھو ۾ مذهب جي اوسر پنهنجي سر ٿي. پھريائين ناچ گاني سان شروعات ٿي، جنهن ڪري قديم يوناني سنڌو ماڻھو کي ڊايونيسس (Dionysos موسيقي جي خدا) جي ”مقدس سرزمين“ سڏيندا هئا. (مهراڻ ۱ - ۱۹۶۷، ص ۱۶۱) ساز آواز جي ڀڳت ۽ ناچ هڪ ديوتا ”نت راج“ کي راضي رکڻ لاءِ هو. (ايضا) اهو اڳتي هلي ”ردر“ ۽ ”شو مهاديو“ سڏيو ويو. ڪجهه عالمن جو خيال آهي ته گھڻن ديوتائن جي پرستش کان اڳ هڪ سڀني کان وڏي ۽ اتر ديوتا جي تصور ۽ سندس شڪتين جي الڳ الڳ نوعيت مطابق ديوتا مقرر ڪيا ويا (جيڪي هڪ واحد خدا جا صفاتي نالا سمجھڻ گھرجن) ”ردر“ يا شو سنڌو ماڻھو ۾ واحد خدا مڃيو ويندو هو، جيئن هن ڀڄن مان ظاهر آهي؛ ”ردر“ اڪيلو هڪ آهي، جيڪو پنهنجي شڪتيءَ سان، سنسار تي حڪم هلائي ٿو. هو هر وجود پٺيان موجود آهي، جنهن (گھڻا) جهان پيدا ڪيا آهن، جن جي حفاظت ڪري ٿو ۽ وقت پورو ٿيڻ پڇاڻان انهي کي ويڙهي ڇڏي ٿو. مالڪ مخلوق جي منهن، مغز ۽ ڳچيءَ (مغزي ڌوري) ۾ رهي ٿو سڀني جي دلين جي پاڙ ۾ پڌاري ٿو، ڪل تي قابض ۽ حاضر ناظر شوا! (بحواله يشوتا شوتر ايندش) (بشم ص ۲۵۳)

خدا جي تلاش :

مذهبي ادب کان علاوه تخليقي ادب ۾ به ”خدا جي تلاش“ هڪ اهم

موضوع رهيو آهي: هڪ ڪاري چوڪري خدا جي تلاش ۾ نڪتي هوءَ سڀني مذهبن جي پيغمبرن سان ملي. آخرڪار آئرلينڊ جي هڪ پوڙهي باغائيءَ سان شادي ڪري، گهر ٻار وسائي وئي. سندس مڙس کيس چيو ته ”هيڏانهن اچ! مون ڪافي سوچ ويچار بعد معلوم ڪيو آهي ته خدا کي ڳولڻ لاءِ بهترين جاءِ باغ ۾ آهي. تون هتي، انهيءَ لاءِ کوٽائي ڪري سگهين ٿي.“ ڪاري چوڪري سندس صلاح کي رد ڪري ٿي ۽ خدا جي تلاش ۾ پنهنجي خيال کي مصروف رکي ٿي. پوڙهو باغائي کيس چوي ٿو: ”ڇا ڀلا تنهنجي خيال توکي خدا سان ملايو آهي؟“ هوءَ چوي ٿي، ”نه مان نه ٿي چئي سگهان ته مان هن وٽ پهتي آهيان.....“ تنهن تي باغائي چوي ٿو ته ”ڪيترن ماڻهن جن هن کي تلاش ڪري ورتو آهي انهن کيس پسند نه ڪيو آهي ۽ پنهنجي باقي زندگي هن کان پري پڇندي گذاري آهي. تون ڪيئن ٿي سمجهين ته هو توکي پسند ايندو.... اسين هن کان نفرت ڪريون ٿا. اسين هن کي ”صليب“ تي چاڙهيون ٿا، اسين هن کي هيملڪ زهر پياري ماريون ٿا، اسين هن کي ڪنڀي سان ٻڏي ساڙيون ٿا..... مون پنهنجي پوري زندگي، پنهنجي ضعيف حال آهر، خدا جي ڪمن کي اڪلائڻ جي ڪوشش ڪندي گذاري آهي پر جيڪڏهن تون مون کي ٻڌائين ته خدا هن رستي سان اچي رهيو آهي ته مان ڪنهن ويجهي ڪٿي جي ٻر ۾ لڪي ويندس ۽ تيسرائين ساهه نه کڻندس، جيستائين هو هتان لنگهي وڃي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن هن مون کي ڏسي ورتو، يا کيس منهنجي بانس پئي ته ڇا هو مون کي پنهنجي پيرن هيٺان ايئن چيپائي نه ڇڏيندو، جيئن مان ڪنهن ڌڙي زهريلي جيتامڙي کي چئي ڇڏيان!..... جنهن منهنجي حڪمن جي خلاف ورزي ڪئي هجي..... ڇا تو ”جيوپيٽر“ ۽ ”سيملي“ جي ڳالهه ٻڌي آهي؟“ ڪاريءَ چوڪريءَ چيو ”نه، اهو قصو ڪيئن آهي“ پوڙهي باغائيءَ کيس ٻڌايو ته ”جيوپيٽر خدا جي نالن مان هڪ نالو آهي، توکي خبر هوندي ته خدا جا گهڻائي نالا آهن.....“ چوڪريءَ چيو ته ”پويون انسان جيڪو مون کي گڏيو، اهو هن کي ”الله“ چئي رهيو هو.“ باغائيءَ چيو، ”بلڪل صحيح!.....“ ”جيوپيٽر“ خدا ”سيملي“ عورت تي عاشق ٿي پيو ۽ سندس لحاظ ڪري ساڻس انساني

رنگ روپ ۾ ملڻ لڳو، ليڪن ”سيملي“ خدا جي محبوبه ٿيڻ وڌيڪ پسند ڪيو. ڪيس اصلي خدائي روپ ۾ اچڻ لاءِ زور ڀريو. پوءِ جڏهن خدا ايشن ڪيو..... تڏهن سيملي ايشن ڪامي، گهنججي. ڦاٽي پئي، جيئن باهه ۾ مک !..... تنهن تي ڪاري چوڪريءَ پڇيو، ”ڇا اسين ڪڏهن به سندس مڪمل موجودگيءَ کي برداشت ڪري نه سگهنداسين؟“ باغائيءَ چيو ”مون کي يقين آهي ته هرگز نه! ڇاڪاڻ ته اسين ڪڏهن به انهيءَ جي قابل ٿي نه سگهنداسين..... سواءِ انهيءَ جي ته اسان سندس سڀ مقصد پورا ڪيا هجن ۽ خود خدا بنجي ويا هجون، پر ڇاڪاڻ ته سندس مقصد اڻکٽ آهن ۽ اسين بيحد مختصر ۽ محدود آهيون، تنهن ڪري شڪر، جو اسين ڪڏهن به سندس مقصد پورا ڪري نه سگهنداسين ۽ اهو اسانجي حق ۾ بهتر آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن اسانجو ڪم مڪمل ٿيو ته اسانجي ضرورت باقي نه رهندي..... تنهن ڪري سندس وڌائي ۽ واکاڻ لاءِ اچي باغ جي آباديءَ ۾ مددگار ٿي.....“ اها تمثيل مغربي مفڪر جارج برنارڊشا جي ڪتاب ”بلٽڪ گرل ان سرچ فار گاد“ (۱۹۳۲ع) ۾ ڄاڻايل مذهب جي فلسفي جو نچوڙ آهي.

جارج برنارڊشا جي پيش ڪيل مذهب جي فلسفي جي جواب ۾ مشرق جي مفڪر علامه آءِ آءِ قاضي، پنهنجي جرمن بيگم سان گڏجي سال ۱۹۳۲ع ۾ هڪ ڪتاب شايع ڪيو جنهن جو عنوان هو ”اٿڊ وينچرس آف د برائون گرل ان هر سرچ فار گاد“؛ پوري چوڪري سخت جدوجهد بعد آخرڪار پيغمبر اسلام حضرت محمد صلي الله عليه وسلم سان ملي ٿي، جنهن کان معلوم ٿو ٿئيس ته هر دور لاءِ هڪ ڪتاب آهي جيڪو رب جي رضا ۽ انهي دور لاءِ سندس مقرر ڪيل قانون کي ظاهر ڪري ٿو، تان ته هڪ ٻيو ڪتاب نازل ٿئي ٿو ۽ آخرڪار هڪ آخري ڪتاب ذريعي دين کي مڪمل ڪيو ويو آهي. هي آخري پيغام آهي، ڇاڪاڻ ته هي لازمي احڪامات جو ڪتاب نه آهي بلڪ اختياري عمل ذريعي حق ۽ باطل ۾ تميز ڪرڻ جو ڪتاب (فرقان) آهي.... انسان هاڻي بالغ ٿي چڪو آهي. هاڻي هن لاءِ هيئن ڪندين ۽ هيئن نه ڪندين جي پابندي نه آهي. هي ڪتاب به ڪشاديون واٽون ڏيکاري ٿو. سڌي واٽ ڏنگي واٽ کان پڌري نظر اچي ٿي.

پوءِ جيڪو چاهي سو صحيح رستو وٺي ۽ دنيا ۽ آخرت جي عذاب کان بچي. پوري چوڪري مذهبي ارتقاء جي مختلف دورن کان گذري ٿي، تڏهن وڃي مڪمل دين کي سمجهڻ جي قابل ٿئي ٿي، جنهن مطابق سڀ مذهب هڪ اڙلي ۽ بنيادي حق جي پيغمبرن کي مڃڻ ٿا ۽ اسلام انسان ذات جي ڀلائي لاءِ سندن آندل سڀني ڪتابن کي سچو سمجهي انهن ۾ فرق ڪرڻ جي ڪوشش نه ٿو ڪري. اهڙي طرح اسلام هڪ عالمگير مذهب آهي.

علامه صاحب آخر ۾ هڪ عالمي امن ڪانفرنس جي تمثيل پيش ڪئي آهي، جنهن ۾ سڀني مذهبن جا پيغمبر شموليت ڪري رهيا آهن ۽ پوري چوڪري ڪاري چوڪري سان گڏجي انهيءَ ڪانفرنس جي ڪاروائي ڏسي ٿي. پوري چوڪري ڪاريءَ کان پڇي ٿي، ”خدا جي باري ۾ (تنهنجي ڳولا جو) ڇا ٿيو؟“..... ”ڪاري چوڪري چيو.....“ ”مون ڏٺو ته خدا خود منهنجي، تنهنجي ۽ ٻئي هر ڪنهن جي اندر ۾ موجود آهي.....“ پوري چوڪري امن ڪانفرنس جي پوري ڪاروائي ٻڌڻ بعد چيو ”مونکي ته وري به خدا نظر ڪونه آيو.“ تاريخ وڏا تهڪ ڏيندي چيو، ”انسان جو ٻچو ضدي آهي...“ ۱۳

آريا - هندومت موجب، ”برهما“ مک ديوتا آهي، جيڪو ادويتا ويدانتا ”يعني مطلق حقيقت آهي. سندس وصف مطابق هو هڪ يڪسان، غير متفرق، غير متعين ۽ غير شخصي شعور آهي، جنهن ۾ ڪنهن قسم جي وصف موجود نه آهي، تنهن ڪري سندس تلاش بيسود آهي. انسان لاءِ بهتر آهي ته هو خود پنهنجي تلاش ڪري. ۱۳

روح جي حقيقت

برهما (خالق) جي هستي سندس تخليق يا ”مايا“ جي صورت ۾ نظر اچي ٿي، نيڪن اها غير حقيقي آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ جو دارومدار ”برهما“ تي آهي. ”برهما“ جڏهن ”مايا“ جي صورت وٺي ٿو، تڏهن اڻکٽ ايڪائين (يونٽن) ۾ ورهائجي وڃي ٿو، جيڪي فاني آهن. انهن کي جيو آتمائون يا جيو چئجي ٿو ۽ اهي روح آهن جيڪي ”برهما“ کان الڳ وجود

رکن ٿا، ڇاڪاڻ ته اهي ”مايا“ مان پيدا ڪيا ويا آهن. جيو پنهنجي چوگرد
جهالت جون بيشمار ڀتيون ٺاهي ڇڏن ٿا، جيڪي ”مڪشا“ يا ”نروان“
(ٻڌ مت مطابق) ذريعي باهي سگهجن ٿيون. انهن ڀتين جي ڊهن بعد ”مايا“
جو بنياد ختم ٿي ويندو ۽ ”جيو آتما“ ”پرماٽما“ سان ملي هڪ ٿي
ويندي. جيو آتما يا روح نه مذڪر آهي نه مؤنث، ليڪن منجهس ٻئي
وصفون موجود آهن. جڏهن جيو آتما گرپ (ڀيٽ) ۾ جاءِ وٺي ٿي ته تخم
جي تناسب مطابق نر يا مادي انسان پيدا ٿو ٿئي. ۱۴

هن ڌرتيءَ تي، جيو آتما، يا روح گهڻا دفعا جنب گذاري ٿو؟ — هڪ
دفعو، يا بار بار، جيستائين ”مڪشا“ يا ”نروان“ حاصل ڪري پرماٽما،
برهما يا خدا جي مطلق حقيقي وجود سان ملي هڪ ٿي، فاني في الله ٿي
وڃي! اواگون، يا تناسخ ارواح جو عقيدو قديم آهي ۽ فنا ۾ بقا جو تصور به
قديم ترين مذهبي عقيدو جو حصو رهيو آهي. رگ ويد ۾ جيتوڻيڪ واحد
خدا جو ذڪر شروع ۾ نه ٿو ملي، تاهم مجموعي طور رگ ويد جي آخري
زماني (۹۰۰ - ۱۰۰۰ ق م) ۾ ”پرچاڻي“ جو تصور قائم ڪيو ويو
جنهن کي بعد ۾ ”برهما“ نالو ڏنو ويو، جيڪو برهمڻ، جنس عام، کي
جنس مذڪر ۾ تبديل ڪرڻ سان ٺهيو. پرچاڻي، پرس يا پهريون انسان
بنجي ڌرتي تي آيو جنهن کي ڌرتي جي ديوتائن سندس ”بقاءِ دوام“ يا
هميشه حيات رهڻ، خاطر ڪهي قربان ڪيو ۽ انهيءَ قربانيءَ جي رت پٽ
مان ڪائنات ٺهي، انهي عقيدو مطابق پرچاڻي، يا حقيقي خدا، ڪائنات
جي تخليق کان اڳ موجود هو. ديوتائون سندس اولاد هئا. هن پاڻ تي پاڻ
کي قربان ڪري، پنهنجي فنا مان پنهنجي بقا حاصل ڪئي. ۱۵

روح جي مسلسل واپسي جو نظريو، يا عقيدو اڄ به دنيا جي مهذب
قومن ۽ وڏن مذهبن ۾ موجود آهي؛ هندو، ٻڌ، جين، سک ۽ متعدد مغربي
مذهبي فرقن ۽ معاشرن ۾ انهيءَ کي مڃيو وڃي ٿو. مغرب ۾ مختلف فني
محاورا استعمال ڪيا وڃن ٿا؛ ”ٽرانس مائگريشن آف سول“ ”ري برٿ“،
پالن جينيسز“ ”ميٽم سائڪوسس“ ۽ ”ري انڪار نيشن“ اهي مختلف
نالآ آهن جن سان هيءَ ڪيفيت بيان ڪئي ٿي وڃي. هن نظريو جو تعلق فقط
ڪن مخصوص مذهبن سان نه آهي، بلڪ اهو فلسفي جو به موضوع آهي؛

اقبال جي "خودي" جو نظريو، نثشي جي "دواميت ۽ مسلسل واپسيءَ جو نظريو". "تڪرار ابدي" جو نظريو "ماورايت" جو نظريو ۽ هندو مذهبي فلسفي "ڪرم" يا "ڪرما" ۽ "لنگ سرير" جو نظريو، بنيادي طور تي، منطقي اصولن تي ٻڌل آهن؛ هندو فلسفو جيو آتما (روح) جي ٽن غلافن (پردن) جو ذڪر ڪري ٿو؛ (۱) سٽول سرير، يا ڪثيف جسم (Gross body) (۲) "لنگا، يا "لنگ سرير"، يا لطيف جسم (Subtle body) ۽ (۳) "ڪارانا" يا ڪارائتو سرير، يا وجود عملي (Causal body) سٽول سرير، حمل ٿيڻ سان وڌڻ ويجهڻ شروع ڪري ٿو ۽ موت بعد ٽڙي پڪڙي وڃي ٿو، ليڪن "لنگا" يا لنگ سرير (لطيف جسم) پنهنجو وجود باقي رکي ٿو ۽ ٻيو "سٽول سرير" يا ڪثيف جسم حاصل ڪري زندگيءَ جو سفر جاري رکي ٿو، تاهم منجهس گذريل زندگيءَ جو سمورو "ذهني ڪچرو" موجود رهي ٿو ۽ اهو ذهني لاڙي طور نئين زندگيءَ ۾ ظاهر ٿيندو رهي ٿو. لطيف جسم (لنگ سرير) انهن سڀني اخلاقي، روحاني ۽ جمالياتي تجربن ۽ تبديلين جو مرڪز آهي، جيڪي نيڪ يا بد عمل ڪرڻ سبب هر "سٽول سرير" تي اثر انداز ٿين ٿا. انهيءَ کي ويدانيت جي محاوره ۾ "سامسڪار" چئجي ٿو. "برھد آرٿياڪا" اڻنشد ۾ ڄاڻايل آهي ته موت کانپوءِ پوتر جيو آتما (پاڪ روح) ٻي سرڳ (بھشت) ۾، هليا وڃن ٿا، پوءِ ڪجهه ويرم اتي آند مائي، چنڊ تي هليا وڃن ٿا، جتان خلا ۾ داخل ٿين ٿا ۽ پوءِ هيٺ لهي هوا ۾ شامل ٿين ٿا ۽ مينهن وسڻ وقت واپس ڌرتي تي موٽي اچن ٿا. سامسڪار (گذريل زندگي جو اثر) جتي ڪٿي لنگ سرير سان لاڳو رهي ٿو، جيڪو ڪنهن اهڙي ڳرپ (رحم مادر) ۾ ٻيهر جنم وٺي ٿو، جتي ڪنهن نئين سٽول سرير جي تياري ٿي رهي آهي. انهيءَ مڪمل "جيوت چڪر" ۾ سامسڪار جو دائمي وجود، مغربي فڪر ۾ موجود نه آهي. مغرب جي مفڪرن مطابق سامسڪار يا اسپيرٽ گل جي خوشبو وانگر آهي، جيڪا گل جي مرجھائجي وڃڻ بعد به ڪجهه عرصو ماحول ۾ موجود رهي ٿي ۽ پوءِ فنا ٿي وڃي ٿي. ۱۸.

مشرق جي مفڪر علامه محمد اقبال "ڪرما" ۽ "لنگ سرير" يعني عمل ۽ لطيف جسم (روح) جي حقيقي اهميت کي تسليم ڪندي،

”خوديء“ جو نظريو پيش ڪيو آهي. ”خودي“ يا ”خود شناسيءَ“ جي حاصل ڪرڻ لاءِ ”عمل پيهم“ ضروري آهي. تاهم ”خودي“ ارتقا، يا بلندين طرف وٺي وڃي ٿي. نصب العين، يا زندگيءَ جو مقصد، خوديءَ جي نظريه مطابق، خود انسان جي اندرين قوت ارادگي مان مرتب ٿئي ٿو. انهي جو عمل آزادانه ۽ تخليقي نوعيت جو آهي. ماضي حال ۾ شامل آهي ليڪن مستقبل هڪ کليل امڪان جو ميدان آهي؛ ”ڪرجهان تک ڪرسڪ تو آرزو!“ خودي جي ارتقا جو سفر، موت بعد به جاري رهي ٿو. موت فقط هڪ مرحلو آهي، جنهن کي پار ڪري، ”خودي“ پنهنجي مڪمل تشخص سان ”بقا“ دوام (هميشه جي زندگي) حاصل ڪندي اقبال جي نظريه خودي ۾ هڪ انسان جي ڄمڻ کان اڳ جي زندگي جو ڪوبه تصور موجود نه آهي ليڪن ولادت جي نقطه آغاز کان ”بقا“ دوام جي حصول تائين خودي هڪ مسلسل سفر آهي. موت کان اڳي ۽ موت کان پوءِ! ۱۷۰

يوناني آفيسسي مذهب ۽ افلاطون جي فلسفي کان علاوه هندو اڻڻشدن جي انگريزي ۽ ٻين مغربي زبانن ۾ ترجمي ٿيڻ بعد اواگون يا روحن جي تناسخ جو نظريو مغربي ادب ۽ فلسفي ۾ شامل ٿيو. مشهور ناول نويس رائيڊر هيگرڊ جي ڪجهه تخليقات ۾ انهي مرڪزي خيال کي آڏو رکيو ويو آهي. اهڙي طرح شوپنهار، ٽنشي ۽ مڪٽيگرت، ”مابعد طبعيات“ (Metaphysics) ۾ انهيءَ نظريه کي سهڻي نموني سموهيو آهي. ٻئي طرف علم الانسان (Anthropology) جا مغربي ماهرين قديم روحاني روايت کي ”شاماني مذهب“ (Shamanism) جي اصطلاح ۾ بيان ڪن ٿا. ”سائييريا“ ۽ اتر-اوڀر ايشيا جون ٽائي (Altaic) نسلي گروهن جي مذهب کي به شاماني مذهب چئجي ٿو، جيڪو غيبي طاقتن جي امداد ۽ جادو، ٽوٽي ٿيڻي ذريعي بيمارين جي علاج تي مبني آهي. ڪيترن ديوتائن ۽ ديوين کان علاوه هڪ خاص خدا ”اڪو“ (Ukko) جي عبادت ڪئي وڃي ٿي. ”شامان“ گرو، منتر ذريعي، ديوتائن ۽ ديوين کان پنهنجي مطلب جا ڪم وٺن ٿا. ۱ ۽ اهڙي طرح روحانيت جي پردي پٺيان پنهنجو ڪاروبار هلائيندا رهن ٿا ۱۸

هڪ يوناني مفڪر هيراڪليٽس جي فڪر مطابق؛ انسان ڇا آهي؟

هڪ فاني ديوتا ! ۽ " ديوتا " ڇا آهي؟ هڪ لافاني انسان ! انهيءَ لافاني انسان کي هومر پنهنجي ناول ۾ اوديسس (Oedissus) جي ڪردار ۾ پيش ڪيو. اهو سپرمن، ديوتا بنجي نه سگهيو، سمنڊ جو ديوتا " پوسيدون " تيز نظرن واري جنگ جي ديوي " ايتينا " پاڻ ۾ اٽڪي پيا ۽ " اوديسس " سپرمن سندن رساڪشيءَ ۾ دنيا اندر پٽڪندو رهيو، نيٺ سندس تمام تر قوتن ۽ ڪاوشن جو مرڪز " اولمپيا " (Olympia) بنيو. " اولمپيا " معنيٰ مٿاهين جاءِ ! ۱۹۰!

ماديت (Materialism)

هن دنيا ۾ پيدا ٿيندڙ هر نئون انسان، هوش سنڀالڻ بعد پنهنجي چوگرد ڪثرت ڏسي ٿو جنهن ۾ اڪثر ڪان ڊجي ٿو ۽ ماءُ - پيءُ يا سنڀاليندڙ جي پناهه وٺي ٿو، ڇاڪاڻ ته اهي وڌيڪ طاقتور آهن ۽ انهن جي اطاعت ڪري ٿو، ڇاڪاڻ ته سندس پناهه ۾ رهڻ ۽ ضرورتن پوريون ٿيڻ جو دارومدار انهن جي راضي ٿي آهي. جڏهن ٻار، ذهن ۽ جسم ۾ پاڻ پروڻي ٿي ٿو، تڏهن استاد ۽ پوءِ روزگار ڏيندڙ جي اطاعت ڪري ٿو ۽ کين راضي رکڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. رفتہ رفتہ ڪثرت جي دنيا ۾ وحدت طرف راغب ٿئي ٿو ۽ پنهنجي ابن ڏاڏن جي معبود يا معبودن جي عبادت ڪري، پنهنجي لاءِ غيبي امداد جي واٽ کولڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، پوءِ يا ته انهي تي مستحڪم ٿي وڃي ٿو يا انهيءَ مذهب جي واٽ بدلائي ٿو، يا ماڳهين مذهب کان منڪر ٿي وڃي ٿو، خاص ڪري، جڏهن ڪو انسان پنهنجي ماحول، معاشري ۽ ملڪ ۾ بديءَ جي سوڀ ۽ نيڪيءَ جي هار، اکين سان ڏسي ۽ دل سان محسوس ڪري ٿو، تڏهن سندس ذهن مذهب جي انٽر سچائيءَ ۾ به شڪ ڪري ٿو ۽ ماديت (Materialism) جو قائل ٿئي ٿو؛ هو سوچي ٿو ته " مذهب " به هڪ دوکو آهي ۽ فقط دنيا هڪ حقيقت آهي. هندو آريا مذهب جي نئين مذهبي جوڙجڪ جي دور (The Epic Age) ۾ انهيءَ سوچ کي " لوڪيت " يعني دنيا داري يا " دهرت " جو نالو ڏنو ويو. انهيءَ مطابق مادو (Matter) يا مادي شيون (Material things) واحد

حقيقت آهي، جنهن جا چار عناصر (Elements) آهن: هوا، باهه، پاڻي ۽ زمين. انسان جو شعور (Consciousness) به مادي جي پيداوار آهي، جيئن اڄ بک ۽ ٻي جسماني تڪليف يا ڪمزوريءَ جي حالت ۾ ذهن ڪم ڪرڻ ڇڏي ٿو ڏئي ۽ آخرڪار بيهوشي يا لاشعوري جي ڪيفيت پيدا ٿئي ٿي. جنهن کي روح چئجي ٿو، سو مادي جسم جي هڪ خاصيت (Attribute) آهي، جيڪا تڏهن پيدا ٿئي ٿي، جڏهن جسم جڙي راس ٿئي ٿو ۽ تڏهن ختم ٿي وڃي ٿي، جڏهن جسم ناس ٿي وڃي ٿو. منڪر وٽ آخرت جو ڪوبه تصور نه آهي. هو چوي ٿو ته خدا هڪ ڏند ڪٿا آهي جنهن کي مذهبي ماڻهن اڻڄاڻائي ۽ منطقي نااهليت سبب اڪيون پوڻي قبول ڪيو آهي. ڏک ۽ سک زندگيءَ جون حقيقتون آهن ۽ نيڪي بديءَ جو تفاوت فقط روايتي آهي. خدا جو منڪر، دراصل پنهنجي اعليٰ وجود ۽ اندرين صلاحيتن، خوبين ۽ ڪيفيتن کي نظر انداز ڪري ٿو. سندس منطقي ذهانت، مادي زندگيءَ جي مختلف ڪيفيتن ۽ پراسرار واقعن جي وضاحت ڪرڻ کان قاصر آهي. انسان ۽ زندگيءَ جي پراسرار حقيقتن کي ذهن جي زبان ۾ بيان ڪري نه ٿو سگهجي. ذهن ۽ عقل کان اڳتي معرفت جي واٽ آهي، جيڪا انسان کي پاڻ سڃاڻڻ ۽ پنهنجي خالق کي سڃاڻڻ جي منزل طرف وٺي وڃي ٿي، شاعر مشرق علامه اقبال جي تخيل مطابق:

” گذر جا عقل سڄو آڱر ڪه به نور،
چراغ راهه ۽ منزل نهين“

انتم سچائي

هندو آريا فلسفي موجب ”انتم سچائيءَ“ تي اندروني شعور جي اعليٰ ترين ڪيفيت ذريعي پهچي سگهجي ٿو، جنهن ۾ ”طالب“، تخيل ۽ انهيءَ جي امتياز کان، پار اڪري وڃي ٿو ۽ ”آند“ حاصل ڪري ٿو. آند برهمڻ آهي. ”تيتريه اپنشد“ ۾ طالب انهيءَ انتم سچائيءَ جي تلاش ۾ آهي، جنهن مان هر شيءِ پيدا ٿئي ٿي، جيڪا هر شيءِ جي حفاظت ۽ پالنا ڪري ٿي ۽ جنهن ڏانهن موت بعد، هر شيءِ موٽي وڃي

ٿي. (ايضا) انهيءَ انتم سڄائيءَ جا چار ڀاڱا، يا حصا آهن، ۽ اهي آهن: (۱) "انتم" معنيٰ مادو (۲) "پران" معنيٰ زندگي، (۳) "منس" معنيٰ ذهن ۽ (۴) "وجن" معنيٰ منطقي ذهانت، يا عقل. تخيل جو اهو ارتقاء ۽ پنشن ۾ بتدریج ٿيندو نظر اچي ٿو. "پنشن"، "ویدن" جو انتم ڀاڱا آهن، تنهن ڪري انهن کي گڏي "ویدانيت" چئجي ٿو. ویدن جي آرنپ (منڍ) ۾ "رگ وید" آهي. رگ وید ۾ آخرت جو اقرار ۽ نرگ سرگ يعني دوزخ ۽ بهشت جو واضح تصور موجود آهي، تاهم انهي ۾ هڪ ڀيرو دنياوي زندگي جي طلب کيل آهي: "پوڄاري ابدي زندگي نه ٿو گهري ۽ نه سرگ لاءِ ڪام (بهشت جي خواهش) اٿس، ليڪن سو سال ڀيرو لمبي جیوت طلبي ٿو". (برتا نیکا ج ۱۲، ص ۱۱۵). پنشن، يا "ویدانت" جو مرڪزي موضوع برهما جي يڪتائي (وحدت الاهي) ۽ جيوآتما (روح) جي سڄائي جو واضح تصور آهي تاهم تخيل ڪنهن انتم راءِ تي نه ٿو پهچي ۽ ڪوي چوي ٿو: "ڪو وید" يعني کير ٿو ڄاڻي!.

"چندوگيا" پنشن ۾ "ستول سریر" (نفس) جي ماهيت تي ٽيڪا ڏيئي ڪئي وئي آهي: "هڪ سریر (جسم) جيڪو پيدا ٿئي ٿو، وڌي وڌو ٿئي ٿو. پوءِ هيٺو ٿي مري وڃي ٿو. اهو اصل انسان يا صحيح نفس ٿي نه ٿو سگهي. جيو آتما (روح) زندگي ۽ موت جي سڀني چڪرن ۾ سلامت رهي ٿو، اصل جيو آتما، روح يا نفس (True self)، منش (انسان) جي اندر ۾ آهي، ۽ اها هڪ عالمي جاڳرتا (Universal consciousness) آهي. "مندوڪيا" پنشن مطابق جيو آتما (روح) جون ٽي ڪيفيتون آهن. (۱) جاڳرتا (سجاڳي) (۲) سپنو (خواب)، (۳) نند، ۽ (۴) ترييا (الهام). "ترييا" جي ڪيفيت ۾، اندرين ٻاهرين ڪنهن به ڪيفيت جي سڌ نه ٿي رهي. اها الهامي جاڳرتا جي ڪيفيت آهي: برهمڻ (آند) ۽ آتما (اڻ مت وجود) هڪ آهن ۽ ڪوي بي اختيار ٿي چوي ٿو: "تت توم اسي" معنيٰ اهو تون آهين، "برهد آرنیک" پنشن مطابق انهي انتم سڄائيءَ کي لفظن ۾ بيان ڪري نه ٿو سگهجي. اهو ايئن آهي، جيئن چئجي ته "ايئن ناهي، ايئن ناهي" (۴، ۲، Vi)، معنيٰ بي چون ۽ بي مثل آهي. ذهن جي انهي نارسائيءَ سبب "برهما" کان برهمڻ ۽ پوءِ ان جي وجود جي صورت بنائڻ

لاءِ " ايشور " جا لفظ گهڙيا ويا، تاهم " انت ڪل " جي بنيادي ويدن جي وحداني نظريي کي به قائم رکيو ويو. " برهمڻ " (انتم سڃاڻي) هڪ واحد حقيقت آهي. " ڌوئي " (ڀتي شڪل) جي ڪا حقيقت نه آهي. دنيا، يا ميا، هڪ ڌوڪو آهي انهيءَ ڌوڪي ۾ ڪيل ڪرم نه ميرا ٿين ٿا ۽ نه موت انهن کي ميساري سگهي ٿو. گنهگار روح مرجھائجي وڃي ٿو، جيڪو " تپشا " (رياضت) ذريعي پاڻ تان اهي داغ ڌوئي سگهي ٿو، پرستش ۽ پرارٿنا (عبادت ۽ دعا) جو طريقو فڪر ۽ فهم جي ڪوشش کان وڌيڪ آسان آهي. ۲۰ مذهب جي آخري ارتقائي صورت " اسلام " جو دين آهي، جيڪو ڪثرت مان وحدت جي فطري اصول تي قائم آهي. سنڌ جو لاکيڻو لعل حضرت شاھ عبداللطيف ڀٽائي رح فرمائي ٿو:

" وحدت مان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل

حق حقيقي هيڪڙو، وائيءَ ٻيءَ ۾ پل

هو هلاچو هل، باالله سندنو ســـــــــچڻين " ۲۱.

تهذيب جي اوسر:

گروهي زندگي ۽ مذهبي عقيدن گڏجي انساني تهذيب کي جنم ڏنو، زندگي جا نوان رنگ ڍنگ پيدا ٿيا ۽ مختلف معبودن لاءِ مخصوص عبادتگاه تعمير ٿيا. مذهبي قاعدا قانون ۽ ريتيون رسمون مقرر ٿيون. انسان جي آزادي سماج ۽ مذهب جي نذر ٿي وئي تاهم سندس تخليقي صلاحيت کي تهذيب جي واٽ ملي. " جتي پاڻي، اتي پاڻ " جي قيڊرتي اصول تحت درياهن ۽ ڍنڍن، ڍورن کان علاوه سامونڊي ڪنارن سان انساني آباديون، شهر، بستيون ۽ بندر ٺهندا ويا، جتي مخصوص تهذيبن وجود ۾ آيون.

قديم تهذيبن جا ٽي خاص علائقا معلوم ڪيا ويا آهن: (۱) بحر روم، (ڀونچ سمنڊ) جي تهذيب جو علائقو، جنهن ۾ مصر، ڏکڻ عراق (ميسوپوٽيميا، بابل)، فلسطين (ڪنعان)، روم، ڪريٽ، يونان ۽ ايران اچي ويا ٿي. (۲) درياھي ۽ جابلو علائقا: سنڌ، هند، چين ۽ تاتار جي تهذيب. (۳) افريقا ۽ امريڪا جا پوءِ سڌريل علائقا.

قديم مصر جي تهذيب

مصر جي تهذيب ”نيل“ درياھ جي ڪنارن سان اسري. ساڍا ٽي هزار ميل ڊگھي نيل ندي، مصرين جي مذهب ۽ تهذيب جو محور بنجي وئي، هر سال سنن فصلن ۽ شادمانين کانپوءِ هڪ حسين ڪنواري چوڪري نيل درياھ جي ڪنوار بنجي منجهس غرق ٿيندي هئي. هي حضرت نوح عليه السلام جي فرزند ”حام“ جو ملڪ هو ۽ هتي حامي نسل وڌيو ۽ ويجهيو بائيبل ۾ هن ملڪ کي ”مصريا“ ڄاڻايو ويو آهي. اتر مصر ۾ ”طب“ (Thebes) جو شهر، مصري تهذيب جو پهريون مرڪز بنيو. آثار قديمه جي کوٽائيءَ مان شاهي محل سان گڏ هڪ عبادتگاه، وڏا بت ۽ ويڪرا ته خانا مليا آهن. مصر جي پهرين شهنشاهيت جو آغاز سن ۴۸۰۰ ق - ۾ ۾ ٿيو، جڏهن وچ مصر جي مهذب شهر ”منفس“ جي بادشاهه ”مينيس“ (Menes) ”طب“ فتح ڪيو ۽ پوري مصر ملڪ ۾ هڪ حڪومت قائم ٿي. انهي قديمي دور جي تاريخ، مذهب ۽ تهذيب تي ڪافي تحقيق ڪئي وئي آهي؛ ابتدائي دور ۾ هڪ مذهبي تثليث جو پتو پوي ٿو؛ ”تم“ ديوتا، سندس پٽ ”شو“ ۽ ڌيءَ تيفنت جي بتن جي پوڄا ڪئي ويندي هئي. پوءِ پڪين، جيتن ۽ جانورن جا بت تراشي انهن جي پوڄا ڪئي ويندي هئي، جيئن عقاب يونٽر ۽ ڊگھو قديم مصرين جا معبود هئا. ”منفس“ جي بتخاني ۾ ”ايس“ (ڊگھي) جي بت کي پوڄيو ويندو هو. ”ايس“ جو ٻيو نالو ”پٿاھ“ هو. ”مينس“ شهنشاهه جي فتوحات سبب مصر جي تهذيب ۽ ”پٿاھ“ ديوتا، بابل، فلسطين ۽ ايران مان ٿيندا هند - سنڌ جي سرحدن ۾ داخل ٿي ويا. آريا - هندو تهذيب ۾ ”پٿا“ ۽ پتي، پيءُ، سردار ۽ مالڪ جي معنيٰ ۾، مصر جي ”پٿاھ“ ديوتا جو اثر ڏيکارن ٿا. سنڌو ماڻھو جو هڪ سڱو ڊگھو، جنهن جا نوادرات موئن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان مليا آهن، سو نقش ۽ مهر جي صورت ۾، ايس عرف پٿاھ ديوتا جو عڪس آهن.

قديم مصر جي مذهب ۾ ”تم“ عظيم ديوتا هو. انهيءَ کان ديوتائي ڪٽنب جو نظريو قائم ٿيو ۽ پيڻ - پاءُ جي شادي اتر قرار ڏني وئي، تم جي پٽ شو پنهنجي پيڻ تيف نٽ سان شادي ڪئي جنهن مان ٻه پٽ ۽ ڌيءَ

ڌيءَ پيدا ٿي؛ وڏو پٽ ”جيب“ تنهن کان پوءِ ڌيءَ ”نٿ“ ۽ آخر ۾ ”اسيرس“ (Osiris) پيدا ٿيو جنهن کي نر اولاد جو عظيم ديوتا تسليم ڪيو ويو.^{۲۳} تثليث آريا هندو ڌرم جي ٽمورتي جو نعم البدل هو، ۽ انهيءَ مذهبي عقيدتي جي بنياد تي، فرعون مصر جي مقبره لاءِ ٽڪنڊا اهرام تعمير ٿيا. اهرام جي آرائش ۽ مردي جي ممي، موت کانپوءِ زندگي جي عقيدتي کي ظاهر ڪن ٿا. اهو عقيدو پڻ مصر کان بابل، فلسطين، ايران، چين ۽ هند - سنڌ ۾ عام ٿيو. ”ايس“ عرف ”پٿاه“ ديوتا جي زال هيٿر (Hathor) ڳئون جي به پوڄا ڪئي ويندي هئي. اهو عقيدو به هند - سنڌ ۾ ”گڻو ماتا“ جي احترام جي صورت ۾ رائج ٿيو. سج جي پوڄا به مصر کان شروع ٿي. سج جي بت جي پرستش ٿيندي هئي. شهنشاهيت قائم ٿيڻ بعد ديوتائن جي ٽمورتي قائم ٿي. معجون جو ٽالو مٿائي ”عمون“ عرف ”رع“ رکيو ويو، جيڪو خاص فرعون جو خدا مقرر ٿيو. ڏکڻ مصر جي ديوتا ”ايس“ عرف ”پٿاه“ کي هوا ۽ پاڻيءَ جو ديوتا تسليم ڪيو ويو ۽ ٽيون ديوتا ”طوط“ چنڊ، قانون ۽ علم جو ديوتا مڃيو ويو.^{۲۵} اهو زمانو هو، جڏهن مصر ۾ لکڻ پڙهڻ جي فن ترقي ڪئي. ”طوط“ ديوتا مصر کان چين پهتو ته اتي وڻ جي چوڏن، کلن ۽ پنن تي چينين لکڻ شروع ڪيو ۽ انهن کي ”پيرس“ چيو ويو. هن فن ترقي ڪري جديد ڪاغذ جي صورت ورتي جنهن کي پير چئجي ٿو. تحرير جي فن مذهب جي اشاعت ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو، ۽ مذهبي عقيدن مذهبي ڪتابن جي صورت اختيار ڪئي. مصر ۽ وچ مشرق ۾ پٿرن تي حروف نقش ڪيا ويا، انهن جي مضمونن ۾ ناقص توحيد (Honotheism) جا نظريا ملن ٿا، جن ۱۴هين صدي قبل مسيح ۾ وحدانيت، يا هڪ اڪيلي خدا جي عبادت، جي صورت اختيار ڪئي. انهيءَ صديءَ جي پوئين اڌ ۾، فرعون مصر امين هوتپ چوٿين، عرف اخن اتوت (اختاتون) هڪ اڪيلي عظيم خدا ”آتون“ جي عبادت جو فرمان جاري ڪيو. جيتوڻيڪ ”آتون“ جي معنيٰ به سج هئي، تاهه رعيت ”رع“ عرف ”عمون“ جي عبادت کان منع ڪرڻ تي، فرعون مصر امين هوتپ چوٿين جي خلاف بغاوت ڪئي. اها بغاوت جي باهه مصر جي مذهبي پيشوائن پڙڪائي، جن جا بتخانا ۽ آمدني جا ذريعا بند ٿي رهيا هئا. اختاتون، يعني ”

اتون ” واحد خدا جو ٻانهو يقينا سامي نسل مان، حضرت موسيٰ عليه السلام ۽ حضرت دائود عليه السلام جي وچين عرصي ۾ بني اسرائيل جو هڪ وڏو رسول هو؛ سندس هڪ مناجات محفوظ ڪئي وئي آهي؛

” توهي سڀ ڪجهه پيدا ڪيو آهي. انسان تنهنجي اک مان، ۽ ديوتا تنهنجي وات مان پيدا ٿيا آهن. توهي جانورن جي لاءِ گاهه ٻوٽا ۽ انسانن لاءِ ميويدار وڻ پيدا ڪيا آهن. توهي درياھ ۾ مڇين ۽ آسمان ۾ پکين لاءِ کاڌو پهچائين ٿو. تون ئي آئن ۾ ساهدارن کي هوا پهچائين ٿو ۽ ڪيڙن جي ٻجن کي پالين ٿو، مڪين ۽ جانورن کي حياتي ڏين ٿو.....“ ۽ سندس هي قول نقل ڪيو ويو آهي ته ” اتون کي قربانين جي باھين ۾ تلاش نه ڪيو، هن جادو ۽ ٽوٽن ڦيٽن کي ختم ڪري ڇڏيو آهي.“^{۲۶} اڃانئون مصر جي شهرن جي بازارين ۽ گهٽين ۾ عام ماڻهن وانگر گهمندو ۽ ” اتون“ جي وحدانيت جي تبليغ ڪندو رهندو هو. حامي مذهبي پيشوائن جي پڙڪايل بغاوت سبب، هن کي هڪ نئين شهر ۾ تخت گاهه قائم ڪرڻو پيو. طب (Thebes) مان ” طل اماره“ منتقل ٿيڻ بعد هن پنهنجي ديني تبليغ کي وڌيڪ تيز ڪيو. هن ۱۷ سال مصري حڪومت ڪئي (۱۳۵۸-۱۳۷۵ ق م) ليڪن جڏهن فوت ٿيو تڏهن حامي مذهبي پيشوائن خوب بدلو ورتو؛ سندس ”عبادتگاهه“ ٻاهي پٽ ڪري ڇڏيائون. سندس پوتي ” توتنخ اتون“ کي تخت تي ويهاري سندس نالو بدلائي ” توتنخ امين“ رکيائون، توتنخ معنيٰ غلام، سو هاڻي مصر جو فرعون، واحد ” اتون“ جو غلام نه رهيو ۽ ” اتون“ جا عبادتگاهه ۽ اڃانئون جو احرام ٻاهي پٽ ڪيا ويا.^{۲۸} تازه تحقيق مطابق توتنخ امين عرف توتن خامن ڏهن سالن جي عمر ۾ تخت نشين ٿيو. اڃانئن جو مذهبي مشير ” آءِ“ (Aye) سندس اتاليق مقرر ٿيو. بالغ ٿيڻ بعد هن پنهنجي سوت ” انخيسينامن“ سان شادي ڪئي ۽ حڪومت جي واڳ ورتي. ويهن سالن جي عمر ۾ غالبا سن ۱۳۵۰ ق- م ۾ ” توتن خامن“ جو موت واقع ٿيو. سندس ممي جي کوپريءَ جي ايڪسري (X Ray) مان معلوم ٿيو آهي ته سندس مغز جي پٺيان وار ڪري کيس ماريو ويو هو. اها آءِ جي سازش معلوم ٿي ٿئي، ڇاڪاڻ ته هن بيوهه مهاراڻي سان شادي ڪرڻ تي چاهي، راڻيءَ سرحدي ” هتي“ بادشاهه کي پيغام موڪليو

تہ پنهنجو پٽ مصر طرف موڪل تہ انهيءَ کي فرعون جي تخت تي ويهارجي. ” مان پنهنجي هڪ غلام (آءِ) سان شادي ڪرڻ بجاءِ هڪ ” هتي ” نسل جي شهزادي جي زال بڻجن وڌيڪ پسند ڪندس “. هتي شهزادو روانو ڪيو ويو، ليڪن مصر جي سرحد تي قتل ٿي ويو. توتن خامن جي اهرام جي هڪ پاسي ” آءِ “ جي تصوير اڪريل آهي، جنهن ۾ کيس فرعون جو تاج پاتل آهي. انهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي تہ توتن خامن کي قتل ڪرائي، آءِ پاڻ مصر جو فرعون ٿيو، ليڪن جيئن تہ شاهي خاندان مان نہ هو تنهن ڪري توتن خامن جي پيوہ سان شادي ڪري اها قانوني حجت پوري ڪرڻ گهرائين ٿي. ائين ڪرڻ بعد انهيءَ کي بہ مارائي ٻي شادي ڪيائين، جيئن سندس اهرام جي هڪ نقش ۾ هو پنهنجي مهارائي ٿاڻي (Tipe) سان گڏ بيئل ڏيکاريل آهي. اهو ۱۲۴۷ ق – م جو سال هو. ” توتن خامن “ جو اهرام اڃا تائين ٿورو انسانن جي خرد برد کان بچيل آهي. ڇاڪاڻ تہ انهيءَ جي ٻاهران لکيل آهي تہ جيڪو هن اهرام کي کوليندو، سو پنهنجي موت کي دعوت ڏيندو. آثار قديمه جي ماهر هاورڊ ڪارٽر (Howard Carter) انهيءَ کي کوليو، ليڪن بددعا ڦري وڃي لارڊ ڪيرنرون (Lord Caernoroon) کي لڳي، جنهن هن تحقيقاتي مهم جو خرچ ڀريو هو. فقط هڪ مڇر جي چڪ سان سندس موت واقع ٿيو. اهو اتفاق بہ ٿي سگهي ٿو، ليڪن انهيءَ لاءِ ڇا چئجي تہ جڏهن ڪارٽر، فرعون توتن خامن جي اهرام جو لنگهه کولي اندر داخل ٿيو تہ قاهره شهر جون سڀ بتيون وسامي ويون ۽ ڪارٽر جو پالتو ڪتو، جيڪو ساڻس گڏ هو، اوچتو پٽ تي ڪري مري ويو !. ڪارٽر دل جهلي اندر داخل ٿيو؛ توتن خامن جي ممي ٽن صندوقن ۾ بند هئي. ٻاهريون بہ صندوقون ڪاٺ جون هيون ۽ مٿن سون جي ميناڪاري ڪيل هئي ۽ اندرين صندوق خالص سون جي ٺهيل هئي. خزاني جي تلاش ۾ اڪثر اهرام کوليا ۽ لٽيا ويا آهن. وڏا اهرام غزه جي پٽيءَ ۾ ٺهيل آهن. اتي هن وقت تائين اهڙا اسي (۸۰) اهرام دريافت ڪيا ويا آهن.

قديم مصر جي اها مذهبي ريت ۽ رسم هئي تہ جڏهن فرعون مرنديو، تڏهن سندس لاش کي ستر (۷۰) ڏينهن اندر ” ممي “ جي صورت ۾

آئیندا هئا. پهريائين لاش کي نثرون (Natron) سان خشک ڪندا هئا. نثرون هڪ قدرتي لوڻ آهي، جيڪو ريگستاني ڏيندڙ دورن جي ڪنارن تي گڏ ٿيندو آهي. پوءِ سڪل لاش کي وڻ جي چليل کل ۾ بند ڪندا هئا ۽ انهيءَ کان اڳ اندريان عضوا ڪڍي ڇڏيندا هئا. انهيءَ لاءِ پهريان هڪ ڪير نڪ مان ٺوڪي تارونءَ جي پار ڪندا هئا ۽ اهڙي طرح ميجالو نڪري ويندو هو. پوءِ لاش جي کاٻي پاسي چير ڏئي دل جيڪا بڪيون تري ۽ ٻيا عضوا ڪڍي ٻاهر ڪندا هئا. پوءِ لاش کي سبي انهيءَ تي ڪجهه نامعلوم مصالحن سان مالش ڪندا هئا. پوءِ لاش کي شراب جو غسل ڏيندا هئا. بعد ۾ هڪ مهيني تائين لاش کي نثرون جي ڍير ۾ وڌيڪ خشڪ ٿيڻ لاءِ رکيو ويندو هو. اٽڪل چاليهه ڏينهن بعد لاش کي ٻيهر وهنجاريو ويندو هو ۽ انهيءَ تي تيل مالش ڪئي ويندي هئي جيئن جسم جي کل نرم ٿئي. پوءِ لاش کي ڪپهه جي پٽين ۾ ويڙهيو ويندو هو. ڪل ويهه ور ڇاڙهيا ويندا هئا. هٿن پيرن جو آڱريون علحده ويڙهيون وينديون هيون. آخر ۾ ممي کي صندوق ۾ بند ڪيو ويندو هو ۽ انهي کي اهرام جي مقبره اندر رکيو ويندو هو. ليڪن اهرام اندر رکڻ کان اڳي، ممي جي صندوق کي نيٺ درياهه ۾ لوڙهيو ويندو هو، اهرام اندر رکڻ بعد صندوق کان علاوه فوتي فرعون جو بت به کڙو ڪيو ويندو هو، جيئن ديوتائن کي سڏ رهي ته صندوق اندر ڪنهن جي ممي رکيل آهي! فوتي جو مال دولت ۽ سندس ذاتي استعمال جون شيون پڻ اهرام اندر رکيون وينديون هيون جيئن موت کانپوءِ جي زندگي ۾ کيس ڪم اچن. ”ممّي“ جي صندوق تي متعدد منتر لکيا ويندا هئا، انهيءَ لاءِ ته اها ممي ”دوٿ (Duat) جي دنيا“ مان خير امن سان گذري وڃي جيڪا زير زمين آهي ۽ انهيءَ ۾ وڏا راکاس ۽ ديو رهن ٿا جيڪي مري ويل کي ڏاڍو آزارين ٿا. اهڙي نجات حاصل ڪرڻ وارا فقط فرعون ۽ وڏا دولتمند امير ٿي سگهيا ٿي. غريب ماڻهن کي فقط ڪپهه ۾ ويڙهي هڪ ڪڏ ۾ پوريو ويندو هو. تاهه اهرام جي لائق لاشن جي تدفين روايتي انداز ۾ ڪئي ويندي هئي؛ اهرام جي لنگهه وٽ، ٻائو (ملو) ممي جي وات کي هڪ خاص قسم جي اوزار سان جهندو هو جنهن سان، مصرين جي عقيدتي موجب، مردو ٻيهر کائڻ پيئڻ جي لائق ٿي ويو. سائس گڏ

پوريل مال دولت ۽ ٻين شين جي حفاظت لاءِ اهرام اندر گجها ور وڪڙ ۽ ٻاهران پٿرن جا مضبوط بند ۽ گجھي لنگھ رکڻ جو انتظام ڪيو ويندو هو. پوءِ به ۱۰۰۰ ق - م تائين مصر جي اهرامن جا خزانا لتجي چڪا هئا ۽ جڏهن جديد دور جي آثار قديمه جي ماهرن اهي محنت ڪري ڪوليا ته سڀ خالي هئا، سواءِ فرعون توتن خامن جي اهرام جي. شايد ٻاهران لکيل بددعا کان ڌاڙيل ڊنا ٿي.

قديم مصر جي آثار قديمه کي ڏسي حيرت ٿئي ٿي. قديم مصري معمارن ڪهڙي ڪل هلائي هيڏا وڏا پٿر اوساريءَ هيٺ آندا هوندا! ڇا وڏن ڪرين، بلڊوزرن، ڊائنا مائيٽ ۽ اهڙن ٻين جديد ٽيڪنيڪل وسيلن جا وڌيڪ موثر نعم البدل اوزار مشينون ۽ مهارت موجود هئي؟ انهي قديم زماني ۾ وٽن هڪ رسم الخط ۽ ماپ تور جو پيمانو هو. ازانسواءِ اهڙا حيرت انگيز ڪيميائي مرڪب ۽ مصالحا سندن استعمال ۾ هئا جن سان ميون تيار ڪيون وينديون هيون. ان پنهين اٿو ڪري، انهي کي گوهي ماني پڄاڻ جو طريقو قديم مصرين جي ايجاد آهي؛ ماهرن جي تحقيق مطابق تاريخ ۲۰ فيبروري سن ۲۶۰۰ ق - م ۾ ”غزه“ جي عوام کي خطاب ڪندي اتان جي حڪمران ”زوسر“ (Zoser) ڏن ايجاد جو اعلان ڪيو. انهيءَ زماني ۾ ماڻهو هر قسم جو ان يا ٻيو ڪچو سيدو رڌي کائيندا هئا.

قديم مصري تهذيب جي عروج وقت، دنيا ۾ اٺ اقليمون، ولايتون، يا بادشاهتون قائم هيون، جن ۾ مصري شهنشاهيت کان علاوه باقي ست هر هڪ ڪريت، بابل، هتيائيت، ايران، هند - سنڌ، هنس ۽ چين جي علائقن ۾ قائم هيون. دنيا جي آبادي جو ۴۵ سيڪڙو فرعون جي شهنشاهيت ۾ رهندو هو. (قديم شهنشاهيان ص ۲۹) اقليم مصر تي پهريائين حامي پوءِ سامي ۽ پوءِ ايراني آرين جو قبضو ٿيو، جن کانپوءِ يوناني آريا ۽ پوءِ رومن هتي قابض ٿيا. هن قديم شهنشاهيت جو زوال، حضرت موسيٰ عليه السلام ۽ قوم بني اسرائيل جي اخراج سان شروع ٿيو. انحطاط جي حالت ۾ حامي بت پرستن جي ڇهن خاندانن ”اٿيوپيا“ جي شهر ”پناٿا“ مان مصر تي حڪومت هلائي. زوال جي شروعات ”لبيا“ وارن جي حملن ۽ فونيقيا جي علحدگيءَ سان ٿي. انجاءِ ايراني آريا شهنشاهيت ۾ ضم ٿيڻ سان ٿيو. سن

۵۱۵ ق - م ۱۰۰۰ م پر ڪيائي شهنشاهه ڪمبيسس (Cambysus) مصر فتح ڪئي.

قديم مصر جي تاريخ:

قديم زماني ۾ مصر کي "ڪيمٽ" يعني ڪاري زمين، سڏيو ويندو هو. حضرت نوح عليه السلام جي هڪ پٽ جو نالو "حام" هو، جنهن جي معنيٰ هئي گرم يا ڪارو، مصر جي ڪاري زمين سندس حصي ۾ آئي ۽ ان جو نالي بدلجي "حام اتوت" يعني ڪاري مٽي ٿيو. بعد ۾ حام بن نوح جي هڪ فرزند مصرائيم بن حام جي حصي ۾ انهيءَ "حام اتوت" جو ملڪ آيو ته ان جو نالو مٽجي "مصر" ٿيو جيڪو تاريخ ۾ قائم ٿي ويو. فرعون جو لقب، پهرين مصر جي بادشاهه "عوسر اين رع" اختيار ڪيو، ليڪن هو خدائيءَ جو دعويٰدار نه هو. اهو مصر ۾ پنجين شاهي خاندان (۲۲۲۰ - ۲۵۶۰ ق - م) جو دور هو، جنهن ۾ سج (رع) کي خدا جو اوتار سمجهو ويندو هو. عوسر اين پنهنجي نالي پٺيان "رع" جو لفظ ڳنڍي اعلان ڪيو ته هو خدا جو اوتار آهي ۽ بادشاهيءَ جي خدائي حق (Divine right of ingship) جو اصول قائم ڪيائين.

بادشاهي جي شروعات، قديم تهذيب ۾، پهرين انسان جي پيدائش سان وابسته آهي. مصر ۾ يوناني ذريعن مطابق پهريون بادشاهه مينس (Menes) هو، جنهن کي مختلف نالا ڏنا ويا آهن: مينس منامينوس، منا ۽ آخر ۾ مئن (Man). سندس زمانو ۵۰۰۴ ق - م ڄاڻايو ويو آهي. اسلامي ذريعن مطابق حضرت آدم عليه السلام جي پيدائش بلڪ تخليق ۵۲۸۲ ق - م ۾ ٿي ۽ بائيبل جي شارحين جي خيال ۾ اهو سن ۴۰۰۴ ق - م هو، جيڪو تحقيق بعد غلط ڄاڻايو ويو آهي. هندو مذهبي ادب موجب "مانو" پهريون انسان ۽ پهريون بادشاهه هو. آثار قديمه مان، قديم انسان جي زماني ۽ تهذيب جي نشاندهي ٿئي ٿي؛ اتر - اوڀر عراق ۾ "جرمو" شهر جي ويجهو، ڪرد علائقي جي پٿرن ۾ "ڪريم" شهر قديم آثارن ۽ اسپاس جي آثارن جي ڪوٽائي مان پٿر جي دور جي تهذيب جو پتو پوي ٿو. ريڊيو -

ڪاربان ڊيٽنگ جي طريقي سان معلوم ٿيو آهي ته ڪريم شهر جو مٿيون ته اٽڪل ۸۷۵۰ ق. م جي زماني جو آهي. هيٺيان ته اڃا به قديم زماني جا هوندا. اهڙي طرح مصر جي قدامت ”مينيس“ کان هزارين سال اڳ جي بيان ڪئي وڃي ٿي. ”احوال الانبياء“ جي ذريعن مطابق مصر جا ماڻهو ويه هزار (۲۰۰۰۰) قبل مسيح کان اڳ ڪافي ترقي يافته ۽ هنرمند هئا (ج ۱، ص ۳۹): ”مينيس“ کان اڳ ”يوخونيوس مصر جو بادشاهه هو، جنهن ”مينيس“ شهر تعمير ڪرايو ۽ انهيءَ شهر ۾ ”مينيس“ متحده مصر جو تختگاهه قائم ڪيو: ”ميمفس“ يوناني ذريعن ۾ جاڻايل آهي، اصل نالو ”مين نفر“ هو. عبراني ادب ۾ ان کي ”موف“ لکيو ويو آهي ۽ ”اشوريا“ جي تحريرن ۾ ”ميمپيپ“ لکيل آهي.

قديم ۽ جديد انسان جي تهذيب ۾ خاص فرق خوراڪ متعلق آهي. قديم انسان خوراڪ گڏ ڪندو هو ۽ شڪار تي گذر سفر ڪندو هو. جديد انسان خود خوراڪ پيدا ڪرڻ شروع ڪئي ۽ گهر ڳوٺ ۽ شهر ٺاهي هڪ هنڌ رهڻ لڳو. سنڌ ۾ آمري ۽ بلوچستان ۾ مهر ڳڙه جا آثار قديم انهيءَ دور جي ڳوٺاڻي تهذيب ۽ ڪوٽڏيڃي هڙپا ۽ موئن جي دڙي جا آثار قديم شهري تهذيب جي نشاندهي ڪن ٿا. حضرت آدم عليه السلام کان حضرت نوح عليه السلام تائين ٻه هزار سالن جو دور خوراڪ پيدا ڪرڻ، زراعت باغباني ۽ چوپائي مال ڌارڻ جو دور ۽ جديد انسان جو زمانو هو، جديد دور جي انسان جي شروعات بهر طور حضرت آدم عليه السلام کان ٿي آهي، جيڪو خاص صلاحيتن ۽ مخصوص فطرت سان خلق ٿيو ويو.

بني آدم جي تهذيب جو پهريون دور، حضرت آدم عليه السلام کان حضرت نوح عليه السلام تائين اسلامي مذهبي ذريعن مطابق، جملي ٻه هزار اسي (۲۰۸۰) سال چار (۴) مهينا ۽ پندرهن (۱۵) ڏينهن هليو، جنهن بعد ”طوفان نوح“ ۾ تمام انساني آبادي ۽ سندن تهذيبي ترقيءَ جا نشان مٽجي ويا، سواءِ چند انساني ۽ حيواني جوڙن جي، جيڪي نوح جي پيڙي ۾ سوار ٿيا ۽ قيامت خيز تباهيءَ کان بچي ويا. اهڙي طرح اوائلي تهذيب ختم ٿي وئي ليڪن آدم جو نسل باقي رهيو. وڃايل تهذيب جو دور، بائيبل جي شارحين جي راءِ ۾، فقط هڪ هزار چاونجاهه (۱۰۵۶) سال هو. جنهن ۾

حضرت آدم عليه السلام جي تخليق کان ڇهه سو ٻاويهه (۶۲۲) سال پوءِ حضرت ادریس عليه السلام پيدا ٿيو، جنهن تهذيب کي عروج تي رسايو. انهيءَ عرصي دوران حضرت آدم عليه السلام کان پوءِ حضرت شيش عليه السلام نبي ٿي گذريو، جنهن پنجاهه ڪتاب مرتب ڪيا، جن ۾ حضرت آدم عليه السلام جي رياضت ۽ ويدانت (تصوف) جي علم بابت سندس تفصيلي ذڪر ڪيل هو، بائيبل مقدس جي پيدائش واري باب ۵ ۾ ۱۹ کان ۲۴ آيات تائين هدايت جو سلسلو ڏيکاريل آهي ۽ حضرت ادریس عليه السلام جي عمر ۳۶۵ سال ڄاڻايل آهي، جنهن اندر ٽيهه آسماني صحيفا نازل ٿيا، هو پهريون نبي هو جنهن قلم کان لکڻ جو ڪم ورتو. علم کي عام ڪرڻ لاءِ هن سارو گهڻي محنت ڪئي. قديم علم جي اصلاح ڪري جديد علم جو بنياد وڌو. علم نجوم (Astronomy) جي ايجاد ڏانهن منسوب آهي. صحيح ابن حبان جي روايت مطابق حضرت ادریس عليه السلام پهريون انسان هو، جنهن قلم استعمال ڪيو. قرآن شريف جي اولين آيت ۾ ” علم بالقلم علم لانسان مالم يعلم “ جو اشارو ان طرف آهي. ” رمل “ جي ايجاد ۾ حضرت ادریس عليه السلام جو ڪارنامو آهي. هو ” حساب “ جي علم جو پڻ موجد هو. جڏهن ” رمل “ جي علم بابت حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم کان پڇيو ويو ته پاڻ سڳورن فرمايو: ” اهو علم هڪ نبيءَ کي مليو هو “. چيو وڃي ٿو ته حضرت ادریس عليه السلام جي زماني (۴۳۹۵ - ۴۷۶۰ ق - م) ۾ ماڻهن جانورن جي کلن جي پوشاڪ کي سبي پائڻ شروع ڪيو. اهڙي ريت پوشاڪ کي سبڻ جو فن انهيءَ دور جي ايجاد آهي. انهي کان علاوه، پاڻيءَ کي جمع ڪري استعمال ڪرڻ لاءِ ٽانڪيون ۽ تلاؤ ٺاهڻ جو رواج پڻ انهيءَ دور ۾ پيو. ۲۹

حضرت ادریس عليه السلام جي نالي ۽ زماني تي ابهام موجود آهي؛ ڪجهه مغربي عالم کيس ” هرمز “ جي نالي سان ياد ڪن ٿا. بائيبل مقدس ۾ سندس نالو ” اخنوخ “ آهي. قرآن شريف ۾ حضرت ادریس عليه السلام بابت ارشاد آهي ته ” ۽ ڪتاب ۾ ادریس جو به ذڪر ڪر، بيشڪ هو به سچائيءَ جو پتلو ۽ نبي هو ۽ اسان هن کي وڌيڪ اند مقام تائين پهچائي ڇڏيو هو “ (سورة مريم، آيات ۵۶ ۽ ۵۷) ٻئي هنڌ سندس ذڪر حضرت

اسماعيل ۽ حضرت ذوالڪفل عليهما السلام سان گڏ ڪيل آهي ” ۽ اسماعيل ۽ ادریس ۽ ذوالڪفل، سڀئي صابرين هئا“ (سورة الانبياء آيت ۸۵) امام بخاري، حضرت عبدالله بن مسعود رضه ۽ حضرت عبدالله بن عباس رضه جي راويت مطابق حضرت ادریس عليه السلام جو پيو نالو ” الياس“ هو، جنهن جو مطلب ٿيو ته هو بني اسرائيل جي نبين مان هو. بائيبل مقدس ۾ سندس نالو انوخ (Enoch) آهي (پيدائش جو باب ۵ آيات ۱۹ کان ۲۴) ۽ سندس شجره نسب هن طرح ڏيکاريل آهي. انوخ بن يارد بن مهلائيل بن قينان بن انوش بن شيش (Seth) بن حضرت آدم عليه السلام.

حضرت ادریس عرف ادریس عليه السلام سن ۴۳۹۵ ق - م قاري ۲۶۵ سالن جي عمر ۾ وفات ڪئي. بعد ۾ سندس فرزند ” متوشلح“ علم جي فروغ لاءِ جدوجهد ڪئي. انهيءَ زماني ۾ قابيل بن آدم عليه السلام جي اولاد مان ڪجهه قبيلن سخت شورش برپا ڪئي جنهن سبب شايد دنيا جون پهريون باقاعده جنگيون لڳيون.^۳ حضرت متوشلح کان حضرت نوح عليه السلام جي زماني تائين هڪ هزار سالن جي تاريخ طوفان نوح جي نذر تي وڻي ۽ انساني تهذيب جو نئون دور حضرت نوح عليه السلام ۽ سندس ٽن پٽن حام، سام ۽ يافث کان شروع ٿيو.

باب پنجون

۱- "رباعيات حكيم عمر خيام" به ۳۰ زبان بكوشش محسن رضائي، انتشارات پديده ايران تهران، نومبر ۱۹۸۷ع، ص ۲۱۰، سنڌي ترجمو حبيب الله صديقي.

۲: "اثن ائڊوانسڊ هسٽري آف انڊيا"، مجمدار، ريجوٽري ۽ دتا، ۳ ڇاپو، منڪملن، سينٽ مارٽن پريس، نيويارڪ، ۱۹۶۷ع، ص ۲۸.

۳: - ايضاً -

۴- "خنم" هڪ قديم مصري ديوتا جو نالو آهي.

قديم مصري ٽن ديوتائن (gods) کي ٽن طريقن سان پوڄيندا هئا: (۱) انساني روپ ۾، جيئن آسيرس (Osiris)، آئسز (Isis) من (Min) ۽ پٽاه (Ptah) (۲) حيواني روپ ۾ جيئن سيبڪ (Sebek) ديوتا واڳونءَ جي شڪل ۾، ۽ (۳) گڏيل حيواني انساني روپ ۾، جيئن هورس (Horus)، طوط (Thoth) ۽ خنم (Khnum). هورس جو مٿو باز جو، طوط جو جابلو ٻڪريءَ جي منڍيءَ ۽ خنم دٻي / گهيٽي جي منڍي ۽ هيٺ انساني ڌڙ. مزيد معلومات خاطر مطالع ڪجي چئمبرسس انسائڪلوپيڊيا، ج ۵، ص ص ۲۷ - ۲۶.

"ميسوپوٽيميا" يوناني لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "ٻن درياهن جي وچ ۾". اهو نالو سيليوڪس گهراڻي جي راڄ ۾ انهيءَ علائقي تي رکيو ويو، جيڪو "فرات" ۽ "دجله" درياهن جي دؤابي ۾ واقع هو. هن وقت "ميسوپوٽيميا" جو تاريخي خطو، عراق، شام ۽ ترڪي جي ڪجهه علائقن ۾ شامل آهي. بعض اوقات اهو نالو شمالي بابل جي علائقي لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. عرب مؤرخين شمالي علائقي کي "جزيره" ۽ جنوبي علائقي کي "عراق" لکيو آهي (چئمبرسس، ايضاً ج ۹، ص ۲۹۷).

۵- هٽي، هسٽري آف عرس، - ايضاً - ص ۸.

۶- پي ڪي اگروال، - ايضاً - ص ۲ - ۲.

۷:- پي ڪي اگروال، دارلي انڊين مدرگاديس ووٽو ڊسڪس، ايسٽ انڊوسٽ، روم (اٽلي) ۱۹۷۹ع، ج ۲۹، ص ۷۵، ف، اين اين پٽ آچار، ائشنٽ انڊين رچوئلس، ۱۹۷۵، ص ۱۰۰ ۾ ڄاڻايل آهي ته پوئين زماني جي تشن ۾ يوني پوڄا جي تاريخ کي هڙيا ۽ موئن جي دڙي جي قبل از تاريخ دڙن ۾ تلاش ڪرڻ گهرجي.

۸:- آر - اي جيروز پائي، ”د فر ت گاديس“، سنڌي ڪتاب گهر ڪراچي، ۱۹۹۰ع، ص ۸-۷، ۲-۳.
۹:- - ايضاً - ص ۱۴

۱۰:- - ايضاً - بحواله ايس سمٽ، ايشيلين فرلٽي ڪلٽ، جرنل آف د رائل ايشيٽڪ سوسائٽي ۱۹۲۸ع، ص ۸۴۹ف.

۱۱:- پروفيسر بشم ڄاڻائي ٿو ته پونج سمنڊ جي علائقي، وچ مشرق ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ اوائلي آبادگار معاشن جو مذهب، پيداوار ۾ اضافي جي رسومات ۽ ماناديوي، يا پيدائش جي ديويءَ، جي پرستش تي منحصر هو، اهي معاشرا بلوچستان جي بلند وادين ۽ مڪران، ۽ سنڌوندي جي هيٺانهن سرسبز علائقن ۾ آباد هئا. ديويءَ جون مورتون اڪثر جائن تان لڌيون آهن ۽ زوب تهذيب جي علائقي (ڪوئيٽا کان شمال ۾) مخصوص مرداني عضوي جا نشان به مليا آهن. (د ونڊر ايضاً -)

۱۲:- ”انڊوينچرس آف برائون گرل ان سرچ فار گاد“ (ص ۲۵۳، ۲۴۱، ۲۴، ۱۳) آرٽراچ سٽاڪ ويل لميٽڊ، لنڊن ۱۹۳۳ع، ص ۳۳۵، ۳۰۸.

۱۳:- پنڊت جواهر لال نهرو، ڊسڪوري آف انڊيا، - ايضاً - ص ۲۵۷، ۱۹۶.

۱۴:- سي ڊي براءِ، ڊ مائينڊ ائنڊ اٽس پليس ان ٽيجر - ايضاً -، ص ۵۳۶، حوالو، نعيم احمد، اقبال ڪا تصور بقاءِ دوام، - ايضاً -، ص ۱۷۵ - ۱۷۴.

۱۵:- بشم، د ونڊر، - ايضاً - ص ۲۴۰.

- ۱۶:- نعیم، اتبال کا تصور - ایضا - ص ۱۷۷، برتانیکا - ایضا - ج ۱۲، ص ۱۱۶.
- ۱۷:- نعیم - ایضا -، ص ۱۷۹.
- ۱۸:- چٹمبرسس انسائیکلوپیڈیا، - ایضا - ج ۱۲، ص ۴۵۹.
- ۱۹:- - ایضا - نعیم، - ایضا - ج ۷، ص ۱۹۵.
- ۲۰:- بشر، " دونڈر....." - ایضا - ص ص ۵۱ - ۲۵۰.
- ۲۱:- شاہ جو رسالو، سر کلیان، داستان پھریون
- ۲۲:- قدیر شهنشاهیان، - ایضا - ص ص ۱۹ - ۱۰ جو خلاصو
- ۲۳:- - ایضا - ۲۵ - ۲۰ جو اختصار.
- ۲۴:- ایضا -، ص ۲۴
- ۲۵:- - ایضا -، ص ۲۵
- ۲۶:- " احوال الانبیاء....." - ایضا - ج ۲، ص ص ۴۴، ۳۹.
- ۲۷:- " قصص القرآن" - ایضا - ص ۹۶، احوال الانبیاء.....، ایضا - ج ۱، ص ۱۰.
- ۲۸:- " احوال الانبیاء....." - ایضا - ج ۱، ص ۱۱.

قدیم نسل، قومون، ملک ۽ تہذیبون

فهرست مضامين

نمبر	عنوان	صفحو
	باب ٻيون	
	قديم نسل، قومون، ملڪ ۽ تهذيبون	
۱	قديم نسل، قومون، ملڪ ۽ تهذيبون	۱۹۳
۲	سامي نسل	۱۹۳
۳	سامي (عبراني - عرب) نسل جو مرڪز عرستان	۱۹۴
۴	هجرتون، قومون ۽ تهذيبون	۱۹۵
۵	تاريخي تحقيق	۱۹۶
۶	سامي نسل جي آبادڪاري	۱۹۷
۷	عرب قوم	۱۹۸
۸	بابل جي تهذيب	۲۰۰
۹	سميري - اغاضي تهذيب	۲۰۱
۱۰	سامي - سميري دور	۲۰۲
۱۱	عاد قوم جي ڪاهه ۽ "بابل" جو نالو پوڻ	۲۰۲
۱۲	بابل جي نئين تهذيب	۲۰۴
۱۳	تهذيبي آميزش	۲۰۷
۱۴	سميري - قوم	۲۰۸
۱۵	آشوري قوم	۲۱۰
	قومن جا دور ۽ پيغمبر	
۱۶	سامي قومون ۽ قبلا	۲۱۵

۲۱۶	قوم عاد	۱۷
۲۱۷	قوم ثمود	۱۸
۲۱۹	قوم لوط	۱۹
۲۲۴	حضرت ابراهيم عليه السلام جي قوم	۲۰
۲۲۵	حضرت ابراهيم عليه السلام (غالباً ۱۸۲۱ - ۱۹۹۶ ق - م)	۲۱
۲۲۵	شجره نسب	۲۲
۲۲۵	زمانو	۲۳
۲۲۶	جاء پيدائش	۲۴
۲۲۶	هجرت	۲۵
۲۲۶	هجرت ۽ ڪنعان (فلسطين) ۾ آباد ٿيڻ جو سبب	۲۶
۲۳۱	حضرت ابراهيم عليه السلام جو خاندان	۲۷
۲۳۳	ملت ابراهيم	۲۸
۲۳۴	نبوت ۽ پيغمبري سلسلو	۲۹
۲۳۶	آزمائش ۽ عظيم قرباني	۳۰
۲۳۸	حضرت ابراهيم عليه السلام جي وفات	۳۱
۲۳۹	حضرت اسحاق عليه السلام	۳۲
۲۴۱	نبوت ۽ سلسلو	۳۳
۲۴۳	بني اسرائيل پيغمبرن جو سلسلو	۳۴
۲۴۳	حضرت دائود عليه السلام (غالباً ۹۶۰ - ۱۰۳۰ ق - م)	۳۵
۲۴۴	شخصيت ۽ دور جو آغاز	۳۶
۲۴۹	حضرت سليمان عليه السلام بن دائود عليه السلام (۹۲۲ - ۹۶۲ ق - م)	۳۷
۲۵۳	قوم سبا ۽ ملڪ سبا	۳۸
۲۵۷	حضرت سليمان عليه السلام جي سياڻپ	۳۹
۲۵۸	نبوت ۽ نصب العين	۴۰
۲۵۹	وفات	۴۱

بني ادوم

۲۶۰	حضرت ايوب عليه السلام	۴۲
۲۶۰	زمانو ۽ سرزمين	۴۳
۲۶۱	نبوت	۴۴
۲۶۴	حضرت يونس عليه السلام (متوفي ۷۸۵ ق - م)	۴۵
۲۷۰	حضرت يسهيا عليه السلام	۴۶
۲۷۱	حضرت يرمياہ بن خلياہ عليه السلام	۴۷
۲۷۳	حضرت زکريا ۽ حضرت يحيٰ	۴۸
۲۷۶	حضرت عيسيٰ عليه السلام (غالبا سن ۳ ق - م کان سن ۳۰ع)	۴۹
۲۸۶	صليب	۵۰
۲۸۷	عدالتي ڪاروائي	۵۱
۲۸۸	مذهبي عقيدو	۵۲

باب ڇهون

قديم نسل، قومون، ملڪ ۽ تهذيبون

انساني نسلن ۾ ٻه خاص نسل تاريخ جو موضوع بنيل آهن: ”سامي“ (Semetic) ۽ ”آريا“ (Aryan)، جيڪي نه فقط نسلي لحاظ کان پر مذهبي، سماجي ۽ ثقافتي اعتبار کان پڻ تاريخ ساز نسل آهن. انهن سان گڏ ”سميري“ ۽ ”سنڌي“ پڻ نسل ۽ قديم تهذيب جي لحاظ کان تاريخي اهميت رکن ٿا ۽ مزيد تحقيق طلب آهن.

سامي نسل:

حضرت نوح عليه السلام جي فرزند ”سام“ جو نسل ”وادي نيل“ ۽ ”فرات دجله واديءَ“ جي تهذيبن جو معمار آهي. دنيا جا ٽي عظيم وحداني مذهب، يهوديت، مسيحيت ۽ اسلام، ”سامي“ طرز حيات ۽ فلسفي جي عڪاسي ڪن ٿا. تهذيبي لحاظ کان ”بابلي“، ”ڪالديائي“، ”هتي“ ۽ ”فونيقي“ تهذيبون، موجوده عرب اسرائيلي، يوناني ۽ لاطيني معاشرن جو بنياد فراهم ڪن ٿيون.

ٻئي طرف ايراني، هندي، سنڌي، چيني ۽ ڏکڻ اوڀر ايشائي معاشرا مذهب ۽ نسلي گروهه قديم مقامي تهذيبن جي پيداوار آهن جن ۾ هندو، ٻڌ، جين، زرتشي ۽ ٻيا مذهب، سماج ۽ تمدن، اسريا ۽ ايشيا ڪنڊ کان علاوه يورپ آفريقا، آسٽريليا ۽ امريڪا ڪنڊن تائين پکڙجي ويا. ”سامي“ منهن مهاندا عرب بدوين ۾ سالم نظر اچن ٿا.

عرب جي بدوي قبائل ۾ اصل سامي رت (خون)، دنيا کان سندن الڳ ٿلڳ زندگي گذارڻ سبب، سالم رهيو! عرب اڀيٽ ۽ سنڌو ماڻھو جي قديم جاگرافيائي صورتحال ساڳي هئي. اصل سنڌي نسل لاءِ پڻ چيو وڃي ٿو ته سندن نسلي ۽ تهذيبي

اوسر، بند قدرتي سرحدن اندر، پنهنجي ليکي پاڻ ٿي. پنهنجي اوڀر (هندستان) ۽ اولهه (ايران) جي قومن ۽ سندن تهذيب کان سنڌو ماڻهي، اتاهن جبلن ۽ ڊگهن رڻپتن سبب، ڪٽيل هئي. اڄ جي ولس، دنيا جي تاريخ جي خاڪي ۾ لکي ٿو ته: ” جڏهن آريا آيا تڏهن پوري هندستان (هند سنڌ) ۾ هنن هڪ مقامي تهذيب پکڙيل ڏني. اها ” دراوڙي “ تهذيب هئي، جيڪا پنهنجي ليکي اسري هئي، جيئن ” سمير “، ” ڪريت “ ۽ ” مصر “ جون تهذيبون وجود ۾ آيون هيون.“^۲

سامي (عبراني — عرب) نسل جو مرڪز عربستان:

ڏکڻ اولهه ايشيا ۾ عربستان جو اڀيٽ، اتر ۾ صحرائ شام اوڀر ۾ ايراني نار، ڏکڻ ۾ هندي وڏو سمنڊ ۽ اولهه ۾ بحر احمر (گڙهي سمنڊ) سبب، قديم زماني کان هڪ آزاد ۽ محفوظ ملڪ رهيو آهي. ملڪ اندر، اتر طرف جابلو علائقو آهي، جيڪو زماني قديم ۾ ادومي ۽ مدياني قبيلن آباد ڪيو هو. انهي اترين پهاڙي علائقي کانپوءِ ” حجاز “ جو خاص علائقو قديم آباد آهي جنهن ۾ مڪه، يثرب (مدينه) ۽ جدو جو سامونڊي بندر قديم زماني کان تاريخ جو حصو رهيا آهن. نقشي تي نظر ڪبي ته معلوم ٿيندو ته حجاز جو علائقو اتر کان ڏکڻ طرف، بحر احمر ۽ پهاڙي سلسلن جي وچ ۾ واقع آهي. ان بعد اهم علائقو ” يمن “ آهي، جيڪو انسان جي تاريخ ۾ تهذيبي، سياسي ۽ معاشرتي طور تي قديم زماني کان وڏي اهميت وارو رهندو آيو آهي. يمن جو علائقو عربستان جي اڀيٽ ۾ ڏکڻ اولهه ڪنڊ تي واقع آهي. حجاز جي ڏاکڻي حصي ۽ يمن جي هيٺاهين علائقي کي گڏي تهامه (Tihama) چيو وڃي ٿو. ” يمن “ جي اوڀر ۾ ” حضرموت “ جو علائقو هندي وڏي سمنڊ سان مليل آهي ۽ ” اومان “ جو علائقو اومان جي نار سان لاڳيتو اوڀر طرف آهي. ” نجد “ جو علائقو هڪ مٿاهون پٽ آهي، جيڪو حجاز جي پهاڙن کان، اوڀر طرف ايراني نار جي الاحصا ۽ بحرين جي برٽ سيابان تائين پکڙيل آهي. هن وسيع علائقي ۾ ريگستان، نخلستان، پهاڙي چشما ۽ سبزه، قدرت جي رنگا رنگي پيش ڪن ٿا. هن ملڪ ۾ ڪا خاص ندي يا درياھ نه آهي، جيئن سنڌ، عراق ۽ مصر کي پنهنجا خاص درياھ ۽

نديون زماني قديم کان آباد رکنديون اچن ٿيون. تاهم ننڍيون واهيون ڪٿي ڪٿي موجود آهن جيڪي سرزمين کي ڪجهه قدر ساڻو ڪن ٿيون، ورنه عربستان مجموعي طور تي هڪ " وادي غير ذي زرع " آهي جيئن حضرت ابراهيم عليه السلام جي دعا ۾ ڄاڻايل آهي: " اي اسانجا پالڻهار! هڪ اهڙي ميدان ۾ جتي پوک جو وجود نه آهي (ناقابل ڪاشت آهي) مون پنهنجي اولاد مان ڪن کي تنهنجي محترم گهر (ڪعبه الله) ۾ آڻي رهايو آهي ته نماز قائم ڪن، پوءِ تون ماڻهن جون دليون انهن ڏانهن مائل ڪر، ۽ کين رزق ڏي ته هو تنهنجو شڪر ادا ڪن". (سورة ابراهيم ، آية ۳۷)

حضرت ابراهيم عليه السلام جو بعلق سامي نسل سان هو، ۽ عربستان کي " سامي نسل جو گهوارو " تسليم ڪيو وڃي ٿو. جيئن ته حضرت ابراهيم عليه السلام جو زمانو ۲۰۰۰ ق. م کان اڳ جو نه آهي ۽ سامي نسل جي تاريخ انهيءَ کان به اٽڪل ۲۰۰۰ سال کان وڌيڪ اڳاٽي آهي، تنهن ڪري عرب ملڪ ۽ قوم کي سمجهڻ لاءِ تاريخ ۾ گهڻو پوئتي وڃڻو پوندو: پروفيسر فلپ هٽي جي تحقيق مطابق سامي نسل (Semites) جو امڪاني اصل وطن عربستان آهي. هنن ان پاڻي ۽ جانورن جي چاري هٿ ڪرڻ لاءِ هجرت ڪري اچي دجله فرات ندين جي دؤابي سرسبز هلال (The Fertile Crescent) تي قبضو ڪيو. بعد ۾ الڳ قبيلن ۾ ورهائجي ويا ۽ تاريخ ۾ هڪ ٻئي پٺيان پنهنجون ڌار ڌار حڪومتون ۽ ذيلي تهذيبون قائم ڪيائون، جيڪي بابلي، آشوري، فينيقي ۽ عبراني (Baby Ionian, Assyrian Phoenician and Hebrew) وغيره جي نالن سان مشهور ٿيون.^۳

هجرتون، قومون ۽ تهذيبون

عربستان جي ريگستان مان نڪري، سامي قبيلن عراق جي دجله - فرات واديءَ ۾ سمير جي مهذب ملڪ، ملڪيت ۽ وسيلن جا مالڪ بڻيا. اهو تقريبا ۴۰۰۰ ق. م کان ۳۵۰۰ ق. م جو زمانو هو. هن علائقي ۾ ۴۰۰۰ ق. م کان اڳ پهريائين اڪاد/ اغاض (Akkad) پوءِ بابل جي تهذيب

اسري. بعد ۾ آشورين (Assyrian) ۽ پوءِ ڪالديائين (Chaldean) هتي قبضو ڪيو. تقريباً ۲۵۰۰ ق. م کان پوءِ امورين (Amorites)، ڪنعانين (Canaanites) ۽ فينيقيين (Phoenicians)، شام ۽ لبنان سميت سموري زرخيز متمدن ۽ مهذب علائقن تي حڪومت ڪئي. اٽڪل ۱۵۰۰ ق. م ڌاري آرميني (Aramaenes) شام ملڪ ۾ ۽ عبراني (Hebrew) قوم فلسطين ۾ آباد ٿي. اولهه ايشيا ۾، شام، فلسطين، عربستان ۽ عراق جا ملڪ مختلف سامي قبيالن جي قبضي هيٺ رهيا. حقيقت ۾ سامي تهذيب ۽ وحدانيت جي مذهبن جا بنياد عربستان جي سرزمين ۾ ملي سگهن ٿا، جتان تاريخ جي لڌ پلاڻ واري اصول هيٺ اهي بنياد پکڙجي پين ملڪن ۾ اسرا. يمن مان حامي نسل جا ابا ڏاڏا ڳاڙهو سمنڊ ٽپي آفريقا جي اٿيوپيا (حبش) جي علائقي ۾ آباد ٿيا ۽ هڪ ڌار تهذيب جو آغاز ڪيائون. نسل ۽ ٻولين جي بنياد جي لحاظ کان سامي، يا سيميٽڪ (Semetic) لفظ جو تعلق جن قومن ۽ زبانن سان ظاهر ڪيو وڃي ٿو، انهن ۾ عرب، عبراني، ڪنعاني، آشوري، بابلي، آرميني ۽ قديم لبناني فونيٽي اهم آهن. دجله - فرات واديءَ ۾، قديم زماني کان اڪاد/اڃاڙ (Akkad) جي زبان رائج هئي. اڀرندي يونچ سمنڊ جي ساحل، فلسطين شام ۽ لبنان ۾ ڪنعاني، عبراني، آرميني ۽ يوگوري (Ugaritic) زبانون ڳالهائون وينديون هيون. قديم عربي زبان (Proto Arabic) ۽ يميني صباڻي (Sabaean) زبان عربستان جي بند علائقي جون زبانون هيون. اسلام جي اشاعت جي نتيجي ۾ عربي زبان سامي تهذيبي علائقي ۾ سبقت حاصل ڪئي. فلسطين ۽ ميسوپوٽيميا (ڏکڻ عراق) مان آرميني زبان (Aramaic) ۽ مصر مان قبطي (Coptic) زبانن جو خاتمو ٿي ويو.^۵

تاريخي تحقيق

سامي نسل جونالو، پراڻي عهدنامہ توريت جي پيدائش واري باب ۱۰ جي پهرين شق ۾ ”شيم“ (Shem) آهي. روايتي نظريه مطابق هي نسل حضرت نوح جي وڏي فرزند حضرت سام جي پٽ مان آهي ۽ هڪ

مخصوص نسل آهي.

مغربي ايشيا جي لساني نقشه تي نظر ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته هن وقت ”شام“، ”فلسطين“، ”عربستان“ ۽ ”عراق“ ۾ عربي قومي زبان آهي. جيڪڏهن اڄ کان ۵۵۰۰ سال پوئتي نظر ڪجي ته اٽڪل ۳۵۰۰ ق. م کان دجله فرات دواڻي ۾ ”بابلي“، ”آشوري“ ۽ بعد ۾ ”ڪالڊائي“ هن علائقي ۾ آباد نظر ايندا. اٺويهن صدي عيسوي جي وچ ڌاري هن علائقي جي هٿ آيل قديم رسم الخط ”ڪوفي“ (Cuneiform) جڏهن پڙهي وئي ته معلوم ٿيو ته آشوري، بابلي، عبراني، آرمياڻي، عربي ۽ حبشي زبانون پاڻ ۾ پينر هيون. (هتي ص ۹)

”زبان“ جي هڪ جهڙائي گهڻن ئي طريقن سان هنن قومن ۽ معاشرن کي هڪ جهڙو بنائي ڇڏيو، ايتري قدر جو مزاج ۽ انداز به هڪ جهڙو نظارجي ٿو. گهرو مذهبي جذبو، واضح تخيل، نمايان انفراديت ۽ جوش هن (سامي) نسل جون خصوصيتون آهن.

انهن مختلف قومن جا اباڏاڏا، لازمي طور تي، ڪنهن زماني ۾ هڪ علائقي ۾ گڏ رهندا هئا. بابلي، آشوري، ڪالڊائي، اموراڻي، آرميناڻي، فونيقي (لبناني) ۽ عبراني، عرب ۽ حبشي دراصل عربستان جي اڀيٽ جي قدرتي سرحدن (تن پاسي سمنڊ ۽ هڪ پاسي ريگستان) اندر نسل ۽ لساني وحدت کي برقرار رکيو هو جتان تاريخ جي اثر عمل: آبادي ۽ اضافي ۽ وسيلن جي اڻ پوراڻي، قبائلي رقابتن ۽ انتقامي روايتن وغيره، سبب هنن قومن کي عربستان جي ريگستاني زندگي مان ٻاهر، دنيا جي آباد ۽ خوشحال علائقن ۾ آباد ٿيڻ تي مجبور ٿيو پيو. سماجيات جو اهو مسلم اصول آهي.

سامي نسل جي آباد ڪاري:

ڏکڻ اولهه ايشيا ۾ ”عربستان“ صدي کان هڪ اڀيٽ جي صورت ۾ قائم آهي: اتر ۾ شام جو رڻپٽ، اولهه ۾ ڳاڙهو سمنڊ، ڏکڻ ۾ هندي وڏو سمنڊ ۽ اوڀر ۾ ايراني نار جي وچ ۾ هي ملڪ سنڌ وانگر محفوظ سرحدن اندر رهندو آيو آهي، ليڪن سنڌو نديءَ وانگر ان ۾ ڪو دائمي قدرتي

آپياشيء جو نظام موجود نه آهي. اڳي ملڪي ۽ خانگي آمدني جو دارو مدار واپار، خانہ كعبہ جي ساليانہ حج ۽ واپاري قافلن جي ٿرلٽ تي هوندو هو. هاڻي تيل ۽ حج جي آمدني سبب سعودي عربيه هڪ شاهوڪار بادشاهي آهي.

نر عربستان جو ريگستان هڪ جابلو علائقو آهي. قديم زماني جون بائيبل مقدس ۾ ڄاڻايل ٻه قومون، ايڊومائيٽ (Edon'ites) ۽ مڊيانائيٽ (Midianites) هتي آباد هيون. عربستان اندر مختلف زمانن ۾ مختلف قومون ۽ قبيلو آباد ٿيندا رهيا آهن. اوائلي آباد ڪارانهيءَ ساڳي نسل مان هئا جنهن مان ڪالڊائي (Chaldaeans) شمار ڪيا وڃن ٿا. سندن عظيم تهذيب جا آثار ڏکڻ عربستان ۾ دريافت ڪيا ويا آهن ۽ لڳي ٿو ته انهي تهذيب جي علائقي ۾ مصر ۽ عراق (ميسوپوٽيميا) پڻ شامل هئا. سندن ڪشادا محلات ۽ مندر (عبادتگاهه) مشهور پاڻي جا حوض جيڪي عدن بندر جي قريب واقع آهن، انهي قديم عرب تهذيب جا يادگار آهن.

عرب قوم

انهن اوائلي مهذب عربن کي، هڪ خانہ بدوش سامي قبيلي ڪاه ڪري مغلوب ڪيو. فرات ندي جي اوڀر طرف کان عربستان تي هي تاريخ جو پهريون بيروني حملو شمار ڪرڻ گهرجي. هنن فاتح قبائلي يمن ۽ حضر موت جي ڪجهه حصن ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪئي. جدا جدا جو نالو قحطان عرف ”جو قطن“ هو تنهن ڪري تاريخ ۾ انهن کي قحطاني (Kahtanites) چيو ويو آهي. شيخ قحطان جي هڪ فرزند جو نالو ”يرب“ هو، جنهن کان ملڪ ۽ قوم تي ”عرب“ نالو پيو؛ ۽ شيخ قحطان جي هڪ پوٽي عبدالشمس جو تخلص ”سبا“ هو، تنهن ڪري قحطاني بادشاهي گهراڻو ”سبائي“ سڏجڻ لڳو، جنهن مان ملڪ سبا (عرف يمني بلقيس) هتي جنهن حضرت سليمان عليه السلام سان نڪاح ڪيو ۽ هي گهراڻو يمن ۽ عربستان جي ٻين مهذب علائقن تي ستين صدي عيسويءَ تائين حڪمران رهيو.

عربستان ۾ آخرين آبادڪاري، اسماعيلي نسل يعني حضرت ابراهيم عليه السلام جي فرزند حضرت اسماعيل جي اولاد جي طرفان ٿي. حضرت اسماعيل بن ابراهيم عليه السلام مڪي شهر جي قريب سڪونت اختيار ڪئي ۽ سندس اولاد ”حجاز“ کي آباد ڪيو ۽ عرب قوم لاءِ تاريخي عظمت جو باعث بڻيا. حضرت ابراهيم ۽ حضرت اسماعيل عليهم السلام جو تعمير ڪيل ڪعبه الله شريف اڄ دنيا جي محرم نرين پاڪ آستانن مان آهي، جنهن تي ساليانو حج منعقد ٿي رهيو آهي. دنيا جي ڪل آباديءَ جو پنجون حصو (مسلمان) ان کي خدا جو گهر ۽ هن ڌرتي تي سڀ کان وڌيڪ پاڪ جاءِ سمجهن ٿا ۽ ان طرف سر جهڪائي سجدو ڪن ٿا.

اتڪل ۲۵۰۰ ق. م ۾ پي سامي هجرت ۾ ”امورائي“ فرات دجله دؤاب ۾ داخل ٿيا. ”امورائي“ ٻن قسمن جي قبيلن تي مشتمل هئا: ”ڪنعاني“ جن ۲۵ ق. م بعد مغربي شام ۽ فلسطين جي علائقي ۾ بود و باش اختيار ڪئي ۽ ساحلي علائقي جا قبيلن جن کي يوناني تاريخ نويسين فونيشين (Phoenician) نالو ڏنو آهي، اسپن انهن کي ”فونيقي“ لکون ٿا. هنن ”فونيقي“ قوم وارن دنيا کي پنهنجي عظيم ترين ايجاد، الف. بي جي نظام، سان نوازيو: هن دنيا جي پهرين الف. بي ۾ ۲۲ اکر هئا. (هتي ص ۱۱)

جيئن ته ”سامي“ ۽ ”حامي“ (افريقي حبشي، حضرت حام بن نوح عليه السلام جي اولاد جي) نسلن ۾ ڪافي هڪ جهڙائي ڏسجي ٿي تنهن ڪري ڪن تاريخدانن جو خيال آهي. انهن جو اصل وطن اوڀر افريقا آهي. ٻين بائيبل مقدس جي بنياد تي وچ مشرق ۾ ميسوپوٽيميا (ڏکڻ عراق) کي سندن اصل وطن ڄاڻايو آهي، ليڪن عربستان مجموعي طور تي وڌيڪ قابل قبول هنڌ آهي، جتان تاريخ جي آغاز ۾ ”سامي“ نسل دجله فرات وادي جي سرسبز هلال طرف هجرت ڪئي ۽ اتي انساني تهذيب کي اجاگر ڪيو.

بابل جي تهذيب (Baby Ionian Civilization) (۵۳۹-۴۰۰۰ ق.م)

۴۰۰۰ ق.م کان، جديد عراق جي ڏاکڻي شهر ”حلاوه“ کان بلڪل اتر طرف، ” فرات“ ندي جي ڪناري تي، هڪ قديم بستي قائم هئي، جتي سميري قوم آباد هئي. ن وقت هن بستي جو نالو ”تن ترڪي“ هو. سميري تهذيب، فرات ۽ دجله ندي جي سوڙهي دوايي ۾ عروج تي هئي. ايراني نار ۽ هنن ٻن سراقي ندين تي آمد رفت ۽ تجارت ” سميرين، (Sumerians) جي قبضي هيٺ هئي.^۸

سميري- اغاضي تهذيب (Sumerian - Akkadian Civilization)

سميري هڪ قديم مهذب قوم ٿي گذري آهي، جيڪا هندستان جي تاريخي روايتن مطابق سنڌو ماڻهي مان اسري، تاريخي اصول مطابق هن قوم جا ماڻهو ٺڌيلا ڪندا، چين ۽ تاتار کان ٿيندا وڃي وچ مشرق ۾ آباد ٿيا ۽ فرات نديءَ جي چوڙ وٽ اغاض (Akkad) نالي هڪ مهذب معاشره ۽ حڪومت قائم ڪيائون. ” ائن ائڊووانسڊ هسٽري آف انڊيا“ جا مولف لکن ٿا ته ” اهي شيون ۽ نالا جيڪي مختلف ڪن ۾ ساڳيا آهن، اهي قديم ترين زماني جا شاهد آهن. ڏسجي ٿو ته هڪ نامعلوم زماني کان هند - سنڌ جي قبيلن..... وڏي تعداد ۾ سمنڊ ۽ خشڪيءَ جي ذريعي ” انڊو - چائنا“ ۽ انڊين آرڪي پيليگي ڏانهن لڏ پلاڻ ڪئي ۽ اتي وڃي آباد ٿيا“^۹ بحري تجارت، جنهن چين جي مال کي ڪٽڻ (Canton) بندرگاهه کان ايراني نار جي سري تائين پهچايو ٿي، ” تيو“ (Tiyu) ۽ تيز (Taiz) جي تجارتي مرڪزن کان گذرندي هئي. ” سميرين“ انهيءَ بحري تجارتي رستي کي يمن جي ” سبائي“ سوداگرن کان به اڳ استعمال ڪيو ٿو ڏسجي. ان زماني ۾ باربري (Barbarei) جي خشڪي رستي ” ڪوه قاف“ جي پريان واقع ڪٽي (Cathay) جي تجارتي مرڪز کي سنڌو نديءَ جي بندرن سان ملايو ٿي.^{۱۰}

فرات دجله دوايي ۾ سميرين جي اغاض ۾ بستي قديم زماني کان قائم

هتي، جنهن جون ۴۵۰ ق. م ۾ ۾ بادشاهتون قائم هيون؛ اتر ۾ ڪش (Kish) ۽ ڏکڻ ۾ ڪينگي (Kengi) سن ۴۰۰۰ ق. م ۾ عور سمنڊ جي شرمڙ ساحلي علائقي تي ”لوگل زاغس“ (Lugalzaggis) نالي هڪ خود ساختہ شهنشاه عالم اڀريو، جنهن بت پرست پوڄارين جي ”عور“ ۾ حڪومت قائم ڪئي. فرات - دجله دواڻي ۾ ان وقت سامي بادشاه ”انشڪ ڪوشنا“ جي حڪومت هئي ۽ سميري تهذيبي بنيادن تي اغاضي (Akkadian) تهذيب اسري رهي هئي. ”انشڪ ڪوشنا“ يا ”اينشاغ ڪشنا“ (Enshagkuashana) جو تعلق سامي نسل سان هو ۽ هو ڪينگيءَ جي ڏاکڻي سميري رياست جو بادشاه هو ۽ بابل جي تاريخ ۾ اهوئي پهريون سامي نسل جو بادشاه هو. سندس زمانو ۴۰۰۰ ق. م شمار ڪيو وڃي ٿو.^{۱۱}

قديم بابل جو علائقو، جنهن کي تاريخ ۾ ”بيبيلونيا“ (Babylonia) چئجي ٿو، فرات ۽ دجله جي آبپاشيءَ تي آباد هو. ڪلاسيڪل مصنفين انهي کي ”ميسوپوٽيميا“ (Mesopotamia) لکن ٿا ۽ هاڻي اهو عراق جو علائقو آهي. جنهن زماني جي ڳالهه هلي رهي آهي، ان وقت هن علائقي جي اوڀر ۾ ”ايلام“ جو مهذب علائقو ۽ ايران جون ٽڪريون هيون. ڏکڻ ۾ ايراني نار ۽ اولهه ۾ دشت شام هو. اتر ۾ ”آشور“ قوم جو علائقو آشوريا (Assyria) آباد هو. تاريخ جي اڪثر حصي ۾ هيءَ علائقو (بيبيلونيا) ٻن حصن ۾ ورهايل نظر اچي ٿو؛ ”سمير“ (ڏکڻ ۾) ۽ ”اغاض“ يا اڪاد (Akkad) اتر ۾ قائم ٻه رياستون هيون. انهن ٻنهي قومن ۽ رياستن پاڻ ۾ ضم ٿي انهيءَ تهذيب کي جنم ڏنو جنهن کي بابل جي تهذيب (Babylonian Civilization) چئجي ٿو. هيروڊوٽس قديم بابل جي خوشحالي جو ذڪر ڪيو آهي ۽ اڄ جي ويرانن ۾ قديم نهرن ۽ انهن جي هڪ ٻئي کي پار ڪرڻ جي نشانن مان انهي احوال جي تصديق ٿئي ٿي.^{۱۲}

”سميرين“ جي زماني ۾ ”اڀدو“ (Eridu) ۽ ”ار“ بحري بندرگاهه هئا. ايراني نار جي منهن وٽ فرات جي لت جمع ٿيڻ سبب ساحل ڏکڻ طرف هتي ويو ۽ زماني قريبن ۾ ”شط العرب“ جو علائقو سمنڊ مان

نڪري نروار ٿيو آهي. سميري تهذيب جا ڪجهه آثار ٻئي دور کان اڳ نه ٿا ملن ۽ سميري تهذيب جو ٻيو دور ۲۰۰۰ ق. م کان شروع ٿئي ٿو جڏهن بابل تي سامي قبيلي جي حڪمراني هئي. ۱۳۰

سامي - سميري دور

سارغون اول ۲۸۰۰ ق. م ۾ بابل جو شهنشاهه ٿي گذريو. اصل ۾ هو ”راکش“ جي سميري بادشاهه جو ساٿي هو، جنهن پنهنجي بادشاهه جي عقل سان گڏ سندس بدشاهي جو به تختو اونڌو ڪري ڇڏيو. قديم رسم الخط ۾ سندس اصل نالو شرو ڪنو (Sharru - Kina) اڪريل ملي ٿو. شروڪنو عرف سارغون اغاض (Akkad) کي پنهنجو تخت گاهه بنايو ۽ اڪادي / اغاضي شاهي خاندان جو پايو وڌو. هن سمير ۽ ايلام جا علائقا فتح ڪيا ۽ فرات جي ڪناري سان پيش قدمي ڪري اتر شام جي سرحدن تي پهچي ويو. هن پنهنجي حڪومت جون حدون، مٿين سمنڊ کان هيٺين سمنڊ تائين مقرر ڪيون، جنهن جو مطلب هو ته بحر روم / يونج سمنڊ کان، ايراني نار تائين سندس حڪمراني هئي. سندس پٽ ”سترام سين“ به ناميارو بادشاهه ٿي گذريو آهي. ۱۴۰

عاد قوم جي ڪاهه ۽ ”بابل“ جو نالو پوڻ.

۳۰۰۰ ق. م ۾ عربستان مان هڪ ٻئي سامي قبيلي ”عاد“ طاقت جي زور تي سميري - اغاضي سرزمين تي قبضي ڪرڻ کان علاوه آشوري، مصري ۽ ڪنعاني علائقن کي به فتح ڪيو ۽ پراڻي شهر ”تن ترڪي“ کي پنهنجو تخت گاهه مقرر ڪري سندس نالو مٽائي، ”باب ايلو“ رکيو جنهن جي معنيٰ آهي الله جو دروازو. ”باب ايلو“ اڳتي هلي ”بابل“ ۾ تبديل ٿي ويو. ”باب ايلو“ يا بابل جو پهريون عاد بادشاهه ”سموآبي“ سن ۲۲۹۵ ق. م ۾ تخت نشين ٿيو. ۱۵

۱۸۰۰ ق. م ۾ بابل جي تخت تي حمورابي (Hammurabi)

وينل هو، هيءَ ”امورائي“ (Amorite) جي پهرين شاهي خاندان جو ڇهون بادشاهه هو ۽ قانون سازي جي شهرت سبب بابل جي پهرين شاهي خاندان جو عظيم ترين بادشاهه مڃيو وڃي ٿو. هن ”لارسا“ (Larsa) جي بادشاهه رمسن (Rimsin) کي شڪست ڏئي ميسوپوٽيميا يا ڏکڻ عراق جي وسيع علائقي تي قبضو ڪيو ۽ سموري علائقي ۾ بابلي تهذيب کي فروغ ڏنو، جيڪا مذهبي نوعيت جي هئي ۽ مرضوق (Marduk) نالي بت جي عبادت ڪئي ويندي هئي. آخري زماني ۾ ”سينا چرب“ غالبا ۶۸۱ - ۷۰۵ ق. م ۾ ”مرضوق“ خدا کان منحرف ٿي ويو ۽ سندس سياسي قتل کي مذهبي پيشوائن ”مرضوق“ خدا جي قهر جو نتيجو ڄاڻايو.

قديم بابل (Babylonia) ۾ حمورابي جو تخت گاهه ۽ تهذيب جا نشان ۱۶۰۰ ق. م ”هتي“ آريا قبيلن جي حملن ۽ ڦرلٽ ۾ نيست و نابود ٿي ويا هئا. هن وقت جيڪي بابل جا آثار ”ديم چيا وڃن ٿا، اهي انهي نئين بابل ۽ نئين بابلي تهذيب جا نشان آهن، جيڪي ۶۰۰ ق. م جي شروعات ڌاري ڪلداني بادشاهه ”نبوڪد نصر“ (Nebuchadrezzar) عرف ”بخت نصر“ جي دور سان تعلق رکن ٿا.

”بابل“ جي علم تاريخ (Chronology) ۾ گهڻو مونجهارو نظر اچي ٿو. مثال طور ”سينا چرب“ (۷۰۱ ق. م) کان نبوڪد نصر عرف بخت نصر (متوفي ۵۶۵ ق. م) تائين سن وار حالات نه ٿا ملن. بائيبل مقدس جي پراڻي عهدنامي مان يهودي بادشاهن ۽ همعصر ييروني دنيا جي مستند تاريخن ۽ زماني جي واقعن کي ملائي هڪ قرين قياس ڪرنا لاجي تيار ڪئي وئي آهي. انهيءَ مطابق ميسوپوٽيميا يا بابل جي تهذيب ۽ سياست جي تقويم هن طرح ٻيھي ٿي:

(۱) قبل تاريخ تهذيبون يا ثقافتون خواندگي جي دور تائين، ۴۰۰۰

ق. م

(۲) قديم سميري شهري رياستون سارغون اول جي اڪادي تهذيب :

سياست تائين ۲۵۰۰ - ۳۱۰۰ ق. م

(۳) ”ار“ جو ٽيون شاهي خاندان ۲۱۰۰ - ۲۲۰۰ ق. م

”بابل“ جي قديم شاهه خاندانن اسين (Isin)

۽ ”لارسا“ (Larsa) جو زمانو ۱۸۰۰-۲۰۰۰ ق.م.
(۴) بابيلان يا قديم بابل جو پهريون شاهي خاندان ۱۵۹۵-۱۸۹۴

(۵) حمورابي امورائي شاهي قبيلي جو ڇهون بادشاهه ۱۷۵۰ ق.م.

۱۷۹۲ ق.م.

(۶) آريه هتي قبيلي جي گاهه ۽ قديم بابل جي تباهي ۱۵۹۵ ق.م.

(۷) هتي آرين جي اناطولا (Anatolia) ۾ شهنشاهيت جو دور

۱۴۰۰-۱۲ ق.م.

(۸) تغلث پلسر اول (Tiglath pilcer) جو دور حڪومت

۱۱۱۴ ق.م.

(۹) شلماني سر ثالث (Shalmaneser) ۸۲۴-۸۵۹ ق.م.

(۱۰) شلماني سر خامس جي بادشاهي، ۷۲۲-۷۲۷ ق.م.

(۱۱) سارغون ثانيءَ ۷۰۵-۷۲۲ ق.م.

(۱۲) سينا چرب ۶۸۱-۷۰۵ ق.م.

(۱۳) بخت بلاسر، آشوري شهنشاهيت جي طرفان ”بابل“ ۾ مقرر

ڪيل حڪم ان ۶۰۵-۶۲۵ ق.م.

(۱۴) بخت نصر ۵۶۲-۶۰۵ ق.م.

(۱۵) آخري ڪلدائي بادشاهه بابل ۾ نبونيدس (Nabonidus)

۵۵۶-۵۳۹ ق.م.

بابل جي نئين تهذيب:

نئين بابل جو مشهور بادشاهه نبو ڪد نصر (متوفي ۵۶۲ ق.م) عرف بخت نصر بن نبو پلاسر عرف بخت بلاسر (متوفي ۶۰۵ ق.م) قوميت جي لحاظ سان ڪلداني هو ۽ شايد حضرت سليمان عليه السلام ۽ يبي بلقيس ملڪه سبا جي اولاد مان هو سندس والد جو نالو قديم ميخي خط (Cuneiform script) ۾ ”نيبوڪ دري اسر“ لکيل آهي؛ بائبل مقدس ۾ ”نبو ڪد نصر“ جو نالو تقريباً هڪ سئو دفعا اچي ٿو خاص طور

تي تواريخ جي باب ۳۶ ۾ ۵ کان ۲۲ آيات ۾ يهوداه ۽ يروشليم (Judea and Jerusalem) ۾ اخلاقي پستي ۽ خدائي سرزنش ۾ نبوڪد نصر جي تاريخي ڪردار ۽ بعد جي حالات جو ذڪر ڪيل آهي: ”جڏهن يهوڻيم بادشاهي ڪرڻ لڳو هن اهي ڪم ڪيا جي خداوند، سندس خدا، جي نظر ۾ خراب هئا. انهيءَ تي وري بابل جو بادشاهه نبوڪد نصر چڙهي آيو، ۽ بابل ۾ وٺي وڃڻ لاءِ هن کي زنجيرن سان ٻڌائين. نبوڪد نصر خداوند جي گهر (عبادتگاه) جا باسڻ (تبرڪات) به بابل ڏي کڻي ويو، ۽ هن اهي بابل ۾ پنهنجي مندر ۾ وڃي رکيا. جڏهن يهوياڪين بادشاهي ڪرڻ لڳو تڏهن هن اهي ڪم ڪيا جي خداوند جي نظر ۾ خراب هئا، ۽ هڪ سال گذرڻ کانپوءِ بادشاهه نبوڪد نصر هن کي ماڻهو موڪلي بابل ۾ آڻايو ۽ سندس پيءُ صدياهه کي يهوداه ۽ يروشليم جو بادشاهه (مقرر) ڪيائين. هن جيڪي ڪم ڪيا، سي خداوند، سندس خدا، جي نظر ۾ خراب هئا. هن يرمياهه نبيءَ جي اڳيان پاڻ کي نمائو نه ڪيو، جنهن خداوند جي وائڻ تي ڳالهايو، ۽ هو نبوڪد نصر کان به باغي ٿيو، جنهن کيس خدا جو قسم ڪٿايو هو. تان جو خدا جي ڪاوڙ پنهنجي قوم (بني اسرائيل) تي پيدا ٿي تنهنڪري هن انهن جي مٿان ”ڪسدين“ جو بادشاهه آندو، جنهن سندس پاڪ مڪان (دبانو) ۽ سندس جوان ماڻهو ترار سان ڪٺا ۽ خداوند جي گهر جا خزانو، بادشاهه ۽ سندس اميرن جا خزانو، اهي سڀ هو بابل ڏي کڻي ويو. ۽ هنن خدا جو گهر ساڙي ڇڏيو، ۽ يروشليم جي ڀت ڇڏي ڊاهي ڇڏي ۽ جيڪي ترار کان بچي نڪتا هئا تن کي هو بابل ڏي وٺي ويو. اهي هن ۽ هن جي پٽن جا ٻانهن (غلام) ٿيا، جيستائين جو فارس جي بادشاهي نه آئي (۵: ۲۰؛ ۳۶: ۱۰) بائبل) فارس جي بادشاهه جو نالو ”خورس“ ڄاڻايو ويو آهي جنهن يهودي بني اسرائيل کي ”بابل“ مان آزاد ڪري واپس يروشليم ۾ آباد ڪيو ۽ بيت المقدس جي ٻيهر تعمير ڪرائي، ۽ يرمياهه نبيءَ جو قول سچو ٿيو. (۲۳: ۲۲-۲۶)

قرآن شريف ۾ انهن تاريخي واقعن جو ذڪر هن لفظن ۾ ملي ٿو: ”پوءِ جڏهن انهن ٻن وقتن مان (۵۹۸ ق. م ۽ ۵۸۷ ق. م) پهريون وقت اچي وڃي تڏهن (اي بني اسرائيل) اسان توهان جي مٿان اهڙا (پنهنجا) بندو

موڪليا جي ڏاڍا خوفناڪ هئا. پوءِ اهي اوهان جي آبادين جي اندر پکڙجي ويا. ۽ الله جو وعدو ته انهيءَ لاءِ هو ته مڪمل تعميل هيٺ اچي ۽ پورو ٿي وڃي.“ (سورة بني اسرائيل آيت ۵)

علامه علي خان ابڙي ۽ مولانا مودودي، سنڌي تفسير المنير ۽ تفهيم القرآن ۾ ڌار ڌار هن آيت جو اشارو بابل جي بادشاهه نبوڪد نصر عرف بخت نصر جي جيرو سلم (يروشليم) تي ڪاهه ۽ تباهي، ۽ حضرت سماعيل ۽ حضرت يرمياھ جي هدايتن تي عمل نه ڪرڻ، بلڪ مٿن نٿوليون ڪرڻ طرف ڄاڻايو آهي.

بخت نصر (نبوڪد نصر) جو والد بخت بلاسر (نبو پلاسر) ۶۲۵ ق. م کان آشورين جي طرفان ”بابل“ جو حاڪم مقرر ٿيل هو. ويهن سالن بعد جڏهن بخت نصر جوان ٿيو، تڏهن پيءُ پٽ گڏجي آشورين خلاف بغاوت ڪئي ۽ بابل ۾ پنهنجي بادشاهي قائم ڪئي. ٻئي سال ۶۰۵ ق. م ۾ بخت بلاسر وفات ڪئي ۽ بخت نصر بابل جي تخت تي ويٺو. سن ۵۹۸ ق. م ۾ هن يروشليم تي پهريون حملو ڪيو ۽ يهوداهه ۽ يروشليم جي بني اسرائيل رياستن تي قبضو ڪري سندن بادشاهه يهوقيم کي بابل ۾ آڻي، عمر قيد جي سزا ڏني ۽ سندس پاءُ صدقياھ کي بني اسرائيل جو بادشاهه مقرر ڪيو. يارهن سالن اندر انهيءَ به ابتدا پير ڪنيا ۽ آخر بغاوت ڪئي، جنهن ڪري بخت نصر ٻيهر سن ۵۸۷ ق. م ۾ يهودين تي ڪاهي آيو ۽ سندن ڏاڍو ٻرو حشر ٿيو؛ سندن متبرڪ ”هيڪل سليمان“ ۽ ”بيت المقدس“ خاڪ جو ڍير بنجي ويا، ۽ يروشليم شهر جي هڪ ديوار به پنهنجي جاءِ تي سائڻ نه رهي. هڪ روايت موجب ۱۸۰۰۰ يهودي، جيڪي قتل عام ۾ بچي ويا، غلام بنجي بابل جي بازار ۾ وڪامجي ويا. شايد انهن غلامن کان آبپاشيءَ لاءِ نهرون کوٽرايون ويون. جنهن سان دنيا ۾ پهريون دفعو نهري آبپاشيءَ جو نظام قائم ٿيو. ۱۸

”بابل“ ۾ ”ڪلداني“ خاندان جي بادشاهت ۵۳۹ ق. م ۾ ختم ٿي، جڏهن آخري بادشاهه نبونيدس (Nabonidus) جي خلاف ’مضروق‘ جي مذهبي پيشوائن فتنو کڙو ڪيو ۽ سندس عوامي مقبوليت کي ختم ڪيو.

بائبل جي متن ۾ جاڻايل ”فارس“ جو بادشاهه ”خورس“ تاريخ ۾ سائرس ثاني جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو. سن ۵۳۹ ق. م ڌاري هن ”بابل“ جي ”کلداني“ (Claldaean) شهنشاهيت جو خاتمو آندو، ”بخت نصر“ جي غلام بنابل يهودين کي آزاد ڪري ٻيهر ”يروشليم“ ۾ آباد ڪيو ۽ ”هيكل سليمان“ ۽ ”بيت المقدس“ جي ٻيهر تعمير ڪرائي. سائرس ثاني (۵۳۰ - ۵۵۹ ق. م) کان زڪس اول (۴۶۵ - ۴۸۶ ق. م) تائين نئين بابل جي تهذيب، ايراني ڪياني تهذيب جي آميزش سان، وڌيڪ ترقي ڪئي، تاهه مادي ترقي بغاوت کي جنم ڏنو. سڙا طور ڪيائين نه صرف بابل جي انساني آباديءَ کي ته تين ڪيو بلڪ سندن تاريخي تهذيب کي پڻ مليا ميت ڪري ڇڏيو ۽ شهر جا دفاعي انتظامات درهم درهم ڪري ڇڏيا. ۵۲۳ ق. م ۾ جڏهن سکندر اعظم بخت نصر جي ويران محلات ۾ قدم رکيو، تڏهن بابل جي تعمير نو جا احڪامات جاري ڪيائين، ليڪن قسمت کي اهو منظور نه هو، خود سکندر اعظم جي موت جو پروانو، اجل جو فرشتو ڪٿي، اتي پهچي ويو ۽ سکندر اعظم خالي هٿين هن دنيا مان رخصت ٿيو ۽ بابل هميشه لاءِ ويران رهجي ويو.

تهذيبي آميزش

”سميري“ هڪ غير سامي نسل هو ۽ انهن جو اصل وطن پڻ ٻيو هو؛ اهڙي طرح ”مصر“ جو حامي نسل پڻ مختلف هو ۽ هو مصر جا اصل باشنده هئا. پهرين ”سامي“ هجرت، عربستان جي چو طرف بند ريگستان مان ”نيل وادي“ جي علائقي طرف، ڳاڙهي سمنڊ جو ڪنارو ڏئي اٽڪل ۲۵۰۰ ق. م ۾ عمل پذير ٿي؛ ٻين اوڀر آفريقا جو خشڪي رستو وٺي سرائي وڃي ”مصر“ جي حامي قبيلن تي ڪاهيو. سندن مخلوط نسل (حامي ۽ سامي) جديد مصري نسل کي جنم ڏنو. ”مصرين“ پهريون دفعو پٿر جون عمارتون ڪڙيون ڪيون، شمسي ڪلينڊر ايجاد ڪيو ۽ لکڻ پڙهڻ جو انتظام ڪيو. اٽڪل ساڳي دور (۲۵۰۰ ق. م) ۾ عربستان جي سامي قبيلن مان ڪن اوڀر ڪناري سان اتر طرف وڌڻ شروع ڪيو ۽ دجله فرات واديءَ ۾ اڳڀ

آباد ”سميري“ قبيلن تي وڃي ڪڙڪيا. سميري مهذب هئا ۽ سامي وحشي لشڪر جي صورت ۾ سندن تهذيبي علائقن تي قابض ٿيا هئا. ساڳي صورتحال بعد ۾ هند سنڌ تي آرين جي ڪاهه وقت نظر آئي ٻنهي حالتن ۾ مقامي تهذيب، مذهب ۽ سماج آخرڪار بيروني حملي آورن کي پنهنجي اڻ هيٺ آندو. سامي ۽ سميري نسل ۽ تهذيب جي آميزش سان بابل جي قوم وجود ۾ آئي. اهي سميري تهذيب جي عمارت سازي، تحرير جي فن ۽ زراعت جي سڌريل طريقن جا وارث بڻيا.

قديم ”مصري“ ۽ بابلي“ قومون اهڙي طرح انساني تهذيب جون اولين علمبردار ٿيون. ڪمان، ڦيٽن واري گاڏي ۽ تور ماپ جو سرشتو دنيا کي پهريون دفعو بابلين کان مليو. ٽين قديم ترين انساني تهذيب جا آثار سنڌو ماڻھو جي هڙپا ۽ موئن جي دڙي جي شهري تهذيب ۽ ان کان اڳين ڪوٽڏيڄي ۽ بلوچستان جي بهراڙيءَ جي تهذيبن ۾ نظر اچن ٿا.

سميري - قوم

جديد تاريخي تحقيق ڏيکاري ٿي ته سميري سنڌي هئا. مغربي ذريعا ڄاڻائن ٿا ته دجله - فرات دو آبي، ۾ ڪافي هزارين سال ق. م کان هڪ چيني تاتاري نسل آباد هو، جيڪو مصر ۾ اسرندڙ انساني تهذيب کان متاثر ٿيو. فرات ندي جي چيڙي تي ”اغاض“ / اکاد (Akkad) جو شهر ”سميري تهذيب“ جو مرڪز بڻيو. بادشاهتون قائم ٿيون؛ اتر ۾ ”ڪش“ (Kish) ۽ ڏکڻ ۾ ڪينيگي (Kenigi) آخري حڪومتون بچيون هيون، جن مان ڪينيگي جو بادشاهه اينشاغ ڪشنا (Enshagkushana) سامي نسل مان هو، هن ”ڪش“ فتح ڪري، اتان جي مال غنيمت کي پنهنجي ديوتا ”بعل“ (BEL) جي مندر تي پيٽ (نذر) ڪري ورهايو.

۳۰۰ ق. م ۾، جڏهن ”اغاض“ ۾ سميري تهذيب عروج تي هئي، تڏهن ”تن ترڪي“ (قديم بابل) تي عربستان جي سامي قبائل جو قبضو ٿي ويو. سامين ان شهر جو نالو مٿائي ”باب ايلو“، معنيٰ الله جو دروازو رکيو جيڪو بعد ۾ ”بابل“ سڏجڻ لڳو. بابل جو پهريون سامي بادشاهه ”سمو

آبي“ سن ۲۲۹۵ ق. م. ۾ تخت نشين ٿيو.

”سمرين“ جي چيني. تاتاري نسل سان تعلق جي خلاف مشرق قريب جي قديم تاريخ جو مولف ”هتي“ لکي ٿو ته ”سميري هندستان جي غير آريا نسل مان هئا. اهي سنڌو ماٿريءَ“ مان نڪري، ٻن درياهن جي ماٿري (دجله فرات وادي) ۾، خشڪي ۽ بحري ٻنهي رستن سان اتي داخل ٿيا.^۶ قومن جي تاريخي لڏ پلاڻ جو تجزيو ڪندي، پروفيسر فلپ هتي ڪجهه بنيادي حقيقتون ظاهر ڪيون آهن: جنهن عمل هيٺ خانہ بدوش قبيلن مقامي مهذب قومن جي زمين ۽ قدرتي وسيلن تي، هجرت ۽ آباد ڪاريءَ ذريعي، قبضو ڪيو آهي، انهيءَ ساڳي عمل هيٺ مهاجر آباد ڪارن مقامي تهذيب جو اثر قبول ڪيو آهي. نسلي آميزش به ٿي آهي ليڪن ڪڏهن به مهاجر آبادڪارن مقامي باشندن کي ختم نه ڪيو آهي ۽ نه انهن جو اثر زائل ٿيو آهي.^۷ مشرق قريب جي تاريخ ڏيکاري ٿي ته هجرتن ۽ آبادڪارين جي هر دور ۾ سميري زبان ۽ تهذيب باقي رهي آهي، ۳۰۰۰ ق. م کان ۲۰۰۰ ق. م تائين سميري زبان ۽ رسم الخط جو عام دور هو ۲۰۰۰ ق. م ۾ سامي قبيلن جي زبان اغاضي آشوريا بابل ۾ عام ٿي، تاهم سميري لپي (رسم الخط) خود ”اغاضي“ زبان جي خاتمي تائين جاري رهي. ماهرن جي راءِ مطابق سميري (Sumerian) قديم ترين زبان آهي جيڪا هلندي اچي ٿي. سميري زبان جا چار دور چيا وڃن ٿا:

(۱) قديم (archaic) دور (۲۵۰۰ - ۳۱۰۰ ق. م) جنهن جي

لپي، قديم سنڌي لپي وانگر اڃا پڙهڻ ۾ نه آئي آهي، ليڪن اندازي مان سمجهجي ٿو ته ان ۾ انگن ۽ اکرن جا ڌار ڌار نشان، جدولون، ليکا چوڪا ۽ درسي مواد شامل آهي.

(۲) پراڻو ڪلاسيڪل (Protoclassical) دور (۲۳۰۰ -

۲۵۰۰ ق. م): دستياب رڪارڊ ۾ خاص طور تي، لاگاش (Lagash) جي اوائلي بادشاهن جو احوال ملي ٿو. تجارتي، قانوني ۽ انتظامي معاملن، خانگي احوالن ۽ دعائيه اڪيرن ۾ سميري زبان جو ڪثرت سان استعمال ڪيل آهي. هن رسم الخط جو نه صرف پڙهڻ آسان آهي پر مضمون جي صرفي نموي صورتن کي پڻ سمجهي سگهجي ٿو.

(۳) سارغون اول (۷۰۵ - ۷۲۲ ق. م) ۽ سندس شاهي خاندان جي دور ۾ اغاضي سامي زبان کي سياسي سرڪاري درجو ڏنو ويو، ليڪن تمام تحريرون سميري رسم الخط ۾ آهن. ان دور ۾ سميري زبان صرف ”سمير“ جي شهر ۾ ڳالهائي ويندي هئي.

(۴) نئون سميري رسم الخط جو دور: ۲۰۰۰ ق. م ڌاري نئون سميري دور ختم ٿيو، جڏهن عربستان مان ٻيا سامي قبائل ڪاهي آيا ”ار“ جو ٽيون شاهي خاندان زوال پذير ٿيو ۽ ٽي سامي بادشاهتون وجود ۾ آيون: آئسين (Isin)، لارسا (Larsa) ۽ بابلان (بابل). انهيءَ زماني ۾ ”سميري“ قوم سياسي پس منظر تان هٽي وئي. هاڻي سندن زبان دنيا ۾ ڪٿي به ڳالهائي نه ٿي وڃي. ڪوفي رسم الخط (Cuneiform) جي ايجاد تائين، سميري لپي استعمال ٿيندي رهي!۲

آشوري قوم

عراق جو اهو علائقو، جيڪو پهريائين ”سمير“، ”اڪاد“ ۽ پوءِ ”بابل“ سڏبو هو، آشوري قبيلي جي حڪمراني هيٺ اچڻ بعد ”آشوريا“ سڏجڻ لڳو ”آشوري“ شام مان هجرت ڪري ”بابل“ ۾ روزگار سانگي اچي آباد ٿيا هئا، ليڪن جيئن دنيا جي تاريخ ۾ ٿيندو آيو آهي، مهاجرين آخرڪار مالڪ بڻجي ويا. پهريائين اٽڪل ۲۵۰۰ ق. م ۾ ”آشور“ خدا جو پوڄاري هي قبيلو حرڪت ۾ آيو؛ عراق ۾ سندن پهرين نو آبادي آشور نالي سان قائم ٿي (۱۲۰۰ ق. م) جنهن ۾ ”آشور“ جو مرڪزي عبادتگاه هو. بعد ۾ اٽڪل ۱۱۱۵ ق. م ڌاري هنن ”بابل“ فتح ڪري ان تي ”آشوريا“ نالو رکيو ۽ دارالحڪومت ”بابل“ مان منتقل ڪري اتر عراق ۾ هڪ نئين تختگاه ۾ قائم ڪيو جنهن جو نالو ”نينوا“ (معنيٰ مڇي) رکيو ويو. اتر عراق ۾ قائم اصل ”آشوريا جي پهرين بادشاهه “عداد نراري اول“ (۱۲۹۴ - ۱۲۲۳ ق. م) ”اڪادي“ زبان ۽ سميري رسم الخط ۾ پنهنجي فتوحات جي تاريخ ڇڏي آهي جنهن جي پڙهڻي هن ريت آهي: ”مون دشمنن جا ۱۸۰ شهر تباه ڪري انهن جو نالو نشان مٽائي ڇڏيو. انهن شهرن جي

ماڻهن کي وڏا کوهه کوٽائي جئري پورائي ڇڏيو. مون فتح ڪيل شهرن جي سموري دولت گڏ ڪري، ساڙائي ڇڏي. هزارين عام شهرين ۽ دشمنن جي فوجين کي انڌو مندو ۽ کاڻو ڪيو. ۲۲

۱۲۳۴ - ۱۲۶۳ ق. م ۾ ”آشوريا جي ٻئي بادشاهه شالمه نصر اول، آرمينيا جي ڏکڻ ۾ ”هني گابت“ جي قلعي تي ڪاهه ڪئي. فتح کانپوءِ اتان جي بادشاهه شترن ثاني جا هٿ پير گهوڙن سان ٻڌرائي انهن کي مخالف طرف ڊوڙايو ته هو چيرجي تڪرا تڪرا ٿي ويو ۽ سندس ۱۴۴۰۰ سپاهين جي هڪ اڪ ڪيڊرائي سڀني کي کاڻو ڪيو. اٽڪل يارهن سال پوءِ ۱۲۲۲ ق. م ڌاري آشور جي ٽئين بادشاهه ”تڪلت نرت“ ايران جي ”قصي“ (Kassite) بادشاهه ”ڪش تلاش“ کي شڪست ڏني. هن پنهنجو بيان هن ريت ڇڏيو آهي. ”مون ڪش تلاش کي تنگ ڪيو ته جيئن هو منهنجي مقابلي لاءِ ميدان ۾ لهي اچي. نيٺ هو مقابلي لاءِ آيو، مون هن کي زبردست شڪست ڏني. قصي بادشاهه کي گرفتار ڪري جڏهن منهنجي پيرن ۾ وڌو ويو تڏهن مان سندس ڪنڌ تي پير رکي چڙهي ويس. مون هن کي ايترو ته لتاڙيو جو هن جو مٿڪو پڇي وڌم. مون هن جو لاش ڪٽائي خدا ”آشور“ اڳيان پيٽ ڪيو ته جيئن منهنجو خدا مون تي مهربان ٿئي.“

۱۱۲۲ ق. م ۾ ”آشوريا“ (بابل) جو هڪ شهنشاهه ”تڪلت پائيلسر“ غير انساني فطرت رکندڙ هو ۽ مفتوح علائقن ۾ نسل ڪشي جي پاليسيءَ تي عمل پيرا هو. هن پنهنجو اعمال نامو هن طرح ڇڏيو آهي: ”جڏهن به مون دشمن جو علائقو فتح ڪيو ته سڀ کان اول ننڍن ٻارن ۽ نوجوانن کي جهلي باهه ۾ اڇلايو. ان کانپوءِ جوانن ۽ پوڙهن جو پڻ ساڳيو حشر ڪيو ته جيئن دشمنن جو نسل ختم ٿي وڃي.“ سندس پوتو ”آشر ناصر پال ثاني“ کانئس به رتيون وڌ ثابت ٿيو.

۸۸۴ ق. م ۾ ”آشر ناصر پال ثاني“ جي مفتوح علائقن ۾ قتل عام ۽ اذيتن جا داستان ٻڌي ”آشوريا“ جي سرحدي علائقن مان ماڻهن جي زبردست لڏپلاڻ شروع ٿي جن ظالم بادشاهه جي ملڪ آشوريا ۾ اچي پناهه ورتي، تاهم جڏهن آشر ناصر پال ثاني کي خبر پئي ته انهن پناهگيرن مان لکين آشوريا مان لوڏي ڪڍيا ويا ۽ آشور قبيلي جي ٻاهر رهندڙن ماڻهن کي

اتي آباد ڪرايو ويو.

آشوريا (بابل) جو هي بادشاهه جنگي انتظامات ۽ سازو سامان جي ايجادات لاءِ تاريخ ۾ مشهور آهي؛ ”رت“ گاڏيون، ميداني فوج ۽ قلمن جا دروازا پڇڻ لاءِ جهنگلي سانن جو استعمال ساڻس منسوب آهن. ”ڪلاش“ شهر ۾ آشر ناصر پال ثاني جو محل جنهن جي افتتاح ۾ ستر هزار مهمان شريڪ ٿيا هئا، پنجويهه هزار چورس والن تي تعمير ٿيل هو. ۲۳۰

۶۸۹-۶۸۱ ق. م دوران سينيخرب آشوريا (بابل) جي شهنشاهه ”آشور“ خدا جي عبادت کي لازمي قرار ڏنو ۽ ”مرضوق“ خدا جي مندر ۾ وڃي هن جي بت جي ببحرمي ڪيائين. عوامي بغاوت جي جواب ۾ ماڻهن جو قتل عام ڪرايائين. بابل کي باهه ڏئي ساڙي ڇڏيائين ۽ واهن جو پاڻي شهر ڏانهن چوڙائي ان کي ٻوڙائي ڇڏيائين جنهن جي زير آب دنيا جي هن عظيم ثقافتي آثار قديمه کي لاڳيتا اٺ سال رهڻو پيو. اٺين سال جڏهن ”سينيخرب“ کي سندس پٽ ”اشرڊن“ گرفتار ڪري جنگ جي ديوتا ”نرتا“ جي قربان گاهه ۾ ڪهي ڇڏيو تڏهن هن ”مرضوق“ خدا جي ببحرمي لاءِ عام ماڻهن کان معافي وٺي، مرضوق جي مندر ۾ وڃي سندس هٿ جهلي دعا گهري؛ ”اي خدا! مون کي حق جي جنگ ۾ فتح عطا ڪر ۽ منهنجي قوم (آشور) کي خوشحال ڪر!“ ۶۸۱-۶۶۸ ق. م دوران هن ”بابل“ کي ٻيهر اڏايو ۽ آباد ڪرايو.

۶۶۸ ق. م ۾ ”آشوربني پال“ آشوريا جي شهنشاهه ”بابل“ جي حڪومت پنهنجي ڀاءُ ”شمس شموڪن“ جي حوالي ڪئي جنهن مصر طرف سندس پيش قدمي جو فائدو وٺي خود مختياري ۽ پنهنجي شهنشاهيت جو اعلان ڪيو. ايران، ايلم ۽ آرمينيا جي بادشاهن هن سان اتحاد ڪيو. ليڪن جڏهن ”آشوربني پال“ مصر جي مهم اڌ ۾ ڇڏي بابل تي چڙهائي ڪري آيو تڏهن ”بابل جي هر شهريءَ کي قتل ڪرڻ بعد شهر کي باهه ڏئي ٻيهر نيست وڻابود ڪيو ويو. ڀاءُ شمس شموڪن کي سندس خاندان سميت هڪ ڪمري ۾ بند ڪري باهه ڏئي ساڙيو ويو. ”ايلم“ جي تختگاهه ”سوسه“ طرف ڪاهيو ويو؛ ”سوسه“ جي سڀني ٻارن ۽ نوجوانن کي باهه جي مڇ ۾ اچائي ساڙيو ويو ۽ شهر کي ساڙي خاڪ ڪيو ويو. عورتن کي

غلام بڻائي آشوريا ۾ آڻي وڪرو ڪيو ويو. آشور بني پال جي موت بعد سندس پٽ تخت تان پاڻ ۾ وڙهيا پيا ۽ موقعي جو فائدو وٺي فوج جي سپه سالار شم لشر (Shum Lisher) تخت تي قبضو ڪري ورتو ليڪن بعد ۾ شهزادي شر آسڪن تخت هٿ ڪري کيس قتل ڪيو. سارغون ثاني آشوري (۷۰۵ - ۷۲۲ ق م) جي فتوحات سبب علائقي جي صورتحال بدلجي وئي. هن ڏکڻ ۽ ڏکڻ اوڀر طرف پيش قدمي ڪري، بابلان ۽ ايلام تي قبضو ڪيو. ”ارميا“ ڍنڍ جي اتر ۽ اوڀر ۾ ”ميد“ قبيلن کي زير ڪيائين ۽ ”ارارطو“ (Urartu) جي اقتدار جو خاتمو ڪيائين، اولهه ۾ ”اناطوليہ“ جو اڪثر علائقو ”آشوري“ اقتدار هيٺ آندائين، اتر شام جي شهرن جي سرزنش يا سيڪت ڏيڻ لاءِ ڪيل حملن ۽ فلسطين ۾ مصري فوجن جو پيڇو ڪندي، آشوريا جون سرحدون آڻي مصر سان ملائي ڇڏيائين. سندس شاندار دور حڪومت جا شاهد قديم آثار ”در شرقيين“ جو شهر ۽ محلات جا کنڊرات آهن جيڪي ماهر آثار قديمه ڪوتي پڌرا ڪيا آهن، در شرقيين جي ڪتب خانو جو ڪجهه حصو به هٿ آيو آهي، (چئمبرسس انسائڪلوپيڊيا، ج ۱۲، ص ۲۲۲).

حضرت دائود عليه السلام جي زماني ۾ متحده اسرائيلي رياست جو قيام (۹۶۰ - ۱۰۱۲ ق م) سندس فرزند جانشين حضرت سليمان عليه السلام جي زماني (۹۲۲ - ۹۶۰ ق م) تائين قائم رهيو. بعد ۾ يهوداه ۽ اسرائيل به الڳ رياستون بنيون (۷۲۱ - ۹۲۲ ق م) انهيءَ زماني ۾ آشوريا جا ٻه طاقتور حڪمران ٿي گذريا:

- (۱) آشور نذريال (Asshur Nazarpal) ۸۶۰ - ۸۸۴ ق م.
- (۲) شالمنيسر ثاني (Shalmanesar) ۸۲۴ - ۸۵۹ / ۶۰ ق م.
- ”قرقر“ (Qar qar) جي ميدان تي ۸۵۴ ق م ۾ هن ”بغداد“ جي بادشاهه ۽ سندس حليف حمص جي آرمينائين، اسرائيلين ۽ امونائين (Ammonites) کي شڪست ڏني. کائس پوءِ. (۳) شمسي عداد خامس (Shamshi Adad) (۸۱۰ - ۸۲۴ ق م) ۾ ٿي گذريو. (۴) عداد نراري ثالث (Adad Nirari III) ۷۸۲ - ۸۱۰ ق م ۾ آشوريا جو شهنشاهه هو.

اررطو (Urartu) مغرب ۾ غالب قوت رهي جنهن کي زير ڪري نه سگهيو. سن ۷۴۵ ق م جي فوجي بغاوت کان پوءِ تغلث پلسر (Ti- glath _ Pilesr) آشوريا جو بادشاهه ٿيو. ۷۲۲ ق م ۾ بغداد ۾ بغاوت ٿي شهرين کي ملڪ نيڪالي ڏني وئي ۽ آشوري حاڪم مقرر ڪيو ويو. سندس فرزند جانشين شالمنيسر خامس (Shalmaneser V _ ۷۲۰-۷۲۲) جو دور حڪومت مختصر رهيو، جنهن ۾ اسرائيلي يهودين کي زير ڪيو ويو. "هوشيا" (Hosea) ساماريه (Samarita) جي بادشاهه، بغاوت ڪئي، جيڪا رفع ڪرڻ کان اڳ شالمنيسر خامس فوت ٿي ويو. ۷۲۰

قومن جا دور ۽ پيغمبر

سامي قومون ۽ قبيلا:

حضرت نوح عليه السلام جي قوم بعد سندس وڏي فرزند حضرت سام جي نسل مان سامي قوم ايشيا ۾ سرخرو ٿي. ذڪن اولهه ايشيا ۾ سندن همعصر آريا قوم ۽ ٻيون مقامي قومون دراوڙ وغيره پنهنجي مخصوص تهذيب ۽ مذهب رکندڙ هيون. قرآن شريف ۾ دنيا جي مختلف قومن ۽ انهن جي دورن جو اشارتا ذڪر ڪيل آهي: ”پوءِ اسان نوح جي قوم بعد قومن جو هڪ ٻيو دور پيدا ڪيو، انهن ڏي به اسان پنهنجو رسول موڪليو جو خود انهن مان ئي هو.“ (سورة المومنون ، ۲۲ - ۳۱ : ۲۳) انهيءَ سلسلي ۾ جنهن قوم جو پهريون ذڪر ڪيل آهي، سا قوم ”عاد“ آهي، جنهن جي پيغمبر حضرت هود عليه السلام کي سندس قوم نه مڃيو ”پوءِ حقيقت ۾ هڪ هبتناڪ آواز اچي مٿن ڪڙڪيو ۽ اسان هنن کي پائمال ڪري ڪڪن پٺن جهڙو ڪري ڇڏيو پوءِ انهن بعد اسان قومن جا ٻيا گهڻا دور پيدا ڪيا. ڪابه قوم پنهنجي مقرر وقت کان نڪي اڳتي وڌي سگهي ٿي نڪي پٺتي رهي سگهي ٿي. پوءِ اسان هڪ ٻئي پٺيان لڳاتار پنهنجا رسول موڪليا پر جڏهن به ڪنهن قوم ۾ سندن رسول ظاهر ٿيو تڏهن هڪدم اهي ماڻهو انڪار تي ڪمر ڪشي بيهي رهيا. تنهن ڪري اسان به کين هڪ ٻئي پٺيان تباهه ڪندا رهياسين ۽ هنن جون بستيون افسانا بنجي ويون..... پوءِ اسان موسيٰ کي ۽ سندس ڀاءُ هارون کي پنهنجون نشانين ۽ چٽا دليل ڏنا..... ۽ ابن مریم (حضرت عيسيٰ عليه السلام) ۽ سندس والده (حضرت مريم) کي اسان هڪ وڏي نشاني بنايو (ايضاً ۵۰ - ۴۱ : ۲۳)

قوم عاد:

حضرت نوح جي قوم کان پوءِ ، عربستان جي ” وادي احقاف “ ۾ قوم ” عاد “ اسري، انهيءَ قوم کي عاد اولي پڻ چئجي ٿو. تاريخي اعتبار کان سندن دور سن ۲۰۰۰ ق.م ۾ ٿي گذريو. هن قوم جا ماڻهو قداور ۽ طاقتور هئا، تعمير ۽ زراعت جي فن جا ماهر هئا. غريب طبقو ايماندار ۽ امير طبقو بي ايمان هو. هو بت پرست هئا؛ ” ساقيه “ مينهن جو ديوتا ” حفيظيه “، آسماني آفتن کان حفاظت جو ديوتا ۽ ” رزقيه “ رزق ڏيڻ وارو ديوتا ڪري مڃيندا هئا. اڪثر عالمن جي راءِ آهي ته قوم عاد، ارم شهر ۾ آباد هئي، جنهن جي حاڪم شداد جي ٺهرايل جنت ۽ خدائيءَ جي دعويٰ عام مشهور آهي. عربي ۾ انهيءَ شهر کي ” ارم “ چئجي ٿو. ارم معنيٰ جنت ۽ عاليشان عمارتون^{۲۶}. حضرت سام بن نوح عليه السلام جي هڪ فرزند جو نالو به ” ارم “ هو^{۲۷}.

عاد قوم سامي نسل مان هئي. منجهن حضرت هود عليه السلام پيغمبر پيدا ٿيو. سندس نسب هن طرح آهي: حضرت هود عليه السلام بن عبدالله بن رباح بن خلود بن عاد بن عود بن ارم بن سام بن حضرت نوح عليه السلام. قرآن شريف جي ٽن سورتن سگورين ۾ عاد قوم ۽ سندن پيغمبر حضرت هود عليه السلام جو ذڪر ڪيل آهي، ” اسان عاد قوم ڏي، سندن ڀاءُ هود کي رسول ڪري موڪليو. هن کين چيو ته اي منهنجي قوم! الله جي عبادت ڪريو، کانئس بغير ٻيو ڪوبه اوهان جو (بندگي ڪرڻ جي لائق) معبود ڪونه آهي..... پر سندس قوم مان جن مڃڻ کن انڪار ڪيو تن جي سردارن چيو ته اسان ڏسون ٿا ته تون حماقت ۾ پيل آهين ۽ توکي اسين يقيناً ڪوڙو ٿا سمجهون. حضرت هود عليه السلام کين جواب ۾ چيو ته اي منهنجي قوم! مون ۾ تر جيتري به حماقت ڪانهي، بلڪ مان ته جهان جي پالڻهار (رب العالمين) جي طرفان رسول ٿي آيو آهيان..... باد ڪريو ته الله تعاليٰ نوح جي قوم بعد اوهان کي سندن جانشين ڪيو، ۽ صاف ۽ صاف ۾ وڌيڪ ڪيو الله تعاليٰ جي نعمتن کي يا رکو انهيءَ لاءِ ته طائيف ٿي. هن چيو ته > نه ڏاهم ۽ نه آيو آهيان ته اسان فقط هڪ الله جي بندگي ڪيون ، ۽ جن جي عبادت

اسان جا ابا ڏاڏا ڪندا آيا آهن، تن کي ڇڏي ڏيون؟ جيڪڏهن تنهنجي ڳالهه سچي آهي ته ڀلا جنهن عذاب کان اسان کي ڊيڄارين ٿو سو آئي ڏيکار! پوءِ اسان هود کي ۽ انهن کي جيڪي ساڻس شامل هئا، پنهنجي رحمت سان بچايو، مگر جن اسان جي آيتن کي ڪوڙو ٺهرايو ۽ ايمان نه آندائون، تن جون پاڙون پٽي ڇڏيوسين". (سورة الاعراف ۷۲ - ۶۵ : ۷) "

۽ عاد (جي قوم) کي ببعده تيز طوفان سان ماريو ويو، جنهن کي سندن مٿان ست راتيون ۽ اٺ ڏينهن مسلسل مقرر ڪيو ويو. (سورة الحاقه ۶۷ - ۶۰ : ۶۹). حضرت هود عليه السلام کي سندس قوم عاد جي سردارن هيئن چئي رد ڪيو هو ته "اهي ڳالهيون اڳوڻن ماڻهن جون آهن، جن کي اهڙين ڳالهين ڪرڻ جي عادت ٿي وئي هئي (سورة الشعراء ۱۳۷ - ۲۶۱).

"عاد قوم جي پاءُ (حضرت هود عليه السلام) پنهنجي قوم جي ماڻهن کي، جيڪي احقاف (ڊگهي وروڪڙ پٽن) ۾ رهندا هئا، تن کي خبردار ڪيو ۽ هن کان اڳي توڙي پوءِ ٻيا به خبردار ڪندڙ ٿي گذريا آهن (ته) الله کانسواءِ ڪنهن جي به عبادت نه ڪيو" (سورة الاحقاف ۲۱ : ۴۶) حضرت هود عليه السلام پنهنجي قوم عاد کي چتاءُ ڏنو ته "جيڪڏهن توهان منهن موڙيو ته جنهن ڳالهه لاءِ مون کي پيغمبر ڪري موڪليو و. آهي، سا ڳالهه مون (اوهان تائين) پهچائي، (هاڻي) منهنجو پروردگار ڪهر بي قوم کي اوهان جي جاءِ ڏيندو..." (سورة هود ۵۷ : ۱۱)

قوم ثمود:

اتڪل ۱۸۰۰ ق م ڌاري قوم عاد جي جانشين هڪ قوم ثمود جي نالي سان، ڏکڻ شام اتر عربستان جي "حجر" جي علائقي ۾ "ڪرساني" (فوراني) جي مٿاهين پٽ ۾ وڏي نالي واري هئي، اهي "وادي القري" جي ملڪ هئا، دولتمندي ۽ بت پرستي، پنهنجي تمام برابن سميت، منجهن موجود هئي. الله تعاليٰ انهيءَ گمراه قوم مان حضرت صالح عليه

السلام پنهنجو رسول منتخب ڪيو. سندس نسب جو سلسلو هن طرح هو:
 " حضرت صالح عليه السلام بن سهيل بن اسف بن شالح بن عييل بن
 ڪاثر بن ثمود بن ڪثير بن ارم بن سام بن حضرت نوح عليه السلام "
 (احوال الانبياء ج ۱ ص ۲۷-۲۶ بحواله ابن خلدون).

حضرت صالح عليه السلام پنهنجي قوم ثمود جي ماڻهن کي چيو ته
 "اهو وقت ياد ڪريو جڏهن الله تعاليٰ اوهان کي عاد قوم کان پوءِ زمين تي
 سندن جانشين ڪيو ۽ زمين تي توهان کي رهڻ لاءِ جايون ڏنيون، توهان ان
 زمين جي ميدانن تي محلاتون ٺاهيو ۽ جبلن کي ٽڪي گهر ٺاهيو ٿا، پوءِ الله
 تعاليٰ جون نعمتون ياد رکڻ ۽ زمين تي فساد نه ڪيو." (سورة الاعراف ۷۴ : ۷)

ثمود قوم جي متڪبر سردارن تي، حضرت صالح عليه السلام جي
 ايت جو ڪوبه اثر نه ٿيو، ليڪن غريب طبقي مٿس ايمان آندو. هٽيلن
 سردارن عام ملڪيت جي چراگاهن ۽ پاڻيءَ جي وسيلن تي زبردستي قبضو
 ڪيو هو. حضرت صالح عليه السلام کين چيو ته " ڇا توهان خدا کان نه
 ڊڄو؟ مون کي اوهان ڏي رسول ڪري موڪليو ويو آهي. آءٌ معتبر
 انسان، سو الله تعاليٰ کان ڊڄو ۽ منهنجي فرمانبرداري ڪريو..... هنن
 حشو ته توتي جادو جو اثر ٿيو آهي. تون ڪجهه به نه آهين، سواءِ انهيءَ جي ته
 اسان جهڙو هڪ انسان آهين. جيڪڏهن تون سچ ٿو چوين ته ڀلا ڪا نشاني
 آهي ڏيکار. چيائين ته هيءَ ڏاڇي آهي. هن کي به پاڻي پيڻ جو حق آهي ۽
 زندان کي به پاڻي پيارڻ جو مقرر ڏينهن تي حق آهي ۽ ان ڏاڇيءَ کي ڪوبه
 ڪا به يا تڪليف نه پهچايو نه ته هڪ وڏي سخت ڏينهن جو عذاب اوهان تي
 آڻين ٿيندو. پوءِ هنن انهيءَ جا پير ڪڍيا، پر پوءِ پشيمان ٿيا. (سورة
 الشعراء ۱۵۷ . ۱۴۲ : ۲۶)

پوءِ ثمود قوم جي هڪ سردار، جندع بن عمرو بن ياش، حضرت
 صالح عليه السلام کي چيو ته جيڪڏهن تون سچو آهين ته " حجر " جي
 ويجهو " ڪائب " ٽڪريءَ تي هڪ ٻي زنده ڏاڇي آڻي ڏيکار. الله تعاليٰ
 حضرت صالح عليه السلام جي دعا قبول فرمائي ۽ اتان هڪ ٿلهي متاري،
 جنهن ميهين جي پيٽ سان، ڏاڇي ظاهر ٿي. جڏهن اها ويائي ته توڙو به ڪافي
 صحتمند ۽ ٿلهو متارو ڄاڻو. حضرت صالح عليه السلام، بني ثمود کي چيو

تہ پاڻيءَ جو هڪ حصو هن توڏي لاءِ بہ مقرر ڪريو. ليڪن انهن اٺن سردارن مان، جيڪي حضرت صالح عليه السلام جا سخت مخالف هئا، هڪڙي سردار، قدار بن سالف بن صالح، ماڳهين انهيءَ ڏاڇيءَ کي ماري ڇڏيو ۽ پوءِ ٻن ماڻهن، زواب ۽ مصوع جي مدد سان انهيءَ جي توڏي کي بہ پڪڙي ماري ڇڏيو.

اربع جي ڏينهن ڏاڇيءَ ۽ توڏي کي ماريو ويو، ٻئي ڏينهن خميس کان جمع = خنجر نائن ” آسماني روشنيءَ سان ظالم تباهه ٿي ويا. “ (احوال الانساء، ج ۱ ص ۲۹، ۲۶). قرآن شريف ۾ انهي تباهي جو ذڪر هن لفظ ۾ ڪيل آهي: ” پوءِ سخت زلزلي هنن کي گهيري ۾ ورتو، جنهن ڪري هو پنهنجي گهرن ۾ ڪريل ۽ لٽيل حالت ۾ فنا ٿي ويا. (سورة الاعراف ۷۸ : ۷)

تاهه اها قوم ثمود جي مڪمل تباهي نہ هئي. قرآن شريف ۾ ارشاد خداوندي هن طرح آهي تہ ” پوءِ جڏهن اسانجي ڳالهه جو وقت اچي ويو، تڏهن اسان صالح کي ۽ انهن (ماڻهن) کي، جن ساڻس گڏ ايمان آندو هو (تن کي) پنهنجي رحمت سان بچائي ورتو..... ۽ جن ماڻهن ظلم ڪيو هو تن کي هڪ وڏي زوردار تماڪي اچي پڪڙيو، جڏهن صبح ٿيو تڏهن سڀ پنهنجي گهرن ۾ اونڌا ٿيا پيا هئا، جڏهن تہ انهن گهرن ۾ ڪڏهن رهيائين ڪونه هئا، سو ٻڌي ڇڏيو تہ ثمود قوم پنهنجي پروردگار جي ناشڪري ڪئي ۽ پڻ ٻڌي ڇڏيو تہ ثمود جي قوم محروم رهي. “ (سورة هود ۷۸- آيت : ۱۱) معلوم ٿئي ٿو تہ ” وادي قري “ ۾ هن زلزلي اچڻ بعد حضرت صالح عليه السلام ۽ سندس معتقد مومن ڪنعان (فلسطين ۽ شام) ۾ وڃي آباد ٿيا. هنن جي تباهه ٿيل بستي انهي تجارتي شاهراهه تي قائم هئي جيڪا ڳاڙهي سمنڊ جي ڪناري کان مڪي مديني ۽ پوءِ شام جي سرحدن مان گذرندي هئي.

قوم لوط:

ثمود جي هڪ همعصر متمدن قوم، شرق اردن جي علائقي اندر

”سدوم“ ۽ ”عاموره“ نالي بستي ۾ آباد هئي. اردن ۾ ”بحر لوط“ يا ”بحر ميت“ اهو زير آب علائقو آهي، جتي هيءَ قوم وڌي ناٿ ٺانگر سان زندگي گذاريندي هئي. هنن ۾ غير فطري فعل جي عام عادت هئي، جيڪا ان وقت دنيا جي ڪنهن به ٻيءَ قوم ۾ نه هئي! ۲

جڏهن حضرت ابراهيم عليه السلام، پنهنجي ڀائٽي حضرت لوط عليه السلام کي مال جي چاري خاطر انهي علائقي ۾ وڃي رهڻ ۽ وحدانيت جي تبليغ ڪرڻ لاءِ ”سدوم“ طرف هجرت ڪرڻ جي اجازت ڏني تڏهن هن سدوم شهر جي آسپاس ڪجهه زمين خريد ڪئي. ليڪن جڏهن حضرت لوط عليه السلام ابراهيمي دين جي تعليم ڏيڻ شروع ڪئي، تڏهن اتان جا بت پرست مذهبي پيشوا ۽ دولتمند امير سندس خلاف ٿيا. حضرت لوط عليه السلام هنن کي چيو ته يقيناً اوهان انسانن سان اهو سلوڪ ڪيو آهي، جيڪو هن کان اڳ ڪنهن ڪڏهن ڪونه ڪيو؛ اوهان پنهنجي جنسي تسڪين لاءِ عورتن بجاءِ مردن کي استعمال ڪري رهيا آهيو!

قرآن شريف ۾ حضرت لوط عليه السلام جي نصيحتن ۽ سدومي لونڊي باز منڪرن جي جوابن جو احوال اختصار سان موجود آهي؛

”اسان لوط کي هڪ قوم ڏانهن پيغمبر ڪري موڪليو. هن پنهنجي قوم کي چيو ته ڇا توهان اهڙو بيشرميءَ جو ڪم ٿا ڪيو جهڙو اوهان کان اڳي جهانن ۾ ڪنهن به نه ڪيو؛ توهان عورتن کي ڇڏي، مردن ڏانهن شهوت جي تسڪين لاءِ ويندا آهيو؟ بلڪ اوهان حدون اورانگهي چڪا آهيو، پر هن جي قوم جو جواب سواءِ انهيءَ جي ٻيو ڪو نه هو ته هنن (حضرت لوط عليه السلام ۽ سندس ساٿين) کي پنهنجي شهر مان لوڏي ڪڍيو. اهي وڏا پارسا بنجي ويا آهن، پوءِ اسان لوط کي ۽ سندس ماڻهن کي بچايو سواءِ سندس زال جي جيڪا پوئتي رهيل ماڻهن ۾ رهجي پئي. ۽ پوءِ اسان انهن منڪرن تي پٿرن جو مينهن وسايو، پوءِ ڏسو ته گنهگارن جي پڇاڙي ڪهڙي ٿي.“ (سورة الاعراف ۸۴ - ۸۰ : ۷).

سريستي ڳالهه مختلف ذريعن کان هن طرح معلوم ٿئي ٿي ته جڏهن حضرت ابراهيم عليه السلام جو پٽيلو ”اليعرز دمشق“ حضرت لوط عليه السلام ۽ سندس اهل و عيال جي خير عافيت معلوم ڪرڻ لاءِ ”سدوم“

پهتو، تڏهن شهر کان ٻاهر هن کي هڪ سدومي گڏيو، جنهن هن کي ڏسي سندس مٿي ۾ پٿر اچائي هنيو ۽ جڏهن هن جو منهن ۽ مٿو رت سان ڳاڙهو ٿي ويو تڏهن چيائينس ته ”ڏس! مون توکي سرخرو ڪيو آهي، تنهن ڪري انهيءَ جو معاوضو ڏي.“ جڏهن معاملو شهر جي قاضيءَ وٽ پهتو تڏهن هن انهي عجيب استدلال کي قانوني طور تي تسليم ڪيو ۽ حضرت ابراهيم عليه السلام جي سفير، ”اليعرز“ کي حڪم ڪيو ته هن سدوميءَ کي معاوضو ڏي. تنهن تي اليعرز هڪ پٿر کڻي قاضي جي مٿي ۾ هنيو، ۽ چيائينس ته ”هاڻي منهنجو معاوضو تون هن سدوميءَ کي ڏئي ڇڏ.“ (قصص القرآن ص ۲۵۹-۲۵۸).

جڏهن ايڏا رساني حد کان وڌي وئي ۽ دهشت سخت خطري جي حد کي پهتي، تڏهن الله تعاليٰ فرشتن کي انسانن جي شڪل ۾ موڪليو، جيڪي حضرت ابراهيم عليه السلام وٽان ٿيندا، سڌو سدوم جي شهر ۾ پهتا ۽ حضرت لوط عليه السلام جي گهر ۾ داخل ٿيا. انهن کي ڏسي، سدومي انهن جي پٺيان پيا ۽ حضرت لوط عليه السلام کي چوڻ لڳا ته ”ڇا اسان توکي علم وارن ۽ اجنبن کان باز رهڻ ۽ گهر ۾ پناهه ڏيڻ کان منع نه ڪئي هئي؟.....“ هاڻي انهن کي اسان جي حوالي ڪر نه ته تنهنجي گهر کي تباهه ڪنداسين.“ (خلاصو سورة الحجر، سورة هود ۽ بائبل مقدس جو پيدائش وارو باب ۵ : ۱۹)

بائبل مقدس ۾ پيرائتو احوال ڏنل آهي: ”سدوم شهر جي سڀني پاڙن جا ماڻهو، جوان توڙي ٻڍا، انهيءَ گهر کي چوڌاري وڪوڙي ويا، ۽ لوط کي سڏي چيائون ته جيڪي ماڻهو اڃ رات تو وٽ آيا هئا سي ڪٿي آهن؟ انهن کي اسان وٽ وٺي اچ ته ساڻن صحبت ڪريون، تڏهن لوط ٻاهر نڪري هنن وٽ ويو ۽ پٺيان در بند ڪري ڇڏيائين، ۽ کين چوڻ لڳو ته پائرو!..... اهڙو بچڙو ڪم نه ڪريو. هاڻي ڏسو، منهنجون ٻه ڌيون آهن جي مرد کان ناواقف آهن، جي چئو ته آءُ کين ٻاهر وٺي اچان..... پر هنن ماڻهن کي ڪجهه به نه ڪريو، چو ته هو منهنجي پکي هيٺ پيهي آيا آهن. تڏهن هنن چيس ته نه ٿي ٿي بيهه!..... لوط کي ڏکا ڏيڻ لڳا ۽ دريچن تي هئا ته ايتري ۾ انهن ماڻهن (فرشتن) هٿ ڊگهيري لوط کي چڪي پاڻ ڏانهن گهر

مر آندو ۽ پوءِ در بند ڪري ڇڏيو ۽ جيڪي ننڍا وڏا ماڻهو گهر جي در تي بيٺا هئا، تن کي آندو ڪري ڇڏيائون اهڙو جو هو در ڳولي ڳولي رهجي ويا. پوءِ انهن ماڻهن (فرشتن) لوط کي چيو ته..... جيڪي تنهنجو هن شهر ۾ رهي ، تنهن کي ساڻ ڪري هن شهر مان نڪري وڃ، ڇاڪاڻ جو اسين هن شهر کي برباد ڪنداسين..... هاڻي پنهنجو ساڻه بچائي اتي ڀڄ، پنهنجي پوٽن اصل نه نهارج نه ڪي هن ساري ميدان ۾ ڪٿي ترسج، پر جبل ڏانهن ڀڄي وڃ، متان تون به برباد ٿين ۽ لوط کين چيو..... هي شهر (جيڪو) ويجهو آهي اتي ڀڄي نڪري وڃڻ سولو ٿيندو..... تنهن ڪري انهي شهر جو نالو ” ضغر “ پئجي ويو ۽ جنهن وقت لوط ” ضغر “ ۾ پهتو، تنهن وقت سج اڀري چڪو هو، پوءِ خداوند ” سدوم “ ۽ ” ععموره “ ” عاموزه “ جي شهرن تي آسمان مان گندرف ۽ باهه وسائي..... ۽ ابراهيم (حضرت ابراهيم عليه السلام) صبح جو سویر اتي انهيءَ هنڌ تي ويو ۽ ڄاڻو ڏسي ته انهيءَ زمين جو دونهون ڪوري جي دونهي وانگر مٽي پيو چڙهي.“ (پيدائش ۲۸ : ۴ : ۱۹).

بائبل مقدس جي پيدائش واري باب ۾ حضرت لوط عليه السلام ۽ سندس ٻن ڌين جي باري ۾ مزيد جيڪي ڪجهه لکيو ويو آهي، سو باهم متضاد آهي؛ جيئن ڄاڻايو ويو آهي ته ” پوءِ لوط، ” ضغر “ مان نڪري وڃي جبل ۾ رهيو ۽ سندس ٻه ڌيون به ساڻس هيون..... پوءِ وڏيءَ ننڍيءَ کي چيو ته اسان جو پيءُ ٻڌو آهي ۽ زمين تي ڪو پيو ماڻهو ڪونه آهي جو ساري جهان جي دستور موجب اسان وٽ اچي، تنهن ڪري اڄ ته اسين پنهنجي پيءُ کي مٿي (شراب) پياري ساڻس گڏ سمهون، ته اسين پنهنجي پيءُ جو نسل قائم رکون “ (پيدائش ۲۲ ، ۳۰ : ۲۰) هن بيان ۾ داخلي ۽ بيروني شواهد جو تضاد آهي؛ ” پيءُ ٻڌو آهي “ ، ته پوءِ انهيءَ مان اولاد حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪهڙي معنيٰ رکي ٿي؟ ” زمين تي پيو ڪو ماڻهو ڪونه آهي... ڇو؟ حضرت ابراهيم عليه السلام جو اهل عيال موجود نه هو ڇا؟ سندس پٽ شريعت ابراهيمي مطابق حضرت نوح عليه السلام جي ڌين سان شادي ڪري سگهيا ٿي، حضرت لوط عليه السلام جو نسل قائم هو، ڇاڪاڻ ته کيس ٻه فرزند هئا، جن جا نالا

”عمون“ ۽ ”موآبي“ هئا (احوال الانبياء ج ۱ ، ص ۴۹) بائبل مطابق ”لوط جون ٻئي ڌيون پيءُ مان پيٽ سان ٿيون، پوءِ وڌيءَ کي پٽ ڄائو، جنهن جو نالو ”موآب“ رکيائين..... ۽ ننڍيءَ کي به پٽ ڄائو، جنهن جو نالو ”بن عمي“ رکيائين. اسلامي مفسرن انهن کي سندن ڀاءُ ڄاڻايو آهي ۽ بائبل جي هن متن جي منطقي معنيٰ ڪڍي آهي، جنهن ۾ لکيو ويو آهي ته ”هاڻي ڏسو، منهنجون ٻه ڌيون آهن..... جي چئو ته آءُ ڪين اوهان وٽ ٻاهر وٺي اچان، پوءِ جيئن توهان کي وٺي تين سائين ڪريو....“ (پيدائش ۸ : ۱۹)

قرآن شريف جي متن مطابق، ”..... لوط ڪين چيو ته اي منهنجي قوم جا ماڻهو هي منهنجون نياڻيون آهن، اهي زالون اوهان لاءِ جائز ۽ پاڪ آهن.....“ (سورة هود ۷۸ : ۱۱) حضرت لوط ”چيو هي منهنجون نياڻيون آهن، جيڪڏهن اوهان (شادي) ڪرڻ وارا آهيو“ (سورة الحجر، ۷۱ : ۱۵) ”چا ساري جهان ۾ توهان ئي آهيو جيڪي نرن ڏي وڃو ٿا ۽ توهان جي لاءِ توهان جي پروردگار جيڪي زالون پيدا ڪيون آهن، تن کي ڇڏي ٿاڏيو.....“ (سورة الشعراء ۶۶ : ۱۶۵ : ۲۶) علامه اظھري، علامه علي خان ابرو ۽ ٻين مفسرن جي راءِ مطابق قرآني آيتن ۾ ڌين ۽ منهنجي ڌين جو اشارو سدوم شهر جي سڀني ڪنوارين چوڪرين ڏانهن هو، جن سان شادي ڪري پنهنجي ازدواجي تسڪين حاصل ڪرڻ لاءِ، حضرت لوط عليه السلام پنهنجي قوم جي مردن کي هدايت ڪري رهيو هو. ازانسواءِ بائبل مقدس جي متن ۾ حضرت نوح عليه السلام جي نائين (دامادن) جو پڻ ذڪر ڪيل آهي؛ ”۽ لوط ٻاهر وڃي پنهنجي نائين، جن سان سندس ڌڻن جي شادي ٿيڻي هئي، تن سان ڳالهه ٻولهه ڪئي.....“ (پيدائش ۱۴ : ۱۹) انهيءَ صورتحال ۾ جڏهن حضرت نوح عليه السلام جي ڌيئرن جو رشتو اڳتي ٿيل هو، تڏهن انهن جي پيش ڪش هو ڪيري نه ٿي سگهيو.

حضرت لوط عليه السلام جي قوم، ثمود قوم وانگر هدايت جي واٽ نه ورتي ۽ الاهي غضب هيٺ آئي. هنن برباد ڪيل ٻن قومن جي هڪ ٽين همعصر قوم، انهيءَ زماني ۾ فرات ندي جي ڪناري تي آباد هئي ۽ اها به

سامي نسل مان هتي. سندن جد امجد سام بن نوح عليه السلام جو فرزند
ارخشد بن سام هو. ۳۰

حضرت ابراهيم عليه السلام جي قوم:

”ڪالديہ“ (Chaldea) عراق جي سرسبز ھلال، ميسوپوٽيميا، يا
بابل جي متبادل علائقي، ۾ فرات ندي جي آبپاشيءَ تي، ويھين صدي قبل
مسيح کان اڳ، هڪ سامي قبيلو آباد هو. ليڪن ملڪ جي بادشاهي حامي
نسل جي بادشاهه نمرود جي هٿ هيٺ هئي، نمرود جو اصل نالو هاشم بن
ڪنعان بن ڪوش بن حام هو. (احوال الانبياء ج ۱ ص ۳۱) هي حامي
حڪمران قبيلو، آرين وانگر، ستاره پرست هو. سندن رهبري ۽ هدايت
واسطي، الله تبارڪ وتعالٰي جي طرفان حضرت ابراهيم عليه السلام کي
رسول ڪري موڪليو ويو. هن ڪالديائي قوم مان، جن ماڻهن حضرت
ابراهيم عليه السلام جي هدايت تي عمل ڪيو انهن کي حضرت ابراهيم
عليه السلام سميت ملڪ نيڪالي ڏني وئي. حضرت ابراهيم عليه السلام
کي پڻ وحيءَ ذريعي هجرت ۽ تبليغ جو حڪم ٿيندو رهيو، تنهن ڪري
سندس قبيلي ۽ معتقدن کي بار بار هجرتون ڪرڻيون پيون، جنهن ڪري
مٿن ”اپرو“ نالو پيو. اپرو معنيٰ پرديسي يا مهاجر. اهو نالو ٻولين جي مٿ
ست ۾ هيبريو (Hebrew) چوڻ ۾ آيو، جنهن جو عربي نعم البدل
عبراني آهي ۽ هن قوم جي ٻوليءَ جو نالو به اهو آهي.

حضرت ابراهيم عليه السلام

(غالباً ۱۸۲۱-۱۹۹۶ ق.م)

شجره نسب:

ابراهيم (ابراهيم) بن تارح (آزر) بن ناحور بن سروخ بن رعو بن فالخ
بن عابر بن شالح بن افخشد بن سام بن حضرت نوح عليه السلام.

زمانو:

جائايل نسب مطابق حضرت ابراهيم، حضرت نوح عليه السلام جي
ڏهين پيڙهيءَ ۾ سامي نسل مان هو. سندس زماني متعلق مختلف رايا آهن؛
اسلامي ذريعن موجب حضرت آدم عليه السلام کان ۳۲۲۳ سال پوءِ طوفان
نوح آيو. ان کان ۱۰۸۱ سال پوءِ، ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام کان
۲۲۶۱ سال اڳي حضرت ابراهيم عليه السلام پيدا ٿيو، (تقويم ملڪ
ابوالفدا) (احوال الانبياء ص ج ۱، ۳۱) انجيل مقدس جي شارحين مطابق
اهو سن ۱۹۹۶ ق م هو. انسائيڪلوپيڊيا برتانيڪا جي مديرن اهو زمانو ۱۸
۽ ۱۷ صدي ق م جي درميان ڏيکاريو آهي. جيئن ته هن تحقيق ۾ زماني جي
تعيين لاءِ بائيبل مقدس جي پراڻي ۽ نئين عهدنامي مان مدد حاصل ڪئي وئي
آهي، تنهن ڪري حضرت ابراهيم عليه السلام جي ولادت جو سال ۱۹۹۶
ق، م تسليم ڪجي ٿو، جيتوڻيڪ انجيل مقدس جي ڪجهه شارحين جي
اندازي مطابق اهو سن ۲۲۶۱ ق م هو، ۽ ڪجهه ٻين اسلامي ذريعن
موجب اهو سن ۲۳۳۰ ق م هو.

جاء پيدائش:

فرات نديءَ جي ڪناري، ڪالديہ (بابل) جي اتر اوڀر طرف " ار " (عرفه، يا عور) جو شهر حضرت ابراهيم عليه السلام جي جاءِ پيدائش آهي. انهيءَ کي "ڪسدين . جي . اور" بہ چوندا هئا، جتي حضرت ابراهيم جو ننڍو ڀاءُ حاران بن تارح فوت ٿيو. " تارح مان ابرام (ابراهيم . ابراهيم)، نحور ۽ حاران پيدا ٿيا ۽ حاران مان لوط پيدا ٿيو. ابرام (حضرت ابراهيم عليه السلام) ۽ نحور شادي ڪئي، ابرام جي زال جو نالو " ساري " (ساره) هو ۽ نحور جي زال جو نالو "ملڪه" هو.... ساري سنڌ هئي ۽ کيس ڪو ٻار ڪونه هو.

هجرت:

" پوءِ تارح پنهنجي پٽ ابرام ۽ پنهنجي ڀوتي لوط کي، جو حاران جو پٽ هو ۽ پنهنجي نهنن، يعني ابرام جي زال ساريءَ کي پاڻ سان وٺي نڪتو ۽ اهي سيٿي، ڪسدين جي عور (ار) مان روانا ٿيا ۽ ڪنعان (فلسطين) جي ملڪ ڏانهن ويا. جڏهن اهي حاران (شهر) ۾ آيا، تڏهن رهي پيا. تارح جي ڪل عمر ۲۰۵ ورهيه ٿي ۽ تارح حاران ۾ مري ويو".

هجرت ۽ ڪنعان (فلسطين) ۾ آباد ٿيڻ جو سبب:

دجله فرات ندين جي دواڻي ڪالديہ يا بابل ۾، حضرت ابراهيم عليه السلام جي ولادت (۱۹۹۶ ق م) وقت، نمرود جي بادشاهي هئي ۽ " صابي " سرڪاري مذهب هو، جنهن مطابق ستارن، سج چنڊ ۽ تارن جي پوڄا ڪئي ويندي هئي ۽ انهن جا بت معبود هئا. علامه ابن خلدون نمرود کي هڪ ڀرامڪي بادشاهه ڄاڻايو آهي شايد سندس مراد ايراني نسل جي بادشاهه سان آهي. ليڪن نمرود جو نسب نامو ڏيکاري ٿو ته هو آريه نه، پر حامي نسل سان تعلق رکندو هو: سندس اصل نالو هاشم هو ۽ سندس نسب

جو سلسلو حام بن حضرت نوح عليه السلام سان هن طرح ملي ٿو: هاشم بن ڪنمان بن ڪوش بن حام، جيتوڻيڪ سلسلي جون ڪڙيون ڪٽل آهن، تاهه ڪجهه مورخين جي راءِ مطابق حضرت ابراهيم عليه السلام جو نمروڊ سان ڪجهه نه ڪجهه تعلق ظاهر ٿئي ٿو. هڪ ٻئي ذريعي مطابق نمروڊ جو اصل نالو خدير لغمير (Khudher Lagmer) هو ۽ هو "عور" جي بادشاهه خدير نوخندي (Khudher Noukhandi) جو پٽ ۽ جانشين هو. ۳۹.

جڏهن حضرت ابراهيم عليه السلام نمروڊ جي بادشاهيءَ ۾ سندس جاري ڪيل سرڪاري مذهب ستاره پرستي خلاف ڪلم ڪلا بغاوت جو اعلان ڪيو ۽ هڪ اڪيلي خدا جي عبادت لاءِ تبليغ شروع ڪئي ته انهيءَ جي نتيجي ۾ حضرت ابراهيم عليه السلام جي والد محترم جي هجرت ناگزير هئي، بلڪ سلامتيءَ سان "ار" مان نڪري وڃڻ به مشڪل هو، جيڪو نمروڊ جي آخري فيصلو يعني ملڪ نيڪالي جي سزا صادر ٿيڻ سان ممڪن ٿيو. قرآن شريف جي سورة "عنڪبوت" مطابق حضرت ابراهيم عليه السلام جي تبليغ جي جواب ۾، يا لاجواب ٿيڻ جي حالت ۾، سندس قوم جي ماڻهن چيو، قتل ڪريو يا باهه ۾ ساڙيو. پوءِ الله هن کي باهه کان بچائي ورتو (۲۴: ۲۹) لوط هن تي ايمان آندو ۽ چيائين ته آءُ الله جي راهه ۾ هجرت ڪرڻ وارو آهيان (۲۶: ۲۹).

اصل معاملو "ار" ۾ "اين لل" جي بت خاني ۾ رکيل بتن جي پڇ ٻاھه کان شروع ٿيو. قرآن شريف جي سورة الانبياء ۾ آية ۵۱ کان ۷۵ تائين حضرت ابراهيم جي مهم ۽ بت پرستي جي خلاف جهاد جو ذڪر هن طرح ڪيل آهي. "۽ ان کان اڳي اسان ابراهيم کي سندس درجي جي مطابق سمجهه ۽ عقل عطا ڪيو هو ۽ اسان کي سندس حالت جي پوري پوري خبر هئي (۵۱). هي واقعي (سچ) آهي ته هن پنهنجي پيءُ کي ۽ پنهنجي قوم جي ماڻهن کي چيو هو ته هي ڪهڙا بت آهن جن جي پوڄا ۾ توهان ڄمي وينا آهيو (۵۲). هنن جواب ۾ چيو ته اسان پنهنجي ابن ڏاڏن کي ڏٺو ته انهن جي پوڄا ڪندا رهيا. (۵۳) حضرت ابراهيم فرمايو ته توهان پاڻ به ۽ توهان جا ابا ڏاڏا به چئي پئي گمراهي ۾ پئجي ويا. (۵۴) تنهن تي هنن چيو ته ڇا

تون سچ پڇ ڇڻي رهيو آهين يا مسخري ڪري رهيو آهين. (۵۵) حضرت ابراهيم فرمايو ته نه (مان سچ ٿو چوان ته) آسمان ۽ زمين جو پروردگار، جنهن اسان سڀني کي پيدا ڪيو آهي، سوئي اوهان جو پروردگار آهي. مان انهي حقيقت بنسبت اوهان جي اڳيان شاهد آهيان. (۵۶) ۽ خدا جو قسم مان ضرور توهان جي بتن سان هڪڙي تجويز (اتڪل) ڪندس، جڏهن اوهان سڀني پني ڏئي هليا ويندو. (۵۷) سو بتن کي پڇي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيائين فقط هڪ بت کانسواءِ جو انهن ۾ سڀني کان وڏو هو انهيءَ کي ڇڏي ڏنائين انهيءَ لاءِ ته شايد هو ماڻهو (هن ڪاروائي متعلق) انهيءَ ڏانهن رجوع ٿين (۵۸). (هنن) چيو ته اسان جي خدائن سان هيءُ حرڪت ڪنهن ڪئي آهي؟ جنهن به ڪئي آهي سو ضرور وڏو ظالم (شخص) آهي. (۵۹) ڪن ماڻهن چيو ته اسان هڪ نوجوان کي هنن بتن بابت ڪجهه چوندي ٻڌو هو. کيس ”ابراهيم“ پئي سڏيائون (۶۰) ماڻهن چيو ته انهيءَ کي هتي سڀني جي اڳيان آڻي حاضر ڪيو ته سڀ شاهد رهن (۶۱) انهن ماڻهن کانسڻ پڇيو ته اي ابراهيم! اسان جي خدائن سان هي حرڪت توڪڻي آهي ڇا؟ (۶۲) حضرت ابراهيم فرمايو ته هن بت اها حرڪت ڪئي آهي جو انهن ۾ سڀني کان وڏو آهي. جيڪڏهن بت ڳالهائي سگهن ٿا ته خود انهيءَ بت کان پڇا ڪيو (۶۳) پوءِ هو پاڻ ۾ هڪ ٻئي سان ڳالهيون ڪرڻ لڳا، هنن جي حالت اها ٿي جو سندن ڪنڌ جهڪي ويا، هنن چيو ته توکي ته چڱي طرح معلوم آهي ته هي بت ڳالهائي ڪونه ٿا سگهن. (۶۵) حضرت ابراهيم فرمايو ته بوءِ توهان کي ڇا ٿي ويو آهيو جو هڪ الله کي ڇڏي اهڙين شين کي ٿا پوڄيو جيڪي نه اوهان کي ڪنهن به طرح جو نفعو پهچائين نه ڪو نقصان. (۶۶) توهان جي حالت ڪهڙي نه اڻ وڻندڙ آهي! انهن جي به جن کي توهان الله کانسواءِ پوڄيو ٿا. ڇا اوهان عقل کان بلڪل ڪورا ٿي ويا آهيو؟ (۶۷) هنن (پاڻ ۾) چيو ته جيڪڏهن اسان ۾ ڪجهه به همت آهي ته اچو ته هن (حضرت ابراهيم عليه السلام) کي باهه ۾ وجهي ساڙي ڇڏيون ۽ پنهنجي معبودن (بتن) جو منهن مٽي ڪريون (۶۸) اسان جو حڪم ٿيو ته اي باهه ٽڙي ٿي وڃ! ابراهيم جي لاءِ سلامتي! (۶۹) ۽ هنن چاهيو هو ته ابراهيم سان هڪڙي ڪيڏ ڪيڏون پر

اسان کين ناکامياب ۽ نامراد ڪري ڇڏيو (۷۰) اسان هن کي ۽ ” لوط کي بچائي هڪ اهڙي ملڪ ڏي موڪلي ڏنو، جنهن کي قومن جي لاءِ وڏي برڪت وارو ملڪ بنايو اٿئون، (ڪنعان) (۷۱) ۽ اسان هن کي يعقوب به عطا فرمايو. انهن سڀني کي اسان صالح ڪيو هو (۷۲) اسان انهن کي امامت ڏني هئي، اسانجي حڪم مطابق هو راهه ڏيکاريندا هئا، اسان هنن کي وحي ڪيو هو ته هر طرح جا نيڪيءَ جا ڪم ڪن پڻ نماز قائم ڪن ۽ زڪوة ڏيندا رهن. هو اسانجي ٻانهپ ۾ لڳا رهندا هئا (۷۳) ۽ حضرت لوط کي به اسان عهد ڏنو ۽ علم عطا ڪيو. اسان کيس انهيءَ بستيءَ مان بچائي ڪڍيو جنهن جا ماڻهو تمام گندا ۽ غليظ ڪم ڪندا هئا، وڏا بدراهه هئا ۽ ليڪولنگهي چڪا هئا (۷۴) ۽ اسان هن (لوط ع) کي پنهنجي رحمت جي پناهه هيٺ آندو، بيشڪ هو صالح انسانن مان هو. (۷۵)

ڄاڻايل حوالن مان حضرت ابراهيم عليه السلام جي خاندان جي ارشهر مان حاران طرف هجرت ڪرڻ جو سبب، نمرود طرفان کين ڏنل ملڪ نيڪالي هئي، جيڪا الله تبارڪ و تعاليٰ هن جي دل ۾ وڌي ۽ حضرت ابراهيم عليه السلام آتش نمرود کان بچي ويو، جو اها تڏي ٿي وئي.

حضرت ابراهيم عليه السلام جي پهرين با قبيلي هجرت ” حاران ” جي شهري رياست ۾ ٿي جتي ” سن ديوتا ” (چنڊ) جي پوڄا ٿيندي هئي. اٽڪل ۵ يا ۶ سال حضرت ابراهيم ” حاران ” ۾ وحدانيت جي تبليغ ڪئي. اتي سندس والد نازح آذر فوت ٿيو، ۽ پوءِ الله تبارڪ و تعاليٰ جي حڪم موجب هن ٻي هجرت ” حاران ” جي ڏکڻ اولهه طرف ” ڪنعان ” جي باقي ملڪ ڏانهن ڪئي جنهن کي هاڻي ” فلسطين ” چئجي ٿو. ” ڪنعان ” ۾ ” مصر ” وانگر ” بعل ” (سج) خدا جي پوڄا ٿيندي هئي جيڪو ماڻهن جي عقيددي موجب پيداوار ۽ زرخيزيءَ جو خدا هو، تنهن ڪري پهرين پيداوار سندس راهه ۾ قربان ڪئي ويندي هئي، ايتري قدر جو پهريون نرينه اولاد پڻ سندس قربان گاهه تي ذبح ڪيو ويندو هو. حضرت ابراهيم کي پڻ خواب ۾ اهڙيءَ قرباني ڪرڻ جو حڪم مليو، جيڪو پاڻ ۽ سندس پهروتي پٽ حضرت اسماعيل ” آما و صدقنا ” چئي قبول ڪيو، ليڪن مروا (Morih) جبل تي ٿيندڙ اها قرباني هڪ دنيا جي ذبح ٿيڻ سان ادا ٿي.

اهو واقعو بعد جو آهي. حضرت ابراهيم عليه السلام ڪنعان (فلسطين) ۾ ”نور“ نالي هڪ ڳوٺ ۾ خالص الله تبارڪ و تعاليٰ جي عبادت لاءِ هڪ گهر تعمير ڪيو، جنهن کي ” بيلول “ سڏيو ويو ۽ بعد ۾ اهو نالو بيت المقدس ۾ تبديل ٿي ويو (احوال الانبياء ج ۱ ص ۲۵). اتان حضرت ابراهيم عليه السلام ٽيون دفعو مصر طرف هجرت ڪئي ان وقت مصر جو فرعون حبيس سنان بن علوان هو. (ايضاً ص ۳۲)

جڏهن حضرت ابراهيم عليه السلام پنهنجو مال وٺي مصر ۾ داخل ٿيو تڏهن مصر جي حڪومت وڏي طاقتور ۽ شاندار هئي. تبس (طب)، ”ميمفس“، ”هيلوپولس“ ۽ ٻيا سندس شهر متمدن هئا. هي بادشاهي ”نيل درياھ“ جي نعمت سبب ميون ۽ پاڇين جي پيداوار تي گهڻي قدر خوشحال هئي. اتي ڪڏهن قضاڻي ٿي قحط پوندو هو ۽ اتان اناج حاصل ڪرڻ لاءِ شام، فلسطين ۽ ٻين (وچ مشرق جي) ملڪن مان قافلا ايندا ويندا هئا. (احوال ج ۱ ص ۲۵ ص ۳۲). ” ابولفدا “ جي تحقيق مطابق ان وقت مصر جو فرعون ” حبيس سنان بن علوان “ هو. مصر ۽ ڪنعان (فلسطين) جي بادشاهن جي لاڳيتين لڙائين سبب مصر ۾ داخلا تي سخت چوڪسي هئي، تنهن ڪري حضرت ابراهيم عليه السلام جي قافلي کي صوبي جي حاڪم ”خانوم هوتائي“ وٽ پيش ڪيو ويو، جنهن فرعون سنان وٽ هنن کي پيش ڪيو، ” فرعون “ساره“ جي حسن کان مسحور ٿي حضرت ابراهيم عليه السلام کان پڇيو ته ” هيءَ ڪير آهي؟ “ حضرت ابراهيم عليه السلام ديني رشتي مطابق جواب ڏنو ته ” منهنجي پيءُ (چاچي جي ڌيءُ) آهي“. ”ساره“ سان شادي ڪرڻ جي لالچ ۾ فرعون، حضرت ابراهيم عليه السلام کي ڪافي سهوليتون ۽ خاص رعايتون ڏنيون ۽ گهڻي تعظيم ۽ تڪريم سان پيش آيو (احوال الانبياء ج ۱ ص ۲۵). جڏهن هن ”ساره“ ڏانهن پنهنجو شيطاني هٿ وڌايو ته بيمار ٿي پيو، منت ميڙ ڪيائين ته حضرت ابراهيم عليه السلام جي دعا سان چاق ٿي ويو، وري هن حضرت ابراهيم جي تعظيم ڪرڻ شروع ڪئي ۽ ”ساره“ ڏانهن پنهنجو خيال لاهي ڇڏيائين. بائيبل (توريث جي پيدائش واري باب ۱۲) ۾ لکيل آهي ته ” جڏهن فرعون ”ساره“ کي پنهنجي ” راڻي “ بنائڻ جو فيصلو ڪيو ته اوچتو ” طاعون “ جي

وبا اچي پئي، انهي کان ڊجي ” فرعون “ فوراً (حضرت) ابراهيم عليه السلام ۽ (بيبي) ” ساره “ کي سوين نوڪرن ۽ غلامن سميت انتهائي عزت ۽ احترام سان رخصت ڪري ڇڏيو. (ص ۳۱)

حضرت ابراهيم عليه السلام جو خاندان:

حضرت ابراهيم عليه السلام چار شاديون ڪيون: بيبي ساره، بيبي هاجرہ، بيبي قطوره ۽ بيبي رعوه عرف مجن بن ت احيب. بيبي ساره سندس سڳي سوٽ هئي جنهن نوي ورهين جي عمر ۾ حضرت اسحاق عليه السلام کي جنم ڏنو، انهيءَ کان اڳي مصري ٻانهي بيبي هاجرہ کي حضرت اسماعيل عليه السلام ڄائو. بيبي قطوره ڪنعاني قبيلي مان هئي جنهن ڇهه پٽ ڄڻا ۽ پنج پٽ بيبي رعوه جي پيٽ مان ڄاوا، اهڙي طرح حضرت ابراهيم عليه السلام کي جملي تيرهن فرزند عطا ٿيا ۽ اهي سڀئي کيس نبوت ملڻ کان پوءِ پيدا ٿيا. سندن نالا: (۱) حضرت اسماعيل عليه السلام (۲) حضرت اسحاق عليه السلام (۳) زمران (۴) يقشان (۵) مدان (۶) مدين (۷) اشبق (۸) شوخ (۳ کان ۸ تائين بيبي قطوره مان ڄاوا) (۹) ڪيسان (۱۰) فروخ (۱۱) اسيم (۱۲) لوطان ۽ (۱۳) نافيس. (احوال الانبياء ج ۱ ص ۴۳ بحواله تاريخ طبري ۽ ابن خلدون) پويان پنج پٽ بيبي رعوه جي پيٽ مان پيدا ٿيا.

حضرت ابراهيم عليه السلام جي پيءُ ” ناحور “ جو خاندان ” ڪالدي “ ۾ رهندو هو. کيس ۸ پٽ هئا. جن جا نالا بائبل مقدس ۾ بيان ڪيل آهن. انهن کان علاوه ٻه کيس ڪثير اولاد پٽن ۽ ڌين جو هو. بيان ڪيل پٽن جا نالا هي آهن. (۱) هوز (۲) بوز (۳) ڪيموئل (۴) ڪيصد (۵) هازو (۶) پڪداش (۷) يدلاف ۽ (۸) بتوئل. عربي زبان ۾ اهي نالا هن طرح بيان ڪيا وڃن ٿا: عوس، بوس، قمويل، ڪاس، خدو، بلداس، ۽ ماغي. تن ٻين نالن جو پڻ اضافو ڪيو ويو آهي، جيڪي هي آهن: تاحش، ڪاحم ۽ طالع.

تاريخ ابن خلدون مطابق، حضرت ابراهيم عليه السلام جي والد

”تارح“ کي ڪل ٽي پٽ هئا: حضرت ابراهيم عليه السلام، ناحور ۽ حاران. بائيبل مقدس جي پيدائش واري باب ۾ هن خاندان جو احوال هن طرح ملي ٿو: جڏهن تارح ستر ورهين جو ٿيو، تڏهن هن مان ابرام، ناحور ۽ حاران پيدا ٿيا ۽ حاران مان لوط پيدا ٿيو ۽ حاران پنهنجي پيءُ تارح جي جيئري، پنهنجي ڄمڻ واري هنڌ، يعني ”ڪسدين جي عور“ ۾ مري ويو. پوءِ تارح پنهنجي پٽ ابرام ۽ پوٽي لوط کي جو حاران جو پٽ هو ۽ پنهنجي تنهن، يعني ابرام جي زال ساري کي پاڻ سان وٺي نڪتو، ۽ اهي سيئي ”ڪسدين جي عور“ مان روانا ٿيا ۽ ڪنعان جي ملڪ ڦاٽهن ويا، جڏهن اهي حاران (شهر) ۾ آيا، تڏهن اتي رهي پيا، تارح جي ساري عمر به سو پنج ورهيه هئي؛ ۽ تارح حاران (شهر) ۾ مري ويو. (۲۲: ۲۶، ۱۲)

حضرت ابراهيم عليه السلام جي والد محترم جي نالي متعلق بائيبل مقدس، قرآن شريف ۽ تلمود ۾ اختلاف آهي؛ بائيبل مقدس ۾ جيئن مٿي ڄاڻايو ويو آهي، حضرت ابراهيم عليه السلام (ابرام، ابراهام) جي والد جو اسم شريف ”تارح“ لکيل آهي، قرآن شريف ۾ سندس ذڪر ”آذر“ جي نالي سان ڪيو ويو آهي. تلمود ۾ تارا (تاره) لکيل آهي. سورة الانعام (قرآن شريف) جي آية ۷۵ ۾ ارشاد ڪيل آهي ته: ”ابراهيم پنهنجي پيءُ آذر کي چيو ته ڇا توهان بتن کي معبود ڪري ٿا مڃو؟.....“ هتي لفظ ”ابي“ جي معنيٰ پيءُ سمجهي وڃي ٿي، جيتوڻيڪ عرب انهي لفظ کي پيءُ جي ڀاءُ ۽ ٻئي ڪنهن بزرگ شخصيت جي لاءِ پڻ استعمال ڪندا آهن. (احوال الانبياء ج ۱ ص ۲۲) ازانسواءِ ”آذر“ عربي زبان ۾ بتن جي مشتاق يا عاشق کي به چوندا آهن (قصص القرآن ص ۱۵۲) جيئن ته بائيبل مقدس مطابق حضرت ابراهيم عليه السلام جي والد ”تارح به ڪسدين جي عور (ار، يا ارڪ) منجهان نڪري ڪنعان جي ملڪ ڦاٽهن روانو ٿيو، جڏهن ته ان وقت سندس عمر به سو سالن کان مٿي هئي، تنهن ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته تارح کي به حضرت ابراهيم عليه السلام سان گڏ نمرود طرفان ملڪ نيڪالي ڏني وئي هئي. انهيءَ استدلال تي چئي سگهجي ٿو ته بت ڪڍه جي سربراهه کي ان وقت ”ابي“ جي لقب سان پڪاريو ويندو هو، جيئن هن وقت عيسائي پادري کي ”فادر“ چيو وڃي ٿو.

قرآن شريف جي سورة ”النحل“ ۾ پيغمبر اسلام حضرت محمد صلي الله عليه وسلم کي ارشاد ڪيو ويو آهي ته ”..... اسان توڏي وحي موڪليو ته ابراهيم جي طريقي جي پيروي ڪر جو هر ڪنهن (ڏنگي) وات کان هٽي ويو هو ۽ جو مشرڪن مان نه هو..... پنهنجي پروردگار جي راه ڏانهن ماڻهن کي سڏ، هن طرح جو حڪمت (عقل ۽ دانائيءَ) جون ڳالهيون بيان ڪر ۽ سهڻي نموني سان وعظ ۽ نصيحت ڪر ۽ جيڪڏهن مخالفن سان بحث ڪرين ته اهڙي طريقي سان ڪر جو حسن ۽ خوبيءَ جو طريقو هجي..... جيڪڏهن مخالفن جي سختيءَ جي جواب ۾ سختي ڪيو ته گهرجي ته اهڙي ۽ اوتري ڪيو جيتري توهان سان ڪئي وئي آهي، پر جيڪڏهن توهان صبر ڪيو ته بيشڪ صبر ڪرڻ وارن لاءِ صبر ئي بهتر آهي (آيات ۱۲۳، ۱۲۵، ۱۲۶)

احوال الانبياء جي حوالن موجب، حضرت ابراهيم عليه السلام، مڪي شهر جي حاڪم سان ملاقات ڪئي ۽ جنهن جاءِ تي هن الله تعاليٰ جي عبادت ڪئي، ان کي ”مقام ابراهيم“ سڏيو وڃي ٿو،^{۳۳} توحيد جي تبليغ لاءِ، مختلف ملڪن يا علائقن ۾ مبلغ ۽ انهن جي تبليغ جا مرڪز مقرر ڪيا ويا؛ ڪنعان (فلسطين) ۾ حضرت ابراهيم عليه السلام بذات خود ديني ۽ دنياوي علمن جي اشاعت جو مهمتم هو ”العرش“ ۽ بحيره مردار (Dead Sea) جي ڏاکڻي علائقي ۾ رهندڙ ”سدوم“ جي آباديءَ ۾ حضرت لوط عليه السلام، ”شام“ جي ملڪ ۾ حضرت اسحاق عليه السلام ۽ حجاز (عربستان) ۾ حضرت اسماعيل عليه السلام تبليغ ۽ ديني دنياوي علمن جي اشاعت تي مامور هئا.^{۳۴}

غالباً سن ۱۹۱۳ ق. ۾ جو واقعو آهي جڏهن ”ايلام“ جي بادشاهه ”سدوم“ جي بادشاهه ۽ سندس اتحادي بادشاهن تي حملو ڪيو. انهيءَ جنگ ۾ حضرت لوط عليه السلام قيدي بنايو ويو. حضرت ابراهيم عليه السلام انهيءَ اطلاع ملڻ بعد پنهنجي پٽن، غلامن ۽ معتقدين کي جن جو ڪل تعداد ۳۱۸ هو، حڪم ڏنو ته ”دمشق“ جي قريب واقع ”حبه“ نالي

مڪ هنڌ تي ايلامي لشڪر مٿان حملو ڪن، جيڪو ڪامياب ٿيو. حضرت لوط عليه السلام کي آزاد ڪرايو ويو ۽ گهڻو مال غنيمت هٿ لڳو. اهو مال امانت باسلامت ”سدوم“ جي بادشاهه کي پهچايو ويو. ”سدوم“ جو بادشاهه بهرام (بيرا) ۽ ”سلام“ جو بادشاهه ملشروڪ (ملڪي زيدڪ) انهيءَ فوجي امداد ۽ مال غنيمت جي دستيابي کان متاثر ٿي، حضرت ابراهيم عليه السلام جي جماعت ۾ شامل ٿيا. بعد ۾ حضرت ابراهيم عليه السلام، اتان ڏکڻ طرف ”ڪاديش“ ۽ ”اشور“ جي وچ ۾ واقع گرار (غرار) نالي هڪ آباديءَ ۾ تبليغ ڪئي. اتان جي بادشاهه سان سندس تعلقات خوشگوار هئا، تاهه ”سدوم“ ۽ عاموره“ جون بستيون، اتان جي منڪرن جي بداخلاقي ۽ حضرت لوط عليه السلام سان غلط روش اختيار ڪرڻ سبب تباهه ٿي ويون ۳۴

نبوت ۽ پيغمبري سلسلو:

بائبل مقدس مطابق ”جڏهن ابرام نوانوي ورهين جو ٿيو تڏهن خداوند ابرام کي ڏيکاري ڏني ۽ چيائينس ته آءٌ قادر مطلق خدا (ايل شداي) آهيان..... تڏهن ابرام (حضرت ابراهيم عليه السلام) جهڪي سجدو ڪيو ۽ خدا ساڻس ڳالهايو ۽ چيائينس..... تون گهڻين قومن جو پيءُ ٿيندين. اڳتي تنهنجو نالو ”ابرام“ نه پر ”ابراهيم“ سڏيو ڇاڪاڻ جو مون توکي گهڻين قومن جو پيءُ ڪيو آهي..... اوهان مان سڀ ڪنهن مرد جو ختنو (طهر) ڪيو وڃي..... اوهانن جي ۽ اوهان جي وچ ۾ ڪيل عهد جو نشان هوندو. اوهان جي سڀني پيڙهين ۾ سڀ ڪنهن چوڪر جو، جڏهن هو اٺن ڏينهن جو ٿئي تڏهن ختنو ڪيو وڃي، منهنجو ۽ اوهان جي جسم جو ابدي عهد ٿيندو..... پوءِ خداوند ابراهيم کي چيو ته ساري جا تنهنجي زال آهي، تنهن کي اڳتي ساري نه سڏ، پر هن جو نالو ”ساره“ ٿيندو. آءٌ هن کي برڪت ڏيندس ۽ سندس پيٽان توکي هڪڙو پٽ ڏيندس..... ۽ هو قومن جي ماءُ ٿيندي ۽ امت جا بادشاهه منجهانئس پيدا ٿيندا. تڏهن ابراهيم جهڪي سجدو ڪيو ۽ کلي دل ۾ چيائين ته جنهن ماڻهوءَ

جي عمر سو ورهيه آهي، تنهن مان ڪو ٻار پيدا ٿيندو ۽ ساره جا نوي ورهين جي آهي. سا ڪو ٻار ڄڻيندي؟ ۽ ابراهيم خدا (ايل شدائي) کي چيو ته شل اسماعيل تنهنجي حضور ۾ جيئرو رهي!..... خدا ابراهيم کي چيو..... تنهنجي زال ساره تولا ۽ پٽ ڄڻيندي، تون ان جو نالو اسحاق رکجانءِ..... باقي اسماعيل بابت مون تنهنجو عرض قبول ڪيو..... پوءِ ابراهيم انهيءَ ڏينهن خدا (ايل) جي حڪم موجب پنهنجي پٽ اسماعيل جو ۽ ابراهيم سندس گهر جي ماڻهن مان سڀني مردن جي جسم جي ڪل جو ختنو ڪرايو (پيدائش ۲۳. ۱: ۱۷)

حضرت ابراهيم عليه السلام کان ڪامل وحدانيت جو دور شروع ٿيو. ان کان اڳ جيڪي نبي سڳورا ٿي گذريا، حضرت آدم عليه السلام ۽ حضرت نوح عليه السلام کان حضرت صالح عليه السلام تائين اهي جنهن وحدانيت جي تبليغ ڪندا رهيا، ان کي ” ناقص وحدانيت “ چيو وڃي ٿو، ڇاڪاڻ ته ان ۾ واحد خدا جو به بت بنائي ان کي پوڄڻ جي اجازت ڏني وئي هئي؛ انسان جو ذهن اڃا ايترو بالغ نه ٿيو هو جو هڪ اڻ ڏٺي خدا کي تصور ذريعي پوڄي ۽ ان جي وجود کي محسوس ڪري سگهي.

اهو ساڳيو زمانو آهي جڏهن سنڌو ماڻهيءَ جي هڙپا ۽ موئن جي دڙي جي تهذيب ۾ مقامي شو مهاديو جي پوڄا عروج تي هئي ۽ ميسوپوٽيميا (عراق) جي تهذيب ۾ خدائي بادشاهيت ۽ ستارهپرستي جو دور هو. مصر جي تهذيب ۾ اتان جو بادشاهه فرعون خود خدا سڏائيندو هو، قديم يونان ۽ ايران جي علائقن ۾ الڳ مذهب ارتقائي مرحلن ۾ هئا. تيزيءَ سان وڌندڙ آريائي قبيلن فطرت پرست هئا.

حضرت ابراهيم عليه السلام تي نازل ٿيل آسماني صحيفو، ” صحف ابراهيم “ سڏجي ٿو. اصحابي حضرت ابوذر، حضرت محمد صلي الله عليه وسلم کان روايت ڪئي آهي ته اهو صحف سياڻپ جي مثالن سان ڀريل هو. انهي ۾ لکيل آهي ته: ” اي مغرور آدمي! مون توکي اتي (دنيا ۾) خرافات جمع ڪرڻ لاءِ ته نه موڪليو آهي. گنهجي زندگيءَ جو مقصد ته منهنجي طرفان مظلومن جي فرياد رسي ڪرڻ آهي ڇاڪاڻ ته مان مظلومن کان ڪڏهن غافل نه ٿو رهان. مان انهن جو فرياد ٻڌان ٿو ڇو ته ڪافي اهي ڪافر

ٽي هجن. هڪ سياڻي ماڻهوءَ کي هميشه پنهنجي ماحول ۽ پنهنجي دنيا جي حالتن کي سمجهندو رهڻ گهرجي. انهيءَ لاءِ ضروري آهي ته پنهنجي زبان کي قابو ۾ رکي، جيڪڏهن ڪو سمجهي ٿو ته ڪوئي ڪم نه ڪرڻ ۽ رڳو ڳالهيون ٺاهڻ ئي چڱو ڪم آهي ته انهيءَ کي ڪنهن به طرف کان ڪا مدد نه ملندي. جو ڪجهه هو چويٿو سو پڻ غير ضروري هوندو آهي. (احوال الانبياء ج ۱ ص ۴۴). حضرت ابراهيم عليه السلام کان شروع ٿيل نبين جو سلسلو انجيل مقدس جي شارحين جي مطابق ۴۲۵ سال قائم رهيو ليڪن مسلمان مورخين مطابق اهو عرصو ۱۱۵۰ سال شمار ڪرڻ گهرجي.

حضرت ابراهيم عليه السلام کان پوءِ اسراييلي سلسلي مطابق حضرت اسحاق، حضرت يعقوب، حضرت لوي، حضرت قاهن، حضرت عمران، حضرت موسيٰ عليهم السلام (ڇهه پيڙهيون) هڪ ٻئي ذريعي موجب؛ حضرت ابراهيم، حضرت اسحاق، حضرت يعقوب، حضرت يوسف، حضرت بنيامين (ناحور)، عمران ۽ حضرت شعيب عليهم السلام مزيد هڪ دعائي ذريعي مطابق؛ حضرت اسحاق، حضرت يعقوب، حضرت يوسف، لوي، ” يهوذا“، اوب بن ناحور، عليهم السلام، چوٿين هڪ روايت موجب حضرت يعقوب، کان پوءِ حضرت يوسف، لوي، يهوذا، ايوب بن عموس، رازح، يونس بن ايوب ۽ شعيب بن صفوان عليهم السلام. (احوال الانبياء ج ۱ ص ۴۷).

آزمائش ۽ عظيم قرباني:

هجري سال جي ڏهين ذوالحج جي تاريخ، عالم اسلام ۾، ” عيد الضحيٰ“ جو ڏينهن آهي، جنهن تي جانورن جي قرباني ڪري ۽ قربانيءَ جي قبول پوڻ جي خوشي ملهائي، حضرت ابراهيم عليه السلام جي عظيم قربانيءَ جي ياد تازو ڪئي ويندي آهي. قرآن شريف ۽ بائيبل مقدس ۾ به انهيءَ عظيم قربانيءَ جو ذڪر ڪيل آهي.

بائيبل مقدس جي پيدائش وار باب ۲۲ ۾ هي واقعو هن طرح بيان ڪيل آهي: ” هين ٿيو جو خداوند ابراهيم جي آزمائش ورتي ۽

چيائينس ته ابرھام ! ۽ هن چيو ته اجهو آءَ حاضر آهيان، تڏهن هن چيو ته تنهنجو پٽ، تنهنجو سڪيلڌو پٽ اضعاق، جنهن کي تون پيار ٿو ڪرين، تنهن کي وٺي مورياه جي ملڪ ۾ وڃ ۽ اتي جيڪو جبل آءِ توکي ڏيکاريان، تنهن تي هن کي سوختي (باهه تي پچايل) قرباني لاءِ چاڙهه! (۲)

(۱).... ابرھام قربانيءَ جون ڪاٺيون کڻي پنهنجي پٽ اضعاق تي رکيون ۽ باهه ۽ ڪاٺي پنهنجي هٿ ۾ کنيائين..... جڏهن انهيءَ هنڌ تي آيا..... تڏهن ابرھام اتي قربان گاهه جوڙي..... ۽ پنهنجي پٽ اضعاق کي ٻڌي ڪاٺين جي مٿان رکيائين ۽ پوءِ ابرھام پنهنجو هٿ ڊگھيري پنهنجي پٽ کي ڪهن لاءِ ڪاٺي کڻين. تڏهن خداوند جي فرشتي آسمان مان سڏ ڪري چيس ته ابرھام، ابرھام ! ۽ هن چيو ته اجهو آءَ حاضر آهيان ۽ هن چيو ته چوڪر تي هٿ نه ڪن، ۽ ڪي به نه ڪرينس؛ هاڻي مون کي خبر پئي آهي ته توکي خدا جو خوف آهي، ڇاڪاڻ ته تو پنهنجو سڪيلڌو پٽ به مون کان وانجهي نه رکيو آهي. پوءِ ابرھام پنهنجيون اڪيون مٿي کڻي نهاريو ۽ پنهنجي پٺيان هڪڙو گھيٽو ڏٺائين جنهن جا سڱ هڪڙي گهاٽي ٻوڙي ۾ اٽڪيل هئا، تڏهن ابرھام وڃي اهو گھيٽو آندو، ۽ پنهنجي پٽ جي بدران انهي جي سوختي قرباني ڪيائين، ۽ ابرھام انهيءَ هنڌ جو نالو ” يهووا هه يري“ رکيو..... ۽ ابرھام بير سبع ۾ رهڻ لڳو. (آيات ۱۹ - ۱)

هي ساڳيو واقعو قرآن شريف ۾ هن طرح بيان ڪيل آهي: ” پوءِ اسان هن کي (حضرت ابراهيم عليه السلام کي) هڪ حليم طبع پٽ جي بشارت ڏني (۽) پوءِ جڏهن هو ساڻس ڪم ڪرڻ جي عمر کي رسيو تڏهن چيائينس ته اي منهنجا پٽ ! مون خواب ۾ ڏٺو آهي ته توکي ذبح ٿو ڪيان پوءِ سوچي ٻڌاءِ ته تنهنجي ڇا راءِ آهي؟ چيائينس ته اي منهنجا پيءُ ! توکي جيڪو حڪم ٿيو آهي انهيءَ تي عمل ڪر، ڌڻيءَ چاهيو ته تون مون کي صبر ڪرڻ وارن مان لهندين. پوءِ جڏهن ٻئي چٽا تعبيداريءَ لاءِ تيار ٿيا ۽ هن هن کي پيشاني ۾ لڙتايو، تڏهن اسان کيس پڪاري چيو ته اي ابراهيم ! تو بيشڪ خواب سچو ڪري ڏيکاريو. اسان نيڪي ڪندڙ کي اهڙي طرح نيڪ بدلو ڏيندا آهيون. يقيناً اها هڪ پڌري آزمائش هئي ۽ اسان هڪ وڏي قرباني جو فديو ڏئي هن (قربان ٿيندڙيت) کي بچايو (سورة الصافات، آيات

۱۰۷ - ۱۰۱)..... " ۽ اسان هن کي (حضرت ابراهيم عليه السلام کي) اسحاق جي (ڄمڻ جي) بشارت ڏني (جيڪو) صالح نين مان ٿيندو. (آيت ۱۱۲) ۽ اسان مٿس (حضرت ابراهيم عليه السلام مٿان) ۽ اسحاق مٿان برڪت نازل ڪئي..... " (آيت ۱۱۳) " اسماعيل جو پنهنجي قول جو سچو هو، ۽ موڪليل نبي هو، (سورة مريم، آيت ۵۴).

اسلامي ذريعن مطابق، حضرت ابراهيم عليه السلام، جنهن فرزند جي قرباني ڏيڻ لاءِ تيار ٿيو ۽ جنهن فرزند الله جي جي حڪم مطابق قربان ٿيڻ قبول ڪيو، اهو حضرت اسماعيل عليه السلام هو، جيڪو حضرت ابراهيم عليه السلام جو وڏو فرزند هو. ليڪن بائيبل مقدس ۾ واضح طور تي سندس نالو اسحاق (حضرت اسحاق عليه السلام) ڄاڻايو ويو آهي جيڪو بني اسرائيل جو جد امجد آهي. قرآن شريف جي حوالي سان هڪ استدلال سامهون اچي ٿو ته جيڪڏهن حضرت اسحاق عليه السلام جي قرباني پيش ڪرڻ جو حڪم هجي ته سندس ڄمڻ جي خوشخبري ان وقت نه ڏني وڃي ها ۽ سندس فرزند حضرت يعقوب عليه السلام جي بشارت نه ڏني وڃي ها. ^{۳۶} ازانسواءِ وچ مشرق جي قديم مذهبي روايت مطابق پهريون ڀيرو جي قربانيءَ جو رواج هو. الله تعاليٰ سندس قوم جي مروج روايت موجب حضرت ابراهيم عليه السلام کان انهي قرباني (ذبح عظيم) جي گهر ڪئي ۽ ان کي جانور جي قرباني ۾ تبديل ڪرڻ فرمايو.

حضرت ابراهيم عليه السلام جي وفات:

بائيبل جي ذريعن مطابق، جڏهن بيبي ساره ۱۲۷ سالن جي عمر کي پهتي ۽ اسلامي ذريعن مطابق ۱۱۲ سال عمر هئس، يعني حضرت اسحاق عليه السلام ۲۳ يا ۲۷ سالن جو هو، تڏهن " ڪرڄات " جي مقام وٽ، جتي هيتي رهندو هو، اتي حضرت بيبي ساره وفات ڪئي، انهيءَ هنڌ جو بائيبل مقدس ۾ ڄاڻايل نالو " حبرون " آهي: "..... ساره ڪنعان جي ملڪ ۾ قريت اربع (ڪرڄات) يعني حبرون ۾ وفات ڪئي ۽ ابراهيم ساره جي لاءِ ماتم ڪيو ۽ رنو. پوءِ ابراهيم پنهنجي مروي وٽان اتي، " حت "

(هيتي) جي پٽن کي چيو ته آءُ اوهان وٽ ڌاريو ۽ هڪ مسافر آهيان، مون کي پاڻ وٽ قبرستان جي لاءِ هڪ زمين جو ٽڪرو ڏيو..... تڏهن حت جي پٽن ابراهيم کي ورندي ڏيئي چيو ته اي سائين! اسانجي ڳالهه ٻڌ، تون اسانجي وچ ۾ هڪڙو امير آهين..... ڀلي تون پنهنجو مردو دفن ڪر. تڏهن ابراهيم اٿي انهن ماڻهن کي چيو..... صحر جي پٽ عفرون کي منهنجي سفارش ڪريو ته هو مڪفيله جي غار..... جي پوري قيمت وٺي مون کي ڏئي، ته اوهان جي وچ ۾ هڪڙو قبرستان منهنجي ملڪيت ٿئي، هاڻي عفرون اٿي..... ابراهيم کي چون لڳو ته منهنجا سائين! منهنجي ڳالهه ٻڌ، اها ٻني ۽ جيڪا غار منجهس آهي، سي ٻئي آءُ توکي مفت ۾ ٿو ڏيان..... تڏهن ابراهيم..... عفرون کي چيو ته آءُ ٻنيءَ جي قيمت ڏيان ٿو، اها مون کان وٺ ته پوءِ اتي آءُ پنهنجو مردو دفن ڪريان. تڏهن عفرون.... چيو ته هن زمين جي ٽڪر جي قيمت چانديءَ جا چار سو سڪا آهن، سي تنهنجي ۽ منهنج وچ ۾ ڇا آهن؟..... ابراهيم..... چانديءَ جا چار سو سڪا، جي واپارين ۾ چالو هئا، سي توري ڏنائينس..... تنهن کان پوءِ ابراهيم پنهنجي زال ساره کي مڪفيله واري ٻنيءَ جي غار ۾، جو مري، يعني حبرون جي سامهون ڪنمان جي ملڪ ۾ آهي اتي دفن ڪيو (بائبل مقدس، پيدائش ۱۹. ۲ : ۳۲)

حضرت ابراهيم عليه السلام، ۱۷۵ ورهين جي عمر ۾ ساڳئي جاءِ تي وفات ڪئي ۽ ساڳئي غار ۾، بيبي ساره جي پاسي ۾ ابدي آرامي ٿيو. انهيءَ هنڌ کي هاڻي ”الخليل“ سڏجي ٿو. (احوال الانبياء ج ۱ ص ۴۳).

حضرت اسحاق عليه السلام

حضرت اسحاق عليه السلام جي ولادت هڪ معجزو هو. بائبل مقدس مطابق جڏهن ” خداوند، ابراهيم کي چيو ته ساري (بيبي ساره) جي پٽيان توکي هڪڙو پٽ ڏيندس..... تڏهن ابراهيم (حضرت ابراهيم عليه السلام) جهڪي سجدو ڪيو ۽ ڪلي دل ۾ چيائين ته جنهن ماڻهوءَ جي عمر هڪ سو ورهيه آهي، تنهن مان ڪو ٻار پيدا ٿيندو ۽ ساره

جا نوي ورهين جي آهي، سڀا ڪو ٻار ڄڻيندي..... خدا ابراهيم کي
چيو..... تنهنجي زال ساره تولا پٽ ڄڻيندي، تون ان جو نالو اسحاق
(اسحاق) رکجان. (پيدائش ۱۹، ۱۶ : ۱۷)

قرآن شريف ۾ حضرت اسحاق عليه السلام جو ذڪر هن طرح ڪيل
آهي: ”اسان ابراهيم کي اسحاق جي بشارت ڏني ته هو هڪ صالح نر
ٿيندو ۽ اسان ابراهيم تي ۽ اسحاق تي برڪتون نازل ڪيون. (سورة
الصفات ۱۱۲، ۱۱۳ : ۲۷)

بائبل مقدس جي پيدائش واري باب مطابق، حضرت اسحاق عليه
السلام جي شادي ابراهيم عليه السلام جي ڀاءُ نحر جي زال مالڪام جي
پٽ بيتوايل جي ڌيءَ ”رَبَقَه“ سان ٿي (۱۵) ” ۽ ابراهيم
وٽ ۴۰ هو سو سڀ اسحاق کي ڏنائين (۽ ٻين پٽن کي) بخشيشون
ڏني، ۽ هجي جيئري پنهنجي پٽ اسحاق کان ڌار ڪري، اڀرندي واري ملڪ
(عربستان) ڏانهن روانو ڪري ڇڏيائين. ابراهيم جي سڄي عمر هڪ سؤ
پنجهتر (۱۷۵) ورهيه هئي..... سندس پٽ اسحاق ۽ اسماعيل کيس
صحر حنڌيءَ جي ڀر ۾ غفرون جي ٻنيءَ واري مڪفيله جي غار ۾ دفن
ڪيو..... ۽ ابراهيم جي مرن کان پوءِ هٿن ٿيو جو خدا، سندس پٽ اسحاق
کي برڪت ڏني، ۽ اسحاق، ”يبرلعي روئي“ ۾ رهڻ لڳو. (۱۱، ۵ :
۲۵)

حضرت اسحاق عليه السلام جي زال، بيبي ”رَبَقَه“ سندس والده بيبي
”ساره“ وانگر سنڌ هئي. ”اسحاق پنهنجي زال جي لاءِ خداوند کان دعا
گهري، ڇا لاءِ جو هو سنڌ هئي؛ ۽ خداوند هن جي دعا قبول ڪئي.....
ڏنائون ته سندس (رَبَقَه جي) پيٽ ۾ ڄاڙا ٻار هئا، پهريون ڳاڙهو
نڪتو..... تنهن ڪري انهيءَ جو نالو عيسو رکيائون، تنهن کانپوءِ سندس
ڀاءُ هٿ ۾ عيسو جي ڪڙي جهلي نڪتو ۽ انهيءَ جونالو يعقوب رکيائون.
جڏهن اسحاق کي هي ٻار ڄاوا، تڏهن هو سٺ ورهين جو هو. (سندس
شادي چاليهه ورهين جي عمر ۾ ٿي هئي). (پيدائش ۲۶، ۲۱ : ۲۵)

ملڪ ۾ ڌڪار پوڻ سبب، حضرت اسحاق عليه السلام پنهنجا ڌڻ
ڪاهي ”فلسطين“ (فلسطين) جي علائقي ”جرار“ ۾ اچي رهيو. اتان جي

بادشاه، ” ابي ملڪ “ سين ماڻهن کي تڪيد ڪري حڪم ڏنو ته جيڪو هن ماڻهوءَ يا سندس زال (بيبي ربقه) کي هٿ لائيندو، سو ضرور ماريو ويندو (بيبي ربقه بيحد حسين هئي) ۽ اضعاق انهيءَ زمين (جرار) ۾ پوک ڪئي ۽ ساڳئي سال سئوڻي پيدائش ٿيس ۽ خداوند کيس برڪت ڏني ۽ هو شخص وڏو ٿيو ۽ وڌندو ويو، تان جو وڏو امير ٿي پيو ۽ وٽس ڌڻ ۽ ڀور ۽ گهڻي ئي نوڪر هئا، تنهن ڪري ” فلسطي “ ساڻس حسد ڪرڻ لڳا..... جيڪي ڪوھ سندس پيءُ ابرھام جي ڏينهن ۾ ابرھام جي نوڪرن ڪوٽيا هئا، سي سڀ فلسطين مٽيءَ سان ڀري بند ڪري ڇڏيا ۽ ” ابي ملڪ “ اضعاق کي چيو ته اسان وٽان هليو وڃ، ڇاڪاڻ جو تون اسان کان وڌيڪ زور وارو آهين. سو اضعاق اتان نڪتو ۽ ” جرار “ جي ماڻھيءَ ۾ وڃي تنبو ڪوڙي رهيو..... جڏهن اضعاق جي نوڪرن انهيءَ ماڻھيءَ ۾ زمين ڪوٽي تڏهن هڪڙو ڪوھ لڌائون جنهن ۾ پاڻي جو چشمو (بئپ) هو ۽ جرار جي ڌنارن اضعاق جي ڌنارن سان جهيڙو ڪيو ۽ چيائون ته هي پاڻي اسانجو آهي ۽ هن انهيءَ چشمي جو نالو عشق (معنيٰ جهيڙو فساد) رکيو، ڇو ته هنن ساڻس جهيڙو ڪيو، پوءِ هنن پيو ڪوھ ڪوٺيو ۽ انهيءَ تان به انهن جهيڙو ڪيو ۽ هن انهيءَ جو نالو ” ستنه “ (معنيٰ دشمني) رکيو. پوءِ هو اتان وڌي اڳتي ويو ۽ هڪڙو ٻيو ڪوھ ڪوٺيائون، ۽ انهيءَ تان هنن تڪرار ڪونه ڪيو، تنهن ڪري انهيءَ جو نالو ” رحوبوت “ (معنيٰ ڪشادو) رکيائين ۽ چيائين ته هاڻي خداوند اسان کي جاءِ ڏني آهي ۽ اسين هن ملڪ ۾ وڌنداسين. (ايضا ۲۲ . ۱۱ : ۲۶)

نبوت ۽ سلسلو:

” رحوبوت “ جي ڪوھ کان حضرت اسحاق عليه السلام ” بير سبع “ جي مقام وٽ پهتو ” ۽ انهيءَ ساڳيءَ رات خداوند کيس ڏيکاري ڏني ۽ چيائينس ته آءُ تنهنجي پيءُ (حضرت ابراهيم عليه السلام) جو خدا آهيان؛ تون ڊپ نه ڪر، ڇاڪاڻ جو آءُ توهان آهيان. آءُ توکي برڪت ڏيندس ۽ پنهنجي ٻانهي ابرھام جي ڪري، تنهنجو اولاد وڌائيندس. پوءِ هن اُتي

هڪڙي قربان گاهه جوڙي ۽ خدا وند کان دعا گهريائين ۽ اتي پنهنجو تبوڪوڙيائين..... پوءِ ابي ملڪ (فلسطين جو بادشاهه) جرار مان وٽس آيو ۽ هن جو دوست " اخوزت " ۽ سپهه سالار " فيڪل " به هن سان گڏ هئا..... هنن چيو ته اسان چٽي طرح سان ڏٺو آهي ته خدا تو سان آهي سو اسان چيو ته هاڻي اسين توسان عهد ڪريون ۽ جيئن اسان توکي هٿ نه لاتو آهي..... تيئن تون به اسان سان ڪا برائي نه ڪندين..... ۽ هڪ ٻئي سان قسم ڪيائون..... انهيءَ ساڳئي ڏينهن هيئن ٿيو جو اسحاق جي نوڪرن اچي کيس چيو ته جيڪو ڪوھ اسان کوٽيو هو، تنهن مان پاڻي نڪتو آهي، سو هن انهي جو نالو "سبع" رکيو تنهن ڪري اڄ ڏينهن تائين انهي شهر جو نالو "بئر سبع" ٿو سڏجي". (ايضا . ۲۳: ۲۴، ۲۷) حضرت اسحاق عليه السلام کانپوءِ بني اسرائيل جا انبياءِ ڪرام هن ترتيب سان مبعوث ٿيا:

(۱) حضرت يعقوب عليه السلام

(۲) حضرت يوسف عليه السلام

(۳) حضرت ايوب عليه السلام

(۴) حضرت شعيب عليه السلام

(۵) حضرت موسيٰ عليه السلام

حضرت موسيٰ عليه السلام کانپوءِ سن ۱۴۵۱ ق. م ۾ سندس جانشين اسرائيلي نبي حضرت يوشع عليه السلام (۱۴۲۵-۱۵۳۵ ق. م) ٿي گذريو، جنهن بعد حضرت شموئل عليه السلام ۽ حضرت اديس عليه السلام (حضرت الياس، اخنوخ، اخنائين، امين هوتپ (۴) ۱۲۵۸-۷۵/ ۱۲۸۸ ق. م جا دور ٿي گذريا آهن.

ٽي صديون پوءِ، بني اسرائيل جي تاريخ جي هڪ بدترين دور ۾ حضرت دائود عليه السلام، ۱۰۰۰ ق. م ۾ يروشلم جي متحده اسرائيلي حڪومت قائم ڪري، وحدانيت جي تبليغ جو ٻيو دور شروع ڪيو. ان بعد حضرت سليمان عليه السلام (۹۲۴/ ۹۲۲-۹۱۲ ق. م) ان کي جاري رکيو. تقريباً ٻه صديون پوءِ حضرت يونس (جوناھ بن امتائي) عليه السلام (م ۷۸۵ ق. م) " نينوا" ۾ توحيد جي تبليغ ڪئي. ان بعد حضرت

عيسي بن مريم عليه السلام جي بعثت تائين چار انبياءِ ڪرام جا نالا هن طرح ملن ٿا: حضرت ارميا، حزقيل، دانيال، زڪريا ۽ يحيٰ عليهم السلام. حضرت عيسيٰ بن مريم عليه السلام کان عيسائي / مسيحي مذهب جو آغاز ٿيو ۽ حضرت محمد بن عبدالله صلي الله عليه وسلم کان جديد دين اسلام شروع ٿيو. ۽ نبوت جو سلسلو ختم ٿيو.

بني اسرائيل پيغمبرن جو سلسلو:

۹ - حضرت يعقوب عليه السلام عرف اسرائيل، بائبل مقدس مطابق حضرت اسحاق عليه السلام جو ننڍو پٽ ۽ حضرت ابراهيم عليه السلام جو پوٽو هو، سندس نالو جيڪب ڄاڻايل آهي. کيس ”بيت ايل“ جي مقام وٽ نبوت جو الهام ٿيو ۽ آرمينيائي قوم جي هدايت لاءِ کيس حڪم ڪيو ويو. پينيل جي مقام وٽ کيس بيهراهام ٿيو، جنهن بعد پنهنجي وڏي ڀاءُ عيسا سان ٺاهه ڪيائين ۽ ”ڪنعان“ ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. کيس ۱۲ فرزند عطا ٿيا. سندس پٽ مان ست وڏا پيغمبر ٿي گذريا:

حضرت يوسف عليه السلام. حضرت ايوب عليه السلام. حضرت شعيب عليه السلام. حضرت موسيٰ عليه السلام (۱۵۷۱ / ۱۶۸۰ ق. م) ۽ هارون عليه السلام (۱۴۵۲ ق. م) ۽ فرعون اول الياس اخناتين امين هوتپ ۴ (۱۲۵۸ - ۷۵ / ۱۲۸۸) حضرت يوشع عليه السلام (۱۴۲۵ - ۱۵۳۵ ق. م) حضرت موسيٰ عليه السلام جو جانشين (۱۴۵۱ ق. م) حضرت شموئيل عليه السلام. حضرت داوود عليه السلام (جيروسلم (يروشليم) ۱۰۰۰ ق. م - متحده اسرائيلي حڪومت ۽ وحدانيت جي تبليغ جو ٻيو دور ۽ حضرت سليمان عليه السلام (۹۲۴ / ۹۶۲ - ۹۲۲ ق. م).

حضرت داوود عليه السلام (غالباً ۹۶۰-۱۰۳۰ ق. م)

نسب: ايل حنان (Elhanan) عرف حضرت داوود عليه السلام بن يسي (Jesse) بن عبيد بن بوغز بن سلمون بن نحسون بن عمينداب بن رام

بن حصرون بن فارص.

زمانو: هڪ قرن قبل مسيح (۱۰۰۰ ق م) شروع ٿيڻ وارو هو. بني اسرائيل جي /يغمبر - سموئيل، فلسطين (فلسطين) جي حملن کان خوفزدہ ٿي ويل بني اسرائيل جي مطالبي موجب متن ” سائول “ (طالوت) کي بادشاهه مقرر ڪيو، ليڪن هو اسرائيلي دين تي ثابت قدم نہ رهيو، تنهن ڪري..... ” خداوند سموئيل کي چيو تہ مون هن کي اسرائيل تي بادشاهه نہ ٿيڻ کان (بادشاهي ڪرڻ لاءِ) رد ڪيو آهي. پنهنجو سڱ تيل سان ڀريءَ وڃ، آءُ توکي بيت لحمي واري ” يسيءَ “ ڏي موڪليندس. ڇااا. جومون هن جي پٽن مان هڪڙي کي..... بادشاهه مقرر ڪيو آهي.“....

شخصيت ۽ دور جو آڱا

” سائول “ (طالوت) جي نوڪرن کيس چيو تہ هڪڙو بدروح خداوند وٽان اچي توکي ستائي ٿو..... حڪم ڏي تہ ڪو اهڙو ماڻهو ڳولهي وٺي اچون جو بربط وڃائڻ ۾ هوشيار هجي..... تڏهن..... هڪڙي ورندي ڏيندي چيو تہ..... مون ” بيت لحم “ واري ” يسيءَ “ جو پٽ ڏٺو آهي جو بربط وڃائڻ ۾ ڏاڍو پڙ آهي ۽ زور ڀريو ۽ همت وارو ماڻهو آهي ۽ جنگي جوان ۽ ڳالهائڻ جو خبردار ۽ خوبصورت شخص آهي، ۽ خداوند هن سان ساڻ آهي. تنهن ڪري ” سائول “ ” يسيءَ “ ڏي فائدو موڪليا ۽ چواڻي موڪليائين تہ تنهنجو پٽ دائود جو رڍن سان آهي تنهن کي مون وٽ موڪلي ڏي. تڏهن يسي هڪڙي گدھه تي مانيون ۽ شراب جي سانداري ۽ هڪ چيلو رکي پنهنجي پٽ دائود جي هٿان سائول (طالوت) ڏي ڏياري موڪليا ۽ دائود سائول ” (طالوت) وٽ آيو..... هو انهيءَ کي ڏاڍو وڻيو ۽ سندس زړه بردار ٿيو ۽..... جڏهن بدروح خدا وٽان سائول تي (طالوت) ايندو هو تڏهن دائود بربط کڻي پنهنجي هٿ سان وڃائيندو هو. پوءِ سائول (طالوت) کي راحت ملندي هئي.....“

شيخ علي هجويري عرف حضرت داتا گنج بخش حضرت دائود عليه السلام جي حڪايتن مان حوالو ڏيندي تحرير فرمايو آهي تہ ” الله تعاليٰ

جڏهن کيس پنهنجو خليفو (نبي) بنايو ته کيس منو آواز عطا ڪيائين ۽ سندس گلو کيس ساز بنائي ڏنائين سندس آواز تي جبل جهومندا هئا، جهنگلي جانور، پکي پهاڙ ۽ يبابان سندس نعمن جي جادوءَ هيٺ اچي وبتا هئا. اڏامندڙ پکي ڪري پوندا هئا. جنهن جهنگ ۾ هو ڳائيندو هو اتي مهينن تائين جانور ڪجهه کائيندا پيئندا نه هئا. ٻار کير نه گهرندا هئا ۽ روئڻ ڇڏي ڏيندا هئا، ماڻهو راڳ ٻڌي موتندا هئا ته انهن مان ڪيترا ڪلام، آواز ۽ سر جي ڪيفيت سبب مري ويندا هئا. الله تعاليٰ جي مرضي ٿي ته نفس خاطر ڳائيندڙن ۽ عارف راڳين جي وچ ۾ فرق پيدا ڪيو وڃي. ابلڻس جي طبيعت ۾ پرڀاشاني پيدا ٿي. هن انسانن کي وسوسن ۾ وجهڻ جو ارادو ڪيو، پنهنجي اٽڪلن جي اجازت گهريائين ۽ اجازت ملي ويس. هن بنسري ۽ طنبورو ٺاهي تيار ڪيو ۽ حضرت دائود عليه السلام جي مقابلي ۾ هڪ مجلس منعقد ڪيائين. راڳي ٻن جماعتن ۾ ورهائجي ويا. جيڪي شقي هئا، سي شيطاني بنسري (مزامير) جا عاشق بنجي ويا ۽ جيڪي نيڪ هئا سي حضرت دائود عليه السلام جا سلامي ٿيا. معنيٰ وارن اڳيان نه حضرت دائود عليه السلام جو سرُ هو ۽ نه شيطاني جماعت جون بنسريون هيون. اهي حق تي (عاشق) هئا. انهن لاءِ دائودي سر هدايت جو سرچشمو هو.

بائبل مقدس ۾ حضرت دائود عليه السلام جي جائليل احوال جو خلاصو قرآن شريف ۾ بيان ٿيل آهي: ” ڇا تو بني اسرائيل جي سردارن جي انهي واقعي تي غور نه ڪيو جيڪو (حضرت) موسيٰ کانپوءِ هنن کي پيش آيو؟ سردارن پنهنجي وقت جي نبيءَ کي چيو ته اسان خدا جي راه ۾ جنگ ڪنداسين. اسانجي لاءِ بادشاهه مقرر ڪر..... پوءِ هنن جي نبيءَ کين چيو ته الله توهان جي لاءِ طاقت کي بادشاهه مقرر ڪيو آهي.... ۽ کيس گهڻو علم ۽ وڏي جسماني طاقت عطا ڪئي آهي..... پوءِ انهن جي نبيءَ کين چيو ته..... هن جي حاڪم ٿيڻ جي نشاني هيءَ آهي ته توهان جو پاڪ تابوت (جوان وقت سندن دشمن فلسطين وٽ هو) ملائڪ اتان ڪڍي ايندا. انهيءَ تابوت ۾ توهان جي پروردگار جي طرفان اوهان جي لاءِ تسلي آهي. جيڪي (حضرت) موسيٰ ۽ هارون جو خاندان ڇڏي ويا آهن، ان جو باقي

حصو آهي. جيڪڏهن توهان مڃڻ وارا آهيو ته هن ۾ توهان جي لاءِ وڏي نشاني موجود آهي.... پوءِ جڏهن طالوت لشڪر سان روانو ٿيو، تڏهن هن چيو ته وات تي الله تعاليٰ هڪ نديءَ جي پاڻيءَ سان توهان جي آزمائش وٺندو. ياد رکو ته جنهن به نديءَ مان پاڻي پيتو تنهن سان منهنجو واسطو ڪونهي.... ڪن ٿورڙن ڪانسواءِ باقي سڀني پاڻي پيتو. پوءِ جڏهن طالوت ۽ هن سان گڏ اهي ماڻهو جي سڄي ايمان وارا هئا، ندي کان پار لنگهيا، تڏهن انهن ماڻهن (پاڻي پيئندڙن) چيو ته اسان کي اها طاقت نه آهي جو اڃا جالوت سان ۽ سندس لشڪر سان وڙهون. پر اهي ماڻهو جن سمجهو ٿي ته الله جي حضور ۾ حاضر رهڻو آهي تن بي ڌڙڪ چيو ته ڪيتريون ئي ننڍيون ٽوليون، خداجي حڪم سان، وڏن لشڪرن تي غالب پيون آهن ۽ الله هميشه صبر ۽ ثابت قدم رکندڙ جو ساٿي آهي ۽ جڏهن هو جالوت ۽ سندس لشڪر جي سامهون ٿيا تڏهن هنن دعا گهري ته اي اسان جا رب اسان جي مٿان صبر ۽ ثابت قدمي جو پيالو ڀرتاءِ ۽ اسان جا قدم جمائي رک ۽ اسان کي انهن جي خلاف مدد ڏي جي حق جا منڪر آهن. پوءِ هنن الله جي حڪم سان دشمنن کي ڀڄائي ڪڍيو ۽ (حضرت) داوود، جالوت کي قتل ڪيو، پوءِ الله (حضرت) داوود کي بادشاهي ۽ دانائي ڏني ۽ جو علم کيس سيکارڻ چاهيائين سو کيس سيڪاريائين. جيڪڏهن الله ماڻهن کي ماڻهن هٿان دفع نه ڪرائي ها ته دنيا ۾ ظلم ۽ فساد ۽ تباهي زور وٺي ها. پر الله تعاليٰ انسانن تي رحم ۽ فضل ڪندڙ آهي. (سورة البقره آيات ۲۵۱-۲۴۶).

بادشاهي ملڻ بعد حضرت داوود عليه السلام ڪهڙين صلاحيتن ۽ طرز عمل جو حامل رهيو، انهي متعلق قرآن شريف جي سورة ص ۾ هن طرح ذڪر ڪيل آهي: "..... اسان جي ٻانهي داوود جو قصو ياد رک، جو وڏيءَ طاقت وارو هوندو هو. هر وقت ۽ هر حال ۾ (اسان ڏانهن) رجوع ڪندڙ هو. بيشڪ (کيس) اسان جبل به تابع ڪري ڏنا، جي سائس گڏ صبح شام (اسان جي) پاڪائيءَ جو ورد ڪندا هئا (جڏهن حضرت داوود عليه السلام زبور مقدس جا گيت ۽ مناجاتون ڳائيندو هو) ۽ ڀڳي به گڏ ڪيا ويندا هئا، سڀني (حضرت داوود عليه السلام) وٽ حاضر ٿيندا

هئا، ۽ اسان سندس سلطنت کي مضبوط ڪيو ۽ اسان کيس عقل ۽ دانائي ڏني ۽ تقرير ڪرڻ جي اهڙي قابليت ڏني جو اها تقرير فيصلو ڪن هوندي هئي ۽ مڪمل طور تي واضح هوندي هئي. تو ڪڏهن انهن دعويٰ (فرياد) ڪندڙن جو قصو ٻڌو آهي جي (سندس) خانگي ڪمري ۾ پت ٿي آيا هئا؟..... هنن کيس چيو ته ڊج نه، اسان به تڪراري آهيون اسان مان هڪڙي ٻئي تي ظلم ڪيو آهي، سو اسان جي وچ ۾ حق ۽ انصاف جو فيصلو ڪر..... (انهن مان هڪڙي چيو ته) بيشڪ هيءُ منهنجو پاءُ آهي. هن کي نوانوي دنيسون (ريون) آهن ۽ مون کي فقط هڪڙي دنبي آهي، تڏهن به هي چوي ٿو ته اها به منهنجي حوالي ڪري ڇڏ ۽ ڳالهين ۾ هي مون کي هيسائي ٿو. (حضرت دائود عليه السلام ٻئي پاءُ جي ڳالهه ٻڌڻ ۽ الله تعاليٰ ڏانهن رجوع ڪرڻ بغير) چيو ته يقيناً هو ظلم ڪري رهيو آهي.... (پوءِ جڏهن پنهنجي غلطي محسوس ڪيائين) ۽ دائود سمجهو ته اسان سندس آزمائش ٿي ورتي سوهن پنهنجي رب کان معافي گهري ۽ رکوع ۾ جهڪي پيو ۽ خدا جي طرف رجوع ڪيائين، پوءِ اسان هن کي اها خطا معاف ڪري ڇڏي ۽ بيشڪ هن کي اسان وٽ ويجهڙائيءَ جو درجو حاصل آهي ۽ سهڻي جاءِ تي موٽي اچڻو آهي". (۲۵، ۱۷، ۳۸)

حضرت دائود عليه السلام کي الله تعاليٰ طرفان تاڪيد ڪيل هو ته "اي دائود! اسان توکي زمين تي بادشاهي ڏني آهي، سو ماڻهن جي وچ ۾ حق ۽ انصاف سان فيصلو ڪندو ره ۽ (پنهنجي دل جي) خواهشن تي نه لڳجانءِ، جو اهي خواهشون توکي الله جي راه (سبيل الله) کان تڙڪائي هڻائي ڇڏينديون. يقيناً جيڪي الله جي راه کان هٽي ٿا وڃن، تن لاءِ شديد عذاب آهي، جو هنن حساب وارو ڏينهن (قيامت) وساري ڇڏيو آهي. (سورت ص: ۲۶، ۳۸).

يروشليم (Jerusalem) حضرت دائود عليه السلام جو يادگار آهي. اردن درياھ کان ۲۹ ڪلوميٽر اولهه طرف ۽ پونج سمنڊ کان ۶۰ (۶۰) ڪلوميٽر اوڀر طرف واقع هي تاريخي شهر فوجي توڙي تجارتي لحاظ کان هڪ اهم جاءِ هئي. يهودين جي ڪنمان (فلسطين) ۾ قائم ڪيل قومي رياست "يهوداه" جي بار بار فوج ڪشي جي باوجود يروشليم اسرائيل

رياست جو تخت گاه رهيو. تقريبا ۱۲۷۰ ق. م ۾ تحرير ڪيل " امارنا " جي خطن ۾ يروشليم جي بادشاهه " عبدالخيبر " جو ذڪر ڪيل آهي، جيڪو عبراني حملي ۾ مصر جو حليف ڏيکاريو ويو آهي.

عبراني يهودي، ڪنعان (فلسطين) جي تهذيبي علائقن ۾ ڪاهي پيا، ليڪن بائبل مقدس موجب، اهي يروشليم يا بيت المقدس تي قبضو ڪري نه سگهيا. ان وقت " ييوسي " بيت المقدس تي قابض هئا ۽ يهودي ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ لڳاتار حملا ڪري انساني خون ناحق وهائي رهيا هئا. انهي ابتر انساني حالت کي سدائون لاءِ الله تعاليٰ حضرت دائود عليه السلام کي يهودي قوم ڏانهن پيغمبر ڪري موڪليو ۽ مٿس " زبور " نازل ڪيو. حضرت دائود عليه السلام " ييوسي " ۽ " يهودي " قبيلن جي وچ ۾ عرصه دراز کان جاري خونريز لڙاين جو خاتمو آندو ۽ مذهبي اتحاد ۽ رواداري جو دور شروع ڪيو.

حضرت دائود عليه السلام اٽڪل چاليهه سال (۹۶۰ - ۱۰۰۰ ق. م) يروشلم يا بيت المقدس ۾ حڪمراني ڪئي ۽ ڪانئس پوءِ سندس چوٿون فرزند حضرت سليمان عليه السلام سندس جانشين ٿيو (ٻيون) هي ٻئي ٻيءَ پٽ پنهنجي نبوت جي حيثيت کان علاوه غير معمولي انساني صلاحيتن سبب ناقابل شڪست هئا. حضرت دائود عليه السلام ننڍي عمر ۽ فوجي ناتجربيهڪاريءَ جي باوجود، جالوت جهڙي هڪ ديو قامت پهلوان ۽ جنگي جوڌي کي دويدو مقابلي ۾ دسي ماريو. سندس هٿن ۾ اها طاقت هئي جو لوهر پگهرجي مٺ ٿي ويندو هو. حضرت دائود عليه السلام جنگي اسلحه ۾ " زره " ايجاد ڪئي. سياست ۾ هو قديم دنيا جي عوامي قيادت جو هڪ ڪلاسيڪل مثال آهي، جنهن ۾ اعتقاد ۽ بنيادي مقصدن تي قائم رهڻ سان گڏ، عملي ۽ لڳڀڳدار سياسي عمل جي صلاحيت هئي. حڪمراني ملڪ کان اڳ پڻ طالوت جي دربار ۾ هڪ موسيقار جي حيثيت ۾ يا گولياٿ (Goliath) پهلوان کي شڪست ڏئي شهزاديءَ سان شادي ڪرڻ جي مقابلي ۾، حضرت دائود عليه السلام اجيت ثابت ٿيو هو. هڪ سو سالن يا ستر سالن جي عمر ۾ " صهيون " جي شهر ۾ فوت ٿيو ۽ اتي دفن ٿيو. بيت المقدس جي احاطي ۾ قائم " مسجد الاقصي " حضرت دائود عليه

السلام جي جوڙايل آهي، جتي عبادت ڪندو هو ۽ زبور مقدس جي تعليم ڏيندو هو. بيت المقدس جي حد شريف ۾ اوڀر طرف کان اندر داخل ٿيو ته ساڄي هٿ تي اوڀر - اتر ڪنڊ تي ”تخت سليمان“ آهي. وچ ۾ ”قبة الصخرا“، (پاڪ چوٽيءَ تي بلند قبو) آهي، ۽ اولهه - ڏکڻ ڪنڊ تي ”مسجد الاقصي“ (ڏورانهين مسجد) واقع آهي. حرم شريف جي ڪل ايراضي ست لک چورس وال آهي، جنهن مان فقط پندرهن هزار چورس وال ”مسجد الاقصي“ اندر آيل آهن. ”مسجد الاقصي“ جو ذڪر قرآن شريف جي سورة بني اسرائيل جي پهرين آيت ۾ هن طرح بيان ڪيل آهي: ”پاڪ آهي اها ذات، جنهن پنهنجي ٻانهي (حضرت محمد صلي الله عليه وسلم) کي رات جي هڪ پهر ۾ مسجد حرام (ڪعبه الله شريف) کان ”مسجد الاقصي“ ڏانهن آندو“ هي معراج شريف متعلق ذڪر آهي.

”صخرا“ يا پاڪ چوٽي بابت عام راءِ آهي ته اها ڌرتي جي وچ تي واقع آهي ۽ هيءُ اها ئي جاءِ آهي جتي حضرت ابراهيم عليه السلام کي پنهنجي پهريئي فرزند جي قرباني ڪرڻ جو الهام ٿيو هو. موجوده قبو سن ۷۱۰ ع ۾ اموي خليفن عبدالملڪ بن مروان ۽ وليد بن عبدالملڪ طرفان تعمير ٿيو. تخت سليمان، قبة الصخرا ۽ مسجد الاقصي کان علاوه بيت المقدس ۾ مذهبي تبرڪات؛ هيڪل سليمان ۽ وغيره موجود آهن ۽ هي حرم پاڪ يهودين، عيسائين ۽ مسلمانن لاءِ هڪ جهڙو متبرڪ ۽ پاڪ آهي. تاريخي تفريعات جو ذڪر متعلق زمانن جي حوالي سان اڳتي ڪيو ويندو. هتي حضرت دائود عليه السلام جو ذڪر ختم ڪري سندس جليل القدر ۽ بي مثال فرزند ۽ جانشين حضرت سليمان عليه السلام جي ذڪر ڪرڻ جي ضرورت آهي.

حضرت سليمان بن دائود عليه السلام (۹۲۲ - ۹۶۲ ق.م)

بيت المقدس ۽ مسجد الاقصي جي باقاعده تعمير حضرت سليمان عليه السلام جي دور حڪومت ۽ نبوت ۾ ٿي، جيڪا کيس اسرائيلي ڪاهن نبي (apostle) حضرت ناثن (Nathan) جي معرفت ملي ۽ انهيءَ ۾ سندس

والده بائشيب جي دعا به شامل هئي. هو حضرت داوود عليه السلام جو ٻيون نمبر فرزند هو. تاهم ڪاهن - نبي نائن ۽ بيبي بائشيب حضرت سليمان عليه السلام کي تخت ۽ نبوت جو وارث قرار ڏنو ۽ سندس وڏي پيءُ ”عدوني جاہ“ بغاوت ڪئي جيڪا حضرت سليمان عليه السلام جي همت ۽ ڏاهپ سبب ناڪامياب ٿي.

حضرت سليمان عليه السلام يهودياہ ۽ اسرائيل جي گڏيل (متحدہ) رياست کي ان وقت جي دنيا جي عظيم طاقتن ايران، مصر وغيره سان برابري ۾ آندو. فرعون مصر جي ڌيءُ سان شادي ڪري ڏاج ۾ غزر (Gezer) جو مضبوط ڪنعاني قلعو حاصل ڪيائين جيڪو عبراني اسرائيلي يهودي ڪڏهن به هٿ ڪري نه سگهيا هئا ۽ مصر جي فرعون اهو قلعو ڪنعانيين (فلسطينين) کان فتح ڪيو هو. فنيقي (Phoenicians) انهيءَ زمان ۾ امير البحر ۽ دنيا جا پهريان بين الاقوامي تاجر هئا. حضرت داوود عليه السلام انهن سان صلح جو عهد نامو ڪيو هو. حضرت سليمان فونيقيين جي دارالحڪومت ”طاير“ (Tyre) ۾ سندن بادشاه ”حرام“ (Hiram) سان انهي عهدنامي جي تجديد ۽ توثيق ڪئي، ۽ سندن شراڪت سان يهودين جو بحري پيڙو تيار ڪيو، جنهن جي وسيلي پونج سمنڊ جي ڪناري ۽ ”عقابہ“ جي نار ۾ جديد اسرائيلي بندرگاه ايلات (Elath) جي قريب واقع ان وقت جي بندر گاه ايزون غبر (Ezion Ge-ber) کان مشرق قريب ۾ تجارتي سڙگرميون شروع ڪيون.

حضرت سليمان عليه السلام جي دور ۾ اسرائيلي تجارتي پيڙا ٽن سالن جي سفر تي روانا ٿيندا هئا. سون، چاندي، عاج، پولڙا ۽ مور سندن وڪر هئا، جن جي هو سوداگري ڪندا هئا. عبراني زبان ۾ قوفيم (Qophim) معنيٰ پولڙا ۽ تقيين (Tukkiyyin) معنيٰ مور، اصل ملباري زبان جا لفظ آهن، انهيءَ مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته حضرت سليمان عليه السلام جي دور (۹۲۲ - ۹۶۲ ق. م) ۾ فونيقيين ۽ اسرائيلين جو هند - سنڌ جي ساحلي علائقن سان تجارتي ثقافتي وهنوار هو.

”سليمان“ معنيٰ امن ۽ خوشحالي، يهودي ڪاهن نائن، حضرت سليمان عليه السلام کي ”جديد ياه“ جي نالي سان سڏيندو هو، جنهن

جي معنيٰ آهي الله جو پيارو. هو وڏو ڏاهو انسان هو. پکين پسن ۽ جيب جئين جي ٻولي حضرت دائود عليه السلام ڄاڻندو هو، جو اهي سندس راڳ ساز تي مفتون هئا ۽ انهن ٻولين جي ڄاڻ حضرت سليمان عليه السلام کي کانئس ورثي ۾ ملي. مزيد هوائن تي قدرت ۽ جنن ۾ مقبوليت عطا ٿيس. اسم اعظم واري منڊيءَ جو قصو ڪيلن جي ڪهاڻي، ملڪه سبا، يمن جي راڻي، هد هڊ پکي، جن جي طرفان حڪم مطابق ملڪه سبا (بيبي بلقيس) کي سندس تخت سميت ڪڍي اچي حاضر ڪرڻ، سندس اطاعت، شيشي جي محل ۾ شادي، اهي سڀ واقعا محض لوڪ داستان، روايتي رومانوي قصا يا مذهبي قصيدا ڪونه آهن، بلڪ انهن جي پاڪ ڪتابن ۽ همعصر تاريخي شواهدن مان تصديق ٿئي ٿي. هتي انهن جو ذڪر طوالت سبب ترڪ ڪجي ٿو.

تاريخ جو اهم نقطو هي آهي ته حضرت سليمان عليه السلام جو جيد نبي ۽ مصلح قائد حڪمران کي به يهودي عالمن تنقيد جو نشانو بڻيو آهي ۽ مٿس تراشي ڪئي آهي؛ بائبل مقدس جي باب ۱. بادشاهن ۾ ڄاڻايل آهي ته ”..... بادشاهه سليمان، فرعون جي ڌيءَ کان علاوه گهڻين ڌارين زالن کي به پيار ۽ ڇوڪرو ڏنو هو، يعني موآبي، ادومي، صيدائي، حثي (هتي) زالن کي به. هي انهن مان مان هيون جن جي نسبت ۾ خداوند پني اسرائيل کي چيو هو ته اوهين نه منجهه نه وڃجو ۽ نه اوهان منجهه اچن“ نه ته ضرور هو اوهان جون دليون پنهنجن معبودن ڦيرائينديون؛ انهن سان سليمان محبت رکڻ لڳو ۽ هن کي ست سو زالن هيون جي شهزاديون هيون ۽ ٽي سو سريٽيون هيس ۽ انهن هن جي دل ڦيرائي ڇڏي. ڇاڪاڻ جو هيئن ٿيو ته جڏهن سليمان ٻڌو ٿيو تڏهن سندس زالن دل ڦيرائي ٻين معبودن ڏي ڪئي. ۽ هن جي دل خداوند، سندس خدا سان اهڙي ڪامل نه هئي جهڙي سندس پيءُ دائود جي هئي..... سليمان يروشليم جي اڳيان جيڪو جبل آهي تنهن ۾ موآب جي بت ”ڪموس“ لاءِ ۽ بني عمون جي بت ”مولڪ“ لاءِ هڪڙي مٿانهن جاءِ جوڙائي ۽ ساڳي طرح هن پنهنجي سڀني ڌارين زالن جي لاءِ ڇاڻيون جوڙايون، جي پنهنجي پنهنجي معبودن جي لاءِ (اتي) لوڻان سازينديون ۽ قربانيون ڪنديون هي.

۽ خداوند سليمان تي ڪا وڙيو، ڇا لاءِ جو سندس دل خداوند، اسرائيل جي خدا، کان ڦري وئي هئي.... (۱ - ۱۱)

انسائيڪلو پيڊيا برتانيڪا جو مدير ٿي ڪي چين (I K Chyne) ان طور تي ڄاڻائي ٿو ته سولومن (حضرت سليمان عليه السلام) گھڻن حدن جو پوڄاري (Polytheist) نه هو. بائيبل مقدس جي متن ۾ انهن کي شامل ٿيڻ انهي بابت وضاحت ڪندي لکي ٿو ته ” اهو ڪافي حد تائين ممڪن آهي ته ” سولومن “ کي متعدد اسرائيلي ۽ غير اسرائيلي زالون هيون، ليڪن هن انهن سڀني لاءِ قربان گاه ڪونه جوڙايا هئا ۽ نه پنهنجي زالن جي ديوتائن جي پرستش ڪي ” ياهويه “ جي عبادت سان گڏايو هئائين. (ص ۵۱، ۴۶۸۹ Col)

يهودين حضرت سليمان جي شان شوڪت کي شيطاني قوتن سان به ملڪ ڪيو ٿي، تاهم جيئن مٿي ڏيکاريو ويو آهي خود بائيبل مقدس جي عالمن اهڙن من گهڙت ڳالهين ۽ الزامن کي هاڻي رد ڪيو آهي جڏهن ته ۱۰. ذهن صديون اڳ نازل ٿيل آخري الهامي ڪتاب قرآن شريف ۾ انهن جي نسخ ترديد ٿيل آهي؛ ارشاد باري تعاليٰ آهي ته: ” اسان داوود کي سليمان عطا ڪيو، واه جو ڀلو ٻانهو هو ۽ تحقيق رجوع ٿيندڙ هو..... ۽ هيءُ ۱۱. وقت آهي ته اسان سليمان جي آزمائش ورتي ۽ سندس تخت تي هڪڙو بي جان بوتو (ديوتائي بت) وهاريو سين پر هو خدا ڏي رجوع ٿيندو رهيو. سليمان دعا گهري ته اي منهنجا پروردگار! مون کي پناه ۾ رک، ۽ اهڙي حڪومت عطا ڪر جهڙي مون کان پوءِ ڪنهن کي به نه سونهي ... پوءِ اسان هوا کي هن جي تابع ڪيو جا سندس حڪم موجب جنهن طرف چاهيندو هو انهي طرف لڳندي هئي (بحري جهاز راني ۾ مدد ڪندي هئي) شيطان جي عمارتون ٺاهيندا هئا (تعميرات جي ڪم تي مقرر ڪيل جن) سمند ۾ ٻيون هندا هئا (ماهيگيري ۽ موتين جي دستيابيءَ لاءِ) ۽ پيا جيڪي زنجيرن ۾ جڪڙيل هوندا هئا، هيءُ اسان جي عطا آهي، پوءِ احسان طور ڏئي ڇڏين يا بي حساب دولت گڏ ڪري پاڻ وٽ رکن ۽ يقيناً هن (حضرت سليمان عليه السلام) کي اسان وٽ (ويجهڙائي جو) وڏو درجو مليل هو، ۽ (کيس) سهڻي جاءِ مليل آهي. ” (سورة ص ۴۰ - ۴۸ - ۲۸)

” سورة النمل ” ۾ حضرت سليمان عليه السلام جي مافوق الفطرت صلاحيتن جو مزيد ذڪر ڪيل آهي: ” اسان دائود ۽ سليمان کي علم ڏنو. هنن ٻنهي چيو ته خاص ساراه انهيءَ الله جي لاءِ آهي. جنهن اسان کي پنهنجي مومن ٻانهن مان گهڻن کان وڌيڪ علم وارو ۽ وڌيڪ نيڪ ۽ صالح ڪيو آهي ۽ وڌيڪ نعمتون عطا فرمايون آهن ۽ سليمان دائود جو وارث ٿيو ۽ چيائين ته اي انسانو! اسان کي پڪين جي ٻولي سيکاري وئي آهي ۽ اسان کي هر شيءِ مان ڪجهه نه ڪجهه عطا فرمايو ويو آهي. بيشڪ اهو الله ۽ فضل آهي ۽ سليمان جي لاءِ جنن، انسانن ۽ پڪين جا لشڪر گڏ ڪيا ويا ۽ انهن کي قطارن ۾ باضابطا انتظام هيٺ رکيو ويو ” (سورة النمل ۱۷ . ۱۵)

(۲۸ :

ساڳئي سورة ۾ حضرت سليمان عليه السلام جي لشڪر جو ڪيلن يا ڪولين جي ماڻريءَ منجهان لنگهڻ ۽ حضرت سليمان عليه السلام ڪيلن (ڪولين) جي پاڻ ۾ ڪيل گفتگو سمجهي، انهي جو ذڪر ڪيل آهي ” هڪڙي ڪيل (ڪولي) چيو ته اي ڪيلون (ڪوليون) پنهنجي رهڻ وارن هنڌن (ٻرن) ۾ گهڙي وڃو متان سليمان ۽ سندس لشڪر، بيخبريءَ ۾ اوهان کي لتاڙي وڃن. پوءِ انهن جي ڳالهه تي هو (حضرت سليمان عليه السلام) مرڪيو ۽ چيائين ته اي منهنجا پروردگار! مون کي توفيق ڏي ته آءٌ تنهنجي انهيءَ احسان جي شڪر گذاري ڪيان (۱۹ .

(۲۸ : ۱۸

قوم سبا ۽ ملڪ سبا

” ملڪ سبا ” (يسي بلقيس) جو قصو به ساڳي سورة ۽ سورة سبا ۽ ٻين سورتن ۾ بيان ڪيل آهي، جيڪو ڪنهن لوڪ ادب جي داستان ۾ لوڪ ڪهاڻي کان وڌيڪ تاريخي حيثيت رکي ٿو ۽ اهو هڪ تاريخي واقعو آهي، جيڪو جديد سائنسي تحقيق جي قابل آهي. ڏکڻ اولهه عربستان ۾ ملڪ يمن ۾ بني اسرائيل يهودين جي (ڏهين صدي قبل مسيح ۾) همعصر متمدن ۽ خوشحال قوم آباد هئي، جنهن کي قوم ” سبا ” جي

سان ياد ڪيو وڃي ٿو. هن علائقي يمن، جي آثار قديمه ۾ تقريباً ٽي هزار ڪٽنبه دريافت ڪيا ويا آهن جيڪي هن قوم جي تاريخ تي روشني وجهن ٿا. "صرواح" جا ڪنڊر، جيڪي مارب جي بند (ڊيم) جي آثار قديمه کان اولهه برف آهن، اتي سبا قوم جو تخت گاهه هو، بادشاهه کي "مڪرب سبا" سڏيندا هئا. انهي دور ۾ مارب بئمر (بند) جا بنياد رکيا ويا، جيڪي هڪ نئي پٺيان ايندڙ بادشاهن وسيع ڪيا، اهوزمانو اندازاً ۱۱۵-۱۵۰ ق. م حو، جڏهن ته حضرت سليمان ۽ بيبي بلقيس، ملڪه سبا، جو زمانو انهي کان اڳ جو آهي. انهيءَ جو مطلب ته بيبي بلقيس ۽ قوم سبا جي طرفان يهودي قوم جي اطاعت ۽ مذهبي پيروي اختيار ڪرڻ بعد، هي قوم بدستور يمن ۾ برسرِ اقتدار رهي. يوناني مورخ اسٽرابو (Strabo) لکي ٿو ته سبا دوم جا ماڻهو سون ۽ چانديءَ جا ٿانو (برتن) استعمال ڪندا هئا، ۽ سندن گهرن ۾ چتين پتين ۽ دروازن تي عاج، سون چاندي ۽ جواهرن جي جڙاوت ڪيل هوندي هئي. پليني پنهنجي دورِ بابت لکي ٿو ته روم ۽ فارس (ايران) جي دولت سندن طرف وهندي ٿي رهي ۽ هن وقت هيءَ دنيا جي سڀني کان وڌيڪ مالدار قوم آهي. آرميڊورس لکي ٿو ته عام ٻارڻ جي ڪاٺيءَ بجاءِ "اچيني، صندل ۽ ٻئي خوشبودار ڪاٺ کي ٻارڻ ٿا، يوناني مورخ لکن ٿا سندن علائقي جي ساحل سان لنگهندي تجارتي جهازن تائين خوشبو ايندي هي ٿي. سندن تعميراتي ڪمالات ۾ "قصر غمدان" بيحد مشهور آهي؛ "صنعا" جي بلند پهاڙين تي، تاريخ ۾ پهريون دفعو، هڪ ويهه منزلي عمارت جنهن جي هر منزل ۲۶ فوٽ اوچي هئي، سبا قوم جي تعميراتي فن، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جي شاهد آهي. (اسلامي انسائيڪلوپيڊيا ص ۹۲۵)

هن فني ۽ سائنسي ڪمالات جي مقابلي ۾ حضرت سليمان عليه السلام جي طاقت ۽ حرفت ميدان ۾ آئي؛ قرآن شريف مطابق قصو هيئن شروع ٿيو جو هڪ دفعي حضرت سليمان عليه السلام "پکين جي حاضري ورتي ۽ چيائين ته ڇو هڏ پکي نظر نه ٿو اچي يا هو غير حاضر آهي؟ کيس سخت سزا ڏيندس، يا کيس ڪهاڻي ڇڏيندس، يا (نه ته) مون وٽ ڪا پڌري نشاني پيش ڪري (ته هو منهنجي اجازت کان سواءِ ڪهڙي ڪم سان ويو هو) پر "هڏ هڏ" گهڻي دير نه لائي ۽ (اچي) چيائين ته مان اهو

(ملڪ) ڏسي ۽ گهمي ڦري آيو آهيان جيڪو تو نه ڏٺو آهي ۽ نه گهميو آهي ۽ مان "سبا" (شهر) منجهان سڄو احوال هٿ ڪري تو وٽ ڪڍي آيو آهيان. مون ڏٺو ته اتي هڪ عورت عوام تي حڪومت هلائي رهي آهي ۽ هن کي هر شيءِ موجود ڪري ڏني وئي آهي ۽ کيس هڪڙو وڏو شاندار تخت آهي ۽ ڏنڊ ته پاڻ (ملڪ سبا) ۽ سندس رعيت، خدا کي ڇڏي سج کي سجدو ڪري رهيا آهن..... (اهو ٻڌي حضرت سليمان عليه السلام) چيو ته چڱو ڏسنداسين ته سج چيو اٿئي يا ڪوڙ ٿو ڳالهائين: منهنجو هي خط ڪڍي وڃ ۽ انهن (سبا قوم وارن) جي اڳيان وڃي اڇلا ۽ پوءِ انهن کان پري ٿي بيٺه ۽ ترسي ڏس ته ڪهڙو جواب ٿا ڏين، (اهو خط ملڪ سبا جي اڳيان اچي هيٺ ڪريو) هن چيو ته اي (سبا قوم جا) اميرو! مون کي هڪ بيحد شاندار خط مليو آهي. اهو سليمان جي طرف کان آهي ۽ انهيءَ ۾ لکيل آهي ته الله جي نالي سان شروع ٿا ڪيون جو ڏاڍو مهربان ۽ وڏي رحم وارو آهي. توهان منهنجي مقابلي ۾ وڏائي ۽ سرڪشي نه ڪجو، بلڪ فرمايو ڏاڍا ڀڄي مون وٽ اچي حاضر ٿيو..... اي اميرو! مون کي پنهنجي راءِ کان واقف ڪريو..... اميرن سردارن چيو ته اسين وڏي طاقتور ۽ سخت ويڙهاڪ آهيون. معاملو تنهنجي هٿ ۾ آهي، خيال ڪري ڏس ته ڪهڙو حڪم ٿي ڏين. چيائين ته بادشاهه جڏهن ڪنهن ملڪ ۾ گهڙن ٿا، تڏهن ان کي تباه ڪري ٿا ڇڏين ۽ ان ملڪ جي عزت وارن ماڻهن جي بي عزتي ڪن ٿا، ائين ئي ڪندا آهن، سو آءُ هيئن ئي ڪيان جو هنن ڏانهن ڪو هديو (تحفا تحائف) ٿي موڪليان، پوءِ ڏسان ايلچي ڪهڙو جواب ٿا آڻن، پوءِ (اهي ملڪ سبا جا ايلچي) جڏهن سليمان وٽ آيا، تڏهن سليمان چيو ته ڇا توهان مون کي دنيا جي دولت تي هرڪايو ٿا، الله مون کي جيڪي عطا ڪيو آهي، سو جيڪي اوهان کي ڏنو اٿس، انهيءَ کان گهڻو بهتر آهي..... (پوءِ حضرت سليمان پنهنجي دربار جي اميرن کي) فرمايو ته منهنجا امير سردارو! اوهان منجهان ڪير هن (ملڪ سبا) جو تخت ڏني، انهي کان اڳ مون وٽ پهچندو جو هو مون کي تسليم ڪن؟ جن منجهان هڪڙي طاقتور جن چيو ته اوهان پنهنجي دربار برخواست ڪندا ان کان گهڻو تهنجه اوهان جي خدمت ۾ اچي پيش ڪندس، هڪڙي

(بئي شخص) جنهن وٽ ڪتاب جو علم هو، تنهن چيو ته آءُ اهو تخت اک چنپ ۾ کڻي ايندس، پوءِ جڏهن انهي تخت کي پنهنجي اڳيان ڏٺو، تڏهن چيائين ته سندس تخت جي شڪل شبيهه مٿاڻي ڇڏيو، پوءِ ڏسان ته هو هدايت حاصل ڪري ٿي يا انهن مان آهي جيڪي هدايت حاصل نه ٿا ڪن. پوءِ جڏهن (ملڪ سبا حضرت سليمان عليه السلام وٽ) پهتي، تڏهن کانس پڇيو ويو ته ڇا هيءُ تخت تنهنجو آهي؟ چيائين ته تحقيق اهو آهي ۽ اسان کي انهيءَ جي خبر اڳتي هلي ۽ اسان تسليم ڪيون ٿا..... پوءِ هن کي چيو ويو ته شاهي محل ۾ هل، پوءِ جيڪي ڏٺائين تنهن کي پاڻيءَ جو دٻو سمجهيائين ۽ (پاڇا ڪنجي) پنيون ظاهر ڪري وڌائين. (حضرت سليمان عليه السلام کيس) چيو ته هي شيشي جي پڙجن مان ٺاهيل محل آهي..... (سورة النمل ۴۴: ۲۰، ۲۷)

هنن آيتن ۾ فني ۽ فڪري نقطا سمايل آهن؛ اهو معلوم ٿي نه ٿو سگهي ته ملڪ سبا جو تخت طاقتور جن کڻي آيو هو، يا صاحب علم الڪتاب اهو ساعت ۾ اٿي حاضر ڪيو هو. علم الڪتاب جو صاحب، ماهر طبيعيات ٿي سگهي ٿو، جنهن کي نور جي حرارت يا روشني جي رفتار سان مقناطيسي بجلي جي ذريعي اهڙي ڪم ڪرڻ جي صلاحيت حاصل هئي. ڪجهه مفسرين جي راءِ آهي ته هي هڪ معجزو هو ۽ ڪجهه سمجهن ٿا ته مدت بيان اصطلاح آهي ۽ انهيءَ کي حقيقي عرصو سمجهڻ نه گهرجي، تاهه قوم سبا جي فني ۽ سائنسي ترقي جي مدنظر، قرآني آيتن کي ساڻس جي روشني ۾ ڏسڻ گهرجي. انهيءَ سلسلي ۾ سورة الانبياءَ ”جي هيءَ آيت ڌيان ۾ رکجي؛“ اسان دائود کي اوهان (بني اسرائيل) لاءِ زره ٺاهڻ جو هنر سيکاريو..... ۽ اسان سخت هوائن کي به سليمان جي تابع ڪري ڇڏيو (۸۱، ۸۰: ۲۱)

انهيءَ آيت کي سورة سبا جي هن آيت سان پڻي ڏسجي: ”... سليمان جي لاءِ هوا، جنهن جي صبح ۽ شام جو سفر هڪ مهيني جي مسافريءَ جي برابر هو. اسان سندس لاءِ پگهريل پتل جو چشمو وهايو (جنهن مان تانو ٿپا ٺاهيا ويا) جن سندس رب جي حڪم سان سندس اڳيان ڪم ڪندا هئا..... سندس لاءِ جيئن چاهيندو هو، تيئن

جيستائين ان ۾ ٻيهر انگور ڦٽن، انهيءَ عرصي ۾ باغبان ٻڪرار جي ڌڻ مان کير ۽ ڏاس وغيره جو فائدو وٺندو رهي، ليڪن جڏهن انگور ٻيهر باغ ۾ ڦٽي اچن تڏهن ڌڻ ٻڪرار کي واپس ڪري. حضرت دائود عليه السلام کي اهو مشوره بيحد پسند آيو (اسلامي انسائيڪلوپيڊيا ص ۹۵۲)

حضرت سليمان عليه السلام جي سياڻپ جو هڪ ٻيو مثال مغربي ادب جي بنياد تي ٺاهيل هڪ فلم ” سولومن “ ۾ هن طرح ڏيکاريو ويو آهي ته جنگ دوران سندس سمورا سپاهي مارجي وڃن ٿا ۽ فقط ٻارنهن ساٿي باقي بچن ٿا ۽ ٻئي طرف هڪ مڪمل طور تي مسلح ۽ مضبوط فوج سندن تعاقب ۾ آهي. سولومن سج لهڻ کان اڳ هڪ اهڙي پهڙي جي پٺيان پناهه وٺي ٿو، جنهن جي اڳيان هڪ ٻي ننڍي پهڙي آهي ۽ ٻنهي جي وچ ۾ هڪ وڏي ڪاهي آهي. رات وڏي پهڙي جي پٺيان گذاري صبح جو سج نڪرڻ وقت پنهنجي ۱۲ ساٿين کي پهڙي جي چوٽي تي چاڙهي مخالف لشڪر کي پنهنجو ڏس ڏئي ٿو، جيئن اهو وڏو لشڪر رت گاڏين ۽ گهوڙيسوارن، پيادن ۽ تير اندازن سميت مٿس حملہ آور ٿي ننڍي پهڙي جي چوٽي وٽ پهچي ٿو، سولومن پنهنجي ساٿين کي چمڪندڙ فولادي ڍالون سج طرف سڌيون ڪرڻ جو حڪم ڏئي ٿو، ٻئي طرف چمڪندڙ فولادي ڍالن جو عڪس حملہ آورلشڪر جي اکين تي پوي ٿو ۽ ڪاهي ڏسڻ بغير سمورو لشڪر انهي ڪاهيءَ ۾ ڪري تباھ ٿي وڃي ٿو. اهڙا ٻيا به ڪيترا واقعا مختلف ذريعن ۾ موجود آهن.

نبوت ۽ نصب العين:

حضرت سليمان عليه السلام جي نبوت جي تصديق بائيبل مقدس ۽ قرآن شريف ۾ ڪيل آهي. تاهم سندس قوم بني اسرائيل جي يهودين جو رد عمل منفي رهيو آهي جيڪو مصدق ذريعن جي مطالعي مان بار بار نظر اچي ٿو، بيت المقدس ۾ حضرت دائود عليه السلام جي بنياد رکيل هيڪل جي تعمير جو ڪم، حضرت سليمان عليه السلام جي چاليهه سالن جي حڪومت دوران آخري وقت تائين جاري رهيو، سندس نصب العين پنهنجي

توم جي عسڪري، معاشي، سفارتي ۽ روحاني ترقي هو، جنهن جي سرانجاميءَ جو ثبوت يروشليم جي يهودي حڪومت جو ڪانئس پوءِ به پنج صديون، باوجود نفاق ۽ اخلاقي ڪمزورين جي، قائم رهڻ آهي.

وفات:

حضرت سليمان عليه السلام انداز سن ۹۲۲ ق. م قاري، ۵۳ يا ۶۲ سالن جي عمر ۾، انهي حالت ۾ وفات فرمائي، جو جن هيڪل جي تعمير ۾ مشغول هئا ۽ پاڻ پنهنجي عصا تي ٽيڪ ڏئي بيٺا هئا ته دم پرواز ڪري ويو، ليڪن جن سمجهندا رهيا ته هو زنده آهي ۽ بيٺو سندن ڪم ڏسي، تان ته ڪم مڪمل ٿي ويو، پر پوءِ به جن ۽ ٻين کي تڏهن خبر پئي جڏهن هڪ ڪيڙي حضرت سليمان جي لٽ کي کائي پورو ڪيو ۽ اها ڀڄي پئي جنهن ڪري حضرت سليمان عليه السلام جي ميت هيٺ ڪري پئي، جيڪڏهن صحيح وقت تي جن کي حضرت سليمان جي وفات جي خبر پوي ها ته هو ڪم بند ڪري هليا وڃن ها ۽ هيڪل جي تعمير نامڪمل رهجي وڃي ها. قرآن شريف ۾ انهي آخري واقعي جو ذڪر هن لفظن ۾ ڪيل آهي: ”پوءِ جڏهن اسان هن (حضرت سليمان عليه السلام) تي موت جو حڪم صادر ڪيو، تڏهن ڪنهن هن جي موت جي خبر ڏني، سواءِ هڪڙي جيت جي، جو سندس لٽ کي کائي رهيو هو، پوءِ جڏهن ڪري پيو تڏهن جن کي معلوم ٿيو..... ته جيڪڏهن اسان کي انهيءَ غيب جي خبر هجي ها ته اسان هن خوار ڪندڙ عذاب ۾ نه ترسون ها. (سورة سبأ، ۱۴: ۳۴)

بني ادوم

حضرت ايوب عليه السلام

باب (Job) يا حضرت ايوب عليه السلام جو اصلي نالو صديق بن زارح هو. سندس قبيلو بني اسرائيل مان نه هو، ڇاڪاڻ ته هو حضرت يعقوب عليه السلام عرف اسرائيل جي ڀاءُ عيسو بن اسحاق عليه السلام جي نسل ”بني ادوم“ مان هو، سندس والده حضرت لوط عليه السلام جي ڌيءُ هئي، سو ممڪن نه آهي جيئن ابن عساڪر جي حوالي سان اسلامي انسائيڪلوپيڊيا ۾ ڄاڻايو ويو آهي (ص ۲۷۵) ليڪن انهي جو مطلب ائين ٿي سگهي ٿو ته سندس والده حضرت نوح عليه السلام جي ڪنهن ڌيءُ جي نسل مان هئي، توريت مقدس جي اڪثر شارحين جي راءِ آهي ته حضرت ايوب عليه السلام عربي النسل هو.

انسان جي تاريخ ۾ حضرت ايوب عليه السلام صبر ۽ رضا الاهي تي راضي رهڻ جو هڪ بينظير مثال آهي. هو بي انتها دولتمند هو ۽ انهي سان گڏ وڏو سخي مرد هو. غريبن ۽ مصيبت جي ماريل انسانن جو هڏوڪي ۽ مددگار هو. وڏو مهمان نواز رئيس هو ۽ ڌارين پناه گزيبن ۽ مسافرن جي لاءِ اجهو ۽ آسرو هو.

زمانو ۽ سرزمين

ڪجهه محققين، حضرت ايوب عليه السلام جو زمانو معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جنهن جي نتيجي ۾ ٻه مختلف زمانا ظاهر ٿين ٿا: پهريون زمانو ۱۰۰۰ ق. م کان ۷۰۰ ق. م جي درميان ڄاڻايو ويو آهي، جنهن جو مطلب ٿيو ته حضرت ايوب عليه السلام، حضرت داؤد عليه السلام ۽ حضرت يونس عليه السلام جي ادوار نبوت جي وچ واري عرصي دوران ٿي گذريو آهي. ٻيو زمانو ۱۵۰۰ ق. م کان ۱۳۰۰ ق. م جو

درميانو عرصو آهي، جنهن دوران حضرت موسيٰ، هارون ۽ يسع (جوشوا، يوشع بن نون (Joshua) عليهم السلام وچ مشرق ۾ بني اسرائيل جا انبياء ٿي گذريا. ” ڪتاب الانبياء“ ۾ امام بخاري، حضرت ايوب عليه السلام جو ذڪر، حضرت يوسف عليه السلام (۱۶۸۹ - ۱۷۹۹ ق. م) کان پوءِ ۽ حضرت موسيٰ عليه السلام (۱۵۷۱ - ۱۶۹۱ ق. م) کان اڳي ڪيو آهي. مولانا ابوالڪلام آزاد جي تحقيق مطابق، حضرت ايوب عليه السلام عربستان ۾ پيدا ٿيو، يا اتي نبي طور ظاهر ٿيو. سندس صحيفو، ” ڪتاب ايوب“ قديم عربي زبان ۾ لکيل هو، جنهن جو عبراني ترجمو حضرت موسيٰ عليه السلام ڪيو هو. (اسلامي : ص ۲۷۵) انهن تحقيقي بيانن جي مد نظر، قرين قياس آهي ته حضرت ايوب عليه السلام سرزمين عرب جو پيغمبر هو، ۽ سندس زمانو حضرت يوسف ۽ حضرت موسيٰ عليه السلام جي وچ واري عرصي ۱۵۷۱ - ۱۶۷۹ ق. م دوران ٿي گذريو. سندس قوم حوران جي علائقي ۾ آباد هئي، جيڪو قوم عاد جي علائقي وانگر عرب شام سرحد تي واقع هو.

نبوت:

اسرائيلي ادب ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته حضرت ايوب عليه السلام جي سخاوت ۽ پارسائي ڏسي، شيطان سندس آزمائش لاءِ الله تعاليٰ کان اجازت طلب ڪئي، جيڪا مرحليوار تن آزمائشن وٺڻ لاءِ ڏني وئي. پهرين آزمائش ۾ سندس سمورو مال اسباب ختم ٿي ويو، ٻي آزمائش ۾ سندس سڄو مال اولاد مري ويو ۽ ٽين آخري آزمائش ۾ سندس پورو جسم ڦٽڻ، ڦرڙين ۽ زخمن ۾ وڃي ويو ۽ ان ۾ ڪيترا پشجي ويا. پاڙي اوڙي وارن کيس ڪافي هڪ گند جي ڍير تي اچلائي ڇڏيو. ان وقت سندس زال کانسواءِ ٻيو ڪوبه پرداخت ڪرڻ لاءِ انسان موجود نه هو. حضرت ايوب عليه السلام شروع کان وٺي هنن آزمائشن ۾ صبر ۽ رضاالاهي تي راضي رهڻ واري اصول تي ثابت قدم رهيو ۽ ڪڏهن به شڪايت يا برهميءَ جو اظهار نه ڪيائين، شيطان هارائي ويو، انسان کٽي ويو. تڏهن وحي ذريعي، حضرت ايوب عليه

السلام کي الهام ٿيو ته قريب واقع پاڻيءَ جي چشمي ۾ وڃي غسل ڪر. هن اهو پاڻي پيتو ۽ ان سان وهتو ۽ جلد تندرست ٿي ويو. آزمائش پويان پير ڪيا. صحت بعد سندس گهر واريءَ مان وري اولاد جي ڪثرت ٿي ۽ ويل مال اسباب ٻيهر بڻو ٿي مليس. (اسلامي ص ۲۷۶) قرآن شريف مان انهيءَ حقيقت جي هن لفظن ۾ تصديق ٿئي ٿي..... " ۽ ايوب هن پنهنجي رب کي پڪاريو ته مان ڏڪن ۽ مصيبتن ۾ مبتلا ٿي ويو آهيان اي منهنجا رب ! تون ئي تمام رحم ڪندڙن کان وڌيڪ رحم وارو آهين؛ پوءِ اسان سندس پڪار ٻڌي ۽ جن ڏڪن ۾ پئجي ويو هو سي اسان لاهي ڇڏيا اسان سندس گهر وري آباد ڪيو ۽ ان سان گڏ انهن جهڙا ٻيا به ڪرم ڪيا... " (سورة الانبياء ۸۴ . ۸۳ : ۲۱)

شيطان جي ڪاروائي ۽ چشمي وغيره جو ذڪر پڻ قرآن شريف ۾ موجود آهي: " ۽ اسان جي ٻانهي ايوب جو قصو ياد رک جنهن پنهنجي رب کي پڪاري چيو ته شيطان مون کي رنج ۽ تڪليف ۾ وڌو آهي: (کيس الهام ڪيوسين ته) پنهنجو پير (زمين تي) هن ! اهو وهنجڻ لاءِ پاڻي اٿئي، جو ٿڌو ۽ صحت بخش آهي ۽ پيڻ واسطي به سٺو آهي ۽ اسان هن کي ٻار ٻچا ۽ ڪٽنب عطا ڪيو، بلڪ ٻيڻو عطا ڪيو. (۽ کيس حڪم ڪيوسين ته) پنهنجي هٿ ۾ ڪجهه گاه ڪڍ ۽ ان سان مار ۽ نه ڀڄ (بيماري ۽ آزمائش وقت حضرت ايوب عليه السلام پڪو پهه ڪيو هو ته حضرت آدم عليه السلام وانگر زال جي دل نه رکنديس، بلڪ کيس مار ڏينديس، سو اهو پهه پوري ڪرڻ ۽ ارادي کي نه ٽوڙڻ لاءِ رسمي طور نرم گاهه جي ٻوڙي سان زال کي هلڪي ضرب رسائڻ لاءِ هي ارشاد ٿيو) بيشڪ اسان کيس صابر ۽ ثابت قدم ڏٺو. هو ڪهڙو نه چڱو ٻانهو هو يقيناً هو، هر حالت ۾ (پنهنجي رب ڏانهن) رجوع ڪندڙ هو " (سورة ص ۴۴ - ۴۱ . ۳۸)

حضرت ايوب عليه السلام جو ڪتاب، بائيبل مقدس جو هڪ حصو آهي، جنهن ۾ سندس احوال هن طرح بيان ڪيل آهي: " عوض جي ملڪ ۾ هڪڙو ماڻهو هو، جنهن جو نالو ايوب هو، اهو ڪامل ۽ سچو هو ۽ خدا کان ڊڄندو هو ۽ بچڙائيءَ کان پاسو ڪندو هو ۽ هن کي ست پٽ ٿيڻون هيون. هن جو مال ملڪيت ست هزار رڍون، ٽي هزار اٺ ۽ پنج سو ڏانڊن

جا جوڙا ۽ پنج گڏهيون ۽ تمام وڏو ڪٽنب هوس، انهيءَ ڪري اهو ماڻهو
 اڀرندي جي سڀن رهندڙن مان سڀ کان وڏو (ماڻهو) هو.... هائي هڪڙي
 ڏينهن هيئن ٿيو جو..... خداوند، شيطان کي چيو ته منهنجي ٻانهي ايوب
 جي باري ۾ تو ڪهڙو ويچار ڪيو آهي؟..... تڏهن شيطان.... چيو ته
 ايوب ڪو مفت خدا کان ٿو ڊڄي ڇا؟..... پنهنجو هٿ ڊگهو ڪر ۽
 جيڪي وٽس آهي تنهن کي ڇهه ته پوءِ هو پاڻهي تنهنجي منهن تي توکي
 ڇڏي ڏيندو ۽ خداوند شيطان کي چيو ته ڏس، جيڪي هن وٽ آهي، سو
 سڀ تنهنجي اختيار ۾ آهي، رڳو هن جي جان تي تون پنهنجو هٿ نه کڻجانءِ
 ۽ هڪڙي ڏينهن هيئن ٿيو جو..... ڏاندن پئي هر ڪاهيا..... ته
 سبا (ڏکڻ اولهه عربستان، يمن جي قديم قوم) جا ماڻهو ڪاهي اچي انهن
 تي پيا. (قاصد چيو ته) اهي ڊگا ڪاهي ويا، هاڻو انهن تنهنجي نوڪرن کي
 ترار جي ڌار سان ڪهي ڇڏيو آهي ۽ رڳو آءٌ بچي نڪتو آهيان.... پوءِ ٻيو به
 هڪڙو (ماڻهو) آيو ۽ چوڻ لڳو ته خدا جي باهه آسمان (وچ) مان ڪري
 آهي ۽ رين کي ۽ نوڪرن کي ساڙي ڇٽ ڪري ڇڏيو اٿس... ٻئي به
 هڪڙي (ماڻهو) اچي چيو ته ڪسدي (ڪسدين جا بني اسرائيل) تي
 توليون ڪري ڪاهي اچي اٿن تي پيا ۽ انهن کي وٺي ويا ۽ نوڪرن کي ترار
 جي ڌار سان ڪهي ڇڏيو اٿن..... ٻيو به هڪڙو (ماڻهو) آيو ۽ چوڻ
 لڳو ته تنهنجي پٽن ۽ ڌيئرن..... ماني پئي ڪاڌي ۽ شراب پئي پيتو ته
 بيابان کان سخت واءُ آيو (باد سمور، مومتار لڪ ۽ جهولو لڳو يا
 سخت طوفان لڳو) ۽ گهر جي چئني ڪنڊن کي اهڙو لڳو جو اهو (تنهنجو
 گهر) انهن جوانن (تنهنجي پٽن ۽ ڌين) تي ڪري پيو ۽ اهي مري
 ويا..... تڏهن ايوب اٿيو ۽ پنهنجي ڪپڙا ٽاڙيائين ۽ پنهنجو مٿو
 ڪوڙيائين ۽ زمين تي ڪري سجدو ڪرڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو ته آءٌ پنهنجي ماءُ،
 جي پيٽ مان اگهاڙو آيس ۽ وري به اوڏانهن اگهاڙو موٽي ويندس (قبر ۾)،
 خداوند ڏٺو ۽ خداوند موتائي ورتو آهي، شل خداوند جو نالو برڪت ڀريو
 هجي. انهيءَ ۾ ايوب گناهه نه ڪيو، نه بي عقلي ڪري خدا کي مهڻو
 ڏنو..... تڏهن شيطان خداوند کي چيو ته ڪل (چمڙي) جي عيوض
 ڪل، بلڪ جيڪي به ڪنهن انسان وٽ آهي سو. هو پنهنجي حياتي جي

عيوض ڏيندو..... تون پنهنجو هٿ وڌاءِ ۽ هن جي هڏ ۽ ماس کي ڇهه (لڳاءِ) ته هو توکي پاڻهي تنهنجي منهن تي ڇڏي ويندو..... ۽ ايوب کي پيرن جي ترين کان وٺي مٿي جي چوٽيءَ تائين سخت ڦرڙين جي تڪليف ڏنائين ۽ هن پنهنجي لاءِ هڪ ٺڪري ڪنئين، جنهن سان پاڻ کي پيو ڪرڙيندو هو ۽ هو خاڪ ۾ ويٺو هوندو هو. تڏهن سندس زال چيس ته، اڃا به تون پنهنجي سڃاڻيءَ تي قابو (قائم) رهندين ڇا؟ خدا کي ڇڏي ڏي ۽ مري وڃ ! پر هن چيس ته..... ڇا اسين خدا جي هٿان ڇڳائي قبول ڪريون، ۽ بوائي قبول نه ڪريون؟..... جڏهن ايوب جي دوستن.....

اليڦز تيماني ۽ بلدد سوخي ۽ صوفر نعماتي..... پاڻ ۾ فيصلو ڪيو ته وڃي هن ســان ڏک ونڊين ۽ هن کي تسلي ڏين ۽ هن کي نه سڃاڻئون..... هنن ڏٺو ته هن کي وڏو اهڃ هو. (بائيبل مقدس، پراڻو عهد نامو، ايوب جو ڪتاب ۲، ۱۳ - ۱: ۲)

حضرت انس رضه کان روايت آهي ته حضرت ايوب عليه السلام تيرهين سال مصيبت ۾ گذاريا (اسلامي - ص ۲۷۶) بقول طبري هن ۹۳ سالن جي عمر ۾ انهيءَ ساڳئي هنڌ وفات ڪئي، جتي هن پنهنجي سڄي حياتي گذاري هئي. ”سفر ايوب“ مطابق وفات وقت سندس عمر هڪ سو چاليهه سال هئي. والله اعلم بالصواب

حضرت يونس عليه السلام (متوفي ۷۸۵ ق-م)

دجله جي ڪناري موجوده شهر موصل جي قريب ”نينوا“ جو تاريخي شهر آباد هو جنهن جي آبادي هڪ لک ويهه هزار انسانن کان مٿي هئي ۽ آشوريه (Assyria) جي قديم شهنشاهيت جو حصو هئي. اها منظم شهنشاهيت، طغي اٿپلسر اول (Tigi Athpilasar - I) جي دور حڪومت (۱۱۰۰ - ۱۱۲۰ ق - م) ۾ وسيع ٿي. نائين صدي قبل مسيح ۾ اشورين جو مشهور بادشاهه اشور نذر پال (Asshur Nazar Pal) ۸۸۴ ق - م کان ۸۶۰ ق - م تائين، ٿي گذريو. سندس پٽ ۽ جانشين، شلمانيسر ثاني (Shalmanesar) جي دور حڪومت (۸۲۴ - ۸۱۰ ق - م)

۾ ” يروشليم “ جي شهر مان ابراهيم جي دين جو هڪ داعي، يوناه بن اميتائي (Jonah s/o Amittai) نينوا جي شهرين ڏانهن نبي ٿي آيو ۽ وحدانيت جي تبليغ ڪرڻ لڳو. ان وقت سندس عمر ۲۸ سال هئي. کيس عربي زبان ۾ يونس جي نالي سان ڄاڻايو ويو آهي.

قديم دنيا جي دستور مطابق ” نينوا “ جي ماڻهن به وحدانيت جي واٽ وٺڻ کان انڪار ڪيو، جنهن تي حضرت يونس عليه السلام ناراض ٿي انهن کي پٽيو ۽ بددعا ڪئي ته اڳين ڪافر قومن وانگر ورنڌڙ چاليهه ڏينهن ۾ مٿن الاهي عذاب نازل ٿيندو ۽ پاڻ شهر ڇڏي نڪري ويو. چاليهن ڏينهن بعد وريو ته نينوا جي شهر کي سالم حالت ۾ ڏٺائين، ويتر پنهنجي بددعا جي غير موثر ٿيڻ تي ڪاوڙجي واپس يروشليم طرف روانو ٿيو. هڪ ذريعي موجب هن جو ارادو ” ترسيس “ ڏانهن وڃڻ جو هو، بهرحال دجله جي ڪناري پيڙي ۾ سوار ٿيو ليڪن پيڙو وچ سير ۾ ڪن اندر ڦاسي پيو. عام وسوسي يا همي عقيدتي موجب مسافرن ۽ ملاحن چيو ته پڪ ڪو غلام پنهنجي مالڪ کان بغاوت ڪري فرار ٿيو آهي ۽ هن پيڙي ۾ سوار آهي. حضرت يونس عليه السلام چيو ته اهو نافرمان باغي غلام آءُ آهيان ليڪن هنن فال لڏي ۽ قرء اندازي ڪئي تي دفعا مسلسل قرء فال ” يوناه بن اميتائي “ يعني حضرت يونس عليه السلام جي نالي نڪتو ۽ هن کي ڪٿي دجله درياه جي وچ سير ۾ اچلائي ڇڏيائون، جتي هڪ مڇيءَ هن کي پڪڙي ورتو.

بائبل مقدس جي پراڻي عهدنامي ۽ نئين عهدنامي يعني انجيل مقدس ۾ ۽ قرآن شريف ۾ حضرت يونس عليه السلام جي حوالي سان مڃي جو ذڪر ڪيل آهي. برتانيڪا جي مدين جي راءِ مطابق جيئن ته عبراني (Hebrew) زبان ۾ مڇيءَ کي نينوا چئجي ٿو، تنهن ڪري حضرت يونس عليه السلام جي قصي ۾ هي لفظ محاوري طور استعمال ڪيل آهي، جنهن جي مراد اهو شهر آهي، جتي کيس قيد ڪيو ويو هو، (انسائيڪلوپيڊيا برتانيڪا ج ۱۲ ص ۷۰) انهيءَ جو اشارو ملڪ بدرڪيل يهودين طرف آهي جيڪي اچي ” بابل “ (اشوريه) ۾ پناهه گزين ٿيا هئا. خود اشوري به هڪ يهودي قبيلو هو، جنهن ۾ حضرت يونس عليه السلام تبليغ ڪري رهيو هو. بائبل مقدس ۾ ڄاڻايل جهاز جو سفر، يوناه جي مرضيءَ موجب

سندس سمند ۾ اڇلائين ۽ مڇي جو کيس ڳهي وڃڻ ۽ وري پڇتاءَ بعد سلامت نڪري اچڻ، ملڪ بدر اسرائيلي يهودين ڏانهن اشارو ڪن ٿا، جنهن ۾ طوفان ۽ ويرون ۽ سمند جو ترو، روايتي يهودي محاورا آهن، جيڪي اسرائيل تي بابلي بادشاهيت جي حملن، يهودين جي شڪست ۽ مغلوبي، بابل وارن جي وڏي مڇي واري ڏندڪٿا ۽ ان جي خلاف ڪاروائي، يهودي عالمن وٽ خداوند طرفان بديءَ جي خلاف مسلسل ڪاروائي ۽ نئين طرفان جهاد جي عمل کي ظاهر ڪن ٿا. حضرت عيسيٰ عليه السلام (انجيل مقدس مطابق) به دفعا حضرت يونس عليه السلام جو قصو ورجايو آهي، جنهن ۾ پنهنجي سفر جو احوال ۽ زماني جي ماڻهن جي لاءِ هدايت جو مفهوم رکيل آهي (متي ۴۱. ۴۰. ۱۲) قرآن شريف ۾ ائين ڄاڻايل نه آهي ته مڇي، حضرت يونس عليه السلام کي ڳڙڪائي وئي، ڇاڪاڻ ته ”التقمه“ لفظ جي معنيٰ عربي زبان ۾ ڳهڻ نه آهي، بلڪ ان جي معنيٰ چپن ۾ جهلڻ آهي؛ تاهه سورة ”الصفات“ جي هنن لفظن جو بالعموم ترجمو ڳهڻ جي لفظ سان ڪيو وڃي ٿو. فالتقمه الحوت..... پوءِ مڇي هن کي ڳهي وئي (ترجمو علامه علي خان ابڙو ص ۷۷۲ وغيره) انگريزي مترجم مولوي محمد علي معنيٰ ڪري ٿو So the fish drew him with its mouth يعني مڇيءَ پنهنجي وات سان هن کي ڊوهيو يا پنهنجي طرف ڇڪيو ۽ تفسير ڪندي لکي ٿو ته ”قرآن شريف ڪٿي به اهو نه ٿو ڄاڻائي ته يوناهه (حضرت يونس عليه السلام) کي مڇي ڳڙڪائي وئي، ڇاڪاڻ ته هتي استعمال ڪيل لفظ ”التقمه“ جو لازمي مطلب ڳڙڪائڻ نه آهي، بلڪ فقط ڇڪڻ يا وات ۾ وجهڻ جي معنيٰ رکي ٿو. انهي جي وضاحت خاطر عربي جي هڪ فقري ”التقمه فاها في التقبيل“ جو حوالو ڏئي ٿو، جنهن جو ترجمو هن طرح آهي ته انهيءَ جو وات پنهنجي چپن ۾ چمي ڏيڻ لاءِ ورتو ۽ حضور صلي الله عليه وسلم جي هڪ حديث بابت لکي ٿو ته ان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته مڇيءَ حضرت يونس عليه السلام جي پير جي ڪڙيءَ کي پنهنجي وات ۾ ڇڪي جهليو.

هن سورة جي مٿي بحث ڪيل آيت کان هڪدم پوءِ ٻي آيت ۾ ”بطن“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي، جيڪو پڻ دو معنيٰ لفظ آهي. ان جي

معني پيٽ ۽ قبيلو ٻئي ٿي سگهن ٿا، تنهن ڪري انگريزي مترجم هن آيت جو ترجمو هن طرح ڪري ٿو: " للبت في بطنه الي يوم يبعثون " He Would certainly have taried in his tribe to the day they are raised يعني يقينا قيامت جي ڏينهن تائين هو (حضرت يونس عليه السلام) پنهنجي قبيلي ۾ ترسيو پيو هجي ها. مطلب آهي ته جيڪڏهن پنهنجي رب جي پاڪائي بيان ڪندڙ نه هجي ها ته پنهنجي قبيلي جو قيامت تائين پينمبر ٿي نه سگهي ها، بلڪ هڪ عام رواجي فرد هجي ها. (دهولي قرآن ص ۸۷۶) مقامي سنڌي ۽ اردو ترجمن ۾ لکيل آهي ته " پوءِ جيڪڏهن هو خدا جي پاڪائي ۽ شان بيان نه ڪري ها ته قيامت تائين ان (مجيءَ) جي پيٽ ۾ پيو رهي ها. (سورة صافات ، ۱۴۴ . ۱۴۳ : ۳۷)

انجيل مقدس جي مٿي معرفت مواد ۾ لکيل آهي ته " يونس نبيءَ جي نشانيءَ کانسواءِ ٻي ڪابه نشاني نه ڏني ويندي. ڇاڪاڻ جو جيئن يونس ٽي ڏينهن ۽ ٽي راتيون ماڱر مڇ جي پيٽ ۾ پيو هو، تيئن ابن آدم (حضرت عيسيٰ عليه السلام) به ٽي ڏينهن ۽ ٽي راتيون زمين جي پيٽ ۾ رهندو ۽ نينواهه جا ماڻهو هن زماني (حضرت عيسيٰ عليه السلام جي زماني) جي ماڻهن سان گڏ عدالت ۾ اٿي بيهندا ۽ کين ڏوهاري ٺهرائيندا؛ ڇاڪاڻ جو انهن يونس جي مناديءَ تي توبهه ڪئي..... " (مٿي رسول جي معرفت ۴۱ . ۴۰ : ۱۲) " هن زماني جا خراب ۽ زاني انسان نشاني ٿا گهرن، پر انهن کي يونس واري نشانيءَ کان سواءِ ٻي ڪابه نشاني نه ڏني ويندي. " (مٿي ۴ . ۱۶)

قرآن شريف جي سورة الانبياء ۾ حضرت يونس عليه السلام کي " ذوالنون " جي خطاب سان نوازيو ويو آهي. " نون " جي معنيٰ آهي مڇي " ذوالنون " معنيٰ مڇيءَ وارو ۽ اهائي سندس نشاني آهي " ذوالنون جو ڪاوڙجي هليو ويو پوءِ هن پڪاريو ته يا الله توکان سواءِ ڪوبه معبود نه آهي. تون پاڪ آهين. تحقيق اُهو ئي ظالمن منجهان آهيان. پوءِ اسان هن جي پڪار ٻڌي ۽ هن کي غم کان نجات ڏني سين. اسان اهڙي طرح ايمان وارن کي نجات ڏيندا آهيون. " (۸۸ . ۸۷ : ۲۱)

حضرت يونس عليه السلام جي امت جي نجات ايمان آڻڻ سان ٿي.

سورة ” يونس “ جي هن آيت ۾ واضح دليل ڏنل آهي ” پوءِ ايئن چو ٿيو جو يونس جي قوم جي بستي کانسواءِ ٻي ڪا به اهڙي بستي نه هئي جا ايمان آڻي ها..... سو اسان به هنن تان ڏلت جو اهو عذاب تاري ڇڏيو جو دنيا جي زندگيءَ ۾ مٿن اچڻو هو. (۹۸ : ۱۰)

حضرت يونس عليه السلام پنهنجي قوم وارن جي اوڻائي انڪار ۽ ڪفر سبب ڪاٺن ڪاوڙجي ۽ کين بدعا ڏئي، نينوا جي شهر مان نڪري ويو، هن الله تعاليٰ جي حڪم جو انتظار نه ڪيو، هن سوا لک جي قريب آباديءَ ۾ معصومن، ضعيفن ۽ پيرسن ماڻهن تي به قياس نه ڪيو. پوءِ نيويڪ پڇتاءَ سبب بخشيو ويو، تنهن هوندي به انهيءَ ابھرائي ۽ بي قياسي جي باعث سندس مذمت ڪيل نظر اچي ٿي سورة ” القلم “ ۾ پيغمبر اسلام حضرت محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم کي فرمايو ويو آهي ته ” پوءِ تون پنهنجي رب جي حڪم جو انتظار ڪر ۽ مڃي واري (حضرت يونس عليه السلام، ذوالنون، صاحب الحوت) جهڙو نه ٿي..... جيڪڏهن هن کي سندس رب جي طرفان رحمت نه رسي ها ته رڻپت ۾ اڇلايو پيو هجي ها ۽ هو پڇڙي حال ۾ هجي ها. “ (۴۹ . ۴۸ : ۲۸)

انهيءَ احوال جو تسلسل سورة ” الصافات “ ۾ ملي ٿو: ” پوءِ اسان هن کي خشڪ ڪناري تي، بيماريءَ جهڙي حالت ۾ اڇلائي ڇڏيو ۽ اسان سندس مٿان هڪڙو ڪدوءَ جي ول جهڙو ڇت ڪندڙ وڻ ڦٽايو “ . (۱۴۶ . ۱۴۵ : ۲۷) جڏهن حضرت يونس عليه السلام چرڻ ڀرڻ جهڙو ٿيو ۽ صحت بحال ٿيس ته هو اتي جهوپڙي ٺاهي، رهڻ لڳو، ليڪن ڪدوءَ جي قدرتي قتل ول جلدي سڪي وئي، جنهن جو ڪيس بيحد ملال ٿيو. ان وقت مٿس وحي نازل ٿيو: ” ڇا ڪدوءَ جي ڪري تون ڏاڍو رنج ٿيو آهين؟ جنهن تي هن جواب ڏنو، هاڻو آءٌ رنج آهيان آءٌ ته غصي ۾ مري وڃان ها!“ يوناه جي ڪتاب ۾ نرم انتباه ڄاڻايل آهي: (چئمبرس انسائيڪلوپيڊيا، ص ۱۲۲ . ۱۲۱) ” يونس! توکي حقير ول جي سڪڻ جو ته ڏاڍو ڏک ٿيو آهي، پر تُو اهو نه سوچيو ته ” نينوا “ جي هڪ لک کان مٿي انسانن ۽ جانورن کي ماس ڪرڻ اسان کي ناگوار نه گذريو هوندو؟ ڇا هو اسان کي انهيءَ کان وڌيڪ پيارا نه هئا، جيتري هيءَ ول توکي پياري آهي؟ تون پٽون پاراڻا ڏئي

شهر مان نڪري آئين، ۽ تو وحيءَ جو انتظار به نه ڪيو! هڪ نبيءَ جي لاءِ اهو (عمل) هرگز مناسب نه آهي ته هو پنهنجي قوم لاءِ ڪا بدعا ڪري ۽ انهن کان نفرت ڪري ۽ بغير الهام، جلد بازيءَ ۾ انهن کي ڇڏي هليو وڃي“.

سورة الصفات ۾ حضرت يونس عليه السلام کي ٻيهر پنهنجي قوم ۾ وڃي دين ابراهيم جي تبليغ ڪرڻ بابت مليل حڪم جو ذڪر ڪيل آهي؛ ”۽ اسان هن کي هڪ لک ۽ ڪجهه وڌيڪ ماڻهن ڏانهن موڪليو، هنن ايمان آندو سو اسان به ڪجهه عرصي تائين هنن کي آسودي زندگي عطا ڪئي“. (۱۴۸. ۱۴۷ : ۳۷)

حضرت يونس عليه السلام کي ۲۸ سالن جي عمر ۾ نبوت عطا ٿي ۽ هن ۳۱ سال پنهنجي قوم جي رهنمائي ڪري، اهڙي طرح ۵۹ سالن جي عمر ۾ ”نينوا“ جي شهر ۾ وفات ڪئي. سن تي اختلاف آهي، تاهم جديد تحقيق موجب اهو سن ۷۸۵ ق. م هو. ۱۹۱۲ ع ۾ جي. اي. بيور (J A Bewer) جي انٽر نيشنل ڪرنٽڪل ڪميٽري ۽ ۱۹۴۹ ع ۾ اي وائيزر A. Weiser جي جرمني زبان ۾ بحيل ڪميشري، شايد تازه ترين تحقيقاتي ذريعا آهن. انهن ذريعن مطابق يونان جو ڪتاب هڪ تمثيل آهي، جيڪا يهودين جي جلاوطني بعد لکي وئي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ نالن جي لغوي معنيٰ طرف اشارو ڪيو وڃي ٿو: ”يونان“ معنيٰ ڳيڙو يا ڪبوتر، جيڪو امن جي علامت آهي ۽ ”اميٽي“ معنيٰ سچ، حق سچ جي واٽ وٺي هلڻ سان ئي امن حاصل ٿئي ٿو.

چئمبرس انسائيڪلوپيڊيا جي مديرن هن تشيل کي هن طرح بيان ڪيو آهي ته ”مجيءَ مان مراد بابل جي شهنشاهيت آهي ۽ يونان (حضرت يونس عليه السلام) کي ان جو ڳرڪاڻي وڃڻ اسرائيلي يهودين جي جلاوطني طرف اشارو آهي. (ص ۱۳۲)

بني اسرائيل جي اڪثر انبياءِ ڪرام جا نالا سورة الانعام ۾ موجود آهن. ”اسان ابراهيم کي اسحاق ۽ يعقوب ڏنا..... ۽ ابراهيم جي نسل مان دائود، سليمان، ايوب، يوسف، موسيٰ ۽ هارون..... ۽ زڪريا، يحيٰ، عيسيٰ ۽ الياس..... ۽ بن اسماعيل، اليسع، يونس ۽ لوط اسان انهن سڀني

کي دنيا وارن تي بهتري ۽ فضيلت ڏني. ” (۸۷ - ۸۵ : ۶) مذڪوره نبين سڳورن کان سواءِ الله تعاليٰ جا رسول پيا به ٿي گذريا آهن، جيئن سورة ”النساء“ ۾ انهيءَ حقيقت جو ذڪر هنن لفظن ۾ ڪيل آهي: ” انهن رسولن جو احوال اسان اڳتي توکي ٻڌايو آهي ۽ پڻ انهن رسولن تي (وحي موڪليوسين) جن جو احوال اسان توکي نه ٻڌايو آهي..... ” (۱۶۴ : ۴)

حضرت يسعياہ عليه السلام

يهوداه جي چئن بني اسرائيل بادشاهن، عزرياه، يوتام، آخر ۽ حزقياه، جي ڏينهن ۾ ” يروشليم “ (جيروسلم) ۾ حضرت يسعياہ بن آموص نبي هو. هن بني اسرائيلن کي چيو: ” اوهان جو ملڪ ويران آهي، اوهان جا شهر باهه ۾ سڙيل آهن، اوهان جي زمين کي ڌاريا ماڻهو اوهان جي روبرو ڳهيو ٿا وڃن..... جيڪڏهن لشڪرن جو خداوند اسان جي لاءِ ڪي ٿورا ماڻهو باقي نه بچائي ها ته اسين جيڪر ” سدوم “ جهڙا ٿيون ها، اسين جيڪر عموره (جي قوم) جهڙا ٿيون ها.“

سدوم جي حاڪم ۽ عموره جي قوم کي مخاطب ٿيندي فرمايائين: ” اي سدوم جا حاڪم، خداوند جو ڪلام ٻڌو! اي عموره جي قوم اوهين اسان جي خدا جي شريعت ڏي ڪن ڏيو! خداوند فرمائي ٿو ته اوهان جون هيٿيون گهڻيون قربانيون منهنجي لاءِ ڪهڙي ڪم جون آهن؟ اڳتي اڃا نذرانا نه آڻيو منهنجو روح اوهان جي نون چنڊن کي ۽ اوهان جي مقرر ڪيل عيدن کي ڏکاري ٿو..... اوهان جا هٿ رت سان ڀريل آهن. اوهان وهنجي پاڻ کي پاڪ ڪريو..... بچڙائي ڪرڻ کان بس ڪريو، چڱا ڪم ڪرڻ سکو، انصاف ڳوليو، مظلومن جي مدد ڪريو، يتيمن سان انصاف ڪريو، رنڙ زالن جي حمايت ڪريو.“ (بائبل مقدس يهوداه نبيءَ جو ڪتاب. ۱۷. ۱۷)

ايماندار شهر جيڪو انصاف سان ڀريل هو، ڪيئن نه زناڪار ٿي پيو آهي! انهي ۾ سچائي رهندي هئي، پر هاڻي انهيءَ ۾ خوني ٿا رهن (۲۱)
(۱) تنهنجي چاندي مٺ ٿي پئي آهي، تنهنجي شراب ۾ پاڻي گڏجي ويو

آهي. تنهنجا امير فسادي ۽ چورن جا سنگتي ٿي پيا آهن، سڀ ڪو رشوت جو خواهان آهي ۽ انعامن جي پٺيان پوي ٿو؛ هو يتيمن جو انصاف نه ٿا ڪن، نه ڪي بيوه زال جو فرياد وٺن اچي ٿو. (۲۲ . ۲۱ : ۱)

اي يعقوب (عرف اسرائيل) جا گهراڻا! اوهين اچو ته پاڻ خداوند جي روشنائيءَ ۾ هلون..... تو پنهنجي قوم، يعني يعقوب جو گهراڻو، ڇڏي ڏنو آهي، جو اهي اڀرندي وارين (مشرقي) رسمن سان ڀرجي ويا آهن ۽ فلسطينين وانگر فال وجهن ٿا ۽ ڌارين ماڻهن سان شرط لاءِ تازي ٿا هڻن. (۷ . ۵ : ۲) هنن جو ملڪ چانديءَ ۽ سون سان ڀرپور آهي..... ۽ هنن جو ملڪ بتن سان به ڀريل آهي، هو پنهنجي هٿن جي ڪم، جو سندن آڱرين جو جوڙيل آهي، ان جي بندگي ٿا ڪن (۹ . ۸ : ۲)..... منهنجي قوم تي ٻار ظلم ڪندا، ۽ زالون انهن تي حڪم هلائينديون. اي منهنجي قوم! جيڪي تنهنجا سردار آهن، سي توکي گمراه ٿا ڪن ۽ تنهنجون واٽون رستا گم ڪري ڇڏين ٿا. (۱۲ : ۳)

جنهن سال يهودا جي بادشاهه عزرياه وفات ڪئي انهي سال حضرت يسمياه عليه السلام کي نبوت ملي. ”..... ۽ مون خداوند جو آواز ٻڌو، جنهن چيو ته آءُ ڪنهن کي موڪليان ۽ ڪير اسان جي لاءِ ويندو؟ تڏهن مون چيو ته اجهو آءُ حاضر آهيان، مون کي موڪل (۹ : ۶) ۽ هن (خداوند) چيو ته وڃي هن قوم کي چڻو ته اوهين بيشڪ ٻڌو ٿا پر سمجهو نه ٿا، اوهين بيشڪ ڏسو ٿا پر پروڙيو نه ٿا.“ (۱۰ . ۹ : ۶)

حضرت ڀرمياہ بن خلقياہ عليه السلام

يهودا جي بادشاهه يوسياه بن امون جي تاجپوشيءَ جي تيرھين سال، عنتوتيءَ جي ڪاھن ۾ بن يامين (بنيامين) جي امير (ملڪ) تي خداوند جو ڪلام نازل ٿيو ۾ يهو يقيم بن يوسياه ۽ صدقياہ بن يوسياه جي يارھين سال جي پڇاڙي (پنجين مهيني) تائين نازل ٿيندو رهيو (۳ . ۱ : ۱) يهودين (بني اسرائيل) لاءِ هن الاهي ڪلام ۾ انتباه هو: ”..... آءُ هنن تي سندن ڪل شرارت جي نسبت ۾ پنهنجي

آهي. تنهنجا امير فسادي ۽ چورن جا سنگتي ٿي پيا آهن، سڀ ڪو رشوت جو خواهان آهي ۽ انعامن جي پٺيان پوي ٿو؛ هو يتيمن جو انصاف نه ٿا ڪن، نه ڪي بيوه زال جو فرياد وٺن اچي ٿو. (۲۲ . ۲۱ : ۱)

اي يعقوب (عرف اسرائيل) جا گهراڻا! اوهين اچو ته پاڻ خداوند جي روشنائيءَ ۾ هلون..... تو پنهنجي قوم، يعني يعقوب جو گهراڻو، ڇڏي ڏنو آهي، جو اهي اڀرندي وارين (مشرقي) رسمن سان ڀرجي ويا آهن ۽ فلسطينين وانگر فال وجهن ٿا ۽ ڌارين ماڻهن سان شرط لاءِ تازي ٿا هڻن. (۷ . ۵ : ۲) هنن جو ملڪ چانديءَ ۽ سون سان ڀرپور آهي..... ۽ هنن جو ملڪ بتن سان به ڀريل آهي، هو پنهنجي هٿن جي ڪم، جو سندن آڱرين جو جوڙيل آهي، ان جي بندگي ٿا ڪن (۹ . ۸ : ۲)..... منهنجي قوم تي ٻار ظلم ڪندا، ۽ زالون انهن تي حڪم هلائينديون. اي منهنجي قوم! جيڪي تنهنجا سردار آهن، سي توکي گمراه ٿا ڪن ۽ تنهنجون واٽون رستا گم ڪري ڇڏين ٿا. (۱۲ : ۳)

جنهن سال يهوداه جي بادشاهه عزرياه وفات ڪئي انهي سال حضرت يسمياه عليه السلام کي نبوت ملي. ”..... ۽ مون خداوند جو آواز ٻڌو، جنهن چيو ته آءُ ڪنهن کي موڪليان ۽ ڪير اسان جي لاءِ ويندو؟ تڏهن مون چيو ته اجهو آءُ حاضر آهيان، مون کي موڪل (۹ : ۶) ۽ هن (خداوند) چيو ته وڃي هن قوم کي چڻو ته اوهين بيشڪ ٻڌو ٿا پر سمجهو نه ٿا، اوهين بيشڪ ڏسو ٿا پر پروڙيو نه ٿا.“ (۱۰ . ۹ : ۶)

حضرت ڀرمياه بن خلقياه عليه السلام

يهوداه جي بادشاهه يوسياه بن امون جي تاجپوشيءَ جي تيرھين سال، عنتوتيءَ جي ڪاھن ۾ بن يامين (بنيامين) جي امير (ملڪ) تي خداوند جو ڪلام نازل ٿيو ۾ يهو يقيم بن يوسياه ۽ صدقيه بن يوسياه جي يارھين سال جي پڇاڙي (پنجين مهيني) تائين نازل ٿيندو رهيو (۳ . ۱ : ۱) يهودين (بني اسرائيل) لاءِ هن الاهي ڪلام ۾ انتباه هو: ”..... آءُ هنن تي سندن ڪل شرارت جي نسبت ۾ پنهنجي

فتوي جاري ڪندس، جو هنن مونکي ڇڏي ڏنو آهي ۽ ٻين معبودن لاءِ لوبان سازبو اٿن ۽ پنهنجي هٿن جي جوڙيل شين (بتن) کي سجدو ڪيو اٿن. تنهنڪري تون پنهنجي ڪمر ٻڌ ۽ اٿ ۽ جيڪو حڪم آءٌ توکي ڏيان ٿو اهو انهن کي ٻڌاءِ! (۱:۱۶.۱۷)

.....”اي يعقوب (اسرائيل) جا گهراڻا ۽ اسرائيل جي گهراڻي جا سڀ قبيلا، اوهين خداوند جو ڪلام ٻڌو، خداوند هيئن ٿو فرمائي ته اوهان جي ابن ڏاڏن مون ۾ ڪهڙي بي انصافي ڏني جو مون کان پري هلياويا آهن ۽ بيهودگيءَ جي پٺيان پئي رليا آهن ۽ مغرور ٿي ويا آهن. انهن نه چيو ته اهو خدا وند ڪٿي آهي جنهن اسان کي مصر جي ملڪ مان ڪڍي آندو (۶. ۴. ۲) پر جڏهن اوهين منهنجي ملڪ (سڪار واري زمين) ۾ داخل ٿيا تڏهن ان کي پليت ڪيو..... ۽ جيڪي شريعت سان واهيو رکڻ وارا آهن، تن مون کي نه سڃاتو؛ حاڪمن به منهنجي حڪم عدولي ڪئي ۽ نين به ”بعل“ (سج) جي نالي نبوت ڪئي ۽ اجاين شين جي پٺيان هليا. (۹. ۸. ۲)..... قومن جا رواج اجايا آهن؛ ڇاڻ جو هو پنهنجي هٿن سان واڍو پيلي مان وڻ ويڍي ڪهڙيءَ سان ڪجهه ٺاهي انهيءَ کي روبي ۽ سون سان سينگارين ٿا..... پر هو ڳالهائڻ نه ٿا: هو هلي نه ٿا سگهن، تنهن ڪري ضرور انهن کي ڪڍي هلڻو ٿو پوي. انهن کان نه ڊڄو اهي برائي ڪري نه سگهندا ۽ نه انهن کي ڀلائي ڪرڻ جي ڪا طاقت آهي (۶. ۴. ۱۰) پر اهي سڀ جهنگلي ۽ بي عقل آهن. بتن جي تعظيم فقط ڪاٺ آهي..... اهو سڀ هنر وارن مڙهڻ جو ڪم آهي (۹: ۱۰) پر خداوند سڄو خدا آهي؟ هو جيئرو خدا آهي ۽ دائر قائم بادشاهه آهي: ان جي غصي تي زمين ڌڪي ٿي ۽ قومون ان جي ڪاوڙ سهي نه ٿيون سگهن. (۱۰. ۱۰)

يرمياھ نبي جو ڪتاب، بائيبل مقدس جو حصو آهي. ان جي شق ۲۱ ۾ بني اسرائيل تي بابل جي مشهور بادشاهه نبو کد نصر (بخت نصر) جي ڪاهه ۽ سندن برباديءَ جو ذڪر ڪيل آهي: ”..... جڏهن صدياھ بادشاهه هن (حضرت يرمياھ عليه السلام) ڏانهن فشحور بن ملڪياھ ۽ صفنياھ بن مسعياھ ڪاهن جي هٿان چواڻي موڪليو ته آءٌ توکي عرض ٿو ڪريان ته

اسان جي نسبت ۾ خداوند کان ڀڄڻ ڇڏاءِ جو بنوڪدنصر بابل جو بادشاهه اسان سان جنگ ٿو ڪري؛ من خدا وند اسان سان پنهنجي سڀني عجيب ڪمن موجب اهڙو سلوڪ ڪري جو هو اسان وٽان نڪري هليو وڃي. (۲ : ۲۱) تڏهن ڀرمياھ هنن کي چيو..... (۲۱ : ۳) خداوند هيئن ٿو فرمائي ته مون پنهنجو منهن هن شهر ڏانهن انهيءَ لاءِ ڪيو آهي ته ان سان برائي ڪريان نه ڀلائي، اهو بابل جي بادشاهه جي هٿن ۾ ڏنو ويندو ۽ هو انهيءَ کي باھ ڏئي ساڙي ڇڏيندو“. (۱۰ : ۲۱)

تاريخي طور تي، بابل جي بادشاهه، بنوڪد نصر (Nebu cha-drezzar سن ۵۶۰ ق. م ڌاري، حضرت دائود عليه السلام جي قائم ڪيل متحده اسرائيلي رياست، جيڪا ۴۰۰ سالن کان يروشليم (جيروسلم) ۾ (۵۶۰ - ۱۰۰۰ ق. م) قائم هئي، برباد ڪري ڇڏي.

حضرت زڪريا ۽ حضرت يحيٰ

قوم بني اسرائيل ڏانهن موڪليل پيغمبرن ۾ آخري دور جي هڪ پيغمبر حضرت زڪريا عليه السلام بابت مختصر معلومات قرآن شريف جي سورة مريم ۾ هن طرح فراهم ڪيل آهي ته ”تنهنجي پروردگار پنهنجي بندي زڪريا تي جا مهرباني ڪئي تنهن جو بيان هي آهي زڪريا دل ۾ پنهنجي پروردگار کي پڪاريو. چيائين ته اي منهنجا پروردگار! منهنجو جسم ڪمزور ٿي ويو آهي ۽ منهنجي مٿي جا وار به سڀ اڃا ٿي ويا آهن..... هاڻي مون کي پنهنجي برادري کان انديشو آهي ته منهنجي مرڻ بعد (ڇا ڪندا) منهنجي زال سنڌي آهي پوءِ تون پنهنجي خاص فضل سان مون کي هڪڙو وارث عطا ڪر! اهڙو وارث ڏي جو منهنجو به وارث ٿئي ۽ يعقوب جي خاندان (بني اسرائيل) جو به وارث ٿئي.....“ (۱۹ : ۱۰۶)

هن آيت تي غور ڪرڻ سان حضرت زڪريا عليه السلام جي خاندان ۽ بني اسرائيل ۾ انهيءَ جي حيثيت متعلق سوال ذهن ۾ اڀرن ٿا. بائيبل مقدس ۾ تفصيلي معلومات ملي ٿي. ”..... خداوند جو ڪلام زڪرياھ بن برڪياھ بن عدو نبي تي نازل ٿيو.....“ (زڪرياھ ۱ : ۱)

اسلامي انسائيڪلوپيڊيا جو مدير بائيبل مقدس جي ڪتاب تاريخ (۱) ۲۴ .
 ۲۳ ۱۰ جي حوالي ۽ بنيادي معلومات مطابق لکي ٿو ته " حضرت زڪريا
 عليه السلام حضرت هارون (عليه السلام) جي خاندان مان هو. فلسطين تي
 قابض ٿيڻ بعد، بني اسرائيل ملڪ جو انتظام انهي طرح ڪيو جو حضرت
 يعقوب عليه السلام جي ٻارنهن قبيلن ۾ لاوي بن يعقوب جو گهراڻو مذهبي
 خدمات لاءِ مخصوص ڪيو ويو، انهيءَ گهراڻي ۾ به حضرت هارون عليه
 السلام جو خاندان (هيڪل) مقدس، خداوند جي حضور ۾ لوبان ساڙڻ
 جي خدمت ۽ پاڪ شين جي تقدس تي معمور هو. بني هارون جا ۲۴
 خاندان هئا. انهن ۾ " ايباه " جي خاندان جو سردار حضرت زڪريا عليه
 السلام هو. سندس والد محترم جو نالو مختلف روايتن ۾ " زڪريا بن ادن "
 يا زڪريا بن برخياه (برڪياه) ڄاڻايل آهي (بحواله فتح الباري، الشعلي،
 طبري، ابن الاثير وغيره) (اسلامي انسائيڪلوپيڊيا ۱۴ . ۹۱۳)

حضرت بيبي مريم جو والد محترم. عمران بن ماثان ۽ حضرت زڪريا
 بن برڪياه پاڻ ۾ سنيو (هم زلف) هئا. حضرت زڪريا عليه السلام
 پيغمبر هو ۽ پنهنجي گذران لاءِ واڌڪو ڪم ڪندو هو. حضرت زڪريا
 عليه السلام جي فرزند حضرت يحيٰ جي ولادت بابل تي سڪندر اعظم جي
 حملي کان ٽي سو ٽيهه سال پوءِ ٿي، ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام جي
 ولادت ان کان ڇهه مهينا اڳ ٿي وئي. سڪندر اعظم جي بابل تي حملي جو
 سال ۳۳۳ ق . م آهي. تنهن ڪري معلوم ٿئي ٿو ته حضرت عيسيٰ عليه
 السلام ۽ حضرت يحيٰ، ٻئي ساڳئي سال يعني سن ۳ ق . م ۾ پيدا ٿيا.
 ٻنهي جي ولادت هڪ معجزو هئي. حضرت عيسيٰ عليه السلام (يسوع
 مسيح) بنا ٻيءَ جي پيدا ٿيو ۽ حضرت يحيٰ جي والده سنڌ (بانجهه) هئي ۽
 والد حضرت زڪريا عليه السلام اچي مٿي وارو پير سن هو.

قرآن شريف ۾ اهڙن معجزاتي ولادت جو ذڪر الله تبارڪ و تعاليٰ جي
 نشانين طور ڪيل آهي: سورة مريم ۾ هيئن ارشاد ڪيل آهي: " اي زڪريا!
 اسان توکي هڪڙي فرزند جي خوشخبري ٿا ڏيون، جنهن جو نالو " يحيٰ "
 هوندو..... چيائين ته اي منهنجا پروردگار! مون کي ڀت ڄمي ڪيئن ٿو
 سگهي، جڏهن ته منهنجي زال بانجهه (سنڌ) ٿي چڪي آهي ۽ مان به ته آخر

پوڙهو ٿي ويو آهيان ! ارشاد ٿيو ته ائين ئي ٿيندو..... چيائين ته اي منهنجا پروردگار ! منهنجي لاءِ ڪا نشاني مقرر ڪر. ارشاد ٿيو ته تنهنجي نشاني هيءَ آهي ته ٽي راتيون لاڳيتو نه ڳالهائيندين پوءِ هو پنهنجي محراب (قربان گاهه) (هيڪل سليمان) مان (ٻاهر) نڪتو ۽ پنهنجي ماڻهن ۾ آيو. اشارن سان چيائين ته صبح شام خدا جي پاڪائي ۽ شان بيان ڪندا رهو. (سورة مريم ۷۰: ۱۹)

حضرت يحيٰ بن زڪريا جي ولادت حضرت عيسيٰ عليه السلام جي نبوت ۽ ڪتاب انجيل مقدس جي صداقت جي تصديق ڪرڻ لاءِ ٿي. ارشاد الاهي آهي ته ”اي يحيٰ! خدا جي ڪتاب کي مضبوطيءَ سان جهل. هو اڃانندو هو ته اسان کيس علم عقل ۽ فضيلت عطا فرمائي. ۽ پڻ اسان کيس دل جي نرمي ۽ نفس جي پاڪائي عطا ڪئي ۽ هو وڏو پرهيزگار هو ۽ ماءُ پيءُ جي لاءِ مهربان خدمتگار هو. سختي ڪندڙ ۽ نافرمان نه هو. مٿس سلامتي هجي، جنهن ڏينهن ڄائو ۽ جنهن ڏينهن فوت ٿيو ۽ جنهن ڏينهن وري اٿاريو ويندو.“ (سورة مريم ۱۵: ۱۹)

حضرت يحيٰ ۽ سندس والد حضرت زڪريا جي شهادت، حضرت عيسيٰ عليه السلام جي صليب تي چڙهڻ ۽ آسمان طرف ڪڍي وڃڻ کان هڪ سال اڳ واقع ٿي. انهيءَ واقعي جو بيان ابن الاثير پنهنجي لکيل تاريخ ”الڪامل“ ۾ ڏنو آهي جنهن مطابق حضرت عيسيٰ عليه السلام جي نبوت بعد توريت مقدس جا جيڪي احڪامات منسوخ ٿيا، تن ۾ هڪ پاڻيءَ سان نڪاح بابت هو. هيروڊس، اسرائيل جو بادشاهه هو، ۽ هن پنهنجي حقيقي پاڻيءَ سان شادي ڪرڻ ٿي چاهي. شريعت عيسوي مطابق حضرت يحيٰ عليه السلام انهيءَ شاديءَ جي خلاف احتجاج ڪيو ۽ کيس ڪهي شهيد ڪيو ويو. حضرت يحيٰ جو والد حضرت زڪريا عليه السلام پڇي وڃي هڪ باغ ۾ لڪو ۽ هڪ وڻ جي ٿڙ ۾ لڪي ويٺو. بادشاهه جي ماڻهن انهي وڻ کي ٿڙ کان حضرت زڪريا عليه السلام سميت ڪارائي سان چيري ڇڏيو ۽ اهڙي طرح حضرت زڪريا عليه السلام به هيروڊس بادشاهه جي طرفان شهيد ڪرايو ويو. (اسلامي ص ۹۱۴) ثعلبي جي حوالي سان اهو

پڻ ڄاڻايو ويو آهي ته يهودين، حضرت زڪريا عليه السلام تي حضرت يبي مريم سان ناجائز تعلقات رکڻ جو الزام لڳايو ۽ چيائون ته اهوئي سندس حجري ۾ داخل ٿيو هو (يعني روح القدس جي ڳالهه ڪوڙي آهي) تنهن ڪري يهودي سندس پويان پيا ۽ ڪرت (وڏي ڪارائيءَ) سان چيرجڻ جو سانحو پيش آيو (ايضاً).

حضرت زڪريا عليه السلام جي تبليغ جو ڪجهه قدر خلاصو هن طرح آهي: ” خداوند جو ڪلام زڪرياه تي نازل ٿيو ته سچائيءَ سان عدالت ڪريو ۽ هر ڪوماڻهو پنهنجي پيءُ تي مهرباني ۽ رحم ڪري ۽ رڻڙ (بيوهه) زال ۽ ڀتيئر ۽ مسافر، ۽ مسڪين تي ظلم نه ڪريو ۽ اوهان مان ڪوبه پنهنجي پيءُ جي برخلاف دل ۾ برو خيال نه رکي.....“ (بائبل مقدس، زڪرياه ۸: ۱۱)

حضرت عيسيٰ عليه السلام (غالباً سن ۳ ق. م کان سن ۳۰ ع)

حضرت عيسيٰ عليه السلام جو قصو، انجيل مقدس يا بائبل مقدس جي نئين عهدنامي مان اخذ ڪيو وڃي ٿو، ليڪن سندس سوانح حيات بابت موجوده معلومات گهڻي ڀاڱي غير يقيني آهي. سندس اصل نالي ۽ سن پيدائش متعلق پڻ صحيح علم نه آهي. شايد سندس نالو، عام يهودي نالن وانگر، ييهوشا (Yehoshua) هو ۽ سندس ولادت غالباً سن ۳ ق. م ۾ ٿي هئي. سندس شهادت جو سال به ساڳي طرح امڪاني طور تي ۳۰ ع مقرر ڪيو ويو آهي. حضرت عيسيٰ عليه السلام پويان ڪابه تحريري ثابتي نه ڇڏي هئي. تنهن ڪري انجيل مقدس جي متن کي سندس سوانح حيات جو بنياد بنايو ويو آهي. بد قسمتي سان بائبل ۽ انجيل مقدس جي مواد ۾ تضاد آهي؛ مثال طور سندس آخري الفاظ مٿي (Matthew) ۽ لوقا (Luke) جي تحريرن ۾ مختلف انداز ۾ بيان ڪيل آهن ۽ اتفاق سان ٻنهي جو ماخذ بائبل مقدس جو پراڻو عهدنامو آهي. حضرت عيسيٰ عليه السلام خود هڪ ڀڪو يهودي هو.

مائیکل هارٽ، پنهنجي ڪتاب ” د هند ريد“ ۾ لکي ٿو ته

اهو مناسب نه ٿو لڳي ته جيسس (حضرت عيسيٰ عليه السلام) کي انهن سڀني ڳالهين لاءِ ذميوار سمجهيو وڃي، جيڪي بعد ۾ عيسائي ڪليساين يا منفرد عيسائين سندس نالي ۾ ڪيون آهن؛ خاص طور تي اهي ڳالهيون جيڪي ظاهر آهي ته هو نامنظور ڪري ها. مثال طور مختلف عيسائي فرقن جي وچ ۾ مذهبي لڙايون ۽ يهودين جو وحشانه قتل ۽ ايذاء رساني، مسلمانن خلاف صليبي جنگيون، جيسس (حضرت عيسيٰ عليه السلام) جي رجحانات ۽ تعليمات جي ايتري قدر ته برعڪس آهن جو ائين چوڻ بلڪل نامناسب ٿيندو ته اهي ڪاروايون جيسس جي محبت خاطر ڪيون ويون.

دراصل، مسيحيت يا عيسائي مذهب، فقط حضرت عيسيٰ عليه السلام جي تعليمات تي مشتمل نه آهي. هن مذهب جا بنيادي اصول جيڪي اخلاقيات ۽ روحانيت جي نقطه نظر کان انساني ڪردار سان تعلق رکن ٿا انهن جو تعين وحي جي معرفت حضرت عيسيٰ عليه السلام پاڻ ڪيو، ليڪن مسيحي فقه (Christian theology) ۽ مذهب جي وسيع اشاعت جو انداز، مکيه طور تي سينٽ پال جو ڪارنامو آهي، ”جيسس (حضرت عيسيٰ عليه السلام) روحاني پيغام پهچايو، پال ان ۾ ڪرائيسٽ (عيسيٰ مسيح) جي عبادت جو اضافو ڪيو. مزيد برآن، نئين عهدنامي جي ڪافي حصي جو مصنف سينٽ پال پاڻ هو ۽ پهرين صدي عيسوي ۾ مسيحيت جي پکڙجڻ جي هو مکيه قوت هو“.

مهاتما گوتمه ٻڌ ۽ حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جي برعڪس حضرت عيسيٰ عليه السلام نوجواني (اتڪل ۲۲ سالن) جي عمر ۾ لاڏاڻو ڪيو، ۽ پنهنجي پويان هڪ محدود حوارين يا پوئلڳن جو تعداد ڇڏيو، جن کي هڪ مختصر يهودي فرقو سمجهو ويندو هو، سينٽ پال جي اٽڪل تحريرن ۽ تبليغي ڪاوشن جي بدولت اهو ننڍڙو گروه وڌي دنيا جي عظيم مذهبن جي صف ۾ شامل ٿيو ۽ اڄ دنيا جي ڪثير آبادي عيسائي مذهب جي پيروڪار آهي. ڪجهه عالمن جو خيال آهي ته عيسائي مذهب جو اصل باني سينٽ پال آهي، ليڪن، جيتوڻيڪ چئي نه ٿو سگهجي ته جيڪڏهن سينٽ پال نه هجي ها ته عيسائيت جو ڪهڙو نمونو هجي ها. تاهه يقيناً جيڪڏهن حضرت عيسيٰ عليه السلام نه هجي ها ته عيسائيت جو ڪو وجود نه هجي

ساڳيءَ طرح عيسائيت (مسيحيت) ۽ سائنسي ترقي جي باهمي تعلق بابت سوال اٿاريو وڃي ٿو. جديد سائنس جي شروعات مغربي يورپ جي عيسائي قومن کان ٿي، ليڪن ان جو ڪارڻ مذهبي تعليمات بجاءِ يورپ جي ثقافتي ورثي ۾ سمايل هو، جنهن سائنسي طريقي جي سوچ پيدا ڪئي. يوناني ”رئشنلزم“ جو نظريو، جيڪو ارسطو ۽ اقليدس جي فڪر جي پيداوار هو، يورپ ۾ رنسنس (Renaissance) جو محرڪ بنيو ۽ انهيءَ دور ۾ يورپ اندر عيسائيت کان اڳ جي دور واري ورثي ۾ دلچسپي وڌي. سيڪيولرزم (Secularism) جي نظريه مذهبي اختلافات ۽ واجبات کي رياست ۽ معاشري کان الڳ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ليڪن جيئن اڄ به اثر آثر لينڊ ۾ عيسائيت جي ٻن مکيه فرقن ڪئٿولڪ ۽ پروٽيسٽنٽس جي وچ ۾ عرصي کان هلندڙ خوني چڪتاڻ مان ظاهر آهي، سائنسي سوچ جو جديد مغربي دور، قديم مذهبي انداز فڪر و عمل کي زائل ڪري نه سگهيو آهي.

دراصل عيسائيت يا مسيحيت (Christianity) جو بنياد حضرت عيسيٰ عليه السلام جي اخلاقي ۽ روحاني قدرن تي ٻڌل آهي ليڪن عيسائيت جي دنيا ۾ اهي اخلاقي ۽ روحاني قدر محض ڪتابي ۽ خطابي استعمال لاءِ مخصوص ٿي ويا آهن. مثال طور حضرت عيسيٰ عليه السلام جو هيءُ قول ته پنهنجي دشمنن سان محبت ڪريو (Love your enemy) ائين سمجهيو وڃي ٿو ته اهو سونهري عهد (Golden Rule) جي نظريه سان منسلڪ آهي يعني اهو هڪ آدرش آهي، جيڪو هڪ آدرشي دنيا ۾ قابل عمل ٿي سگهي ٿو. عملي دنيا جنهن اندر اسان رهون ٿا، اهڙي اصول تي عمل پيرا ٿيڻ لاءِ مناسب نه آهي. عام طور تي نه ان تي عمل ٿئي ٿو ۽ نه اولاد کي انهيءَ جي تعليم ڏني وڃي ٿي.

ڏٺو وڃي ٿو ته سونهري عهد (Golden Rule) حضرت عيسيٰ عليه السلام جي ولادت کان گهڻو اڳ يهودي مذهب (Judaism) ۾ هڪ تسليم ڪيل نظريو هو، پهرين صدي ق. ۾ جو ناميارو يهودي ربي (Rabbi) ربي حليل (Hillel) انهيءَ جي وضاحت ڪندي ان کي

يهودي مذهب جو اعليٰ ترين اصول قرار ڏنو هو. مشرق ۾ چين جي مذهبي پيشوا ڪنفيوشس (Confucius) اهو نظريو. ۵۰۰ ق. م ڌاري ظاهر ڪيو هو (ڪنفيوشس : ۴۷۹ - ۵۵۱ ق. م) ؛ ۽ ان جو ذڪر اٽڪل ۹۰۰ ق. م سان تعلق رکندڙ مهاڀارت جي هندو مذهبي پستڪ ۾ به موجود آهي. تنهنڪري ائين سمجهڻ غلط ٿيندو ته ”سونهري عهد“ خاص حضرت عيسيٰ عليه السلام جي عهد سان تعلق رکي ٿو. مسيح جي عيسائيت جو خاص اخلاقي سبق اڳين مذهبن جي عقيدن ۽ اصولن کان علحده آهي؛ ”اوهان ٻڌو آهي ته چيو ويو آهي ته تون پنهنجي پاڙيسريءَ سان پيار ڪر ۽ ۽ پنهنجي دشمن سان عداوت ڪر پر آءٌ اوهان کي چوان ٿو ته پنهنجي دشمن سان پيار ڪريو ۽ جيڪي اوهان کي سناين، انهن لاءِ دعا گهرو“ (متي باب ۵ آيتون ۴۴ ، ۴۳) انهيءَ کان علاوه عيسائي تعليمات جو هي اصول عام مشهور آهي ته ”جيڪو توکي ساڄي ڳل تي چماٽ هڻي، تنهن کي ٻيو (ڳل) به ڏياري ڏئي“. (ايضا. آيت ۳۹)

قرآن شريف ۾ حضرت عيسيٰ عليه السلام جو احوال هنن لفظن ۾ بيان ڪيل آهن: ”هن ڪتاب ۾ مريم جو معاملو بيان ڪري ٻڌاءِ انهيءَ وقت جو معاملو جڏهن هوءَ هڪ مڪان ۾ وئي جيڪو اوڀر طرف هو ۽ پنهنجي گهر پاتين کان جدا ٿي وئي، پوءِ هن انهن ماڻهن جي طرف کان پردو ڪري ڇڏيو. پوءِ اسان هن ڏانهن پنهنجو فرشتو موڪليو، اهو فرشتو هڪ ڀلاري نڪ انسان جي روپ ۾ ظاهر ٿيو. (بيبي مريم ان کي ڏسي گهٻرائجي وئي ۽) چيائين ته جيڪڏهن تون نڪ انسان آهين ته رحمان خدا جي نالي توکان پناهه ٿي گهران، فرشتي چيو ته مان تنهنجي پروردگار جو موڪليل آهيان ۽ انهيءَ لاءِ موڪليو ويو آهيان ته توکي هڪ پاڪ فرزند ڏيان. مريم چيو ته اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو جو مون کي پٽ ڄمي جڏهن ته مون کي ڪنهن به مرد هٿ نه لاءِ آهي ۽ نه مان بدچال آهيان، فرشتي چيو ته ائين ٿي ٿيندو. تنهنجي پروردگار فرمايو آهي ته اهو ڪم ڪرڻ منهنجي لاءِ مشڪل نه آهي، هو فرمائي ٿو ته اهو انهيءَ لاءِ ٿيندو ته ان کي ماڻهن لاءِ نشاني بنايان ۽ ان ۾ منهنجي رحمت جو ظهور ٿئي (آية للناس ورحمة منا) ۽ هيءَ هڪ اهڙي ڳالهه آهي جنهن جي ٿيڻ جو حڪم ٿي چڪو آهي. پوءِ ان پيدا ٿيڻ واري پٽ

(حضرت عيسيٰ عليه السلام) جو حمل ٿيس. هوءِ ماڻهن کان جدا ٿي پري هلي وئي. پوءِ ويم جي سورن جي ايذاء کان کجور جي هڪ وڻ ۾ اچي بيٺي ۽ چيائين ته ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها، جيڪڏهن مان هن کان اڳي مري وڃان ها ۽ ماڻهو منهنجي هستي بلڪل وساري ڇڏن ها. ان وقت (فرشتي) کيس هيٺان پڪاري چيو ته غم نه ڪر، تنهنجي پروردگار تنهنجي پيٽ ۾ هڪ وڏي هستي پيدا ڪري ڇڏي آهي، تون کجور جي وڻ جو ٿر هٿن ۾ جهلي پنهنجي طرف لوڏو ڏي ته تازن ۽ پڪل ڪارڪن جا چڱا توتي ڪرڻ لڳندا. پوءِ ڪاءُ پيءُ پنهنجون اکيون نار، پوءِ جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڏسين ته چو ته مان رحمان خدا جي حضور ۾ روزي رکڻ جونذر باسيو آهي، تنهن ڪري مان اڄ ڪنهن به ماڻهوءَ سان گفتگو نه ڪنديس، پوءِ پنهنجي پٽ (حضرت عيسيٰ عليه السلام) کي ڪڍي پنهنجي راج ۾ آڻي ۽ پٽ سندس هنج ۾ هو. ماڻهن چيو ته اي مريم! تو ته تمام حيران ڪندڙ ڳالهه ڪري ڏيکاري آهي! اي هارون جي پيءُ! نه تنهنجو پيءُ خراب ماڻهو هو نه تنهنجي ماءُ بدچال هئي، تنهن تي (بيبي مريم پنهنجي) ان پٽ ڏانهن اشارو ڪيو. ماڻهن چيو ته ڀلا هن سان اسان ڪيئن ڳالهايون جو اڃان هنج ۾ ويٺل ٻار آهي. (مگر) هن (ٻارڙي حضرت عيسيٰ عليه السلام) چيو ته ”مان الله جو ٻانهو آهيان. هن مون کي ڪتاب ڏنو آهي ۽ نبي بنايو اٿس ۽ هن مون کي برڪت وارو ڪيو آهي. جتي به مان هجان، هن مون کي نماز ۽ زڪوات جو حڪم ڏنو آهي ته جيستائين جيئرو رهان تيستائين اهو ڪم ادا ڪندو رهان. هن مون کي پنهنجي ماءُ لاءِ مهربان خدمت گذار ڪيو آهي ۽ مون کي سرڪش ۽ نافرمان نه ڪيو آهي ۽ مون تي هن جي طرف کان سلامتيءَ جو پيغام آهي، جنهن ڏينهن ڄاڻس، جنهن ڏينهن مرنديس ۽ جنهن ڏينهن وري جيئرو ڪري اٿاريو وينديس، اهو آهي مريم جي پٽ عيسيٰ (جو احوال) سچي ڳالهه اهاڻي آهي جنهن بابت ماڻهو اختلاف ڪرڻ لڳا آهن؛ الله جي لاءِ هيءَ ڳالهه ٿي نه ٿي سگهي ته هو ڪنهن کي پنهنجو پٽ بنائي، پاڪائي هجي ۽ آهي ان لاءِ، سندس شان بس هيءُ آهي ته جڏهن ڪنهن ڪم ڪرڻ جو فيصلو ٿو ڪري ته فقط حڪم ٿو ڪري ته ٿي! ۽ اهو انهي طرح ٿي پوي ٿو“ (سورة مريم آيات ۱۶-۲۵)

” ۽ انهيءَ عورت جو معاملو جنهن پنهنجي پاڪدامني جي حفاظت
ڪئي هئي پوءِ اسان پنهنجي روح مان ڪجهه هن ۾ ڦوڪيو ۽ کيس ۽
سندس پٽ کي سڄي دنيا جي لاءِ هڪ نشاني بنايو.“ (سورة الانبياء ۲۱
آية ۹۱)

حضرت عيسيٰ عليه السلام کي چار معجزا عطا ڪيا ويا :

- (۱) مري ويلن کي ٻيهر جيئرو ڪرڻ.
 - (۲) انڌن کي نور ڏيڻ.
 - (۳) ڪوڙهه جي مريضن کي شفاياب ڪرڻ.
 - (۴) مٽيءَ جا پکي ٺاهي، انهن کي اڌرائڻ.
- انهن معجزن سبب يهودي حضرت عيسيٰ عليه السلام کي جادوگر
سمجهڻ لڳا.

حضرت عيسيٰ عليه السلام سڄي ڄمار ڪنوارو رهيو ۽ پنهنجي رهڻ
لاءِ ڪو گهر به ڪونه ٺاهيائين. بيبي مريم جي مڱيندي جو شجره نسب
”انجيل مقدس“ ۾ هن طرح ڄاڻايو ويو آهي:

يوسف (حضرت بيبي مريم جو مڱيندو) بن يعقوب بن متان بن
اليغاز بن اليثود بن اخيم بن صدوق بن عازور بن الياقيم بن ابي ٿود بن
زربابل بن شلتي ايل بن يڪنياه بن يوشياه بن آمون بن منشم بن حزقياه بن
اخز بن يوتام بن عزياه بن يورام بن يهوشافاط بن آسا بن ابياه بن رجعام بن
سليمان بن دائود بن يشي بن عوبيد بن بوعز بن سلمون بن نحشون بن عمي
ناداب بن رame بن حصرون بن فرص بن يهوداه بن يعقوب بن اسحاق بن
ابراهيم عليهم السلام. (انجيل مقدس، صفحو پهريون) اھونسب نامو
حضرت نوح عليه السلام تائين هن ريت پهچي ٿو: ابراهيم بن تارح بن ناحور
بن سروغ بن رعو بن فالخ بن عابر بن شالح بن ارفخشذ بن سام بن نوح عليه
السلام. (قصص القرآن ص ۱۵۱ ابن ڪثير ج ۱ ص ۶۷)

حضرت عيسيٰ عليه السلام جي نبوت جو آغاز حضرت يحيٰ بن
زڪريا عليهم السلام جي هٿ تي ٿيو ۽ اهوئي آخري بني اسرائيل پيغمبر

هو، جنهن حضرت عيسيٰ عليه السلام جي نبوت جي تصديق ڪئي، جنهن ڪري کيس جان د بپٽسٽ (John, the Baptist) جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. حضرت عيسيٰ يسوع مسيح هڪ مذهبي معلم جي حيثيت ۾ روم جي علائقي گليلي (Galilee) کان پنهنجي مذهب جي تبليغ شروع ڪئي، اتان هن يروشليم (Jerusalem) وڃڻ جو فيصلو ڪيو جتي هن جي تعليمات ۽ معجزات يهودي عالمن کي مونجهاري ۾ وجهي ڇڏيو. پيغمبر اسياه (Isaiah) جي زماني کان بني اسرائيل پيغمبر قصن ڪهاڻين ذريعي نصيحتون ڪندا رهيا هئا ۽ يسوع مسيح جو طريقو به ساڳيو هو. انهيءَ کان علاوه سوالن جي جوابن ۽ انتباه ذريعي پڻ تعليم ڏني وئي ٿي ۽ واعظ ڪيو ويو ٿي. هو "خدا جي بادشاهيءَ" جي ڳالهه ڪري رهيو هو جيڪا يهودين سان "وعدتي ڪيل ملڪ" کان مختلف نه هئي. تاهم يسوع جي "ملڪ" لفظ مان مراد ڪو علائقو يا دنياوي حڪومت نه هئي. بلڪ اها خدائي جيڪا ڪل ڪائنات تي قادر ۽ حاڪم آهي اهائي حضرت عيسيٰ جي "خدا جي بادشاهيءَ" جي معنيٰ هئي؛ جڏهن انسان خدا جي عطا ڪيل نعمت جي ناشڪري ڪري ٿو تڏهن خدائي بادشاهي طرفان ان تي عذاب نازل ٿئي ٿو. تنهن ڪري انسانن کي گهرجي ته خدائي بادشاهت جي اخلاقيات مطابق زندگي گذارين؛ بنيادي تعليم ۾ حضرت عيسيٰ عليه السلام توحيد ۽ حب الاهي جو درس ڏنو. ان بعد (مارڪ ۳۱ - ۱۲) پاڙيسريءَ سان پيار، جنهن ۾ ظاهر پيار ڪرڻ ڪافي نه آهي. نه فقط قتل بلڪ نفرت به حرام آهي، نه فقط زنا بلڪ بري اک سان ڏسڻ جي به منع آهي. (متي ۵، ۲۱ کان ۳۰)

خدائي بادشاهي، بني آدم ۽ قيامت جا نظريا رومن شهنشاهيت ۾ پکڙجڻ لڳا ۽ يهودي ڪثرت سان سندس پوئلڳ ٿيا، سندس يروشليم ۾ آمد انهي حقيقت جو مظهر آهي. جيتوڻيڪ گليلي مرڪز رهيو تاهم يروشليم ۽ يهوداه ۾ تبليغي دورا ٿيندا رهيا. ٻارهن حواري هميشه ساڻ رهندا هئا جن جو تعداد "لوقا جي ڪتاب" مطابق وڌي ستر ٿيل ڏسجي ٿو. مرقس (Mark) جي ڪتاب (۱۹، ۱۶ iiiii) موجب ۱۲ حواري جا نالا هي هئا: سائمن (Simon) پيٽر، پطرس (Peter) جيمس (James)

جان (John) ائنڊريو (Andrew) فلپ (Philip) بارتولوميو (Bartholomew) مٽي (Matthew) ٿامس (Thomas) جيمس بن الفائيوس (James, Son of Alphaeus) ٿاڊايوس (Thaddaeus) سائمن ڪنعاني (Simon the Cannaean) ۽ جوڊاس اسڪئريٽ (Judas Iscariot). پوئين ٻارهن حواريءَ بجاءِ مٿياس (Matthias) سميت اهي سڀ حواري ۱۲ پاپسٽس (Apostles) معنيٰ الاهي پيغام پهچائيندڙ تسليم ڪيا ويا آهن. لغوي معنيٰ مطابق، الاهي ڪتاب (gospel) جي تعليم ڏيندڙ، اهي پهريان ۱۲ حواري ۱۲ پاپسٽس آهن.

”يروشليم“ ۾ بيت المقدس جي هڪ يا ٻه دفعا مسماري، يهودي مذهبي پيشوائن جا خدشات، عوام ۾ مقبوليت ۽ نا انصافي ۽ منافقت خلاف جهاد وغيره اهي عوامل هئا جن سبب حضرت عيسيٰ عليه السلام خلاف هڪ زبردست مخالفت جو محاذ قائم ٿيو. ڪجيءَ واري آچر (Palm Sunday) جي ڏينهن يروشليم ۾ وارد ٿيو ۽ هڪ هفتي تائين يهودي عالمن سان مناظرات ۽ بحث مباحثه جاري رهيا. انهي دوران سندس آخري حواري ”يهوداه اسڪريوخي“ (Judas Iscariot) غداري ڪئي ۽ دشمن مخالفين جي مخبري ڪندو رهيو. مٽي رسول جي ڪتاب ۾ حضرت عيسيٰ عليه السلام جي يروشليم ۾ هن آخري هفتي جو احوال تفصيل سان ڏنل آهي.

باب ۲۶: مان چنڊ اهم اقتباسات هن ريت آهن: ”يسوع مسيح..... پنهنجي شاگردن کي چوڻ لڳو ته..... بن ڏينهن کانپوءِ، نسح جي عيد (عيد الاضحى، گوشت ڪاڻڻ جي دعوت) ايندي، ابن آدم کي صليب تي چاڙهڻ لاءِ جهلائيندا. تڏهن سردار ڪاهن (يهودي عالم) :..... قيافا نالي سردار..... ايوان ۾ اچي گڏ ٿيا ۽ انهن پاڻ ۾ گڏجي اها صلاح ڪئي ته يسوع (حضرت عيسيٰ عليه السلام) کي فريب سان ڦاسائي قتل ڪريون. پر هنن چيو ته عيد جي ڏينهن نه، متان امت ۾ ڪو گوڙ پيدا ٿئي (۱-۶)..... ٻارهن جئن (حوارين) مان هڪڙو جنهن جو نالو يهوداه اسڪريوطي (Judas Iscariot) هو، تنهن سردار ڪاهن وٽ وڃي چيو

ته: جي آءِ هن کي اوهان جي حوالي ڪريان ٿو ته اوهين مون کي ڇا ڏيندا؟
 ۽ هنن کيس ٽيهه رويهه توري ڏنا (۱۵ - ۱۴)..... هاڻي فطيري عيد (عيد
 الفطر؟) جي پهرين ڏينهن شاگردن يسوع کي چيو ته اسين تنهنجي
 فسح (کاڌي جي دعوت) کائڻ لاءِ ڪٿي وڃي تياري ڪريون؟ هن چيو ته
 شهر ۾ فلاڻي ماڻهوءَ وٽ وڃو ۽ چئوس ته استاد ٿو چوي ته منهنجو وقت
 ويجهو آهي؛ آءٌ پنهنجي شاگردن سوڌو تنهنجي گهر ۾ فسح جي عيد ڪندس
 (۱۹ - ۱۷) ۽ (ماني ڪائيندي) هن چيو ته آءٌ اوهان کي سچ ٿو
 چوان ته اوهان مان هڪڙو مونکي جهلائيندو (۲۲ - ۲۱)..... جنهن
 پنهنجو هٿ مون سان ٽاهي ۽ ۾ وڌو آهي سوئي مون کي جهلائيندو، ابن آدم
 بابت جيئن لکيل آهي تيئن هو وڃي ٿو، پر افسوس آهي انهيءَ ماڻهوءَ تي
 جنهن جي هٿان ابن آدم جهلائي ٿو! اهو ماڻهو جي پڻدا ٿي نه ٿئي ها ته
 جڳو ۽ يهوداه جنهن جهلايس تنهن ورندي ڏيئي چيو ته اي ربي اهو آءٌ آهيان
 ڇا؟ هن چيس ته (تو) پاڻهي چئي ڏنو آهي. (۲۵ - ۲۳) يهوداه
 آيو ۽ ساڻس هڪڙي وڏي جماعت ترارين ۽ لئين سان هئي
 سڌو ئي سڌو يسوع وٽ اچي چوڻ لڳو ته ربي، سلام ۽ چمائينس. تڏهن
 يسوع چيس ته ميان جنهن ڪم لاءِ آيو آهين سو ڪر: پوءِ هنن اچي يسوع
 ۾ هٿ وڌا ۽ قابو ڪيائونس. (۵۰ - ۴۷) تڏهن سڀ شاگرد
 کيس ڇڏي ڀڄي ويا (۵۶) ۽ جن يسوع کي جهليو هو سي هن کي سردار
 ڪاهن ” قيافا“ جي گهر وٺي آيا جتي فقيه ۽ بزرگ اچي گڏ ٿيا هئا، پر
 پطرس سردار ڪاهن جي ايوان تائين پري کان هن جي پٺيان پئي آيو (۵۸
 - ۵۷) يسوع ماڻ ڪري بيهي رهيو ۽ سردار ڪاهن چيس ته آءٌ
 توکي زنده خدا جو قسم ٿو ڏيان ته تون اسان کي ٻڌاءِ ته تون خدا جو پٽ
 مسيح آهين ڇا؟ يسوع چيس ته تو پاڻهي چئي ڏنو آهي؛ بلڪ آءٌ اوهان کي
 چوان ٿو ته هن کان پوءِ اوهين ابن آدم کي قادر مطلق جي ساڄي هٿ ۽
 آسمان جي ڪڪرن تي ايندو ڏسندا. تڏهن سردار ڪاهن پنهنجا ڪپڙا ٽاڙي
 چوڻ لڳو ته هن ڪفر بڪيو آهي..... ڏسو اوهان ڪفر جي ڳالهه ٻڌي
 آهي، هاڻي ڇا ٿا ڀانيو؟ هنن ورندي ڏيئي چيو ته هو موت جي لائق آهي.
 تڏهن هو مٿس ٽڪون وجهڻ ۽ کيس ٺوٺشا هڻڻ لڳا ۽ ڪي چماتون هڻي

چوڻ لڳس ته اي مسيح، اسان کي نبوت ڪري (ذريعي) ٻڌاءِ ته ڪنهن توکي ڏک هنيو؟ (۶۸ - ۶۲ : ۲۱) پطرس کان پڇيائون ته ” تون به هن گليل واري يسوع سان گڏ هيئن؟ ” ته هن تي دفعا انڪار ڪيو ” آءٌ هن ماڻهوءَ کي سڃاڻان ٿي ڪين! ” ۽ انهيءَ ڊمر ڪڪڙ ٻانگ ڌڻي ۽ پطرس کي اها ڳالهه ياد آئي جيڪا يسوع چئي هئي ۽ ڪڪڙ جي ٻانگ ڌڻن کان اڳي تون ئي دفعا منهنجو انڪار ڪندين پوءِ هو ٻاهر وڃي زار زار روئڻ لڳو (۷۵ - ۷۲ : ۲۶) (مرڪس Mark ۷۲۲ - ۶۶ : ۱۴)

ٻئي ڏينهن، ” جڏهن صبح ٿيو ، تڏهن سڀني سردارن ڪاهن ۽ ماڻهن جي بزرگن يسوع کي ماري وجهڻ لاءِ سندس برخلاف صلاح مشورت ڪئي؛ ۽ هن کي ٻڌي وٺي ويا ۽ وڃي پيلاطس حاڪم جي حوالي ڪيائونس. تڏهن يهوداه..... پڇيائڻي اهي ٽيهه رويه سردار ڪاهن ۽ بزرگن وٽ ڪٿي آيو ۽ چوڻ لڳو ته مون گناه ڪيو آهي، جو بي ڏوهيءَ کي جهلايو اٿم..... ۽ هو اهي رويه (بيت ال) مقدس ۾ اچائي هليو ويو ۽ وڃي پاڻ کي ڦاهو ڏنائين ” (۵ - ۱ : ۲۷) هاڻي يسوع، حاڪم جي حضور ۾ بيٺو هو ۽ حاڪم پڇيس ته تون يهودين جو بادشاهه آهين ڇا؟ يسوع چيس ته تون پاڻ ٿو چوين..... حاڪم جو اهو دستور هو ته انهي عيد تي جنهن به هڪڙي قيديءَ جي نالي ماڻهو چوندا هئا تنهن کي ڇڏي ڏيندو هو ۽ انهيءَ وقت هنن جو هڪڙو ناليرو قيدي ” برابا“ نالي هو. تنهن ڪري جڏهن هو اچي گڏ ٿيا تڏهن پيلاطس چين ته.... اوهان جي خاطر ڪنهن کي ڇڏي ڏيان؟ ” برابا“ کي يا ” يسوع“ کي جو مسيح ٿو سڏجي؟ ڇا لاءِ جو کيس خبر هئي ته هن کي حسد جي ڪري جهلايو اٿن ۽ سندس زال چواڻي موڪليس ته هن راستباز ماڻهوءَ کي ڪي به نه ڪجانءِ؛ ڇا لاءِ جو اڄ خواب ۾ مون هن جي ڪري ڏاڍو ڏک ڏٺو آهي. (۱۹ - ۱ : ۲۷) يهودين بڪ آواز ٿي چيو ته ” برابا“ کي ڇڏيو ۽ ” يسوع“ کي صليب تي چاڙهيو..... تڏهن هن (پيلاطس رومي حاڪم) انهن (يهودين) جي خاطر ” برابا“ کي ڇڏي ڏنو، پر ” يسوع“ کي جهٻڪ هڻائي صليب تي چاڙهڻ لاءِ حوالي ڪيائين..... سندس ڪپڙا لاهي هڪڙي قمرمي (سرمائي رنگ جي) قبا (الفبي) ڍڪيائونس، ۽ ڪنڊن جو هڪڙو

ڇٽ ڳتي هن جي مٿي تي رکيائون ۽ هڪڙي چڙهي ساڄي هٿ ۾ ڏنائونس ۽ سندس اڳيان گوڏا کوڙي مسخري ڪري چوڻ لڳس ته سلام. اي يهودين جا بادشاه ۽ مٿس ٿڪون وڌائون ۽ اها چڙهي وٺي انهيءَ سان مٿي تي ڌڪ مڻائونس ۽ جڏهن سائس مسخريون ڪري رهيا، تڏهن اها قبا لاهي رٿائونس ۽ سندس ڪپڙا ڍڪائي صلب تي چاڙهڻ لاءِ وٺي هليس (۳۱ - ۱۸ : ۲۷) تنهن کان پوءِ سائس گڏ ٻن ڌاڙيلن کي به صليب تي چاڙهيائون هڪڙو ساڄي پاسي ٻيو کاٻي پاسي ۽ جيڪي اتان لنگهي پئي ويا، تن مٿس توڪون پئي ڪيون ۽ پنهنجا ڪنڌ ڌوڻي ٿي چيائون ته اي مقدس کي ڊاهڻ ۽ تن ڏينهن ۾ اڏڻ وارا، پاڻ کي بچاءِ؛ جي تون خدا جو پٽ آهين ته صليب تان لهي اچ... ۽ جيڪي ڌاڙيل سائس گڏ صليب تي چاڙهيا ويا هئا، تن به کيس ساڳيا طعنا پئي هنيا. (۴۴ - ۳۸ : ۲۷)
 بهپيريءَ کان وٺي تهپيريءَ تائين سڄي زمين تي اونڌاهي ڇانئجي ويئي، ۽ تهپيريءَ ڌاري، يسوع وڏي واڪي سان دانهن ڪري چيو ”ايلي ايلي، لما سسبقتني“ يعني اي منهنجا خدا، اي منهنجا خدا تو مون کي ڇو ڇڏي ڏنو آهي؟ (۴۶ - ۴۵ : ۲۷) ۽ يسوع وري به وڏي واڪي سان دانهن ڪري پنهنجو ساه ڏنو. (۵۱ : ۲۷)

صليب

قديم زماني کان، بالخصوص پارسين، سيلوڪين (Seleucids) يهودين، ڪارٿي جينيا وارن (Carthaginians) ۽ رومين جي فوجداري قانون ۾ موت جي سزا جو طريقو صليب تي چاڙهڻ (Crucifixion) هو. صليب تي چاڙهڻ جا مختلف نمونا هئا. عام طور تي سزا يافتہ مجرم کي ٽٽڪا هڻڻ بعد ڪاٺ جي تياس جي ڪام (Crossbeam) پٿيبلم (Patibulum) سندس ڪنڌ تي رکندا هئا جنهن کي هو گهليندو سزا واري جاءِ تي ايندو هو. اتي تياس (Cross) جي اڀي توثي اڳيئي زمين ۾ ڪتل هوندي هئي. اتي هن کي اگهاڙو ڪري اهڙي طرح تياس تي تنگيو ويندو هو جو سندس ٻانهون ڪام جي ٻنهي پاسي سوگهيون ٻڌل هجن، يا

سندس ڪرائي ۾ ڪوڪا ٺوڪي پانهن کي ڪام سان مضبوط ڪيو ويندو هو. پوءِ ڪام جو ساڄو پاسو مٿي کنيو ويندو هو ۽ زمين کان نون کان ٻارنهن فوٽ مٿي جهليو ويندو هو. پوءِ پير سوگها ڪري ٻڌا ويندا هئا يا ڪو ڪا هٿي سوگها ڪيا ويندا هئا ۽ باقي جسم، ٿوٺيءَ جي وچ ڌاري ٺاهيل جاري (Ledge, Sedile) ۾ سوگهو ٿي ويندو هو. مجرم جي پيشانيءَ تي سندس نالو ۽ ڏوهه لکي لڳايو ويندو هو. موت جيڪو هيٺائي ۽ دل بند ٿيڻ سبب واقع ٿيندو هو، انهيءَ کي تڪو ڪرڻ لاءِ جنگهن تي لوهه جي لٿين سان ڌڪ هنيا ويندا هئا. صليب تي چاڙهڻ جي سزا خاص طور تي سياسي يا مذهبي وڳوڙين يا انقلابين، درياهي ڌاڙيلن، غلامن يا انهن ماڻهن کي ڏني ويندي هئي جن کي شهري حقوق حاصل نه هوندا هئا.

سن ۵۱۹ ق - ۾ ۾ ايراني شهنشاهه دارا، بابل شهر ۾ ٽي هزار سياسي مخالفين کي صليب تي چاڙهائي ماريو. سن ۱۷۵ ق - ۾ ۾ شام ملڪ جي حاڪم ائتيوڪس چوٿين (Antiochus 1v) جيروسلم (يروشليم) ۾ قانون جي انحرافي ڪندڙ يهودين کي ڦٽڪا هڻائي صليب تي چاڙهايو. ان بعد اٽڪل سن ۳۰ ع ڌاري يروشليم جي رومي حاڪم پيلاطس (Pontius Pilate) حضرت عيسيٰ عليه السلام (Jesus of Nazareth) يسوع مسيح کي صليب تي چاڙهايو.

عدالتي ڪاروائي

حضرت عيسيٰ عليپ السلام جي خلاف ٻڌو مقدمو هلايو ويو، مذهبي ۽ ديواني؛ پهريائين سندس قوم يهودين جي مذهبي اختياريءَ وارن مٿس تهمت رکي ته هن پراڻي عهد نامي جي روايتن جي انحرافي ڪئي آهي ۽ پنهنجي باري ۾ ڪافرانہ دعويٰ ڪئي آهي. انهن هن کي ڏوهي قرار ڏنو جنهن جي سزا موت هئي. تاهم يهودين پاڻ اها سزا نه ڏني. يروشليم جي رومي حاڪم پيلاطس جي عدالت ۾ پيهر ديواني فوجداري مقدمو هلايو ويو. انجيل مقدس جي متن مطابق جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي، يهودين جي راءِ مطابق حضرت يسوع مسيح کي صليب تي چاڙهڻ جي سزا ڏني وئي،

ڪنهن قانون يا قانون شهادت تي ان جو فيصلو نه ڪيو ويو هو، بلڪ سزا ڏيندڙ حاڪم خود به ملزم کي ڏوهي نه ٿي سمجهو. ”سڀني (يهودي مدعين) چيو ته صليب تي چاڙهيس. هن (پيلاطس) چيو ته ڇو ته هن ڪهڙي برائي ڪئي آهي، پر هنن ڏاڍيون رڙيون ڪري چيو ته صليب تي چاڙهيس..... جڏهن پيلاطوس ڏٺو ته منهنجي نه ٿا مڃين، اٿلو گوڙ ٿو مڃي تڏهن پاڻي ڪٿي ماڻهن جي اڳيان هٿ ڌوڻائين ۽ چيائين ته آءُ هن راستباز ماڻهوءَ جي خون کان بيڏوهي آهيان، اوهن پاڻ ڄاڻو. سڀني ماڻهن ورندي ڏيئي چيو ته ڀلي هن جو خون اسان تي ۽ اسان جي اولاد تي هجي، تڏهن هن انهن جي خاطر ”برابا“ کي ڇڏي ڏنو، پر ”يسوع“ کي چهڪ هڻائي صليب تي چاڙهن لاءِ حوالي ڪيائين“. (مٿي رسول جو ڪتاب ۲۲۶ - ۲۲: ۲۷)

مذهبي عقيدو

حضرت عيسيٰ عليه السلام جو صليب تي چڙهڻ بائيبل مقدس جي پراڻي عهدنامي جي متعدد اڳ ڪٿين مطابق هو: ”صليب“ حضرت عيسيٰ عليه السلام جي حياتي جي پڄاڻي نه هو، بلڪ خدا کيس موت کان بچائي ورتو. ابتدائي مسيحي ڪليسا (Christian church) جو اهو متفق عقيدو هو جنهن غدار حوارين کي دلير اقرار ٿي بنائي مسيحيت جي ابلاغ جي ابتدا ڪئي. ڇهه صديون پوءِ، آخري نبي حضرت محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم وحي ذريعي ٻڌايو ته: ”..... يقيناً يهودين حضرت عيسيٰ عليه السلام کي قتل ڪونه ڪيو هو بلڪ الله تعاليٰ کيس پنهنجي طرف ڪڍي ورتو..... (سورة النساء آيات ۵۸ - ۱۵۷) انجيل مقدس جي لوقا (Luke) جي ڪتاب باب ۲۴ جي ۵۰ - ۵۲ آيتن ۽ مرقس (Mark) جي ۱۶ باب جي آيت ۱۸ مطابق“ ۽ هيئن ٿيو جو برڪت ڏيندي هنن کان جدا ٿي، آسمان ۾ ڪڇي ويو. ”..... سو خدا وند يسوع هنن سان ڳالهائڻ کانپوءِ آسمان ۾ چاڙهيو ويو (۽) خدا جي ساڄي پاسي وڃي ويٺو.....“

حضرت بيبي مريم بنت عمران، والدين جي باسيل سکا مطابق بيت المقدس جي هيڪل سليماني ۾ داسيءَ طور ڏنل هئي ۽ قرء اندازي ۾ هوءَ حضرت زڪريا عليه السلام مجاور هيڪل سليمانيءَ جي تحويل هيٺ ڏني وئي، ان وقت حضرت زڪريا عليه السلام کي الهام ذريعي پٽ ڄمڻ جي بشارت ڏني وئي ۽ سندس نالو ”يحي“ رکڻ جي هدايت ڪئي وئي، حضرت زڪريا پوڙهيو ٿي چڪو هو ۽ سندس زال سنڌ هئي، يعني ٻار ڄڻ جي قابل نه هئي، تاهم قدرت جي ڪرامت سان حضرت يحييٰ عليه السلام پيدا ٿيو ۽ وڏو ٿي حضرت عيسيٰ عليه السلام جي نبوت جي تصديق ڪيائين جنهن جي پاداشت ۾ رومن شهنشاهه کيس مارايو.

حضرت ابراهيم عليه السلام کان شروع ٿيل بني اسرائيل جي پيغمبرن جو سلسلو حضرت عيسيٰ عليه السلام تي اچي پورو ٿيو ۽ حضرت موسيٰ عليه السلام جي پيشنگوئي حضرت عيسيٰ عليه السلام ورجائي جنهن موجب حضرت ابراهيم عليه السلام جي وڏي فرزند حضرت اسماعيل عليه السلام جي پشت مان نبي آخر زمان حضرت محمد بن عبدالله صلي الله عليه وسلم مبعوث ٿيو؛ حضرت موسيٰ عليه السلام پنهنجي وفات وقت فرمايو هو ته ”خداوند“ سينا“ کان آيو ۽ ”شعير“ (بيت الحم) کان طلوع ٿيو ۽ ”فاران“ جي جبل تي جلوه گر ٿيو، ڏهه هزار قدسي ساڻ هئس ۽ انهن لاءِ هڪ آتشين شريعت ساڄي هٿ ۾ هئس“ (فتح مڪه وقت اسلامي لشڪر جو تعداد ڏهه هزار هو) قرآن شريف مطابق ”اهو وقت قابل ذڪر آهي جڏهن عيسيٰ بن مريم چيو ”اي بني اسرائيل! آءُ اوهان ڏانهن الله جو موڪليل رسول آهيان. توريت جي تصديق ڪريان ٿو، جيڪو منهنجي اڳيان موجود آهي ۽ بشارت ٿو ڏيان هڪ رسول جي، جيڪو مون کان پوءِ ايندو ۽ ان جو نالو احمد (فار قليط) هوندو. (قرآن شريف سورة الصف ۶۰ + ۶۱) احمد معنيٰ الله تعاليٰ جي گهڻي تعريف يا حمد ڪرڻ وارو.

باب ڇهون

- ۱:- هتي، ” هسٽري آف د عربس “، - ايضاً - ص ۸.
- ۲:- مجملدار، ريجوڌري ۽ دتا، ائڊوانسڊ هسٽري آف انڊيا - ايضاً - ص ۲۳ - ۲۱ محققن جي تحرير مطابق هن وقت ” سنڌو سڀيتا “ جي قدامت (اوليت) تسليم ڪئي وڃي ٿي.
- ۳:- هتي، ” هسٽي آف د عربس، - ايضاً -، ص ۳.
- ۴:- - ايضاً -، ص ۹.
- ۵:- چئمبرسس، - ايضاً - ج ۱۲، ص ۴۱۲.
- ۶:- هتي، - ايضاً -، ص ۹.
- ۷:- سيد امير علي، ” اشارت هسٽري آف د ساراسينس “ مڪملن لنڊن ۱۹۶۱ع، ص ۳.
- ۸:- هتي - ايضاً - ص ۱۰، ليونرڊ وولي، د سميرنس، آڪسفورڊ ۱۹۲۹ع ص ۶ - ۵.
- ۹:- ” ائن ائڊوانسڊ.... “ - ايضاً -، ص ۲۰۲.
- ۱۰:- ” اثبت، ” سنڌاري انٽرپريشن..... “ - ايضاً - ص ۷۰.
- ۱۱:- چئمبرسس، - ايضاً - ج ۲، ص ۲۳ - ۲۲.
- ۱۲:- - ايضاً - ۱۳:- ايضاً -، ص ۲۳.
- ۱۴:- - ايضاً - ج ۱۲، ص ۲۲۲.
- ۱۵:- ” قديم شهنشاهيان “ مولف مولانا سيد طفيل احمد منگلوري، اڪيڊمي آف ايجوڪيشنل ريسرچ، ڪراچي ۱۹۵۹ع ع ۲۸، بحواله ” ارض القرآن “ مصنف مولانا سيد سليمان ندوي، ج ۱، ص ۱۴۲.
- ۱۶:- چئمبرسس، - ايضاً - ج ۶ ص ۷۱۹، حمورابيءَ جو قانون، ساڍا ست فٽ ڊگهي ۽ ڇهه فٽ ويڪري پٿري سرتي اڪريل، ۳۱۷ دفعات تي مشتمل، ۱۱۰۰ ق - م م ” بابل “ مان ” سوسا “ منتقل ڪيو ويو، جتي هڪ هزار سالن کان وڌيڪ عرصو هي ڪتب زمين دوز رهيو.
- ۱۸۹۷ع ۾ فرانس جي ماهرين آثار قديم انهيءَ کي دريافت ڪري ” پٿرس “ جي ” لوور “ (Louvre) عجائب گهر ۾ رکيو آهي. چلپئرسڪ ايڊورڊس (Chilperic Edwrds) جي ڪتاب ” اوئڊيسٽ لاز آف د ورلڊ “ جي حوالي سان ” قديم شهنشاهيان “ ۾ ڄاڻايل هي ته ” حمورابي جي احڪامات

جي ۲۲ دفعات مان ۲۱ دفعات بجنسي "توريت" (مقدس) ۾ ملن ٿا. (ص ۴۴) سيد سليمان ندوي، "ارض القرآن" ۾ لکي ٿو ته "هي احڪام حضرت ابراهيم (عليه السلام) جي شريعت مان (ماخوذ) آهن جن کي حمورابي قبول ڪيو. (ص ۱۴۵) حمورابي جي قانون مطابق مزدورن ۽ ڪاريگرن جي ڪم از ڪم اجرت مقرر ڪيل آهي، جنهن کان گهٽ يا بغير معامضي ڪم وٺڻ ڏوهه آهي. غلام پنهنجي مزدوريءَ جي پونجيءَ مان مالڪ کي پنهنجي قيمت ادا ڪري، آزاد ٿي سگهيو ٿي ۽ زال کي مڙس جي برابر طلاق جو حق حاصل هو. بي حياتي ۽ زنا جي سزا، مرد خواه عورت لاءِ پاڻي ۾ اڇلائي ٻوڙڻ مقرر ڪيل هئي. مذهبي پيشورن کي شراب پيئڻ کان منع ڪل هئي؛ هڪ پوڄاري عورت کي فقط شراب جي دڪان تي موجود هجڻ جي سزا، باهه ۾ اڇلائي ساڙڻ سان ڏني وئي. (قديم شهنشاهيان، ص ص ۴۳ - ۴۲) "چئمبرسس" مطابق هو "اينو" ۽ "بعل" ديوتائن جو معتقد هو. رفاه عام جا ڪم ڪيائين. فرانس ۾ محفوظ ڪتب جي آخر ۾ سندس هي الفاظ اڪريل آهن: "مون ڪڏهن پاسورائي ننڊ نه ڪئي." (ايضا - ص ۴۳).
۱۷:- اسلامي انسائيڪلوپيڊيا، - ايضا ۳۷۹.

۱۸:- - ايضا ، ص ۳۰۸.

۱۹:- هال، ايڇ آر: "دائشنت هسٽري آف د نيشن ايسٽ: جائيال: جي ايت "سنڌاري انٿرپريٽيشن....." همفري ولفورڊ، آڪسفورڊ، ۱۹۲۴ع ص ص ۷۱ - ۷۰. مطابق سميري، امڪاني طور تي، سنڌو ماڻهي جا اڻ آريا هئا. روايت مطابق بابل جا مهذب دنيا سان آڳاٽا بحري رابطا هئا ۽ سميري سنڌو ماڻهي مان، هجرت ڪري، ٻن درياهن (دجله ۽ فرات) جي ملڪ ۾ سمنڊ ۽ خشڪي رستي آيا.

۲۰: هتي، "هسٽري آف د عرئيس" - ايضا - ص ۱۲.

۲۱:- "برٽانڪا"، - ايضا - ج ۲۱، ص ۴۱۱.

۲۲:- آشوري بادشاهه پنهنجي ظلمي ڪارواين تي ناز ڪندا هئا ۽ انهن جو احوال پٿر جي تختين تي چپري (ڪوفي) رسم الخط ۾ اڪرائي ڇڏيندا هئا؛ هڪ مزيد تحرير هن ريت پڙهي وئي آهي: گجگوڙ جي خدا "عداد" وانگر، مون هنن جي جوڌن جا لاش لٽاڙيا. مون ندين ۾ ۽ جبلن جي چوٽين تي

سندن رت وهايو. سندن سر وڊي، مون سندن شهرن جي عالم پناهن تي
 اناج جي ڊيرن وانگر سٿيا، سندن بيشمار مال اسباب کڻي ويس، سندن
 سپاهي، جن منهنجي هٿيارن اڳيان پاڇ کاڌي ۽ جن پاڻ کي منهنجي قدمن ۾
 ڦٽو ڪيو، انهن کي قيدي بنائي وٺي ويس ۽ پنهنجي ملڪ جي آدمشماري ۾
 اضافو ڪيو". (مارون پيري، انسان جو نامڪمل سفر - ايشا - ص ۳۶)

۲۲:- آشورين جي فتوحات جو راز، لوهي سارن جي استعمال، سخت
 نظم و ضبط ۽ اصلاحات ۾ مضمر هو. هنن شاهراهن ۽ مواصلات، خاص
 طور تي ٽپال جو انتظام ڪيو. (مارون پيري - ايشا - ص ۳۶)

۲۴:- شالمنيسر (Shalmanesar) عرف شالمنصر ثاني جي " قر
 قر " جي فتح جو احوال سندس لفظن ۾ هن طرح بيان ڪيل آهي: "
 شاهي شهر قر قر مون ڏٺو، مون تباهه ڪيو ۽ باهه ڏني - ريو..... ٻارهن سؤ
 رت گاڏيون، ٻارهن سؤ گهوڙسوار ۽ ويهه هزار پيادل فوج، حداد ايزر، ارم
 واري جي ۽ عرب غنڊيو (Gindibu) جا هڪ هزار اٺ..... " (هتي
 - ايشا - ص ۳۷) .

۲۵:- " احوال الانبياء " - ايشا - ج ۱، ص ۲۵. قوم عاد جي
 مزيد معبودن جا نالا: ود، سواع، يفعول، يعوق، نسر صمود ۽ هتار معلوم ٿيا
 آهن. (قصص القرآن، ص ۱۰۴)

۲۶:- - ايشا -، ص ۲۲۶ - ۲۷:- " قصص القرآن " - ايشا - ص ۱۰۲
 ۲۸:- " احوال الانبياء..... " - ايشا -، ص ۲۷
 ۲۹:- " قصص القرآن " - ايشا -، ص ۲۵۷.

۳۰:- " احوال الانبياء " - ايشا -، ص ۳۰.

۳۱:- - ايشا -، ص ۳۲ - ۳۱، " قديم شهنشاهيان " - ايشا -

ص ۳۸ - ۳۹ ۳۲:- " احوال الانبياء.... " - ايشا - ص ۴۰

۳۳:- - ايشا - ۳۴:- - ايشا -، ص ۴۳ - ۴۱

۳۵:- " توريت مقدس " (بائبل جي پراڻي عهدنامہ) پيدائش جي باب
 ۱۲، ۽ " احوال الانبياء " ج ۱ ص ۱۲۰، ۴۹ - ۴۸، مطابق حدس
 حضرت ابراهيم عليه اسلام پنهنجي زال (بيبي ساره) ۽ حضرت نوح عليه
 السلام کي ساڻ ڪري مصر مان واپس روانو ٿيو، تڏهن وٽس سون ۽ چاندي
 جو ڪافي مقدار - حياتي ماڻ جا وڏا ڌڻ ساڻ هئا.

۳۶:- " احوال الانبياء " - ايشا - ج ۱، ص ۳۹ - ۳۸.

سندوسپیتا، سند ۽ سنڌي قوم

فهرست مضامين

نمبر	عنوان	صفحو
	باب ستون	
	سنڌو سڀيتا ۽ سنڌي قوم	
۱	سنڌو ماڻھو	۲۹۷
۲	قديمت	۳۰۰
۳	اوائلي سنڌو ماڻھو جي تهذيب جا معمار ڪير هئا؟	۳۰۴
۴	دراوڙن جو اصل نسل	۳۰۶
۵	هند - سنڌ جو نسلي جائزو	۳۰۸
۶	هندي - آريائي ٻوليون	۳۱۰
۷	سنڌي سڀيتا جي وسعت	۳۱۱
۸	سنڌو ماڻھو جي تهذيب جو مجموعي زمانو	۳۱۲
	موئن جو دڙو ۽ هڙپا	
۹	شهري رٿا بندي	۳۱۳
۱۰	مهرن	۳۱۵
۱۱	لکت	۳۱۷
۱۲	هڙپا (هريد - هري (ڀڳوان) جو پير)	۳۱۷
۱۳	چولستان	۳۲۰
۱۴	گنڌارا تهذيب	۳۲۴
۱۵	گڏيل سڀيتا	۳۲۵
۱۶	نرالي تهذيب	۳۲۸
۱۷	ممعصر تهذيبن سان رابطو	۳۳۰
۱۸	قديم رابطا	۳۳۱

۳۳۲	سندو تهذيب جو ترقي يافتہ دور	۱۹
۳۳۳	سندو تهذيب جو زوال	۲۰
۳۳۴	تهذيب ۽ تمدن	۲۱
۳۳۵	قديم دور جي تهذيب جا آثار	۲۲
۳۳۷	تاريخي شواهد	۲۳
۳۳۸	گهٽ ڄاتل آثار قديمه	۲۴
۳۳۹	اهم آثار قديمه	۲۵
۳۴۱	ماڻهن جي پوشاڪ ۽ گهڻا	۲۶
۳۴۳	خوراڪ	۲۷
۳۴۴	سند جا نسل ۽ قومون	۲۸
۳۴۷	سندو سڀيتا ۽ گنگا - جمنا تهذيب	۲۹
۳۵۱	سندو ندي	۳۰
۳۵۲	ڪڇ	۴۱
۳۵۳	ڪڇ جون قومون ۽ قبلا	۴۲
۳۵۵	ڪڇ جون ٻيون مسلمان قومون	۴۳
۳۵۶	ڪڇ ڀڄ ۽ ڪاٺياواڙ جون ٻيون جاتيون	۴۴
۳۵۷	ٿر	۴۵
۳۵۹	سند جو ڪوهستان	۴۶
۳۶۲	ڪوهستان ۾ آباد قبلا	۴۷
۳۶۴	ڪلمتي	۴۸
۳۶۵	جوکيا ۽ جاڙيجا	۴۹
۳۶۶	سندو ماڻھو جي سياسي تاريخ	۵۰
۳۷۲	نئين سندو آريا تهذيب	۵۱
۳۷۶	سنڌي منهن مهانڊا	۵۲
۳۷۶	سند جي قديم تاريخ جا ماخذ	۵۳
۳۷۸	سماجي ۽ سياسي شواهد	۵۴
۳۸۵	مستند سياسي تاريخ	۵۵

۳۸۸	سماجي، اقتصادي ۽ سياسي تاريخ	۵۶
۴۰۰	قديم سنڌ جون تاريخي روايتون ۽ شواهد	۵۷
۴۰۵	سنڌ جا تاريخي قبيلاجت ۽ ميد	۵۸
۴۰۸	پرمار راجپوت	۵۹
۴۱۰	هڪ لوڪ ڪٿا	۶۰
۴۱۱	سما ۽ سميجا	۶۱
۴۱۲	جديد سنڌ جي تاريخ	۶۲
۴۲۲	اسلام جي اشاعت	۶۳
۴۲۹	غزنوي غوري ۽ غلام گهراڻي جو دؤر	۶۴
۴۳۱	تبليغ جا ٻه دؤر	۶۵
۴۳۴	سومرن جو دور (۱۲۵۱ - ۱۰۲۵ع)	۶۶
۴۳۷	"سما" دور ۾ (۱۵۲۰ - ۱۳۵۱ع)	۶۷
۴۴۰	ڪلهوڙن جو دور حڪومت (۱۷۸۲ - ۱۷۳۷ / ۱۷۰۱ع)	۶۸
۴۴۸	ميرن جي صاحبي (۱۸۴۳ - ۱۷۸۲ع)	۶۹
۴۵۱	ميرن جي صاحبيءَ جو مختصر بيان	۷۰
۴۵۲	حيدرآباد جي ميرن جي چوڀاري	۷۱
۴۵۳	خير پور جا مير	۷۲
۴۵۳	ميرپورخاص جا مير	۷۳
۴۵۳	انقلاب جي پيشنگوئي : ساموئيءَ جا بيت	۷۴
۴۵۵	انگريزن جو دور (۱۹۴۷ - ۱۸۴۳ع)	۷۵
۴۵۷	عسڪري روايت	۷۶
۴۵۸	انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ جا عوامل	۷۷
۴۵۹	سنڌ ۾ مغربي تهذيب ۽ ترقي جو دور	۷۸
۴۵۹	آزادي پاڪستان جو قيام	۷۹

باب ستون

سندو سڀيتا، سنڌ ۽ سنڌي قوم

سندو ماڻھو:

مصر، ميسوپوٽيميا ۽ سنڌو ماڻھو، دنيا جي قديم ترين ٽن تهذيبن جا مشهور علائقا آهن. سنڌو ماڻھو جو علائقو، آثار قديم جي تحقيقات مطابق، هن طرح معلوم ڪيو ويو آهي؛ عربي سمنڊ جي ڪناري سان ڪراچي کان ۴۸۳ ڪلوميٽر اولهه طرف ”ست ڪڱن دور“ (Sutkagen — Dor)، اتان اتر-اوڀر طرف ”سمنڊ“ پهاڙين جي دامن ۾ اٽڪل ۱۴۰۹ ڪلوميٽر ”رڀار“ (Rupar) تائين، جتان ڏکڻ طرف، ڪراچي کان ۸۰۵ ڪلوميٽر ڏکڻ-اوڀر ۾ الهندي ڪناري سان ”ڪمبي جي نار (Gulf of Cambay) تائين ۽ اوڀر طرف، دهلي کان اتر ۾ ۴۸ ڪلوميٽر جمنا وادي اندر، سنڌو ماڻھو جي تهذيب جا هڪ جهڙا آثار مليا آهن. (برتانيڪا ج ۱۲، ص ۱۸۷).

سنڌ، پنجاب ۽ بلوچستان جي هن وسيع تهذيبي علائقي ۾ سنڌو ماڻھو جي تهذيب کان اڳ جا آثار قديم پڻ معلوم ڪيا ويا آهن. قديم بستيون نروار ڪيون ويون آهن، جن ۾ ستڪڱن دور، سوتڪا ڪوه، بالاڪوٽ، ٿاڻو بولاخان، ڪرچات، شاهه جو ڪوٽلو، الهڏنو ڳوٺ (لڳ ڪراچي)، دال، آمري، چانهو دڙو، بمب، بُني، گوريندي، غازي (گاجي) شاهه لوهري، ڳوٺ عليمراد، مٺو ديهيشو، واهي پانڌي، لوهه جو دڙو، ڪوٽڏيچي، ڪوٽاسر، شاهه ديفڙي، ميهي، موئن جو دڙو وغيره موجوده سنڌ جي علائقي ۾ واقع آهن. بهاولپور رياست (ڏکڻ پنجاب) ۾ يارهن پراڻا پڊ، پوءِ ساندن والا کان ڪالي بينگن تائين ست آثار قديم، جتان اتر طرف سنڌو ماڻھو جو وڃايل درياھ سرسوتي، يا گهگهر - هاڪڙو وهندو هو. اتان اتر - اوڀر طرف رڀار (Rupar) يا ڪوٽلا نهاڱ خان جا آثار قديم آهن جنهن

جي اتر ۾ راوي درياھ، جنھن تي موجوده شھر لاهور آباد آھي ۽ قديم زماني ۾ ٿورو ھيٺ راوي جي ساڄي ڪپ تي ” ھڙيا “ جو مھذب شھر آباد ھو. رٿار جي اتر اولھ ۾ ” بياس “ ندي وھندي ھئي. ” ھڙيا “ جي ڏکڻ طرف ” چڪ پرين سيال “ جا آثار قديم آھن، جنھن جي ڏکڻ - اوڀر طرف ستلج ندي وھندي ھئي. ” ھڙيا “ جي ڏکڻ - اولھ طرف راوي ۽ جھلم ندين جو سنگم ھو، اتان پئي گڏجي ھيٺ سنڌو ندي ۾ ڀرتي ٿينديون ھيون. اتان اتر - اولھ طرف بلوچستان جي موجوده علائقي ۾ ڪوئيٽا جي اوڀر طرف ” دبر ڪوٽ “ جو مضبوط قلعو ھو. اتان سر اتر ” زوب “ ندي وھندي ھئي. ” زوب “ ندي تي سنڌو ماٿري جي تھذيب کان اڳ جا آثار قديم ” غونڊائي “ ۽ ” پيرايٽو “ موجود آھن. انھن کان علاوه بلوچستان ۾ شاھي تمپ، ڪلي، ايڊٽ، نندو واري، نال، شال (ڪوئيٽا) پڻ قديم ترين آثار ڏيکارن ٿا.

سنڌو ماٿري جي مرڪزي علائقي ۾ ھڙيا ۽ موئن جي دڙي کان علاوه ” گنڊيوالا “ جا قديم آثار معلوم ٿيا آھن. انھي مرڪزي علائقي جي اتر طرف بدخشان (اتر افغانستان) ۽ ڏکڻ طرف عربي سمنڊ جو ساحلي علائقو ۽ اولھ هندستان، سنڌو سڀيتا جي اثر ھيٺ ھئا. (جينيسز آف د انڊس ويلي سولائيزيشن، لاهور ميوزم ۾ ايم رفيق مغل جو ليڪچر، تاريخ ۱۷ جون ۱۹۸۷ع). ” ھڙيا “ جي قريب جليل پور ۽ چولستان (بہاولپور جي ٿر) جي آثار قديم ” پوت “ ۽ اتان اوڀر طرف ” ڪالي بنگن “ مان جيڪو ٺڪراڻو ۽ ڪاشيءَ جو سامان مليو آھي اھڙو ساڳو سامان آمري، ڪوٽڏيچي ۽ ھڙيا جي آثار قديم ۾ موجود آھي ۽ ڏکڻ اوڀر سنڌ ۾ ڪڇ، ٿر ۽ راجپوتانيا (راجستان) تائين ۽ اتر - اولھ سنڌ ۾ سليمان - کيرٿر پھاڙي سلسلي جي ٻنھي طرفن ۽ سنڌ بلوچستان جي ساحلي علائقي تائين ھڪ ئي تھذيب ۽ ثقافت جا ثبوت مليا آھن.

قديم ترين سنڌو سڀيتا، بلوچستان جي ” مھرڳڙھ “ (ڪڇي) جي علائقي ۾ وڌيڪ نمايان آھي. اتي ستين قرن قبل مسيح (۷۰۰۰ ق م) کان مسلسل تھذيبي ارتقاء جا آثار نظر اچن ٿا. سنڌ ۾ آمري ۽ ڪوٽڏيچي جا آثار - ۽ ٻيا انھي اوائلي تھذيب جي توسيع ڏيکارن ٿا، جنھن ٻھراڙي جي

تہذيب مان ترقي ڪري شهري تهذيب کي جنم ڏنو. انهيءَ شهري سنڌي
ذيب جا آثار پهريائين ڪوٽڏيچي جي آثار قديمه ۾ نظر اچن ٿا. سن ۳۰۰۰
- م کان ۲۵۰۰ ق - م تائين، سنڌو ماٿريءَ ۾ نئون پٿر جو دور
(Neolithic period) هو. جنهن ۾ آمري جي بهراڙي واري تهذيب
ترقي ڪري ڪوٽڏيچي جي شهر تهذيب جي صورت اختيار ڪئي. انهي
ڊگهي زماني ۾ سن ۶۰۰۰ ق - م ڌاري ”سميري“ ميسوپوٽيميا (عراق)
جي دجله - فرات دؤابي ۾ آباد ٿيا ۽ فرات نديءَ جي ڇيڙي تي ”اڪاد“ يا
اغاض (Akkad) جو تهذيبي مرڪز ”سميري تهذيب“ جو ڳڙھ رهيو.
هڪ هزار سال پوءِ سن ۵۰۰۰ ق - م ڌاري ”سامي“ نسل انهيءَ واديءَ ۾
داخل ٿيو. انهي زماني کان ڏيڍ هزار سالن کان مٿي (۳۱۰۰ - ۴۵۰۰ ق -
م) جا آثار قديمه، ٿامي جو استعمال، قديم مهر ڳڙھ جا آثار قديمه، موئن
جي دڙي (۱۵۰۰ - ۲۳۵۰ ق - م) کان، تقريباً ۵۰۰۰ سال اڳاٽا آهن.
غالباً ۷۰۰۰ ق - م کان اڳ هتي هڪ مهذب معاشره قائم هو. ڪوٽڏيچي
(بلوچستان) کان اٽڪل ۱۴۰ ڪلوميٽر پري، سبي ۽ ڪوٽڏيچي ڪي ملائيندڙ
سنڌ - بلوچستان شاهراهه کان ۳۰ ڪلوميٽر ڪڇو رستو، رئيساڻي قبيلي
جي علائقي ”مهرڳڙھ“ ڏانهن وٺي اچي ٿو. مهرڳڙھ جي دڙي جي مڪمل
کوٽائي نه ٿي سگهي آهي.

نامڪمل کوٽائي (۱۹۹۵ - ۱۹۹۱ ع) جيڪا فرينچ ماهرين آثار قديمه
جي هڪ ٽيم ڪئي آهي، انهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته هتي سڱن واري گهٽي
جي پوڄا ٿيندي هئي. انهي کان علاوه ننڍن وريل سڱن واري ڊڳي جون
مورتون به مليو آهن. گهٽي کي ڏاهپ جو ديوتا سمجهو ويندو هو. ڊڳي جي
شبيهه، موئن جي دڙي جي هڪ سڱي ڏاند کان اڳاٽي مصر جي پٿاھ
(فتاھ) سان ملي ٿي جنهن جي وچ مصر جي شاهي شهر ”منفس“ ۾ پوڄا
ڪئي ويندي هئي، ليڪن اهو ۴۸۰۰ ق - م جو زمانو هو. ”مهرڳڙھ“ جو
ننڍن وريل سڱن وارو ڊڳو انهي کان ۲۲۰۰ سال قديم آهي. کوٽائيءَ مان
انساني جسم جا ڪجهه عضوا پڻ مليا آهن جن ۾ ڪنڌي، ران ۽ چنگهه جي
هڏن ۽ ڪوپڙي جا ڪجهه حصا شامل آهن ۽ انهن مان قدامت جو ڪاٺ
لڳايو ويو آهي. ليڪن اهي آدم کان اڳ ڪهڙي قسم جي انسان نما مخلوق

سان تعلق رکن ٿا، انهي بابت تحقيق نہ ڪئي وئي آهي.

آثار قديم جي ماهرن جي راءِ مطابق مهرڳڙھ هڪ درمياني پکيڙ ۽ مناسب آباديءَ وارو ترقي يافتہ شهر هو، جتي دفاعي، شڪاري ۽ سڀ ضرورتن جون شيون ٺاهيون وينديون هيون. پٿر جا گولا جيڪي کانپاڻيءَ سان اڇلائي دفاع يا شڪار ڪيو ويندو هو ۽ خنجر وغيره، قومي عجائب گهر ڪراچي ۾ محفوظ ڪيا ويا آهن. مهرڳڙھ جي دڙي ۽ آسپاس جي ڪل ايراضي ۸۰۰ ميٽر آهي، جنهن ۾ جاريدار (جعفري) اڏاوت، راهدارين ۽ واهين جا نشان نظر اچن ٿا. ٺڪراڻو ۽ پڪيون سرون مهذب طرز حيات جي ثابتي آهن. هڙپا - موئن جي دڙي کان اڳ واري تهذيب، مهرڳڙھ جي کنڊرات ۾ چوٿين کان ڇهين تھ (طبعي) تائين معلوم ڪئي وئي آهي. هيٺيان ٽي تھ اڃا به آڳاٽي تهذيب سان تعلق رکن ٿا. هي علائقو جاگرافي ۽ طبعي بيهڪ جي لحاظ کان عظيم تر سنڌو ماٿريءَ جو حصو آهي، جيڪو ۷۰۰۰ ق - ۴۰۰۰ ق کان آڳاٽي تهذيب ڏيکاري ٿو.

قدامت:

سنڌو ماٿري جي قدامت جو اندازو ٺوڻ جي پهاڙي سلسلي (The Salt Range) مان لڳائي سگهجي ٿو. پنجاب جي مٿاهين پٽ ۾ هي جابلو علائقو ڏھ لک سال قبل مسيح کان قائم آهي، جڏهن اهو تيسر سمند (Teythus Sea) هيٺ هو ۽ زير آب توسيع ذريعي هندستان جي اڀيڻي پهاڙي سلسلي ”گونڊوانا“ (Gondwana land) سان مليل هو. انهي ۾ جماداتي ذخيرن جون ٽڪريون (Fossiliferous Rocks) ڪئمبرين کان ترشري زماني تائين (Cambrian to Tertiary) هڪ تسلسل ڏيکارين ٿيون. (چئمبرسس ج ۱۲ ص ۱۷۳) سنڌو ندي جي ٻنهي طرفن کان، جهلم وادي جي سامهون ۲۰۰۰ کان ۳۰۰۰ فوٽ بلند هي پهاڙي سلسلو، عام طور تي ۳۰۰۰ کان ۴۰۰۰ فوٽ بلند آهي، جيڪو مغرب ۾ ۴۰۰۰ کان ۵۰۰۰ فوٽ بلنديءَ کي پهچي ٿو. سنڌوندي، ڪالاباغ وٽ انهي پهاڙي سلسلي جي وچان گذري ٿي.

جڏهن سنڌو ندي اڃا ” تيسس “ سمنڊ هيٺ هئي، تڏهن پئسفڪ وڏي سمنڊ جي جاءِ تي هڪ بر اعظم (Continent) واقع هو. انهيءَ بر اعظم کي ”ليمريا“ (lemuria) نالو ڏنو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته اتان جي اتر قديم مان ليمريا ڪاري باندر جا پيورا پٿر ايل حالت ۾ لڌا ويا آهن ۽ اهي افریقا کان آسٽريليا تائين جهجهي انداز ۾ پکڙيل هئا. انهيءَ زماني ۾ ڏکڻ هندستان، افریقا ۽ آسٽريليا کنڊن سان خشڪي رستي ڳنڍيل هو. بعد ۾ ايل زلزلن سبب ” ليمرياکنڊ“ پئسفڪ وڏي سمنڊ ۾ غرق ٿي ويو. ڪجهه ڀيٽ باقي رهجي ويا جيئن انڊمان، نڪوبار وغيره. انهيءَ زماني ۾ ايشيا کنڊ، يونڇ سمنڊ جي وچ ۾ اچڻ سبب، افریقا ۽ آسٽريليا کان ڪٽجي ڌار ڪنڊ بڻيو. يونڇ سمنڊ يا بحر روم (The Mediterranean Sea) قديم تيسس سمنڊ جو يادگار آهي.^۳

” تيسس “ سمنڊ جبلالتر (Gibraltar) کان ايسٽ انڊيز (East Indies) تائين ڦهليل هو. انهيءَ جي اتر ۾ اهو قديم کنڊ واقع هو، جنهن کي ” لاريشيا “ (Laurasia) سڏجي ٿو ۽ ڏکڻ طرف ” گوندوانا “ جو ملڪ آباد هو. تيسس سمنڊ جي ٺهڻ ۽ پوءِ ختم ٿي وڃڻ جو ڪارڻ، ڌرتي جي مٿين تهه جي هيٺان ٽئين دور (Tertiary Age) ۾ وڌندڙ گرميءَ جو وهڪرو (Subcrustal convection) هو، جيڪو تابڪار معدنيات (Radioactive minerals) جي درهم برهم ٿيڻ جو نتيجو هو.^۴ ارضيات جي قائم ڪيل اصول مطابق ڌرتيءَ جي مٿين تهه ۾ توازن قائم آهي جيڪو هڪ جيتري ايراضين جي هيٺان هڪ جيتري وزن جي مادي يا معدنيات جي موجودگيءَ جي باعث آهي ۽ اهو اصول بحري توڙي بري ايراضين سان لاڳو ٿئي ٿو. جڏهن ٽئين ارضياتي دور ۾ ڌرتي جي مٿين تهه هيٺان گرميءَ جو وهڪرو وڌي ويو، تڏهن خط استوا ۽ قطبن جي هيٺان بنيادي بر اعظمي مواد يا معدنيات اتر ۽ ڏکڻ طرف لڙهي ويا. ڌرتي جي انهيءَ عمل بابت هن مطالعي جي باب ۾ ٻئي ۾ بنيادي معلومات ڄاڻايل آهي. اهڙي ارضياتي اوڻپ ۾ خط استوا ۽ قطبين جي زير سطح مادي جي سرڪي وڃڻ بعد تيسس سمنڊ وچ ۾ هڪ باريڪ ارضياتي بيهڪ ۾ تبديل ٿيو. بعد ۾ گرمي جي ٻين زير سطح وهڪرن لاريشيا ۽ گوندوانا جي هيٺان واڌ شروع

ڪئي ۽ زير زمين مادي سنوت ۾ پاسن کان پنهنجي خالي ڪنڊن ۽ ڪنارن لطف حرڪت ڪئي، جنهن ڪري لاريشيا ڏکڻ طرف ۽ گوندوانا اتر طرف سرڪي ويا. گوندوانا ۾ ڏکڻ هندستان ۽ افريقا جا ڪجهه حصا شامل هئا. ٽيس سمنڊ جي ارضياتي هم وزن بيهڪ انهي تحرڪ کان متاثر ٿي ۽ سندس ترو هيٺ ڊبجي ويو. ٽيس جي تري جر لت (Sediments) سُڪي ڪرڻڊن ۾ تبديل ٿيو، جن مان اونها پهاڙي ترا ٺهيا. جڏهن ٻيهر ڌرتي جو مٿيون تهه برابر ٿيو، تڏهن انهيءَ ايراضي ۾ مٿاهان پت (High Lands) ٺهي پيا، جن ۾ وڏا جبل ۽ پهاڙي سلسلا پيدا ٿيا. انهن پهاڙي سلسلن جو هڪ گروه ”لاريشيا“ جي آسپاس ۽ ٻيو گوندوانا جي ڀرپاسي ۾ قائم ٿيو ۽ وچ ۾ يونج سمنڊ يا بحر روم (The Mediterranean Sea) ٽيس سمنڊ جي يادگار طور باقي رهجي ويو. (چئمبرس ج ۱۳، ص ۵۵۲).

ٽيس سمنڊ جي تري جي لت مان ٺهيل جبلن جي اترين سلسلن ۾ الپائن - هماليه، پرنيز (Pyrenees)، آلپس (The Alps)، ڪارپٿينس ۽ ڪوه قاف (Caucasus) شامل آهن. ڏاکڻي پهاڙي سلسلن ۾ ائٽلس جبل، اپينائينس، ديناري آلپس، تاروس پهاڙي سلسلو ۽ ڪوه هماليه اچي وڃن ٿا.

”يونيڇ سمنڊ“ تي ميڊيٽرينين (Mediterranean) نالو انهيءَ ڪري پيو جو انهيءَ جي چوڌر طرف قديم دنيا جا ڄاتل ملڪ واقع هئا. انهي جي ساحل سان قديم تهذيبون اسريون ۽ هزارين سال برقرار رهيون. هي هڪ بين البر اعظمي سمنڊ آهي، جيڪو افريقا، يورپ ۽ ايشيا ڪنڊن کي ملائي ٿو ۽ بحر اوقيانوس، يا ائٽلانٽڪ وڏي سمنڊ سان ”جبرالٽر“ وٽ هڪ سوڙهي ڳچي سمنڊ ذريعي ڳنڍيل آهي. قديم تهذيبون ۽ ثقافتون يونج سمنڊ ذريعي جاري ڪيل بحري تجارت جي سبب باهمي تعلق ۾ آيون ۽ ترقي طرف وڌيون.

ٽيس سمنڊ جي ڇڏيل علائقي ۾ جهڙي طرح گوندوانا ملڪ جا ڪجهه ٻيٽ باقي نشان آهن، تهڙي طرح لوڻ پهاڙي سلسلي ۾ متعدد چشما ۽ ڍنڍون ڍورا موجود آهن؛ انهن مان قديم ترين باقيات ”بن امير خاتون“

(يعني امير خاتون جو تلاؤ) جي نالي سان قائم علائقي ۾ واقع آڻ نبي بن هنڌن تي پٿريل آثار (Fossils) ملن ٿا. انهن ۾ ران جا هڏا، ٻئيءَ جا هڏا، گوڏي کان مري تائين هڏن جا ٻاهرڻا حصا، ڪرنگهي جون هڏيون سڀ ديوهيڪل جانورن جا آثار آهن جيڪي هاڻين، ڊئوسارن، اٺن، گينڊن ۽ زرافن سان مشابهت رکندڙ آهن. ننڍين پهاڙين تي عمارتي آثار موجود آهن. بن امير خاتون جي قريب اندوور ۽ اڳتي ڪلوڪوٽ ۽ ڪٽن والا پنڊ وٽ نئين پٿر جي دور جا آثار ملن ٿا، جيڪي ڏهه هزار سال قبل مسيح کان ست هزار سال قبل مسيح جا آهن. ڪوٽڏيجي، اوائلي هڙپا ۽ هاڪڙو تهذيب جا ساڳا سامان پڻ انهن تن هنڌن تان لڌا ويا آهن، جيڪي ٽي هزار سال قبل مسيح کان اڍائي هزار سال قبل مسيح جي قدامت ڏيکارن ٿا. انهن ۾ ڪاري اڇي رنگ جي ملاوٽ سان ٺهيل پڪي مٽي ۽ واري جي گچ مان تيار ڪيل مجسما، رانديڪا وغيره، ڪنگڻ ۽ ٺڪر جا ٿانو شامل آهن. لوڻ پهاڙي سلسلي ۾ ٽي هزار سال قبل مسيح کان اٺويهين صدي عيسوي تائين ٺهيل ڪوٽ قلعا ۽ تلاؤ موجود آهن. ”ڪٽاس“ وٽ چڪوال کان اٽڪل ۲۵ ڪلوميٽر پري ستن هندو مندرن جا آثار حيران ڪندڙ آهن؛ ٻن ڪلوميٽرن جي چورس ايراضي ۾ ۶۰۰ ميٽر سطح سمنڊ کان اتاهاٺ مندر عيسوي سن ۾ (۹۳۹ - ۶۲۵ ع) ٺاهيا ويا. قديم کان جديد دور تائين لوڻ پهاڙي سلسلو سنڌو ماڻھو جي تهذيب جي نمائندگي ڪري ٿو، اتي مزيد تحقيق جي ضرورت آهي.

ڌرتي جي ٽئين دور ۾ جن انسانن سنڌو ماڻھو جي سرزمين آباد ڪئي آهي سنٿال، ڀيل ۽ ميد قومن جا ابا ڏاڏا هئا جيڪي پوئج سمنڊ جي ساحل کان هجرت ڪري آيا هئا. سنڌو ندي، هماليه جي عظيم دماڪي کان اڳ وهندڙ هئي. (مارولس آف آرٿ ص ۵۷ - ۵۶، ڄاڻايل پيرومل قديم سنڌ، ص ۵۳ ح) انهن اوائلي آبادڪارن جون ڪجهه ڪوپريون، سيوهڻ جي ڀريان جبلن ۾ شاهه بلاول جي واٽ سان لڌيون ويون آهن (بلٽنفورڊ، جيلاجي آف ويسٽرن سنڌ، ميموئارس آف جيلاجيڪل سروي، ج ۱۷ ڀاڱو پهريون، ڄاڻايل پيرومل ص ۵۴). بعد ۾ سن ۲۳ - ۱۹۲۲ع ۾ موئن جي دڙي جي کوٽائي دوران اهڙيون ڪجهه وڌيڪ ڪوپريون هٿ آيون، جيڪي ماهرين جي راءِ مطابق سنٿال ۽ ڪول (ڪولهي) نسلن جي انسانن جون آهن

تاهم غالب گمان آهي ته سنڌو ماڻھو ۾ نئين پٿر جي دور جي تهذيب بابائي ” دراوڙ“ هئا، جن جوڪوپريون پڻ موئن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان ۱۱۰۰۰ ۽ ڪولھين جي کوپرين سان گڏ لڌيون ويون آهن. انھن ” دراوڙن“ جي نسل مان سنڌ ۾ اڄ به ” اوڏ“ موجود آهن. (پيرومل ص ۶۷) دراوڙن جو اوائلي وطن ايمريا ڪنڊ هو. انھي جي پئسفڪ مها ساگر ۾ غرق ٿيڻ بعد گوندوانا ملڪ ۾ آباد ٿيا. جڏهن اهو ملڪ به ارضياتي اوڻپ ۾ سرڪي ويو، تڏهن هڪ نئون ملڪ وسايائون جيڪو ” اوڏ اسٽان“ سڏجڻ لڳو. اهو نالو مڻجي ” اوڙسا“ ٿيو. انھن اوڏن مان ڪجهه قبيلا اتان لڏي اچي سنڌ جي ڏکڻ اوڀر سرحد تي ” مارواڙ“ ۾ آباد ٿيا، جتان سنڌ جي سنٿالن ۽ ڪولھين تي ڪاهي آيا. موئن جي دڙي مان لڌل اوڏ - دراوڙن جون کوپريون ڏيکارن ٿيون ته هنن قديم سنڌي لوڪن سنٿالن ۽ ڪولھين کي غلام بنائي انھن کان پھرين سنڌو ماڻھو جي تهذيب ۾ مزدوري ڪرائي. سنڌ ۾ پھريان جايون اڏي رھندڙ انسان اھي ” اوڏ - دراوڙ“ هئا. ۵

اوائلي سنڌو ماڻھو جي تهذيب جا معمار ڪير هئا؟

انھي سوال جي جواب ۾ مختلف رايا پيش ڪيا ويا آهن؛ سرجان مارشل ۽ بشرجي جي راين ۾ اختلاف نه آهي. سندن راءِ مطابق آريا قوم کان بلڪل مختلف نسل سان تعلق رکندڙ هئا. بشرجي انھن کي ” دراوڙ“ ڄاڻايو آهي. گورڊن چائلڊ (Gorden Childe) جي تحقيق موجب سنڌو ماڻھو جي پھرين تهذيب جا معمار ” سميري“ نسل مان هئا، جيڪي اصل سنڌي هئا. ڪن ماھرين جي راءِ آهي ته سميري ۽ دراوڙ هڪ نسل هو جيڪو ڪنھن زماني ۾ پوري هندستان ۾ آباد هو، جتان ڪجهه قبيلا رفته رفته ميسوپوٽيميا (عراق) ۾ وڃي آباد ٿيا ۽ اتي عظيم سميري تهذيب قائم ڪيائون. هڪ اهو به نظريو آهي ته سنڌو ماڻھو آريا قوم مان هئا، تاهم ممڪن آهي ته اهي ماڳھين هڪ بلڪل مختلف نسل جا انسان هئا. (اڻڊوانسڊ، ص ۲۲) آريا قوم کي سنڌو ماڻھو جي تهذيب جا معمار تسليم ڪرڻ تاريخي شواهد کي رد ڪرڻ جي برابر ٿيندو ۽ سندن آمد چار هزار

قبل مسيح کان ٽي هزار قبل مسيح ۾ ثابت ڪرڻي پوندي. جيڪڏهن پوءِ آيا ڌاري قوم جي حيثيت ۾ ڪن پنهنجي فن ۽ علم ذريعي سنڌو تهذيب کي انتهائي ترقي ڏيارڻ جو ضامن مڃجي ته به سندن آمد ۲۳۰۰ ق - م ۽ ۲۲۰۰ ق - م وچ ۾ ڪجهه اڳ پوءِ ڏيکارڻي پوندي، جيڪا موجوده تاريخي تحقيق ۽ شواهد جي برعڪس ٿيندي. هڪ ٻيو نظريو مخلوط نسلن جي معماري متعلق پڻ آهي ۽ ڪري قابل قبول نه آهي ته قديم دور ۾ اجتماعي ترقي جو تصور ناممڪن هو. تاهم موئن جي دڙي ۾ ترقي يافته سنڌو تهذيب جا ست طبقات نظر اچن ٿا، انهن ۾ مٿيون طبقو فقط هڪ صدي (۲۲۰۰ - ۲۳۰۰ ق - م) جو عرصو ڏيکاري ٿو.

سنڌو ماڻھو جي مجموعي ڪوٽائيءَ مان چاليهه انساني ڍانچا مليا آهن، انهن جي چڪاس مان، ماهرين جي راءِ مطابق، معلوم ٿو ٿئي ته سندن قد ننڍا ۽ مٿا وڏا هئا. چپ ٿلها ۽ نڪ ويڪرا هئڻ، چمڙي ڪاري ۽ وار گهڻي ڏيکارڻ هئا. اهي نشانين ۾ ڪامي نسل ۽ دراوڙ قبيلن سان ٺهڪي اچن ٿيون، ۽ لسٻيلي، قلات، خاران ۽ ڇاڻهي جا بروهي پڻ ” دراوڙي “ نسل ڏيکارن ٿا. تحقيق مان ثابت ٿيو آهي ته ” دراوڙي ٻولي “ براھوي (بروھڪي) ٻوليءَ سان ملندڙ جلندڙ هئي. پروفيسر بشم جي راءِ مطابق ” دراوڙ “ سنڌو ماڻھو جي قديم قوم هئي، جنهن کي ٻاهرين حملي آورن اتان بي دخل ڪيو ۽ هو هجرتون ڪندا ڏکڻ هندستان تائين پهچي ويا. ڏکڻ هندستان جا دراوڙ اڃا تائين اها ٻولي ڳالهائڻ ٿا جيڪا اتر هندستان جي ٻولين سان مشابهت نه ٿي رکي ۽ نسلي اعتبار کان پڻ هڪ مختلف نسل ڏيکارن ٿا. (د ونڊر ڊٽ واز انڊيا، ص ص ۲۵، ۲۴، ۲) دراوڙي ٻوليءَ تامل ٻوليءَ سان پڻ مشابهت رکي ٿي جيڪا قديم ترين تامل زبان سمجهڻ گهرجي. (ايضاً - ص ۲۵) بلوچستان جا بروهي، سنڌ جا ماڱر مهاڻا ۽ سريلنڪا ۽ تامل نادو (ڏکڻ هندستان) جا تامل دراوڙي نسل جو تسلسل ڏيکارن ٿا.

ماڱر قوم جا مهاڻا ” گندرا “ ۽ ” ماڱر “ جي نالن سان پڻ سڏجن ٿا. دراوڙي ٻوليءَ ۾ ماڱر معنيٰ ” ڄار وارو “ يعني مڇي مارڻ لاءِ ڄار ٺاهيندڙ ۽ ڪتب آڻيندڙ (پيرومل، قديم سنڌ، ص ۶۸). سمن جي دور تائين ڪينجهه جي ڪنارن واري علائقي کي ” ماڱر “ چيو ويندو هو ۽ نوري - ڄام تماچي

لوڪَ دستان جي سورمي "نوري" گندرا" ذات مان هئي. سنڌ جي سدا
سوفي شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي ڪلام ۾ اهي تمام
تريخي شواهد موجود آهن؛ مثال طور هي بيت ڏسجي:

"تون سمون، آئون گندري، مون ۾ عيبي لک،
هن منهنجي حلال جي توکي سڀ پرک،
ڪارڻ رب الڪ، مٿان ماڱر مٿين"

(سرڪاموڏ)

ڪيترين صدين کان سنڌ، ڪڇ ۽ گجرات جا وڻجارا ملبار جي ساحلي
علائقي سان بحري تجارت ڪندا رهيا. مغليين تعلقي جاتي، ڪڇ ڀڄ ۽
گجرات جي مهاڻن جون دنگيون "ملبار" ڏانهن، پاڪستان قائم ٿيڻ تائين،
اينديون وينديون هيون. ماڱر قوم جا مهاڻا ملبار جي ڪناري سان اڄ تائين
آباد آهن. نئي ضلعي ۾ سڃاول جي پاسي انهن کي "ماڇر" چوندا آهن ۽
سندن نالي هڪ ڍنڍ اڃا تائين اُتي موجود آهي، جيئن هڪ سنڌي شاعر
چيو آهي:

"واھ ڳھه وٽارو وهي وڃ بزار

"ماڇر" ۾ ٿا مڇر پون مانيءَ منجهه هزار.

(غريب)

سنڌوماڻھري جي هن قديم نسل کي "ڀونڄ سمنڊ جو نسل" پڻ
چيو وڃي ٿو. بيروسس جي تحقيق مان معلوم ٿو ٿئي ته ڀونڄ سمنڊ جي نسل
جي لڌ پلان هندستان کان شروع ٿي، ڏکڻ عراق ۽ اتر آفريڪا تائين پهتي.
ڪريت، قبرص، يونان، اٽلي ۽ اسپين کان وڌي، پرنيز جبل ٽپي وڃي يورپ ۽
برٽش آئيلس تائين هن نسل جي آبادڪاري جا آثار نظر اچن ٿا. سربلنڪا
کان آئرلينڊ تائين هن مهذب ترين ۽ مههم جو نسل جا شواهد موجود آهن.
(جرنل آف انڊين هسٽري، ج ۱۶، ڀاڱو پهريون، اپريل ۱۹۲۷ع، داخلا نمبر ۴۱)

دراوڙن جو اصل نسل:

ماهرين جي تحقيق ۽ مختلف راين جي مجموعي نتيجي جي مد نظر

معلوم ٿو ٿئي ته قديم دراوڙ نسل اصل ۾ تيس سمنڊ جي خشڪ زمين تي پيدا ٿيو. اتان هماليه جي عظيم دماڪي بعد ڪجهه قبيلا ڏکڻ ۾ ملبار جي ڪناري تائين آباد ٿيا. ۱۱ ٻيا يونج سمنڊ جي ساحل سان ڪرٽ ۽ ٻين علائقن ۾ وڃي رهيا، جتان اوڏن کان پوءِ ۽ سنڌ جي ماڱر قبيلي کان اڳي هندستان ۾ پنهنجي هر نسل قبيلن سان لهه وچڙ ۾ آيا. سنڌي دراوڙن بابت مختلف رايا قائم ڪيا ويا آهن؛

(۱) افريقا ۽ آسٽريليا سان خشڪي رستي ڳنڍيل ڏکڻ هندستان مان دراوڙ نسل دنيا ۾ پکڙيو، جنهن ۾ سنڌو ماڻهي شامل هئي. (۲) يونج سمنڊ جي ساحل سان آباد ”دراوڙ“ پهريائين دجله - فرات واديءَ ۾ آيا ۽ پوءِ اتان نڪري بلوچستان جي بهاري علائقي ”سرواڻ“ ۽ ”جهلوان“ ۾ اچي پناهه گزين ٿيا، جتان موئن جي دڙي ۽ سنڌو ماڻهيءَ جي ٻين زرخيز علائقن تي حملو ڪري قابض ٿيا. موئن جي دڙي مان کوٽيل انساني کوپرين ۾ يونج سمنڊ جي نسل جي نشاندهي ٿئي ٿي. اهي قديم باشنده هئا يا پوءِ آيل هئا انهي بابت مڪمل تحقيق نه ٿي سگهي آهي. سندن ”ايران“ ۾ آبادڪاري به قرين قياس آهي. سنڌ - بلوچستان جي بروهي قبيلن بابت عام راءِ اها آهي ته اهي ميسوپوٽيميا جا قديم باشنده آهن. ريورنڊ ايڇ هيرس ”سميري“ رسم الخط پڙهڻ بعد ڄاڻايو آهي ته اها موئن جي دڙي مان مليل رسم الخط جي ۱۸۰۰ کان وڌيڪ نمونن جي سڌريل ۽ وڌايل صورت آهي. انهي مان ٽيون رايو هن طرح پيدا ٿو ٿئي ته (۳) سميري اصل سنڌي هئا، جن سنڌو ماڻهي جي عظيم تهذيب جو بنياد وجهڻ بعد، دجله - فرات وادي (ميسوپوٽيميا) ۾ سميري تهذيب قائم ڪئي. انهي قديم زماني ۾ سنڌو، نيل ۽ دجله - فرات وادين جي عظيم تهذيبن ۾ مثال يا هڪ جهڙائي نظر اچي ٿي؛ مثال طور، هڪ جهڙيون مذهبي روايتون، ديوتائن کان علاوه بادشاهن جا ساڳا لقب ۱۱ علم نجوم ۱۱ ستارن جي ميڙن يا راس چڪر جي نڪترن جو اهو ساڳيو تعداد جيڪو هندستاني جوتشين قائم ڪيو هو ۱۱ انهن نڪترن جي ساڳي نسبتي بيهڪ، قديم هندستاني نالي ”سرمنڊل“ جي جاءِ تي تارس (Taurus) نالو، يعني سرندي جي بدران ڍڳي جي شڪل، اهي سڀ علامتون هڪ گڏيل بنياد ڏيکارن ٿيون، جيڪو سنڌو ماڻهيءَ ۾ تلاش ڪرڻ

گهرجي، ڇاڪاڻ ته بند سرحدن سبب سنڌو ماڻھو جي تهذيب پنهنجي الڳ بنيادن تي اسري هوندي ۽ انهيءَ جي ٻين تهذيبن ۾ هڪ جهڙائي ضرور اٿان پيدا ٿي پوءِ بکري هوندي.

قريب ترين گنگا - جمنا وادي جي هندو ثقافت ۽ مذهب جو تجزيو ڪندي محض انهيءَ راءِ جو اظهار ڪيو آهي ته ”هندو ثقافت ۽ مذهب جي بناوت ۾ راجي دراوڙي لڳي ٿي ۽ ڀٽو آريائي آهي.“ (اڊوانسڊ، ص ۲۱) ”رامائڻ“ ۾ سري رام آريا ۽ ”راوڻ“ دراوڙ تهذيب جي عڪاسي ڪن ٿا. انهي داستان ۾ دراوڙي ثقافت کي آريائي ثقافت وانگر ترقي يافتہ صورت ۾ ڏيکاريو ويو آهي، ”سيتا“ سڀ ”راوڻ“ جو برتاءُ انهي کان وٺي شريف ٿيو هو، جيڪو رام جي پاءُ ٺڪڻ تي ”راوڻ“ جي پيڻ ”شريپنڪا“ سان ڪيو هو جڏهن هن کيس شاديءَ جي آڇ ڪئي هئي. (ايضا ص ۶۴) ”رامائڻ“ ۾ آريائي نسلن جا شجرا ڏنل آهن. انهن کي ”پرانن“ ۾ ڏنل شجرن سان ڀيٽي ڏسجي ته هند - سنڌ جي اوائلي قومن بابت اعتبار جوڳي معلومات ملي ويندي. دراوڙن بت ۽ مجسما ٺاهيا، انهن جي پوڄا وقت گلن ۽ جل (پاڻي) جو نذرانو پيش ڪرڻ ۽ جنٽر - منٽر پڙهڻ آرين دراوڙن کان سکيو. (ايضا ص ۲۱).

هند - سنڌ جو نسلي جائزو:

سرهربرٽ رزلي جي تحقيق مطابق، هندي ۽ سنڌي نسلن جي ستن گروهن جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو؛ (۱) دراوڙ، (۲) هندي آريا، (۳) سٿين - دراوڙ گڏيل نسل، (۴) آريا - دراوڙ گڏيل نسل، (۵) منگول نسل (۶) منگول - دراوڙ گڏيل نسل ۽ (۷) ترڪ - آريائي نسل (ايضا - ص ۱۹) سنڌ ۾ انهن نسلي گروهن مان خاص طور تي ٻه مخلوط نسل سڃاتا وڃن ٿا؛ (۱) سٿين - دراوڙ ۽ (۲) ترڪ - آريائي؛ انهن جي آبادي الڳ علائقن ۾ ٿي آهي، سٿين - دراوڙ گڏيل نسل جون قومون ۽ قبيلو اوڀر سنڌ، گجرات ۽ مهاراشٽر (مبئي) ۾ اڄ ڏينهن تائين آباد آهن. سندن منهن مهانڊا ٻين کان مختلف آهن؛ قد ننڍو، مٿو ڊگهو، نڪ ننڍو، هي نسل گهڻي قدر تاريخ کان اڳ جي زماني

وارن نسلن جي آمیزش مان پيدا ٿيل آهي. (ايضا - ص ۱۹) سنڌو نديءَ جي الهندي ڪناري سان آباد ٿيل ترڪ - ايراني مخلوط نسل اتر - اوڀر - سرحدي علائقي کان وٺي بلوچستان، پنجاب ۽ سنڌ ۾ نمايان آهي. سندن جسماني ساخت مخصوص آهي؛ سراسري هڏ ڪاٺ کان مٿي هائي، چمڙي جو رنگ کليل، اکيون اڪثر ڪاريون يا پوريون، نڪ قدرتي سنهو ۽ ڊگهو، مٿو ويڪرو، منهن تي گهڻا وار (ڏاڙهي مڃون)، اهي علامتون گڏجي هندي ۽ ايراني آرين ۽ ايشيائي منگولن جي گڏيل خون جي نشاندهي ڪن ٿيون. (ايضا) زماني گذرڻ سان تاريخي عمل هيٺ وڌيڪ نسلن ۾ باهمي نسل ريزي ٿيندي رهي آهي، تنهن ڪري عالمن جو خيال آهي ته سنڌي قوم ڪنهن خاص هڪ نسل جي پيداوار نه آهي. مختلف نسلن جون علامتون، خوبيون ۽ خاميون هن قوم ۾ موجود آهن. تاهه رزلي جي نسلي ورهاست ڏيکاري ٿي ته ”دراوڙ“ بنيادي نسل آهي، جيتوڻيڪ بعد جي تحقيقات مان معلوم ٿيو آهي ته دراوڙن کان اڳي سنڌو ماڻهي ۾ سنٿال ۽ ڪولهي قومون آباد هيون، يا سندن همعصر هيون، انهي نسل جا پونيرو اڄ به هند - سنڌ ۾ آباد آهن.

ڊاڪٽر آرسو مجمدار، جسماني ۽ لساني بناوت جي بنياد تي چئن نسلي گروهن جو نظريو پيش ڪيو آهي؛ (۱) هندي - آريا (۲) دراوڙ، (۳) قديم قومون؛ ڪول (ڪولهي) پيل ۽ منڊا ۽ (۴) منگول نسل. پويان به نسل، نئين پٿر جي دور جا اوائلي قديم قبيلو تصور ڪيا وڃن ٿا، جيڪي پوري بر صغير انڊو - پاڪستان ۾ پکڙيل هئا، جن کي پهرين ٻن نسلن مغلوب ڪري سندن ملڪ تي قبضو ڪري کين غلام بنايو. (ايضا - ص ۲۰). هندي آريا نسل، بالخصوص اعليٰ ذات جي هندن، جو منهن مهانڊو ۽ ٻولي ٻين نسلن کان مختلف آهي. قدامت هڏڪاٺ، اڇي چمڙي ۽ ڊگهو نڪ سندن سڃاڻپ آهي ۽ سندن هندي ٻولي اصل سنسڪرت مان نڪتل آهي. دراوڙ، جسماني ساخت، رنگ ۽ ٻول ۾ آرين کان مختلف نسل آهي. سندن ٻوليون، تامل، تيليگو، ڪنارسي ۽ ملايم، سنسڪرت ٻولي کان بلڪل مختلف آهن. قديم قومون جن هيلن ۽ جبلن ۾ رهي تاريخ جا مختلف دور گذاريا آهن، انهن جو رنگ ڍنگ، سڀني کان نرالو آهي؛ بندرو قد، ڪارو

رنگ ۽ نڪ بنو. ڪول (ڪولهي) ۽ پيل ۽ منڊا قبيلن انهن ۾ شمار ٿين ٿا. نندن ٻوليون به پهرين ٻن قسمن جي نسلن کان مختلف آهن. منگوا نسل پڻ جاڻايل تنهي نسلن کان مختلف آهي؛ ٻيجي ڏاڙهي، ڦڪو رنگ، منهن جا هڏا نڪتل ۽ مٿا نڪ. انهن آرن پاران سان منگول نسل گهڻي ڀاڱي هماليه جي لهواندين ۽ آسام جي جبلن ۾ آباد آهي. گورڪا، ڪاسي ۽ ڀٽيه عام طور تي منگول نسل ظاهر ڪن ٿا.

هندي - آريائي ٻوليون:

مٿاني (Mitanni) نوشتن (۱۴ صدي قبل مسيح) ۾ مخصوص هندي آريائي طرز تي اسم خاص استعمال ڪيل آهن. هندي آريائي ٻوليءَ جا قديم ترين نمونا قديم آريائي ٻوليءَ جي نموني سان گهري مشابهت رکن ٿا. ٻنهي ٻولين جي اوسر الڳ الڳ ۽ مختلف انداز ۾ ٿي آهي.

”رگ ويد“ قديم ترين ادبي ذخيره آهي جيڪو هندي آريائي ٻولين جون نمونو پيش ڪري ٿو. اها ٻولي ان وقت مجموعي طور پنجاب جي اوڀر ۽ گنگا دؤابي جي مٿاهين حصي جي مقامي ٻولي سمجهڻ گهرجي. بعد ۾ اها ٻولي ”آرياورت“ (پنجاب ۽ موجوده اله آباد ۾ هماليه کان دکن ۾ وڌيا ٻهاري سلسلي تائين مڌيه ديش يا وچ علائقي) ۾ پکڙجي وئي. چوٿين صدي ق - م ۾ ان ٻولي کي سنسڪرت جو نالو ڏنو ويو جنهن جي معنيٰ آهي ”سڌريل زبان.“ سنڌ هند جي ٻين ٻولين کي ملائي انهن جو گڏيل نالو ”پراڪرت“ رکيو ويو جنهن جي معنيٰ آهي فطري زبان (برٽانيڪا ج ۱۲ ص ۱۶۶). اهڙي طرح سنڌي، سنڌو ماڻهي جي پراڪرتي يا فطري زبان هئي ۽ سنسڪرت زبان کان الڳ پنهنجو اوائلي وجود رکندي هئي. راجا آسوکا جي دور (۲۳۲ - ۲۷۴ ق - م) ۾ هندو آريا زبان جا ڪم از ڪم ٽي لهجا هئا: پوري (مشرقي)، ٻيجمي (مغربي) ۽ اترادي (سنڌو ماڻهي جو) لهجو. سن ۱۵۰ ق - م ۾ وتنجلي گرامردان ڪيترائي مختلف لهجا ڏيکاريا آهن. مڌيه پرديش جي مکيه هندي آرين جي چوڦير مختلف علائقن جي مقامي لهجن جو بند ٻڌل هو. وقت گذرڻ سان مڌيه پرديش وارن

اوپر پنجاب راجپوتانا ۽ گجرات (جتي سمنڊ کي رسيو) اڻوڻ فتح ڪيا. انهن علائقن ۾ ان وقت ٻوليءَ جا گڏيل نمونا ملن ٿا جن جو بنياد مقامي آهي پر مٿي پرديشي آهي. اها گڏيل ٻولي جنهن ۾ مقامي عنصر غالب هو. مرهٽن جي علائقي اوڙيسا، بنگال ۽ آخر ۾ آسام پهتي. سنڌي ٻولي انهن گڏيل ٻولين ۾ شامل نه ٿي ٿئي ڇاڪاڻ ته اها گجراتي کان مختلف آهي ۽ گجراتي گڏيل هندي آريائي زبان ثابت ٿيل آهي. موجوده وقت ۾ مٿي پرديش جي ڀڄمي (مغربي) هندي زبان، گنگا دواپي ۽ ان جي لڳ اتر ۽ ڏکڻ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي ۽ ان جي چوگرد ٽن پاسن ۾ گڏيل ٻولين جو بند (يا پٽي) آهي جنهن ۾ پنجابي (وچ پنجاب جي ٻولي)، گجراتي، راجسٿاني (راجپوتانا ۽ ان جي آسپاس ڳالهائي ويندڙ مقامي زبان) ۽ پوري هندي (اڻوڻ ۽ ان جي اوڀر جي ٻولي) شامل آهن. انهن جي پريان وري ٻاهريون ٻوليون آهن جيئن ڪشميري پنهنجي ڌارڪ بنياد تي، لهندا (مغربي پنجاب ۾)، سنڌي (جتي گجراتي سبب پٽي يا بند ٿيل نظر اچي ٿو)، مرهٽي، اوريا (اوڙيسا جي ٻولي)، بهاري، بنگالي ۽ آسامي ٻوليون آهن. مٿي پرديش جي اترين وچين پٽيءَ ۾ هماليه جي پهاڙي زبان آهي، جيڪا بعد ۾ راجسٿاني آميزش سان ٺهي آهي. ٻي ڪوهستاني زبان آهي جيڪا سوات ۽ سنڌو جي ڪوهستانن جي گڏيل لهجن مان تيار ٿيل آهي. (برتانيڪا ج ۱۲ ص ۱۶۷).

سنڌو سڀيتا جي وسعت:

” سنڌين “ لاءِ اڄ عام مشهور آهي ته هو گهر بيمار آهن، يعني گهر يا وطن ڇڏي ٻاهر يا ٻين ملڪن ۾ وڃڻ کان پرو (بخار) وٺندو اٿن. ليڪن سنڌو ماڻهيءَ جي مهذب شهرين جي تاريخ کان وٺي ڪوبه اهڙو دور نظر نه ٿو اچي جنهن ۾ سنڌواسين جا ڪم و بيش نمائيندا ڪنهن نه ڪنهن ٻاهرين ملڪ ۾ آباد نه ٿيندا رهيا هجن. سنڌو ماڻهي جي عظيم تهذيب (هڙپا ۽ موئن جي دڙي) جي دريافت ۽ تحقيق انگريز ۽ ٻين يورپي ماهر آثار قديمه ۽ تاريخدانن جي مرهون منت سمجهي ويندي آهي، ليڪن انهيءَ ڪمائي ڪم

جي شروعات به هندستاني ماهرن طرفان ٿي جنهن کي انگريزن ۽ ٻين ڪجهه اڳتي وڌائي ڪيرون پاڻ لهڻيون؛ سال ۲۲ - ۱۹۲۱ع ۾ ديارام ساهني ۽ آر - ڊي بئرجي ”هڙيا“ ۽ موئن جي دڙي جا آثار ڳولي لڌا ۽ اتي کوٽائي ڪرائي. مزيد کوٽائي سنڌو ندي جي وٽ سان، سملا پهاڙين جي دامن ۾ ”رُپر“ ۽ اتان ۳۰۰ ميل پري ڪراچي جي ڀرسان ”ست ڪڱن دور“ جي مقام وٽ ڪئي وئي ته ٻنهي هنڌان ساڳيون شيون ۽ قديم آثار لڌا ويا. انهيءَ مان معلوم ٿيو ته هڙيا، رُپر، موئن جو دڙو ۽ ست ڪڱن دور هڪ ئي تهذيب جا مرڪز هئا. انهيءَ ترقي يافتہ سنڌي تهذيب کي سنڌو ماڻھو جي تهذيب يا هڙيا ثقافت جو نالو ڏنو ويو آهي — اها ستلج جي مٿاهين پاسي کان ڏکڻ ۾ ڪامبي جي نار تائين ۽ مغرب ۾ عربي سمنڊ جي مڪران ساحل کان اوڀر، گنگا — جمنا وادي تائين پکڙيل هئي. اهڙي طرح تمام قديم تهذيبي علائقن ۾ سنڌو ماڻھو وسيع ترين هئي. (ريچو ڌري ص ۲۲). سنڌو سڀيتا ۽ سنڌي قوم تي، بنيادي تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي.

سنڌو ماڻھو جي تهذيب جو مجموعي زمانو:

هيءَ تهذيب نئين پٿر جي دور ۽ ٽامي جي دور جو سنگم (ميلاپ) ڏيکاري ٿي. موئن جي دڙي جي کوٽائي مان عمارت سازيءَ جي ستن تنهن (طبقن) جي نشاندهي ٿئي ٿي جيڪي ٽن دورن ۾ ورهايا ويا آهن، اوائلي، وچون ۽ آخري دور.

اوائلي دور جا تهه زير زمين پاڻي هيٺ ٻڌا پيا آهن. ماهرن جي راءِ موجب هر زماني کي پنج صديون ڏيڻ گهرجن. جيڪڏهن هڪ تهه ۵۰۰ سالن جو آهي ته موئن جو دڙو پنهنجي آخري دور کان ۲۵۰۰ سال اڳ آباد ٿيو هو. ازانسواءِ اهڙي عظيم تهذيب جي ارتقا ۽ اوج کي رسڻ ۾ ضرور ڪافي زمانو گهڙيو هوندو. ليڪن سائنسي طريقي ۽ پڪي شاهدي خاطر ماهرن ”ميسوپوٽيميا“ جي آثار قديمه مان ”موئن جي دڙي“ جهڙن مڻهن هٿ اچڻ جي بنياد تي انهيءَ تهذيب جي تاريخ يعني ۲۵۰۰ ق - م کان سنڌو ماڻھو جو تهذيب دور شمار ڪيو آهي. ساڳي بنياد تي سڀ کان مٿانهون

تہہ یخنی ستون تہہ ۲۲۰۰ - ۲۳۰۰ ق - م جو سمجھيو وڃي ٿو. انهي کان
۱۰۰ مان باقي ڇهه تہہ ضرور انهي کان سلسليوار آڳاٽا سمجھڻ گهرجن. ٿلهي
ليکي موئن جي دڙي جو آخري دور ۵۰۰ ق - م تائين هلندو ڏسڻ ۾ اچي
ٿو. (ريچوڌري ص ۲۳). ”ٻڌاسٿويا“ جو آثار انهيءَ دور سان تعلق رکي
ٿو.

موئن جو دڙو ۽ هڙپا

شھري رٿابندي:

سندو ماٿري جي تهذيب جا سڀ وڏا شهر ”هڙپا“، ”گنويري
والا“ ”موئن جو دڙو“ ”چانهو دڙو“ ”لوهر جو دڙو“ وغيره شھري
رٿابندي ۽ صفائي جي نظام جو اعليٰ نمونو ڏيکارن ٿا. انهن مان ”موئن جو
دڙو“ بهتر حالت ۾ محفوظ رکيو ويو آهي. ان جي کوٽائي مان ڏسجي ٿو ته
هڪ ٻئي پٺيان ايندڙ آبادي جي دورن ۾ شهر جي باقاعده رٿابندي ڪئي
وئي آهي، شهر جون گهٽيون ۽ رستا ويڪرا ۽ مختلف ماپ جا آهن سڀ
گوني ڪنڊ تي اچي ملن ٿا. اهڙي طرح اهي شهر کي چورس ۽ مستطيل
شڪل جي محلن ۾ ورهائن ٿا جيڪي اندر سوڙهين گهٽين ۾ تقسيم ٿيل
آهن. ڪي گهٽيون تمام ڊگهيون ۽ ويڪريون آهن. هڪ گهٽي اڌ ميل کن
ڊگهي ۽ ڪٿي ڪٿي ٽيهن فوٽن (ڏهن والڻ) کان وڌيڪ ويڪري آهي،
سڀ رستا اوڀر کان اولهه ۽ اتر کان ڏکڻ وڃن ٿا. گهٽين جون ڪنڊون گول
ڪيل آهن جيئن موڙ ۾ لڏيل مال ڌڪ کائي ڪري نه پوي.

گهٽين ۽ رستن جي پڪ سرائين فرش بندي ڪيل آهي جنهن ۾ ننڍيون
۽ لسيون سرون استعمال ڪيل آهن. ڪنڊن ۾ ڪٽي ڪٽي انگريزي ايل
(L) جي شڪل ۾ سرون استعمال ٿيل آهن. اڪثر گاري جي اوساري
ڪيل آهي. ڀتين جي لنب خاص ڪري مٽي يا ”چِسم“ سان ڪئي ويندي
هئي. شهر ۾ پاڻي جي نيڪال جو مڪمل انتظام ڪيل هو جنهن ۾ سڌيون

۱۱ ايون ناليون، گهٽين جون ناليون ۱۱ سم ناليون وغيره ناهيون ويون هيون. پروفيسر ريچوتري جوچوڻ آهي ته جيتوڻيڪ موئن جي دڙي جي عمارت سازي فني لحاظ کان اعليٰ نموني جي نه هئي تاهم اها بيحد ڪارائتي نموني ڪئي وئي هئي. (د ونڊر ۱۰۰۰۰، ايضاً - ص ۲۴) گهٽين جي فرشبندي ڪيل هئي. حمامن ۽ نالين ۱۱ ڀتين ۾ ماڻهو پڪيون سرون استعمال ڪندا هئا. بنياد ۾ ڪجهه ڪچون سرون استعمال ٿينديون هيون ليڪن بنياد گهڻو ڪري اونها کوٽيا ويندا هئا. جايون اڪثر مٽي دڙن تي ناهيون وينديون هيون جيئن ٻوڏن کان محفوظ رهن جيڪي اڪثر اينديون رهنديون هيون. جائن کي ٽن قسمن ۾ ورهايو ويو آهي: رهائشي گهر، وڏيون عمارتون ۱۱ عام حمام. رهائشي گهر مختلف ايراضي جا آهن. ننڍا گهر گهٽ ۾ گهٽ ٻن ڪمرن جا آهن جڏهن ته وڏن گهرن ۾ گهڻا ڪمرا آهن ۽ ڪنهن محلات جي ڌڪ ڏين ٿا. هر گهر کي چوڊيواري ڏنل آهي ۽ ان مان پاڻي جي نيڪال جي نالي نڪتل آهي، جيڪا گهٽيءَ جي ناليءَ ۾ پاڻيءَ نيڪال ڪري ٿي. ا ڀيون ناليون ڏيکارن ٿيون ته جائن جي مٿئين طبق (ڪوئي) تي به وهنجڻ جايون ناهيون وينديون هيون. ڏاکڻن جا نشان ڏيکارين ٿا ته جائن تي ماڙيون ۽ ڪونا ناهيا ويندا هئا، جن جا به طبق معلوم ٿين ٿا. يعني به ماڙ جايون جوڙيون وينديون هيون. گهر جو دروازو ڏيڍيءَ ۾ رکيو ويندو هو ۽ درين جو رواج ڪونه هو. جائن جون چٽيون ڪڪايون ۽ گاري سان لتل هونديون هيون. گهرن جي رٿابندي مان پردي جي رواج جو پتو نه ٿو پوي. درن جي ماپ ۳ فٽ ۴ انچن کان ۷ فٽ ڏهه انچن تائين رکندا هئا.

وڏين عمارتن ۾ ڪن مان ۸۰ فٽ هم چورس هال ٿين تي بيٺل کوٽي ڪڍيا ويا آهن. سمجهجي ٿو ته هي عمارتون عام عبادتگاهه، شهري مرڪز ۽ اسيمبلي هال جي ڪم لاءِ هيون.

ماڻهو وهنجڻ جا شوقين هئا يا سندس مذهب ۾ وضو ۽ غسل کي وڏو دخل هو. هر گهر ۾ هڪ وهنجڻ جاءِ يا غسل خانو هو جنهن جو ترو پڪو هو ۽ ان جي لهواندي نالي جي طرف هئي جيڪا ڪاڪوس طرف وئي ٿي، جيڪو اڪثر غسل خاني ۽ عالم پناهه (ٻاهرين ڀت) جي وچ ۾ ناهيو ويندو هو. ماڻهو پانٿجي ٿو ته روزانه وهنجڻ جا عادي هئا. موئن جي دڙي جو

- راڻي غسل خانو يا وهنجڻ جو تلاءَ انهي شوق ۽ رواج جو پختو ثبوت آهي. ن جي ماپ ۲ + ۲۳ + ۳۰ فٽ آهي ۽ چوگرد ورائندو. گشٽريون ۽ ڪمرن ٺهيل آهن. تلاءَ پکين سرن سان جوڙيل آهي ۽ ڇائي جي نيڪال ۽ ٻيهر ڀرجڻ لاءِ نالين جو عاليشان انتظام ڪيل آهي، ۽ انهن جي صفائي لاءِ اندر لهڻ لاءِ ڏاڪڻ ٺهيل هئي.

ساڳي تهذيب جي ٻئي عظيم شهر ”هڙپا“ ۾ پڻ اهڙي قسم جو عام حمام ظاهر ٿيو آهي جيڪو ۸ + ۱۲ + ۲۹ فٽ ماپ جو آهي. ڀتيون چيسر ۽ چوني جي گاري سان لٺيل آهن. ماڻهو مذهبي ڏٺن تي ۽ ٻين موقعن تي اهي عوامي غسل خانو استعمال ڪندا هوندا.

گهڻن جي ڪنڊن تي شمعدان، شهر ۾ رات جو روشني جي انتظام جو، ڏس ڀتو ڏين ٿا. ڊاڪٽر آرسلي مجمدار جي لفظن ۾، ”هن هنڌ تي هڪ وڏو گنجائش آبادي وارو شهر پنهنجي اوج تي قائم هو، جنهن جا رهواسي آزادي سان صاف ستري زندگيءَ سان گڏ انهيءَ عيش آرام ۾ رهندا هئا جيڪو شهري زندگيءَ جو اعليٰ ترقي يافته نمونو هو ۽ ان وقت دنيا ۾ ٻئي ڪنهن به هنڌ تي موجود نه هو.“ (ريچوڊري ۽ مجمدار، اثن ائڊوانسڊ هسٽري آف انڊيا“ ج ۱ ص ۲۵ هسٽري ائڊ ڪلچر آف انڊين پيپل، جي حوالي سان)

مهرون:

موئن جي دڙي مان ڪُل ۵۵۸ مهرون مليون آهن، جيڪي جدا جدا ڊول ۽ قدامت واريون آهن. ننڍين وڏين لڌل مهرن مان ڪي ٻائي پڇاڻن جي ويلن جي شڪل ۾ آهن، ڪي چوڪور، ڪي گوني ڪنڊ واريون ۽ ڪي ته پيڙيءَ جي شڪل ۾ آهن. انهن مان ڪجهه عاج (هاڻيءَ جو ڏند) جون ۽ ڪجهه صابوني پٿر جون ۽ ڪجهه مهرون نڪر جون ٺهيل آهن. ڪجهه مهرن جي مٿي ۾ سٺيءَ وانگر سوراخ نڪتل آهن جن ۾ ٽاڳو وجهي سگهجي ٿو، شايد اهي ڳچيءَ ۾ تعميد ڪري پائڻ لاءِ هيون. انهن مهرن مان ڪن تي شڪليون اڪريل آهن جيڪي ڪنهن شيءِ کي سيل ٻاهر ڪرڻ جو ڪم

ڏٺي سگهن ٿيون. ٻاهر وڃڻ وقت گهرجي در تي ديوتا جي شڪل جي مهر هڻي ويندي هئي ته جيئن پويان گهر سندس حفاظت ۾ هي. (اضا ص ۹۹)

جديد سڌريل دور ۾ ”موئن جي دڙي“ جي قديم مهذب آثارن جي صف - جو مسئلو درپيش آهي؛ تاريخ ۴ جون ۱۹۷۴ع تي ”موئن جي دڙي کي محفوظ رکڻ لاءِ هڪ ادارو قائم ڪيو ويو، جنهن کي ”اٿارٽي فار د پروزيشن آف موئن جو دڙو - ”A P M“، نالو ڏنو ويو هڪ عظيم رٿا (Master Plan) هيٺ ۲۲۵۰۰ امريڪي ڊالر خرچ ڪيا ويا. سنڌوندي جي سڪ کان بچاءُ ۽ سياحت جي مرڪز جو قيام به خاص مقصد هئا. بيروني امداد ۽ فني سهڪار سان، سيمينارن ۽ ورڪ شاپن جي ذريعي، فيصلو ڪيو ويو - سنڌوندي جي ساڄي ڪپ سان ست آڏون (Spurs) تعمير ڪجن ۽ دڙي جي ايراضي جي چوگرد، سڀ ۽ ڪلر کان بچاءُ خاطر، زيرزمين پاڻيءَ جي نيڪالي لاءِ هڪ نالو (Drain) کوٽيو وڃي. پنج آڏون ٺهيو ليڪن جرمن ماهر، مائڪل جينسن (Michael Jansen) جي تجويز ڪيل گول نالي تي وڏو خرچ ٿي ويو ۽ پئسا ڪٿي پيا، هڪ پمپنگ اسٽيشن جي ذريعي سڀ جو پاڻي ”دادو ڪنڀال“ ۾ نيڪال ڪيو ويو، تاهه ساليانو هڪ ڪروڙ روپيه بجلي جي بل ادا ڪرڻ جي باوجود، کوٽيل آڏاوتن جي بنيادن ۾ سڀ جو پاڻي ڀرجي ويو. گول نالي ۾ ڌار پئجي ويا. تنهن ڪري ”ٽيو ويل“ بند ڪري انهيءَ کي سڪايو ويو. بجلي جون وڏيون موٽرون، ڪي چورائي وڃي ويون ۽ باقي بيڪار هيون. اهو سڄو ڪم هاڻي بند ٿي ويو آهي ۽ موٽرون زنگالجي ويون آهن.

هڪ نئين رٿا، سال ۱۹۹۲ع ۾ عمل هيٺ آئي؛ اقوام متحده جي ترقياتي پروگرام (UNDP) جو هڪ ذيلي ادارو ”موئن جو دڙو ڪنزرويشن سيل“ (MCC) جي نالي سان جوڙيو ويو هو. هڪ وڏو عملو مقرر ٿيو جنهن ۾ ڊئريڪٽر کان علاوه انجنيئر، سپر وائيزر ۽ سائيٽ اسٽينڊنٽ ڀرتي ڪيا ويا، جن کي انگريز، جرمن، چيني ۽ امريڪي انجنيئرن تربيت ڏني. ڪجهه مقامي انجنيئرن کي بيرون ملڪ سڪيا لاءِ سرڪاري خرچ تي روانو ڪيو ويو. هاڻي ۲۴ سيپٽمبر ۲۰۰۱ع کان ٻيهر سمورو ڪم بند ٿي ويو.

خان آهي ته ” موئن جي دڙي“ تي مزيد تحقيق، هن وقت تائين حاصل معلومات ۽ هٿ آيل نوادرات جي بنياد تي ڪئي ويندي. انهي قسم جي تحقيق مان خاص فائدو تڏهن حاصل ٿيندو جڏهن مهرن تي لکيڪ مضمون پڙهي سگهيو.

لکت:

موئن جي دڙي مان لڌل مهرن تي جانورن جي شڪلين کان علاوه هڪ ٻه ست ٻه لکيل آهي جنهن جا اکر به تصويري (Pictographic) انداز ۾ آهن پر سمجهي نه ٿا سگهجن. هي تحرير جي فن جو شروعاتي دور هو، اکر پوءِ ايجاد ٿيا. تاهم موئن جي دڙي جي تصويري نشانين تي زيرون زيرون (اعرابون) به ڏنل آهن جيڪي ڏيکارن ٿيون ته هتي انهيءَ شروعاتي دور ۾ ٻين تهذيبن کان وڌيڪ ترقي ٿي هئي. ساڳي قسم جون مهرن، جيڪي ”ميسوپوٽيميا“ جي آثار قديمه مان مليون آهن سي ۳۰۰۰ ق - م جون آهن.

هڙپا (هرپد = هري (پڳوان) جو پير)

ڏکڻ پنجاب ۾، لاهور ۽ ملتان جي وچ تي، ”ساهيوال“ ضلعي ۾ ”راوي ندي“ جي هڪ سڪل پٽ اندر ۱۸۲۶ع ۾ مسٽر مشن کي هڪ پراڻو تهذيبي پڊ نظر آيو، جيڪو پنجن سالن بعد ۱۸۳۱ع ۾ مسٽر برنيس کوٽيو ته ڪجهه مهرن مليون. پوءِ به ۲۲ سال هي تاريخي خزانو لڪل رهيو. ۱۸۵۳ کان ۱۸۷۳ع تائين وقفي وقفي سان ميجر جنرل ڪنگهام اتان قديم زماني جون مهرن ميٽڙيندو رهيو، جن تي ديوناگري لپي جي نون، اعرابن (زيرن زيرن) سان، ڪجهه اڪريل هو. مضمون پڙهڻ ۾ نه ٿي آيو. ۱۹۲۱ع ۾ وري ”هڙپا جي پڊ“ آثار قديمه جي ماهرن جو ڌيان ڇڪايو. راءِ بهادر ديارام سهني اتان وڌيڪ اهڙيون مهرن هٿ ڪيون، جهڙيون مهرن ٻه سال پوءِ مسٽر بئرجي ”موئن جي دڙي“ مان کوٽي

ڪڍيون ۽ معلوم ٿيو ته ساڳئي دور ۾ هڙيا کان موئن جو دڙو تائين اٽڪل چار سو ميلن جي علائقي اندر هڪ ئي صورتخطي، لپي يا رسم الخط، رائج هئي، جيڪا اڃا تائين پڙهي نه وئي آهي. ”سرجان مارشل“ جيڪو ان وقت هندستان جي آرڪيالاجي کاتي جو بائرڪٽر جنرل هو تنهن ”هڙيا“ ۽ ”موئن جي دڙي“ مان لڌل سڀ شيون گهرائي تپاسيون ته کيس هڙيا - موئن جي دڙي جي صورتخطي، ڪجهه قدر پوئچ سمنڊ جي ساحلي تهذيب سان اڪرن ۽ شڪلين ۾ هڪ جهڙائي نظر آئي؛ انهي ڪري هن ۲۰ سيپٽمبر ۱۹۲۴ع تي لنڊن جي ”السٽريٽڊنيوز“ اخبار ۾ لڌل شين ۽ صورتخطي جا فوٽا ۽ هڪ اشتهار ڇپايو ته دنيا جي عالمن جو ڌيان ڇڪائي وڌيڪ تحقيقات ڪئي وڃي. هن اشتهار جي جواب ۾ ساڳي رسالي ۾ مسٽر اي - ايڇ سٽس ظاهر ڪيو ته هو بهو ساڳيا اهڃاڻ ”ميسوپوٽيميا“ (ذڪر عراق، دجله فرات وادي) جي آثار قديمه ۾ موجود آهن؛ عمارتون ۽ مڙيون ساڳي طرز جون نڪتيون ۽ سنت پوءِ ”ايران“ جي پراچين سڀيتا ۾ پڻ ساڳو رنگ ڍنگ نظر آيو، جنهن ڪري ثابت ٿيو ته هڙيا - موئن جو دڙو کان وٺي ايران، عراق ۽ پوئچ سمنڊ جي ڪناري تائين قديم دنيا ۾ ساڳو لقاءُ لڳل هو. هندستان جي انگريز سرڪار طرفان اڃا تائين لک روپين جي وڏي رقم پنجاب ۽ سنڌ جي دڙن کي وٺڻ لاءِ منظور ڪئي وئي. سرجان مارشل ۱۹۲۲ع ۾ ڏوڪري جي ريلوي اسٽيشن تي اچي لٿو ۽ ساڍا ٽي ميل اوڀر ۾ مٿن جي دڙي جي باقاعده کوٽائيءَ جو آغاز ڪيائين. لاڙڪاڻو اتان ۲۵ ميل اتر طرف هو، جتان گهريل سيدو سامان ۽ ٻي امدادي شيون اچي سگهيون ٿي. ڏوڪري ريلوي اسٽيشن کان دڙي تائين رستو ٺاهيو ويو.

۲۷ - ۱۹۲۲ع تائين پنجن سالن جي جاکوڙ کانپوءِ ٻن جلدن ۾ هڪ باتصوير ڪتاب ”موئن جو دڙو“ ائبڊ انڊس سولائيزيشن ”لکي شايع ڪرايائين. بعد جي کوٽائي ڪندڙ ماهرن ۽ مسٽر بئرجي پڻ ڪتاب لکيا آهن. مسٽر ڊڪشٽ ۽ مسٽر مئڪي پوءِ کوٽايون ڪيون آهن ۽ مئڪي جو ڌار هڪ ڪتاب پڻ منظر عام تي آيو آهي، تاهم سڀني جو بنيادي ماخذ اڄ ڏينهن تائين سرجان مارشل جو ڪتاب آهي.

”هڙيا“ جي هلندڙ کوٽائي (وسڪنسن ۽ هارورڊ يونيورسٽين جي

مشتريڪ ٽيم) دوران نوان انڪشاف ٿيا آهن. يونيورسٽي آف وسڪسنس. ميڊيسن جي ائسوسيئيٽ پروفيسر آف ائسٽراپالاجي، " جي مارڪ ڪينوير" (J. Mark Kenoyer) ڪراچيءَ جي اميريڪن سينٽر ۾ هڪ نئين نڪور ڪوچنا جو ذڪر ڪيو؛ هن ڄاڻايو ته سنڌو ماڻھو جي تهذيب واري لهي (رسم الخط) ۲۶۰۰ ق - ۲۰۰ سال اڳ ، سن ۲۸۰۰ ق - ۾ کان شروع ٿي. جڏهن زراعت ۽ مينهن پالڻ جا هنر عام ٿيا ۽ ليکي چوڪي ڪرڻ ۽ دورن تي نشان لڳائڻ جي ضرورت پيدا ٿي.

هن ٽيم جي راءِ ۾ " موئن جي دڙي " جا وسيع کليل ميدان اناج جا گودام نه هئا، ڇاڪاڻ ته اتان اهڙي ڪا ثابتي نه ملي آهي. اهي قبيلن ۽ خاندانن جي هڪ جاءِ تي ڪنو ٿي. صلاح مصلحت ۽ فيصلن ڪرڻ لاءِ نهريل وڏا هال هئا. " موئن جي دڙي " ۽ " هڙپا " جا آثار قديم تاريخ ۾ پهرين شهري انتظاميه جي نشاندهي ڪن ٿا. رهائشي علائقن لاءِ الڳ آب رساني (هر گهر ۾ هڪ ڪوهه) ۽ پاڻي جي نيڪال جي بندوبست ذريعي عام شهرين ۾ اثبثت ۽ جهيڙي جي امڪان کي اڳواٽ ختم ڪيو ويو هو. " سيوهڻ " جي رٿا بندي پڻ انهي زماني ۾ ساڳي ريت ڪيل نظر اچي ٿي. سنڌو ماڻھو جي شهرن جا معمار مقامي ماڻھو هئا، ڇاڪاڻ ته انهيءَ زماني تائين هن علائقي ۾ ڌاري آبادڪاري ٿيل نظر نه ٿي اچي. وڌيڪ اهم ۽ دلچسپ حقيقت " منڊرن " جي عدم موجودگي آهي. سنڌو ماڻھو جي قديم شهرن مان ڪنهن ۾ به ڪو " مندر " يا عبادت گاهه نه مليو آهي، ڇاڪاڻ ته مقامي ماڻھن جي مذهب ۾ صرف " وڻ " کي اهو شرف حاصل هو. ڊاڪٽر ڪينوير قديم نوادرات مان هڪ سلائيڊ (فلمي تصوير) ڏيکاري، جنهن ۾ " ڪلپ پرڪشا " يعني مراد جي وڻ جي تصوير اڪريل هئي. سنڌو ماڻھو جي تهذيب ۾ پير (پيل) ۽ بڙ جا وڻ متبرڪ آهن. اهي پناهه ۽ آئت جي جاءِ سمجھيا ويندا هئا.

بلوچستان ۾ مهرڳڙھ ۽ ٻيا آثار قديم ۽ سنڌ ۾ آمري وغيره سنڌو ماڻھو جي عظيم تهذيبي دورڪان اڳ زراعتي ۽ مالوندي تهذيب جا آثار ڏيکارن ٿا. جيڪي ۶۵۰۰ ق - ۲۰۰ سال اڳ ۵۰۰۰ ق - ۾ جي زماني جا آهن. " هڙپا " جي آثار قديمه هينان اڻ مٽ رهائشي مليا جا ته لڌا آهن جيڪي

اتڪل ۳۳۰۰ ق - مرڪان ۲۶۰۰ ق - مر جي زماني جا آهن.

انهن اٺن ميٽرن جي تهن مٿان سنڌو ماٿري جي تهذيب جا ته شروع ٿين ٿا، جيڪي ”هڙپا“ جي، ”راوي نديءَ“ جي ڪناري سان، تعمير ٿيڻ وقت موجود هئا ۽ اُتي ۲۶۰۰ ق - مر کان ۱۹۰۰ ق - مر تائين هڪ واحد ثقافت ۽ مذهب جي بنياد تي سنڌو ماٿري جي عظيم تهذيب اسري ۽ عروج تي پهتي.

چولستان:

بهاولپور جي ريگستان ۾ مکيه آثار قديم ”گنويري والا“ آهي. ٻيا به جاتل قديم شهر، ”راڪي ڳڙھ“ ۽ ”ڍالاويري“ سنڌو ندي پاڻي وٺي، چولستان جا هي ٽي شهر ۽ سنڌو ماٿري جي تهذيب جا نروار ڪيل به مکيه شهر ”هڙپا“ ۽ موئن جو دڙو“ هڪ ٻئي کان ساڳي مفاصلي تي آهن، جيڪا هن تهذيب جي شهري اڏاوت جي اهم خصوصيت آهي پاڪستان جو ماهر آثار قديم، ڊاڪٽر محمد رفيق مغل پنهنجي مضمون ”سنڌو ندي جا قديم شهر (Ancient Cities of the Indus) ۾ لکيو ته: ”بهاولپور جي ”چولستان“ ۾ هڪ تئين شهري مرڪز ”گنويري والا“ جي دريافت، سنڌو جي شهرن جي بيهڪ ۽ سرشتي جي اڀياس ۾ هڪ نئين رخ جو اضافو ڪيو آهي. ”موئن جي دڙي“ ۽ ”هڙپا“ وانگر هي (شهر) پڻ ”هاڪڙوندي“ جي وهڪري تي واقع آهي، جيڪا هاڻي سڪي وئي آهي. جيتوڻيڪ اڃان تائين ان جي ڪوٽائي نه ٿي آهي تاهم هڪ ننڍي قلعي جو بلند دڙو ۽ شهر (جا آثار) هتي موجود آهن، جيڪي ۸۱ هيڪٽر ايراضي ۾ پکڙيل آهن. گهاتي ڳاڙهي رنگ جو ٺڪراڻو موجود آهي.“

ڊاڪٽر مغل کان اڳي سال ۱۹۵۰ع ۾ سرمارٽيمروهيل جو مطالعو ”پاڪستان جا پنج هزار سال“ (Five thousand Years of Pakistan) شايع ٿيو هو جنهن ۾ ٻين ٻن پاڻجي ويل شهرن ”راڪي ڳڙھ“ ۽ ”ڍالاويري“ جي نقشي تي نشاندهي ڪيل آهي ۽ هڙپا وارن ۽ چولستان جي تاريخ کان اڳ وارن شهرن جي ماڻهن ۾ مشابهت جو ذڪر ڪيو ويو آهي:

آخر ۾ خود ”هڙپا“ اندر، جڏهن شهر ويران ٿي چڪو هو، هڪ نامعلوم نسل وارا عجيب انسان اچي آباد ٿيا ۽ ويرانين ۾ ڪڪاوان گهر اڏي وينا. مڙدن کي پورڻ جو طريقو پهريائين باهه ڏئي ساڙڻ هو ۽ پوءِ مڙدي کي کليل جاءِ تي ڇڏڻ ۽ پوءِ چونڊ هڏن کي وڏن ٿانون ۾ گڏ ڪري رکڻ جو رواج پيو..... اهي ماڻهو ”بهاولپور“ رياست ۾ به معلوم ڪيا ويا آهن.“^۱ ”روهيل“، ”چولستان“ جا اوائلي باشنده، اڃا موجود آهن. ”هاڪڙوندي“ جي خشڪ ٿيڻ يا پيٽ مٽائڻ سبب سندن ملڪ ”سند“ جي ”ٿر“ ۽ ”پنجاب جي“ ”ٿل“ وانگر ريگستان ٿي ويو. (هاڪڙو، گهگهر، ۽ سرسوتي هڪ ئي نديءَ جا نالا آهن.) بهاول نگر ۾ ”فورت عباس“ کان سنڌ ۾ عمر ڪوٽ تائين ملڪ ويران ٿي ويو، قلعا فوجين، پوليس ۽ نوابن جي استعمال هيٺ رهيا ليڪن اڪثر تباهه ٿي ويا. دائبوت نوابن دلچسپي ورتي ۽ انگريزن جي دور حڪومت ۾ چولستان جو ڪجهه حصو آبادي هيٺ آيو ۽ آبپاشي جو چار وسيع علائقي ۾ ڦهلايو ويو..

بلوچستان جي ڪڇ - مڪران علائقي ۾ تازي کوٽائي مان پنج هزار سال پراڻي تهذيب جو پتو پيو آهي؛ ”تربت“ شهر جي مغرب ۾ ”ڪڇ نئن“ جي ٻنهي ڪنارن سان به ڳوٺ لڌا ويا آهن، جن کي ”ميري قلعو“ ۽ ”شاهي تمپ“ سڏجي ٿو. ۹۷ - ۱۹۹۶ع دوران فرينچ ماهرن ۽ پاڪستان جي محڪم آثار قديمه جي گڏيل ڪوششن سان، سنڌو تهذيب سان وابسته نوان شواهد مليا آهن. اهي هي آهي؛ (۱) هتي هڪ خوشحال زراعتي معاشره قائم هو، ڪڻڪ، جون ۽ ڪڇيءَ جي وڻن جا مختلف قسم، پٿريل حالت ۾ مليا آهن، جيڪي هڪ نخلستان جي نشاندهي ڪن ٿا. (۲) پڪل مٽيءَ جي مورتي تي گهڻن مختلف جانورن جون شڪليون ڏيکارن ٿيون ته جانورن پالڻ جو رواج هو، انهن جانورن ۾ ڳئون، بڪريون، گڏهه ۽ ڪتا شامل آهن، ليڪن ريڊ جي شڪل نه ٿي ملي. (۳) شڪاري زندگي جا آثار به موجود نه آهن، تاهه هرڻ جا ڪجهه هڏا ۽ خالص ٽامي جا ٺهيل نوادرات شامل آهن (۴) ڪهاڙيءَ جو وزن اڌ ڪلو گرام کان ڪجهه وڌيڪ آهي ۽ اها هڪ معدنياتي مصالح ڏنل ڪپڙي ۾ ويڙهيل آهي. پٿرس جي لودر ميوزم ۾ ڪپڙي تي ڪيل تحقيق مان معلوم ٿيو آهي ته اهو سڻي جو ڪپڙو

آهي ۽ ڏيکاري ٿو ته هتي سڻي جي پوک ٿيندي هئي. (۵) کوٽائي ڪندڙن جي خيال مطابق، ”چئي نه ٿو سگهجي ته هيءَ ڪهاري مذهبي رسومات جي شيءِ هئي، يا عملي طرح تي هڪ اوزار يا هٿيار طور استعمال ڪئي ويندي هئي.“ (دان، ۱۵ نومبر ۱۹۹۹ع ص ۵) (۶) کوٽيل لاشن کي پاتل، يا ڀرسان رکيل زبورات هڪ اعليٰ ترقي يافتہ تهذيب جو پتو ڏين ٿا، جنهن ۾ نيم قيمتي پٿر ۽ ٽامي جا آئينه استعمال ڪيا ويندا هئا. (۷) مردا دفنائڻ جو طريقو خاص ڌيان طلب آهي؛ لاش کي قبر ۾ ايئن ويهاريو ويندو هو، جيئن ٻار ماءُ جي پيٽ ۾ هوندو آهي. انهي تي مينائين رنگ جي مٽي ٽڻيندا هئا ۽ لاش جو منهن مغرب (يعني ايران) طرف ڪري ڇڏيندا هئا. (ايضا)

”هڙپا“ جي ڪوٽ جي ڏکڻ ۾ کوٽيل قبرستان مان ۱۰۸ لاشا مليا آهن جن جو مٿو اتر طرف هو ۽ سندن ڀرسان ويهاروڪن ٿانو ٿپا رکيل هئا جن جي بناوت ترقي يافتہ سنڌو تهذيب واري آهي. هڪ قبر مستطيل جي شڪل ۾ مٽيءَ جي سرن جي ٺهيل آهي، ٻيءَ هڪ قبر ۾ لاش پيٽي ۾ رکيل آهي جنهن جي پاسن جا تختا مقامي خوشبودار ڪاٺ (صندل) جا ۽ ڍڪ جبل جي ڪاٺ ديودار ۽ سيدار جو آهي. چڪاسيل کوپريون اڪثريت سان ڊوليڪوسيفئلڪ (Dolichocephalic) يعني ڪاڪيشائي ۽ پونج سمنڊ وارين قديم قومن جي نسل سان تعلق رکن ٿيون. اهڙيون ڏهه قبرون، جيڪي سنڌو ماٿر ۽ يا پوئين سنڌو ماٿري جي دور جون آهن، بعد ۾ ”لوٽل“ جي ڌڙي مان مليون آهن. انهن ۾ پڻ لاشا اتر ڏکڻ رکيل آهن (جيئن سنڌو ماٿري جي تهذيبي دور کان اڄ ڏينهن تائين آهن. مسلمان لاش جو منهن اولهه طرف ڪري ڇڏيندا آهن) پر انهن مان ٽن قبرن ۾ ٻه به شالا پوريل آهن جيڪي شايد مرد ۽ عورت جا آهن. کوپريون گهڻو ڪري ميسوسيفئلڪ (Mesocephalic) آهن جيئن گجراتين جي جديد نسل ۾ ڏسي سگهجن ٿيون، تاهه اهي سڀ عوامي ماڻهن جون قبرون آهن. ميسوپوٽيميا، ۽ ”آر“ جي شاهي قبرستانن جهڙا آثار قديم سنڌو ماٿري ۾ نظر نه ٿا اچن. سنڌو ماٿري جي تهذيب بنيادي طور تي پنهنجي همعصر تهذيبن وانگر زراعت تي ٻڌل هئي جنهن سان موقعي آهر جنسن جو وڻج واپار ”سڌي مٿاستا“ جي طريقي سان جاري ۽ ڪڻڪ ۽ ڇهن قطارن وارا جو پوکيا ويندا هئا.

چئن، مٽرن، گدرن، ترن ۽ ڪجهه ڪجين جا پٿريل نمونا لڌا ويا آهن. انهن سان گڏ ”ڪپهه“ جا قديم ترين آثار جيڪي پوري دنيا ۾ ڪٿي ڏنا ويا آهن اهي هتي ملن ٿا. گهرون جانورن ۾ ڪتا، ٻلا، ٿوهي يا گُڪُ نڪتل جانور خاص ڪري ڳاڙو ۽ ماهيو مال ننڍن سڱن وارو ۽ امڪاني طور تي خنزير، اٺ، گهوڙا ۽ گڏه سنڌو ماڻھري ۾ رهندا هئا. شايد هاڻي ڪي به هيرابو ويو هو ۽ هاڻي ڏند (عاج) عام استعمال هيٺ هو. جيڪا معدنيات ملڪ ۾ موجود نه هئي سا ٻاهران گهراڻي ويندي هئي؛ سون ڏکڻ هندستان يا افغانستان جي علائقن مان گهرايو ويندو هو. چاندي ۽ تामو افغانستان يا راجستان کان آندو ويندو هو ۽ لٿيس لڙولي به افغانستان مان، منڊين لاءِ فيروزا ۽ ٻڙا ايران مان ۽ ڏکڻ هندستان مان درآمد ڪيا ويندا هئا. برآمدي واپار جي آثارن ۾ ڏکڻ ميسوپوٽيميا (عراق) ۾ خاص طور تي ”اڪاد“ جي تنهن (اٽڪل ۲۳۰۰ ق. م) ۾ سنڌو ماڻھريءَ جا ٺڪر جا ٿانون، جڙاوت ڪيل شيون ۽ ڪٽي ڪٽي مهورن مليون آهن. گهڻو تڻو ڏيساوري واپار ڪپهه ۽ ڪاٺ جي خاص قسمن جو هلندڙ هو. جيئن لارسا جي تختين (۱۹۵۰ ق. م) تي ”ار“ جي آثار قديم مان معلوم ٿئي ٿو، هي تختيون ڏيکارن ٿيون ته ان زماني ۾ ”تيلمون“ يا ”ديلمون“ (موجوده ”بحرين“) جو بندر ”ار“ جي جهازران سوداگرن لاءِ وچين منڊي (مارڪيٽ) طور استعمال ٿيندو هو جتي هو پنهنجي مال جي سڌي مٽاسٽا، ”مڪان“ (Makkan) ۽ ميلوها (Meluhha) مان آيل مال سان ڪندا هئا. ”ميلوه“، جتان تامو، پٿر، ڪاٺ، عاج جو سامان ۽ جانورن جا ڪي خاص قسم ايندا هئا، ماهرن جي راءِ مطابق سنڌو ماڻھري کانسواءِ ٻيو ڪو همعصر تهذيبي علائقو ٿي نه ٿو سگهي. تاهه اها حقيقت آهي ته دجله - فرات جي تهذيب ۽ سنڌو جي تهذيب جي وچ ۾ ڪڏهن به گهرو ميلاپ نه ٿيو آهي. (برٽانيڪا ج ۱۲، ص ۱۸۹).

”ونجهروٽ“ يا ”وڃنوٽ“ جا آثار قديمه، ”ريني ريلوي اسٽيشن“ (تعلقو ابڙو) کان ۵ ميل ڏکڻ طرف آهن. انهيءَ ايراضيءَ ۾ قديمي شورو گهڻي انداز ۾ آهي تنهن ڪري ڌڙن جي مٿاڇري تي ڪا سر به سلامت نه رهي آهي. کوٽائيءَ مان گهائي ڳاڙهي رنگ جون سرون مليون آهن، اڪيرون

سرون اوڀر ڏکڻ طرف واقع ” اڇڙي ٿر “ ۾ موجود قبرن جي اڏاوت ۾ ڪم آندل آهن. ” وڃنوت “ جي دڙن جو گهيرو ڏيڍ ميل آهي. انهن کان علاوه ڏکڻ، اولهه ڪنڊ تي انهن دڙن جي پسگردائي جا آثار موجود آهن. دڙن جي وچ ۾ هڪ چورس کليل ميدان آهي، جنهن جي اولهه طرف اميرن جي رهائش گاهن جا آثار ملن ٿا، انهن جي مرڪز ۾ هڪ مندر آهي، جنهن جي کوٽائي، ٻين آثارن کان وڌيڪ، مڪمل طور تي ڪٽي وئي آهي، انهيءَ جو سبب جيسلمير جي گهڙيل پٿر سان ٺاهيل مهاڙي ۽ عمارت جي مضبوط اڏاوت آهي. معلوم ٿو ٿئي ته وڃنوت جو مندر، احمد آباد (گجرات) جي مندرن جو همعصر آهي، تنهن ڪري موئن جي دڙي جي ٻڌ مندر (استوپا) وانگر پوئين دور جي تعمير آهي. (سورلي، گزيٽر آف د فارمر پراونس آف سنڌ، لاهور، ۱۹۶۸ع، ص ۲۴۲). چند ٽامي جا سڪا، جيڪي زنگ لڳڻ سبب سڃاڻجي نه ٿا سگهجن، ڪجهه زيورات جيڪي ٽامي ۽ پتل جا ٺهيل آهن، ڪجهه سڀيون ۽ ٻارن جا رانديڪا ڪجهه سائي، نيري ۽ اڇي رنج جي شيشن جا ٽڪرا، ڪجهه ڪنگڻ جو جو اڃا تائين هن علائقي ۾ رواج آهي ۽ ڪثير تعداد ۾ گول، سڌا ۽ بيضوي شڪل جا مٿڪا، جن جهڙا نمونا وچ ۽ ڏکڻ بر صغير جي آثار قديمه مان مليا آهن، ” وڃنوت “ جي کوٽائيءَ جو ڪل ثمر آهن هن مهذب آبادي جي بربادي جو يقيني سبب معلوم نه ٿي سگهيو آهي ۽ نه آثار قديمه جي قدامت جو صحيح اندازو لڳي سگهيو آهي، ڏيکارن ٿا ته هي ٻڌ گهڻو پراڻو آهي ۽ ڊگهي عرصي تائين آباد رهيو آهي، هي ماڳ هاڪڙو ندي جي اوڀر طرف هو، ۽ ” اروڙ “ جي اوڀر طرف هاڪڙو جو ڦاٽ ” واهندو “ وهندو هو. اهڙي طرح ونجهروت (ونجروت) هڪ دواڀي جي صورت ۾ هو. (رپورٽي جي حوالي سان، ايضاً - ص ۲۴۴).

گندارا تهذيب: (۶۰۰ع - ۶۰۰ق - م)

” ٽڪسيلا “ گندارا تهذيب جو گهرُ آهي، ” پشاور جي وادي “ ۾ گندارا جي ماڻهن جي ثقافتي ۽ سماجي تاريخ جو تسلسل، اڃا تائين جاري آهي، اتر اولهندي سرحدي علائقي (NWFP) جي اڪثر حصن ۾ اهو

گهيتلو (پشاور ۾ ڇپيل) اها پوشاڪ ۽ اهو پٽڪو (دستار) استعمال ڪيا وڃن ٿا، جيڪي مهاتما گوتم ٻڌ ۽ ٻڌستوا ۽ تئڪسيلا جي راجائن ۽ اميرن جي استعمال هيٺ هئا. ”صوابي“ ۾ گوتم ٻڌ جي ”چادر“ ۽ مهاراجا ڪنشڪ جو ”ڪرتو“ اڃا به مروج آهن. گذارا تهذيب ۾ اولاد ۽ پيداوار جي دوي ”هرتي“ جي بت کي جيڪي زبورات پارايا ويندا هئا، اهي دور دراز بهراڙي ۾ رهندڙ عورتن ۾ اڃا به مقبول آهن. ڪاٺ جي ڪاريگري ۾ گل ڇٽ ۽ فني نمونا بن گذارا تهذيب ۽ تئڪسيلا جي آثار قديمه مطابق آهن. ڪنول جي گل ۽ خاردار پنن جا يوناني نقش و نگار هن دور ۾ به ساڳي طرح ڇٽيا وڃن ٿا. -

ٻڌ مت جو ”مهائانه“ فرقو، گذارا جو مذهب هو. ڪنشڪ مهاراجا جي ڪاوش سان اهو فرقو ٻين ملڪن ۾ پکڙيو، مهاتما گوتم ٻڌ جو بت پهريون دفعو گذارا ۾ تراشيو ويو. گنگا - جمنا واديءَ ۾ مهاتما گوتم ٻڌ جا ۲۲ خد خال (مهاندا) جيڪي ٻڌ مت جي پستڪن ۾ ڄاڻايل هئا، مڃيا ويندا هئا. انهن پستڪن تي مهارشين ٽيڪا ٽپئي ڪري گهڻا جلد تيار ڪيا، جن جو مختلف زبانن ۾ ترجمو ڪري واسطيدار ملڪن ۾ ورهايا ويا؛ چيني، ٿيٽي، ڪوريائي، جپاني، منگولي وغيره زبانن ۾ ڪيل ترجمن جي وسيع اشاعت ڪئي وئي.

”گذارا“ تهذيب کان وڌيڪ هڪ ثقافت آهي، جنهن ۾ يوناني، سٿين، پارٿين، آيراني ۽ ڪشان ثقافتن، ٻڌمت جو روپ اختيار ڪيو آهي. گوتم ٻڌ جو ڍڪيل مجسمو، يوناني ”ٽوگا“ (Toga) جو نمونو آهي. اهڙي طرح يوناني ”هيلنزم“ مشرق ۾ داخل ٿي، هتان، سال ۱۲۰ ع ۾ مقامي فنڪارن جو هڪ وفد، ”چين“ جي ثقافتي دوري تي ويو هو.

گڏيل سڀيتا:

سندو ماڻھو جي تهذيب ۾ عام علامت طور ”وڻ“ کان پوءِ خاص جانورن ۽ پکين کي مڃتا مليل هئي: ”ڍڳو“ شڪتي يا اقتدار جي علامت هئي، جڏهن ته پير کي پناهه جي علامت سمجهيو ويو ٿي. ”هڪ سڱو

ڊڳو“ بعد ۾ سنڌو ماٿري مان نڪري يونچ سمنڊ ۽ يورپ جي تهذيبي علائقن ۾ مقبول ٿيو. ”مڇي“ ۽ پاڻيءَ جا پکي خوشحالي ۽ برڪت جي علامت سمجھيا ويا ٿي. اڄ به سنڌي معاشره ۾، مڇيءَ ماني وارو ماڻهو انهي کي چئبو آهي جيڪو خوشحال هجي. اهي علامتي شڪليون نڪر جي ٿانون تي چٽيون وينديون هيون. ”هڙيا“ جي نڪرائي ۾ هڪ ٻگهه پکي جي شڪل چٽيل آهي جنهن جي ڊگهين جنگهن جي وچ ۾ مڇي مارڻ جو وڏو چارُ آهي. اهڙي چٽسالي ”بنون وادي“ جي آثار قديمه مان پڻ ملي آهي.

”موئن جي دڙي“ جي مشهور مُهرن تي اڃا تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي؛ ڊاڪٽر ڪينوير جي تحقيق مطابق اهي مهرون، جيڪي سنڌو ماٿري جي تهذيب وارن ٻين شهرن ۾ پڻ لڌيون ويون آهن، ڪڏهن واپارين لاءِ بين الاقوامي پاسپورٽ جو ڪم به ڏينديون هيون ۽ ٻيا شهري انهن کي استعمال ڪري نه سگهندا هئا. هن ڪيترا سلائيڊس ڏيکاري ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته مَهرن تي اڪريل جانور جون شڪليون اهڙن جاگرافياڻي خطن سان تعلق رکن ٿيون جيڪي اتان جي علائقائي تهذيب جي نمائندگي ڪن ٿيون. اڪثر مَهرن جي هڪ پاسي هڪڙي جانور جي شڪل اڪريل آهي ته ٻئي پاسي ٻئي جانور جي شڪل آهي ۽ اهي پنهنجي پنهنجي علائقي جو نشان ڏيکارن ٿيون جنهن مان سمجهجي ٿو ته هڪ علائقي مان ٻئي علائقي ۾ ويڃڻ وقت مسافر ۽ سوداگر انهن کي راهداري يا پاسپورٽ طور استعمال ڪندا هئا.

موريا شاهي دڳ سان سنڌو ماٿري ۾ سفر ڪندڙ هڪ سوداگر جي مُهر ڏيکاري وئي. (موريا گهراڻو؛ ۱۸۵ - ۲۲۲ ق - م) سنڌو ماٿري جي تهذيب جا فني نوادرات (۱۶۰۰ - ۲۵۰۰ ق - م) پاڻي جي مينهن، گور (جهنگلي) مينهن، ڏاند، هاٿي ۽ ڪٽي گيندي، جون اڪريل تصويرون شهرن جي شاهي خاندانن، اميرن يا ڪٽر قبيلن جي نشان طور استعمال ڪيل آهن. مُهرن تي تصويرون سان گڏ تحريرون ڏيکارن ٿيون ته پڙهيل اڻ پڙهيل ٻنهي طبقي جي ماڻهن لاءِ سمجهڻ ۾ آساني هئي.

لڌل ٻگهه ڳڻا (زيورات) ڏيکارن ٿا ته اُهي محض زيبائش لاءِ استعمال نه ٿي ٿيا ليڪن انهن مان پائيندڙن جي حيثيت ۽ شناخت مطلوب هئي. انهي

ڪري مرد خواه عورتون سڀ شهري گهر پائي گهر کان ٻاهر نڪرندا هئا. انهن ۾ سون، پتل ۽ لٿيس نرولي (اترافغانستان ۽ اتر الهندي سرحدي علائقي جي خاص معدنيات) استعمال ٿيندا هئا. ڊاڪٽر ڪينوير به سلائيڊس ڏيکاريا جن مان هڪ ۾ قديم جواهرات جي هڪ ڀيتي ڏيکاريل هئي جيڪا ”موئن جي دڙي“ جي دور جي هئي ۽ ڪراچيءَ جي نزديڪ ملير وادي جي گوٺ الهڏني مان لڌي وئي هئي. ٻي سلائيڊ ۾ پالش ٿيل سون ۾ نيلم (Jade) جا زيورات بلڪل جديد جوهرِي طرز جا معلوم ٿي رهيا هئا. اهڙا ثقافتي نمونا ڏکڻ ايشيا ۾ ٻئي ڪنهن هنڌ ملي نه سگهيا آهن.

هٿيارن پنهورن ۾ لوڙهين لٺين ڪهاڙين ۽ پالن کان علاوه ٻيو ڪو جنگي اسلحہ سنڌو ماٿري جي تهذيبي علائقن مان هٿ نه آيو آهي. ”چيتي“ جو نمايان نقش (Motif) ڪافي عام آهي ۽ بيلائي شينهن جي شڪل ڪٽي به اڪريل نه ٿي ملي.

”موئن جي دڙي“ جو ڏاڙهي ۽ پڳ وارو مٿيون اڌ دڙ عام طور تي گرو مهراج يا مذهبي بادشاه جي شبيهه سمجهيو ويندو آهي. وڌيڪ قريبن قياس ائين لڳي ٿو ته هو ڪنهن قوم يا قبيلي جو سردار آهي، جيڪو ويٺل مٿي تي رکيل پڳ مان ظاهر آهي. سندس بت چُن جي پٿر جو ٺهيل آهي. ”هڙپا“ (مغربي پنجاب) مان ساڳئي مصالح سان ٺهيل ڍير، سسي ۽ جنگهن ٻانهن بغير، بت لڌو آهي جيڪو ۲۵۰۰ ق - ۾ جو ٺهيل آهي. ابرق جي مھرن تي اڪريل ٻيون شڪليون، جيڪي ۲۰۰۰ - ۲۴۰۰ ق ۾ جون آهن، انهن ۾ هڪ سڱو ڍڳو ۽ گيندي جي شڪل سان گڏ اڪريل اکر ۽ ڍڳي جي شڪل ۽ ان جي مٿان اڪريل اکر آهن. سنڌو ماٿريءَ مان لڌل نوادرات مجموعي طور ۲۵۰۰ ق - ۾ کان ۱۶۰۰ ق - ۾ جي زماني جا آهن.^۶

ڪراچيءَ کان هيٺ عربي سمنڊ جي اڀرندي واري تهذيبي علائقي ۾ جيڪو هن وقت هندستان ۾ آهي، سنڌو ماٿري جي تهذيب جا آثار هنن هنڌن تي لڌا ويا آهن: ديبالپور، هالار، امارا، ڪنارڪيڊا، سومناٿ، جتان اتر ۾ ڪاٺياواڙ (سوراستر) اندر ”روچدي“ اتان اتر اوڀر طرف رنگپور ۽ لوٿل، ڪمبيءَ جي نار جي ساڄي ڪناري ميهه گام ۽ ان جي ڏکڻ ۾ نرمڊندي جي چوڙ وٽ تيلود ۽ ان جي ڏکڻ ۾ پڳت راو جيڪا تاپتي ندي

تي آباد هئي. اهي فقط اهي هنڌ آهن جتي ڪا ڪوٽائي ۽ ڪوچنا ٿي آهي ۽ يقيني تاريخي شاهديون مليون آهن.

هڙپا ۽ موئن جي دڙي کان علاوه، لڳ ڀڳ هڪ سؤ ننڍڙا شهر ۽ وڏيون ڳوٺاڻيون آباديون هڪ هزار سالن کان مٿي عرصي تائين مسلسل تهذيب جا مرڪزي آثار ڏيکارن ٿيون. ٻنهي مکيه شهرن هڙپا ۽ موئن جي دڙي جو گهيرو ۳ ميلن کان مٿي آهي جنهن مان انهن جي دارالحڪومت (راجڌاني) هجڻ ۽ ملڪ ۾ مرڪزي حڪومت جي قيام جي نشاندهي ٿئي ٿي. ياتنه ٻه ڌار ڌار بادشاهتون قائم هيون يا هڪ ئي بادشاهيت جا ٻه تختگاهه هئا. ”هڙپا“ ”موئن جي دڙي“ کانپوءِ آباد ٿيو ڇاڪاڻ ته ”موئن جو دڙو“ ڪم از ڪم ٻه دفعا سنڌو ندي جي اٿل سبب ٻڏي چڪو هو. سنڌو ماڻھو جي تهذيب جو ڏاکڻو علائقو، ڪاٺياواڙ (سوراشٽر) ۽ ان کان اڳتي، اصل تهذيبي علائقي جي توسيع ڏيکاري ٿو ۽ هن وقت تائين مليل آثارن مطابق اها پوئين دور جي تهذيب آهي. جملي تهذيبي دور ۲۵۰۰ ق - م کان ۱۷۰۰ ق - م تائين پڪي طرح معلوم ڪيو ويو آهي ۽ ان جو تسلسل ۱۰۰۰ ق - م تائين هلندو نظر اچي ٿو. آبادي پڙهيل لکيل ماڻھن جي هئي ليڪن سندن لپي (رسم الخط) اڃان پڙهي نه وئي آهي.

نرالي تهذيب:

سنڌو ماڻھو جي تهذيب، پاڻ کان اڳاٽين ٻن تهذيبن مصري ۽ ميسوپوٽيميا (عراق) مان آيل مهاجر آبادڪارن طرفان وجود ۾ آيل نه ٿي ڏسجي ڇاڪاڻ ته انهن ۾ ڪافي تفاوت آهي. (برٽانڪا ج ۱۲ ص ۱۸۲) هن عظيم تهذيب جي بنياد ۾ خود پنهنجو خمير سمايل آهي. ڪيرٿر جو بهارڙي سلسلو ۽ سنڌ بلوچستان جون قديم جابلو ۽ ميداني ڳوٺاڻيون آباديون جن جو گذر سفر مال جي چاري ۽ ڪجهه قدر گهٽ سڌريل پوکي راهي جي طريقن، سيلابي ۽ بند ٻڌي ڪنو ڪيل پاڻي جي سيراڻي ۽ گهڻي ڀاڱي مڇي مارڻ ۽ سڌي مٽاسٽا جي شين جي تيار ڪرڻ تي هو، اهي ننڍا معاشره هٿاڻيڪي ڪجهه قدر نئين پٿر جي دور مان نڪري ٿامي ۽ پتل جي

دور ۾ داخل ٿي رهيا هئا. سندن ٺاهيل ٿافو ٿيا، پٿر ۽ ٺڪر جي سامان سوڌو نظر اچن ٿا؛ مٽي جي ٿانون تي جاميٽري يا جانورن جو ن شڪيلون، ڪنير جي چڪ تي ٺاهيل سهڻيون شيون جانورن جي سهڻين شڪلين سان وڌيڪ سونهن پيدا ڪندڙ هيون. جانورن ۾ خاص طور تي ان وقت جي سنڌ ۾ بلوچستان جي جانورن جو تعداد وڌيڪ آهي.

خود هڙپا ۽ موئن جي دڙي جي تهذيب ۾ ڳوٺاڻن آبادين جو وجود پنهنجو تعلق اتر بلوچستان ۽ ڏکڻ راجستان جي قديم آبادين سان ڏيکاري ٿو. ”آمري“ اڪيلي قديم آبادي آهي جنهن جو تعلق ڏکڻ بلوچستان جي جابلو ڳوٺاڻي تهذيب ۽ کير ٿر جي قديم تهذيبي دور سان آهي جنهن جا آثار سنڌو ماٿري جي تهذيب واري ته جي هيٺيان موجود آهن. ” موئن جو دڙو“ کان ۴۰ ڪلوميٽر اوڀر ۾ سنڌو ندي جي هن ڀر ” ڪوٽڏيڇي“ جا قديم آثار، سنڌو تهذيب واري ننڍڙي ڳوٺ جي هيٺيان هڪ قلعبنڊ شهر ۽ عظيم تهذيبي مرڪز جي حيثيت ۾، ٺڪري نروار ٿيا آهن جن ۾ آمري واري بلوچستاني / پهڙي تهذيب کان علاوه اڃا به اڳاٽا ۽ ٻين تهذيبن جي آميزش ڏيکاريندڙ آثار نمودار ٿيا آهن. ” ڪالي بئنگن“ اتر راجستان ۾ قديم درياھ ” گهگهر“ جي ڪناري، قلعبنڊ هڙپا دور جي شهر جي هيٺيان هڪ ان کان اڳاٽو قلعبنڊ شهر موجود آهي.

. اهڙي طرح سنڌو ماٿري جي تهذيب خود پنهنجي اڳاٽن هنرن ۽ معاشرن جي بنياد تي اسري ۽ انهن پاڙيسري آبادين کي پاڻ سان ملايو جيڪي اڳ يا ساڳئي وقت ترقي پذير هيون. بعد ۾ ڏيساور جي واپارين خاص ميسوپوٽيميا جي تهذيبي نمونن کي مهارت سان پنهنجي تهذيب ۾ ضم ڪيو ۽ موت ۾ همعصر تهذيبن کي ساڳئي تجارتي ثقافتي ذريعي سان متاثر ڪيو. قديم سنڌي قومن قدرت جي ڏنل زرخيز زمين، آبھوا، آبي وسيلن ۽ معدنيات جي دولت کي پنهنجي فن ۽ محنت سان خوب استعمال ڪيو ۽ سنڌو ماٿري جي تهذيب لاڳيتو هڪ هزار سالن کان مٿي ارتقا ۽ توسيع جي مرحلن کان گذرندي رهي. اهڙي عظيم تهذيب جي اوچتي تباهيءَ تي پوري دنيا جي علمي حلقن کي سخت افسوس آهي. انهيءَ تهذيبي عظمت جا جديد وارث ان تي فخر نه ڪن ٿا ليڪن نقل نه ٿا ڪن. سنڌو ماٿري (جديد

پاڪستان) اڄ به قدرتي وسيلن ۽ انساني ذهني ۽ جسماني قوت سان مالا مارا آهن ۽ پنهنجي قديم عظمت جي تجديد (نشاطِ ثانيه) جي طلبگار آهي.

همعصر تهذيبن سان رابطو:

سنڌومائري جي تهذيب سمير ۽ ميسوپوٽيميا جي قديم تهذيبن سان حيرت انگيز طور تي هڪ جهڙائي ڏيکاري ٿي؛ ترقي يافتہ شهري زندگي، چڪ تي مٽيءَ جا ٿانو ٺاهڻ جو هنر، کورن ۽ پڪين سرن جو استعمال، ٽامي ۽ ڪانجهي مان ٺهيل کائڻ پيئڻ جا ٿانو ۽ تصويري رسم الخط ٻنهي قديم تهذيبن، سنڌو مائري جي تهذيب ۽ سميري - اڪادي تهذيب جا عام عنصر آهن. ايلام ۽ ميسوپوٽيميا جي قديمي علائقي مان موئن جي دڙي جهڙيون ٻه مهرون هٿ آيون آهن ۽ موئن جي دڙي جي لڀي ساڳي چيري لڀي آهي جيڪا ايلام ۽ ميسوپوٽيميا ۾ استعمال ٿيندي هئي. اهي ئي قديم تهذيبن الڳ طور تي آريون يا هڪ ٻئي جون شاخون هيون، اهو سوال اڃا حل نه ٿيو آهي. ٻيو اهم سوال هي آهي ته قديم سنڌي تهذيب جو هندي آرين جي ويداني تهذيب سان ڪهڙو تعلق رهيو آهي؟ بظاهر ٻنهي تهذيبن ۾ نمايان فرق نظر اچي ٿو؛ قديم سنڌي تهذيب، سڌريل شهري زندگي جي عڪاسي ڪري ٿي جڏهن ته ويداني هندو آريائي تهذيب وسيع طور تي بهراڙيءَ جي زندگي سان وابسته آهي. آريا لوهه جي استعمال ۽ جنگي اوزارن ٺاهڻ ۾ پڙ هئا، جڏهن سنڌي انهن کان ناواقف هئا. آرين گهوڙن جو ۽ سنڌين اٺن جو استعمال ڪيو ٿي. مذهبي عقيدن ۽ ريتن رسمن ۾ پڻ نمايان فرق معلوم ٿئي ٿو؛ ويداني آريا ڳئون جي پوڄا ڪندا هئا ۽ سنڌي ڏاند (ڍڳي) جا پوڄاري هئا. سنڌين جو شو مهراج ۽ ماتا ديوي آرين جي مذهب ۾ موجود نه هئا ۽ اهي لنگ پوڄا جي سخت خلاف هئا. اهڙي طرح قديم سنڌي تهذيب ويداني هندو آريائي تهذيب کان مختلف ۽ انهيءَ کان اڳاٽي هئي. سنڌي تهذيب ٽئين قرن قبل مسيح سان تعلق رکي ٿي ۽ آريائي تهذيب جو تعلق ٻئي قرن ق م سان آهي. تاهم اهو زماني جو تعين حتمي نه آهي، ڇاڪاڻ ته ڪجهه محقق رگ ويد جو زمانو ٽي هزار ق - م کان اڳ ڄاڻائن

تا. بهرحال ائين چئي نه ٿو سگهجي ته هندي آريائي تهذيب مان هند - سنڌ جون باقي تهذيبون اسريون آهن. قديم سنڌي تهذيب جو برصغير جي باقي تهذيبن جي اسرڻ ۾ نمايان ڪردار نظر اچي ٿو. آخري سوال انهن قومن جي نسلن جو آهي جن عظيم سنڌو سڀيتا کي جنم ڏنو. ڪجهه محقق جي راءِ مطابق قديم سنڌي ۽ سميري هڪ قوم هئا ۽ ٻين جي راءِ مطابق اهي دراوڙ هئا، جڏهن ته اڃا ٽيون مفروضو هي آهي ته سميري ۽ دراوڙ هم نسل هئا.

قديم رابطا:

پاڪستان اسٽيل ملز ڪراچي کان هڪ ميل جي مفاصلي تي فونيقيين (Phoenicians) جون هڪ سئو قبرون لڌيون آهن، جيڪي پٿرن کي - گاري هڪ ٻئي مٿان رکي ٺاهيون ويون هيون. ماهر آثار قديمه ڊاڪٽر ايس. ايم اشفاق جي هيءَ دريافت ڏيکاري ٿي ته قبل مسيح زماني ۾ هن جاءِ تي هڪ شهر هو جنهن ۾ فونيقي تاجر ۽ جهاز ران آباد هئا. (ڊان مئگزين ۵ نومبر ۱۹۹۷ع)

ڪوٽڏيجي تهذيب (۲۵۰۰ - ۲۵۰۰ ق - م) سنڌوندي جي مٿاهين ڏاکڻي حصي کان شروع ٿي، اتر ۾ ٺڪسيلا ۽ گومل وادي، پنجاب ۽ راجستان کان گول ٿرندي، عربي سمنڊ جي ساحل سان ڪڇ، ڪيچ مڪران ۽ بلوچستان جي موجوده صوبي کان مٿي اتر الهندي سرحدي علائقي تائين وسيع ٿي وئي. ”ڪوٽڏيجي“ انهيءَ هم ڳير سنڌي تهذيب جو مرڪز هو. ڪوٽڏيجي جي آثار قديمه جي کوٽائي ڪندڙ جي راءِ مطابق ”اٺين سمنڊ ۾ مناسب ٿيندو ته هن (تهذيب) جي شروعات ۲۵۰۰ ق - م ڌاري ٿي جڏهن بلوچستان جي سنگلاخ مٿاهين ٽڪرين (سراوان) جا بروهي قبيلو ريگستان لٽاڙي سنڌوندي جي ميداني علائقي طرف وڌيا. پنهنجي آمد جي چند ڏهاڪن اندر سنڌو ماڻهي جي هنن سخت جان آباد ڪارن هيٺانهين علائقن جو پاڻي نيڪال ڪري، سرسبز سڪل زمين تي، زرعي زمينون ۽ ڳوٺ آباد ڪيا. انهيءَ زماني ۾، ايران جي مٿاهين پٽ مان ٻيون ڳوٺاڻيون پوکي راهه ڪندڙ قومون به لڏي اچي هتي آباد ٿيون. هنن وڌيڪ سڌريل زراعتي اوزار،

نار (پرشن ويل)، هر جي چوني، ناڙي ڪرڻ ۽ سنهور گهمائج وغيره جا طريقا پاڻ سان آندا. شايد انهن ڳوٺن کي وڌائي شهرن اڏڻ جو رواج وڌو. ڪوٽڏيڃي جو قلعو، برصغير ۾ سڀ کان آڳاٽو قلعي بند شهر آهي. هن تهذيبي مرڪز جي تباهي جو سبب وڏي باهه لڳڻ کان علاوه هي ٿي سگهي ٿو ته ”شاهي ماڻهو، جن امن پسند زندگي گذارڻ چاهي ٿي، اهي انهن سخت جان دراندازن جو مقابلو ڪري نه سگهيا جن ڪوٽڏيڃي تهذيب جا ٻه مکيه شهر ”ڪوٽڏيڃي“ ۽ ”گوملا“ ساڙي خاڪ جو ڍير ڪري ڇڏيا.“ (ڊاڪٽر ايف. اي. خان، ”انڊس سولائيزيشن، نيو پرسپيڪٽوز ڪوٽڏيڃي ڪلچر“ ص ۱۷)، (ايضا) ايڪسڪيوشن ائٽ ڪوٽڏيڃي، ص ۲۲.

سنڌو تهذيب جو ترقي يافته دور:

عظيم سنڌو تهذيب اٽڪل ۲۵۰۰ ق. م ۾ موئن جي دڙي وٽ قائم ٿي. ان کان اڳ جي ٻن سنڌي تهذيبن، آمري ۽ ڪوٽڏيڃي جي آثارن مان اهي خاص ٽي شهادتون نه مليون آهن، جيڪي سنڌو تهذيب کي دنيا جي هڪ عظيم تهذيب ثابت ڪن ٿيون. اهي آهن: لکڻ جو فن، شهري ادارا ۽ انگي واپار. موئن جي دڙي مان لڌل مخروطي مُهرن تي اڪريل تحريرون اڃان پڙهڻ ۾ نه آيون آهن پر انهن تي ماهرن جو ڳوڙهو سوچ - ويچار جاري آهي، هن وقت تائين حاصل ڪيل نتيجن مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءَ سنڌي رسم الخط (لکڻي) ساڄي کان کاٻي لکي وڃي ٿي؛ جيئن هاڻوڪي سنڌي، عربي، فارسي يا قديم عبراني ٻولين جون لکڻيون پڙهڻيون آهن. ٻيو پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته موئن جي دڙي جي هيءَ سنڌي رسم الخط سميري تهذيب (آغاز ۲۵۰۰ ق. م) جي مخصوص تصويري رسم الخط واري قسم جي آهي، جيڪا ترقي يافته حالت ۾ آهي ۽ اوائل کي ڪوفي رسم الخط سان مشابھت رکي ٿي. اهڙي طرح معلوم ٿئي ٿو ته موئن جي دڙي جي تهذيب اڪاد جي تهذيب جي همعصر آهي ۽ ميسوپوٽيميا جي سڌريل ڪوفي رسم الخط جو موئن جي دڙي جي رسم الخط سان تعلق آهي. اها رسم الخط ميسوپوٽيميا ۾ سارگون اول (غالباً ۲۵۰۰ ق. م) جي دور ۾

ايجاد ٿي، جڏهن سامي اکادي (Semetic Akkadian) زبان سميري زبان جي جاءِ تي سرڪاري زبان طور مقرر ٿي هئي. موئن جي دڙي واري رسم الخط ۾ ۲۵۰ اکر آهن، جڏهن ته ميسوپوٽيميا جي اوائلي سميري رسم الخط ۾ ۹۰۰ اکر هئا. اهڙي طرح سنڌي لپي سميري رسم الخط کان وڌيڪ سڌريل حالت ۾ هئي. وڌيڪ پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته موئن جي دڙي جي رسم الخط ۾ حروف علت ۽ انگن جو استعمال ڪيل آهي.

سندو تهذيب جي ٻي خصوصيت سندس شهري ادارا آهن. موئن جي دڙي جا آثار قديم جيڪو سماجي نظارو پيش ڪن ٿا انهي ۾ شهر جي صفائي سٿرائي، پاڻي جو نيڪال، گند گڏ ڪرڻ جو هنڌ، صاف پيئڻ جي پاڻيءَ جي فراهمي، اناج جا گدام، مجلس خانہ، حمام، ويڪريون گهٽيون، گوني ڪنڊ تي گهرن جي اڏاوت وغيره هڪ سڌيل سماجي نظام ۽ مهذب قوم جا نشان آهن. سندن هنرن، صنعتن ۽ اڏاوتن، تحريرن ۽ تهذيبي نشانن مان ظاهر آهي ته هتي هڪ متمدن، منظم ۽ ترقي يافتہ قوم آباد هئي.

سندو تهذيب جو زوال:

سندو ماڻھو جي آثار قديم جي مزيد ڪوٽائي تائين اهو هڪ معمول بنيو رهندو ته ڪڏهن ۽ ڪيئن اهڙي وسيع ۽ ترقي يافتہ تهذيب زوال پذير ٿي. دراصل هن تهذيب جي پکيڙ جي لحاظ کان ڪو هڪ زمانو ۽ هڪ سبب پوري تهذيب جي تباهيءَ جو داستان ٻڌائي نه سگهندا. سندو ماڻھو جي وچ علائقي ۾ ”موئن جو دڙو“ ڏيکاري ٿو ته هن متمدن شهر جو انجام اوچتو ۽ هڪ ڊرامائي انداز ۾ ٿيو؛ ٻئي قرن ق - ۾ جي وچ ڌاري اٽڪل ۱۵۵۰ ق - ۾ ۾ حملي آور اوچتو پر گهٽ ٿيا ۽ قتل غارتگري بعد لاشن کي گهٽين، گهرن ۽ رستن ۾ جيئن جو تيئن ڇڏي اڳتي وڌي ويا. هڪ گهر ۾ ۱۳ لاشا پکڙيا پيا هئا جن ۾ مردن، عورتن ۽ ٻارن جا لاشا هئا. انهن مان ٻن کي مٽي ۾ تلوار يا ڪهاڙي جو ڌڪ لڳل هو. (برتانيڪا ج ۱۲ ص ۱۸۹)

ٻئي هنڌ ۹ لاشا ڏير ٿيا پيا هئا انهن ۾ پنج ٻارن جا لاش هئا. هڪ

عام ڪوهه وٽ ٻه لاشا جن مان هڪ يقيناً عورت جو هو جيڪي ڪوهه جي ڏاکڻ تي ڌڪ هڻي ماري ويا هئا ۽ وڌيڪ ٻه لاشا پرواري گهٽي ۾ پيل هئا. ٻين گهٽين ۾ پڻ اهڙي طرح لاشا پيل ڏٺا ويا جن لاءِ ڪو پورڻ وارو نه بچيو هو. اهي جملي آثار موئن جي دڙي جي مٿاڇري وارن آخري تنهن تي مليا آهن جيڪي انهن آخري گهڙين جا شاهد آهن؛ ماريندڙ ڪير هئا، ڪٿان آيا ۽ ڪيڏانهن ويا سو اڄ تائين ڪنهن کي پتو نه پيو آهي.

موئن جي دڙي جي تباهيءَ جو زمانو، سنڌو ماٿري جي علائقي اندر اولين آريا حملي سان ملائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي؛ جيئن ”رگ ويد“ ۾ هنن نوآمد حملي آورن کي مقامي ماڻهن جي ڪوٽڻ ۽ عالم پناهين وارن شهرن تي حملو ڪندي ڏيکاريو ويو آهي ۽ سندن جنگ جو ديوتا ”اندرا“ قلعن کي ائين ڦاڙي رهيو آهي جيئن عمر لباس کي پراڻو ڪري ڇڏي ۽ اهو ڦاٽندو وڃي. تباهيءَ جو تعلق موئن جي دڙي سان ڏيکاريو ويو آهي پر ممڪن آهن ته ”رگ ويد“ جي ”هري ڀينڀا“ جو منظر جنهن ۾ آرين، غير آرين تي فتح حاصل ڪئي، سو ”هڙيا“ سان تعلق رکندو هجي.

تهذيب ۽ تمدن:

سنڌو ماٿري جي تهذيب ۾ منگول ثقافت جو اثر معلوم نه ٿو ٿئي، ليڪن آريا ۽ دراوڙ تهذيبن بابت ڪافي معلومات ميسر آهي؛ سنڌو ماٿري جي تهذيب تي سڀ کان وڌيڪ ”دراوڙ“ تهذيب ۽ تمدن جو اثر ٿيو. ”آريا“ آبادڪار ڳوٺاڻي ثقافت سان وابسته هئا. سنڌ ۾ آمري ۽ بلوچستان ۾ نال، ڪلي وغيره جا آثار پڻ ساڳي تهذيب ظاهر ڪن ٿا. ڪوٽڏيچي جي زماني کان سنڌي ثقافت شهري تمدن طرف ترقي ڪئي. ”آريا“ انهي کان گهڻو پوءِ بر صغير ۾ داخل ٿيا. انهن لاشعوري طور تي سنڌو - ماٿري جي سڌريل تهذيب، ثقافت، ۽ مذهب جو اثر قبول ڪيو. ناچ، راڳ، پيرم ۽ سونسا، نانگ ديوٽا ۽ جليپريون وغيره سنڌو ماٿري جي قديم تهذيب ۽ دراوڙي بنيادن جا نمونا آهن، جيڪي هندي آريا تهذيب ۽ هندو مذهب ۾ شامل ڪيا ويا. دراوڙ پهريان مهذب انسان هئا جن شهري ثقافت جو بنياد

رکيو. انهن ئي بحري جهاز ناهي سامونڊي سفر جو آغاز ڪيو ۽ پرڏيهي واپار جا باني هئا. قلعن ۽ شهرن اڏڻ جو فن آرين، دراوڙن کان سکيو. تاهم تهذيب جي ترقي ۾ آريا فڪر ۽ ويدانت جو اهم عنصر شامل آهي. انهن سنسڪرت ٻولي ۽ انهيءَ جو وسيع ادبي ذخيره فراهم ڪيو. ڪيترا دراوڙي لفظ ۽ محاورا انهيءَ ۾ شامل ڪيا ويا.

قديم دور جي تهذيب جا آثار:

بلوچستان جي موسيٰ خيل علائقي ۾ سليمان جبلن جي سلسلي اندر، قديم پٿر جي دور (Paleolithic Age) جون نو غارون لڌيون ويون آهن جن ۾ جانورن ۽ انسانن جون شڪليون اڪريل آهن ۽ گلڪاري ڪيل آهي. جانورن جي شڪلين ۾ بگهڙ، گهوڙا ۽ ڍگا نمايان آهن (اي پي پي، ڪراچي ۱۴ نومبر ۱۹۹۷ع). مسٽر فضل داد ڪاڪڙ جي هيءَ دريافت پاڪستان جي سڀني اخبارن ۾ شايع ٿي آهي. موسيٰ خيل جي غارن جي اسپين جي ”التميره“ ۽ فرانس جي ”ليڪاخس“ غارن سان مشابهت نظر اچي ٿي. ساڳي قسم جون غارون افریقا جي صحارا ۾ لڌيون ويون آهن. انهن غارن جو مجموعي زمانو ۱۲۰۰۰ ق - ۲۰۰ ق - ۾ مقرر ڪيو ويو آهي. برفاني دور جي پڄاڻي (سن ۱۰,۰۰۰ ق - م) وقت ڌرتي جي آبهوا ۽ ايكوسسٽم مطابق، چٽسالي ۾ ڪتب آندل رنگن جو مطالعو ڪيو ويو آهي. يورپي غارن ۾ استعمال ڪيل رنگ؛ گاڙهو، گاڙهسرو، ڪارو ۽ پيلو، انهي زماني جي رنگن سان مطابقت ۾ آهن. ساڳا رنگ موسيٰ خيل جي غارن ۾ چٽل نقش و نگارن ۾ نظر اچن ٿا ۽ جانورن جون شڪليون اُهي ساڳيون آهن جيڪي يورپ جي غارن ۾ اڪريل آهن.^{۱۰}

سندو ماڻھو جي قديم ترين تاريخ ۾ سيوهڻ - آمري تهذيب ۽ لڪي ٽڪرين جي علائقي کي شامل ڪرڻ ضروري آهي جيڪي پٿر جي اوائلجي دور (Early Stone Age) جا آثار ڏيکارن ٿا: شاهه بلاول نالي بستي،

قلات جي ٻي جبل ۾ واقع جوکيا قوم جي اصل ماڳ " ڪنگور " جي اتر ۾ آهي. شاھ بلاول جي وات سان سيوهڻ کان لاهوت لامڪان ڏانهن قديم ترين آمد رفت جا آثار ملن ٿا. شاھ بلاول کان لاهوت لامڪان فقط ٽي ميل پري آهي ۽ ڪراچيءَ تائين ڪل مفاصلو ۷۲ ميل آهي. هن قديم شاهراه وٽان لڌل انساني ڍانچا ، ماهرن جي راءِ مطابق ڏيکارن ٿا ته اهي ویشنو هئا ۽ غارن ۾ رهندا هئا، تاهم سندن ویشنو هجڻ مشڪوک آهي، ڇاڪاڻ ته هو مڇي مارڻ تي گذر سفر ڪندا هئا. ٻئي طرف سيوهڻ جي ڏکڻ ۾ يڪ ٿڌي ۽ لکي جي چشمن جي پريان، ٻيون غارون، سندن مکين جي بود و باش جا آثار آهن. هُو پنهنجا مردا پوريندا هئا. لکي جي چشمن کانوئي شاھ بلاول واري وات وٺي ڪراچي تائين اڻ گهڙيل پٿر جون ٺهيل قبرون ملن ٿيون، جيڪي ۱۵ - ۲۰ فٽ ڊگهيون، ۸ - ۹ فٽ ويڪريون ۽ سراسري ۲ فٽ اُڀيون آهن (پيرو مل، قديم سنڌ ص ۵۹ - ۵۷) اهي سنڌ ۽ سنڌو ماڻھو جا اصل باشندا هئا. سندن گذر سفر مڇي مارڻ، کيتي ڪرڻ، جهنگلي جانور جي شڪار ۽ خانہ بدوشيءَ تي هو. اهي سنٿالن، ڪولھين پيلن ۽ ٻين قديم قومن جا ابا ڏاڏا هئا. (پٿاوالا، هستاريڪل جاگرافي آف سنڌ، ص ۱۹)

سنڌو ماڻھو ۾ پٿر جي دور (Stone Age) جو زمانو هن طرح تقسيم ڪيو ويو آهي: (۱) پٿر جو اوائلي دور: (Palaeolithic) ٽيه لک سال کان ويهه هزار سال قبل مسيح، (۲) پٿر جو وچون دور: (Mesolithic) ويهه هزار سال کان ۱۲ هزار سال قبل مسيح ۽ (۳) پٿر جو نئون دور: (Neolithic) ۱۲ هزار سال کان ۵ هزار سال قبل مسيح. سنڌو ماڻھو جي عظيم تهذيب پٿر جي نئين دور (۵۰۰۰ - ۱۲۰۰۰ ق م) ۾ اسري، جڏهن پٿر سان گڏ ٽامي جو استعمال شروع ٿيو. انهيءَ کان اڳين سنڌو تهذيبن ۾ پٿر جي صنعت ۽ ڪاريگري اوج تي پهتي هئي. چولستان ۽ روهڙي جي ٽڪرين ۾ پٿر جي اوزارن ۽ هٿيارن ٺاهڻ جا ڪارخانا معلوم ڪيا ويا آهن. اهم هٿيار چقمقي پٿر (Flint) ۽ واري ۾ گڏيل مادي سليڪا مان چرٽ بليڊن (Chert blade) جي صورت ۾ ٺاهيا ويندا هئا جن ۾ تيز ڌار وارا تير ۽ مضبوط ڪمانون شامل هيون. واري

۽ مٽي جي ڳاري مان مورتون، تانوَ ٽپا ۽ ٻيون گهريل شيون ٺاهيون وينديون هيون. زنانا مجسما ۽ سڱن وارن بتن جا نوادرات هڙپا موئن جي دڙي واري تهذيب دور کان اڳ جو زمانو ظاهر ڪن ٿا، جيڪي سرائي ڪوهلا (ٽڪسلا جي علائقي ۾)، رحمان ڏيري ۽ بنون جي واديءَ ۾ لڌا ويا آهن. ”ڪالي بيگن“ ۽ ”منڊا“ وٽ به اهڙا آثار موجود آهن. اهي بٽپرستي جا اوڻي ثبوت آهن ۽ عظيم سنڌو سڀيتا ۾ اوڻي مذهبي ۽ ثقافتي ارتقاء جا آثار ڏيکارن ٿا، بنون، دیراجات ۽ ڪڇي بلوچستان جابلو ڪير جي علائقن ۾ ماحول سان انسان جي مطابقت جا آثار نمايان آهن؛ اندازي مطابق ۴۵۰۰ ق - ۴۰۰۰ ق - ۾ تائين اهي بنياد استوار ٿيا جن سنڌو ماڻھو جي عظيم تهذيب کي جنم ڏنو. ڪوٽڏيڇي ۽ هڙپا جي اوڻي تنهن ۾ ڪڇين سرن جون پٽيون ۽ ڪوٽ ڏيکارن ٿا ته ۴۰۰۰ ق - ۾ ڌاري هتي وڏيون سماجي ۽ اقتصادي تبديليون آيون. اهڙيون اڏاوتون، سرمائي ۽ منظم مزدوري نظام جي تقاضا ڪن ٿيون. انهن مان نفع بخش پيداوار، طبقاتي سماج ۽ هنري لياقت جو پتو پوي ٿو. ڏيساور جي واپار ۽ پرڏيهي آمد رفت جا اهڃاڻ ڏيکارن ٿا ته اتر افغانستان جو نيلم ۽ ياقوت، گومل وادي ۾ رحمان ڏيري، ٽڪسلا ۾ سرائي خول، وچ پنجاب ۾ جليل پور، سنڌ ۾ ڪوٽڏيڇي ۽ بلوچستان ۾ مهر ڳڙھ جي بازارن ۾ وڪرو ٿيندو هو. ڪشمير جي نيلم واديءَ جي هن نفع بخش واپار ۾ شموليت لازمي سمجهڻ گهرجي. چولستان جي رڻپٽ ۾ قديم گهگهر - هاڪڙو جي وادي ڳٽيل آباديءَ جا آثار ڏيکاري ٿي. هڙپا کان اڳ واري دور ۾ ايڏي وسيع انساني آبادي، سنڌو ماڻھو جي مرڪز ۾ هڪ جهڙي تهذيب قائم ڪئي هئي، جيڪا ڏيکاري ٿي ته فني، ثقافتي ۽ تجارتي لحاظ کان ان وقت جون قومون ۽ قبيلا هڪ ٻئي سان ڳنڍيل هئا ۽ انهن ٻاهرين دنيا سان تعلق قائم ڪيو هو.

تاريخي شواهد:

دجله - فرات واديءَ ۾ بن سامي بادشاهتن؛ اتر ۾ ”ڪش“ ۽ ڏکڻ ۾ ”ڪينگي“ جا آثار معلوم ڪيا ويا آهن ۽ انهيءَ زماني ۾ مصر جي اولهه

ايشيا سان تجارتي تعلقات جو پتو پوي ٿو. سن ۴۰۰۰ ق - م کان ۲۵۰۰ ق - م تائين مصر ۽ اولهه ايشيا جي سياسي ۽ مذهبي تاريخ جا ڪجهه شواهد موجود آهن؛ ”عور“ جي علائقي ۾ دنيا جي بادشاهي جي دعويٰ ڪندڙ پهريون فاتح، ”لوگل زاغس“ (lugalzaggis) ۽ بابل جا بادشاهه ”انشڪ ڪوشنا“ ۽ اهرام مصر (Pyramids) جو پهريون معمار چيوس (Cheops) (۲۷۵۰ ق - م) انهيءَ زماني ۾ ٿي گذريا. جيئن ته سنڌومائريءَ جي لپي پڙهجي نه سگهي آهي، تنهنڪري هتان جي همعصر سياسي تاريخ نامعلوم آهي. فقط آثار قديمه جي نوادرات تي انحصار ڪندي چئجي ٿو ته سن ۳۰۰۰ ق - م کان اڳي ”سوسه“ (ايران) مان عيلامي (Elamites) قبيلو هجرت ڪري، پارٿيا، سيستان ۽ مڪران مان ٿيندا، سنڌو ماٿري جي قديم تهذيبي علائقن ۾ اچي آباد ٿيا. تاريخ جي انهن اوائلي مهاجرن پاڻ سان ڪنير جو چڪ ۽ ٿانون ٺاهڻ جو هنر آندو ۽ هتي نئين پٿر جي دور جي تهذيب (Neolithic civilization) جو آغاز ڪيو. آثار قديمه جي شواهد مطابق سن ۳۰۰۰ ق - م کان ۹۰۰ ق - م تائين، سنڌو ماٿريءَ ۾ پٿر ۽ ٽامي جو (Chalcolithic) دور هو، جنهن ۾ سنڌو ماٿريءَ جي اوائلي تهذيب (۲۳۰۰ - ۲۵۰۰ ق م) جا آثار ملن ٿا؛ لورا لائي ۽ ڪيچي بيگ جا آثار (۲۷۵۰ - ۳۰۰۰ ق م) نڪر جي ٿانون تي ڍڳي جي شڪل ڏيکارن ٿا، جيڪا آمري جي آثارن ۾ پڻ شامل آهي. سنڌ جي علائقي ۾ پٿر جي نئين دور جو زمانو ۳۰۰۰ ق - م کان ۲۳۵۰ ق - م تائين شمار ڪيو ٿو وڃي. (پنهور، ڪرانالاجيڪل، ص ۲۳) بائيبل جي تقويم مطابق طوفان نوح ۽ دنيا جي غرق آبي انهيءَ زماني ۾ ٿي گذري. حضرت نوح عليه السلام جي ولادت جو سال ۲۹۴۸ ق - م ڄاڻايل آهي.

گهٽ ڄاتل آثار قديمه:

موئن جي دڙي جا همعصر آثار قديمه به دريافت ٿيا آهن، ٿرڙي لڳ ”گجڻو“ (ضلع ٿر قومي شاهراه تي) (۲) ”ڪارڙي“ ڪوٽڙي جي اتر طرف، (۳) ”ونجهوت“ روھڙي جي پريان رني ريلوي اسٽيشن کان ۵ ميل

پري، ۱۹۶۲ع جي زلزلي ۾ سکر ۽ بکر ۾ جدا ٿڪر ٺهي پيا ۽ سندو درياه سکر ۽ روهڙي وچان وهڻ لڳو. ان وقت ونجهوت، درياهه جي بي رخي سبب ٿئي ويو. (ڪزنس، ائتي ڪئٽيز آف سنڌ ص ۵، ۶ - ۱۴۹ ب ص ۷۶)، (۴) ”ليمو جوڻيجو“ (سرجان مارشل موهن جو دڙو ائنڊ انڊس سولائيزيشن ص ۹۲).

اهم آثار قديمه:

چانهو جو دڙو ۱۹۲۸ع ۾ مجمدار ۳ دڙا ڳوٺ جمال ڪيريو (تعلقو سکر نڊ ضلع نوابشاهه) لڳ مٿاڇرا کوٽيا. ۲۶ - ۱۹۳۵ع ۾ مسٽر مٽڪي وڌيڪ کوٽائي ڪئي، ليڪن رپورٽ نامڪمل رهي.

”ڪاهو جو دڙو“ کوٽي ۱۹۱۰ع ۾ هينري ڪزنس، ٻڌ ڌرم جا آثار ظاهر ڪيا. پوءِ ۲۲ - ۱۹۱۸ع مسٽر بئرنجي ڏکڻ پنجاب ۾ بياس ندي جي سڪل ٻيٽن ۾ سڪندر اعظم جا ۱۲ نل ڳولي رهيو هو. انهيءَ دوران بهاولپور ۽ لاڙڪاڻي جي وچ ۾ سندو نديءَ جا ۱۸ سڪل ٻيٽ ڏٺائين ۽ جيڪب آباد، سکر ۽ لاڙڪاڻه ضلع ۾ ۲۷ وڏن ۽ ۵۳ ننڍن ٻڌ دور جي شهرن جا نشان مليس. (ص ۸۱، سنيت ڪمار چٽر جي، ماڊرن ريوو ڊسمبر ۱۹۲۴) مٿن/ موئن (مهن) جي دڙي تي ٻڌ اسٽوپا (مندر) ۴۶ فوٽ اتاهون ۽ چوڦير ٻڌ پڪشين جي رهڻ جون کوٽيون، مندر تي چڙهڻ جي جدا ڏاڪڻ ۽ لهڻ جي جدا ڏاڪڻ، مٿي ٿلهي تي ٺهيل نل، (جيڪو ان وقت ڊهي چڪو هو)، نل جي باسي وارين ڀتين جي مٿان ٻه سوڙهيون ڏاڪڻيون هڪ اتر ٻي ڏکڻ طرف ۽ هڪ ننڍي کوٽي جنهن ۾ مهاتما گوتمه ٻڌ جو بت رکيل هو، ظاهر ٿيا. زمين جي مٿاڇري تي پير سان رهڙون ڏيندي خوبصورت چٽسالي وارو ٺڪراڻو ۽ ڪجهه پٿر جون چريون هٿ آيون اهڙي طرح هڪ عظيم سڀيتا اتفاق سان ظاهر ٿي پئي جنهن جهڙي اڳ ڪنهن کي معلوم نه هئي. ۲۴ - ۱۹۲۲ ٻن سالن جي کوٽائي بعد موئن جي دڙي مان چئن دورن جون ٺهيل جايون ۽ سازو سامان هٿ آيو. قديم سنڌين جي فن ۽ ڪاريگريءَ جا ثبوت ٺڪر جي ٿانون، ڊڪاٽڪي ڪم، جائن جوڙڻ،

لوهارڪي ڪرت، عاج جو ڪم ۽ سنگتراشي جي صورت ۾ مليا آهن. هو ڪپڙو اڻڻ به ڄاڻندا هئا، سا شاهدي آڏاڻن ۽ ڪپهه ڪٽڻ جي چڪرن مان ملي ٿي.

”هڙيا“ ۽ ”موئن جي دڙي“ مان تور جي وڻن جو وڏو تعداد هٿ آيو آهي. اهي ماپ ۾ وڏو تفاوت رکن ٿا، هڪڙا ته اهڙا آهن جيڪي هٿن سان ڪڍي نه ٿي سگهيا. مڙسن رسا وجهي مٽي کنيا ۽ ٻيا ته وزن ۾ رتي، ماسي جيترا يا اڃان به ننڍي وزن جا آهن، جيڪي سونارن ۽ جوهرن جي استعمال ۾ هوندا. تاهه هڪ عام وٽ جيڪو استعمال ڪيو ويو ٿي سو مخروطي شڪل ۾ آهي. هنن ماڻهن کي پيمائش (فٽن ۾ ماپ) جي به ڄاڻ هئي. لڳي ٿو ته سرڪار جو وڻن تارازين ۽ تورماپ جي نظام تي سخت ضابطو رکيل هو.

موئن جو دڙو هڪ وڏو واپاري مرڪز ۽ بين الاقوامي منڊي هو. اندروني بيروني واپار خاص طور تي پيل گاڏين تي ڪڍي خشڪي جي رستن تان هلايو ويندو هو. قيمتي پٿرن، هيرن جواهرن ۽ گهٽ قيمتي معدني جواهرات، ياقوت، زمرد، فيروزه وغيره جي عام استعمال مان، سنڌو ماڻري ۽ ان جي پاڙيسري تهذيبي علائقن، اتر الهندي، ۽ ڏکڻ هندستان جي وچ ۾ واپار جا اهڃاڻ ملن ٿا. ٻاهرين ملڪن سان واپار جي نشاندهي لڌل مهرن تي اڪريل پيڙيءَ جي شڪل مان ٿئي ٿي. بيروني تجارت بحري رستن سان خاص طور تي اولهه ايشيا جي ملڪن سان جاري هئي. ”سميريا“ مان موئن جي دڙي جون شيون لڌيون آهن.

موئن جي دڙي جا آثار صنعتي، تجارتي ۽ شهري تمدني ثبوتن سان گڏ، سنڌ جي قديم زراعتي فن ۽ عام پيشي جو منظر پڻ پيش ڪن ٿا؛ هتي جا رهاڪو پوک راهه ۽ انهيءَ جي مختلف طريقن کان بخوبي واقف هئا. لڌل ”ڏاٽو“ سندن هارپ جي ساڪ ڀري ٿو ۽ اهڙا ٻيا ڪيتي جا اوزار لڌا ويا آهن، ان وقت عام پوک ڪڻڪ، جو، ڀاڄيون ۽ ڪپهه وغيره جي ڪڍي ويندي هئي. زمين ڀلي هئي ۽ پاڻي جامر هو. زمين جي پوک هنن ماڻهن جو خاص ڌندو هو. پوک راهه سان گڏ گهرو جانورن جي پالنا ڪڍي ويندي هئي. ڳئون، ڍڳو، مينهن، رڍ پڪري اڻ وغيره سندن گهرو پاليل جانور ۽

بيٽ قوت جا مددگار ساٿي هئا.

سندو ماٿري جي دارالخلافة موئن جي دڙي مان زراعت سان گڏ صنعت ۽ حرفت جي ڪارخانن جو پڻ پتو پيو آهي، جن ۾ خاص ڪپهه اڻڻ ۽ ڪپڙي تيار ڪرڻ جا آڏاڻا آهن. سندو ماٿري جي مختلف گهرن مان انهن جو وڏو تعداد هٿ آيو آهي. انهي مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪپهه ۽ ان ڪٽڻ جو عام رواج هو. هو ڪپڙن کي رنگ ڏيڻ (رنگريزي) جا به ماهر هئا. هنن سون، چاندي، پتل، ٽامي، ٽن ۽ شيهي وغيره جون ٺاهيل شيون ڇڏيون آهن. تاهه سندن ٿانو ٺاهڻ جو هنر اتر آهي. مٽي جا ٺهيل ٿانو ٻن قسمن جا آهن. هٿ سان ٺاهيل ۽ ڪنپارڪي چڪ تي ٺاهيل، آوين جا نشان ڏيکارن ٿا ته اهي ٿانو باهه تي پڇايا ويندا هئا، ٿانو به ٻن قسمن جا آهن؛ اهي جيڪي ڏهاڙي ڪتب ايندڙ آهن ۽ اهي جن ۾ شيون سانڍي رکجن. ٻيو قسم جا ٿانو رنگين ۽ چٽسالي ڪيل آهن. سانچا، پڇڪاريون، گڏون، پيالا، پاتيون، ٽالهيون وغيره، عام استعمال جون شيون معلوم ٿيون ٿين. ٽامي ۽ پتل جي صنعت هيٺ سيون، ڪلوڙا، ڪهاڙيون، ڏاتا، چاقو وغيره ٺاهيا ويندا هئا.

ماڻهن جي پوشاڪ ۽ گهم ڳڻا:

پڪ آهي ته سوٽي ۽ اوني ڪپڙا تيار ڪيا ۽ پاتا ويندا هئا. ڪپڙن سبب جون سيون ڏيکارن ٿيون ته ڪپڙا سبي پاتا ويندا هئا. ان زماني جي سنگتراشي مان پوشاڪ جو پتو پئجي سگهي ٿو. لڳي ٿو ته عورتون سٺ مٿان ڪمر بند ٻڌنديون هيون. دراصل مردن ۽ عورتن جي ويس وڳي ۾ فقط ٿورو فرق معلوم ٿئي ٿو. اڪثر ماڻهو هيٺيون ڌڙ ڪپڙي سان ڍڪيندا هئا جيئن هندو ڌرتي ۽ مسلمان گوڏ يا سٺ استعمال ڪن ٿا. مٿين ڌڙ تي شال (اڄرڪ) اوڍيندا هئا. (جيڪو ڪلهن تي رکيو ويندو هو.) موئن جي دڙي جا ماڻهو وڏا شوقين هئا. مرد مختلف قسمن جا ڌاڙهيءَ ۽ مٽي جي وارن جا نمونا ۽ خط رکندا هئا. عورتون پڻ فيشن ڪنديون هيون ۽ ڪنن کي وڃئي وانگر والين سان سينگارينديون هيون. وارن کي پڪي (وڃئي) جي شڪل ۾

ناهينديون هيون.

عاج جون ٿڌيون ۽ پتل جون آرسيون لڌيون ويون آهن. ماڻهو اکين ۾ سرمو پائيندا هئا. حمام جون مختلف شيون، جيڪي عاج، ڪنهن ڌاتو يا پٿر جون ٺهيل آهن، گمان ڏيکارن ٿيون ته ماڻهو ڪنهن قسم جو پاڻوڊر به استعمال ڪندا هئا. ويدن جي زماني جا ليکڪ ڄاڻائن ٿا ته قديم سنڌ جي ثقافت حسن ۽ حمام جي تهذيب کي رسيل هئي. ڇانهو ڌڙي مان لڌل آثار ڏيکارن ٿا ته اتي چين کي سرخي لائڻ جو رواج هو. مرد زالون سڀ زيور پائيندا هئا، زيور مٿي ۽ ڌاتو جي مختلف قسمن سون، چاندي، ٽامي، پتل وغيره جا ٺهيل هوندا هئا. ڪجهه عام زيور هئا جيئن ته ڳچي جو هار، ٻانهيون، هٿ جون منڊيون ۽ ڪنگڻ جيڪي مرد توڙي عورتون عام پائيندا هئا. موئن جي ڌڙي جا ماڻهو ڪاريگر سونارا هئا. ايرينگ ۽ پازيب خاص زنانہ زيور سهڻا ناهيندا هئا.

مهرن تي اڪريل جانورن جون شڪليون، مختلف قسمن جا تعويذ (بازو بند، گلي بند) ۽ پتليون سندن مهارت جي ساک ڀرڻ ٿيون. ”سنگراشيءَ“ م ”هڙيا“ مان لڌل چند پٿر جا بت ۽ پتل جي ٺهيل رقاصه (ناچڻي) جي پتلي؛ ”اگهاڙي پر ڪلهن تائين هارن سان جهنجهيل، اشتعال انگيز انداز ۾ هڪ هٿ چيلهه تي رکيل ۽ نازڪ جنگهه ڌرا موڙيل، هيءَ جوانڙي زنده حسن جو اهو نمونو پيش ڪري رهي آهي جيڪو دنيا جي ڪنهن به قديم تهذيب جي فن پاره ۾ نه ٿو ملي“ (ريجو ڌري ص ۲۹) چيو وڃي ٿو ته موئن جي ڌڙي جي ناچڻي مندر جي داسي ۽ وئشيءَ جي شبيهه آهي، جيڪي همعصر وچ مشرق جي تهذيبن ۽ بعد جي هندو ثقافت جو هڪ اهم عنصر هيون، ليڪن سنڌو ماڻهي جي هن علامت سان انهيءَ ديو - داسي، يا بت پرستي جو تعلق تاريخي طور تي ثابت نه ٿي سگهيو آهي. ”پڪ سان چئي نه ٿو سگهجي ته هيءَ نوجوان چوڪري ڪا ناچڻي يا رقاصه آهي، مندر جي رقاصه ته ٻنهي نه ٿي ڏسجي“. (ايضا) ماڻهو شڪار جا شوقين هئا. ڪيترين مهرن تي اڪريل شڪلين ۾ شڪاري ڏيکاري ويا آهن جيڪي جهنگلي پڪري ۽ هڪ وڏن واڳهن جي قسم جي جانورن جو تيرڪمان سان شڪار ڪري رهيا آهن. پکي ويڙهائڻ، شوقيه توڙي روزگار خاطر مڇي

مارڻ، ۽ ڀاري راند رهڻ جون علامتون مليون آهن. ٻار مٽي جا رانديڪا ناهي کيڏندا هئا. راڳ ۽ ناچ خاص مشغلو هو.

خوراڪ:

موئن جي دڙي ۾ ويڻو ۽ گوشت کائيندڙ ٻنهي قسمن جا ماڻهو رهندا هئا. ڪڻڪ، جو ۽ چانور جي پوک ۽ مال، مڇي ۽ ڪڪڙيون پالڻ جو ڪم ڪاڌ خوراڪ لاءِ ڪندا هئا. ڪڇي (ڪتل ۽ ڌوڏا) سندن پسند جو خاص ميوو (۽ ڪاڌو) هو (ريچوڌري ص ۲۵). اڌ سڙيل هڏا جيڪي گهرن گهٽين ۽ رستن تان لڌا آهن ڏيکارن ٿا ته هي ماڻهو وڏو ننڍو گوشت، پکي ۽ مڇي به کائي ۽ استعمال ڪندا هئا.

موئن جي دڙي جي آثارن مان مڙدن کي نڪائي لڳائڻ جا ٽي طريقا نظر اچن ٿا. هڪ ته مڙدن کي زمين ۾ پورڻ جو رواج هو. ٻيو جيڪي قبيلي مڙدن کي ساڙيندا هئا اهي به انهن جون باقيات (رک ۽ هڏا) زمين ۾ پوري ڇڏيندا هئا. ٽيون طريقو هي هو ته لاشن کي جانورن ۽ پکين جو ڪاڇ بڻجڻ لاءِ کليل ميدان تي ڇڏيو ويندو هو، (زرتشتي پارسي طريقو) پر پوءِ به انهن جا هڏا وڏن ٿانون ۾ وجهي حفاظت سان رکيا ويندا هئا. سرجان مارشل جي سوچ مطابق وچون طريقو يعني لاش کي ساڙي ان جي خاڪ ۽ هڏيون دفن ڪرڻ جو عام رواج هو.

”هڙپا“ جي آثار قديم مان ” لنگ “ جي مورتِيءَ جو ملڻ ظاهر ڪري ٿو ته ” شو “ جي سنڌو ماڻهي ۾ پوڄا ڪئي ويندي هئي ۽ ممڪن آهن ته هن ديوتا جي پوڄا کي عيسوي سن جي ابتدا ڌاري هندومت ۾ شامل ڪيو ويو. (ريچوڌري ص ۱۹۵) ان جو ٻيو نمونو موئن جي دڙي مان مليو آهي جنهن جو بت ابي مخصوص مرداني عضوي جي شڪل ۾ آهي ۽ ان جي چوڦير جانور بيهاريل آهن (ايضاً) موئن جي دڙي جا ماڻهو ” شو “ کي ” پسوپتي “ (جانورن جو پالڻهار) ڪري مڃيندا هئا، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته ” سنڌ “ ۾ ” شو “ جا پوڄاري جانورن جي قرباني نه ڪندا هئا بلڪ ان پاڻي ۽ ميون مٺاين جي خيرات کي قرباني سمجهندا هئا.

”هندو مت“ ۾ شو مختلف انداز ۾ آيو. آريا برهمڻ سنڌوماڻريءَ جي مهذب انسانن کي مليج (ناپاڪ) ۽ اڻ آريادشت (نيچ جهنگلي راکاس) جونالوڏنو ۽ سندن اڪيلي ديوتا (پيدائش جي خدا) ”شو“ کي تباهه ڪاري جي ديوتا جو درجو ڏنو، ۽ پنهنجي ”رڍر - ديوتا“ (تباهه ڪندڙ) جي جاءِ تي آندو، جيڪو اڳتي هلي هندومت جي ٿمورتي؛ برهما، وشنو، ۽ شو، جو رڪن بنيو. اوائلي زماني کان هندو خاص طور تي ٻن ديوتائن جي پوڄا ڪندا آيا آهن؛ ”شو“ ۽ ”وشنو“. ”ويدن“ جي اوائلي دور ۾ ”شو“ کي تباهي جي شڪتي جو مجسمو سمجهي هن کي راضي ڪرڻ لاءِ سندس پوڄا ڪندا هئا، هڪ سوڪت (ويد - بيت) هن طرح آهي؛ ” ڪروڌ (ڪاوڙ) وڃان اسانجي بالڪن ۽ پونئيرن، اسانجي چوپائي مال، اسانجي گهرن، کي تباهه نه ڪر ۽ اسانجا ماڻهو نه مار! اسان ته سدائين تنهنجو ٻل ۽ پيٽا چاڙهيندا ۽ صدقو ڏيندا رهندا آهيون“. (ريچوڌري ص ۱۹۵). اهڙي طرح سنڌو ماڻري جو قديم مذهب، آريا هندو ڌرم ۾ داخل ٿيو.

سنڌي نسل ۽ قومون:

موئن جي دڙي مان لٿل انساني ڍانچا ڏيکارن ٿا ته اهي مختلف نسلن ۽ قومن سان تعلق رکندا هئا، تاريخ ۾ انهن کي اڻ آريا يا غير آريائي نسل چئجي ٿو. بلوچستان جي ”سرواڻ“ ۽ ”جهلوان“ جابلو علائقي (ٽڪرين تي ۽ جبل جي ڪير ۾ رهندڙ بروهي قبيلو موئن جي دڙي ۽ سنڌ ۾ انهي دور جي ٻين اعليٰ تهذيبي مرڪزن تي ”آرين“ کان اڳ قابض ٿيا جن ۾ پوءِ ”توراني“ ۽ ٻين نسلن جي رت (خون) جي ملاوت ٿي. بعد ۾ وچ ايشيا جي قومن جو خون انهن ۾ شامل ٿيو. تاهم منچر ڍنڍ جي مهاڻن بابت ماهرن جي عام راءِ آهي ته اهي انهيءَ اوائلي سنڌي نسل مان آهن، جيڪي ڍنڍن - ڍورن تي زندگي جو گذران ڪندا هئا. انهن جي رت ۾ نسبتا گهٽ ملاوت ٿيل ڏسجي ٿي. (جرنل آف د بامبي ائنٿرا پالاجيڪل سوسائٽي، نمبر ۱۹۲۷، سر پي ڪڊيل جو مقالو: موئن جي دڙي وارن لوڪن جا پونئير

کیر آهن؟ حوالو آندل لئمبرڪ سنڌ، اجنرل انٽروڊڪشن س ا ب ٽيون ڇاپو ۱۹۸۶ع ص ۲۰۷).

سنڌي تهذيب جي اوائلي " ڍنڍن ڍورن " واري دور ۾ سندن همعصر پاڙيسري جبل جي بروهين کان علاوه بلوچستان جا قبيلو، بڪڪ ۽ ڳاهيجا جن لاءِ چيو وڃي ٿو ته اوائل ۾ اهي " ميربحر " هئا، ۽ "ماجي" ۽ "چٽا" ۽ " گائينچا"، جيڪي اڄ به سنڌ ۾ آباد آهن. شامل ڪري سگهجن ٿا، جيڪي اڃا پنهنجي مخصوص مهانڊن ۽ ريتين رسمن کي قائم رکيو اچن ٿا. مزيد، سنڌو ماٿري جا ٽيهارو کن قبيلو " پلني" جي " نئچرل هسٽري" ۾ ڄاڻايل آهن. انهن کانسواءِ "پلني" جي زماني ۾ لکيل چار سنسڪرت "پران" علائقائي قبيلن جو وچور ڏين ٿا. (پلني، نئچرل هسٽري" ج ۴، باب ۲۰ لپيزگ ۱۹۰۶ع ص ۶۴ - ۴۶۰) لئمبرڪ، (ايضا). پلني اول (۷۹ - ۲۴ع) روم جو دانشور هو. سندس ۲۷ ڪتابن مان هڪ نئچرل هسٽري ۷۷ع جا جلد ۳ کان ۶ جاگرافي ۽ نسلن بابت آهن؛ چند واقعاتي حقيقتن سبب اهي بي حد اهم آهن (برتانيڪا ج ۱۸، ص ۵۴).

تنهن کان پوءِ مهاڀارت (اٽڪل ۹۰۰ ق - م) ۽ انهيءَ ۾ ڄاڻايل "ڪٽري" قبيلو، جن جي اڪثريت جو تعلق سنڌوماٿري (اتر اولهه هندستان) سان هو، تن کي ڌيان ۾ رکڻ گهرجي. (" وشنويران" انگريزي ترجمو ايڇ ايج ولسن، لنڊن ۱۸۶۵ع، ج ۲، ب ۳ ص ۱۲۳، ۱۲۶ لئمبرڪ، (ايضا) " وشنويران"، " واپويران" "متسيا پراڻ" ۽ " مرڪنديا پراڻ" مان " واپويران" ۾ ڀارت ورش جا ۹ علائقا ڏيکاريل آهن. (مهاڀارت، پشما پروا ڀاڱو ۹، ڪٽري قبيلن جو وچور " سيا - پروا، ڀاڱو ۵۲، انگريزي ترجمو بي سي راءِ ڪلڪتو، ۱۹۲۵ ج ۴ ص ۲۴ - ۲۱ لئمبرڪ - ايضا).

" واپويران" ۾ ڀارت ورش جي ڄاڻايل نون (۹) علائقن جي قبيلن جي شناخت ورهامرا جي ڪتاب " پرهت سمهتا" ۾ ڪرايل آهي. (پرهت سمهتا انگريزي ترجمو ايڇ ڪرنل آف راي ايشيٽڪ سوسائٽي نيو سيريز، ج ۵، ۱۸۷۱، باب ۱۴).

"پلني" جي ڄاڻايل قبيلن مان ٻي ٽي قبيلو ۽ هڪ قبيلو انکان به اڳ جو اچي وڃن ٿا: " اروا" ڏکڻ اولهه جي علائقي سنڌ - بلوچستان ۽

"اشمڪا" اتر اولهه ۾ ڪابل ۽ سنڌو نديءَ جي وچ واري علائقي ۾ آباد هئا. "پلني" جو خاص ماخذ ميگسٽينز جو اهو نايد ڪتاب آهي جيڪو تقريباً ۴۰۰ ق - م جي آخري سالن ۾ لکيو ويو هو، تنهن ڪري "پلني" جي تصنيف ۾ "مالي (مالوا)، سامتي، سوگوي ۽ انهن ٻين قبيلن جو ذڪر اچڻ ڪپندو هو، جيڪي سڪندر اعظم جي ڪاهه وقت هن علائقي ۾ مشهور هئا تاهه "آڪسيڊراڪا" جو قديم قبيلو ڏيکاريل آهي، جن جي علائقي ۾ اچي يونانين جي ڪاهه ڏنگ ڪيو. "ماڪي" قبيلو پلنيءَ گنگا جي هيٺين حصي ۽ اوڙيسا جي وچ ۾ ڏيکاريو آهي ۽ مهاڀارت ۾ اهي ٻئي هنڌ ڏيکاريا ويا آهن. "پهلوا" (ڦل؟)، "ياونا" ۽ ايرا (سنڌي ابڙا؟) سنڌي قبيلو هئا، جيئن ته "پرته سمهتا" ۾ اهي "ورش" جي ڏکڻ، اولهه علائقي ۾ آباد ٿيل ڏيکاريل آهن. پوئين ذريعن ۾ ڀارت ورش جي اٺن علائقن جي وچ وچين علائقي گنگا - وادي کان ڪيل آهي. ان موجب "سنڌ" ڏکڻ اولهه علائقو هو. "وشنوبراڻ" ۾ اهو اولهائون ۽ "وايو" پراڻ ۾ اترين علائقو ڏيکاريل آهي، ڇاڪاڻ ته ٻڪندڙن طرفان پنهنجي جاءِ کان طرف ڏيکاريل آهي. بهرحال اهي ٽي سنڌي قبيلو: ڦل (پهلوا)، ياونا ۽ ابڙا (ايرا) اتر - اولهه کان هندستان ۾ وڌيا ۽ سندن ماڳ مڪان به انهن جي مختلف طرفن ڏانهن واڌ جي نشاندهي ڪن ٿا. مالوا (سنڌ جي ٿر جا مالهي) اترين علائقي ۾ ڏيکاريل آهن، جيتوڻيڪ ۶ صدي عيسوي ۾ لکيل "پرته سمهتا" کان گهڻو اڳ اهي ڏکڻ طرف وڌي ويا هئا. اصل اهي ڏکڻ پنجاب ۾ آباد هئا. "مهاڀارت" (زمانو اٽڪل ۹۰۰ ق - م) جي تصنيف بعد (۵۰۰ ق م) "مالوا" ۽ "شدرڪا" کي هڪ گڏيل قبيلو ڏيکاريو ويو آهي. اڳتي هلي "سودر" جيڪي ساڳا "شدرڪا" آهن، "ايرن" کان هيٺ ڏيکاريل آهن. "ايرا" ۲ صدي عيسوي ۾ توليمي جي نقشي مطابق سنڌو ندي جي ڪناري "پٽالين" کان سر مٿي آباد ٿيل ڏسجن ٿا. ممڪن آهي ته "ايسين" جن کي "سوگندي" ۽ ڊايوبورس جنڪي "سودراتي" سڏن ٿا، سي "سودر" هجن. "مهاڀارت" ۾ انهن جو علائقو سرسوتي درياھ جي "ٿر" ۾ ختم ٿي وڃڻ واري جاءِ تي ڏيکاريل آهي. اسٽريٽو جي تحرير مطابق "مالي" ۽ "آڪسيڊراڪا" عظيم قومون هيون، تنهن ڪري انهن

جي مقابلي ۾ "سودر" گهٽ ذات هئا. مهاڀارت جو پهريون بيان "مالي" ۽ "سودر" قبيلن جو فقط اتحاد ڏيکاري ٿو. هڪ متبادل نظريي مطابق "سودر"، "شوگدي" يا "سوگدائي" ۾ به فرق ڪري سگهجي ٿو. پويان به نالا شايد ساڳا آهن، جيڪي "مهاڀارت" ۾ "سوويرا" ڪري لکيا ويا آهن. "سوويرا" سڀني سنسڪرت ذريعن مطابق "سند" جو هڪ اهم قبيلو هو. انهن جو شمار اڪثر "سندو" ۽ "سندو سوويرا" قبيلن ۾ ڪيو ويو آهي. "مهاڀارت" ۾ "سوويرا" قبيلي جي "شو" (شومت) سان نسبت ڏيکاريل آهي. انهن جي نسبت "ترگرتا" ۽ "مدرڪا" قبيلن سان به معلوم ٿئي ٿي. مهاڀارت جي لڙائي ۾ "سندو سوويرا" اهم ڪردار ادا ڪيو. بعد ۾ ڌارين جي حملن ۽ آبادڪاريءَ خصوصاً ۴۰۰ ق - ۾ کان ۲۰۰ ع تائين سند جي آباديءَ ۾ انقلاب آندو. ڪجهه قديم قبيلن بیدخل ٿي ويا، ٻيا ٻاهريان آيل قبيلن ۾ ضم ٿي ويا. ڌارين فاتح قبيلن کي آريا هندو سماج ۾ ڪتري ذات جو درجو ڏنو ويو، جيڪي مذهب ڪرياکرم کي نظر انداز ڪرڻ سبب مقامي ڪترين جي مقابلي ۾ هنن جو درجو گهٽ هو. "سڪا"، "پهلوا" ۽ "ياوانا" انهيءَ زمري ۾ شامل هئا. (منوج ۱۰، ۲۳ - ۴۴) ليڪن عملي طور تي فاتح قوم جي حيثيت ۾ آريا ڪتري حاڪم هئا، تنهن ڪري "سندو - سوويرا" لاڳيتو "سڪا"، "پهلوا" ۽ "ڪشان" قبيلن جي رعت بنجي رهيا. مقامي ڪتري قبيلن مان مالوا (مالي، مالهي) اطاعت تي رضامنڊ نه ٿيا، جنهن ڪري اوائلي عيسوي صدين ۾ اهي راجپوتانا ۾ جڳپور جي نزديڪ آباد ٿيل نظر اچن ٿا، جتي هو لڏي پلاڻي وڃي ويٺا. (ڪنگهار، آڪيالاجيڪل سروي رپورٽس ۷۲۶، ۸۷۱ ص ۷۲، ٿوڊ، ائٽلس ائنٿروپيڪيٽيز آف راجستان ج ۲ ص ۲۹۶، ۲۹۷، ۳۰۱).

سندو سڀيتا ۽ گنگا — جمنا تهذيب:

سند جو ٿر، سندو ماڻهي ۽ گنگا - جمنا وادين جي، تاريخي سرحد آهي. قديم زماني ۾ هي علائقو ٿر ۽ بيابان نه هو، بلڪ "سرسوتي" /

هاڪڙو درياھ جي آبپاشي سبب هڪ سرسبز ملڪ هو، انهيءَ جي چوڦير گهاٽا پيلا هئا، جيڪي ”اراولي“ ٽڪرين جي دامن ۾ قديم زماني کان پوسل واري علائقي جي صورت ۾ بهتر ماحوليات جو گهر هئا. موجوده ”اراولي ٽڪريون“ پنهنجي قديم اوچائي ۽ پکيڙ کان گهڻو گهٽ آهن. قديم زماني ۾ هي هڪ پهاري سلسلو هو، جيڪو دهلي دواڻي کان اتر - اوڀر ۽ ڏکڻ - اولهه طرف اٽڪل ۴۰۰ کان ۲۵۰ ميل ڪڇ طرف ڦهليل هو، جنهن ۾ موجوده ٿر ۽ اچي ٿي ويو. هن وقت اراولي ٽڪرين جي اوچائي ”جبل ابو“ وٽ ۵۱۵۰ فٽ آهي ۽ جوڌپور - جيسور جي وچ ۾ اراولي ٽڪرين جي اوچائي گهٽجي فقط ۱۵۰۰ فٽن تي پهتي آهي ۽ ٽڪري هڪ پاڪڙي جي شڪل ۾ چڙهندڙ کي ڪوٺ ڏئي رهي آهي.

هندي اڀيٽ ۽ سنڌو ماڻھو جي تاريخ - جاگرافيءَ ۾ ”اراولي ٽڪرين“ جي وڏي اهميت آهي. قديم زماني ۾ انهن بند سرحد جو ڪم ڏنو ٿي. ويدن جي زماني ۾ جڏهن آريا حملي آورن مقامي قبيلن کي متمدن شهري علائقن مان بيدخل ڪيو، تڏهن انهن اراولي ٽڪرين جي گهاٽن پيلن ۾ اچي پناهه ورتي ۽ آرين کي اتي حملي ڪرڻ جي همت نه ٿي. هنن وڌيڪ سرسبز ۽ پيداوار وارن علائقن کي ترجيح ڏني ۽ جمناندي جي ڪناري سان وڏي وڃي ”بهار“ جي لوهه جي ذخيرن تي قبضو ڪيو.

”نھتو“ يا ”نوهٽو“ سنڌو ماڻھو جي عظيم تهذيب جو قديم يادگار آهي. موجوده ”نئون ڪوٽ“ کان ۸ ميل مٿئين پاسي، ”نبي سر“ کان ڇهه ميل ڏکڻ طرف، ”نھتو“ جا آثار قديم موجود آهن. سطح سمنڊ کان ۲۵ فٽ بلند ۽ رڻ ڪڇ کان ۵۰ ميل پري، هي هڪ درياھي بندر هو، جتي موئن جي دڙي جو بحري تجارتي مال پهچايو ويندو هو ۽ اهو مال ڪڇ جي اڀسمنڊ ذريعي ڏيساور ڏانهن برآمد يا اتان درآمد ڪيو ويندو هو. سنڌو تهذيب جي موئن جي دڙي، لوهه ۽ چانهو دڙي جي آبادين جي زوال بعد، جهڪڙ ۽ جهانگار جي آبادڪارن هتي قبضو ڪيو.

عظيم تهذيب جي زماني جو ٻيو لاڳاپيل نشان، ”گاڙهو پٿرو“ آهي جيڪو قديم درياھي تجارتي نظام جا آثار ڏيکاري ٿو. آثار قديم جي بنياد تي معلوم ٿو ٿئي ته هي درياھي نظام پٿر جي زماني کان قائم هو، جيڪو

”روهڙي“ جي ٽڪرين کان ”اراولي“ ٽڪرين جي قريب هن ”گاڙهي پڙي“ نائين پيداوار آئن نيٺ جو ذريعو هو، ڇاڪاڻ ته ”گاڙهي پڙي“ جي ڪوٺائيءَ مان روهڙي ٽڪري تي پٿر جي دور ۾ قائم ڪارخانن ۾ تيار ڪيل پٿر جا تيز بلبڊ ۽ چقمق جا گولا (Flint flakes) مليا آهن. روهڙي کان عمارتي پٿر جي درآمد جا اهڃاڻ پڻ هتي ملن ٿا. اهو درياهي مواصلات جو نظام سنڌو ماڻھو جي وڃايل درياھ ”سرسوتي“ يا ”هاڪڙو“ تي قائم هو.

سرسوتي جو زمانو اور هو؛ تڏهن ڏکڻ - اولھ ڇوماسي جون هوائون سنڌوماڻھو ۾ هائي کان وڌيڪ زوردار لڳنديون هيون ۽ هيٺاهين ڏاکڻي علائقي، يعني موجوده ”سنڌ“، ۾ منڊ تي وڏا مينهن وسندا هئا. ان زماني ۾ سنڌو ندي اولهائين طرف وهندي هئي ۽ سيلابي منڊ ۾ سندس ٻوڏ جو پاڻي اڀارين طرف سرسوتي يا هاڪڙي جي ڀيٽ ۾ اچي پوندو هو. پاڻي جي انهي مددي ذخيري سان سنڌ جو وڃايل درياھ ”هاڪڙو“ ٿر ۽ راجسٿان جي علائقي کي سرسبز ڪندو هو. ”هاڪڙو“ يا ”سرسوتي“ جي مٿاهين پاسي کي ”سوترا“ سڏيندا هئا، جيڪو ستلج ندي جو پراڻو نالو آهي. هيٺاهين پاسي کي ”سانگرهه“ يا ”سانگرو“ سڏيندا هئا جيڪو ٻولي ۾ تفاوت اچڻ بعد ”هاڪڙو“ سڏجڻ لڳو. ”سوترا“ ۽ ”هاڪڙو“ ٻنهي جو گڏيل نالو ”سرسوتي“ آهي.

”سرسوتي“ فقط هڪ نديءَ جو نالو نه آهي، بلڪ انهيءَ نالي پٺيان مذهب ثقافت ۽ لوڪ ورثه جون اهم روايتون موجود آهن؛ ”سرسوتي“ هڪ هندو ديويءَ جو نالو آهي، جنهن کي مهاديو ”برهما“ جي زال چڻجي ٿو. هندو ديومالا ۾ ”سرسوتي“ جو هڪ الڳ ڪردار آهي. ”رگويد“ ۾ سرسوتي ٽي فن، موسيقي ۽ علم ادب جي سرپرست ديوي ڄاڻايو ويو آهي. روايتي طور تي سرسوتي ديوي سنسڪرت ٻولي ۽ ديوناگري لپي ايجاد ڪئي، بسم لکي ٿو ته ”وديارٿي، ليکڪ ۽ موسيقار هميشه کان سرسوتي جاپرستار رهيا آهن ۽ سندس عقيدو اڃا تائين قائم آهي.“ (بسم ”دونڊر دت واز انڊيا“ ۱۹۵۴ع، ص ۳۱۶) هندو راجپوتن جي عقيدتي موجب ”سرسوتي“ جي نسبت ”اگني ديوتا“ سان آهي، جنهن جي نسل مان راجپوت پيدا ٿيا. موئن جي دڙي ۽ هڙپا جي تهذيب ۾ اگني يا باهه جي پوڄا

جي ڪابه ثابتي نه ٿي ملي، تاهه انهيءَ عظيم تهذيب کان بعد جي دور ۾ انهيءَ جا واضح ثبوت موجود آهن. سرسوتي جي پوڄا پاٽ سندس بت جي شبيهه مطابق ڪئي ٿي وئي؛ هڪ حسين نوجوان عورت، هٿ ۾ سارنگي ("وينا" / بين) ۽ اڳيان هنس پکي حاضريءَ ۾. بعد ۾ سرسوتي کي "واڪ" يعني گفتار جي ديويءَ طور پوڄيو ويو.

سنڌ جي تاريخ ۾ "سرسوتي" نديءَ کي "هاڪڙو" درياهه چيو ويو آهي ۽ اهو درياهه سنڌو نديءَ کان علاوه هو. سنڌونديءَ وانگر هاڪڙي درياهه جون به مختلف شاخون يا ڦاٽ هئا: سنڌو نديءَ جو سيلابي پاڻي جهڙي طرح هاڪڙو ۾ پوندو هو، تهڙي طرح ستلج نديءَ جو قديم وهڪرو انهيءَ ۾ اچي ملندو هو. عظيم ندي سرسوتي جو سنگم ٽن مشهور ندين، سنڌو ندي، گنگا ندي ۽ جمنا نديءَ سان هن طرح ڏيکاريو وڃي ٿو: ستلج جي سنگم کان هيٺ سنڌو سان ميلاب ۽ موجوده الله آباد (پرياڳ) شهر وٽ گنگا - جمنا سنگم سان گڏ جتي ڪنڀ ميلولنگندو آهي، زير زمين وهڪري ذريعي گنگا سان سنگم. ستلج جو سيلابي پاڻي "هاڪڙي" ۾ ٽن الڳ ۽ هڪ ٻئي کان پري هنڌن تي پيو ٿي؛ پهريون پري هنڌ "پٿير" پوءِ "ولهار" (بهاولپور جو علائقو)، جتي ستلج جو پراڻو پيٽ اچي هاڪڙي سان مليو ٿي ۽ آخر ۾ "ڪڊوالا" جو مقام، جيڪو بهاولپور شهر کان ويه ميل اوڀر - اتر - اوڀر ڪنڊ تي موجود آهي، اتي هن درياهه کي "واهند" سڏيو ويندو هو. انهيءَ سنگم کان ٽيهه ميل هيٺ "ديراوال" جي پسگردائيءَ ۾ هاڪڙو اڪيلو ويڪرو درياهه ٿي وهيو ٿي، "ونجروت" وٽ مڪ واهند وهڪرو هڪ الڳ شاخ جي شڪل ۾ ورڪائي ٿي وهيو ۽ ڏاکڻي ڏس ۾ روهڙي - جيسلمير شاهي دڳ جي واٽ سان ويو ٿي. موجوده مٺڙائو واه اتان وهي ٿو. هن وقت "واهند" جي نشانن کان اڳتي، جيسلمير جي سرحد وٽ رڻپٽ ۾ وڏا پور نظر اچن ٿا جن مان معلوم ٿو ٿئي ته ڪهڙي طرح هاڪڙي جو مڪ وهڪرو "واهند" چوسيندڙ رياستي زمين ۾ گم ٿي ويو. "ونجروت" وٽ هاڪڙي جو ٻيو ڌار ٿيندڙ وهڪرو ڏکڻ - اولهه - ڏکڻ طرف وهندو هو. انهيءَ کي "رڻي درياهه" چيو ويندو هو. هاڪڙي جا ٻه ٻيا وڏا ڦاٽ هئا جن کي "نارو" ۽ "ڍورو پراڻ" چئجي ٿو. "رڻي" ۽

”واهند“ جي سيلابي پاڻي مان نارو ٺهيو ٿي. غوثپور (ضلع جيڪب آباد) وٽ انهي سيلابي شاخ جو وڏو ڍورو موجود آهي. خيرپور ٽپي اهو وهڪرو، جنهن کي اڃا تائين نارو سڏجي ٿو، ڏکڻ طرف وڃي اڇڙي ٿر ۾ پهتو ٿي. اهو متوازي وهڪرو هو، جيڪو ڏکڻ - ڏکڻ - اولهه وٽ وٺي وڃي موجوده رڻ ڪڇ ۾ پيو ٿي. ”ڍورو پراڻ“ به ڪڇ ۾ چوڙ ڪندو هو ۽ چوڙ کان اڳ نارو وهڪري سان ملي ويندو هو. سنگم واري هنڌ کان چند ميل مٿي ڍورو پراڻ جي ساڄي ڪپ تي ٻڌ آثار قديمه موجود آهن. اٺن ميلن جي مفاصلي تي موجوده نئون ڪوٽ کان مٿان ”نوهڻو“ يا ”نهڻو“ جا آثار قديمه آهن، جن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي. موجوده نارو واه، هاڪڙي جي پراڻي پيٽ مان وهي ٿو ۽ منڙاڻو ۽ جمڙاڻو واه اصل ۾ هاڪڙو درياھ جي آبپاشي نظام هيٺ هئا جنهن جو چوڙ رڻ ڪڇ جي نار ۾ ٿيو ٿئي.

سندو ندي ۽ سنڌو:

هاڪڙو جي سڪي وڃڻ بعد، ٿر ۽ راجسٿان ٻرپٽ بيابان ٿي ويا ۽ ”جتي پاڻي اتي پاڻ“ جي تاريخي عمل موجب سرسوتي / هاڪڙو جا آبادگار لڏي اچي سنڌوءَ جي ڪناري آباد ٿيا. سنڌو قديم ۽ عظيم آبي ذخيرو آهي، جنهن هر ڏکڻي بکڻي ۽ اچي ۽ هريالھوس ڌارڻي آبادڪار کي هرڪايو آهي. ”رگ ويد“ ۾ سندس تعريف هن طرح ڪيل آهي:

”چمڪ دمڪ اڃاڻ ۾
 سنڌو وهي گهٽڻاڻ ۾
 سندس اٿس اها وهڪرا
 جهٺان ۾ وهن پيا
 ڪڙي ٽڙي اتامري
 سنڌو اجهل آبانوري“

(رگ ويد، ياڳ ۱۰، سوڪت: ۷: ۷۱)

سندو جي تعريف هر دور جي شاعرن ۽ تلمڪارن ڪئي آهي:
 ۱۸ صدي عيسوي ۾ ڪلهوڙا درٻار جي شاعر سيد رحمت الله بکري

فارسي زبان ۾ سنڌو نديءَ جي مدح لکي. انهيءَ جو سنڌي ترجمو هن طرح آهي:

”سنڌ جي مهربان دل ۾، هيءَ ”نهر“ مهراڻ روان آهي
يار جي ديدار جي خوشي، وصل جي وعده جي وفا وانگر ماشاءِ الله
مهراڻ درياهه سراپا مهربان آهي.

مصر جي نيل انڪساري وچان نير سان چهرو رڳيو آهي مهراڻ کان
شرماڻجي آب حيات ڪنهن مخفي سمنڊ ۾ ٽپي هٽي آهي. سندس دم
سان هر شيءِ ٽڳي رهي آهي.

اها الاهي صفت آهي، جيڪا دنيا جي ڪاروبار ۾ ڪارفرما آهي.“
مٽيءَ سان محبت ۽ پاڻيءَ سان پيار سنڌي ماڻهن جي خصلت رهي
آهي. ساڳي فارسي گو سنڌي شاعر پنهنجي ديس سنڌ جي ساراهه لکي
آهي. انهيءَ جو سنڌي ترجمو ملاحظه ڪجي!

”دل کي فرحت ڏيندڙ سنڌ تي الله جي برڪت هجي
سنڌ جي مٽي آسمان جي اکين جو سرمو آهي
سنڌ بلند بهشت جي چهري جي آبرو آهي
سندس هير سان بهشت جو باغ نڪري رهيو آهي
توحيد جي متوالن لاءِ سنڌ هڪ ميخانو آ
وصال جي وعدي جي آرزو خاطر معشوق مثل آ
هي هنر جو باغ بيحد انسان دوست آهي
ماڻهو جبلن تي رهن ٿا جيئن اتي گاهه ڦٽي ٿو
اهڙي ملڪ ۾ جتي ملائڪ پيدا ٿين ۽ پلجن ٿا
اتي ابليس به رهندو ته ڪفر کان توبه ڪندو.“

ڪڇ:

سنڌ ۽ ڪڇ جو رڻ شروع زماني ۾ سمنڊ هيٺ هئا. بعد ۾ قدرتي
سببن ڪري پاڻي لهي ويو ۽ ڌرتي ظاهر ٿي. (امپيريل گزيٽيئر، ج ۴ ص
۵۹). ايراني فاتح دارا اول ۽ سندس يوناني امير البحر سڪائيلڪس (۵۱۹

ق - م) جي وقت ۾ ڪڇ اڃان سمنڊ هيٺ هو ۽ سڪندر اعظم جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت (۳۲۶ ق - م) پڻ اتي سمنڊ هو. (ٿاڊ، - ايضا - رائجند، تاريخ ج ۱ ص ۱۳). سن ۶۰ ع ۾ يوناني سياح پيريپلس اتان لنگهيو ته پاڻي هو. ننگريارڪر جي اتر اوڀر ۾ ڪڇ جي قديم سامونڊي بندر جا آثار ملن ٿا (رائچند، تاريخ ريگستان ج ۱ ص ۱۸). ويگا گڍ (وگهه ڪوٽ)، وينگڊ (ونگر)، ٻلهياري، رهمون ڪي بزار (رحمڪي بزار) ۽ ويراواه ڪڇ ۽ ٿر جا مکيه بندر هئا.

۱۰۲۴ ع ۾ سلطان محمود غزنوي سومنات کان موٽندي اتان لنگهيو ته سمنڊ جي لهرن ۾ لشڪر جي ٻڏڻ جو خطرو پيدا ٿيو. ۱۳۶۲ ع ۾ سلطان فيروزشاه تغلق جي لشڪر ڪي اتي رڻ ۾ رڻو پيو. ڪٿي ڪٿي پاڻي جا دٻا يا ڪاريون موجود هيون.

”پراڻ“ سنڌو ندي جي هڪ پراڻي شاخ هئي، اها ڏيپلي تعلقي جي ڏکڻ ۾ رحمڪي بزار وٽان بحري تجارت جو مال، درياهي رستي، سنڌ جي اندروني علائقن ڏانهن نيڻ جو ڪم ڏيندي هئي. گهارو شيخياڻي (بدین تعلقو) ۽ لکپت خاص درياهي بندر هئا. ”پراڻ“ ٿر ۽ ڪڇ جي خاص درياهه کي چيو ويندو هو.

”مهراڻ“ مها آرڻو (سنسڪرت؛ وڏو پاڻي) بکر کان اتر ۷ ميل پنڌ تي سنڌو ندي مان هڪ شاخ نڪري لکپت جي ڀرسان سمنڊ ۾ پوندي هئي. اها سنڌ جي اوڀر پاسي پٽن جي ڀرسان وهندي هئي. هنڪي مٺي ندي يا منا ”مهراڻ“ چوندا هئا. هن وقت رڻ ڪڇ اولهه کان اوڀر ۱۶۰ ميل ۽ اتر کان ڏکڻ ۷۴ ميل ايراضيءَ ۾ پکڙيل آهي. ٿاڊ جي سروي مطابق ڊيگهه ۱۵۰ ميل ۽ ويڪر ”پڇ“ کان ”ٻلهياري“ تائين ۷۰ ميل آهي. جملي ايراضي ۷ هزار چورس ميل اٿس. (ٿاڊ، راجستان گجراتي ج ۱، ۱۹۸۲، رائجند ص ۱۹).

ڪڇ جون قومون ۽ قبيلو

” ڀاٽيه“ اصل ڀٽي راجپوت (ميوڙ جي اتر ۾ ڀٽنير جا وڻل)

”جاڙيجن“ وانگر ”يادو“ قبيلي مان سڏائن ٿا. ”خوجا“ ڀاڻيه قوم مان مسلمان ٿيا؛ ”بمبئي“ ۾ مقيم هزهائينيس آغاخان جا مريد ٿيا ۽ ”دس اوتار“ سندن پاڪ ڪتاب ٿيو. جماعت خان نهيا ۽ بعد ۾ ڪجهه سني مسلمان ٿيا. آباد گار آهن. ”پال“ ڀاڻي راجپوتن مان مسلمان ٿيا.

راجپوت نسل جون ٻيون قومون؛ بارد، ڀمڙيا (ڀاڙيه) چگر، دل، جهالا وغيره آهن. وڌيڪ انگ راجپوت نسل جي ”سم“ قبائل جو آهي؛ ڄام سمون پٽ نريٽ سندن جد امجد آهي. ”جاڙيجا“ سندن شاهي خاندان آهي. ڄام سمو مان ”سما“ ۽ ”سميجا“ ٿيا جيڪي آڳاٽا اچي ڪڇ ۾ آباد ٿيا ۽ مالدار هئا. ڄام منائي پهريون سردار هو ۽ ”ڪير“ سندس اولاد مان آهن. ”ڄام انڙ“ سندس ڀاءُ هو. ان جي چوٿين پيڙهيءَ ۾ ڄام لاکو ٿيو (ڄام لاکو پٽ ڄاڙو) جنهن مان جاڙيجا ٿيا. ڄام جاڙي کي پٽائو اولاد ڪونه هو. سندس ڀاءُ ”ويرجي“ جي گهر جاڙا پٽ ڄاوا؛ ”لاڪاجي“. ۽ ”لڪيارجي“ لاڪاجي کي ڄام جاڙي گود جو پٽ بڻايو ۽ پوءِ هو سندس پٽ سڏجڻ لڳو. ڄام لاکي لاءِ چون ٿا ته نياڻين کي ننڍي هوندي ماري ڇڏيندو هو. ڄام لاکي جو پٽ رتو رانڌڻ هو. سندس اولاد کي ”ڌنگ“ سڏجي ٿو. انگريزن جي وقت ۾ ”راءِ ڪنگهار“ ”ڀڄ“ جو ڀايو وڏو ۽ ڌنگن جي زمين تي قبضو ڪيو. ڌنگ سمن ۾ ”ابڙا“، ”آمر“ ”باراج“ ”ديدا“، ”ڳاها“ ”گجڻ“، ”هوٽي“، ”جاڙا“، ”جيسر“، ”ڪورت“، ”ڪايا“، ”مود“، ”پشير“، ”پوڄد“، ”بته“ وغيره اچي وڃن ٿا.

”گجڻ پٽ رتورائيدڻ پٽ ڄام لاکو“ جو ٻيو پٽ ”هالو“ هو، جنهن ڪڇ جي ڌڪڻ ۽ اولهه ۾ آباد سڀني ڳوٺن تي قبضو ڪيو ۽ ”هالا“ قوم جو بنياد رکيو. سورھين صدي عيسوي ۾ هالا قوم جي ”ڄام راول“ سڄي ڪڇ تي قبضو ڪيو ليڪن ستت راءِ ڪنگهار کيس ڀڄائي ڪڍيو.

ڄام راول ڪڇ مان راءِ ڪنگهار کان شڪست کائي ڪاٺياواڙ ۾ داخل ٿيو ۽ اولهه ڪاٺياواڙي تي قبضو ڪري ”توانگر“ جو شهر ٻڌائي حڪومت هلائڻ لڳو ۽ ملڪ تي ”هالار“ نالو رکيائين.

اتڪل ۱۵۳۰ع ڌاري ”جاڙيجن“ مان ”ڄام همير جي“ راج

ڪندو هو. سندس پوٽير ”صاحب“ ”رايب“ ۽ ”ڪنگهار“ نڪن مان ڏسائن ٿا. ڪيترن جائيجن انگريزن جي زماني تائين، ”اسلام“ قبول ڪيو هو ليڪن پنهنجي ”نڪ“ ۽ خانداني نالا نه مٽايا هئا.

ڪڇ جون ٻيون مسلمان قومون:

ميهمن (ميمن) جيڪي سني سنڌي آهن اصل ۾ ”لهائڻا“ هئا. ”بوهري“ برهمڻ مان شيعا مسلمان ٿيا، ”سورت“ ۾ سندن ملا (مرشد) رهندو هو. ”آگريا“ آگره مان آيل هئا. ”رائوڙ“، ”آگا“، ”پيداري“، ”پٽي“ ”داراڙ“، ”منگريا“، ”اوتار“، ”پرباڙ“، ”ڦل“، ”راجڙ“، ”رائيما“ (راهما) ڪڇي هئا ۽ سنڌي مسلمان؛ هاليپوٽا، نورنگ پوٽا، نود، هنگورا، ۽ هنگورجا، نير، پوٽڙ وغيره سڏجن ٿا. ڪڇ جا ”جائيجا“ سما، ”يادو“ قبيلي ۽ سري ڪرشن مهراج جي اولاد مان سڏائن ٿا. ”لاڪاٽ“، ”لوهاڻو“ ۽ ”ساهتي“ برهمڻ دور تائين وڃ سنڌ جا اهم علائقا هئا. تنهي علائقن کي ”لوهاڻو سرڪار“ هيٺ هلايو ويندو هو، جنهن جو حڪمران ”آگهر لوهاڻو“ هو. سندس علائقي مان سنڌ جي قديم شاهراهه گذرندي هئي جنهن کي ”راور واري واٽ“ چوندا هئا ۽ آگهر جي عام اثر هيٺ ان جو نالو ”آگهر واري واٽ“ پڻ ورتو ويندو هو. انگريزن جي دور ۾ ان کي ”تار وارو رستو“ ۽ موجوده درياهه جي الهندي ڪناري سان دادو ضلعي ۾ ”شاهي دڳ“ ڪري لکيو ويو آهي. نشنل هاڻي وي گهڻي ڀاڱي انهي تاريخي شاهراهه جي نشانن تي سنڌو درياهه جي موجوده وهڪري مطابق ناهيو ويو آهي. هن شاهراهه صدين لاکر سنڌ کي ڏيساور سان ڳنڍيو آهي. هاڻي ورلڊ بئنڪ جي تعاون سان پتو رستو ناهيو پيو وڃي.

ڇچ برهمڻ حڪومت کان عرب مسلمان دور حڪومت تائين ”دليل ڪوٽ“ جي تاريخ واضح آهي؛ هي قلعو ”اروڙ“ ۽ ”برهمڻ آباد“ جي وچ ۾ درياهه ۽ راور جي واٽ (قومي شاهراهه) سان لڳ، ”پاٽي“ (پاٽي) قبيلي جو آباد ڪيل، راجا ڏاهر جي هڪ سوت جي هٿ هيٺ هو. (لثميرڪ) ”چچنامہ“ مطابق جڏهن قلعي وارا تنگ ٿيا ۽ کين يقين

ٿيڻ ته ڪنهن به طرف کان مدد ڪانه پهچندي ته ٻارن ٻچن کي قلعي جو،
انهي دروازي کان ٻاهر موڪليائون جنهن جو رخ بنگستان (ٿر) ڏانهن هو.
۷۱۲ع ۾ عرب فوجين سنڌ، ڪڇ، شوراڻي (ڪاٺياواڙ)، ڇو
وتڪ (ڇاپ گجرات) يا مغربي راجسٿان ۽ بروج جا علائقا فتح ڪيا.

ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جون ٻيون جاتيون:

هندو برهمڻ جاتن مان، اوڊيچ، سرسوت، پوڪرنا، ناگر، ساپورا،
شريمالي، گورنارا، موڙ ۽ راجگر برهمڻ، انهن کان سواءِ ”واٿيا“ ۽ انهن جو
سورٺيا، مڌ، ميدا، شراوڪ، شريمالي، پوڄڪ، وشنوا، مختلف جاتيون
لوڪاڳچ وغيره سڀ هن علائقي ۾ قديم زماني کان آباد آهن.
”چارڻ“ قبيلي ۾ ”ڪاچيلا“، ”ماڙوا“ ۽ ”تمبل“ ٽي مکيه قومون
هر هڪ ڪڇ، مارواڙ ۽ سنڌ سان نسلي تعلق رکن ٿيون. پويون ٻه قومون،
ماڙوا ۽ تمبل، جاڙيجن جا شاهي پٽ فقير هئا ۽ سندن مرشدن وانگر عزت
ڪئي ويندي هئي؛ ڄام راول کين گذرمعاش لاءِ ڳوٺ ڏنا هئا. ”ماڙون“ ۽
”ڪاچيلن“ جو صدر مقام ”ماڪ“ شهر ۾ هو ۽ سنڌي تمبل ”ڪاٺي“
۾ پنهنجو نڪاڻو ڪيو هو. انگريزن جي وقت ۾ ”ڪاچيلا“ ويڇ تي قرض
ڏيندا هئا ۽ ڊگن ذريعي وڻج واپار ڪندا هئا.

”پٽ“ ۽ ”چارڻ“ جو فرق انهيءَ ۾ آهي ته پٽ هڪ باقاعده نسل
دان ۽ خاندان جو تاريخدان آهي جڏهن ته چارڻ هڪ راڳي آهي جيڪو
راجپوت نسلن جي ساراهه جا بيت ٻڌائي ٿو.

”ڏيڍ“ سماج جو هيٺاهون طبقو هو ليڪن سندن نڪن ۽ خانداني نالن
مان معلوم ٿئي ٿو ته انهن مان ڪيترن جو اصل ۾ راجپوت نسل سان تعلق
رهيو آهي. هندو انهن کي اڇوت چون ٿا. سندن ڪرت ڪورڪي،
موچڪي، کلن جو ڪم ۽ جهنگ وڍڻ هو. مردارن جانورن جون کلن لاهڻ
سندن خاص ڌنڌو آهي. انهن مان جيڪي سرڪاري عملدارن جي رهبري
ڪندا هئا خاص ميگهوال سڏجن ۾ آيا، ۽ هاڻي ”مينگهواڙ“ سڏجن ٿا.

سنڌ جي جنوب مشرقي سرحد سان ۱۳۱۰۰ چورس ميلن ۾ پکڙيل هڪ وارياسو علائقو آهي، جنهن کي ”ٲر“ چئجي ٿو. جڏهن هاڪڙو ندي، پنهنجي ڦاٽن سميت، هن علائقي ۾ وهندي هئي، تڏهن ٲر هڪ سرسبز آباد علائقو هو. هاڪڙو جي خشڪ ٿي وڃڻ بعد، ”ٲر“ بر ٿي ويو ۽ سنڌي زبان ۾ هي محاورو ايجاد ٿيو ته، ”جتي پاڻي، اتي پاڻ“ اڄ اتي عجيب لقا لڳو پيو آهي، تي س ميل ڊگهي علائقي ۾ سڄي ٲٽي واکا ڪري. اڏامندڙ واري (رستي) ڪڏهن هتي ڪڏهن هتي پئو ناهي ڇڏي ٿي، ۽ پنڌ پيچرا ٽير تي ڇڏي. ڪٿي ڪٿي سخت زمين آهي، جنهن کي ”ڏهر“ چئجي ٿو. بس اهوئي ٿرين جي واٽ سڃاڻڻ جو ذريعو آهي. اهو ٿي س ميل ڊگهو علائقو مٽي چڙهندو وڃي ”ابوڄاڙ“ ۽ اراولي ٽڪرين تي دنگ ڪري ٿو. هن وقت ”ٲر“ ضلعي جي پکيڙ اٽڪل ۲۱۰۰۰ چورس ميل آهي، جنهن ۾ اٽڪل ۹ لک ٲري ماڻهو رهن ٿا.

ڏکڻ طرف ڪڇ ۽ ٲر جي سرحد چٽي آهي، ليڪن اتر طرف ڀٽن جي پکي زمين ۽ پکي زمين جي ڀٽن ۾ تبديل ٿيندو ٿيندو رهڻ سبب سرحد جو يقيني تعين ٿي نه ٿو سگهي. راجسٿان جي ٻهاڙي علائقي ۽ سنڌو ماٿري، يا سنڌ جي ٲر جي واري، پنهنجي الڳ شناخت رکي ٿي؛ ٲر جي واري هلڪي رنگ جي آهي، جڏهن ته ”ٻار هيٽر“ ۽ ”جيسلمير“ جي وچ ۾ ڀٽن جي واريءَ جو رنگ ڳوڙهو ۽ ڪارسرو آهي. سنڌ جو ”ٲر“ هڪ قدرتي ٻڄاءَ جي سرحد آهي. سلطان محمود غزنوي ۽ محمد بن تغلق جي لشڪرن کي انهي سرحد کان سنڌ ۾ داخل ٿيڻ وقت سخت مشڪلات، بک اڄ بيماري ۽ موت جو منهن ڏسڻو پيو، تاهه امن جي حالت ۾ اٺن جا قافلا ٲر کان مارواڙ، گجرات ۽ ڪڇ - پڇ طرف سوداگرن جو مال آڻيندا نيندا هئا ۽ روهڙي ۽ ڪپرو کان جيسلمير ڏانهن ڪڇا رستا عام استعمال هيٺ هئا، برٽش ايسٽ انڊيا ڪمپني جي عملدارن، بارنفرورڊ ۽ وائلڊ (Bornfordand Wilde)، لاهور کان ڪراچيءَ تائين تجارتي شاهراه جي متبادل طور، روهڙي کان جيسلمير تائين ويندڙ قافلن جي رستي جو

جائزو ورتو، اها ئي وات سجهي ٿي، جنهن سان راجپوت قبيلا سنڌ ۽ پنجاب ۾ داخل ٿيا هوندا ۽ انهيءَ رستي سان صوفي مبلغين، اسماعيلي داعين ۽ سياح عالمن جي آمد رست ٿيندي رهي آهي.

”ٿر“ جي وارياسي ويرانيءَ جو هڪ سبب سمنڊ جو هٽي وڃڻ آهي. جاٽل آثار قديمه ۾، ”نهٿو“، ”وڳهه ڪوٽ“، ”پاري نگر“، ”ويراواه“ ”رهموڪي بازار“، ”يوڏيسر“ ۽ ”پٽن“ بندر، تاريخ جاگرافيءَ جي حوالن ۾ اچي چڪا آهن. انهن کان علاوه، ”هميراڻو“ ”مراڻر“، ”سينگارڻو“ ”ڪڏي“، ”ڏوٿر“، ”وجوٽو“ ”دنگر“، ”ڪيرٿي“، ”کن ليهور“، ”بلهاري“، ”پاتال بندر“ ۽ اڃا به ڪي ٻيا، ٿر جا هنڌ ۽ ماڳ ڌيان طلب آهن. ”نهٿو“ کي ڳاڙهو پٿرو به چئجي ٿو. ”نبي سر“ (مني تعلقو) کان ڇهه ميل ڏکڻ طرف آثار موجود آهن.

ٿر جون پٽون ۽ انهن جا مالڪ به ناليرا آهن؛ لوڻڪي پٽ، ڪاري پٽ، ڪيل پٽ (وڏي ۽ وڏي پٽ) ۽ ٻيون بيشمار پٽون پنهنجي خاص نالن سان سڃاتيون وڃن ٿيون ۽ انهن جا مالڪ، جهڙوڪ ”مورلڪ“ (عمر - مارئيءَ جي قصي سان منسلڪ)، اٺ لڪ، اونڌيو لڪ (ننگر پارڪر - اسلام ڪوٽ رستي سان) ۽ ٻيا ڪيترا لڪ آمد رفت هيٺ آهن.

ٿري ۵ ٻوليون يا انهن جا مخصوص لهجا ڳالهائڻ ٿا؛ (۱) سنڌي ٻوليءَ جو ٿري لهجو، (۲) ”ڍاڻڪي“ ٻولي، جيڪا ”ڍاڻي“، يا ”ڍٽ“ واري علائقي جي ٻولي آهي. (۳) ”پارڪري“ ٻولي ”ننگر پارڪر“ جي علائقي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. (۴) ”مارواڙي“ ٻولي، اهي قبيلا ڳالهائڻ ٿا، جيڪي ”مارواڙ“ مان لڏي اچي ”ٿر“ واسي ٿيا آهن. انهن ۾ مينگهوڙ، ماهي، چارڻ ۽ پيل شامل آهن ۽ (۵) ”گجراتي“ ٻولي، جيڪا گجرات مان لڏي آيل، ڪولهي ۽ اهڙا ٻيا قبيلا ڳالهائڻ ٿا ۽ انهي کي ”ڳن راتي“ چون ٿا.

قديم زماني کي تاريخ جي دور سان ملائڻ لاءِ، ”ٿر“ جو رڻپٽ ۽ ڪير ٿر پهاڙي سلسلي جو ڪوهستان هڪ ڀل جو ڪردار ادا ڪري سگهن ٿا. دشت جي ويرانيءَ ۾ عجب رومانوي ماحول آهي، جيڪو سائنسي حقيقت پسندي کان بي نیاز آهي. ٿرتي جا ٻيا انيڪ رنگ ۽ روپ مهاساگر،

بلندترين پهاڙ ۽ قطبي چيڙا، سائنسي تحقيق اڳيان پنهنجا راز ظاهر ڪري چڪا آهن، ليڪن ”ٿر“ ۽ سندس نشان ”رج (سراب) جنهن تپش ۽ خشڪيءَ جي پيداوار آهن، اها آسانيءَ سان انسان جي ذهن اڳيان پنهنجا هٿيار ڦٽا نه ٿي ڪري، بلڪ انسان هار مڃي هتان هليو وڃي ٿو.

سند جو ڪوهستان (ڪاچو)

قراقرم پهاڙي سلسلي جي ڏکڻ ۾ کيرٿر پهاڙي سلسلو شروع ٿئي ٿو، جيڪو موجوده سنڌ جي مغربي سرحد آهي، اها قديم سرحد آهي، جيڪا ڏيڍ س (۱۵۰) ميلن تائين، اتر کان ڏکڻ ويندي، حب جي پهاڙن ۽ عربي سمنڊ جي ساحلي علائقي وٽ ختم ٿي ٿئي. هن پهاڙي سلسلي جي علائقي کي سنڌ جو ڪوهستان چئجي ٿو، جنهن جي ڪل پکيڙ ساڍا اٺ هزار (۸۵۰۰) چورس ميل آهي. سنڌ جي هن پهاڙي سرحد کي ” هالار “ به چئجي ٿو.

هالار، يا کيرٿر پهاڙي سلسلي جي اٽڪل وچ ڌاري، ” نئن گاج “ جو بنياد آهي، جنهن جا ٻه حصا آهن؛ مٿيون ۽ هيٺيون، اتي جبل ۾ هڪ ” چورلڪ “ آهي، جيڪو ناقابلِ عبور آهي. تاهم پاسن کان ٻيا لڪ به آهن، اتي کيرٿر جي اوچائي چار هزار (۴۰۰۰) فٽن کان مٿي آهي، اتان اٽڪل ٽي ۳ ميل هيٺ (ڏکڻ طرف)، شڪلوئي کنڊ ” نالي هڪ لڪ، پنج سو (۵۰۰) فٽ گهٽ اوچائيءَ ۾، ” گهوڙي جي هني جي شڪل وانگر “ آهي، جتان اٺن جو لنگهه آهي. کيرٿر پهاڙي سلسلي ۾ اهڙا ڏهه لڪ آهن، جتان اٺن جا قافلا، قديم زماني کان سنڌ ۾ داخل ٿيندا رهيا آهن.

کيرٿر پهاڙي سلسلي ۾ ٽي متوازي جبلن جون قطارون آهن، جن ۾ مشرقي قطار کي ” لڪيءَ جا جبل “ چئجي ٿو، جيڪي پنجاهه ۵۰ ميل طويل آهن سيوهڻ ۽ لڪيءَ جي وچ ۾، آمدرفت ” ڀڳي توڙهي “ لڪ وٽان ٿئي ٿي. لڪي جبلن جي اوچائي ڏيڍ کان ٻه هزار (۲۰۰۰ - ۱۵۰۰) فٽ آهي. سنڌ جي ڪوهستان ۾ کيرٿر جبل سڀني کان اوچو آهي، تنهن ڪري سڄي پهاڙي سلسلي تي ” کيرٿر “ نالو رکيو ويو آهي. هن سلسلي جي اترين

مصي ٽي ” اڇو جبل “ چئجي ٿو، ڇاڪاڻ ته جبل جي مٿي اچي آئي، انهيءَ جڙ سبب اهو ٿي سگهي ٿو ته هي جبل پوءِ ٺهيو آهي. سنڌ جا جبل، ” ترشري “ ارضياتي دور () ۾ ٺهيا؛ (لٽمبرڪ، سنڌ، جنرل انٽروڊڪشن، ص ۲۸). ارضيات جي ماهرن، ڪريٽيڪيورس دور () کان ايٿوسين دور () تائين، دنيا جي هن خطي جو هڪ عام خاڪو تيار ڪيو آهي، انهيءَ ۾ منڇر پهاري سلسلو تازو ترين آهي سنڌ جي ڪوهستان ۾ آباديءَ لائق زمين، پهاري تي به موجود آهي؛ مثال طور ” لاکاڻي “ ۽ ” دريارو “ جون چوٽيون، جن مان ” دريارو “ تي اٽڪل هڪ چورس ميل سڌي لائق آبادي زمين موجود آهي. ” دريارو جي مٿانهين پٽ “ جي لڳ ڏکڻ طرف، مشهور ” ڪٽي جي قبر “ واري چوٽي آهي، جيڪا سطح زمين کان ڇهه هزار اٺ س ستهتر فٽ بلند آهي، اڳتي، سنڌ - بلوچستان آمدرفت جو اترين ملڪ آهي، جنهن کي ” شاهه گودڙيو “ چئجي ٿو، ڇاڪاڻ ته اتي انهي بزرگ جي مزار ۽ مقبرو آهي.

” ڪيرٿر رينج ۾ ڪيرٿر ۽ لڪي جبلن کان علاوه، سليمان جبلن جو سلسلو آهي. ڪيرٿر کان اٽڪل ۱۲ ميلن جي مفاصلي تي اوڀر طرف ” پٽ جبل “ آهي، جنهن جي ڪير سان ” ننگ وادي “ جيڪا منڇر جي جبلن تي دنگ ڪري ٿي. واديءَ جي مٿين حصي کي اوڀر کان ” بدڙو “ جبل آهي، جيڪو اٽڪل ۲۴۰۰ (ٻه هزار چار سو) فٽ بلند آهي. اهو جبل اٽڪل ڏهه ميل اڳتي، ” دڙنگ “ لڪ ذريعي وڃي ڪيرٿر سان ملي ٿو ” بدڙو، جبل جي الڳ وادي آهي، جنهن کي ” ٻنڌڻي “ چئجي ٿو، ٻنهي وادين جون نهيون ” منڇر ڍنڍ “ ۾ چور ڪن ٿيون.

ڪيرٿر سلسلي ۾ ميهي ٽڪريون، گڙ ۽ دمبر پهاريون آهن. ميهي ۽ ڪير ٿر جبل جي وچان ” نئن باران “ جو پيٽ آهي اڳتي ” نئن ملير “ آهي. هن وادي جي اوڀر طرف ” ڊڳيرو “ جون پهاريون آهن. ڊڳيرو ۽ لڪي ٽڪريون پاڻ ۾ مليل آهن اتي هڪ جابلو لڪ ” پوکران “ کان ” رني ڪوٽ “ تائين موجود آهي. لڪي جبلن جي وچان اتي ” موهن نئن “ آهي، جيڪا ” نئن ڪاڇ “ وانگر آهي. ” باران وادي “ ڪمبو پهاريون ۾ گهڙيل آهي، جيڪو ۲۰

— ميل طويل ۽ اٽڪل ۲۳۰۰ (ٻه هزار ٽي سو) فٽ بلند آهن. انهن جا ”پڳانوڙها“ يا ڪٽيل پهاڙ ڪراچي — حيدرآباد سپر هاءِ وي ۽ نيشنل هاءِ وي سان سفر ڪندي نظر اچن ٿا. انهيءَ پهاڙي سلسلي جو مغربي حصو ”حب وادي“ سان لاڳو آهي. انهيءَ ۾ ”مول“ ۽ ”مهاڙ“ جا مٿاهان پٽ آهن، جيڪي ڪافي ميلن ۾ پکڙيل آهن ۽ آسپاس جي علائقي کان اٽڪل هڪ هزار فٽ مٿانهان آهن. مهاڙ جبل ۱۵۰۰ فٽ اوچو آهي جيڪو ٻنهي مٿاهن پٽن جي وچان لنگهي، ”حب وادي“ ۾ دنگ ڪري ٿو. مول جبل ۲۰۰۰ فٽ بلند آهي، اتان ”مول نئن“ هيٺ هلي. اچي ”ڪڏيجي ڍنڍ“ ۾ پوي ٿي. ٻنهي نئن جو پاڻي گڏجي، اچي ”ملير نئن“ ۾ پوي ٿو، جيڪا گزري نار (خليج) جي ذريعي، عربي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي. نئن کان علاوه هن علائقي ۾ ڪجهه دائمي وهندڙ ڍنڍون آهن، جيڪي قديمي آهن: ڪينجهر، ڪلري، سونهري ۽ هاليجي جديد سنڌ جون مشهور ڍنڍون آهن. سنڌ جي ڪوهستان ۾ گندرف گڏيل پاڻيءَ جا قدرتي چشما آهن؛ لڪيءَ جا چشما، تونگ، ننگ، ۽ غازي شاهه جا چشما ”پير لاکو“ ”واڳو در“ (گهارو نار جي منهن وٽ) ۽ ”منگهو پير جا چشما به ڪافي مشهور آهن. ڪوهستان جي ڪڪ پکيڙ ست هزار چورس ميل آهي. انهيءَ ۾ لائق آبادي زمين ٻه هزار ايڪڙن کڻا مٽي نه آهي، تنهن ڪري گذران جو ذريعو، پوکي راهيءَ کان وڌيڪ ماهيگيريءَ تي آهي. انهي سان گڏ ريڻ بڪرين، اٺن جي افزائش ۽ انهن جي ان ۽ ڦاس پيدائش جو ذريعو آهي. جند، دانگيون، ٿوبيون ۽ ٻيون پٿر جون ٺاهيل شيون ۽ جبل جي پيداوار اڱر، ڪوئلو، ماکي ۽ جڙيون ٻوٽيون قديم زماني کان ڪوهستان جي معيشت ۾ مددگار رهيون آهن.

مغربي ڪوهستاني سرحد کان علاوه، اندروني سنڌ به ڪجهه پهاڙيون موجود آهن. ”ٿر“ ۾ ”ڪارونجهر جبل“ (ننگر پارڪروٽ) ٻارنهن س (۱۲۰۰) فٽ بلند آهي، جتان ڪڇ جو رٿيت پٿرو نظر اچي ٿو. هي جبل، اراولي ٽڪرين ۽ راجستان جي پهاڙي سلسلي سان تعلق رکي ٿو. ٻيو پهاڙي سلسلو اتر سنڌ ۾ سکر کان ٽي ميل اتر، اولهه طرف شروع ٿي، روهڙيءَ جي ڏکڻ طرف اٽڪل چاليهه ميل طويل آهي. هن سلسلي جي وڏ ۾ وڏ

ويڪر اٽڪل ۱۵ ميل طويل آهي. هن سلسلي جي وڌ ۾ وڌ ويڪر اٽڪل ۱۵ ميل آهي، جنهن اندر بلوچ بلوچ ۽ ٻيا ڪوهستاني قبيلا آباد آهن هتي، پٿر جي دور جا ڪارخانہ دريافت ڪيا ويا آهن. حيدرآباد جو شهر جنهن ٽڪري تي اڏيل آهي ۽ انهيءَ جي ڏکڻ ۾ جيڪو ”گنجو ٽڪر“ موجود آهي، اهي روهڙي ٽڪرين سان مشابهت رکن ٿا. ”نئي“ جي قريب، مڪلي ٽڪريون ”تاريخي اهميت رکن ٿيون. مڪ مڪلي ٽڪري، جنهن تي دنيا جو وسيع ترين قبرستان موجود آهي، انهيءَ جي چارڻ ۾، ”پيرينو“ جي ٽڪري، ابن شاهه جو ٽڪر ۽ هيٺ جهرڪ شهر کان اٽڪل ۲ ميل سنڌوندي جي پيٽ ۾، ”ٻڌ جو ٽڪر“ شامل آهن.

سنڌ جي سرحدي جبلن جي ٻي طرح ورڇ مطابق ڪيرٿر، يا هالار پهاڙي سلسلي ۾ ڪرو جبل، ڪيرٿر ۽ ٻي جبل شامل ڪيا وڃن ٿا. ڪرو جبل جي هڪ شاخ لاڙڪاڻي ضلعي ۾ واقع آهي، جنهن کي ”ڏاڙهيالو جبل“ چئجي ٿو. ”ڪتي جي قبر واري چوٽي انهي جبل جي آهي.

ڪوهستان ۾ آباد قبيلا:

قديم ڏينڊن دوران ۽ درياھي ڦاٽن تي آباد قبيلن جهڙوڪ ”چٽا“ ۽ ”گاڻينچا“ وغيره کان علاوه ڪوهستان ۾ آباد قبيلا، بلوچستان، مڪران ۽ قلات جي بلوچ ۽ براهوي (بروهي) قبلن سان نسلي تعلق رکن ٿا. سيوهڻ ڪوٽڙي ۽ ڪراچي سان لاڳاپيل ڪوهستان ۾ خاص قبيلا نومڙي ۽ برفت ۽ جوکيه آهن، جيڪي لئمبرڪ جي تحقيق مطابق راجپوت نسل سان تعلق رکن ٿا. (سنڌ، ۱ جنرل انٽروڊڪشن ص ۲۱۷) اهي سنڌ کان وڌيڪ لسٻيلي سان تعلق ۾ رهيا آهن. ۱۷ - هين صدي عيسوي ۾ مختصر عرصي لاءِ نومڙين لسٻيلي تي راج ڪيو. (- ايضاً -) جهرڪ کان حب نديءَ جي ڪناري تائين نومڙين جون تراشيل پٿر جون خمدار قبرون سندن راجپوت روايت جي نشاندهي ڪن ٿيون. ”ٿر جي هندو سوڍا راجپوت اڪثريت جي برعڪس نومڙي ۽ جوکيا قبائلي سڀ مسلمان آهن.

بلوچ قبيلن ۾، ”گبول“، ”کوسا“ ڪرمتي (ڪلمتي) اڪثريتي

قبیلا آهن. انهن کان علاوه، کيتر سلسلي جي جبلن کان سنڌو نديءَ جي معربي ڪنار تائين، رند، دومڪي، جڪراڻي، لغاري، لاشاري، چانڊيا، ڪورائي، جتوئي، بڙدي، جمالي، عمرائي، بگٽي، مري، مزاری، جت بلوچ ۽ مڪرائي بلوچ آباد آهن.

براهوي، يا بروهي قبیلا، خاص بن نالن سان سڏجن ٿا. سراوان ۽ جهلوان، بلوچن وانگر بروهين جون پڻ متعدد نڪون يا پاڙا آهن.

سنڌ جي موجوده نسلن ۾ ”بلوچ“ يا ”بروح“ فلا ڪافي اهم آهن، چوڏهين صدي عيسوي ۾ هي قبیلا سنڌ ۽ ملحق علائقن ۾ ظاهر ٿيا. ۱۳۲۶ع ۾ سلطان محمد تغلق طرفان ”بکر“ ۾ مقرر ڪيل نواب ”حسرو خان“ بغاوت ڪئي ۽ ”بلوچن“ جو لشڪر تيار ڪيو. صدي جي آخر ۾ سومرن سردارن خلاف راجپوت سوين ۽ ڪڇي جاڙيجن جي مدد ۾ به ”بلوچ“ قبیلا شامل هئا. هي قبیلا نيم خانہ بدوش مالوند هئا جيڪي ”شام“ کان اوڀر طرف ضرورت مطابق لڏ پلاڻ ڪندي هتي پهتا هئا. تشدد جا عادي هئا تنهن ڪري هر ملڪ مان تڙيا، سڙائون کائيندا يا سزا جي خوف کان پڇندا پئي رهيا، آخر ڪافي عرصو وڏي تعداد ۾ سيستان ۾ نڪاڻو ڪيائون جتان سنڌو ماڻري ۾ آخري هجرت ڪري آباد ٿي ويا، انهن مان ڪافي تعداد ”ڪڇي“ ۾ آباد ٿيو، جتان اتر طرف دیر جات (ديرو غازي خان ۽ ديرو اسماعيل خان) ۽ ڏکڻ طرف ”سيوهڻ“ ۽ ان جي پريان علائقن ڏانهن وڌيا. ”سبي“ ۾ سمن جي لشڪر سان گڏ ارغونن جي حملي جو مقابلو ڪيائون. جڏهن ارغونن سنڌ تي قبضو ڪيو ته بلوچن کي مصيبت سمجهي سندن قتل عام جي ڪوشش ڪيائون (۱۵۲۱ع) ۱۵۲۳ع ۾ شاه حسن ارغون ”سبي“ ۾ ”رندن“ ۽ ٻين بلوچ قبيلن کي سيڪٽ ڏيڻ لاءِ مٿن ڪامياب حملو ڪيو (مرزا قليچ بيگ ”هستري آف سنڌ“ جلد ۲ صص ۶۱۷۰) ۱۶ صدي عيسوي ۾ ملتان جي جت لانگاه حاکم (سلطان حسين لانگاه؟) فوجي خدمت لاءِ بلوچن کي ديره جات ۾ جاگيرون ڏئي آباد ڪيو (ريورٽي ”مهران آف سنڌ“ صص ۲۵۹ - ۲۵۸) ڪلهوڙن جي دور ۱۷۰۱ع کان بلوچن باقاعده سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪئي، ڳوٺ ٻڌا، وڏيون جاگيرداريون ۽ زمينداريون ٺاهيون ۽ ان وقت کان

ڪلمتي:

ڪلمتي (ڪرامتي) سنڌ ۾ سياسي افراتفري ۽ عباسي خلافت جي ڪمزوري جو فائدو وٺي هتي ” مهاڻن “ جي ماڳن تي قابض ٿيا. ” مڪران “ جا ۳ مهاڻا قبيلو: وگيره، ڌاريا ۽ مندر، بحري ڌاڙيل، سورت کان ايراني نار تائين ڪاروايون ڪندا هئا. دوارڪا جو بندر، ڪلمتين جي سرسي ۽ قبضو هيٺ هو. ڪلمتي دور جا آثار ۽ پٿر جو ننڍو قلعو ” گوادر “ جي آسپاس موجود آهن.

۱۵ صدي عيسوي جي اختتام وقت ڪلمتي ” لسبيلي “ ۾ داخل ٿي چڪا هئاليڪن مقامي قبيلن سندن مقابلو ڪيو ۽ کين شڪست ڏني. هنن ڪمڪ گهراڻي ۽ حب ندي جي وادي ۾ گڏ ٿي مقامي قبيلن کان سخت انتقام ورتائون. ۱۶۲۰ع ۾ ڏڪار پيسو. هو اتان لڏي حب ۽ سنڌو نديءَ جي دواڻي ۾ اچي رهيا. - اڳ اتي آريجا آباد هئا جن مقابلو ڪيو، واڳون ڍر وٽ شڪست کاڌائون ۽ ساڪرو طرف ڌڪجي ويا. پوءِ، ڪلمتين ملير جي ماڻهي تي قبضو ڪيو.

ڌاريجا ۽ ننگمڙا (مهاڻا) مغل دور تائين پنهنجي آزادي خاطر ويڙهندا رهيا. آخر ڌاڙيل ٿي ويا. تجارتي قافلا لهڙي کان نٽ تائين ڦريا رهيا. اورنگزيب ڪلمتي قبيلي کان سندن مقابلي جو ڪم ورتو. هو مقامي طرح ” ڪلمتي “ سڏبا هئا. مغل سرڪار جون سرحدي چوڪيون قائم ڪيون ويون، جن ۾ ڪلمتين کي ڀرتي ڪيو ويو، هو جانباز جنگجو هئا ۽ جلد امن امان جي صورتحال درست ٿي وئي ۽ ” ڪلمتي “ قبيلي کي ۹۶۰۰ روپيه ساليانه مدد معاش ۽ ساڪره جي جاگير سان گڏتجارت جي نگراني سونپي وئي. ڪلهوڙن جي دور ۾ ڪلمتين جي جاگيداري نٽي تائين قائم ٿي وئي. جڏهن قلات جي خان جو پاءُ ڪلهوڙن جي سپاهين هٿان قتل ٿيو تڏهن ” ڪراچي “ جو علائقو تاوان طور قلات رياست کي مليو جتي قلاتين حفاظتي دستو مقرر ڪيو جنهن ۾ ” ڪلمتي “ ڀرتي ڪيا ويا. ۱۸۹۲ع ۾ ۱۸۰۰۰ بلوچ

سپاهين ڦلاتين کان ڪراچيءَ جو قبضو ڇڏايو.

جوكيا ۽ جاڙيجا:

سمندر ڳپتا جي الهه آباد واري ٿنڀي تي هيٺين شاهي خاندانن جا نالا اڪريل آهن: مالوه، ارجنايان، ياديه، مدرাকা، ايرا، پراجونا، سناڪانیکا، ڪاڪا، ڪارا پاریکا، (” وادي ليار “ ۷۵). انهن ۾ ياديه (جنهن جو مطلب شايد ڀڏ يا جنگ وارا يا جنگجو هجي) سنڌ ۽ ڪڇ ۾ جاڙيجا سڏجن ٿا ۽ ڪاڪا اڄ به ساڳئي نالي سان سنڌ ۾ موجود آهن. جاڙيجن (ياديه) اسلام قبول ڪرڻ بعد سنڌو ندي جي ڪناري سان بهاولپور ۽ ملتان تائين واڌ ڪئي.

ملير جي جوکين جو چڱو مڙس ” ڄام جوکيو “ سڏجي ٿو. هنن لاءِ عام خيال آهي ته راجپوت نسل مان آهن. قديم زماني ۾ ڦلات جي جبلن ۾ ” شاهه بلاول “ جي ڏکڻ طرف ” ڪنگور “ نالي هڪ هنڌ رهندا هئا، جتان پنج سؤ سال اڳ (۱۶ صدي عيسوي ۾) حب وادي ۽ حب - ملير دواڻي ۾ اچي رهيا. ملير جي وادي ۾ ڪلمتين جو قبضو هو. انهن سان جنگيون جوتياڻون ۽ کين ميرپور ساڪرو طرف ڌڪي ڇڏيائون. حب ندي جي وادي ۾ نومڙيا (نومردي) آباد هئا. انهن کي اتر ۾ ڪوهستان ڏانهن ڀڄائي ڪڍيائون. اهڙي طرح ” ڪراچي “ کان ” گهاري “ تائين سمورو علائقو جوکين جي قبضي هيٺ آيو. انهيءَ علائقي کي ” ڪڪرالو “ چوندا هئا. (وادي ليار ص ۷۶) جوکين جي ڄام ” مريد “ جو ننڍو ڀاءُ ” ڄام بجار “ ڪلهوڙا دور جو اهم فوجي ڪردار آهي ۽ خود ڄام مريد جي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي مقابلي ۾ جوانمردي ۽ حڪمت عملي ساراهڻ جوڳي آهي جنهن ڪري ” ڪڪرالي “ تي جوکين جي خودمختياري قائم رهي ۽ ميرن جي حڪومت تائين نومڙيا ۽ ڪلمتي واپس هن علائقي ۾ اچي نه سگهيا. جڏهن ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي ان وقت جوکين جو ڄام ” مهر علي “ سيٺ ناٿومل جو اهم حليف هو، جنهن جي مدد سان انگريز فوج کي بار برادري ۾ مدد ملي (ايضا ص ۷۷) تنهن ڪري انگريز

سرڪار نه صرف جوکين جون جاگيرون بحال رکيون پر کين ڪراچي ۽ ٺٽي جي وچ ۾ هلندڙ واپار تي محصول وصول ڪرڻ جو پروانو ڏنو. بعد ۾ انهي راهداري محصول عائد ڪرڻ جو اختيار واپس وٺي کين ۸ هزار بيگ زمين معاوضي طور ڏني وئي جيڪا گرڪن، (منچر ڍنڍ) گرڪا (؟) ۾ هئي. بعد ۾ جوکين کي ٻه ٻيون جاگيرون ڏنيون ويون، جيڪي گهوڙاپاري ضلع ٺٽي ۽ پيٽو ضلع حيدرآباد ۾ واقع هيون (ايضا).

نواب ڄام مريد خان ۱۶۸۷ع ۾ ٺٽي جو مغل نواب مقرر ٿيو ۽ ٻن سالن بعد هٽايو ويو. هو هڪ راجپوت شيخ (نومسلم) هو، جو پاڻ سان هڪ هزار نوڪر ڇاڪر ۽ راجپوت قبيلي جا جنگجو افراد وٺي آيو هو. معزولي بعد کين ٺٽو خالي ڪرڻ جو حڪم مليو ته هو ”ڪلان ڪوٽ“ جي ڀر ۾ قلعي ۾ وڃي رهيا. اتي هنن ٺٽي جي سيرانين سادات سان مريدي خادمي جو رستو قائم ڪيو. (- ايضا - ص ۷۷)

ڪاڪو پيرومل لکيٿو ته ”ڪڇ ڀڄ جا جيڪي جاڙيجا حاڪم آهن، سي جاڙي واري لاکي جو اولاد آهن جو ننگر ٺٽي جي سمن راجپوتن مان هو. گرنارڪوٽ جو حاڪم راءِ ڌياچ سنڌ جي چوڙا (چاوڙا) سما راجپوتن مان هو. ڪيترو وقت اهي پاسا راجپوتانا سميت سنڌ سان لاڳو هئا. (قديم سنڌ ص ۲۸).

سنڌو ماڻھو جي قديم سياسي تاريخ:

سليوڪس جي شامي شهنشاهيت ۽ سندس نانيءَ چندر گپت موريا جي هندستاني مهاراجائي تاريخي عمل هيٺ زوال پذير ٿيون؛ شام اندر ”پارٿيا“ ۽ سنڌو ماڻھو جي اتر اولهه ۾ ”بخطر“ جا يوناني حاڪم خودمختار ٿيا ۽ موريا گهراڻي جي هندستاني شهنشاهيت جي زوال بعد سياسي عدم استحڪام يونانين کي ٻيهر هند - سنڌ تي حملي آور ٿيڻ جي ترغيب ڏني. پهريائين پنجاب جي شاداب علائقي تي حملو ٿيو، آخرڪار بختر جي بادشاهه ”ڊيميٽريوس پٽ يوٿي ڊيموس“ افغانستان، پنجاب ۽ سنڌ جي ڪافي علائقي تي قابض ٿي ويو ۽ مفتوح علائقي ۾ شهر اڏائي انهن

تي پنهنجو ۽ پنهنجي پيءُ جو نالو رکيائين. سندس پونيرن مان ” مينندر“ پنجاب ۾ شاکل (سيالڪوٽ) جي علائقي تي وڏي شان شوڪت سان راج ڪندو هو ۽ شهر تي سندس وڏي ڏاڏي ” يوٿي ڊيموس“ جي نالي پويان ” يوٿي ميڊيا“ يا ” يوٿيڊيميا“ نالو رکيل هو. (ائڊوانسڊ ص ۱۱۱) سندس سڪا ” باجوڙ ايجنسي“ ۾ مليا آهن، جيڪي سندس تخت نشينيءَ جي پنجين سال جا آهن. هن ” بياس“ ندي جي ٻي ڀر علائقن تي به قبضو ڪيو. ٻيو بخطري يوناني بادشاهه، ” انٽيالڪيڊس“، راولپنڊي جي ڀرسان ”گندارا“ جي شهر ”تڪسيلا“ ۾ راج ڪندو هو. مقامي ماڻهن جي تهذيب ۽ مذهب کان بخطر جا يوناني غاصب حڪمران ايتري حد تائين متاثر ٿيا جو انهن مان ڪنهن ”وشنوپنٽ“ ۽ ڪن ” ٻڌمت“ اختيار ڪئي.

بخطر بئڪٽريا (Bactria) گهڻي ڀاڱي موجوده بلخ (افغانستان ۾ مزار شريف جي قريب علائقي) تي مشتمل، ”هندوڪش“ پهاڙن ۽ آمون درياهه جي وادي ۾ هڪ قديم بادشاهيت قائم ڪئي. روايتي طور تي هي علائقو زرتشتي مذهب جو گڙھ هو. هي بادشاهيت تاريخ ۾ تڏهن نروار ٿي جڏهن اٽڪل سن ۵۴۰ ق - م ۾ ايراني شهنشاهه سائرس اعظم ان تي قبضو ڪيو، بعد ۾ اٽڪل سن ۳۲۶ ق - م ۾ سڪندر اعظم مقدوني - يوناني هي علائقو فتح ڪيو. سيليوڪس جي شامي شهنشاهيت هيٺ هتي يوناني طرز جي عمارت سازي ٿي ۽ شهر اڏيا ويا. ” يوناني“ سرڪاري زبان قرار ڏني وئي. اٽڪل ۲۵۰ ق - م ڌاري بخطر جي يوناني سترپ (حاڪم) ”ڊيوڊوٽس“ بغاوت ڪري هڪ خود مختيار يوناني بخطري حڪومت قائم ڪئي جيڪا سندس پونيرن سنڀالي. ” يوٿي ڊيموس“ انهيءَ ۾ اوڀر پرشيا (ايران) جي ڪافي علائقي جو اضافو ڪيو ۽ سندس پٽ ” ڊيميٽريوس“ ”ارڪوشيا“ کان ” سنڌو نديءَ“ تائين علائقو فتح ڪري ان ۾ شامل ڪيو. بخطري يونانين جي حڪومت سوگديانه کان سنڪيانگ جي سرحد تي فرغانه تائين قائم هئي. هن امير حڪومت کي ” هڪ هزار شهرن جي شهنشاهيت“ سڏيو ويندو هو، ليڪن اها جتادار ثابت نه ٿي ڇاڪاڻ ته ضرورت کان مٿي دولت ۽ اقتدار تاريخ جي هر دور ۾ ڪمزوري جو باعث بڻيو آهي، جيئن روم ۾ شهنشاهيت زوال پذير ٿي، تيئن عيش پوستي ۱۱

باهمي رقابت بخطر جي يوناني شاهي خاندان کي ان حد تائين ڪمزور ڪري ڇڏيو جو، جڏهن اٽڪل سن ۱۲۰ ق - م ۾ يو - جي (ڪشان) قبيلي مٿن حملو ڪيو ته ان جي ست سھو نہ سگھيا ۽ ” بخطر “ جو متمدن علائقو راجا ڪنشڪ جي انڊو - سٿين (سنڌو سٿين) شهنشاهيت جو حصو بڻجي ويو. انهي تاريخي عمل مان يونان جي فن ۽ ادب جو هند - سنڌ ۾ اچڻ

ٿيو. ” بخطر “ جي علائقي ۾ آثار قديمه جي ماهرن طرفان تمام گھٽ تحقيق ڪئي وئي آهي، تاهم بخطر جي يوناني دور جا سڪا ” افغانستان “ ۽ هند - سنڌ ۾ لڌا ويا آهن. (ايڇ - جي رالنسن، ” بئڪٽريا “ د هسٽري آف افرگائن ايمپائر (۱۹۱۲ع)، ڊبليو ڊبليو ٽارن، د گريڪس ان بئڪٽريا ائنڊ انڊيا “ (۱۹۲۸ع)، چئمبرس انسائيڪلوپيڊيا (۱۹۶۹ع) ج ۲ ص ۴۴).
گندارا تهذيب (۶۰۰ ع - ۶۰۰ ق - م) فن - نيسا ۾ سنڌي - يوناني ام - مزاج جو اعليٰ نمونو آهي، جيڪو اڪثر - لمن جي راءِ ۾ پوءِ جي د - نبي ۽ ڏور اوڀر جي ملڪن جي فني ترقيءَ جو بنياد بڻيو. مجمدار، ريچوڌري ۽ دتا جيتوڻيڪ گندارا فن جا معترف آهن، تاهم انهيءَ کي هندستان ۽ ڏور اوڀر جي فني ترقي جو بنياد ڄاڻائڻ کي وڌاءُ سمجهن ٿا. (ائن ائڊوانسڊ هسٽري آف انڊيا (۱۹۶۷ع) ص ۲۲۷).

” ڪشان “ (يو جي) يونانين جي اولھ ايشيائي بادشاهت ” بخطر “ جا وارث بڻيا. آخري يوناني بادشاهه جو نالو هرمايوس هو، جنهن پارٿين (پهلوا) ۽ ڪشان قبيلن کي هندوڪش پھاڙ جي ڏکڻ ۾ قبضو ڪرڻ ڏٺو. باھريان حملي آور جن سنڌو ماٿري ۾ يونانين جي اقتدار جو خاتمو آندو خاص ٽن قبيلن سان واسطو رکندڙ هئا: سڪا (سٿين) پهلوا (پارٿين) ۽ ڪشان (يو جي). ” سڪا “ قبائل کي ” ڪشان “ قبيلي سندن اصل وطن وچ ايشيا مان بيدخل ڪيو هو ۽ هو ڏکڻ طرف هجرت ڪرڻ تي مجبور ٿيا. چيني شواهد مطابق سڪا (سٿين) قبيلي جي بادشاهه ” ڪي - پن “ (ڪابل ندي جي اترين ڪنهن مدي ندي تي هڪ شهر) ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. اٽڪل روه پهرين عيسوي صدي ۾ موجوده ” سيستان “ کي ” سڪا آستان “ جي نالي سان سڏيو ويندو هو ۽ سڪا قبائل سموري ڏکڻ افغانستان تي قابض هئا جتان بتدريج هنن ” سنڌو ماٿري “ ۽

”مغربي هندستان“ کي پنهنجي قبضي هيٺ آندو، جنهن کي يوناني ملاحن، جاگرافيدانن ۽ تاريخ نويسن ملائي ”سٿيا“ سڏيو آهي.

پهرين صدي عيسويءَ ۾ ”سٿيا“ جو ڪجهه علائقو ”پهلوا“ (پارٿين) جي قبضي هيٺ آيو. انهن ۾ هڪ اوائلي بادشاهه ”موٽا“ يا ”موگا“ هو جنهن جي تعبيداري هيٺ ”ٽڪسيلا“ جي نزديڪ ”چڪشا“ سترپ (حاڪم) راج ڪندا هئا. ”موٽا“ يا ”موگا“ کانپوءِ ايزيز پهريون ۽ ٻيو ۽ ٻيا ڪيترا پهلوا. سڪا بادشاهه ٿي گذريا جن جا سڪا ۽ اڪيرون منظر عام تي اچي چڪيون آهن. هنن جي هٿ هيٺ ڪيترائي صوبا هئا جن جا حاڪم ”سترب“ (Satrap / Kshatrapa) سڏيا ويندا هئا. انهن مان ڪي ”مهاسترب“ (گورنر جنرل) هئا. سندن صوبا يا سترپيون هن ريت هيون: افغانستان ۾ ”گوريند“ ۽ ”پنجشير“ ندين جي سنگم سان ملحق علائقو، ٻيو مغربي پنجاب ۾ ”ٽڪسيلا“ جو علائقو، ٽيون جمناوادي ۾ ”مٿرا“ جو علائقو، چوٿون دکن هندستان جو مٿيون حصو ۽ پنجون ”مالو“ ۾ اڄين شهر جو علائقو. (اٿڊوانسڊ ص ۱۱۳).

”اڄين“ جي ”سترين“ جي خاندان مان ”ردردامن“ ۱۵ سال (۱۵۰ - ۱۳۰ ع تائين) راج ڪيو. هنکي قديم هندستان جي عظيم ترين سڪا (سٿين) حڪمران ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. سندس درباري شاعر جي بيان مطابق ”ردر دامن سڪا“ جو راج دکن ۾ ڪونڪان (دکن ڪاٺياواڙ) کان سنڌ ”اتر“ ۾ ”مارواڙ“ تائين پکڙيل هو. (ص ۱۱۲) ردردامن جي پونيرون ٻوٽو ڪونه هاريو ۽ راج آهستي آهستي ”آپيرا“ (اٻڙا) سردارن جي هٿ هيٺ اچي ويو. ۴ صدي عيسوي ۾ گپتا گهراڻي گنگاواڙي ۽ ۾ شهنشاهيت قائم ڪئي ۽ سمدر گپت ۽ چندر گپت ثاني جي لشڪرن ”مالوا“ ۽ ”ڪاٺياواڙ“ جي سڪا ۽ آپيرا قبيلن کي نيست و نابود ڪري ڇڏيو.

”ڪشان“ (يو - چي) وچ ايشيا جا خانہ بدوش قبائل هئا. اٽڪل ۱۶۵ ق - ۾ ڌاري اهي پنهنجي اصل وطن چين جي سرحدي علائقي مان بيدخل ڪيا ويا هئا جن اچي وچ ايشيا ۾ آمون درياھ جي وادي ۾ پنهنجي آبادي قائم ڪئي ۽ اتي پنهنجي مکيه حڪومت قائم ڪيائون. سن ۹۲ ع

کان اڳ انهن جي پنجن رياستن هڪ متحد قيادت قائم ڪئي جنهن جو سربراهه ” ڪيو - تسيو - ڪيئيو “ هو . جنهن کي ڪجل ڪاس يا ڪنڊايسس اول جي مختلف نالن سان ڄاڻايو ويو آهي. (ص ۱۱۲). ان وقت ”پهلوا“ قبائل ۾ باهمي رساڪشي ۽ خانہ جنگي جاري هئي، جنهن جو فائدو وٺي، ڪشان بادشاهه ” ڪڊفائيسس “ ڪابل تي حملو ڪيو ۽ پهلوا (پارٿين) جي ” ڪن پن “ حڪومت جو خاتمو آندو. سندس نامي جا لڌل سڪا ڏيکارن ٿا ته هن ۵۰ع ڌاري اهو ڪارنامو سرانجام ڪيو. (ايضاً ص ۱۱۴). سڪن مطابق سندس جانشين جو نالو ” بين ڪائوچين “ يا ويم (پيم) ڪڊفائيسس پيو هو. چيني واقع نگارن ڏيکاريو آهي ته هن اندرون بر صغير ۾ (سنڌو ماٿري ۾) پيشقدمي ڪئي ۽ اتي پنهنجو ” سترپ “ مقرر ڪيو. سنڌو ماٿري جي تهذيب کان متاثر ٿي هن ڪشان شهنشاهه شو پنٿ ۾ شموليت اختيار ڪئي ۽ پنهنجي سڪن تي نالو ” مهيشور “ اڪرايائين. سندس عمدا سونا سڪا سندس حڪومت جي شاهوڪاريءَ جي علامت آهن. هن بادشاهه جي دور ۾ يا سندس جانشين ڪشان شهنشاهه مهاراجا ڪنشڪ جي طرفان روم جي شهنشاهه ” تريجن “ (۱۱۷ - ۹۸ع) جي دربار ۾ سفارت قائم ڪئي وئي، جنهن مان تجارتي ۽ سياسي ضرورتن جي نشاندهي ٿئي ٿي. (ص ۱۱۴).

ڪنشڪ اول (غالباً ۱۰۱ - ۷۸ع) ڪشان شاهي خاندان جو عظيم حڪمران ٿي گذريو آهي. برٽش ميوزم ۾ سندس هڪ سهڻو سونو سڪو محفوظ ڪيل آهي. چيني سياح هيون تسنگ Hieun Tsang جي ڏنل احوال مطابق، جنهن عظيم ڪشان شهنشاهيت تي ڪنشڪ اول راج ڪندو هو، ان جو تخت گاهه پر شپور Purushapura (پشاور) شهر هو. انهي وسيع شهنشاهيت جون حدون گندارا ۽ سيو ويهر (Sue Vihar) يعني سنڌو ماٿري جي علائقن کان ” اٿوڌ “ ۽ ” بنارس “ جي هندستاني علائقن تائين قائم هيون. ڪجهه ” ڪشمير “ کي ان ۾ شامل ڪن ٿا ۽ ڪي ٻيا عالم ” ساڪيت “ ۽ ” پاٽليپتر “ جي راجائن سان مهاراجا ڪنشڪ جي محاذآرائي ڏيکارن ٿا. چيني سياح ” هيون تسنگ “ چين جي شهنشاهيت سان سندس ٽڪر ڪاٺ ۽ اوڀر ترڪستان ۾ سندس اوائل ڪاميابين جو

ذڪر ڪيو آهي . ليڪن هن مشهور حڪمران صرف لڙائي جي ميدانن ۾ پاڻ
ڪونه ملهائيو پر سنگتراشي جا اهي يادگار ڇڏي ويو آهي، جيڪي جديد
دور ۾ پڻ املهه ۽ حفاظت جي لائق سمجهيا وڃن ٿا.

تازو افغانستان جي طالبان انتظاميه جي طرفان مهاتما گوتم ٻڌ جي ٻن
پٿر جي ديوهيڪل مجسمن کي ٽوڙي بت سڪني جي غزنوي روايت کي
ورجايو ويو آهي. سڄي دنيا جي علمي ادبي ۽ ٻڌ مذهب جي حلقن ۾
بيحد رنج ۽ افسوس جو اظهار ڪيو ويو آهي، ۽ اقوام متحده پاران انهي
اقدام جي سخت مذمت ڪئي وئي آهي، ۽ دنيا جو توجه آثار قديمه جي
حفاظت طرف هڪ دفعو وري مبذول ٿيو آهي.

”پشاور“ شهر ۾ ”چيتيا“ (Chaitya) جو يادگار ۽ خود سندس
قدآور پٿر جي تراشيل مجسمه دنيا جي آثار قديمه جا شاهڪار آهن. هن
”شاکيه مني“ نالي مذهب جي پشت پناهي ڪئي ۽ ٻڌ ڌرم جي پستڪن
۾ سندس نالو انهيءَ حڪمران جي حيثيت ۾ ورتو وڃي ٿو جنهن ٻڌ مهاسيا
منعقد ڪئي جنهن ۾ ٻڌ مت جي ڌرم شاسترن تي غور و خوض ڪيو ويو
۽ انهن تي ٽپٿيون تيار ڪيون ويون. سندس اڪيرون ۽ سڪا سندس ٻڌ
ڌرم سان لڳاڙ جا شاهد آهن. سندس درٻار ۾ عالم ۽ اديب حاضر هوندا
هئا، سڀني کان وڌيڪ مشهور شايد اشو گهوش (Asvaghosha) آهي
جنهن ”ٻڌ چریت“ نالي پستڪ لکيو. هو فلاسفر شاعر ۽ ناٽڪ نويس هو.
(اٽلوانسڊ ص ۱۱۵)

ڪنشڪ اول ۲۲ سال راج ڪيو (غالباً ۱۰۱ -- ۷۸ ع) ڪانئس
پوءِ واسشڪ (Vasishka) جو نالو اچي ٿو جنهن ٿورو وقت حڪومت
ڪئي ۽ هوشڪ (Huvishka) راج سنڀاليو، سندس حڪمراني جا
ڪجهه شواهد ”ڪابل“ جي اولهه طرف ”وردڪ“ جي مقام وٽ لڌا ويا
آهن جن مان معلوم ٿئي ٿو ته ”مٿرا“ ۽ ”ڪشان“ اقتدار جو هڪ عظيم
مرڪز هو. جهڙي طرح مهاراجا ”ڪنشڪ“ پشاور کي شاندار عمارتن ۽
يادگارن سان سينگارڻو هو تهڙي طرح هوشڪ جا يادگار ”مٿرا“ جو شان
هئا. آخري وڏو ڪشان حڪمران ”واسديو“ (اول) هو جنهن جي يادگارن
مان گهڻا ”مٿرا“ جي آسپاس لڌا ويا آهن. سندس سڪن تي ”شوديوٽا“

جي مورتی اکريل آهي. " سنڌو ماڻھو " مان " ڪشان " اقتدار جو خاتمو ايران جي ساساني شهنشاهيت جي پيشقدمي سبب ٿيو. جمناندي جي وادي ۾ " ناگا " قبائل اقتدار حاصل ڪيو، جن کي اٽڪل ۲۵۰ ع کانپوءِ " گپتا " مهاراجائن پنهنجي شهنشاهي (حڪومت) هيٺ آندو ۽ آخري " ڪشان " راج به انهن هميشه لاءِ ختم ڪري ڇڏيو. (ائڊوانسڊ ص ۱۱۶).

ڪوفي خط ۾ لکيل هڪ عبارت مطابق " گندارا، پنجاب ۽ سنڌ دارا جي حڪومت هيٺ هئا ". دارا اول کان پوءِ سندس فرزند ارتازرڪس (Artaxerxes) تخت نشين ٿيو. سندس ذاتي معالج سٽيسس (Ctesias) ۲۲ جلدن ۾ پرشيا (ايران ۽ ايشامائينر) جي تاريخ لکي جنهن جو هڪ جلد خاص هند سنڌ متعلق هو. ساڳي دور ۾ " ياسڪا " نالي هڪ پنڊت، ڪلاسيڪي سنسڪرت ۾ هڪ ڪتاب لکيو جنهن جو عنوان " نينوڪتا " هو ۽ مواد ۾ " ويدن " بابت مسئلا بيان ڪيل هئا.

تجارتی لحاظ کان سنڌو ماڻھو جي ڏيساوري واپار، ڪياني دور ۾ گهڻي ترقي ڪئي؛ ايراني امير البحر ستاسپس (Sataspes) هرڪيولس جا ٽيا (جبل الطارق يا جبرالٽر) پار ڪري، يوناني، فنيقي ۽ عرب ملاحن لاءِ، يونچ سمنڊ جي بندرن کي مربوط ڪري، مصر، بابل، ايراني نار ۽ سنڌو ماڻھو جي وڻج واپار ۽ ثقافتي ڏي وٺ کي عام ڪري ڇڏيو. سنڌ جو موجوده علائقو انهيءَ دور ۾ باربرادري (Transport) ۾ خاص اهميت رکندو هو.

نئين سنڌو - آريا تهذيب:

ماهرن جي راءِ مطابق سن ۱۵۰۰ - ۱۷۵۰ ق. م جي وچ ۾ هڙپا ۽ موئن جي دڙي جي تهذيب جو اوج ختم ٿي ويو. هڪ نئين تهذيب ۽ مذهب جا بنياد پوڻ لڳا. " رگ ويد "، آرين جي پهرين پاڪ ڪتاب (۱۰۵۰ - ۱۵۰۰ ق م) انهيءَ نئين تهذيب ۽ مذهب کي منظر ڪيو؛ سن ۱۰۰۰ ق م ۾ لکيل رگ ويد جي " پُروشيا سُڪتا " پڌ مطابق هندو ڌرم هيٺ ماڻھن جون چار جاتيون (ذاتيون) مقرر ڪيون ويون؛ برهمڻ، ڪٽري، ويش ۽

سُور. اهڙي طرح سماج ۾ هڪ طبقاتي نظام قائم ڪيو ويو، جيڪو انسان جي تاريخ ۾ بيحد ديرپا ثابت ٿيو آهي. علم جو حق برهمڻ کي، حڪومت جو حق ڪتري کي، تجارت ۽ زراعت جو حق ویش کي ۽ انهن سڀني حقن کان محروم، اڇوت سُورڊن کي غلاظت جي صفائيءَ جو ڪم سونپيو ويو. سن ۸۰۰ ق - ۾ تائين باقي ٿي ”ويد“ سام ويد، يجر وويد ۽ اثر ويد لکيا ويا جيڪي جاڻايل مٿاهين جات وارن جي ڪمن ۽ ذميدارين متعلق هڪ آئيني ۽ قانوني شڪل ۾ نافذ ٿي ويا.

سن ۱۰۰۰ ق - ۾ کان عسڪري نظام ۾ پڻ انقلاب آيو؛ ”رت“ انهيءَ دور جي فوجي ٽئڪ هئي، جنهن تي چڙهي جنگ جي ميدان ۾ تير انداز ۽ تلوار باز پنهنجي فن جو مظاهرو ڪندا هئا. هاڻي ايراني آرين گهوڙي سواريءَ جو فن سکي ورتو ۽ وڌيڪ فُڙتيءَ ۽ تيز رفتاريءَ سان حملي آور ٿي سگهيا ٿي. ماوراءِ النهر جي لڙائيءَ ۾ انهيءَ فن جو خوب استعمال ڪيو ويو ۽ ثابت ٿي ويو ته لڙائي ۾ ”رت“ جو استعمال گهوڙي سوار فوج جي مقابلي ۾ بي اثر آهي. اوڀر ايران ۾ پارٿين (Partheans) انهيءَ فن سبب اقتدار حاصل ڪيو، سندن معرفت سنڌو ماڻهي ۽ آريه ورش ۾ گهوڙيسوار فوج جو استعمال شروع ٿيو. ٽي صديون اڳ ۱۲۰۰ ق - ۾ ۾ عربستان کان اُٺ جي استعمال جو سلسلو شروع ٿيو هو. پهريون ٻه صديون شترسوار جنگ ۾ پنهنجو جوهر ڏيکاريندا هئا. ۱۱۰۰ ق - ۾ کان نئين تهذيبي نظام هيٺ تجارت جي ترقي سبب اُٺن کان باريبرداري جو ڪم وڻجڻ لڳو جنهن ۾ سنڌ جي جت قبيلي ڀرپور حصو ورتو ۽ جت اڃا تائين انهيءَ پيشي سان وابسته آهن. اُٺ کان اڳ گڏھ ۽ ڇپر بار ڏوئيندا هئا. انهيءَ ڪري نونارڪو پيشو اڃا به آڳاٽو آهي.

تجارتِي انقلاب ۾ ویش آرين اهم ڪردار ادا ڪيو. رگ ويد جي همعصر مت مان معلوم ٿو ٿئي ته آريا ڏکڻ سنڌ تائين مهاڀارت جي لڙائي کان اڳ قابض ٿي چڪا هئا؛ عربي سمنڊ جي ويرن وهڪرن ۽ بين الاتوامي پرڏيهي وڻج واپار کان واقف هئا. ۹۰۰ ق - ۾ ڌاري، جڏهن مهاڀارت جي جنگ لڳي، سنڌ ۾ آريه ڪتري راجا جئدرٿ جي حڪومت هئي ۽ انهيءَ زماني ۾ آريا پوري اُتر هندستان، گجرات، ڪاٺياواڙ کان وٺي قندهار تائين

تھلجي چڪا هئا. ۸۲۵ ق - م کان تجارت ۽ ثقافت کان علاوه مذهبي ميل جول جا ثبوت ملن ٿا، جيڪي نمرود جي نختگاه "نينوا" کان وٺي، سوسا، حضرت ابراهيم عليه السلام جي جاء پيدائش "ار"، مهذب ترين "بابل"، طائر، ميمفس ۽ اسپين تائين اهڙا آثار لڌا ويا آهن جن ۾ سنڌو ماڻھو جي پوئين دور يا نئين تهذيب جو ڪردار نمايان آهي.

مهاپارت جي دور کان هڪ صدي پوءِ، سنڌ جي هڪ ٻئي آريا راجا جو پتو پوي ٿو جنهن سنڌ - مڪران سرحد تي ڌارڻي حملہ آور سيمي رامس (Semiramis) کي سن ۸۰۵ کان ۸۱۰ ق - م ۾ لڳل جنگ ۾ شڪست ڏني. سندس نالو "ويرسين سيناورپتي" هو، جنهن کي يوناني مورخن ستاروبيٽيس (Sataurobates) جي نالي سان لکيو آهي. سن ۸۰۰ ق - م کان ٽامي ۽ پتل جي جاء تي لوهه جي عام استعمال جا آثار اوڀر يورپ، اولهه ايشيا ۽ سنڌ هند ۾ دريافت ڪيا ويا آهن. لوهي تلوارن، لوڙھين ۽ لوهي ڏنڊن جو زمانو شروع ٿي چڪو هو. ۷۰۰ ق - م ۾ هڪ ٿوھو اُٺ پهريون دفعو سنڌ جي ٿر علائقي ۾ آيو، انهيءَ کان اڳ به ٿوھا اٺ هوندا هئا.

بحري ۽ نهري نظام ۾ اهم سڌارا آيا، آشور جي آبادڪارن آبپاشيءَ جا عظيم منصوبا مڪمل ڪيا، جيڪي ايران جي وڏي حصي ۾ رائج ٿيا ۽ سڪندر اعظم کانپوءِ موريا گهراڻي جي راج (۱۸۴ - ۲۲۱ ق - م) ۾ اهي منصوبا ۽ آبپاشي جا بندوبست سنڌ ۽ هند ۾ شروع ڪيل ڏسجن ٿا، جنهن ۾ پاڻيءَ جي مقرر ورهاست جو انتظام ڪيو ويو هو. انهيءَ کان اڳ برهمڻ دور (۶۰۰ - ۸۰۰ ق - م) ۾ "بابل" سان بحري تجارت جو ڪاروبار "دراوڙ" مقامي قبيلي جي سپرد ڪيل هو. اهي مهاپارت جي زماني (۹۰۰ ق - م) جا "ميد" هئا جن راجاجئدرٿ جي حڪم تي ڪورون پاران جنگ ۾ حصو ورتو هو. سنڌ جي ٻي سيري قوم "جت" هئا. خشڪي واپار جت قوم جي حوالي هو. سنڌ جي ڪپهه، آشوري فاتح سيناچرب (Sennacherib) آشور ۾ آندي هئي. آشور بانيپال جي ڪتب خاني ۾، پٿر تي اڪريل نقشي تحرير ۾ "سنڌو" جو لفظ سنڌ جي ڪپهه لاءِ استعمال ڪيل آهي. يمن جي صباڻي تاجرن ۽ ملاحن، مصر ۽ يونچ سمند

جي ساحلي علائقن طرف خشڪي تجارتي رستا ٺاهيا، جنهن بعد سنڌ جو تجارتي سامان مغرب ۾ پهچڻ لڳو. اهي خشڪي رستا ۱۵ صدي عيسوي ۾ پوروچوگيزن جي بحري رستن کليل نائين قائم هئا.

سنڌ جي تاريخي قدامت سنڌوندي جيئنري آهي، ٻئي قديم ترين ماضيءَ سان تعلق رکن ٿيون. سنڌو ماٿريءَ جي عظيم تهذيب کان اڳ جا اوائلي آبادگار کيرٿر پهاڙي سلسلو پار ڪري هتي پهتا. چار لک اڃا تائين انهي قديم ترين ماضيءَ جي ياد نازي ڪن ٿا. مولالڪ، گري لڪ، ٿوسي لڪ ۽ روجل لڪ هاڻي به حامي - دراوڙ نسل جي بروهي (براهوي) قبيلن جي سنڌ ۾ آمد رفت جو ذريعو آهن. منڇر ڍنڍ به انهي دور سان واسطو رکي ٿي. جهانگارا، باجارا، شاهه حسن، بوبڪ، چني، ٽنڊو رحيم خان، واهي پانڌي ۽ جوهي قديم تجارتي مرڪز آهن. سنڌ جي ارضياتي بيهڪ، قديم زماني کان تاجرن، مهاجرن، حملہ آورن ۽ مختلف مذهبن جي مبلغين کي هتي اچڻ جي دعوت ڏيندي رهي آهي. هتي خشڪي ۽ بحري رستن جي سهوليت هميشه موجود رهي آهي. عربي سمنڊ سان سنڌ جو وسيع ساحل ۽ پهاڙي علائقي جا لڪ ۽ رستا تاريخي اهميت رکن ٿا. قديم زماني ۾ ميسوپوٽيميا جي هيٺين علائقي کان هڪ بين الاقوامي شاهراه شروع ٿيندي هئي، جيڪا ايران جي ڏاکڻي پهاڙي سلسلي جو پاسو ڏيندي، سنڌو ماٿري جي ڏاکڻي علائقي، ”سنڌ“ ۾ اچي ختم ٿيندي هئي. انهي شاهراه تي ڪرمان شاه، همدان، سلطان آباد، قمر، ڪاشان، يزد، ڪرمان ۽ بامپور جا تاريخي شهر واقع هئا. انهي وچ - ايران واري شاهراه کان علاوه هڪ متوازي شاهراه اتر - ايران کان هندو ڪش پهاڙي سلسلي تي پهچي سنڌو ماٿريءَ ۾ داخل ٿيندي هئي، اهي داخلا جا رستا اڄ به بولان ۽ خيبرلڪن جي وچان آمد رفت جا ذريعا آهن.

انهن تجارتي ۽ ثقافتي شاهراهن جي بدولت سنڌو ماٿري ۾ تهذيبن جي باهمي اثرات کان علاوه آبادي ۾ پڻ مختلف ۽ مخلوط نسلن ۽ قومن جي شموليت ٿي، جيئن هڙپا ۽ موئن جي دڙي مان هٿ آيل لاشن جي شناخت مان ظاهر آهي.

سنڌوماڻھري جي قديم شهرن مان لڌل ڪوپريون ڏيکارن ٿيون ته هتي گڏيل نسلن جون آباديون قائم هيون جيڪي "پروٽو آسٽريلائڊ"، "ميڊيٽرينين" (يورپيائڊ) "منگول" (اوپرايشيائي) نسلن سان تعلق رکندڙ هيون.

پروٽو آسٽريلائڊ نسل سان ملندڙ جلندڙ، گول يا دل جي شڪل جهڙو منهن، هلڪا چڊا وار ۽ سنهو جسم هن نسل جون نشانين آهن. سنڌو ماڻھريءَ ۾ آرين جي حملن (۱۲۰۰ - ۱۵۰۰ ق - م) کان اڳ هن نسل سان گڏ هڪ ٻيو نسل يورپي مهانڊن وارو ميڊيٽرينين يا پونچ سمنڊ جي ڪناري کان آيل پڻ رهندو هو جن جا مٿا ڊگھا هئا. سنڌو ماڻھري جي اتر اولھه پهاڙي سلسلن مان گهڙي آيل آريا به انهيءَ نسل سان تعلق رکندڙ هئا. ميڊيٽرينين يا پونچ سمنڊ جا آيل مهاجرن جا مهاندا سهڻا ترجيل سوڙها منهن، ڊگھا نڪ، ڪڻڪ رنگي چمڙي ۽ پوريون اکيون اڄ به اتر هندستان ۽ پاڪستان ۾ عام نظر اچن ٿا. انهن کان علاوه آرين سان گڏ يورپي مهانڊن وارن ۾ هڪ ٻيو نسلي گروهه ويڪرن مٿن وارو داخل ٿيو جيڪو خاص طور تي بلوچستان، گجرات ۽ مهاراشٽر ۾ آباد ٿي ويو ۽ ڪجهه ٽلهي جسم سبب "الپاين" يورپي نسل سان مشابهت رکندڙ هو. (برٽانيڪا ج ۱۲ ص ۱۲۹).

سنڌو ماڻھريءَ جي قديم تاريخ جا ماخذ:

ڊاڪٽر ابناش چندر داس لکيو ته "رگ ويد جي سڀيتا اٽڪل پنجويهه هزار (۲۵۰۰) سال اڳي "سپت سنڌو" ۾ شروع ٿي ۽ ۷۰۰ ق - م ۾ اوج تي هئي". (ڊاڪٽر اي سي داس، "رگ ويدڪ انڊيا" (ص ۵۹۱ - ۵۹۰) پيرومل قديم سنڌ ص ۳۰ - ۲۹). هندن جي تهذيب ۽ مذهب ٻين سڀني کان قديم آهن. آريا لوڪ گهڻو پوءِ "ميروپريت" کان هندستان ۾ آيا. اڻويهين صدي عيسوي ۾ يورپي محققن، ويدن، اتهاسن (رامائڻ ۽

مهاڀارت) ۽ پراڻن، ويدن جي براهمڻ گرڻن ۽ اپنشدن، ڇهن ڌرمي پستڪن ۽ ٻڌ جاتڪ ڪٿائن، يوناني، لاطيني ۽ چيني سياحن جي سفرنامن، مهاراجا اشوڪ جي ٽئين تي اڪريل احوالن ۽ قديم سڪن جي معائني مان، مواد ڪٺو ڪري هندستان جي قديم تاريخ مرتب ڪئي، جنهن جي وقت به وقت تجديد ٿيندي رهي آهي. ويهين صدي عيسوي ۾ ارضيات ۽ آثار قديمه جي ماهرن وڌيڪ سائنسي ثبوت فراهم ڪيا آهن. قديم لکتون پڙهي انهن جا انگريزي، جرمني، فرينچ ۽ ٻين عالمي ٻولين ۾ ترجما ڪيا ويا آهن. ويدن جي منترن واري زماني ۾ ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي بابت شري نواس آينگر، آرين جي سڀيتا بابت بابو رميش چندرت، هندستاني آرين جي تاريخ بابت ڊاڪٽر راجيندر لال ۽ ٻين هندستاني محققن بنيادي مواد ڪٺو ڪيو آهي. ارٿ شاستر مان سياسي نظام، گريه سؤترن مان سماجي نظام ۽ انهن جو اولهه ايشيا، يونان، مصر ۽ ٻين ڏيهن ڏانهن ڦهلاءُ معلوم ڪيو ويو آهي. ڊاڪٽر ونٽر مز لکيو ته "انڊو - يورپين قومن جي ريتن رسمن جي "گريه سؤترن" ۾ ڏيکاريل رسمن رواجن سان مشابھت، خاص ڪري يوناني، رومن، ٿيوٽانڪ ۽ سلاوانڪ شاديءَ جي رسمن جي "گريه سترن" ۾ ڄاڻايل قاعدن سان مطابقت، مان ظاهر آهي ته قديم زماني کان وٺي هنن قومن جو پاڻ ۾ ڳانڍاپو هو ۽ انهن پنهنجي قديم سماجي ۽ مذهبي ريتن رسمن جا خاص انداز برقرار رکيا آهن. سنڌ جي قديم تاريخ جو بنياد جيالا جي (ارضيات) ۽ آرڪيالاجي (آثار قديمه) جي تحقيقات آهي. جيالاجي ۾ مسٽر ڊبليو ٽي برٿفورڊ ۽ پروفيسر پٿاوالا، ۽ آرڪيالاجي ۾ مسٽر هينري ڪزنس، مسٽر اي اف ميلاسز، ميجر جنرل هيگ ۽ سرجان مارشل بنيادي مواد فراهم ڪيو آهي. رابيل ايشيٽڪ سوسائٽيءَ جا جنرل ۽ عالمن ۽ محققن جا لکيل ڪتاب معلومات جو ڪافي ذخيرو پيش ڪن ٿا، جيڪو محض روايتن ۽ ڏند ڪٿائن تي مبني نه آهي بلڪ انهيءَ مواد جي تصديق پٿر تي نقش ڪيل احوالن ۽ ادبي مثالن مان ٿئي ٿي ۽ اهي تاريخ جي نقطه نظر کان به اهم آهن. دارا جي سنڌ ۽ پنجاب تي ڪاهه بابت نوشتہ ۽ نقوش ايران جي آثار قديمه مان اٽڪل ۵۱۹ ق - ۾ يعني تاريخ کان اڳ جي زماني جو احوال پيش ڪن ٿا. تاريخ جي ابي هيروڊوٽس (۴۵۰ ق - ۾) سنڌي

قومن جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن کانپوءِ سڪندر اعظم جي ڪاھ جا اکين ڏٺا شاهد ۽ رفيق (۳۲۶ ق - م) آثرين، ٽولي وغيره يوناني تاريخدانن ۽ جاگرافيدانن سنڌو ماڻھو جي مستند تاريخ جاگرافي تي بنيادي ماخذ مهيا ڪيا آهن. چيني بد سياحن جا سفرناما پڻ قابل اعتماد مواد پيش ڪن ٿا. ڌرمي پستڪ انهن کان علاوه آهن. عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ (۷۱۲ع) بعد ” چچنامہ “ کان سنڌ جي تاريخ باقاعده لکجڻ شروع ٿي آهي؛ تاريخ معصومي، بيگلارنامہ، تاريخ طاهري، تحفۃ الڪرام، تاريخ فتح سنڌ (محمد عظيم ٺٽوي)، ” فريد نامہ “ (يار محمد خان)، ڪيپٽن اليگزينڊر هئملٽ؛ ائيو اڪائونٽ آف د ايسٽ انڊيز (۱۷۴۴ع) ۽ ٻين انگريز تاريخنويسن جا ڪتاب سنڌ جي قديم تاريخ تي ڪجهه روشني وجهن ٿا.

سماجي ۽ سياسي شواهد:

مصري ۽ سميري همعصر تهذيبن جي برعڪس، سنڌو ماڻھو جي مسلسل سماجي ۽ سياسي حالات بابت اسان جي معلومات محدود آهي. انهيءَ جا سبب هي آهن؛

- (۱) سنڌو لپي يا رسم الخط اڃا پڙهجي نه سگهي آهي.
- (۲) شاهي فرمان ڪتب، نقوش ۽ يادگار، هن علائقي ۾ ڪٿي به لڌا نه ويا آهن.
- (۳) تاريخي واقعات متعلق بيروني شواهد به بيحد مختصر ۽ اتفاقي آهن.

ڪجهه محقق عالمن سنڌولپي کي پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. انهن ۾ اسڪئنڊيٽون اسڪالر، آسڪوپاريو ۽ سندس رفقاء ڪار روسي ماهرين، وي وي ڪونوروزوف ۽ سندس ساٿي ۽ هندستاني ماهرين، اروتم مهاديون، ڪرشناراو ۽ ٻيا محققين شامل آهن. اهي ڪجهه مثبت نتيجا ڪڍي سگهيا آهن، ليڪن مڪمل طور تي تحريري نقوش پڙهڻ ۾ نه ٿا اچن. حاصل ڪيل مثبت معلومات هن طرح آهي؛

- (۱) سنڌو لپي سنڌو ماڻھو جي پوري علائقي ۾ عام هئي. انهيءَ

جو چار سؤ کان وڌيڪ علامتي نشانين هيون، جن ۾ پنجاهه علامتون بنيادي هيون ۽ باقي نشانين انهن بنيادي علامتن ۾ اضافو ڪري مختلف لفظ ۽ انگ لکيا ويندا هئا.

(۲) اٽڪل ۲۶۰۰ ق - م تائين اها لپي (لکڻي) مڪمل صورت وٺي چڪي هئي ۽ سنڌو ماٿري جي تهذيبي حدن اندر تجارتي مقصدن لاءِ استعمال ٿيندي هئي. انهيءَ مڪمل صورت جي ابتدا عظيم سنڌو ماٿري جي تهذيبي دور (۱۵۰۰ - ۲۵۰۰ ق - م) کان اڳي ٿي هئي، جيڪا انهي قديم دور جي ٺڪرائي ۽ ٻين نوادرات تي نظر اچي ٿي.

(۳) سن ۱۵۰۰ ق - م ڌاري سنڌو ماٿري جي تهذيب زوال پذير ٿي ۽ انهيءَ سان گڏ سنڌو لپي پڻ ترڪ ٿي وئي، انهيءَ جي جاءِ تي ڪهڙي لپي استعمال ٿي انهي بابت اڃا ڪجهه به معلوم نه آهي.

(۴) سنڌو لپي ۾ لکيل يا اڪريل تحريرون ۽ نقش جا ڪل پنج هزار کان وڌيڪ نوادراتي نمونا موجود آهن. انهن ۾ بنيادي وسيلو، چورس ۽ مستطيل جي شڪل ۾ مهرون ۽ تختيون آهن جن تي ڪجهه لکيل آهي، انهن کانسواءِ چٽسالي ڪيل ٿانو ٿڻا ۽ ٻارن لاءِ پڪي مٽيءَ جا رانديڪا وغيره به سنڌو لکڻي جا نمونا ڏيکارن ٿا. ثانوي طور تي هي تحريري نقش ابتي شڪل ۾ مختلف تجارتي ۽ سماجي استعمال جي شين تي مھرن هڻڻ لاءِ ٺھڻ ۽ مھرن تي لکيل آھن.

(۵) سنڌو لپي جو همعصر اڪادي، سميري يا مصري رسم الخط سان ڪوبه تعلق ثابت نه ٿو ٿئي. سميري، برهمي يا خروشي، يا ڪنهن مغربي ايشائي يا انڊو - يورپي ٻولين جي لکڻي ۽ سنڌو لپي ۾ ڪوبه تعلق نظر نه ٿو اچي. آسڪو پار پولا ۽ ٻين محققن سڀني جاٽل ٻولين ۽ انهن جي لکڻين پڙهڻين جا ڪمپيوٽر ڪيل مشابھتي وچور استعمال ڪري اهو امڪان ظاهر ڪيو آهي ته سنڌي لپيءَ جو دراوڙي ٻولين سان تعلق هو.

(۶) ماهرين اهو ثابت ڪيو آهي ته ڪجهه مشرقي ٻولين جي رسم الخط وانگر سنڌولپي ساڄي کان کاٻي طرف لکي ويندي هئي، انهيءَ ۾ انگن کان علاوه حروف علت جو استعمال ٿيندو هو. علامتن جي اضافي سان مختلف آواز ۽ معنائون پيدا ڪيون وينديون هيون يعني سنڌولپي علامتي

نشانين واري رسم الخط هئي. اهڙي طرح علامتن جا اهڙا گروه هئا جيڪي باهر واسطيدار هئا. انهيءَ جو پڻ قوي امڪان آهي ته عمودي ليڪون انگ ظاهر ڪن ٿيون. مستطيل جي شڪل اندر ننڍيون عمودي، سطحي يا ڪنڊن تي ڪڍيل ليڪون تعداد ڏيکارن ٿيون. اهڙي طرح ڦٽي جي ڏندن جهڙي شڪل يا ڏانداري يا اوڙن جي نشانن مان پڻ تعداد ظاهر ڪيو ويندو هو.

(۷) علامتن ۽ نشانن کان علاوه معبودن، وڻن، جانورن ۽ ٻين شين جون اڪريل شڪليون پڻ اظهار جو ذريعو هيون، جن گڏجي معلومات، احڪامات ۽ ٻئي تحريري اظهار جي نظام کي مڪمل ڪيو ٿي. ازانسواءِ عام اطلاعات جو ذريعو ”پڙهي گهمائڻ“ يا منادي ڪرائڻ هو ۽ تعليم زباني طور تي ڏني ۽ ياد ڪرائي ويندي هئي، جنهن لاءِ بيتن پڄڻن ۽ جدولن جو سهارو ورتو ويندو هو، تنهن ڪري مذهبي سرڪاري ۽ ادبي نوعيت جو اهڙي قسم جو (زباني) مواد سنڌولي جي پڙهجي سگهڻ بعد به معلوم ٿي نه سگهندو.

شاهي فرمانن جي نقوش، سنگ تراشي ۽ جسم سازي ۽ يادگارن جي عدم موجودگيءَ مان ظاهر ٿو ٿئي ته سنڌو ماڻهي جي تهذيب ۾ شاهي خاندانن ۽ سماجي طبقاتي نظام جي اها صورت نه هئي جيڪا باقي همعصر تهذيبن ۾ هئي. سنڌو ماڻهي جو سياسي ۽ سماجي نظام مختلف هو جيتوڻيڪ ستريل شهري معاشري ۾ طبقات جو هجڻ لازمي هو. هڪ حڪمران طبقو ٻيو واپاري ۽ پيداواري طبقو ۽ ٽيون انتظامي عملو هجڻ لازمي هو. انهن سان گڏ ڪاريگرن جو طبقو، هن تهذيب ۾ نمايان نظر اچي ٿو. سندن مخصوص، محلا ۽ مصنوعات تي لڳل مختلف مهرون سندن حيثيت ۽ شناخت جو ثبوت فراهم ڪن ٿيون. جنگي هٿيارن جي عدم موجودگي ڏيکاري ٿي ته هن تهذيب هيٺ امن جو ڪوبه مسئلو نه هو. مختلف سماجي ۽ پيشور طبقا پاڻي، امن ۽ پائيداري جي اصولن تي هڪ ٻئي سان ڳنڍيل هئا. حڪمرانن کي ڪابه امتيازي حيثيت حاصل نه هئي. اهي نه فاتح هئا ۽ نه جابر ۽ ظالم هئا. هڪ مجسم جو ڏاڙهي سان اڌ ڌڙ جي صورت ۾ موٽن جي ڌڙي مان لڌو ويو آهي انهيءَ لاءِ ماهرين جي عام راءِ آهي ته اهو

ڪنهن بادشاهه جو مجسمو ٿي نه ٿو سگهي، ڇاڪاڻ ته تاج ۽ زيورات بغير تدبير زماني جي ڪنهن بادشاهه جو تصور ڪري نه ٿو سگهجي. اهو مجسمو ڪنهن مذهبي پيشوا، ڏاهي يا ڪنهن قبائلي سردار جو ٿي سگهي ٿو. قديم سنڌي سماج قبائلي نظام هيٺ جمهوري طريقي سان هلندو هو جنهن ۾ عورت ۽ ٻار جو خاص خيال رکيو ويندو هو، انهيءَ صورتحال جو اندازو نوادرات ۾ زنانن گهن گهن (زيورات) ۽ ٻارن جي رانديڪن جي ڪثير تعداد مان لڳائي سگهجي ٿو.

سنڌو ماڻھو جي سياسي تاريخ جا شواهد پنجين صدي قبل مسيح کان ملڻ شروع ٿين ٿا؛ سن ۵۱۹ ق - ۾ ڌاري ايران جي ڪياني شهنشاهه دارا اول سنڌو نديءَ جو مغربي علائقو پنهنجي حڪومت هيٺ آندو. اٽڪل ٻه صديون پوءِ سڪندر اعظم سن ۳۲۶ ق - ۾ ڌاري سنڌ فتح ڪئي، جڏهن سنڌو ماڻھو ۾ ٽئڪسيلا، جهلم ۽ سنڌ جون خود مختيار شهري رياستون قائم هيون. پوءِ ٻن صدين تائين ڌارين جي يلغارن ۽ قتل و غارتگيري جا واقعا ٿيندا رهيا؛ ويهارو کن سالن (۳۰۵ - ۳۲۵ ق - ۾) تائين يوناني راڄ ۽ تهذيبي - ثقافتي آميزش جاري رهي. سيوهڻ جو قلعو شايد انهيءَ مختصر عرصي جو يادگار آهي. ”ملتان“ ۾ پهريون قتل عام به انهيءَ سان وابسته آهي. يوناني مورخن جي بيانن مطابق ان دور جا سنڌي سخت ويڙهاڪ حريف هئا ۽ سندن عقل و دانش به لاجواب هئي. ملتان سميت سنڌ جي سڀني وڏن شهرن ۾ يوناني فوجي ڇانوڻيون قائم ڪيون ويون هيون.

انهيءَ دور جو هڪ واقعو خاص اهم ۽ دلچسپ آهي؛ جڏهن يوناني فوج سيوهڻ جي راجا ”سامبس“ کي شڪست ڏني، تڏهن به عام ماڻھن ويڙهه بند نه ڪئي. معلوم ٿيو ته عام ماڻھو پنهنجي ڏاهن ماڻھن جي اثر هيٺ آهن ۽ انهن کي پڪڙيو ويو. سڪندر اعظم ۽ سندس يوناني عالمن سوچيو ته سنڌين جي ڏاهپ کي پرکڻ جو سٺو موقعو آهي. سوچيائون ته هر هڪ سنڌي ڏاهو يوناني عالمن جي پڇيل هڪ سوال جو صحيح جواب ڏئي ته سندس جان بخشي ويندي، ورنه قتل ڪيو ويندو. پهرئين سيوهڻي ڏاهي کان پڇيائون ته ”مري ويل انسانن ۽ زنده انسانن جو صحيح تناسب ڇا آهي؟“ هن جواب ڏنو ته ”ڪجهه به نه، ڇاڪاڻ ته جيڪي مري ويا سي

ڳاڻي ۾ نه ايندا. ” ٻئي کان پڇيائون ته ڪٿي جانور زياده پيدا ٿين ٿا؛ پاڻيءَ يا خشڪيءَ تي؟ ” هن چيو ته، ” ڌرتيءَ تي، ڇاڪاڻ ته پاڻي به ڌرتيءَ جو حصو آهي. ” تنهن کان پڇيائون: ” ڏس ته سڀني جانورن ۾ زياده ڇا ٿئي؟ ” جانور ڪهڙو آهي؟ ” چيائين، اهو جنهن تي اڃا ڪنهن انسان جي نظر نه پئي آهي. ” چوٿين کان پڇيائون ته ” اهو ڪهڙو دليل آهي جنهن سان توهان عام ماڻهن کي اسان سان وڙهڻ تي آماده ڪريو ٿا؟ هن چيو ته ” ٻيو ڪوبه دليل نه آهي، سواءِ انهيءَ جي ته ذلت جي زندگي گذاريو يا عزت سان، مري وڃو. ” پنجين سنڌي ڏاهي کان پڇيائون ته ” ڏينهن اڳ ۾ آهي يا رات؟ ” هن چيو ته ” ڏينهن، ڇاڪاڻ ته اهو رات کان هڪ ڏينهن عمر ۾ وڏو آهي. ” چيائين ته ” ڪهڙو عمل عوام ۾ مقبوليت جو سبب بڻجي ٿو؟ ” چيائين ته ” اهو اقتدار حاصل ڪرڻ جنهن مان عام ماڻهن کي خطرو محسوس نه ٿئي. ” ستين کان پڇيائون ته ” انسان ڪهڙي طرح خدا بنجي سگهي ٿو؟ ” چيائين ته ” اهڙين ڳالهين ڪرڻ سان جيڪي ماڻهو ڄاڻن ٿا ته ٿي نه ٿيون سگهن. ” ان کان پوءِ انهن ڏاهي کان سوال ڪيائون ته ” زندگيءَ ۽ موت ۾ وڌيڪ طاقتور ڪير آهي؟ هن چيو ته ” زندگي جيڪا مصيبتن جي باوجود باقي رهي ٿي. ” آخر ۾ پڇيائون ته ” ڪو انسان ڪيستائين زميندار سمجهي سگهجي ٿو؟ چيائين ته ” جيستائين هو زندگيءَ کان زياده موت جي تمنا رکندو هجي. ” (مشاهير يونان و روم ج ۵، ص ۸۵ - ۱۸۳، ترجمہ پلوتارڪ) مقامي روايت مطابق جڏهن سنڌي ڏاهن سکندر اعظم جي يوناني ڏاهن کي پنهنجي جوابن سان لاجواب ڪري ڇڏيو ۽ سندن جان بخشي وئي، تڏهن سنڌي ڏاهن سکندر اعظم کي چيو ته ” هاڻي اسان کي به هڪ سوال پڇڻ جي اجازت ڏيو. ” اجازت ملڻ بعد هنن ڏاند جو سڪل چوڙو گهرائي وڃ تي رکيو ۽ سکندر اعظم کي چيائون ته ” عالم پناهه ! توهان انهيءَ سڪل کڻ تي بيهي ڏيکاريو! ” سکندر پير رکيو ته سڪل چوڙو وري منهن ۾ پيو لڳي، سو مجبوراً وڃ تي ٿي بيٺو، پوءِ سنڌي ڏاهن کانئس پڇيو ته ” اي فاتح ٻڌاءِ ته اسان توکان ڪهڙو سوال پڇيو آهي؟ ” انهيءَ سوال جو سوال ڪوبه حل ڪري نه سگهيو ۽ نيٺ سنڌين کان پڇائون ته ” توهان جو سوال ڇا آهي؟ ” هنن چيو ته ” توهان جو مرڪز مقدونيہ

آهي، اهو ڇڏي هتي ڇو آيا آهيو؟ ڇا توهان وٽ هن سڪل چوڙي جي سنڀالڻ جيتري به ڏاهپ نه آهي!

سڪندر اعظم سنڌ ۾ گهڻو عرصو نه ترسيو، سنڌو ماڻھو ۾ سندس فوج ڪشي ۲۲۹ ق - ۾ جي موسم بهار ۾ ٿي جڏهن يوناني فوج ”هندوڪش“ ۾ خيما کوڙيا. پوءِ ٽي سال اترين وادي ۾ صرف ڪرڻ بعد ۲۲۶ ق - ۾ جي مٿي مهيني ۾ جهلم جي راجا پورس شڪست کاڌي، جتان نومبر ۲۲۶ ق - ۾ کان سنڌو ندي جو ڪنارو ڏئي يوناني فوج سنڌ ۾ داخل ٿي ۽ ستن مهينن اندر، جولاءِ - آگسٽ ۳۱۵ ق - ۾ ۾ ”پٽيالا“ کان ۽ ۲۱ سيپٽمبر ۳۲۵ ق - ۾ تي بحري رستي سنڌ مان نڪري وئي. پوءِ هتي ”موريا گهراڻي“ جو راج هڪ صدي کان مٿي عرصي (۱۹۵ - ۳۰۵ ق - ۾) تائين رهيو. انهيءَ دوران ٻه دفعا سنڌي ٻڌن جو ذڪر ملي ٿو: (۱) سنڌ جي ٻڌ پڪشن، سن ۲۷۸ ق - ۾ ۽ سن ۲۵۳ ق - ۾ ۾ بالترتيب ٻي ۽ ٽين بين الاقوامي ٻڌ سميلن ۾ شرڪت ڪئي ۽ (۲) آسوکا جي دور (۲۳۲ - ۲۷۴ ق - ۾) ۾ ٻڌ پڪشو، ”ارهت اپر گپتا“ سنڌ ۾ ”ٻڌ مت“ کي عام ڪرڻ لاءِ اٽڪ ڪوشش ڪئي. (لشمبرڪ، سنڌ بفورڊ مسلم ڪانڪيسٽ، ص ۱۲۳).

گپتا راج بعد هڪ سوا صدي (۷۰ - ۱۹۵ ق - ۾) تائين سنڌ بخطري يونانين جي حڪومت هيٺ رهي. انهن جي بادشاهه ”اسٽرئيو اول“ ٻڌ مت اختيار ڪري، خود به ٻڌ پڪشو بنيو. (پنوه، سورس مٽيريل ص ۴۲۵) سندس دور جا سڪا ”پنيور“ جي آثار قديمه مان مليا آهن. ”پنيور“ جي آبادي ۱۴ صديون (۱۳۰۰ ع - ۱۰۰ ق - ۾) قائم رهي. بخطري يونانين کانپوءِ ”سٿين“ هڪ صدي کان مٿي (۴۶۱ ع - ۷۰ ق - ۾) ”سنڌ“ تي حڪومت ڪئي. اهي به سنڌين جي سنگت ۾ ٻڌ ڌرم جا پيروڪار ٿيا. پوءِ پارٿين ۲۴ سال (۸۰ - ۴۶ ع) راج ڪيو پوءِ ”ڪشن دور“ اڍائي صدين کان مٿي عرصي (۳۴۶ - ۸۰ ع) تائين ”سنڌ“ کي عظيم گنڌارا تهذيب (۶۰۰ ع - ۶۰۰ ق - ۾) جي هڪ اهم حصي طور سنڀاليو“ بعد ۾ چندر گپت ثاني (۴۱۵ - ۳۴۵ ع) ”سنڌ“ کي پنهنجي هندستاني شهنشاهيت جو حصو بنايو، ليڪن ايران جي ساساني شهنشاهه

يزجر د (۴۱۷ - ۳۸۷ع) ڪانئس " سنڌ " ڪسي ورتي. سندس جانشين ڪيقيباد، ٻڌ مخالف " هن " دراندازن جي حمايت ڪندي، سن ۴۹۹ع ۾ ماڳهين " سنڌ " وڃائي ۽ هي ملڪ ٻيهر هندستان سان، يشودرن جي حڪمراني هيٺ، شامل ٿيو، تاهم سنڌ جو اولهائون علائقو هن - بادشاهه " تورمانا " جي قبضي هيٺ آيو. سندس فرزند جانشين " مهر ڪولا " سنڌ ۾ قاتل غارتگري ڪندي هندستان ۾ داخل ٿيو. سندس انجام هندي آرين جي باب ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

ايرانين ٻيهر نوشيروان جي دور شهنشاهيت (۵۷۸ - ۵۳۱ع) ۾ " سنڌ " تي قبضو ڪيو ۽ مقامي " راءِ " قبيلي کي پنهنجو نائب مقرر ڪيو. نوشيروان جي وفات سن ۵۷۸ع بعد راءِ گهراڻي خود مختياري جو اعلان ڪيو. هو ٻڌ مت جا پوئلڳ هئا. سندن دور ۾ چيني ٻڌ پرچارڪ " هئان چوانگ " سنڌ جو دور ڪيو. سندس لکيل احوال انهيءَ دور ۾ سنڌ جي مذهبي ۽ سماجي حالات متعلق معلومات جو هڪ مستند ذريعو آهي؛ هو لکي ٿو ته " سنتو (سنڌي) ٻڌ ٻاوا، عام طور تي، سست ۽ بدڪار آهن. سوين ٻڌ مندر آهن جن ۾ ٻڌ جي اصولن جو ڍونگ رچايو وڃي ٿو. تاهم هتي ڏاها ۽ نيڪ انسان به آهن، ليڪن اهي اڪثر سنڌ جي جبلن ۽ ٻيلن ۾ رهن ٿا. اهڙي طرح عام ماڻهو جيڪي ٻڌمت ۾ فقط اگهور وهي اعتقاد رکن ٿا. سي مزاج ۾ سخت ۽ ظالم آهن. هو پنهنجا معاملو ويڙه ڪري نڀيرن ٿا. هه هڪ ئي وقت ايماندار ۽ انصاف پسند به آهن ۽ ساڳي وقت ڪوڙا ۽ دلاخور به آهن، " بهراڙيءَ جي مالدار پنهورن بابت، هئان چوانگ لکي ٿو ته " سنڌو ندي جي ڪڇي ۽ شاخن جي پوسل وارن علائقن ۾ رهندڙ ڌنار پنهور بيحد دقيانوسي ۽ وحشي آهن. اهڙا لکين ڪٽنب آهن جن جو ڪم فقط جان وٺڻ آهي، انهن ۾ سماجي حيثيت ۽ ننڍ وڏائيءَ جو ڪو فرق نه آهي ۽ نه ذاتي ملڪيت جو رواج آهي، چويابو مال جهنگ ۾ گور چرندو رهي ٿو. زالون ۽ مرد ٻئي ننڍا وار رکن ٿا ۽ ٻڌ پوشاڪ پهرن ٿا، ليڪن ٻڌمت جي ڪابه ڄاڻ نه اٿن. شهري ماڻهن جو احوال انهيءَ جي ابتڙ آهي. سندن گهرن جي اڏاوت سهڻي آهي جنهن ۾ تراشيل پٿر استعمال ڪيل آهن ۽ اهي " قيمتي شين سان ڀريل " آهن، جن مان سمنڊ پار وڻج واپار جو ڏس ملي

ٿو. سنڌ ۾ اچڻ کان اڳي هٿان چوانگ وچ هندستان جو دورو ڪيو هو. هو لکي ٿو ته سنڌين جي ٻولي وچ هندستان جي ٻولين کان ڪافي مختلف آهي. سنڌ جي پنهنجي ٻولي آهي. ڪاهو جي ڌڙي (لڳ ميرپور خاص، جيڪو هاڻي ختم ٿي شهر جو هڪ ڀاڙو بڻجي ويو آهي) مان ٻڌ ٿيبي جي هيٺان هڪ ننڍڙي دٻلي لڌي هئي جنهن ۾ مهاتما گوتمه ٻڌ جي خاڪ جو ذرو رکيل هو، مستند معلومات مطابق جن هنڌن تي مهاتما گوتمه ٻڌ پاڻ وڃي ٻڌ مت جو پرچار ڪيو هو، اتي راجا آسوکا اهو تبرڪ رکرايو هو. هٿان چوانگ به لکي ٿو ته راجا آسوکا اتي ٻڌ ٿيا ٺهرايا هئا جتي ٻڌ جا پاڪ نشان مليا ٿي. تنهن ڪري، چئبو ته ”سنڌ“ ۾ ”ٻڌمت“ پنجين صدي قبل مسيح کان ستين صدي عيسويءَ تائين جاري هئي. آخر زماني ۾، پهراڙي جي ماڻهن ۾، جت پائپ ۽ جهنگلي پٽي سبب انهيءَ جا اخلاقي ۽ روحاني اثرات ختم ٿي ويا هئا. (حوالي خاطر ڏسجي سيوڪي (Suyuki) ج ۲، ص ۲۷۲، انگريزي ترجمو پيلي، لئمبرڪ، سنڌ بفور د مسلم ڪانڪيٽسٽ، ۱۹۷۳ع س ا ب، ص ۱۳۳، وغيره).

مستند سياسي تاريخ

۳۲۲ ق - م ۾ ”مگڌ“ جي شهنشاهيت زوال پذير هئي. پنجاب سڪندر اعظم جي مقدوني يوناني قبيلن ۽ سندن حمايتن جي قبضي هيٺ اچي چڪو هو ۽ هنن مستقل طور تي انهي کي پنهنجي مغربي شهنشاهيت ۾ ضم ڪرڻ چاهيو ٿي، جيئن قلعن ۽ سنڌ جي ساحل تي آزماڻ ٺاهڻ مان ظاهر آهي. سڪندر اعظم سن ۳۲۳ ق - م ۾ بابل ۾ فوت ٿيو ۽ ”فلپوس“ مغربي پنجاب جو گورنر (سترپ)، ۳۲۴ ق - م ۾ اڳيئي مري چڪو هو ليڪن سڪندر جا وارث يوناني جنرل سنڌو ماٿري ۽ هندستان جي اتر الهندي سرحد خالي ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. سنڌوندي جي اڀرندي پاسي سول حڪمراني هندو قبيلن جي هٿ هيٺ هئي. ”فلپوس“ جو مغربي پنجاب ۾ جانشين برٽيموس هو جنهن کي حريف يوناني جنرلن ۽ باغي مقامي آبادي پريشان ڪيو.

يونانين جي دراندازي ۽ قبضي خلاف مقامي بغاوت خود سکندر اعظم جي جهلم (پنجاب) ۾ موجودگي دوران شروع ٿي پلوٿارڪ (Plutarch) جستن ٻين يوناني مؤرخن مطابق هڪ ڳنوار شڪاري ۽ مورتاريندڙ چوڪرو (چندرگپت موريا) پنجاب ۾ سکندر اعظم سان سامهون ٿيو ۽ ڪاوڙ ۾ سکندر اعظم هن کي قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو ليڪن حيرت انگيز ڦڙتائي سان چوڪرو ڀڄي ويو ۽ وري هٿ نه آيو. (اڊوانسڊ، ص ۹۲) هن ”ٽئڪسلا“ مان پنهنجو گهر ڇڏي آيل هڪ شخص نالي ”چانڪيا“ يا ”ڪوتليا“ سان پهريون رابطو ڪيو. هي اهو مشهور شخص هو جنهن ”پاتليپتر“ جي مگدراجڌاني ۾ وڃي ”نندا“ راجا وٽ قومي غيرت جو سوال اٿاريو هو، ليڪن اتان بي عزت ٿي ”ونڊيا“ جي جهنگلات ۾ آيو جتي يوناني فوج جو مفرور چوڪرو چندرگپت موريا لڪل هو. هنن کي اتي خزانو هٿ آيو يا ڪنهن ٻي طرح هنن جهنگلي قبيلن جو هڪ لشڪر تيار ڪيو. (ايضا)

يونانين جو پهريون زبردست مقابلو سنڌو ماٿري جي هينين حصي، يعني موجوده سنڌ ۾ ڪيو ويو. (ص ۹۱) اتان جي برهمڻن بغاوت کي شه ڏني ليڪن اها بغاوت سختي سان ڪچلي وئي. ڪوتليا ۽ چندرگپت جي ونڊيا پهڙن ۾ تيار ڪيل قبائلي لشڪر ڪم ڪري ڏيکاريو. شروع ۾ ”چندرگپت“ هند - سنڌ جي راجائن کي ”ايڪتا“ جو سڏ ڏنو ۽ پوءِ پنهنجي حڪومت قائم ڪري يوناني فوج تي حملا ڪرڻ شروع ڪيا. (ايضا ص ۹۲)

سيليوڪس بابل جي حاڪم، لڙائي ۾ هارائڻ بعد ڪابل، هرات قندهار ۽ بلوچستان جا وسيع علائقا ۵۰۰ هاتين جي عيوض چندرگپت جي حوالي ڪيا ۽ کيس پنهنجي ڌيءَ جو سڱ ڏئي سنڌ جو علائقو ڏاج ۾ ڏئي ڇڏيو.

”ڪاٺياواڙ“ ۽ ”مالوا“ چندرگپت ٻئي ۽ سمدرگپت جي زماني ۾ فتح ٿيا ”سڪا“ (سٿين) ۽ ”آييرا“ قبيلن عام تباهيءَ ۾ شامل هئا. (ايضا ص ۱۱۳)

موريا - سٿين دور ۾ تهذيبي صورتحال جو اندازو ڪاٺياواڙ ۾ مشهور

”سدرشن ڍنڍ“ تي هڪ عظيم آبپاشي نظام مان لڳائي سگهجي ٿو؛ ”رڍردامن“ جا پويان ”مالوا“ ۽ ڪاٺياواڙ تي قابض هئا. ستين صدي عيسوي جو هڪ برهمڻ تاريخ نويس پوئين سٿين (سڪا) راج جي ظلمن جو ذڪر ڪندي لکيو ته ”انهن مان هڪ جو لقب ”پرڪل ترڪامڪ“ يعني ”پراڻي زال تڪيندڙ“ هو. (ص ۱۲۷) هڪ پٽ سگهڙاڳ ڪٿي ڪندي چويٿو ته ”ايندڙ خراب وقت ۾ سڪا (سٿين) ۽ ٻيا مليج (وحشي) راجا ظلم سان راج ڪندا، چئن ورنن (جاتين) وارا پنهنجي ڪمن ۾ ڪوتاهي ڪندا ۽ ديس رڻپٽ ٿي ويندو. (ايضا ص ۱۳۷).

چندر گپٽ ٻئي (گپتا گهراڻي جو) مالوا ۽ ڪاٺياواڙ مان سڪا شاهي (سٿين راج) کي ختم ڪرايو. سندس پٽ ڪمار گپٽ اول (۴۵۵ - ۴۱۵) جي حڪومت اتر بنگال کان ڪاٺياواڙ ۽ هماليه کان نربدندي تائين پکڙيل هئي. (ص ۱۴۳).

پالا گهراڻي گهڻو وقت راج ڪيو سن ۸۲۶ع ۾ ”پرتهار گهراڻي“ قنوج ۾ راجڌاني قائم ڪئي. انهي صدي پوري ٿيڻ تائين هن شاهي گهراڻي جي راج ۾ پيهوئا (پنجاب ۾) کان ديو گڙھ وچ هندستان ۾، ۽ ڪاٺياواڙ ۾ اتان کان اتر بنگال ۾ پهڙ پور تائين علائقو شامل هئا. سن ۹۱۴ع ۾ سوراشر (ڪاٺياواڙ) مهيشال پرتهال جي قبضي هيٺ هو. (ص ۱۶۲). بعد ۾ ”مالين“ (مالهين، مالواين) جو نالو، ”اڀرن“ سان گڏ، گپتا شهنشاهيت جي الهندي سرحد جي قبيلن ۾ اچي ٿو جن پنهنجي آزادي برقرار رکڻ جي شرط تي ”سمدر گپتا“ جي سلامي پري هئي. اهو اندازا ۳۳۵ کان ۳۷۶ع جو زمانو هو، جڏهن سمدر گپتا، مگد جي راجڌاني ”پتاليپترا“ ۾ راج ڪندو هو. ”الله آباد جي ٽئين“ تي اڪريل آهي ته ”هن اتر هندستان جو نون (۹) راجائن جي پاڙ پٽي ڇڏي ۽ سندن راج پنهنجي راجائي ۾ شامل ڪري ڇڏيا.“ (بشم ص ۱۳) راجستان جي ڪترين فقط سندس سلامي پري جيئن ٻين ڪيترن سرحدي علائقي وارن بادشاهتن ڪيو هو. سمدر گپتا جو خاص توجه اولهه طرف ”سڪا“ قبيلي طرف هو جن ٻن صدين کان مٿي حڪومت ڪئي هئي ۽ نفع بخش مغربي واپار انهيءَ ملڪ کي شاهوڪار ڪري ڇڏيو هو. ٽئين جي مضمون مان غير واضح طور تي

سندن سلامي ڀرڻ جو انومان ٿئي ٿو، پر ممڪن آهي ته سندن طاقت آزمائي ڪانه ٿي. ”سمدر گپتا“ جي ڪمزور جانشين ”رام گپتا“ ته ماڳهين ”سڪا - شاهي“ سان هٽڪ آميز صلح ڪيو، (ايضا - ص ۱۵) تاهه ۲۸۸ ع کان ستت پوءِ چنڊر گپت ثاني اٽڪل (۲۷۱ کان ۲۴۱ع) (وڪر ماجيت) اڃين جي سڪا شاهي جو خاتمو آئي اتر هندستان جو اڪيلو حڪمران ٿيو. پوءِ به اتر - اولهه علائقو (موجوده پاڪستان) سندس حڪومت کان ٻاهر رهيو. (ايضا)

سماجي، اقتصادي ۽ سياسي تاريخ:

مڇي مارڻ ۽ مال چارڻ سنڌ جا اوائلي ڌنڌا، ”ميدن“ ۽ ”جتن“ جي هٿ ۾ هئا ۽ اهي سنڌ جون قديمي قومون شمار ٿيون. آريا برهمڻ جي سنڌ ۾ اچڻ کان اڳ اٽڪل ۱۰۰۰ ق - م ۾ اهي قومون ڪافي طاقتور هيون. (لئمبرڪ، سنڌ، ص ۲۰۹)، سندن تاريخ ۱۰۰۰ ق - م کان ۱۰۰۰ع سن تائين وڃين دور جي عرب تاريخدانن قلمبند ڪئي آهي ۽ کين سنڌ جا اهم قبلا ڪري ڄاڻايو آهي ”ابن خرداذبه“ لکي ٿو ته ”زط“ (جت) ”ڪرمان“ (ايران) کان منصوره (سنڌ) ڏانهن ويندڙ رستي جي چوڪيدار ڪندا هئا ۽ ”ڪڇ“ جا ميد ٿورو هئا. (ايلٽ ج ۱ ص ۱۵ - ۱۴). (لئمبرڪ، ص ۲۲۰، ۲۱۰). ان کان اڳ ”البلاذوري“ لکيو آهي ته ۸۳۶ع کان ٿورو پوءِ سنڌ جي عرب حاڪم عمران ”ميدن“ تي حملو ڪيو ۽ ”جتن“ تي پڻ زور زبر ڪيو ۽ پوءِ ”جتن“ جي سردارن کي ”ميدن“ تي حملا جاري رکڻ لاءِ مقرر ڪيو. ٻئي عرب مورخ ”ادريسي“ جي بيان مطابق ”ميد“ ڪڇ جي علائقي ۽ ڀرپاسي ۾ رهندا هئا ۽ ”النور“ (اروڙ) تائين حملا ڪندا رهندا هئا ۽ بعضي اوقات ”مڪران“ جي سرحد تائين ڪاهي ايندا هئا. ابن حوقل منچر جي مير بحرن ۽ اٺ پاليندڙ جتن جو ذڪر ڪيو آهي لکي ٿو ته: ”منصوره ۽ مڪران جي وچ ۾ ”مهراڻ“ جو پاڻي ”ڍنڍون“ ٺاهي ٿو ۽ اتي رهندڙ ماڻهن کي ”زط“ چئجي ٿو. انهن مان ڪيڪي درياھ جي ويجهو رهن ٿا، بربرن وانگر ڪڪاوان گهر ٺاهي رهن ٿا،

مڃي ۽ ڍنڍ جي پکين تي گذر سفر ڪن ٿا..... انهن جو ٻيو قبيلو ، جيڪي درياھ جي ڪناري کان پري رهن ٿا، اُهي ” ڪردن “ وانگر آهن ۽ انهن جو کاڌو کير پنير ۽ جون جي ماني آهي. (ايضاً ص ۴۰) عرب تاريخ نويسن ۽ جاگرافيدانن کان علاوه چيني سياحن جي سفرنامن مان پڻ هنن ٻن قومن جو احوال ملي ٿو:

”سند“ تي ٻڌ راءِ گهراڻي جي بادشاهي ڪل ۵۴ سال قائم رهي (۶۳۲ - ۵۷۸ع) جنهن جا پنج راجا ٿي گذريا: راءِ ڏيواڻج، راءِ سيهرس، راءِ ساهسي، راءِ سيهرس ٻيو ۽ راءِ ساهسي / سهاسي ٻيو، هن بادشاهيءَ جون حدون اوڀر ۾ ڪشمير، اولھ ۾ مڪران، اتر ۾ ڪوهه ڪردان (ڪرمان ۽ مڪران جا جبل) ۽ ڪيڪانان (قصدار ۽ گنداوا / قنڊايل جو علائقو، ڪوهه سليمان جي ڪير سان) ۽ ڏکڻ ۾ ديبل ۽ ساحل سمند تائين وسيع هيون. (قدوسي، تاريخ سنڌ، ج ۱ ص ۵). سڀني تاريخي ذريعن پنجن ئي راءِ راجائن جي دولت، سخاوت، بهادري ۽ عام مقبوليت جي واکاڻ ڪئي آهي. آخري راجا راءِ ساهسي يا سهاسي ٻئي جي راڻي ” سونهن ديوي “ برهمڻ منشي چچ تي موهجي، آخرڪار کيس سنڌ جو راجا بنايو، ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ برهمڻ دور شروع ٿيو، جيڪو ڪل ۸۰ سال (۷۱۲ - ۶۳۲ع) هليو. راجا چچ پٽ سلائج (۶۱۰ - ۶۳۲ع) کانپوءِ سندس وڏو ڀاءُ چندر راجا ٿيو، ليڪن هو ٻڌ مت جو پوئلڳ هو ۽ انهيءَ ڪري عوام ۾ وڌيڪ مقبول ٿيو. سندس سونهري دور فقط ست سال (۶۱۸ - ۶۱۱ع) هليو. پوءِ سنڌ ٻن حصن ۾ ورهائجي وئي: ” اروڙ “ ۾ راجا ڏاهر پٽ چچ ۽ ” برهمڻ آباد “ ۾ راج پٽ چندر به بادشاهيون قائم ڪيون. ” راج “ هڪ سال بعد مري ويو ۽ راجا ڏاهر جو ننڍو ڀاءُ ” ڏهرسين “ برهمڻ آباد جو راجا ٿيو، جنهن ” راوڙ “ جي قلعي جي تعمير مڪمل ڪرائي. ” اروڙ “ جي راجا ڏاهر ” عدل ۽ انصاف کي پنهنجو شعار بنايو. فوج کي روپي ۽ رعيت کي احسان سان پنهنجو ممنون ڪيو، جنهن ڪري.... غير معمولي جذبہ اطاعت ۽ فرمانبرداري پيدا ٿيو. (قدوسي، ايضاً - ص ۴۲) هن ملڪي سلامتيءَ جا انتظامات بذات خود مستحڪم ڪري، پنهنجي ڀاءُ جي برهمڻ آباد سرڪار کي تسليم ڪيو ۽ سرحدي مسلمان بادشاهه شاهه ڪرمان سان

دوستيءَ جو معاهدو ڪيو. (ايشا ص ۴۳) سن ۱۷۷۲ع ۾ ڏهرسن جي وفات بعد سنڌ ٻيهر متحد ٿي ”اروڙ“ جي راجا ڏاهر جي هٿ هيٺ ٿي. ”مڪران“ جو سرحدي ملڪ سن ۱۶۴۳ع کان خلافت راشده ۽ پوءِ اموي خلافت جي حڪمراني هيٺ هو ۽ عربن جا سنڌ سان قديمي تعلقات هئا. (ڏسجي، حبيب الله صديقي، تاريخ باب الاسلام سنڌ ج ۱ ص ۱۷، ۱۶، ۱۵) مڪران جي اموي والي سعيد بن اسلم ڪلابي کي علاني قبيلي (عرب شامي) جي باغي سپاهين قتل ڪيو ۽ محمد بن حارث علانيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ ڀڄي اچي سنڌ جي راجا ڏاهر جي سام ورتي. عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ (۷۱۲ع) بعد عرب ۽ ايراني نسل جي آباد ڪارن سنڌي قبيلن کان الڳ پنهنجا شهر ۽ علائقا قائم ڪري، سنڌ جي آباديءَ ۾ اضافو ڪيو. وقت گذرڻ سان هو سماجي طور تي سنڌي قوم جو هڪ حصو بنجي ويا. سومرن جي دور ۾ سنڌ جون مکيه ذاتيون ۽ قبيلا، سما، سهتا، ابڙا، سوڍا، چنا، پنهور، ڀٽي، گجر، جاڙيجا، ٿهيم، پهوڙ، ڪاچيلا، ڳاها لاسي، تونڙر، ٻارڻ ۽ ڪن روايتن موجب جوڻيجا، راڄڙ ۽ راڄپر سنڌ جي قديم قبائلي نظام هيٺ پنهنجي مخصوص علائقن تي قابض هئا ۽ انهن جو دفاع پاڻ ڪندا هئا. ضرورت جي وقت جنهن کي دل ڀريندا هئا انهيءَ کي فوجي ڪمڪ به پهچائيندا هئا ۽ ڇيڙون ونگارون به ڏيندا هئا. جاڻايل سڀ قبيلا سومرن جا ساٿاري هئا ۽ ميرپور ماٿيلو کان وٺي وڳهه ڪوٽ ۽ ڪڇ ڀڄ تائين آباد هئا. وڳهه ڪوٽ کان علاوه ۱۲ ٻيا مکيه شهر خاص سومرن جا آباد ڪيل هئا جن کي گڏي پونگراڻي پون يا پونگر سومري جي زمين سڏيو ويندو هو.

سنڌ جي قبائلي جوڙجڪ ۾ ۱۴ ۽ ۱۵ صدي عيسوي دوران هڪ ٻي ويڙهاڪ ۽ جانباز قوم جو اضافو ٿيو جنهن کي بلوچ يا ٻروچ قوم چئجي ٿو. سمن جي سلطنت ۾ هنن قلات، سبي، ڪڇي ۽ سنڌ جي اترين علائقن ۾ سيستان، ڪرمان، چاغي، مڪران ۽ خاران کان هجرت ڪري اچي پنهنجون وسنديون قائم ڪيون. جڏهن سورهين صدي عيسوي ڇي شروع ۾ ارغونن قنڌار مان ڪاهي سمن جي سلطنت تي قبضو ڪيو (۱۵۲۰) ته هي بلوچ قبائل سمن جي خلاف ارغونن جا مددگار ٿيا، ليڪن

ارغونن جي ظلم ۽ جبر کان جلد ئي تنگ ٿي پنهنجي علائقن ۾ سندن مقابلو ڪيائون. ائين اڪبري، ترخان نامہ ۽ مير معصوم جي تحقيق مطابق شاھ بيگ ارغون سبي کان هيٺ موجوده جيڪب آباد ضلع ۾ سندن وسنديون ويران ڪيون ۽ هو ملتان جي لانگهه حڪومت جي پاڇي هيٺ ديرہ جات (ديرہ غازي خان ۽ ديرہ اسماعيل خان) ۾ اچي آباد ٿيا.

اهڙي طرح پنجاب مان ”سيال“، ”جوا“ ۽ ”کهاوڙ“، ”سرائي“ لقب سان سنڌ جي آبادي جو حصو بنجي ويا، انهن جو تعلق بہ پنجابي ”جات“ نسل سان معلوم ٿئي ٿو (لئمبرڪ سنڌ جنرل... ص ۲۱۲). انهن ٻن ڪلهوڙن کي سنڌ هٿ ڪرڻ ۾ مدد ڪئي ۽ بلوچ قبيلن وانگر سندن عسڪري بازو هئا. ڪلهوڙن جي دور ۾ ”سرائي“ هڪ اعليٰ خطاب هو بعد ۾ ”سرائڪي“ هڪ زبان طور پنجاب مان لڏي آيل سنڌي بلوچ معاشري ۾ استعمال هيٺ آئي. اها ساڳي زبان ”سنڌ جا جت“ بہ استعمال ڪندا رهيا آهن، جيڪي اٺن، پالڻ ۽ ٻار ڍوڻ جو ڪم ڪندا هئا. بلوچن قبيلن ۾ لشاري، زرداري ۽ سنڌي جت انهي ڌنڌي سان وابسته آهن تہ پوءِ چئبو تہ سنڌ ۾ ”جت“ ڪنهن خاص نسل يا ذات جو نالو نہ سمجھڻ گهرجي. راجپوت سمن ۽ جات قبيلن جي اصل فرق جي باوجود هن وقت انهيءَ نسل ۾ باقي ڪو فرق وڃي رهيو آهي (؟) (لئمبرڪ سنڌ جنرل ص ۲۱۳) يا سمات ڄاتل سڃاتل راجپوت نسل وارين ذاتين پنجاب ۾ جت، راجستان ۾ جات ۽ سنڌ ۾ ”جت“ چورايو آهي. ”سمات“ لفظ عربي ۾ ”سمات“ يا ”سمي“ جو جمع آهي. جات ۽ سمات يا جت ۽ سما سنڌو ماٿريءَ جي گڏيل قومن جي باقيات سمجھجي تہ بعيد از قياس نہ ٿيندو. مختلف تاريخي نظرين مطابق ”جت“ يا تہ اصل سنڌي نسل آهي يا سنڌو تهذيب جي عروج وقت عراق (ميسوپوٽيميا) مان اچي، سنڌ بلوچستان پنجاب راجستان ۽ گنگا - جمنا واديءَ تائين ڦهليل ٿو ڏسجي.

ڪنهن نسل جي فيصلي ڪرڻ وقت، منهن مهاندو، هڏ ڪاٺ، زيتون رسمون، سماجي نظام ۽ ٻولي توڙي ٻوليءَ جو لهجو ڏيرپا شواهد ٿين ٿا، تنهن ڪري محض ڪتابي بحث مباحثي ۽ نالن جي هيراڦري تي انحصار ڪرڻ نہ گهرجي، جيڪس تاد جي تحقيق، ائلس ائڊ ائٽيڪٽيز آف

راجستان مطابق ” جت پنهنجي روايت موجب دعويٰ ڪن ٿا ته سندو ندي جي اولهه وارا علائقا سندن قوم جو اصل وطن آهن ۽ هو ” يادو“ نسل مان آهن. ” يادو“ روايت مان انهيءَ دعويٰ جي پٺڀرائي ٿئي ٿي جنهن ۾ سندن آمد زابلستان کان ڏيکاريل آهي ۽ اهڙي طرح هن قبيلي جو سري ڪرشن مهراج جي پٽ مان پيدا ٿيڻ بابت نظريو رد ڪرڻو پويٿو. ” تاهم جيس تاد ” ” جتن“ کي سندو ماڻهي جو قبيلو مڃڻ بدران هنن کي سٿين جي يوڄي نسل سان ڳنڍيو آهي. سندس لکڻ مطابق هنن جي پهرين آمد بابت وٽس ڪا شاهدي نه هئي. هن جي خيال موجب دارا اول جي فتح (۵۱۹ ق - م) وقت يا تڪشت جي لڙائين يا انهن کان اڳ هي قبيلو سندو ماڻهيءَ ۾ آيو هوندو. (جيس تاد، ” ائلس ائڊائٽي ڪٽيز آف راجستان“ ج ۱، لنڊن ۱۹۶۰ (پهريون ايڊيشن ۱۸۲۹) ص ۸۸).

هندستان جي ۳۶ شاهي نسلن جي سڀني دستياب فهرستن ۾ جت قبيلو ڄاڻايل آهي، پر ڪنهن به انهيءَ کي راجپوت نسل سان شامل نه ڪيو آهي. پنجاب ۾ هنن اڃا پنهنجو قديم نالو ” جت“ برقرار رکيو آهي. جمنا ۽ گنگا (جي ڪناري) تي هو ”جات“ چواڻن ٿا، جن مان ڀرتپور جو راجا مشهور آهي. سندو ندي (جي ڪنارن) ۽ ” سوراڻتر“ (ڪاڻياواڙ) ۾ انهن کي ” جت“ چئجي ٿو. ” راجستان“ ۾ مالوند ماڻهن جو وڏو تعداد جت سڏيو آهي ۽ سندو ندي جي ڀريان ڪيترا قبيلو آهن جيڪي مسلمان ٿي چڪا آهن انهن جو نسلي تعلق به هن قبيلي سان آهن. (ايضاً) اهڙو ڪو مثال ڪونه ٿو سڃهي جو راجپوتن جون جتن ۾ شاديون ٿيون هجن.

امپيريل گزيٽيئر آف انڊيا ۾ ” جات“ ۽ ” راجپوت“ نسلن کي ” سٿين“ سان ملائڻ ۾ مشڪوڪ تضادن جو ذڪر ڪيو ويو آهي ۽ هڪ متبادل نظريو پيش ڪيو ويو آهي؛ مٿي جي ماڻ؛ مٿي جون ورتل ماڻون ڏيکارن ٿيون ته وڏي (ويڪري) مٿي وارن (کليل پيشاني) ماڻهن جو خطو مغربي ڏکڻ پنجاب کان اڃا به ڏکڻ طرف ڏسڻ گهرجي، جتي ” سٿين“ نسل نظر نه ٿو اچي، ” سٿين“ پهريائين پنجاب جا الهندا علائقا والاريا پوءِ جڏهن ٻين حملي آورن جو زور پيو ۽ اوڀر طرف هندو آرين سندن پيشقدمي روڪي تڏهن هو ڏکڻ هندستان ۾ ڪاهي پيا ۽ اتي ” دراوڙ“ نسل سان رلي ملي

ويا، جن مان " مرهتا " پيدا ٿيا، " سٿين " مالوند رولاڪ ۽ خطرناڪ نسل هئ. هنن ڪٿي به ويهي سڪ نه ڪيو، سنڌ ۾ سنڌي تهذيب کان متاثر نه ٿيا، بنگال ۾ آباد دراوڙي نسل سان البت نسلي آميڙش ٿين. هند - سنڌ ۾ آمد کانپوءِ هنن آسانيءَ سان آريائي زبان سکي ورتي جيڪا خرشتي خط ۾ لکي ويندي هئي ۽ " ٻڌڌرم " اختيار ڪيائون. سنڌي پراڪرت زبان " مرهٽيءَ " جي ماءُ بني هوندي. ازانسواءِ مرهٽن جا حملا، گوريلا جنگي حڪمت عملي، دوست دشمن سان ساڳيو بي اصولي رويو، شرارتي ذهن ۽ نتيجي ۾ ڪنهن مستقل حڪومت قائم ڪرڻ ۾ ناڪامي، هنن کي " سٿين " ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ مليل آهي.

سن ۱۷۸۶ع ۾ سروليم جونس انڊوآرين ٻولين جو نظريو پيش ڪيو، جنهن موجب سنسڪرت جو ايراني ۽ يورپي ٻولين سان ناتو نروار ڪيو ويو ۽ عبراني، عربي، يوناني يا سامي تعلق وارو اڳوڻو خيال غلط ثابت ٿيو. ايراني (ڪياني) شهنشاهيت سنڌو نديءَ جي سرسبز الهندي ڪناري کان نيل ندي جي سوغات، مصر تائين وسيع هئي. دارا اعظم هر طرف خشڪي تجارتي رستن جو چار وچرائي ڇڏيو هو ۽ پنهنجي شهنشاهيت ۾ مٿاسٽا جي نظام ۾ سڪي (پئسي يا زر) جي عام استعمال جو پهريون دفعو آغاز ڪيو. سنڌ جا ميد ۽ يمن جا فنيقي ماهر جهاز ران ۽ وڏا تاجر هئا. خشڪي رستن، سنڌ پنجاب سرحدي علائقي ۽ بلوچستان (پوري موجوده پاڪستان) کي افغانستان، ايران، ميسوپوٽيميا ۽ مصر سان ملائي ڇڏيو هو. فنيقي يمن کان مصر ۽ فلسطين تائين خشڪي شاهراهن تعمير ڪيون. دارا جي امير البحر، اسڪائي لئڪس پشاور کان سنڌو ندي جي چوڙ تائين جهاز راني جا انتظامات ڪري، سڄي سنڌو ماٿري ۾ ملحق علائقن کي سنڌو ندي ۽ عربي سمنڊ ذريعي بحر احمر (ڳاڙهي سمنڊ) سان ملائي ڇڏيو.

ان وقت سنڌ مان عاج (هاڻي ڏند) ۽ گندارا مان ساڳ جو عمارتي ڪاٺ سنڌو ندي رستي عربي سمنڊ پهچي ايراني نار جي ذريعي ايران (۽ ٻين ملڪن) ڏانهن موڪليو ويندو هو. (گرشمن ص ۱۶۱) انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌو ماٿري ۾ گهاتا پيلا هئا.

پالي زبان ٻڌ ڌرم جي مذهبي زبان هئي ليڪن سنڌي زبان تي ان جو اثر نظر نه ٿو اچي بلڪ سنڌي ٻولي جي سرحدن اندر آسوكا جي ٿين تي لکيل پالي زبان جي ڪتبن ۾ مقامي ٻولين جي لفظن جي پرمار نظر اچي ٿي. جنهن مان انومان نڪري ٿو ته پراڪرت زبان جنم ورتو هو. هي هندي ادب جو ستر جو دور ليکجي ٿو.

۶۰۰ کان ۵۵۰ ق - ۾ اندر لکيل اڻنشد ڏيکارين ٿا ته اهو مذهب جو ذهني بيداري وارو دور هو جيڪو رگ ويد وارن آرين تي قديم سنڌين جي مذهب جو اثر ظاهر ڪري ٿو. پويان برهمڻ جا ويد ۽ اوائلي اڻنشد ۶۰۰ کان ۵۰۰ ق - ۾ دوران لکيا ويا؛ ”يگود گيتا“ هن دور ۾ لکي وئي. هندو ڌرم ۾ ٻن قسمن جا پاڪ ڪتاب مقرر ٿيا، ”سورتي“ ۽ ”سمرتي“ سورتي ايشور (خدا) جي طرفان منش (انسان) تي سڌي طرح نازل ڪيل هدايت کي چيو ويو، ۽ اڻنشد ۽ سمرتي ايشور جي اوتارن، ساڌن ۽ رشين جي آگيا ۽ قولن جو نالو رکيو ويو. يگود گيتا هڪ سمرتي آهي جيڪا ڪرشن مهراج جي پاشن ۽ مهاپارت جي ميدان تي ارجن سان ڪيل گفتگو تي مشتمل آهي.

وچ افغانستان ۾ شاهراه ريشم جو هڪ اهم تجارتي مرڪز، موجوده صوبي باميان، جي حدن ۾ مهاتما گوتمه ٻڌ جي وڏي تراشيل پٿر جي بت ۽ ٻين آثار قديمه کي طالبان سرڪار مسمار ڪري ڇڏيو آهي. اچي پٿر جو هي وڏو بت ۵۵ ميٽر بلند آهي، جيڪو هڪ ٻهاري چوٽي جي منهن ۾ وڏي غار جهڙي جاري اندر رکيل هو. ان کان سنگتراشيءَ جا ڪجهه نمونا ۲۸ ميٽرن جي بلندي تي آهن، سياح انهن کي افغانستان جو بيحد دلچسپ آثار قديمه جو خزانو سڏن ٿا. ۳ - ۴ صدي عيسويءَ جي هن سنگتراشي کان پوءِ جي آثار قديمه ۾ غارن ۽ سرنگن جو هڪ ميڙ ٻڌ مت جي نقش و نگارن سان ڀريو پيو آهي.

تاريخي اعتبار کان هي وڏو بت ۳ يا ۴ صدي عيسوي ۾ ڪشان حڪمرانن تراشيائو هو. شايد اهو مهاراجا ڪنشڪ جو ڪارنامو آهي. ”ڪشان“ قريبي وچ ايران کان آيا هئا ۽ وچ ۽ ڏکڻ ايشيا جا وسيع علائقا فتح ڪيائون جن ۾ افغانستان جو موجوده علائقو شامل هو. ستين

صدي عيسوي تائين چار صديون اوائلي ٻڌ يا تري هن بت جي زيارت لاءِ ايندا رهيا. ۷ صدي عيسوي ۾ اسلام جي اشاعت بعد اهو سلسلو بند ٿي ويو. گوتم ٻڌ جي هن وڏي بت تي اصل ۾ سون ۽ هيرن جواهرن جي جزاوت تيل هيل هئي جيڪا لٽجي وئي ۽ بت زبون حالت کي پهچي ويو. ۳۰ - ۱۹۲۰ع دوران فرينچ ماهرين آثار قديمه انهيءَ جي ڪجهه قدر حفاظت جو انتظام ڪيو. ۷۰ - ۱۹۶۰ع دوران افغان حڪومت سياحت جي اجازت ڏني ته هي بت سياحن جي خاص دلچسپيءَ جو مرڪز بڻجي ويو. ان بعد گهرو ويڙهه لڳي. روسي ڪميونسٽن خلاف مجاهدين جي معارڪه آرائي هلندي، طالبان جي طرفدارن طرفان راکيٽ مان جوڙيل هڪ بم هن بت جي سيني ۾ گهڙي ويوليڪن ڦاٽي نه سگهيو ۽ آخر تائين اتي تنبيل هو. هڪ ٻئي پٺيان نهندڙ افغان حڪومتون ”ٻڌمت“ جي هن پاري يادگارن کي هن بيحد قدامت پسند ملڪ ۾ پناهه ڏيڻ / سنڀالي رکڻ ۾ دلچسپي نه ڏيکاري آهي. (ڊان ۱۸ اپريل ۱۹۹۷ع ص ۱۴).

ٽڪسيلا جي علائقي ۾ بيشمار ٻڌ آثار موجود آهن، جن مان ڪي آثار قديمه جي ماهرن کوٽي ڪڍيا آهن، ڪي اڃا زمين دوز آهن؛ ”ڌرم راجيڪا“ جي آسپاس ۾ اتر ۽ اولهه طرف اڳتي ڪيترا آثار دڙن جي صورت ۾ موجود آهن. چند ميلن جي مفاصلي تي ”گيريءَ“ جو دڙو آهي، جنهن جي باري ۾ خيال ڪيو ٿو وڃي ته پراچين (قديم) دور ۾ اتي اهم فوجي چانوٺي ۽ هڪ مضبوط قلعو هو. سنڌ جي ڪيرٿر پهاڙي سلسلي ۾ ”گري لڪ“ انهيءَ دور جي نشاني آهي، ليڪن اتي گيريءَ جهڙو ٻڌ گنبذ ۽ قلعو موجود نه آهن.

ٻڌ آثار ٽڪسيلا کان علاوه مردان ۽ تخت باهي پشاور جي آسپاس ۽ سوات ۽ دير جي علائقن ۾ پڻ موجود آهن. ڪوهستان، بچلاس، هنڙا ۽ اسڪردو جي علائقن ۾ گنبدن، بتن ۽ ٻين شڪلين جا پٿر جا نمونا ملن ٿا. مهاتما گوتم ٻڌ جا پٿر تي اڪريل ۽ تراشيل بت اترين علائقن بالخصوص سوات، گلگت ۽ اسڪردو ۾ موجود آهن.

ٽڪسيلا ۾ عظيم ٻڌ تهذيب جا نشان پنجين صدي عيسوي تاري ميسارجي ويا. سندن تباهي ۽ بربادي جو ڪارڻ آسماني آفتون، زلزلا ۽

ٻوڏيون ڇيون وڃن ٿيون. انهن جون ثابتيون هن آثارن جي کوٽيندڙ ماهرن کي پڪي پختي نموني مليون آهن، ليڪن انساني ڪارستانيون به تاريخ جي ورقن تي چٽائي سان رقم ڪيل آهن؛ وچ پنجين صدي عيسوي ۾. ”سفيد هن“ وحشين طرفان وچ ايشيا مان نڪري پوري ڏکڻ ايشيا ۾ آندل تباهي ۽ بربت لڳ ڪانڊاريندڙ تفصيلن سان بيان ڪيل آهي. آسمانيءَ آفتن آخري ڪاروائي ڪئي جنهن اقتصادي ۽ سماجي زندگيءَ کي ٻانوان ڊول ڪري ڇڏيو ۽ ٻڌ جي اعليٰ اخلاقي قدرن جي جاءِ تي، نانٽري مذهب جي روپ ۾ لڪل، پراڻيون ريتون رسمون ٻيهر نڪري نروار ٿيون. ڪن شون تي ۽ نانٽري گروهن لنگ پوڄا ۽ مذهب جي نالي ۾ جنسي خرمستي ۽ شرابي بدمستي کي پرستش ۾ داخل ڪيو، ڪن اخلاقي پابندين کي مذهب مان خارج ڪري ڇڏيو. گندارا تهذيب جو زوال سڪندر اعظم جي حملي (سن ۳۲۶ ق - م) کان شروع ٿيو. پهريائين ”پشڪلاوتي“ (چارسده)، جيڪا پروساپورا (پشاور) کان اٽڪل ويهن ميلن جي مفاصلي تي هئي، يوناني حملي آورن جي ور چڙهي، جتان اڀرندي وڌندي سنڌو ندي پار ڪيائون ۽ پنجاب ۾ ڪاهي پيا.

گندارا تهذيب جو علائقو، ڪابل وادي جي هيٺين علائقي ۽ سنڌو جي مٿين علائقي، پشاور جي اردگرد ڪابل ندي جي وادي سنڌو ندي تائين، اٽڪ ۽ ان جي آسپاس کان ڏکڻ طرف مري پهاڙن ۽ ٻوٽهار جي ميداني علائقي تائين وسيع هو. پهرين صدي عيسوي ۾ هن تهذيب جي حڪمراني ڪابل نديءَ جي مٿاهين علائقي کان ڪابل - وادي، سوات وادي ۽ اتر ۾ ڪپيسا (بنير) تائين قائم هئي. جڏهن ۲ صدي عيسوي ۾ ”پروساپورا“ (پشاور) ۾ ڪشان شهنشاهيت جو سياري جو دار الحڪومت قائم ٿيو تڏهن ”پشڪلاوتي“ (چارسده) گندارا تهذيب جي مرڪز طور پنهنجي اهميت وڃائڻ شروع ڪئي ۽ ”خيبرلڪ“ واپاري قافلن لاءِ اهم رستو بڻيو. سوداگر چين، وچ ايشيا، ايران ۽ روم جي عمن وڪرن سان اٺ ۽ خچر لڏي هن سوڙهي لڪ مان قطارون ڪري، گندارا، سنڌ، پنجاب ۽ هندستان جي علائقن ۾ وڻج واپار ڪندا هئا. ”شاهراه رشم“ ڪيترن شاهي رستن سان مليل هئي ۽ ٻين ڪيترن طرفن کان جابلو پيچرن ۽ ور وڪرن

سان آمد رفت جاري هئي. انهن ئي رندن پنڌن سان ٻڌپڪشن هن ديس ۾ اچي ”ڪاشان“ مهاراجا“ ڪنشڪ“ جي سرپرستي هيٺ هتي مذهبي سرگرمي کي وڌايو. خيبرلڪ جي هيٺان مٿان چوڦير ٻڌ مندر تعمير ٿيا. سقولا جي ٻڌ گنبد جو قديم آثار انهي دور جي عظمت جي شاهدي ڏئي ٿو. ليڪن ۱۸۳ع ۾ ڊيميٽروس جي تباهڪاري اهو سڀ ڪجهه راک جي ڍير ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. ۳۰ صدي عيسوي ۾ ٻڌ تهذيب ٻيهر ڪر ڪنيو.

آشوڪا جي راڄ ۾ ماڻهن پنهنجي مذهبي روايتن کي نئين سر اجاريو ۽ اهو سندس حڪومت جي مقبوليت جو سبب پڻ بڻيو. گذارا مان ٻڌپڪشن جا جڻا، پنهنجا عقيدا ڪڍي چيني ترڪستان ويندا هئا ۽ اتان ”چين“ ۽ مشرق بعيد جي ٻين ملڪن ۾ ٻڌ ڌرم جو پرچار ڪيائون ۽ جتي ڪٿي ٻڌ مندر ۽ گنبد تعمير ڪيائون، فقط سوات ۾ انهيءَ دور جي ست سؤ ٻڌ مندرن جو پتو لڳايو ويو آهي جن ۾ ”بتڪارا“ (بت مندر) مشهور آهي. اهو سوات عجائب گهر کان ميل سوا پري ڦٽل حالت ۾ ڏسي سگهجي ٿو. نوادرات جا اعليٰ نمونا سيدو شريف جي سوات ميوزم ۾ ۽ ”چڪدره“ جي ڍير ميوزم ۾ رکيل آهن. پشاور کان سوات وادي جي آخري حد ”گبرال“ تائين ۽ ڍير وادي جو سڄو علائقو ٻڌ گنبدن سان ڀريو پيو هو ۽ هزارين ٻڌ مندر هئا جن جا آثار مردان، جمال ڳڙهي، شهباز ڳڙهي، نخب باهي، سوات ۽ پرياسي ۾ موجود آهن. ”تخت باهي“ مردان کان اٽڪل اٺ ميل اتر اولهه ۾ ٽڪري تي ٻڌ ڌرم جو هڪ اعليٰ نمونو پيش ڪري ٿو. پهرين صدي عيسوي کان اٺين صدي تائين جا آثار موجود آهن. مکيه مندر جي چوڌاري ٿلهيون پٿيون ڏکڻ طرف جبلن جي پس منظر ۾ مکيه گنبد ۽ ان جي ٽن طرفن کان جن ۾ ڪڏهن گوتم ٻڌ جا بت رکيل هئا، ڏاڪڻ جي هيٺيان به اهڙا زياتگاهه گنبد ۽ مجسما موجود هئا، اتان ئي ميل اولهه طرف ”سهرې ٻٻول“ جو ڳوٺ آهي. ان جي آسپاس ڪيترا ٻڌ نوادرات آثار قديمه جي ماهرن ۽ سمگلرن کي هٿ لڳا آهن.

ٽئڪسيلا ۾ هڪ بين الاقوامي ٻڌ يونيورسٽي قائم هئي جتان پڪشن ۽ پرچارڪن ڳجهي لڪ لنگهي ٻين ملڪن ۽ قومن ۾ وڃي ٻڌ ڌرم پکيڙيو. اڄ به ٽئڪسيلا جا عجائبات ڏسڻ لاءِ دنيا جي ملڪن ۽ اندروني ملڪ مان

سراسري ويه هزار سياح هر مهيني هتي اچن ٿا. (بروشر ٽئڪسيلا ص ۴۴).

گوتم ٻڌ جو بت پهرين صدي ق - م جي آخر يا ان کانپوءِ پهريون دفعو مٿا ۾ بڻايو ويو. ان کان اڳي ”پارھت“، ”گيا“ ۽ ”سانچي“ جي اوائلي مندرن ۾ ”ٻڌ“ جو بت ڪڏهن به ڏيکاريل نه ٿو ملي. فقط علامتي طور تي چڪرو، خالي تخت، پيرن جا نشان يا پير جو وڻ متبرڪ نظر اچن ٿا. ٻڌ جي بت بنائڻ کان شايد انهي ڪري پرهيز ڪئي وئي ته هو دنيا ڇڏي چڪو هو، پوءِ هن کي انساني شڪل ۾ ڏيکارڻ گمراهي هئي. بيشم لکي ٿو ته ”بهرحال پوئين زماني جو مشهور ”ٻڌت“ اوائلي ٽن ٻڌ مندرن ۾ نظر نه ٿو اچي (د ونڊر..... ص ۳۶۷). عيسوي سن جي شروعات (حضرت عيسيٰ جي زماني) ۾ يا ان کانپوءِ ”مٿا“ جي سنگتراشي، دنيا ۾ مقبوليت حاصل ڪئي جنهن ۾ ڪجهه ڪردار جين ڌرم وارن جو به هو. پوءِ ٻڌ ڌرم وارن به انهيءَ ۾ حصو ورتو.

ڏکڻ ايشيا ۾ تهذيبي عمل جي چار هزار سال پراڻي تاريخ سنڌو ماڻھيءَ کان شروع ٿي ٿئي. سنڌو ماڻھو جي عظيم تهذيب جي زوال بعد، گنگا - جمنا واديءَ ۾ آريا تهذيب اسري، سنڌو ماڻھو جي تهذيبي علائقن سنڌ، بلوچستان، پنجاب راجستان ۽ گجرات نئين آريا تهذيب کان متاثر ٿيا ۽ هڪ گڏيل سنڌو آريا تهذيب جنم ورتو، جيڪا هندو آريا مذهب ۽ شهنشاهيت ۾ تبديل ٿي وئي. ”آريا ورت“ يا آرين جي ملڪ ۾ مهاراجائي، سينا ۽ سپا جا ٽي ادارا قائم ٿيا، اوائلي آريا پنجاب ۾ آباد ٿيا هئا. بهار تائين پکڙجي وڃڻ بعد سندن فطري جمهوري مذهب ۽ سياست ۾ انقلاب آيو، خوش فهم آرين ۾ گناهه جي احساس ۽ ندامت ۽ چوٽڪاري جي طلب هڪ مخصوص مذهبي نظام قائم ڪرڻ جي ترغيب پيدا ٿي. برهمڻ ۽ سندس منترن، ويدن ۾ اهميت حاصل ڪئي. برهمڻ ذات پات جو فرق پيدا ڪيو ۽ مهانگين ۽ مشڪل قربانين جي رسم وڌي، برهمڻن جي مذهبي هڪ هتي خلاف مهاڻا گوتم ٻڌ (۵۶۳ ق - م) ۽ مهاوير (۵۴۰ ق - م) محاذ قائم ڪيو ۽ ٻه نوان انسان دوست مذهب ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم قائم ٿيا. انهن نون مذهبن نون سماجي رسمن رواجن کي پڻ قائم ڪيو: ”اهمسا“ جي فلسفي.

فکر جون نئون راھون کوليون. ٻڌ ۽ جيئن فکرن هڪ مخصوص مقامي ذهن پيدا ڪيو، جيڪو بعد ۾ بر صغير جي تاريخ تي ڇانيل رهيو.

هندستان جي پهرين شهنشاهيت ۾ موريا مهاراجا چندر گپت جي مکيه منتري ”کوٽيليا“ سياست جا اصول وضع ڪيا. سندس تصنيف ”ارٿ شاستر“ جي عنوان سان مشهور آهي. ٻئي مهاراجا، آسوکا، ٻڌ ڌرم کي زور وٺرايو، گپتا دور ۾ برهمڻن زور ورتو. جڏهن عربن سنڌ فتح ڪئي ته هڪ نئين دين، فڪر ۽ سياسي نظام جو آغاز ٿيو، جيڪو سنڌو ماٿري جي قديم تهذيب وانگر بند سرحدن اندر پنهنجي بنيادن تي ترقي ڪندو رهيو، گنگا - جمنا واديءَ ۾ آريا مذهب ۽ تهذيب برهمڻ ۽ ٻڌ رساڪشيءَ ۾ مبتلا رهي ۽ ٽي صديون پيون به گذري ويون. انهيءَ وچ ۾ اولهه ايشيا اسلامي مذهب ۽ تهذيب ۾ شامل ٿي وئي ۽ انهيءَ جو سياسي اثر ڏکڻ ايشيا تي پيو. سلطان محمود غزنوي جي حملن بعد سلطان شهاب الدين غوريءَ جي فتوحات آخرڪار هندستان ۾ پهرين اسلامي سلطنت جو بنياد وڌو. انهيءَ سلطنت جو آغاز سلطان قطب الدين ايبڪ (۱۲۱۰ - ۱۲۰۶ع) جي حڪمراني سان ٿيو.

مسلمانن جي حڪمرانيءَ هيٺ، ترقي يافته ايراني آريا تهذيب هندي آريا تهذيب تي اثرا انداز ٿي، فارسي زبان، سنسڪرت ۽ هندي ٻولين تي سبقت حاصل ڪئي ۽ هڪ نئين زبان (اردو) وجود ۾ آئي، ترڪ ۽ مغل خاندانن جي حڪمراني جو دور ساڍيون ڇهه صديون مسلسل قائم رهيون. (۱۸۵۷ - ۱۲۰۶ع).

يورپ جي واپارين ۱۵ صدي عيسوي کان هندستان ۾ پنهنجو چار وڃائڻ شروع ڪيو، سن ۱۶۰۰ع ۾ انگريزن ايسٽ انڊيا ڪمپني قائم ڪئي جنهن ”پلاسي“ ۽ ”بڪسر“ جي لڙائين بعد هندستان ۾ سياسي اقتدار حاصل ڪيو. مغل شهنشاهيت پوين پساھن ۾ هئي. مرڪزيت ختم ٿي چڪي هئي. ڪمزور مرڪزي حڪومت کان علاوه ۵۶۰ ننڍيون وڏيون رياستون قائم ٿي چڪيون هيون. ”ويڙهايو ۽ راج ڪريو“ جي حڪمت عملي سان ڪمپني بهادر پنهنجو قبضو وڌائيندي رهي، آخر ۱۸۵۷ع جي جنگ آزاديءَ بعد هندستان ۾ مسلمانن جي حڪومت جو خاتمو ٿيو.

قديم سنڌ جون تاريخي روايتون ۽ شواهد:

قديم ترين زماني جون شاهد اهي شيون ۽ انهن جا اهي نالا آهن، جيڪي پاهرين ملڪن ۾ ساڳي صورت ۾ نظر اچن ٿا. انهن مان ڏسجي ٿو ته هڪ نامعلوم زماني کان هند - سنڌ جي قبيلن جو پاهرين ملڪن سان گهرو اچ وڃ جو سلسلو جاري رهندو آيو آهي. ڏندليل تاريخ کان اڳ جي زماني ۽ نئين پٿر جي دور (سنڌ ۾ ۲۵۰۰ - ۷۰۰۰ ق - م) ۾ به سندن دور - اوڀر جي ملڪن سان ناتا هئا ۽ ايئن سمجهڻ لاءِ ڪافي شواهد موجود آهن ته هنن (هندي - سنڌي قبيلن) وڏي تعداد ۾ سمنڊ ۽ خشڪي رستي انڊو - چائنا ۽ ” انڊين آرڪي پيليگو “ ڏانهن لڏپلاڻ ڪئي ۽ اتي وڃي آباد ٿيا.

اسانجي مفروزي مطابق ۷۰۰۰ ق - م کان سنڌ ۾ سميري قوم آباد هئي، جنهن وڌندي، چين - تاتار ۾ ڪافي عرصو رهڻ بعد، ۶۰۰۰ ق - م ۾ عراق - ميسوپوٽيميا ۾ فرات جي ڇيڙي تي اڪاد جي نوآبادي قائم ڪئي.^{۱۱} ايرانين ۽ يونانين جي سنڌ سان دلچسپي يمن جي ” صباڻين “ جي تجارتي هڪ هٿي ختم ڪرڻ واسطي هئي، جن هند - سنڌ ۽ عربستان جي پيداوار بحره احمر ۽ ايران نار جي سرن تي آندي ٿي. تيو ۽ تيز، قديم بندرگاهه انهي ساحلي تجارت جي ياد تازي ڪن ٿا، جنهن چين ولايت ۾ ڪنهن جي واپار کي ايران تائين پهچايو ٿي، جيئن ” باربريشي “ يادگار آهي انهي خشڪي واپار جو جنهن وارا قورم جي پريان واقع ” ڪٿي “ کي سنڌو ندي جي بندرن سان ملايو ٿي. (ائڊوانسڊ ص ۷۰). سميري انهيءَ کان به اڳي هنن بندرن ڏانهن جهاز راني ڪندا هئا. سميري، صباڻي، ايراني، يوناني ۽ آخرڪار انگريز ساڳئي تجارتي مفاد جو سلسلو ڏيکارن ٿا، جنهن ڌارين جي سنڌ ۾ دلچسپي وڌائي.

سنڌو ماٿريءَ جي هيٺين حص ۾ غلامي جو رواج نه هو. ڪن عالمن جو خيال آهي ته مٿگستينز انهي بيان ۽ آريه رياست جي انهي اصول مان غلط فاهي ڪئي هئي. انهيءَ غلط فاهي جي نتيجي ۾ انهيءَ غلاميءَ جو تصور ڪنهن به سماجي سلامتي ۾ رهي نه ٿو سگهي. پهرين سماجي عيسوي جي پوئين اڌ ۾

هڪ مصري يوناني ملاح بحر احمر ۽ بحر هند جي ساحلي علائقن جو احوال قلمبند ڪيو. سندس نالو معلوم نه آهي ليڪن خوشقسمتي سان هٿ آيل سندس مسوده "ديپريپلس آف ايرٿريئن سي" اسانجي محققن جو عام ماخذ رهيو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هند - سنڌ ۽ مغربي ملڪن جي وچ ۾ باقاعده تجارت جاري هئي ۽ ساحلي علائقن سان اهم بندر گاهه هئا.

بعد جي زماني ۾ جڏهن سنڌو ماڻهي ۾ تهذيب جو اعليٰ معيار قائم هو تڏهن مغربي ۽ وچ ايشيا جي ملڪن سان گهرو لاڳاپو ڪنهن به شڪ شڪي کان مٿي آهي. پوءِ موريا - دور ۾ پرڏيهي وڻج واپار وڌيڪ واضح صورت ۾ نظر اچي ٿو. سٿين دور شايد انهيءَ جي عروج جو زمانو هو.

"راجا وڪرمراجيت" سن ۵۷ ق. م ۾ سٿين حملي آورن کي شڪست ڏئي ڀڄائي ڪڍيو ۽ انهي سال کان وڪرمي سنبت شروع ٿيو. ليڪن سٿين سڪا سڄي اتر اولهه هندستان ۾ لڌا ويا آهن. ايٿڪن وار گزيٽيئر ڏيکاري ٿو ته "سنڌ"، "انڊوسٽيا" سڏجڻ لڳي ۽ اڄ سوڌو سنڌ جي اڪثر آبادي سٿين نسل سان تعلق رکي ٿي ۽ اهي آريا نسل مان نه آهن. "سٿين" بتدريج پنهنجي حڪمراني سنڌو ماڻهي ۽ الهندي هندستان طرف وڌائي هئي. انهي علائقي کي يوناني ملاحن ۽ جاگرافيدانن پهرين ۽ ٻي صدي عيسويءَ ۾ "سٿيا" نالو ڏنو. پهرين صدي عيسويءَ ۾ هن علائقي جو هڪ حصو پارٿي پنهنجي قبضي هيٺ آڻي چڪا هئا. لڏل سڪن ۽ اڪريل عبارتون مان ڪيترن سٿين - پارٿين راجائن ۽ سندن علائقائي نائين جا نالا ملن ٿا. (اٿن انڊوانسڊ ص ۱۱۸).

"اٿ" ۽ "مينهن" سٿين جي ڪاهه کان گهڻو اڳ سنڌ جي سرزمين تي موجود هئا؛ اٿ، اٿڪل ۵۰۰ ق. م ۾ عربستان کان سنڌ پهتو ۽ جلدي سنڌي خانہ بدوش قبيلن "جت" ۽ ٻين ۾ عام مقبول ٿيو. (ڊاڪٽر سگرڊ ۽ هينز "د جات آف پاڪستان" لوڪ ورث اسلام آباد، ص ۷۵) ۱۲ کان ۱۵ صدي عيسوي ۾ ٻن ٽوهن وارو بختري بلخي اٿ سنڌو ندي جي الهندي علائقن ۾ ڏٺو ويو جيڪو ۱۶ صدي عيسوي ۾ غائب ٿي ويو. (هينري جي رٿورٽي، د مهران آف سنڌ، ص ۲۲۴) سنڌ جي جتن جو قديم ساڻي، اٿ خشڪي جو پيڙو سڏجي ٿو، مينهن پاڻي جو جانور آهي.

”مينهن“ ۽ ”ميد“ ميهارن جي عراق ۾ آمد تاريخي روايت جو حصو آهن. (د جات..... ص ۱۰).

بلاذري جي فتوح البلدان مطابق عراق جي والي حجاج بن يوسف ثقيفي (۷۱۴ - ۶۹۴ع) کي فاتح سنڌ محمد بن قاسم هزارين سنڌي مينهنون ۽ انهن جا جت ميهار خراج ۾ موڪلي ڏنا جن مان ۴۰۰۰ مينهنون هن اموي خليفه وليد بن عبدالملڪ کي موڪليون ۽ اتان اسلامي ملڪن ۾ مينهن جو نسل وڌيو. (ڊاڪٽر عبدالحميد خان، اٽيمل ويڪ آف ويسٽرن پاڪستان ڊيورنگ د عرب پيرڊ، بليٽن آف د ڪراچي جاگرافيڪل سوسائٽي شمارو پهريون ۱۹۴۹، ص ص ۲۱ - ۲۸).

هڪ قديم سنڌي لوڪ روايت موجب ”جڏهن سڪندر ذوالقرنين سنڌ ۾ آيو ته پنهنجي هڪ جادوگر دوست سان گڏ ٻيڙي ۾ چڙهي سمنڊ وٽ پهتو. اتي هڪ وڏي گرداب ۾ ڦاسي پيو. سندس جادوگر دوست هڪ جادو جو ٻوڙو سمنڊ جي پاڻي ۾ اڇلايو جنهن تي گرداب جون ڪنڊون سخت ٿي پيون ۽ ٻئي جڻان سمنڊ جي تري ۾ هليا ويا. اتي هنن پاڻ کي ٻي دنيا ۾ ڏٺو جيڪا ”سمنڊ جي ديوتا“ جي هٿ هيٺ هئي. ذوالقرنين جو آدرءُ ڪيو ويو ۽ بادشاهه جي ڌي جو سڱ به کيس ڏنو ويو جنهن جي ڏاج ۾ ٻه مينهنون هيون. نر (سان) ڪارو هو ۽ مادي (مينهن) پوري هئي. ان زماني کان دنيا ۾ ۽ سنڌ ۾ مينهنون آهن. ساڳي روايت عراق (ميسوپوٽيميا) ۾ ملي ٿي، جتي ميد روايت مطابق ”مينهنون“ سمنڊ مان آيون“ (د جات.... ص ۷۳). سنڌي روايت جو مرڪزي ڪردار ”سڪندر ذوالقرنين“ قرآن شريف جي سورة الكهف ۾ ملي ٿو: ”..... اي محمد صه هي ماڻهو توکان ”ذوالقرنين“ جي باري پڇن ٿا. انهن کي چئه ته مان ان جو ڪجهه احوال توهان کي ٻڌايان ٿو: اسان هن کي زمين ۾ اقتدار عطا ڪيو هو ۽ هن کي هر قسم جا اسباب ۽ وسيلو بخشيا هئا. هن (پهريائين مغرب طرف) هڪ مهم جو بندوبست ڪيو تان ته سج لهڻ واري جاءِ تي پهچي ويو. اتي هن کي ائين نظر آيو ته سج هڪ نيري ۽ ميري پاڻيءَ جي دند (ڪئسيئن) ۾ لهي رهيو آهي، اتي ويجهو هڪ قوم جا ماڻهو رهندا ڏٺائين. اسان کيس چيو ته اي ذوالقرنين! وٺي ته کين سزا ڏي ۽ وٺي

نه سائن چڱو سلوڪ ڪري کين پنهنجو ڪري ڇڏ. ذوالقرنين چيو ته جيڪو سرڪشي ڪندو تنهن کي ضرور سزا ڏيندس. پوءِ هن کي پنهنجي پروردگار ڏي موٽڻو آهي هو (کين) سخت عذاب ۾ وجهندو. پر جيڪو ايمان آڻيندو ۽ چڱا ڪم ڪندو تنهن کي ان جي بدلي ۾ چڱو انعام ملندو ۽ کيس اهڙو حڪم ڪنداسين جنهن ۾ هن لاءِ آساني ۽ راحت هوندي. ان کانپوءِ هن وري تياري ڪئي ۽ (اوڀر طرف) نڪري ويو تان ته سج اڀرڻ جي آخري حد (مشرق بعيد) تائين پهچي ويو. هن ڏٺو ته سج ان هڪ قوم تي اڀري ٿو جنهن کي اسان اس کان بچڻ لاءِ ڪا اوت ڏني آهي. هنن جي حالت اهڙي هئي ۽ جيڪي ذوالقرنين وٽ هو تنهن جي اسانکي پوري خبر آهي. هن وري سامان ڪنو ڪيو تان ته ٻن (جبل جي) پتين جي وچ تائين وڃي پهتو. اتي هن ڏٺو ته جبلن جي ٻئي طرف هڪ قوم رهي ٿي جنهن جي ماڻهن سان ڳالهائجي ٿو ته هڪ لفظ به نه ٿا سمجهن (يعني ” ذوالقرنين “ جي ٻولي نه پيا سمجهن پر ترجمانن جي ذريعي) انهي قوم جي ماڻهن چيو ته اي ذوالقرنين ! ” ياجوج “ ۽ ” ماجوج “ هن ملڪ ۾ اچي ڦر مار ڪن ٿا، ڇا توهان اسانجي ۽ هنن جي وچ ۾ هڪڙي ديوار بناڻي ڏيندا ۽ اسان ان جي عيوض ۾ ڪجهه خراج (سالياني دل) توهان کي ڏيندا رهنداسين. ذوالقرنين چيو ته منهنجي پروردگار جيڪي مونکي قبضي ۾ ڏنو آهي سوئي منهنجي لاءِ ڀلو آهي مگر اوهان پنهنجي قوت (بازن جي پورهئي) سان منهنجي مدد ڪريو. مان توهان جي ۽ ياجوج ماجوج جي وچ ۾ هڪ مضبوط ڀت ٺاهي ڇڏيندس. لوهه جون سرون کڻي اچو پوءِ ٻنهي جبلن جي وچ ۾ وڏي ديوار ڪڙي ڪري ڏنائين. ” هيرودوٽس “ لکيو ته هن بخرطن ۽ سڪائي قبيلن کي ” ليديا “ جي فتح کان هڪدم پوءِ زير ڪيو. يوناني مورخن مطابق ندي جي ڪناري تي آرياسائي قبيلي جي مدد سان هڪ ڪوٽ (تنڊو قلعو) تعمير ڪرائين ۽ ” گيدروسيا (Gedrosia) (ڏکڻ ايران ۽ بلوچستان) جي مهم ۾ سندس لشڪر جو وڏو حصو تباهه ٿي ويو. پوءِ وڏي پٽ سسپيس کي بابل ۾ پنهنجو عيوضي مقرر ڪري مشرق طرف هڪ نئين مهم تي روانو ٿيو جنهن ۾ خود قتل ٿي ويو. هن کي ” پسرندائي “ (Pa-sargadae) شهر ۾ دفن ڪيو ويو، جيڪو سندس پٽرايل هو. سندس پٽ

سائرس انصاف ۽ رحمدلي جي شهرت ڇڏي جيڪا مکيه طور تي درست آهي تاهه گهڻي ڀاڱي انهي ۾ سندس ماهرانہ تبليغ جو اثر شامل آهي. (برتانيڪا ج ۶، ص ۶۰ - ۹۵۹).

سائرس اعظم عرف حضرت ذوالقرنين بابت اسانجي معلومات جا بنيادي ذريعا، قرآن شريف، انجيل مقدس (پراڻو عهد نامو)، يوناني مورخ ۽ ڪوفي خط ۾ قديم دستاويزات آهن. جيڪي سائرس جي دور حڪومت ۾ تحرير ٿيل آهن. انهن کان علاوه نبونيندس ڪرائيڪل Nabonidus Chronicle آهي، جنهن کي ۵ ۽ ۳ صدي ق - ۾ ۾ تحرير ڪيو ويو ”پراڻي عهد نامہ“ ۾ عذرا ۽ عيسائيہ Ezra and Isaiah (سيڪنڊ ڪرائيڪلس) ۾ ”سائرس“ جا حوالا ملن ٿا. يوناني مورخين ۾ هيروڊوٽس، زينوفون ۽ بيروسس جي حوالن ۾ گهڻي قدر روايتي ۽ مشڪوڪ مواد شامل آهي.

سن ۵۱۹ ق - ۾ ڌاري ايران جي ڪيائي شهنشاهه دارا اول سنڌو ندي جو الهندو ڪنارو فتح ڪري انهي کي ستين سترپ ۾ شامل ڪيو. ان وقت ”گندارا“ پڻ ڪيائي قبضي هيٺ هئي ۽ مگڌا ۾ بمبسرا (۵۵۴ - ۴۹۳ ق - ۾) جي حڪومت هئي جنهن کان پوءِ اجت سترو (۴۹۳ - ۴۶۲ ق - ۾) مگڌا تي راڄ ڪيو. ۴۵۰ کان ۴۰۰ ق - ۾ دوران سنڌ، ۾ ڪيائي حڪومت، ارتاجرجيس اول ۽ دارائاني جي وقت ۾، ڪمزور ٿيندي وئي ۽ ۳۲۵ ق - ۾ تائين هن علائقي ۾ ٻيهر خود مختيار شهري رياستون ۽ راجوڻي حڪومتون قائم ٿيون. مسيڪنس ”الور“ ۾، سامبس سيوهڻ ۾، موئرس پٽالا ۾، موئرس پيو باريثريڪان (اروڙ) ۾، اربي ٿاڻي ڪوهستان ۾، ۽ ’وري ٿاڻي لسٻيلي ۾ راڄ ڪري رهيا هئا. گندارا جو علائقو پنجاب ۽ اتر الهندي سرحدي علائقي سميت مختلف مقامي قبيلن جي هٿ هيٺ هو: اسپ ساڻي، سيسائي، اساڪينوئي ۽ مساگا قبيلن جي راڄ بابت معلومات حاصل نه ٿي سگهي آهي ليڪن بعد جي راجائن ۽ راجڌانين متعلق وڌيڪ احوال تاريخن ۾ ملي ٿو خاص طور تي ٽيڪسيلا جو راجا امبي ۽ جهلم جو راجا پورس مشهور آهن. پورس سڪندر اعظم جي يوناني لشڪر جو مقابلو ڪيو، جيتوڻيڪ ٻچي نه سگهيو. راجا امبي بنا مقابلو پيش پيو. ساڳئي وقت

ملتان ۾ ملوٽي ، لاهور ۾ اوڪسي دراڪاڻي ، جهنگ ۾ سبوٽي قبيلي وارا وغيره خود مختيار حڪمران هئا.

سند جا تاريخي قبيلا جت ۽ ميڏ:

مهاڀارت جي زماني (۹۰۰ ق - م) کان سند ۾ ٻه مشهور قب، جت ۽ ميڏ آباد هئا، ” جتن “ ۽ ” ميدن “ جو فقط هڪ ڳالهه تي اتفاق هو ته هو هڪٻئي جي حاڪميت هيٺ رهي نه سگهندا. تنهن ڪري ” هنن راجا دجوشن (دريودن) پٽ دهرت (دشرشنر) جي درٻار ۾ هڪ وفد موڪليو جنهن راج ڪرڻ لاءِ ” راجا “ جي گهر ڪٿي، ” مهاراج دجوشن پنهنجي ڀيڻ دسل (دهسلا) کي جتن ۽ ميدن تي راج ڪرڻ لاءِ موڪليو. دهسلا، ملڪ ۽ ان جا شهر پنهنجي قبضي ۾ ڪيا ان جي سموري عظمت ، شاهوڪاري ۽ شان شوڪت هوندي به ان ملڪ ۾ ڪو ” برهمڻ “ يا رشي (ڏاهو ماڻهو) ڪونه هو. تنهن ڪري هن پنهنجي ڀاءُ کي امداد لاءِ هڪ ڊگهو خط لکيو جنهن سڄي هندستان مان ٽيهه هزار برهمڻ گڏ ڪري انهن کي سندن گهر ڀاتين ۽ مال اسباب سميت پنهنجي ڀيڻ ڏانهن ڏياري موڪليو “. لشمبرڪ لکيو ته هي يقيناً سند جي تاريخ جي اڳاٽي دور جي هڪ مصدق روايت آهي جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته آرين سند تي گهڻو پوءِ قبضو ڪيو ۽ برهمڻ ڌرم اڃا به پوءِ هتي جاري ٿيو. (سند بغور مسلم ڪانڪيٽسٽ ص ۷۰) راڻي دهسلا جنهن شهر ۾ تختگاه قائم ڪيو انهيءَ جو نالو ” اسڪلنڊ “ هو، جيڪو سند جي بعد جي تاريخ ۾ پڻ نظر اچي ٿو. جتن ۽ ميدن کي ڌار ڌار علائقا ورهائي ڏنا ويا جتي هنن جا پنهنجا لٽ سردار راج ڪندا هئا پر چون ٿا ته دهسلا ۽ جئدرٿ جي سند تي حڪومت فقط ويهن سالن کان ٿورو مٿي قائم رهي ۽ ” پوءِ ڀارتين جو ملڪ تان قبضو ختم ٿي ويو “. ” ڀارتين “ جو لفظ انهن آريا برهمڻن ڏانهن اشارو ڪري ٿو جيڪي ” دريودن “ پنهنجي ڀيڻ ” دهسلا “ جي لکڻ تي سند موڪليا هئا. اهو لفظ بعد جي ٻڌ روايتن ۾ پڻ اچي ٿو، جنهن مان سند جي هڪ وڌيڪ راجا ۽ ان جي

تخت گاه جو پتو پوڻو ” سوويرا ديش ” انهن ستن آريا بادشاهتن مان هڪ آهي جنهن جو تخت گاه ” رورڪا “ ۽ راجا ” ڀارتا “ آهي. ان کان علاوه ” گوتو ٻڌ “ جي اڳين جنمن جي ڪهاڻين ۾ لکيل آهي ته هڪ راجا ڀارتا سوويرا جي ملڪ ۾ ” رورڪا “ ۾ راج ڪندو هو. ” هو ڏهن شاهي اصولن تي عمل ڪندو هو، مقبوليت جي چئن عنصرن سان عوام جون دليون هٿ ڪيائين، راجن لاءِ ماءُ پيءُ هو ۽ سوالين، فقيرن، مسافرن غريبن ۽ ٻين کي وڏيون خيراتون ڏيندو هو. سندس مهاراڻي ” سمد دوجيا “ سياڻي ۽ علم واري هئي. رورڪا به آهن هڪ ترڪستان ۾ ۽ ٻي سنڌ ۾. مٿي ڏيکاريل بيان ۾ ” رورڪا “، ” سوويرا ديش “ ۾ ڏيکاريل آهي جيڪو ان وقت سنڌ جو نالو هو (ايضاً - ص ۷۱) ان وقت اتر هندستان ۾ به وڏا شهر هئا؛ ” پتاليپترا “ ۽ ” رورڪا “. انهن جو پاڻ ۾ تجارتي وهنوار هو. پتاليپترا مگده جو راجا ” بميسرا “ رورڪا (سوويرا) جي راجا ” رُديانا “ جو دوست هو. ” يشان چوانگ “ جي لکڻي مطابق ” سن ٿو “ (سنڌو) جي دلداري ۽ ڪچي جي علائقن ۾ ۱۰۰۰ لائي (ميل جي لڳ ڀڳ) تائين لکين وحشي مزاج ماڻهن جون آباديون هيون، جيڪي انسانن جي قتل تي گذران ڪندا هئا ۽ ان سان گڏمال ڌارڻ جو ڌنڌو ڪندا هئا. انهن ۾ ڪابه سماجي تميز نه هئي ۽ نه ڪا حڪومت هئي. ” انهن جي ” جت “ هجڻ جي ثابتي عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت ” لهاڻا جتن “ جي احوال مان ملي ٿي؛ جڏهن فاتح سنڌ غازي محمد بن قاسم لهاڻا قبيلي جي جتن بابت پڇيو ته کيس هيئن ٻڌايو ويو؛ ” انهن ۾ اوج نيچ جي ڪا تميز نه آهي، اُهي سڀ وحشي درنده صفت آهن. اهي سدائين حڪمرانن خلاف بغاوت ۽ حڪم عدولي ڪندا رهيا آهن ۽ شاهراهن تي ڦرلٽ ڪرڻ جا عادي مجرم آهن “. انهي ڪري لهاڻن جتن تي مهاراجا چچ جي زماني کان جيڪو ذلت آميز قانون مڙهيل هو، سو قائم رکيو ويو ۽ هڪ صدي پوءِ اسلامي خلافت جي عرب نائب حڪمران ميدن ۽ جن خلاف ڪاروائي ڪئي ۽ پوءِ ” جتن “ کي ” ميدن “ خلاف استعمال ڪيو. هن عرب حاڪم کين پيشاني تي ڏنڍ ڏيڻ ۽ پاڻ سان ڪتو گڏ وٺي اچڻ جو قانون جاري ڪيو.

”لهاڻا جت“ قبيلي کان علاوه ”سمه“ (سما) ۽ ”لاکا“ قبيلن جي باري ۾ پري غاڙي محمد بن قاسم کي ٻڌايو ويو هو ته اڳئين حڪومت ۾ انهن تي ساڳيون پابنديون هيون جيڪي ”لهاڻن جت“ سان لاڳو هيون. ليڪن عرب فاتح ”سمن“ جي عزت افزائي ڪئي ۽ انهي ۾ ”سهتا“ به شامل هئا. جيڪي ”ساهتي“ جي علائقي ۾ آباد هئا. ”جت“ قنڊايل تائين پکڙيل هئا ۽ اڄ به ڪڇي (بلوچستان) ۾ آبادگارن جو وڏو حصو ”جت“ قبيلي سان تعلق رکي ٿو. موريا شهنشاهيت (جي زماني کان عرب دور ۷۱۲ تائين سنڌ جي آبادي جي نسلي صورتحال اتر ۽ اولهه کان لاڳيتن ٻاهرين وحشي ڪڏڪن جي پرمار ۽ نسلي واڌ ۽ آميزش سبب تبديل ٿي چڪي هئي. ”سڪا“ ”يوچي“ ۽ ”هن“ خون جي مختلف حدن تائين سنڌي رت ۾ ملاوٽ ٿي ۽ انهن مان ”جات“ ۽ وڏي تعداد ۾ ”راجپوت“ نسلن جنم ورتو جن سان موجوده سنڌي نسل جي اڪثريت تعلق رکي ٿي. (لئمبرڪ سنڌ، جنرل..... ص ۲۱۱).

راجپوت اصل ڪٿري آهن ”ڪٿري“ جو مطلب هن طرح به ورتو وڃي ٿو ته ”اهي وڌرمي (بي دين) آهن (آريا برهمڻ مطابق، ڇاڪاڻ ته مقامي هئا ۽ سندن ڌرم ۽ آرين جي ڌرم ۾ فرق هو) ۽ برهمڻ جي ستڪار سان شدت تي انهن کي ”ڪٿري“ (ڪٿري) ڪيو ويو. (نجم الغني مولوي حڪيم جي حوالي سان، ”وقائع راجستان“ اردو ج ۱ لکنو، ۱۹۲۵ع ص ۴۹) ديوان پيرومل لکي ٿو ته ”پنجين صدي (عيسوي) جي پڇاڙي کان ستين صدي جي شروعات تائين (اٽڪل سن ۶۱۰ - ۴۹۰ ع تائين) سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جا راجائون هئا. اهي اول شودر هئا (مقامي قبائل جنکي آريه برهمڻ پنهنجي ذات، پاٽ جي سماجي سرشتي ۾ اهو نالو ۽ آخري درجو ڏنو هو) پوءِ برهمڻي (برهمڻ جي) ڌرم کي مڃڻ لڳا ته برهمڻ انهن کي ”شڌي“ ڪري (کين) ”ڪٿري“ بنايو (پيرومل ديوان، سنڌ جي هندن جي تاريخ ياڳو بهريون ص ۲۶، رائجند ص ۳۰) سن ۱۴۰ع ۾ چيني سياح ”هوان شيانگ“ سنڌ ۾ آيو سندس بيان مطابق ”سنڌ جو راجا ”شودر“

هو

ڪٿري راجپوتن ۾ پرمار، پڙهيار ۽ چوهاڻ سورج ونسي ۽ سولنڪي

چندرونسي هئا (رائجند ص ۲۹) اهي چار اڳن ڪل (باهه جا پيدا ڪيل قبيلن) وڌي ڇهه ٿيا ۽ انهن مان چٽيهه ٿيا آهن. ڪيترن راجپوتن ڪلن (قبيلن) جون ساڪون (شاخون) ڪونه آهن انهن کي اڪا راجپوت چئجي ٿو، جيڪي سڄي راجپوت نسل جو ٽيون حصو آهن. (رائجند ص ۳۱).

پرمار راجپوت:

راجپوت روايتن مطابق ” اندر “ ديوتا جو ” اڳني “ (باهه) مان پيدا ڪيل، پرمار، (پراواماريندڙ) ” ابو “ پهاڙ ۽ انجي آسپاس جي علائقن سيميٽ سڄي اتر هندستان جو راجا ٿيو ۽ عام ڪهاوت ٿي ته ” پرتوي پرمارن جي آهي. “ (ٻين لفظن ۾ ڌارين کي ديس نيڪالي ڏيڻ جا سانباها ٿيا.) اتر هندستان جي راجا ” پرمار “ جي پوين کي ” راجپوت “ معنيٰ راجا جا پٽ چيو ويو. (رائجند ص ۳۴) ” پرمار “ کانسواءِ اڳني مان پيدا ٿيل جوانن جو اولاد به ” اڳني ڪل مان هجڻ سبب “ راجپوت سڏجڻ واريو ۽ انهن به پنهنجا راج قائم ڪيا: ” پڙهيوار “ مارواڙ طرف راج ڪندا هئا. (ايضاً ص ۳۵).

پرمار راجپوت راجائن جي ائين پيڙهيءَ ۾ راجا ” چندرسين “ ” ابو پهاڙ “ کان پنهنجي راجڌاني ” ڌارانگر “ ۾ قائم ڪئي. سندس چوٿين پيڙهيءَ ۾ راجا ” پيمڪ “ ۱۳۲۹ع ۾ ڪشمير فتح ڪيو. (ريجوڌري ص ۱۱۲).

۵ صدي عيسوي جي پڄاڻي ڌاري ” گرجر پرتهار “ قبيلي جا ماڻهو وچ ايشيا مان بر صغير ۾ داخل ٿيا. ڪن عالمن جي راءِ مطابق ” گرجر پرتهار “ سري رام جي ڀاءُ لڪشمڻ جي اولاد مان آهن، جيڪو سري رام جو پرتهار (معنيٰ دربان) هو. (ايضاً ص ۱۱۲) تاريخ ۾ ” پرتهار “ پهريون دفعو وچ راجسٿان جي رياست جو ڏيوار (مندور) ۾ راج ڪندا نظر اچن ٿا. هنن مهاراجا ” هرشا “ جي دور () ۾ به پنهنجي خود مختياري برقرار رکي. بعد ۾ انهن مان ڪجهه قبيلن ڏکڻ، اوڀر طرف وڌيا ۽ ” اجين “ به سهنو اقتدار قائم ڪيائون. ” اوڀر راجسٿان “ ۽ ” مالوا “ سندن قبضي ۾ هئا. سنڌ تي عربن جي قبضي ۽ راجسٿان ۾ پيشقدمي جي زماني ۾،

ناگ پٽ (Nagabhata) اول (۷۵۶ع) گرجر ڀرتھار راجا. سندن
 پيشقدمي روڪي ، اتر هندستان جو ڪامياب دفاع ڪيو. انهيءَ قبيئي مان
 وتسراج پيو راجا هو. جنهن ۷۷۵ع کان ۸۰۰ع تائين راج ڪيو، بنگال جي
 راجا ڌرمپال تي حملو ڪري کيس شڪست ڏنائين ليڪن راشٽرڪٽ جي
 راجا کيس شڪست ڏني. سندس جانشين ناگ پٽ / نڱيت پيو ۸۰۰ع کان
 ۸۳۳ع تائين راج ڪيو؛ ” ڌرم پال“ کي مڪمل شڪست ڏئي ” قنوج“
 جي قبضو ڪيائين جنهن سان سندس ساک ۾ اضافو آيو ۽ پاڙيسري علائقن
 جا ” راجا“ سندس دوستيءَ لاءِ آتا ٿيا؛ انهن ۾ ” اندرا“ ، ” سندو“ ،
 ” ودارپا“ ۽ ” ڪالنگا“ جا راجا ٿيون شامل هئا. باقي راجائن کي نڱيت ٻئي
 جنگ جي ميدان ۾ شڪست ڏني، انهن ۾ اتر ڪاٺياواڙ (انرتا) ، مالوا
 (وچ هندستان) اوڀر راجسٿان (متسيا) هماليه ديس (ڪرتا) مغربي
 هندستان جي عرب رياست (ترڪيا) ۽ ” وٽسيا“ (ڪوسمبي) جا
 حڪمران شامل هئا. (ريچورڊي ص ۱۱۳). (انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته
 غالبا سنڌو ندي جي اڀرندي طرف ۽ ” ترڪيا“ اولهه طرف عرب انتظامي
 علائقي جا نالا هندو تاريخ نويسن ڄاڻايا آهن.)

نڱيت ٻئي کانپوءِ ٿوري وقت لاءِ سندس پٽ ” رامچندر“ ڀرتھار
 جو راجا ٿيو. کيس بنگال جي راجا ” ديوپال“ ۽ ” راشٽرڪٽ“ جي راجا
 اموگھورش (Amoghavarsha) شڪست ڏني. ” رامچندر“ جو
 جانشين ” مهرا پوج (Mihira Bhoja) (۹۱۰ - ۸۹۰ع) هو.

سنڌ جي تاريخ ۾ ” ٿر“ جا ” سوڍا راجپوت“ اصل نسل آهن. اهي
 هميشه کان هندو رهيا آهن، ليڪن اهي راجپوت قبيلن جيڪي ڪڇ ، ٿر ۽
 راجسٿان ڇڏي اندروني سنڌ جي آباد علائقن ۾ اچي رهيا، سي مسلمان ٿي
 ويا. انهن کي ” سما“ چيو ويو. ۽ سندن وڏو ڏاڏو ” ڄام جڪرو“ جي نالي
 سان مشهور آهي. سندس پٽ ڄام رائيڏن کي ۹ پٽ هئا، جن مان وڏي پٽ
 جو نالو ” سمون“ هو. باقي پٽن جا نالا هن طرح هئا: ابڙو، چنيسر، منه،
 نوتيار، ڏاهر، هنگورو، لاکو ۽ ڀلي سندن اولاد: ابڙا، نوتيار، ڏهر، هنگورا،
 لاکا ۽ ڀلي، اڄ به سنڌ جا وڏا قبيلن آهن. ڄام رائيڏن جي اولاد کي ”
 ڌنگ“ چئجي ٿو، جنهن جي معنيٰ ” طاقتور“ آهي. انهن ” نصريور“ ۾ راج

ڪيوڻي. سنڌ جي سمن جا ڪل ۷۸۴ پاڙا، يا نڪون آهن. انهن ۾ سنڌ جا " ڀٽا " به شامل آهن، انهن جو جيسلمير جي " ڀتين " ۽ پنجاب جي آرائين سان نسلي تعلق آهي. ٽي راجپوت قبلا پنهنجي خاص علائقن جا مالڪ رهيا آهن، جيئن سنڌي زبان ۾ عام ڪهاوت آهي: " سنڌ سمن، ڪاڇي چنو، ڀٽي جيسلمير ".

هڪ لوڪ ڪٿا:

سمي پٽ راءِڻ جو سنگ جيسلمير جي ڳوٺ " سمجهاڙيلي " ۾ مڱڻ راءِ جي ڌيءَ سان ٿيل هو. جڏهن حج وٺيو ٿي ويا ته واٽ تي " رتوڪوٽ " ۾ ڊاٻو ڪيائون. اتي سمي جو گهوڙو رسو چٽائي پڳو. گهوڙي کي جڏهن پنجاهه ماڻهو ڦري ايندا هئا تڏهن وٽ ڏيندو هو پر سمن اڪيلو ان کي جهلي وٺندو هو، تنهن ڪري کيس پنجاهيو پهلو ان چوندا هئا. اتفاق سان ان وقت رتي چاوڙي جي ڀاءُ مراد جي ڌيءَ بيگ مائي (باگهي) کير جو تس مٽي تي ۽ مينهن جو پاڏو هنج ۾ کنيوڻي آئي. گهوڙو جڏهن سندس ڀرسان مٽيون ته هن گهوڙي جي رسي تي لت رکي ۽ گهوڙو اتر جي بيهي رهيو اڳتي وڌي نه سگهيو. سمي اهو حال ڏسي چيو ته شادي انهيءَ عورت سان ڪندس جيڪا مون وانگر پهلو ان آهي ته جيئن مونکي پهلو ان اولاد ڄمي ۽ اسان تي ڪو اپڙي نه سگهي. ڀائرن چيو ته ماڻهو کلندا، ڇا چوندا ته " حج هڪڙي ڪنوار جي ۽ شاديءَ ٻيءَ سان ڪرائي موٽيا آهن ! " ليڪن سمن نه مڙيو. تنهن تي ڀائرن شرط وڌس ته جيڪڏهن چاوڙن ۾ شادي ڪندين ته راج ڀاڳ مان پنهنجي ڀاڳ تان هٿ ڪڍندي. سمي اهو شرط قبول ڪيو. هو وڏو پٽ ۽ پڳدار هو، ليڪن پڳ " پليءَ " کي ٻڌرائي وئي. " رتوڪوٽ " ۾ ڄام سمي، بيگ مائي چاوڙا سان پهريائين شادي ڪري پوءِ وڃي جيسلمير ۾ مڱڻ راءِ جي ڌيءَ سان شادي ڪئي ۽ واپسي ۾ " نصرپور " تي قبضو ڪري ويهي رهيو.

ڄام سمي کانپوءِ سندس پٽ ڄام انٽر نصرپور جو ڄام سردار ٿيو، سندس ڏينهن ۾ سمن جي لوڪ ادب مطابق: " دهلي جي بادشاهه ڪباڇي

سند جي رياستن ۽ ننڍين ننڍين حڪومتن کان ذاتي (ضابطه) حيات لاءِ هر هڪ کان سنگ وٺندو ٿي آيو. جڏهن سمن جي قوم وٽ آيو ته سمن کان بادشاهه سڱ جي گهر ڪئي“ دراصل اهو ۱۲ صدي عيسوي جي شروع جو واقعو آهي. جڏهن ناصرالدين قباچ ”ملتان“ مان سڃي سنڌ تي حڪومت ڪندو هو. ”سما“ ڌارين ۾ سنگ نه ڏيندا هئا تنهن ڪري بادشاهه جي گهر تي پریشان ٿي ويا. ”(جام) انڙ سمن کي چيو ته جيڪڏهن جنگ ڪنداسون ته برباد ٿي وينداسون. سو هڪ تجويز مون کي اچي ٿي ته منهنجا ڪن ٽوپي، زنانہ زيور ۽ ڪپڙا پارائي، گهونگهت ڪڍائي بادشاهه کي ڏئي ڇڏيو“. بادشاهه سمن مان هيءَ ڪنوار پرڻجي ڄڻ وٺي موٽيو ته واٽ تي ”گهملي ڪوٽ“ (؟) ۾ شاهي دائيءَ بادشاهه کي ٻڌايو ته تنهنجي زالن مان گهڻين کي ڪپڙا (حيض) اچڻ بند ٿي ويا آهن ۽ ڏيکيون آهن. بادشاهه کي ڳالهه دل سان نه لڳي سو شڪ پيس ته سندس حرم ۾ ڪو مرد رهي ٿو جنهن جي اها ڪاروائي آهي. سو پهريدارن کي ”گهائي ۾ پيڙائڻ“ جي سزا جو حڪم ڏنائين. جام انڙ اهو حال ڏسي خود حاضر ٿيو ۽ حقيقت بيان ڪيائين. بادشاهه سندس خانداني ۽ همت کان راضي ٿي اهي سڀ حامله (پيت واريو) راڻيون کيس بخشي واپس نصرپور وڃڻ جي اجازت ڏني.

سما ۽ سميجا:

سميجا جيڪي ڄامن انڙن جي نالن تي سڏجن ٿا، انهن جا گهڻائي پاڙا يا نڪون، آهن؛ ڪيهر سميجا، چارا سميجا، ٽوها سميجا، هوٽي، سانگي سميجا، راجڙ، دٻڙيا، بجا، ٿيٻا، ساڻوڊ، جناھ ساڻوڊ، راهو، انڙ، ڏيرا، دل سميجا، راجڙ، اونا، سينھڙا، ڪرڙيا، لوڻيجا، پلي، ڳاڙهاڪ، چيرا، ويسر، هنگورا سميجا، چچر، آريسر، لوها، ڪوراڙ (ڪچي)، تڳودر، ڳاها، ڀنيا، ساھيا، ٻڙڊ سميجا، ڀاڻو سميجا (نصرپوري) هاليپوتا (جوڻو سميجو جو اولاد) غيسب سميجا، درس، ڪپر، پاتل سميجا (سلادين / صلاح الدين جو اولاد)، گوپاسميجا، رتا سميجا، ننڍا سميجا، (هند ۽ ٿر) سڪردين، پيرج.

اڀيڙ (ٿر ۽ ٻار ميڙ (هندستان) طرف اڄ به آباد آهن) وڪيا، سونڊرا، پسايا،
ويڏا (وڌيا)، ونگا، ونگوڊرس، (اصل هندستاني، ٿرپارڪار ۾ به رهن ٿا) .
جهڻائي، نانا (هندستاني ۽ سنڌ ٿرپارڪر) سايان، (ايضاً) .

جديد سنڌ جي تاريخ:

سنڌ ۾ اسلامي حڪومت جي قيام، سن ۷۱۲ع، کان سنڌ جي تاريخ
لکڻ شروع ٿي. انهيءَ کان اڳ جا واقعات، تاريخ کان اڳ جي دور جا
سمجهڻ گهرجن. انهيءَ حقيقت جي باوجود، اسان پنهنجي هن مطالعي ۾
سنڌ جي قديم ترين تهذيب، تمدن، مذهب ۽ قوميت بابت مستند معلومات
حاصل ڪئي آهي، جيڪا سنڌ جي آثار قديمه ۽ بيروني تاريخي حوالن تي
مبني آهي.

عربن جو دور (۱۰۲۵ - ۷۱۲) سنڌ جي تاريخ جو دور ”چچنامہ“
سان شروع ٿئي ٿو، جيڪو عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ بعد لکيو ويو هو.
اروڙ (الور) جي قاضي موسيٰ بن يعقوب جي محفوظ ڪيل هن مسوده جو
عنوان ” منهاج المسالك “ هو ”چچنامہ“ انهيءَ جو فارسي ترجمو آهي، اهو
ترجمو سن ۱۲۱۶ع ۾ علي بن حامد ڪوفي، ناصر الدين قباچه جي دور
حڪومت (۱۲۲۸ - ۱۲۱۰ع) ۾ ڪيو هو. هن ماخذ مان عربن جي سنڌ
فتح ڪرڻ جو اکين ڏٺو احوال ملي ٿو. انهيءَ کان اڳ جي تاريخ راءِ گهراڻي
کان بيان ڪيل آهي. انهيءَ ذريعي مان ان وقت سنڌ ۾ آباد قبيلن بابت
مستند معلومات فراهم ٿئي ٿي. سال ۱۹۳۹ع ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽه انهيءَ کي
ايڊٽ ڪيو، جڏهن ته پهريون انگريزي ترجمو مرزا قليچ بيگ سن ۱۹۰۰ع
۾ ڪيو هو. (ٻئي سنڌي عالم ” شمس العلماء “ جي لقب سان سڏيا وڃن
ٿا.) اصل عربي مسوده ” المدائني “ (۸۳۹ ---- ۷۵۲ع) جي تحريرن تي
مبني هو.

هندو پنڊتن تاريخنوسيسيءَ طرف ڪڏهن به توجه نه ڏنو، تنهن ڪري
عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ، ” سنڌ “ ما قبل التاريخ (يعني تاريخ کان
اڳ واري) دور ۾ هئي. اسلامي علوم ۾ ” تاريخ “ کي اهميت حاصل ٿي.

عرب مورخين، سياحن ۽ تاجرن جا مفتوح علائقن بابت بيان ۽ حوالا جديد سنڌ جي تاريخ جو مستند بنياد فراهم ڪن ٿا. اتان ”جديد سنڌ“ جي تاريخي دور جي ابتدا ٿي ٿئي.

سنڌ جي تاريخ جا بنيادي ماخذ، ”چچنامہ“ کان علاوه هيٺين ريت آهن:

(۱) ابن هشام، (متوفي ۸۲۹ع): ”سيرة النبويه“ جي پهرين ڇاپي ۱۲۵۵ھ/ ۱۹۳۶ع، مطبوه قاهره ۾ اضافي مواد طور ”منصوره“ (سنڌ) تي سلطان محمود غزنوي جي حملي (۱۰۲۵ع) ۽ حباري خاندان بابت احوال درج ڪيل آهي.

(۲) ابن سعد، (متوفي ۸۴۵ع) جي تاريخ، ”طبقات الكبير“ ۾ سندس دور تائين اسلامي تاريخ جا واقعات قلمبند ڪيل آهن، جن ۾ سنڌ جي فتح به شامل آهي.

(۳) الجاحظ عثمان (۸۱۸ - ۷۷۶ع) جي ”كتاب البيان والتبيين“ ۾ سنڌي ذريعن تي مبني ڪتابن، انهن جي مصنفين ۽ انهن سنڌي عالمن بابت مفيد معلومات ملي ٿي، جن عباسي خليفن جي دعوت تي يا غلاميءَ جي حالت ۾، بغداد يا دمشق ۾ وارد ٿي، پنهنجي علم ۽ ادراڪ سبب شهرت حاصل ڪئي. انهن ۽ ٻين عربي ذريعن مان نومسلم سنڌي طبيبن، فقيهن ۽ محدثن جي شهرت بابت ڪجهه معلومات حاصل ٿئي ٿي.

سنڌي مسلمانن ۾ خاص طور تي ويجن (ويدن يا طبيبن) ۽ محدثن جو ڪافي تعداد هو، جن دار الخلافت بغداد ۽ پاڙيسري ملڪ خراسان ۽ نيشاپور جي اسلامي تعليمي مرڪز کي پنهنجي علم ۽ فضل سان آباد ڪيو، موئن جي دڙي وارو شهري صحت - صفائي جو انتظام ڏيکاري ٿو ته

قديم سنڌي تهذيب ۾ طب، جو علم، علاج کان علاوه مرض کان بچاءَ جي بنياد تي، رائج هو. هن آثار قديمه مان چاليهه طبي استعمال جون شيون مليون آهن، جن ۾ پارِي ۽ آڪسيجن جو مرڪب (Mercury oxide) لوپان جو گندرف (Benzoin sulphur) ۽ ماڪي (شهد) به شامل آهن. (پيرومل آڌواڻي، قديم سنڌ، ص ۹۴، وڌيڪ ثابتن ۽ حوالن لاءِ پيٽيو وڃي) اندازو آهي ته ۲۰۰ ق - ۱۰ قاري سنڌ ۾ هڪ ”ويد“ (حڪيم)

رهندو هو، جنهن جو نالو ” واگ ڀٽ “ هو. هن طب تي هڪ ڪتاب لکيو، جنهن جو عنوان هو: ” اشت رنگ هرديہ “. انهي ڪتاب ۾ هن راءِ کان اڳ گذريل سنڌي ويدن جا حوالا ڏنا. (وڌيڪ معلومات خاطر ملاحظه ڪجي، محمد ادریس، ” وادي سنڌه کي تهذيب “، حبيب الله صديقي، ” ايڊوڪيشن ان سنڌ.... “ ص ۷۰، وغيره) علم طب جي سنڌي روايت، عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ (۷۱۲ع) بعد به، قائم رهي.

بغداد ۾ دارالحڪومت جي اجرا بعد، سنڌي عالم ۽ طبيب اتي پهتا، ۽ تاريخنويسن انهن جا نالا لکي ڇڏيا. خليفي هارون رشيد جي دور (۸۰۹ - ۷۸۱ع) ۾، جيڪي سنڌي حڪيم بغداد ۾ سڪونت پذير ٿيا انهن جا نالا: سنڊباد، مائڪ، ڀلو، صالح ولد ڀلو، ڏاهر وغيره هئا. (سيد سليمان ندوي، عرب و هند ڪه تعلقات، ص ص ۱۵۷، ۱۴۹، ۱۳۱، ملاحظه ڪجن) عرب طبيبن سنڌي ويجن (طبيبن) کان حڪمت جي شين جا نالا ورتا؛ مثال طور ” بهيله “ (بهيڙا)، ” قرنفل “ (ڪرنفل) ” صندل “ (چندن) . ” اطرئفل “ (تفلو) ۽ ” بهط “ (پٽ) وغيره، عرب حڪيمن سنڌي پٽ (اباريل چانورن) کي مريضن لاءِ بهترين غذا قرار ڏنو. (چچنامو سنڌي ترجمو مخدوم امير احمد، ص ۲۴۵)

سنڌي طبيبن مان ” مائڪ “ جو مانُ مٿاهون ٿيو ڇاڪاڻ ته خليفي هارون رشيد جي هڪ چاچي جو ڪامياب علاج ڪيائين، جنهن کي شاهي حڪيم ” جبرئيل “ به چٽائي نه سگهيو هو. سنڌي ويڄ مائڪ کي خليفي جو معالج مقرر ڪيو ويو، انهيءَ منصب تي رهندي هن طب جي تعليم ۽ تحقيق کي ترقي ڏني. هن ادويات (دواسازي) جي ڪتابن جا عربي زبان ۾ ترجما ڪيا ۽ هر هڪ وکر (پيار) جا به نالا لکيا. هن زهریات تي لکيل ڪتابن جا به ترجما ڪيا. بغداد ۾ نقلي طبيبن تي ڪڙي نظر رکڻ جو انتظام ڪيائين. (چچنامو ترجمو؛ - ايضاً -)

سنڌي صوفين، عالمن ۽ فقهن، عباسي دور خلافت جي سونهري دور، ۸ - صدي عيسوي کان ۱۰ - هين صدي عيسوي) ۾ ڪافي شهرت حاصل ڪئي، انهن ۾ (۱) ابو علي سنڌي، ” ويدانيت “ ۾ شيخ بايزيد بسطامي (۸۷۵ -- ۷۹۶ع) جو استاد هو. (۲) ابو عبدالرحمان سنڌي به

شيخ بايزيد جي استادن مان هو، (۳) ابو موسيٰ ديбли شيخ بايزيد بسطامي جو شاگرد هو ۽ سنڌ ۾ قلندريه صوفي سلسلي جو آغاز ڏانهن منسوب ڪيو ٿو وڃي، هو شيخ بايزيد جو ڀاڻج هو. ابن جوزي بغدادي (۱۲۰۰ - ۱۱۱۶ع) جي ڪتاب ” صفواه الصفوه“ ۾ ڄاڻايل انهيءَ عزازت مان سنڌي مهاجرين جي بغداد ۾ ٿيل پذيرائي جو ثبوت ملي ٿو (۴) محدث شيخ احمد بن سنڌي (متوفي ۳۵۹ھ / ۹۷۰ع) پهريون سنڌي محدث هو، جنهن سنڌ کان ٻاهر شهرت حاصل ڪئي. حافظ ابو نعيم اصفهاني (متوفي ۴۴۰ھ / ۱۰۳۹ع) جي تاليف ” حليه الاولياء“ ۾ هڪ درجن حديثون شيخ احمد سنڌي ڏانهن منسوب ڪيل آهن (۵) شيخ ابو عباس احمد بن عبدالله بن سعيد ديбли عرف عابد نيشاپوري (متوفي ۳۴۳ھ / ۹۵۴ع) خراسان ۾ نالو ڪڍيو. (۶) شيخ محمد بن محمد بن عبدالرزاق، عرف زاهد ديбли (متوفي ۳۴۵ھ / ۹۵۶ع) ” المصدق“ جو مولف، حڪيم ابو عبدالله حافظ جو استاد هو. (۷) قاري ابو عبدالله محمد بن عبدالله ديбли شام طرف هجرت ڪئي، جتي آخر عمر تائين درس و تدريس جو سلسلو جاري رکيائين. (۸) شيخ احمد بن محمد حافظ ديбли مصري (متوفي ۳۷۳ھ / ۹۸۳ع) شافعي فقه جو عالم هو، مصر ۾ درزڪو ڌنڌو ڪري گذر معاش حاصل ڪندو هو. (” نئين زندگيءَ“ پندرهن صدي هجري شمارو، آگسٽ سيپٽمبر ۱۹۸۰ع، ص ۶۰ - ۵۳، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ” سنڌ جا اولياء ۽ صوفياء“). (۹) سنڌي غلام، شيخ الاسلام عبدالرحمان بن عمرو عرف امام اوزائي (۷۷۲ - ۷۰۶ع / ۱۵۶ - ۸۸ھ) فقه جي هڪ الڳ مڪتب جو باني هو، جنهن شام ۽ اسپين ۾ عقيدت حاصل ڪئي. سندس والدين سنڌ مان غلام بنجي دمشق جي پسگردائي ۾ هڪ ڳوٺ ” بلهڪ“ ۾ وڪرو ٿيا. سندس والد جو اسلامي نالو ” عمرو“ رکيو ويو. اتي کيس فرزند پيدا ٿيو، جنهن جو نالو عبدالرحمان رکيو ويو. عبدالرحمان اسلامي علوم ۽ مهارت حاصل ڪئي. مسلماني ۽ علمي فضيلت هن خاندان کي غلاميءَ مان آجو ڪيو. شيخ عبدالرحمان دمشق جو هڪ مشهور فقيه ٿي گذريو آهي.

اموي خلافت جي زوال بعد، ٻئي عباسي خليفه المنصور امويين جي قتل

عام جي جائز هجڻ بابت شيخ عبدالرحمان عرف امام اوزائي کان راءِ طلب ڪئي. شيخ انهيءَ کي ناجائز قرار ڏنو. خليفن هن کي دربار مان نيڪ الي ڏني. ڳوٺ موٽندي، واٽ تي هڪ گهوڙسوار، پويان اچي سندس اڳ جهليو، هن سمجهيو ته خليفن جو ماڻهو مارڻ لاءِ آيو آهي، سو پنهنجي گهوڙي تان لهي زمين تي مصلو وڃائي آخري نماز پڙهڻ لڳو. سلام ورائڻ بعد، پويان آيل ماڻهوءَ کيس اشرفين جي ٿيلهي خليفن طرفان نذرانہ طور پيش ڪئي، جيڪا هن قبول ڪئي ۽ پوءِ واٽ تي غريبن ۾ اهي اشرفيون ورهائيندو خالي ٿيلهي ڪئي گهر پهتو. بعد ۾ کيس ”شيخ الاسلام“ جو منصب ڏنو ويو. (نئين زندگي - ايشا - ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي) حديث جو علم ۽ سنڌ، ص ص ۱۱۵ - ۹۰). (۱۰) پيو سنڌي غلام عالم، شيخ ابو معشر نجيب بن عبدالرحمان سنڌي - ثمر - مديني (متوفي ۱۷۰ هـ / ۷۸۶ع) مختلف مالڪن جي غلامي ڪندي آخر آزاد ٿيو. هن علم حديث، مغازي ۽ فقه تي عبور حاصل ڪيو. حديث جي معتبر ڪتاب ”جامع ترمذي“ ۾ سندس روايت ڪيل حديثون شامل آهن. امام احمد بن حنبل (۸۵۵ - ۷۸۰ / ۲۴۱ - ۱۶۴ هـ) شيخ ابو معشر سنڌي کي علم مغازيءَ تي هڪ سند تـاـ ڪيو. عباسي خليفن هن سنڌي خاندان جي عزت افزائي ڪئي. خليفي المهدي، شيخ ابو معشر سنڌيءَ جي تعظيم ڪندو هو، سندس فرزند خليفي هارون رشيد شيخ ابو معشر سنڌي جي جنازه نماز پاڻ پڙهائي. (نئين زندگي، - ايشا -)

(۱۱) مهلبين جو هڪ نوجوان سنڌي غلام، ابو محمد خلف بن سليم سنڌي بغداد (۸۴۵ - ۸۱۷ع / ۲۳۱ - ۲۰۲ هـ) هڪ معتبر محدث طور مڃيو ويو آهي. ”سنن نسائي“ ۾ سندس روايت ڪيل حديثون شامل آهن. (- ايشا -) ابو عبدالرحمان احمد بن شعيب نسائي (۳۰۲ - ۲۱۵ هـ) همعصر محدث طرفان اها، هن سنڌي غلام عالم جي مڃتا آهي. (۱۲) پيو هڪ سنڌي غلام عالم، ابو نصر فتح بن عبدالله سنڌي جي نالي سان مشهور آهي. سمناني پنهنجي ڪتاب ”نصح“ ۾ سندس ذڪر ڪيو آهي؛ عبدالله بن حسين نالي هڪ معتبر شخص کيس ٻڌايو ته ”هڪ دفعي، ابو نصر سنڌي پنهنجي طالبن سان گڏ هڪ ڪچي رستي سان اچي رهيو هو،

تڏهن سندس نظر عباسي شاهي خاندان جي هڪ فرد تي پئي، جيڪو اتي ڊاگ ۾ ڪريو پيو هو. هن جهڪي سندس وات سنگهيو ته شراب جي بوءِ آيس. تڏو ساهه کڻي اڳتي وڌڻ لڳو ته عباسي شهزادي ڪجهه هوش سنڀالي رڙ ڪئي؛ اي غلام! مان هن حالت ۾ هتي پيو آهيان ۽ نون مونکي ڇڏيو ٿو وڃين، جڏهن ته نوسان پيا ماڻهو به ساڻ آهن!“ ابو نصر ڪنڌ ورائي کيس چيو ته: ”اي شهزاده! توکي معلوم هجڻ گهرجي ته مون تنهنجي وڏن جي پيروي ڪئي آهي ۽ تون منهنجي اڳين (ڪافرن) جي نقش قدم تي (شراب خوريءَ) تي هلي رهيو آهين.“ (-الحصا-)

پنهنجي سنڌي غلام عالمن جا فقط نالا معلوم ٿي سگهيا آهن: (۱۳) ابو الحسن مخلص بن عبدالله الهندي الصوفي (متوفي ۵۴۳ھ / ۱۱۴۸ع) ۽ (۱۴) ابو محمد بختيار بن عبدالله الهندي (متوفي ۵۴۱ھ / ۱۱۴۶ع). ٻنهي جي نالن پويان الهندي جو لفظ السنڌي هجڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته انهي زماني ۾ ”اسلام“ اڃا هندستان ۾ فروغ حاصل نه ڪيو هو ۽ تمام مقامي مسلمان عالمن جو سنڌ سان تعلق هو. سندن ڪجهه احوال ۽ نالا بيروني ذريعن کان حاصل ٿيا آهن ۽ انهن جي وضاحت ٿي قدر اختلاف آهي.

”احمد“ جي نالي سان ٿي سنڌي پرديسي عالمن ٿي گذريا آهن: (۱۵) ابو بڪر احمد بن سنڌي بن حسن بن بهار حذاد سنڌي (متوفي ۲۷۹ھ / ۸۷۲ع)، (۱۶) احمد بن سنڌي بن فروغ معترض (؟) (متوفي ۳۰۰ھ / ۹۱۲ع)، ٻنهي جي سڪونت ”بغداد“ ۾ هئي ۽ اتي وفات ڪيائون ۽ (۱۷) احمد بن سنڌي رازي، جيڪو ساڳي ٽين صدي هجريءَ ۾ ”ري“ (خراسان) ۾ مقيم هو. ٽئي پنهنجي وقت جا وڏا محدث مڃيا ويا آهن. بغدادِي سنڌي محدثين ۾ (۱۸) ابو ابراهيم اسماعيل بن سنڌي ”الليل“ البغدادِي پڻ مشهور محدث هو. (۱۹) ٻئي هڪ سنڌي محدث اسلم بن سنڌي جا صحيح بخاري ۾ حوالا ڏنل آهن.

چوٿين صدي هجري مطابق ڏهين صدي عيسويءَ ۾، بغداد جي سنڌي مهاجرين وڏا محدث پيدا ڪيا جن سنڌ کان ٻاهر پنهنجو نالو روشن ڪيو: ”خراسان“ ۾، (۲۰) ”رجاء سنڌي“ انهن جو مورث اعليٰ هو جنهن سنڌ مان هجرت ڪري، نيشاپور ۾ سلسله درس و تدريس شروع ڪيو. (۲۱)

سندس فرزند ابو عبدالله محمد ۽ انهي جي ٻن ڄاڙن فرزندن، ٻنهي جا نالا (۲۲ ۽ ۲۳) ”ابوبڪر“ هئا، انهن علم حديث ۾ ڪافي شهرت حاصل ڪئي. وڏو ابوبڪر محمد بن محمد رجاء سنڌي (متوفي ۲۸۶ هـ / ۸۹۹ع) حافظ الحديث هو. ”صحيح مسلم“ جي تتبع تي سندس ڪتاب ”مستنهج علي صحيح مسلم“ هڪ اهم تمثيل شمار ٿئي ٿي. هنن سنڌي محدثن ۾ ۲۴ مزيد مشهور محدثن (ڪل ۴۷) جا نالا معلوم ٿي سگهيا آهن؛ (۱) ابوبڪر احمد بن قاسم ابن سنڌي (۲) ابو الفوارض احمد بن محمد بن حسين سنڌي مصري (متوفي ۹۲۰ / ۳۴۹ هـ) ۽ (۳) ابراهيم بن علي سنڌي بغدادي، علم حديث تي سند مڃيا وڃن ٿا. (۴) اسماعيل بن عيسيٰ بن فرخ سنڌي، (۵) مولوي بن لقين، (۶) اسماعيل بن محمد بن رجاء سنڌي نيشاپوري، (۷) هبش بن سنڌي بغدادي، (۸) ابو بڪر سنڌي حويمي بغدادي، (۹) سنڌي بن ابو هارون، (۱۰) ابو نصر سنڌي بن ابان بغدادي (۱۱) سنڌي بن عبدويه ڪلبي رازي خراساني، (۱۲) عبدالله بن حسن بن سنڌي اندلسي (متوفي ۳۳۵ هـ / ۹۴۶ع)، (۱۳) عثمان سنڌي بغدادي، (۱۴) علي بن بنان سنڌي بغدادي، (۱۵) ابو عباس فضل بن سقيم بن سيم سنڌي، (۱۶) ابوالحسن محمد بن عبدالله سنڌي بصري، (۱۷) ابوالقاسم منصور بن محمد سنڌي اصفهاني، (۱۸) ابو محمد موسيٰ بن سنڌي جرجاني بڪرآبادي، (۱۹) ابو محسن نصر الله بن احمد بن قاسم بن سيم سنڌي بغدادي (متوفي ۴۳۳ هـ / ۱۰۴۱ع)، (۲۰) هبته الله بن سهل سنڌي اصفهاني، (۲۱) ابو جعفر سنڌي، (۲۲) يزيد بن سنڌي مصري، (۲۳) علي بن عبدالله بن سنڌي ۽ (۲۴) علي بن اسماعيل. سنڌي.

عرب دور (۱۰۲۵ / ۱۰۱۰ - ۷۱۲ع) ۾، سنڌ اندر ”ديبل“ کان علاوه عرب آبادڪارن جا اڏيل شهر ”منصوره“، ”بيضاء“، ”بقان“ ۽ ”محفوظه“ عالمن جي طفيل تاريخ جي ورقن تي موجود آهن. ”منصوره“ جي عرب دور جي نون سالن (۷۲۷ - ۷۲۸ع) ۾ ”منصوره“ سنڌ جو تخت گاهه هو.

ايراني ۽ عرب تاريخنوين ۽ جاگرافي دانن ”عرب دور“ ۾ سنڌ جا

مطالعاتي دورا ڪيا. سندن تحريرون ۽ تصنيفون انهي دور جي سنڌ جي تاريخ تي بنيادي مواد فراهم ڪن ٿيون. انهن ۾ المسعودي، الاصطخري، ابن حوقل ۽ البشاري المقدسيءَ جا نالا اڄ تائين سنڌ جي تاريخي حوالن ۾ استعمال ٿين ٿا. ابوالحسن علي ”المسعودي“ (متوفي ۹۵۷ع) جو ڪتاب ”مروج الذهب“ هڪ مستند تاريخي ماخذ آهي ۽ کيس ”عربن جو هيرو ڊوئس“ چيو وڃي ٿو. هن ”منصوره“ ۽ ”ملتان“ جو دورو ڪيو. سندس ڪتاب جو اردو ترجمو ٿي چڪو آهي. (اسلامي، - ايضاً - ص ۱۳۶۰)

”المسعودي“ سنڌ جي شهرن، سماجي، ثقافتي ۽ درباري زندگي ۽ عربن جي فوجي طاقت بابت مفصل احوال ڏنو آهي. هن ”ملتان“ ۽ ”منصوره“ جي حڪمرانن جا نالا ڏنا آهن ۽ هڪ دلچسپ مغالطي جو پڻ ازالو ڪيو آهي، جيڪو ”سندوندي“ بابت ان وقت عام هو؛ انهي مغالطي موجب ”سندو ندي“ ۽ ”نيل درياهه“ هڪ ئي منڍ مان نڪرن ٿا، ڇاڪاڻ ته ٻنهي ۾ واڳون رهن ٿا. اهو مغالطو ابو عثمان الجاحظ (۸۶۸ -- ۷۷۶ع) ڏانهن منسوب آهي. المسعودي (متوفي ۹۵۷ع) انهيءَ کي سائنسي ۽ جاگرافيائي بنيادن تي رد ڪيو. هن ”المنصوره“ شهر جي تعمير بابت، مقامي معلومات کي قلمبند ڪيو آهي. جديد - سنڌ جي تاريخ تي ”المسعودي“ جو ڪتاب ”مروج الذهب“ هڪ بيحد اهم ماخذ آهي. (۲) ابو اسحاق ابراهيم ابن محمد الفارسي الاصطخري (۹۵۰ع)، المسعودي بعد، سنڌ جو دورو ڪيو. سندس ڪتاب ”المسالڪ والممالك“ ۾ سنڌجي متعدد شهرن جو احوال تفصيل سان قلمبند ڪيل آهي، جنهن ۾ ”هباري بادشاهيت“ هيٺ سنڌ جي عام حالات جو پڻ ذڪر ڪيل آهي. سندس بيان مطابق انهي زماني ۾ ”سنڌ“ پنجن رياستن ۾ ورهايل هئي؛ ملتان، منصوره، ٻڌا، خضدار ۽ مڪران، پنج ئي رياستون آزاد خود مختيار ملڪ هئا. ”ملتان“ ۾ اسماعيلي حڪومت قائم هئي، جنهن جي هٿ هيٺ جنوب مشرقي پنجاب جو علائقو هو. ”منصوره“ جي هباري شاهي خاندان موجوده سنڌ جي سرحدن اندر بادشاهي ڪئي ٿي. ”ٻڌا“ ۾ موجوده مري - بگٽي بلوچستاني علائقو شامل هو. خضدار موجوده قلات رياست جو نالو هو ۽ مڪراني بلوچ پنهنجي سردار جي حڪمراني هيٺ ”مڪران“ ۾ آزاد ۽ خود مختيار هئا. (ڊاڪٽر

ممتاز حسين پٺاڻ، " سنڌ -- عرب دور " س - ۱ - ب ۱۹۷۸ع، ص ۱۲). انهن خود مختيار ملڪن کان علاوه سنڌ جي باقي سرزمين تي عرب آبادڪارن جون ننڍيون رياستن، " سندن " ۽ " مشڪي " جي نالن سان قائم هيون ۽ مڪران جي ساحل سان پڻ هڪ عرب رياست موجود هئي.

عرب دور (۱۰۲۵ / ۱۰۱۰ - ۷۱۲ع) جي اختتام وقت سنڌي قبيلن جون به ڪافي خود مختيار رياستون قائم هيون؛ (۱) ڀنڀور (۲) برهمڻ آباد (۳) سيوهڻ (۴) دريڻو (ڊيرو) (۵) اروڙ، (۶) ماڻڪتارا (۷) هم ڪوٽ (همون ڪوٽ) (۸) روياه (۹) ڀاڳٽڙي وغيره ۾ مقامي قبيلن آزاد ۽ خود مختيار هئا. سن ۳۶۷ هـ / ۹۷۷ع ۾ ابن حوقل بغدادي، سنڌ جو پهريون جاگرافيائي نقشو تيار ڪيو، جنهن مطابق ان وقت سنڌ اٺن رياستن ورهايل هئي؛ (۱) مڪران، (۲) مشڪي (۳) منصوره (۴) ملتان (۵) طوران، (۶) وھند (۷) قنوج ۽ (۸) ٻڌي.

(۳) "ابن حوقل"، محمد ابن ابي القاسم النسيبي (۹۷۷ -- ۹۲۴ع) جي ڪتاب "صورة الارض" ۾ سنڌ جي همعصر حالات تي ڪافي مواد موجود آهي، جيڪو " الاصطخري " جي بيانن مطابق آهي. مزيد هن ايراني مورخ ۽ جاگرافيدان سنڌي جت (زط) ۽ ميد قبيلن جو احوال ڏنو آهي جيڪي ان زماني ۾ " بلوچستان " ۽ " ٿر " ۾ آباد هئا. هن سنڌ جو پهريون نقشو تيار ڪيو (۴) سنڌ متعلق ٻيو اهم ذريعو "البشاري المقديسي" جي تصنيف " احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم " (تاليف ۹۹۰ - ۹۸۵ع) آهي. انهيءَ دور ۾ سنڌ جي خوشحالي، اقتصادي، تجارتي ۽ فني ترقي جو بيان ڪندي لکي ٿو ته، " هذا اقليم (اقليم السند) الذهب (سون) والتجارات (تجارتن) والعقاير (جڙين پوتين) والالات (اوزارن) والفانيذ الخيرات (خيرات ڏيڻ) والآلات (چانورن) والاعجوبات (عجائبن) " (جو ملڪ آهي) (السلسلة الجغرافية ۱، احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم للمقدسي... بيروت ۱۹۸۷ع، ص. ۲۵۸، ۲۶۲ - ۲۵۸: اقليم السند). سندس دوري جو سال تقريبن ۲۵۰ / هـ ۹۶۱ع آهي. هن "سنڌو ندي" جو خاص ذڪر ڪيو آهي، سندس بيان مان ظاهر ٿئي ته ان زماني ۾ سنڌ اندر شيعه مذهب تيزيءَ سان پکڙجي رهيو هو، جيڪو ملتان

جي اسماعيلي حڪومت جو ڪارنامو هو. ٽيون سياح مورخ ابن خردادبه، (۹۱۲ - ۸۲۶ع) هو، جنهن جو ڪتاب ”المسالك والممالك“ (۲۳۲ھ / ۸۴۶ع) سنڌ جي شهرن، پيداوار، مذهبي صورتحال ۽ سنڌي عوام جي ثقافتي زندگي بابت، شايد پهريون، مستند ذريعو آهي. ڄاڻايل ڪتابن جا انگريزي ترجما ٿي چڪا آهن. انهن جي بنياد تي سنڌ جي تاريخ کي ڏهين صدي عيسويءَ تائين ڪجهه قدر تفصيل سان مرتب ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ دور ۾، (۵) ابو حنيفه احمد ابن دائود الدينوري (متوفي ۸۸۹ع) ”اخبار الطوال“ مرتب ڪئي. انهيءَ ۾ حضرت آدم عليه السلام کان عباسي خليفن المعتمد جي دور (۸۴۲ - ۸۴۳ع) تائين تاريخ بيان ڪئي وئي آهي، جيڪا ايتري قدر مستند نه آهي جيتري قدر مٿي بيان ڪيل ڪتاب آهن. هن ڪتاب ۾ ٻن مختلف هنڌن تي ”سنڌ“ جو نالو ملي ٿو (۱) سنڌ ۽ هند، حام بن نوح (عليه السلام) جي ستن پٽن مان ٻن جا نالا آهن (اردو ترجمو، پروفيسر محمد منور، اردو سائنس بورڊ، لاهور ۱۹۸۶ع، ص ۸۳)، (۲) ”هند و سنڌ“، حبشه ۽ ٻين ڪاري چمڙي وارن جي علائقن، جي ايراضي ڇهه هزار فرسخ (ڪل زمين ۲۴ هزار فرسخ) آهي. (۳) - ايسا -، (ص ۱۲۵)، (۲) ابو مسلم خراسانيءَ، مغل بن سريءَ کي ”طخارستان“ جي حڪومت جو پروانو ڏنو، ابو منصور حاڪم طخارستان، مقابلو ڪيو، ليڪن هارائي ڀڳو، ”هي جمعيٽ (ابو منصور ۽ سندس فوج) ريگستان ۾ وڃي ڦاٽي ۽ اڄ وگهي مري وئي. اهڙي طرح ڄڻ ته ”مغل“ ملڪ سنڌ جي دروازي تي ديرو وجهي ڇڏيو.“ (۴ - ايسا - ص ۱۱۷)

عرب دور جي اسلامي مبلغين ۾ ”گجي (ضلع ٺٽو) کان ۳ ڪلوميٽر ڏکڻ اولهه طرف مدفون، مولانا ابو حفص ربيع محدث بصري ابن ربيع السعدي البصري (متوفي ۱۶۰ ھ / ۷۷۷ع) جو نالو سنڌ جي تاريخ جو حصو آهي. کيس مقامي طور تي شيخ ابو تراب يا مختصر ”شيخ ترابي“ سڏيو وڃي ٿو. مقبره سالم حالت ۾ بيٺل آهي ۽ مجاور مقرر ٿيل آهن. پر ۾ ”کچي“ ڳوٺ آهي. جيڪو ”ناري“ ۽ ”لتي“ شهر جي ڦٽڻ بعد اتي آباد ٿيو. اتان ”رسول آباد“ (يا محمد طور ثاني) جي آثارن ويجهو آباد ٿيل ڳوٺ، ”کوڙي“ نزديڪ آهي. مقبره جي تعمير جو سال ۱۷۱ ھ / ۸۸ -

۷۸۷ع آهي. ڀرسان هنن بزرگن جون مزارون آهن؛ چتو مشائخ، پير ڪپور، پيردادن، قبول حبشي، شيخ قنڌرزاني، لال جوان.

”سيستان“ (ڏکڻ ايران) خليفه هارون الرشيد جي دور (۸۰۹ - ۷۸۶ع) ۾ به مقامي سردارن جي هٿ هيٺ هو. خارجين هت ديرو دمايو هو، جن جي مقابلي ۾ مقامي قبيلا يعقوب سفار (ناٿاري) جي قيادت هيٺ محاذ قائم ڪيو. هنن سيستان مان طاهري حاڪم خراسان جي نائب کي ٽڙي ڪڍيو ۽ اتان خارجين جي شورشن کي ختم ڪيو (۸۱۰ع). سن ۸۱۷ع ۾ هرات جي طاهري حڪمران مٿن حملو ڪيو. يعقوب سفار خليفي کي تحفہ تحائف ڏئي پنهنجي پاسي ڪيو، جنهن کيس ”کرمان“ جو صوبو عطا ڪيو، ليڪن ساڳئي وقت پارس (فارس) جي حاڪم علي ابن حسين کي پڻ ساڳيو پروانو ڏنو ويو. يعقوب سفار، علي بن حسين کي، ۲۶ اپريل ۸۱۹ع تي شڪست ڏئي سندس دارالحڪومت ”شيراز“ تي قبضو ڪيو. بعد ۾ هن افغانستان ۾ اسلام جي تبليغ لاءِ ڪوشش ڪئي. ۸۷۱ع ۾ پارسين فارس تي ٻيهر حملو ڪيو ته خليفي کين مغرب طرف وڌڻ کان روڪڻ لاءِ ”بلخ“ ”ترڪستان“ ۽ ”سند“ جي حڪمراني جو پروانو ڏنو. (بروڪلمن هسٽري ص ۱۳۵) جيڪو هن قبول نه ڪيو ۽ سند ۾ عرب هباري خاندان جي بادشاهت قائم ٿي.

اسلام جي اشاعت:

سند جي عرب دور جو احوال نامڪمل رهندو، جيستائين، مختصر ترين سهي، سند ۾ اسلام جي اشاعت ۽ اسلامي تعليم جي فروغ جو ذڪر نه ڪيو ويندو. اهو هڪ دلفريب انداز هو، جنهن تاريخ کي عملي ثابتي فراهم ڪئي ته اسلام، تلوار نه پر قلم ۽ ڪلام ذريعي، انساني اخلاقي بنيادن تي، پکڙيو. ”اسپين“ ۽ ”سند“ هڪ ئي وقت اسلامي حڪومت هيٺ آيا. ”اسپين“ ۾ اسلام جو فروغ نسبتا آسان هو، ڇاڪاڻ ته اڪثريت مسيحي آباديءَ ۾ عبراني مذهب جا اصول اڳتي واضح هئا. ليڪن سند ۾ هند جي مذهبن، هندومت، ”ٻڌ“ ۽ ”جين“ ڌرم، جو گهوارو هو. تاهم

سنڌي بت پرستن جا اسلام کان اڳي عربن سان مذهبي ۽ تجارتي تعلقات رهيا هئا. ”ڪعبه“ ۾ سنڌي به حج ڪرڻ ۽ پنهنجا بت پوڄڻ ويندا هئا ۽ عرب، سنڌ جي ساحل سان تجارت خاطر، ايندا ويندا هئا. لاڙ ۽ مڪران جي ملاحن ۽ جتن سان سندن مستقل تجارتي تعلقات قائم هئا. فريرز جي تحقيق مطابق ”ڳاڙهي سمنڊ (بحر احمر) جي بندرگاهن، ”ميوز“ ۽ ”هموز“ کان، ساليانو هڪ سؤ ويهه (۱۲۰) تجارتي بحري جهاز ”مڪران“ جي ڪناري ۽ ”مهران“ (سنڌو ندي) جي ڊيلٽا ڏانهن ويندا هئا. (آر - ڊبليو فريرز، ”د برٽش انڊيا“، لنڊن ۱۸۹۸ع، ص ۵ بحواله ”د پيرپلس آف ارٿرين سي“ اصل يوناني زبان مان انگريزي ٻولي ۾ ترجمو ڪيل، نيو يارڪ ۱۹۱۲ع، ص ۱۸، ۽ پلني (متوفي ۷۹ع) جي حوالي سان) اها هڪ مستند تاريخي حقيقت آهي.

سنڌ جي هڪ داخلي ذريعي، ”گنجينه جهان نما“ (فارسي قلمي، تاليف مخدوم محمد عاقل عباسي، سنڌي ترجمو مخدوم حاجي شفيق محمد (قلمي) ص ص ۴ ۽ ۵) مان معلوم ٿو ٿئي ته ”هجرت جي اٺين سال (۶۳۰ع) آنحضرت صلي الله عليه وسلم پنج اصحابي (مبلغ) اسلام جي تبليغ واسطي سنڌ ڏانهن موڪليا، جن جو اڳواڻ ”ابو رافع“ هو. ابو رافع حيدرآباد (نيرون ڪوٽ) ۾ وفات ڪئي. سندس مزار شريف حيدرآباد ۾ قلعي جي ڀرسان بزار (شاهي بزار جي منڍ) وٽ هڪ زيارت گاهه آهي، سندس هڪ ٻيو رفيق جنهن جو نالو تاريخ مان معلوم ٿي نه ٿو سگهي، تنهن پڻ ”سنڌ“ ۾ وفات ڪئي، جنهن جي تربت ٺٽي ۾ مڪلي ٽڪريءَ تي آهي. باقي ٽي اصحابي (مبلغ) موٽي رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جي خدمت اقدس ۾ وڃي حاضر ٿيا. حيدرآباد (نيرون ڪوٽ) جي شهر مان ڪن ٿورن ماڻهن ڳجهي طرح اسلام (تي ايمان) آندو.“

سنڌين جا، تاريخ جي دور کان اڳ، ايرانين سان نه فقط ثقافتي ۽ تجارتي تعلقات هئا پر عسڪري ۽ سياسي طور تي پڻ هي ٻه قومون پاڻ ۾ منسلڪ هيون. جڏهن اسلامي فوجون ايران فتح ڪري رهيون هيون، تڏهن سنڌ جا ”جت“ ۽ ”ميد (ملاح)“ ايراني فوج ۾ شامل هئا. مولانا سيد سليمان ندوي جي تحقيق مطابق ”مهاڀارت جي زماني ۾ به هندستان ۾

اهڙا ماڻهو رهندا هئا جيڪي عربي زبان کان واقف هئا. هڪ وڏي پنڊت انهيءَ (حقيقت) کي مڃيو آهي .. ” (عرب اور هند ڪه تعلقات ڇاپو ۱۹۸۷ع، اردو اڪيڊمي سنڌ، ڪراچي، ص ۲۵ - ۲۴). ” هڪ حديث ۾ ذڪر ڪيل آهي ته عبدالله بن مسعود رضه اصحابي ۽ آنحضرت صلي الله عليه وسلم سان گڏ، هڪ خاص شڪل ۽ صورت جي ماڻهن کي ڏٺو هو، جن بابت هن ٻڌايو ته ” انهن جي شڪل ڄاڻن (جنن) وانگر هئي ” (بحواله ترمذي ابواب الامثال) ايرانين جڏهن شڪست کاڌي تڏهن هنن بهادر جاٽ (زط) سپاهين، هوڻ جو رخ ڏسي، چند شرطن تي مسلمانن جي لشڪر ۾ شامل ٿيا. سندن وڏي عزت ڪئي (وٺي) حضرت علي رضه ” جنگ جمل ” جي موقعي تي ” بصره ” جو حراڻو انهن جاڻن (جنن) جي نگراني هيٺ ڏنو هو. (بحواله تاريخ طبري) امر معاويه انهن کي رومين جي مقابلي لاءِ ” شام ” جي ساحلي شهرن ۾ آباد ڪيو ۽ وليد بن عبدالملڪ پنهنجي زماني ۾ انهن کي ” انطاڪيه ” ۾ رهايو. (بحواله بلاذري) (عرب و هند ڪه تعلقات، ابضا ص ص ۳۶ - ۳۵)

عربن ۽ سنڌين جي باهمي اعنماد جو مثال، عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ، عرب قبيلي ” بنو اسامه ” جو سنڌ ۾ اچي ” راجا ڏاهر ” جي پناهه وٺڻ آهي سندن سردار ” محمد علاني ” جڏهن اموي نائب ” سعيد بن اسلم ڪلابي ” کي قتل ڪري قبيلي سميت فرار ٿيو، تڏهن هن سڌو ” سنڌ ” جو رخ ڪيو. (مزيد احوال مولانا اعجاز الحق فدوسي جي تاريخ سنڌ، ج ۱ ص ۵۲ تي ملاحظه ڪجي) سنڌ تي عربن جي حملي جا مختلف اسباب بيان ڪيا وڃن ٿا، ليڪن تاريخي لحاظ کان، مڪران ۽ بلوچستان تي قبضي ڪرڻ بعد، عرب عسڪري ۽ سياسي سربراهن جي نظر ۾ هن ڄاتل سڃايل سنڌي قوم کي پنهنجي سرحدن تي آزاد حيثيت ۾ ڇڏي ڏيڻ خطرناڪ ۽ خلاف مصلحت هو. حضرت عمر بن خطاب رضه جي دور خلافت ۾ جڏهن اسلامي حڪومت کي انتظامي لحاظ کان منظم ڪيو پئي ويو، تڏهن ” بحرین ” ۽ ” عمان ” جي وائي، عثمان بن ابي العاص ثقفي، سنڌ جي ساحلي علائقي تي حملي ڪرڻ لاءِ هڪ بحري جنگ پيڙو تيار ڪيو، ۽ ” ٿاڻي ” بندر تي قبضو ڪيو (۶۳۷ع). حضرت عمر رضه انهي

ڪاروائي کي رد ڪندي لکيو ته ”اي برادر تقفي ! نو اها فوج نه رواني ڪئي هئي بلڪه گویا هڪ ڪيڙي کي ڪافي تي ويهاري سمنڊ ۾ ڌڪي ڇڏيو هو. الله جو قسم! جيڪڏهن اهي مسلمان ڪنهن آفت جو شڪار ٿي وڃن ها، ته سندن پلاند تنهنجي قبيلي سان ڪيان ها.“ (مولوي نور محمد نظاماڻي، ”سنڌ جي تاريخ“ ڀاڱو پهريون، سنڌ الاجي ۱۹۸۸ع ص ص ۱۰۱ - ۱۰۰) تاهم عرب جنگجو باز نه آيا؛ عثمان تقفي جي پاءُ مغيره، ”ديبل“ تي حملو ڪيو. ٻئي تقفي برادر ”حڪم“ ”بروص“ (بروج - گجرات) تي حملو ڪيو. اهي حملا سنڌ جي ساحل تي قبضي ڪرڻ لاءِ ڪارگر نه ٿيا. پوءِ به آخري فتح (۷۱۲ع) کان اڳ ڪل ۱۴ حملا ڪيا ويا هئا. (- ابضا -)

آخري فتح، سنڌين تي عربن جي عسڪري فوقيت جي سبب حاصل نه ٿي ٿي، بلڪه اها سنڌ ۾ ”ٻڌ“ ۽ ”برهمڻ“ فـسـوتن جي باهمي رساڪشيءَ جو نتيجو هئي. ”نيرون ڪوٽ“ (حيدرآباد) ۽ ٻين ٻڌ آباديءَ وارن علائقن، عربن جي مقابلي بجاءِ سندن سهائتا ڪئي.

سنڌ تي فوجي ۽ سياسي اقتدار حاصل ڪرڻ، ”سنڌي قوم“ تي حڪمراني ڪرڻ لاءِ ڪافي نه هو. اها حقيقت فاتح سنڌ غازي محمد قاسم کي چڱي طرح معلوم هئي. هن پنهنجي دور (۷۱۵ - ۷۱۲ع) ۾ سنڌين کي ”اسلام“ طرف راغب ڪرڻ جي پريور ڪوشش ڪئي. اسلامي طور طرفن مطابق مثالي ڪردار پيش ڪرڻ کان علاوه، مسجدن ۽ مدرسن جو تڪڙو اهتمام ڪيو ويو. ديبل، نيرون ڪوٽ (حيدرآباد)، سيوهان (سيوهڻ)، برهمڻ آباد، الور (اروڙ)، ملتان، ديپالپور ۽ قنوج ۾ جامع مسجدون ۽ مدرسا تعمير ڪيا ويا، جتي ”مواعظ“ ۽ ”مؤذن“ سرڪاري پگهار تي مقرر ڪيا ويا. تاهم اهي فقط اسلامي لشڪر کي واعظ ۽ نماز جو انتظام ڏئي سگهيا. سنڌي محض محمد بن قاسم ۽ سندس ماتحت عملدارن جي اخلاق کان متاثر هئا ۽ ٽي سال پرامن شهري ٿي رهيا. محمد بن قاسم جي نهايت نامناسب معزولي بعد، اموي خلافت ۽ سنڌي قوم جي وچ ۾ اثبثت شروع ٿي. اموي نائب حڪمران، بجز چند، اسلام جي فروغ ۽ اشاعت کان وڌيڪ، ”جزيه“ جي وصولي ۾ دلچسپي وٺڻ لڳا. انهن مان

ڪي سنڌين هٿان ماري ويا ۽ ٻيا اڪثر تڪڙا تبديل ٿيندا رهيا.

اموي خلافت ۾ هڪ سونهري دور آيو جڏهن عمر بن عبد العزيز هڪ مختصر عرصي (۷۲۰ -- ۷۱۷ع) لاءِ خليفو بنيو. هن حڪم جاري ڪيو ته جيڪي غير مسلم، اسلامي حڪومت ۾ پنهنجي مقامي آباديءَ اندر، آزاديءَ لاءِ وڙهي رهيا آهن، سي جيڪڏهن اسلام قبول ڪن ته کين پنهنجي علائقي اندر آزاد ۽ خود مختيار تسليم ڪيو وڃي ۽ انهن کان جزيه جي وصولي بند ڪئي وڃي. مولانا قدوسي لکي ٿو ته ” خليفو منتخب ٿيڻ بعد هن (عمر بن عبدالعزيز اموي) سنڌ جي حڪمرانن ۽ (مشهور) زميندارن جي نالي (ڌار ڌار) خط لکيا جن ۾ انهن کي اسلام جي دعوت ڏني ۽ لکيو ته ” توهان اسلام قبول ڪيو. جيڪڏهن توهان اسلام قبول ڪندا ته اسين توهان جون رياستون ۽ زمينون بدستور قائم رکنداسين. توهان جا ڏوهه معاف ڪيا ويندا. توهان سان مسلمانن جهڙو سلوڪ ڪيو ويندو ۽ اسين توهان (سنڌين) کي پنهنجو پاڻ سمجهنداسين. ۽ توهان جا اهي فرض هوندا جيڪي (ٻين) مسلمانن جا آهن. ” (قدوسي - ايضاً - ، ص ۲۳۸)، انهن خطن جي موت ۾ سڀني کان اول راجا ڏاهر جي پٽ ” جيسيه “ (جيسنگهه) اسلام قبول ڪيو. پوءِ ٻين راجائن به ائين ڪيو ۽ پنهنجا نالا مٿاهي اسلامي نالا رکيائون. (ايضاً - ص ۲۳۹ - ۲۳۸) باقي عام سنڌين به پنهنجي سردارن وانگر دين اسلام قبول ڪيو. هي دور آهي جنهن ۾ اڪثر اهي سنڌي مسلمان عالم، محدث ۽ فقيه پيدا ٿيا، جن عرب دنيا ۾ مڃتا حاصل ڪئي.

فاتح سنڌ، غازي محمد بن قاسم کي، معزولي بعد، ” واسط “ جي قيد خاني ۾، طرحين تڪليفون ڏئي شهيد ڪرڻ وارو، ” معاويه بن يزيد “، سنڌجو والي ٿيو هو. حضرت عمر بن عبدالعزيز، خيانت جي ڏوهه ۾ کيس قيد جي سزا ڏني هئي. سندس جانشين خليف، يزيد بن عبدالملڪ، جي دور (۷۲۳ - ۷۲۰ع) ۾ يزيد بن مهلب قيد مان فرار ٿي پنهنجي خاندان سميت سنڌ ۾ پناهه وٺڻ آيو. سندس تعاقب ۾ آيل عرب سالار، هلال احوز تميمي، ” قنڊايل “ وٽ هن خاندان جي هر هڪ فرد کي پڪڙي قتل ڪيو، جن ۾ محمد بن قاسم جو قاتل معاويه بن يزيد به شامل هو. (- ايضاً - ص ۲۴)

خليفة هشام بن عبدالملك جي آغاز خلافت (۷۲۵ - ۷۲۴ع) ۾ جنيد بن عبدالرحمان المري کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو ويو. هن برهمڻ آباد جي آزاد سنڌي رياست ۾ داخل ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي. سنڌوندي جي ٻنهي ڪنارن تي عرب ۽ سنڌي سپاهي ڪٺا ٿيا. خوشي سان اجازت نه ملڻ بعد جنيد زوري درياھ پار ڪري برهمڻ آباد تي قبضو ڪيو. ”جيسه“ جو ڀاءُ، چچ (ثاني) پٽ ڏاهر، پاڻ بچائي وڃي ” دمشق“ پهتو ۽ خليفه جي درٻار ۾ شڪايت ڪيائين ته اسين مسلمان هجن ۽ خلافت جي فرمان مطابق پنهنجي رياست جا آزاد ۽ خود مختيار حاڪم هوندي، اسلامي لشڪر جي بيواجبي حملي جو شڪار ٿيا آهيون. انصاف ڪيو وڃي. مصالحت ڪرائي وئي، ۽ چچ پٽ ڏاهر پنهنجي رياست برهمڻ آباد پهتو. ليڪن وعده خلافي ڪندي کيس پڻ قتل ڪيو ويو. (- ايضاً - ۲۴۲ - ۲۴۰).

هاڻي، هڪ طرف سنڌي قبيلن اسلام کان مرتد ٿيڻ لڳا ۽ ” جزبه“ جي اڏاڻگيءَ کان به انڪاري ٿيا، ته ٻئي طرف والي سنڌ، جنيد بن عبدالرحمان، اسلام پکيڙڻ لاءِ فتوحات جو سلسلو شروع ڪيو، جنهن ۾ ” ڪيرج“ ، ” مالوه“ ۽ ”گجرات“ جون فتوحات، ” بلاذري“ جي تاريخ ” فتوح البلدان“ (مطبوعه مصر، ص ۴۴۷) ۾ درج ڪيل آهن. ٻي هڪ ننڍي رياست ” چيناپٿ“ (شايد، ” چنابپٿ“) ، جيڪا ” بياس ندي“ جي مغربي ڪناري طرف واقع هئي، جڏهن فتح ڪئي وئي، تڏهن معلوم ٿيو ته قلعي اندر باهه جا اڇلايل تير وسائن وارا ٻه عرب هئا، جيڪي سنڌين جي دفاع ۾ مدد ڪري رهيا هئا. ”جنيد“ انهن کي قتل ڪرائي ڇڏيو. (مولانا ابو ظفر ندوي ” تاريخ سنڌ“ ، بحواله ايلٽ، قدوسي، - ايضاً - ص ۲۴۳) ” جنيد“ جي ”سنڌ“ ۾ فتوحات جي نتيجي ۾ اسلام جي اشاعت بجاءِ سرڪاري خزاني ۽ غلامن جي تعداد ۾ ٻيپناهه اضافو ٿيو. ” تاريخ يعقوبي“ ۾ ڄاڻايل آهي ته جڏهن خليفه هشام، سنڌ جي والي ”جنيد بن عبدالرحمان“ کي لکيو ته رومين سان لڙائيءَ ۾ ڪثير چوڀايو مال ۽ قيدي، مسلمانن کي هٿ لڳا آهن، تڏهن هن جواب ۾ لکيو ته ” مونکي پنهنجي دفتر جي اعداد و شمار مان معلوم ٿيو آهي ته مون هن وقت تائين ساڍا ڇهه لک قيدي بنايا آهن ۽ اٺ ڪروڙ درهم شاهي خزاني لاءِ موڪلي چڪو

آهيان ۽ ايتري تعداد ۾ رقم ۽ قيدي (غلام) سپاهين ۾ ورهائي ڇڏيا اتر. " ("يعقوبي" ج ۲ ، ص ۳۸۰ ، حوالو آندل. مولانا ابو ظفر ندوي - ايسا - ص ۱۲۴ ، مولانا قدوسي، - ايسا - ص ۲۴۴) سن ۷۲۰ع ۾ کيس نرقي ڏئي " خراسان " جو والي مقرر ڪيو ويو، جتي پنج سال حڪومت ڪرڻ بعد معزول ٿيو ڇاڪاڻ ته "فاضله بنت يزيد بن مهلب" معتوب اهلڪار جي ڌيءَ، سان شادي ڪيائين. پوءِ " مرو " جي شهر ۾ " استسقاء " (الي - اڄ) جي مرض ۾ هيءَ دنيا ڇڏي ويو.

عباسي خليفن المعتمد جي دور (۸۹۲ - ۸۷۰ع) تائين سنڌ، هڪ ڏوراهين گهٽ پيداواري صوبي ۽ باغي سنڌي قبيلن جي ملڪ جي حيثيت ۾، اسلامي خلافت جو هڪ نالي ماتر حصو بني رهي. انهيءَ دور ۾ سنڌي مسلمان معلمن ۽ فقيهن لاءِ " سنڌ " کان بهتر ماحول. ٻاهرين اسلامي علوم جي مرڪزن ۽، ميسر هو.

سال ۸۷۵ع ۾ عباسي خليفن المعتمد علي الله (۸۹۲ - ۸۷۰ع) سنڌ صوبو، منصوره جي عرب هباري خاندان کي موروثي بادشاهيت طور بخش ڪيو. انهي شاهي خاندان جي پڄاڻيءَ تي تاريخدانن ۾ اختلاف آهي. بعض عالم انهيءَ راءِ جا آهن ته سن ۱۰۱۰ع ۾ جڏهن سلطان محمود غزنوي ملتان فتح ڪري اتي اسماعيلي حڪومت جو انت اندو، تڏهن اسماعيلي فوجن منصوره جي هباري حڪومت تي قبضو ڪيو ۽ اتي سنڌ جي سومرا اسماعيلي قبيلي کي اقتدار ۾ آندو. ٻين عالمن جي راءِ ۾ "منصوره" جو آخري بادشاهه " خفيف " جو تعلق هباري شاهي خاندان سان هو، جنهن کي سلطان محمود غزنوي ۱۰۲۵ع ۾ ختم ڪيو. پهرين راءِ زياده معتبر آهي. ابن الاثير جي تاريخ الكامل ۾ لکيل آهي ته " ۽ سلطان منصوره جو قصد ڪيو. هتان جو والي اسلام کان ڦري ويو هو..... " (ج ۹، ص ۱۱۹، ڄاڻايل مولانا قدوسي، ج ۱، ص ۲۲۳) اسلام کان ڦري وڃڻ جو اشارو اسماعيلي تحريڪ ۽ انهيءَ ۾ شامل سنڌ جي سومرا خاندان ڏانهن آهن. بعد ۾ سومرن، اڄ شريف ۾ سيد جلال سرخ بخاري سهرورديءَ صوفي (۱۲۹۱ --- ۱۱۹۸ع) جي اثر هيٺ سني عقيدا اختيار ڪيا.

غزنوي، غوري ۽ غلام گهراڻي جو دور:

سنڌ تي غزنوي اقتدار قائم رهي نه سگهيو. مقامي قبيلن سومرن، سمن، جتن، ملاحن (ميدن) وغيره، ”لاڙ“ يعني ڏکڻ سنڌ ۾ غزنوي حڪومت هلڻ نه ڏني. فقط اتر سنڌ ۾ سلطان عبدالرشيد جي لاهوري حڪومت جو نالي ماتر قبضو رهيو، جيڪو هن سال ۱۰۵۱ع ۾ بدلي ۽ مايوسي سبب ختم ڪري ڇڏيو ۽ اتي هڪ مقامي راجا مڪي دلوراءِ پٽ همير، جي بادشاهي قائم ٿي. سنڌ جي لوڪ ادب ۾ ”دلوراءِ“ جو ڪردار، بداخلاقي ۽ ظلم سان منسوب آهي. هن دور تي ڪافي تحقيق ٿيل نه آهي، تاهم تاريخ جو هي خال، جيڪو هڪ سوا صدي (۱۱۷۶ - ۱۰۵۱ع) تي محيط آهي، سنڌ ۾ ڪنهن ڌاري حڪومت جو ڏس پتو نه ٿو ڏئي. سال ۱۱۷۶ع ۾ سلطان شهاب الدين محمد غوري جي غلام سپهه سالار قطب الدين ايبڪ، ٽن مهينن اندر، سنڌ فتح ڪئي ۽ ”سيف الملوك“ نالي هڪ والي سنڌ تي مقرر ڪري ويو. سال ۱۲۱۰ع ۾ هڪ ٻئي غوري غلام ناصر الدين قباچه ملتان تي قبضو ڪري ديبل تائين پنهنجي ڌار حڪومت قائم ڪئي، جنهن کي دهلي جي غلام سلطان ”التمش“ سال ۱۲۲۸ع ۾ ختم ڪيو ۽ ”سنڌ“ دهلي جي غلام گهراڻي جي قبضي هيٺ آئي، اهو قبضو غير موثر هو. ”التمش“ جو مقرر ڪيل والي ”نظام الملڪ“ مقامي قبيلن جي بغاوت کي دٻائڻ ۾ ناڪام ٿيو ۽ ۱۲۳۴ع ۾ نور الدين محمود کي سنڌ جو والي بنايو ويو. سنڌ جا حالات پوءِ به بي قابو رهيا. يارهن سالن (۱۲۴۵ --- ۱۲۳۴ع) جي ناڪامي بعد، نور الدين محمود جي جاءِ تي هڪ فوجي جنرل جمال الدين مقرر ڪيو ويو. سلطان علاؤالدين مسعود، بکر جي قلعي ۾ منزل انداز ٿيو. ”طبقات ناصري“ جو مؤلف، ابو عمر منهاج الدين فوجاني، ان وقت سندس اتالي ۾ شامل هو. سندس بيان مطابق جنرل جمال الدين کي مڪمل اختيار ڏنو ويو ته هو سنڌ جي باغي قبيلن کي برباد ڪري ڇڏي. پنج سال گذريا، دهلي جي تخت تي سلطان ناصرالدين، درويش بادشاهه، رونق افروز هو ۽ سنڌ صوبي کان بدستور پریشان ڪندڙ خبرون اچي رهيون هيون. سلطان فيصلو ڪيو ته سرزمين تي

پهچي ڪو ازالو ڪجي. سال ۱۲۵۱ع ۾ سلطان ناصرالدين بکر جي قلعي ۾ منزل انداز ٿيو. دهلي سلطنت جو هي ٻيو سلطان هو، جنهن کي ايئن ڪرڻو پيو. ”بکر“ منزل تي فيصلو ڪيو ويو ته سنڌ صوبي کي ٻن سرڪارين ۾ ورهائجي، هڪ بدستور ”بکر“ ۾ قائم رهي ۽ ٻي ”سيوهڻ“ ۾ قائم ڪرڻ گهرجي. بکر سرڪار تي سلطان سنجر صوبيدار مقرر ٿيو ۽ نئين سيوهڻ سرڪار جو صوبيدار، غلام جنرل قتلغ خان کي مقرر ڪيو ويو.

سال ۱۲۵۱ع ۾ ”سيوهڻ سرڪار“ جو قيام خاص غور طلب آهي. ان وقت سيوهڻ ۾ جيسرسومري جي بادشاهي هئي، جيڪو عياشي ۽ بددماغي سبب ”چرٻت راجا“ سڏيو ويندو هو، سيوهاڻي ان وقت بدڪاري ۽ هر قسم جي غير انساني ڪارواين ۾ مشغول هئا، جيتوڻيڪ عرب دور کان سيوهڻ ۾ ”فقهاء اسلام“ جي نالي سان اسلامي علوم جو هڪ اداره ۽ مدرسو قائم هو، جتي اسلامي دنيا مان طالب علم هتي اچي دستار بندي ڪندا هئا، ڇاڪاڻ ته هتان جا سنڌي علماء پوري دنيا ۾ مشهور هئا. انهن ۾ ”مخدوم محمد عثمان مرندي رح“ (۱۲۷۴ - ۱۱۶۲ع) خاص قابل ذڪر آهي. سندس تصنيف، ميزان صرف، اجناس، قسم دوم، عقد ۽ زبدة، سنڌ جي مدرسن ۾ درسي ڪتابن طور پڙهايا ويندا هئا. سندس مرشد دوست غوث بهاء الدين زڪريا ملتاني رح (۱۲۶۲ - ۱۱۸۶ع) دهلي سرڪار طرفان ”شيخ الاسلام“ جي منصب تي فائز هو ۽ غلام شاهي گهراڻو ملتاني درگاه جو معتقد هو. سندس عزيز واسطيدار شيخ شرف الدين، عرف ”بو علي قلندر“ (۱۳۲۳ - ۱۲۰۶ع)، ان وقت دهلي جي ”قطب مينار“ هينان قائم ڪيل مدرسي ۾ دهلي سرڪار طرفان ”فتويٰ“ جي مسند تي مقيم هو. سيوهڻ ۾ جڏهن معاشرو ناقابل اصلاح ٿي ويو، تڏهن مخدوم عثمان مروندي رح، شيخ الاسلام غوث بهاء الدين زڪريا ملتاني ۽ مفتي دهلي سرڪار شيخ شرف الدين پاڻيپتي سان روبرو ملي، سندن صلاح ۽ مدد سان، سلطان ناصر الدين کي آماده ڪيو ته هو سيوهڻ ۾ سرڪار قائم ڪري.

تاريخ ۲۲ شوال سن ۱۲۴۹ھ مطابق ۸ دسمبر سن ۱۲۵۱ع بروز جمع مخدوم عثمان مروندي رح ملتان ۽ پاڻيپتيا دهلي کان واپسيءَ تي، سيوهڻ

شهر ۾ تشریف فرما ٿيو. سائس گڏ قلندري فقيرن جي هڪ وڏي جماعت هئي، جن اچي سيوهڻ ۾ قلندري لعل شهبازي خانقاه قائم ڪئي. ساڳي سال قتلغ خان، جيسر سومرو کي شڪست ڏئي، سيوهڻ ۾ دهلي سلطنت جي سرڪار قائم ڪئي. تاريخ مظهرشاهجهاني (فارسي، تاليف سن ۱۰۴۴ھ / ۱۶۳۴ع) ۾ ” تذكرة الفقراء“ جي حوالي سان ڄاڻايل آهي ته ”سهروردي (صوفي) خانواده جي سترهين گروه مان هڪ گروه ” لعل شهبازي“ آهي، جنهن جي شروعات شيخ عثمان قلندر شهباز کان ٿئي ٿي.“ (قدوسي، - ايسا -، ص ۱۷۸) تحقيق مان معلوم ٿو ٿئي ته سنڌ ۾ اسلام ۽ تصوف جي علي الاعلان تبليغ ڪرڻ وارو پهريون مبلغ حضرت شيخ عثمان مرندي عرف قلندر لعل شهباز رح هو. انهي کان اڳ، اسماعيلي داعي خفيه تبليغ ڪندا هئا ۽ سني / صوفي، مولوي ۽ شيخ پنهنجو واعظ مدرسن اندر محدود رکندا هئا.

تبليغ جا ٻه دور:

سنڌ ۾ اسلام جي تبليغ جي تاريخ کي ٻن دورن ۾ ورهائڻ گهرجي. (۱) صوفي بزرگن جي تبليغ کان اڳ، اسماعيلي داعين جي اندروني ڪاوشن ۽ اوائلي نون مسلمانن ۽ مبلغين جو دور، جنهن ۾ تبليغ جي رفتار سست هئي ۽ مقامي قبيلن، سواءِ سومرن جي، پنهنجي قديم مذهبي اعتقادن تي سختي سان قائم هئا. (۲) صوفي بزرگن جو دور، جنهن ۾ اسلام جي اشاعت منظم نموني سان ظاهر ظهور ڪئي وئي ۽ مقامي قبيلن ڪثرت سان اسلام قبوليو. پهريون دور فتح سنڌ وقت سيوهڻ ۾ چنا قبيلي جي برضاخوشي اسلام قبول ڪرڻ سان شروع ٿو ٿئي. پوءِ ائين اموي خليفي عمر بن عبدالعزيز جي دور (۷۲۰ - ۷۱۷ع) ۾ جيڪي سنڌي قبيلن مسلمان ٿيا، انهن مان اڪثر مرتد ٿي ويا. اسلامي حڪومت جي طرفان دين جي تبليغ ۾ لاپرواهي جو سني ۽ شيعي مبلغين ازالو ڪيو. سيد سليمان ندوي جي تحقيق مطابق ” منصوره جا ماڻهو مذهبي لحاظ کان زياده تر اهل حديث (سني) هئا. مٿن دائودي ظاهري فرقي جو اثر هو..... بعد ۾ ”

علي ولي محب سادات" به آيا، جن جي دور ۾ شيعا مبلغ منصوره ۾ وارد ٿيا ۽ ساڳي وقت "خارجي" فرقي جا "رهبر" به پهتا، ليڪن انهن کي ڪاميابي حاصل نه ٿي. شيعن ڪجهه عرصي لاءِ "منصوره" جي حڪومت به حاصل ڪئي. (عرب و هند کي تعلقات، - ايضاً - ص ۲۴) سنڌ ۾ شيعا تبليغ جي شروعات، سن ۷۶۱ع ۾، حسني امام محمد "نفس ذڪيم" ڪئي، سندس فرزند عبدالله، جو بعد ۾ عبدالله الاشتهر جي نالي سان مشهور ٿيو، گهوڙن جي واپاريءَ جي ويس ۾، سنڌ ۾ داخل ٿيو. سنڌ جو عرب والي، عمر بن حفص، مخفي طور تي اهل بيت جي دعوت ۾ شريڪ ٿيو. چار سؤ سندن عبدالله الاشتهر جي هٿ تي بيعت ڪئي. (مزيد معلومات خاطر ڏسجي قدوسي، تاريخ سنڌ، ج ۱، ص ۲۶۶، ۲۶۲، ۽ صديقي، تاريخ باب الاسلام سنڌ، ڀاڱو پهريون، باب پهريون ص ۲۰ - ۱۸) بعد ۾ جڏهن مصر ۾ خلافت فاطمي قائم ٿي ۽ سنڌ ۾ هباري بادشاهه عبدالله بن عمر (۹۱۵ - ۸۸۳ع) جو راج هو، تڏهن "هشم" نالي هڪ اسماعيلي داعيءَ کي روانو ڪيو ويو، هو سال ۲۷۰ هجري (۷۸۳ع) ۾ سنڌ اندر داخل ٿيو. بعد ۾ ٻيا داعي به مسلسل سنڌ ۾ ايندا رهيا. تنهن داعي، جلم بن شيبان، ملتان ۾ شيعه اسماعيلي حڪومت قائم ڪئي، اهو سال ۹۸۲ع هو، جڏهن "ملتان" جي "بنو سام" سني قريشن جي حڪومت جو خاتمو ٿيو. سال ۹۸۵ع ۾ بخاري مفسدي، ملتان پهچڻ بعد لکيو آهي ته "ملتان وارا شيعه آهن. اذان ۾ "حي علي الخير العمل" جو اضافو ڪن ٿا ۽ اقامت وقت به دفعا نڪير چون ٿا". (احسن التقاسيم، - ايضاً - ص ۴۸۵ - ۴۸۱ ۽ قدوسي، تاريخ سنڌ ج ۱، ايضاً - ص ۲۰۲ ملاحظه ڪجن). سن ۱۰۱۰ع ۾ سلطان محمود غزنوي "ملتان" جي شيعه حڪومت جو خاتمو آندو ۽ شيعه عمائدن "منصوره" ۾ صدر مقام قائم ڪيو. سن ۱۰۲۳ع ۾ هڪ دروز داعي، "مقتني" جي طرفان، سنڌ جي سومرا سردار، راجپال ڏانهن لکيل خط هڪ تاريخي دستاويز آهي. تاريخ سنڌ جو برک محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو ته، "سومري جي پٽ راجپال (راجا بال) ڏانهن هڪ دروزي داعي (مقتني) جي لکيل خط مان معلوم ٿئي ٿو ته "سومره" جو پيءُ ڏاڏو يا وڏا رشتيدار، دروزي فاطمي

عقيدن ڏانهن مائل هئا، سومره جو پٽ راجپال البت اهڙن عقيدن کان پٺڀريو
 ٿي ويو هو، جنهن ڪري، ان خط ۾ سندس وڏن جي يادگيري ڏياري وئي ۽
 انهن جي نقش قدم تي هلڻ جي ترغيب ڏني وئي. (سومرن جو دور...)
 س ۱ ب ۱۹۸۰ع، ص ۲۹۲). سنڌ ۾ اسلام جي تبليغ جو هي پهريون دور
 سال ۱۰۲۵ع ۾ ختم ٿيو، جڏهن سلطان محمود غزنوي ”منصوره“ جي
 شيعه حڪمران ”خفيف سومري“ کي شڪست ڏئي سنڌ تي قبضو ڪيو.

(۲) تبليغ جو ٻيو دور سال ۱۰۲۵ع کان ستت پوءِ شروع ٿيو،
 جڏهن بر صغير جي پهرئين صوفي مبلغ، شيخ علي هجويري، عرف حضرت
 داتا گنج بخش رح (متوفي ۴۶۵ھ / ۱۰۷۳ع) ”لاهور“ شهر کي شرف
 اقامت بخشيو. سندس خانقاه ۾ هزارين غير مذهب وارن سني اسلام اختيار
 ڪيو. (تفصيلات لاءِ ملاحظ ڪجي اسلامي انسائيڪلوپيڊيا - ايضاً - ص
 ۸۶۱ - ۸۶۰) انهي زماني ۾ ”ڪڇ“ ۽ گجرات ۾، سيد نور الدين
 ”ستگر“ (متوفي ۱۰۹۵ع) شيعه اسلام پکيڙيو. سندس بدولت
 ”اسماعيليت“ سنڌ کان ٻاهر نڪري ”گجرات تائين پهتي“ (تفصيلات ،
 تاريخ ائٽم اسماعيليه، حصہ دوئم، مؤلف شيخ محمد اقبال، ص ۲۲۲
 وغيره) سنڌ ۾ تصوف جي باقاعده تبليغ، شيخ الشيوخ عمر بن محمد شهاب
 الدين سهروردي رح (۱۲۳۴ - ۱۱۴۴ع) جي بين الاقوامي سهروردي
 تنظيم ماتحت عمل ۾ آئي. انهي تنظيم به سنڌ طرف فوري توجه ڏنو. هڪ
 خاص خليفه، شيخ نوح، کي بکر جي ٻيٽ تي سهروردي خانقاه ۽ مدرسي
 قائم ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو. ٻئي خاص خليفه شيخ بهاء الدين زڪريا
 ملتاني رح (۱۲۶۲ - ۱۱۸۲ع) ملتان ۾ سهروردي خانقاه قائم ڪئي ۽
 دهلي سلطنت طرفان هن خانقاه جي عقيدت کان علاوه ”شيخ الاسلام“
 جو منصب شيخ بهاء الدين زڪريا ملتاني رح ۽ سندس مسند نشين لاءِ
 مخصوص ڪيو ويو. شيخ بهاء الدين زڪريا ملتاني رح جي ٻن خاص
 خليفن، سيد جلال سرخ بخاري رح (۱۲۹۱ - ۱۱۹۸ع) ”اچ شريف“
 ۾ ۽ شيخ عثمان مرندي عرف حضرت قلندر لعل شهباز رح (۱۲۷۴ -
 ۱۱۶۲ع) سيوهڻ ۾ الڳ خانقاهون قائم ڪيون. انهن خانقاهن جي اثر هيٺ
 ان دور جي سڄي سنڌ ”اسلام“ جي عام تبليغ هيٺ اچي وئي، جنهن ۾

سومرا قبيلي اسماعيلي مذهب تبديل ڪري سني صوفي عقائد اختيار ڪيا. انهي دور ۾ سنڌ اندر مزيد خانقاهون قائم ٿيون مثال طور شيخ حسن ديپلي عرف حضرت پير پٺو (متوفي ۱۲۴۸ع) جي خانقاهه. ٺٽي شهر کان ۲۴ ڪلوميٽر ڏکڻ طرف ٽڪري تي سندس ابدي آرام گاهه انهي دور جو يادگار آهي. هڪ فرلانگ اڳتي سيد عبدالهادي گرناڙي عرف جميعل شاهه، عرف شاهه ڏاتار جو مقبرو، سندس تبليغ ۽ سندس زماني (۱۲۴۴ - ۱۱۸۵ع) جو شاهد آهي. ”پات“ جا قديمي بزرگ مخدوم پير حاجي اسماعيل رح (متوفي ۱۱۹۶ع) ۽ مخدوم پير پرڪيو (متوفي ۱۲۰۰ع) پڻ حضرت قلندر لعل شهباز رح جا همعصر صوفي بزرگ آهن. شيخ نوح بکري رح (متوفي ۱۲۱۴ / ۱۲۱۸ع) جي خانقاهه، شيخ الشيوخ عمر شهاب الدين جي ڏوهتي سيد محمد مڪي (متوفي ۱۲۳۴ع) ۽ سندس خاندان سنڀالي. مجموعي طور تي سنڌ ۾ اسلام جي ڪثير اشاعت جو باعث سيوهڻ جي سرڪار، لعل شهبازي سهروردي درگاهه، هٽي، جنهن جو شيخ، حضرت مخدوم محمد عثمان مرندي رح عرف حضرت قلندر لعل شهباز سيوهاڻي رح هو. ”معارج الولاية“ جي حوالي سان ”خزينة الاصفياء“ جو مؤلف لکي ٿو ته، ڪيترين ڪرامتن جي ظهور سبب هزارين ماڻهو سندس معتقد ۽ مريد ٿيا... (بسبب ظهور خوارق و ڪرامت بسيار هزار در هزار خلق معتقد و مريد و گشت، بلڪه تا حال از مزار ... خزينة الاصفيا جلد ۲ مؤلف مفتي غلام سرور لاهوري، ص ۴۶ -) علامه اقبال جو هي شعر هن حقيقت تي صادر اچي ٿو:

”اگر جهان مين مرا جوهر آشکار هوا،

قلندري سے هوا ہے، تونگري سے نهين.“

سومرن جو دور (۱۳۵۱ - ۱۰۲۵ع)

جڏهن سنڌ، غزنوي، غوري ۽ دهلي سلطنت جي ماتحت هئي، تڏهن سومرا قبيلو سنڌ جي لاڙ، وچولي ۽ سري تائين اقتدار ۾ ڀاڱي ڀائيوار ۽ حريف رهيو. سومرن جي اصل نسل بابت مورخين جا مختلف رايو رهيا آهن:

مير طاهر محمد نسياني لکي ٿو ته سومرا هندو راجپوت هئا جن اسلام قبول ڪيو ليڪن رسمن رواجن، پوشاڪ ۽ نالن ۾ هندو رهيا. مولائي شيدائي جي تحقيق مطابق سومرا ڀرمار راجپوت هئا، جن مان ”امرہ سومرو“ پهريون مسلمان ٿيو. بشاري مقديسي، البيروني ۽ ”ڪئميرج هسٽري آف انڊيا“ جي مولف ڄاڻايو آهي ته سومرا دور ۾ راجپوت قبيلن پهريون دفعو هندستان مان لڏي اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا. تاريخ وقايع راجستان جو مولف به سومرن کي ”ڀرمار راجپوت“ ڄاڻائي ٿو. ايم ايڇ پنهور پنهنجي تحقيق ”سورس مٽيريل آن سنڌ“ ۾ دار المعارف قاهره ۾ شايع ٿيل همداني عباس جي مقالي جو حوالو ڏنو آهي، جنهن مطابق سومرا ”قرمطي“ هئا، ڊاڪٽر غلام علي الانا جي راءِ مطابق سومرا سن ۹۷۷ع کان ۹۸۶ع جي وچ ۾ خلافت فاطميه سان منسلڪ ٿيا، ۽ قرمطي مسلمان ٿيا. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو رايو جملي آرا جو نچوڙ آهي. سندس راءِ مطابق سومرا، سنڌي ۽ عربي گڏيل نسل مان آهن. سندس استدلال آهي ته خليفي سليمان بن عبدالملڪ جي خلافت (۷۱۷ - ۷۱۵ع) ۾، سنڌ اندر مقرر ڪيل عرب فوجن کي، اتي مستقل سڪونت اختيار ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو. بعد ۾ گذريل ٻن صدين دوران هنن سنڌي قبيلن مان شاديون ڪيون ۽ انهن مان پيدا ٿيل نسل پاڻ کي ”سومرا“ سڏايو. (سومرن جو دور - ايشيا - ص ص ۲۴۰ - ۲۳۹، لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ، مؤلف ڊاڪٽر غلام علي الانا، ص ۱۴، پنهور، ص ۴۲۷، شيدائي، تاريخ تمدن سنڌ، ص ۲۱۵، وغيره) سومرا دور جون ٽي صديون سنڌ ۾ اسلام جي ڪثير اشاعت، سنڌي قومپرستي ۽ سنڌي زبان ۽ تعليم جي ترويج ۾ گذريون. هن دور جي آخري حصي ۾، ”دودي - چنيسر“ جو لوڪ داستان پٽ فقيرن زباني طور تي عام ڪيو، جيڪو اڄ تائين عام آهي. تاهم هن دور جي تحريري نشاني ۽ انهيءَ دور جي سنڌي ٻولي جو نمونو، اسماعيلي داعي پير صدرالدين (۱۴۱۶ - ۱۴۲۰ع) جي مرتب ڪيل ”گنان“ مان مستند طور تي معلوم ڪري سگهجي ٿو. مثال طور، پير صدرالدين فرمائي ٿو ته:

”شاهه جو منيرو تنين کي
جيڪي صبح ري جاڳن

صبح ري نه جاڳيا

تن کي حورو نه اينديون هت

سي هٿ هٿ ڪندا هت هٿندا

جيئن هاري وڃائي وٺ.

(حصه اول، ص ۲۰، پهريون ڇاپو)

سنڌي خوجن، پنهنجي خوجڪي رسم الخط ذريعي، سنڌي ٻولي کي، انهيءَ دور ۾ محفوظ ڪيو ۽ جيئن سندن تعداد ۾ اضافو ٿيو، تيئن سنڌي ٻوليءَ جا مختلف لهجا، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات ۽ مهاراستر (بمبئي) ۾ ڳالهائڻ شروع ٿيا.

سني عالمن سنڌ جي عرب دور وارن مدرسن کي جاري رکيو ۽ انهيءَ طرز تي وڌيڪ مدرسا قائم ڪيا. سومرا دور جا ٽي مدرسا خاص طور تي مشهور آهن: (۱) اگهر ڪوٽ ۾ ٽن مخير سنڌين، امير درويش دائود، ميان حمل ۽ ميان اسماعيل سومري جو قائم ڪيل مدرسو جنهن ۾ هم وقت پنج سؤ ڪتابن جي طعام، قيام ۽ لباس جو مفت انتظام ڪيل هو. (۲) سيوهڻ شريف ۾ ”مدرس فقهاء اسلام“ جنهن ۾ مصر تائين اسلامي ملڪن مان طالب العلم اچي تعليم حاصل ڪندا هئا. انهي وقت هن ”مدرسي“ بلڪه ”جامع“ جا به ٽي مخير سنڌي مهتم هئا، مخدوم نور الله، مخدوم عبدالرحمان ۽ شاهه عبدالله. (۳) بکر ۾ شيخ برهان الدين بکري جو مدرسو، جيڪو دهلي تائين مشهور هو.

صوفي بزرگن پنهنجي خانقاهن سان مدرسن جو قيام لازم ڪري ڇڏيو هو. بکر ۾ شيخ نوح بکري، خليفه شيخ عمر شهاب الدين سهروردي رح، جو مدرسو قائم هو، انهيءَ وقت ”بکر“ بيت کي ”فرشته“ سڏيو ويندو هو. ”بکر“ نالو سيد محمد مڪي (ڏهڻو شيخ شهاب الدين سهروردي رح) جي هن قول مان ورتو ويو آهي: ” جعل الله بکرتي في البقعة المبارک “ (الله ج منهنجو صبح هڪ مبارڪ جاءِ تي ڪرايو آهي). هن، سومرن جي دور ۾، سن ۱۲۳۴ع ڌاري هتي وفات ڪئي. سندس ٻن فرزندن سيد بدرالدين ۽ سيد صدرالدين، خانقاه ۾ مدرسي جي اهمت کان علاوه دهلي جي خلجي خاندان، اڄ شريف جي بخاري خاندان ۽ ملتان جي

لانگهه شاهي خاندان سان عزازتي اتحاد قائم ڪيو (مزید تفصیلات خاطر ملاحظہ ڪجي ” تاریخ باب الاسلام سنڌ“ مؤلف حبیب اللہ صدیقی ص ۴۱ - ۳۱) ” بکر“ کان علاوه سهروردي خانقاهون، شيخ بهاء الدين ذڪريا ملتاني رح (۱۲۶۲ - ۱۱۸۲ع) جي مرڪزي خانقاهه سان ملحق، اچ شريف، سيوهڻ شريف ۽ ٺٽي، رڪن وغيره ۾ قائم هيون. سنڌ ۾ هي اسلامي رواداري جو دور هو.

” سما“ دور (۱۵۲۰ - ۱۳۵۱ع) ۽ ازغون، ترخان، مغل دوران (۱۷۰۱ - ۱۵۲۰ع) جو جائزو:

سما، سنڌي راجپوت نسل مان آهن. سندن بادشاهي جي ابتدا تي اختلاف آهي. ڪجهه تاريخنوين ۱۳۳۳ع جو سال ۽ ۷۵۲ھ / ۱۳۵۱ع جو سال ڄاڻايو آهي، جڏهن ڄام انڙ سمي، سومرن کان سنڌ جي بادشاهي کسي ورتي. دراصل ۱۳۵۱ع کان پوءِ به لاڙ ۽ ٿر ۾ سومرن جي بادشاهي قائم هئي ” عمر - ماروي“ جي لوڪ داستان جو مک ڪردار، عمر سومرو ۱۲۵۵ع کان ۱۳۹۰ع تائين عمر ڪوت ۾ راج ڪيو ۽ آخري سومري بادشاهه همير جي دور ۱۴۴۰ - ۱۴۰۰ع ۾ ” مومل راڻي“ جو قصو ٿي گذريو.

سنڌ جي سومرا ۽ سما دورن تي ڪافي تحقيق نه ٿي آهي. ڪل ۲۱ سومرا بادشاهن ۽ ۱۷ سما سلطانن جا نالا مختلف تاريخن ۾ قلمبند ڪيل آهن. ٻنهي دورن تي سنڌ جي سدا حيات صوفي شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي پنهنجي رسالي ۾ ڪيترا سر چيا آهن. نوري - ڄام تماچي جو لوڪ داستان سما دور سان تعلق رکي ٿو. سنڌ جو سورمو دولهه درياخان هن دور جو آخري ڏاهو هو. ڄام نظام الدين عرف ” ڄام نندو“ جي وفات بعد، ڪجهه سما سردارن ۽ بيوهه راڻي مدينه ماڃاڻيءَ جي غداريءَ سبب ارغونن جي حملي ۾ دولهه درياخان شهيد ٿيو ۽ ٺٽي شهر جي تاريخ ۾ اهو ڏينهن آيو جڏهن سنڌ جو جيد عالم، صوفي ۽ شاعر قاضي قاضن چرين وانگر گهڻن ۾ رڙيون ڪندو پنهنجي اهل و اولاد کي ڳوليندو رهيو. اهو ڏينهن ۱۵ محرم

سن ۹۲۷ھ ، خميس تاريخ ۲۷ ڊسمبر ۱۵۲۰ع هو، جڏهن تاريخ، بغداد جي تباهيءَ کي، نٿي ۾ ورجايو.

منگول نسل جي ارغونن ۽ ترخانن ۽ مغلن جي غلامي ۾ سنڌ ، ۱۵۲۰ع کان ۱۷۰۱ع تائين ، اٽڪل ۹۰ صديون گذاريون. انهيءَ دور ۾ ڪيترا عظيم سنڌي سرواڻ ٿي گذريا، انهن ۾ مخدوم بلاول شهيد (۱۵۲۳ - ۱۴۴۶ع) اول آهي. سندس گهاٽي ۾ پيڙجي شهيد ٿيڻ جي سانحي کي ڪجهه تاريخنويس فرضي ڄاڻائن ٿا، ليڪن اها هڪ حقيقت آهي، جنهن جو تسلسل تاريخ ۾ موجود آهي؛ سن ۸۶۱ع ۾ عباسي خليفن المتوڪل علي الله جي وزير ”ابن زيات“ کي سندس ايجاد ڪيل انهي سائينڊر مشين ۾ وجهي ماريو ويو، جنهن ۾ هو مخالفين کي وجهي دردناڪ عذاب سان ماريائيندو هو. ۱۶ - هين صدي عيسويءَ ۾، انگلنڊ جي بادشاهه هينري اٺين جي عذاب گهر جي داروغي، سر ڊبليو، اسڪيونگن، هڪ لوهي مشين ايجاد ڪئي، جنهن کي اسڪيونگنس يا ”اسڪيونجرس ڊاٽر“ (Scavengers Daughter) نالو ڏنو ويو. انهيءَ ۾ جيئري انسان کي جڪڙي هڏج سميت پيڙيو ويندو هو (سيد امير علي، اشارت هستري..... ايضاً - ص ۲۸۹) انسائيڪلوپيڊيا برتانيڪا (۱۷۶۸ع) ۾ ڄاڻايل آهي ته اهو هڪ وڏو لوهي چيڪلو، يا گهاٽو هو جنهن کي پيچڻ ۽ ڇيڻ جي ذريعي مظلوم جي جسم سان جڪڙيو ويندو هو. پوءِ ڪل هلائڻ سان جسم انهيءَ لوهي گهاٽي اندر ڦرندو ۽ پيڙيو ويندو هو، تان ته ناسن، وات ۽ هٿن پيرن جي آڱرين مان به رت ڦوهارو ڪري وهندو هو. (- ايضاً - ج ۱۹، ۱۹۶۹ - ايڊيشن، ص ۱۱۴۶) هن ذريعي مطابق ”اسڪيونجرس ڊاٽر“ هينري اٺين جي طرفان پنهنجي مظلوم ڏوهارين خلاف استعمال ڪئي ويندي هئي.

انگلنڊ جو بادشاهه هينري اٺون (۱۵۴۷ - ۱۴۹۱ع) سنڌ جي ارغون فاتح شاهه بيگ ارغون (متوفي ۱۵۲۳ع) ۽ سندس جانشين فرزند مرزا شاهه حسن ارغون (متوفي ۱۵۵۵ع) جو همعصر هو. انهيءَ عصر جي مطلق العناني جا طور طريقا ساڳا هئا. مضبوط مقامي روايت ۽ همعصر تاريخي حالات جي مد نظر، حضرت بلاول رح (بلال) بن ڄام حسن سمون

(۱۵۲۳ - ۱۴۴۶ع) کي تاريخ ۲ رجب سن ۹۳۰ھ، مطابق مئي سن ۱۵۲۳ع تي ”باغبان“ نالي بستيءَ ۾، لوهي گهاٽي ۾ وجهي، پيڙءَ، شهيد ڪيو ويو. (اسباب ۽ تفصيلات لاءِ ملاحظه ڪجي، ” تاريخ باب الاسلام سنڌ“ - ايضاً - ص ص ۱۸۱ - ۱۷۹).

ارغون ترخان دور ۾ سنڌ سياسي ۽ عسڪري طور تي غلاميءَ هيٺ هئي ليڪن اسلامي، علمي، ادبي ۽ روحاني طور تي ترقي يافته هئي. شاھ بيگ ارغون ۽ شاھ حسن ارغون ٻئي عالم فاضل ۽ شاعر هئا. هنن وچ ايشيا مان ايراني عالم گهراڻي نوان مدرسا قائم ڪرايا ڇاڪاڻ ته سنڌي عالمن مان چونڊ بزرگ سنڌ مان هجرت ڪري هندستان ۽ عربستان ۾ وڃي آباد ٿيا هئا. (ايضاً - ص ص ۱۸۲ - ۱۸۱) سنڌي بهادر قبيلا، ڌاري حڪومت خلاف مسلسل جنگ جي حالت ۾ رهيا، انهن ۾ ماڇي، سوڍا، سهتا، تاريخا، جتوئي، بليدي، ڪورائي، مزيجا، سميجا، ٻگهيا، لاکير، سانگي، اڙا، ڏهر، مهر، منڌر، انڙ، لاڪا، چانڊيا، شورا، نوحاني، نهرمردي، دل جوڪيا، پاڻ، راجڙ، ٿيٻا، پنهور، جت ۽ ٻيا نامعلوم اصل سنڌي قبيلا ۽ انهن جا پاڙا شامل هئا. (تفصيلات ۽ حوالن لاءِ ملاحظه ڪجي، ”ايڊوڪيشن ان سنڌ - ايضاً - ص ص ۱۱۲ - ۱۱۱).

ترخان دور (۱۵۹۱ - ۱۵۵۵ع) ۾ سنڌ جون سماجي ۽ اقتصادي حالتون انتهائي ابتري کي پهچي ويون، ليڪن چند صوفي بزرگن ۽ سندن خانقاهن جي بدولت، سنڌ ۽ سنڌي قوم مڪمل تباهيءَ کان بچي وئي. انهن بزرگن ۾ (۱) حضرت غوث الحق مخدوم لطف الله ولد مخدوم نعمت الله صديقي، عرف مخدوم نوح رح (۱۵۹۰ - ۱۵۰۵ع)، (۲) شاھ عبدالڪريم رح بلڙي وارو (۱۶۲۳ - ۱۵۳۸ع)، (۳) مخدوم جعفر رح بوبڪن وارو (متوفي ۵۸ - ۱۵۵۷ع)، (۴) ميان مير فاروقي (۱۶۳۵ - ۱۵۵۰ع) ولد قاضي سائينڌنو سيوهاڻي، (۵) قاضي ڌڻو سيوهاڻي، استاد شاھ حسن ارغون، سن ولادت ۽ وفات نامعلوم (۶) مخدوم متو، عرف مخدوم رڪن الدين صديقي پاٽائي. ٺٽوي (متوفي سن ۱۵۴۳ع)، (۷) شيخ خير الدين جيلاني، عرف جئي شاھ جيلاني سکر وارو (۱۶۱۸ - ۱۵۰۵ع) ڪافي مشهور آهن.

مغل شهنشاهيت هيٺ سنڌ جو دور (۱۷۰۱ - ۱۵۹۱ع) بدترين گذريو. سنڌ جي حيثيت هڪ جاگير جي هئي. جنهن جو جاگيردار خود سنڌ ۾ اچي رهڻ پسند نه ڪندو هو، ليڪن ڪنهن نيڪدار کي مقرر رقم جي عيوض سنڌ حوالي ڪندو هو. بي انتها ظلمن سبب آخري دور ۾ بغاوت جي خوف کان چند اهلڪار ۽ نواب ٿئي ۾ مقرر ٿيا ۽ انهن ۾ علمي ادبي اشخاص به شامل هئا، هن دور متعلق ميرڪ يوسف جي تحرير ڪيل تاريخ مظهر شاهجهاني هڪ معتبر حوالو آهي. تاريخ معصومي به انهيءَ دور ۾ لکي وئي. انهن کان علاوه تاريخ طاهري، بيگلارنامو، ترخان نامو، وغيره به سترهين صدي عيسويءَ ۾ سنڌ، ۽ سنڌي قوم جي حالات جو سرسري خاڪو پيش ڪن ٿا. مغل بادشاهه همايون جي سنڌ ۾ دربري ۽ اڪبر بادشاهه جي عمر ڪوٽ ۾ ولادت (۱۵۴۲ع) پاٽ ۾ سندس والده حميد بانو بيگم سان همايون جي شادي، سنڌ ۾ بدترين قحط (ڏڪار)، وغيره کان وٺي آخرڪار سن ۱۷۰۱ع ۾ هڪ مقام قبيلي، ڪلهوڙن، جي اقتدار حاصل ڪرڻ ۽ سال ۱۷۲۷ع ۾ ٺٽي جي مغل نواب صادق علي خان کي مالگذاري جي ٽيڪي جي رقم ست ڪروڙ، اٺونجاه لک، چاهتر هزا، نو سؤ روپين جي وصولي نه ٿي سگهڻ سبب، سڄي سنڌ جي حڪومت ميان نور محمد ڪلهوڙي جي حوالي ڪئي وئي ۽ اتان ڪلهوڙا دور حڪومت جو باقاعده آغاز ٿيو.

ڪلهوڙن جو دور حڪومت (۱۷۸۲ - ۱۷۳۷ / ۱۷۰۱ع)

سومرن وانگر، ڪلهوڙن جي اصل نسل تي مورخين ۾ اختلاف راءِ آهي؛ همعصر ذريعا ۽ مقامي تاريخدان جائن ٿا ته ڪلهوڙا، حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جي چاچي، حضرت عباس رض، جي اولاد مان آهن؛

”ڪلهوڙه ز عباس پيدا شدند

ازين جهت درنسب عباسي اند“

(ملڪ باغ علي خائف، ”نامه نغز“ قلمي.)

همعصر ممتاز اديب منشي اتند رام مخلص (متوفي ۱۷۵۱ع) ميان

نور محمد ڪلهوڙي (متوفي ۹ آگسٽ ۱۷۵۳ع) کي مخاطب ٿيندي، پنهنجي مڪتوب ۾ لکي ٿو: به خدايار خان ثابت جنگ عباسي“. (غلام رسول مهر، ”تاريخ ڪلهوڙه“، ج ۱، ص ۴۰). دور جديد جو برک سنڌي عالم ۽ محقق، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، لکي ٿو ته ”مرڪزي مغل شهنشاهيت جي ڪمزور ٿيڻ سان، مقامي عباسي خاندان جنهن کي ”ڪلهوڙا“ جي نالي سان سڃاتو ويندو هو، ۱۸ - هين صدي جي شروعات ۾، پاڻ کي سنڌ ۾ مستحڪم ڪيو.“ (سنڌ، اسٽڊيز، ان هسٽري، ج ۱ ص ۲۱۷) تاهه، انگريز آفيسرن، سنڌ جي تاريخ تي تحقيق ڪندي، ابهام پيدا ڪيو آهي. مثال طور، ۱۹۳۸ع ۾، ڊاڪٽر ايڇ - ٽي سارلي آءِ سي ايس، ۱۸ - هين صدي ۾ سنڌ جي ادبي، سماجي، ۽ اقتصادي حالات تي هڪ مطالعو، ”شاهه عبداللطيف آف ڀٽ“ جي عنوان سان لکيو. انهيءَ ۾ لکي ٿو ته ”ڪلهوڙن جي پوري تاريخ موجود نه آهي. (- ايضا ڇاپو ۱۹۸۹ع، سنڌي ڪتاب گهر ڪراچي، ص ۲۵) ۽ سررچرڊ برٽن جي ”هسٽري آف سنڌ (ص ۴۱۰) جو هيءُ متن نقل ڪري ٿو: ” ڪلهوڙا اصل ۾ سنڌي ڇنا هئا، تنهن ڪري هندن مان مسلمان ٿيا هئا، جڏهن هي خاندان مرتبي کي رسيو، تڏهن پاڻ کي ” بني عباس“ سڏائڻ جو حق چڪايو، ليڪن سندن شجره نسب تي عالمن مڪمل ناڪامي جي فتويٰ ڏني....“

” سنڌي ڇنا“ اصل نسل جو بنياد، ڪلهوڙن جي وڏي ڏاڏي ” ڇنه“ جي باعث ورتو ويو آهي، شجره نسب هن طرح معلوم ٿو ٿئي: ”ميان نور محمد بن يار محمد بن نصير محمد بن ميان الياس محمد بن ميان دائود محمد بن ميان آدم شاهه بن گجن شاهه بن ميان صاحب بن ميان خان بن طاهر بن راڻو بن ميان شاهه محمد بن ميان ابراهيم بن ميان محمد بن ڄام ڇنو.“ تحقيق مطابق، ڄام ڇني جي زماني ۾ ملتان ۾ ناصرالدين قباچه جو دور حڪومت (۱۲۲۸ - ۱۲۱۰ع) هو. مير علي شير قانع ٺٽوي، ” تحفة الڪرام“ ۾ ڄاڻائي ٿو ته ” هن (ڇنيه ولد بهيل) ديال ڪانگڙي جي سمي زميندار ” ڏهره پلال“ جي ڌيءَ سان شادي ڪئي..... ستن راڻن جي مدد ۽ رفاقت سان.... ملتان اچي، ملڪ جي حاڪم وٽ رسائي حاصل

ڪري، سڀني جو سردار ٿيو ۽ هر هڪ کان ڌيءَ جو سڱ وٺي، ” ڄام“ جو لقب حاصل ڪري وڃي وڏي درجي کي پهتو ٻارهن زالن مان ارڙهن پٽ ڄاوا..... انهن مان ” دائود“، راڻي چني ولد دهتي (ڌيڻي) جي ڏوهتي، مسمات ” چوليه“ مان پيدا ٿيس ۽ دائود پوٽا انهيءَ جو اولاد آهن....“ (سنڌي ترجمو، س ۱ ب ٽيون ڇاپو، ۱۹۸۹ع ص ص ۵۶ - ۲۵۵) سنڌي - چن جي سردار جو لقب ” راڻو“ آهي. ” ڄام“ سمن جي سردار جو لقب آهي. اهڙي طرح ڄام چنو، سنڌي چن ۽ سمن جو سردار سمجهڻ گهرجي ۽ اهو سال ۶۱۷ھ / ۱۲۲۰ع هو. (قدوسي، تاريخ سنڌ ج ۲، ص ۳۹۰) هن ” جهانگارا“ ۽ ” بجارا“ شهر ٻڌايا. ڪمپاٽ جي علائقي تي قبضو ڪري، ڪوريجا، سهتا ۽ چنا وغيره قبيلن جي ستن راڻا سردارن کي پنهنجو مطيع ڪيو. (- ايضا - ص ص ۹۲ - ۲۹۱) انهن حوالن ۽ ” ڄام چني“ جي وڏن جي احوالن مان معلوم ٿو ٿئي ته ڪلهوڙا سنڌي اصل رکندڙ چنا ۽ سما قبيلن جو گڏيل نسل آهن. ٻنهي طرفن کان هو راجپوت قبيلن سان تعلق رکن ٿا، ليڪن ميان نور محمد ڪلهوڙي جي هدايت هيٺ لکيل ٻئي قلمي نسخ، ” مرآة عباسيه و جواهر عباسيه“ ۾ درج ڪيل شجره نسب موجب ڄام چنو، حضرت عبدالله بن عباس رضه جي اولاد مان هو.؛ ” محمد چني خان بن بهلا (بهاءُ الله) خان بن تهل (ٿل) - (فتح الله خان) بن سنگراسي خان (سڪندر خان) بن ڪاهر خان (عبدالقاهر) بن ابن خان (ابو نصر خان) بن سلطان احمد ثاني بن سلطان شاهه مزمل بن سلطان عقيل بن سلطان سهيل بن سلطان ياسين، خليفو احمد اول مستنصر بالله، بن خليفو شاهه محمد بن خليفو سلطان ابوالفضل بن سلطان ابو جعفر عبدالله بن خليفو محمد امين بن خليفو سلطان هارون رشيد بن خليفو محمد مهدي بن خليفو ابو جعفر منصور بن محمد بن علي بن عبدالله بن حضرت عباس رضه، ” (منقول مهر، تاريخ ڪلهوڙه ج ۱، ص ۴۹ بحواله مرآة عباسيه و جواهر عباسيه) ” تحفة الڪرام“ ۾ ڪلهوڙن جي هڪ وڏي ٽاڏي ” اوڍاڻي“ جو نالو اچي ٿو، جيڪو مٿي ڄاڻايل شجره نسب ۾ موجود نه آهي، ليڪن تهل / ٿل (فتح الله خان) کي سندس پنجين پيڙهيءَ ۾ ڄاڻايو ويو آهي. يعني ” مرآة“ جي شجره مطابق اهو سلطان احمد ثاني

هو. قانع جي تحقيق مطابق ميان اويائو ڪلهوڙو، ڪيچ مڪران ۾، پير طريقت هو..... هن گهڻو اولاد ڇڏيو، جي سڀ ”اويائي“ لقب سان سڏجن ٿا..... پنجين پيڙهيءَ ۾ ”تل“ نالي هڪ بزرگ ”ڪاهر“ ٻيلي ۾ اچي رهيو. (اهو علائقو) گوجر قوم کان ڪسي ورتائين، هن کان پوءِ، سندس پٽ ”بهيل“ نالي پيءُ جي گاديءَ تي ويٺو..... ”چنڀه“ نالي هن جو پٽ ڀائرن جي فساد کان پنهنجن گهڻن پوئلڳن سميت اچي ”ڪنڀايت“ (ڪمڀات) جي ڀرڳڻن ۾ ”اوييجا“ قوم ۾ رهيو. (تحفة الڪرام - ايضاً - ۲۵۵) هي تمام حوالا ”ڪلهوڙا“ خاندان جي سنڌي نالن ۽ سنڌي قبيلن سان تعلق جي نشاندهي ڪن ٿا. ميان محمد ابراهيم بن محمد بن ڄام چنو جو پيو نالو ڪلهوڙو خان هو، جنهن سبب ڪلهوڙا سڏجن ٿا. (قدوسي، ايضاً ج ۲ ص ۳۹۲) ڪلهوڙن جو دور، سنڌ جي تاريخ ۾ ويجهو ٿي گذريو آهي تاهم انهي دور جي تاريخ تي مڪمل تحقيق نه ٿي سگهي آهي. ڪجهه قدر مستند معلومات ميان آدم شاه بن گجن شاه، ”ڪلهوڙي خان“ جي ستين پيڙهي، کان ملڻ شروع ٿئي ٿي.

سن ۱۵۹۱ع ۾ جڏهن مغل سپه سالار عبدالرحيم خان خانان سنڌ فتح ڪرڻ آيو، تڏهن ميان آدم شاه ڪلهوڙي سان هٿڙي غلام شاه (ضلعو لاڙڪاڻو) ۾ ملاقات ڪري، دعا ورتائين ۽ چانڊين جي زمين جنهن تي مريدن ذريعي قبضو ڪيو هئائين، سا کيس نذراني طور ڏئي ويو. ميان آدم شاه ڪلهوڙو (۱۶۰۰ - ۱۵۲۰ع) مهدي طريقت جو پير هو، جنهن جي خلاف سنڌ ۾ هلايل ”بلاولي تحريڪ“، ارغونن جي دور ۾ دٻائي وئي هئي. (ملاحظه ڪجي تاريخ باب الاسلام سنڌ“، - ايضاً - ص ص ۶۸ - ۱۶۶) نون سالن بعد، سن ۱۶۰۰ع ۾، چانڊين زميندارن جي دانهن تي ملتان جي مغل نواب، ۸۰ سالن جي بزرگ، ميان آدم شاه ڪلهوڙي کي قاسمي ڏني ۽ سندس ميت مڪمل اعزاز سان آڻي سکر جي هڪ ٽڪريءَ تي دفنائي وئي. چانڊين جي ٽادرسيءَ کان وڌيڪ مغل آمريت کي ڪلهوڙن جي طرف کان سنڌ ۾ لاحق خطرو، هن موت جي فتويٰ جو اصل سبب هو.

ميان آدم شاه کان پوءِ سندس فرزند ميان دائود محمد مسند نشين ٿيو، جنهن پيري مريدي جو سلسلو وڌيڪ منظم ۽ وسيع ڪيو. ڪلهوڙن

جا فقير ۽ سرائي هڪ هٿيار بند لشڪر بڻجي ويا. سندس ٻن فرزندن ميان الياس محمد ۽ ميان شاهه (شاهل) محمد، انهي عسڪري قوت سان چانڊڪا جي باقي زمينن تان سانگي ۽ اڙڙا قوم جي زميندارن کي بيدخل ڪيو. ميان شاهل محمد گهاٽو واھ ڪوٽائي مؤثر آبياشيءَ جو انتظام ڪيو. سال ۱۶۵۷ع ۾ سندس وفات بعد سندس ڀائٽو ميان نصير محمد ولد ميان الياس محمد گاديءَ تي ويٺو. هو پهريون ڪلهوڙو سردار ۽ پير هو، جنهن مغل سرڪار خلاف ڪليل بغاوت جو آغاز ڪيو. سرائين ”ساهتيءَ“ تي قبضو ڪري، پنهنجي سالار فيروز پرهياڙ جي نالي پويان ”نوشهروفيروز“ جو شهر اڏيو ۽ وچ سنڌ ۾ ”چانوئي“ قائم ڪئي. سال ۱۶۹۲ع ۾ ميان نصير محمد جي وفات بعد سندس فرزند ميان دين محمد ڪلهوڙا مسند تي ويٺو. ميان نصير محمد پنهنجي حياتي ۾ گادي جو هنڌ، هٿي غلام شاهه مان هٽائي شهر ”گاڙهي“ (تعلقو ميهڙ ضلعي دادو) ۾ مقرر ڪيو هو، جتان پنهور قبيلي کي بيدخل ڪيو هئائين. ڪلهوڙا طاقت سنڌ ۾ تيزيءَ سان وڌي رهي هئي. ميان دين محمد جي وقت ۾، شهنشاهه اورنگزيب جو پوتو، شهزادو معزالدين، ملتان جو نواب هو. هن وڌندڙ ڪلهوڙا قوت کي غريب رسائڻ لاءِ، بيدخل سنڌي زميندارن جي فرياد کي بهانو بنائي، ميان آدم شاهه ڪلهوڙي وانگر، ميان دين محمد ڪلهوڙي کي موت جي سزا ڏني. سندس ننڍي ڀاءُ، ميان يار محمد ڪلهوڙي بغاوت جو علم بلند رکيو. اهو سال ۱۷۰۰ع هو. هڪ سال قلات ۾ روپوشيءَ بعد، جڏهن ٻيهر سنڌ ۾ داخل ٿيو تڏهن سندس سرائي مريد مڪمل جنگ جي لاءِ تيار هئا. هن هڪدم سيوهڻ کان اتر طرف ناري ۽ سنڌونديءَ جي وچ واري علائقي تي قبضو ڪيو ۽ مغل سرڪار ڪجهه قدر داخلي ڪمزوريءَ ڪجهه قدر مصلحت خاطر، ميان يار محمد ڪلهوڙي کي ”خدایار خان“ جو خطاب ڏئي سندس اقتدار سنڌ صوبي کان بلوچستان جي سرحد تائين ”سبي“ ”گنجاڻ“ ۽ ملحق علائقن مٿان تسليم ڪيو. ”نٿو“ ۽ باقي لاڙ ۽ ڏکڻ سنڌ، بدستور مغل سرڪار جي قبضي هيٺ رهيو.

سنڌ ۾ آزاديءَ جي تحريڪ، ڪلهوڙا اقدامات کان علاوه، لاڙ ۾ شاهه عنايت صوفيءَ جي سرڪردگي هيٺ جاري هئي. هو سنڌي لانگام قبيلي

مان هو. سندس مريدن ڪتابن جي وڌندڙ تعداد ۽ طاقت، بلڙي جي سيدن ۽ نصريور جي رضوي پير عنايت شاهه ۽ ٻين زميندارن کي خوفزدہ ڪيو. جهوڪ شريف ۾ شاهه عنايت صوفي آزاد سنڌ حڪومت قائم ڪئي. مغل سرڪار کي ڍل ڏيڻ عيوض صوفي فقير خود عوام کان واجبات وصول ڪرڻ لڳا. نئي جي مغل نواب اعظم خان، ڪلهوڙا نواب ميان يار محمد خدايار خان جي مدد سان ناڪام فوجي ڪاروائي جي باوجود ڏوھ سان شاهه عنايت صوفيءَ کي شهيد ڪيو. اها تاريخ پهرين جنوري سال ۱۷۱۸ع جي خوني ڪاروائي آهي.

مڪمل اقتدار ۽ تسلط حاصل ڪرڻ خاطر، ڪلهوڙن سنڌ جي عام مقبول شخصيتن کي قتل ڪرايو؛ صوفي شاهه عنايت شهيد بعد ڪهڙن جي مخدوم عبدالرحمان کي سال ۱۷۳۲ع ۾ بہ سو مريد جماعتين سميت مسجد ۾ شهيد ڪيو ويو. وقت جو مقبول ترين عوامي رهبر شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح (۱۷۵۲ - ۱۶۹۰ع) بہ دفعا قتل جي سازش کان بچي ويو ۽ ميان نور محمد ڪلهوڙي کي مجبور ٿي سندس احترام ڪرڻو پيو.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جو دور، سنڌ ۾ سماجي انقلاب جو دور هو. روايتي پيري - مريدي، اوچ نيچ ۽ ڌن دولت جي ڳرائيءَ کي هي عظيم سنڌي رهنما پامال ڪري رهيو هو. پيغمبر اسلام حضرت محمد صلي الله عليه وسلم سندس آدرش هو. فرمايائين تہ:

” برو هو ڀنڀڻور، آريائيءَ اجاريو،

لاٽسو سڀ لوڪ تان، هاڙهي ڌڻيءَ هور،

چوريون چرڻ سڪيون، پنهنون ڪيائون پور،

آيو سو آتور، جنهن ڏکيون ڏک ويهاريون.“

(سر حسيني)

مظلومن کي معزز بنائيندڙ، سندن عمر اوڻيشترا دور ڪندڙ، هاڙهي ڌڻيءَ (رب ذوالجلال) جي پاڪر وٺندڙ ۽ آريائي پنهنون (نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم) جو پور (ٺٺو) هر چر (عمل) تي هڻڻ وارو، لاکيڻو لطيف، پنهنجي دور کان وٺي اڄ ڏينهن تائين سنڌ ۽ سنڌي قوم جي سڃاڻپ بنيل

آهي. سندس مقبرو، حيدرآباد کان ۵۲ ڪلوميٽر اتر - اوڀر طرف هڪ متبرڪ زيارت گاهه آهي، جيڪو عظيم ڪلهوڙا بادشاهه ميان غلام شاهه ڪلهوڙي سال ۱۷۵۴ع ۾ تخت نشين ٿيڻ کان اڳ، تعمير ڪرايو هو، اتي هر سال ٽي ڏينهن سرڪاري اهماء سان ميلو لڳي ٿو. ٻئي ڏينهن تي هڪ ادبي ڪانفرنس ڪڏهن پٽ شاهه تي، ڪڏهن حيدرآباد ۾، سندس ڪنهن هڪ سر تي مقالن پيش ڪرڻ لاءِ منعقد ٿيندي آهي. سنڌ جو هي عظيم صوفي بزرگ هڪ عالم بي مثل آهي. اسلامي علوم کان علاوه سنڌ جي سماج، تاريخ جاگرافي ۽ ڏيهي پرڏيهي حالات تي کيس ڪامل عبور حاصل هو. اهي عالم محقق جن سنڌيءَ کان علاوه انگريزي، اردو، عربي، فارسي، ترڪي، پنجابي، بلوچي، هندي وغيره جي عظيم شاعرن جو ڪلام پڙهيو آهي، سي ”شاهه جو رسالو“ پڙهڻ بعد علم ۽ خيال جي اونھائي کان دنگ رهجي وڃن ٿا، اتي لطيف رح جو هيءُ بيت ڏيان اچي:

ڪوه ٿو ڪاگر ڪورئين، ويند وڃائين مس
 ذور ٿيائين ڏس، اڪر جڻائين جڙيا.

(سر يمن ڪلياڻ)

سنڌ جي آزاديءَ کي بچائڻ لاءِ ميان نور محمد ڪلهوڙي کي پنهنجي بادشاهي دور (۱۷۵۵ - ۱۷۱۸ع) ۾ وڏا جتن ڪرڻا پيا؛ سال ۱۷۴۰ع ۾ ايران جو بادشاهه نادرشاهه ڪاهي آيو. هڪ ڪروڙ روپيه جنگي ٽاوان وٺڻ ۽ ويهه لک روپيه سالانه خراج مقرر ڪرڻ کان علاوه، شاهي ڪتب خانو به خالي ڪري ويو. سال ۱۷۵۴ ۾ احمد شاهه ابدالي ڪاهي آيو، اڳئين دفعي ايرانين ۽ هن دفعي افغانين سنڌ سرڪار تي ڍل مڙهي، جيڪا ميرن - ٽالپرن جي صاحبي (۱۸۴۳ - ۱۷۸۲) تائين واجب الادا رهي ۽ انگريزن جي طرفان سنڌ جي سياسي معاملن ۾ تنگ اڙائڻ جو سبب بني.

سنڌ جو ٻيو ڪلهوڙو بادشاهه ميان غلام شاهه ڪلهوڙو (۱۷۷۲ - ۱۷۵۷) آزاد سنڌ جي استحڪام ۽ ناموس جو باعث بنيو. ٽيون بادشاهه ميان سرفراز ڪلهوڙو (۱۷۷۵ - ۱۷۷۲ع) به هڪ عالم فاضل شاعر ۽ صوفي منش حڪمران هو، ليڪن غلط مشوره تي، ڪلهوڙن جي مريد عسڪري بازو ٽالپرن کي رنجائي وڌائين. اتان سنڌ جي ڪلهوڙا شاهي

خاندان جو زوال شروع ٿيو ۽ سنڌ ۾ بڌامي، ڦرلٽ ۽ طوائف الملوكيءَ جو دور هليو.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي وفات تاريخ ۱۴ صفر ۱۱۶۶ هجري، مطابق ۲۲ ڊسمبر ۱۷۵۲ عيسوي، بعد سنڌين ڏاڍا ڏکيا ڏينهن ڏٺا. انهن جو مختصر تفصيل هن مطالع ۾ شامل ڪرڻ گهرجي؛

(۱) تاريخ ۹ ڊسمبر ۱۷۵۳ع تي، ميان نور محمد ڪلهوڙو دوران

سفر جيسلمير جي اوڀر ۾ ڪوهه گهاٽ وٽ، خناق جي مرض ۾ فوت ٿيو.

(۲) تاريخ ۱۳ ڊسمبر ۱۷۵۳ع تي ميان محمد مراد ياب عمر ڪوٽ

۾ تاجپوش ٿيو ته ان وقت احمد شاهه ابدالي، نوشهرو فيروز ۾ خيمه زن هو. هن اها تاجپوشي بحال ڪري، ميان محمد مراد ياب کي "شاهنواز خان" جو خطاب ڏنو، ۽ خراج جي ادائگيءَ جو تاڪيد ڪيو.

(۳) تاريخ ۹ آگسٽ ۱۷۵۷ع تي ميان نور محمد ڪلهوڙي جي پنجين

پٽ ميان غلام شاهه تخت تي قبضو ڪري، وڏي ڀاءُ ميان محمد مراد ياب

خان کي قيد ڪيو، جيڪو جون ۱۷۵۸ع ۾ گذاري ويو. سندس ٻه فرزند

ميان حسن علي ۽ ميان عباس علي، ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي

بادشاهيءَ ۾ ناحق قتل ٿيا. سنڌوندي پيٽ مٽايو، نصرپور وارو وهڪرو،

نيرون ڪوٽ ۽ ڪوٽڙي جي وچان وهڻ لڳو. اهو سال ۱۷۵۸ع هو. ٻئي

سال ميان غلام شاهه ڪلهوڙي نيرون ڪوٽ کي حيدرآباد نالو ڏئي اتي

پنهنجو تخت گاهه قائم ڪيو ۽ حيدرآباد جو پڪو قلعو؛ "يارب اجعل هذا

البلد امنا" جي قرآني آيت صدر دروازي تي لکيل، سال ۱۱۸۲ هجري،

مطابق سال ۱۷۶۸ع ۾ ٺهي راس ٿيو، جتي تاريخ ۲ آگسٽ ۱۷۷۲ع تي

لقوه ۽ فالج جي تڪليف ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي هن دنيا مان

موڪلايو. سندس ڪارنامه عظيم هئا جن ۾ ٽالپر بلوچ سردار سندس

مددگار هئا.

(۴) ميان سرفراز خان جي دور (۱۷۷۵ — ۱۷۷۲ع) ۾ شاهي

زوال ۽ عوامي مصائب جو آغاز ٿيو، تاريخ ۱۳ آگسٽ ۱۷۷۵ع هڪ

بدقسمت ڏينهن هو، جڏهن ٽالپر مير؛ مير بهرام خان ۽ سندس پٽ مير

صوبيدار، بادشاهه ميان سرفراز خان جي روبرو قتل ڪيا ويا. ٽالپر فوجي

اميرن کيس قيد ڪري، ميان محمود خان کي بادشاهه بنايو، جنهن کي سنڌي ”ليکي“ قبيلي جي سردار - راجوليکي معزول ڪري، ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي هڪ پٽ ميان غلام نبيءَ کي تخت تي ويهاريو، جنهن کي وري سندس پٽ تاجو ليکي قتل ڪيو ۽ ميان عبدالنبيءَ کي بادشاهه بنايو. ٽالپر امير پنهنجي بچاءَ ۽ انتقام جي تيارين ۾ لڳا رهيا جيتوڻيڪ ڪلهوڙا سرڪار جي پاڙ پٽن لاءِ خود ڪلهوڙا بادشاهه ۽ سندن سنڌي حواري ڪافي هئا. پٺاڻن کان مدد وٺڻ جي نتيجي جو عبرتناڪ مثال؛ سال ۱۷۸۱ع ۾ ”مدد خان نورزئي پٺاڻ جي سنڌ ۾ ڦرلٽ آهي، جيڪو هڪ دردناڪ داستان آهي.

(۵) ٽالپرن جي متعدد سياسي قتلن بعد، ميان عبدالنبي آخري ڪلهوڙو بادشاهه، ۱۷۸۲ع ۾ هالاڻيءَ جي جنگ ۾ هارائي ويو، ۽ مير فتح علي خان ٽالپر، ميرن جي صاحبيءَ جو اعلان ڪيو جيڪو ۱۷۸۴ع ۾ افغان حڪومت بحال ڪيو؛ سنڌ جا ست حصا ڪيا ويا؛ چار حصا مير فتح علي ۽ سندس ڀائر (حيدرآباد جي چوڀاري)، ٻه حصا مير سهراب خان (جنهن پنهنجي مرضي مطابق خيرپور ميرس رياست جو بنياد وڌو)، ۽ هڪ حصو مير نارو خان، جنهن ميرپور خاص ۾ ڌار حڪومت هلائي.

ميرن جي صاحبي (۱۸۴۳ --- ۱۷۸۲ع)

ڪلهوڙن وانگر ٽالپر ميرن به عربي نسل ۽ پيغمبر اسلام (صلي الله عليه وسلم) جي بني هاشم قبيلي مان هجڻ جي دعويٰ ڪئي. حيدرآباد جي آخري ٽالپر حڪمران، مير محمد نصير خان (۱۸۴۳ - ۱۸۴۰ع) انگريزن جي قيد ۾ هڪ بيان فارسي زبان ۾ رڪارڊ ڪرايو، جنهن ۾ چيائين ته، ”اسين سنڌ جا مير بلوچي آهيون، پر انهيءَ قبيلي مان نه آهيون. جن کي ”ايران“ ۾ ڪڍج - بلوچي چوندا آهن، چوڻه اسان جو حسب نسب عربي آهي؛ اسين امير حمزه جو اولاد آهيون جڏهن حجازي لشڪر جا سنڌ طرف قدم وڌيا ۽ ان طرف وڌندي، ڪڍج ۽ مڪران فتح ڪيو ويو ته اسانجا وڏا انهن مفتوح علائقن ۾ آباد ٿيا ۽ باقي لشڪر سنڌ طرف

پيشقدمي جاري رکي. اتي (کج مکران ۾) کين گهڻو اولاد ٿيو جيڪي بلوچي (بلوچ) سڏجڻ لڳا. زماني گذرندي، انهن مان ڪي بلوچي ديره اسماعيل خان ۽ ديره غازي خان طرف اچي آباد ٿيا ۽ چوٽي يا جبل جي چوٽيءَ تي گهر اڏيائون. انهيءَ زماني ڌاري، ميان شاهل محمد ڪلهوڙو، جيڪو (حضرت) عباس بن هاشم جي اولاد مان هجڻ سبب، عباسي سڏبو هو، تنهن سنڌ ۾ زمينداري ڪوت اختيار ڪئي. سندس اولاد آهستي آهستي انهي ملڪ جا مالڪ بنجي ويا، جنهن ۾ اڳي هو فقط آبادگار هئا. اهي شيعه هئا ۽ سيد ميران شاهه جونيوري جا متعقد هئا. اسانجي پڙڏاڏي، مير شهداد خان ڪبير پنهنجي چاچي، مير صوبدار خان ڪبير، سان ڪنهن ڳالهه تان ناراض ٿي، اچي ڪلهوڙن جي ملازمت اختيار ڪئي ۽ سندن مريد پڻ ٿيو. جيئن ته هو بلوچن جو سردار هو، تنهنڪري وڏي تعداد ۾ بلوچي، سندس پويان، سنڌ ۾ آيا ۽ سندس چاچو پڻ ٿورن گهڻن ڏينهن پڄاڻان باقي بچيل بلوچين سان گڏ اچي ساڻس شريڪ ٿيو. اهو زمانو هو جڏهن بلوچي پهريون ڀيرو هن ملڪ (سنڌ) ۾ آباد ٿيا. مير صوبدار خان ڪبير شادي نه ڪئي سندس وفات بعد سندس ڀائٽيو، مير شهداد خان سندس جانشين ٿيو، اڃا نادرشاهه سنڌ تي نه ڪاهيو هو ته اتي جي حڪومت دهلي سرڪار جي هڪ امير جي هٿ هيٺ هئي، پر جڏهن هو قتل ٿي ويو تڏهن ميان نور محمد ڪلهوڙو صوبدار ٿيو ۽ احمد شاه افغان بادشاهه کي خراج ڏياري موڪليائين (غلط ۽ غير مربوط تاريخي معلومات) هن نائب حڪمران جي وفات بعد سندس پٽ، محمد مراد، مسند تي ويٺو عين انهيءَ زماني ۾، مير شهداد خان ڪبير وفات ڪئي. (۱۷۵۷ع) کيس چار پٽ هئا: مير جميندو، مير چاڪر، ۽ مير بهرام، پهرئين گهر مان ۽ مير خيرو، پوئين گهر مان ٿيس. پهريون پٽ (مير جميندو) نور محمد ڪلهوڙي جي پٽن سان گڏ نادرشاهه جو يرغمالي ٿيو ۽ مشهد (ايران) ۾ وفات ڪيائين. مير بهرام خان بلوچن جو سردار ٿيو، نائب حڪمران محمد مراد جي ظلمن ۽ زيادتين کيس ڪلهوڙن اميرن اڳيان قابل سزا بنايو. انهن عطر خان کي تخت تي ويهاريو. جڏهن سندن پسند ڪين ڌوڪو ڏنو، تڏهن انهن کيس لاهي قيد ڪيو ۽ ڪلهوڙي جي ٽئين

(دراصل پنجين) پٽ ميان غلام شاهه کي تخت تاج جو مالڪ بنايو. هن سندن اميدون پوريون ڪيون، جو سڄو ملڪ پنهنجي مڪمل تعبيداري هيٺ آندائين ۽ حيدرآباد جو قلعو ٺهرايائين ۽ سندس وفات بعد سندس وڏو پٽ مير (ميان) محمد سرفراز سندس جانشين ٿيو.

بلوچي قبيلن جي سردار، مير بهرام خان کي به پٽ هئا، هڪ مير بجار خان ۽ ٻيو مير صوبيدار خان (ٽائي). پهرئين مير بجار خان جي غير حاضريءَ ۾ محمد سرفراز سندس پيءُ ۽ پيءُ کي مارائي ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته بهرام خان هڪ بهادر ۽ مهم جو انسان هو ۽ سرفراز سندس اثر رسوخ ۽ غلبي کان خائف هو. ڪلهوڙن اميرن کي جڏهن هن واقعي جي خبر ملي تڏهن هنن، مير فتح خان سان شامل ٿي، قاتل (ميان محمد سرفراز) کي قيد ڪيو ۽ غلام شاهه جي ننڍي پٽ محمد خان کي تخت تي ويهاريو، پر هڪ ٻئي طاقتور ڪلهوڙي سردار، راجو ليکي، کيس تخت تان لاهي قيد ڪيو ۽ سندس جاءِ تي معزول محمد خان جي چوٿين پٽ غلام نبي کي بادشاهه بنايو. ٽيڪ انهن گزٽر وارين حالتن ۾ مير بجار خان قلات ۾ نصير خان بروهي وٽ ويو ۽ کائنس پنهنجي پيءُ ۽ پيءُ جي ناحق قتل جي پلاند وٺڻ لاءِ فوجي مدد گهريائين، جنهن انڪار ڪيو ته سڌو سنڌ ۾ آيو..... لڙائي لڳي جنهن ۾ غلام نبي مارجي ويو..... غلام نبيءَ جي پيءُ عبدالنبي سڀني شاهي قيدين، مان ميان محمد مراد، ميان عطر خان ۽ ميان محمد سرفراز ۽ سندس پٽ ميان نور محمد (ٽائي) سميت سڀني کي قيد خاني ۾ قتل ڪرائي ڇڏيو..... ميربجار خان، بادل ناخواست، عبدالنبيءَ کي نالي ماتر تخت و تاج حوالي ڪيو، پر حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿ ۾ رکيون..... عبدالنبي..... ڳجهه ڳوهه ۾ هڪ ذاتي قاصد جوڌپور جي راجا ڏانهن روانو ڪيو..... ته جيڪڏهن هو، ميربجار خان کي ختم ڪرڻ ۾ عملي طور مدد ڪندو ته عمرڪوٽ جو قلعو سندس حوالي ڪيو ويندو..... ٻارهن راجپوتن..... ميربجار جي درٻار ۾..... سفيرن جو روپ اختيار ڪيو ۽ کيس ماري وڌو..... ميربجار خان جو پٽ عبدالله ۽ مير صوبيدار جو پٽ مير فتح خان..... ۽ مرزا (?) ٿئي قتل ڪيا ويا..... مير فتح علي خان ۽ سهراب خان لشڪر ڪڻو ڪيو ۽ ڪيترين

ويڙهن بعد آخرڪار راکاس عبدالنبي کي ملڪ مان ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿيا. اهڙيءَ ريت سنڌ جي ڪلهوڙن حڪمرانن جي خاندان جو خاتمو ٿيو. (ايسٽ وڪ، س - ت " نئين مصر جا پراڻا ورق " س ۱ ب صص ۳۶۲، ۳۵۰. انگريزي ترجمو (فارسي بيان جو) جيمس ڪارڪورن (J. Corcoran)، سنڌي ترجمو حبيب الله صديقي، سه ماھي مهراڻ، جولاءِ سيپٽمبر ۱۹۸۸، ص ص ۱۱۰ - ۱۰۷).

ميرن جي صاحبيءَ جو مختصر بيان:

آخري حڪمران مير محمد نصير خان (۱۸۴۳ - ۱۸۴۰ع) جي جائيل بيان ۾ ميرن جي صاحبيءَ جو نت ۽ انت به شامل آهي؛ سندس بيان موجب: "... مير فتح علي خان ۽ سهراب خان بادشاهي اقتدار حاصل ڪيو ۽ دهلي (اصل ۾ ڪابل) جي بادشاهه تيمور (فرزند جانشين احمد شاه ابدالي) کي نذرانه ۽ خراج روانه ڪيائون، جنهن موت ۾ پهرئين (مير فتح علي خان) کي بادشاهي خطاب ڏنو. هن ۱۸ سال (دراصل ۲۰ سال ۱۸۰۲ - ۱۷۸۲ع) حڪومت هلائي... (کيس) ٽي ڀائر هئا: مير غلام علي خان، مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان.... مير غلام علي خان تخت نشين ٿيو.... محمد صادق دائود پوٽي (ڪلهوڙا خاندان جي بهاولپور رياست جي والي) مير سهراب خان (والي خير پور ميرس) سال غلط روش اختيار ڪئي.... مير غلام علي خان اڳرائي ڪندڙ کي " ديراور " جي قلعي ۾ پناهه وٺڻ تي مجبور ڪيو، پوءِ سندس پيش پوڻ تي.... ورائي کيس پنهنجي ملڪ (بهاولپور رياست) جو بادشاهه ڪيو ۽ مٿس پندرهن هزار روپيه ساليانه خراج مقرر ڪئي ۽ " سبزل ڪوٽ " جو قلعو پنهنجي هٿ هيٺ رکيائين. دائود پوٽي کان قرآن شريف تي معاهدا لکرائي وٺڻ بعد سندس پٽ بهاول خان کي يرغمال بنائي پاڻ سان وٺي ويو، جنهن کي هن واقعي کان هڪ سال بعد مناسب سوکڙين پاڪڙين سان سندس پيءُ ڏانهن موٽائي موڪليائين. هن ڏهه سال حڪومت ڪئي (۱۸۱۱ - ۱۸۰۲ع) مير مراد علي خان تخت تي ويٺو.... (ائين نه هو. تاريخ ۶ جمادي

الثاني ۱۲۲۷ھ / ۱۸۱۱ع تي مير غلام علي خان جي وفات ڪرڻ بعد مير ڪرم علي خان پڳ ٻڌي ۽ تاريخ ۱۲ جمادي الثاني ۱۲۴۴ھ / ۱۸۲۸ع تي وفات ڪيائين. مير ڪرم علي خان عمر ۾ وڏو هو. ... مرڻ وقت پنهنجي (ننڍي) ڀاءُ (مير مراد علي خان) کي تخت و تاج جو اڪيلو وارث ڇڏي ويو ۽ اهو منهنجو (مير محمد نصير خان جو) والد صاحب هو. جنهن خود مختياري جو اعلان ڪيو ۽ ڪڏهن به ڪنهن کي خراج ادا نه ڪيائين. ست سال (دراصل ۵ سال ، ۱۸۲۳ - ۱۸۲۸ع) خوشحاليءَ جو دور هلائي پنهنجي پٽن يعني مون (مير محمد نصير) ۽ منهنجي ڀاءُ مير نور محمد خان کي سنڌ جي بادشاهي ۾ پائيواري ڪري ويو. " (- ايضا - ص ص ۱۱۱ - ۱۱۰)

مير نور محمد ۽ مير نصير خان گڏجي حيدرآباد ۾ ست سال (۱۸۴۰ - ۱۸۳۳ع) حڪومت هلائي. پوءِ مير محمد نصير خان (۱۸۴۳ - ۱۸۴۰ع) اڪيلو سربراھ حاڪم هو. حيدرآباد، خيرپور ۽ ميرپور خاص ۾ ڌار ڌار قائم ميرن جي صاحبيءَ جا سربراھ هيٺين ريت ٿي گذريا:

حيدرآباد جي ميرن جي چوياري جا سربراھ:

مير فتح علي ۱۸۰۲ - ۱۷۸۲
 مير غلام علي ۱۸۱۱ - ۱۸۰۲
 مير ڪرم علي ۱۸۲۸ - ۱۸۱۲
 مير مراد علي ۱۸۳۳ - ۱۸۲۸
 مير نور محمد ۱۹۴۰ - ۱۸۳۳
 مير محمد نصير ۱۸۴۳ - ۱۸۰۴
 (متوفي ۶ ربيع الثاني ۱۲۶۱ھ / ۱۴ اپريل ۱۸۴۵ع، بحالت اسيري، بمقام دمدم، ڪلڪتو).

خير پور جا مير:

- مير سهراب خان ۱۷۸۳ - ۱۸۳۰
- مير رستم خان ۱۸۳۰ - ۱۸۴۳
- مير علي مراد اول ۱۸۴۳ - ۱۸۹۴
- مير فيض محمد اول ۱۸۹۴ - ۱۹۰۹
- مير امام بخش ۱۹۰۹ - ۱۹۲۱
- مير علي نواز ناز ۱۹۲۱ - ۱۹۳۶
- مير فيض محمد ثاني ۱۹۳۶ - ۱۹۴۷
- مير علي مراد ثاني ۱۹۴۷ - ۱۹۵۵

مير پور خاص جا مير:

- مير نارو خان ولد فتح خان ۱۷۸۳ - ۱۸۲۹ ع
- مير علي مراد خان ولد نارو خان ۱۸۲۷ - ۱۸۲۹ ع
- مير شر محمد خان ولد علي مراد خان ۱۸۴۳ - ۱۸۳۷، (متوفي ۱۸۷۷ ع). "شير سند"

انقلاب جي پيشنگوئي: ساموئيءَ جا بيت:

تاريخي روايت مطابق "جام تماچي" جي دور (۱۲۷۵ - ۱۳۶۶ ع) ۾ ستن مهاڻن سنڌ جي مستقبل متعلق ست اڳ ڪٿيون ڪيون، جيڪي هن ريت هيون:

- (۱) هاڪ وهندو هاڪڙو، پڄندي ٻنڌ اروڙ،
- بهم مڇي ۽ لوڙهم، سمي ويندا سوڪڙي.

(۲) وسي وسي آر، جڏهن وڃي ڦٽندو،
تڏهن ٻارو ڇاڻو ٻار، پنجين درهين وڪيو.

(۳) ڪاري ڪاٻاري، جهيڙو لڳندو ڇهه ٻهر،
مير مڇي ماري، سڪ وسندي سنڌري.

(۴) مير مڇي ماري، مير مڇين ڪهڙا پار؟
زالن مٽي به چوٽا، مٽسن مٽي وارا

(۵) لڳندي لاڙان، سري ٿيندو سونڪو،
جڏهن ڪڏهن سنڌري توکي قندهاران جوڪو.

(۶) نيرا گهوڙا ڏهرا، اتر ڪنئون ايندا،
گهگهيرون گسن تي، ورهائي ويندا.

(۷) اچي ويهڃ مـاڙهان، ننگر جي آڌار،
پراڻا پرار، نوان م اڏج نجهـرا.

چون ٿا ته ڄام تماچي ساموڻي جي هنن ستن مهائين کي، عوام ۾
هراس پکيڙڻ ۽ پاڻ کي روحانيت جا صاحب بنائڻ جي ڪوشش ڪرڻ جي
ڏوه ۾ واجب القتل قرار ڏنو ۽ اهي انهيءَ ڏوه ۾ قتل ڪيا ويا. ليڪن
ايندڙ سالن ۾ هاڪڙو نديءَ جو سڪڻ، ڪڇ ۽ ٿر ۾ بهه مڇي ۽ لوڙهن
جي پيداوار بند ٿي وڃڻ ارغونن جو سنڌ فتح ڪرڻ ۽ سنڌين جو غلام
بنجڻ سندن سڀ اڳ ڪٿيون سچيون ثابت ٿيون. اها اڳڪٿي، " ٻاروڄاڻي
ٻار"، " گهگهيرون" ۽ " ميرمڇين" جي اهڃاڻن سبب، ٽالپر ميرن جي زوال
تي پڻ، صادر اچي ٿي.

انگريزن جو دور (۱۹۴۷-۱۸۴۳ع)

مغربي قومون، جن ”يورپ جي نشاة ثانيه“ (Renaissance) دوران يوناني ادب جو مطالعو ڪيو هو، سي ”سنڌ“ کان اڳتي واقف هئا. ”تلاش جي زماني (The Age of Exploration) ۾، هنن هندي وڏي سمنڊ ۽ عربي سمنڊ جي ساحلي علائقن جو مڪمل جائزو ورتو ۽ عرب سوداگرن جي جاءِ والاري. سال ۱۶۱۲ ۽ ۱۶۱۳ع ۾ لنڊن ايسٽ انڊيا ڪمپني، جيڪا سال ۱۶۰۰ع ۾ قائم ٿي هئي ۽ ۱۶۰۸ ۾ سنڌ، گجرات ساحل سان ”سورت“ ۾ پنهنجي واپاري ڪوٺي کولي چڪي هئي، مغل شهنشاهه جهانگير کان لاڳيتا ٻه فرمان جاري ڪرائي، هند - سنڌ ۾ تجارت ڪرڻ جا خصوصي حقوق حاصل ڪيا. انگلنڊ جي بادشاهه جيمس اول جو خاص نمائيندو، سرٿامس رو (۱۶۴۴ - ۱۵۶۸ع) (MasRoe) جيڪو ٽي سال (۱۶۱۸ - ۱۶۱۵ع) مغل دربار آگره ۾ مقرر هو، تاريخ ۲۲ سيپٽمبر ۱۶۱۳ع تي اڳتي سنڌ جي سرزمين تي قدم رکي چڪو هو، ۽ انهيءَ سال پهريون برطانوي بحري جهاز ديبل بند تي لنگر انداز ٿيو هو. سال ۱۴ - ۱۶۱۳ع دوران هڪ ٻئي انگريز، نڪولس ورٿنگنگ (Nicholas Worthington) سنڌ جو دورو ڪيو. پوءِ مغربي سياح مشاهدن لاڳيتو سنڌ جا سفر ڪري هتان جي حالتن جي بغور جائزو ورتو؛ سال ۱۶۲۸ع ۾ نڪولاڻي مانوچي (Nicholai Manueci) سنڌ جو دورو ڪرڻ بعد، مغل شهزادي دارا سان وابسته ٿي ويو. انهيءَ سال شهنشاهه جهانگير وفات ڪئي. سندس جانشين فرزند شاهجهان جي دور (۱۶۵۸ - ۱۶۲۸ع) ۾ برٽش ايسٽ انڊيا ڪمپني، ٺٽي ۾، قلمي شوري جي خريداريءَ لاءِ هڪ واپاري ڪوٺي کولي، جيڪا ۲۷ سال (۱۶۶۲ - ۱۶۲۵ع) ڪاروبار ڪندي رهي، ليڪن مقامي سنڌي قبيلن جي مخالفت سبب آخرڪار بند ڪئي وئي. انهيءَ دوران سال ۱۶۴۱ع ۾ سياستشن مئٿرڪ (Sebastian Manrique) لاهور کان ٺٽي تائين دورو ڪري،

هتان جا حالات قلمبند ڪيا، پوءِ ۱۶۹۹ع ۾ ڪئپٽن اليئنگزبنڊر هملٽن سنڌ جو تفصيلي دورو ڪري معلومات ڪٿي ڪٿي. نٿي ۾ چار سؤ مدرسن جو ذڪر ڪرڻ کان علاوه هن ڄاڻايو ته لهري بندر ۽ نٿي جي وچ ۾ ڄام (سما)، بلوچي ۽ مڪراني، پيڙن ۽ قافلن کي قرن لٽن ٿا. (ايڊوڪيشن ان سنڌ - ايضاً - ص ۱۱۸).

۱۷ هين صدي جو ورق ويو ته سنڌ ۾ ڪلهوڙا راج قائم ٿيو. امن امان جي حالت بهتر ٿي، ۽ انگريزن پيهر سنڌ ۾ واپار ڪرڻ جي اجازت گهري. ميان نور محمد ڪلهوڙو هڪ مدبر سياستدان ۽ هوشيار حڪمران هو. تنهن انگريزن کي سنڌ ۾ پيهر قدم رکڻ نه ڏنو البت ڪانئن هٿيار خريد ڪيا، جيڪي ڪلهوڙا اقتدار جي استحڪام لاءِ گهريل هئا. بمبئي سيڪريٽريٽ جي پراڻي رڪارڊ مان معلوم ٿو ٿئي ته ۲۱ مارچ ۱۷۴۹ع تي

سنڌ جي حڪمران (Prince of Sindy) کي وڪرو ڪيل پتل جي توپن / بندوquen (Brass Guns) جي قيمت، جملي ٽيهٺ هزار، اٺ سؤ ٻاونجاه روپيه ٽي ڪوارٽر ۽ ٻائيٽاليهه رتيون (Reas)، پنجن صندوقن ۾ بند، تاريخ ۱۷ مئي ۱۷۴۹ع تي بمبئي ڪئسل ۾ وصول ٿي. تاريخ ۲۴ سيپٽمبر ۱۷۵۱ع تي، وڌيڪ وڏين توپن جي خريداري بابت ڪمپنيءَ جي بورڊ کي سفارش ڪئي وئي؛ ”پريزيڊنٽ بورڊ کي آگاهه ٿو ڪري ته هن کي سنڌ جي حڪمران طرفان ڪجهه وڏين توپن لاءِ انهن ساڳن شرطن تي، خريداري جي آڇ ٿي آهي. جيڪي جزيره مان سگهن سي (توپن) هن کي پلي ڏينسون وڃن. هو انهن لاءِ تمام وڏي قيمت ڏيندو ۽ اهي ڪڏهن به مانواري ڪمپنيءَ جي مفاد جي خلاف استعمال نه ٿينديون ۽ اندروني (سنڌ) استعمال لاءِ گهريل آهن، (پبلڪ ڊپارٽمينٽ ڊائري نمبر ۲۴، ب، ۱۷۵۱، ص ۴۰۰، حوالو ڏنل جرنل سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي ج ۳، ص ۶۲ - ۶۲)

ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وفات ۹ ڊسمبر ۱۷۵۳ع بعد تخت

نیشنيءَ تان ميان محمد مراد خان ۽ ميان غلام شاه جي وچ ۾ جيڪا رساڪشي ٿي، انهيءَ ۾ افغان بادشاهه، احمد شاه ابدالي، وڏي فرزند محمد مراد ياب کي سنڌ جو حاڪم تسليم ڪيو، جنهن چار سال (۱۷۵۷ - ۱۷۵۳ع) حڪومت هلائي، جنهن دوران شاهي خزانو "مسقط" ڏانهن منتقل ڪندو رهيو. جتي سندس مستقل سڪونت اختيار ڪرڻ جو ارادو هو. (قدوسي، - ايضاً - ج ۲، ۴۵۹) ڪلهوڙن سردارن کيس، پٽن ۽ قريبي ساٿين سميت اوچتو گهيرو ڪري قيد ڪيو. سرائين، بلوچن ۽ جتن ميان غلام شاه کي پنهنجو مرشد بنائي، تخت نشين ڪيو. ميان غلام شاه کي مقبول عام ۽ مضبوط حڪمران سمجهي، انگريزن وڏي گرم جوشيءَ سان ڏانهن دوستيءَ جو هٿ وڌايو. سندس تخت نشينيءَ جي ٻئي سال، تاريخ ۲۲ سيپٽمبر ۱۷۵۸ع تي، نئي ۾ پيهر واپاري ڪوٺي کولي وئي. تاريخ ۱۱ آڪٽوبر ۱۷۵۸ع ۽ ۲۲ اپريل ۱۷۶۱ع تي ميان غلام شاه ٻن شاهي فرمانن ذريعي انگريزن کي سنڌ ۾ عام تجارت جي اجازت ڏني. جنهن موجب قلمي شوري جي خريداري کان علاوه هو عام ڪاروبار ڪري سگهيا ٿي. انگريز، قلميءَ شوري مان، بارود بنائيندا هئا، ۽ هٿيارن سان گڏ ڏيهي حاڪمن کي اهو بارود وڪرو ڪندا هئا. انهيءَ شرط تي ته هو فقط پاڻ ۾ وڙهندا ۽ ڪمپني جي خلاف ڪابه ڪاروائي نه ڪندا.

ميان غلام شاه ڪلهوڙي کي انگريزن جي دوستيءَ جو تلخ تجربو ٿيو. ڪڇ تي ڪاهه (۶۳ - ۱۷۶۲ع) وقت مدد کان انڪار ڪيائون. مفرور باغن کي واپس ڪرڻ کان نٿاڻي ڇڏايون ۽ جڏهن ميان غلام شاه کي بارود جي ضرورت ٿي تڏهن اهو وڪڻڻ کان به انڪار ڪيائون. تاهه هن شريف بادشاهه انگريزن جي تجارتي ڪوٺي بند نه ڪرائي ۽ ڏنل سهوليتون واپس نه ورتيون.

عسڪري: روايت:

سنڌي قوم جي عسڪري صلاحيت ۽ قومي جذبو سندس سرموڙ

شاعرن جي ڪلام ۾ موجود آهي: شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح (۱۷۵۲ - ۱۶۸۹ع) فرمايو آهي ته:

” ڀڳو، آءٌ نه چوان، ماريو، ته وسهان
ڪانڌ منهن ۾ ڏکڙا، سيڪيندي سهان
تان پڻ لڄ مـران، جي هٿن پٺ ۾.“
(سرڪيڏارو)

” سورهيه مرين سوپ کي ته دل جا وهم وسار،
هڻ پـالا، وڙهه پاڪرين، آڏي ڍال م ڍار،
مٿان تيغ ترار، مار ته مٿارو ٿئين.“
(ايضاً -)

ميرن جي صاحبي ڏسي، انگريزن جي غلاميءَ جي آغاز ۾ فوت ٿيندڙ
صوفي حر شاعر، خليفي نبي بخش (۱۸۶۳ - ۱۷۷۶ع) فرمايو آهي ته:

” جي ڀڄي آئين پڇڻان، آءٌ تنهنجي پيڻ،
نٿ ڪڍي نڪ مـان، ويهي ڏيان ويڻ،
جي ڪٿان نيڻ ته چڻ پسان پٺ کي.“

انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ جا عوامل:

عام سنڌي پهاڪو آهي ته ” ميرن کي گهران لڳي“ ميرن ۾ ناانفاتي
هئي ۽ انهيءَ جو فائدو وٺي، انگريزن مداخلت، طرفداري ۽ ميرن کي پاڻ ۾
ويڙهائڻ ذريعي، عياري، حرقت ۽ دغاوازي سان، ميرن کي ڪمزور ڪيو،
نامناسب معاهدن ۾ ميرن جي حڪومت کي ڦاسايو ۽ آخرڪار تاريخ ۲۴
نومبر ۱۸۴۲ع تي، بمبئي جي گورنر، هڪ نئين (آخري) معاهدي جو
مسودو، مير محمد نصير جي دستخط لاءِ موڪليو، جنهن مطابق سنڌ ۾

انگريز سرڪار جو سڪو هلڻو هو ۽ انگريز سرڪار پنهنجي ضرورت ۽ مرضيءَ مطابق سنڌ جا گهريل علائقا حاصل ڪري سگهي ٿي، دوستي، يا باهمي تعلقات. جڏهن آفائي جي صورت اختيار ڪندا آهن، تڏهن ڪمزور کي پنهنجن جي اتحاد ۽ حمايت جي ضرورت پوندي آهي، جيڪا ميرن کي حاصل نه ٿي سگهي.

ڪلهوڙا خاندان جي زوال کان پوءِ سنڌي جنگجو قبيلن، ميرن جي حڪومت جي حمايت ۾ نه هئا. مياڻي جي جنگ، تاريخ ۱۷ فيبروري ۱۸۴۳ع ۾، نه فقط بلوچ جٿا، بلڪه تنظيمي ۽ عدم حڪمت عملي هيٺ، وڙهي رهيا هئا. تنهن ڪري سندن شڪست هڪ لازمي امر هو.

سنڌ ۾ مغربي تهذيب ۽ ترقي جو دور:

انگريزن جي حڪومت (۱۹۴۷ - ۱۸۴۳ع) هيٺ سنڌي مغربي تهذيب، تمدن ۽ تعليم سان روشناس ٿيا. مواصلات، آبپاشي ۽ نظام حڪومت جا جديد طريقا رائج ٿيا، غلامي جي هڪ صديءَ ۾ سنڌين ڇا حاصل ڪيو ۽ ڇا وڃايو، انهيءَ بابت هڪ الڳ تحقيق ڪرڻ گهرجي.

آزادي ۽ پاڪستان جو قيام:

انگريزن کان آزادي حاصل ڪرڻ جي تحريڪ ۾ سنڌي پيش پيش رهيا. بابائي قوم قائد اعظم محمد علي جناح (۱۸۷۶-۱۹۴۸) خود سنڌ ڄائو هو. سڀني مسلمان اڪثريتي صوبن مان سنڌ پهريائين بر صغير جي ورهاست ۾ آزاد مسلمان رياست (پاڪستان) جي قيام جو مطالبو ڪيو (۱۹۴۷ع). آزاديءَ بعد پاڪستان جو پهريون دار الخلافه ڪراچي (سنڌ) ۾ قائم ڪيو ويو. سنڌ هڙون وڙيون، هن نئين ٺاهيل رياست جا انتظامي اخراجات ۽ هندستان مان هجرت ڪري ايندڙ مسلمان مهاجرن جي سنڌ ۾ بحالي جو بار پاڻ تي هموار ڪيو. اهي ٽي طرح غازي محمد بن قاسم کان قائد اعظم محمد علي جناح تائين سنڌ پنهنجي مسلسل اسلامي وابستگيءَ جو حق ادا ڪيو آهي.

- ۱:- لاهو ميوزم بليٽن، ج ۱ (۱) ۱۹۸۸ع ص ۵۴ - ۴۵.
 ۲:- ايم ايڇ پنهور، ڪرانا لاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ، سنڌ الاجي، ۱۹۸۳ع ص ۲۹۱ ۽ ۲۹۲، مطابق سنڌ جا تهذيبي دور هن طرح گذريا:
 (۱) اتر سنڌ ۾، پٿر جو وچون دور؛ ۵ لک سالن کان ۲۵ هزار سال اڳ،
 (۲) اتر سنڌ ۾، پٿر جو پويون دور؛ ۲۵۰۰ ق - ۹۰۰۰ ق - م.
 (۳) شڪاري ۽ ماهيگيري قبيلا؛ ۹۰۰۰ ق - م کان ۳۵۰۰ ق م.
 (۴) وچون دور (Mesolithic)؛ ۶۰۰۰ ق - م کان ۴۰۰۰ ق م.
 (۵) انهيءَ دوران مهرڳڙھ ۾ نئون پٿر جو دور (Neolithic) هو.
 (۵۰) سنڌ ۾ نئون پٿر جو دور (Neolithic)؛ ۴۰۰۰ ق - م کان ۳۵۰۰ ق م.
 (۶) سنڌ ۾ ٽامي جي استعمال (Cholcolithic).
 جو دور، جيڪو پٿر جي نئين دور کانپوءِ شروع ٿيو؛ ۲۵۰۰ ق - م کان ۹۰۰ ق م.
 (۷) اوائلي سنڌي تهذيب جو دور، آمري؛ ۳۵۰۰ ق - م کان ۲۳۰۰ ق م.
 (۸) ڪوٽڊيجي جي (شهر) تهذيب جو دور؛ ۲۸۰۰ ق - م کان ۲۲۰۰ ق م.
 (۹) موئن جي دڙي جي ترقي يافتہ تهذيب؛ ۲۳۰۰ ق - م کان ۱۲۵۰ ق م.
 (۱۰) جهڪڙ ۱۶۵۰ ق - م کان ۱۳۵۰ ق م.
 (۱۱) جهانگار ۱۲۰۰ ق - م کان ۹۰۰ ق م.
 ۳:- چئمبرس انسائيڪلوپيڊيا، ج ۱۲ ص ۵۵۲
 ۴:- - ايضاً -
 ۵:- - پيرومل قديم سنه - ايضاً -، ص ۵۵.
 ۶:- - ايضاً - ص ۸۱. موئن جي دڙي جي کوٽائيءَ، هن وقت تائين،
 آخري تهه تي نه پهتي آهي. اهڙي طرح تهذيب جي اوج واري سرزمين به

نامعلوم آهي. ڪل پنج تهه ڪوتيا ويا آهن، جن مان هر هڪ جي درميان هڪ ويراني جو تهه آهي. نقشو هن طرح ٻيهي ٿو:

- (۱) پهريون هيٺيون تهه، هڪ فٽ کان ڏيڍ فٽ ۱۳۰۰ ق - م
 - (۲) ويراني، هڪ فٽ، عرصو ٻه صديون ۱۱۰۰ - ۱۳۰۰ ق - م
 - (۳) ٻيو مٿيون تهه، ست فٽ عرصو ٽي ديون ۸۰۰ - ۱۱۰۰ ق - م
 - (۴) سيلابي تهه ۽ ويراني ٻه صديون ۶۰۰ - ۸۰۰ ق - م
 - (۵) ٽيون مٿيون تهه، ۸ - ۷ فٽ ٽي صديون ۳۰۰ - ۶۰۰ ق - م
 - (۶) باهه جو سڙيل تهه ۽ ويراني هڪ صدي ۲۰۰ - ۳۰۰ ق - م
 - (۷) چوٿون مٿيون تهه، ۸ - ۷ فٽ پنج صديون ۲۰۰ ع - ۲۰۰ ق - م
 - (۸) ويراني، اٺ فٽ، اٺ صديون ۱۱۰۰ - ۳۰۰ ع
 - (۹) پنجون مٿون تهه، چار صديون ۱۵۰۰ - ۱۱۰۰ ع
- (ذريعو: ڪي - اين ساستري، نيولائيٽ آن د ائڊس سولائيزيشن آتارام انڊسٽرس دهلي، ۱۹۵۷، ص ۱۱۱.)

موئن جي دڙي واري شهر جي اوائلي بنياد بابت ڪابه ثابتي ميسر نه آهي. اوائلي هيناهون تهه، هاڻي سنڌوندي جي تري کان به هيٺ هليو ويو آهي، جيڪو گذريل هزارين سالن ۾ ترجمي مٽي ٿي ويو آهي. دڙي جي ڪوتائي زمين جي مٿاڇري کان ٽيهه فٽ هيٺ تائين ٿي چڪي آهي. وڌيڪ ڪوتائي ڪرڻ سان زيرزمين پاڻي، يا سمر جو پاڻي نڪرندو، جيڪو اڳيئي مٽي چڙهي ڪوٽيل تنهن کي ٻوڙي رهيو آهي.

۷:- شفقت تنوير مرزا، ڊان آرٽيڪل، ۵ مئي ۱۹۹۷، ص ۹

۸:- - ايضاً -

۹:- برتانڪيا، - ايضاً - ج ۱۲، ص ۱۰۱

۱۰:- هر برٽ ڪهن، آن د ٽرئڪ آف پريهستارڪ مئن، رٽنڊم هائوس

نيويارڪ ۱۹۵۵ع، جرمن زبان مان انگريزيءَ ۾ ترجمو Alan Hough-

ton Brodrick: جاٿايل غارن جا نالا لئسڪاؤس Lascaux ۽ الٽيمرا

Altamira ص ص ۴۷ - ۳

۱۱:- موئن جي دڙي جي کوٽائي بعد، سرجان مارشل انهي تهذيب کي
 ”انڊو - سميرين تهذيب“ جو نالو ڏنو، جيڪو بعد ۾ ” انڊس وئلي
 سولائيزيشن“ ۾ تبديل ڪيو ويو. (پيرومل، قديم سنڌ، - ايڇا - ص ۳۱۸)

آریاقوم

فهرست مضامين

نمبر	عنوان	صفحو
	باب اٺون	
	آريا قوم	
۱	آريا قوم	۴۶۵
۲	وشنو جو ستون اوتار؛ هري رام	۴۷۰
۳	آريا ڌرم ۽ شوينٽ	۴۷۸
۴	ويدن جو اڀياس	۴۸۷
۵	مهاڀارت جو قصو	۴۹۸
۶	مهاڀارت يذ (۹۰۰ ق - م ٽاري)	۵۰۴
۷	ڀانڊون جي بادشاهيءَ جو انت	۵۰۵
۸	وشنو جو اٺون اوتار؛ (هري ڪرشن ڳووندا)	۵۰۶
۹	سري ڪرشن مهراج جو لاڏاڻو	۵۱۰
۱۰	ڀڳود گيتا	۵۱۱
۱۱	مهاتما گوتم بڌ (۴۴۵ / ۴۸۶ / ۴۸۳ - ۵۵۸۰ / ۵۶۳ ق - م)	۵۱۷
	(سڌارٽ پٽر سڌو ڌن ڪٿري)	
۱۲	”جين ڌرم“	۵۳۱
۱۳	جين ڌرم مطابق زندگيءَ جو نظريو	۵۳۳
۱۴	روح جو نظريو	۵۳۴
۱۵	هندي - آرين جي تاريخ (۱۲۰۰ع - ۶۰۰ ق - م)	۵۳۵
۱۶	مهاراجا آسوکا (۲۳۲ - ۲۷۴ ق - م)	۵۴۰
۱۷	سنگها شهنشاهي (۳۰ - ۱۸۳ ق م)	۵۴۳
۱۸	راجا هرش جو دور (۶۴۷ - ۶۰۶ع)	۵۴۴
۱۹	هندي آريا اقتدار جو پويون دور (۹۸۶ - ۶۴۷ع)	۵۴۵
۲۰	هندي سياست ۽ سماج جو تاريخي دور	۵۴۹
۲۱	گيتا شهنشاهيت (۵۵۰ - ۳۲۰ع)	۵۵۰
۲۲	راجپوت دور	۵۵۶

باب اٺون

”آريا“ قوم

هندستاني ۽ ايراني آرين جو ”پرتنا اوڪس“ (قديم وطن) ” رگ ويد“ جي متن مطابق ڪو ”ڏورانهون ملڪ“ هو، جتي ”اندر“ کي وينتي ڪئي وئي ۽ هن بن قبيلن، ” يادو“ ۽ ” تروشا“ کي آئي هندستان ۾ آباد ڪيو (ائڊوانسڊ، ص ۲۵) . جيڪڏهن قائم ڪيل مفروزي مطابق اهو ڏورانهون آريا پرتنا اوڪس ڏکڻ روس، ڊئنيوب ندي ۽ ڪئسپين سمنڊ جو ساحلي علائقو هو، ته آرين جو يافثي نسل مان هجڻ قرين قياسي آهي، ڇاڪاڻ ته هو سامي ۽ حامي نسل وارن قبيلن جي مسلسل دٻاءُ هيٺ هجرتون ڪندا ۽ نوان علائقا هٿ ڪندا نظر اچن ٿا!

سن ۱۲۸۰ ق - ۾ ۾ ۾ آريائي بادشاهتون اولهه ايشيا ۽ ايشيا مائينر (جديد ترڪي ۽ ايران جي ڏاکڻي علائقي) ۾ قائم هيون. ” هتي“ بادشاهت جي راجا ” سبل الميوما“ ۽ متاني آريائن جي بادشاهه ” متي واجا“ جي وچ ۾ هڪ معاهدو ٿيو، جيڪو تاريخي رڪارڊ ۾ موجود آهي (ڪرانالاجيڪل، ص ۵۶) بوغز ڪيوي (Boghaz Kui) جي آثار قديمه جون ڪجهه تختيون آريا تاريخ تي روشني وجهن ٿيون، اناطوليه (ايشيامائينر) جي آرين ۽ هندستاني آرين جي ديوتائن جا نالا ساڳيا آهن. پوءِ سوال پيدا ٿو ٿئي ته ”اندر ديوتا“ جا پوڄاري آريا هندستان مان اناطوليه ۽ مغربي ايشيا ۽ يورپ طرف وڌيا يا قصو انهيءَ جي ابتڙ آهي؟ هندستان ۾ آئي آباد ڪيل آرين جي بن قبيلن ” يادو“ ۽ ” تروش“ جي اصل نسل بابت ابهام آهي؛ رگ ويد جي متن ۾ يادو قبيلي جي نسبت ” پرشيا“ (ايران) جي هڪ قديم قبيلي ” پشو“ / ” پرشو“ سان ڏيکاريل آهي. ۽ ” تروش“ قبيلي بابت لکيل آهي ته هنن هڪ بادشاهه ”پارٿو“ خلاف بغاوت ڪئي (۽ ملڪ نيڪالي ملين) . ”پارٿو“ ايراني نالو معلوم ٿو ٿئي. تنهن ڪري انهن بن اوائلي آريا قبيلن جي هندستان ۾ آمد، اولهه ايشيا ۾ ايران جي مٿانهين پٽ کان، معلوم ٿي ٿئي.

انهيءَ کان علاوه ” رگ ويد“ ۾ ڄاڻايل ” هري يو پيا“ جيڪڏهن اهو هند يا درياھ آهي، جتي هڪ نرالي قوم ” ور چيوت“ آرين جي قرباني جا وسلا (تانو ٿيا) پيئي پورا ڪيا، ته اهي قديم هڙيا جا مقامي ماڻھو هوندا جن آريہ دراندازن جو مقابلو ڪيو؛ ” ورمينه“ لوهي زرهون پاتل گهوڙيسوار، سنڌو ماڻھو جي پيادل جو ڌن سان منهن مقابل ٿيا، جيڪي لئين لوهي شيخن، لوڙهن، پالن ۽ تير ڪمانن سان وڙهي رهيا هئا. (ائڊوانسڊ، ص ۲۵) آرين جو قديم نشان (𑀘𑀓𑁆𑀭) ” سواستيڪا“ بعد ۾ جرمن نازي تحريڪ جو نشان بنيو، جيڪو سامي قوم جي مخالفت جو نشان هو. شايد ” هري يو پيا“ يا هڙيا جي ميدان تي لڳل لڙائي، آرين جي هندستان ۾ آبادڪاريءَ جو آغاز هئي ۽ ممڪن آهي ته فاتح آريا، ” يادو“ يا ” تروش“ قبيلن نه هئا، ڇاڪاڻ ته رگ ويد جي متن ۾ هڪ هند هنن قبيلن جي ماڻھن کي ” داس“ معنيٰ غلام لکيو ويو آهي ۽ هڪ ٻئي قبيلي ” پيورو“ کي ” مرنڊرواچ“ معنيٰ سخت ڪلامي ڪندڙ ڄاڻايو ويو آهي، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته هي ٽي قبيلن غير آريائي نسل مان هئا، ” دسيوس“ يا داس (غلام) ڪاري چمڙي ۽ ٿلهي سڌي نڪ وارن مقامي ماڻھن لاءِ استعمال ٿيل محاوره آهي. سندن قبضي ۾ قلعا ۽ چوڀائي مال جا ڌڻ هئا، جيڪي آريا حملہ آورن کي گهريل هئا، مقامي قبيلن ” قرباني“ جي خلاف هئا ۽ ” ٺنگر پوڄا“ ڪندا هئا. محققن کي، ” يادو“ ” تروش“ ۽ ” پيورو“ قبيلن کي آريا قوم ۾ شامل ڪندي، شڪ محسوس ٿئي ٿو ۽ امڪان نظر ٿو اچي ته اهي مقامي قبيلن هئا، جيڪي شروع ۾ آرين جا حليف ۽ پوءِ حريف ٿي پيا، انهيءَ امڪان کي هن حقيقت مان هٿي ملي ٿي ته ” يادو“ قبيلي کان بلڪل مختلف رنگ ۽ نسل وارو قبيلو، ” ڀرت“ آريا قوم مان تسليم ڪيو ويو آهي، جيڪي ” مڌيه پرديش“ ۾ درشدوتي، سرسوتي ۽ آريا درياھن تي قربانيون ڪندا هئا ۽ بعد ۾ اتي آباد ٿيندڙ يادو ۽ ٻين مهاجرن قبيلن کي ” نوان آيل“ شمار ڪيو ويو آهي، جنهن جو مطلب آهي ته آريا اڳتي اتي آباد هئا. اولهه مڌيه پرديش ۾ درياھن جي ڪناري قربانيون ڪندڙ ” ڀرت“ آريا، ” اگني ديوي“ جا پوڄاري هئا، جڏهن ته بوغزڪيوتي جا آريائي آثار قديم، ايشيا مائينر (اناطوليه) ۾ اهڙي ڪنهن پرستش جا ثبوت فراهم نه ٿا ڪن، جهڙي

طرح همعصر موئن جي ڌڙي ۽ هڙپا جي آثار قديمه مان پڻ ”اگني“ ديوي يا باهه جي پوڄا ظاهر نه ٿي ٿئي، البتہ ”ويدن“ مطابق آريا ڪل (قبیلا) وڏن گروهن تي مشتمل هئا، جن جي تشڪيل ”ورن“ ۽ ساجاتيا، يعني رنگ ۽ مٽي ماڻهي يا عزازت مطابق ڪيل هئي. (اٽڊوانسڊ ص ۳۱ - ۲۶).

ٻڌمت جي اوائلي ڪتابن ۾ ۱۶ وڏيون قومون، يا قبیلا، ڄاڻايل آهن، جيڪي ڪابل نديءَ کان گوداوري نديءَ تائين آباد هئا:

(۱) ڪمبوج، يا ڪمبوه (ڏکڻ - اولهه ڪشمير ۽ ڪافرستان جا

ڪجهه حصا).

(۲) گذارا، (پشاور کان راولپنڊيءَ تائين).

(۳) اونتي، (مالوه ۽ آسپاس جا علائقا).

(۴) اشمڪ، (گوداوري نديءَ جي ڪناري سان آباد علائقن ۾).

(۵) شورشين، (مٿرا ۽ ملحق علائقن ۾).

(۶) متسيا، (جيپور ۽ اوڀر - ڏکڻ سنڌو ماڻريءَ جي سرحدن تي)

(۷) پنڇال، (بريلي، بدايون ۽ فرخ آباد جي علائقي ۾).

(۸) ڪڙ، ڪورو، (ٿانيسور، دهلي ۽ ميرٿ جي علائقي ۾)

(۹) وتسا، (الله آباد ۽ آسپاس جي علائقي ۾)

(۱۰) چيڊي، (جمنا ۽ نريدا ندين جي وچ واري علائقي ۾)

(۱۱) مل، (موجوده گورکپور ضلعي ۽ آسپاس ۾)

(۱۲) ڪوسلا، (رياست اٿوڌ جي علائقي ۾)

(۱۳) ڪاسي، (بنارس ۽ آسپاس جي علائقي ۾)

(۱۴) ورجي، (اتر بهار جي پوري علائقي ۾)

(۱۵) مگڌ، (ڏکڻ بهار ۾).

(۱۶) انگار، (اوڀر بهار ۾).

براهمن جي پوئين دور ۽ ٻڌمت جي تاريخي ادب مطابق آرين جي

قبضي هيٺ ڇهه بادشاهتون هيون:

(۱) ڪلنگا، (اوڙيسا کان گوداوري ندي جي آباد ڪيل علائقن

تائين) (۲) اشمڪا ۽ (۳) ملڪا، (گوداوريءَ نديءَ جو مٿيون علائقو)،

(۴) اونتي، (مالوه)، (۵) سوراڻتر (مبئي جي ساحل کان ڏکڻ

ڪاٺياواڙ رياست تائين)، ۽ (۶) سنڌو ساويرا (سنڌو نديءَ جو هيٺيون علائقو، موجوده سنڌ). ۳

بر صغیر ۾ آرين جو اولين آماجگاهه ڪوه هندوڪش جو بهاري علائقو هو. هڪ ذريعي مطابق باختر (بئڪٽريا) مان آريا، افغانستان لٽاري، پنجاب ۾ داخل ٿيا، رگ ويد جي ڪتابي صورت ۾ اچڻ کان اڳ سندن وڏو تعداد ڪوه سليمان، پنجاب ۽ گنگا - جمنا واديءَ ۾ آباد ٿي چڪو هو. جڏهن رگ ويد لکيو ويو، تڏهن انهيءَ ۾ ”سپت سنڌو“ جو محاورو استعمال ڪيو ويو، جنهن جو مطلب هو ست درياھ، اهي ست درياھ، يا نديون: سنڌو، ستلج، راوي، چناب، جهلم، بياس ۽ سرسوتي، آرين جي قبضي هيٺ اچي چڪا هئا، انهن درياھن کي ايراني ذريعن ۾ ”هپت هندو“ لکيو ويو آهي، جيڪو بوليءَ جو اچاري فرق ظاهر ڪري ٿو. محققن معلوم ڪيو آهي ته جڏهن آريا اڃا هندو ڪش جي ڪوهستان اندر محدود هئا، تڏهن منجهن مذهبي اختلاف پيدا ٿيو، ”سرنجه“ ۽ ”پرت“ قبيلن بت پرستي، قربانين ۽ ٻين مقامي مذهبي عقيدن ۽ رسمن جي مخالفت ڪئي ۽ قديم آريا فطرت پرستيءَ کي قائم رکڻ تي زور ڏنو. ٻئي طرف ”يادو“، ”تروش“ ”دروهيہ“، ”انس“ ۽ ”پورو“ قبيلن، جيڪي اڪثر مقامي قبيلن سان سماجي لهوچر ۾ هئا، بتن، قربانين ۽ سوم رس جي استعمال کي ترڪ ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا، تنهن ڪري منجهن جدائي ٿي. پهريون گروهه واپس افغانستان مان گذري اولهه - ڏکڻ طرف ايران جي مٿاهين پٽ ۾ اچي آباد ٿيو ۽ پويون گروهه سپت سنڌو جا ڪنارا ڏيندو، گنگا - جمنا واديءَ ۾ داخل ٿي ويو. ٻنهي گروهن جا بنيادي مذهبي عقيدا ساڳيا هئا، تاهم سماجي ۽ جاگرافيائي ماحول ۽ پيدا ٿيل مذهبي اختلاف سبب ايراني ۽ هندستاني آرين جي مذهب، زبان ۽ ثقافت ۾ فرق پيدا ٿيو، ”آسور“ عظيم ديوتا، ايران ۾ ”آهور“ سڏجڻ لڳو ۽ نئين مذهبي جوڙجڪ ۾ انهيءَ کي ”آهور مازده“ يعني سڀني شين جو ڄاڻندڙ ۽ انهن تي قدرت رکندڙ (ڪل شيءِ علیم وعلیٰ ڪل شيءِ قدیر) ظاهر ڪيو ويو ۽ ”آسور“ انهيءَ جو ضد ۽ قابل طنز محاورو بنجي ويو، اتان ”زرتشت“ پيغمبر جو دين ”زرتشتي“ وجود ۾ آيو. هندستاني آريا ”آسور“ جي بنيادي فڪر تي قائم رهيا ۽ ”

ويدن " جي اشاعت ۽ ڪتابت ذريعي " هندو ڌرم " تشڪيل ڪيائون، ٻيو آريائي ديوتا " ورن " ديوتا (نبيچون) جڏهن بت جي شڪل ۾ پوڄڻ لڳو، تڏهن ايراني آرين انهيءَ کي رد ڪيو ۽ هندن کي ڪافر چيائون. سندن پاڪ ديوتائي مشرب " سوم " (پنگ) کي حرام قرار ڏنائون. هندستاني آرين الڳ طور تي پنهنجي مذهب، فڪر، معاشري ۽ تهذيب کي فروغ ڏنو. پنجاب ۾ ڪافي عرصو رهڻ بعد، " آريا "، گنگا - جمنا واديءَ ۾ داخل ٿيا. اندازي مطابق اهو سال ۱۰۰۰ ق. م هو. انهيءَ صديءَ ۾ رگ ويد کي ڪتابي صورت ۾ آندو ويو، جنهن ۾ آريا ورش جون سرحدون اوڀر افغانستان کان گنگا - جمنا واديءَ جي مٿئين حصي تائين نروار ڪيون ويون. " ڪيا " (ڪابل) " سواستو " (سوات) " ڪُرْم " (ڪُرم) " گومتي " (گومل) " سندو "، " سشوما " (سوهان / سون وادي)، " وِستا " (جهلم)، " اسيڪني " (چناب) " مردو رقا " (مرورد وان)، " پرشني " (راوي) " پياش " (پياس) " شتدري " (ستلج) " سرسوتي " (گمشته درياھ جيڪو دهليءَ جي اتر ۾ ٿانيسور جي ميدان کان سوراشر ۽ راجسٿان جي ريگستاني علائقن کي آباد ڪندو هو، سنڌ ۾ انهيءَ کي هاڪڙو ۽ مختلف علائقن ۾ مختلف نالن سان سڏيو ويندو هو. اهو نيرون ڪوٽ جي ويجهو عربي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو) درشدوتي / رکشي / چتنگ، گنگا، جمنا ۽ سريو؛ اهي سڀئي درياهي واديون آرين جي سرحدن اندر اچي ٿي ويون. تاهه انهن سرحدن اندر اصل مقامي قومون ۽ قبيلا پنهنجي بقا جي جنگ ۾ مصروف هئا، انهن جبلن، ٻيلن ۽ دشوار گذار علائقن ۾ پناهه وٺي آرين جو مقابلو ڪيو، جيئن رگ ويد ۾ " وشا " قبيلي جي " داسن " ارياني " (ٻيلن وارن) ۽ " پريا " (ڪوهن وارن) جو ذڪر ڪيل آهي. ازانسواءِ رگويد ۾ آرين جي بهادري ۽ بيرحمي جي بيان ۾ مفتوح قبيلن ۽ آبادين جي بربادي جو هيبتاڪ منظر چٽيل آهي.

آريا قوم جي توسيع پسندي جا آثار ايشيا، يورپ ۽ افريقا ڪنڊن ۾ موجود آهن؛ اتر هندستان تي قبضو ڪرڻ بعد ڏکڻ هندستان، سريلنڪا، ميانمار (برما) ۽ بينگال لتاڙي، چين ۽ هماليه جي بادشاهيتن ۾ ڪاهي پيا. سندن ايراني هم قوم، ايران ۾ هڪ نسل گذارڻ بعد، اناطوليه، بابل، ۽

دجله - فرات واديء جو پورو علائقو زير ڪري، نيل واديء ۾ مصر، ڏکڻ عربستان ۽ اتر افريقا، صوماليه وغيره ۾ به پهچي ويا. احوال الانبياء جي ذريعي مطابق چين ۾ سندن آمد انهيءَ کان هزارين سال اڳي ٿي هئي. ۵ بهرحال، سن ۱۰۰۰ ق - م هندستاني آرين جي عرج جو زمانو هو. ۱۱ ايراني آرين جي پهرين شهنشاهيت ۽ الڳ مذهب جو آغاز پنج صديون پوءِ، سائرس اعظم / حضرت ذوالقرنين ۽ زرتشت پيغمبر جي زماني کان ٿيو. انهي زماني ۾ "رامائڻ" ۽ "مهاپارت" جي هندو ڌرم ويدن، براهمن ۽ هندو سماج سڌار ڪن، اوتارن رام ۽ ڪرشن ۽ ٻڌ ڌرم جي باني گوتم ٻڌ ۽ جين ڌرم جي باني مهاوير هندستاني آريا ڌرم ۽ سماج کي هڪ مڪمل الڳ صورت ڏئي ڇڏي.

وشنو جو ستون اوتار: هري رام

هري رام جو قصو مختلف زمانن ۾ ڄاڻايو وڃي ٿو: اوتارن جي سلسلي ۾ "هري رام"، "وشنو" ديوتا جو ستون اوتار مڃيو ويو آهي. سندس پيشرو، ڇهين اوتار جو نالو به "رام" آهي. ٻنهي جي الڳ شناخت ڪرڻ لاءِ "هري رام" کان اڳئين اوتار جو نالو "پرشرام" يا ڪهاڙيءَ وارو رام، رکيو ويو جنهن "ڪتري جاتيءَ جا ۲۱ نر نسل برباد ڪري ڇڏيا ۽ ظالم ڪتري راجائن کي ناس ڪندڙ قرار ڏنو ويو، ليڪن سندس پوڄاڀاڻ جي ڪابه ثابتي موجود نه آهي. وقت گذرڻ سان، شيطاني ديون جي سلسلي جو چوٿون ديو (راڪاس) "راوڻ" پيدا ٿيو. پهريان ٽي ديو راکاس هنن نالن سان ڄاڻايل آهن: (۱) هرن ياکش جنهن کي "وشنو" ديوتا "وراه" (ٽيون اوتار) يعني "سوئر" جي روپ ۾ اچي ماريو، (۲) هرن يڪشپ، جنهن کي وشنو نرسهما (چوٿين اوتار) يعني "شينهن جو ڌڙ ۽ انسان جي منڍي، بنجي ماري ناس ڪيو ۽ (۳) بلديو، جنهن سنياس (تپشا ۽ زهد، تقويٰ) ڪري ديوتاڻي (روحاني) طاقت حاصل ڪئي، ٻين ديوتائن کي هن مان خطرو محسوس ٿيو. وشنو ديوتا "وامن" (پنجين اوتار) يعني ڄامڙي (بندري ماڻهو) جو روپ وٺي، اچي "بلديو" کان دان (خير) گهريو. "

بلديو” پنهنجي شڪستي سان سڄي دنيا جو مالڪ هو. ” وامن“ فقط تن برانگهن جيستري پرتوي دان گهري؛ انهن تن برانگهن (قدمن) ۾ ” وامن“ اوتار زمين، آسمان ۽ فضا پار ڪري ويو ۽ باقي نرگ (دوزخ) وارو علائقو ”بلديو“ لاءِ بچيو. هاڻي ” راوڻ“ ياکش، يا ديوراڪاس، کي ناس ڪرڻ لاءِ ” وشنو“ ديوتا ستون اوتار، هڪ شهزادو، ” رام“ پٽ راجا دشرٽ، بنجي آيو.

راجا دشرٽ، ڪوسلا (اٿوڙ / ايٿڙ) جو راجا، ڪتري آريا جات مان هو، جنهن جا ۲۱ نرنسل اڳين اوتار ” پرشرام“ ناس ڪيا هئا، مغربي مورخن جي راءِ مطابق رام ڪهاڻي، ڌرم کان زياده (تاريخي) ادب جو حصو آهي. دراصل اهو قصو تاريخ جو حصو آهي. زماني جي لحاظ کان ” سري رام“ ۱۰۰۰ ق. م کان ۷۰۰ ق. م جي وچ ۾ ٿي گذريو آهي، تاهم سندس ” پٽ“ (فرکو) دور حاضري هڪ تاريخدان ” بشم“ جي راءِ مطابق، ” مسلمانن جي آمد بعد عام ٿيل آهي. عام طور تي، ” هري رام“ جي بت تي ڪارو روغن لڳايو وڃي ٿو ۽ اڪثر تير ڪمان سان هٿيار بند ڪيو ٿو وڃي. اها علامت انهيءَ سويمور جي ياد تازي ٿي ڪري جنهن ۾ ” ڪوشلا“ جي شهزادي رام ” وڏيه“ جي راجا ” جنڪ“ جي ڌيءَ ” سيتا“ تير اندازيءَ جي مقابلي ۾ کڻي هئي. ” سيتا“ سنسڪرت زبان ۾ ” هرجي اوڙ“ کي چئجي ٿو، تنهنڪري ” رام پٽ“ ۾ سيتا کي ڪيتيءَ جي ديوي قرار ڏنو ويو. بشم جي راءِ موجب ” هري رام“ جيتوڻيڪ هري ڪرشن مهراج کان اڳ ٿي گذريو آهي، تاهم سندس ” پوڄا پاٽ“ هري ڪرشن جي پٽ کانپوءِ شروع ٿي. ” رام ليلا“ جي قديم متن ۾ ” راجا رام“ ۾ ڪي به روحاني خصوصيتون بيان ڪيل نه آهن؛ قديم هند جي روايتي تاريخ ۾ ۽ يگن (زمانن) جي لحاظ کان ” ترٿيا“ يگ ۾ ۵۵ سورج ونسي راجا ٿي گذريا، ۵۶ هون راجا رام هو. ” دواپريگ ۾ ۲۹ راجا ٿي گذريا ۽ پوءِ ” مهاپارت“ جي جنگ لڳي. انهي کانپوءِ ” ڪل“ يگ آيو جيڪو هڪ هزار سال هليو انهيءَ ۾ تيه راجا ٿي گذريا، جن جي گاديءَ جو هنڌ ” ايٿڙ“ هو.

”رامائڻ“ جو پهريون نسخو، ۵۰۰ ق. م ۾ والمڪ پيل قلمبند ڪيو.

اهو سنسڪرت زبان ۾ لکيل هو. ۹ صدي عيسويءَ (۸۹۹ - ۸۰۰ع) دوران ڪمڀن (ڪمن) " تامل " زبان ۾ رامائن لکيو. هندي زبان ۾ " هري رام " جو قصو " رامائن " ڪوي تلسيداس پهريون دفعو لکيو. روايتي طور تي " رامائن " جو اصل ڪوي (قصه خوان) رشي والميڪي هو، جيڪو هري رام جو همعصر هو؛ قصي جو مرڪزي مقام " ايوديه " آهي، جيڪو " ڪوسلا " بادشاهت جو تختگاه هو. ڪوسلا جي بادشاهه دشرٽ کي ٽي زالون ۽ چار پٽ هئا: رام، ڀرت، لڪشمڻ ۽ شترگهن، چئني شهزادن پاڙيسري بادشاهت " وديه " جي راجا جنڪ جي ڌيءَ " سيتا " جي سويمور ۾ حصو ورتو. رام تير اندازي ۾ مقابلوڪتي " سيتا " سان شادي ڪئي ۽ ڪنوار وني " ايوديه " ۾ آيو. جشن ٿيا ۽ ڪجهه وقت گهوت ڪنوار آند ۾ گذاريو. " رام " وليعهد هو، ليڪن سندس ويڳي ماءُ ڪيڪئي راجا دشرٽ کان پنهنجي ڪابه هڪ خواهش پوري ڪرڻ جو وچن وني ڇڏيو هو. جڏهن راجا دشرٽ جي موت جو وقت ويجهو ٿيو تڏهن راڻي ڪيڪئي کيس وچن ياد ڏياريو ۽ خواهش ڪئي ته رام چوڏهن سالن لاءِ بن (بيلن) ۾ وڃي زندگي گذاري ۽ سندس پٽ ڀرت ولي عهد ٿئي. راجا وچن بند هو، باقي ٽن ڀائرن اعتراض ڪيو، ليڪن رام چيو ته مان پنهنجي پتا جو وچن ضرور نباهيندس، سو پنهنجي زال ۽ ڀاءُ لڪشمڻ کي ساڻ وني سريلنڪا جي سرحد تي ڊنڊڪ (Dandaka) نالي هڪ گهاٽي بيلي ۾ وڃي رهيو. پويان راجا دشرٽ پرلوڪ ڀڏاريو ته " ڀرت " پنهنجي ڀاءُ رام جون چاڪڙيون تخت تي رکي سندس عيوضيءَ طور راج ڪندو رهيو، " سريلنڪا " ۾ راوڻ راکاس (راکشش) بادشاهه راج ڪندو هو، سندس ڪٽم جا راکاس ڊنڊڪ جي بيلي ۾ ڌنارن ۽ سامين درويشن کي آزاريندا هئا، رام ۽ لڪشمڻ گڏجي انهن راکاسن کي ماري بيلي ۾ امن امان قائم ڪيو، راکاس راوڻ بدلي وٺڻ لاءِ هڪ سامي سنت جو بهروپ ڪري، ان وقت رام جي ٺڪائي تي پهتو جڏهن رام ۽ لڪشمڻ شڪار ڪرڻ لاءِ ٻاهر ويل هئا. راوڻ سيتا کي اغوا ڪري وائڻ ۾ ڇاڙهي سريلنڪا ڪڍي ويو. (وائڻ معنيٰ هوائي جهاز) ڀائرن سيتا جي ڏاڍي ڳولا ڪئي ۽ آخرڪار ڀولڻ جي بادشاهه (مک ڀولڙي) سگريو! ۽ سندس سپهه سالار " هنومانٽ " کان مدد گهري. ()

تارزن“ جي ڪردار سان ”رام“ جي هڪ جهڙائي“ ”هنومانن“ راوڻ جي محل ۾ سڀني کي وڃي ڳولي لڌو، خبر ملڻ بعد رام ڀولڙن ۽ رچن جي وڏي ڪٽڪ سان سمنڊ جي پاڻي تي پٿرن جي پل ٻڌي (بربڪ واٽر جي نموني) راوڻ تي ڪاهي آيو، راوڻ ۽ سندس ساٿي مارجي ويا ۽ ”سيتا“ کي آزاد ڪرايو ويو. تاهم وقت جي دستور موجب سڀني کي پنهنجي سڀني با ڀاڪڏامن هجڻ جي ثبوت خاطر باهه مان لنگهڻو پيو ۽ رشي واليمڪ جي بيان مطابق ”اگني ديوي“ هن لاءِ ٿڌي ٿي وئي. پوءِ ”رام“ ٻيهر ”سيتا“ کي سويڪار ڪيو، موٽي ايوديه آيا، ڏياري ٿي ۽ اڄ ڏينهن تائين انهي فتح ۽ ست سيل جي سلامتي جي خوشي ۾ مڻايون ورهائي اهو ڏن ملهائڻ وڃي ٿو.

رامائڻ جو ٻيو حصو، مذهبي عقيدتي ۽ آريا سماج ۾ عام راءِ جي اهميت جي لحاظ کان اهم آهي؛ پرڄا جي عام راءِ اها ٻيڻي ته راوڻ جي محل ۾ راتيون گذارڻ بعد ”سيتا“ سندن راجا ”رام“ جي قابل نه رهي آهي تنهن ڪري راجا پنهنجي پرڄا کي خوش ڪرڻ لاءِ سڀني گهر مان ڪڍي ڇڏيو ۽ هو ۽ وڃي رشي واليمڪ وٽ رهي جنهن رامائڻ لکيو. سيتا کي ٻه پٽ هئا: ڪش (Kush) ۽ لو (Lava)، سالن پڄاڻان رام سيتا جي سار لڌي ۽ پٽن کي پنهنجو ڪيو. سيتا پنهنجي ماما ”ڌرتي“ کي وٺي ڪٿي ته مونکي پنهنجي ڪڪ ۾ موٽائي وٺ، روايت مطابق ”سيتا“ راجا جنڪ جي ڌيءَ نه هئي بلڪ هرڪاهيندي هن کي زمين مان ملي هئي جيڪا هن پالي وڌي ڪٿي هئي. (راجا هر ٻه هلائيندو هو!) ڌرتي ڦاٽي پئي ۽ سيتا (سسئي وانگر) ان ۾ گهڙي وئي. ستت پوءِ ”هري رام“ واپس آڪاش ۾ هليو ويو ۽ پنهنجي اصلي روپ ۾ ”وشنو“ ديوتا ٿي ويو. (بشم ص ص ۴۱۲ - ۴۱۲) پراڻ ۽ ڌرم شاستر ”هري رام“ جي روحاني عظمت سان ڀريا پيا آهن.

”رامائڻ“ جا ڪردار مذهبي علامتن سان گڏ تاريخي حقيقتن کي ظاهر ڪن ٿا: ”رام“، شو جي وزني تير ڪمان سان نيڪ نشانو ڇڏيو، پوءِ ڪمان پيچي، سڀني (ڌرتي جي ڌيءُ) هٿ ڪئي. ڌرتيءَ جي اصل وارثن، مقامي غير آريائي قبيلن جو واحد خدا ”شو“ هو. سندس ڪمان پيچڻ ”

شوپنٽ" جي اثر رسوخ کي ختم ڪرڻ جي علامت آهي جنهن ۾ ڌرم سان گڏ ڌرتيءَ جو ڪسجي وڃڻ شامل آهي. مذهبي علامت طور راجا جنڪ جو ڪردار، هڪ تاريخي حقيقت جي نشاندهي ٿو ڪري؛ بشم لکي ٿو ته راجا جنڪ جي حيثيت "رام" کان وڌيڪ تاريخي اهميت رکي ٿي. هو اڻڻسڻ جو شيدائي هو، جنهن ۾ ويدن جي متن تي بحث ڪيل آهي. هو پاڻ به انهن بحثن ۾ حصو وٺندو هو ۽ پنڊتن ۽ سامي سنتن جو مربي هو. (ص ۴)
 زماني مطابق اها ۷ - ۸ صدي قبل مسيح هئي، جنهن ۾ نئين مذهبي جوڙجڪ ۽ ويدانيت جي منطقي اصولن کي نروار ڪيو ويو. برهمڻن جي ناقابل برداشت بالادستي کي چئلينج ڪيو ويو ۽ ڪتري راجائن آريا قوم ۾ پنهنجي اثر حيثيت قائم ڪئي.

رامائڻ جي متن ۾ بادشاهه، يا " راجا " جي اهميت کي اجاگر ڪيو ويو آهي؛ " جنهن ملڪ ۾ راجا نه آهي..... اتي پٽ پيءُ جي عزت نه ٿو ڪري ۽ زال مڙس کي، مان نه ٿي ڏئي..... ماڻهو مڙي مجلس نه ٿا ڪن ۽ نه وڻندڙ باغ ۽ مندر بنائن ٿا..... اميرن کي تحفظ حاصل نه آهي، ريڍار ۽ هاري رات جو در بند ڪري سمنهن ٿا..... هڪ بي آب ندي، هڪ بنا گاهه ٻيلو، ڏن مال جو ڌنار ڪانسواءِ. " اهو آهي ملڪ راجا بغير ! " (بشم ص ص ۸۶ - ۸۵) رام پنٿ موجب هري رام ۾ هڪ شريف وفادار مڙس، مصيبت ۾ هڪ بهادر اڳواڻ ۽ هڪ انصاف پسند ڀلائي ڪندڙ راجا جا گڻ سمائل هئا. (ص ۲۰۲) قديم ترين روايت مطابق رام بنارس (ڪاشي) جو راجا هو. اها راجائي پوءِ " ڪوسلا " (ايوديه) جي راجا پنهنجي ملڪ سان ملائي ڇڏي. ٻي اهم راجائي " وديه " هئي، جيڪا گندڪ نديءَ جي اوڀر ۾ گنگا نديءَ جي اتر طرف هئي. " وديه " ديش جي ڏکڻ ۾ " مگد " جي معمولي رياست هئي، جيڪا اڻڻسڻ جي دور ۽ نئين مذهبي جوڙجڪ جي زماني، ۽ مهاتما گوتمه ٻڌ جي اصلاحي تبليغ دوران، راجا " بيمبسارا " جي اڳواڻيءَ ۾ ٻين ننڍين وڏين آريا رياستن کي پاڻ ۾ ملائي هندستان جي پهرين شهنشاهيت بني.

" رامائڻ " جي مذهبي اهميت ناقابل ترديد آهي ۽ " مهاپارت " سان ملائي، هن ڌرم شاستر کي هندو مت ۽ تهذيب جو بنياد چئي سگهجي ٿو.

هندستان جو سابق صدر راجگوپال آچاريه لکي ٿو ته ” رام ۽ ڪرشن بغير هندستان، هندستان رهي نه ٿو سگهي.... هي صدين جو ڪارنامو رد ڪرڻ ۽ رام يا ڪرشن کي ديوتائي درجو نه ڏيڻ ايتروئي فضول ٿيندو جيترو شرانگيز هوندو. انهن ۾ هندستاني تهذيب جون پاڙون ڪٽل آهن. هيءَ اها تهذيب آهي، جيڪا هندستان جي عوام لاءِ قابل ناز آهي. اسين ڪنهن اهم عضوي کي الڳ ڪري زنده رهڻ جي اميد ڪري نه ٿا سگهون“^{۱۳}. تاهم ”ايوديا ڪندم“ جو تامل زبان مان انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪندي مقامي ۾ تاريخي حقيقت کي واضح ڪري ٿو ۽ لکي ٿو ته ” ڪمڀن ۽ تلسيداس ٻنهي والميڪ جي اصل سنسڪرت ٻوليءَ ۾ لکيل (رامائن جي) نسخي ۾ ردوبدل ڪئي آهي، انهيءَ لاءِ ته سندن زماني جي لحاظ کان ” رام ڪهاڻي“ ماڻهن جي عام اخلاقي قدرن ۽ پاڪيزه جذبات سان ٺهڪي اچي^{۱۴}... والميڪ ۽ پوين بن راوين جي نسخن ۾ هي فرق آهي ته پوين هر قدم تي رام کي ديوتا (خدا) جي حيثيت ۾ پيش ڪيو آهي. والميڪي جي نسخي ۾ ” رام“ کي بيشڪ اوتار ڄاڻايو ويو آهي، ليڪن انهيءَ کان علاوه رام جو مجموعي ڪردار هڪ پلمانس (ڀلي انسان) ۽ بهادر شهزادي جي صورت ۾ ڏيکاريو ويو آهي. جنهن زماني (۹ ۽ ۱۶ صدي عيسوي) ۾ تامل ۽ هندي نسخا لکيا ويا، انهي زماني تائين هندومت ۾ ” رام“ پوري طرح ” ديوتا“ مڃجي چڪو هو ۽ سڀني کي فقط اها خبر هئي ته ”رام“ ” وشنو“ جو ” اوتار“ هو. انهيءَ دور جي ماڻهن کي ” رامائن“ ۾ فقط رام جي سورهيائي ۽ پلمانسيءَ جا رومانوي قصا ٻڌائڻ هڪ نسورو هٿرادو دستار ٿي پوي ها. سندس ڄاڻي ڄم ديوتائي اهڃاڻن بابت لکيو ويو آهي ته ” جڏهن رام اڃا ننڍو ٻالڪ هو، تڏهن راجا دسرت جي اجازت سان رام ۽ سندس ننڍي ڀاءُ لڪشمڻ کي، رشي وسوا مترا پنهنجي ” ڪٽيا“ ۾ کڻي ويو. راجا دسرت روڪي نه ٿي سگهيو، ڇاڪاڻ ته پهريائين هو بي اولاد هو، پوءِ ديوتائن جي دعا سان ” وشنو“ مهاديوتا کيس اولادي ڪيو ۽ پاڻ رام جو روپ وٺي راڻي ڪوشالا جي پٽ مان ڄائو. رشي وسوامترا انهيءَ لاءِ رام ۽ سندس ڀاءُ لڪشمڻ کي بن ۾ پنهنجي ڪٽيا (جهوپڙي) ۾ آڻي رهايو ته جيئن ڌنارن سامي سنتن کي راوڻ جي راکاسن کان بچائين ۽ قربانين جي تقريبن جي

حفاظت ڪن. رام اهو ڪم بخوبي انجام ڏنو ۽ رشي جي دعائن سان گڏ ڪائٽس ”غيسي هٿيار“ (روحاني طاقت) به حاصل ڪيائين. پوءِ رشي ”وسوامترا“ کي ساڻ ڪري ”وديهه“ جي شهزادي ”سيتا“ جي سويمور ۾ ويو ”شو“ جي تير ڪمان سان صحيح نشانو چٽي ”سيتا“ کٽيائين ۽ شو جي ڪمان توڙي ڇڏيائين. ”سيتا“ وڏيهه جي مشهور فلاسفر بادشاهه ”جنڪ“ (جانڪ) جي ڌيءَ نه هئي پر هن کي قربانيءَ لاءِ ميدان گهڙندي ۽ پوءِ هرڏيندي هڪ اوڙ اندر لڏي هئي، تنهنڪري ”سيتا“ معنيٰ هر جي اوڙ نالو رکيائين ۽ پالي وڏو ڪيائينس. ”سيتا“ کي جانڪي ديوي، معنيٰ جانڪ (جنڪ) راجا جي ديوي ۽ ”ڌرتي پٿري“ معنيٰ ڌرتيءَ جي ڌيءَ به چوندا هئا.^{۱۵}

شو جي تير ڪمان ۽ سندس ڪمان رام هٿان ڀڄڻ هڪ تاريخي مذهبي حقيقت جي علامت آهي؛ سنڌو ماڻھو جي شو مهاديو کي گنگا - جمنا دواڀي ۾ آريا برهمڻ ٽيون نمبر مهاديوتا مڃي پنهنجي تمورتي قائم ڪئي؛ برهما، وشنو ۽ شو. ”برهما“ انساني سوچ سمجھ کان ٻاهر هو. وشنو اوتار وٺي پرڻوي تي امن امان قائم ڪري رهيو هو، ڇهه اوتار ٿي گذريا هئا، رام ستون اوتار هو. ٽيون مهاديو ”شو“ غيسي طاقت ۽ هيبت جي علامت بنجي برهمڻ جي تمورتيءَ ۾ هڪ اهم ٿيو (رڪن) بنجي ويو. روايت مطابق پوتر (پاڪ) گنگا ندي جڏهن ”يگيرٿ“ جو ”بلدان“ (ڪفارو) ادا ڪري پرڻوي (زمين) تي لٿي، تڏهن ڌرتيءَ کي سندس چوه کان بچائڻ لاءِ ”شومهاديو“ انهيءَ کي مٿو ڏنو، ۽ ”گنگا“ پهريائين ”شو“ جي مٿي تي لٿي ۽ پوءِ پنهنجو چوه وڃائي، ڌرتيءَ تي نمائڻيءَ سان ”جيوت ڌارا“ (زندگيءَ جو درياهه) بنجي وهڻ لڳي. انهي روايت کي ظاهري شڪل ڏيڻ لاءِ ”شو مهاديو“ جي بت تي مٿي جا وار گهنڊيدار، يا تڏي وائيل شڪل ۾ رکيا ويا، جنهن جو مطلب هو ته ”گنگا“ پنهنجو چوه شو جي گهنڊيدار وارن ۾ وڃائي ڇڏيو ۽ هن کي احساس ٿيو ته هوءَ ”شو مهاديو“ جي اڃا (مريض) بغير ڌرتيءَ تي لهي نه ٿي سگهي تنهن ڪري مهاديو کي وينتي ڪري نمائڻي سان ڌرتي تي لٿي. گنگا ندي، چنڊ (چندرما) تان لٿي هئي. انهي چندرما به شو مهاديو جي پناهه ورتي هئي،

جڏهن پنهنجي زالن (تارن جي ستاويھ ميڙن) مان هڪ سان جانبداري اختيار ڪئي هئائين. پوءِ ” برهما “ جي عذاب کان بچڻ لاءِ اچي شو مهاديو جي نرڙ تي لٿو اتي اڌ چنڊ جو نشان شو مهاديو جي مورتِي (بت) ۾ ڏنل آهي. ” شو مهاديو “ جي وچ ۾ اچڻ سبب چنڊ تان اصلي سزا معاف ٿي وئي، فقط ” ڪلائن “ جو ڏنڊ رکيو ويو، جو ” ڪڏهن ايري سنهڙو ڪڏهن ايري ڳچ “.

هندو هڪ اڻڄاتل عرصي کان گنگا کي پاڪ ندي سمجهندا آيا آهن. سندس ڪنارن سان ڪيتريون ئي تهذيبن اسريون ۽ زوال پذير ٿيون. ” رام “ (وشنو جو ستون اتار) رشي وسوامترا، اپنشدن جو شيدائي راجا جنڪا، سندس ڌيءَ جنڪا ديوي عرف سيتا (ڌرتي تي هر جي اوڙ) ” شو “ جي تير ڪمان سان سوڀ ۽ پوءِ شو جي ڪمان توڙي ڇڏڻ هڪ مذهبي انقلاب جو منظر آهي ۽ رامائن جو ڪوي والميڪ انهيءَ دور ۾ ٿي گذريو آهي، تنهن ڪري سري رام ۽ رام پنت جو دور ۵۰۰ ق - م ۾ شمار ڪرڻ گهرجي. ليڪن ائين ڪرڻ سان سري ڪرشن مهراج، سري رام کان چار صديون اڳ ڄاڻاڻو پوندو. بهرحال رامائن، ” شو ديوتا “ جي گنگا ۽ چندرما بنسبت روايت کي ترڪ ڪرڻ، جي هڪ تاريخي ثابتي آهي. صديون پوءِ، اسلامي دور ۾، رام پنت جي عام ٿيڻ ۽ ايتريون صديون مخفي ۽ محدود رهڻ جو سبب ڪرشن پنت جي عام مقبوليت ۽ مذهبي چڪتاڻ کان بچڻ، سمجهڻ گهرجي، جيڪو اسلامي دور ۾ مذهبي آزادي، يا مقامي رعايا جي مذهب ۾ عدم مداخلت سبب ڪنهن خطره جو باعث نه رهي. سنڌ ۾ سري رام ۽ سري ڪرشن کي هڪ جيتري مڃتا ملي. هڪ ڀڄن هن طرح آهي:

” اتر اڻٿي ٻئي ساري جڳت ۾

ڪرشن چيڻ توڙي رام

رام سڌاريا ڀولڙا باندر

ڪرشن گاديون گگدام !

اتر اڻٿي ٻئي ساري جڳت ۾.

آريا ڌرم ۽ شوپنت

آرين جي آمد کان اڳ ”سندوماٿري“ ۾ فقط مهاديو ”شو“ جي پوڄا ڪئي ويندي هئي. آريا ڌرم ۾ ”ڪثرت“ جيڪا قدرت يا پراڪرتي ۾ موجود هئي، انهيءَ کي مذهب جو بنياد بنايو ويو هو ۽ آريا فطرتا قدرت جي نظارن جا پوڄاري هئا. سندن اصل وطن ڏکڻ روس ۾ ڊئنيوب ندي کان وٺي سڌو اوڀر طرف ڪئسپين سمنڊ تائين قدرتي نظارن ۽ زمين جي سرسبزي وارو ملڪ هو. هنن جي عقيدتي مطابق جسماني قوت ۽ زمين جي پيداوار، قدرتي مناظر جي مرهون منت آهي؛ وچ جو ڪڙڪاٽ ”اندر“ ديوتا جو مظهر آهي. اڻڪٽ آسمان ”ورنا“، پريات جو سهڻيون ديويون ”سريا“، ”ساوترى“ ۽ ”اوشا“، آڱ جو ديوتا ”اگني“ ۽ سندس اڳيان قرباني ”يڄنيا“، سڀني جي پرستش ۽ پوڄا پاٽ باقاعدي سان ڪيو ويندو هو. انهن کي راضي رکڻ ۽ انهن کان مدد وٺڻ لاءِ ”منتر“ جوڙيا ويا جيڪي چئن ويدن ۾ آيل آهن؛ رگ ويد، سام ويد، يجر ويد ۽ اٿر ويد. بعد ۾ ”جننا مارڳ“ وارن پنڊتن ”اپنشد“ ٺاهيا، جن ۾ خدا، انسان ۽ روح بابت سوالن جا جواب ڏنل آهن، ويدن، پراڻن شاسترن، گيتا ۽ رامائڻ ۽ اڪيچار ڌرمي پستڪن هندو ڌرم کي هڪ تحرير شده منظم سرشتو بڻائي ڇڏيو؛ سانڪيا، وگيا ويدانتا ۽ تنترا آسانيءَ سان سمجھ ۾ اچڻ جهڙا نه آهن، تاهم ”ويدانيت“ هڪ اهم هندو فلسفو آهي جنهن کي اسلامي تصوف سان پڻيو وڃي ٿو. ”سانڪيا“ مطابق روح (آتما) ۽ مادو ٻه دائمي گڏ هلندڙ اصول آهن جيڪي گڏجي حقيقت بنجن ٿا (ملر جو ويدانيت تي مضمون، ڪولمبيا اينسائڪلوپيڊيا، قريشي ص ۱۵). ”يوگا“ انهيءَ ۾ ”ايشور“ کي شامل ڪيو آهي جيڪو نجات (مڪتي) حاصل ڪرڻ ۾ پنهنجي پوڄارين جي مدد ڪري ٿو؛ ”ايشور“ هڪ گهڻ ڳڻيون روح آهي ۽ خود خالق يا پيدا ڪندڙ نه آهي ۽ نه سزا ۽ جزا جو اختيار رکي ٿو. (بشر ص ۲۶ - ۲۲۵) . ”سنڪيا“ ۽ ”يوگا“ مطابق روح ۾ ٻه فهم ۽ شعور آهي، پر ”ويدانت“ اندر روح (آتما) ۽ خالق (برهما) هڪ آهن (ايضا ۳۲۸).

سندو ماٿريءَ ۾ ”جننامارڳ“ بدران ”پڪتي مارڳ“ مقبول هو

جيڪو بعد ۾ گنگا جمنا واديءَ ۾ وشنو جي اوتار هري ڪرشن پانڊون جي سينا پتي ارجن کي سمجهايو (ايضاً ص ۲۰۴). ” پانڊوا “ ۽ ” ڪورو “ جن اٽڪل ۹۰۰ ق . م ۾ ڪرڪشتر جي ميدان تي مهاڀارت لڙائي وڙهي، سي آريا نسل جا ڪتري هئا ۽ ڪرشن مهراج يادو خاندان مان هو ۽ ٻين مقامي ماڻهن وانگر سندس رنگ ڪارو هو. چئي سگهجي ٿو ته ڀڪتي ماڳ جو دراوڙي مقامي فلسفو، ڪرشن مهراج آرائي هندو ڌرم ۾ داخل ڪيو. (ايضاً ۲۰۵) آثارن مان معلوم ٿئي ٿو ته آرين کان عربن تائين سنڌو ماڻهي ۾ هندو اڪثريت شو پنتي هئي جيڪو آرين جي اچڻ کان اڳ سنڌو ماڻهي جي تهذيب ۾ مقبول مذهب هو. (قرشي ص ۱۵)؛ هن مذهب موجب شو، پتي آهي، مصري ديوتا ” پٿامه “ ۽ هندي لفظ ” پتا “ ۽ ” پتي “ معنيٰ سڀني جو وڏو روح (آتما) پتي (شو) وانگر امر آهي ليڪن پتي جي ڳجهه (غيب، حقيقت تي پردو وجهڻ) جي عادت يا ازلي قانون فطرت سبب مونجهارن ۾ جڪڙجي وڃي ٿو. سنڌو ماڻهي جي عظيم سڀيتا برباد ٿيڻ بعد مذهبي مونجهارن ۽ ڌرمي وسوسن ۾ واڌ آئي ۽ شو پنت جا مختلف فرقا وجود ۾ آيا؛ ڪن عقيددي (وشواش) کي اخلاقي پابندين کان مٿي ڄاڻي اخلاق (يا ڪرم مارگ) کي ڇڏي ڏنو ۽ ڪي انهيءَ کي نفرت آميز حد تائين کڻي ويا. ڪجهه شو پنتي ۽ تنگري پوڄارين ” لنگ “ (مرداني عضوي) جي پوڄا شروع ڪئي ۽ ان کي ” شو “ جو بت بنايو ۽ ڪن پوڄا جي نالي ۾ جنسي ميلاپ (زنا) کي ڌرم ۾ داخل ڪيو. (قرشي ص ۱۶). ” لنگايت شوپنتين “ باسوا کي شو جو پهريون ” اوتار “ ڄاڻايو ۽ پوءِ شو جا اهڙا اوتار ٿيندا رهيا.

اصل ” شو پنت “ جا ۵ اصول هئا؛ (۱) ” شو “ ۽ سندس نعمت تي ڀڪو وشواش (ايمان) رکڻ (۲) ” گرو “ (مرشد) تي مڪمل اعتماد ڪرڻ (۳) پاڻ ۾ جذب ۽ مستيءَ جي ڪيفيت پيدا ڪرڻ (۴) مذهبي رسمن ۽ رواجن خاص طور تي بت پرستي خلاف بغاوت ڪرڻ ۽ (۵) ذات پاڪ ۽ دن دولت يا راج شڪتي جي فرق کانسواءِ سڀني کي مذهبي برابريءَ (برادري) ۾ شامل ڪرڻ. (قرشي ص ۲۱).

” باسوا “ ۱۲ صدي عيسوي جي آخر ۾ ٿي گذريو آهي. هن

”شوينٽ“ ۾ جيڪا سڌارا آندا، تن ”وشنوينٽ“ جي ترقي يافته ڌرم کان الڳ اصل وحدانيت جي نظريي کي ٻيهر اجاگر ڪيو. ”لنگائيت“، جنهن کي بعد ۾ ”جنگامان“ ڪوٺيو ويو، ”باسوا“ جي هدايت هيٺ، همعصر سهروردي صوفي طريقي سان ڪجهه قدر هڪ جهڙائي ڏيکاري. سنڌ جا ”شو پنٿي“ غلط مذهبي ريتن رسمن کان باز آيا ۽ هڪ خدا (شو) کي مڃڻ لڳا، جيڪو اعليٰ صفتن جو مالڪ سمجهيو ويو؛ هن مادو ۽ روح خلقيو آهي. هو روحن کي ٻيهر دنيا ۾ آڻي، انهن مان پاڻ کي، ٻين انفرادي روحن ۽ سڄي سنسار جي هدايت لاءِ ظاهر ڪري ٿو، (اوتار، ”باسوا“). ”بي جوڻ“ ۽ ”اوتار“ جو پٽو عقيدو بهرطور ”شو پنٿ“ ۾ قائم رهي ۽ ”وشنوينٽي“ پڻ انهيءَ تي پوري ريت قائم هئا. باسوا جي پنٿ ۾ ڪنهن جي شامل ٿيڻ وقت اسلامي تي موجب بيعت ورتي ويندي هئي (قرشي ص ۲۳) شوينٽ ”باسوا“ کان گهڻو اڳ قديم دور ۾ سنڌو ماڻهيءَ مان نڪري گنگا - جمنا وادي ۾ پهچي چڪي هئي. جيئن آثار قديمه مان شوجا مندر، ”ڪاشي“ ۽ ”مٿرا“ ۾ نظر اچن ٿا. پهرين ۽ ٻي صدي عيسوي تائين شو پنٿ جو اتي وجود نظر اچي ٿو جيئن اوائلي ڪشان دور جو ”مٿرا“ ۾ لنگ (نگم) جو پينل بت لڌو ويو آهي. اهڙا ٻيا بت چوٿين صدي عيسويءَ سان تعلق رکن ٿا. اصل شو ڌرم تي وشنوينٽ جو اثر نظر اچي ٿو جيڪو سنڌ ۾ ايترو ظاهر نه ٿيو؛ تاهم گڏيل هندو ڌرم ۾ خيال جي آزادي اڀري ”يڪتي تحريڪ“ کي جنم ڏنو ۽ ٻنهي مکيه پنٿن، ”شو“ ۽ ”وشنو“ جي پنڊتن اهڙيون رچنائون لکيون، جيڪي مسلمان صوفي شاعرن جي ڪلام وانگر هيون؛

شو پنٿي ادب ”تيرو مورائي“ ۽ وشنو پنٿ جي ”نالاييرا پرينڌم“ ۾ ڪيترا اهڙا فقر آهن، جيڪي هڪ مسلمان کي متاثر ڪري سگهن ٿا. (قرشي ص ۱۹) تامل رچنائون ڪنهن صوفي شاعر جو جوڙيل لڳن ٿيون (ايضا). هندو ڌرم ۾ تخيل جي آزادي جو احاطو ڪرڻ مشڪل آهي، تاهم هندو ڌرم سڌارڪ، ”شنڪر آچاريه“ ان جي ڪجهه ڇند ڄاڻ ڪئي آهي؛ سندس تحقيق مطابق ”وحدانيت“ هندو فلسفي جي سنگم جو پٿر آهي؛ فقط خدا هڪ حقيقت آهي، باقي سڀ وهم آهي ۽ خدا جي ڪا وصف يا

صفت انساني ادراڪ کان بالاتر آهي. ” دنيا “ وھم جي پيداوار آھي، تنھن ڪري محض ھڪ ڌوڪو آھي. انسان جي خودي ۽ خدا ھڪ آھن. انھن جو الڳ، ھجڻ بہ ھڪ فريب آھي، ڇاڪاڻ تہ انھن جي حقيقت فقط خالق (برھما) کي معلوم آھي، جيڪو مطلق خدا آھي. ھن جون سنيون صفتون بيان ڪيون وڃن ٿيون. ھو ھن دنيا جو ٺاھيندڙ ۽ ٻاھيندڙ آھي. ھو جزا ۽ سزا بہ ڏئي ٿو ۽ انسان جو روح سندس راضي ۽ مغفرت بہ حاصل ڪري سگھي ٿو، ليڪن سڄي مڪتي (آزادي) حاصل ڪرڻ لاءِ، ھن ڌوڪي جي فاني دنيا کان مٿانھون ٿي فقط ” سماڌي “ (جذب ۽ اونھي فڪر) ذريعي برھمن يا برھما سان ميلاپ ممڪن آھي. اھڙي طرح عام دنيوي انسان لاءِ ” ايشور “ ۽ خاص ذرمي ساڌو ۽ سنت لاءِ برھمن بس آھي. شڪر آچار به جي ھمعصر راما نوجا برھمن فلسفي ۾ ردو بدل ڪئي.

” اسلام “ جي آمد وقت بر صغير جي ھندو ذرم جا ڪجهه خاص عنصر ھن ريت ھئا: (۱) ڪرم مارڳ (ڪرما): مارڳ يا مرڳ انھي واٽ کي چئجي ٿو جيڪا ” ٻي جوڙ “ وٺڻ کان ” موڪشا “ (مڪتي يا آزادي، ٻڌ نروان / نروانا) بخشي، ڇاڪاڻ تہ دنيا (ڌوڪي) ۾ رھي انسان جيڪي ڪڏا ڪم ڪري ٿو انھن جي سزا يوڳڻ لاءِ ھن کي ٻيھر دنيا ۾ اچڻو پوي ٿو ۽ اھو جنم چڪر اٽڪت بہ ٿي سگھي ٿو، جنھن ۾ انسان جو روح سخت پيڙا بک بيماري رنج ۽ موت مان گذري ٿو. (۲) ٻي جوڙ جي پيڙا کان بچڻ جي ٻي واٽ ” جننا مرڳ “ يعني ڄاڻ يا علم جي واٽ آھي، جنھن مطابق ” اپنشد “ لکيا ويا آھن ۽ انھن ۾ خدا، انسان ۽ روح بابت پيدا ٿيندڙ سوالن جا جواب ڏنا ويا آھن. (۳) ٽين واٽ ڀگتي مرڳ يعني پاڻ اربين (سونيڻ) جي واٽ آھي، جنھن ۾ بندو پاڻ کي خدا جي سپرد سمجھي سڀ ڪم سندس اڇا ۽ مرضي مطابق ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. اھي ٽي ئي مرڳ گڏ پار ڪري سگھجن ٿا. (راداکرشن ص ۴۸، ۵۲، ۵۶، قرشي ص ۱۱) ڪرم مرڳ، آرين جي مذھبي رسومات جو بنياد بنيو. ” جننامرڳ “ جي واٽ وٺي ھو سنڌي دراوڙن جي وڌيڪ سڌريل عقيدن ۽ فڪر انگيز روايت جا قائل ٿيا جڏھن تہ ” ڀگتي “ يا اربنا ۽ قرباني جي واٽ اڳتي دراوڙن جي روايتن ۾ خالص صورت ۾ موجود ھئي. (قرشي ص ۱۱)

آريا برهمڻن ڄاڻايل تن مرڳن کي اڳتي هلي ذاتي مفادن لاءِ استعمال ڪيو؛ ”ڪرم مارڳ“ جي تشريح ڪندي هنن انساني زندگي جا چار ورن (رنگ) مقرر ڪيا جن کي ”ورنا آشرما ڌرما“ (ورن آشرم ڌرم) سڏيائون، جن مطابق مقرر ڪيل ڪم بخوبي ۽ بنا اعتراض جي انجام ڏيڻ سان ”مڪشا“ يا مڪتي ۽ نجات حاصل ٿي سگهي ٿي، نه ته ”جننا“ ۽ ”يڪتي“ مرڳون انهي لاءِ ڪافي نه ٿينديون. اهي چار ورن (سنڌي ۽ سنسڪرت ۾ معنيٰ رنگ) پورا برهمڻ، ڪڻڪ رنگا ڪٽري ۽ ویش ۽ بلڪل ڪارا (دراوڙ ۽ ٻيا هندي سنڌي نسل) شودر ڄاڻايا ويا. آريا جيڪي سنڌي ۽ هندستاني نسل جي ماڻهن کان رنگ جا ڳورا (پورا) هئا، انهن نه ٿي چاهيو ته ڪاري چمڙي وارن قبيلن سان نسلي آميزش ڪن، تنهن ڪري نسل پرستي جو پهريون مثال ”ورن شرم ڌرم“ قائم ڪري مذهب کي ذاتي خواهش لاءِ استعمال ڪيائون. تاهم ويدن جي اوائلجي دور ۾ هڪ ورن جو ماڻهو پنهنجي لياقت آخر ترقي ڪري مٿاهين ورن ۾ داخل ٿي سگهيو ٿي ليڪن بعد ۾ اها داخلا بند ڪئي وئي؛ آريا برهمڻ برهما جي مک مان، ڪٽري ٻانهن يا بازون مان، ویش ران يا جنگهه مان ۽ سودر پيرن مان پيدا ٿيل آهن، تنهن ڪري هو سلسليوار ڌرم ۽ گيان، ید ۽ راجنيستي، واپار ۽ ڪاريگري ۽ آخري هيٺيون طبقو سودر غليظ ڪمن ڪارين ڪرڻ لاءِ ٻڌل آهن ۽ انهيءَ ۾ ئي سندن نجات سمايل آهي. اهڙي طرح هنن سماج کي چئن الڳ طبقن ۾ هميشه لاءِ ورهائي ڇڏيو، جيڪو سنڌو ماڻهي جي تهذيب ۽ ”شوپنٽ“ جي سراسر خلاف هو. تنهن ڪري نه صرف سنڌ ۾ انهي جي پذيرائي نه ٿي بلڪ خود هندو آريا جيڪي اولهه طرف ايران ۾ وڃي آباد ٿيا هئا انهن به ”ورنن“ جي نظريه تي اختلاف ڪيو ۽ ”سوم رس“، جيڪا ويدن مطابق ديوتائن جو پاڪ شراب (شرابا ٿهورا) هو، ان کي حرام قرار ڏنو. (احوال الانبياء ج ۲ ص ۲۳ - ۲۲)

آرين ۾ مذهبي اختلاف جي شروعات ”هندوڪش“ جي آسپاس رهن واري زماني کان ٿي هئي، جنهن ڪري هڪ گروهه ڏکڻ ايشيا جو رخ ڪيو ته ٻيا اولهه ايشيا طرف وڌيا. ڏکڻ ايشيا طرف وڌڻ وارا آريا، ڪافي وقت گذارا ۽ پنجاب جي مٿانهين پٽ ۾ رهن بعد، گنگا جمنا وادي ۾ داخل ٿيا.^۱

جتي قديم آريا مذهب، ويدن اپنشدن وغيره جي ذريعي هڪ منظم هندو
 ڌرم جي صورت اختيار ڪئي. قديم آريا ڌرم ۽ سماج جون چند بنيادي
 خصوصيتون هيون؛ (۱) آريا بت پرست نه هئا ليڪن قدرتي نظارن کي
 پوڄيندا هئا، مثلاً ”اندر“ (وچ ۽ ڪنڊ) ورنا (آسمان ۽ سج چند تارا)
 سريا، ساوتري ۽ اوشا (پريات جون حسين ديويون) ۽ اگني (باه جو
 منظر) جنهن لاءِ قرباني (يجنيا) ڪرڻ لازمي هئي. بعد ۾ ويد (علم ۽
 معرفت) جا منتر ٺاهيا ويا، جيڪي قرباني ۽ ٻين ڌرمي ۽ سماجي موقعن تي
 پڙهي، ديوتائن کي رجهايو ويندو هو، يا زنده ۽ مرده انسانن جي مڪتي
 (چوٽڪاري) ۽ خير عاقبت لاءِ، برهمڻ پڙهندا هئا. گنگا جمن واديءَ ۾ آباد
 ٿيڻ بعد ويدن جو تعداد وڌي چار ٿيو. رگ ويد، سام ويد، يجر ويد ۽ اتر
 ويد. ويدن جي پوئين دور ۾ ”اپنشد“ لکيا ويا، جن ۾ پرماٽما، پرس ۽
 آتما (خدا، انسان ۽ روح) بابت سوالن جا جواب ڏنا ويا. ويدن ۽ اپنشدن
 بعد ڌرم شاسترن، پراڻن، يگود گيتا، رامائن وغيره گڏجي قديم آريا ڌرم
 کي جديد هندو ڌرم جي شڪل ڏني. انهن اڪيچار ڌرم پستڪن مان،
 سانڪيا، يوگا، ويدانتا ۽ تترا آسانيءَ سان سمجهه ۾ اچڻ جهڙا نه آهن؛
 ”سانڪيا“ ۾ جاڻايل آهي ته آتما ۽ انر (روح ۽ مادو) گڏجي جيوت
 (زندگي، هڪ حقيقت يا وجود) بنجن ٿا ۽ اهي دائمي گڏ رهندڙ نيم
 (اصول) آهن.^{۱۹} ”يوگا“ مطابق انهن ٻن نيمن، يا دائمي گڏ رهندڙ اصولن، آتما
 ۽ انر سان گڏ رهندڙ ٽيون اصول ”ايشور“ جو وجود آهي، جيڪو هڪ
 گهڻ گڻيو گهڻن وصفن يا گڻن وارو هڪ آتما (روح) آهي، جيڪو خود
 خالق (برهما) نه آهي ۽ نه سزا جزا جو اختيار رکي ٿو، ليڪن مڪتي
 (نجات) حاصل ڪرڻ ۾ پنهنجي پوڄارين جي مدد ڪري سگهي ٿو.^{۲۰} ٻين
 ڌرمي ڪتابن موجب ”آتما“ (روح) ٻڌي (فهم ۽ شعور) رکي ٿو.
 ”ويدانتا“ موجب آتما ۽ پرتا (برهما) هڪ آهن (وحدت الوجود رکن ٿا).^{۲۱}
 ”ويدانيت“ هندو ڌرم جو هڪ مکيه عنصر آهي ۽ اهو اسلامي تصوف سان
 مشابھت رکي ٿو. (۲) قديم آريا مرده دفن ڪندا هئا، جيئن قديم عبراني،
 حامي ۽ سامي قومن ۾ رواج هو. مردن کي ساڙڻ جو رواج بعد ۾ هندو آريا
 برهمڻن شروع ڪيو. انهيءَ حقيقت جي ثابتي اهي اشلوڪ آهن جيڪي هو

مردا دفنائن وقت پڙهندا هئا: مثلاً:

” ڌرتي مـاـتا ۾ پورجي وڃ،
هيءَ بيـحـد نرم آهي،
نيڪوڪارن لاءِ پشم آهي،
هيءَ تنهنجي محافظ آهي.“

”اي ڌرتي ماما! هاڻي پنهنجي گود وڃاءِ
هن مردي کي ڪٺائي نه ٿئي،
هن تي ڪريا ڪر ۽ سام وڌو
جيئن ماما پالڪ کي وٺندي آهي.“

”اي بيجان بت! اسان توتي مٿين مٽي وڌي آهي،
ڌرتي ماما کي ويٺي ڪئي اٿئون ته توکي ڪٺائي نه ٿئي؛

اي دانا! هن جي گهر (قبر) جي ڀر گهور لهه
اي ” ڀر راج “ هتي هن کي رهڻ ڏي!“

” ڀر “ موت جو ديوتا، وڏن جي دنيا جو سنڀاليندڙ اهو پهريون انسان
(منو يا حضرت آدم) جيڪو پهريائين مٿو ۽ انهيءَ دنيا (سرگ يا بهشت)
جو نگران مقرر ٿيو، جتي موت کانپوءِ اهي نيڪ ماڻهه، جن آرين (سڌريل
انسانن) جون رسمون ادا ڪيون، ابدي آرام ۾ رهندا. اهو ” ڀر راج “ ۽
سرگ (ياموت کانپوءِ بهشت جي زندگي) جو عقيدو آريا ڌرم ۾ اصل کان
شامل هو؛ ليڪن رگ ويد جي متن ۾ انهي بابت اختلاف آهي . (۳) قديم
آريا ڌرم ۾ قرباني جي رسم هئي، ليڪن اها سادي ۽ سستي نموني، ڪير،
گيهه، گوشت، اناج ۽ ” سوم رس “ ورهائڻ سان ادا ڪئي ويندي هئي،
جيڪا هندو برهمڻ جي اثر هيٺ بيحد مهانگي ۽ ناقابل برداشت ٿي وئي.

(۴) ساڳي طرح رنڙ زال کي آريا سماج ۾ بيهڙ شادي ڪرڻ جي
اجازت هئي، بلڪ انهيءَ لاءِ دعا ڪئي ويندي هئي، ليڪن برهمڻ جي ڌرم

۾ نه فقط اها اجازت نه هئي بلڪ مري ويل مڙس سان گڏ جئري زال کي
چڪيا تي چاڙهي ساڙي ڇڏڻ جي هيبتناڪ رسم جاري ٿي. قديم آريا، مري
ويل مرد کي دفنائڻ جي موقعي تي وڏي آواز هي شلوڪ پڙهندا هئا،
”اي وڌوا! (رنڙ زال)

تنهنجي وهانءَ (شادي) جا ٻنڌن هاڻي ٿي پيا،

تون ٻيهر وهانءَ رچائڻ لاءِ مڪت (آزاد) آهين.“

پوءِ ڌرتي تي لڻتال مرد جي هٿن مان تير ڪمان وٺي ڇڏيندا هئا ۽
اشلوڪ پڙهندا انهيءَ کي کڻي کوٽيل کڏ ۾ رکندا هئا ۽ مٿان مٽي وجهندا
هئا.

(۵) قديم آريا سماج ۾ ذات (باني) جو نسل سان تعلق نه هو.
جاني، يا ذات، يا سماج ۾ طبقاتي حيثيت، واسطيدار ڪمن ڪرڻ جي
اهليت موجب مقرر ڪئي ويندي هئي ۽ اها انفرادي هئي. هندستان ۾ آريا
برهمڻ ”ورنا“ يعني رنگ ۽ نسل جو اصول مقرر ڪيو جنهن موجب اتم
(اعليٰ) ذات ۽ نيچ ذات، موروثي مقدر بنجي ويون؛ برهمڻ، ڪتري ۽ وٽس
اتم جاتي ۽ شودر نيچ جات، پنهنجي دائمي طور تي مقرر ڪيل ڪمن ڪرڻ
جا مجاز هئا ۽ نسل درنسل اهي ڪم ڪرڻ لاءِ پابند هئا. آريا نسل پهرين ٽن
اتم جاتين ۾ ورهايل هو ۽ مقامي نسل جا قبيلو، شودر، اڇوت ۽ داس
(غلام) بنايا ويا، جن کي ڌرمي ڪريا ڪرم ۾ شامل ٿيڻ جو حق نه هو.
ڌرم سڌارڪ دور ۾ انهيءَ نامناسب تفریق کي شري ڪرڻس مهراج رد
ڪندي فرمايو: ”منهنجي پوڄارين کي مڪتي ملندي، توڻي کڻي شودر
هجن.“

(۶) ”ويد“ آڳاٽا آهن، انهن ۾ جاڻايل ديوتا قدرت جا مناظر هئا، جن
کي هندو آريا برهمڻ بتن جي شڪل ڏني؛ پهريون بت ”دهيوس پترا“
جيڪو دهيوس عظيم ديوتا جو پٽ ڪري پوڄيو ويو ۽ پوءِ ”ورن“ ديوتا
جو بت ٺاهيو ويو، جيڪو سڀني قدرتي شڪتين، پاڻي، مينهن طوفان کنوڻ
۽ گجگوڙ، درياهن ۽ سمنڊن تي قادر قرار ڏنو ويو، بعد ۾ اڳي باهه جي
ديوتا جو بت ٺاهيو ويو ۽ اهو سلسلو وڌي ”اندر“ ديوتا جنگجو خدا،
”ساوترا“ ۽ ”مترا“ سج چنڊ جا ديوتا ۽ آخر ۾ ”ردرا“ ديوتا ۽ سندس پٽ

"ماروت" ۽ یدرا تیز انداز دیوتا، جيڪي موت ۽ بيمارين جا دیوتا هئا، ڌار ڌار بتن جي شڪل ۾ پوڄيا ويا. ڏٺو وڃي ته ادبتي، ويدن ۾ مڃيل دیوتا اصل قدرتي نظارن ۾ پوڄا ويندا هئا. انهن جي بتن جي پوڄا بعد جي ڌرمي ايجاد آهي ۽ نسل پرستي اصل آريا سماج جي اصولن جي خلاف آهي. آريا ڌرم ۽ سماج بت پرستي جي خلاف ۽ وحدانيت جو قائل هو. انهيءَ ۾ ٻاون، برهمڻن ۽ پوڄارين جي دعوائن، شفاعت، يا انتر منتر جو نظريو شامل نه هو. (برتانيڪا، ج ۲ ص ۵۵۸) ويدن جي بنياد تي قائم ڪيل هڪ جديد ڌرم سڌارڪ پنٿ، "آريا سماج" جي نالي سان، اڻويهين صدي عيسويءَ جي پوئين اڌ (۱۸۷۵ع) ۾ قائم ٿي. سوامي ديانند سرسوتي (۱۸۸۲ - ۱۸۲۴ع) انهي "آريا سماج" تحريڪ جي اڳواڻ هو. هن تحريڪ ۾ ظاهر ڪيو ويو ته "ويد" الهامي ڪتاب آهن، جن ۾ سڀ سچايون ۽ گيان وڃيان، جديد سائنسي ۽ فني معلومات سميت موجود آهي. بعد ۾ ڌرم اندر آندل واڌارا ۽ تپشيون بيسود ۽ اجايون آهن. پيدائش جي بنياد تي ذات پات جو فرق ويدن جي ابتڙ آهي. ويد جاتيءَ (ذات) کي گڻ سان گڏين ٿا. "آريا سماج" هڪ تحريڪ جي صورت ۾ اڀري. ۱۹۳۱ع تائين انهيءَ تحريڪ جي ڪارڪنن جو تعداد ڏهن لکن کان مٿي هو ۽ ان جو مقصد هندو معاشري ۾ توانائي، خود اعتمادي ۽ قومي ناز پيدا ڪرڻ هو. بر صغیر جي ورهاڱي کان اڳي، لاهور ۾ سوامي ديانند جي قائم ڪيل "اٽنگلو ويدڪ ڪاليج" ۾ "ويدن" سان گڏ، جديد سائنسي علوم ۽ عملي سماجي خدمات کي شامل ڪيو ويو هو.

(۷) ڌرم تي برهمڻ جي هڪ هٿي خلاف ويدن جي آخري دور ۾ به ڌرم سڌارڪ تحريڪون پيدا ٿيون جن ڪرشن پنٿ، رام پنٿ ۽ ماڳهين نون ڌرم ٻڌمت ۽ جين ڌرم کي جنم ڏنو. اصل آريا هندو ڌرم ويدن ۽ براهمڻن کان ٻاهر نڪري هڪ مشڪل ۽ ڪنن قربانين ۽ مذهبي رسمن جو ديچاريندڙ ڌرم بنجي ويو هو. ذات پات جي پيد پاو کان وڌيڪ پوائنتو مڪتي جو نه ملڻ هو. ڇاڪاڻ ته فقط برهمڻ سندس مقرر ڪيل ڪريا ڪرم ادا ڪرڻ سان ڪرم ڌوئي سگهيو ٿي ۽ شودرن ۽ اعليٰ ذات وارن مان اعتراض ڪندڙن جا ڪرم ڌوئي نه ٿي سگهيا. اهڙي ڪنور ڌرم خلاف بغاوت اٿڻ

هتي ۱۱ انهيءَ جا آثار ڇهين ۽ پنجين قبل مسيح صدين ۾ اينسڌن جي صورت ۾ ظاهر ٿيا، جن ۾ ڪل ديوتائن جي منڍ معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ۱۱ ڪرمن مان چوٽڪاري جو وسيلو، برهمڻ بجاءِ انهيءَ اڪيلي منڍ سان ملي وڃڻ ڄاڻايو ويو. (برتانڪيا، ج ۴ ص ۲۵۴). ” رگ ويد “ جي بنياد تي واحد خدا، وحدت ۾ ڪثرت ۽ اصل منڍ معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي؛ باهه هڪڙي آهي يا گهڻيون باهيون آهن؟ هڪ ئي وقت هڪ باهه ۾ گهڻيون باهيون ڪيئن ٿي سگهن ٿيون؟ اهڙي قسم جا منطقي سوال ” رگ ويد “ ۾ اٿاريل هئا. اينسڌن ۾ انهن سوالن جي سڦل ٿيندي نظر تي اچي. (بشم ، ص ۴۳۵)

ويدن جو اڀياس:

” رگ ويد “ آريا ڌرم جو قديم ترين پاڪ ڪتاب آهي جنهن ۾ ڏهه منڊل ۽ ۱۰۲۸ ڀڄن آهن، جيڪي قرباني ڪرڻ وقت ڳايا ويندا هئا. باقي ٽي ويد: ” سام ويد “، ” يجر ويد “ ۱۱ ” اتر ويد “ پوءِ لکيا ويا ۽ انهن جي نوعيت مختلف آهي. ” سام ويد “ ۾ ” رگ ويد “ جا منتخب ڀڄن ٻيهر ترتيب ڏنل آهي. ” يجر ويد “ ۾ قربانيءَ جي قاعدن قانونن، طريقن ۽ ريتن رسمن جو ذڪر ڪيل آهي. انهن ۾ پوءِ سڌارا ۽ واڌارا ڪيا ويا جنهن کي ” سمهتا “ چيو ويو. ” سمهتا “ جا ٻه قسم آهن: ڪارو ۽ اڇو متن. ڪاري متن ۾ سخت تاڪيد سان قربانيءَ جا قاعدا قانون ڄاڻايل آهن، اڇي متن ۾ هدايتن جو هڪ طويل ضميمو شامل ڪيل آهي، جنهن کي ” براهمن “ چيو ويو آهي. ” اتر ويد “ ۾ منتر (يا وظيفا) لکيل آهن، جن جي پڙهڻ سان جادو جو اثر ٿيڻ ۽ سواليءَ جون تڪليفون دور ٿيڻ جو عقيدو شامل آهي، جيڪو مقامي غير آريائي عقيدن جي آميزش ڏيکاري ٿو. (بشم ص ۲۳۲) براهمن جو زمانو ۸۰۰ ق. م کان ۶۰۰ ق. م ڄاڻايو ويو آهي، جيتوڻيڪ ڪجهه اينسڌ ڪافي پوءِ جا لکيل آهن. سن ۵۰۰ ق. م کان ” رگ ويد “ جي لغت ” نرڪتا “ لکجڻ شروع ٿي. هزار سالن کان وڌيڪ عرصي گذرڻ سبب رگ ويد جا ڪيترا الفاظ متروڪ ٿي چڪا هئا ۱۱ لغت تيار ڪندڙن

کي انهن جي صحيح معنيٰ ۽ مطلب جي ڄاڻ نه هئي، (ايضا - ص ۲۲۳) تاهه رگ ويدڪ ڌرم جو خاڪو موجود هو. اوائلي ويدڪ ڌرم ۽ برهمڻن جي تشڪيل ڪيل هندومت ۾ ڪافي فرق نظر اچي ٿو. "اترويد" جيڪو آخري ويد آهي ۽ مقامي روايتن جي اثر هيٺ لکيل معلوم ٿو ٿئي، انهيءَ ۾ هڪ سادي نباتاتي پوڄا جو ماحول پيدا ڪيل آهي ۽ مثبت فوق الفطرت ۽ ما بعد طبعيات نظارا پيش ڪيا ويا آهن.

يونانين وانگر آرين جا ديوتا آسماني هئا. "رگ ويد" ۾ ديوتائن جي امان وٺڻ ۽ پريات جي ديوي "اوشا" سان وابسته رجحانن ڏاڍي پيار پريتي انداز ۾ لکيل آهن؛ مثال طور رات جي آتما "راتري" کي مخاطب ٿيندي چيو ويو آهي:

"آئي تو اسانجي ويجهو ڪياسي،
جي تنهنجي آئي آيا آهن،
جيئن پکي وڻ تي اڪيري ۾!"

بگهڙن بگهڙين کان بچائي رڪجان،
چورن چڪارن کان به راتري راڻي،
سڀ خير ڪجان تون واهيري ۾،" ۲۵

آڪاش يا آسماني ماحول جو عظيم ديوتا "ورنا" (ورن) "رتيا" (موسم) جو به خالق ڄاتو ويندو هو ۽ هر هنڌ حاضر سمجهو ويندو هو. گهڻن ديوتائن جي پيٽ ۾ هو "اله واحد" يا اڪيلي معبود جي آريا ڌرم ۾ اوائلي علامت هو، جيئن "اترويد" جي چوٿين منڊل ۾ چيو ويو آهي:

"به جڻسا ڪنهن انت گجهي جاءِ
يا پرڻويءَ جي ٻن چيڙن تي ويهي
ڪا رڻسا جوڙي نه ٿا سگهن،
جيستائين تيون انهن سان گڏ ناهي
اهو "ورن" آهي، جيڪو سدا اتي آهي،" ۲۶

”ورن“ مهاديو سان واسطو رکندڙ ڪافي آريائي روايتون ”بابل“ بي ”سامي“ عقيدن سان مشابهت رکن ٿيون: آريا ڪوي (شاعر) جڏهن ”ورن“ جو پڇڻ چوندو هو، تڏهن پنهنجي جسم کي مٽي سان پڇو ڪري، هڪ تالپتري، يا ڳوڙ وڃائي، انهيءَ تي ويهي ڊڄندي ۽ ڏڪندي شعر چوندو هو:

مثلا

”سونڪي مٽيءَ جي گهر ۾ نه موڪل، اي ورن !
 بخش، اي مهربان مالڪ بخش !
 جڏهن مان ڦاٽل ڦوڪڻي جيان چٽريون ٿيان،
 بخش، اي مهربان مالڪ بخش !“
 سرت سمجھ جي کوٽ سبب، مان تنهنجي سامهون ٿيس
 بخش اي پاڪ دات مـ مالڪ بخش !
 اڄ تنهنجي پوڄاريءَ جي اُچ پاڻي ۾ سرس ٿي
 بخش، اي مهربان مالڪ بخش !
 اڃاڻائيءَ ۾ اسان فاني وٽن گناهه ڪيا
 تنهنجي ديوتائي قـومن خلاف
 تنهنجي آديش ۽ حـڪـمن خلاف
 اي مهاديو ! اسانڪي قهر سان ناس نه ڪر،
 بخش، اي مهربان مالڪ بخش !.

(رگ ويد، منڊل ۷ پڇن ۸۹، بسم، ص ص ۲۲۸ - ۲۲۷).

”اندر“ ديوتا وانگر، ورن مهاديو قديم آرين جي جنگي جوڌن جو خدا نه هو، بلڪ هڪ عظيم طاقت وارو شهنشاهه هو، جيڪو هڪ عظيم آسماني محلات (عرش عظيم) ۾ پنهنجي نائب ديوتائن (ملائڪن) سان گڏ رهندو هو. انهن ۾ خاص مقرب ”مترا“ ديوتا هو، جنهن ۾ سج جون ڪجهه خصوصيتون هيون ۽ سندس خاص واسطو وعدن ۽ عهدنامن سان هو، تاهم ڪوڙ ۽ دغا کان علاوه ”مترا“ ديوتا ڪاوڙ ۽ نشي جي حالت ۾ ٿيندڙ برن ڪمن، جوا ۽ ڪنورڊل انسانن جي ڪڏن ڪرتوتن ۽ گناهن جي سخت سزا ڏيندو هو. خاص ڪري ڪوڙ سان ورن ۽ متراڪي سخت نفرت هئي (بسم

ص ۲۳۷) بعد ۾ ورن ۽ مترا سان اندرا کي شامل ڪري تثليث قائم ڪئي وئي. ”برهما“، ”وشنو“ ۽ ”شو“ جي ٽمورتي بعد ۾ مسيحيت جي زماني ۾ بنائي وئي، جنهن ۾ ”برهما“ پيدا ڪندڙ، ”وشنو“ حفاظت ڪندڙ ۽ ”شو“ ناس ڪندڙ هستيون قرار ڏنيون ويون. اهو گپتا دور (۳۲۰ع) کان شروع ٿيل زماني ۾ مذهبي رواداري جو هڪ قدم هو.

”شومهاديو“ سنڌو ماٿري جو اڪيلو عظيم ديوتا، آريا برهمڻ جي ناس ڪرڻ کان وڏو هو، جيتوڻيڪ سندن اها تمنا، هري رام پڳوان جي زماني (۵۰۰ ق. م) تائين شدت سان قائم هئي ۽ ”رامائڻ“ ۾ شو جي تير ڪمان سان نشانو چٽي، ڌرتي جي ڌيءَ سيتا کڻي، شو جي ڪمان سري رام پڳوان جي هٿان ٽنڊي ڏيڪاري وئي آهي. آريا برهمڻ کي آخرڪار شو مهاديو جي عام مقبوليت سبب کيس قبول ڪرڻو پيو. ڪوي ڪاليداس جي رچنا ۾ هندو ٽمورتي لاءِ هيئن چيو ويو آهي:

”ساراهه تنهنجي اي ٽمورت
تخليق کان اڳ هئڻ هڪ صورت
پوءِ ورهائين تن گهڻن ۾.“
انهيءَ بنيادي وحدت کي مڃيندي، ڪوي اڳتي چوي ٿو:

”تون ڄاڻيندڙ، تون ئي ڄاتل،
تون ڪاڻيندڙ، تون ئي ڪاڏل
تون ئي پورهيت، تون ئي ٻل آن،
تون ئي پوڄاري، تون پوڄيل آن،“
(”ڪمن اسميو“ ڄاڻايل بسم ص ۳۱۰)

اها وحدت جڏهن ٽمورتي جي ڪثرت ۾ تبديل ٿي، تڏهن سنڌو ماٿري جي قديم مهاديو شو مهراج کي، آريا ڌرم جي هيبتناڪ ديوتا ”ردرا“ جو جيس (نمر البدل) بنايو ويو. ڄاڻايو ويو ته شو مسائن، يدميدانن، ڦٽل ڄاڻن ۽ سنسان چوواتن تي لامارا ڏيندو رهندو آهي. سندس ڳچيءَ ۾ انسانه،

مندين جي مالها (ڪنڊي) پاتل آهي ■ سندس چوڌاري جن پوت ۽ بدروح آهن. هو "مهاڪال" سڏجي ٿو. ٻئي طرف شو وڏو سنڀاس ڪندڙ ۽ سنڀاسين جو سرپرست آهي!^۲

هماليه جي پهاڙي سلسلي ۾ آريا قوم جو پاڪ مشروب سوم رس عام ٿي. آريا ڌرم ۾ قديم زماني کان سوم رس جي استعمال کي ڌرمي ڪردار مليل هو. اندر ديوتا، پنهنجو پيالو پيئندي چوي ٿو: (اها ڪيفيت سندس پوڄاريءَ جي سمجهڻ گهرجي!)

”جهنگلي هوائن وانگر
پيالن پالي وڏو ڪيو آهيان
ڇا مان سوم ٿي پئندو آهيان

پيالن مونکي ايئن مٽي کڻي ڏنو آهي
جيئن تيز گهوڙا رت کي
ڇا مان.....

جنون مون وٽ آيو هلي آ
ڳئون جيئن پياري گابي وٽ
ڇا مان.....

جيئن واڍو رت جي گادي جوڙي
مون ڇڏيو جنون کي دل سان ويڙهي
ڇا مان.....

اهي پنج قبيلا منهنجي اک ۾
تري برابر به ناهن،
ڇا مان.....

آڪاش مٿاهون منهنجي

اڌ برابر به ناهي

چامان.....

مان پنهنجي شان شرميت ۾

ڪل آڪاش ۽ پرتوي کان پار اڪريو آهيان

چامان..... ۲۰

”رگ ويد“ جي ڏهين منڊل ۾ ۱۱۹ (۹ - ۲) بسم جو انگريزي ۾ ترجمو ڪيل آهي. انهي ۾ ”سوم“ بابت لکي ٿو ته: ”سوما“ روحانيت جو هڪ خاص ڪردار هو. اصل ۾ ”سوما“ هڪ ٻوٽو آهي، جيڪو مڪمل طور تي شناخت نه ڪيو ويو آهي. انهيءَ مان هڪ تيز اثر شراب تيار ڪيو ويندو هو، جيڪو فقط قربانين وقت استعمال ڪيو ويندو هو. انهيءَ جو اثر قوت بخش هو..... پرشيا جي پارسين، زرتشتين وٽ به ساڳي قسم جو شراب هو، جنهن کي ”هومبا“ چوندا هئا..... جديد دور جي پارسين جيڪو ٻوٽو شناخت ڪيو آهي، سو ڪوڙو (تلخ ذائقه) آهي، جنهن ۾ ڪي خاص مدهوشي جون خصوصيتون نه آهن ۽ اهو ٻوٽو ويدن وارو ”سوم“ ٿي نه ٿو سگهي. ”سوم“ مان تيار ڪيل شراب الڪوھل، يا شراب جو ست (چڪايل) به ٿي نه ٿي سگھيو، ڇاڪاڻ ته اهو قرباني جي دوران وڏي اهميت سان تيار ڪيو ويندو هو، جڏهن ٻوٽي کي پٿرن ۾ پنهني، کير ملايو ويندو هو ۽ چاڻي بروقت پيتو ويندو هو. ڪنڊ ۽ ماڪي جيڪي گجي پيدا ڪن اهي عام طور تي نه ملائبا هئا..... ”سوما“ رس پيئڻ سان جيڪا ڪيفيت طاري ٿيندي هئي، انهيءَ جو ذڪر ڪندي بسم لکي ٿو ته ”جيڪي چئن مشاهدن ۽ وسعتن ۾ سمائجي وڃن جا اثرات بيان ڪيا ٿا وڃن اهي ساڳيا آهن جيڪي حبش (پنگ) يا اهڙن ٻوٽن جي استعمال سان پيدا ٿيندا آهن. ”سوما“ گانجو يا پنگ ٿي سگھي ٿي، جيڪا هندستان جي ڪجهه علائقن، وچ ايشيا ۽ ڏکڻ روس ۾ قدرتي طور تي پيدا ٿئي ٿي. (ڪٿي پوکي به وڃي ٿي) انهي مان جديد دور جا هندستاني هڪ تشيدار پائڻ ٺاهن ٿا، جنهن کي پنگ

چئجي ٿو. (ص ۲۳۶). رگ ويد جي نائين منڊل ۾ سوم بابت چئجن جو انتخاب ڏنل آهي، ” سوم “ کي ٻوٽن جو بادشاهه سڏيو ويو آهي، جنهن جي نسبت چنڊ سان آهي، جيڪو ٻوٽن جو ديوتا آهي^۱.

ڪيلاش پرڻ جي ايڪسپري لاهيءَ وٽ هڪ ” شو مندر “ ۾ ” مهايوگي شو “ جو بت چيٽي جي ڪل تي ڪنهن اونهي فڪر ۾ ويٺو آهي ۽ سندس سوچ فڪر سان دنيا جو ڪاروبار هلي رهيو آهي. (بشم، ص ۳۰۷) سندس مٿي تي گهنڊيدار وار آهن جنهن کي ” جتا “ چئجي ٿو. اها جتا ڊگهي چوٽيءَ ۾ ويڙهيل آهي، جنهن ۾ اڌ چنڊ لڳل آهي ۽ انهيءَ مان گنگا ندي وهي رهي آهي. سندس نرڙ ۾ ٽين اک آهي جيڪا سندس اتر ٻڏي (اعليٰ عقل) جي علامت آهي، سندس ڳچيءَ جو رنگ ڪارو آهي جنهن تي انهي موتمار زهر جا لينگها لڳل آهن، جيڪو شو سمنڊ مان ولوڙي ڪڍيو هو، جيئن ٻيا ديوتا انهيءَ جي اثر کان بچي وڃن.

” شو “ مقامي قومن ۽ آرين ۾ مختلف روپ ظاهر ڪيو ۽ ٻنهي انهيءَ کي شدت سان پيش ڪيو آهي. شو نانگن جي ديوتا آهي جيڪي سندس بت جي ڳچي ۽ ٻانهن ۾ ويڙهيل نظر اچن ٿا. سندس جسم تي خاڪ مليل آهي، جيڪو سنڀالين جو شيو آهي، پر ۾ شو جو هٿيار ” ترشول “ رکيل آهي، پاسي ۾ سندس پياري زال ” پاروتي “ جو بت رکيل آهي ۽ سندس سواري جو ڍڳو ” نندي “ حاضر بيٺو آهي. (ايضاً).

سنڌو ماڻهي جو ” شو نٿراج “ رقص جو مهاڊيو آهي. سندس بدولت قديم يوناني، سنڌ کي ناچ جي سرزمين چوندا هئا. هو هڪ پر اسرار جمود جو به ديوتا آهي. سندس رقص وسرود سنڌو ماڻهي مان ٻاهر نڪري، گنگا جمن وادي ۽ هندي وڏي سمنڊ جي ساحل سان پکڙجي ويو. ” تامل ناڊو “ ۾ ” سڊم برم “ جو شو مندر، پانڊيچري کان پنجاه ميل ڏکڻ ۾ سمنڊ جي ڪناري اڄ به موجود آهي، اتي شو کي رقص جي حالت ۾ ڏيکاريو ويو آهي (بشم، ص ۳۰۸) هڪ روايت موجب شو نٿراج ڪل ۱۰۸ مختلف ناچ ايجاد ڪيا، جن ۾ ڪي مٿر ۽ هلڪا ته ٻيا تيز، اگهاڙا ۽ ايڏائيندڙ هئا. ” ناڻڊو “ جي ناچ ۾ شو نٿراج مڇريل ٿئي ٿو ۽ سندس چوٿر شرابي شيوڪ ” گئيش “ ٺهي رهيا هوندا آهن. هو هڪ وحشي ڏن

چيڙي ٿو، جنهن سان آڪاش جو چڪر ڪاٽي، دنيا کي ختم ٿو ڪري !
(ايضا).

”شو“ جو هڪ ٻيو بت ”دڪشن مورتِي“ آهي، جنهن ۾ هنڪي دنيا جو گرو (معلم) ڏيکاريو ويو آهي. هڪ پير پٽ تي ٻيو مٿي تخت تي ۽ هڪ هٿ مٿي سمجھائي جي انداز ۾ ڪنيل آهي. شايد ”دڪشن مورتِي“ شو پنٿ تي ٻڌمت جو اثر ڏيکاري ٿي ۽ اهو ۵۰۰ ق. م کان پوءِ جو زمانو آهي. قديم زماني کان ”شو“ پيدائش جي ديوتا، جو بت ”لنگ“ (مخصوص مزداني عضوي) جي شڪل ۾ رهندو آيو آهي. هي انهيءَ مذهب جي باقيات آهي، جيڪو هندو ڌرم کان به اڳاٽو آهي. ”هڙپا“ جي آثار قديمه ۾ لنگم جهڙيون وڻون مليون آهن، قديم تامل ادب ۾ ڌرمي رسمن جي ادائگي جا مرڪز ڄاڻايل آهن جيڪي ”لنگ“ جي شڪل ۾ آهن، ۽ ۾ جي تحقيق مطابق هندو ڌرم ۾ لنگ پوڄا عيسوي سن جي آغاز ۾ جاري ٿي. (ص ۳۰۸) يونان ۾ ”اٿينيلس“ (اٿيل لنگ)، ”ڊايونيسس“ ديوتا جي مان ۾ ڪڍيل جلوس ۾ جهنڊو ڪري کنيو ويندو هو ۽ اهڙيون فحش ڌنون وڃايون ۽ عربان پڇن ڳايا ويندا هئا، جيڪي مهذب دنيا ۾ معيوب ۽ بي حياتي سمجهيا وڃن. موئن جي ڌڙي ۾ شو جو اهڙو روپ ٿي سگهي ٿو، جيڪو هنڌ - سنڌ ۾ موجود عام شو مندرن ۾ نظر اچي ٿو؛ هڪ ننڍو مخروطي ٿيو ڪڙي ڪري انهي جو مٿو گول ڪيو وڃي ٿو. ٻي اولاد زالون ان تي ويهي، ٻائي جي منترن پڙهڻ ۽ ٻين رسمن ادا ڪرڻ سان اولادي ٿينديون. اهو عقيدو شو پنٿن ۾ عام آهي.

موئن جي ڌڙي ۽ هڙپا جي تهذيبي دور ۾ شو کي ”پسو پتي“ چيو ويندو هو، يعني جانورن جو ابو، ڏکڻ هندستان ۾ هڪ بت جي شڪل ۾ هڪ هرڻ جو ٻچڙو شو جي هڪ هٿ جي اڳرين مان لڙڪي رهيو آهي ۽ کيس چار ٻانهون آهن، باقي ٽن هٿن مان هڪ ۾ ڪهاڙي، ٻيو دعا جي انداز ۾ مٿي ڪنيل ۽ ٽيون دان گهرڻ جي نموني اڳيان جهليل آهي. ڪجهه شو پنٿي، ”شو“ جا اوتار ڄاڻائن ٿا، جيڪي دراصل وشنو جا اوتار آهن. شو پنٿ ۾ اوتار جو نظريو ڪڏهن به موجود نه رهيو آهي. تاهم هماليه جي ڌيءَ ”پاروتي“ سان سندس شاديءَ جي روايت ڪجهه دنياداريءَ جي ريت نٻاهڻ

ڪاروبار هلائڻ طرف ڌيان ڇڪائي ٿي. شايد اهڙي ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ ”شو مهاديو“ جي عارضي واپسيءَ کي تسليم ڪيو ويو هو، جيئن ڏکڻ هندستان ۾ هڪ مشهور مندر ۾ ”مدورائي“ جي راجڪماري ”ميناکشي“ سان ”شو مهراج“ جي شاديءَ جي سالگرهه ملهائي ويندي آهي.^{۲۹}

”پاروتي“ ديويءَ سان ”شو“ جي شاديءَ جي روايت هن ريت بيان ڪئي ٿي وڃي: ”تارڪا“ راکشش (راڪاس) ديوتائن کي آڙاري رهيو هو. اڳڪٿي موجب جبلن جي آتما هماليه پرڻت جي ڌيءَ پاروتي کي شو مهاديو مان پٽ ڄمڻو هو، جيڪو تارڪاراکشش کي ماريندو. ديوتائن پاروتيءَ کي شو مهاديو جي شيوا لاءِ موڪليو ليڪن هو پنهنجي فڪر ۾ مڱن رهيو. پاروتي ڏانهن اک کڻي به نه ڏنائين. پاروتي ڪام ديوتا کان مدد ورتي، تڏهن ”شو“ پنهنجي ٽين اک کولي ”ڪام“ ديوتا کي پسم ڪري ڇڏيو، پوءِ ”پاروتي“ سنڀاسيڻ ٿي، زيور لاهي پرواري هڪ ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي وڃي ويئي، تڏهن شو مهاديو اکيون کولي هن کي ڏٺو. مٿس عاشق ٿي پيو. ديوتائن ڌار ڌور سان سندس شادي ڪرائي، جنهن مان جنگ جو ديوتا ”سڪندا“ پيدا ٿيو ۽ انهيءَ ”تارڪا“ راکشش کي نشت ڪيو (بشم ص، ۳۰۹). انهي روايت مان آريا ڌرم جي جنگي ديوتا ”اندر“ جي مشابهت ۾ شو مهاديو جي ڌرم ۾ سندس پٽ ”سڪندا“ جو پتو پوي ٿو. وشنو پنٿي آريا برهمڻ شو جو انڪار نه ڪري سگهيا. هري ڪرشن، وشنو جي اوتار فرمايو:

”ڪو پوڄاري، وشواس سان ڪنهن ديوتا جي پوڄا ڪري ٿو، تڏهن مان سندس وشواس پڪو ڪيان ٿو، انهيءَ وشواس سان هو پنهنجي ديوتا کي پوڄي ٿو، ڇاڪاڻ ته هر شيءِ جو ڏيندڙ آءٌ آهيان.“ (پگود گيتا، ڄاڻايل بشم ص ۳۱۰)

شو پنٿي ”وشنو“ کي خود شو جي هڪ عارضي واپسي ڄاڻائن ٿا ۽ شو ۽ وشنو جي پوڄارين، بشم جي تحقيق موجب ٻنهي فرقن ستت ڄاتو ته جن ديوتائن جي هو پوڄا ڪري رهيا هئا، سي دراصل هڪ ئي مهاديو جا مختلف روپ آهن. وڌيڪ سچا هندو گهٽ پڙهيل آهن ليڪن هميشه کان بنيادي طور تي هڪ مهاديو کي مڃن ٿا. (ص ص ۳۱۰ - ۳۰۹)

سندو ماٿريءَ جي قديم مذهب ۾ شو اڪيلو مهاديو هو، ليڪن سندس خاندان ۽ گهر ٻار به هو؛ سندس زال کي ” امبيڪا “ (امان) سڏيو ويندو هو، جنهن جا چار پيا نالا به هئا؛ پاروتي ديوي، اماديوي، درگاديوي ۽ ڪالي ديوي. شو مهاديو کي پاروتي ديويءَ مان به (پيا) پٽ ڄاوا؛ گئيش ۽ ڪريڪيا. شو پنٿ، سندو ماٿريءَ مان اسري ڏکڻ ايشيا ۾ پکڙجي وئي، ڄاوا، بالي، چمپا ۽ ڪمبوديا تائين شو مندرن جو چار ٿلهجي ويو. شو مندر ۾ شو جي بت سان گڏ سندس سواري جي ڏاند ” ننڍا “ جو بت لازمي طور تي رکيو ويندو آهي. شو مهاديو جا بت مختلف صورتن ۾ نظر اچن ٿا. بنيادي صورت هڪ رفاص (ناچو) جي آهي جنهن کي سندو ماٿريءَ ۾ ” نٿراج “ چيو ويندو هو. بعد ۾ صورتون بدلائندو ” لنگم “ (لنگ جو بت) جي صورت ۾ شو مهاديو کي ظاهر ڪيو ويو ۽ هن کي پيدائش جو خدا تسليم ڪيو ويو. سندس بنيادي ڌرم موجب ” شو — توا “ يعني شو جي فطرت کي پهچڻ لاءِ پتي، پسو ۽ پسا، يعني خدا، روح ۽ ساهه، جي بندش کان آزاد ٿيڻ گهرجي. انهيءَ لاءِ چار واٽون آهن؛ ڪريا، ڪريا، يوگا ۽ جننا، يعني عبادت، خدمت، فڪر ۽ علم، (برتانيڪا، ج ۲۰ ص ۴۳۲) محققن جي راءِ مطابق ڏکڻ - ايشيا ۾ مذهب جو آغاز سندو ماٿريءَ کان ٿيو، جتي ” يوني “ (زناني مخصوص عضوي جي شبيهه) ۽ هڪ سڱو ڍڳو اوائلي پوڄا جا آثار ملن ٿا، وٿن ۽ جانورن جي پوڄا جا آثار پڻ موجود آهن. هتي شو مهاديو جي پوڄا جا ثبوت بعد ۾ هڪ منظم مذهب جي قائم ٿيڻ جو دليل آهن. بشم جي راءِ مطابق، ” اسان کي سمجهڻ گهرجي ته اهو قديم مذهب ڪڏهن به ختم نه ٿيو... رفتہ رفتہ ٻين مذهبن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ بعد ترقي يافتہ صورت ۾ آيو ۽ گهڻي ڀاڱي هندستان جي آريا راجائن جي ڌرم تي ڄاڻجي ويو. “ (ص ۲۳۲)

” شو پنٿ “ جديد هندو ڌرم جو هڪ خاص فرقو آهي، جيڪو ” وشنو پنٿ “ ۽ ” شڪتي پنٿ “ سان گڏجي، هندو ڌرم جي مجموعي نظام کي مڪمل ڪري ٿو. ” برتانيڪا “ جي محققن جي راءِ موجب ” شو ديوتا “ اصل ۾ آرين جي ” دردا ديوتا “ کان شروع ٿيو، شايد انهيءَ ڪري جو جڏهن آريا ” سندو ماٿريءَ “ ۾ آيا تڏهن هنن اتان جي ” شو مهاديو “ ۾

پنهنجي ”ردرا ديوتا“ جون خصوصيتون ڏٺيون ۽ اهو پهريون ۽ واحد مقامي ديوتا هو، جنهن کي آرين پنهنجي ڌرم ۾ مڃتا ڏني؛ ”رگ ويد“ جي ڪجهه ڀڃڻن ۾ سندن نالو ورتو ويو آهي. ”يجر ويد“ ۾ ”ست آريو دريا“ شو جي پرارثنا آهي. ”اترويد“ ۽ ”براهمن“ ۾ سندس ذڪر آهي. تاهم ”رگ ويد“ ڪٿي ڪٿي، پنهنجي اندروني تضاد مطابق، ”شو“ کي ”ردرا“ جي پيانڪ روپ ۾ پيش ڪيو آهي ۽ ٻين هنڌن تي هن کي مهربان ڪري ڄاڻايو آهي ۽ سندس پيا پيارا نالا ورتا آهن؛ شو شميو، شو سمر، پسوتي، مهاديو وغيره. ”ردرا ديوتا“ سان ”شو مهاديو“ جي نسبت کي، منطقي طور تي سندس مهربان هجڻ ثابت ڪرڻ لاءِ، استعمال ڪيو ويو آهي؛ ”ردرا“ معنيٰ ڀڄائي ڇڏيندڙ، اهو جيڪو پاڻ ۽ برائين کي ختم ڪري ٿو؛ ”برتانيڪا“ مطابق ”اهو جيڪو گناهه معاف ڪري ڇڏي“ (ج ۲، ص ۴۳۲) ”ردرا“ جو مفهوم رڙيون ڪندڙ به ورتو ويندو هو ۽ اهو ”ورنا“ يا ”ورڻ“ ديوتا جو مخالف ڪردار هو، تاهم آريا ”ردرا ديوتا“ کي ”تير انداز“ ديوتا مڃيندا هئا، جنهن جي چوڙيل تيرن سان بيماريون ڦهلبيون هيون. ”اندر ديوتا“ وانگر طوفان گجگوڙ ۽ ڪنڻ سان تعلق هئس ليڪن ان وانگر مقبول نه هو، هڪ ڏورانهين ديوتا جو تصور هو، جيڪو پري جبلن ۾ رهندو هو. ماڻهو هن کان ڊڄندا هئا، هن جي وجود جو فقط هڪ مثبت ڪردار هو جنهن مطابق هو پيسار جي ٻوٽن جو رکوالو هو، جن سان بيمارن جو علاج ٿيندو هو.

قديم زماني کان سنڌين، گنگا جمن واديءَ جي قومن، ايراني، يوناني، رومين، جرمن، ۽ ڪيلٽ تهذيبن ۾ بلڪل ساڳيا نه ته به هڪ جهڙا مذهبي عقيدا رائج هئا. جڏهن آريا هند - سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا، تڏهن سندن مذهبي عقيدن ارتقا ذريعي هڪ پائدار مذهب جي صورت اختيار ڪئي، ۽ ٻين انڊو - يورپين قومن کان وڌيڪ ترقي يافته نظام قائم ڪيائون. انڊو - يورپين قومن جو عظيم ديوتا مختلف تهذيبن ۽ معاشرن ۾ مختلف هو؛ يونان ۾ ”زيوس“ (Zeus) روم اٽلي ۾ ”جيوپيٽر“ عظيم ديوتا هئا. اهڙي طرح سنڌ ۾ به ”شو مهاديو“ نه صرف عظيم بلڪ اڪيلو ديوتا هو. تنهنڪري آرين انهي عظيم ديوتا جي نظريي کي ”ديو“ يا ”ديوس“ جو نالو ڏنو. انهيءَ ڪري

” شو مهاديو“ جي اهميت ۽ مقبوليت ۾ اضافو ٿيو. آرين جي سرشتي موجب ”ورنا“ ديوتا آسمان جو مالڪ عظيم ديوتا يا مهاديو ٿيڻ کيندو هو، ليڪن هنن ”اندر“ ”ردرا“ ۽ ”ورنا“ جون وصفون ملائي ”اندر ديوتا“ کي اڳتي وڌايو، جنهن جنگ ۽ آسمان ٻنهي جي ديوتائن کي پاڻ ۾ يڪجا ڪيو. هو موسر جو ديوتا، طوفان گجگوڙ ۽ ڪنوڻ جو ديوتا، وچ ڪيرائي آرين جي دشمنن کي ناس ڪندو هو. اهڙو عقيدو عام ڪيو ويو. (بشم ص ۲۳۴).

ان زماني ۾ دنيا جي ٻين تهذيبن ۾ سج جي پوڄا عام هئي. آرين وٽ به ”سريا ديوتا“ هو، جيئن يونانين وٽ هيلوس مصرين ۽ وچ مشرق وارن وٽ ”رع“ سڀ سورج - ديوتا هئا. هند - سنڌ ۾ آرين کان به اڳ ۾ سج جي پوڄا ٿيندي هئي، جنهن جو نشان گول چڪر مقامي تهذيبن ۾ هڪ عام عنصر هو.

آرين کي هڪ زبردست طاقت واري خدا جي تلاش هئي، جيڪو پرتوي، آڪاش ۽ مهاديو کي ٽن ٻرانگهن ۾ اورانگهي وڃي ۽ اهو هو ”وشنو“ هري ديو، خود خدا جيڪو اٺيڪ روپ وٺي دنيا ۾ اچي عام ماڻهن سان گڏ دڪ سڪ جي جيوت گذاري ٿو ۽ هنن جي درست واٽ وٺڻ ۾ رهبري ڪري ٿو.

مهاپارت جو قصو

”ڪر“ يا ”ڪورو“ هڪ آريا ڪٽري قبيلو، اٽڪل ۱۰۰۰ ق - م ڌاري، ٿانيسور، دهلي ۽ ميرٿ جي ميداني علائقي تي قابض ٿيو ۽ اتي ”ڪورو ديش“ جي نالي سان پنهنجي بادشاهي قائم ڪئي. سندن سنگهاسن يا تختگاهه ”هستناپور“ ۾ هو. هن قديم بستي جي کوٽائي مان معلوم ٿو ٿئي ته هتي ۱۰۰۰ ق - م کان ۷۰۰ ق - م تائين هڪ تهذيبي دور ٿي گذريو آهي. هڪ روايت موجب هستناپور جي قريب ڪرڪشتر نالي هڪ آريا نوآباديءَ ۾ ”رگ ويد“ لکجڻ شروع ٿيو. (بشم ص ص ۲۹، ۳۸) بعد ۾ اتي مهاپارت جي يڌ لڳي، جيڪا هندستاني آرين جي وچ ۾ شايد

پهرين گهرو ويڙھ هئي. يادو قبيلي جو سردار، سري ڪرشن مهراج، آرين جي هن خانہ جنگيءَ جو مرڪزي ڪردار هو ۽ سندس ڌرم شاستر، ”پڳود گيتا“ انهيءَ مهائيد جي پس منظر ۾ مرتب ڪيل آهي. ڪورون جي پٽ ڪهاڻي ڪارن، پانڊون جي ”بزدلانہ ڪرتوتن“ کي يادو سردار سري ڪرشن مهراج جي چرچ سان منسوب ڪيو آهي. (ائن انڊوانسڊ هسٽري آف انڊيا ص ۱۸۹) هنن کيس ” وراڻيه“ يعني آرين جي ٽالهيءَ پاڇيءَ مان نڪتل ڄاڻايو آهي. اهو ڪورون جي بغض جو نتيجو هو، جيڪو پانڊون کي سوڀ ڏيارڻ سبب سري ڪرشن مهراج جي خلاف پيدا ٿيو هو.

” مهاپارت“ جو قصو هسٽناپور جي راجا ” وچتر ويريه“ جي زماني کان شروع ٿو ٿئي؛ راجا وچتر ويريه کي ٻه پٽ هئا؛ ” ڌرت راشتر“ ۽ ” پانڊو“. ڌرت راشتر ڄائي ڄم نابين هو، تنهن ڪري سنگهاسن (تخت) جو والي ” پانڊو“ ٿيو، جيڪو پنهنجي وڏي ڀاءُ نابين ڌرت راشتر جي حياتي ۾ پنج پٽ پويان ڇڏي فوت ٿيو، جڏهن ته وڏي ڀاءُ کي هڪ سو پٽ هئا. پانڊو جي پنجن پٽن جا نالا يه شتر، ييم سين، ارجن، نڪولا ۽ سهديو هئا. اهي ”پانڊو“ شاهي خاندان جي نالي سان مشهور ٿيا. ڌرت راشتر جي سو پٽن مان وڏي جو نالو ” دريوڌن“ هو ۽ سندس ڀائرن پنهنجي قبيلي جو نالو ” ڪورو“ برقرار رکيو. راجا پانڊو جي موت بعد وڏو نابين ڀاءُ ” ڌرت راشتر“ تخت تي ويٺو. هن پنهنجي سو ڪورو پٽن سان گڏ پنهنجي پنجن پانڊو ڀائرين جي تعليم ۽ تربيت جو هڪ جهڙو بندوبست ڪيو ۽ ڪورو - پانڊو هڪ گڏيل راجائي ڪٽنب سڏجڻ لڳو. جڏهن پانڊو ڀائر وڏا ٿيا، تڏهن سندن سورماڻي، ساڪ ۽ سونهن جي واکاڻ ٿيڻ لڳي، جنهن تان ڪورو ڀائر حسد ڪرڻ لڳا ۽ پانڊون کي مارائڻ جي سازش ڪيائون؛ ”هسٽناپور“ کان پري هڪ هنڌ هڪ جاءِ جوڙائي وئي، جيڪا هڪ ڪاٺ گهر هو، ڪنهن ڌرمي سکا جو بهانو ڪري پنجن پانڊون ڀائرن ۽ سندن ماتا ” ڪانتيءَ“ کي آڻي انهي گهر ۾ رهايو ويو. رات جو گهر کي باهه ڏئي سمجهيو ويو ته سيڻي سڙي مري ويا، ليڪن هنن کي اڳواٽ ڪڙڪ پئجي وئي هئي ۽ باهه لڳڻ وقت هو اتي موجود نه هئا.

سريچاڻي ڀڄي نڪرڻ بعد پنهنجي ماتا کي ساڻ ڪري پانڊون وڃي

بن (جهنگ) وسايو، جتي ڪورون جي پهچ کان ٻاهر هئا، هڪ ڏينهن ڪنهن سيلاني ساميءَ کان ٻڌن ته پنڳالا جي راجڪماري درويدي جو سويمور ٿي رهيو آهي، پنج پاندو پائر پنهنجي ماما ڪانٽيءَ کان انومتي (اجازت) وٺي، ويس بدلائي وڃي سويمور ۾ شامل ٿيا. مقابلو هڪ سنهي نشان کي وڙني تير ڪمان سان چٽڻ جو هو. انهي مقابلي ۾ ڪورون جو راجڪمار سردار دريوڌن ۽ سندس پيشو سنڌ جو راجا جئدرٿ به شامل هئا. سڀ هڪ ٻئي پٺيان نشانو چٽڻ ۾ ناڪام ٿيا، آخر ۾ ٽيون نمبر پاندو پاءُ ارجن اڳيان آيو ۽ ڪاميابي سان نشانو چٽي ويو. راجڪماري درويدي وڏي اچي کيس گچي ۾ گلاب جي گلن جو هار وڌو. آريا راجا ۽ راجڪمار مڃرجي پيا، انهي وقت يادو سردار سري ڪرشن اُتي پهچي ويو ۽ وچ ۾ پئي جهيڙو تاري ڇڏيائين. سري ڪرشن جي پيڻ ”سيادرا“ بعد ۾ ارجن سان شادي ڪئي. (ائڊوانسڊ ص ۸۹) سري ڪرشن پاندو جو سوٽ هو پر ڌرترشت جي پٽن مان نه هو، انهيءَ مان سمجهجي ٿو ته هو سندن ماروت يا ماسات هو، جنهن کي به سوٽ سمجهيو ويندو هو.

پنج پاندو پائر راجڪماري درويدي کي وٺي بن ۾ پنهنجي ماما وٽ پهتا ۽ راجڪماري کي ٻاهر وهاري اچي ماما جا شرڻ (پير) چمڪائون ۽ چيائون: ”ماما! اسين هڪ عجيب خزانو ڪٿي آيا آهيون“. سندن ماما ڪانٽي کين تائڪيد سان چيو: ”پترو! پاڻ ۾ هڪ جيترو ڪري ورهائي کڻجو!“ پوءِ جو راجڪماريءَ کي ڏٺائين ۽ سويمور ۾ ارجن جي سوپ جو ٻڌائين ته هڪي هڪي ٿي چيائين ”هي مون ڇا چيو“ ليڪن زبان وهي وئي ۽ پٽن پنهنجي ماما جي انوروڌ (حڪم) جي پيروي ڪئي. پنجن ئي پاندون پائرن راجڪماري درويدي سان وهانءُ رچايو. هندستان ۾ گهڻين زالن پڙجن جو رواج قديم هو، ليڪن گهڻن مڙسن سان وهانءُ رچائڻ به ڪا انوکي ڳالهه نه هئي. تاهه ڪنهن معزز خاندان لاءِ ائين ڪرڻ ناممڪن هو، تنهن ڪري آريا پٽن پاندو پائرن جي ننڍا ڪئي آهي. (بشم ص ۱۷۴)

جڏهن ڌرترشت ۽ ڪورون راجڪمارن کي پتو پيو ته پاندو نه رڳو جئرا آهن بلڪ هڪ طاقتور راجا جا ناني بنجي چڪا آهن، تڏهن هو سوچ ويچار ڪرڻ لڳا ته ڇا ڪجي. ”دريوڌن“ يڌ (جگ) ڪرڻ جي راءِ ڏني،

ليڪن ”دترشت“ پنهنجي ڪاڪي (ڇاڇي) پيسما جي راءِ سان اتفاق ڪيو ۽ پاندو پائرن کي گهراڻي کين اڌ بادشاهي ورهائي ڏنائين. ورهاست ۾ پاندو کي جمنا ندي جي ڀر ۾ هڪ جهنگ زمين ڏني وئي، جنهن کي هنن صاف ڪري آباد ڪيو ۽ هڪ سهڻو شهر اڏيو جنهن تي ”اندر پرستا“ نالو رکي اتي پنهنجو سنگهاسن (تخت گاهه) قائم ڪيو. وڏو ڀاءُ ”يڌسٿر“ راجا بنيو. اها راجداني نئي دهليءَ جي لڳ ڀڳ ۽ ڪوروديش جي ڏکڻ ۾ هئي. اهو پاسو شايد انهي ڪري به پاندون کي ڏنو ويو، جو ”مگد“ جو راجا ”جراسندا“ انهيءَ علائقي تي قبضو ڪرڻ جي تياري ڪري رهيو هو. سري ڪرشن مهراج جي صلاح تي پاندون جو مگد جي راجا جي ملڪ تي قبضو ڪري سندس راجائيءَ جو تختو اونڌو ڪري ڇڏيو ۽ وڏي آسپاس جي علائقن تي پڻ قبضو ڪري ورتو، جنهن بعد هنن کي مهاراجا جو رتبو حاصل ٿي ويو ۽ هنن ”راجسويه“ جي رسم ادا ڪري جشن ملهايو، جنهن تان ڪورو سردار ”دريودن“ کي ڏاڍي مٺيان لڳي.

پاندون جي راجا ”يڌسٿر“ کي جوا ڪيڏڻ جي بري عادت هئي. ڪوروئن جي راجا ”دريودن“ هن کي ”چوپٽر“ (ڌاري راند) ڪيڏڻ جي چنوتي (چٽلينج) ڏني، جيڪا هن هڪدم قبول ڪئي. دريودن پنهنجي گهاٽي ”سڪوني“ جي مدد سان ڌوڌ ڪري بازيءَ پٺيان بازي کٽيندو ويو تان ته سارو ملڪ مال ملڪيت هارائڻ بعد راجڪماري دروپدي به هارائجي وئي. (بشم ص ۴۰۸) پاندون جي مهاراڻي دروپدي کي گهلي کليل دربار ۾ آندو ويو ۽ سڀني جي اڳيان سندس سخت بي حرمتي ڪئي وئي (اٽبوانسڊ ص ۸۹). جڏهن سبڪدوش راجا ”دترشت“ کي اها خبر پئي تڏهن هن سختيءَ سان حڪم ڏنو ته ”دروپدي“ ۽ ملڪ ملڪيت جيڪا يڌسٿر چوپٽر راند ۾ هارائي آهي، پاندون کي واپس ڏني وڃي، ليڪن ”دريودن“ ضد ڪيو ۽ آخر فيصلو ٿيو ته هڪ وڌيڪ بازي لڳائي وڃي؛ جيڪا در هارائي اها بادشاهي ڇڏي ۱۲ سال بن واسي ٿئي. جيڪڏهن پڪڙجي پوي ته ٻيهر ۱۲ سال بن واس جي سزا پوڳي. اها بازي به يڌسٿر هارائي ليڪن دروپدي بچي وئي، جنهن کي ساڻ ڪري پاندو پائرن وڃي بن واسي ٿيا.

بن ۾ درويديءَ تي ٻيهر حملو ٿيو. هن دفعي سنڌ جو راجا جئدرٿ، جيڪو دريودن جو پيشو هو ۽ درويدي جي سويمور جو ناڪام اميدوار هو، سو ”ترگرٿا“ ۽ ”ڪلنڊا“ جي راجائن سان گڏجي، ”سوڀرا“ جي ۱۲ راجڪمارن کان پنهنجو جهنڊو ڪٽائي درويدي وٽ آيو. انهيءَ موقعي تي جئدرٿ ۽ درويدي جي وچ ۾ ٿيل گفتگو ”مهاپارت“ جي متن ۾ ڏنل آهي؛ جئدرٿ پنهنجو تعارف ڪرايو، درويدي پڇيو، ”ڇا توهان ”سيويا“، ”سوي“ ”سنڌ“ ۽ ٻين علائقن جا اڪيلا راجا آهيو، جيڪي توهان پنهنجي راج هيٺ آندا آهن ۽ ڇا توهان انهن شاهوڪار ملڪن تي انصاف سان راج ڪيو ٿا؟ پوءِ جڏهن هن کي هيٺيون مٿيون ٻڌائي ورغلائڻ جي ڪوشش ٿو ڪري، تڏهن درويدي کيس پانڊون جي پلانڊ جو ڌڙڪو ڏئي ٿي. تنهن تي جئدرٿ چوي ٿو: ”هاڻي اهڙا ڌڙڪا ڏئي تون اسان کي ڊيڄاري نه ٿي سگهين. اي ڪرشنا! (درويدي جو ٻيونالو) اسين به پڻ ڏاڍي سترهن اتم (آريا) قبيلن مان آهيون، ۽ ڇهن راجائي گڻن وارا آهيون، تنهن ڪري اسين پانڊون کي نيچ سمجهون ٿا. ”ائين چئي درويدي کي زبردستي اغوا ڪري ويو. پويان پانڊو پائر جڏهن شڪارتان موٽيا ته ڪانتا ماناڪين سموري واردات کان واقف ڪيو ۽ هو هڪدم سنڌ جي راجا جي ڪڍ ويا ۽ وڃي رستي ۾ جهليونس. پانڊون جي پويان بن جا ڌنار پنهار به نڪري پيا هئا سڀني گڏجي هنن ڌاڙيلن کي ڪڍي سوگهو ڪيو. ٻانهن ڇڏائي آيا، ليڪن ڌاڙيلن کي انهيءَ شرط تي معافي ڏنائون ته هو سر عام پاڻ کي ذليل ڪري اڳتي لاءِ اهڙي ڪڍي ڪم ڪرڻ کان توبه ڪندا.

جڏهن بن جا ۱۲ سال پورا ٿيا ۽ وڌيڪ هڪ سال رويوشي جي حالت ۾ شهر ۾ رهندي پڪڙجي نه پيا تڏهن پانڊو پائرڻ ظاهر ٿي پنهنجي راجائي ۽ مال ملڪيت جي گهر ڪئي. ”دريودن“ صاف انڪار ڪيو ”يد شتر“ پنهنجي پائرڻ مان هر هڪ لاءِ فقط هڪ ڳوٺ گهريو، اهو به نه ڏنو ويو، وڏن وچ ۾ پئي ٺاه ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي ليڪن اها به ناڪام ٿي، تڏهن سواءِ يد (جنگ) جي ٻيو ڪو چارو نه رهيو. انهي يد جو داستان مهاپارت جو قلم شاستر ۽ تاريخ آهي. مهاپارت جي لڙائيءَ کان اڳ، جڏهن پانڊو اڃا بن ۾ هئا، تڏهن هنن سان هڪ عجيب واقعو پيش آيو؛ اڄ

سڀني کي بيتاب ڪري رهي هئي. ننڍي ڀاءُ ”نڪولا“ کي چيائون ته ڪٿان وڃي پاڻي هٿ ڪري اچ. نڪولا هڪ ڍنڍ وٽ پهتو، جيڪا بلڪل شفاف هئي، هو پاڻي کڻڻ لاءِ نوزڻو ته ڍنڍ مان آواز آيو: ”پاڻ جهل پترا! پهرين منهنجي سوالن جا جواب ڏي، پوءِ پاڻي کڻ!“ نڪولا اچ جي بيتابيءَ ۾ پهريائين پاڻي پيتو ۽ مري ويو. دير ٿي ته ٻيو ڀاءُ سهديو پٺيان نڪتو. هن سان به اهائي ڪار ٿي. اهڙي طرح هڪ ٻئي پٺيان چار ڀائر پاڻيءَ جي تلاش ۾ هڪ ٻئي پٺيان نڪتا ۽ اجل جو شڪار ٿي ويا. تڏهن پنجون ڀاءُ ڏيشتري پاڻي جي پياس وساري پنهنجي ڀائرن جي تلاش ۾ نڪتو ۽ ساڳي طلسمي ڍنڍ تي پهچي پنهنجي ڀائرن جا لاش اتي پيل ڏٺائين. هو روئڻ لڳو تڏهن ساڳيو غيبي آواز آيو: ”هالڪ! پهريائين منهنجي سوالن جا جواب ڏي پوءِ مان تنهنجي دڪ ۽ پياس جو بلو ڪندس!“

هن منهن ورائي ڏٺو ته ڌرم جو ديوتا هڪ ڪونج جي شڪل ۾ ساڻس مخاطب هو. ”ٻڌاءِ ته سرڳ جو دڳ ڪهڙو آهي؟“ هن چيو ”سچائي“ ٻيو سوال: منش کي سرهائي ڪيئن ٿي ملي؟“ جواب ”درست ڍنگ هلڻ سان.“ ٽيون سوال: ”دڪ کان بچڻ لاءِ ڪنهن کي دسجي؟“ جواب، ”ذهن کي“ چوٿون سوال: ”منش کي ڪڏهن پريم پرايت ٿو ٿئي؟“ جواب، ”جڏهن ننڍ وڏائي کان آجو آهي“. پنجون سوال: ”دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ انوکي ڳالهه ڪهڙي آهي؟“ جواب ”اها ته انسان پنهنجي چوڌاري ٻين انسانن کي مرنندو ڏسي ٿو تڏهن به وشواس نه ٿو ڪري ته پاڻ به انهن وانگر مرنندو!“ ڇهون سوال: ”سچي ڌرم تي پهچڻ جو دڳ ٻڌاءِ!“ جواب ”نه دليل سان نه ڌرم شاسترن سان جيڪي فقط دڳ لائي سگهن ٿا، بلڪ ڌرم جو دڳ سادو سنت وٺي هلڻ ٿا.“ ڌرم ديوتا مطمئن ٿيو ۽ ڏيشتري جا ڀائر ٻيهر جيئرا ٿي پيا. سن اچ ۽ چنٽا ٻئي دور ٿيون.^{۳۰}

هاڻي، مهاڀارت ڏي جا سانباهه ٿيا، ڇاڪاڻ ته ڪوروڻ جو راجا دريودن، پانڊون جي وڏي ڀاءُ ڏيشتري کي سندس بادشاهي موٽائڻ ڏيڻ نه چا، فقط هڪ ڳوٺ هر هڪ ڀاءُ کي ڏيڻ لاءِ به صاف انڪاري ٿيو. ڇا هيءُ حق ناحق جي جنگ هئي!.

”ڪرڪ شتر“ جي پوتر پومي تي، جتي رگ ويد کي مڪمل ڪيو ويو ۽ پهريون دفعو قلمبند ٿيو اتي آريا ڪتري راجا هڪ ٻئي خلاف صف آرا ٿيا، ڪي ڪورون جي پاسي، ڪي پانڊون جي طرف، دراصل هي دنيا جي پهرين مهاپاري لڙائي هئي، جنهن ۾ هندستان کان علاوه يونان، بخطر ۽ چين جي آرين به حصو ورتو. سنڌ جو راجا جئدرت ۵۰۰ ڪوهستاني جنگجو ذاتي محافظ جئي کان پنهنجو جهنڊو ڪڍائي آيو، سندس جهنڊي تي سوئر جي چاندي ۾ مڙهيل شڪل لڳل هئي ۽ اهو ڪورون جي پاسي اچي بيٺو^۳ مٿا ۽ دوارڪا جي گڏيل رياست جا يادو جوڌا به ڪورون جي پاسي هئا، ليڪن سندن مهراج سردار سري ڪرشن، پنهنجي پيشوي پانڊو سينا پتي ارجن سان گڏ سندس رت تي سوار هو. ٻنهي ڌرين کيس سهائتا لاءِ وينتي ڪئي هئي، جنهن تي ڪرشن مهراج مٿن چڏيو: ”يا منهنجي ورشني (برادري) جي سهائتا وٺو يا مون اڪيلي تي پاڙبو، ليڪن مان خود لڙائيءَ ۾ حصو نه وٺندس.“ ڪوروين يادو ورشني جي سهائتا قبولي ۽ سري ڪرشن مهراج وڃي پانڊوين جي سينا پتي ارجن سان گڏ رت ۾ سوار ٿيو. هن گهرو لڙائيءَ ۾ ٻاهرين ملڪن کان آيل آرين جي جٽن کان علاوه سنڌ کان آسام ۽ هماليه کان ڪيپ ڪامورن تائين سڀني راجائن جا لشڪر ”ڪرڪ شتر“ جي وسيع ميدان تي اچي ڪٺا ٿيا هئا. ”ارجن“ سامهون پنهنجا سوت ماسات ۽ نيات وارا ڏسي پريشان ٿيو ۽ سري ڪرشن مهراج کي چوڻ لڳو ته مان پنهنجي هٿن سان پنهنجون پيڙيون ڪيئن بيوه ڪيان! ڪرشن کيس ٻي جوڻ جو فلسفو ٻڌائي چوي ٿو ته انسان جو جسم سندس پوشاڪ وانگر آهي. موت جو مطلب آهي هڪ پوشاڪ لاهي ٻي پهرڻ، ۽ هتي حق ۽ باطل جي جنگ آهي جنهن ۾ ڪنهن جي جان جي ايتري قيمت نه آهي جيتري نياءَ جي سوڀ جي آهي^۴. وشواس رکي ارجن مخالف لشڪر ۾ ڪاهي پوي ٿو، سنڌ جو راجا ”جئدرت“ سندس هٿان مارجي ويو. ڪورون جا جوڌا ”بشما“، ”دروٿا“، ”ڪرنا“ ۽ ٻيا ڪيترا زبردست پهلوان ڪسجي ويا. پانڊون ۽ سندن اتحادي قبيلن ”پنچال“ ۽ ”سرنجيه“ کي پڻ

زبردست جاني نقصان رسيو، ليڪن سوڀ نياءَ (حق) جي ٿي ۽ کين پنهنجي بادشاهي موٽي ملي. مهاڀارت جي يڌ ڪل ۱۸ ڏينهن هلي. دريودن به مارجي ويو. ”يڌشتر“ ڪل ڀارت ورش جو مهاراجا ٿيو ۽ ۳۶ سال راج ڪيائين.

مهاڀارت جي قصي جو انت هماليه ياترا تي ٿئي ٿو. واٽ تي درويدي ۽ چار پاندو پاڻ مري ويا، ليڪن يڌشتر پنهنجي وفادار ڪٽي سان گڏ اڳتي وڌندو رهيو. هو ” آتم جي آسن“ جي زيارت ڪرڻ لاءِ هماليه جي ”ميرو پربت“ جي چوٽي تي چڙهڻ جي ارادي سان نڪتا هئا. جڏهن يڌشتر سرڳ وٽ پهتو ته ”اندر ديوتا“ ڪٽي جي اندر اچڻ تي اعتراض ڪيو. يڌشتر پنهنجي وفادار ڪٽي سان گڏ سرڳ کان ٻاهر رهڻ پسند ڪيو، تنهن ڪري ٻنهي کي اندر وڃڻ ڏنو ويو ۽ اتي ڪٽي ڌرم ديوتا جو روپ ورتو ۽ يڌشتر ڏٺو ته سارو سرڳ سندس دشمنن سان ڀريو پيو آهي (جيڪي مهاڀارت جي يڌ ۾ مارجي ويا هئا). هن رڙ ڪئي ” منهنجا پاڻ ۽ ڀيا سهيوڳي ڪٿي آهن؟“ ديوتا هن کي هڪ اونداهي ڪنڊ ۾ وٺي ويو، جيڪا ” نرڳ“ جي ڪڏ هئي، يڌشتر چيو ته ” مان هتي رهندس، ڇاڪاڻ ته جتي منهنجا يار آهن اتي منهنجي لاءِ سرڳ آهي“. انهيءَ مهل اونداهي ۽ هيبت ختم ٿي وئي ۽ هو سڀئي سرڳ - نرڳ جي چڪرن مان نڪري، برهمڻ جي امرنا (ابدي آرام جي زندگي) ۾ داخل ٿي ويا.^۴

پاندون جي بادشاهيءَ جو انت:

روايت موجب پوئين پاندو راجا ” ڪوياهورت“ جي راج ۾ ڪجهه پاندو جوانن هڪ برهمڻ جي ڳئون جهلي ۽ قربانيءَ لاءِ انهيءَ کي ڪهڻ لڳا. تڏهن برهمڻ هنن کي چيو: ” مون ڪتابن ۾ پڙهيو آهي ته پاندون جي ڀاڳ جو تڏهن انت ٿيندو، جڏهن هو هڪڙيءَ ڳئون جي ڪري هڪڙي برهمڻ کي ماريندا“. هنن ڳئون ۽ برهمڻ ٻئي ڪهي ڇڏيا. برهمڻ جو هڪ پهلوان پٽ هو جيڪو جبل جي چوٽي تي رهندو هو. هن لشڪر ڪٺو ڪري، هستناپور تي ڪاهون ڪرڻ شروع ڪيون. ڪامياب ٿيڻ بعد ” پاندون“ جو قتل عام ڪرايائين جيڪو ” پول“ جي ڌيءُ ”نڪولا“ جي وينتيءَ تي

بند ڪرايائين ليڪن پانڊون جي سماجي حيثيت گهٽائي هنن کي ميراثي بنايائين ۽ ساڻن مٽي ماڻي ۽ هر قسم جي سماجي وهنوار تي پابندي وڌائين. هن روايت مطابق هندو بانسري وارا پانڊون جي آخري نسل مان آهن.^{۳۵}

وشنوجوانون اوتار: هري ڪرشن گوندا

هري ڪرشن کي وشنو جوانون اوتار مڃيو وڃي ٿو. هن مٿرا جي يادو قبلي ۾ جنم ورتو، سندس پتا جو نالو ”واسديو“ هو. سندس ماءُ ”ديوڪي“ مٿرا جي راجا ”ڪنس“ جي پٽي هئي. نجومين جي اڳڪٿي موجب ”ديوڪي“ جو انون پٽ ”ڪنس“ کي قتل ڪندو ۽ اهو ”ڪرشن“ هو. تاهم ”ڪنس“ ”ديوڪي“ جي سڀني پٽن کي مارڻ جو حڪم ڏنو. ڪرشن ۽ سندس وڏو ڀاءُ ”بلرام“ بچي ويا ۽ ڳڻن جي ڌنار ”نند“ ۽ سندس زال ”يشودا“ پالي وڏا ڪيا. جڏهن ”ڪنس“ کي پتويو ته ”ديوڪي“ جا فقط ڇهه پٽ مئا آهن ۽ ٻه بچي ويا آهن، تڏهن هن پنهنجي بادشاهي ۾ سڀن نر ٻارن کي ماري ڇڏڻ جو حڪم ڏنو. ”نند“ ٻنهي ٻارن کي لڪائي ڇڏيو، پهريائين ”ورجه“ ۽ پوءِ ”ورنداوان“ جي علائقي ۾ روپوش رهيا.^{۳۶}

بالڪ اوستا ۾ وشنو جي اٺين اوتار هري ڪرشن کيترائي ڪرشم ڪري ڏيکاريا ۽ خوب شرارتون به ڪيون، ”يشودا“ جو مکڻ چورائي ويندو هو، جنهن ڪري کيس ”مکهن چور“ چيو ويندو آهي. جڏهن بلوغت کي پهتو ته عاشق مزاج ٿي پيو، ڌنارن جي زالن ۽ ڌين سان ڪيترا عشق ڪيائين، انهن جي ناچن کي پنهنجي مرليءَ جو سر ڏئي منوهر بنايائين. ڪرشن جو انهن گوين ۾ ”راڌا“ سان گهڻو پيار هو.^{۳۷}

نوجواني جي من مستيءَ جا ڏينهن جلد پورا ٿي ويا. ”ڪنس“ کي ”ڪرشن“ جو پتو پئجي ويو ۽ سندس مارائڻ جون تلون ڪرڻ لڳو، ڪرشن جان بچائي ڀڄڻ بدران ”ڪنس“ جو سر کنيو ۽ ”مٿرا“ جي بادشاهي هٿ ڪئي، جيڪا جلدي ڇڏي پيس؛ ”ڪنس“ جو سهرو ”جراسنڌا“ مگڏجو راجا ۽ اتر اولهه هندستان (سندو ماڻري) جو هڪ

ياوانا“ راجا مٿس ڪاهي آيا ۽ ڪرشن ”مٿرا“ مان پنهنجا پوئلڳ ساڻ ڪري ڪاٺياواڙ ۾ ”دوارڪا“ نالي هڪ تختگاه قائم ڪيو ۽ اتي راج ڪرڻ لڳو. اتي ”ودريا“ (جديد برار) جي راجا پيٽڪ جي ڌيءَ ”رڪمڻي“ سان شادي ڪيائين ۽ پنهنجي پيٽ ”سيادر“ جي شادي هستناپور جي پانڊو شهزادي ارجن سان ڪريائين. اهڙي طرح سياسي طور تي پنهنجي بادشاهي کي مضبوط ڪيائين. ”دوارڪا“ معنيٰ گهڻن دروازن وارو شهر (سنسڪرت، دوار وٽي) هن شهر کي ”جڳت“ چيو ويو آهي؛^۳ يعني ساري جڳ جي سونهن! ”دوارڪا“ اڄ به عربي سمنڊ جي ساحل تي هڪ مضبوط بحري طاقت وارو بندرگاهه آهي. هندستان جي صوبي گجرات جي ضلع جمنانگر (هالار) ۾ اوڪ منڊل اڀيٽ ۾ ڪاٺياواڙ جي اڀيٽ کان اتر اولهه طرف، راجڪوٽ سڪان ۱۱۵ ميل اولهه طرف سري ڪرشن مهراج جي هيءَ راجڌاني هئي. جمنا جي ساڄي ڪناري تي ”مٿرا“ کانپوءِ، عربي سمنڊ جي ساحل سان ”دوارڪا“ ڪرشن مهراج جو يادگار آهي. ”مٿرا“ آگره کان ۳۰ ميل اتر اولهه اتر پرديش (هندستان) ۾، ڪرشن مهراج جي جنم ڀومي آهي. اتان ڇهه ميل ڏکڻ اوڀر طرف ”مهابان“ معنيٰ وڏو تير، اها جاءِ آهي جتي سري ڪرشن مهراج ڄائو هو. ”مٿرا“ شهر جو وچون حصو هندو ديومالا جو مقدس مقام آهي؛ ”برج منڊل“، ”گوڪل“ ۽ ”برندابن“ جي چوگرد ۱۷۰ ميلن جي ايراضي پوٽريومي (پاڪ زمين) چٽي وڃي ٿي، جيڪا ڪرشن مهراج جي روايت سان ڀري پئي آهي. سندس تبرڪات ”مٿرا“ کان علاوه ”گوبرڌن“، ”گوڪل“، ”مهابان“، ”برندابن“، ”باليو“، ”برسنا“ ۽ ”راڌا ڪنڊ“ جي شهرن ۾ موجود آهن. هي علائقو نئين هلي کان ۴۸ ميل (۸۰ ڪلو ميٽر) ڏکڻ - ڏکڻ - اوڀر طرف آهي. جمنا جي ڪناري اڄ هڪ عاليشان مندر ۽ شاندار ڏاڪڻين وارا ”اشنان گهاٽ“ هري ڪرشن - هري رام جي جاپ سان گونجن ٿا. ”مٿرا“ جي تاريخ سري ڪرشن مهراج کان اڄ ڏينهن تائين مسلسل ملي ٿي. ”دوارڪا“ سندس مرت ڀومي آهي. اتان اتر طرف سنڌ جي ساحل سان هڪ ٻئي يادو سردار ”سات يڪي“ جي بادشاهي هئي، جيڪو سري ڪرشن مهراج جو ويجهو ساٿي هو.^۴

سري ڪرشن مهراج، حضرت سليمان عليه السلام جو همعصر هو، مٿس ٻه ساڳا الزام لڳايا ويا آهن، جيڪي حضرت سليمان تي لڳايا ويا هئا؛ ”هن جملي سورنهن هزار زالون پرڻيون ۽ هڪ لک اسي هزار (۱۸۰۰۰۰) پٽ هئس! (پشم، ص ۲۰۴) سندس مهر جوئي ۽ ڏاڍا جا قصا عام آهن؛ هن ظالم راجائن ۽ راکششن کي ناس ڪيو. ڪرڪ شر جي ميدان تي مهاڀارت جي ڀت ۾ مظلوم پانڊون جو ساٿ ڏئي، ظالم ڪورون کي تباهه ڪيائين. انهيءَ ڀت جي شروع ٿيڻ کان اڳ پانڊون جي سيناڀي ”ارجن“ کي جيڪو پاشن ڏنائين سو ”يگود گيتا“ جي نالي جديد هندو ڌرم جو هڪ اهم حصو آهي، جيڪو قديم برهمڻ مت کان مختلف آهي. سري ڪرشن قرباني جي مذهب کي عقيدت جي سڀني ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. (بشم ص ۲۵۲) هڪ رب العالمين يا ڪم از ڪم هڪ عالمي خدا جو تصور قائم ڪيائين ۽ سڀني هندو ديوتائن کي سندس تخليق ڄاڻايائين. (ايضا - ص ۳۰۰) ۽ پاڻ کي انهي عالمي روح جي حيثيت ۾ ظاهر ڪيائين. ڇا هو انسان نه هو؟

انساني روپ ۾ ”ڪرشن“ هڪ ويراڱي عاشق هو. اهو ڪردار قديم تامل ادب ۾ موجود آهي. ڏکڻ هندستان جا مالوندو جڏهن مال چاريندا اچي اتر هندستان ۾ پهتا تڏهن پاڻ سان پنهنجو لوڪ ادب به آندائون. (بشم ص ۳۰۵) ”راڌا“ جي جدائي ۾ ”ڪرشن“ چوي ٿو:

”جبل کان ڏکڻ هير جنهن دم لڳ ٿي،
وٺي ديوتا پيار جو گڏ اچي ٿي،
گلن جا چڱا هيٺ ڪري جو پون ٿا،
وڇڙيل دلين کي چني سي ڇڏن ٿا،
ٿيو ”هو“ به تولا روڻ هار آهي،
هي بنواس هن جو گچيءَ هار آهي.“ ۳۹

هن ويراڱ ۾ ”ويدانت“ جي جهلڪ آهي. مٿي ترجمو ڪيل نظم هڪ پيغام هو، جيڪو ”ڪرشن“ ”راڌا“ کي چواڻي موڪليو جيئن سند

جي عظيم صوفي بزرگ شاه عبداللطيف ڀٽائي پنهنجي ڪلام ۾ چيو آهي:

" راڻي رڀارو تو ڏانهن مڪو تڪڙو
لنڊوڻيان لطيف چوي مائج موچارو
صبح سوارو، ڪاڪ گهڙندو هڪرو."

(سر مومل راڻو)

" ڪرشن " معنيٰ ڪارو، اڄ به سندس بت ڪاري رنگ جو آهي، بشم جي راءِ مطابق عاشق مزاج ڌنار ڪرشن، سورمي ڪرشن جي ڪردار کان مختلف آهي. قديم تامل ادب ۾ انهي جو اوائلي ذڪر ملي ٿو؛ " مايون " معنيٰ ڪاري چمڙي وارو، پنهنجي مرلي وڃائي ٿو، سندس ڌن تي زالون پنهنجي مڙسن جي پاسي مان اتي اچي سندس اڳيان نچن ٿيون ۽ هو انهن سان عشق لڙائي ٿو. اهو مخلوق سان خالق جو عشق آهي جيڪو فقط عشق وارن کي نصيب ٿو ٿئي. بشم جو خيال آهي ته ڪرشن جو ڪردار اصلي صورت ۾ هندي اپيٿ (هندستان) جي " پيدائش جي خدا " طور اڀريو هوندو. (ص ۳۰۵) " آڀيرا، قبائل جڏهن عيسوي سن جي شروعات ۾ " مالوه " ۽ دکن جي مغربي علائقن ۾ اچي آباد ٿيا، تڏهن هنن ڪرشن گووند / " ڪرشنا گووندا " (ڌنارن جي مالڪ) جي پوڄا جو ڌرم اتي پکيڙيو.

" گووندا " اصل پراڪرت ٻولي جو لفظ آهي، جيڪو اصلي صورت ۾ سنسڪرت ٻوليءَ ۾ شامل ڪيو ويو آهي. سنسڪرت ٻوليءَ ۾ انهيءَ جو متبادل لفظ " گوپيندار " آهي جنهن جي معنيٰ ڳڻن جو مالڪ ۽ انهيءَ معنيٰ ۾ هو " ڌنارن جو خدا " مڃيو ويو. چانڊوڪين راتين ۾ سهڻين گوپين کي طرحين ناچ نچائڻ وارو، " راڌا " جو عاشق، " ڪرشن گووندا " هڪ آڪاش وائي آهي. " خدا جو آواز انسانن کي سڏي چوي ٿو ته سنسار جاوهر پولا ڇڏي اچي الاهي عشق جا مزا مائيو ". (بشم ص ۳۰۵) يهودين ۽ مسيحين ۾ " سانگ آف سانگس " (راڳن جي راڳ) جو به ساڳو مطلب آهي. (ايضاً).

سري ڪرشن جي مذهبي روايت ۾ " بالڪ ديوتا " جو عنصر

موجود آهي. هن ڪردار جا ٽي روپ آهن: ڪرشن ٻالڪ، ڪرشن ڳوٺند ۽ سورهيہ سردار. ڪرشن ٻالڪ، هندستاني ماڻهن جي مامتا آهي جيڪا پنهنجي ٻالڪ جي شرارتن مان شانتي ماڻي ٿي. هوءَ مڪڻ چور شرارتي ڪرشن جي مورتِي مان تسڪين حاصل ڪري ٿي، توڻي جو هوءَ ڄاڻي ٿي ته هيءَ مورت ”ديوتا“ جي آهي ۽ اڄ به هندو ماتائون پاڻ کي ”ديوتا ماتا“ سڏائيندي فخر محسوس ڪن ٿيون. (بشم ص ۳۰۶) ”ڪرشن ڳوٺند“ جو ڪردار وڌيڪ غور طلب آهي؛ سندس پتا جو نالو ”واسديو“ اتر سنڌو ماڻهي ۾ قبل مسيح جي هڪ عام مقبول ديوتا جو نالو آهي، اهڙي طرح سندس وڏو ڀاءُ ”بلرام“ به هڪ ديوتا آهي جنهن جو بت ”هلايڏا“ ۽ ”شنڪرشنا“ ڪاٺ جو هر ڪلهي تي رکيل، ”ڪيتي جي ديوتا“ طور پوڄيو ويندو هو. روايتي طور هو وڏو موالِي هو. شايد تصوراتي طور تي ”سوم رس“ جو پياسي هو. قرون وسطيٰ ۾ جيئن ڪرشن پوڄا عام ٿي، تيئن ”هلايڏا“ جا مندر ويران ٿي ويا. هاڻي ”ڪرشن“ جي پوڄا سان گڏ پانڊون جي جوڌي ”ارجن“، ڪرشن جي پٽ ”پرديومن“ ۽ پوتِي ”انوراڌا“ ۽ ديوين ۾ ”راڌاديوي“ ۽ رڪمڻي ديوي“ جي پوڄا پاڻ ڪئي وڃي ٿي. ”ڪرشن ڀڳوان“ جو ڪردار ”ڀڳودگيتا“ جي روشني ۾ ڏسي سگهجي ٿو، جيڪو سندس سورهيہ سردار جي ڪردار سان پڻ ڳنڍيل آهي.

سري ڪرشن مهراج جو لاڏاڻو:

مهاڀارت جي لڙائي ۾ پانڊون جي فتح بعد انهن کي سلامتي سان تخت تي ويهاري سري ڪرشن مهراج ”دوارڪا“ موٽي آيو، اتي يادو سردارن ۾ اثبوت ٿي پئي، ڪرشن مهراج گهڻي شراب پيئڻ تي پابندي وڌي هئي ليڪن هڪ ميلي جي موقعي تي بندش هٽايائين. يادو سردار وڌيڪ شراب پي بدمست ٿيا ۽ وڏو فساد ڪڙو ٿيو جنهن ۾ دوارڪا جو شهر وڃڻ لڳو. سري ڪرشن مهراج پنهنجي پوري مذهبي حيثيت جي باوجود صلح ڪرائي نه سگهيو ۽ سڀ ماڻهو ان جهڳڙي ۾ شامل ٿي ويا. ڪرشن مهراج جي اکين اڳيان سندس پٽ پرديومن کي قتل ڪيو ويو ۽ سندس وفادار ڀاءُ

”بلرام“ کي مرڻينگ ڪيو ويو. يادو قبيلي جا تقريبا سڀ سردار ڪسجي ويا. سري ڪرشن مهراج ڏک ۾ دوارڪا جي ٻاهران هڪ ٻيلي ۾ ٿري رهيو هو، اتي هڪ هنڌ ويهي دوستن ۽ گهر ڀاتين جي نقصان تي ارمان ڪري رهيو هو ته اتي هڪ شڪاري گهاٽي جهنگ وچان هن کي ڏسي ورتو ۽ کيس ”هرڻ“ سمجهي تير هنيو، جيڪو سري ڪرشن مهراج جي ”کڙي“ ۾ گهڙي ويو، سندس جسم جو فقط اهو ڪمزور هنڌ هو، ۽ هو مري ويو. پوءِ ”دوارڪا“ جي (قديم) شهر کي سمنڊ ٻوڙي ڇڏيو. (بشام ص ۳۰۴)

پگود گيتا

”پگود گيتا“ (معنيٰ پڳوان جو گيت) سري ڪرشن مهراج جو ڏنل ڌرم پستڪ آهي، جيڪو مهاڀارت جي مکيه تاريخي قصي ۽ ڌرمي ڪتاب جي جلد ۶ ۾ شامل ڪيل آهي.

سري ڪرشن مهراج جنهن ڌرم جو پرچار ڪيو، انهيءَ جا ٻه خاص مٿا قابل غور آهن. (۱) ”نشڪام ڪرما“، معنيٰ انعام جي لالچ بغير نيڪ ڪم ڪرڻ، (۲) ”پرساڌ ڀڳتي“ معنيٰ پڳوان ۾ پڪو وشواس ۽ ان سان پريم ڪرڻ. انهن ٻن اصولن کان علاوه، ”پگود گيتا“ ۾ ”جننايوگا“ (دواميت) جو درس ڏنل آهي. دواميت هڪ دائمي فلسفو (Perennial Philorophy) — آهي، جيڪو قديم ايراني، عبراني، هندو ۽ ٻڌ مذهبن ۾ شامل آهي. انهيءَ فلسفي جا چار مرڪزي اصول آهن: -

(۱) دنيا خدائي بنياد تي قائم آهي، جنهن ۾ خدا جي دائمي وجود جون ڪجهه اڌوگابريون (اڻ پوريون) سچايون وجود ۾ اچن ٿيون، جنهن سان مادي ۽ انفرادي شعور جي هڪ گڏيل حيرت انگيز دنيا نظر اچي ٿي. ليڪن اصل دائمي خدائي بنياد جي هتي وڃڻ سان ان جو سمورو طلسمي وجود ختم ٿي ويندو ۽ اصل دائمي وجود ۾ ملي هڪ ٿي ويندو.

(۲) انهيءَ خدائي دائمي وجود ۽ بنياد کي هڪ انسان نه صرف عقل قياس ۽ استدلال جي ذريعي محسوس ڪري سگهي ٿو بلڪ وجدان، الهام

۽ خواب وسيلي پڻ هن کي انهيءَ جو ادراڪ (شعور) حاصل ٿئي ٿو.

(۳) ”انسان“ مادي ۽ روح جو مرڪب آهي. ٻاهران نظر ايندڙ هڪ صفاتي انسان آهي، جيڪو اندر ۾ هڪ دائمي روح آهي ۽ دائمي وجود، ”خدا“ جو هڪ حصو آهي. ”انسان“ انهيءَ پنهنجي دائمي روح سان سڃاڻپ ۽ تعلق پيدا ڪري سگهي ٿو.

(۴) دنيا جي زندگي جو فقط هڪ مقصد آهي، پنهنجي دائمي روح يا ذات جي ذريعي، اصل بنيادي دائمي وجود جي يڪتائيءَ جي ڄاڻ پيدا ڪرڻ.^{۴۰}

هندومت ۾، ”خدائي وجود“ جو نالو ”برهما“ آهي، جنهن جون ٽي صفتون، ٽن مورتن جي صورت ۾ پوڄيون وڃن ٿيون، (۱) تخليق جي صفت خود ”برهما“ جي آهي، جنهن جي (۲) پرداخت ۽ حفاظت لاءِ ”وشنو“ جو خدائي وجود ۽ ان جا انساني روپ ۾ نو اوتار آهن ۽ (۳) تباهي ۽ انتباه لاءِ ”شو مهاديو“ هر دم موجود آهي. اها تمورتي (تثليث جي هندو نعم البدل طور) هندومت جو بنياد آهي.^{۴۱}

”ڊمٽ“ ۾، ”خدائي وجود“ کي ”خلا“ ۽ انسان جي ”ذهن“ جي پاڪ روشني (نور) چئجي ٿو. ”مهايانه“ ۽ ”ڌياني“ ٻنهي ٻڌ فرقن ۾ انهيءَ جو مرڪز هڪ اتاهون ”خدائي مقام“ يا ”عرش عظيم“ آهي.^{۴۲}

هندو ڌرم پنهنجي اندر سنڌو ماڻھو جي تخليقي خدا ”شو مهاديو“ کي پنهنجي تمورتيءَ ۾ ٽيون خدا بنايو ۽ ٻڌ ڌرم جي باني گوتمه ٻڌ کي نائون اوتار ظاهر ڪيو ۽ اهڙي طرح قديم هند - سنڌ جي ڌرم کي هڪ ڪيو. برهما ڪانپوءِ ٻئي نمبر خدا ”وشنو“ ۾ انساني صفتون آنديون ويون. ”وشنو“ جو ٻيو نالو ”هري“ ۽ ”شو“ جو ٻيو نالو آريائي ديوتا ”رڌر“ جي نالي پٺيان رکيو ويو جيڪو تباهي ۽ برباديءَ جو خدا هو. ”هري وشنو“ جي هڪ زال ”لڪشمي“ دولت جي ديوي، جيڪا ڪنول جي گل تي ڍنڍل مورتِي آهي ۽ ٻي زال ”پرتوي“ معنيٰ ڌرتي مڇي وڃي ٿي. دولت ۽ زمين، انسان جي دنياوي زندگيءَ جا ٻه اهم ذريعا اهڙيءَ ريت ”هري وشنو“ جي هٿ وس سمجها وڃن ٿا، جنهن جو ڪم انسان ذات جي حفاظت ڪرڻ آهي ۽ انهيءَ ڪارڻ هو مختلف زمانن ۾ انساني روپ وٺي، اوتار بنجي اچي

انسانن ۾ رهي ٿو ۽ سندن ڏک سک ونڊي ۽ حفاظت ڪري ٿو. سنڌ ۾ وشنو جا خاص ٻه اوتار، ”هري ڪرشن“ ۽ ”هري رام“ هڪ جهڙا مڃيا ويا، وشنو پنڌي عقيدتي موجب وشنو جو اسٿان (آستان) هڪ اتاهين جاءِ (عرش عظيم) آهي، جتي هو کير جي سمنڊ ۾ ”انت نانگ“ جي مٿان، ”يوگ“ جي گهري ننڊ ۾ ستل آهي. ”يگود گيتا“ مطابق ”برهمڻ“ (معنيٰ حقيقت) هن کائنات جو واحد مرڪز آهي. هو ڪل آهي ۽ سندس ڄاڻ انسان جي سمجهه کان مٿي آهي. ”اپنشن“ موجب، ”برهمڻ“ جو مفهوم وجود، علم ۽ راحت جي معنيٰ ۾ سمجهڻ گهرجي، ليڪن اهي سندس ڳڻ (صفتون) نه آهن، ڇاڪاڻ ته اهي مڪمل طور تي هو پاڻ آهي. جڏهن سڀ ڪجهه فنا ٿي ويندو تڏهن باقي اڪيلو پاڻ وڃي بچندو. هو آتما (روح) آهي ۽ هر ساهواري ۾ موجود آهي، پر جيئن ته ٻڌيءَ (سمجهه) کان ٻاهر آهي تنهن ڪري دنيا ۽ کائنات جي حوالي سان هو ”ايشور“ جي انساني روپ ۾ ڳڻ وڻ (صفا تي) بنجي دنيا ۾ انسانن جي رهبري ۽ هدايت لاءِ اچي ٿو. ”برهمڻ“ انت آهي، تنهنڪري عمل کان مٿانهون آهي. هن کائنات جي تخليق لاءِ ”ايشور“ ۾ اهڙي شڪتي آندي. اهوئي ان جي سرڪشا (حفاظت) ڪري ٿو ۽ اهوئي انکي نشت (ناس) ڪري ٿو. ان ۾ الاهي وصفون، پريم، ديا، پورائيتي، نياءُ، ويد ۽ سچائي موجود رهن ٿيون. ”ايشور“ جي نظريه ۾ اهو سڀ ڪجهه اچي وڃي ٿو، جنهن کي انساني ذهن ڄاڻي سگهي ٿو، ليڪن ”برهمڻ“ جو احساس فقط اعليٰ شعوري حالت ۾ ٿي سگهي ٿو، جنهن کي ”سمادِي“ (وصال) چئجي ٿو، ”يگود گيتا“ ۾ سمادِيءَ جا طريقا ڪافي تفصيل سان بيان ڪيل آهن.

”کائنات“ بابت سري ڪرشن مهراج فرمائي ٿو ته هيءَ کائنات بي سروبيا آهي، جنهن جو نه منڊ آهي ۽ نه پڇاڙي آهي، اها هڪ مسلسل ڪاروائي آهي، جيڪا ٻن پدن ۾ منتقل ٿيندي رهي ٿي. هڪ پد توانائي آهي، ٻيو پد ان توانائي جو اظهار آهي، جڏهن هڪ ”ڪلپنا“ (معنيٰ چڪر) جي پڄاڻيءَ تي، کائنات ٽڙي پڪڙي (تحليل ٿي) وڃي ٿي ته اها ”توانائي“ جي پد ۾ منتقل ٿئي ٿي ۽ پيچاري جي حالت (Seed State) ۾ رهي ٿي. انهي حالت ۾ هو ٻيهر تخليق ۽ پنهنجي توانائي جي اظهار جي

منتظر رهي ٿي. " ڀڳود گيتا " جي ستين باب ۾ انهيءَ ڪاروائيءَ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. سري ڪرشن، هري وشنو جو ائون اوتار، فرمائي ٿو ته " ڄاڻو ته آءٌ ۽ منهنجي پراڪرتي (قدرت) گڏجي هر شيءِ جي ٻار - ماءُ (ٻچو) ڏاني (بنجون ٿا. آءٌ هن ڪائنات جي پيدائش (منڍ، يا ابتدا؟) آهيان ۽ ان جو انت پي آهيان. "

" برهمڻ " کي مذڪر جي صيفي ۾ آڻي، سري ڪرشن مهراج تخليق ۽ تحليل جي عرصي کي ڌار ڌار برهما جو ڏڻ (ڏينهن) ۽ برهما جي راتڙي (رات) سڏي ٿو. سندس قول مطابق، جيڪي دنيائون هن چڪرن هيٺ آهن، انهن جي مخلوق ٻار ٻار پيدا ٿئي ٿي ۽ تحليل ٿئي ٿي. اهڙي طرح برهما جا ڏڻ ۽ راتڙيون (ڪائناتي ڏينهن - راتيون) هڪ ٻئي پٺيان ايندا رهن ٿا. تحليل جو مطلب برهما (خالق خدا) ڏانهن موٽي وڃڻ نه آهي بلڪ انهيءَ برهمڻ / برهما جي پراڪرتي (قدرت) ۾ هڪ مبهم ۽ اڻ لکي حالت ۾ منتقل ٿيڻ آهي، جيستائين ٻيهر تخليق جو وقت (برهما جو ڏڻ) اچي.

برهما جي پراڪرت (خدا جي قدرت) ۾ گڻ برابر نه آهن، جڏهن ته برهما جي راتڙيءَ ۾ اهي برابر آهن. تخليق انهيءَ برابريءَ ۾ خلل پيدا ٿي ڪري ۽ گڻ (اخلاق) ذهن ۽ مادي جي مختلف امتيازي قسمن مطابق هڪ وسيع اختلافي مرڪبن ۾ داخل ٿيڻ شروع ڪن ٿا. تفريقي مادي جي فطرت (پراڪرتي) مان ارتقا ڪرڻ جي ڪاروائيءَ ۾ مهت، ٻڌي ۽ اهمڪار ڪار فرما ٿين ٿا؛ مهت معنيٰ انفرادي ذهانت ٻڌي معنيٰ عقل جيڪو ذهن جي شڪتي (طاقت) آهي جنهن سان شين جي سڃاڻپ ۽ مختلف شين جي ڄاڻ حاصل ٿئي ٿي ۽ اهمڪار معنيٰ خودي جو احساس. خوديءَ جي احساس، يا " اهمڪار " جا ٽي قسم آهن: ۱. منس، اندريون، تن مٿر. " منس " اندرين (حواسن) کان تاثر وٺي ٻڌيءَ کي رسائي ٿي. اندريون پنج حواس آهن نظر ، ٻوڙ، سماعت، ذائقو ۽ لمس جن سان پنج عامل عضوا شامل آهن: هٿ ، پير، چپ، معدو خالي ڪرڻ ۽ ٻار پيدا ڪرڻ جا عضوا، تن مٿر به پنج آهن: آواز، چوٽ، ڪيفيت، ذائقو ۽ ٻوڙ. اهي اعليٰ تن مٿر وري وري رلجي ملجي چار مکيه عنصر ٺاهن ٿا: هوا، باهه، پٽي ۽ اتر جنهن مان ٻاهرين دنيا بڻجي ٿي. (گيتا انگريزي ترجمو ص ۱۲۵) گڻن کان مٿاهون " آتما " آهي جنهن

ڏانهن وڌڻ لاءِ تمس، رجس، ۽ ستو جا مرحلا پار ڪرڻا آهن، (ايضا - ص ۱۲۴) اهي پراڪرتي جون ٽي شڪتيون يا گڻ آهن؛ ”ستو“ ۾ سڀ نڃ ۽ عمديون شيون شامل آهن ۽ انهن کي حاصل ڪرڻ جو ست (طاقت يا لياقت) ستو گڻ چئجي ٿو. ”رجس“ عمل ۽ ڦڙتيءَ جو گڻ آهي ۽ ”تمس“ پرهيزگاري ۽ پاڻ پلڻ جو گڻ آهي، تاهم مطلوب يا ستو کي حاصل ڪرڻ ۾ ”تمس“ هڪ رڪاوٽ ۽ فطري بندش آهي، جنهن کي هٽائڻ ۾ ”رجس“ جو گڻ مددگار ٿئي ٿو. ”ستو“ جو اظهار قلبي اطمينان، صبر، پرهيزگاري، اصليت ۽ ذهني آسودگيءَ جي ڪفيت ۾ ٿئي ٿو. ”رجس“ بيقراري، جذبات ۽ جارحيت مان ظاهر ٿو ٿئي ۽ ”تمس“ جمود، ڪاهلي ۽ ”چسائيءَ“ جي حالت کي چئجي ٿو. اهي ٽي فطري گڻ ڪنهن انسان ۾ وڌجي گهٽجي سگهن ٿا. ”ڀڳود گيتا“ جي ”ڪرمايوگا“ ۾ لکيل آهي ته؛

” جاھل ڪم جي اجوري لاءِ محنت ڪري ٿو،
 عاقل کي به ڪم ڪرڻ گھرجي، پر لالچ بغير،
 جيئن انسان جا قدم فرض طرف وڌن،
 عاطفن کي گھرجي ته هو جاھلن کي نه جھلين،
 جيڪي ڪم ڪرڻ لاءِ آنا (بيتاب) آهن،
 (ليڪن) عمل ذريعي ڏيکارڻ گھرجي
 ته ڪم ڪھڙي ريت پوتر (پاڪ) ٿئي ٿو
 جڏهن ڪم ڪندڙ جو من ڪنهن مٿاهين مقصد
 کي حاصل ڪرڻ گھري ٿو.“ ۵

” گيتا “ ۾ سري ڪرشن مهراج ” برهمڻ “ جي حيثيت ۾ مخاطب آهي؛

” مان برهمڻ آهيان. هن بدن اندر بند سرشتي ۾ امر جيوت آهيان، جيڪا ناس نه ٿيندي. مان هڪ سچائي ۽ دائمي خوشي آهيان.“ (ص ۲۹، انگريزي ترجمو).

” ڄاڻو ته هر شيءِ جيڪا ٿئي ٿي، مان ان جو دائمي بچ آهيان،

جيڪي ڪا ڄاڻ رکن ٿا، انهن جي مان ڄاڻ آهيان، جيڪي ڦڙت آهن، تن جي مان ڦڙتي آهيان، جيڪي سگهه آيا آهن، انهن جي مان سگهه آهيان، اها سگهه جيڪا ڪنهن لوپ لالچ ۾ نه ٿي اچي. مان اهو سڀ ڪجهه آهيان، جنهن جي ڪو انسان آس ڪري، فطرت جي قانون کي اورانگهڻ بغير!“ (ايضا - ص ۷۱).

”گيتا“ ۾ تخليق ۽ تحليل جو نظريو پيش ڪيو ويو آهي؛ ”جيڪا دنيا چڪرن (گردش) جي عمل هيٺ آهي، انهيءَ جا انسان بار بار ڄمن ۽ مرن ٿا. (ايضا - ص ۱۳۲) تخليق جي دور کي ”برهما جو ڏڻ“ ۽ تحليل کي ”برهما جي راتڙي“ چئجي ٿو. تحليل، يا ٽڙي پڪڙي وڃڻ، جو مطلب ”برهما“ وٽ موتي وڃڻ نه آهي. ٽڙيل پڪڙيل مخلوق برهمڻ جي پراڪرت (يا قدرت) ۾ هڪ مبهم يا اڻ لکي حالت ۾ تيستائين رهي ٿي جيستائين سندن ٻيهر تخليق، يا ڄمڻ جو دور (برهما جو ڏڻ) اچي. ”برهمڻ“ جي ”پراڪرتي“ انسان جي ذهن ۽ مادي جو بنياد آهي ۽ اها ”مايا“ يا هڪ فريب آهي. ”ايشور“ (انساني خصلتن وارو) جڏهن انسانن ۾ پيدا ٿيڻ گهري ٿو، تڏهن پنهنجي ”پراڪرتي“ کي انسان جي مادي جسم جي شڪل ڏئي ٿو ۽ انهي روپ ۾ به پنهنجي پراڪرتيءَ يا قدرت تي قابض رهي ٿو. ليڪن عام انسان جيڪو آتما آهي ۽ ”پراڪرتيءَ“ سان ملي انساني روپ ۾ اچي ٿو، سو ”پراڪرتيءَ“ تي قادر نه آهي، بلڪ خود ”پراڪرتيءَ“ جي قبضي ۾ اچي ٿو وڃي ۽ فريب کائي سمجهي ٿو ته مان ”آتما“ نه آهيان. تنهن ڪري اصل ”آتما“ سان ٻيهر گڏجڻ لاءِ انهي دوکي ۽ دوالاب مان ٻاهر نڪرڻو آهي جنهن ۾ اچي انسان وري وري ڄمي ۽ مري ٿو. انهيءَ پيڙا مان نجات (مڪتي) حاصل ڪرڻ لاءِ، پراڪرتيءَ جي قبضي مان آزاد ٿيڻ ضروري آهي. ”مڪتي“، ”مڪشا“ ۽ بدمت جي ”نروان“ جو نظريو اهڙي نجات حاصل ڪرڻ سان واسطو رکي ٿو. مڪت ٿيل ٻيهر نه ڄمندو، ڇاڪاڻ ته هو پراڪرتيءَ ۽ انهيءَ جي ٽن گشتن کان ٻاهر نڪري ويو.^{۴۶}

رامائن ۾ برهما جي دائمي وجود ۽ ايشور جي روپ سروب ۽ وشنو جي مانڊاڻ کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي:

"نيلاز انهيءَ مالڪ کي جڳائي،
 جو "وشنو" جو مانڊاڻ منڊائي
 هر شيءِ ۾ حاضر ناظر آهي
 جيڪو وانگر چاهت وانگر
 جيڪي جئري ماس ۾ آهن
 هر ڪنهن کي روپ سان ٺاهن."
 (ڪمين، "رامائڻ" انگريزي ترجمو ص ۱، ۱۵)

مهاتما گوتم ٻڌ (۴۴۵ / ۴۸۶ / ۴۸۳ - ۵۸۰ / ۶۳ ق - م) (سڌارث پتر سڌو ڌن ڪٿري)

آريا برهمڻ سماج ۾ صرف برهمڻ مذهبي پيشوا ٿي سگهيو ٿي، ۽
 قرباني جو اهم مذهبي فريضو صرف برهمڻ جي ذريعي خدائي وجود وٽ
 مقبول ٿي سگهيو ٿي. راجا سڀ برهمڻ جا محتاج هئا ۽ سندس قربانيءَ جي
 سخت قانونن ان زماني ۾ هندو سماج کي يرغمال بنائي ڇڏيو هو. انهيءَ
 ڪنن انساني زندگي ۾، هندو روايتن مطابق، "آست" نالي هڪ سادو،
 هماليه جبل جي چوٽي تان، هيٺ لهي آيو ۽ اڳ ڪٿي ڪيائين ته هڪ ڪٿري
 راجڪمار "جڳت گرو" ٿيندو.

انهيءَ بشارت بعد، اٽڪل سن ۵۵۸ / ۵۶۳ ق - م ۾، مهاتما گوتم
 ٻڌ، "نيپال" جي الهندي ترائي جي "سڪيا" نالي علائقي ۾، "ڪپل
 وستو" شهر کان ۱۵ ميل پري، لمبني - باغ جي مقام وٽ پيدا ٿيو. قرآن
 شريف ۾ ڏيکاريل پيغمبرن ۾ "ذالڪفل" جو نالو ڪن مفسرن جي راءِ
 مطابق مهاتما گوتم ٻڌ (ڪپل واري) طرف اشارو آهي. ليڪن مهاتما گوتم
 ٻڌ جي تعليمات متعلق مليل مواد مان ڪٿي به سندس پيغمبري جي دعويٰ
 جو ذڪر نه ٿو ملي، بلڪ هو پاڻ کي هڪ "دائمي سچائي" ظاهر ڪري
 ٿو. بهرحال هن عظيم انسان جي سوانح حيات ۽ تعليمات انسان ذات جي
 رهنمائي لاءِ ڪافي مفيد ٿيندا ۽ اسان هن تحقيق ۾ ان جو مختصر جائزو

مهاتما گوتم ٻڌ جو اصل نالو ” سڌارت “ رکيو ويو هو، سندس پيءُ راجا ” سڌوڌن “ ڪنٿري قبيلي جي شاڪيه شاهي خاندان جو راجا هو. اهڙي طرح مهاتما گوتم ٻڌ راجڪمار ٿي ڄائو. ليڪن ڄمڻ کان ستين ڏينهن يتيم ٿي ويو، ڇاڪاڻ ته سندس ماءُ ” ماياديوي “ انهيءَ ويم ۾ مري وئي، سندس پرورش خاطر سندس ماسي ” ماتاگومتي “ سندس پيءُ راجا سڌوڌن سان شادي ڪئي. راجڪمار ” سڌارت “ (ننڍڙو گوتم ٻڌ) ايڪانت ۾ رهڻ پسند ڪندو هو، سندس اها عادت ڇڏائڻ لاءِ هڪ بيحد حسين راجڪماري، ” يشوڌرا “ جيڪا سندس سڳي سوت هئي، ساڻس پرڻائي وئي، جنهن مان هڪ سهڻو پٽ به ڄائو جنهن جو نالو ” راهل “ رکيو ويو، ليڪن ستين ڏينهن خود راجڪمار سڌارت (گوتم ٻڌ) گم ٿي ويو.

سندس هن حيرت انگيز گمشدگي کي سندس ئي لفظن ۾ محفوظ ڪيو ويو آهي؛ ” مون ۾ ويراڳ ڪيئن ڄاڳيو، سو ٻڌو! ماڻهن کي وحشي جانورن وانگر پاڻ ۾ وڙهندو ڏٺم..... منهنجي دل تي سخت چوٽ لڳي. (گاتا — ۱) مون محسوس ڪيو ته گهر ٻار هڪ گندو ۽ ڏکوئيندڙ هنڌ آهي. هتي رهي ڪابه مڪمل نيڪي حاصل ڪري نه سگهجي، تنهن ڪري ڪڪن جا ڪپڙا پائي..... اي پڪشو! آءُ پاڻ مرض، مصيبت ۽ موت جي چنبي ۾ گرفتار هوندي به، ڏک، ڏهاڳ ۽ ڏولائي ۾ ورنس (پين) وٽن جي ور چڙهي ويس! تڏهن دل ۾ خيال آيم ته انهن کان پاڻ ڇڏائي، ڪو جڳ جو چوٽڪارو (مڪتي) ڳولهي لهجي.“

تاريخ ۾ گوتم ٻڌ جي روپوشيءَ جو واقعو هن طرح رڪارڊ ٿيل ملي ٿو ته ” ڪوچوان ڪنٿ کي ننڊ مان اٿاري، پنهنجو گهوڙو ” ڪنٿڪ “ ڪاهي، نديءَ (گومتيءَ) تي آيو. اتي گهوڙي تان لهي، پنهنجي ترار سان پنهنجي وارن جو چوٽو ڪپي، شاهي لباس ۽ ڳهه ڳنا ” ڪنٿ “ جي حوالي ڪري، درياھ ۾ ٽپو ڏنائين ۽ سالن تائين سندس پتو نه پيو. ” تاهم، معلوم ٿيو آهي ته درياھ جي ٻي ڀر ” ارويلا “ (گيا، گوا؟) جي غير آباد پواڻي جهنگ ۾ ست سال گاهه پني تي گذر ڪري، ايڪانت ۾ گذرڪيائين. ” ويساک “ مهيني جي چوڏهين رات جي چاندوڪيءَ ۾ جڏهن هڪ مال

چاريندڙ عورت ” مائي سڃاتا“ کيس ديوتا يا پوت سمجھي کير پياري وٺي ته مار (شيطان) اچي سندس پاسو ورتو. سڄي رات ” سڌارت“، انهي ”مار“ جو مقابلو ڪيو، اسر ويل کيس الهام ٿيو، جنهن مطابق سندس نالو ”گوتم ٻڌ“ رکيو ويو ۽ کيس چئن اعليٰ حقيقتن جو علم عطا ڪيو ويو. انهن چئن اعليٰ حقيقتن مان اٺن انگن وارو روشنيءَ جو رستو نڪتو ٿي، جنهن جي پرچار ڪرڻ لاءِ ”گوتم ٻڌ“ کي پابند ڪيو ويو. هن ست هفتا وڌيڪ ايڪانت ۾ گذاري، ”آکاڙ“ جي مهيني ۾، ”ارويلا“ جو غير آباد جهنگ ڇڏي، ”سارنات“ جي انساني بستي ۾ پاڻ ظاهر ڪيو. اهو سن تقريبن ۵۲۲ ق. م هو. هن نئن رنجنا (موجوده ليلاجن درياھ) ۾ اشنان ڪيو ۽ پير (پيل) جي وٺ هيٺان ٿي ويٺو.^{۴۹}

مهاتما گوتم ٻڌ، ”سارنات“ ۾ پنجن پنڊتن کي پنهنجي ڌرم ۾ داخل ڪري، هڪ ”ڌرم چڪرورتن“ قائم ڪيو، جنهن کي ”سنگهه“ معنيٰ جماعت جو نالو ڏنو ويو. انهيءَ ڌرم چڪرورتن (معنيٰ مذهبي چرخي جي چورس) جو آغاز ڪندي، مهاتما گوتم ٻڌ، انهن چئن اعليٰ حقيقتن ۽ انهن مان نڪرندڙ اٺن وصفن واري روشني جي رستن جو ذڪر هن لفظن ۾ ڪيو:

”سادتو! هي چار اعليٰ حقيقتون يا رڪجو.

(۱) هيءَ حياتي ۽ ان جون ضرورتون، بيماري ۽ ٻڍاپو، محتاجي ۽ موت، سو سپوڻي ڏک ٿي ڏک آهي. اها پهرين بنيادي حقيقت اٿو!.

(۲) دائمي حرص هوس ۽ ان مان پيدا ٿيندڙ خواهشون پڻ هڪ عذاب آهن، سا بهي حقيقت اٿو!.

(۳) انهيءَ حرص هوس کي صبر ۽ قناعت سان دٻائي ضابطي هيٺ آڻڻ ۽ انهيءَ کان بينياز رهي، پاڻ تان عذاب تارڻ، اهو ٽيون بنيادي سچ سمجهو!

(۴) ۽ چوٿين اتم سچائي هيءَ آهي ته انهن سڀين عذابين جو آسان علاج، اٺن اصولن واري وچٿري واٽ (دين ڌرم) ۾ آهي.

هاڻي، اهي اٺ نيم (اصول) ڪهڙا آهن، سو ٻڌو: درست خيالات، صحيح ارادو، درست گفتگو، صحيح هلت، درست گذران، صحيح ڪوشش، درست ياداشت ۽ صحيح فڪر، اهو آهي وچون رستو.“

مهاتما گوتہ ٻڌ جو اهو پهريون واعظ هو، جيڪو غيبتناڪ جهنگ جي ايڪانت مان نڪري، هن ”بنارس“ جي قريب سارنات جي قصبہ ۾ پنهنجي اوائلي پوئلڳن اڳيان ڪيو، پالي زبان ۾ انهيءَ کي ”ڌماڪڪا پوتنا ستا“ يعني قانون جي چرخي چورڻ جو واعظ چيو ويو آهي. ٻڌ ٿرم جي سڀني فرقن ۾ انهيءَ کي بنيادي ٻڌ مت تسليم ڪيو ويو آهي.^{۵۱}

انهيءَ مختصر واعظ جو نت بلڪل واضح آهي؛ ڏک، جنهن کي پالي زبان ۾ ڊڪا چيل آهي ۽ ان جو مفهوم وسيع آهي، سو انسان جي عام رواجي زندگي ۾ شامل آهي. ”ڊڪ“ يا ”ڊڪا“ جي لفظ ۾ غم، عذاب، ناراضپو ۽ اهي تمام ڏک ڏاکڙا تڪليفون ۽ تانگهون اچي وڃن ٿيون، جن کي انسان پسند نه ٿو ڪري پر پنهنجو مقدر سمجهي برداشت ڪندو رهي ٿو. انهن جو منڍ معلوم ڪرڻ جي ڪوشش نه ٿو ڪري. مهاتما ٻڌ، انهي ڊڪ جي پاڙ انسان جي خواهش کي ڄاڻايو آهي.

پالي زبان ۾ ”تنها“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي، جنهن جو ترجمو اڄ، طلب، تانگهه ۽ شديد خواهش جي لفظن ۾ ڪري سگهجي ٿو، جن ۾ ذاتي ترقيءَ جو عزم يا اڻمبڻ، پنهنجي رُضي ۽ ذوق شوق، مطلب ته تمام خود غرضيءَ جون ڪيفيتون اچي وڃن ٿيون. انهن کي تياڳڻ، يا ترڪ ڪرڻ سان ئي، انسان انهيءَ سياويڪ ڊڪ کان نجات حاصل ڪري سگهي ٿو، اهڙي تياڳ، اجتناب يا پاسو ڪرڻ لاءِ، مهاتما گوتہ ٻڌ هڪ وچون رستو ٻڌائي ٿو، جنهن جا اٺ صحيح اصول، جيڪي ”سميتا نڪايا“ جي ڀاڱ ۵ ۾ ۴۲۱ کان ۴۲۳ انگ ۾ ڄاڻايل آهن، صاف طور تي ذاتي عيش آرام ۽ سخت تپشا (زهد ۽ رياضت) جي وچ ۾ هڪ بااخلاق ۽ باضابطه زندگيءَ جي واٽ ڏيکارن ٿا؛ صحيح سوچ، صحيح فيصلو، صحيح گفتگو، صحيح روش، صحيح گذر سفر، صحيح ڪوشش، صحيح يادگيري ۽ صحيح غور و فڪر سان، انسان هن دنياوي زندگي ۾ ڏک کان پاڻ بچائي، ”نروان“ جي منزل طرف وڌي سگهي ٿو.^{۵۲}

بي جون مٿاڻن يا ٻيهر دنيا ۾ پيدا ٿيڻ ۽ ساڳي ڊڪ سھڻ کان بچڻ ۽ پنهنجي گذريل زندگي جي پاپن جو ڪيتو لوڙڻ کان بچڻ کي، هندو ٿرم ۾ ”مڪتي“ يا نجات يا مڪشا چئجي ٿو جنهن جو طريقو قرباني آهي جيڪا

برهمڻ جي معرفت قبول ٿي هجي، ليڪن ٻڌ ڌرم ۾ اهڙي ٻين جي قرباني غلط قرار ڏني وئي ۽ نجات جي راهه کي ”نروان“ چيو ويو آهي، جنهن ۾ انسان کي پنهنجي نفساني خواهش جي قرباني ڏيڻي آهي. ۵۳

مٿي ڄاڻايل ”سميتا نڪايا“ جي متن ۾ هن طرح بيان ڪيل آهي: ”مون ايئن ٻڌو آهي، هڪ دفعي آقا (مهاتما گوتم ٻڌ) بنارس شهر جي ڀرڻ باغ ۾ هو جنهن کي ”اسپتنا“ چئجي ٿو. اتي آقا (مهاتما) پنجن ٻاون (ٻڌ پڪشونن) کي چيو: ”ٻه رستا اهڙا آهن، جيڪي هڪ پڪشو (سيلاني) کي وٺڻ نه گهرجن. اهي ٻه (رستا) ڪهڙا آهن؟ خواهشن جي پويان لڳڻ ۽ انهن جي پوري ٿيڻ مان لطف حاصل ڪرڻ، اهڙيون خواهشون جيڪي نيچ آهن ۽ ماڻهن ۾ عام آهن، جيڪي ٻي جوڏ ڏانهن وٺي وڃن ٿيون، ذليل آهن ۽ بيسود آهن ۽ (ٻيو رستو) سختي ۽ سور عذاب، جيڪو دردناڪ، ذليل ۽ بيسود آهي. ”تٿا گٿا“ جو وچون رستو، ٻنهي کان پاسو ڪري گذري ٿو. (تٿا - گٿ، معنيٰ جنهن ايئن حاصل ڪيو، مهاتما گوتم جو هڪ لقب آهي).

”تٿا گٿا جو وچون رستو منور (روشن) آهي، انهيءَ ۾ چٽو نظر اچي ٿو، اها سياڻپ جي واٽ آهي ۽ اها واٽ، امن، سچاڻ، ڪامل عقل ۽ ”نروان“ ڏانهن وٺي وڃي ٿي.“ ۵۴

”ٻي جوڏ“ جي عمل جو طريقو ڀالي زبان جي ٻڌ ادب جي اهم ڌرمي پستڪ ”پٽيڪا سمپاد“ (Paticca _ Samuppada) ۾ هن طرح ڄاڻايل آهي؛ اڻڄاڻائي مان خيالي صورتون پيدا ٿين ٿيون. (جهالت، تصور جو ڪارڻ آهي) انهي مان خود شعوري (Self Conscious- ness) جنم وٺي ٿي، اتان نالي ۽ شخصيت (جسماني وجود) جي شروعات ٿئي ٿي، جنهن مان ڇهين حس (The Sixth Sense) پيدا ٿئي ٿي (انسان جي جسم ۾ پنج حواس، اک، نڪ، هٿ، پير، زبان ۽ ڇمڙي آهن. ٻڌ مت مطابق خيال انسان جي ڇهين حس آهي) جتان تعلق، جتان جذبات، اتان طلب، اتان وابستگي، اتان مناسبت، اتان ٻي جوڏ (هڪ دفعي مري ٻيهر ڄمڻ) ۽ اتان اهي انيڪ خرابيون پيدا ٿين ٿيون، جيڪي گوشت پوست کي ورثي ۾ ملن ٿيون.“

اڻڄاڻائي جيڪا ٻڌمت مطابق هر ڪنهن تانگهه طلب ۽ خواهش جو منڍ آهي، سا دراصل ڪائناتي اڻڄاڻائي جو هڪ قسم آهي جنهن ۾ انسان کي پنهنجي هڪ الڳ وجود جو دوکو ٿئي ٿو. اڻڄاڻائي ڪائنات جي بنيادي فطرت آهي، جنهن جون ٻڌمت ۾ ٽي مکيه وصفون ڏيکاريل آهن: اهي هي آهن؛

(۱) ڪائنات دڪ سان ڀريل آهي.

(۲) ڪائنات فاني ۽ بي بقا آهي.

(۳) ڪائنات بي روح آهي. ۵۵

انهن ٽن وصفن جا نالا: دڪ، انيڪ ۽ انت رکيا ويا آهن.

”نروان“ جي منزل، ڪائنات ۾ شامل نه آهي، ليڪن ان جو بنياد آهي. اها ”وجود“ ۽ ”عدم وجود“ جي وچ ۾ هڪ نئين زندگي آهي. ارسطو جو ”لا آف ايڪسڪلوڊيڊ مڊل (Law of Excluded Middle) ڪڏهن به هندستاني فلسفي ۾ اهڙي ريت لاڳو نه ڪيو ويو ۽ اهو نظريو، اپنشدن ۾ ڄاڻايل عالمي روح (The World Soul) کان قطعي مختلف به نه هو.^{۵۶}

راجا ملند جي سوالن جو ٽي ڊبليو رهيٽز ڊئوڊس جيڪو ٻن جلدن ۾ ترجمو ڪيو آهي (آڪسفورڊ ۹۴ - ۱۸۹۰ع) انهيءَ جي ڇهين ڇپيٽر ۾ نروان جي منزل يا مقام جو هيءُ نقشو پيش ڪيو ويو آهي: ”هڪ عاليشان شهر، بي داغ ۽ پاڪ صاف، خالص ۽ سفيد، سدا جوان ۽ امر، محفوظ پرامن ۽ خوشحال“ نروان جو هڪ مقرر مقام نه آهي، اهو ڪٿي به ٿي سگهي ٿو، اها ڪيفيت ڪٿي به حاصل ٿي سگهي ٿي. اهوئي نروان جو مقام ۽ ان جي منزل آهي ۽ اها جسماني حالت ۾ به ملي سگهي ٿي ۽ جنهن کي هڪ دفعو حاصل ٿي وڃي ٿي ان کان پيهر ڪسجي نه ٿي وڃي ۽ جڏهن هو مري ٿو ته هميشه لاءِ انهي ”نروان“ جي حالت ۾ هليو وڃي ٿو جنهن کي ”ٻڌمت“ ۾ ”پرنيروان“ يعني آخري واءِ لڳي وڃڻ يا ”پوئين ٽوڪ“ چئجي ٿو.^{۵۷}

سن ۵۲۲ ق - م ڌاري بنارس جي سارنات جي مقام وٽ مهاتما گوتمر ٻڌ جي پهرين واعظ بعد، سندس پوئلڳن جو تعداد پنجن مان وڌي سٺ ٿيو، جن کي ٻڌ سنگهه، معنيٰ ٻڌ جماعت جو نالو ڏنائين پوءِ انهن کي ٻڌمت جي

پرچار (تبليغ) جو حڪم ڏنائين: "اي يڪشو! هاڻي سڀني جي سڪ ۽ پلائيءَ لاءِ اٿي کڙا ٿيو، عام ماڻهن تي شفقت ڪريو ۽ سچ جي پرچار لاءِ ڪم ڪريو..... پر ساڳيءَ واٽ سان ٻه ڄڻا ٿي نه وڃجو".

جڏهن ٻڌ پڪشن جو تعداد پنج سو کي پهتو ته "ٻڌ سنگهه" ٻاهرين ملڪن ۽ قومن ۾ تبليغ جو دائرو وسيع ڪيو. مهاتما گوتمه ٻڌ، پنهنجي سر انهي مهم ۾ حصو ورتو. مهاراجا آسوکا (۲۳۲ - ۲۷۲ ق م) انهن ملڪن جي ٻڌمندرن ۾ مهاتما گوتمه ٻڌ جي رک ورهائي هئي، جن ۾ مهاتما گوتمه ٻڌ پنهنجي حياتيءَ ۾ پاڻ تبليغ لاءِ ويو هو. سنڌ ۾ ميرپور خاص جي ويجهو "ڪاهودڙي" جي آثار قديمه جي کوٽائي وقت اهڙو ٻڌ مندر ظاهر ٿيو جنهن جي هڪ ٿنڀي هيٺان هڪ برنيءَ ۾ مهاتما گوتمه ٻڌ جي رک ملي، جنهن جو منهن چانديءَ سان بند ڪيل هو.^{۵۹}

اهڙي طرح نيپال جي جابلو علائقي مان نڪري، ٻڌمت، هند، سنڌ، افغانستان، چين، سربليڪا، ڏور - ڏکڻ، اوڀر ايشيا، تقريباً تمام ايشيا کنڊ اڪري يورپ ۽ آمريڪا کنڊن ۾ پکڙي، ڪمبوديا، لائوس ۽ ٿيٽ اڄ به خالص ٻڌ مت جا ملڪ آهن. ٻڌمت جي پوئلڳن جي آخري آدمشماري مطابق دنيا ۾ سورهن ڪروڙ چوراسي لک (۱۶۸۴۰۰۰۰۰) ٻڌ آباد آهن.

ڪيل وستو کان هڪ سو ميل پري گنگا ندي جي ڪناري بنارس جو شهر، جتان ٻڌمت جو آغاز ٿيو، گوتمه ٻڌ جي زماني ۾ هندو ڌرم جو مرڪز هو، انهيءَ ڌرم ۾ چئن ويدن کان علاوه ڪيترن اپنشدن، مهاپارت، رامائڻ ۽ يگود گيتا جا عقيدا ۽ برهمڻن جون بي رحم رسمن شامل هيون، سماجي طور تي ٻڌ جي زماني واري هندو تهذيب ۾، ويدن کان اڳ واري تهذيب آرين جي هندستان ۾ اچڻ کان گهڻو اڳ ۳۰۰۰ ق - م کان قائم سنڌو تهذيب ۽ ان جي لازمي طور تي همعصر گنگا (جمنا) تهذيب، شامل هيون. ذهني طور تي اپنشدن، آريه هندو ڌرم جي ڪثرت بت پرستيءَ کي اڳيئي وحدت جي تلاش طرف موڙي ڇڏيو هو. شروع ۾ ٻڌمت سان گڏ ٻيا به ڪيترا هندو ڌرم جا باغي فرقا ميدان ۾ هئا، جيڪي برهمڻن جي بي رحم رسمن، سندن هٿ ڌرمي ۽ مذهبي ڏاڍ جي خلاف هئا، ليڪن ٻڌمت هڪ بنيادي انقلاب آندو جنهن هيٺ ويدن جي آفاقيت ۽ اختيار کي رد

ڪري، اعليٰ ۽ آزاد اخلاقي قدرن ذريعي مذهب جو اصلاح ڪيو ويو. زير زمين دنيا جي عذاب ۽ هندو ديومالا کي به رد ڪيو ويو ۽ اڻڪٽ جنم چڪر جي ڪشت کان مڪتي (نجات) حاصل ڪرڻ لاءِ برهمڻ جي معرفت قبول ٿيل قرباني جي عيوض، ڪرمن سڌارڻ يعني نڪ عمل ۽ روح جي پاڪائي ذريعي "نروان" جي سڌي واٽ ڏيکاري وئي. وحدانيت طرف هند - سنڌ جو اهو پهريون عملي قدم هو، ذات پات ۽ رنگ نسل، توڙي جنس جي فرق کي پڻ پهريون دفعو رد ڪيو ويو.

برتانیکا ۾ ڄاڻايل تحقيق موجب، گوتم ٻڌ شروع ۾ ڪجهه گرن جو چيلو ٿيو، جتان ڪجهه حاصل نه ٿيس. پوءِ ڇهه سال بيراهي جوڳي بنجي تپشائون (رياضتون) ڪيائين، جن مان پڻ ڪجهه نه وريو. موٽي دنيوي زندگي اختيار ڪيائين. اتي سانت ۽ يڪسوئي سان فڪر ۾ ويٺي، هن کي ڳيان (علم) مليو، جنهن کي ٻڌي (عقل، شعور يا سياڻپ) چيائين ۽ انهي ذريعي انساني زندگي جي ڪشت (عذاب) ۽ جنم چڪر جا ڪارڻ معلوم ڪيائين، جيڪي جهالت سبب پيدا ٿين ٿا ۽ صحيح نموني زندگي گذارڻ ۽ ذهني نظم و ضابطي ذريعي دور ڪري سگهجن ٿا. ۲۹ سالن جي عمر ۾ سڌارت "نروان" جي تلاش ۾ نڪتو ۽ ۴۰ کان ۴۵ سالن جو عرصو انهي مٿي جي پرچار ۾ هڪ سيلاني ٿي گذاريائين. اسي (۸۰) سالن جي عمر ۾ سندس روح پرواز ڪيو "جيڪو اڃا تائين سندس پوئلڳن کي اڀاري ٿو ته فاني شين کان مٿي لافاني شين کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪندا رهن، تاريخ سندس انهيءَ اونهي ۽ جتادار اثر جي شاهد آهي جيڪو هن اعليٰ روح (مهاتما) پنهنجي مقصد لاءِ وقف ٿيل بيغرض دنيوي زندگي دوران دنيا ۾ ڇڏيو آهي. "ڌمپد" ۾ مهاتما گوتم ٻڌ جي هيءَ وائي، هندستان ۾ هندو ڌرم جي مقابلي ۾ ٻڌمت جي آندل مذهبي انقلاب جي نشاندهي ڪري ٿي؛ "جنب ۽ مرگ (زندگي ۽ موت) جي ڪيترن ئي چڪرن مان گذريس، پر اهو جوڙيندڙ نه مليو جنهن جي مونکي تلاش هئي. جنب جن ڪا واهي آهي! هي جنب، مرگ ۽ (پيو) جنب دڪڌاڪ آهي. اي گهر اڏيندڙ! مون توکي ڏسي ورتو آهي. هاڻي وڌيڪ نه اڏيندين! تنهنجا سڀ ٽپا ٽوٽيون پڳل ٿل آهن. تنهنجيون ڪامون چيرجي پيون آهن. هاڻي جوڙ

جڙيل نه آهن. من پنهنجون ڪامنائون ڪهي ڇڏيون ! ” (تمايد ۴ : ۱۵۳)

مذهب کان علاوه، بلڪ مذهب (ٻڌمت) ذريعي، مهاتما گوتمه ٻڌ، هڪ عظيم سماجي انقلاب آندو: ” تتر جي پاڪ زندگي ” (تتر برهمڪا ريم) جي عنوان سان ٻڌ ادب ۾ هي تمثيل ملي ٿي: ” گوتمه چيو، ڀائرو ! اڳئين زماني ۾ گهڻو گهڻو اڳي، هماليه جبل جي لاهيءَ ۾ هڪ هاڻي، هڪ پولڙو ۽ هڪ تتر گڏ رهندا هئا، پر هڪ ٻئي جي عزت آبرو جو خيال نه رکندا هئا. هڪ ڏينهن صلاح ڪيائون ته جيڪو عمر ۾ وڏو هجي ان جو احترام ڪجي. سو، هاڻيءَ چيو ته جڏهن مان ننڍو هئس ۽ هن پير (جي وڻ) وٽان لنگهندو هئس ته ان جي چوٽيءَ واري ٿاري منهنجي پيٽ سان گسندي هئي، مون کي اڳئين زماني جي بس ايتري يادگيري آهي. پولڙي چيو ته جڏهن مان ننڍو هئس ته هيٺ زمين تي ويٺي هن پير جون مٿيون ٽارئون پٽي ڪائيندو هئس. تنهن تي تتر چيو ته اڳئين زماني ۾ هتان پري هڪ پير جو وڻ هو، مون ان جو پير ڪاڌو، هتي اچي وڻ لائڻ ته ان مان هي پير جو وڻ ٿنو، سو ڀائرو ! آءُ اوهان ٻنهي کان عمر ۾ وڏو آهيان ! پوءِ تتر هنن کي هدايتون ڪندو هو. سندن اخلاق سڌاريائين ۽ پاڻ به انهن مطابق عمل ڪندو هو. اهڙي طرح هو هڪ ٻئي جي عزت ۽ احترام ڪندا هئا ۽ موت کان پوءِ هي جماعت سرگ (بهشت) ۾ وري جئري ٿي ۽ خوشيءَ (آند) ۾ رهي.“¹¹

انهي تمثيل مان ٻڌمت جو، هي قانون يا متو (Principle) ٺهيو: ”متي جا ماهر اهي آهن، جيڪي عمر جي عزت ڪن ٿا (پاڻ کان وڏن جي عزت ڪن ٿا) هن دنيا ۾ واکاڻ ۽ آخرت ۾ راحت انهن لاءِ آهي.“¹²

مهاتما گوتمه ٻڌ پنهنجو دين عام تعليم جي ذريعي پکيڙيو. برهمڻ نظام تعليم ۾ داخلا عام نه هئي ۽ استاد شاگرد جو تعلق گرو (مرشد) ۽ چيلي (مرشد) وانگر هو. مهاتما گوتمه ٻڌ انهيءَ تعلق کي تبديل ڪري بيءُ پٽ جي رشتي کي قائم ڪيو. هن چيو: ” ڀائرو ! استاد کي گهرجي ته پنهنجي شاگرد کي پٽ سمجهي. شاگرد کي گهرجي ته پنهنجي استاد کي بيءُ سمجهي. اهڙي طرح ٻئي، باهمي عزت ۽ احترام ۾ ٻڌجي، زندگي جي معاشري يا مهاڄن (Community) ۾ رهندي. هن متي جي نظام ۾

واڌ، ويجهه ۽ ترقي حاصل ڪندا.

ٻڌ تعليم ۽ تربيت جو عرصو ڏهه سال مقرر ڪيو ويو. مهاتما گوتم ٻڌ فرمايو: ”ڀائرو! آءٌ اوهان تي لازم ڪريان ٿو ته اوهان مان هر هڪ ڏم استاد جي ماتحت رهي، پوءِ جيڪو شاگرديءَ جو ڏهون سال پورو ڪري. اهو پاڻ (استاديءَ جي) ذميداري سنڀالي.“^۳

درست روش ۽ سليقائي جانيم يا قانون مهاتما گوتم ٻڌ پاڻ مقرر ڪيا، جن تي سڀني ٻڌ مندرن (Monasteries) ۾ عمل ڪيو ويندو هو ۽ زنانہ مندرن (Nunneries) خواهه تمام ٻڌ راج مهاجن ۾ پڻ انهن قانونن تي عمل پيرا ٿيڻ فرض سمجهيو ويندو هو. انهن جو اطلاق عالمي نعت جو هوندو هو ۽ ٻين مذهبن وارن کي پڻ انهن اخلاقي قانونن ۾ شامل ڪيو ويندو هو. جڏهن ڪو نئون وديارتي (شاگرد) ڏهه ساله ٻڌ تعليم ۽ تربيتي ڪورس ۾ داخل ٿيندو هو ته انهيءَ لاءِ فضيلت جا نيم (Rules of Etiquette) مقرر هوندا هئا. مهاتما ٻڌ فرمايو: ”ڀائرو آءٌ هي نيم (قانون) ۽ ان آيل پائرن جي رهبريءَ لاءِ مقرر ڪريان ٿو! نئون آيل ڀاءُ، انهيءَ ڪارڻ سان ته آءٌ هاڻي گهر (ٻڌ مندر) ۾ داخل ٿيان ٿو، پنهنجون چاڪڙيون لاهي انهن کي اونڌو ڪري هڪ ٻئي مٿان ستي ۽ وري مٿي ڪڍي هٿ ۾ ڪري، پنهنجي چٽي بند ڪري، مٿو اگهاڙو ڪري، پنهنجي شال هڪ طرف ڪلهي تي ڪري ۽ پوءِ گهر ۾ گهڙي، ڌيان سان ۽ بنا اجائي ٿڙ ٽڪڙ جي، جيڪڏهن اتي رهندڙ ڀاءُ عمر ۾ وڏو هجي ته ان کي سلام ڪري جيڪڏهن اهو ننڍو هجي ته انهيءَ تي گهرجي ته نئين آيل ڀاءُ کي سلام ڪري.“ عمر معلوم ڪرڻ لاءِ پڇيو ويندو ته ”اوهان گهڻا وسڪارا احترام ۾ گذاريا آهن؟ يعني اوهان، ٻڌ لباس ۾ مينهن جي موسم (سانوڻ) جا ڪيترا سال گذاريا آهن؟ پوءِ نئين آيل شاگرد (ٻڌ يڪشو) کي گهرجي ته پنهنجي رهائش بابت معلوم ڪري: ”مون کي رهڻ لاءِ ڪهڙي جاءِ ڏني وئي آهي؟ انهيءَ ۾ ٻيو به ڪورهي ٿو يا خالي آهي؟ ۽ هن کي گهرجي ته پنهنجي فقر، يا خوراڪ جي بيڪ وٺڻ جو علائقو معلوم ڪري ۽ پڇي ته ڪهڙو علائقو پهچ کان ٻاهر آهي ۽ ڪهڙا خاندان تعليم يافته سمجهڻ گهرجن. هن کي گهرجي ته پيشاب ڪرڻ جي جاءِ، غسل خانن ۽ پاتخانن بابت پڻ معلوم ڪري، پيئڻ جو پاڻي

ڪٿي رکيل آهي ۽ ٻئي استعمال جو پاڻي ڪٿي آهي. لئن بابت (جيڪي هلڻ وقت هٿ ۾ کڻي هلجن) مذهبي اجلاس جي جائن بابت ۽ وقت بابت ته ڪڏهن اندر ويڃي ۽ ڪهڙي وقت ٻاهر نڪري اچجي. جيڪڏهن جنهن وقت هو (نئون آيل پڪشو) اچي ٿو تنهن وقت گهر ۾ ڪوبه نه آهي ته پهريان در ڪڙڪائي پوءِ ڪجهه وقت ترسي، پوءِ ڪڙو کولي، در کولي ۽ ٻاهر بيٺي اندر ڏسي. ” (ص ۷۱ - ۶۹) ۶۳

ٻڌ تعليم واعظ ذريعي ڏني ويندي هئي ۽ واعظن جي بنياد تي ٻڌنيم يا قانون جوڙيا ويندا هئا، انهن نيمن ۽ قانون جي سمجهائي به واعظن ذريعي ڏني ويندي هئي جيڪي ڀالي زبان ۾ قلمبند ڪيا ويندا هئا. مثال طور ” انگو ترانڪايا ” ۾ ڳالهائڻ جو قانون هنن لفظن ۾ سمجهايو ويو آهي:

” اهي جيڪي ڪروڌ يا وڌائيءَ وچان ڪاوڙ جي ڳالهائڻ ٿا، جڏهن پاڻ ۾ ملن ٿا ته ٻين جا عيب اڳهاڙن ٿا، الزام تراشي ۽ عيب جوڻي ۾ خوشي محسوس ڪن ٿا، ۽ پنهنجي مخالف جي بدبختيءَ تي خوش ٿين ٿا، ليڪن آريا. (Ariyan - سڌريل انسان) اهڙين ريتين جي پٺيان نه لڳندا.

جيڪڏهن ڪو ڏاهو ماڻهو ڳالهائڻ جو شوق رکي ٿو ته هن کي ڳالهائڻ جو صحيح وقت به معلوم هوندو آهي ۽ ڇا ڳالهائجي (اهو به ڄاڻندو آهي) پنهنجي راستبازي (صحيح واٽ وٺڻ) ۽ صحيح گفتار جي آزمودي سبب اهڙي طرح ڏاهو ڳالهائي ٿو، نه ڪاوڙيل آهي، پاڻ تي ضابطو اٿس، ذهن ۾ نمائائي اٿس، نيم کي نه ٿو اورانگهي، گهڻي اڻ ٿن نه اٿس، بلڪ سياڻپ سان سهڻا ٻول ٻولي ٿو. مهرباني جي لفظ جي آجيان ڪري ٿو، ڪروڌ کي نڪرائي ڇڏي ٿو. ناراضگيءَ مان ڪونه ڄاڻي، عيب جوڻي ڪونه ڪري، مخالف کي موت ڏيڻ يا ڏاهي چيائڻ جو ڪم ڪونه ڪري نه موضوع کان ٻاهر ڳالهائي ٿو، واهه! سچ اهو آهي ته آريائن جا لفظ ڄاڻ به ڏين ٿا ۽ خوش به ڪن ٿا. اهڙي طرح آريان (سياڻا ماڻهو) ڳالهائڻ ٿا. اهڙي آريان جي گفتگو آهي ۽ اهو معلوم ڪري سگهجن ٿا ته نهائين ۽ نمائائيءَ سان ڳالهائڻ. ” ۶۴

هڪ ٻڌ پڪشو ” نگرود ” (Nigrodha) سوچيو ته مهاتما گوتم ٻڌ ٻين مذهبن جي عقيدن ۽ نظرين جو خاتمو آڻڻ گهري ٿو، انهيءَ کي

مخاطب ٿيندي مهاتما فرمايو: ” نگرود! هاڻي آءِ جيڪي توهان کي چوان ٿو سو هي آهي..... نه انهي لاءِ ته چيلا (شاگرد، مريد يا وديارٿي) هٿ ڪريان، نه انهيءَ لاءِ ته ٻيا پنهنجي مذهبي خيالن کان هيٺ ڪري پون، نه انهيءَ لاءِ ته ٻيا پنهنجي زندگي گذارڻ جا طور طريقا ڇڏي ڏين، نه انهيءَ ارادي سان ته اوهان کي غلط رستي سان لڳايان يا انهيءَ ارادي سان ته اوهان کان اهي رستا ڇڏرايان جيڪي نيڪ آهن. ايئن نه آهي، نگرود! بلڪه ڪي اهڙيون خراب ڳالهيون آهن، جيڪي ڇڏيون نه ويون آهن. اهي ڳالهيون جن جو تعلق خرابي ۽ بگاڙ سان آهي. اهي ڳالهيون جيڪي انسان کي ڪيرائي ٻئي جنم ۽ ٻي جوڻ ڏانهن ڇڪي وڃن ٿيون، اهي ڳالهيون جيڪي دڪا (دڪ)، پيدا ڪن ٿيون (مصيبت آڻڻ ٿيون) جن جو ميوو ٻيڙو آهي (نتيجو خراب نڪري ٿو) اهي ڳالهيون جن جو تعلق ايندڙ وقت ۾ ٻي جوڻ، زوال ۽ موت سان آهي. انهن ڳالهين کي ترڪ ڪرڻ لاءِ آءِ هي قانون سيکاريان ٿو، جنهن تي هلندي، هي ڳالهيون جن جو تعلق خرابي ۽ بگاڙ سان آهن، سي اوهان ڇڏي ڏيندا ۽ سٺيون صحتمند ڳالهيون وڌنديون ويجهنديون رهنديون، جن جي ذريعي هن ٿي موجوده حياتي اندر، هڪ انسان پنهنجي غير معمولي طاقتن وسيلي مڪمل دانائي (پوري سياڻپ، Perfect Wisdom)

حاصل ڪندو ۽ انهيءَ جي مڪمل ڄاڻ ۽ حاصلات اندر رهندو. ۶۵

” مهاتما گوتم ٻڌ جي واعظن جو هڪ وڏو رڪارڊ موجود آهي. بشم پنهنجي ڪتاب ” دونبر د ثت واز انديا“ ۾ انهن جو اختصار ڏنو آهي. حيرت ٿئي ٿي جڏهن انهي اختصار کي هڪ هزار سال پوءِ پيغمبر اسلام، حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جي جي ڏنل آخري خطبي جي متن سان پيئجي ٿو ته ”ان الدين عندالله السلام“ جي حقيقت سامهون اچي وڃي ٿي. سڱال کي خطاب“ ۾ مهاتما گوتم ٻڌ فرمائي ٿو ته:

” مڙسن کي گهرجي ته پنهنجي زالن جي عزت ڪن ۽ ممڪن حد تائين انهن جا انگل آرا پورا ڪن. انهن (مڙسن) کي زنا کان پاسو ڪرڻ گهرجي. انهن کي گهرجي پنهنجي گهر کي مڪمل طور تي، پنهنجي زالن جي حوالي ڪن ۽ جيتري قدر کيسو اجازت ڏين، انهن کي عمدا ڪپڙا ۽ زيورات خريد ڪري ڏين. زالن کي گهرو ڪاروبار ۾ پڙهجن گهرجي گهريائين

سان نرmi ۽ مهربانيءَ جو برتاءُ ڪرڻ گهرجي. گهر هلائڻ ۾ سچائي ۽ خبرداري کان ڪم وٺڻ ۽ پنهنجو ڪم مهارت ۽ اتساهه سان ڪنديون رهن. انسان کي گهرجي ته پنهنجي دوستن اڳيان سخاوت سان پيش اچي. انهن جي باري ۾ سٺو ڳالهائي، هر ممڪن طريقي سان هنن جي مفاد ۾ ڪم ڪري. انهن کي پنهنجي برابر سمجهي ۽ انهن سان ڪيل وعدا پورا ڪري. موت ۾ دوستن کي پڻ سندس ملڪيت ۽ مفاد جو خيال رکڻ گهرجي، ۽ جيڪڏهن هوش کان ٻاهر (نشي، عشق يا ڪنهن ٻيءَ ڪيفيت ۾) تڪڙو قدم کڻي ته هن کي سنڀالي وٺن. مصيبت جي وقت ۾ هن جي مدد ڪن، سندس پاسو کڻڻ ۽ سندس ڪٽنب جي ٻين ڀائرن جو احترام ڪن. مالڪن (آجرن) کي گهرجي ته پنهنجي نوڪرن ۽ ڪمين ڪارين (مزدورن) سان سهڻو برتاءُ ڪن. انهن کي وٽ کان وڌيڪ ڪم ڪرڻ لاءِ نه چون. انهن کي مناسب کاڌو ۽ مزدوريءَ (جي رقم) ملڻ گهرجي. بيماريءَ ۽ معذوريءَ جي حالت ۾ انهن جي سار سنڀال لهڻ گهرجي. انهن کي باقاعدي موڪلون ڏيڻيون وڃن ۽ نفعي جي صورت ۾ هنن کي اضافي معاوضو (Bonus) ڏنو وڃي. انهن (مزدورن ۽ نوڪرن) کي گهرجي ته صبح جو سوير اٿڻ ۽ رات جو دير سان سمهڻ تائين مالڪن (آجرن) جي خدمت چاڪريءَ ۾ رهن. پنهنجي مناسب مزدوري تي راضي رهن. چچڙ ٿي ڪم کي وٺڻ ۽ پنهنجي مالڪ جي ناموس کي برقرار رکڻ.¹⁶ ”خطبه حجة الوداع ۾ اهي سڀ هدايتون شامل آهن.

عملن جي جزا ۽ سزا، ڪرم ۽ ڪرتوت، قديم هندو ڌرم مطابق موت کانپوءِ زندگيءَ جا محرڪ هئا ۽ ٻي جوڻ يا مڪشا جو انهن تي دارومدار هو. جين ڌرم ۾ پڻ انهن تي زور ڏنو ويو، ليڪن مهاتما گوتمه ٻڌ، قدرت جي انهيءَ قانون جي هڪ نئين تشريح ڪئي؛ هن انسان جي انهيءَ مستقل وجود (انا) کي رد ڪيو، جيڪو جوڻيون مٽائيندو ۽ مختلف حياتيون ڪائيندو رهي ٿو. بجاءِ اهڙي ڪنهن جتاندار دائمي وجود جي، گوتمه ٻڌ انسان جي جوڙجڪ کي پنجن سرشتن ۾ پيش ڪيو، جيڪي تبديل ٿيندا رهن ٿا. (۱) جسم جو سرشتو، (۲) جذبات ۽ احساس جو سرشتو، (۳) نظريات ۽ عقيدن جو سرشتو، (۴) دماغ جي جوڙجڪ جو سرشتو ۽ (۵) شعور ۽ جاڳرتا جو سرشتو. اهي پنج سرشتا عمر مطابق تبديل ٿيندا رهن ٿا، تنهن

ڪري اهي ڪوبه مستقل وجود نه ٿا رکن. ڪائنات جي نظارن وانگر، انسان به مسلسل تبديلي جي حالت ۾ رهي ٿو. هر شيءِ انڪا (ڪانه ڪا) عارضي ۽ اڻ جٽادار آهي. هن سدا وهندڙ نفسياتي ۽ جسماني ڌاري ۾، هر شيءِ، ڪرمن جي قانون مطابق، عالمي اسبابن هيٺ، عمل پذير ٿيندي رهي ٿي ۽ هر هڪ ڪرم " عمل " پنهنجي جزا يا سزا پاڻ سان آڻي ٿو.

" شاڪيا " ۽ " ڪوليا " قبلن جي وچ ۾ جنگ لڳي. مهاتما گوتم ٻڌ، انهي موقعي تي، جنگ ۾ جيت ۽ هار جو فلسفو هنن لفظن ۾ بيان ڪيو؛

" سوڀ نفرت پيدا ڪري ٿي،
 سڀوڀاري جي ننڊ حرام آهي
 هار ۽ جيت ڪان بي نياز،
 مائيتو ماڻهو امن ۾ رهي ٿو "

(ڌماپد ۲۰۱)

مهاتما گوتم ٻڌ ۽ جين ڌرم جو پايو جهنڊڙ، وردمان جنتا پورا عرف " مهاوير " ٻئي ڪتري ذات جا هئا. ٻنهي برهمڻن جي مقرر ڪيل بلدانن (قربانين) کي بيسود ڄاڻايون، ويدن کانپوءِ هندو ڌرم جو آڌار " اپنشن " تي رهيو، جن ۾ بلدان جي نفي ٿيل نه آهي، تاهم ان جي جائز هجڻ لاءِ شرط وڌل آهن. " ميترايائي اپنشن " ۾ هڪ راجا کي هيئن چوندي پيش ڪيو ويو آهي؛

" وڏن جو ڌن ٻلوان راجائن کي
 پنهنجي ان بان ڇڏي پئي،
 اسان راڪاس ۽ ديوتائون مرندي ڏٺا،
 مهاساگر سڪي ويا، جبل ڊهي پيا،
 قطب تارو لڏي ويو، ڌرتي ڊهجي پئي
 ديوتائون ناس ٿي رهي آهيان، ۽
 آءُ هڪ سڪل ڪوهه ۾ ڏيڏر ٿيو پيو آهيان. " ۴۰

مهاتما گوتہ ٻڌ کي، پنهنجي زماني ۾ به وڏي پذيرائي حاصل ٿي، ڪيترائي هندستاني راجا کيس نذرانہ پيش ڪندا هئا ۽ شهري پنهنجون جائدادون ٻڌ مندرن لاءِ وقف ڪندا هئا. سندس پوئلڳن ۾ ”ديودتا“ سندس سوت هو جنهن آخر عمر ۾ هڪ الڳ فرقو قائم ڪيو. جيڪو گيتا دور تائين اٺوڏ ۽ مغربي بنگال جي ڪجهه حصن ۾ قائم هو. -

مهاتما گوتہ ٻڌ اسي ورهين جي ڄمار ۾ ”ڪاشي نگر“ جي مقام وٽ وفات ڪئي. (پرنروان ٿيو) سندس آخري الفاظ هن طرح محفوظ ڪيا ويا آهن:؛

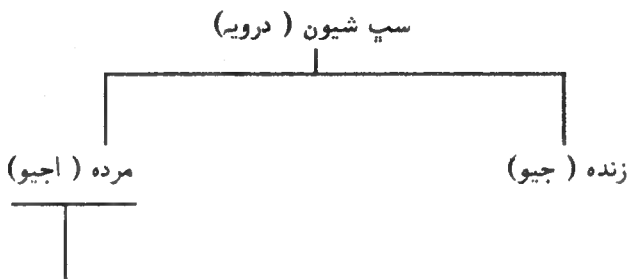
”جن مان جڙيل سڀني شين جو فنا ٿيڻ لازمي آهي، اڀرماد (سرجوشي) سان پنهنجي چوٽڪاري جو حساب لڳايو.“ -

”جين ڌرم“

”مهاوير“ ورڌمن جنتا پورا / جنٽري پٽر (۵۲۷ - ۶۰۰ ق م) جين ڌرم جو پايو وجهندڙ آهي. هو مهاتما گوتہ ٻڌ جو ذري گهٽ همعصر آهي. چيو وڃي ٿو ته هن اڳين ۲۲ ٻين ساڌن جي عقيدن کي ملائي هڪ ڪيو آهي. انهن ساڌن ۾ مک ساڌو پرشونات هو، جيڪو اٽڪل روءِ سن ۷۷۶ ق - م ۾ ديهانت ڪري (گذاري) ويو. (پرشو / پارشونات ۷۷۶ - ۸۱۷ ق م) ”جهن انڌن ۽ هاٿيءَ“ جي آڪائي ”جين ڌرم“ جي روايت آهي. ”نيس“ جو نظريو، يعني شين کي هڪ مخصوص انداز سان ڏسڻ جو مٿو، انهي تمثيلي آڪائي مان ٺهيو جيڪو خيال جي اضافيت کي ثابت ڪري ٿو. انهيءَ مٿي جي عملي صورت ”سيدود“ يا ”سپت پنگي“ جي نظريه ۾ ڏنل آهي. اسان ڪنهن به ڳالهه کي نه صريحا مڃي سگهون ٿا ۽ نه ان جو بلڪل انڪار ڪري سگهون ٿا. اسانجو ”وجود“ هڪ مستقل اثمت قسم جو نه آهي. هر شيءِ جو علم لازمي طور تي يڪطرفه ۽ نامڪمل آهي. جيڪڏهن اسان ان کي صحيح ۽ مڪمل سمجهو ته اها اسانجي غلطي ٿيندي. ۷۰

جين ڌرم مطابق ڪنهن شيءِ بابت ڄاڻ ڏيڻ جا ست مختلف طريقا

آهن:

خلا (آڪاش، اڪس) (۲) ڌرم (۳) اڌرم (۴) مادو (پڊگل)

خلا، ڌرم ۽ اڌرم، باقي سڀني شين جي پڌارت لاءِ ضروري آهن جيڪي ٻن قسمن جون آهن: روح ۽ مادو. ” خلا “ انهن کي رهڻ لاءِ جاءِ ڏئي ٿي. ” ڌرم “ انهن جي اڳتي وڌڻ ۽ اڳتي وڌجي وڃڻ کي ممڪن بڻائي ٿو ۽ اڌرم انهن کي آرام ۾ رهڻ جو موقعو ڏئي ٿو. انهن چئن اجيو وٽن کان علاوه ڪن جين عالمن ” وقت کي ظاهري پڌارت يا ڏسڻ ۾ اچڻ جهڙو ڪري مڃيو آهي. مادو ابدي ۽ لافاني آهي، توڙي جو روپ مٽائي مٽي، هوا وغيره ۾ تبديل ٿي وڃي ٿو. مادو (پڊگل)، ائٽمن (ائو) ۽ انگريگيٽس (سڪنڊ) جي ٻن قسمن ۾ آهي. ۷۰

ائٽمن (جزن يا ذرات) جي جوڙ توڙ سبب طبعياتي ڪائنات ۾ تبديليون رونما ٿين ٿيون ۽ ائٽم پنهنجي طبعي بناوت ۾ سدائين ساڳيا نه ٿا رهن. اهي تبديلي يا ترقي (ارتقا) جي عمل هيٺ آهن جنهن کي پرينم (Parinama) چئجي ٿو ۽ انهيءَ ذريعي اهي نئون خاصيتون حاصل ڪن ٿا. جزن يا جوهرن جا قسم مختلف نه آهن جيڪي مختلف تن يا عنصرن، ڌرتي، پاڻي، باهه ۽ هوا جو سڌ پيرين ٿا. بلڪ هڪ جهڙا ائٽم (جزا) هم جنس (Homogeneous) جزا مختلف ميلالن (Combinations) ذريعي مختلف عنصر پيدا ڪن ٿا. اسان جيڪي شيون ڏسون ٿا اهي (Gross matter) جملي ڳوري اڻ گهڙيل مادي مان ٺهيل آهن جڏهن ته

اهو مادو به اسانجي حواسن جي پهچ کان ٻاهر آهي. اهو هلڪي، لطيف ۽ بيمثال صورت ۾ آهي ۽ ڪرم جي مختلف درجن ۾ منتقل ٿي وڃي ٿو. اهڙي قسم جي مادي سان خلا (آڪاش) ڀريل آهي. روح ۾، ٻاهرين دنيا سان لهوڇڙ ۾ اچڻ سبب، انهيءَ مادي جي ذرڙن (Particles) جو دخول ٿئي ٿو. ڪرم اهڙي ريت ڪم ڪري ٿو (عمل پذير ٿئي ٿو) جو هر تبديلي پنهنجو نشان ڇڏي ٿي جيڪو قائم رهي ٿو ۽ ڪرم وڌي اها صورتحال ٺاهي ٿو جيڪا آئنده راه عمل جو بنياد بڻجي ٿي. (برٽانڪا، ج ۱۲، ص ۱۱۷-۱۱۶). روح جو مخصوص سٽ، شعور (Citana) (سيتنا، يا جاگرتا)، ڪڏهن به نشت يا ناس نه ٿو ٿئي توڙي ڪٿي ٻاهرين سببن ڪري ڪيترو به گهڻو اکين کان اوجھل هجي. روحن جو قد بت ٿئي ٿو جيڪو انهن بت بدن جي قسمن مطابق مختلف ٿئي ٿو جن سان انهن کي رلايو (ملايو) وڃي ٿو. لطيف مادو روح سان تعلق ۾ اچڻ بعد ان جو بدن بڻائي ٿو، جيڪو ڪرم جي اٺن قسمن ۾ منتقل ٿي وڃي ٿو ۽ لطيف بدن ٺاهي ٿو جيڪو روح سان سندس تمام تبديلين يا هجرتن ۾ چمٽيو رهي ٿو. انفرادي جيو (روح) ٻن شين جو مرکب آهي؛ شعور ۽ مادو يا جسم، جن ٽرم مطابق بي رڳ ريشي نوس مادي يا غير جسماني (Inorganic) شين ۾ به روح ٿئي ٿو، جيتوڻيڪ اهو انهن اندر شل يا غير متحرڪ (Dormant) رهي ٿو، جن ٽرم وارن جو خدا ۾ اعتقاد نه آهي ليڪن سندن عقيدتي مطابق (انفرادي) روح خدا جي حيثيت حاصل ڪري سگهن ٿا. ”روح“ ۽ ”دنيا“ پنهنجي ليکي قائم دائر آهن. (نه انهن جو ڪو خلقيندڙ آهي، نه سنڀاليندڙ آهي ۽ نه ڪنهن ڏانهن انهن کي موٽي وڃڻو آهي). ۳۰-

جين ٽرم مطابق زندگيءَ جو نظريو:

مهاوير پنهنجي هڪ چيلي گوتم (گوتم بد نه، هڪ ٻئي گوتم) کي هن طرح هدايت ڪئي:

”جيئن خشڪ پن ٿي پوي، وڻ کان ڇڄي ڪري پوي،
هيءَ زندگي به تيئن ٿئي، گوتم سدا سجاڳ ره!“

جيئن ماڪ جو ڦڙو هجي، ڦر گاهه جي مٿان چڙهي،
ڪو پل جٽاءُ ٿو ڪري، گوتم سدا سجاڳ ره!

هر آتما سزا ڪئي، آڪاس ۾ پيو ڦري،
ڪنهن نيڪ بد ڪرم ڪري، گوتم سدا سجاڳ ره!

پوڙهو بدن ٿيو پوي، هڏ به نه جڏهن چيو ڪري
هر مرض ٿو ٿيو پوي، گوتم سدا سجاڳ ره

سڀ چاهتون ڦٽي ڪري، ڪنول جيان پوتر ٿئي
پاڻي سرءُ جو جيئن هجي، گوتم سدا سجاڳ ره."
(اتر آدر ييٽن شـوتـر - ۱۰ ، بشـمـر ص ۹۴ - ۲۹۳)

روح جو نظريو

" جسم گهر ڌن ۽ وني - مـتـر پـٽ ۽ دشمني،
روح کان آهن جدا - مورڪن پنهنجا ڪيا.

هر طرف کان ٿا اچن - سڀ پڪي گڏجي رهن،
صبح پنهنجي منهن ٿيا - هر طرف اڏري ويا.

ٻارُ نر پوڙهو نه مان - مـرـض ۾ آءُ چو مـرـان،
پڌ، اهي سڀُ تن سندا - مونکي ڀلاسي ڇا ڪندا؟
جسم ۾ ور ڪري - سڀ رهيا ٿي گهر ڪري،
پوءِ ڪري تن کي جدا - سڀ سڀيائڻا ٿي ويا.

ڪو بهيـو چاڀي چوي - سڀ اتان چاڀي پوي،
سڄ اهوئي آسـدا - تن جدا ترڪو جدا"
(ايضاً)

هندي-آرين جي تاريخ (۶۰۰-۱۲۰۰ ق-ما)

مهاٽما گوتم بڌ (۴۸۳-۵۶۳ ق م) ۽ سوامي مهاوير (۴۲۷-۶۰۰ ق م) جي زماني، ڇهين صدي قبل مسيح، کان هندستان جي تاريخ، روايتن ۽ ڏند ڪٿائن مان نڪري، مهاراجائن، رشين ۽ جنگي جوڌن جي تاريخي قصن ۽ يادگارن ۾ داخل ٿئي ٿي، جيڪي قابل تصديق آهن. انهي دور ۾ مذهب ۽ فلسفي کان علاوه تجارت ۽ سياست متعلق ڪجهه مصدق معلومات ميسر آهي؛ ڪوسلا، مگد، وٽسا ۽ اوانتي بادشاهتون ۽ سندن همعصر مالوا، هڪ سياسي نظام هيٺ هلندڙ هيون. پهريون ٻه بادشاهتون، ڪوسلا ۽ مگد، وڌيڪ اهم هيون. روايتي رام ليلا جي مرڪزي علائقي، ”ڪوسلا“ ۾ هاڻي راجا پرسنجيت جي حڪومت هئي. سياسي نااهلي ۽ فضول خرچي سبب حڪومت جو ڪاروبار، قبائلي سردارن ۽ نائب حڪمرانن جي حوالي ٿيو ۽ بادشاهي ۾ ڌاڙيلن زور ورتو. (دونبرڊٽ واز انڊيا، ص ۴۶-۴۵) انهي جي برعڪس ”مگد“ ۾ راجا ”بمبسارا“ هڪ برجست ۽ قابل حڪمران هو؛ موجوده بنگال جي سرحد تي قائم قديم ”انگا“ بادشاهي تي انهي ڪري قبضو ڪيائين جو انهي جي راجڌاني ”ڪمپا“ تجارتي مقصدن خاطر حاصل ڪرڻ ضروري هئي. ”ڪمپا“ هڪ درياھي بندر هو، گنگا ندي مان تجارتي پيڙا مال ڪڍي ڏکڻ هندستان جي ساحل تي رسائيندا هئا، جتان هيرا جواهرات ۽ مصالحا ڪڍي اتر هندستان پهچائيندا هئا، جتي انهن جي گهڻي طلب هئي. ”ڪاشي“ (بنارس) جي علائقي جو ڪجهه حصو ”بمبسارا“ جي قبضي هيٺ آيو، جيڪو ”ڪوسلا“ جي راجا پرسنجيت پنهنجي پيڻ کي بمبسارا سان پرتائڻ وقت، ڏاج ۾ ڏنو هو. راجا پرسنجيت خود ”راجگڙھ“ ۾ راج ڪندو هو، جيڪو شهر جديد ”پٽنا“ کان سٺ ميل ڏکڻ-اوڀر طرف هو.

مگدجو راجا ”بمبسارا“، ايران جي ڪياني شهنشاهيت جي باني ”سائرس اعظم“ (۵۳۰-۵۵۸ ق م) کان سٺ سال پوءِ ۴۹۸ ق م ۾ تخت نشين ٿيو هو. اهو تاريخ جو هڪ دلچسپ مثال آهي ته ايراني ۽ هندي آرين هڪ ئي دور ۾ هڪ ٻئي پٺيان پنهنجن علائقن ۾ آريا-شهنشاهيت قائم

ڪئي. ايران ۾ زرتشتي ۽ هندستان ۾ ٻڌ ۽ جين ڌرم قديم آريا برهمڻ جو زور گهٽائي ڇڏيو. راجا ”بمبسارا“، مهاتما گوتم ٻڌ جو پيروڪار هو. هن ”انگا“ جي فتح کان علاوه ٻي ڪابه جنگ نه ڪئي تاهم پنهنجي ايراني همعصر آريا حڪمرانن جي فتوحات ۽ انتظامي پاليسيءَ جي مدنظر ”بمبسارا“، گنگا - ندي جي ٻنهي ڪنارن سان مڪمل انتظامي قبضو قائم رکڻ جي پاليسي اختيار ڪئي، جيڪا ”مگد“ شهنشاهيت جي قيام لاءِ ڪارگر ٿي. ”بمبسارا“، اتر - اولهه هندستان ۾ ”گندارا“ جي راجا ”شڪر سارن“ سان سفارتي تعلقات قائم ڪيا ۽ ٽڪسيلا جي عظيم ٻڌ يونيورسٽيءَ ۾ ”مگد“ جي نوجوانن کي تعليم ۽ تربيت ڏيارڻ جا انتظامات ڪيا. (ايضا. ص ۴۷) ٽڪسيلا جو ٻڌ درسگاهه دنيا جي پهرين يونيورسٽي سمجهي وڃي ٿي. دارا اول، تئين ڪياني شهنشاهه، جي هڪ نقشي تحرير مطابق سن ۵۱۹ ق. م ڌاري ”گندارا“ ڪياني شهنشاهيت ۾ شامل ڪئي وئي، ۽ ”سند“ ويهين ستراڻي (صوبو) قرار ڏني وئي، ”مگد“ جي شهنشاهيت انهيءَ واقعي کان پيڇريا لاتعلق نه رهي هوندي. خود مگد جون سرحدون بنارس ٻينگال جي سرحد تائين گنگا ندي جي ٻنهي طرفن کان آباد علائقن اندر قائم هيون. ايندڙ ڏيڍ صدي ۾ اهي ”پاتليپترا“ (جديد پٽنا) کان اڳتي وڌي اتر هندستان تائين پهتيون، ۽ ”پاتليپترا“ کي مگد حڪومت جي راڄڌاني مقرر ڪيو ويو.

”مگد“ جي شاهي خاندان جو باني ”بمبسارا“ خود پنهنجي پٽ ”اجا تشترو“ جي هٿان معزول ٿي قيد ٿيو ۽ انهيءَ ڏک وچان جلد گذاري ويو. سندس سالي راجا ”پرسنجيت“ جو به ساڳو حال ٿيو. سندس پٽ ”ويرود هڪا“ کيس تخت تان لاهي پاڻ راجا ٿيو. اهو سال ۴۹۰ ق. م هو، مهاتما گوتم ٻڌ کي گذري چئن سال ٿيا هئا، يا اڃان پاڻ حال حيات هو. سربلنڪا جي روايت موجب گوتم ٻڌ سال ۵۴۴ ق. م ۾ نروان ٿيو، ليڪن چيني (ڪئنٽن) روايت مطابق اهو سال ۴۸۱ ق. م هو. عام روايت پٿاندر مهاتما گوتم ٻڌ جو عرصه حيات ۵۶۳ ق. م کان ۴۸۳ ق. م ڄاڻايو وڃي ٿو. انهي مطابق اڃا ست سال مس گذريا هئا، جڏهن پرسنجيت جي پٽ ويرو دهڪا، ”ڪوسلا“ جي نئين راجا ”شاکيه“ جي ننڍڙي آزاد حڪومت تي

حملو ڪري، انهيءَ آريا قبيلي کي برباد ڪري ڇڏيو، جنهن ۾ مهاتما گوتم ٻڌ جهڙو عظيم انسان پيدا ٿيو هو. انهي بعد ”شاڪيه“ قبيلي جو تاريخ ۾ ڪٿي به احوال نه ٿو ملي. (بشم، ص ۴۶) هڪ ڪمزور روايت مطابق ”شاڪيه“ قبيلي کي ناس ڪندڙ، راجا ويرو دهمڪا، ست پوءِ پاڻ ڪرامتي طور تي برباد ٿي ويو (ايضا)، ۽ پوءِ ”ڪوسلا“ جي بادشاهي، مگڌ جي شهنشاهي ۾ گڏجي وئي. پوءِ ”وڙجي“ قبائل جي سميلن (Confederation) کي ختم ڪري سندن راڄڌاني ویشالي ۽ گنگاندي جو اتريون علائقو ”مگڌ“ ۾ ملايو ويو. اهو سال ۴۸۲ ق. م هو ۽ ايراني ڪياني شهنشاهيت جي تخت تي دارا اول جو فرزند زركس (جرجيس) اول (۴۶۴ - ۴۸۵ ق م) براجمان هو، جيڪو يونانين سان نبرد آزمائيءَ ۾ مشغول هو. ان وقت ”سنڌ“ سترابي جي سرحدن جو تعين نه ٿو ڪري سگهجي، ليڪن اندازي مطابق پنجاب جو اڪثر علائقي انهيءَ ۾ شامل هو، (بشم، ص ۴۷) انهن علائقن کانسواءِ ”مگڌ“ جي علائقن ۾ راجستان، سنڌ، پنجاب ۽ اتر-اولهه علائقي جو ذڪر نه ٿو اچي ۽ ”بينگال“ اڃا آرين جي اثر کان آزاد هو. (ايضا - ص ۴۸)

چوٿين صدي قبل مسيح جي وچ ڌاري، اٽڪل ۳۵۰ ق. م ۾، ”مگڌ“ جو شهنشاهه (مهاراجا) مهاپد ما نندا هو، جنهن ”ڪلنگا“ (جديد اوڙيسا، ۽ آندرا جو اتريون ساحلي علائقو) فتح ڪري ”مگڌ“ ۾ شامل ڪيو. رعيت ۾ نامقبول هو، ليڪن پر عزم ۽ همت وارو هو، سندس موت تخت جي واريءَ تان ٿيو، ۽ يوناني فاتح سڪندراعظم جي اتر اولهه هندستان تي ڪاهه جو وقت اچي ويو. سن ۳۳۰ ق. م ۾، ايراني آرين جي ڪياني شهنشاهيت تي قبضي ڪرڻ بعد، سنڌ جي سترابيءَ جي سرحدن تائين قبضي ڪرڻ لاءِ سڪندر اعظم اڳتي وڌيو، آخري ڪياني شهنشاهه دارا تئين کي ”گاگا ميلا“ جي فيصلو ڪن لڙائي ۾ شڪست ڏيڻ وقت، يوناني لشڪر جو سنڌين جي امدادي جتن سان مقابلو ٿي چڪو هو، جنهن ۾ يارهن هاڻي سوارن جو هڪ ننڍو جڻو به شامل هو. هيروڊوٽس جي بيان مطابق پليٽيا (Plataea) جي لڙائيءَ ۾ به هندستاني (سنڌي) جوڌن ايراني فوج سان گڏجي حصو ورتو هو، (بشم، ص ۴۸) ايراني فوج

تڪسيلا ۽ جھلم جي راجائن آمبي ۽ پورس کي شڪست ڏئي (آمبي بنا مقابلي پيش ڀيو هو) جڏهن ”بياس“ جي ڪناري تي پهتي ته سپاهين اڳتي وڌڻ کان انڪار ڪيو، ۽ سڪندر اعظم سنڌوندي جو ڪنارو ڏئي ”سيوهڻ“ ۽ آخر پٽالا پهچي واپس روانو ٿيو. اهو سال ۳۲۵ ق. م هو.

سڪندر اعظم جو ارادو سنڌ سترابي کي پنهنجي شهنشاهي ۽ ۾ شامل ڪرڻ جو هئو، تنهنڪري مفتوح علائقي ۾ فوجي چانو ٿيون قلعا ۽ عملدار مقرر ڪيا هئائين. ليڪن مقامي قبيلن جي بغاوت ۽ سندس ناگهاني موت انهي تجويز کي ڪامياب ٿيڻ نه ڏنو. بشم لکي ٿو ته يوناني، هندستاني جوڌن جي جو انمردي، اگهاڙن ساڌن جي تپسيا جيڪا تڪسيلا ۾ ڏٺائون ۽ سنڌ ۽ پنجاب جي قبيلن جي ايمانداري ۽ سادگيءَ کان بيحد متاثر ٿيا. (ص ۴۹) آخري يوناني جنرل، يوديمس (Eudamus) سن ۳۱۷ ق. م ۾ هندستان جي اتر-اولهه علائقي مان نڪري ويو.

انهيءَ موڙ تي تاريخ هڪ ٻي شهنشاهي شخصيت کي جنم ڏنو: چندر گپت موريا، سڪندر اعظم جي روانگي بعد، ٻئي سال ۳۲۴ ق. م ۾، موريا شاهي خاندان جو بنياد رکيو. جيئن ڌرمي پستڪن مطابق هن ۳۱۲ ق. م ڌاري ”اوانتي“ تي قبضو ڪيو هو (ائڊوانسڊ، ص ۱۰۴۹) هڪ يوناني تاريخي ذريعي (پلوٽارچ) مطابق هن سڪندر اعظم جو ساٿ ڏنو ۽ کيس مگد جي مهاراجا ”نندا“ تي حملي ڪرڻ جي صلاح ڏني، جيڪو رعيت ۾ نامقبول هو ۽ آساني سان زير ٿي سگهيو ٿي. (بشم ايضاً ص ۵۰) پوءِ هن پاڻ اهو ڪم ڪيو ۽ مگد نندا شهنشاهيت ختم ڪري، موريا شهنشاهيت قائم ڪئي. تاريخي ذريعا اهو واقعو ڏهن سالن جي تفاوت سان ڏيکارن ٿا. سن ۳۲۴ ق. م کان سن ۳۱۲ ق. م جي وچ ۾، هندو آرين جي پهرين شهنشاهيت ختم ٿي ۽ ٻي شروع ٿي، جيڪا عظيم تر هئي.

سن ۳۰۵ ق. م ڌاري، جڏهن يوناني جنرل سيليوڪس (Seleucus) ايشيا ۾ سڪندر اعظم جو وارث بنجي ويو هو، تڏهن چندرگپت موريا سندس مقابلو ڪيو ۽ کيس زبردست شڪست ڏنائين نتيجي ۾ افغانستان جا ڪجهه علائقا ۽ ڌيءَ جو سڱ ڏئي سيليوڪس جان چڙائي، عزازت ۽ دوستيءَ جو هٿ وڌايو، بشم لکي ٿو ته ”چندرگپت جي

اولاد ۾ يوناني خون جو هجڻ ناممڪن نه آهي." (ص ۵۱) موريا راجڌاني "پاتليپترا" ۾ سيليوڪس جو سفير "ميگسٽنيز" (Megasthenes) رهندو هو. سندس تحريرون باقي نه رهيون آهن، تاهم يوناني ۽ لاطيني تصنيفن ۾ سندس حوالن مان هندستان جي تاريخ بابت اوائلي بيروني شواهد ملن ٿا. انهيءَ جي مقابل هڪ اندروني ماخذ "ارٿ شاستر" موجود آهي، جيڪو چندر گپت جي برهمڻ صلاحڪار "کانڪيا" جو لکيل آهي. ٻنهي ذريعن کي ملائي پڙهڻ سان موريا شهنشاهيت جي حالات تي ڪافي روشني پئي ٿي. انهيءَ کان علاوه هندو روايتن مان معلوم ٿو ٿئي ته "کوٽليا"، "وشنوگپتا"، يا "کانڪيا" نالي هڪ نهايت قابل ۽ آزاد خيال (غير وهمي) برهمڻ چندرگپت جي فتوحات جو اصل ڪارڻ هو. ڇهين صدي عيسوي ۾ لکيل هڪ چندر گپت ٽاڪ، "مدرا راکشسا" (Ministeri signet Ring) ۾ "نندا" کي شڪست ڏيڻ وقت، چندر گپت کي هڪ ڪمزور ۽ معمولي نوجوان جي صورت ۾ ڏيکاريو ويو آهي. ڪمزور روايتن جي آڌار تي تاريخ پنهنجي عظيم شخصيتن سان انصاف ڪري نه سگهندي، يوناني مورخن ۽ "جسٽن" (Justin)، اطالوي واقع نگار، جي تحريرن مطابق چندر گپت موريا هڪ معمولي گهراڻي جو بهادر ۽ باصلاحيت فرد هو، پنجاب ۾ سندس ملاقات سڪندر اعظم سان ٿي جنهن سان ڪهرو ڳالهائڻ سبب سندس قتل جو حڪم ڏنو ويو، ليڪن هو ڀڄي وڃي ونديا جي ٻيلي ۾ لڪو، اتي سندس ملاقات ٽڪسيلا مان فرار ٿي آيل هڪ ساڌو، "کانڪيا" يا "کوٽليا" نالي، سان ٿي ٻنهي گڏجي ٻيلي جي قبائلي ڌنارن پنوهارن کي ڀرتي ڪري هڪ فوج ٺاهي ۽ سڪندراعظم جي روانگي بعد سندس فتح ڪيل علائقن تي قبضو ڪيو، يوناني ۽ اطالوي مورخ "کانڪيا" جو ذڪر نه ٿا ڪن ليڪن ونديا جي ٻيلي ۾ چندر گپت جي رهائش گاهه جي نزديڪ هڪ شينهن ۽ هڪ هاٿيءَ سان سندس مقابلو ڏيکارن ٿا. (اٿدواسنڊ، ص ۹۲) "ميگسٽنيز" چندرگپت موريا جي انصاف جي بيحد تعريف لکي آهي. هو دربار (سيا) ۾ ويهي پاڻ فيصلو ڪندو هو. هو جنهن محلات ۾ رهندو هو، اها سڄي ڪاٺ جي ٺهيل (ڪاٺ گهر) هئي؛ سندس ذاتي زندگي ۾، تمام آسائشن ۽ اقتدار جي باوجود خوشي نصيب نه

هئي، ڇاڪاڻ ته هن کي هر وقت قتل ٿيڻ جو خدشو رهندو هو، جيئن ان وقت جي سياسي نظام جو دستور هو، هڪ سنڌي محاوره موجب: ”يا تخت يا تختو،“ آخر بادشاهي ڇڏي جين راهب (منڌاري) ٻائو بنيو ۽ ”مرن ورت“ (موت تائين روزو) رکيو، جيئن ”جين“ ساڌن جي ريت هئي. جديد ميسور جي جين مندر، ”شرونا ييلگولا“ ۾ اهو واقعو ٿي گذريو، (بشم، ص ۵۳) چندر گپت موريا ڪل ۲۴ سال (۲۰۰ - ۲۲۴ ق. م) شهنشاهه هو. کانئس پوءِ سندس پٽ ”بندو سارا“ اٽڪل ايڪٽيهه ۲۱ سال راج ڪيو. سندس دور جو هڪ دلچسپ واقعو، يوناني مورخ اٿينيس (Athenaeus) بيان ڪيو آهي: شام (Syria) جي سيليوڪي بادشاهه ائنٿيوڪس اول (Antiochus `I) سان ”بندو سارا“ جا مراسم هئا. هڪ دفعي ”بندو سارا“ يوناني بادشاهه کي فرمائش ڪئي ته مون کي انجير، شراب ۽ هڪ ڏاهو (Sophist) ڏياري موڪل. ائنٿيوڪس انجير ۽ شراب موڪلي ڏنو ۽ ڏاهي بابت لکيائين ته ”يوناني ڏاهو بر آمدنه ڪيا ويندا آهن.“ ۴-

مهاراجا آسوکا (۲۳۲-۲۷۴ ق م)

”بندو سارا“ جي وفات بعد، ڪجهه وقت تخت نشيني تي تڪرار ٿيو، آخر سندس پٽ ”آسوکا“ موريا شهنشاهيت جو مالڪ بنيو. بشم جي راءِ مطابق، ”آسوکا هندستان جو عظيم ترين ۽ بيحد لائق شهنشاهه ٿي گذريو آهي.“ (ص ۵۳) ڪيائي شهنشاهن جي دستور موجب، آسوکا تحريري نقش ڇڏيا آهن، جيڪي هندستان، پاڪستان جي وسيع علائقن ۾ موجود آهن، ۽ هندستان جي تاريخ تي اولين مستند معلومات فراهم ڪن ٿا؛ دارا اول جي احوالن ۾ سندس فتوحات ۽ رعيتي قبيلن جو ذڪر ملي ٿو، ليڪن آسوکا جي ٽئين تي اڪريل عبارت ۾ سندس احڪامات درج ٿيل آهن، جيڪي ماتحت حڪمرانن ۽ عملدارن لاءِ هدايت جي شڪل ۾ آهن، ۽ ڪٿي ڪٿي انهن ۾ ذاتي احوال به آيل آهي. انهن جو مضمون خود آسوکا جو لکيل آهي. (ايضا)

آسوکا جي هڪ نقشي تحرير ۾ هي مضمون ڏنل آهي: "جڏهن ديوتائن جي محبوب، مبارڪ صورت، راجا (آسوکا) کي تخت ڏئي ٿي اٺ سال گذريا (۲۱۱-۲۱۹ ق.م)، تڏهن "ڪلنگا" فتح ٿي، ڏيڍ لک ماڻهو قيدي ٿيا، هڪ لک ماريا ويا، پوءِ ٻيا ڪيترا هئا. "ڪلنگا" تي قبضي ڪرڻ کان ترٽ پوءِ، ديوتائن جي محبوب (آسوکا) نيڪي جي راه اختيار ڪئي، نيڪيءَ سان محبت رکي ۽ نيڪي جا احڪامات جاري ڪيا. جڏهن هڪ غير مفتوح ملڪ فتح ڪجي ٿو، تڏهن ماڻهو ماريا وڃن ٿا، اهي مري وڃن ٿا، يا قيدي بنايا وڃن ٿا. اهو ڪم ديوتائن جي محبوب (آسوکا) جي لاءِ بيحد دکدائڪ ٿيندو. جيڪڏهن ڪو ماڻهو سندس ڪو ڏوه ڪندو ته جيستائين معاف ٿي سگهندو، انهيءَ ماڻهو کي معاف ڪيو ويندو. ديوتائن جي محبوب (آسوکا) کي پنهنجي شهنشاهيت اندر پيلن ۾ رهندڙ قبيلن سان به مناسب رويو رکڻ جو ارادو آهي ۽ انهن جي سڌاري لاءِ ڪوشش ڪرڻ گهري ٿو. ليڪن ديوتائن جو محبوب (آسوکا) نه فقط رحمدل آهي، بلڪ طاقتور به آهي، ۽ انهن کي هدايت ڪري ٿو ته توبه ڪن منان قتل ڪيا وڃن، ڇاڪاڻ ته ديوتائن جو محبوب (آسوکا) سلامتي، خود روڪ، انصاف ۽ سڀني جي لاءِ خوشيءَ جو خواهشمند آهي. ديوتائن جي محبوب (آسوکا) جي ويچار موجب سڀني سوين ۾ عظيم فتح، نيڪي جي جيت آهي ۽ اها ديوتائن جي محبوب (آسوکا) اڳتي ڪٿي ورتي آهي، هتي ۽ پنهنجي تمام سرحدن تي، هتان ڇهه سو منزلون (۸۰ ميل) پري، يوناني بادشاهه ائني يوكا (ائٽيوکس) جي بادشاهي ۽ ائني يوكا کان پوءِ چئن بادشاهن توزميه (Turamaya)، ائني ڪيني (Antikini)، ماگا (Maga) ۽ اليڪسودرا (Alikasudara) (جي ملڪن) منجهه، ۽ دکن (ڏکڻ) ۾ ڪولن (Colas) ۽ پاندين (Pondyas) ۾ ۽ ايترو پري انهن جييتري سربلنگا ۾." (آر. اي بلوخ، ليس انسڪريپشنس ڊي آسوکا، ص ۱۲۵، بشم، ص ۵۴)

مهاراجا "آسوکا" "بڌ ڌرم" اختيار ڪيو. سندس "نيڪي" لاءِ ڪم آندل لفظ "ڌرم" آهي. هُن انهيءَ جي فروغ لاءِ "ڌرم مها ماتر" نالي عملدار مقرر ڪيا، جن جو فرض هو ته انسانن جي وچ ۾ بهتر تعلقات پيدا

ڪن. تاهم آسوكا مذهبي مزاج جو ماڻهو نه هو. سندس خيال مطابق ٻڌ ڌرم اخلاقي قدرن جو هڪ نظام هو، جنهن جي ذريعي هن دنيا ۽ آخرت ۾ امن ۽ پاڻيچارو قائم ٿيندو. هن ٻڌ ڌرم کي زور وٺرايو ليڪن ٻين ڌرمن ۾ گهٽتائي نه ڪئي (ايشا. ص ۵۵) هڪ دفعي هن اعلان ڪيو ته سڀ مذهبي فرقن قابل احترام آهن. ”آجيوكا“ فرقو، جيڪو ”ٻڌ مت“ جو خاص مخالف هو، انهيءَ لاءِ مصنوعي (ناهيل) نمازون وقف ڪيائين. ٻڌ پڪشو به سندس چوڪسي ۽ ضابطي کان ٻاهر نه هئا. عملدارن کي چيل هو ته جيڪي ٻڌ پڪشو غلط روش اختيار ڪن انهن کان ٻڌ لباس لهرائي ڇڏين. مهاراجا آسوكا ٻڌ ڌرم کي هندستان کان ٻاهر ڦهلائي انهيءَ کي هڪ بين الاقوامي مذهب بنائي ڇڏيو. سندس ڀاءُ مهيندرا سريلنڪا ۾ ٻڌمت جو پرچار ڪيو ۽ اتان جو راجا ”ديوا نمپيا تيسا“ پهريائين ٻڌمت قبول ڪئي (بشم ص ۵۶) آسوكا ”ٻڌ“ بين الاقوامي سميلن منعقد ڪرايا جن ۾ پري پري کان ٻڌ مت جا پيروڪار اچي شامل ٿيا. سن ۲۷۸ ق. م ۾ آسوكا کان اڳي ٻي ٻڌ سميلن منعقد ٿي هئي، جنهن ۾ سنڌ مان ڪجهه ٻڌ پڪشو شريڪ ٿيا هئا، آسودا پنهنجي دور ۾ ٽين سميلن ڪوٺائي، جيڪا سن ۲۵۳ ق. م ۾ ڪئي ٿي ۽ انهي ۾ ڪجهه وڌيڪ سنڌي ٻڌ شريڪ ٿيا، جنهن بعد آسوكا پنهنجي هڪ معتمد ”ارهت اڀر گپتا“ کي سنڌ ۾ ٻڌ پرچار ڪرڻ مقرر ڪيو، (ايج ٽي لئمبرڪ، سنڌ بفر مسلم ڪانڪيسٽ، ص ۱۲۳)

آسوكا جي منظم ٻڌ پرچار، ”موريا شهنشاهيت“ کان گهڻو پوءِ تائين انهي ڌرم جي ڦهلاءَ ۽ تقويت جو باعث بني. بخطر جا يوناني بادشاهه، جن هڪ سؤ پنجويهه سال سنڌ ۽ اتر الهندي هندستان تي (۷۰-۱۹۵ ق م) حڪومت ڪئي، يوناني بت پرستي ڇڏي ٻڌ ڌرم ۾ داخل ٿيا. شاهه استرابو اول (Strabo) خود ٻڌ پڪشو بنيو. سندس دور جا سڪا ڀنڀور جي آثار قديمه (۱۳۰۰ع - ۱۰۰ ق م) جي اوائل تي تن مان لڌا ويا آهن. بخطري يونانين کانپوءِ ايراني ”ستين“ جن سن ۷۰ ق. م کان سن ۴۶ع تائين راج ڪيو، انهن به عوامي ڌرم (ٻڌمت) اختيار ڪيو ۽ کانئن پوءِ ٻيا ايراني پارٿي آيا، جيڪي زرتشتي مذهب جا پيروڪار هئا (۸۰-۴۶ع)، ليڪن ٻڌ ڌرم جي طاقتور پيروڪارن اڳيان ٻيهي نه سگهيا. مهاراجا ڪنشڪ اول ٻڌ ڌرم

جو زبردست عقيدتمند هو. هن مهاراجا آسوکا جي نقس قدم تي هلندي سن ۹۰ع ۾ ”بڌ مها سڀا“ ڪوٺائي. اهو عظيم گنڌارا تهذيب (۶۰۰ع - ۶۰۰ ق. م) جو دور هو، تنڪسيلا جو عجائب گهر اڄ به يوناني، ايراني ۽ ڪشن تهذيب ۽ ثقافت جو هڪ عجب امتزاج ڏيکاريو ٿو، ۽ انهيءَ جو بنياد بڌ ڌرم جو اهو مسلسل اثر هو، جيڪو مهاراجا آسوکا کان مهاراجا ڪنشڪ تائين (۹۰ع - ۳۲۲ ق. م) سياسي ۽ قومي انقلابن ۽ افراتفري جي باوجود جاري رهيو هو.

مهاراجا آسوکا سن ۲۲۲ ق. م ڌاري پرلوڪ پڌاريو، ۽ سندس پٽن ۾ تخت تان تڪرار ڪيو. تنهنڪري موريا شهنشاهيت ۾ ڌار پيا. صوبن جا حڪمران، جيڪي شاهي خاندان مان هئا، پنهنجون خود مختيار بادشاهيتون قائم ڪرڻ لڳا. سن ۱۸۳ ق. م تائين موريا شاهي خاندان پنهنجي عظيم باني چندر گپت موريا ۽ آخري عظيم تر مهاراجا آسوکا جي نيڪ نامي سبب قائم رهيو؛

سنگها شهنشاهي (۳۰-۱۸۳ ق م)

آخري موريا شهنشاه، ”برهدرتا“ جو برهمڻ سيناپتي ”پسي مترا“ هڪ محلاتي سازش ذريعي اقتدار جو مالڪ بڻيو. هن ويدن جي بنيادي ڌرم کي ٻيهر جياريو، تاهم پسي مترا سنگها اهڙي مرڪزي ۽ منظم شهنشاهيت قائم ڪري نه سگهيو جهڙي موريا شاهي خاندان جي هٿ هيٺ هئي. جاگيرداري ۽ آزاد راجائي جو دور شروع ٿيو. ”مگد“ جي جاءِ تي ”مالوا“ (وڊيشيا - اوڀر مالوا) سياست جو مرڪز بڻي، ليڪن ”موريا راج“ کانپوءِ هندستان جي سياست اقتدار جي ڪشمڪش ۽ خونريزيءَ جو شڪار ٿي وئي ۽ تقريباً ٻه هزار سال اها صورتحال رهي. دراندازين جو سلسلو شروع ٿيو جنهن ۾ موجوده پاڪستان، مالوا ۽ ڪاٺيا واڙ، اتر پرديش ۽ راجسٿان جا ڪافي علائقا، تارين جي غلامي هيٺ اچي ويا. اوائل درانداز بخطر جا يوناني (Bactrian Greeks) هئا، جيڪي اصل کان چندرگپت موريا جا حريف هئا. ٻي صدي قبل مسيح جي اوائل ۾ ڊميٽريوس (Demetrius)

هندستان ۾ دراندازي شروع ڪئي هن ۽ سندس جا نشين سنڌو ماڻھو جو گچ حصو ۽ پنجاب پنهنجي قبضي هيٺ آندا. شاھ مينئنڊر (Menander) ”پاتلي پتر“ تائين ڪاهي آيو، هندستان ۾ يوناني نو آباديون ڪيترين خود مختيار بادشاهيتن ۾ ورهايل هيون. انهي دور جا شاهي سڪا ڪجهه معلومات جو واحد ذريعو آهن، جن مان ڌارين بادشاهن جا نالا ملي سگهن ٿا ليڪن ملڪي حالات نامعلوم آهن.

جڏهن سياست ۽ عسڪري طاقت ڪنهن قوم جو ساٿ ڇڏي ڏيندي آهي ته سندن مذهبي قوت ڪم ايندي آهي، شاھ مينئنڊر به ڌرم کان متاثر ٿي انهيءَ ۾ پاڻ شامل ٿيو. اسٽرابو اول به پڪشو بنيو.

راجا هرش جو دور (۶۴۷-۶۰۶ع)

ستين صدي عيسوي هندو آرين جي تاريخ جو روشن دور آهي. راجا هرش پاڻ فڪر ۽ ادب جو ذوق رکندو هو؛ سندس نالي لکيل ٽي بهترين ناٽڪ مشهور آهن؛ انهن جا عنوان، ”رتنولي“، ”پريادرشڪا“ ۽ ”نانگن آندا“ آهن. سندس همعصر پلوا (Pallava) راجا، ”مهندر وڪرم ورمين“ پڻ هڪ اديب هو، سندس ڇڏيل ناٽڪ، ”مت تو لاس“ (شرابين جو ڪيل) بيحد دلچسپ آهي؛ هڪ شو مت جو سنڀاسي شراب ٿو پيئي ۽ سندس ڪوپري جسم کان جدا ٿي وڃي ٿي، پوءِ هو انهيءَ کي پنن جو پيالو بنائي ٿو ۽ هڪ ٻڌ پڪشو ٿي انهيءَ جي چوري جو الزام هڻي ٿو. گهڻي دلچسپ بحث مباحثه بعد چيو وڃي ٿو ته شو سنڀاسيءَ جي ڪوپري ڪٿو ڪٿي ويو آهي! (بشم ص ۴۴۱) چيني سياح ”هسيان تسانگ“ (Hsuan Tsang) ڄاڻائي ٿو ته جيتوڻيڪ راجا هرش آخري عمر ۾ ٻڌ ڌرم ڏانهن راغب ٿيو هو، تاهم سندس دور ۾ ٻڌ ڌرم هندستان ۾ زوال پذير هو. تنگري فرقن ۽ ستيءَ جي رسم هن دور ۾ زور ورتو، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته ثقافتي زوال شروع ٿي چڪو هو. امن امان جي صورتحال گپتا دور جهڙي نه هئي؛ ”هسيان تسانگ“ خود به دفعا ڦرجي چڪو هو ۽ هڪ دفعي درگاديوي تي درياھي ٿورن هٿان پينٽ چڙهڻ کان ذري گهٽ بچي ويو هو،

راجا هرشا جي شهنشاهيت تمام وسيع هئي. ٻيا آريا راجا سندس ڏن ڀريندا ۽ سندس درٻار ۾ حاضري ڏيندا هئا؛ آسام جو راجا ”ياسڪر ورمڻ“ به انهن ۾ شامل هو (بشم ص ۶۹) فقط نرمدا ندي جي سرحد پار دکن هندستان جي ڪاليوڪيه راجا پولاکشن پٽي هڪ دفعو کيس زبردست شڪست ڏئي هميشه لاءِ سندس ڏند ڪٽا ڪري ڇڏيا ۽ راجا هرش ٻيهر نرمدا ندي جي پار نه نهاريو. جڏهن سن ۶۴۷ع ۾ فوت ٿيو تڏهن پويان ڪو وارث نه ڇڏيائين، تنهنڪري سندس شهنشاهيت ٽڪرا ٽڪرا ٿي وئي. پوءِ چئن صدين تائين ننڍيون ننڍيون بادشاهيتون جدا جدا علائقن ۾ هڪ ٻئي خلاف وڙهنديون ڊهنديون ۽ ٺهنديون رهيون.

هندي آريا اقتدار جو پويون دور (۹۸۶ - ۶۴۷ع)

هند - چين دوستي راجا هرش جي دور ۾ اوج تي رسيل هئي. چين جي شهنشاهه، ”ٽي آئي - ٽسنگ“ (Tai `Tsung) جي طرفان هڪ مختصر فوجي وفد، ”وانگ هسيان ٽس ٽي“ (Wang Hsuan `tse) جي سربراهيءَ ۾، ان وقت راجا هرش جي درٻار ۾ آيل هو. جڏهن سندس پويان پساهه هئا. راجا هرش جي موت بعد هڪ غاصب ”ارون آشوا“ راجڌاني قنوج تي قبضو ڪيو ۽ چيني فوجي وفد تي اوچتو حملو ڪيو. وانگ، وفد جي ڪجهه اراڪين سميت جان بچائي ڀڳو. پوءِ، ٿپيت آسام ۽ نيپال مان فوج ڪڍي ڪري، قنوج تي حملو ڪيائين، ۽ غاصب راجا ”ارون آشوا“ کي پڪڙي چين وٺي ويو جتي باقي حياتي چيني درٻار ۾ غلام ٿي گذاريائين. (بشم، ص ۷۰) پوءِ آسام جي راجا، ”ياسڪر ورمڻ“ مگڌ جي ڪجهه حصي تي قبضو ڪيو. انهيءَ دوران هڪ نئون گپتا شاهي خاندان اقتدار ۾ آيو؛ راجا ”آديتيم سينا“ آخري آريا راجا هو، جنهن گهوڙي جي قربانيءَ (اسپ بليڊن) جي رسم ادا ڪئي، جيڪا ويدن جي زماني کان فاتح آريا ادا ڪندا آيا هئا. هو ستين صدي عيسوي جي آخري اڌ ۾ هندستان جو اهم ترين راجا ٿي گذريو آهي.

اٺين صدي عيسويءَ جي منڍ ۾ هڪ نئون راجا ساماڻو جيڪو قنوج

تي قبضو ڪري راج ڪرڻ لڳو ۽ اتر هندستان جي ڪافي علائقي تي قبضي ڪرڻ بعد پنهنجي مهاراجاڻي (شهزادگي) جو اعلان ڪيائين پوءِ سنه ۱۸۵۷ع لکي پاسي کان مٿس حملو ٿيو ۽ مهاراجا "يشو ورمڻ" ڪشمير جي راجا "الٽ آديٽيم" کان شڪست کاڌي ۽ سندس راج ختم ٿيو، پوءِ ٽين صدي عيسويءَ تائين اتر هندستان تي ٻن شاهي خاندانن جو مڪمل قبضو رهيو: بهار ۽ بنگال ۾ پال گهراڻو ۽ قنوج ۾ گرجر. پرتهار قبيلي راج ڪيو. اهو عرصو هند. سنڌ ۾ اسلامي حڪومت جي ابتدا سبب هڪ اهم تاريخي دور شمار ڪرڻ گهرجي.

سن ۷۱۲ع ۾ اموي خلافت جي طرفان غازي محمد بن قاسم سنڌ فتح ڪري اتان برهمڻ راجا ڏاهر جو راج ختم ڪيو ۽ اسلامي فوجيون قنوج طرف پيسندميون ڪنڊيون رهيون. گرجر پرتهار انهن حملن کي ڪاميابي سان منهن ڏنو، انهيءَ دور ۾ به مشهور پرتهار راجا ٿي گذريا، راجا مهر پوجا (۸۸۵-۸۴۰ع) ۽ راجا مهيندر پال (۹۱۰-۸۸۵ع) انهن پال گهراڻي جي علائقن تي قبضو ڪري بنگال جي سرحد تائين پوري اتر هندستان تي پنهنجي راج هيٺ آندو. اوڀر هندستان جي پال گهراڻي تائين صدي عيسوي جي سنڌ ۾ ڪجهه عرصو "قنوج" جي راج ڪيو هو. انهيءَ گهراڻي جي مڪر راجا "ڌرم پال" جو دور (۷۷۰-۸۱۰ع) پال افسار جي سرحد جو وڌيڪو هو. سندس موت ڌاري "قنوج" گرجر پرتهار جي قبضي هيٺ آيو هو. پوءِ به سندس جا ٽنهن راجا ڌيو پال (۸۵۰-۸۱۰ع) هڪ اهم راجا هو جنهن جا "سمارا" (انڊونيشيا جي هڪ ٻيٽ) جي راجا سليلندر سان سفارتي تعلقات هئا. (بشم ص ۷۰) پال گهراڻي ٻڌ ڌرم جي رور وڌو ۽ انهيءَ دور ۾ ٻڌ ڌرم ٿيٽ ۾ رائج ٿيو. "جني ڪجهه منامي خليمن جي امتزاج سان اڄ سوڌو قائم آهي." (ايضا)

تائين ۽ ٽئين عيسوي دوران راجسٿاني گرجر پرتهار قنوج ۾ راج ڪندا هئا ۽ اتر هندستان جا طاقتور راجا هئا. سندن زوال دکن هندستان جي راشتر ڪوتا قبيلي آندو. سن ۹۱۶ع ۾ هنن قنوج تي قبضو ڪيو ۽ ڪجهه وقت قابض رهن بعد، مسلسل گرجر پرتهار تي ڏکڻ کان حملا ڪندا رهيا جنهن سبب سندن ڌيان اتر-اولهه طرف اٽڪڙ ٿيڻ خطري ٿانين وڃي نه

سگهيو. قنوج تي پيهر قبضي ڪرڻ بعد پرتهارن جو اقتدار ننڍن راجائن ۾ ورهائجي ۽ ڪمزور ٿي ويو.

ايراني آرين جي ملڪ جو هڪ حصو (جديد افغانستان)، انهي زماني ۾. هڪ ترڪ قبيلي جي قبضي هيٺ آيو هو، جن ”غزني“ شهر ۾ پنهنجو تننگاهه قائم ڪري، ايراني ۽ هندي آرين جي علائقن ۾ پنهنجو اقتدار وسيع ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سن ۹۸۶ع ۾ امير سبڪتگين، اتر اولهه هندستان جي طاقتور راجا جڻپال تي ٻه دفعا حملو ڪيو. پوئين حملي ۾ ”پشاور“ تي غزنوي حڪومت جو قبضو ٿي ويو. ٻئي سال امير سبڪتگين جي وفات بعد سندس فرزند سلطان محمود غزنوي تخت نشين ٿيو؛ سياسي ۽ عسڪري مقصدن کان علاوه سلطان محمود غزنوي بت پرستي جي پاڙ پٽڻ چاهي ٿي ۽ سندس ڪارواين جي مد نظر کيس ”بت شکن“ جو خطاب ڏنو ويو آهي. سن ۱۰۰۱ع ۾ راجا جڻپال سلطان محمود غزنوي کان شڪست کائي قيد ٿيو ۽ آپگهات ڪيائين. پوءِ سلطان محمود غزنوي جي هندستان تي مشهور سترهن حملن جو سلسلو شروع ٿيو، راجا جڻپال جي پٽ راجا آند پال هندستان جي متعدد راجائن کي متحد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، تاهم اتحاد جي اها آخري ڪوشش بيڪار ثابت ٿي. ڇو؟

هندي آريا فقط هاڻين جي جنگ جو تجربو رکندا هئا، جيڪا سست رفتاري ۽ ڊري حرڪت سبب ترڪ افغان گهوڙيسوارن جي مختصر ۽ تيز حرڪت سبب رفتار مختصر جڻن جو مقابلو ڪرڻ لاءِ غير موزون هئي. هندي جوڌا، صدين کان عيش عشرت ۽ غير اخلاقي عادتن ۽ ڪڏن ڪرتوتن سبب بنيادي عسڪري صلاحيتن کان وانجهيل هئا، سندن آڌار دولت ۽ نفري قوت تي هو. تاريخ اڳتي، اسلام جي آغاز کان، انهيءَ آڌار کي بيڪار ثابت ڪري چڪي هئي. راجا ڏاهر جي فوج اسلامي لشڪر کان سنوڻي هئي ۽ پنهنجي ملڪ ۾ وڙهي رهي هئي جتي مال دولت جا سڀ وسيلا موجود هئا، تاهم پڇي نه سگهي. پوءِ ٽي صديون هندي آرين ۽ راجپوت راجائن فقط انهي ڪري مهلت ۾ گذاريا جو اسلامي خلافت پنهنجي اندروني سياسي مسئلن کي منهن ڏيڻ ۾ مشغول هئي. هاڻي عباسي خليفن کان جو خطاب حاصل ڪري، هڪ نئون غازي محمد بن قاسم بنجي،

جڏهن سلطان محمود غزنوي وراڻي وراڻي هندي آرين تي حملا ڪيا، تڏهن هو هڪ دفعو به ساڻس پڇي نه سگهيا، جيتوڻيڪ ماڻهن ۽ مال دولت جي وٽن ڪا به ڪمي نه هئي؛ مثال طور فقط هڪ حملي ۾ ”نگر ڪوٽ“ مان حاصل ڪيل مال غنيمت جو تفصيل هي هو: ”ست لک سونا دينار، ٻه سو مڻ نيش پيش سون سرن جي صورت ۾، ٻه هزار مڻ اڻ گهڙيل چاندي ۽ ويهه مڻ جواهرات جنهن ۾ موتي، مرجان، هيرا ۽ لعل (ياقوت) شامل هئا. (اٽڊوانسڊ، ص ۱۷۴) اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ڪل ملائي هندي آرين جي ڌن دولت جو ڇا مقدار هوندو، ۽ نفري تعداد ۾ پڻ هر دفعي سرس هئا، ليڪن پنهنجي طاقت جي صحيح استعمال کان ناواقف هئا ۽ منجهن اندروني نفاق هو.

پشاور ۽ اتر اولهه هندستان جي هٿان نڪري وڃڻ بعد، سلطان محمود غزنوي جي سترهن حملن (۱۰۲۷-۱۰۰۱ع) دوران لاهور جي هندو شاهيه بادشاهيت غزنوي حڪومت هيٺ آئي. سلطان محمود غزنوي پوري پنجاب ۽ گنگا-جمنا دو آبي کي پنهنجي حڪومت هيٺ آڻي سگهيو ٿي، ليڪن هن فقط پنجاب ۽ سنڌ کي اهم سمجهو ۽ باقي هندستاني علائقن ۾ سندن راجائن ۽ هندو پرچا کي ڪمزور ڪرڻ جي پاليسيءَ تي ڪارند رهيو. سندس وفات بعد، هندي آرين کي (۱۱۹۲-۱۰۳۰ع) ۱۶۲ سالن جو وقفو مليو، جنهن ۾ مٿن ڪو بيروني حملو نه ٿيو، جيتوڻيڪ وقتي وقتي سان هندو طاقت کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ مختصر حملا ٿيندا رهيا، جن ۾ هڪ دفعي غزنوي حملہ آور بنارس جي پوتر هندو اسٿان تي قابض ٿي ويا ۽ شهر کي تاراج ڪيائون. (ايضا - ص ۱۷۴) انهي خوف وهراس پيدا ڪرڻ جي پاليسي جا ديرپا نتيجا نڪتا؛ گپتا شهنشاهيت وانگر ڀرتهار ۽ پال مهاراجاڻن ختم ٿي ويون. يارهين ۽ ٻارهين صدي عيسوي ۾ ننڍيون رياستون ۽ راجاڻن ڪمزور هندستان جون نشانبرهيون ۽ هڪ نئين پر عزم حملي آور جو انتظار ڪري رهيون هيون. اهو سلطان شهاب الدين محمد غوري هو، جنهن سن ۱۱۷۵ع ۾ سنڌ جي علائقي ملتان تي قبضو ڪيو. ان وقت راجپوت قوم هند-سنڌ جي سورهيءَ قوم هئي. گجرات ۾ راجپوتن غوري لشڪر کي شڪست ڏئي ڀڄائي ڪڍيو، اهو سال ۱۱۷۸ع هو، ٻئي

سال راجپوت راجا پيم ديو پيو (۱۲۴۲-۱۱۷۹ع) گجرات جو راجا بنيو. سال ۱۱۹۱ع ۾ غوري لشڪر ٿانيسر تي حملو ڪيو. تارين جي ميدان تي جنگ لڳي. پرٿوي راج جي ڪمان هيٺ راجپوتن پيهر غوري لشڪر کي شڪست ڏئي پنهنجي عڪسري قوت جو مظاهرو ڪيو، ليڪن ٻئي سال ساڳئي ميدان تي راجپوتن جو سورمو راجا پرٿوي راج مارجي ويو ۽ سندس راجڌانيون اجمير ۽ دهلي مسلمان فاتحن جي قبضي هيٺ اچي ويون، جتان دهلي سلطنت جو دور شروع ٿيو، ايراني سٿين حڪمرانن کانپوءِ چيني ”يوچي“ قبائل هندستان ۾ آبادڪاري شروع ڪئي، جڏهن مقامي آبادي هندو، ٻڌ، جين ۽ زرتشتي مذهبن جو پيروڪار هئي.

هندي سياست ۽ سماج جو تاريخي دور:

چين جي عظيم شهنشاهه، ”چي ان شيهه هيانگ (۲۴۷-۲۱۰ ق م) جي دور ۾ چين متحد ٿيو هو، مرڪزي ضابطن ۽ چراگاهن جي ڪميءَ سبب، هڪ خانہ بدوش مالوندو قبيلي ”يوچي“ (Yueh ` chih) چين جي سرحدن مان نڪري ڪئسپين سمنڊ جي مشرقي ساحل طرف وڌي تعداد ۾ پيش قدمي ڪئي ۽ بخطر جي سرحدن تي اچي پهتا. آخر سٿين سکا صفه قبائلي کي اتان بي دخل ڪيائون ۽ پوءِ سٿين ايراني قبيلن جي ”پارٿي“ حڪمرانن ۽ هندستان جي يوناني بادشاهن کي زير ڪيو ۽ هندستان ۾ ”مٿرا“ تائين پهچي ويا. سٿين، سڪن جاري ڪرڻ جي قديم انتظام کي جاري رکيو، جيڪي يوناني بادشاهن جي زماني کان يوناني ۽ پراڪرت ٻولين ۾ اڪريل هوندا هئا، پهرين صدي قبل مسيح جي پڄاڻي وقت ايراني نالن سان ”پهلوا“ بادشاهن اتر اولهه هندستان تي مختصر راج ڪيو، جن کي چيني ”يوچي“ قبائل بي دخل ڪيو. ”سٿين“ وانگر ”پهلوا“ به ايراني. ترڪ اصل نسل مان هئا، پوءِ ”ڪشان“ قبيلي جو راج شروع ٿيو، جنهن جو عظيم ترين حڪمران ڪنشڪ پھري صدي عيسوي ۾ ٻڌ ڌرم جي اشاعت کان علاوه سياسي اقتدار جي توسيع ۽ استحڪام سبب تاريخ ۾ مشهور آهي، سندس دور ۾ ٻڌ ڌرم جي اهميت ۽ مقبوليت جا نشان اڃا

موجود آهن ۽ انهي دور ۾ وچ - ايشيا ۽ مشرق بعيد ۾ ”ٻڌ ڌرم“ داخل ٿيو هو. سن ۶۴ع ۾ چيني شهنشاهه، ”منگ تي“ (Ming ` Ti) جي فرمائش تي ”ٻڌ ڌرم“ جو مذهبي مواد ”پالي“ زبان مان ترجمو ٿي چيني زبان ۾ آيو. سن ۷۸ع ۾ ”ڪشان“ قبيلي سنڌو ماڻري مان پارٽي اقتدار جو مڪمل خاتمو ڪيو ليڪن چيني شهنشاهيت جي هندستان طرف توسيع جو ڪوششون ٿيڻ لڳيون. سورنهن سال (۱۰۵ - ۸۹ع) مسلسل حملا جاري رهيا آخر ”ڪشان“ راجا چيني جنرل ”پان چائو“ (Pan chao) کي آخري شڪست ڏئي، اهو خطرو ختم ڪيو. سن ۱۰۰ع ۾ هندستاني سفارت روم جي شهنشاهه ”تراجن“ (Trajan) جي درٻار ۾ پهتي. هندستان ۾ گوتم پترا ساتڪرنِي سن ۱۲۴ع ۾ اقتدار ۾ آيا ۽ ”نهيانا“ (۱۲۴ - ۱۱۹ع) جي راجائي پوري ٿي. ”ردرا دامن اول“ (۱۵۰ - ۱۳۰ع) واشيشٿي پترا ساتڪرنِي جو همعصر هو. يوچي بادشاهه واسديو (پوتياڻو) سن ۲۳۰ع ۾ هڪ سفارت چين جي شهنشاهه جي خدمت ۾ موڪلي. انهي کان تقريباً هڪ صدي پوءِ هندستان ۾ ڪنهن مضبوط شاهي گهراڻي جو راج قائم ٿيو، تاريخ ۲۶ فيبروري ۲۲۰ع کان گپتا سبب شروع ٿي ٿو. انهيءَ کي هندستان جي سياسي نشاط ٽانيءَ جو آغاز سمجهڻ گهرجي، جنهن ۾ هڪ نئون مهاراجا چندر گپت پيدا ٿيو؛ چندر گپت ثاني، گپتا گهراڻي جو پايو وڌو.

گپتا شهنشاهيت (۵۵۰ - ۳۲۰ع)

چندر گپت ثاني جو عروج هڪ طاقتور آريه قبيلي ”لڪشوي“ (Lacchavis) جي بدولت ٿيو، جن کي اڻ صديون اڳ مگهه جي مهاراجا ”اجاتشٿرو“ پٽ ”بميسارا“ برباد ڪيو هو. هاڻي ”مگهه“ ۾ هنن جي پنهنجي بادشاهي هئي، جنهن جي راجڪماري، ”ڪمار ديوي“ سان چندر گپت جو وهانءُ ٿيو. انهيءَ شاديءَ جي ياد ۾ خاص سڪا جاري ٿيا. (بشم ص ۶۳، پليٽ ”xxiva“ ص ۲۸۱) چندرگپت ثانيءَ کي هندستاني تاريخي ذريعن ۾ چندرگپت اول ڄاڻايو ويو آهي. سندس دور

(۲۳۵-۲۲۰ع) ۱۵ سال هليو. بعد ۾ سمودر گپتا (Samudra Gupta) (۲۷۱-۲۳۵ع) تائين "پاتليپترا" ۾ "راج ڪيو. جتي عظيم گپتا شهنشاهيت جو مرڪز قائم ٿيو. هي شهنشاهيت "آسام" کان "پنجاب" جي سرحدن تائين وسيع هئي. "آباد" ۾ سندس اڪرايل هڪ نقش موجود آهي جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته هن اتر هندستان جي نون (۹) راجائن کي برباد ڪيو ۽ سندن علائقا گپتا شهنشاهيت ۾ ملائي ڇڏيا. تاهم راجستان جا جنگجو قبلا محض تعبيداري لاءِ راضي ٿيا. ڍل وغيره ڏيڻ کانسواءِ ٻيا به ڪيترا سرحدي قبائل کيس پنهنجو مهاراجا مڃڻ لڳا. اوڀر دکن هندستان ۾ ڪجهه راجائن کي شڪست ڏيڻ بعد ٻيهر بحال ڪيو ويو ۽ اهي تعبيداري ۽ ڍل ٻنهي شرطن تي اندروني خود مختياري جا مالڪ رهيا. "سمودر گپتا" جو خاص توجه اولهه طرف "سٿين" ڏانهن رهيو، جيڪي ٻن صدين کان اتي راج ڪري رهيا هئا ۽ مغربي تجارت کين بيحد مالدار بنايو هو. "اجيني" (جديد اڄين) جي راجڌاني مان سٿين راجا اڃا به مالوا ۽ ڪاٺياواڙ تي حڪومت هلائي رهيو هو ۽ هڪ طاقت شمار ڪيو ٿي ويو. جيتوڻيڪ سمودر جي هڪ نقش ۾ "سٿين" جي تعبيداري طرف مسهر اشارو ملي ٿو، ليڪن تاريخدانن جي راءِ مطابق هن ڪڏهن به سندن مقابلو نه ڪيو هو (بشم ص ۱۲) بلڪ "سمودر گپتا" جي موت بعد سندس ڪمروڙ جا نشين "رام گپتا" سٿين راجا سان هڪ هٿڪ آميز معاهدو ڪيو. سٿين سکا اقتدار کي ضرب رسائيندڙ "چندر گپت دويم" هو، جيڪو "سمودر گپتا" جو ننڍو پٽ هو. هن سن ۲۷۱ع جي آخري مهينن ۾ پنهنجي وڏي ڀاءُ "رام گپتا" کي هٽائي، حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿن ۾ ورتيون هيون. سندس راج ۲۹ سال هليو (۴۱۵-۲۷۱ع) انهيءَ وچ ۾ سن ۲۸۸ع ڌاري "سٿين" اقتدار جو خاتمو ٿيو، ۽ "گپتا راج" اتر هندستان ۾ قائم ٿي ويو.

"چندر گپت دويم" ۽ "وڪرما جيت" هڪ ئي تاريخي شخصيت جا ٻه نالا آهن، جيڪي ڪجهه ذريعن ۾ الڳ ڏيکاريل آهن. بڪرمي سن غلطي سبب ۵۸ ق. ۾ کان شروع ڪيو ويو آهي، جيڪو وڪرما جيت کي ۽ سٿين جي "اجني" مان بي دخلي کي تقريباً چار صديون اڳي ڏيکاري ٿو.

انهي مغالطي کي دور ڪرڻ لاءِ کوي ڪاليداس جو زمانو ۽ ادبي باقيات بيان ڪرڻ ڪافي ٿيندا؛ وڪرماجيت هڪ لقب آهي، جنهن جي معنيٰ آهي بهادريءَ جو پٽ. اهو لقب پڻ آريا راجائن کان علاوه ”چندر گپت دوم“ جو شاهي خطاب هو. (چئمبرس، ج ۸، ص ۱۷۲) سندس دور ٽين صدي قبل مسيح ۾، ۳۷۶ ق. م کان ۴۱۵ ق. م، مقرر ڪيو ويو آهي. کوي ڪاليداس سندس دربار جي ۹ رتن مان هڪ هو. (ايضا) سندس ادبي تخليقات مان ٽي ناٽڪ، ٻه جنگناما ۽ ٻه عشقيه مجموعا، زماني جي خرد برد کان بچي ويا آهن، جن جو انگريزي زبان ۾ مختصر ترجمو ڪيو ويو آهي؛ جيڪو ۱۹۱۲ع ۾ شايع ٿيو ۽ ۱۹۲۲ع ۾ ٻيهر ڇپيو هو. ٽي ناٽڪ (۱) شڪنتلا (۲) مالوي ڪاگني مترا، ۽ (۳) وڪرمور ویشيه جي عنوان سان پنهنجي دور جي ادبي ترقي جا شاهد آهن. ٻه جنگناما، هر هڪ ڪمار سميو (جنگ جي ديوتا جو جنم) ۽ رگهو ومشا (رگهو گهراڻو) هندستان جي قديم مذهبي روايتن، شو مهاديو جي اما ديويءَ سان شادي جنهن مان جنگ جو ديوتا پيدا ٿيو جنهن راڪشش تارڪ کي قتل ڪيو ۽ رامائن جي پس منظر بابت آهن، ٻن عشقيه مجموعن مان هڪ ”رت سمهار“ جو مرڪزي خيال موسمن جي ردوبدل ۽ انهن جو انساني عشق تي پوندڙ اثر آهي ۽ ٻئي مجموعي، ”ميگها دتا“ (ڪڪر پيامي) ۾، هڪ روحانيت جو صاحب پنهنجي محبوب زال ڏانهن هڪ ڪڪر جي معرفت پيغام موڪلي ٿو، ۽ اهو ڪڪر مختلف شهرن، ملڪن، جبلن ۽ ندين مٿان هلندو انهن جو احوال به بيان ڪندو وڃي ٿو. (انگريزي ترجمو، ص ۱۷۲-۱۷۳) ڪاليداس سنسڪرت زبان جو عظيم ترين شاعر مڃيو ويو آهي؛ ”ڪڪر پيامي“ مان چند اقتسابات تاريخي دلچسپي جو باعث آهن، تنهنڪري انهن جو سنڌي ترجمو ملاحظه ڪجي؛

”جهنگ مٿان ڪجهه دير ترس
 جتي جابلو ڪنوارين جو واسو آهي
 پوءِ پنهنجي جل جو بار جهڪو ڪري
 تڪڙو اتان نڪري وڃان.“

پريان تو کي نرمدا ندي نظر ايندي
 جيڪا ونديا جبل جي پيرن ۾
 پهريون تڪرين وچان
 شڪار ۾ ورهائي پئي آهي.
 ائين لڳي ٿي جيئن هاڻي جي پئي
 ۽ پاسن تي چٽ ڪڍيل آهن.

پوءِ پڇم (اولهه) جي سهڻي شهر اجيني
 ڏانهن وڃ، جتي ”شير“ ندي کان
 لڳندڙ هوائون ڪونجن جي درد پيرن
 ڏانهن کي اينگهائي ڇڏن ٿيون
 پر ههڙي جي پٽيل ڪنول جون سرهاڻيون
 منٿائو پريمي جي وينتي وانگر
 نارين جي سنجھائي سستيءَ کي تاري
 سندن انگن کي اجاري ڇڏينديون،
 پوءِ ڪليل درين وٽ بيٺي ناريون
 پنهنجا وار سنوارينديون
 تنهنجو سرير آهي سرهاڻيون
 مٿس وٺو ڪري ڇڏينديون،
 محلاتي مور ناچ ٺڳي
 تو مٿس جي پليڪار ڪندا
 سفر ڪندي جي ٿڪجي پيون آن
 گلن جي سرهاڻ واري محلات مٿان
 رات گزاري ڇڏجان
 فرش مٿس جو ڳاڙهو هوندو
 سهڻين نارين پير گهمايا هوندا.

(ميگها دتا: ۲۲، ۲۱، ۱۹، ترجمو بسم ص ص ۴۲۰)
(۴۱۹.)

ڪوي ڪاليداس جي مواد کان علاوه گپتا دور جي خوشحالي متعلق هڪ چيني ٻڌ پرچارڪ، ”فاهسين“ (Fahsien) جو سفر نامو ڪارگر ذريعو آهي؛ هو ٻڌ ڌرم جي مستند مواد کڻي ڪرڻ لاءِ آيو هو، ڇهه سال هندستان ۾ رهيو ۽ لکيائين ته: هندستان ۾ امن ملڪ آهي. سنگين ڏوهه تمام گهٽ ٿين ٿا ۽ سرڪار نرميءَ کان ڪم وٺي ٿي. ملڪ جي هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين بنا چيڙ چاڙ جي سفر ڪرڻ ممڪن آهي ۽ ڪنهن راهداريءَ جي ضرورت نه ٿي پوي. ٻڌمت وڌي رهي هئي، ليڪن هندو ڌرم عام آهي (بسم ص ص ۶۶-۶۵). ست صديون اڳ مئگسٽينز جي ڏنل احوال جي مقابلي ۾ گپتا دور جو جائيل احوال ڏيکاري ٿو ته ”ٻڌ“ ۽ ”جين“ ڌرم جي انسان دوستي ۽ اعليٰ گڻن جي پرچار هندو سماج ۾ گهڻي بهتري آندي هئي، ۽ گپتا دور موريا دور کان وڌيڪ سڌريل هو. بسم لکي ٿو ته: ”گپتا شهنشاهيت جي بهترين دور ۾ هندستاني ثقافت جيڪو عروج حاصل ڪيو، اهو وري ڪڏهن حاصل ٿي نه سگهيو. (ص ۶۶)

سن ۴۱۵ع ڌاري عظيم گپتا شهنشاهه چندر گپت ثاني هيءَ شهنشاهه ڇڏي ويو ۽ سندس پٽ ڪمار گپتا اول (۴۵۴-۴۱۵ع) جو دور شروع ٿيو، جنهن ۾ وچ ايشيا کان ترڪ منگول، يا ايراني نسل جا درانداز ”هن“ نالي سان ايريا، هن بخطر (Bactria) تي قبضي ڪرڻ بعد ڪوهستان اڪري هندستان جي ميداني علائقي ۾ پيش قدمي ڪئي؛ يونانين، سٿرن ۽ ڪشان قبيلن جي تاريخ پاڻ ورجائن لڳي. ڪمار گپتا بعد سڪندا گپتا جو دور (۴۶۷-۴۵۵ع) آيو، ”ڪمار گپتا“ سن ۴۵۴ع ۾ ڌارين ”هن“ جي هٿان لڙائي ۾ مارجي ويو هو. ”سڪندا گپتا“ سندس مهاراڻيءَ مان نه هو، تنهنڪري گپتا شاهي گهراڻي جي دستور موجب مهاراجا ٿي نه ٿي سگهيو، ليڪن همت ڀريو حڪمران هو، جنهن ”هن“ کي ڀڄائي ڪڍيو ۽ ۱۲ سال امن امان ۾ گذريا. سندس موت بعد گپتا شهنشاهيت گهڻي وڃي ”مگد“ ۽ ”بينگال“ تائين محدود ٿي. باقي علائقا ننڍين خانداني بادشاهتن ۾ ورهائجي

ويا، ۽ مرڪز جو زور ٿئي ويو. ۱۰

انسان جي تاريخ ۾ خوشحالي، سدائين امن ۽ سلامتي جي دشمن ثابت ٿي آهي. ترقي مان خوشحالي، پوءِ تن آساني ۽ آخر ۾ ڪمزوري پيدا ٿئي ٿي، پوءِ بکيو بگهڙ شينهن سان وڙهي سگهي ٿو. ۽ ائين ئي ٿيندو آيو آهي، پن اگهڙا ڏکيا بکيا انسان ڪڪن جي صورت ۾ دنيا جي عظيم شهنشاهيتن جا بنياد اکيرڻ لاءِ اڳتي وڌيا آهن ۽ ڪامياب ٿيا آهن. پوءِ جڏهن اقتدار جي گهوڙي تي سوار ٿي اڳتي وڌندا آهن تڏهن انهن سان به ساڳي ڪار ٿيندي آهي جهڙي ڪائنات اڳين سان ٿي هئي. گپتا دور جي خوشحالي پڻ هندستاني قبيلن جي دشمن ثابت ٿي. هڪ مضبوط مرڪزي حڪومت بجاءِ گهڻيون ڪمزور علائقائي بادشاهيتون بنجي ويون. ”هنن“ وري حملو ڪيو ۽ چڙوچڙ هندستانين کي برابر ٽيهه سالن (۵۳۰ - ۵۰۰ع) تائين ڦرندا لٽيندا ۽ مٿن راج ڪندا رهيا. پڻ ”هنن“ بادشاهن جي ظالمانه فطرت جا داسان تاريخ جو هڪ پيانڪ حصو آهن. طورمانيه ۽ سندس پٽ مهرڪولا جي وحشي ڪارواين جون روايتون ستين صدي عيسوي جي چيني سياح ”هسپن ٽسانگ“ (Hsuan Tsang) ڪٺيون ڪري لکيون آهن؛ مهر ڪولا بابت لکي ٿو ته هو ٻڌمت جو وڏو وري هو ۽ هيبت ناک نموني ٻڌن کي ڇيڇلائي مارتائيندو هو. ۱۲ هين صدي عيسوي جي واقع نگار، ڪالهن (Kalhana) مهر ڪولا جا ڪشمير ۾ ڪيل ڪلور رڪارڊ ڪيا آهن. (بشم ص ۶۷) پوءِ معلوم ٿو ٿئي ته گپتا راجا ”نرسها گپتا“ مهرڪولا کي گنگا وادي مان ڀڄائي ڪڍيو ۽ سن ۵۳۰ع ڌاري اولهه هندستان ۾ راجا ”يشوڌرمن“ مهرڪولا کي شڪست ڏئي سندس پير پٽي ڇڏيا، پوءِ به ڪشمير سنڌ ۽ سنڌو ماڻڙي جا ڪجهه باقي علائقا ”هنن“ حڪمراني هيٺ پيڙيا رهيا، جيڪا اتان جي راجن جي ڪمزوريءَ جي سزا هئي. ”هنن“ جو هي دور به انهي بعد جلد ختم ٿيو ۽ وري تاريخ ۾ سندن نالو نه ٻڌو ويو آهي.

راجپوت دور:

سال ۵۵۰ع ڌاري، ”گپتا شهنشاهيت“ پوري ٿي ليڪن پوءِ به هڪ نئين گپتا گهراڻي اٺين صدي عيسويءَ تائين ”مگد“ ۾ راج ڪيو ٿي. گنگا نديءَ جي اترين علائقي ۾ هڪ ٻئي مقامي آريا گهراڻي ڪر ڪنيو ۽ سياسي طاقت جو هڪ نئون مرڪز وجود ۾ آيو، اهي هئا ”موڪري“ (Maukharis) شاهي گهراڻو ۽ ”ڪانيڪبجھ“ (قنوج) جو شهر، جيڪو مسلمانن جي هندستان ۾ اچڻ تائين اتر هندستان جو مکيه ثقافتي مرڪز بڻيو رهيو. پهريان چانوجاه سال (۶۰۶ - ۵۵۰ع) سياسي افراتفري ۾ گذريا. انهيءَ دوران ”گجر“ قوم پهريون دفع تاريخ ۾ داخل ٿي ۽ راجپوت قبيلن جو وجود ۾ آيا.^{۹۵} ”هنن“ راجستان جي جنگجو قبيلن کي برباد ڪري ڇڏيو هو، جيڪي مارجي يا ٽڙي پڪڙي ويا ۽ جن نون آبادڪار قبيلن انهن جي جاءِ والاري انهن کي ”راجپوت“ نالو ڏنو ويو.^{۹۶} ستلج ۽ جمنا ندين جي الڳ وهڪرن وارو علائقو هندستان جي تاريخ ۾ هميشه اهم رهيو آهي. جنهن زماني جو ذڪر هلي رهيو آهي، انهيءَ ۾ اتي هڪ راجا راج ڪندو هو، جنهن ”هنن“ سان وڙهندي ۽ مغربي هندستان ۾ پيشقدمي ڪندي ڪافي طاقت حاصل ڪري ورتي هئي، اهو راجا ”پرياکر وردنا“ هو، جيڪو ”پشيا بهوتي“ قبيلي مان هو. سندس ماما ٻئي گپتا گهراڻي مان هئي، ۽ سندس ڌيءُ ”راجيشري“ موڪري راجا ”گرهورمن“ جي پٽي هئي، تاهم ”گپتا“ ۽ ”موڪري“ ڪترين پستين کان هڪ ٻئي جا ويري هئا. هن سڀنڌ ۾ جيڪڏهن پاڻ ۾ ٺهي وڃن ها ته هندستان جي هڪ مضبوط سياسي طاقت بنجن ها، ليڪن ائين ٿي نه سگهيو؛ ”پرياکر وردن“ جي راجڌاني سٿان وشورا (ٿانيسر) ۾ جڏهن سندس موت جو ماتم ٿي رهيو، تڏهن خبر آئي ته ”ڪانيڪبجھ“ (قنوج) تي مگد جي گپتا راجا حملو ڪيو آهي. ”پرياکر“ جي جانشين پٽ، راجا ”راجيه وردنا“ مٿي ماڻي سبب قنوج جي موڪري راجا جي مدد ۾ روانو ٿيو، ٻئي طرف مگد جي گپتا راجا کي بينگال جي راجا ”شنڪ“ جي سهائتا ملي، لڙائي ۾ قنوج جو موڪري راجا ”گرهورمن“ ۽ ”ٿانيسر“ جو پشيا بهوتي راجا راجيه وردنا ٻئي مارجي ويا،

قنوج جو راجا بي اولادي هو، تنهنڪري ”ٿانيسر“ جي نئين راج ڌڻي ”هر شورڌن“ کي ٻنهي علائقن جو راجا بنايو ويو. ”هر شورڌن“ کي تاريخ ۾ ”راجا هرش“ جي نالي سان لکيو ويو آهي. هو پنهنجي عظيم پٽا پرياڪورڌن جو ننڍو پٽ هو، جيڪو ۱۶ سالن جي عمر ۾ تخت تي ويٺو.^۹ اهو سال ۶۰۶ع هو، ۽ ”هرش“ ۴۱ سال راج ڪيو (۶۴۷-۶۰۶ع) اهو تاريخ جو روشن دور آهي جنهن ۾ هندي آرڻ جي تاريخ تفصيل سان بيان ڪيل ملي ٿي. خوش قسمتي سان ”هرش“ جي دور ۾ سندس درباري شاعر ”بان“ (Bana) ۽ چيني سياح مجلسي ”هسيان ٿسانگ“ (Hsuan Tsang) جون تحريرون موجود آهن جن مان تاريخي واقعن معلوم ٿين ٿا؛ راجا هرش اتر هندستان جو اڪثر علائقو قبضي هيٺ آندو. ڪاٺيا واڙ کان بنگال تائين، جاگيرداري نظام هيٺ حڪومت هلائي، تاهم قنوج ۽ ٿانيسر جي قرب و جوار کان ٻاهر ڪيترا خود مختيار راجا راج ڪري رهيا هئا ۽ ”هرش“ کي پنهنجو مهاراجا مڃڻ لاءِ هرگز تيار نه ٿيا. بنگال جي راجا ششنگ، هرش جي ڀاءُ راجيه وڙڌن ۽ قنوج جي راجا ”گرهو رمن“ جي مارجي وڃڻ بعد نئين گپتا بادشاهي مگد جي سهائتا جي بدران خود انهيءَ تي قبضو ڪيو هو. راجا ششنگ، ٻڌ ڌرم جو خوفناڪ دشمن هو، راجا هرش ڪيس ۽ سندس راجائي کي ختم ڪري مگد ۽ بنگال پنهنجي حڪومت هيٺ آندا.

ستين صدي عيسويءَ جي پهرين اڌ ۽ راجا هرش جي دور (۶۴۷-۶۰۶ع) ۾ هندي آرڻ جي ڌرم ۽ سياست متعلق ڪوي ”بان“ جا حوالا ڪافي معتبر آهن؛ راجائن جي ”خدائي حق“ جو اڃا دنيا ۾ رواج هو، ليڪن هندستان ۾ خود خدائي حيثيت برهمڻ، سادو، سنت ۽ راجا سڀني کي مليل هئي. ”جين“ ۽ ”ٻڌ“ ڌرم راجا جي خدائي حيثيت کي يڪسررد ڪيو هو. هاڻي هرش راجا جي درباري ڪوي ”بان“ انهيءَ جي سخت ننڍا ڪئي. هن چيو، ”اهو ڇاپلوسن جو ڪم آهي، جيڪي ڪمزور ۽ بيوقوف بادشاهن جو دماغ خراب ڪن ٿا، ليڪن ٻلوان ۽ گياني بيوقوف نه ٿا بنجن.“ (بشم ص ۸۷-۸۶، بحواله بان، ”ڪادميري“ مترجم سي. ايم. رڊنگ (CM Ridding) لنڊن ۱۸۹۶، ص ۸۲) ڪوي ”بان“ راجا هرش جي

فوج ۽ حملي جي تياري جو ذڪر ڪندي ڪافي دلچسپ تفصيل بيان ڪيا آهن. ”ڪڇ ڪرڻ جو وقت آيو. نغارا وڳا، دهلن خوشيءَ جا وڃڻ ڪيا. نوابن رانيات ڪيا ۽ سنڪ سرسان وڃڻ لڳا. فوجي ڪئمپ ۾ هلڻ متو ۽ آڪاش وڃڻ لڳو. ڪامورا راجا جي دربارن کي سجاڳ ڪرڻ لڳا. سينا پسي پنهنجي نائب سالارن کي ڪٺو ڪيو. هزارين هٿ بتيون ٻريون ۽ رات جي اونداهي ختم ٿي وئي. عاشق چوڪيدار نارين جي چاڪڙين جو آواز ٻڌي اکيون مهنئي اٿي کڙا ٿيا، هاڻن جي تيز چيخن فيلبانن جي سجاڳيءَ کي وڌايو. گهوڙن جون هٿڪارون، گڏهن جون هيڻگون، اٺن تي اڻ ميا سامان سٿيا ويا ته اهي ناراضگي وڃڻ رڙڻ لڳا. اعليٰ خاندان شريفن جي گهوڙا گاڏين ۾ راجڪمارن جا پڙوا سندن زائڻ ڏانهن ايندا ويندا رهيا. پوٽڙا گهوڙن جي فوج سان گڏ هئا. جيئن هاڻي گهوڙا هلڻ شروع ٿيا تيئن آسپاس جا غريب ماڻهو ڇڏيل اناج جا دير ڍوڻ (۽ گهر ڪٿي وڃڻ) لڳا. ٻن لڳل گاڏين جا ڦيٽا چيڪاٽ ڪندا رهيا. ڍڳن تي اينرو سامان رکيل هو، جو هلندي رستي تي ڪرندو رهيو ۽ تڪي ۾ تڪو ڍڳو يوڻان پئي آيو، ڇاڪاڻ ته رستي سان ڦٽل گاهه چرندو آيو ٿي. گهوڙيسوار پويان ايندڙ ڪٽن کي سڏيندا پئي ويا، غريب ماڻهو پنهنجون جهريل جهوپڙيون ڇڏي ڀڄي ويا. دنيا ڌوڙ ۾ لٽل هئي ۽ ڌرتي جون سڀ ڪناريون سردارن ۽ جوتن جوانن سان ڀريل هيون. آڪاش جون ڪناريون ڪمبوج جي سوين گهوڙن جي سونن سنجن جي جهنگار سان وڃي رهيو هيون (ايضا. ص ۴۴۹ - ۴۴۸، بحواله هرش ڪريتا، ۷) ”بان“ جو ٺڪيل ”هرش ڪريتا (راجا هرش جا ڪارناما) هڪ سينگاريل نشري نظم آهي، جيڪو انهيءَ دور جي ترقي يافتہ ادب جي نمائندگي ڪري ٿو. (ايضا. ص ۴۳۰) ”بان“ جو همعصر ”سيندو“ به انهي دور ۾ سنسڪرت جي نشري ادب جو مشهور ليکڪ هو. (ايضا. ص ۳۹۰) ”ستي“ رسم جي خلاف ”بان“ جي تنقيد هن دور جي ادب کي ترقي پسند ثابت ڪري ٿي. ”ستي“ هڪ قديم رسم هئي جنهن ۾ جثري زال پنهنجي مڙس سان گڏ چڪيا تي چڙهي سڙي مرندي هئي. تاريخ ۾ رڪارڊ ڪيل اولين واقعو سڪندراعظم جي ڪاهه متعلق يوناني مورخن بيان ڪيو آهي. اوائلي سمرتي ادب ۾ انهيءَ جي اجازت ڏنل آهي. پهريون سخي

يادگار مڊ پربش جي شهر سوگور جي قرب "ايرن" وٽ قائم آهي جيڪو سن ۱۰۷۰ع ۾ هڪ ٽٽي تي اڪريل مضمون مطابق هڪ سورمي ۽ سندس زال جي دڪانڪ موت بابت، غير هندي طرز تي ٺاهيل مختصر مصراعن جي صورت ۾، لکيل آهي، جيڪو يوناني صف ٽيڪاري ٿو:

"هتي آيو هئو پان گپتا

مها سورمه مثل هو ارجنا

بنيان هو گوپ راجا مترا

وڙهيو هڪ ويڙهه پرڪاش مها

ويو تي ديوتا سرگ چڙهي

سندس پٺي سپت سونهن پري

پياري پاڻهي چاهه چري

چتا تي گڏ چڙهي نار سڙي،

(ڪناريس انسڪريشنز انڊيڪارم (لنڊن ۱۹۲۹-۱۸۸۸) ج ۲، ص

۹۳. سن ۱۸۸۸ تان ترجمو ڪيل)

پٺي جي راءِ مطابق وچ ايشيا جي خاص بدوس قبيلن ۾ اها رسم هوندي هئي، هندستان ۾ سندن دراندازي ۽ آبادڪاري بعد هندو - آريين انهي رسم کي پاڻ اختيار ڪيو. (پٺي ص ۱۸۸) بهرحال راجا هرش جي زماني ۾ اها رسم عام هئي ۽ سڄي هندستان ۾ انهي وقت کان ستي - يادگار تعمير ٿيندا رهيا آهن. سٺين صدي عيسوي جي آسان دوست برهمڻ بان (Bana) جي لنڊا کان علاوه ننڍي فرش ۾ هي عقيدو عام هو ته جيڪا عورت سٺي ٿي سڙي مري ٿي سا سڌي نرگ (دوزخ) ۾ ويندي. تاهه سڄي وچين دور جا ليکڪ لکن ٿا ته هڪ سٺي پاڻ ساڙي پنهنجا ۽ پنهنجي پيءُ جا ڪرم ڏوڻي ٿي ۽ ٻئي ساڍا ٽي ڪروڙ سال سرگ (بهشت) ۾ مزا ماڻيندا. (ايضا) ڏکڻ هندستان ۾ راجا سان گڏ سندس زالون، وزير شاهي محل جا خدمتگار به چڪيا تي چڙهندا هئا. اهڙا به واقعا ٿي گذريا آهن جن ۾ شاهي عملدار ڪنهن ديوتا جي اڳيان پنهنجي جان پڻيت (نذر) ڪندا هئا، انهيءَ لاءِ ته راجا ۽ سندس راج خوشحال رهن. (ايضا) ۱۵ - هين صدي عيسوي جو سياح "نڪولو ڊي ڪونتي" (Nicolo dei conti)

هندستان جي سفر نامي ۾ لکي ٿو ته وجڻ نگر جي راجائن جون ٽي هزار
 زالون ۽ سريتيون چڪيا تي چڙهي چڪيون هيون، وچين دور جي هند
 سماج ۾ پڻ ستي جي رسم عام هئي ۽ خاص طور تي وڏي ذات وارن هندن
 ۾ هڪ لازمي رسم هئي.

۵۶۱ باب انون

- ۱: " احوال الانبياء " - ايضا - ج ۲، ص ۱۶، ۲۴.
- ۲: " اثن ائدوانسب هستري آف انديا " - ايضا - ص ۵۴.
- ۳: - ايضا -
- ۴: - ايضا - ، ص ۲۷.
- ۵: " احوال الانبياء " ، - ايضا - ج ۲، ص ۲۴ - ۲۳.
- ۶: " د ونبر دئت واز انديا "، بشم - ايضا - ص ۳۰۳.
- ۷: - ايضا - ، ص ۴۱۳.
- ۸: - ايضا - ، ص ۳۰۳.
- ۹: " احوال الانبياء " ، ايضا - ج ۲، ص ۶۱.
- ۱۰: " د ونبر " بشم - ايضا - ص ۴۱۲.
- ۱۱: - ايضا -
- ۱۲: - ايضا -
- ۱۳: - ايضا - ص ۴۱۳.
- ۱۴: " د ايوتي، كنتو آف رامائن، انگريزي ترجمو، سي - راج گوپال
آچاري، ساهتيه اكيڊمي، نيو دهلي، ۱۹۶۱ع / نئون چاپو ۱۹۸۱ع، ص ۹ - ۷.
- ۱۴: - ايضا - ص، ۷.
- ۱۵: - ايضا - ص ۱۱ - ۱۰.
- ۱۶: - ايضا - ص ۱۲۷.
- ۱۷: " دونبر " بشم - ايضا - ص ۳۳ - ۳۲۲.
- ۱۸: " احوال الانبياء "، بشم - ايضا - ص ۲۶ - ۳۲۵.
- ۲۱: - ايضا - ، ص ۳۲۸.
- ۲۲: " احوال الانبياء "، - ايضا - ج ۲، ص ۶۳.
- ۲۳: " د ونبر " - ايضا - ص ۲۳۸.
- ۲۴: " احوال الانبياء " - ايضا - ص ۶۳.

۲۵: "د ونډر....." - ايضاً - ص ۴۰۲.

۲۶: - ايضاً - ، ص ۲۳۷.

۲۷: - ايضاً - ، ص ۲۳۴.

۲۸: - ايضاً - ، ص ص ۲۱۴ - ۳۱۳.

پيرومل جي "قديم سنڌ" (ص ص ۵۸ - ۲۵۵) ۾ "سوم" بابت بنيادي تحقيق پيس ڪيل آه. انهيءَ جو خلاصو هن طرح آهي ته آريا ۾ نشيدار شيون استعمال ڪندا هئا؛ "سوم" ۽ "سريا"، معنيٰ پنگ ۽ شراب . " رگ ويد" جو نائون منڊل سڄو ۽ ڏهين منڊل جا ڇهه سوڪت ، "سوم" بابت آهن، اها هڪ ٻوٽي هئي جيڪا "سرسوتي" ۽ "سندو" جي ڪنارن تي ۽ "امبالغي" ضلع ۾ "ڪرڪيتر" جي "شري ناوت" ندي جي ڪناري تي پيدا ٿيندي هئي. (رگ ويد، منڊل ۹، سوڪت ۱۱۳، ۶۱، ۷، ۱) اعليٰ قسم جي "سوم" هماليه جبل جي "مڄوت" چوٽيءَ تي پيدا ٿيندي هئي (منڊل ۱۰، سوڪت ۳۴، ۱) "مڄوت" شايد "ڪيلاش پربت" جو نالو هو. "سوم" جي استعمال جو طريقو هن ريت هو؛ "سوم" ٻوٽيءَ جا پن "ادري" (اڏيءَ) تي رکي ، سٽي سنها ڪندا هئا. پوءِ انهن کي ڏنڊي ڪونڊي ۾ گهوٽيندا هئا. "سوم" گهوٽجي ويندي هئي ته ان جي رس (سوم رس) ڪپڙي (صافي) ۾ ڀڙي ڪيندا هئا، ۽ اهو سڀ ڪم عورتون ڪنديون هيون. (منڊل ۹، سوڪت ۹۷، ۱۲ - ۹) رس ڀڙڻ وقت زالون "سوم" جي ساراھ جا گيت ڳائينديون هيون (منڊل ۹، سوڪت، ۶۶، ۸) رس گهاٽي هوندي هئي تنهن ڪري انهي ۾ پاڻي گڏي پوءِ ڇاڻيون ويندو هو. "ڪلسٽي" (لوڏي مٿان رکي رس ڇاڻي ويندي هئي. رس ڇاڻڻ مهل عورتون انهيءَ ۾ آڱريون گهمائينديون هيون (منڊل ۹، سوڪت ۱۲، ۶۷ - ۹) رس ڇڻي ويندي هئي ته ان ۾ ڪير يا ڏي، ڪڏهن ماکي، ملائينديون هيون (منڊل ۹، سوڪت ۱۰۳، ۳) انهي رس جو ڀوڳ ديوتائن کي لڳائي، پوءِ رس پيئندا هئا. (منڊل ۱، سوڪت ۱۲۷، ۱ منڊل ۳ سوڪت ۲، ۳۲ منڊل ۸، سوڪت ۱۰، ۹، ۲)

آرين جي عقيدي مطابق " سوم رس " پين سان عمر وڌي ٿي (منڊل ۸، سوڪت ۴۸، ۱۱) جوڌا اُن جو چُڪو پي لڙائي م گهڙندا هئا ته ڦرتيءَ سان وڙهندا هئا (منڊل ۹، سوڪت ۱۰۶، ۲) " سوم رس " کي امرت " ان ديوتا " مڃيو ويندو هو. پورو پتو انداز پين سان آريا ڦڙت رهندا هئا، جيڪي هر هر ۾ گهڻو مقدار پيندا هئا انهن کي ننڊ جي ڳهر ٿيندي هئي (منڊل ۹، سوڪت ۶، ۶۹) انهيءَ صورت ۾ " سوم "، " سريا " (مد، شراب) برابر هئي (منڊل ۹، سوڪ ۳۶۸، ۲، ۶۹) نڀي ٿيڻ سبب ڪام (شهوت) جو خيال به ٿيندو هون (منڊل ۹، سوڪت ۲۷، ۱۰ - ۱۲)

سوم ٻوٽيءَ جا پن ڳاڙهسرا پورا هوندا هئا. (منڊل ۹، سوڪت ۳۲، ۳، ۶۳۰، ۴) تنهنڪري " سوم " ک پيرو " ۽ " اروڻ " يعني پوري ۾ ڳاڙهي سڏيو ويو آهي (منڊل ۹، سوڪت ۴۰، ۲، ۴۵، ۳) " سوم رس " رات جو چنڊ وانگر چمڪند هئي. (منڊل ۹، سوڪت ۸۵، ۱۲) .

" رگ ويد " ۾ سُر " جي ساراهه ڪيل نه آهي. " ڦرتي " معنيٰ " چم جي سانداري جنهن ۾ " سرا " (شراب) رکيو ويندو هو (منڊل ۱، سوڪت ۱۹۱، ۱۰) " سرا " جنهن ج پين بعد ماڻهو بڪ بڪ ڪندا هئا ۽ ڪڏهن گناهه جا ڪم ڪندا هئا (منڊل ۷، سوڪت ۶، ۸۶) سنڌ جي لاکيڻي لعل، شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح، انهيءَ نديل شيءِ کي به روحاني معنيٰ ڏئي فرمايو آهي ته: سسي سي گهرن، جي وائيندڙ وچ ۾،

روڪي پيو پيڄن، " سرو " جن سباهو " (سرين ڪلياڻ)

۲۹: - ايضاً -، ص ۳۰۹.

۳۰: " مهاپارت " انگريزي ترجمو پي - سي - راءِ، ج ۲، ص ص ۶۲ -

۵۶۰.

۳۱: بشم، " د ونڊر " - ايضاً - ص ص ۴۰۸، ۳۹.

۳۲: ايڇ ٽي لشمبڪ، " سنڌ بغور د مسلم ڪانگريسيست، " س ۱ پ

۱۹۷۳ع، ص ۶۹.

۳۳: بشم، " د ونڊر " - ايضاً - ص ۳۴۰.

- ۳۴: - ايضاً - ص ۴۰۸، ۱۹۶.
- ۳۵: مولوي نور محمد نظاماڻي، "سنڌ جي تاريخ" ڀاڱو پهريون، سنڌالاجي ڇاپو ۳، ۱۹۸۸ع، ص ۲۱.
- ۳۶: بشم، "د ونڊر....." - ايضاً - ص ۳۰۴.
- ۳۷: - ايضاً - .
- ۳۸: - ايضاً - .
- ۳۹: - ايضاً - ص ۴۲۸، انگريزي ترجمو بشم، سنڌي حبيب الله صديقي.
- ۴۰: - ايضاً - ص ۳۱۰، "اڻدوانسڊ...."، ايضاً - ص ۹.
- ۴۱: بشم، - ايضاً - ص ۳۱۰.
- ۴۲: وشنوينٽ مطابق "وشنو" جو آستان هڪ اناهيڻ جاءِ "عرش عظيم" آهي، جتي هو "اننت نانگ" جي مٿان "يوگ" جي گهري ننڊ ۾ ستل آهي. ("رامائڻ" مترجم سي گوپال آچاريه - ايضاً - ص ۱۲۴).
- ۴۳: "ڀڳود گيتا" انگريزي ترجمو سوامي پريا ونداءِ ۽ ڪرسٽوفر اشروڊ، مينٽرريليجس ڪلاسڪس، پنجون ڇاپو ۱۹۵۸ع، ص ۱۲۱.
- ۴۴: - ايضاً -، ص ۷۰.
- ۴۵: - ايضاً -، ص ۴۷، سنڌي ترجمو حبيب الله صديقي.
- ۴۶: - ايضاً -، ص ۱۲۲.
- ۴۷: - "بشم" "د ونڊر....."، ايضاً - ص ۸۳ (چڪروتن / Universal Emperor) مهاتما گوتم ٻڌ جي عرصه حيات بابت مختلف انداز لڳايا ويا آهن؛ بشم جي راءِ مطابق ۴۸۶ ۽ ۴۷۳ ق - م جي درميان ۸۰ سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائين (ص ۲۵۷). "اٺن اڻدوانسڊ هسٽري...."
- جي مصنفين مطابق وفات جو درست سال ۴۸۳ ق - م آهي. چيني سياحن ۴۸۶ ق - م به ڄاڻايو آهي (ص ۵۶) چئمبرسس انسائيڪلوپيڊيا جي مڊرن مطابق گوتم، موجوده هندستان - نيپال سرحد جي قريب ڪپل وستو جي نزديڪ، سال ۵۶۳ ق - م ۾ پيدا ٿيو. (ج ۲، ص ۱۲۶) "احوال الانبياء....." جي ذريعي مطابق ۶۲۳ ق - م (ڪلجڳ جو سال ۲۴۷۸)

مٿي مهيني ۾ اڱاري جي ڏينهن ”عظيم گوتم بد“ جي پيدائش ڪيل وستو جي بادشاهه سڌوڌن جي گهر ٿي. (ج ۲ ص ۳۷۴)

۴۸: تماهي مهراڻ س ا ب ۴ / ۱۹۶۸ ص ص ۱۰۱ - ۱۰۰. ڌرمانند، ٻڌيگوان مترجم نارائڻ داسي ملڪاڻي، نئين دهلي ۱۹۵۱ ص ص ۲۹ - ۱۲۷.

۴۹: ”د ونڊر....“، بشم، ايضا - ص ص ۵۹ - ۲۵۸.

۵۰: ”اٿن ائڊوانسڊ“ ايضا - ص ص ۸۳، ۸۲. ”سم سيٽنگس آف

بڌا“ مترجم ايفال وڊورڊ، آڪسفورڊ ۱۹۲۵ / ۱۹۳۹ع (ورلڊ ڪلاسڪس)، ۱۱ - ۷.

۵۱: ”د ونڊر....“، بشم - ايضا - ص ص ۲۵۶.

۵۲: ”اٿن ائڊوانسڊ....“ ص ص ۲۶۸، بشم، ”د ونڊر“ ايضا - ايضا -

ايضا -.

۵۳: - ايضا -

۵۴: - ايضا -

۵۵: - ايضا - بشم، ايضا - ص ص ۷۰ - ۲۶۹، سم سيٽنگس ص ص ۱۱ - ۷.

۵۶: بشم - ايضا - ص ص ۲۷۱.

۵۷: بشم - ايضا - ص ص ۲۶۱، ۲۷۲.

۵۸: ”ٻڌيگوان“ ڌرمانند، ايضا - ص ص ۱۸۲.

۵۹: لئمبرڪ، سنڌ بغور د مسلم ڪانڪيٽسٽ، س ا ب ۱۹۷۳ع، ص ص ۱۲۳.

۶۰: بشم، - ايضا -، ص ص ۲۶۳. ”برٽانڪا...“ ايضا - ج ۴، ص ص ۲۵۴.

۶۱: ”برهمڪاريم...“ ”سم سيٽنگس“ ايضا - ص ص ۵۹ - ۱۵۸.

۶۲: ”سم سيٽنگس“ ايضا - ص ص ۶۸.

۶۳: ايضا - ص ص ۷۱ - ۶۹.

۶۴: - ايضا - ص ص ۹۱، ترجمو انگوترانڪايا، (i)، ۱۹۹.

۶۵: - ايضا - ۸۹.

۶۶: بشم - ايضا - ص ص ۲۸۶: (پروفيسر بشم مغلطي جو اظهار

ڪندي لکيو آهي ته اهڙيون نصيحتون ٻين مذهبن ۾ اهڙي واضح نموني بيان

ڪيل نه آهن ” بالخصوص مڙسن تي زالن جا حق ۽ مالڪن تي غلامن جا حق
.....“ شايد اسلام جي تاريخ جو سندس مطالعو محدود آهي.)

۶۷: - ايضا - ، ص ۲۷۰.

۶۸: - ايضا - ، ص ۱۲۳.

۶۹: - ايضا - ، ص ۲۴۶.

۷۰: - ايضا - ، ص ۲۵۹.

۷۱: - ايضا - ، ص ۲۶۱.

۷۲: برتانيڪا، - ايضا - ج ۱۲، ص ۱۱۷.

۷۳: - ايضا -

۷۴: بشم ، - ايضا - ، ص ۵۳.

۷۵: پنهور ايم ايڇ، سورس مٽيريل آن سنڌ، - ايضا - ، ص ۴۲۶.

اني ”آريا“ قوم

فهرست مضامين

نمبر	عنوان	صفحو
	باب نائون	
	ايراني "آريا" قوم	
۱	قديم فارس (ايران) جي مذهبي ۽ سياسي تاريخ	۵۷۲
۲	ماگي، مجوسي، زرتستي مذهبي ارتقاء	۵۸۰
۳	ماني (۲۷۱ - ۲۱۱ع)	۵۸۶
۴	آريا - ڪياني شهنشاهيت	۵۸۹
۵	سائرس " ذوالقرنين "	۵۸۹
۶	سياسي تاريخ	۶۰۵
۷	ايران ۾ ڪياني شهنشاهيت جو زمانو (۲۳۰ - ۱۴۰ ق - م)	۶۰۶
۸	دارا اول (۴۸۶ - ۵۲۲ ق - م)	۶۰۷
۹	زرڪس / جرجيس اول (۴۶۴ - ۴۸۵ ق - م)	۶۱۲
۱۰	ارتازرڪس اول (۳۲۴ - ۳۶۴ ق - م)	۶۱۳
۱۱	يوناني دور (۲۵۰ - ۳۳۰ ق - م)	۶۱۵
۱۲	پارٽي دور (۲۲۴ ع - ۲۵۰ ق - م)	۶۱۷
۱۳	ساساني شهنشاهيت (۲۲۴ - ۶۵۱ ع)	۶۲۰
۱۴	اسلامي خلافت جو دور (۱۵۰۱ - ۱۵۱ ع)	۶۲۳
۱۵	منگول دور	۶۴۱
۱۶	صفوي دور	۶۴۲
۱۷	طائف الملوڪي ۽ افشاري دور (۱۷۳۹ - ۱۷۳۶ ع)	۶۴۳
۱۸	پهلوي دور (۱۹۷۹ - ۱۹۲۵ ع)	۶۴۹
۱۹	اسلامي تحريڪ	۶۵۳
۲۰	ايران ۾ اسلامي انقلاب ۽ جمهوري نظام	۶۵۷
۲۱	توهين رسالت جي سزا ۽ امام خميني رح جي فتويٰ	۶۵۸
۲۲	ڪرد قبائل	۶۶۰
۲۳	سٿين	۶۶۱
۲۴	ياڻڻي نسل	۶۶۵
۲۵	قديم زبانون	۶۶۶

باب نائون

ايراني ” آريا “ قوم

ڏکڻ اولهه ايشيا ۾ ” ايران “ هڪ قديم مهذب ملڪ آهي. آثار قديمه جي تحقيقات مان معلوم ٿو ٿئي ته هزارين سالن کان هتي ثقافتي ميل ميلاپ ٿيندو رهيو آهي. هتان جا قديم ترين آبادڪار ترڪستان ۽ ماوراءِ النهر جا ” ميد “ قبلا هئا. اهي ۸ صدي ق -- م ۾ ” ري “ ۽ ” همدان “ جي وچ واري علائقي ۾ آباد ٿيا.^۱ تاهه ٻئي قرن قبل مسيح (۱۰۰۰ ---- ۲۰۰۰ ق -- م) ۾ هتي ” آريا “ قوم جي موجودگي جا تاريخي حوالا موجود آهن. جيئن ته قديم آباديءَ جا جسماني ڍانچا ملي نه سگهيا آهن، تنهن ڪري آرڪيالاجي، ميدن کان اڳ هتان جي قديم ” آريا “ آبادي بابت، شواهد پيش ڪري نه ٿي سگهي.^۲ ” ايران “ جي تاريخ پهرين ” ڪياني “ (Achaemenian) شهنشاهيت جي قائم ٿيڻ کان شروع ٿئي ٿي. ڪياني ” آريا “ هئا.^۳ قديم پارسي آبادي قديم ” ميديا “ جي قومن تي مشتمل هئي، جيڪي يونج سمنڊ جي ساحلي نسل ۽ آرمينيائي نسل جي آميزش ڏيکارين ٿيون.^۴ بنيادي طور تي موجوده ايراني آبادي اڪثر يونج سمنڊ جي ساحلي آبادڪارن جي نسل مان آهي.^۵ نسلي ۽ قومي آثارن جي ڪمي آهي، ليڪن تهذيبي آثار موجود آهن جيڪي پٿر جي زماني کان هن ملڪ جي تهذيبي ۽ ثقافتي ترقي جي تاريخ بيان ڪن ٿا.^۶ ” ايران “ تاريخ جو تازو ڏنل نالو آهي. اصل نالو ” فارس “ يا پرشيا (Persia) آهي. اصل زبان فارسي يا پارسي (Persian) رهندي آئي آهي. سال ۱۹۳۵ع ۾ انهيءَ وقت جي حڪومت ٻه اهم تاريخي فيصلو ڪيا: (۱) ملڪ کي ” پرشيا “ بجاءِ ” ايران “ لکيو ۽ چيو وڃي، ۽ (۲) ملڪ جي شهنشاهه کي ” آريا مهر “ سڏيو وڃي اهڙي طرح قديم آريا ايراني قوم جي تاريخي حيثيت تسليم ڪئي وئي. ايران معنيٰ آرين جو ملڪ ۽ آريا مهر معنيٰ آرين جو سج

يا بادشاهه. انهيءَ تاريخي فيصلي کان اڳ سن ۱۷۸۶ع ۾ سروليم جونز، "انڊو --- آرين" ٻولين جو نظريو پيش ڪيو هو، جنهن موجب ايراني ۽ يورپي ٻولين کي "سنسڪرت" زبان سان ملايو ويو ۽ انهن جو عبراني، عربي يوناني يا ڪنهن قديم سامي زبان سان تعلق وارو اڳيون نظريو رد ڪيو ويو هو.

فارس ۾، فارسي ۽ اويستائي زبانون ڳالهائيندڙ وينديون هيون - زرتشتي مذهب جي پاڪ ڪتاب "زندوستا" ۾ اويستائي زبان استعمال ڪيل هئي، جيڪا سنسڪرت سان ملندڙ ٻولي هئي. قديم فارسي، اويستائي، سنسڪرت ۽ جديد فارسي زبانن جي چنڊ مشابهت رکندڙ لفظن جو مثال وڻجي:

قديم فارسي	اويستائي	سنسڪرت	جديد فارسي
(۱) هند	هند	سند	هند
(۲) اهور مزدا	اهور مزدا	اسور مدھاس	هرمز
(۳) بومي	بومي	يومي	بوم
(۴) دستر	رُستَر	هستا	دست
(۵) اسا	اسپ	اڪوا	اسپ

اهڙا اڪيچار لفظ آهن جيڪي هڪ عام بنياد ڏيکارن ٿا. تاهم انهيءَ عام ٻولي جي بنياد کان اڳ قديم فارس ۾ ٻيون قومون آباد هيون جيڪي جدا ٻوليون ڳالهائينديون هيون. عالمن جي تحقيق مطابق ٽئين ۽ چوٿين قرن (هزار سالن) قبل مسيح ۾ هتي، زاگروس پهاري سلسلي (Zagros Range) جي دامن ۾، "گت" (Guti) قبيلو آباد هئا سندن علائقو "سليمانيه" جي اتر طرف هو. "شهرزور" جي علائقي ۾ للوبي (Lullubi)، "سوسانيه" جي ميداني علائقي ۽ پهاڙن ۾ "ايلامي" (Elamites) ۽ سندن ملڪ "ايلام" جي اتر اوڀر ۾ قسبي

(Kassites) قبلا آباد هئا، "قصي" زبان ۾ ڪوهقافي (Caucasian) زبان کان علاوه هڪ ٻيو لٽوي عنصر شامل هو، جيڪو ۱۸ صدي ق ---- م ۾ "بابل" فتح ڪرڻ بعد قصي بادشاهن جي شاهي نالن سان هندي --- يورپي ديوتائن جي نالن ڳنڍڻ ۾ نظر اچي ٿو، مثال طور، "ماروتاش" ۽ "شورياس" جيڪي سنسڪرت ٻوليءَ ۾ "ماروت" ديوتا ۽ "سريا" ديوتا جي نالن کي اڳيان ڳنڍي ٺاهيا ويا.^{۱۲}

جاڻايل تحقيق مطابق ۱۸ صدي ق ----- م کان اڳ، هندي ---- يورپي (ياڻشي) نسل جا قبلا (آريا) ايران ۾ داخل ٿيا ۽ مقامي "قصي" قبيلن تي غالب ٿيا، تنهنڪري انهن "بابل" جو رخ ڪيو. تاهم آريا مذهب جيڪو آرين جي بالادستي هيٺ پرايو هون اهو ساڻ ڪٿي ويا. هندي --- يورپي (ياڻشي -- آريا) قبيلن جي ايشيا کنڊ ۾ هيڪاندي هجرت ۽ آبادڪاري جو پهريون ثبوت ايران ۾ ملي ٿو. اناطوليه (ايشيا مائيز ---- جديد ترڪي) ۾ هٽي (Hitti) ۽ ٻيا لاڳاپيل قبلا، ٻئي قرن ق --- م ۾ آباد ٿيا. ۱۶ صدي ق -- م تائين هڪ ٻيو آريا آباد ڪارن جو ريلو آيو، جن آرين جي ديوتائن؛ "مٿرا" "ورنا" "اندر" ۽ "نستي" جي پرستش ٿي ڪئي. انهن اتر ميسوپوٽيميا (جديد عراق) جي مقامي "حرين" (Hurrian) قبيلن کي زير ڪيو. بعد ۾ تقريباً ۱۵ صدي ق -- م ۾ "آريا" سنڌو ماڻهي ۽ هندوڪش جي پهاڙي علائقي ۾ داخل ٿيا. ايراني ميدن ۽ پارسين متعلق چند محققن جي راءِ آهي ته انهيءَ ساڳي ۱۵ صدي ق --- م واري آبادڪاري جي دور ۾ اهي به ويدن وارن آرين سان گڏ هئا. تاهم قومي امڪان آهي ته اهي قبلا ۹ صدي ق -- م ۾ ٻين هندي ايراني (Indo --- Iranian) قبيلن سان گڏجي ڏکڻ روس مان ايران ۾ داخل ٿيا.^{۱۳} ٻهر صورت آريا قبائل جي فتوحات ۽ آبادڪاري هڪ وسيع شهنشاهيت جي قيام لاءِ تاريخي اسباب پيدا ڪيا.

جڏهن هندي آريا راجائون ۽ ڌرم سڌارڪ هري رام، هري ڪرشن، مهاتما گوتم ٻڌ ۽ سوامي مهاوير هندستان ۾ برهمڻن جي هڪ هٽي ٻاهي ڇڪا هئا، تڏهن "ايران" ۾ به مذهبي انقلاب اچي ويو هو؛ "زرتشي" مذهب جي ڪڪ مان ايران جي پهرين شهنشاهيت جنم ورتو. تاريخ پاسو

ورايو. اٽڪل سن ۶۴۰ ق --- م ۾ سائرس اول ايران ۾ ” ڪياني شهنشاهيت“ (Achaemenian Empire) جو بنياد وڌو. ڪياني دور (۳۳۰ --- ۶۴۰ ق --- م) ۾ ايراني رعيت مختلف قبيلا ۾ ورهايل هئي: اهي قبيلا ميد (Medes)، پارٿي (Parthian)، ايراني (Arian) درنگياني (Drangian) ارڪوسياني (Arachosian) بختري (Bactrian) سوگدي (Sogdian) ۽ خراسميناني (Chorasmian) وغيره نالن سان مشهور آهن. انهن ۾ شهري ۽ خانہ بدوش ٻنهي قسمن جا ذيلي قبيلا هئا، جيڪي قديم فارسي زبان جا مختلف لهجا ڳالهائيندا هئا. اتر ۽ اتر اولهه ايران ۾ ” سٿين“ (سڪا، سقه) قبائل آباد هئا. هن شهنشاهيت جي مشهور بادشاهه دارا اول (۴۸۶ --- ۵۲۲ ق م) جي تحريري نقشن ۾ هن پاڻ کي ” آريا“ قوم مان ڄاڻايو آهي^{۱۴} انهيءَ قوم جي نالي پٺيان ” ايران“ نالو پيو آهي.

قديم فارس (ايران) جي مذهبي ۽ سياسي تاريخ

تاريخ شاهان ايران (جلد اول، ص ۱۵۴) مطابق پهريون انسان جنهن دنيا ۾ پهرين حڪومت قائم ڪئي، انهيءَ جو نالو مه عبه هو. ” مه عبه“ پهريون انسان نه هو، بلڪ دنيا جي هڪ دور بعد عظيم آفت جي نتيجي ۾ جڏهن دنيا جي آبادي تقريباً نابود ٿي وئي، تڏهن فقط ٻه انسان بچيا: مه عبه ۽ سندس زال، انهن مان آدم جو نسل پهر وڌيو. (احوال الانبياء ج ۲ ص ۴۸) اهو حوالو حضرت نوح عليه السلام سان تعلق ٿو رکي. هن ذريعي مطابق ” مه عبه“ جي وفات بعد ۱۲ پيغمبر مشتري جي سؤ سالن تائين بادشاهي ڪندا رهيا. پوءِ جيانِي نسل جو پهريون آدم ” جيوفر“ پيدا ٿيو، جنهن کان انسانن جو هڪ نئون نسل شروع ٿيو (ص ۴۹)، ” جيوفر“ تي وحي نازل ٿيو: ” اي عبه آزاد جا فرزند، جيوفر! بادشاهت اختيار ڪر، ۽ انهيءَ کي منهنجي فرزند ” مه عبه“ جي مذهب مطابق پنهنجي عبادت ۽ نيڪ عمل ذريعي سينگار! مون توکي پيغمبريءَ لاءِ پسند ڪيو آهي: ” مه عبه“ جي طريقن تي عمل ڪر. اهو ” هرمز“ جو مذهب آهي جيڪو خدا

ترس انسانن جي دٻن مان ڪڏهن محو نه ٿيندو. اي منهنجا پيغمبر! بادشاهيت ۽ مذهب تنهنجي هر پيڙهيءَ ۾ قائم رهندا. جڏهن مذهب جو آئين مڪمل ٿيندو، تڏهن انهيءَ جي اجراءَ لاءِ منهنجو پيغمبر " شائڪلو" پيدا ٿيندو. " (ايضاً) جيانِي نسل جي آخري پيغمبر --- بادشاهه " جيلاد" بعد " شائڪلو" جو دور شروع ٿيو. " شائڪلو" جبل ۾ الله جي عبادت ڪندو هو. اتي مٿس وحي نازل ٿيو: " اي جيلاد جا فرزند شائڪلو! جيانِي سرڪار ڏهه ارب سال قائم رهي. انسان گنهگار ٿي ويا، تنهن ڪري " جيلاد" سبڪدوش ٿيڻ تي مجبور ٿيو ۽ مون توکي پيغمبري عطا ڪئي آهي. اي شائڪلو جڏهن تنهنجو مذهب زوال پذير ٿيندو تڏهن هڪ ٻيو پيغمبر " ياسان" انهي کي نئين زندگي ڏيڻ لاءِ پيدا ٿيندو. " شائڪلو جو نسل " سياني" نالي سان مشهور ٿيو ۽ هڪ " سومار" يعني هڪ ڪروڙ سالن تائين بادشاهي ڪندو رهيو (ايضاً) انهيءَ نسل جو آخري بادشاهه " شاهه مهابل" هو. سندس جا نئين فرزند جو نالو " ياسان" هو جنهن کان " ساني" نسل شروع ٿيو. مٿس وحي نازل ٿيو: " اي شاهه مهابل جا فرزند!... اي ياسان! مان توکي ٻڌايان ٿو ته تنهنجي مذهب جي زوال بعد " گيل شاهه" انهيءَ جي اصلاح ڪندو ۽ پنهنجي اعمال جي بدولت اهڙو پيغمبر هوندو جو هن کي " ابوالبشر" جي نالي سان سڃاتو ويندو. " (ايضاً - ص ۵۰)

" دبستان المذاهب" مطابق گيل شاهي، گيومرد کان يزد جرد تائين، ڇهه هزار ۽ ساڍا چوويهه سال قائم رهي، جنهن ۾ سيامڪ، هوشنگ، تهمورث، جمشيد، فريدون، منوچهر، ڪيخسرو ۽ زرتشت (ولد لهراسپ) پيدا ٿيا ۽ پوءِ پنج " ساسان" ٿي گذريا. هڪ مسوده " مزدام" ۾ جاڻايل آهي ته پهرين " ساسان" تائين نازل ٿيل صحيفن مان نائين صحيفي ۾ پيشگوئي ڪيل هئي ته " ماني" ۽ " مزدڪ" جا مذهب جاري ٿيندا. آخري صحيفي تيرهن ۾ هي پيشگوئي پنجين ساسان تي نازل ٿي جنهن مطابق خسرو جو موت ۽ نئين مذهب جو آغاز ٿيڻو هو. ساسان پنجون ساساني شهنشاهه خسرو پرويز جي دور ۾ ٿي گذريو، جڏهن عربستان جي صحرا مان اسلام طلوع ٿي رهيو هو. پيشگوئي مطابق " ساساني سرڪار ختم ٿيندي،

خسرو پرويز قتل ٿيندو..... آخرڪار هڪ مذهب پيدا ٿيندو جيڪو مدائن، طوس، ۽ بلخ جي هر قسم جي بٽيرستيءَ جا اٿا ۽ آشڪده تباهه ڪري ڇڏيندو. (تاريخ شاهان ايران ج اول، ص ۱۶۷).

ڄاڻايل پيشگوئي کان اڳي ايراني آريا قوم ۾ ڪيئي پيغمبر پيدا ٿيندا رهيا. ” ساسان پنجين“ تي نازل ٿيل آخري صحيفي ۾ اهو به ڄاڻايل آهي ته ” مذڪور نئين مذهب (اسلام) کان هڪ هزار سال بعد وري هر قسم جو فسق ۽ فجور عروج تي هوندو جنهن جي نتيجي ۾ هن مذهب جي هٿيت انهي حد تائين بدلجي ويندي جو انهيءَ جو باني به انهيءَ کي سڃاڻي نه سگهندو“. (احوال الانبياء ج ۲، ص ۵۲) ايران جي مذهبي تاريخ به ڪا مختلف نه رهي آهي. پيغمبرن جو سلسلو حضرت آدم عليه السلام کان شروع ٿو ٿئي جنهن کي مختلف نالن سان ڄاڻايو ويو آهي (۱) ” ماشيا“ (آدم) ۽ ماشيائي (حوا) ۽ هرمز (الله) (۲) گيومرد (مجوسي دينيات موجب دنيا جي اصلاح نو لاءِ پيدا ٿيل) (ايضاً ص ۵۲). (۳) گيومرد کان اڳ ” هوم“ (سوم) نالي پيغمبر ٿي گذريو هو. (ايضاً) زرتشتي عقيدتي موجب ” هوم“ ۽ ” سوم“ جو عقيدو ايترو قديم آهي جيترو هندو ڪش جي قريب آريا اتحاد جو دور هو. انهي کي هندي -- ايراني مذهب چيو وڃي ٿو. (۴) گيومرد، يا گيومرط (پهلوي زبان ۾) گاڻ (اوستا)، گيومرث (عربي ۽ مارطاني زبانن ۾) معنيٰ زندگي ۽ موت (گيو + مرد)، بيحد رحم ۽ انصاف سان بيلوث حڪومت هلائي؛ تخريبڪارن کي تباهه ڪري ايران ۾ امن ۽ سڪون آندو، اگهاڙن وحشي انسانن کي جانورن جي ڪلن سان ڍڪرايو..... پوءِ ڪجهه عرصي بعد ماڻهن جي عيش ۽ آرام جي زندگي کان بيزار ٿي واپس غارن ۾ وڃي رهيو ۽ عبادت ۾ حياتي جا باقي ڏينهن پورا ڪيائين (تاريخ ميرخوند، - ايضاً) اوني ڪپڙن اٿڻ جو هنر سندس دور ۾ شروع ٿيو ۽ حضرت ادريس عليه السلام کيس ڪپڙي سبق جي واٽ ڏني. گيومرد تيهه سال دشمنن جي طرفان ڏنل عذابين ۾ گذاريا. (۵) گيومرد کي گيل شاهه جي نالي سان به ڄاڻايو ويو آهي؛ ” گيل“ قديم ڪالدي زبان جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي زمين، يا هموار زمين، گويا روءِ زمين جي بادشاهيءَ جو تصور قائم ڪيو ويو. (۶) ” دبستان المذاهب“

۾ گيومرد / گيل شاه تي نازل ٿيل وحي جو متن هن ريت هو:

" اي ياسان، عجم جا فرزند " فرجنار " ! جڏهن ياساني بادشاهن ۹۹ سالن تائين حڪومت جو مزو ورتو ۽ ماڻهو، درجي به درجي، بدڪار ٿي ويا، تڏهن فقط ياسان عجم بذات خود پنهنجي قوم کان الڳ ٿي ويو، پوءِ قوم، قائد بنير، بلڪل ائين ٿي وئي جيئن شاه مهابل جيالاد ۽ عبد اراد جي حڪومت ختم ٿيڻ وقت هئي..... مون توکي بادشاهي ۽ پيغمبري لاءِ منتخب ڪيو آهي، انهيءَ لاءِ ته تون پيغمبرن جي پيغمبر، بزرگ عبد (مه عبد --- حضرت نوح عليه السلام) جي مذهب کي نئين زندگي ڏين " .
(احوال الانبياء ج ۲ ص ۵۲)

انهيءَ متن جي لحاظ کان، ياسان عجم جو فرزند فرجنار (گيومرد / گيل شاه) حضرت ابراهيم عليه السلام جو متبادل ٿي سگهي ٿو. گيومرد کان هوشنگ تائين ۱۴۳ سال گذريا. فردوسي جي تاريخ مطابق هوشنگ گيومرد جو ڏوهٽو هو. گيومرد کانپوءِ ماشيا، سيامڪ ۽ فودڪ پيغمبر بادشاهه ٿي گذريا. هوشنگ پيشدادي شاهي خاندان جو پهريون عظيم بادشاهه هو (زندويستا). بيحد عادل هجڻ سبب هن کي " پيشداد " سڏيو ويندو هو. " بعض (مورخين) کيس ٻين نالن سان ياد ڪن ٿا؛ فارس (ايران) ۾ " زرتشت " سڏيو ويندو هو. " اويستا " ۾ " اهو شيانده " ۽ پهلوِي زبان ۾ " هوشنگ " لکيو ويو آهي. ايراني کيس حضرت ادرس عليه السلام سمجهن ٿا. فردوسي جي بيان موجب هن ماڻهن کي باهه جو استعمال سيکاريو، لوهارڪو ۽ رڌ پچاءُ جو فن ڏنو..... زمين کي آباد ڪرڻ لاءِ نهرون کوٽرايون..... گهر ٺاهڻ ۽ ڊڪاڻڪو هنر سيکاريو، اوني ڪپڙو ٺاهڻ ۽ شهري زندگي جا طور طريقا سمجهايا (ايضاً --- ص ۵۴) سندس لکيل ڪتاب " فلسفه جا ودان خرد " جي گرنت (تشريح) جو عربي ترجمو، عباسي خليفن مامون رشيد جي زماني (۸۲۳ --- ۸۱۳ ع) ۾ حسن بن صالح نالي، هڪ وزير ڪيو. (تاريخ ميرخوند --- ايضاً --- ص ۵۵) هوشنگ پيغمبر بادشاهه جو دور حڪومت چاليهه سال رهيو. وحشي انسانن ۽ راکاسن تي غالب پوڻ سبب کيس " ديوبند " به چيو ويو آهي. پيرسني ۾ تهمورث کي بادشاهي سونهي سياست کان ڪناره ڪش ٿي ويو.

تهمورث ولد و وندن ولد آريا گهتتا. شايد پهريون ايراني آريا بادشاه هو. سندس تاريخي اهميت سبب سندس بيان مختلف زبانن ۾ لکيل ڪتابن ۾ آيو آهي: "اويستا" ۾ "تخما اردپ" پهلوي ۾ "تخموراف" فارسي ۾ "تهمورث" ۽ عربي ۾ "تهمورج" لکيو وڃي ٿو. هن ماڻهن کي مذهبي آزادي ڏني. ايران ۽ عراق ۾ ڪيترا شهر ۽ ڳوٺ آباد ڪرايا..... تحرير ۽ تقرير جو فن حاصل ڪيو. جانورن ۽ پکين جي حفاظت تي زور ڏنو. ٽيهه سال حڪومت ڪيائين، جنهن ۾ ٻه دفعا ڏڪار پيو. (ايضا -- ص ۵۶) تهمورث جي هندي -- آريا قوم سان تعلق جي نشاندهي انهيءَ احوال مان ٿئي ٿي جنهن موجب هوشنگ جي حڪومت کان دستبرداري بعد "بغاوتون ڪڙيون ٿيون. انهن کي ختم ڪرڻ لاءِ تهمورث هڪ فوج تيار ڪئي. باغن جي سرڪوبو بعد امن ۽ سڪون بحال ٿيو. هن مختصر مائٽن جي سياحت به ڪئي". (ايضا -- ص ۵۵)

پيشدادي آريا خاندان جو چوٿون پيغمبر بادشاهه جمشيد هو. عظيم ديوتا "هرمز" کيس الهام ڪيو: "اي ديونهن جا حسين نرزد جمشيد! هن وقت بعد دنيا جي آهوا اهڙي سخت سردِي ٿيندي جهڙي اڳي ڪڏهن نه ٿي هوندي..... پاڻ کي ۽ پنهنجي قوم کي محفوظ رکڻ لاءِ هڪ وسيع مڪان ٺاهه..... هڪ فرسنگ ڊگهو تلاءُ ٺهراءُ. بازار قائم ڪر. وڏا گهر وغيره تعمير ڪراءِ" (ايضا. ص ۵۷ بحواله "ونديداد" باب ۲) "هرمز هن کي حڪم ڏنو ته دنيا وارن کي واعظ ۽ نصيحت ڪر، اهو پنهنجي قسم جو پهريون فرمان هو. (ايضا. ص ۵۶ - ايضا) فردوسيءَ جمشيد جي انتظامي سڌارن، صنعتي ترقي ۽ ٻين سماجي معاشي ۽ اقتصادي اقدامات جو ذڪر ڪيو آهي: فوجي چانديون قلعا ۽ عسڪري قاعدا قانون ٺاهيا ويا. جنگ جا هٿيار، تراريون ۽ ڍالون ايجاد ڪيا ويا. ايراني قوم کي چئن طبقن ۾ ورهايو ويو: مذهبي پيشوا، شهري ۽ فوجي عملدار، آبادگار ۽ فنڪار ۽ واپاري. هي هندو ورثن جو نعم البدل نظام هو. "نوروز" جي ڏڻ ملهائڻ جي ابتدا ٿي. سال جا ٻارنهن مهينا ۽ مهيني جا ٽيهه ڏينهن مقرر ڪيا ويا. سوتي ۽ ريشمي ڪپڙي جي صنعت ايجاد ٿي. زمين جي پيمائش جو ايڪو هڪ "فرسنگ" مقرر ڪيو ويو، جيڪو ساڍن ٽن ميلن جي برابر هو.

واهن ۽ درياهن تي ۱۸ پليون تعمير ڪيون ويون. مال و دولت ۽ مضبوط اقتدار جي نشي ۾ جمشيد مفرور ٿي ويو، ۽ "هرمز" جي عتاب هيٺ آيو، عوام ۾ بغاوت اُٿي ۽ "ضحاڪ" نالي هڪ بادشاهه کيس شڪست ڏني. هن ڀڄي وڃي "يابلستان" جي بادشاهه "ڪرنگ شاهه" وٽ پناهه ورتي، ليڪن ضحاڪ سندس پيڇو نه ڇڏيو ۽ نيٺ قتل ڪيو ويو. شراب سندس ايجاد سمجهي وڃي ٿي. انهيءَ ڪري "جامر جم" يا "جامر جمشيد" ۽ "دختر جمشيد" جا اصطلاح فارسي شاعري ۾ مروج ٿيا. شاعرن شراب کي دختر جمشيد چيو آهي ۽ قديم لوڪ ادب ۾ "جامر جم" جمشيد جي هڪ پيالي جو نالو آهي، جنهن ۾ هن کي سارو جهان نظر ايندو هو. ڪجهه ڪهاڻيڪارن جمشيد کي حضرت سليمان عليه السلام جي شخصيت مطابق پيش ڪيو آهي. جنهن بادشاهه ضحاڪ کيس معزول ڪيو، انهيءَ جو نالو "اڙي دهاڪه" پڻ ڄاڻايل آهي، جيڪو ديون (ڪنهن طاقتور وحشي قبيلي يا قبيلن) جو سردار هو. (احوال الانبياء ج ۲ ص ۵۹، اسلامي انسائيڪلوپيڊيا ص ۴۴۶ - ۶۴۳) علوي هن کي "ڪالديه" (بابل) جو هڪ باشندو ڄاڻايو آهي.

ڪياني شهنشاهيت (Achaemenian _ Empire) جي قيام کان اڳي ايران جي سياسي تاريخ جو تعلق فقط مغربي ايران جي علائقي سان آهي. سن ۳۰۰۰ ق - م ڌاري، "ايلام" جي شهري تهذيب ۽ تمدن جا آثار نظر اچن ٿا. "سوسه" ۽ "ڪاشان" جي قريب "سيالڪ" جا آثار قديم موجود آهن. اتان جون مٽيءَ جون تختيون انهي زير زمين سطح تان لڌيون ويون آهن جنهن تي جمدت نصر (Jamdet Nasr) جو "سميري" دور ٿي گذريو، جيڪو تقريبن ۲۹۰۰ ق - م جو زمانو هو. قديم ايلامي لپي سميري رسم الخط جي طرز تي هئي. سمير جون اوائلي تختيون اٽڪل ۳۱۰۰ ق - م جو زمانو ڏيکارن ٿيون. سن ۲۵۰۰ ق - م تائين ايلامي لپي، قطاري رسم الخط (Linear Script) اختيار ڪري وئي، جنهن کي هاڻي پڙهيو ويو آهي. انهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته ايلامين زبردستي "سيالڪ" تي قبضو ڪيو هو، جيڪو هڪ تجارتي مرڪز هو. سن ۲۳۰۰ ق - م جي پڄاڻي ڌاري "ايلامي" رسم الخط متروڪ ٿي وئي ۽ انهيءَ جي جاءِ تي

ڪوفي" (چڙي) رسم الخط (Cuneiform script) مروج ٿي، جيڪا "اڱاض" (Akkad) جي تهذيب جي پيداوار هئي. بابل ۽ آشور (Babylonia and Assyria) جا قديم شواهد "ايران" جي سياسي تاريخ متعلق مزيد معلومات فراهم ڪن ٿا، سياسي ۽ تجارتي مقصدن خاطر ٻنهي حڪومتن مغربي ايران تي قبضو ڪرڻ چاهيو ٿي. آخرڪار اڱاض (Akkad — Agade) جي بادشاهه سارگون (۲۳۱۵ - ۲۲۷۰ يا ۲۳۰۰ - ۲۳۵۰ ق - م) ۽ سندس جانشين رفتہ رفتہ "ايلام" کي پنهنجي بادشاهيءَ ۾ ضم ڪري ڇڏيو. "لولوبيم" (Lullobium) ۽ گيتن (Gutium) جي جابلو قبيلن تي ڪاهون ڪيون ويون. انهن قبيلن جي نقشي تحريرن ۾ ايلامي بادشاهن ۽ سندن عملدارن جا نالا لکيل آهن. انهن ۾ "اوان" (Awan) جي ائين بادشاهه "لهي اشان" (Luhhi — ishan) جو نالو شامل آهي، جيڪو سارگون جو مکيه مد مقابل هو. (برتانيڪا ج ۱۷ ص ۶۵۴)

"ايران" جي سياسي تاريخ ڪياني (Achaemeenid) دور کان شروع ٿئي ٿي، جڏهن هن ملڪ کي فارس / پرشيا سڏيو ويندو هو. اهو ڇهين صدي قبل مسيح جو دور هو. "آريا" قوم انهي کان نو صديون اڳ ۱۵۰۰ ق - م ۾ هتي آباد ٿي چڪي هئي. سندن سياسي نظام "نڪ" برادري يا نطفي جي نسبت تي ٻڌل هو. هر نڪ يا خاندان جو سربراهه يا سردار سڀني کان عمر ۾ وڏو، ذميدار شخصيت جو مالڪ، مذهبي عالم ۽ مبلغ هوندو هو، جيڪو "خدائو قادر" جي عقيدتي مطابق پنهنجي خاندان جي تعليم ۽ تربيت ڪندو هو. "گرو" ۽ "چيلي" جي نسبت هيٺ "گرو" جو حڪم هر فرد يا چيلي لاءِ مڃڻ ضروري هو. جڏهن "آريا" قوم پنهنجي اصل وطن مان نڪري ايشيا ڪنڊ جي مختلف علائقن ۾ پکڙجي وئي، تڏهن منجهن قبائلي نظام قائم ٿيو؛ هر قبيلي پنهنجي قبضي هيٺ آيل علائقي تي پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. هر قبيلي جو هڪ "راجا" چونڊيو ويندو هو. قبائلي نظام انتهائي جمهوري اصولن تي ٻڌل هو. "راجا" جا اختيارات، قبيلي جي "سيا" جي راءِ موجب استعمال ٿيندا هئا ۽ "آريا" حڪومت جو "آئين" هو، جنهن جي وضاحت پندت برهمڻ جي

اختيار پر هتي. بعد ۾ جڏهن آريا ڪتري راجائن مڪمل اقتدار حاصل ڪيو، تڏهن مذهب ۽ سياست ٻنهي طاقتور شعبن کي حڪومت جي ڪاروبار ۾ استعمال ڪيو ويو. اهڙي طرح هندستان ۾ رام ۽ ڪرشن ۽ ايران ۾ لاڳيت پيغمبر بادشاهن جو سلسلو شروع ٿيو، جن ۾ مهه عبد، جيوفر، جيلاد، شائڪلو، گيومرد کان يزدجرد، زرتشت ۽ ساسان ٿي گذريا. انهن ۾ سيامڪ، هو شنگ، تهمورث، جمشيد، فريدون، منوچهر، ڪيخسرو، زرتشت پسر لهراسپ ۽ پنجن ساسانن جا نالا تاريخ ۾ شامل ٿيا آهن ليڪن سندن دور حڪومت ۽ تعليمات جو بيان اڪثر ڏند ڪٿائن ۽ روايتن جي صورت ۾ ملي ٿو.^{۱۵}

معتبر تاريخ جي صورت ۾ ”آريا نيم دائجو“ (آرين جي گهر) يا قديم ايران جو احوال زرتشتي مذهبي ادب ذريعي معلوم ٿي سگهي ٿو. فارسي زبان ۾ ايرانين جي ملڪ کي ”ايران ويح“ لکيو ويو آهي ۽ انهيءَ جون سرحدون ايران کان ٻاهر آرين جي سڀني مفتوح علائقن تائين وڌائي ڏيکاريل آهن؛ مثلاً، ”گائو“ (سمرقند)، ”نيسا“ (نيساپور)، هردي (هرات) ”اروا“ (ڪابل)، ”خانينت“ (قندهار)، ”رڌ“ (ري)، ”بخدي“ (بلخ)، هامي طومت (هيلمند درياھ) هپت هندو / سپت سنڌو (سنڌوندي) وغيره. علاوه ازين، ڪالدي (بابل) تي ميد قبيلي جي حڪمراني (۲۲۳۴ - ۲۴۵۸ ق. م) جو ذڪر ملي ٿو، جنهن جا ۸ بادشاهه ٿي گذريا. انهن مان پهريون بادشاهه زرتشتي هو، يا خود زرتشت هو. (احوال الانبياء ج ۲ ص ۵۹).

زرتشت گهڻائي ٿي گذريا، ليڪن تاريخي ثابتين سان جنهن زرتشت کان پارسين جو موجوده مذهب شروع ٿيو، اهو ڪيائي دور جي ابتدا ۾ بابل ۽ مغربي فارس جي مهذب علائقن کان ٻاهر، اتر-اوڀر ايران جي نيم خانہ بدوش قبيلن ۾، تبليغ ڪري رهيو هو. ممڪن آهي ته سندس تبليغ جي ڪاميابي هڪ منظم شهنشاهيت جي قيام ۾ مددگار ٿي هجي.

ايران ۾ باقاعده سياسي نظام جي ابتدا ڪيائي شهنشاهيت (۲۳۰ - ۶۴۰ ق م) کان ٿي. سن ۳۳۰ ق - م ۾ سڪندر اعظم جي فتح بعد يوناني حڪومت جو دور (۲۰۰ - ۳۳۰ ق - م) هليو. پوءِ اٽڪل پنج

صديون، ٻي صدي ق - ۴ کان ٽين صدي عيسوي تائين، پارتي
 شهنشاهيت جو دور هو. غالباً ۲۲۴ ع ڌاري ساساني خاندان جي شهنشاهي
 شروع ٿي. فارس (ايران) جي شهنشاهه جو شاهي لقب "ڪسري" هو،
 جنهن جو دنيا ۾ فقط هڪ طاقتور مد مقابل بظنطيني روم جو شهنشاهه "
 نيسر" شمار ڪيو ويندو هو. ساساني شهنشاهيت (۶۵۱ - ۲۲۴ ع) جو
 زوال عرب قوم جي اسلامي لشڪر هٿان ٿيو، ساڍيون اٺ صديون (۱۵۰۱ -
 ۶۵۱ ع) اسلامي خلافت جو دور هليو، جنهن بعد صفوي شاهي خاندان
 جي حڪومت قائم ٿي (۱۷۳۶ - ۱۵۰۱ ع). سن ۱۷۳۶ ع ۾ تاريخ جي
 بدنام سفاڪ نادرشاهه، افشار خاندان جي حڪومت قائم ڪئي، جيڪا فقط
 ۱۳ سال هلي، جنهن بعد انتشار جو دور رهيو. سن ۱۷۵۷ ع ۾ زند شاهي
 خاندان وجود ۾ آيو، جنهن ۲۷ سال حڪومت ڪئي. انهن کانپوءِ ٻيو هڪ
 شاهي خاندان "قاجار" جي نالي سان سن ۱۷۹۴ ع ۾ اقتدار ۾ آيو. سن
 ۱۹۲۵ ع ۾ هڪ عام بغاوت جي نتيجي ۾ پهلوي خاندان جي حڪومت
 قائم ٿي، جيڪا ۱۹۷۹ ع ۾ اسلامي جمهوري انقلاب ذريعي ختم ٿي. هاڻي
 ايران ۾ اسلامي جمهوري حڪومت هلي رهي آهي.

ماڳي، مجوسي، زرتستاني مذهبي ارتقاء

"ماڳ" يا "ماج" نالي هڪ مذهبي پيشواڪان قديم ايران جي مذهبي
 تاريخ شروع ٿئي ٿي. يوناني مورخين سندس نالو مئگس (Magus) لکيو
 آهي، جنهن مان انگريزي لفظ مئجڪ (Magic) معنيٰ جادو، ٺهيو آهي،
 ڇاڪاڻ ته سندس مذهب جو بنياد غيبي عمل جي فلسفي تي رکيل هو.
 انهيءَ مذهب کي "ماڳي" چيو ويو، بعد ۾ انهي مذهب ۾ جادو سان علم
 نجوم (Astrology) کي شامل ڪيو ويو. انهي کي "مَجوس" ■
 معتقدن کي "مَجوسي" چيو ويو، جن کي "گبر" به چيو ٿو وڃي. انهيءَ
 مذهب ۾ ستاره پرستيءَ تي زور ڏنو ويو، جيڪو "آريا قوم" جو عقيدو
 هو. "آريا" هندستاني ■ ايراني گروهن ۾ تقسيم ٿيڻ وقت هڪ واحد خدا
 کي مڃيندا هئا، جيڪو قادر مطلق هرمز، مزدا، يزد، يزدان، جي نالن سان

پڪاريو ويو آهي. زرتشت انهيءَ واحد عظيم خدا کي " آهور مزدا " جو نالو ڏنو، ليڪن سندس مد مقابل " اهرمن " بديءَ جي خدا جو تصور به پيدا ڪيو. هن چيو ته " آهور مزدا " يزدان (Ormazd) نيڪي جو خدا آهي ۽ " اهرمن " (Ahariman) بديءَ جو خدا آهي. اهڙي طرح زرتشت هڪ حتمي لازوال خدا " زروان "، جي قديم روايت کي اجاگر ڪيو. انهيءَ روايتي عقيدتي مطابق " زروان " لامحدود زماني جي انساني صورت (آريا اوتار نظريو)، اولاد حاصل ڪرڻ خاطر هڪ هزار سالن تائين قربانيون ڪندو رهيو ليڪن آخرڪار کيس پنهنجي قربانيءَ جي عمل ۾ شڪ ٿيو، تنهنڪري سندس پٽ مان " اهرمن " (يوناني " انگرا مينيو " جو نعم البدل) پيدا ٿيو. ساڳي وقت سندس (" زروان " جي) پٽ مان " ارمزد " (يا " آهورمزدا ") قربانيءَ جي بدلي، " قرباني جو طاقت سان " پيدا ٿيو، جيڪو جسماني روپ بغير، هڪ خوشبودار روشني جي ڪيفيت ۾ پيدا ٿيو ۽ سندس ڪو بت، شبيهه يا تشيل ٺاهڻ يا بيان ڪرڻ ناممڪن هو. دنيا جي تخليق هڪ روحاني حمل ذريعي ٿي. روشني جا هلڪا ڪرڻا درجي به درجي پاڻ ڳٽجي " پاڻي " بنيا جيڪو لتجي مٽي ٿيو ۽ پوءِ ٻيا ڳٽيل مادا پيدا ٿيا. پوءِ ارمزد (آهور مزدا) جي ٻن ڄڙن پٽن " نيڪي " ۽ " بدي " جو انتخاب ڪيو: " سپنت مينيون " (Spenta Mainyun) نيڪي پسند ڪئي ۽ ٻئي پٽ انگرا مينيون (Angra Mainyun) " بديءَ " جو انتخاب ڪيو. " سپنت " سچو ۽ " انگرا " ڪوڙي انسان جي علامت بنجي اڀريا. " انگرا " (اهرمين) پنهنجي برائي، بربادي، ناانصافي ۽ موت جي طاقت سان دنيا کي فساد ۽ غم جو ٿاڪ بڻائيندو رهندو ۽ " سپنت " (آهورمزدا / ارمزد) انهيءَ کي حق انصاف، نيڪي ۽ زندگي جي طاقت سان فرحت ۽ خوشي جو گهر بنايو. عقيدتي مطابق بديءَ جي طاقت تڪڙو غلبو حاصل ڪندي ۽ تخليق هڪ وڏي باهه (اوڙاهه) ۾ سڙي خاڪ ٿيندي، ليڪن ارمزد يا " آهورمزدا " جا عقيدتمند انهيءَ باهه کان بچي ويندا. " آهور مزدا " (حڪمت وارو خدا) تا ابد باقي رهندو. " آهور مزدا " جا ٻيا ڇهه لافاني فرزند، تخليق جي ڇهن دورن جي علامت بنيا.

" زرتشت " جي مذهب مطابق، جيستائين " آهورمزدا " جي آخري

سوڀ ٿئي ۽ انسان جي تخليق مڪمل ٿئي، تيستائين جيڪي انسان مرندا، اهي پنهنجي نيڪي يا بدِي جي عملن مطابق ”بهشت“ يا ”دوزخ“ ۾ داخل ڪيا ويندا ۽ هڪ نئين تخليق جو انتظار ڪندا (بني جنم جو نظريو). بعد ۾ دوزخ ۾ داخل ڪيل بدروح به دوزخ جي باهه ۾ سڙي پاڪ صاف ٿيندا، انهيءَ لاءِ ته اهي به نئين تخليق ۾ شامل ٿين. (برتانيڪا، ج ۲۳، ص ص ۱۰۱۲، ۱۰۱۱)

قدرت جو ”ٻڌو نظام“ اصل ۾ ”ماڳي“ مذهبي پيشوائن قائم ڪيو هو. سندن دعويٰ مطابق، خود ”زرتشت“ ”ماڳي“ مذهب جو باني هو، جنهن جا عقيدا هن پنهنجي ابن ڏاڏن (”رگ ويد“ ۾ ڄاڻايل) کان حاصل ڪيا هئا. يوناني مورخ هيروڊوٽس، ۵ صدي قبل مسيح ۾ ”ماڳي-زرتشتين“ جون رسمون بيان ڪندي ڄاڻائي ٿو ته ”هو پنهنجي لاشن کي نه پورن ٿا ۽ ساڙن ٿا، بلڪ انهن کي پڪين جي ڪاڇ بنجن لاءِ اگهاڙو ڇڏي ڏين ٿا. ستارن جي گردش ۽ جادو جي اثر ۾ يقين رکن ٿا. ڪجهه جانورن (گئون وغيره) کي ڪوس کان پاڪ ۽ ڪجهه جانورن جي قرباني لازمي سمجهن ٿا. خوابن جي تفسير تي زور ڏين ٿا ۽ خوني رشتن اندر (هم خون) شاديون ڪن ٿا. ”گائڻ“ (Gathas) جي آريا وحداني نظريي بجاءِ زرتشت جي مذهب ۾، بنياد پرستن جي عقيددي مطابق، ٻڌو قدرتي نظام، هڪ جيتري طاقت سان قائم آهي. (ايشا ص ۱۰۱۲). ”اهورمزدا“ قادر مطلق بجاءِ پنهنجي جائز پتن جي نيڪي ۽ بدِي جي مڪمل طاقت سبب هڪ محدود قدرت جو مالڪ سمجهو وڃي ٿو، جيڪو بنيادي ماڳي مذهب جو عقيدو هو.

محققن جي راءِ مطابق اندازاً ۱۵۰۰ ق - ۾ کان ايران ۾ هندو آريا ڌرم رائج هو، جيڪو ”سوم رس“ جي استعمال ۽ ٻين مذهبي رسمن تان تڪرار سبب ٻن گروهن ۾ تقسيم ٿيل بعد، ايران ۾ هڪ نئين ارتقائي ۽ فڪري مذهبي ڪاوش جي اثر هيٺ آيو. ”اگني ديوتا“ زرتشتي ٻئي مذهبي نظام هيٺ ”اهورمزدا“ يا ”يزدان“ جي مظهر طور باهه جي پوڄا (آتش پرستي) جو عقيدو بنجي ويو، ”جن“ ”يزدان“ جي پرستش ڪئي، جنهن جو مظهر آتش (باهه) آهي، سي (نيڪي ۽ بدِيءَ جي جنگ ۾) سويارا ٿيندا.“

احوال الانبياء جي ذريعي مطابق ” جڏهن آريا باختر ۾ ٻن حصن ۾ ورهائجي ويا..... تڏهن زرتشت جو عهد نبوت هو. (ج ۲ ، ص ۵۹) ڪيترن زرتشتي عالمن جو عقيدو آهي ته..... (اصل) باني هزارين سال اڳي پيدا ٿيو ، پوءِ انسانن جي اصلاح لاءِ هر ايندڙ (پيغمبر) ” زرتشت “ سڏيو ويو. آخري زرتشت ” اسپتما “ ، ” گشتاسپ “ جي دور ۾ آيو ” (ايضاً) .

” اسپتما “ - زرتشت، ميدن جي ملڪ ” ميديا “ ۾ سن ۶۳۰ ق - ۾ ڌاري پيدا ٿيو، ان وقت اتي رائج مذهب ” مزدية “ جي اصلاح ڪيائين ۽ آتش پرستي کي عبادت ۾ شامل ڪيائين. آمون درياهه (Oxus) جي علائقي ۾ تبليغ ڪيائين. مغربي ايران ۽ بابل جي تهذيبي علائقي کي ڇڏي اتر اوڀر ايران جي نيم مذهب آريا قبيلن ۾ پنهنجي نئين مذهب کي عام ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. اتي عام ماڻهن پنهنجي ابن - ڏاڏن جي مذهب ۾ ڦيرڦار برداشت نه ڪئي ۽ کيس قتل ڪري هڪ پهاڙيءَ تي اڇلائي ڇڏيو. بعد ۾ سندس پوئلڳن اتي سندس قبر ٺاهي، جتي سائرس ذوالقرنين (۵۳۰ - ۵۵۹ ق - ۾) حاضر ٿي هن درگاهه جي زيارت ڪئي هئي. زرتشت جو عرصي۽ حيات مختلف ذريعن مطابق ۵۴۱ - ۶۱۸ ، ۵۵۱ - ۶۲۸ ۽ ۵۵۳ - ۶۳۰ ق - ۾ ڏيکاريل آهي.

زرتشتي مذهب تمام ڪيائي شهنشاهيت ۾ عام ٿيو، يوناني فڪر تي اثر انداز ٿيو ۽ بعد ۾ يهودي عيسائي ۽ اسلامي عقيدن کي متاثر ڪيائين. سنڌ ۾ زرتشتي آتشڪده ۱۱ - هين صدي عيسويءَ تائين قائم هئا (گريشن ص ۱۶۱). ايران جي ڪيائي شهنشاهيت ۾ اهو سرڪاري مذهب هو. بعد ۾ يوناني ۽ پارٿي دورن جي مذهبي تاريخ غير واضح آهي. سمجهجي ٿو ته انهن دورن (۲۲۴ ع - ۳۳۰ ق م) دوران زرتشتي مذهب سرڪاري طور تي نظر انداز ٿيندو رهيو. سن ۲۲۴ ع ڌاري ساساني قومي حڪومت قائم ٿيڻ بعد زرتشتي مذهب کي دوباره سرڪاري مذهب جو درجو ڏنو ويو ۽ ٻين رائج مذهبن مسيحيت، ٻڌمت ۽ ماني مذهب (Manichaenism) خلاف تعصبي ڪاروايون ڪيون ويون. سن ۶۵۱ ع ۾ اسلامي خلافت هيٺ اچڻ بعد ايران ۽ ٻين علائقن ۾ زرتشتي مذهب ڏانهن رواداريءَ جي پاليسي اختيار ڪئي وئي.

”مجوس“ يا زرتشتي مذهب کي مڃيندڙن، سان اسلامي خلافت جي رواداري سندن اهل الكتاب هجڻ جي اشاري سبب هئي، سورة الحج جي آيت ۱۷ ۾ ارشاد الاهي هن طرح آهي: ان الذين هادوا والصابئين والنصرى والمجوس والذين اشرکوا ان الله يفصل بينهم يوم القيمة. ان الله عليٰ کل شيء شهيد“. يعني تحقيق جن انسانن هدايت حاصل ڪئي ۽ اهي صابي، مسيحي ۽ مجوس آهن ۽ اهي انسان جن شرڪ ڪيو، تحقيق الله انهن جي وچ ۾ قيامت جي ڏينهن فيصلو ڪندو. تحقيق الله هر شيءِ کي ڏسي رهيو آهي.

”زندوستا“، يا زندستا (زندستان)، زرتشت پيغمبر جي ڪتاب جو عنوان آهي، جيڪو پهرين سورة جو نالو به آهي، انهيءَ لفظ يا محاوره جو مطلب ۽ مفهوم هن طرح سمجهي سگهجي ٿو: ”زند“ معنيٰ باهه ٻارڻ جو ذريعو. ”زند آور“ معنيٰ ڄائي جم آزاد شهري يا قانوني حق رکندڙ. ”زندبار“ معنيٰ بي ضرر جانور جيئن رد. ”زندباف“ معنيٰ ماڳي مذهب جو پاڌري، گرو يا ٻائو. زندباف يا زندران ”بلبل“ ۽ ڳيري کي به چئجي ٿو، زندبيل معنيٰ وڏو هاٿي. بخارا شهر جي قريب هڪ بستي جو نالو به ”زند“ آهي جتان جي کاڌي يا ڪهرو ڪپڙو مشهور آهي. ”زند رزم“ معنيٰ مهاڀاري لڙائي ”زندرود“ انهيءَ نهر جو نالو آهي جيڪا اصفهان شهر ۾ اولهه کان اوڀر طرف وهي ٿي. اهڙي طرح زند رزن به هڪ ايراني بستيءَ جو نالو آهي جيڪا نيشاپور جي قريب واقع آهي. ”زندسوز“ معنيٰ اهو جادوگر جيڪو ڪافرن کي ساڙي خاڪ ڪري ڇڏي. زنديق معنيٰ باهه جو پوڄاري ۽ ”زندقه“ روشني ۽ تاريخي جي بن بنيادي حقيقتن تي اعتقاد کي چئجي ٿو. زند ونديد (ونديد) زرتشت جي ڪتاب جي اٺين سورة، يا باب جو عنوان آهي. زنده معنيٰ چڻگ يا ماچيس جي تيلي جيڪا باهه لڳائي. ساڳو لفظ جثري انسان، مسڪين ضرورتمند محتاج وغيره جي معنيٰ ۾ استعمال ٿو ٿئي. انهيءَ جو مطلب ٻيهر جثرو ٿيڻ به آهي. اهي تمام علامتون زرتشتي مذهب ۾ موجود آهن. زرتشتي دعا ڪرڻ وقت چوندا آهن ته شال هڪ هزار سال جيئرو هجين! انهي خواهش متعلق قرآن شريف جي سورة البقره ۾ هي اشارو نظر اچي ٿو: ”توهان ڏسندا ته هنن کي وڏي حياتي جو حرص سڀني

انسانن کان وڌيڪ آهي، مشرڪن کان به وڌيڪ حرص اٿن، هنن مان هر هڪ چاهي ٿو ته شال هڪ هزار سال جيئرو هجان مگر ڊگهي حياتي هنن کي آخرت جي عذاب کان ڪونه ڇڏائيندي جيڪي هو ڪن ٿا تنهن کان الله خوب واقف آهي.“ (سورة البقره، آيت ۹۶، ترجمو علامه علي خان ابڙو ص ۶۶).

زرتشتي - پارسي مذهب اڄ به دنيا جي مکيه مذهبن ۾ شمار ٿئي ٿو. زرتشت جي وفات بعد سندس مذهب رفت رفت ايران کان ٻاهر نڪري ڏکڻ طرف وڌڻ لڳو، جيڪو جديد افغانستان جو علائقو هو. ساڳي وقت اولهه طرف ميد ۽ پارسي قبيلن جي علائقن ۾ داخل ٿيو، جتي قديم مذهبي ديوتائن ۽ انهن جي رسومات جي اثر هيٺ آيو ۽ اصل مذهب ۾ مقامي عقيدن جي آميزش ٿي. روحاني گروپ (حمل) جو تخليق بابت نظريو پيشجي ٿو ته ”زندوستا“ جي پهلوي زبان ۾ ترجمي ۽ تشريح بعد هندستاني ۽ يوناني مواد جي شامل ٿيڻ سبب قائم ٿيو. (برتانيڪا ج ۲۳، ص ۱۰۱۲).

اسلامي خلافت جي مذهبي رواداري ۸ کان ۱۰ صدي عيسوي جي درميان اسلام جي اشاعت ۽ تبليغ جي پرجوش ڪارواين سبب معطل ٿي وئي، تنهن ڪري ڪجهه زرتشتي خاندان ايران مان هجرت ڪري اچي هندستان ۾ آباد ٿيا. انهن مان اڪثر خاندان ممبئي (بمبئي) مهاراشتر ۾ سڪونت پذير ٿيا. يورپي واپارين ۽ آبادڪارن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ وارا اهي هندستاني پارسي (زرتشتي) خاندان هئا. اڻويهين صدي عيسوي کان اهي خاندان دولت، تعليم ۽ سماجي ڀلائي جي ڪمن ۾ سخاوت کان مشهور آهن. سنڌ تي انگريزن جي حڪومت قائم ٿيڻ بعد انهن مان ڪجهه خاندان ڪراچي ۾ اچي آباد ٿيا، جتي نئين بحري بندرگاهه ۽ جديد شهر اڏجڻ سبب نوان تجارتي معاشي ۽ سياسي فائدا پيدا ٿيا هئا. ايران ۾ رهجي ويل زرتشتي ” گبر “ جي نالي سان سڏجن ٿا، ۽ انهن کي ڪافر سمجهو وڃي ٿو. (ايضاً - ص ۱۰۱۳) رائٽر (Reuters) خبر رساڻ ايجنسي جي رپورٽ مطابق هن وقت دنيا ۾ زرتشتين جو تعداد ٽي لک آهي، جنهن مان تيهه هزار ايران ۾ رهن ٿا.

مانيچيزم (Manichaeism) يا ”ماني مذهب“ ٽين صدي عيسوي ۾ وچ مشرق کان شروع ٿيو. هن مذهب ۾ زرتشتي، ٻڌ ۽ عيسائي مذهبن جو مجموعو هو. زرتشت، گوتم ٻڌ ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام تنهي کي سچو نبي تسليم ڪيو ويو، ليڪن ”مانيءَ“ کي انهن جي پيٽ ۾ وڌيڪ مڪمل ۽ واضح الهام ٿيل نبي ڄاڻايو ويو.

ماني (Mani) سن ۲۱۶ع ۾، ميسوپوٽيميا (عراق) جي ملڪ ۾ پيدا ٿيو. هن جو پارسي نسل سان تعلق هو ۽ ان وقت ميسوپوٽيميا جو علائقو ايراني شهنشاهيت هيٺ هو. هن هڪ عيسائي فرقي ۾ ابتدائي مذهبي تعليم حاصل ڪئي. ۱۲ سالن جي عمر ۾ هن کي روحاني اسرار نظر اچڻ لڳا ۽ هن ۲۴ سالن جي عمر کان پنهنجي مذهب مانيچيزم يا ماني مذهب جو پرچار ڪرڻ شروع ڪيو. ميسوپوٽيميا ۾ ڪاميابي حاصل نه ٿيڻ سبب هن اتر اولهه هندستان ۽ سنڌو ماٿريءَ جو رخ ڪيو. جتي هن کي ڪافي ڪاميابي حاصل ٿي ۽ هڪ مقامي راجا هن جي مذهب ۾ داخل ٿيو. سن ۲۴۲ع ۾ هو ايران پهتو، جتي شاپور اول جي سرپرستي حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو.

تاريخي واقعات مانيءَ جي دور جو نقشو هن طرح ڏيکارن ٿا:
تاريخ ۱۲ اپريل سن ۲۴۰ع : بابل شهر ۾ مانيءَ نبوت جي دعويٰ ڪئي. ٻئي سال ايران جو شهنشاه اردشير فوت ٿيو ۽ سندس فرزند شاپور اول جي لقب سان تخت نشين ٿيو، سندس مذهب زرتشتي هو ليڪن مانيءَ جي فڪر کان متاثر ٿي هن کيس ماني مذهب جي تبليغ ڪرڻ جي اجازت ڏني.

شاپور اول (۲۷۲ - ۲۴۱ع) جي دور ۾ عوام زرتشتي مذهب جي عالمن جي اثر هيٺ ماني مذهب جي عام تبليغ خلاف بغاوت تي آماده ٿيو، تنهن ڪري ”مانيءَ“ جي قتل جو فرمان جاري ڪيو ويو، تاهم شاپور اول جي ٻن ڀائرن مانيءَ کي ڪافي ڌن ڏئي ملڪ مان ٻاهر روانو ڪري ڇڏيو. جنهن بعد، مانيءَ ڏکڻ ۽ ڏور ايشيا جي ملڪن هند - سنڌ - ڪشمير، ٿيٽ

۽ چين طرف تبليغ ڪئي ۽ ڪافي پوئلڳ پيدا ڪيا. اتي ”ماني“ پاڻ کي آخري نبي ظاهر ڪيو. انهيءَ دوران شاپور اول پرشيا (ايران) تي ۲۳ سال راج ڪرڻ بعد فوت ٿيو ۽ سندس فرزند بهرام اول ، سن ۲۷۳ ع ۾ تخت نشين ٿيو.

۷۴. ۲۷۳ع ۾ ماني ٻيهر پرشيا (ايران) ۾ داخل ٿيو ۽ ازسر نو تبليغي سرگرمي شروع ڪيائين. بهرام اول نئين زرتشتي بغاوت جي مدنظر ”ماني“ کي گرفتار ڪرايو: ۱۲ ڏينهن سخت عذابن ڏيڻ بعد سندس جثري جسم تان ڪل لهرائي ان ۾ بهه پرائي ” ابدی شاپور“ شهر جي صدر دروازي تي، ان کي لتڪائي ڇڏيو ويو ۽ حڪم جاري ٿيو ته ماني مذهب جا پوئلڳ زرتشتي مذهب اختيار ڪن. انڪار ڪرڻ سبب اٽڪل هڪ لک ماڻهو ماريا ويا ۽ اهڙي طرح پرشيا (ايران) ۾ ماني مذهب جو گهڻي ڀاڱي خاتمو آندو ويو.^{۱۶}

تاهم ماني مذهب، پرشيا جي شهنشاهيت کان ٻاهر هند. سنڌ کان يورپ کنڊ تائين پکڙجي ويو هو. ماني جي ظالمانه موت بعد سندس مذهب وڌيڪ تيزيءَ سان پکڙيو. چين کان اسپين تائين لکين انسان انهيءَ مذهب جا پوئلڳ ٿيا. ۴ صدي عيسوي ۾ هي مذهب يورپ ۾ مسيحيت جو اهم مدمقابل هو. سينٽ آگسٽائين (متوفي ۲۶ مئي ۶۰۴ع) خودنئون سالن تائين انهيءَ مذهب جو پيروڪار ٿي رهيو هو. جڏهن عيسائي مذهب رومن شهنشاهيت جو سرڪاري مذهب قرار ڏنو ويو، تڏهن ماني مذهب خلاف اتي به ڪات ڪهاڙا کڙا ٿيا ۽ آخر ڪار اتان به ان جو ٽڏو پئجي ويو (سن ۶۰۰ ع). پوءِ به ميسوبوٽيميا (عراق) ۽ ايران ۾ ان جو اثر باقي رهيو هو. اتان ماني مذهب وچ ايشيا، ترڪستان ۽ مغربي چين ۾ پکڙيو. اٺين صدي عيسوي جي اختتام واري، يوثغور بادشاهيت (Uighurs) مغربي چين ۽ منگوليا ۾ ماني مذهب کي سرڪاري حيثيت ڏني. اتان سموري چين ۽ تائيوان ٻيٽ ۾ ان جي اشاعت ٿي.^{۱۷}

اٺين صدي عيسوي ۾ اسلام جي عالمگير اشاعت سبب ماني مذهب نهنجي آخري پساهن کي پهچي ويو، ليڪن بعد ۾ ان جا مختلف فرقا جدا جدا ماڻن سان جاري رهيا. اٺين صدي عيسوي ۾ عباسي خلافت ان جو اثر

عراق ۽ ايران ۾ ڙاٽل ڪيو، نائين صدي کان وچ ايشيا ۾ ماني مذهب زوال پذير ٿيڻ لڳو. آخر ڪار تيرهين صدي عيسوي ۾ منگولن اتان ان کي ختم ڪري ڇڏيو. تاهه ۱۲۰۰ع ڌاري ايرندي چين ۾ مارڪو پولو کي ڪجهه ماني معاشره نظر آيا. انهيءَ دوران ماني مذهب جا مختلف فرقو يورپ ۾ اسريا. بزنطيني رومي شهنشاهيت ۾ ۷ صدي عيسويءَ کان پاليشن فرقو (Paulicians) پيدا ٿيو. اٽڪل ڏهين صدي عيسوي ڌاري بلقان (Balkans) ۾ بوغومل فرقو (Bogomils) جاري هو. ٻارهين صدي عيسوي ۾ ڪٿري فرقو (Cathari — Albigenians) يورپ ۾ عام هو، خاص طور تي ڏکڻ فرانس ۾ ان جو زور هو، سندن نظريه ۽ عقيدا ماني مذهب سان مطابقت ۾ هئا، ليڪن هو پاڻ کي عيسائيت جو هڪ فرقو سمجهندا هئا ۽ عيسائي انهن کي ڪافر قرار ڏيندا هئا. آخرڪار پوپ انوسنت ٽئين سندن خلاف جهاد جي فتويٰ جاري ڪئي؛ ۱۲۴۴-۱۲۰۹ع دوران انهي جهاد ۾ ڪافي جاني نقصان ٿيو ۽ ڏکڻ فرانس جو وڏو علائقو تباهه ۽ برباد ٿيو. اهڙي طرح ڪٿري البيجينشن فرقي کي پڻ ڪچليو ويو، تاهه ۱۵ صدي عيسوي تائين ”اٽلي“ ۾ ”ڪٿرزم“ ماني مذهب جي آخري آثار طور موجود هو، اڄ انهيءَ مذهب جا آثار دنيا ۾ ڪٿي به نظر نه ٿا اچن. هڪ هزار سالن کان مٿي عرصو لاءِ هي به دنيا جو هڪ اهم مذهب هو جيڪو مشرق ۾ پئسفڪ سمنڊ کان مغرب ۾ ائٽلانٽڪ سمنڊ جي علائقي تائين ڦهليل هو.^{۱۹}

هن مذهب مطابق خير ۽ شر به برابر طاقتون آهن جيڪي انسان ۾ روح ۽ مادي جي صورت ۾ موجود رهن ٿيون. خير يا روح جي طاقت سان، انسان موت بعد سڌو بهشت ۾ وڃي ٿو. ٻي صورت ۾ اتي پهچڻ جي وات ڊگهي ۽ مشڪل ٿئي ٿي. هن مذهب ۾ ٻه طبقات ٿين ٿا؛ منتخب ۽ سامع، منتخب طبقي وارا جنسي فعل کان پرهيز ڪن ٿا ۽ اولاد پيدا نه ٿا ڪن، سامعين لاءِ اهڙي پابندي نه آهي. ساڳي طرح گوشت خوري ۽ شراب نوشي منتخب علما، لاءِ حرام ۽ سامعين پيروڪارن لاءِ مباح آهي. سامعين مان صوفي طريقي وارن جو اسرار هو ته هو به سڌو بهشت ۾ وڃي سگهن ٿا ۽ ڪن حالتن ۾ منتخبين کان به تڪڙا خيرالوجود سان ملي هڪ ٿي سگهن

ٽا. (مائيڪل ايڇ هارٽ، " دهنڊ ريڊ"، A&W ويوئل لئبرري نيو يارڪ
۱۹۷۸ع ص ۴۳۴ - ۴۲۹).

آريا - ڪياني شهنشاهيت

سن ۶۱۰ ق - م کان ۵۸۵ ق - م تائين ميڊيا ۽ آمون درياھ (Oxus) جي علائقي ۾ " زرتشت" آريا پيغمبر پنهنجي مذهب جي تبليغ ڪئي. سن ۶۱۲ ق - م ۾ سائرس اول " نينوا" تي قبضو ڪري ان کي ڪياني شهنشاهيت ۾ شامل ڪيو ۽ " ڪالڊيه" (بابل) ۽ ميڊيا جي بادشاهتن کي حليف بنايو. " آشوريا شهنشاهيت" تقريباً ستن صدين (۶۱۲ - ۱۲۹۴ ق - م) جي قيام بعد زوال پذير ٿي.^{۱۹}

سائرس اول ولد تيسفين (Cyrus I S/o Teispes) ۷ صدي ق - م جي آخري اڌ ۾ انشان (Anshan) ملڪ جو آريا مهر (بادشاهه) هو. اٽڪل ۶۳۹ ق - م ۾ جڏهن بابل جي بادشاهه اشور بني پال (Ashur banipal) " ايلام" فتح ڪيو، تڏهن سائرس اول سندس اطاعت قبول ڪري پنهنجي بادشاهي بچائي هڻي، ۽ " نينوا" ۾ پنهنجو وڏو پُٽ " ارڪو" خراج سميت ڏياري موڪليو هو. ۲۷ سالن بعد پلانڊ ڪيائين ۽ " بابل" جي آشوري شهنشاهيت کي ختم ڪيائين.^{۲۰}

سائرس " ذوالقرنين"

ڪياني شهنشاهيت جو حقيقي باني سائرس اعظم عرف حضرت ذوالقرنين، سائرس اول جو پوٽو هو، سندس دور (۵۳۰ - ۵۵۹ ق م) ايراني آرين جي عظمت جو دور هو. سڀني تاريخي مذهبي ۽ ثقافتي اهڃاڻ ڏيکارن ٿا ته " زرتشت" کان پوءِ " ذوالقرنين" ايراني آرين جو پيغمبر شهنشاهه هو. سندس دور ۾ ڪياني شهنشاهيت جون سرحدون سنڌو نديءَ کان نيڍ تائين وسيع ٿيون. ۵۵۹ ق - م ڌاري ڪياني تخت تي ويهڻ بعد سرڪرده آريا ايراني قبيلن ۽ بابل جو بادشاهه " نبونيدس" سندس

قيادت بي متفق ٿيا. سن ۵۵۳ ق - م ڌاري ”الجال“ (ميديا) جي شاهه ”اسطياغيس“ (Astyages) جي خلاف مهم شروع ڪيائين ۽ ۵۵۰ ق - م ۾ کيس شڪست ڏئي ”ايڪباتانه“ (Ecbatana) تي قبضو ڪيائين. ايندڙ ٻه سال (۵۴۸ - ۵۵۰ ق - م) ”دجله“ ندي جي اڀرندي ڪناري سان آباد قبيلا کي مطيع ڪرڻ ۾ صرف ڪيائين. سن ۵۴۷ ق - م جي موسم بهار ۾ اتر ميسوپوٽيميا جي حدن اندر داخل ٿيو، جتان هڪ ملڪ تي ڪاهه ڪيائين. ”نبونيدس جي ڪرائيڪل“ ۾ انهي ملڪ جو نالو ڊنل آهي. ليڪن انهي سال ۵۴۷ ق - م جي موسم خزان ۾ ليديا (Lydia) جي بادشاهه ”ڪروسس“ (Croesus) جو قتل ۽ ”ڪرائيڪل“ جي ڊنل جاءِ کان اڳتي اهو احوال ته ”ان (ملڪ) جي بادشاهه کي قتل ڪيائين“، ڏيکاري ٿو ته ڊنل جاءِ تي ملڪ جو نالو ”ليديا“ لکيل هو، جنهن کي ايشياڻي ڪوچڪ چئجي ٿو. سن ۵۴۰ ق - م تائين پوري اولهه ايشيا سائرس اعظم (ذوالقرنين) جي مطيع ٿي چڪي هئي. ۵۲۹ ق - م ۾ هن ”بابل“ فتح ڪيو ۽ سندس جنرلن اولهه ايشيا مائينر (اناطوليہ - ترڪي) فتح ڪري سندس شهنشاهيت ۾ شامل ڪئي ۽ ليديا (Lydia) ۾ بغاوت بند ڪرائي. ”سليشيا“ جي بادشاهه خوشيءَ سان اطاعت ڪئي ۽ بابل جي ماتحت دجله ندي جي اوڀر ۾ گيوٽيم (Gutaum) شاهي ۽ خود بابل جي رعايا، سائرس اعظم (ذوالقرنين) کي پنهنجو شهنشاهه تسليم ڪيو.^{۲۱}

”بابل“ ۾ ”نبونيدس“ خلاف مذهبي بغاوت ٿي هئي. سائرس اعظم چيو ته مان بابل جي قومي ديوتا ”مردوڪ“ جو مقرر ڪيل حاڪم آهيان. تاهه ۵۳۸ ق - م جي سالانه ميلي ۾ بابل جي بادشاهه طرفان مردوڪ جي عبادتگاهه ۾ جيڪي رسمون ادا ٿيڻيون هيون انهن ۾ پاڻ شريڪ نه ٿيو. پنهنجي طرفان وليعهد ڪئمبيسس کي نمائندو ڪري موڪليائين. سائرس اعظم دانشمنديءَ سان بابل جي عوامي مذهب جو احترام ڪيو. ايراني حاڪم مقرر ڪيائين، ليڪن تمام اهم مقامي عهدا مقامي منتظمين جي حوالي ڪيائين. عبادتگاهن جي مرمت ڪرايائين ۽ ”نبونيدس“ جيڪي بت ٻين شهرن ۽ قبيلا مان زوريءَ ڪڍي آيو هو، اهي سڀ اصل مالڪن کي

موتائي ڏنائين. سندس اهم ترين قدم يهودين کي بابل وارن جي غلامي مان آزاد ڪري واپس اسرائيل ۾ آباد ڪرڻ هو، جنهن ڪري هن کي يهودين جو ”نجات دهنده“ چيو وڃي ٿو. هن هيڪل سليمانءَ جي ٻيهر تعمير ڪرائي يهودين جي مذهبي آزادي جو اعلان ڪيائين.^{۲۲}

سائرس اعظم عرف حضرت ذوالقرنين بابت معلومات جا اهم ذريعا قرآن شريف، بائيبل مقدس، يوناني مورخين ۽ ڪوفي رسم الخط ۾ لکيل قديم تحريرون آهن. قرآن شريف جي سورة الكهف، بائيبل مقدس (پراڻي عهدنامي) ۾ ”عذرا“ ۽ ”يسعياھ“ (Ezra and Issiaah)، يوناني مورخين ۾ هيروڊوٽس (Herodotus) زينوفون (Xenophon) تيسياس (Ctesias) ۽ بيروسس (Berossus) اسانجي تحقيق جو بنياد آهن. يوناني مورخين جي ڏنل مواد ۾ گهڻي قدر مشڪوڪ روايتي احوال پيش ڪيل آهي. ايراني آرين سان سندن قومي اثبث ۽ محاذ آرائي پڻ مثبت تاريخنوسيءَ تي اثر انداز ٿي هوندي.

”بائيبل“ مقدس جي ڪتاب (باب) ”عذرا“ ۾ سائرس اعظم عرف ”خورس“ (ذوالقرنين) جو احوال يهود دوستيءَ جي حوالي سان مفصل انداز ۾، ڏنو ويو آهي؛

”..... انهيءَ لاءِ ته خداوند جو ڪلام ڀرمياھ (ڀينمبر) جي وatan ڪيل پورو ٿئي خداوند خورس جي دل ۾ وڌو، ۽ هن پنهنجي سڄي بادشاهت ۾ منادي ڪرائي ته خداوند، آسمان جي خدا، دنيا جون سڀ بادشاهتون مون کي عطاڪيون آهن ۽ هن مون کي حڪم ڪيو آهي ته ڀرو سليم، جو يهوداه ۾ آهي، تنهن ۾ سندس لاءِ هڪ گهر جوڙيان. انهيءَ جي ساري قوم (يهودين) مان جيڪو به ماڻهو توهان ۾ هجي، تنهن سان خدا شال همراه ٿئي ۽ اهو ڀلي ته چڙهي يروشليم ۾ وڃي..... ۽ خدا، اسرائيل جي خدا، جو گهر جوڙي..... ۽ جيڪو باقي ڪٿي به رهندو هجي، تنهن کي اتان جا ماڻهو چاندي ۽ سون ۽ مال متاع ۽ جانورن سان مدد ڪن ۽ انهي کان علاوه يروشليم ۾ جيڪو خداوند جو گهر آهي، تنهن لاءِ دل جي خوشيءَ سان نذرانو ڏين..... خورس بادشاهه به خداوند جي گهر جا اهي وسلا جيڪي ”نيوڪدنصر“ (بابل جي بادشاهه) يروشليم

مان کڻي آيو هو ۽ پنهنجي ديوتائن جي گهر ۾ رکيا هئائين، سي ڪڍي آندا، اهي فارس جي بادشاهه خورس " متردات " (نالي) خرائجي جي هٿان..... يهوداهه جي سردار " شيس بضر " کي ڳڻي ڏياري، ۽ انهن جو شمار هي آهي: تيه سونا ٽالهه هڪ هزار چانديءَ جا تانو ۽ اٺتيه ڪاٺيون، تيه سونا پيالا، چار سؤ ڏهه ٻئي قسم جا چانديءَ جا پيالا، ۽ هڪ هزار پيا باسڻ (تانو). سون ۽ چانديءَ جا سڀ وسلا پنج هزار ۽ چار سؤ (۵۴۰۰) هئا. اهي سڀ " شيس بضر " انهيءَ وقت آندا، جڏهن بابل مان قيدي (يهودي) موٽائي يروشليم آندا ويا. (۱۱ - ۱۰) واپسي بعد، جڏهن يهوداهه ۽ بنيمين زربابل جا يهودي قيدي آزاد ٿي اچي يروشليم ۾ " خداوند جو گهر " جوڙڻ لڳا، تڏهن هو انهن اسرائيلي يهودين جي ضد ۾ اچي ويا جن چيو ته "..... اسان کي به پاڻ سان جوڙڻ ۾ همراھ ٿيڻ ڏيو؛ ڇاڪاڻ جو اسين به توهان جو خدا ڳوليو، جيئن توهين ٿا ڳوليو، ۽ اسور (اشوريا) جو بادشاهه " اسر حدون " جنهن اسان کي هتي آندو، تنهن جي ڏينهن کان وٺي اسين به قربانيون ڪندا آيا آهيون. پر زربابل ۽ يشوع ۽ اسرائيل جي اباڻي گهرن جي باقي ٻين رئيسن انهن کي چيو اسانجي خدا جي گهر جوڙڻ ۾ توهان جو ڪوبه واسطو نه آهي..... اسين پاڻ خداوند، اسرائيل جي خدا، لاءِ گهر جوڙينداسين جيئن فارس جي بادشاهه خورس اسان کي حڪم ڏنو آهي..... " (۱ - ۴:۳) " تڏهن انهي ملڪ (اسرائيل) جي ماڻهن، " يهوداهه " جي ماڻهن جا هٿ ڪمزور ڪيا ۽ انهن کي گهر جوڙڻ ۾ تڪليف ڏيڻ لڳا ۽ انهن جي خلاف مشير (سفير) پاڙي ڪيائون انهي لاءِ ته فارس جي بادشاهه خورس جي سڀني ڏينهن (دور حڪومت) ۾، بلڪ فارس جي بادشاهه " دارا " (اول) جي بادشاهي (۴۸۶ - ۵۲۲ ق - م) تائين، انهن جو ارادو باطل ڪري ڇڏين. (ايضاً ۵ - ۴ : ۴)

"يسمياھه" جي ڪتاب ۾ جاڻايل خورس عرف سائرس اعظم ذوالقرنين جي رسول (ييغمبر) هجڻ بابت واضح دليل موجود آهن. " مون هڪڙي کي اتر کان اتاريو آهي، ۽ اهو اچي پهتو آهي، اهو جيڪو سج جي اڀرڻ واري هنڌ (مشرق) کان ٿو اچي ۽ منهنجو نالو وٺي ٿو پڪاري؛ ۽ اهو بادشاهن مٿان ائين ٿو اچي جيئن ڪو گج تي اچي ۽ جيئن ڪو ڪنير مٽيءَ

کي لتاڙي. ڪنهن منڍ ۾ ٻڌايو ته اسان کي انهيءَ جي خبر آهي.....
 مون ئي پهريائين ” صيون “ کي چيو ته ڏس، هن کي ڏس! مان ئي ”
 يروشليم“ کي هڪ خوشخبري ڏيندڙ موڪليندس (يسعياھ جو ڪتاب ۲۷ -
 ۲۵ : ۴۱) ” ڏسو منهنجو بندو، جنهن کي مان سنڀاليو اچان، منهنجو
 چونڊيل، جنهن مان منهنجي دل راضي آهي. مون پنهنجو روح انهيءَ تي نازل
 ڪيو آهي، هو قومن ۾ عدالت جاري ڪندو. هو رڙ نه ڪندو نه ڪي هل
 ڪندو..... ڦٽل ڪاٺي کي ڪونه ڀڃندو ۽ سٺيءَ جي ڊڪيل ڏاڳي کي
 ڪين وسائيندو، هو سچائيءَ سان عدالت ڪندو، جيستائين زمين تي عدالت
 قائم نه ڪندو تيستائين نڪي ٽڪبو ۽ نه بي همت ٿيندو ۽ بيت هن جي
 شريعت جو انتظار ڪندا، خداوند خدا..... فرمائي ٿو ته مون خداوند
 توکي سچائيءَ سان سڏيو آهي، آءٌ تنهنجو هٿ جهليندس ۽ تنهنجي سنڀال ۽
 توکي امت جي لاءِ عهد، ۽ قومن لاءِ سوجهرو ڪري ڇڏيندس ته تون انڌن
 جون اکيون کولين، قيدن کي قيد مان ڪڍين ۽ جيڪي اونڊاهيءَ ۾ وينا
 آهن تن کي قيد خاني مان ڪڍين.....“ (ايضا - ۷ - ۱ : ۴۲)

قرآن شريف جي سورة ڪهف ۾ ايل حضرت ذوالقرنين جو ذڪر بائبل
 مقدس جي متن جو تسلسل ۽ مجمل احوال آهي. جيئن ته عربستان جا يهودي
 فارس جي بادشاهه خورس کان بخوبي واقف هئا، تنهن ڪري هنن پيغمبر
 اسلام حضرت محمد صلي الله عليه وسلم کان سندس احوال پڇيو، وحي
 ذريعي نازل ٿيل معلومات هن طرح آهي.

” توکان ” ذوالقرنين “ جو احوال پڇن ٿا، چئ ته مان سندس ڪجهه
 احوال توهان کي پڙهي ٻڌايان ٿو؛ اسان هن کي زمين تي حڪمراني ڏني هئي
 ۽ سندس لاءِ هر طرح جو مال اسباب مهيا ڪيو هو. سو هن (اهي) مال
 اسباب تيار ڪيا، تان جو سج جي لهڻ واري جاءِ تي پهتو. اتي هن ڏٺو ته
 سج، هڪ نيري ميرانجهڙي پاڻيءَ واري ڍنڍ (ڪئسپين سمنڊ) ۾ لهي رهيو
 آهي ۽ وجهو هڪ قوم جا ماڻهو اتي رهندڙ ڏٺائين. اسان کيس چيو ته اي
 ذوالقرنين ! وٺي ته کين سزا ڏي ۽ وٺي ته ساڻن سهڻو سلوڪ ڪري کين
 پنهنجو ڪري ڇڏ. ذوالقرنين چيو ته جيڪو سرڪشي ڪندو تنهن کي
 ضرور سزا ڏيندس..... بعد ۾ هن وري تياري ڪئي (۽) نڪري پيو تان

جو سج اڀرڻ جي آخرين حد (مشرق بعيد - چين، جپان، ڪوريا وغيره) تائين پهچي ويو. هن ڏٺو ته سج هڪ قوم تي اڀري ٿو، جنهن کي اسان سج جي اس کان بچڻ لاءِ ڪا اوت نه ڏني هئي. هن جي جهڙي حالت هئي ۽ جيڪي ذوالقرنين وٽ هو، تنهن جي اسانکي مڪمل خبر آهي. هن وري سازوسامان تيار ڪيو تان جو ٻن (جبلن جي) ديوارن (قطارن) جي وچ تائين پهچي ويو، اتي هن ڏٺو ته جبلن جي ٻئي پاسي هڪ قوم رهندڙ آهي جن سان ڳالهائجي ٿو ته هڪ لفظ به نه ٿا سمجھن. انهي قوم جي ماڻهن (ترجمان ذريعي) چيو ته اي ذوالقرنين ! (ٻن سڱن وارا) ياجوج ۽ ماجوج هن ملڪ ۾ اچي ڦرمار ڪن ٿا، ڇا (ائين ٿي سگهي ٿو ته) توهان اسان جي ۽ هن جي وچ ۾ هڪ ڀت (ديوار) بنائي ڏيو ۽ اسين ان جي عيوض ڪجهه خراج توهان کي ڏيندا رھون؟، ذوالقرنين چيو ته منهنجي رب مون کي جيڪي پنهنجي قبضي ۾ ڏنو آهي، سوئي منهنجي لاءِ بهتر آهي. مگر توهان پنهنجي زوربازو سان منهنجي مدد ڪيو. مان توهان جي ۽ ياجوج ماجوج جي وچ ۾ هڪ مضبوط ديوار ٺاهي ڇڏيندس. لوھ جون سرون کڻي اچو. پوءِ جڏهن ٻنهي جبلن جي وچ ۾ وڏي ديوار ڪڙي ڪري ان کي جبلن جي برابر ڪيو ويو، تڏهن حڪم ڪيائين ته ڌوڻيون لڳايو پوءِ جڏهن باھ مچي وئي، تڏهن ڇيائين ته پگهريل ٽامون کڻي اچو ته انهي تي هاري ڇڏيون. هڪ شاهي ديوار بنجي وئي جنهن تي نه ڪي چڙهي ٿي سگهيا، نه ڪي ان ۾ سوراخ ڪري سگهيا ٿي، ذوالقرنين چيو منهنجي رب جي طرفان رحمت آهي. جڏهن منهنجي رب جي وعده واري ڳالهه ظاهر ٿيندي (قيامت) تڏهن هو انهي (ديوار) کي ريزه ڪري ڇڏيندو ۽ منهنج رب جو وعدو سچو آهي..... ” (سورة الکھف، آيات ۹۸ - ۸۲)

”تفسير المنير“ ۾ مذڪور قرآني متن جو واضح پس منظر ڏنو ويو آهي. ” قرن معنيٰ سڱ“، ذوالقرنين معنيٰ ٻن سڱن وارو وڌيڪ ممڪن ڳالهه هيءَ آهي ته ايران جي هڪ قديم شهنشاهه ڏانهن اشارو (ڪيل) آهي. هو حضرت عيسيٰ کان ۵۵۰ سال اڳي ٿي گذريو. ايرانين جو وڏي ۾ وڏو مصلح (شايد پيغمبر) زرتشت به انهن ڏينهن ۾ ٿي گذريو، ممڪن آهي ته اهو شهنشاهه سندس معتقد ٿيو هو، ۽ انهيءَ ڪري صالح عمل

ڪيائين، هن کي فارسيءَ ۾ "گورش" عبرانيءَ ۾ "خورش" يونانيءَ ۾ "سائرس" ۽ عربيءَ ۾ ڪيخسرو سڏيندا هئا، سندس پتلو تازو "سطرخ" جي قديم آثارن مان لڌو آهي. هن جو چٽ ٻن سڱن تي بيٺل آهي، هن بني اسرائيلن کي بابل جي قيد مان ڇڏائي وري فلسطين ۾ آندو ۽ حضرت سليمان واري ديول وري ٺهرائي. هن جو احوال نه رڳو توراۃ ۾ آيل آهي پر تاريخ نويسين به سندس تاريخ لکي آهي. عجيب هي آهي ته اگرچہ يوناني مخالف قوم هئا ته به سندن تاريخ نويس هيروڊوٽس "سائرس" جي عدل ۽ فيض جي وڏي ساراهه لکي آهي. ان زماني ۾ ايشيا مائينر (اناطوليہ، جديدترڪي) جي وڏي حصي تي يونانين جي حڪومت هئي. هنن بي سبب سائرس جي هڪ شهر تي قبضو ڪيو. سائرس خدائي تائيد سان تڪڙو حملو ڪري..... يونانين جي لشڪر کي شڪست ڏئي ڀڄايائين ۽ رعيت جو ڪجهه به نقصان ڪونه ٿيو، ڪنهن کي به سزا ڪانه ڏنائين، نه ڪا ڦرلٽ ڪرايائين. اٽلندو بي انتها رعايتون ۽ مهربانيون ڪري سندن دليون فتح ڪري ورتائين. نيري ميرانجهڙي پاڻيءَ واري ڍنڍ بابت مفسر لکي ٿو ته "سمرنا جي شهر وٽ هاڻي به ڏسي سگهجي ٿو ته (ڪئسپين) سمنڊ جا ڪجهه حصا ٻيٽن ۾ اچڻ سبب ڍنڍن وانگر ٻيا ڏسجن ۽ ائين ڏسڻ ۾ ايندو آهي ته سج ڍنڍ جي پاڻيءَ ۾ گم ٿي ويو" ۲۳.

مشرق طرف پيشقدمي ڪرڻ کان اڳ "ڪرمان" ۽ "بلخ" جي ماڻهن بغاوت ڪئي هئي جنهن جو ذڪر ٻي چڙهائي وقت ڪيل آهي ۽ ٽين چڙهائي بابت مفسر جو خيال آهي ته ڪئسپين ۽ ترڪي سمنڊ "بحر اسود (Black Sea)" جي وچ ۾ ڪوه قاف جبلن جون قطارون اهو هنڌ آهي جتي اتر طرف وحشي قومون (ياجوج ماجوج) رهنديون هيون. "انهن وحشي قومن جو اصلوڪو وطن "منگوليا" جو مٿاهون پٽ هو. اهي خانہ بدوش مالچاريندڙ وحشي هئا، انهن جي ڦر مار کان بچڻ لاءِ "چين" جي ماڻهن وڏي ديوار بنائي جا اڄ تائين موجود آهي. (چين جي ديوار) اهي اولهه طرف پکڙندا ويا....." ڪوه قاف جبلن ۾ هڪ لڪ هو جيڪو هڪ شاهي ديوار سان بند ڪيو ويو ۽ "ياجوج ماجوج" ڪوه قاف جي ٻئي طرف حملا ڪري نه سگهيا.

” ذوالقرنین “ ، ” ياجوج ماجوج “ ، ” كوهقافي وحشي قبيلة “ ” شاهي ديوار جو بند “ اهي سڀئي قديم تاريخي ڪردار آهن. ڪجهه مفسرين قرآن شريف ۾ ڄاڻايل ” ذوالقرنين “ کي ” دارااول “ ڄاڻائن ٿا. اهو مغالطو بائيبل جي ڪتاب داني ايل (Daniel) جي باب ۸ جي ٽين آيت ۽ باب ۹ جي پهرين آيت ۾ بني اسرائيل جي نبي داني ايل جي خواب جي سلسلي ۾ آيل متن مان پيدا ٿيو آهي: ” ۽ مون خواب ڏٺو هڪ گهڻو ڀيرو آهي جنهن کي نه سڱ آهن هڪ ٻڪر الهندي کان اکين جي وچ ۾ هڪ حيرتناڪ سڱ ۽ هن کيس زمين تي ڪيبرائي وڌو جڏهن هو زور آور ٿيو تڏهن اهو وڏو سڱ ڀڄي پيس ۽ ٻيا چار حيرت جهڙا سڱ نڪري آيا مون معنيٰ سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي هڪ انساني آواز ٻڌم جنهن سڏ ڪري چيو ته اي جبرائيل هن ماڻهوءَ کي اهو خواب سمجها ” اي آدم زاد اهو خواب پوئين زماني جو آهي اهو گهڻو جو تو ٻن سڱن سان ڏٺو، اهي ” ميديا “ ۽ ” فارس “ جا بادشاهه آهن ۽ بجن وارو ٻڪر يونان جو بادشاهه آهي ۽ وڏو سڱ جو هن جي اکين جي وچ ۾ آهي، سو پهريون بادشاهه آهي (يعني ميديا جو بادشاهه) پر تون اهو خواب ڇڏي ڏي، ڇاڪاڻ ته اهو گهڻن ڏينهن کانپوءِ اچڻ واري وقت بابت آهي ” (داني ايل، ۲۷ - ۸: ۳) ساڳي تسلسل ۾ لکيل آهي ته ” دارابن اخسويرس، جو ميدن (Medeans) جي نسل مان هو ۽ جو ڪسدين جي بادشاهت تي بادشاهه ڪيو ويو هو، تنهن جي (حڪومت جي) پهرين سال ۾ مون داني ايل ڪتابن مان انهن سالن جو شمار معلوم ڪيو، جن بابت خداوند جو ڪلام ” يرمياھ “ نبيءَ وٽ آيو ته يروشليم جي ويراني پوري ٿيندي ۽ اهي ستر سال هئا. “ (ايضا ۲ - ۱ : ۹) .

ڄاڻايل تفصيل ڏيکارن ٿا ته ذوالقرنين (۱) ميديا ۽ فارس جي ٻن بادشاهتن کي ملائي پهرين ايراني شهنشاهت جو بنياد وڌو، ۽ اهو سائرس ثاني عرف سائرس اعظم (۵۳۰ - ۵۵۹ ق - م) هو. (۲) يروشليم جي ويراني سائرس اعظم ختم ڪئي، جنهن سن ۵۳۹ ق - م ۾ بابل فتح ڪري يهودي قيدين ۽ غلامن کي آزاد ڪري يروشليم روانو ڪيو ته وڃي

”خداوند جو گهر جوڙيو“. (۳) دارا بن اڪسويس جو زمانو هڪ صدي گذرڻ کان پوءِ آيو؛ اهو دارا پيوين ارتازرڪس اول (۴۰۴ - ۴۲۴ ق. م) هو. سنڌ ۽ ٻين اسلامي ملڪن ۾ ”ذوالقرنين“ جي اڳيان ”سڪندر“ جو نالو ڳنڍيو وڃي ٿو. سڪندر اعظم (۳۲۳ - ۳۵۶ ق. م) سائرس ذوالقرنين (۵۳۰ - ۵۵۹ ق. م) کان ٻه صديون پوءِ ٿي گذريو آهي، ليڪن هن جوان فاتح تاريخ تي بهادري ۽ مهم جوئي ۾ اهڙو ڌاڪو ڄمايو آهي جو اڪثر مسلمان تاريخ نويسن سائرس ذوالقرنين، کي سڪندر ذوالقرنين ڪري لکيو آهي. قرآن شريف ۽ بائيبل مقدس ۾ جنهن ٻن سڱن واري ميڊيا ۽ فارس جي بادشاهه جو ذڪر آيل آهي اهو سائرس ثاني عرف سائرس اعظم (خورس يا گورش بن ڪئميميس بن سائرس اول) سمجهڻ گهرجي.

”ياجوج ۽ ماجوج“ جو ذڪر پڻ ساڳين مذهبي پاڪ ڪتابن ۾ آيل آهي ۽ تاريخ ۾ سندن پتو لڳايو ويو آهي. قرآن شريف جي سورة الكهف ۾ ڄاڻايل ”ياجوج و ماجوج“ بائيبل مقدس جي پيدائش واري باب ۾ ڄاڻايل ماجوج بن يافث بن حضرت نوح عليه السلام (2: 10) جي نسبت سان سڃاڻي سگهجن ٿا. انهي نسبت سان ”ماجوج“ يورپ جي يافثي نسل مان هئا، مزيد ”تاريخ جي پهرين ڪتاب“ ۾ يافث جا پٽ، جمر، ماجوج، مادي (ميدقوم جو جد امجد) ياوان، توبل، مسڪ ۽ تيراس“ ڄاڻايل آهن. (۵: ۱) توبل ۽ مسڪ جي اولاد پٺيان، ڪوه قاف جبل جي اتر ۾ وهندڙ ٻن قديم ندين تي توبل ندي جي ڪناري سان جديد شهر ”توبلسڪ (Tobalsk) آباد آهي ۽ قديم ”ماسڪو“ (Moscow) مشيڪ (Meshech) ندي جي ڪناري تي آباد هو. ”حزقي ايل نبيءَ جي ڪتاب“ ۾ لکيل آهي ته ”..... خداوند جو ڪلام مون تي نازل ٿيو ته اي آدم زاد تون پنهنجو رخ ”جوج“ ڏانهن ڪر، جيڪو ”ماجوج“ جي علائقي ۾ آهي ۽ روش (روس) مسڪ (ماسڪو) ۽ توبل (ندي) جو بادشاهه آهي..... ۽ جڏهن ته آءُ تنهنجي برخلاف آهيان.....“ (۳ - ۱ : ۳۸) يورپ جي تاريخ ۾ ”ياجوج و ماجوج“ کي گڏ ڪري گڏ مگاگ (Gog and Magog) لکيو وڃي ٿو، انهن جا پتلا، يا بوتا (effigies) لنڊن جي گلب هال (Guild hall, Lon-

don) ۾ رکيل آهن. معلوم ڪيو ويو آهي ته اهڙي قسم جا پوتا انگلنڊ جي بادشاهه هينري پنجن جي ڏينهن (۱۴۲۲ - ۱۴۸۷ع) ۾ "لنڊن" ۾ موجود هئا. گلدبهاڻ ۾ رکيل پوتا انهي وحشي قوم گاگ ۽ مگاگ (يا جوج ۽ ماجوج) جي نسل مان آخرين ٻن ديوقامت شخصن جا آهن، جن کي انگريز پهلو ان ڪورنيئس (Corineus) قتل ڪيو. (چئمبرس انسائيڪلوپيڊيا ج ۶، ص ۴۰۹)

ڪوه قاف جا وحشي قبلا جن جي حملن کي روڪڻ لاءِ عظيم ديوار ٻڌائي وئي، اهي ياجوج ۽ ماجوج هئا، جن کي گاگ ۽ مگاگ چئجي ٿو: "گاگ"، "مگاگ" ملڪ جو ظالم بادشاهه هو، جنهن ايرانين، آرمينائيين ۽ سمرين سان الحاق ڪري "اسرائيل" خلاف محاذ قائم ڪيو. بائبل جي انهيءَ تشريح موجب اهي "خداوند جي بادشاهي" خلاف ايندڙ وقت ۾ دشمنيءَ جون ڪاروايون ڪندا. تاريخي طور تي "مگاگ" لفظ جو استعمال انهن سڀني نامعلوم قومن لاءِ ڪيو ويو آهي، جيڪي ڪوه قاف جبل جي قطارن جي اتر طرف آباد هيون. تاريخ مان معلوم ٿو ٿئي ته بحر اسود (Black Sea) جي اتر ۽ اتر - اوڀر ۾ واقع پوري علائقي کي سٿيا (Scythia) سڏيو ويندو هو ۽ جيڪي وحشي قومون (Barbarians) انهيءَ علائقي ۾ رهندا هئا، انهن کي "سٿين" (Scythians) چيو ويندو هو. "گاگ" يا "ماجوج" به انهيءَ علائقي سان وابسته نالو آهي. تنهنڪري تاريخنويسن (جوزفس ۽ جيرومي) (Josephus & Jerome) جي هيءَ راءِ وڌيڪ آهي ته اهي قديم وحشي قوم جا ماڻهو "سٿين" هئا. فتح بابل سن ۵۳۹ ق - م کان ڏهه سال اڳ سٿين جي تعاقب ۾ سائرس ذوالقرنين گذارا، سيستان ۽ غزني فتح ڪري سنڌ ۾ داخل ٿيو هو.^{۲۶}

"سٿين" ۽ "آريا" به الڳ نسل آهن، انهن کي هندي آرين جي تاريخ ۾ "اڻ آريا" ۽ "آريا" لکيو وڃي ٿو. ايٿڪن جي گزيٽيئر مطابق "سنڌ جي اڪثر آبادي "سٿين" نسل سان تعلق رکي ٿي ۽ اهي "آريا" نسل مان نه آهن سنڌڪي "اندوسٿيا" سڏيو ويندو هو. "اٺن ائڊوانسڊ هسٽري آف انڊيا" جا مؤلفين ڄاڻائن ٿا ته "سٿين پنهنجي آبادڪاري سنڌو ماڻهي ۽ الهندي هندستان ۾ بتدريج وڌائيندا رهيا؛ انهي علائقي کي يونانين

ملاحن ۽ جاگرافييدانن، پهرين ۽ ٻي صدي عيسويءَ ۾ ”سٿين“ (Scythia) نالو ڏنو. انهن قديم آبادڪارن کي ”سٿين“ (Scythian) سڏيو. (ص ۱۱۸) پنجين صدي قبل مسيح ۾ سائرس اعظم ذوالقرنين جي شهنشاهيت پونج سمنڊ (بحر روم) جي ايشيائي ساحل کان سنڌو ندي جي ماٿري تائين وسيع هئي. يورپ ۽ افريقا جو پرڏيهي واپار سندس اجازت بغير هلي نه ٿي سگهيو. ”سٿين“ آبادڪارن، يا وحشي ٽائيلن خلاف ذوالقرنين جون ڪاروايون عين تاريخي عمل مطابق آهن، تاهم ڪنهن به قوم جي نسل ڪشي ممڪن نه آهي. پنج صديون پوءِ به ”سٿين“ سنڌ ۽ اتر اولهه علائقن ۾ سرگرم هئا، جن کي سن ۵۷ ق - م ۾ راجا ڪرم جيت شڪست ڏني ۽ انهي خوشي ۾ انهي سال ۵۷ ق - م کان ”وڪرمي سنبت“ شمار ڪيو وڃي ٿو. (سن تي اختلاف آهي، ليڪن واقعو تسليم شده آهي). پهرين صدي عيسويءَ ۾ سٿين جي ڪجهه علائقن تي ”پارٿين“ قبضو ڪيو. انهيءَ علائقي مان لڌل سڪن ۽ اڪريل عبارت ۾ ڪيترن سٿين - پارٿين راجائن ۽ سندن نائين جا نالا ملن ٿا. (اڊوانسڊ ص ۱۱۸) ”سٿين“ قوم جي تاريخ تي ڪجهه تحقيق ڪيل آهي ۽ ڪافي ڪجهه اڃا ڪرڻ جي ضرورت آهي. ذوالقرنين جي حوالي سان ياجوج ماجوج جو قصو دراصل آريا ڪياني شهنشاهيت ۾ سٿين وحشي ٽائيلن جي حملن کان دفاع جي انتظامات جو احوال آهي.

تاريخ ڏيکاري ٿي ته ”آذربائيجان“ ۽ ”آرمينيا“ جي جبلن جي وچ ۾ آباد قبيلن پنهنجي اترادي ”سٿين“ قبيلن جي حملن کان هميشه هيسيل رهندا هئا، انهن ۲۸ سال ”ميديا“ تي حڪمراني ڪئي. هيروڊوٽس جي تاريخ موجب ڪياني شهنشاهه دارا اول (۴۸۶ - ۴۲۲ ق - م) سن ۵۱۲ ق - م ۾ ”سٿين“ قبيلن تي ڪاهه ڪئي جيڪي وقت به وقت ايشيا جو امن برباد ڪري رهيا هئا. دارا اول کان ۲۸ سال اڳ جڏهن سٿين ”ميديا“ تي قابض هئا، اهو زمانو سائرس اعظم ذوالقرنين (۵۳۰ - ۵۵۹ ق - م) جو هو. اهڙي طرح ياجوج ماجوج خلاف دفاعي انتظامات ڪرڻ جو سال ۵۵۰ ق - م شمار ڪرڻ گهرجي.

انهن دفاعي انتظامن ۾ اها پٽ (ديوار) شامل آهي جنهن جو ذڪر

سورة الكهف ۾ آيل آهي: اها " سدا " (روڪ) جيڪا " ياجوج و ماجوج " جي حملن کان بچاءَ خاطر بنائي وئي، جيڪا اڄ به " دربند " (Derbent) جي نالي سان " داغستان " جي ايراني ڪوهه قافي علائقي ۾ ڪئسپين سمنڊ جي مغربي ساحل تي ڏسي سگهجي ٿي؛ سمنڊ جي ڀر ۾ خشڪي جي هڪ سوڙهي پٽي جتان زمين تي چڙهڻ لاءِ اڪپري چاڙهي آهي ۽ ڏکڻ طرف ڪوهه قاف جي علائقي (Caucasia) جي سامونڊي ڇيڙي سان ڪوهه قافي ديوار، پنجاه ميل ڊگهي، جنهن کي سڪندر اعظم جي ديوار (Alexanders Wall) جو غلط نالو ڏنو ويو آهي، جيئن ذوالقرنين کي سڪندر ذوالقرنين چيو ويو آهي. انهيءَ ديوار ڪئسپين در (Portus Cas-pae يا "لوهي در" (Portus Albanae) جي سوڙهي لڪ کي بند ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ جي بلندي ۲۹ فٽ ۽ ويڪر ڏهه فٽ آهي. انهيءَ "دربند" جي آثار قديمه کي لوها دروازا ۽ متعدد چونڪيون (Watch towers) حفاظتي برج هئا، جن سان ڪيائي شهنشاهيت جي سرحدن جو موثر دفاع ٿي سگهيو ٿي. اهو سرحد جو اهم حصو هو، جيڪو " ميد " قوم جي علائقي " ميڊيا " جي انت اتر اولهه ۾ " بحر اسود " (Black Sea) ۽ " ڪئسپين سمنڊ " (Caspian Sea) جي ڪوهه قافي علائقي (Caucasia) جي درميان " سٽين " ڌاڙيلن جي حملن کان قدرتي طور تي محفوظ ڪيو ويو.^{۲۹}

ميڊيا - آشوريا جي ڪتبن ۾ ڏنل نالا ڏيکارن ٿا ته " زگروس " جي پهاڙن ۽ " اتر ميڊيا " جي علائقن ۾ آباد قبائل نه ايراني (Persian) هئا ۽ نه هندي يورپي آريا نسلن سان سندن تعلق هو، بلڪ اهي آرمينيا جا اصل باشندا هئا، جيڪي ڪوهه قاف جي متعدد قبيلن ۾ ورهايل هئا. ڪٿي ڪٿي ، ڪتبن ۾ انهن جي بادشاهن جانا " ايراني " آهن ليڪن " اتر ميڊيا " ۽ ڪئسپين سمنڊ جون ساحلي قومون، گيلي (Galae) ، " تيسپوري " (Tapuri) ، ڪدوسائي (Cadusii) ، امرد (Amardi) ، " اتاني " (Utii) وغيره يقيناً ايراني نسل مان نه هيون. آرمينيا ۽ آذربائيجان جي پهاڙي سلسلن جي دامن ۾ آباد قبيلن " فارسي " زبان نه ڄاڻندا هئا، " سورة الكهف " جي متن ۾ " تغرب في عين حمئة ووجد عندها قوما " (آيت ۸۶)

يعني ذوالقرنين سج جي لهن واري جاءِ تي پهتو ۽ ڏٺائين ته هو ” عين حمئة “
 ۾ غروب ٿي رهيو هو. ” عين حمئة “ جي معنيٰ هڪ ” نيري ميري پاڻيءَ
 جي ڍنڍ “ يا ” بحر اسود “ آهي. ” مغرب الشمس “ يعني جتي سج غروب
 ٿئي ٿو، ” ذوالقرنين “ جي شهنشاهيت جي انتهائي مغربي سرحد هئي ۽ اها
 عين حمئة يا بحر اسود جو ساحل هو. ” عين “ معنيٰ وڏو پاڻي، ” حمية “
 معنيٰ گارو گپ، بحر اسود ڏانهن اشارو ڪن ٿا، ۽ جيئن ته ذوالقرنين اڳيئي
 ” ميديا “ فتح ڪري چڪو هو، تنهن ڪري ” بحر اسود “ سندس
 شهنشاهيت جي اتر اولهه سرحد تي واقع هو. اتي هن ” هڪ قوم ڏني “
 جنهن لاءِ کيس ارشاد خداوندي ٿيو ته وٺي ته انهن کي سزا ڏي ۽ وٺي ته
 سائين سٺو سلوڪ ڪري، کين پنهنجو ڪري ڇڏ. (سورة الكهف، آية
 ٨٦) هن چيو ته جيڪو سرڪشي (ڪفر) ڪندو، تنهن کي ضرور سزا
 ڏيندس، پوءِ هن کي پنهنجي پالڻهار ڏانهن موٽڻو پوندو، جيڪو هن کي
 سخت عذاب ڏيندو (آية ٨٧) ليڪن جيڪو ايمان آڻيندو ۽ نيڪ عمل
 ڪندو، تنهن کي انهيءَ جي عيوض سٺو انعام ملندو ۽ اسين کيس انهن
 ڪمن جو حڪم ڏينداسون جن جي ڪرڻ ۾ هن جي لاءِ آساني ۽ راحت
 هوندي. (ايضاً آيت ٨٨)

مٿي ڄاڻايل قرآني متن مان صاف ظاهر آهي ته بحر اسود (عين حمئة)
 جي قوم ۾ حضرت ذوالقرنين پنهنجي زرتشتي مذهب جي تبليغ ڪئي جنهن
 ۾ نيڪيءَ تي زور ڏنل هو. اتان هن مشرق جو رخ ڪيو ۽ طلوع شمس
 (سج اڀرڻ) واري هنڌ پهتو جتي هڪ قوم ڏٺائين جن وٽ سج جي تپش کان
 بچڻ لاءِ ڪو وسيلو نه هو. اهي ڪئسپين سمنڊ جي ساحلي علائقي تي آباد
 وحشي قبائل هئا جن جي ٻولي آرين جي ٻولي کان الڳ هئي. انهن جي من
 ۾ مڌي هئي، ” هنن جي اها حالت هئي ۽ جيڪي ذوالقرنين وٽ هو (نيڪي
 جو اصول) تنهن جي اسان (الله تعاليٰ) کي مڪمل خبر هئي (ايضاً - آية
 ٩١) انهن ۾ پڻ پنهنجي دين جي تبليغ ڪئي هوندا آهن. بعد ۾ ٽيون ڪوچ
 بن جبلن جي قطارن (آرمينيا ۽ آذربائيجان جي پهاڙي سلسلن جي وچ
 علائقي طرف ڪيو ويو جتي ياجوج ۽ ماجوج (سٿين قبائل) جي دراندازي
 خلاف ” سد ذوالقرنين “ تعمير ڪئي وئي، جيڪا موجوده زماني ۾ داغستان

جي ” دريند “ ۽ ” داريال “ شهرن جي درميان پنجاه ميلن جي ديگهه، ٢٩ فتن جي بلندي ۽ ڏهن فتن جي ويڪر ۾ قائم آهي. ذوالقرنين جي دور ۾ لوهر ۽ تامي جي صنعت جنگي اسلحه سازي ۾ استعمال ٿيندي هئي. انهي صنعت ذريعي سد ذوالقرنين تعمير ٿي. حضرت عمر رضه جي دور خلافت ۾ آذربائيجان جي فتح (سن ٢٢هـ / ٦٤٣ع) بعد عرب جنرل سراقه بن عمرو کي ” دريند “ (باب الابواب) جي مهم تي روانو ڪيو ويو، جنهن عبدالرحمان بن ربيع کي ” مقدمة الجيش “ يا لشڪر جو سالار مقرر ڪري ” آرمينيا “ جي علائقي ۾ پيشقدمي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. اتان جي حاڪم ” شهربراز “ اطاعت قبول ڪئي، پوءِ جڏهن عبدالرحمان ” باب الابواب “ (دريند) طرف وڌڻ جو ارادو ڪيو، تڏهن ” شهربراز “ کيس چيو ته ” مون اڳوڻا هڪ سونهون سد ذوالقرنين طرف روانو ڪيو آهي جيڪو توهان کي اتان جي حالات ۽ تفصيلات کان آگاهه ڪندو “. (اسلامي انسائيڪلوپيڊيا، ص ٨٨٨) سائرس اعظم عرف حضرت ذوالقرنين عليه السلام انهيءَ علائقي جي صلح پسند قبيلن کي ” ستن “ شريسنڌ قبيلن جي حملن کان محفوظ ڪري، هڪ طرف پنهنجي شهنشاهيت جي سرحدن کي مضبوط ڪيو ۽ ٻئي طرف اتان جي عوام ۾ نيڪيءَ جي تبليغ ڪئي هئي.

سائرس اعظم (حضرت ذوالقرنين عليه السلام) جي فتوحات ۽ تبليغ جو سلسلو سن ٥٢٩ ق - م کان شروع ٿيو. انهيءَ سال بابل “ فتح ڪري يهودين کي غلامي مان نجات ڏياري ٻيهر يروشليم ۾ آباد ڪري بيت المقدس جي تعمير نو جو حڪم ڏنو ويو، بعد ۾ فتح ۽ نيڪيءَ جو اهو سلسلو هر طرف ” سنڌ ۽ صفت (ترڪستان) کان مصر ۽ لڊيا تائين ۽ ٻئي طرف يونان ۾ ” تريس “ ۽ ” مقدونيا “ تائين وسيع ٿي ويو. اتر ۾ ڪياني شهنشاهيت ۾ ڪوه قاف (ڪاڪيشيا) ۽ خوارزم جا علائقا اڳتي شامل ٿي چڪا هئا. (اسلامي ص ٨٨٧) هيروڊوٽس جي تاريخ مطابق سائرس ذوالقرنين ” لڊيا (Lydia) جي فتح کان هڪدم پوءِ ” بخرين “ (Bactrian) ۽ سڪائي (Sacae) قبيلن کي زير ڪيو. ٻين يوناني ذريعن مطابق آمون درياھ جي ڪناري تي آباد آريا سپائي (Ariaspae) قبيلي سندس حڪم موجب هڪ ننڍو قلمو تعمير ڪيو، ليڪن ” گيد روسيا “ (Gedrosia)

يعني ڏکڻ ايران ۽ بلوچستان) جي مهم ۾ سندس لشڪر جو وڏو حصو تباهه ٿي ويو. سائرس ذوالقرنين سن ۵۲۰ ق - م ۾ پنهنجي وليعهد ڪشمبيسس کي " بابل " ۾ پنهنجو خليفو مقرر ڪري مشرق طرف هڪ نئين مهم (?) تي روانو ٿيو، جنهن ۾ شهيد ٿي ويو. " پسرغداڻي " (Pasargadae) جيڪو سندس ٻڌرايل شهر هو، سندس آخري آرامگاهه آهي. " هن پنهنجي پويان انصاف ۽ رحمدلي جي شهرت ڇڏي جيڪو سندس خاص حق آهي، تاهه گهڻي ڀاڱي انهي ۾ سندس ماهرانه تبليغ جو اثر شامل آهي. (برتانيڪا، ج ۶ ص ص ۹۶۰، ۹۵۹) سندس وصيت مطابق سندس مقبره جي مهاڙي تي، ايلامي زبان ۽ انهي رسم الخط ۾ جيڪا هاڻي پڙهي وئي آهي، هي عبارت نقش ڪيل آهي:

" اي انسان ! آءٌ سائرس آهيان، جنهن پارسين جي شهنشاهيت جو بنياد وڌو ۽ جيڪو ايشيا جو بادشاهه هو، تنهنڪري منهنجي هن يادگار تي حسد نه ڪر ! " ۳۱

هيروڊوٽس جي بيان مطابق جڏهن سڪندر اعظم سن ۳۲۰ ق - م ۾ ايران فتح ڪيو، تڏهن سائرس جي مقبري ۾ سندس خوشبودار سانڍيل لاش سوني پلنگ تي رکيل ڏنائين. تازو ۲۷ آڪٽوبر ۲۰۰۰ع تي ڪوئيٽا (بلوچستان) ۾ هڪ " ممي " هٿ آئي، جنهن تاريخدانن ۽ آثار قديمه جي ماهرن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته لاشن کي " ممي " جي شڪل ۾ هميشه لاءِ محفوظ ڪرڻ جو فن ۽ رواج فقط مصر جي قديم تاريخ سان وابسته رهيو آهي. ممي جي تابوت ۽ سيني تي رکيل سوني تختي تي ايلامي لپي ۾ ڪجهه عبارتون نقش ڪيل آهن. ماهرين جي تحقيق بعد اهي عبارتون هيئن پڙهيون وڃن ٿيون: پٿر جي تابوت (Sarcophagus) ۾ مميءَ جي سيني واري تختيءَ تي اڪريل آهي. " آءٌ عظيم بادشاهه زرڪس (Xerxes) جي دختر (ڌيءُ) آءٌ " رڏوئنا " رڏوئنا (Ruduuna/Rudumna) سندس دعويٰ آهي ته کيس " اهور مزدا " جي دعا ۽ پناهه حاصل آهي " تابوت جي مٿن کان رکيل ڍڪ تي ساڳي عبارت چند لفظن جي خنڊ سان اڪريل آهي جنهن ۾ ڪيائي شهزادي جو ساڳو نالو اڪريل آهي. اهي کان علاوه پٿر جي ڍڪ تي مٿي کان هيٺ ٻن سٽن ۾ هيءَ دعا

اڪريل آهي: ”اهورمزدا“ جي ٽيڪ ۽ امداد تي، ۽ برجسته حفاظت هيٺ، هيءَ بادشاهي قائم ٿي آهي،” ٻي مٿان لکيل عبارت هن طرح آهي: ”مون“ ”رڌومنا“ جي حفاظت ڪئي وڃي ۽ (منهنجي حق ۾) دعائون ڪيون وڃن،” انهن عبارتَن سان گڏ هڪ تصوير به اڪريل آهي، جيڪا ”اهورمزدا“ جي ٿي نه ٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته مجوسيت مطابق قادر مطلق اهورمزدا جي ڪابه شڪل صورت (شبيهه) نه آهي. اها تصوير ”اشوفروهر“ پاڪ روح يا روح القدس، جي ٿي سگهي ٿي، معي واري شهزادي ”ردومنا“ جو والد زرڪس، ستون ڪياني بادشاهه هو (۴۶۵ - ۴۸۶ ق - م) سندس دور کان تاريخ جو زمانو شروع ٿو ٿئي.

ڪياني خاندان جو جد امجد سائرس اول (۶۰۰ - ۶۴۰ ق - م) ۽ سندس جانشين فرزند ڪئمبيسس اول (۵۵۹ - ۶۰۰ ق - م) ايران جي تاريخ ۾ پهرين شهنشاهيت يا موروثي بادشاهيت جو آغاز ڪري ويا. سائرس ذوالقرنين (۵۳۰ - ۵۵۹ ق - م) هڪ مضبوط ۽ مربوط شهنشاهيت قائم ڪئي، جنهن کي سندس جانشين فرزند ڪئمبيسس ثاني (۵۲۲ - ۵۳۰ ق - م) اڃا به وڌيڪ وسيع ڪيو. ”بارديته“ جي مختصر وقفي (۵۲۲ ق - م) بعد دارا اول (۴۸۶ - ۵۲۲ ق - م) دنيا ۾ هڪ فاتح ۽ عظيم منتظم ٿي آيو. ”زرڪس“ (۴۶۵ - ۴۸۶ ق - م) سندس جانشين فرزند يورپ ۾ ايراني قوم جو ڏاڪو ڄمايو ۽ سندس ڪارنامن کي يوناني مورخ هيرودوٽس قلمبند ڪري تاريخ جي دور جو آغاز ڪيو.

سائرس ذوالقرنين جي وفات سن ۵۳۰ ق - م بعد سندس وليعهد فرزند ڪئمبيسس ثاني جي لقب سان تخت نشين ٿيو. پيغمبري، رحمدلي ۽ عدل جو دور ختم ٿيو. ڪئمبيسس ثاني (Cambysses II / Kambu siys) پنهنجي ڀاءُ سميردس (Samerdis) جي رت سان هٿ ڳاڙهاڪري تخت جو وارث بڻيو. ڪياني شهنشاهيت کي وسيع ڪندي فونيقيي (Phoenicia) ايشيائي ڪوچڪ ۽ شام لبنان جا علائقا فتح ڪرڻ بعد قبرص (Cyprus) ۽ مصر (Egypt) تي قبضو ڪيائين. مصر ۾ فرعون بنجندي پنهنجي اصلي دين کان ڪجهه وقت ڦري ويو، ليڪن جلدي توبه

نائب ٿيو. مسلسل فتوحات سندس دل ۾ افریقا (Africa) فتح ڪرڻ جو خواب جاڳايو. نيوبيا (Nubia) تي حملو جزوي طور تي ڪامياب ٿيو، لیکن مغربي افریقا ۾ پیشقدمي ڪندڙ فوج صحرا ۾ برباد ٿي وئي، هیروڊوٽس جي بیان مطابق هو چریو ٿي پيو ۽ هڪ سنگدل ظالم بنجي ویو، پنهنجي سڃڻن کي به مارائڻ کان نه مڙيو. مصري عوام جي مذهبي جذبات کي مجروح ڪيائين. (چئمبرس ج ٢، ص ص ٧٩٥ - ٧٩٤)

وسیع تر ”کیانی شهنشاهیت“ جي بگڙجندڙ غیر یقینی حالتن هڪ ماڳي سردار جي من ۾ وڌو ته هو پاڻ کي ڪئمبیسس جي مقتول ڀاءُ ”سمیردس“ جي روپ ۾ ظاهر ڪري ۽ هن ایئن ڪري بغاوت جو جهنڊو بلند ڪیو. انهيءَ بغاوت کي بنجو ڏيڻ لاءِ ڪئمبیسس تڪڙو مصر کان ایران روانو ٿيو، لیکن وات تي موت جي فرشتي کيس جهٽي ورتو، ڪن ذریعن مطابق هن خود ڪشي ڪئي.

باغي ماڳي ”گوماتا“ (Gaumata) ”بردیہ“ جي نالي سان پنهنجي تخت نشینیءَ جو اعلان ڪیو. ”بردیہ“ ”سمیردس“ جو اصلي نالو هو، جيڪو هن استعمال ڪیو، اهو سن ٥٢٢ ق - م هو. ان وقت کیانی شاهي خاندان مان هڪ ڪمر درجي قبيلي تیئسپس (Teispes) جي خاندان مان ”هتاسپس“ (Hystaspes) جو فرزند دارا (Darius) پارٿیا (Parthia) جو سترپ (نائب حاڪم) هو. دارا هڪدم تخت تي قبضي ڪرڻ لاءِ اقدامات ڪیا ۽ ڪامیاب ٿيو. دارا، سائرس ذوالقرنین جو صحیح جانشین ثابت ٿيو ۽ کیانی شهنشاهیت جي تنظیم کي مڪمل ڪيائين. (ایضا، ج ٤، ص ص ٣٨٣ - ٣٨٢).

سیاسی تاریخ:

”پرشیا“ دراصل قدیم فارس جي علائقي جو نالو هو. مغربي عالمن اهو نالو پوري ایرانی مٿاهین پٽ تي رکيو ۽ بعد ۾ اها شهنشاهیت جيڪا ڏکڻ اولهه ایشیا جي انهيءَ علائقي جي گهڻي حصي تي قائم ٿي، ”پرشن ایمپائر“ جي نالي سان سڏي وئي. هن ملڪ ۽ ان جي شهنشاهیت جا هن

وقت تائين ٻارهن مختلف دور، تاريخ جي زينت بنيا آهن؛

- (۱) ڪيائي دور کان اڳ جو زمانو.
- (۲) ڪيائي شهنشاهيت (Achaemenid Empire) ۶۴۰ ق - م کان ۳۳۰ ق - م
- (۳) يوناني دور ۳۳۰ ق - م کان ۲۵۰ ق - م.
- (۴) پارٿي شهنشاهيت (Parthian Empire) (۲۵۰ ق - م کان ۲۲۴ع)
- (۵) ساساني شهنشاهيت (Sassanid Empire) (۲۲۴ع کان ۶۵۱ع)
- (۶) اسلامي خلافت جو دور (Islamic Caliphate Period) (۱۵۰۱ - ۶۵۱ع) تاتاري اقتدار جو دور
- (۷) صفوي دور حڪومت (Safavids sway) (۱۷۳۶ - ۱۵۰۱ع)
- (۸) افشاري (نادرشاهي) دور حڪومت (Afsharids) (۱۷۴۹ - ۱۷۳۶ع)
- (۹) زيند شاهي خاندان (Zend Dynasty) (۱۷۹۴ - ۱۷۵۷ع)
- (۱۰) قاجار شاهي خاندان (Qajar Dynasty) (۱۹۲۵ - ۱۷۹۴ع)
- (۱۱) پهلوي شاهي خاندان (Pahlavi Dynasty) (۱۹۷۹ - ۱۹۲۵ع)
- (۱۲) اسلامي جمهوريه (اسلامي انقلابي مملڪت ايران) ۱۹۷۹ع.

ايران ۾ ڪيائي شهنشاهيت جو زمانو: (۳۳۰ - ۶۴۰ ق - م)

۶۰۰ - ۶۴۰ ق - م سائرس اول

۵۵۹ - ۶۰۰ ق - م ڪئمبيسس اول

٥٣٠ - ٥٥٩ ق - م سائرس ٻيو، سائرس اعظم (ذوالقرنین / خورس)

٥٢٢ - ٥٣٠ ق - م ڪئمبسس ٻيو

٥٢٢ ق - م بارديش

٤٨٦ - ٥٢٢ ق - م ارتازرڪس اول

٤٠٤ - ٤٢٤ ق - م دارا ثاني

٤٦٤ - ٤٨٦ ق - م زرڪس / جرجيس

٤٢٤ - ٤٦٤ ق - م دارا ٻيو

٣٥٨ - ٤٠٤ ق - م ارتا زرڪس ٻيو

٣٢٨ - ٣٥٨ ق - م ارتا زرڪس ٽيون

٣٢٦ - ٣٣٨ ق - م ارسيز ٽيون

٢٣٠ - ٣٣٦ ق - م دارا ٽيون

٢٣٠ - سڪندر اعظم ايران فتح ڪيو

دارا اول (٤٨٦ - ٥٢٢ ق - م)

ڪئمبسس ثاني (٥٢٢ - ٥٣٠ ق - م) کانپوءِ ايراني ڪياني شهنشاهيت عدم استحڪام طرف ڳامزن هئي. دارا اول بزور بازو تخت حاصل ڪيو، تاهم سڀني صوبن سندس تخت نشينيءَ کي تسليم نه ڪيو، تنهنڪري باغي صوبن ۽ اتان جي سردارن کي مطيع ڪرڻ لاءِ، دارا کي وڏي جدوجهد ڪرڻي پئي. ” بابل “ ۾ گهڻي بغاوت ٿهليل هئي. ٻه دفعا معرڪه آرائي ٿي (٥٢١ - ٥٢٢ ق - م) ۽ آخرڪار حڪمراني بحال ٿي. ” ميديا “ ۽ ” آرمينيا “ ۾ ساڳي ريت بغاوت پڙڪي ۽ اها به بند ڪئي وئي. ازانسواءِ پارٿيا ۽ هرسينيا، (Hyrcania)، ايلام (Elam) ۽ خود فارس (ايران) اندر بغاوت جا شعل پڙڪي رهيا هئا، اهي پڻ وسايا ويا. ڪل ١٩ معرڪن ۾ نو (٩) باغي سردار زير ڪيا ويا؛ بهشتن (Behistun) جي سه لقوي خاڪي ۾ انهن کي دارا جا قيدي ڏيکاريو ويو آهي. تن ٻولين ۾ اڪريل هي آثار قديمه انهن تاريخ ساز ڏينهن جو احوال ڄاڻائي ٿو، (چئمبرسس ج ٤،

دارا اول پنهنجي دور جو عظيم ترين منتظم هو. تخت جي ڪوڙي دعويٰدار ۽ نون باغي قبيلن جي سردارن ۽ صوبائي حڪمرانن جي بغاوت کي فقط ٻن سالن جي قليل عرصي اندر ختم ڪرڻ بعد مطمئن ٿي تخت تي نه ويٺو، بلڪ عزم ۽ حوصلي سان شهنشاهيت کي مستحڪم ۽ وسيع ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪندو رهيو. مصر جي "سترپ" (صوبائي حڪمران) پنهنجي اختيارات کان تجاوز ڪيو ته دارا انهيءَ کي هٽائي خود "فرعون" جو امتيازي نشان پاڻ وٽ رکيو، عبادتگاه تعمير ڪرايا، ڪمبيسس جي دور حڪومت جي زبادتين جو ازالو ڪيو ۽ نيل - بحر احمر نهر پيهر جاري ڪرائي. جنهن بعد شهنشاهيت جي مشرقي سرحدن طرف متوجہ ٿيو. (ايضا - ص ٣٨٣) سن ٥١٩ ق - م ۾ سنڌونديءَ جو مغربي ڪنارو نئين سر حدمقرر ٿي ۽ برصغير جو اميرترين علائقو "سند" ڪيائي شهنشاهيت جي ويهن "ستراپي" بني. دارا جي سياسي تنظيم ۾ شهنشاهيت جي هر ملڪ کي هڪ الڳ صوبي جي حيثيت ڏني وئي جنهن کي "ستراپي" نالو ڏنو ويو. هر ستراپي تي هڪ شهري حڪومت جو سربراه ۽ هڪ فوجي جنرل مقرر ڪيا ويا، جيڪي سڌي طرح شهنشاهه جي ماتحت هئا.

دارا اول، پنهنجي شهنشاهيت جو هڪ شاندار تختگاهه تعمير ڪرايو، جنهن تي "تخت جمشيد" نالو رکيائين. "ڪوه رحمت" تي سندس اهو تاريخي يادگار اڃا تائين قائم آهي. سنگلاخ زمين کي گهڙي هڪ سهڻو شهر ٺاهيو ويو. "يونان" ۾ "اٿينس" جي "اڪروپولس" (Acropolis) جو مد مقابل "ايران" جو تخت جمشيد (Persepolis) پارسي (ايراني) طرز تعمير جو هڪ روڊدار نمونو آهي، جيتوڻيڪ ٻه صديون پوءِ اٿينس جي آتشزدگي جي انتقام وٺڻ لاءِ، يوناني فاتح سڪندر اعظم "تخت جمشيد" کي نذر آتش ڪرڻ جو فرمان جاري ڪيو، تاهم ان وقت هو سخت نشي جي حالت ۾ هو، ۽ هوش سنڀاليندي وڌيڪ تباهڪاري روڪي ڇڏيائين. اهو سن ٣٣٠ ق - م هو، دارا اعظم جي انتظامات جو مطالعو ڪندي حيرت کان بچي نه ٿو سگهجي. هن هڪ يوناني ملاح اسڪائيلىڪس (Skylax) کي امير البحر مقرر ڪيو، جنهن سن ٥١٤ ق - م ڌاري پشاور وٽ هڪ

آزماء تيار ڪئي. جنهن ڪابل ندي ذريعي سنڌو ندي ۾ سفر جاري رکيو. اچي عربي سمنڊ ۾ داخل ٿي، اهو جهازن جو ٻيڙو، اڍائي سال سمنڊ جهاڳيندو ” سئيز جي نار“ ۾ داخل ٿيو ۽ ” آرسينو“ (Arsinoe) جي بندرگاهه تي لنگر انداز ٿيو. بعد ۾ هڪ مصري ملاح نيڪوٿاني (Nicho11) جي رٿا موجب بحر احمر (گاڙهي سمنڊ) سان نيل ندي کي ڳنڍيو ويو، اهو سڀ ڪجهه هڪ عالمي بحري تجارت لاءِ بنيادي انتظامات ڪرڻ خاطر هو. ساڳي طرح، انهيءَ سال ۵۱۲ ق - ۾ ۾ سنڌ سترابي جي ” ڪڇ“ ۾ جيڪو ان وقت هڪ ڳچي سمنڊ هو، هڪ بندرگاهه تعمير ڪرايو ويو. انهي بندرگاهه جو نالو ” پارينگر“ تاريخ ۾ مشهور آهي. بنيادي ڍانچي جي فراهمي بعد سن ۵۰۰ ق - ۾ ۾، سنڌ جي ذريعي، عراق ۽ هندستان طرف قديم بحري تجارت رستا ٻيهر بحال ڪيا ويا، جيڪي ڪيترن صدين کان وٺي منقطع هئا.

سڪائيلٽڪس جي ڪئي ڪيل معلومات کي هڪ يوناني جاگرافيدان هيڪاتيوس (Hecateus) قلم بند ڪيو ۽ اها ” هيروڊوٽس“ جي تاريخ جو هڪ ذريعو بني. انهيءَ ذريعي مطابق سنڌوندي جي کاٻي ڪناري سان اوڀر طرف هڪ قبيلو آباد هو. جنهن کي ” اوڀيائي“ نالو ڏنو ويو آهي. اوڀيائي قبيلي وٽ هڪ مضبوط قلعو هو. جنهن ۾ ايراني لشڪر کي رهايو ويو. انهيءَ قلعي جي اوڀر طرف ” هندستان جو وڏو پياپان“ ڏيکاريل آهي، جيڪو سنڌ جو ٿر، يا راجستان جو ريگستان هو، جنهن ۾ ايراني لشڪر پيشقدمي نه ڪئي. ڪوفي رسم الخط ۾ مليل هڪ عبارت ۾ ڄاڻايل آهي ته ” گندارا، پنجاب ۽ سنڌ دارا جي حڪومت هيٺ هئا.“ شاهي طبيب سٽيسس (Ctesias) جي ۲۳ جلدن ۾ لکيل تاريخ فارس ۾ هڪ جلد ” هند - سنڌ“ جي حالات متعلق آهي. ساڳي دور ۾ ” ياسڪا“ نالي هڪ پنڊت، قديم سنسڪرت ۾ ” نينوڪتا“ جي عنوان سان ” ويدن“ متعلق مسئلن بابت هڪ ڪتاب لکيو.

تجارت لڇاڻ کان سنڌو ماڻھو جي ڏيساوري واپار، دارا اول جي دور (۴۸۶ - ۵۲۲ ق - م) ۾ گهڻي ترقي ڪئي، سنڌوندي جي سرسبز الهندي ڪناري کان نيل نديءَ جي سوغات مصر تائين هر طرف خشڪي

تجارتی رستن جو چار وچايو ويو، جنهن ذريعي سنڌو ماٿريءَ کي افغانستان ايران، وچ مشرق ۽ مصر سان ملايو ويو. ”فنيقيين“ (Phoenicians) يمن کان مصر ۽ فلسطين تائين خشڪي شاهراهن تعمير ڪيون. خشڪي تجارتي مواصلات کان علاوه بحري تجارت جون راهون کوليون ويون؛ دارا اول جي امير البحر ”سڪائي لئڪس“ (Skylax) پشاور کان سنڌونديءَ جي چوڙ تائين جهاز راني جا انتظامات ڪري، سڄي سنڌوماٿريءَ کي عربي سمنڊ ذريعي بحر روم (پونج سمنڊ) سان ڳنڍي ڇڏيو، سنڌ مان عاج (هاڻي ڏند) ۽ گندارا مان ساڳ جو عمارتي کاڌ خاص برآمدي اسمر هئا، جنهن مان پيلن جي ڪثرت جو اندازو ٿئي ٿو.

زر جو استعمال ”سميرين“ شروع ڪيو ليڪن ميسوپوٽيميا ۾ مسلسل انفراتفري ۽ لڙائين سبب اتي عام ٿي نه سگهيو. باقي دنيا ۾ جنسن جي سڌي مٿا — ستا جو رواج هو. جنسون سروبدر يا اتر ڏيڻ سان ڏنيون ورتيون وينديون هيون. ڪيائي شهنشاهيت ۾ پهريون دفعو شاهي سڪي جو رواج پيو.

سن ۵۱۲ ق - م ۾ دارا اول، ”ستين“ باغي قبيلن جو تعاقب ڪندي يورپ ۾ داخل ٿيو. باسفورس (Bosporus) جو ڳچي سمنڊ، ترڪي ۾، ايشيا ۽ يورپ جي وچ - سرحد آهي، جيڪو بحر اسود کي بحيره مارمارا سان ملائي ٿو ۽ اتان دردانيال ذريعي ايڄن سمنڊ (Aegean Sea) ۽ بحر روم / پونج سمنڊ (Mediterranean) ۾ داخل ٿيڻ آسان آهي. تاهم باسفورس ۾ سمنڊ جو وهڪرو تيز آهي ۽ ڪٿي ته تباھ ڪن آهي؛ ”ارناوتڪئا“ (Arnavutkay) وٽ انهي کي ”شيطان جو وهڪرو“ (Devils Current — Seytan akinti) چئجي ٿو. (چشمبرسس، ج ۲، ص ۴۵۴) دارا اول انهيءَ تي، ٻيڙن جي پل (Boot bridge) ٻڌرائي هڪ وڏو لشڪر وٺي پار ٿيو ۽ يونان جي رياستن ٿريس (Thrace) ۽ مئسيڊونيا / مقدونيه (Macedonia) کي فتح ڪري، ”ستين“ قبيلن کي ”بئتيوب ندي“ جي علائقي مان ڀڄائي ڪڍيائين. هيءَ مهم مڪمل طور تي ڪامياب نه ٿي، ڇاڪاڻ ته دارا اول جو اصل مقصد سڄي يونان جي فتح هئي. سن ۴۹۹ ق - م ۾ ”آيونيا“ (Ionia) ۾

بغاوت ٿي، جنهن سندس ارادي کي پختو ڪيو. ”اٿينس“ تي سن ٤٩٢ ق - م ۾ ڪيل بحري حملو ناڪامياب ٿيو، ڇاڪاڻ ته ايراني آرماءُ جبل اتوس (Mt: Athos) وٽ هڪ وڏي حادثي جو شڪار ٿي وئي، سن ٤٩٠ ق - م ۾ ٻيو حملو ڪيو ويو، جيڪو ”مٿراٿان“ (Marathon) وٽ پسپا ٿيو، ٽئين حملي جي تياري ٿي رهي هئي ته مصر مان بغاوت جي خبر آئي، جنهن سبب ارادو ملتوي ٿيو. سن ٤٨٦ ق - م ۾ دارا اول هي جهان ڇڏي ويو ۽ پنهنجو نامڪمل ڪم پنهنجي جانشين فرزند جرجيس / زرڪس (Xerxes) کي ورثي ۾ ڏئي ويو. (ايضا - ج ٤، ص ص ٣٨٢ - ٣٨٢) دارا، ”اهور مزدا“ جو سڄو عبادت گذار هو. سندس دور ۾ زرتشتي مذهب باقاعده سرڪاري مذهب جي حيثيت حاصل ڪئي. اهو سال ٥٢٢ ق - م هو، جڏهن اڃا سندس سياسي حيثيت مڪمل طور تي تسليم نه ٿي هئي. تنهن ڪري ”ايلام“، ”بابل“، ”آرمينيا“ ۽ ”ميديا“ ۾ مقامي مذهبي پيشوائن سخت بغاوت جي باهه پيڙڪائي جنهن کي سفاڪي سان چٽيو ويو؛ ”ايلام“ شهر هميشه لاءِ برباد ٿي ويو. سڀئي بتخانه ڊانا ويا. تاهم جڏهن مصر جي مذهبي پيشوائن ”دارا“ کي پنهنجي عظيم ديوتا ”رع“ جو اوتار تسليم ڪيو تڏهن زرتشتي مذهب سان گڏ مصر جي ديوتائي مذهب کي به جائز قرار ڏنو ويو. زگرس جبل تي هڪ نقش دارا اول جي مذهبي ڪاروائيءَ جو يادگار آهي، جنهن ۾ ڏيکاريل آهي ته ماڻهو دارا اول جي اڳيان ڦٽڪي ساهه ڏئي رهيا آهن ۽ مختلف قومن جا بادشاهه کانئس معافي گهري رهيا آهن ۽ نقش جي هيٺان لکيل آهي ته ”ڪوڙن خدائن کي مڃيندڙ ڪوڙن جو انجام - جيڪي ڪوڙن خدائن جي عبادت ڪندا، انهن جو حشر به هنن جهڙو ٿيندو“. (ايضا -)

دارا اول کان اڳ، ڪمبائس / ڪئمبيسس جڏهن مصر جي فرعون ”پسميٽڪ“ کي قتل ڪري مصر کي ڪيائي شهنشاهيت ۾ ضم ڪيو ۽ اهو سن ٥٢٥ ق - م هو، تڏهن به مصر جي مذهبي پيشوائن هن کي حورث / هورث ديوتا جو درجو ڏئي پنهنجو زميني خدا تسليم ڪيو هو ۽ ڪئمبيسس مصري مذهب ۾ دلچسپي وٺڻ لڳو هو، ليڪن جڏهن کيس پنهنجي تختگاه سوسه ۾ بغاوت جي خبر ملي ۽ سندس فوجن جي پسپائي

جوناخبرون لاڳيتون اينديون رهيون، تڏهن انهي بدبختي کي ”اهورمزدا“ جو قهر سمجهي، حورث / هورث ديوتا جو بت پڄائي ٽڪرا ٽڪرا ڪرائي ڇڏيائين ۽ مندر جي سڀني داسن ۽ داسين تي وڏا ظلم ڪيائين. سڀني مصرين کي ”اهور مزدا“ جي عبادت جو حڪم ڏنائين. جنهن زرتشتي مذهب قبول نه ڪيو، سو قتل ڪيو ويو. انسان جي مذهبي تشدد جي تاريخ طويل ۽ المناڪ آهي ۽ تاريخ نويسن انهن پر تشدد فاتحن کي ”اعظم“ جو خطاب ڏنو آهي، جيڪي ذاتي صلاحيتن سبب پنهنجي دور جي ماڻهن کان مٿاهن هئا، ليڪن انهن جي هٿان جيڪي انسانن جي لاشن جا ڍير لڳا ۽ ڌرتي تي انسان جي زندگي جنهن دڪ ۽ پيڙا پر پئجي وئي، انهيءَ کي ائين سمجهي نظر انداز ڪيو ٿو وڃي ته ماڻهن تي راج ڪرڻ لاءِ بيرحمي لازمي آهي.

دارا اول عرف ”دارياواش“ ۳۶ سال فتوحات، تعميرات ۽ اعليٰ حڪومتي انتظامات ۾ صرف ڪيا ۽ سندس دور ۾ ڪيائي شهنشاهيت پنهنجي نقطه عروج کي پهتي. سندس ڇڏيل نقشي تحريرن مان هڪ ۾ هيئن لکيل آهي: هي بادشاهي جيڪا مون وٽ آهي، ”سٿيا“ جيڪا ”سوگديانه“ جي پريان آهي، اتان کان ڪش (معنيٰ حبشيه / اٿوپيا) تائين (۽ هندستان) سنڌو ندي جي الهندي ڪناري (کان سارڊس) تائين، ”اهورمزدا“ مونکي ڏني، جيڪو عظيم ترين خدا آهي.“ (چئمبرسس ج ۱۰، ص ۵۹۸)

زرڪس / جرجيس اول (۴۶۴-۴۸۵ ق-م)

زرڪس اول جي تخت نشيني وقت ”مصر“ ۽ ”بابل“ بغاوت جي حالت ۾ هئا، ۽ يونان تي هڪ گڏيل بري ۽ بحري حملي ڪرڻ جون تياريون ٿي رهيون هيون. هن پهريائين باغين کي زير ڪيو ۽ پوءِ فونيقين جي فراهم ڪيل آرماڙ ۽ شهنشاهيت جي هر صوبي مان ڀرتي ڪيل بري فوج جو وڏو تعداد وٺي يونان تي حملو ڪيو. اهو سن ۴۸۱ ق-م هو، جڏهن ”اتوس“ جبل کي ٽاڪي، وچان واهه کڻيو ويو ۽ انهي تي ٻيڙن جي هڪ

مضبوط پُل ٺاهي وئي، جنهن تان ست ڏينهن ۽ ست راتيون ايراني لشڪر لنگهندو رهيو، (چئمبرسس ج ۱۴ ص ۷۴۳، بحواله هيرودوٽس) تريس (Thrace) کان ترموپلائي (Thermopylae) تائين هن لشڪر جو رستو ڪنهن نه روڪيو، ليڪن اتي ” اسپارٽا“ (Sparta) جي ٽي سو جوانن مهاڏو اٽڪايو ۽ اجل جو شڪار ٿيا، يا ڀڄي جان ڇڏيائون. اتيڪا (Attica) تي اونهاري ۾ حملو ٿيو ۽ تهنس تهنس ڪئي وئي. سن ۴۸۰ ق - م ۾ تروجن جي ميدان تي جيڪو مقابلو ٿيو انهيءَ جو احوال ۽ ايراني پيشقدمي جي ڪاميابيءَ جو تاريخي اصول، هن تحقيق جي ” مهاڳ“ ۾ ڄاڻايو ويو آهي.

جارجيت ۽ توسيع پسنديءَ جو جنون آخر عبرتآڪ انجام کي پهچندو آهي؛ جڏهن يوناني ۽ ايراني بحري جهاز ” سلامز“ جي سوڙهي ڳچي سمنڊ ۾ هڪ ٻئي تي حملي آور ٿيا، تڏهن اتاهين تخت تان نظارو ڪندڙ ” زرڪس“ ڏٺو ته ” سندس جهاز تباھ ٿي رهيا هئا، ۽ سندس اميدن تي پاڻي ڦري ويو هو.“ (ايضا) سن ۴۷۹ ق - م ۾ خرابي بغير بعد، ”زرڪس“ پنهنجي ناڪامي تسليم ڪئي ۽ يونان خلاف جارجيت بند ڪئي. پوءِ ۱۵ سال آرام سان پنهنجي موروثي حڪمراني هلائي ۽ پنهنجي والد دارا اول جا تعميراتي منصوبا مڪمل ڪرايا. هيرودوٽس جي لفظن ۾، ”انسان جي خوشحالي هڪ نازڪ شيءِ آهي“ آخر هڪ سازشي سردار ارتابانوس (Artabanus)، ” زرڪس“ کي قتل ڪيو ۽ ڪياني اميرن سندس فرزند ” ارتازرڪس (Artaxerxes) کي تخت تي ويهاريو.

ارتازرڪس اول (۴۲۴ - ۴۶۴ ق - م)

ارتازرڪس، ” ارتاجرچيس“ يا ” ارتا خستره“ جي لقب سان ٽي ڪياني ۽ هڪ ساساني (اردشير) ايران جا بادشاهه ٿي گذريا آهن، ارتازرڪس اول (۴۲۴ - ۴۶۴ ق - م) کي پنهنجي والد ” زرڪس“ وانگر جنگيون، شورشون ۽ بغاوتون ورثي ۾ مليون هيون. بخطر (Bactria) ۽ مصر (Egypt) ۾ بغاوتن کي منهن ڏيڻ لاءِ يونانين سان ڪاليس

(Callias) جو صلحنامو صحيح ڪرڻو پيس جنهن موجب ” اٿينس “ وارن ايرانين کان پنهنجا آئيونيا جا شهر، ٿريس جي شهري رياست ۽ اناطوليه جا ڪجهه حصا خالي ڪرايا. هن ساٿس اعظم ذوالقرنين ۽ داراول جي يهودين سان رواداري واري پاليسي جاري رکي. سندس ويهين سالن جو دور حڪومت خير امن ۾ گذريو. کيس ڊگهي مٽي وارو ارتازرڪس چيو ويندو هو.

امن ۽ آسائش بادشاهن کي پنهنجي ڪثير رائين ۽ وسيع حرم سراءِ طرف راغب ڪندي آهي. فتوحات ۽ بغاوتن جي سلسلي بند ٿيڻ بعد شاهي خاندان ۽ حرم جي زنانين سازشن جو سلسلو شروع ٿيو؛ ” زرڪس “ جي وفات بعد سندس ٻن پٽن جو تخت تان تڪرار ٿيو. ” ارتازرڪس “ صلح پسندي جي پاليسي اختيار ڪئي هئي. کانئس پوءِ سندس فرزند جانشين، داراثاني جو ويهه ساله دور (۴۰۴ - ۴۲۴ ق - م) به ساڳي طرز عمل ۾ گذريو، سندس فرزند جانشين ارتازرڪس ثاني ۴۶ سال (۲۵۸ - ۴۰۴ ق - م) حڪومت هلائي. جنهن دوران يونانين سان سفارتي تعلقات وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ته خود حڪومت اندر سترين (صوبائي حڪمرانن) شورش پيدا ڪئي. تاهم بادشاهه سمجهدار هو. کيس ” منيمن “ جي خطاب سان ياد ڪيو ويندو آهي. ” اسپارٽا “ سان لڙائي ۾ قبرص ۽ يونان جا ايشيائي شهر، صلحنامي موجب ايراني حڪومت کي موٽي مليا. ارتازرڪس ثاني جو گهڻو وقت بغاوتن کي بند ڪرائڻ ۾ گذريو. سن ۲۵۸ ق - م ۾ سندس فرزند، ارتازرڪس ثالث جي لقب سان تخت تي ويٺو. سندس ظلم ۽ دغاوازي کيس دنيا ۾ بدنام ڪري ڇڏيو، ليڪن انهيءَ طريقي سان هن ڪيائي شهنشاهيت خلاف عام بغاوتن کي منهن ڏنو؛ اناطوليه، فونيقي ۽ مصر ۾ يونانين ۽ رهوديشيا وارن جي مدد سان باغين کي پامال ڪيائين. (چئمبرسس ج ۱ ص ۶۱۱) آخر پنهنجي حرم جي هڪ خواجه سراءِ هٿان زهر وگهي فوت ٿيو. اهو ڪڍڻو کيس ڏاڍو پيارو هوندو هو. انهيءَ ويهه ٻاويهه ساله دور (۲۳۶ / ۲۳۸ - ۲۵۸ ق - م) ۾ يوناني جي انتقام جو عزم ڪيائي شهنشاهيت لاءِ خطرو پيدا ڪندو رهيو ۽ دارا ثالث (۲۳۰ - ۲۳۶ ق - م) جي مختصر دور حڪومت ۾ ايران جي هيءَ پهرين شهنشاهيت

سڪندر مقدوني عرف سڪندر اعظم جي حملي اڳيان زمين دوز ٿي وئي. اهو سن ۳۳۰ ق - م هو، جڏهن آخري ڪياني شهنشاهه بخطر طرف پاڇ کائيندي قتل ٿي ويو.

يوناني دور (۲۵۰-۳۳۰ ق-م)

مقدونيہ (Macedonia) جي ننڍڙي يوناني رياست جي بادشاهه سڪندر کي ايران جي عظيم شهنشاهيت ملي وئي، تنهن ڪري سڪندر اعظم سڏيو ويو ۽ هر اهو شخص جنهن کي اهڙي طرح دنيوي ڪاميابي حاصل ٿئي انهيءَ جو بخت ”سڪندري“ چيو وڃي ٿو. چون ٿا ته سڪندر اعظم دنيا فتح ڪئي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ زماني ۾ ڪياني شهنشاهيت جي حدن اندر تقريباً سڄي آباد دنيا اچي وئي ٿي. افریقا جي بيابانن کان آرمينيا جي برف پوش پهاڙن تائين ۽ هند - سنڌ ۽ مغربي ايشيا جي ميداني علائقن مٿان، ڪل تيهن قومن ۽ اٽڪل پنج ڪروڙ آبادي تي مشتمل ويهه علائقن (سترايين) واري وسيع ۽ مختلف انواع شهنشاهيت جو نظم و نسق ڪياني شهنشاهيت جو ڪمال هو. هيرودوٽس خاص فارس (ايران) کان ٻاهر جن ويهه سترايين جا نالا ڏنا آهن، سي تاريخ جي رڪارڊ (دفتر) لاءِ اهم آهن:

(۱) آئونيا (Ionia) (۲) ليڊيا (Lydia) (۳) ڪپادوسيا (Coppadocia) (۴) سليشيا (Cilicia) ۽ قبرص (Cyprus) (۵) عربستان ۽ آشوريا (Arabia & Assyria) (۶) مصر (Egypt) (۷) آرمينيا (Armenia) (۸) سوسيانہ (Susiana) (۹) بابل (Babylonia) (۱۰) ميڊيا (Media) (۱۱) پارٿيا (Parthia) (۱۲) بخطر (Bactria) (۱۳) گندارا (Gandhara) (۱۴) ارڪوسيا (Arachosia) (۱۵) سٿيا (Scythia) (۱۶) سوگديانہ (Soghdiana) (۱۷) ڪورسميا (Chorasmia) (۱۸) مڪران (Makran) (۱۹) ستاگيدائي (Sattagyday) ۽ (۲۰) سنڌ (Indiaus) (چئميرسس ج ۱۰، ص ۵۹۸).

سڪندر اعظم جي وفات، سن ۳۲۳ ق - م ۾ ڪياني شهنشاهيت

جي ٽن تختگاهن؛ سوس، اڪباتانه ۽ بابل مان پوئين شهر " بابل " ۾ ۾
 سڪندر اعظم جي اوچتي موت بعد، يوناني جنرل سندس جانشينيءَ تان
 پاڻ ۾ وڙهي پيا. يارهن سالن جي طوائف الملوكي بعد سڪندر اعظم جو
 بيحد عزيز ۽ قابل جنرل سيليوڪس نڪيتر سن ۳۱۲ ق - ۾ ۾ بابل تي
 قابض ٿي ويو. آخرڪار " ايشيا " ۾ سڪندر اعظم جي فتح ڪيل ملڪن
 جو بادشاهه بنجي ويو. هن فارس جي انهيءَ امير جي ڌيءَ سان شادي
 ڪئي، جيڪو ڪيائي شهنشاهيت جي ڇهن اعليٰ ترين شاهي خاندان جي
 اميرن مان هو، ۽ سڪندر اعظم جي هٿان قتل ٿيو هو. اهڙي طرح
 سيليوڪس جو شاهي خاندان مقدوني (يوناني) ۽ آريا ڪيائي (ايراني)
 خون جي آميزش سان پيدا ٿيو. (چئمبرس ج ۱۰، ج ۱۲، ص ۴۰۹)
 انهيءَ شاهي خاندان جي شام ۾ مستقل حڪومت ۲۴۸ سالن (۶۴ -
 ۳۱۲ ق - م) تائين قائم رهي. سن ۶۴ ق - ۾ ۾ رومن شهنشاهيت مغربي
 ايشيا تائين وسيع ٿي وئي، تاهم پوءِ به اسلامي دور جي آغاز تائين يوناني
 تهذيب ايشيا کي پنهنجي رنگ ۾ رڳيندي رهي.

سيليوڪس شاهي خاندان جي مختصر تاريخ هن ريت آهي؛ ايجن
 سمند کان وٺي سنڌوماڻري جي پنجاب علائقي تائين يوناني نوآباديون، شهر
 ۽ بستيون، قائم ڪيون ويون ۽ يوناني تهذيب کي مقامي تهذيبن ۾ شامل
 ڪيو ويو. تقريباً اڍائي صدين جو هي دور تاريخ جي دفترن ۾ داخل ٿي نه
 سگهيو آهي، تاهم حڪمرانن جو سلسلو ملي سگهي ٿو. سن ۲۸۰ ق - ۾
 ۾ سيليوڪس اول قتل ڪيو ويو. سندس فرزند ائنٿيوڪس تخت نشين
 ٿو. هن ويهه سال (۲۶۱ - ۲۸۰ ق - م) بادشاهي هلائي. هن اناطوليءَ جي
 گال دراندازن کي شڪست ڏئي ڀڄايو. تنهنڪري کيس سوتر معنيٰ بچاءُ
 ڪندڙ، جي خطاب سان ياد رکيو ويو. کانئس پوءِ سندس فرزند ائنٿيوڪس
 ثاني، ٿيوس جي لقب سان تخت نشين ٿيو. سندس دور (۲۴۶ - ۲۶۱ ق -
 م) ۾ ايراني علائقن تي " پارٿيا " وارن جو قبضو ٿي ويو ۽ پارٿي
 شهنشاهيت جو پايو پيو. اهو سن ۲۵۰ ق - ۾ هو. انهي سال بخطر به الڳ
 ٿي ويو. پوءِ هن شاهي خاندان جو ايران ۽ مغربي ايشيا ۾ ڪو واسطو نه
 رهيو. باقي سيليوڪسي بادشاهن ۾ ڪجهه اهم نالا هن طرح ملن ٿا: (۱)

اٽئيئوڪس ثالث ”اعظم“ (١٨٧ - ٢٢٢ ق - م) جيڪو مصر جي
 تولىمي فرعونيت سان فلسطين ۽ شام جي علائقن تان هميشه برسر پيڪار
 رهيو. سن ١٩٦ ق - م ۾ رومين سان تباه ڪن مهاڏو اٽڪايائين. سن
 ١٩٥ ق - م ۾ حني بال سندس دربار ۾ اچي پناه ورتي، پوءِ ٻه دفعا
 رومين هٿان شڪست کائڻ بعد سائن هڪ زير بار ڪندڙ صلحنامي تي
 صحيح ڪيائين. (٢) پيو مشهور بادشاهه ائٽيڪس رابع ” ايبني فينس“
 (١٦٤ - ١٧٥ ق - م) جنهن مصر جي تولىمي خاندان کان شام ۽ فلسطين
 جا مقبوضه علائقا واپس ورتا. هن يهوديت کي ختم ڪري يوناني ديومالا کي
 پنهنجي بادشاهيءَ ۾ عام ڪرڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي. سن ١٦٧ ق -
 م ۾ بيت المقدس کي زيوس ديوتا جي مندر ۾ تبديل ڪري پاڻ کي اهو
 ظاهر ڪيائين ۽ يهودي قربان گاهه تي يوناني قربان گاهه کڙو ڪيائين، جنهن
 تان يهودي مزاحمت شروع ٿي، ۽ ” مٽڪيبين“ جنگين جو آغاز ٿيو، جيڪي
 سندس موت کانپوءِ به جاري رهيون. سن ١٦٤ ق - م ۾ ماليخوليا جي
 دوري پوڻ سبب دنيا ڇڏي ويو. سيليوڪس جي شاهي خاندان جي باقي
 تاريخ، خانه جنگي، خونريزي ۽ مسلسل زوال جو داستان آهي، آخري
 مصيبت زده بادشاهه اٽئيئوڪس تيرهون، سن ٦٤ ق - م ۾ روم جي جنرل
 پامپي کان شڪست کائي، ڪسجي ويو ۽ سندس بادشاهيت رومن
 شهنشاهيت هٿ اچي وئي. (چئمبرسس ج ١٢، ص ٤٠٩) انهيءَ تاريخي
 واقعي جو ايران جي آرين تي خاص اثر نه پيو، ڇاڪاڻ ته اهي اڳتي پارٿي
 شهنشاهيت هٿ زندگي گذاري رهيا هئا ۽ پارٿين جو ” فرات“ ندي جي
 ڪناري تي، سن ٥٩ ق — م ڌاري، جيڪو رومين سان مقابلو ٿيو هو،
 انهي بعد اها ٻنهي شهنشاهيتن جي وچ ۾ سرحد مقرر ٿي هئي.

پارٿي دور (٢٢٤ع - ٢٥٠ ق - م)

” پارٿيا“ (Parthia) ٿلهي ليکي موجود ”ه خراسان“ جو قديم نالو
 آهي، جيڪو دشت ايران جي اتر ۾، ميديا ۽ بختر جي وچ ۾ واقع هو ۽
 ڪئسپين سمنڊ کان، ”هرسينيا“ جي وچ ۾ هجڻ سبب، پري هو. دارا اول

جي نقش ڪرايل مواد ۾ انهي کي ڪيائي شهنشاهيت جي هڪ سترابي، "پارٿوا" جي نالي ڄاڻايو ويو آهي. ڪيائي شهنشاهيت جي زوال بعد هي علائقو سڪندر اعظم ۽ پوءِ سيليوڪس شاهي خاندان جي حڪمراني هيٺ آيو. هن علائقي جي نالي تان اتي آباد نيم وحشي قبيلن تي "پارٿي" نالو پيو، جيڪي اصل ۾ ڪئسپين سمنڊ جي مشرقي ساحلي علائقي مان لڏي اچي اتي آباد ٿيا هئا. انهن "پارٿيا" کي هڪ عظيم شهنشاهيت جو مرڪز بنائي ڇڏيو، جنهن وچ مشرق تي تقريباً چار صديون حڪمراني ڪئي. سندن اوائلي تاريخ نامعلوم آهي. سن ۲۵۰ ق - م بعد، هنن "پارٿيا" ۽ "هرسينيا" جي يوناني سترپ جي خلاف بغاوت ڪري ٻئي علائقا فتح ڪيا ۽ اتي "پارٿي بادشاهي" قائم ڪيائون. سن ۲۲۷ ق - م تائين هنن پنهنجي طاقت کي مستحڪم ڪيو، پارٿين ۾ هڪ عظيم بادشاهه اڀريو جنهن فتوحات ذريعي "پارٿي شهنشاهيت" جو بنياد وڌو. اهو، مٿريڊيس اول (Mithridates I) جي نالي سان مشهور آهي. سندس ۳۳ ساله ايامڪاري (۱۳۸ - ۱۷۱ ق - م) ۾ "پارٿيا" جون سرحدون ڪئسپين سمنڊ کان ايراني نار (Persian Gulf) ۽ افغانستان کان عراق ۾ دجله نديءَ جو، ڪناري تائين وسيع ٿي ويون. مٿريڊيس اول ايران جو شاهه اعظم هو. هن بخطر جي سابق يوناني بادشاهيت جي هڪ حصي ۽ "ميڊيا"، "بابل" ۽ "آشوريه" جي پوري علائقي تي پنهنجي حڪمراني قائم ڪئي. سن ۱۳۹ - ۱۴۰ ق - م ۾ سيليوڪسي يوناني جنرل ڊيميٽريوس ثاني "بابل" کي ٻيهر حاصل ڪرڻ لاءِ جنگ ڪئي جنهن ۾ شڪست کائي قيد ٿيو، بادشاهه ائتيوڪس سن ۱۲۹ ق - م ۾ پارٿين کان شڪست کاڌي ۽ قتل ٿي ويو، جنهن کانپوءِ پارٿي شهنشاهيت خلاف سابق حڪومت طرفان ڪابه ڪاروائي نه ڪئي وئي.

پارٿي شهنشاهيت ۾ ايران جو مخصوص جاگيرداري نظام رائج رهيو ۽ زرتشتي مذهب کي سرڪاري سرپرستي حاصل هئي. پارٿي فوج ۾ گهوڙيسوار تير انداز دستا ان وقت جي عسڪري ماحول ۾ هڪ طاقتور عنصر هو، جيڪي نهايت چابڪدستي ۽ ڦڙتي سان پاسا مٽائي تيرن جي برسات وسائي ڇڏيندا هئا. سرڪاري زبان پهلوي هئي، ليڪن سڪن تي

يوناني چاپ ڪافي عرصو قائم رهي . پهلوي زبان فارسي زبان جو پارٽي نمونو هئي جنهن کي ميسوپوٽيميا جي آرمياڻي رسم الخط ۾ لکيو ويندو هو. پارٽي شهنشاهيت ۾ ايراني، يوناني ۽ قديم خانہ بدوش قبيلن جي تهذيبن جو اشتراڪ ٿيو ۽ هڪ نئين مشترڪ، مليل جليل تهذيب جنم ورتو. انهي تهذيبي ۽ ثقافتي ميلاپ ۾ قديم روايتي قافلن جي آمد رفت ڪارآمد ٿي، جنهن چين کان چيني ترڪستان ۽ پامير جي مٿانهين پٽ ۽ سنڌوماٿري کان بحروروم تائين تهذيبن ۽ ثقافتن کي ملايو ۽ وسيع ڪيو.

ڪيائي شهنشاهيت وانگر پارٽي اقتدار کي به سٽين خانہ بدوش قبائلين کان خطرو لاحق هو. چين جي دوردرارز سرحدن کان ”هن“ قبيلن ۽ خانہ بدوش ”يوچي“ قبائلي تڏهه ڏٺا ته انهن سٽين تي ڪاهه ڪئي ۽ ”بخطر“ تي قبضو ڪيائون، جتان سٽين مغرب طرف پهچي اچي ”پارٿيا“ ۾ داخل ٿيا، سن ۱۲۸ ق - م ۾ پارٿي شهنشاهه پهرائس ٽائي انهن جو مقابلو ڪندي خود مارجي ويو ۽ سندس جانشين پڻ مشرقي محاذ تي قتل ٿي ويو. پنج سال پوءِ پارٿين جي شهنشاهه اعظم مٿريديٽس ٽائي (Mithridates 11) جي دور حڪومت ۾ سن ۱۲۳ ق - م ڌاري مشرقي سرحد تي وڃايل علائقا ٻيهر پارٿي اقتدار هيٺ آيا ۽ داخلي بغاوتن کي ٻڄو ڏنو ويو. انهيءَ وچ ۾ مکيه سٽين يلغار جو رخ ڏکڻ طرف سنڌو ماٿري ۽ اتر اولهه بر صغير ڏانهن منتقل ٿي ويو. مٿريديٽس انهيءَ جو فائدو وٺي پارٿي شهنشاهيت جون سرحدون مورو ۽ قندهار تائين وڌائي ڇڏيون. سن ۱۰۰ ق - م کان اڳي چين جي ”هان“ (Han) حڪمرانن سان سفارتي تعلقات قائم ڪيا ويا ۽ شاهراهه ريشم (Silk Route) سان ترڪستان ذريعي تجارتي قافلن جي آمدرفت شروع ٿي. سن ۹۵ ق - م ڌاري رومين سان جيڪو سرحدي معاهدو ٿيو هو، انهيءَ مطابق فرات نديءَ جي مٿاهين طرف اوڀر ۾ ”آرمينيا“ کي غير جانبدار علائقو قرار ڏنو ويو هو، جيڪو ارساڪي بادشاهن جي جاگير هجڻ سبب ”ايران“ جي حصي ۾ آيو ٿي، تاهم ”رومن شهنشاهيت جي خاص دلچسپي“ ”آرمينيا“ کي ”ايران“ کان الڳ رکڻ ۾ هئي.“ دنيا جون هي ٻه وڏيون طاقتون، اندروني خلفشار ۽ خانہ بدوش قبيلن جي دراندازين سبب هڪ ٻئي سان صلح جي حالت ۾ رهڻ لاءِ مجبور هيون.

پارٽين جي اقتدار جو اهم علائقو ڏکڻ - اوڀر ايران ۽ اتر اولهه هندستان رفتہ رفتہ مقامي پارٽي بادشاهيتن ۾ ورهائجي ويو ۽ سٿين رياستون، جيڪي اڳي ارساڪي بادشاهن کي خراج ڏينديون هيون هاڻي خود مختيار ٿي ويون. سن ۱۰۰ع ۾ خانہ بدوشن جي نئين يلغار وقت سنڌوندي جي ڊيلٽا ۾ ڪجهہ معمولي پارٽي حڪمرانن جون ثابتيون ملن ٿيون. مغرب ۾ رومن حملن، سن ۱۱۷ - ۱۱۴ع ۽ سن ۱۶۵ - ۱۶۴ع بعد پارٽي اقتدار ٽڪڙو زوال پذير ٿيو. ايران جو آخري پارٽي بادشاهہ (ارساڪي) ارتانيس پنجن سن ۲۲۴ع ۾ باغي ايرانين هٿان شڪست کائي مارجي ويو ۽ ايراني آريا حڪومت قائم ٿي، جنهن کي ”ساساني شهنشاهيت“ چئجي ٿو.

ساساني شهنشاهيت (۶۵۱ - ۶۲۲۴ع)

سن ۲۰۰ع ڌاري ايراني آريا قبيلن ”اردشير“ جي قيادت ۾ پارٽي حڪومت خلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو. ۲۴ سالن جي ماراماري بعد ساساني قبيلي ڪيائي شهنشاهن جو وڃايل تخت واپس حاصل ڪري ورتو ۽ سن ۲۲۶ع ۾ متفق طور تي ”اردشير ساساني“ کي ايران جو شهنشاهہ ”آريامهر“ تسليم ڪيو ويو. (چئمبرس، ج. ۱۰، ص ۴۸۲ - ۴۸۱) اردشير کي ارتازرڪس جو شاهي لقب ڏئي، ڪيائي شهنشاهيت جو جاہ و جلال اجاگر ڪرڻ جو سعيو ڪيو ويو. ساساني شهنشاهيت (۶۵۱ - ۶۲۲۴ع) ايران جي تاريخ ۾ هڪ طويل ترين حڪومت هئي، جنهن ۾ ايراني جي قومي وقار ۽ عظمت جي بحالي کان علاوه علوم و فنون ۽ تهذيب و ثقافت ۾ بيمثال ترقي ٿي. زرتشتي مذهب حيات ثانيہ حاصل ڪئي ۽ پهلوي ادب ۾ ڪافي اضافو ٿيو. ايراني عمارت سازي، انهيءَ فن ۾ دنيا جو گذريل سمورو رڪارڊ ٽوڙي ڇڏيو. (ايضا - ج ۱۰ ص ۵۹۹)

آريا مهر اردشير، رومن شهنشاهہ اليگزينڊر سيورس جي فوجن کي شڪست ڏئي، پسپائيءَ تي مجبور ڪيو جنهن جي نتيجي ۾ ”آرمينيا“ فتح ٿي ۽ ايراني حڪومت هيٺ آئي. سندس جانشين ”شاپور اول“ پڻ رومين جو ڀرپور مقابلو ڪيو. سن ۲۶۰ع ۾ خود رومن شهنشاهہ ويلرئين قيدي

بنايو ويو ۽ سائس غلامن جهڙو سلوڪ ڪيو ويو. عسڪري مشهوري سان گڏ شاپوراوول جي شهرت شهر اڦاڻي ۽ آبپاشيءَ لاءِ بند ٻڌائڻ بابت آهي؛ شتريند سندس يادگار آهي. انهن ٻن اوائلي ساساني شهنشاهن جي شهرت ۽ اقتدار ۽ ثروت حڪمران طبقن ۾ عيش عشرت ۽ تن آساني جي عام انساني ڪمزوري پيدا ڪئي، جنهن جي نتيجي ۾ حريف رومن طاقت مٿن اپڙڻ لڳي؛ سن ۲۹۷ع ۾ ”دجله ندي“ جي ڀريان پنج ستراپيون ۽ ”آرمينيا“ ايراني اقتدار مان آزاد ٿي خود مختيار ٿي ويون.

ساساني خاندان جو ٻيو عظيم حڪمران شاپور ثاني (۳۷۹ - ۴۱۰ع) ٿي گذريو. سندس دور ۾ وچايل علائقا (پنج ستراپيون) ٻيهر حاصل ڪيا ويا ۽ رومين خلاف سندس معرڪا ڪاميابي سان همڪنار ٿيا ۽ باغي ڪافر جولين جو سر ڪٽيو ويو. سن ۴۲۰ع تائين معمولي حيثيت جا حڪمران ٿيندا آيا، انهن جي دور ۾ ”آرمينيا“ جو ورهاڱو ٿيو، ”روم“ ۽ ”ايران“ اهو ملڪ ورهائي ڪنيو، اهو سال ۳۸۴ع هو.

بهرام گور (۴۴۰ - ۴۲۰ع) ايران جو ٽيون عظيم ساساني شهنشاهه ٿي گذريو آهي. هن ”سفيدهن“ (White Huns) جنگجو قبيلن جي دراندازيءَ کي بند ڪيو، جيڪي آمون درياهه (River Oxus) کان ڪاهي آيا ۽ ڪافي عرصي تائين ايران جي مهذب معاشري لاءِ ڪڪ جو ڪانُ بنيا رهيا. ايراني انهن کي هيتال چوندا هئا ۽ ڪلاسيڪل ادب ۾ انهن کي افيٿلٽيس جي نالي سان لکيو ويو آهي. انهن جو پوري طرح خاتمو تقريبا هڪ صدي پوءِ قباد شهنشاهه جي دور (۵۳۱ - ۴۸۸ع) ۾ ٿيو. مغربي رومن شهنشاهيت جي تقسيم بعد مشرقي بزنطيني رومن شهنشاهيت خلاف لاڳيتين جنگن ۾ ايران جي آريا مهر ”ڪوبد“ (قباد) کي مسلسل ڪاميابي حاصل ٿيندي رهي. سندس جانشين نوشيروان عادل جو دور (۵۷۹ - ۵۳۱) شايد ايراني زرتشتي آرين جي اقتدار جي چوٽي هئي، سندس جانشين خسرو پرويز انتهائي متڪبر انسان هو.

ساساني شهنشاهن جو تفصيل هن ريت آهي:

تيهاروڪن بادشاهه ٿي گذريا جن سواچارصديون (۶۵۱ - ۲۲۶ع) حڪمراني ڪئي. (۱) اردشير بابڪ (۲۴۱ - ۲۲۶ع) (۲) شاپوراوول

(٢٧٢ - ٢٧٢) (٣) هرمز اول (٢٧٢ - ٢٧٢) (٤) بهرام اول
 (٢٧٦ - ٢٧٢) (٥) بهرام ثاني (٢٩٣ - ٢٧٦) (٦) بهرام ثالث
 (٢٩٣ - ٢٩٣) (٧) فرسي (٣٠٣ - ٢٩٣) (٨) هرمز ثاني (٣١٠ -
 ٣٠٣) (٩) آذر نرسي (٣١٠ - ٣١٠) (١٠) شاپور ثاني (٣٧٩ -
 ٣١٠) (١١) اردشير ثاني (٣٨٢ - ٣٧٩) (١٢) شاپور ثالث (٣٨٨ -
 ٣٨٢) (١٣) يزد گرد اول (٤٢٠ - ٣٩٩) (١٤) بهرام گور (٤٤٠ -
 ٤٢٨) (١٥) يزدگرد ثاني (٤٥٧ - ٤٣٨ / ٤٠) (١٦) هرمز
 ثالث / ٤٥٩ - ٤٥٧) (١٧) فيروز (٤٨٤ - ٤٥٩) (١٨) بلاش
 (٤٨٨ - ٤٨٤) (١٩) قباد اول (٥٣١ - ٤٨٨) (٢٠) خسرو اول
 (٥٧٩ - ٥٣١) (٢١) هرمز رابع (٥٩٠ - ٥٧٩) (٢٢) خسرو ثاني
 عرف خسرو پرويز (٦٢٨ - ٥٩٠) (٢٣) قباد ثاني (٦٢٨ - ٦٢٨)
 (٢٤) اردشير ثالث (٦٣٠ - ٦٢٨) (٢٥) متع ارضي بادشاه (٦٣٢ -
 ٦٣٢) (٢٦) يزدگرد ثالث (٦٥١ - ٦٣٢) .

شهنشاهيت اشڪاني سلطنت مان ترقي ڪري قائم ٿي هئي،
 جنهن ايرانين کي ڌارين جي غلاميءَ مان آزاد ڪري قومي حڪومت ٺاهي.
 ساساني ايراني هئا ۽ پاڻ کي دارا اول (هخامنشي) جي نسل مان ڄاڻائيندا
 هئا. اصلاح يافته زرتشتي مسلك ۽ مخصوص ايراني تهذيب جا علمبردار هئا.
 ٻين مذهبن ڏانهن رواداريءَ جو رويو رکندا هئا. اهوئي سندن طويل مدت
 حڪمراني جو راز هو. خسرو ثاني عرف خسرو پرويز جي دور (٦٢٨ -
 ٥٩٠) ۾ ” اسلام “ جي تبليغ شروع ٿي. دنيا جي بادشاهن ڏانهن
 ” اسلام “ قبول ڪرڻ جي دعوت موڪلي وئي. حضرت عبدالله ابن حذافه
 رض، پيغمبر اسلام حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جو خط کڻي
 ڪسري ايران خسرو پرويز جي درٻار ۾ پهتو؛ متڪبر ساساني اهو پرزا پرزا
 ڪري، اسلامي تبليغي وفد جي ارڪان کي مٿي تي ” مٽيءَ “ جا توڪرا
 رکرائي واپس ڪيو. پيغمبر اسلام صلي الله عليه وسلم اهو معلوم ڪري
 فرمايو ته هن بيوقوف پنهنجي سرزمين پاڻ مسلمانن جي حوالي ڪري ڇڏي.
 انهي ڏينهن کان خسرو پرويز جي بدبختي شروع ٿي. ١٢ سال اڳ
 جيروسلم ۽ دمشق تي قبضو ڪري رومن شهنشاهيت تي سبقت حاصل

ڪئي هئائين، اها سندس تازي بدتميزي بعد هڪ سال جي اندر خاڪ ٿي وئي. بظنطيني رومن قيصر هرقل اعظم، تاريخ ۱۴ سيپٽمبر ۶۲۹ع تي سندس جانشين کي زبردست شڪست ڏئي شام ۽ فلسطين ايرانين جي قبضي مان ڇڏائي ورتا ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام جو اصلي صليب جيڪو خسرو پرويز کڻي اچي پاڻ وٽ يرغمال ڪيو هو، اهو کائڻ ڦري واپس ساڳي جاءِ تي بيت المقدس (جيروسلم) ۾ نصب ڪرايو. (هتي ص ۱۴۷ ۽ ۸۰) هڪ ٻي غلطي، جيڪا خسرو پرويز ۶۰۲ع عربستان جي سرحدي رياست ”حيره“ جي لڄمي بادشاهه نعمان ثالث کي قتل ڪرائي، اتي ايراني حڪمران مقرر ڪرڻ جي صورت ۾ ڪئي هئي، اها آخرڪار ساساني شهنشاهيت جي زوال جو نقطه آغاز ثابت ٿي. ٽيهه سال پوءِ ۶۲۳ع ۾ ”حيره“ اسلامي رياست ۾ ضم ٿي، ۽ ”ڪسري“ جي شهنشاهيت ۾ پهريون ڌاريو.

اسلامي خلافت جو دور (۱۱۰۱-۶۵۱ع)

پهرين خليفن حضرت ابوبڪر صديق رضه جي دور (۶۳۴ - ۶۳۲ع) ۾ اسلامي رياست جو ساساني شهنشاهيت سان ٽڪراءُ ٿيو جنهن جي نتيجي ۾ ٻه اهم ايراني علائقا مسلمانن جي قبضي هيٺ اچي ويا. انهي ٽڪراءُ جي سببن کي تاريخ ۾ تلاش ڪرڻ گهرجي. ”ڪالديه“ ۽ ”حيره“ اهي ٻه ايراني قبضي هيٺ آيل علائقا هئا، جيڪي فتح ڪري اسلامي حڪومت هيٺ آندا ويا. نقشي تي نظر ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته عربستان جي اتر-اوڀر ڪنڊ تي ”حجر“ جو عرب علائقو واقع هو، جيڪو ”ڪالديه“ جي ايراني علائقي سان متصل هو. جڏهن عربستان مڪمل طور تي اسلامي نظام حڪومت هيٺ اچي ويو، تڏهن عربستان جي ”نفود“ ريگستان کان فرات ندي جي ڊيلٽا تائين مغرب ۾ رلندڙ نيم عرب خانہ بدوش قبيلن اسلامي رياست جي حدن اندر ڦرلٽ لاءِ حملا ڪندا رهيا، جن جي روڪ ٿام ۽ سرزنش ڪرڻ اسلامي خلافت جي ذميداري هئي. انهن جي اڪثريت مسيحي مذهب سان متعلق هئي. شام جي طرف رهندڙ قبائلي بظنطيني رومن

شهنشاهيت جي رعيت هئا، جن ۾ ” بنوغسان “ شامل هئا ۽ مشرق ۾ رهندڙ قبائلي جن ۾ ” بنو تغلب “ خاص مشهور هئا، ايراني شهنشاهيت جي سايه هيٺ هئا. ٻنهي طرف رهندڙ قبائلي، عربستان ۾ رهندڙ عرب قبيلن سان مٽي مائٽي ۾ ڳنڍيل هئا ۽ فرات جي ڊيلٽا ۾ عرب آبادڪار مقيم هئا. انهن ۾ ٽڪراءُ ٿيڻ هڪ لازمي امر هو، ۽ اهو هڪ تاريخي تسلسل هو، جيڪو قديم زماني کان جاري هو؛ شهنشاهيت جي دعويڊارن لاءِ دجله - فرات دواڻي جو علائقو هميشه کان جنگ جو سبب رهندو آيو هو. هڪ طرف آرمينيا جي جبلن مان نڪرندڙ ” دجله “ ندي ۽ ٻئي طرف تاروس جي بلندين تان ڪرندڙ ” فرات “ ندي ” ايراني نار “ طرف وهنديون رهيون آهن ۽ ٻنهي جي سنگم کان شط العرب جو اهم علائقو شروع ٿي سمنڊ تي پهچڻ جو ذريعو بنجي ٿو. ٻنهي درياهن جي وچ وارو علائقو، مٿئين طرف قديم ميسوپوٽيميا ۽ هيٺئين طرف ” بابل “ ۽ ” ڪالديه “ جي نالن سان تاريخ جي شناخت آهن. ” ميسوپوٽيميا “ ۾ مختلف دورن ۾ ” آشوريا “ جو ملڪ به شامل رهيو آهي، جيڪو ” دجله “ ندي کان ” زاگروس “ جبلن تائين وسيع هو. هاڻي ” ميسوپوٽيميا “ ۽ ” بابل “ ۽ ” ڪالديه “ (عراق - عرب) موجوده ” عراق “ ۾ اچي وڃن ٿا. انهن مشهور ندين جي ڪنارن سان تاريخ جون ڪيتريون مشهور شهري آباديون، تهذيبن ۽ بادشاهيون قائم ٿيون. انهن مان ڪي مٿجي ويون، ڪي اڃا قائم آهن؛ قديم ” نينوا “ جديد ” موصل “ جي قريب آباد شهر هو جيڪو طاقتور آشوري شهنشاهن جو تخت گاهه هو. اهو دجله جي ڪناري تي واقع هو. ساساني شهنشاهيت جو تختگاهه به انهي درياھي ڪناري تي اڏيل هو، جنهن کي ” مدائن “ سڏيو ويو ٿي. دور حاضر ۾ ” بغداد “ پڻ ساڳي ” دجله “ جي ڪناري آباد آهي، جيڪو خلافت عباسيه جي دور کان تاريخي اهميت جو حامل رهيو آهي. ” فرات “ نديءَ جي ڪناري قديم ” بابل “، ” حيره “ ۽ ” ڪوفه “ جو عرب آباديون ۽ ڪرڪيشيا (قديم ڪرڪيشيم (Circesium)) ۽ ” رقه “ واقع هيون. ” دجله “ ندي جي پريان زاگروس جبلن جي مشق ۾ وچ - ايران واقع هو، جاگرافي جي زميني حقيقتن سبب عرب مسلمانن جو زرتشتي ايرانين سان بهرحال مقابلو ٿيو هو، جيڪو ” حيره “ ۽ ” ڪالديه “ جي معرڪن سان

شروع ٿيو.

”ڪالديہ“ جي ايراني سترپ مقابلو ڪيو ۽ سخت شڪست کاڌائين، ”حيره“ مختصر مقابلي بعد آن مڃي، ۽ ”حيره“ وارن جو مثال وٺي ”ڪالديہ“ جي جاگيردارن ”دهقانن“ اسلامي حڪومت سان سڀني نه ساهيو. پنهنجي جاگيرداريون بچائي ورتيون. اسلامي حڪومت جي مناسب روش هارين زميندارن کي پنهنجي طرف ڪري ڇڏيو ۽ عرب سپهه سالارن، حضرت مثنٰي ۽ حضرت خالد بن وليد جي عسڪري مهارت، ايراني پهلوان جنرلن جي لاءِ هڪ چئلينج بنجي وئي. مثنٰي بن حارث شيباني هڪ نرم دل مگر ماهر جنگجو هو. سندس ڌڻي خالد بن وليد فوجي مهارت ۽ حڪمت عملي کان علاوه هڪ غضبناڪ ۽ اثر فاعل هو. ٻنهي جي رفاقت اسلامي سرحدن جي مضبوطي ۽ توسيع جو باعث بني.

”حيره“ جي هٿان نڪري وڃڻ بعد ساساني ”ڪسري“ يزدگرد ثالث جون اکيون پٽيون. سندس سامهون ايران جي روايتي حريف ”روم“ جي طاقت بچاءِ، هڪ ناقابل توجه عرب قوم جا نيم مسلح قبائلي هئا. هن طيش ۾ اچي هڪدم جوابي ڪاروائي جو حڪم صادر ڪيو. ساڳي وقت بظنطيني رومن شهنشاهيت جو قيصر روم هرقل اعظم حرڪت ۾ آيو، جنهن ڪري اسلامي لشڪر کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو. خالد بن وليد جي ڪمان هيٺ هڪ حصو رومن جي مقابلي لاءِ روانو ٿيو ۽ مثنٰي جي ڪمان هيٺ ٻچيل فوج ايراني جي مقابلي ڪرڻ لاءِ رواني ٿي، جيڪا ڪافي نه سمجهي، مثنٰي مديني شريف جو رخ ڪيو، جيئن مزيد فوج وٺي ميدان جنگ تي آئي. سندس مديني شريف ۾ آمد وقت ”خليفة المسلمين“ حضرت ابوبڪر صديق رض بستره مرگ تي هو ۽ هن کي انتظار ڪرڻو پيو. تاريخ ۲۲ جمادي الثاني سن ۱۲ هه تي حضرت ابوبڪر صديق رض رحلت فرمائي ۽ سندس وصيت مطابق حضرت عمر بن الخطاب رض خليفو مقرر ٿيو. اهو تاريخ جو فيصلو هو، جنهن مطابق هر ڏکڻي وقت کي منهن ڏيڻ لاءِ هڪ پرعزم، بيخوف ۽ با صلاحيت حڪمران واڳ وٺندو آهي.

حضرت عمر فاروق رض جي خلافت (۶۴۴ - ۶۴۴ ع) جو پهريون قدم، ايراني انتقامي يلغار کي روڪڻ لاءِ مثنٰي بن حارث جي ڪمان هيٺ

مقرر فوج ۾ اضافو ڪرڻ هو ۽ وڌايل فوج جي ڪمان وڌيڪ سخت گير ۽ تجربيڪار سپه سالار حضرت ابو عبیده جي حوالي ڪئي وئي. "مثنیٰ" جي دوراندیشي کي رد ڪري هن ایرانی سان انهيءَ جاءِ تي جنگ جوتي جتي فوج جي تڪڙي چرپر ۽ متبادل حڪمت عملي جي گنجائش نه هئي، تنهنڪري اسلامي لشڪر سخت شڪست کاڌي ۽ سپه سالار حضرت ابو عبیده خود به شهيد ٿي ويو. ایرانی فتح جي خوشي ۾ اڳتي نه وڌيا ۽ "بویب" جي مقام وٽ فتح جي جشن ملهائڻ ۾ لڳي ويا. فرات جي مغربي شاخ تي واقع "بویب" جي هن مقام تي "مثنیٰ" حملہ آور ٿيو ۽ رنگ رليون ملهائيندڙ ایرانی فوج کي شڪست فاش جو منهن ڏسڻو پيو. "مثنیٰ" وڃايل علائقي تي ٻيهر قبضو ڪيو ۽ "حیره" ۾ وري داخل ٿيو.

"ڪسريٰ ایران"، یزدگرد ثالث، وحشت ناک ٿي حڪم ڏنو ته نه فقط "حیره" عربن جي قبضي مان واپس وٺي آهي، بلڪ تمام اسلامي رياست کي فتح ڪري ساساني شهنشاهيت ۾ شامل ڪرڻو آهي. انهيءَ شهنشاهي حڪم هيٺ هڪ لک ایرانی فوج "کالديہ" ڏانهن پيشقدمي ڪئي. اسلامي لشڪر مقابلي جو ست نه ساربندي ريگستاني سرحدن ڏانهن خود پسپائي اختيار ڪئي ۽ امدادي لشڪر جي مددني شريف کان آمد جو انتظار ڪيو ويو، جنهن دوران سپه سالار مثنیٰ کالديہ جي بخار ۾ راه رباني وٺي ويو. "سعد بن ابی وقاص" جي ڪمان ۾ پهتل امدادي لشڪر، هن منتظر ۽ مغموم اسلامي لشڪر سان گڏجي ایرانی جي هڪ لک فوج جو "قادسيہ" جي مقام وٽ وڏي مقابلو ڪيو، اسلامي لشڪر ٽيهه هزار عرب قبائلي تي مشتمل هو. ٽي ڏينهن جتي جنگ لڳي ۽ آخر ایرانی فوج پاڇ کاڌي. "قادسيہ" جي فتح "کالديہ" ۽ "ميسوپوٽيميا" جو هميشه لاءِ فيصلو عربن جي حق ۾ ڪري ڇڏيو. عرب "کالديہ" ۾ ٻيهر بنامقابلي داخل ٿيا ۽ "حیره" جي سرڪرده سردارن کي عربن سان ڪيل معاهدي جي خلاف ورزي جي سخت سزا ڏني وئي ۽ سندن خراج جي رقم ٻيڻي ڪئي وئي. ایرانی فوج جا ٻيڇيل جڻا "بابل" ۾ وڃي گڏ ٿيا هئا. سعد بن ابی وقاص وڏي وڃن انهن تي حملو ڪيو. ایران جا مڇيل پهلوان سپه سالار، فيروزان، هرمزان ۽ مهران هن حملي جي ست نه سهي سگهيا ۽

هارائي اتي ڀڳا. مختلف طرفن ڏانهن ڀاڄ ڪائيندي، "مهران" ڪسري جي تخت گاهه "مدائن" پهتو، هرمزان پنهنجي سترجي "اهواز" ۾ وڃي دم ڀڙيو ۽ "فيروزان" شاهي خزاني جي شهر "نهاوند" پهچي ويو. انهن تن پهلوان ايراني سپهه سالارن کان وڌيڪ حرفتي ۽ طاقتور رستم پهلوان اڳتي "قادسيه" جي لڙائي ۾ تاريخ ۳۱ مئي ۱۲۷ع تي، مارجي ويو هو. تاهم "مهران" جي ڪمان هيٺ "مدائن" ۾ ڪنو ٿيل ايراني لشڪر، اسلامي لشڪر کان انتقام وٺڻ لاءِ مڪمل حالت جنگ ۾ هو، ۽ سعد بن ابى وقاص ضروري سمجهيو ته انهن سان منهن مقابل ٿجي. جڏهن اسلامي لشڪر، پنهنجي سپهه سالار جي مثالي ڦڙتي ۽ بي جگري سان ايراني تختگاهه تي حملہ آور ٿيو ته ڪسري يزدگرد ۽ پهلوان سپهه سالار مهران راهه فرار ڪي راهه نجات سمجهو. چند ڏينهن اندر مدائن جي عوام اسلامي لشڪر لاءِ شهر جا دروازا کوليا ۽ بغير قتل غارتگيري "عرب" مدائن ۾ داخل ٿيا. (جون ۱۲۷ع) اٽڪل ۹۰۰ کرب درهمن جي برابر خزانو ۽ سون ملڪيت مال غنيمت طور هٿ آيو. (هتي ص ۱۵۶) عرب تاريخنوسين جو اهو اندازو هڪ وڌاءُ به ٿي سگهي ٿو.

عرب تاريخنوسين "مدائن" جي فتح بابت مزيدار واقعا بيان ڪيا آهن جيڪي ساڳئي وقت ايراني - ساساني دور جي تهذيبي عظمت ۽ عرب تهذيب جي ابتدائي دور جي نشاندهي ڪن ٿا؛ عرب فاتح سورمن پهريون دفعو ڪافور ڏٺو، جيڪو شمعاندن ۾ ٻارڻ لاءِ استعمال ٿيندو هو. هنن انهيءَ کي لوڻ سمجهي کاڌي رڌڻ ۾ استعمال ڪيو (هتي ص ۱۵۶ بحواله ابن طفقه جو ڪتاب "الفخري" مدير ڊيرنبرگ، پئرس ۱۸۹۵ع، ص ۱۱۴) هنن کي سون ۽ چانديءَ جي تميز نه هئي. (ايضا - الفخري، ص ۱۱۵) انهيءَ کان اڳ "حيره" ۾ هڪ اميرزادي ڪنيز هڪ هزار درهمن ۾ فروخت ڪئي وئي. جڏهن مال غنيمت ۾ انهيءَ ڪنيز کي حاصل ڪندڙ عرب سپاهي کان پڇيو ويو ته تو اهوڙو سستو سودو ڪيئن ڪيو تڏهن چيائين ته "مون ڪڏهن نه سوچيو هو ته هڪ هزار کان مٿي ڪا رقم ٿيندي آهي." (ايضا - بلاذري ص ۲۴۴، هتي ص ۳۹۲، الفخري ص ۱۱۵، ۱۱۴) ايشيا جي ان وقت عظيم ترين بادشاهي شهر "مدائن" جي قبضي

هيٺ اچڻ بعد صحرائي عرب جي فرزندن ان وقت جي جديد تهذيب، عيش عشرت ۽ آرام ده زندگيءَ جو پهريون دفعو مزو چڪيو، ”ايوان ڪسري“ شاهي محل، ڪشاده دربارها، سهڻين ڪمانن، عاليشان سازوسامان ۽ آرائش عربن جا حوصلا خطا ڪري ڇڏيا. سعد بن ابي وقاص انهن عجائبات ۾ اسلامي روايت مطابق هڪدم هڪ مسجد تعمير ڪرائي. ليڪن دوراندیش منتظم اميرالمؤمنين حضرت عمر فاروق رضه مسلمانيءَ کي دريش خطري جي مدنظر مفتوح ايراني علائقن جو صدر مقام ”مدائن“ مان منتقل ڪري ”ڪوفي“ ۾ قائم ڪيل فوجي ڇانوڻي ڏانهن منتقل ڪري ڇڏيو. (هتي ص ١٥٧) ”ڪوفه“، قديم ”حره“ جي قريب مرڪزي دارالخلافه کي وڌيڪ ويجهو هنڌ هو، جتي سخت فوجي قاعدن قانونن هيٺ رهڻ روز مره جي زندگي جو معمول هو. انهي اقدام کان علاوه مفتوح علائقن ۾ ڪنهن به فاتح عرب شخص کي ذاتي ملڪيت رکڻ کان سخت منع ڪئي وئي. ”بصره“ شهر ۾ خاص فوجي ڇانوڻي قائم ڪري، اتان ساساني شهنشاهيت جي باقي علائقن جي بازياڻي لاءِ اقدامات ڪيا ويا.

”يزدگرد“ ايراني ڪوهستان جي مغربي علائقي اندر واقع ”حلوان“ جي شهر ۾ منزل انداز هو، جتان تازه فوج ڪئي ڪري، ”مدائن“ کي عربن کان خالي ڏسي، حملي جو حڪم ڏنائين. ”جلولا“ جي مقام وٽ عربن وڌندڙ ايراني فوج کي سخت شڪست ڏني، جڏهن مدائن کان اڃان پنجاه ميل اتر اوڀر طرف هئا. عرب مفرو ر ايراني فوج جو پيڇو ڪندا وڃي خود ”حلوان“ شهر تي قابض ٿيا ۽ اتي هڪ مضبوط فوجي ڇانوڻي قائم ڪيائون. يزدگرد وٽ باقي بچيل خزانو حاصل ڪرڻ بعد سائس هڪ امن معاهدو ڪيو ويو، جنهن مطابق ايراني ڪوهستان کي اسلامي رياست ۽ ساساني بادشاهيت جي وچ ۾ سرحد مقرر ڪيو ويو ۽ آئينده جنگ نه ڪرڻ جو عهدنامو صحيح ڪيو ويو. جڏهن ”جلولا“ ۽ ”مدائن“ مان حاصل ڪيل مال غنيمت جو سرڪاري پنجون حصو، ”خمس“ دارالخلافه جي بيت المال ۾ جمع ٿيو ته اهو ڏسي امير المؤمنين حضرت عمر فاروق رضه روئي ڏنو. جڏهن ڪائنس خوش ٿيڻ بدران روئڻ جو سبب پڇيو ويو تهڏهن چيائين ته ”مونکي هن مال غنيمت ۾ مسلمان قوم جي آئينده تباهي جو

سامان نظر اچي ٿو.“ (سيد امير علي، ا شارت هسٽري آف ساراسينس،
ص ص ۲۰ - ۲۹)

”يزدگرد“ ۽ سندس باقي بچيل پهلوان سپه سالار ”هرمزان“ ڪيل
معاهدي تي ڪڏهن قائم نه رهيا ۽ بار بار اسلامي لشڪر تي حملا ڪندا،
شڪست کائيندا ۽ نوان معاهدا ڪندا رهيا، جنهن مان حضرت عمر فاروق
رضه کي انديشو ٿيو ته عرب عملدار ايراني عوام سان غير واجبي سلوڪ
ڪن ٿا، تنهنڪري ”يزدگرد“ خلاف ڀرپور حملي ڪرڻ جي اجازت نه ڏنائين
۽ سرحدن تي شورش ۽ جنگ جون حالتون وڌنديون رهيون. آخر هڪ ڏينهن
”هرمزان“ گرفتار ٿي پيو ۽ هن کي خليفي جي خدمت ۾ قيدي بنائي
موڪليو ويو، ته جيئن امير المؤمنين خود هن کان معلوم ڪري ته بار بار
عهد شڪني ڪرڻ ۽ اسلامي لشڪر تي حملن ڪرڻ جو ڪهڙو سبب آهي.
هاڻي مهذب ايراني سردار جي حيرت زده ٿيڻ جو وارو آيو: مديني
شريف جي حدن ۾ داخل ٿيڻ وقت هو چو طرف شاهي محل کي ڏسڻ لاءِ
ڪنڌ ورائيندو رهيو، ليڪن عرب سپاهي هن کي وٺي اچي هڪ کڻي ڏنل
دروازي وٽ بيهاريو ۽ آواز ڏنو ”اسين ايران جي محاذ تان امير المؤمنين جي
خدمت ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ آيا آهيون!“ ڪڇين سرن ۽ ڪڪائين ڇٽ جي ٺهيل
گهر مان اندران هڪ نسواني آواز ۾ جواب مليو ته ”امير المؤمنين مسجد
نبوي طرف ويل آهن. سپاهي هر مزان کي وٺي اتي پهتا ته مسجد جي صحن
۾ هڪ شخص ڪجي جي ٿرهن مان ٺهيل ٺڪ تي قدري لپٽيل هو ۽ ڪجهه
ٻيا اشخاص سندس پنهني پاسن کان وينل پاڻ ۾ گفتگو ڪري رهيا هئا.
سپاهين اندر داخل ٿيندي، ”السلام عليكم“ چيو ۽ ”وعليڪم السلام“
جي جواب ملڻ بعد قدري لپٽيل شخص طرف رجوع ٿيندي چيو، ”يا امير
المؤمنين، اسان ايراني سردار ”هرمزان“ کي گرفتار ڪري توهان جي خدمت
۾ آندو آهي.“ هر مزان کي خبر هئي ته مسلمان پنهنجي بادشاهه کي ”امير
المؤمنين“ چوندا آهن سو حيرت وچان انهي فقيرتن شخص ڏانهن ڏسڻ لڳو،
جيڪو هاڻي اٿي ويٺو هو ۽ کيس ٻه سائس گڏ پٽ تي ويهڻ لاءِ چئي رهيو
هو. نظر پوڻ سان پهلوان ايراني سردار جي جسم ۾ لرزش پيدا ٿي ۽ هو
هڪدم حڪم جي تعميل ۾ ڪنڌ هيٺ ڪري ويهي رهيو. امير المؤمنين

نهایت نرم ۽ دوستاني انداز ۾ کانئس معلوم ڪرڻ لڳو ته مسلمان سپاهي ڪهڙي قسم جون زيادتون ڪن ٿا، جن کان تنگ اچي توهان جا ماڻهو بار بار بغاوت ڪن ٿا ۽ توهان عهد شڪني جا بار بار مرتڪب ٿيو ٿا؟

هرمزان پوري ايمانداري سان مسلمانن جي حسن سلوڪ، رواداري ۽ عهد وفائي جو اقرار ڪيو، ۽ پنهنجي بادشاهه يزدگرد جي فرمان، استعمال انگيزي، ۽ ايراني قومي غيرت کي عهدشڪني ۽ فساد جو سبب ڄاڻايو. ان بعد امير المؤمنين سنجيدگي سان کيس چيو ته ”توهان کي خبر آهي ته اسان جي قانون موجب بي واجبي عهد شڪني جي ڪهڙي سزا آهي؟“ هر مزان کي معلوم هو ته انهيءَ جي سزا موت آهي. ليڪن جواب ڏيڻ بجاءِ سخت پياس جي شڪايت ڪندي پاڻي گهريائين جيڪو هڪدم کيس اڻي ڏنو ويو، پاڻي ڀريل مٽيءَ جو ڪپو هٿ ۾ جهلي هو واٽرن وانگر هيڏي هوڏي ڏسڻ لڳو. جڏهن امير المؤمنين کانئس انهي حرڪت جو سبب پڇيو تڏهن چيائين ته ”مون کي ڊپ آهي ته هن پاڻي پيڻ کان اڳي مان قتل ٿي ويندس!“ تنهن تي امير المؤمنين فرمايو ته، ”اطمينان سان پاڻي پيءُ. تو کي انهيءَ پاڻي پيڻ کان اڳي قتل نه ڪيو ويندو.“ اهو ٻڌندي هرمزان ڪپو اڇلائي ڇڏيو ۽ پاڻي هارجي ويو. امير المؤمنين ناراض ٿيندي پڇيو: ”۽ هي وري ڪهڙي بدتميزي آهي؟“ هرمزان چيو ته ”مون ٻڌو آهي ته اسلام ۾ عهد شڪني وڏو ڏوهه آهي. پوءِ جنهن پاڻي پيڻ کان اڳي مون کي قتل نه ڪرڻ جو وعده امير المؤمنين پاڻ ڪرڻ فرمايو آهي اهو ته هارجي ويو. هاڻي نه مان اهو پاڻي پي سگهندس ۽ نه توهين مون کي قتل ڪري سگهندا.“

امير المؤمنين چيو ته اهو فريب آهي ليڪن سائس گڏ ويٺل مجلس شورئ جي اراڪين خود کيس انهيءَ جو ذميدار قرار ڏنو ۽ هرمزان جي جان بخشي جو مشورو ڏنو. پوءِ هر مزان هڪدم ڪلمه طيب ”لااله الا الله، محمد رسول الله“ پڙهي ورتو، جيڪو پڻ کيس معلوم هو ته مسلمان ٿيڻ لاءِ ڪافي آهي. جڏهن کانئس پڇيو ويو ته ڇا کيس اها خبر نه هئي ته مسلمان ٿيڻ جي حالت ۾ سندس جان بخشي لازمي هئي، تڏهن چيائين ته اها به خبر هئڻم ليڪن مون ائين پسند ڪيو ته پنهنجي جان حرقت سان بچايان ۽ مذمت عقيدت سان مٽايان، مون کي توهان جو نظام قبول آهي، ۽ مان به توهان

جهڙو مسلمان ٿيڻ چاهيان ٿو. ”هرمز ان پوءِ ڪيترا سال جترو هو ۽ اسلامي جهاد ۾ شريڪ ٿيندو رهيو.

”هرمزان“ جي مسلمان ٿيڻ بعد يزدگرد هڪ وڏي فوج تيار ڪئي جنهن جو اسلامي لشڪر سان آخري مقابلو ”نهاوند“ جي ميدان تي ٿيو. ايراني فوج اسلامي لشڪر کان ڇهڻي هئي (امير علي، ايضاً ص ۲۳) ليڪن فتح مسلمانن کي نصيب ٿي. اهو سال ۶۴۲ عيسوي هو، جڏهن ساساني شهنشاهيت مڪمل طور تي اسلامي رياست ۾ ضم ٿي وئي. تاهم ايران هڪ وڏو ملڪ هو، ۽ يزدگرد جي بادشاهي انهيءَ جي فقط ڏاکڻي حصي تي قائم هئي. باقي غير سامي قومن جا علائقا سخت مزاحمت ڪري رهيا هئا، جن ۾ خراسان ۶۴۳ع ۾ اسلامي حڪومت هيٺ آيو، ۽ ۵۰. ۶۴۹ع ۾ اسطخر (تخت جمشيد) (Persepolis) جي فتح بعد قديم فارس (ايران) خلافت راشده جو هڪ حصو بڻجي ويو. آخري ساساني تاجدار يزدگرد ثالث (۶۵۱. ۶۲۲ع) روپوشي جي حالت ۾ ”مرو“ شهر جي نزديڪ خود پنهجي هڪ ملازم جو هٿان قتل ٿيو. اهڙي طرح آريا ايران جي ۱۲ صدين کان قائم آزاد مملڪت ”اسلام“ جي اثر هيٺ آئي. بعد ۾ ۳ صديون عرب اقتدار هيٺ رهندي ايران جا آريا وڏي تعداد ۾ مسلمان ٿيا. عربن جا پوءِ به مد مقابل رهيا؛ اسلام ۾ شيعا مسلڪ سندن اسلامي جوش و خروش جي باعث وڌيو ويجهيسو، قسري تحريڪ ۾ سندن اهم ڪردار رهيو. مصر ۾ ”خلافت فاطميه“ جي قيام ۾ مددگار ٿيا. سندن زبان، (فارسي) فن، ادب، طب ۽ فلسفي، فاتحن کي فتح ڪري ڇڏيو، ۽ اڄ سندن تهذيب ۽ ثقافت اسلامي تهذيب ۽ فڪر جو فعال حصو آهي. (هتي، ص ص ۱۵۸. ۱۵۹)

قديم پالميري تهذيب (Palmyrene civilization) به يوناني، شامي ۽ ايراني تهذيبن جو هڪ دلچسپ گلدستو هو، (هتي، ص ۷۶) اسلام جي اشاعت ۽ فتوحات جي دوران وچ مشرق ۾ ساساني علائقن جي عوام ايراني زرتشتي آرين جي مقابلي ۾ سامي نسل جي عرب مسلمانن کي پسند ڪيو. اسلامي حڪومت جي قيام بعد اموي خلافت دوران خليفي عمر ثاني جي دور (۷۲۰. ۷۱۷ع) ۾ سندس طرفان مسلمان ٿيندڙ قبيلن تان

جزء ۽ خراج، معنيٰ ڪل سرڪاري ڍل معاف ٿيڻ جي اعلان بعد اڪثر ايراني آريا زرتشتي مذهب ڇڏي اسلام ۾ داخل ٿيا، ليڪن خارجي فرقي جي ڪارواين ۾ به عراقين کان وڌيڪ ايراني آريا قبيلن جو هت هو. ”قطاري ابن الفجاه“ ڪرمان ۽ فارس ۾ خارجي تسلط قائم ڪيو. ۽ ٻين ايراني علائقن ۾ خارجي تحريڪ گهڻو زور ورتو. اموي خلافت طرفان سن ۷۰۴ع ۾ هڪ قابل سپهسالار ”قتيبه“ کي ”خراسان“ جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. ”مرو“ سندس صدر مقام ۽ فوجي ڇانوڻي هئي، جنهن ۾ چاليهه هزار عرب سپاهي بصره مان ست هزار ”ڪوفه“ مان ۽ ست هزار موالي معنيٰ اهي قبيل جڳي ڪنهن عرب قبيلي سان ملحق هئا، ڀرتي ڪيا ويا. قتيبه، ايران ۽ آسپاس جي علائقن ۾ فوج ڪشي جاري رکي ۽ هن خطي جي تاريخ جو هڪ نئون باب رقم ڪيو: روايتي طور تي آمون درياه (Oxus) ايران ۽ توران جي وچ ۾ سرحد هئي. ايراني فارسي ۽ توراني ترڪي زبان ۽ ثقافت سان تعلق رکندا هئا. قتيبه اها سرحد پار ڪري بلخ (بخطر. Bactria) ۽ بخارا (قديم سوگديانہ. تخارستان جو هيٺيون علائقو)، سمرقند ۽ انهيءَ جي مغرب ۾ خوارزم (جديد خيو) فتح ڪيا، ۽ ”خانيات“ جو خاتمو آندو، جنهن ۾ جيحون (Jaxartes) جا علائقا، بالخصوص ”فرغانه“ شامل هئا. ان بعد ترڪن ۽ ايراني جي وچ ۾ آمون درياه بدران جيحون درياه (Jaxartes) سرحد بنجي وئي. انهي سرحد کي عبور ڪرڻ منگولي قبيلن ۽ ٻڌ ڌرم جي مڃيندڙن لاءِ وڏي خطري جو باعث بڻيو.

سمرقند، بلخ ۽ بخارا ۾ وڏا ٻڌ مندر هئا. (هتي ص ۲۰۹ بحواله بلاذري ص ۴۲۱) قتيبه ٻڌتن کي ڊاٽو ۽ مندرن کي نذر آتش ڪيو. بلاذري جي بيان مطابق ٻڌمت وارن انهيءَ ڪري اسلام قبول ڪيو، جو هنن جو اهو عقيدو ته جيڪو هنن پاڪ بتن ۽ مندرن کي هٿ لائيندو سو خود سڙي خاڪ ٿي ويندو، سو برعڪس ثابت ٿيو. (ايضا) ”قتيبه“ اڳتي وڌي بخارا جو عظيم آتشڪده ۽ آستان جيڪو زرتشتي مذهب جو ڪعبو سمجهو ويندو هو، خاڪ جو ڍير بنائي ڇڏيو. قتيبه جي انهن ڪارواين بعد بخارا، سمرقند ۽ خوارزم جو علائقو اسلامي ثقافت جو گهر بنجي ويو، ۽ انهيءَ جي بالمقابل خراسان ۾ نيشاپور ۽ مرو ۾ اسلامي مدرسا ۽ مسجدون قائم ٿيون

جن اسلام جي تاريخ ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيو آهي، قتيبه لاءِ لکيو ويو آهي ته هن سن ۷۱۵ع ۾ چيني ترڪستان ۾ ڪا شھر فتح ڪيو، ۽ چين تائين پهتو (طبري، ج ۲، ص ۱۲۷۵)، تاهه ٻئي ذريعي مطابق اهو ڪارنامو اموي خليفي هشام جي دور (۷۴۳-۷۴۰) ۾ نصر بن سيار ڪيو، جنهن کي ”ماوراء النهر“ (Transoxiana) معنيٰ آمون درياھ جي پرين ۾ واري علائقي جو حاڪم مقرر ڪيو ويو هو. هن اهي علائقا ٻيهر فتح ڪيا، جيڪي ”قتيبه“ پهريائين قبضي هيٺ آندا هئا، ليڪن جلدي آزاد ٿي ويا هئا. (هتي ص ۲۱۰) عباسي خلافت جي آغاز ۾، سمرقند جي اتر-اوڀر ۾ تاشقند (الشاش) فتح ٿيو (سن ۷۵۱ع) جنهن بعد چيني وچ ايشيا جي علائقن تي پنهنجي دعويٰ تان هميشه لاءِ دستبردار ٿي ويا. آمون درياھ جي پريان اسلامي خلافت جي توسيع، مسلمانن کي هڪ جنگجو قوم منگولن سان ويڙهائي ڇڏيو، جنهن جا اڳتي هلي اگرا نتيجا نڪتا، جيتوڻيڪ آخرڪار منگول به مسلمان ٿي ويا.

اموي خلافت (۷۴۹ — ۶۶۱ ع) دوران عربي نسل کي ايرانين سميت باقي تمام نسلن تي فوقيت ڏني وئي، انهي پاليسيءَ ايرانين کي اپارو ۽ خراسانين کي بغاوت تي آماده ڪيو. هنن کي پنهنجي قديم تهذيب ۽ ثقافت تي ناز هو، ۽ ذاتي صلاحيتن ۾ پاڻ کي ڪنهن کان گهٽ نه سمجهندا هئا. جڏهن شيعا تحريڪ عراق مان اسري ايران ۽ خراسان ۾ جاري ٿي، تڏهن زرتشتي علائقن ۾ انهيءَ جي آجيان ڪئي وئي. دعوت اهل بيت لاءِ هتي وڌيڪ سازگار ماحول ميسر هو. پروفيسر هٽيءَ جي راءِ موجب، ”شيعا اسلام جي ويس ۾، ايراني قوم پرستي ورائي ڪر ڪيائون.“ (ص ۲۸۳) ايراني، خراساني ۽ عباسي عسڪري جڙن جي الحاق بعد اموي شاهي خاندان جي اقتدار جو سج تڪڙو غروب ٿيڻ لڳو.

الفخري جي متن مطابق دعوت اهل بيت جو خاص داعي، ابو مسلم خراساني هڪ ايراني غلام هو جيڪو آزاد ٿيو، ۽ ”خراسان“ ۾ عباسين جو خاص گماشتو هو. تاريخ ۵ جون ۷۴۷ع تي سياهه رنگ جو جهنڊو، جيڪو اصل ۾ حضرت محمد صلي الله عليه وسلم اسلامي لشڪر لاءِ مقرر فرمايو هو، خلافت عباسيه جي پرچم طور ڦڙڪايو ويو. يمن جي ”ازد“ عرب قبيلي

کي حليف بناڻي، ابو مسلم خراساني، ”مرو“ ۾ داخل ٿيو، جيڪو خراسان صوبي جو دارالحڪومت هو. سندس لشڪر ۾ اڪثريت ايراني دهقانن ۽ موالين جي هئي (الفخري ص ۱۹۴، نڪلسن، لٽري هسٽري آف پرشيا، ص ۲۵۱ ۽ هتي، ص ۲۸۴) خراسان جي حاڪم نصر بن سيار، خليفي مروان ثاني کان بيڪار مدد طلب ڪئي. ”مرو“ جي قبضي بعد، ”ڪوفي“ جي جامع مسجد ۾ پهرين عباسي خليفي ”ابو العباس“ جي هٿ تي عام بيعت ورتي وئي. اهو خميس جو ڏينهن تاريخ ۳۰ آڪٽوبر ۷۴۹ع هو (هتي، ص ۲۸۵، بحواله يعقوبي، طبري ۽ مسعودي). ”ڪوفي“ کي ”دارالخلافة“ بنايو ويو. خراسانين کي خليفي جي ذاتي محافظ دستي ۾ ڀرتي ڪيو ويو ۽ ايرانين کي حڪومت جي اهم اعليٰ عهدن تي مقرر ڪيو ويو. هتي لکي ٿو ته ”عرب قوم پرستي جو زور ٽٽي ويو، ليڪن اسلام بين الاقوامي لباس ۾ جاري رهيو، جنهن ۾ ايراني قوميت فاتحانه انداز ۾ ترقي ڪندي رهي. (ص ۲۸۷) زرتشتي روايتون ۽ نظريه منظر عام تي اچڻ لڳا. ”اسلامي انسائڪلوپيڊيا“ جو مدير لکي ٿو ته ”دين اسلام ۾ انهن عجمي اثرات جي بدولت اسلامي فڪر (فلسفي) جو رخ هڪ علحده طرف مڙي ويو. ابو مسلم جي بغاوت بعد جيتوڻيڪ اعليٰ طبقي جي ايرانين دين اسلام قبول ڪرڻ شروع ڪيو هو مگر انهي سان گڏ ايران ۾ گهڻيون فڪري تحريڪون ۽ نبوت جي ڪوڙن دعويٰ دارن جو سلسلو شروع ٿي ويو هو، سنڀاڙ مجوسي (۱۲۷ھ / ۷۵۵ع)، استاد سيس (۱۴۹ھ / ۷۶۶ع) المقنع (۱۶۱ھ / ۷۷۷ع)، بابڪ خرمي (۲۰۱ھ / ۸۱۶ع) وغيره انهيءَ سلسلي جون ڪڙيون هيون.“ (ص ۲۶۹)

ايران ۾ خراسان جي ڄاڻايل اندروني حالات عباسي خلافت کي سخت اقدامات ڪڍڻ تي مجبور ڪيو. خليفي هارون الرشيد ۷۸۶ع کان بذات خود ايراني تحريڪن کي ختم ڪرڻ لاءِ انتظامات جي نگراني ڪئي. خليفي مامون الرشيد ۸۱۳ع کان خود ”خراسان“ ۾ ۸۱۷ع تائين مقيم رهيو. سندس سپهسالار طاهر بن الحسين ۸۲۰ع ۾ خراسان جو والي مقرر ڪيو ويو، اعليٰ اختيارات، مسلسل سنگين حالات ۽ مرڪزي حڪومت جي مصلحتن طاهر بن الحسين جي خاندان کي ”خراسان کان ري تائين علائقي

جو نیم خود مختیار شاهي خاندان بنائي ڇڏيو، جنهن ۵۲ سال (۸۷۲ - ۸۲۰ع) حڪمراني ڪئي. ”طاهريه“ (آل طاهر) جا جانشين ”صفاويه“ دارالخلافت ”بغداد“ تي قابض ٿيڻ لاءِ وڌيا، ليڪن ڪامياب نه ٿيا. اهو سال ۸۷۸ع هو، جنهن کانپوءِ خلافت جو ايران تي ضابطو نه رهيو ۽ اتي مڪمل خود مختيار حڪومتون وجود ۾ اينديون رهيون؛ دلفيه، روديني، زياريه ۽ آل بويه. ”زياريه“ جنهن ”ري“ ”اصفهان“ ۽ ”اهواز“ جي علائقن تي ۱۱۴ سال (۹۲۸. ۱۰۴۲ع) حڪومت ڪئي آخر گهٽبي وڃي ”طبرستان“ ۽ ”جرجان“ جي علائقن اندر محدود ٿي. پوءِ ”آل بويه“ اقتدار ۾ آيا جن صفاريه وارن جو خواب سڄو ڪري ڏيکاريو؛ سن ۹۳۲ع ۾ ”بغداد“ کي خراج ڏيڻ بند ڪيو ويو ۽ ۹۴۵ع ۾ دارالخلافت تي قبضو ڪيائون. ”آل بويه“ سن ۹۴۵ع کان ۱۰۱۲ع تائين عراق، ”فارس“ ۽ ”ڪرمان“ جا هر لحاظ کان بادشاهه هئا. ”آل بويه“ جو جملي دور اقتدار ۹۳۴ع کان ۱۰۵۵ع تائين ڪنهن نه ڪنهن ايراني علائقي ۾ قائم رهيو.

”بويه“ (Buwayhid) شاهي خاندان پاڻ کي ساساني بادشاهن جي نسل مان ڄاڻايو. سن ۹۴۵ع جي ڊسمبر مهيني ۾ ”بويه“ جو سردار ”احمد ابن بويه“ عباسي خليفي المستڪفي (۹۴۶ - ۹۴۳ع) جي روبرو فاتح جي حيثيت ۾ آيو، ۽ ڪمزور خليفي اعلان ڪيو ته ”احمد ابن بويه“ اميرالامراء مقرر ڪجي ٿو ۽ سندس لقب ”معز الدوله“، (معنيٰ خلافت کي طاقت بخشيندڙ) آهي. (هتي ص ۴۷۰) تاريخ جو مطالعو ڪندڙ، ذهن جو ڪند ورائي ڏسي ته ٽي صديون اڳ ساساني شهنشاهيت عرب مسلمانن اڳيان ڪنڌ جهڪائي ختم ٿي. هاڻي انهي عظمت جا وارث ۽ اسلامي خلافت (شهنشاهيت) جا والي ڪهڙي حقير (پر تقصير) انداز ۾ هڪ باغي ساساني سردار کي حڪومت جون واڳون سونپي رهيا هئا! تاريخ هڪ عبرتناڪ داستان آهي انهن انسانن جو، جن عظيم ٿيڻ لاءِ ٻين انسانن جي زمين تي قبضو ڪيو ۽ پوءِ خود پنهنجي غلط انداز طرز حيات سبب سموري مال اسباب هرندي، ايڏا ڪمزور ٿي ويا، جو فقط پنهنجي خود فريب عظمت جي ڀر ۾ رکڻ خاطر پنهنجي حريف دشمنن جي خوشامند ڪرڻ لڳا، ۽ پوءِ به جرم ضعيفيءَ جي سزا کان بچي نه سگهيا!

ايراني تسلط بعد عباسي سني خلافت ۾ شيعا رسومات ۽ پاڪ ڏينهن سرڪاري طور تي رائج ڪيا ويا. سن ۹۵۲ع (۳۴۱ھ) ۾ ”عاشوره محرم شريف“ ۽ ”يوم غدیر الخمر“ باقاعديءَ سان ملهائڻ جو اعلان ڪيو ويو، جيڪو سلطان معز دوله جي طرف کان هو. ”يوم غدیر الخمر“، شيعا روايت مطابق انهيءَ ڏينهن جي ياد ۾ ملهايو ويو جڏهن مڪه ۽ مدينه شريفين جي درميان هڪ پاڻي جي چشمي ”غدیر الخمر“ وٽ حضرت محمد صلي الله عليه وسلم اعلان ڪرڻ فرمايو هو ته ”مان جنهن جو به آقا آهيان، انهيءَ جو آقا علي آهي.“ (ابن سعد ج ۵، ص ۲۳۵، مسعودي ”تبيين ص ص ۲۵۶-۲۵۵) انهي واقعي جي عيد ملهائڻ لاءِ ۱۸ ذوالحج جو ڏينهن مقرر ڪيو ويو (هتي ص ۴۷۱). ”سلطان احمد معز دوله“ جو نالو جمع جي خطبي ۾ ”خليفه مستڪفي بالله“ سان گڏ پڙهايو ويو، ۽ پوءِ جنوري ۹۴۶ع ۾ انهيءَ خليفي کي انڌو ڪري معزول ڪيو ويو ۽ سندس برائي نام مسند تي المعطيع بالله جي لقب سان هڪ ٻيو خليفو مقرر ڪيو ويو، جنهن ۹۷۴ع تائين جتاءِ ڪيو:

عباسي خلافت تي پهريائين ترڪ پهريدارن قبضو ڪيو ۽ پوءِ جڏهن بويه ايراني بغداد تي قابض ٿيا، تڏهن اهي پنهنجي تاثير ڪري ڪي بي يارو مددگار ڇڏي ڀڄي ويا. عباسي عرب خاندان ايراني جي مدد سان اقتدار ۾ آيو هو ۽ زوال پذير به انهن جي آخري ضربن کان ٿيو. شاهي زوال جو هي افسوسناڪ داستان ڏهين عباسي خليفي ابو الفضل جعفر المتوڪل علي الله (۸۴۷ع) کان شروع ٿئي ٿو، جڏهن ائين خليفي المعتصر بالله (۸۴۲-۸۲۳ع) جا مقرر ڪيل ترڪ ذاتي محافظ خود خليفي کي پنهنجو اسير بنائڻ ۾ ڪامياب ٿيا هئا. اهي ترڪ ”ماوراء النهر“ مان آيا هئا، جتان جي ترڪ ڪنيز مان پنجين خليفي هارون الرشيد کي محمد ابو اسحاق پٽ ڄائو جيڪو المعتصر بالله جي لقب سان انون خليفو ٿيو. اهي چار هزار ترڪ (منگولي)، خراساني محافظ دستن جي جاءِ تي مقرر ڪيا ويا، جيڪي عباسي خلافت جا اصل وفادار هئا. پوءِ سال بسال ترڪ محافظ فوج ۾ اضافو ٿيندو رهيو، ۽ اهي خليفي جي ضابطي مان نڪرندا ويا. ٻئي عباسي خليفي ۽ خلافت عباسيه جي اصل معمار خليفي المنصور جو تعمير ڪرايل امن جو

شهر، بغداد، بدامني جو گهر بنجي ويو. عوامي بغاوت جي خوف کان خليفي المعتصم سن ۸۲۶ع ۾ دارالخلافت کي ”بغداد“ کان پنهنجي نئين نهر ايل شهر ”سره مارعا“ (جنهن ڏٺو سو خوش ٿيو) ڏانهن منتقل ڪيو. اهو شهر ”ساماره“ جي نالي سان مشهور ٿيو. ”دجله“ ندي جي مٿاهين پاسي ”بغداد“ کان سٺ ميل پري، ”ساماره“ ۾ خليفو پوري طرح پنهنجي ترڪ محافظن جي چنبي ۾ هو. خليفي المعتصم ۽ سندس فرزند خليفي المتوڪل علي الله جي دور (۸۶۱-۸۴۷ع) ۾، هتي عاليشان محلات ۽ مسجدون تعمير ٿيون، ۽ ۵۶ سالن (۸۹۲-۸۳۶ع) تائين، اٺن عباسي خليفن اٺان حڪمراني ڪئي. اتي عباسي سڪا ٺاهيا ويندا هئا ۽ انهن تي ساماره جو نالو اڪريل هوندو هو. اڄ انهي شهر جا کنڊرات هڪ دردناڪ داستان جي علامت بڻيل آهي، جن کي ڏسي ڪوبه خوش ٿي نه ٿو سگهي.

ترڪ محافظن خليفي المتوڪل کي ڊسمبر ۸۶۱ع ۾ قتل ڪري ڇڏيو، ۽ انهيءَ جو محرڪ خود سندس فرزند ارجمند هو. (طبري ج ۳، ص ص ۱۴۶۵-۱۴۵۲، ابن الاثير ج ۷، ص ص ۶۴-۶۰، هتي ص ۴۶۷) پوءِ خليفي جي معزولي ۽ مقرري ترڪ غلامن جي هٿ ۾ اچي وئي. انهن تي فقط خليفي جي حرم جون حسين دو شيزائون حڪم هلائي سگهنديون هيون، ۽ انهن جي سياسي مداخلت خلافت عباسيه جي نظام جي درهر برهم ٿيڻ جو سبب بني. هڪ خليفي مستعن بالله (۸۶۶-۸۶۲ع) بغداد ڏانهن پئجي جان ڇڏائڻ چاهي ته وات تان پڪڙي ڪيس واپس ”ساماره“ آندو ويو، پوءِ سندس ماءُ جيڪا هڪ ترڪ غلام هئي هن ترڪ جنرلن سان گڏجي حڪومت جو ڪاروبار پنهنجي هٿ هيٺ رکيو. مستعن بالله جي فرزند جا نشين خليفي معتز بالله (۸۶۹-۸۶۶ع) جي ماءُ به هڪ ترڪ ڪنيز هئي، جنهن جي دولت ۽ بيرحمي جو بيان طبري (ج ۳، ص ص ۱۷۱۸-۱۷۱۹) هن طرح رقم ڪيو آهي ته هن وٽ ڪثير زيورات کان علاوه ڏهه لک سونا دينار نقد موجود هئا، ليڪن پنهنجي فرزند خليفي جي جان ترڪ محافظن کان فقط پنجاه هزار دينار ڏئي نه ڇڏيائين.

مسلسل هن صدين تائين ”خلافت“ برائے نام هلندي رهي ۽ حڪومت طرفان امن امان فقط انهن علائقن ۾ قائم رهيو جتي مقامي حڪمران پنهنجي

طاقت ۽ انتظامات سان حڪومتي ڪاروبار هلايو ٿي. اهڙي طرح خلافت هيٺ مقامي بادشاهتون قائم ٿينديون رهيون. خليفي المعتز بالله جي دور (۹۰۲ - ۸۹۲ع) ۾ دارالخلافت ٻيهر بغداد منتقل ڪيو ويو تاهم سياسي افراتفري، قتل ۽ ناموزون تقريرون جاري رهيون. تاريخ ۱۷ دسمبر ۹۰۸ع تي خلافت جي تاريخ ۾ اهو ڏينهن آيو جڏهن خليفي المرتضيٰ کي هڪ ڏينهن حڪومت هلائڻ بعد رات جو قتل ڪيو ويو (هتي ص ۴۶۸) پوءِ خليفي المقتدر ۲۴ سال (۹۲۲ - ۹۰۸ع) خلافت جي ڪوڪلي مسند والاري، جنهن دوران ۱۳ وزير تبديل ٿيا، جن مان ڪجهه قتل ڪيا ويا. (الفخري، ص ۲۶۰) خليفي جي ترڪ والده بار بار خلافت جي معاملن ۾ مداخلت ڪندي رهي. سندس وقت ۾ مصر ۽ اسپين ۾ الڳ اسلامي خلافتون قائم ٿيون. لائق ۽ ايماندار وزير بهترين ڪارڪردگي جي باوجود پنهنجي عهدن تي قائم رهي نه سگهيا. نااهلي بي ايماني ۽ تشدد جي دور ۾ اهليت ايمانداري ۽ انسان دوستي هڪ عظيم ڏوهه سمجهو ويندو آهي. ”علي بن عيسيٰ“ جي سوانح تي هيروولڊبووين (Harold Bowen) جي لکيل ڪتاب ۾ کيس سٺي وزير جي نالي سان ڄاڻايو ويو آهي جنهن خلافت جي اقتصادي حالت بهتر ڪئي ۽ بي مثال ڪارڪردگي ڏيکاري. پيو اهڙو لائق وزير ”ابن معقله“ عربي خوشخطي جو باني مڃيو وڃي ٿو. اهڙا ٻيا به هئا جيڪي نا اهلن جي بي قدري سبب برباد ٿي ويا. خليفو نالي جو ”المقتدر“ هو، اصل ۾ بيبوس ۽ ڪمزور هو، ڇاڪاڻ ته المقتدر بالله، جيئن سندس لقب هو، تيئن الله تبارڪ و تعاليٰ جي امداد کيس حاصل نه هئي جنهن سان پنهنجو اقتدار قائم ڪري سگهي. سندس ترڪ حفاظتي دستي جو ڪمائي ”مؤنس المظفر“ اصلي اقتدار جو مالڪ هو. هن ”المقتدر“ کي معزول ڪري سندس ويڳي پيءُ کي ”القاهر بالله“ جي لقب سان خليفه المسلمين بنايو جنهن ۹۲۲ع کان ۹۳۴ع تائين ٻه سال سندس تعبيداري ۾ گذاريا تاهم معزول ڪري سندس اکيون ڪڍيون ويون ۽ آخري دفعو کيس بغداد جي رستن تي پٽندي ڏنو ويو، (ابن الاثير، ج ۸، ص ص ۲۱۱ ۽ ۲۰۹، الفخري ص ۲۷۵، مسعودي ج ۸، ص ۲۸۷، ۽ هتي ص ۴۶۹) اهڙا عبرتناڪ مثال گهڻائي ٿي گذرا، جيڪي مسلمان قوم جي باب ۾ زماني جي لحاظ سان

بيان ڪيل آهن. هتي ترڪ محافظن جي بالادستي جو بيان هلي رهيو آهي؛ ”القاھر“ کانپوءِ سندس بہ جا نشين ”المتقي“ (۹۴۴ - ۹۴۰ع) ۽ المستکفي (۹۴۶ - ۹۴۴ع)، نئين قائم ڪيل منصب ”امير الامراء“ جي بالادستي هيٺ ساڳئي انجام کي رسيا. خليفه الرازي جي دور (۹۴۰ - ۹۳۴) کانوئي امير الامراء جو نالو جمع جي خطبي ۾ خليفي سان گڏ ورتو ويندو هو. ابن الاثير جي بيان موجب اسلام جي تاريخ ۾ اهو انوکو مثال هو.

خليفو الرازي (۹۴۰ - ۹۳۴ع) آخري خليفو هو، جنهن جمع جو خطبو ڏنو ۽ خليفه جا اختيارات استعمال ڪيا. ”البويه“ امير الامراء جي اقتدار ۾ اچڻ بعد ايراني ساساني مزاج ڪنهن جي بالادستي نالي مآثر بہ برداشت نہ ڪئي. سندن هڪ صدي کان مٿي اقتدار (۱۰۵۵ - ۹۴۵ع) دوران هنن پنهنجي مرضي سان خليفه مقرر ۽ معزول ڪيا. ”عراق“ تي ”ايران“ جي شهر ”شيراز“ مان حڪومت هلائي ويندي هئي. ”بغداد“ ۾ هنن پنهنجي لاءِ ”دارالملڪت“ الڳ تعمير ڪرايو (هتي ص ۴۷۱). اصل دارالحڪومت ”شيراز“ ۾ قائم هئو، جتي ”آل بويه“ جي عظيم ترين بادشاهه عزالدوله شهنشاهه جو خطاب اختيار ڪيو ۽ اسلامي خلافت کي پنهنجي ساساني نسل ۾ جاري ڪرڻ جي رٿ رٿي؛ عباسي خليفي ”الطائي“ جي ڌيءَ سان پاڻ شادي ڪيائين ۽ پنهنجي ڌيءَ کيس پڙائي ڏنائين. اهو سال ۹۸۰ع هو جڏهن خلافت جي سڀني علائقن تي مرڪزي اختيار بحال ٿي چڪو هو. ۹۷۷ع ۾ ايران ۽ عراق اندر قائم ٿيل متعدد بادشاهتن کي ”شيراز“ جي ”بويه شهنشاهيت“ جي زير اقتدار آندو ويو هو. عزالدوله جي دور (۹۸۳ - ۹۴۹ع) ۾ بغداد کي بہ خوب سينگارايو ويو، ۽ علم وادب کي ترقي وٺرائي، عظيم عباسي خليفن هارون ۽ مامون جي همسري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. عزدوله بعد سندس جا نشين فرزند شرف الدوله (۹۸۹ - ۹۸۲ع) خليفي مامون الرشيد جو نقل ڪندي ستاره بيني جي هڪ عمدہ رسدگاهه تعمير ڪرائي. سندس جا نشين پيءُ ”بهاء الدوله“ (۱۰۱۲ - ۹۸۹ع) پنهنجي ايراني وزير صبور ابن اردشير جي معرفت سن ۹۹۳ع ۾ بغداد ۾ ”دارالحڪمت“ جي طرز تي هڪ درسگاهه قائم ڪرايو جنهن جي ڪتبخاني ۾ ڏھ هزار ڪتاب جمع ڪيا ويا. (ابن الاثير ج ۹، ص ۷۱، ابن خلڪان

ج ١، ص ٢٥٦، هتي ص ٤٧٢) انهي کان اڳ سن ٩٩١ع ۾ نام نهاد خليفي ”الطائي“ کي معزول ڪري سندس بي تحاشا ڌن ۽ دولت تي قبضو ڪيو ويو.

مال دولت، اقتدار ۽ عسڪري قوت نيٺ جاني جدا ڪيا: عزو دوله جا ٽي پٽ پاڻ ۾ وڙهي پيا ۽ پوءِ اها اقتدار جي جنگ سندس اولاد جاري رکي، جنهن جو فائدو وٺي ترڪ نسل ٻيهر خلافت تي قبضو ڪيو؛ ترڪ سلجوق قبيلي جي سردار تغرل بيگ بغداد تي ڪاهيو ۽ سن ١٠٥٥ع ۾ ان تي قابض ٿي ويو. عراق جا سني مسلمان شايد شيعا ايراني البويه جي خلاف هئا ۽ انهن سلجوقين جي تائيد ڪئي. سلجوق دور (١١٩٤ - ١٠٥٥ع) جو احوال ”منگول قوم“ ۽ ”مسلمان قوم“ جي بابن ۾ سلسليوار ايندو. ايراني آريا قوم خود پنهنجي ذاتي علائقن ۾ سياسي تنزل جو شڪار ٿي وئي. ”آل بويه“ جي زوال بعد، ابي ۽ مغربي ايران ۾ ڪيئي شاهي خاندان وجود ۾ آيا؛ ساجديه، مسافريه، شداديه، رداديه وغيره سڀ ڪمزور حڪومتون هيون. عباسي خليفو نذرانو وٺي اقتدار جو پروانو لکي ڏيندو هو. ”غزني“ جي علائقي مان غزنوي سلطانن الپتگين، سبڪتگين ۽ محمود غزنوي (١٠٣٠ - ٩٩٨ع) ايران ۽ هندستان تي حملا آور ٿيا. سلطان محمود غزنوي کي خراسان ۾ خود مختيار بادشاهي قائم ڪرڻ جو موقعو مليو، جتان وڌي هن ايران جي اڌ علائقي تي قبضو ڪيو ۽ بغداد جي خليفي کيس اقتدار جو پروانو ڏئي، ”يعين الدوله“ جي لقب سان نوازيو. سندس دور ۾ ايران جا عظيم عالم ابن سينا، البيروني ۽ فردوسي سندس دربار جي گديا ٻوڙ. سلجوقين ايران سميت سموري خلافتي ملڪن کي پنهنجي قبضي هيٺ آندو. سن ٤٢٠ هجري مطابق ١٠٢٩ع ترڪن جي ايران ۾ آبادڪاري جو سال آهي. ٨ سال پوءِ سن ١٠٣٧ع ۾ سلجوقي سردار طغرل خان ايران تي حملو ڪيو پوءِ هڪ سؤ ويهن سالن (١١٥٧ - ١٠٣٧ع) تائين سلجوقي ترڪ ايران تي حڪمراني ڪندا رهيا. نظام الملڪ طوسي، حڪيم عمر خيام، حسن بن صباح ۽ امام غزالي جهڙيون تاريخي شخصيتون انهي دور ۾ ٿي گذريون. بعد ۾ ايران جي مختلف علائقن ۾ خوارزم شاهه ۽ غوري سلطان حڪمراني ڪندا رهيا. سن ١٢١٨ع بعد منگول سردار چنگيز خان

ماوراء النهر (آمون درياھ جي پار علائقن) تي قبضو ڪيو. سن ١٢٥٨ع ۾ هلاڪو خان جي وحشي لشڪر بغداد جي تباهي سان گڏ خلافت عباسيه جو هميشه لاءِ خاتمو ڪري ڇڏيو.

منگول دور:

عباسي خلافت جي خاتمي بعد سڄو ايران تاتارين جي قبضي هيٺ اچي ويو. ابو سماعيل جي وفات ۽ ايلخاني شاهي خاندان جي خاتمي (١٢٢٥ع) بعد، فارس ۽ ڪرمان جي علائقن تي سندس هڪ ملازم مظفر خان جي مظفري شاهي خاندان جي حڪومت (١٢٨٧-١٣١٣ع) ٧٤ سال قائم رهي. بعد ۾ امير تيمور جو دور (١٣٨٧-١٣٧٢ع) آيو، امير تيمور جو تعلق چنگيزي نسل سان هو، هن هڪ ٻئي پٺيان بلخ، خراسان، سيستان، مازندران، آذربائيجان، عراق عجم ۽ فارس تي قبضو ڪيو. تيموري بادشاهت ديرپا ثابت نه ٿي، جيتوڻيڪ امير تيمور پنهنجي حياتي ۾ بادشاهي جي ورهاست ڪري ويو؛ خراسان ۽ سيستان جي بادشاهي شهزاده ”شاه رخ“ ۽ آذربائيجان جي بادشاهي ٻئي فرزند ”ميران شاه“ جي نالي ڪئي هئائين. ليڪن سندس وفات بعد ڀائر تيمور جي تخت تاج تان پاڻ ۾ وڙهي پيا، جنهن مان تاريخ جي اصول مطابق هڪ نئين اسرندڙ خاندان فائدو ورتو.

انهي نئين شاهي خاندان جو نالو ”قره قويونلو“ هو، جنهن ١٣٨٧ع کان ١٤٦٩ع تائين ايران جي اڪثر علائقن تي راڄ ڪيو. قره يوسف سن ١٤٠٦ع ۾ ”نيريز“ فتح ڪري اتي پنهنجو تختگاه قائم ڪيو. هن خاندان جو آخري بادشاهه ”جهان شاه“ هو. تيموري خاندان جو تختگاه ”هرات“ ۾ هو، جتان خراسان، سيستان ۽ جرجان تي حڪومت هلائي ويندي هئي. سن ١٤٦٩ع ۾ ”آل قويونلو“ قبيلي جي سردار ”اوزون حسن“ ٻنهي بادشاهتن کي ختم ڪري پوري ايران تي پنهنجو قبضو ڄمايو. آخري تيموري بادشاهه جو نالو سلطان ابو سماعيل هو. ”آل قويونلو“ کانپوءِ هڪ ٻئي ترڪمان قبيلي ”قراقونلو“ سن ٧٨٩ هـ / ١٣٨٧ع ۾ اناطولي (ايشيائي

ڪوچڪ جي مغربي حصي) ۾ زور ورتو ۽ دولت عثمانيه جي سلطان مراد خان جي خلاف بغاوت ڪئي. قونيه جي لڙائي ۾ شهزادي بايزيد خان يلدز انهن جي طاقت جو خاتمو ڪيو. (۱۷۳۶-۱۵۰۱ع)

صفوي دور

مقامي ايراني مسلمانن مان هڪ قبيلو سن ۱۵۰۱ع ۾ ”نيريز“ تي قابض ٿيو. سندن سردار شاه اسماعيل صفوي بادشاهيت جو بنياد وڌو. شيخ صفي الدين هڪ بزرگ شيعا عالم ٿي گذريو هو، انهيءَ جي ڇهين پيڙهيءَ ۾ شاه اسماعيل پيدا ٿيو، جنهن پنهنجي شاهي خاندان جو نالو صفوي رکيو ۽ پنهنجو حسب نسب ستين حسيني امام موسيٰ ڪاظم سان ڄاڻايو. سندس انهيءَ دعويٰ ۾ عوامي حمايت جي ڪنجي پوشيده هئي؛ اها ايراني حمايت جنهن سان عباسي خلافت سن ۷۵۰ع ۾ قائم ٿي هئي، دعوت اهل بيت جي بنياد تي قائم هئي. شاه اسماعيل (۱۵۲۴-۱۵۰۲ع) تشيعت کي ايران جو سرڪاري مذهب قرار ڏنو (هتي ص ۷۰۳)، جيڪا حيثيت ايراني گذريل پنجن صدين کان قائم رکي آهي. ايراني تشيعت، اٺا عشري يعني ۱۲ امامن کي مڃيندڙ آهي. انهن مان چار زهر ڏئي شهيد ڪيا ويا؛

حضرت امام جعفر الصادق (المتوفي سن ۷۶۵ع) سياست کان الڳ رهي علم جي فروغ ۽ نيڪيءَ جي تلقين ۾ عمر گذاري. سندس وفات بعد اهل تشيعت ۾ ٻه فرقا قائم ٿيا: اسماعيلي ۽ اثنا عشري. فقهي لحاظ کان اٺا عشري جعفر بن سڏجڻ ۾ آيا، ۽ ”فقه جعفري“ تي اڄ تائين قائم آهن. انهيءَ فقه کي رياست جو دستور بڻائي، صفوي شاهي خاندان ۱۱۴۸ھ / ۱۷۳۶ع تائين ايران تي حڪومت ڪئي. عباس اول جي دور (۱۶۲۹-۱۵۸۷ع) ۾ ايران مغربي ملڪن، برطانيه، نيدرلئنڊ، فرانس وغيره سان سفارتي تعلقات قائم ڪيا، ۽ هڪ مستقل شاهي فوج تشڪيل ڪئي وئي. سندس دور ۾ افغانن جو قومي تشخص نمودار ٿيو. هڪ صدي پوءِ ۱۱۲۵ھ / ۱۷۲۲ع ۾ مير محمود افغان اصفهان فتح ڪيو، ليڪن ”ايران“ تي قابض نه ٿي سگهيو.

فقہ جعفریہ سان گڏ صفوي ايراني بادشاهيت ۾ امامت ۽ حڪومت جو هڪ اصول مقرر ڪيو ويو، جيڪو جديد ايران جي جمهوري اسلامي مملڪت ۾ مستحڪم ڪيو ويو آهي؛ اثنا عشري تشيعت جو ۱۲ هون امام، محمد، جيڪو سن ۸۷۸ع ۾ ”سماره“ جي جامع مسجد وٽ هڪ غار ۾ غائب ٿي ويو هو، ”امام قائم الزمان“ مڃيو وڃي ٿو، جيڪو مقرر وقت تي ”امام مهدي“ بنجي ظاهر ٿيندو. ايران جو شاهه في الوقت سندس خليفو آهي ۽ مجتهدين سندس ترجمان ۽ عوام سان رابطو ڪار آهن. (هتي، ص ۴۴۱) اهڙي طرح شيعا نظام حڪومت جو بنياد رکيو ويو، جنهن کي وڌيڪ مضبوط ۽ مستحڪم ڪرڻ لاءِ امام انقلاب ايران امام خميني رح (۱۹۸۹-۱۹۰۲ع) ”ولايت فقيهه“ جو نظريو قائم ڪيو، جنهن مطابق اسلامي حڪومت جو سربراه صرف ”رهبر فقيهه“ ٿي سگهي ٿو.

طائف الملوڪي ۽ افشاري دور (۱۷۴۹-۱۷۳۶ع)

ايران جي سياسي تاريخ ۹ صدي عيسوي کان ۱۸ صدي عيسوي تائين اڪثر طائف الملوڪي ۽ تقسيم مملڪيت جي صورتحال ڏيکاري ٿي. سن ۸۰۱ع کان ۹۲۸ع تائين ”علويه زبديه“ شاهي خاندان طبرستان تي حڪومت ڪئي، پوءِ سامانيه شاهي خاندان اڀريو، جنهن ”علويه زبديه“ جي اقتدار کي ختم ڪيو. انهي علائقي ۾ مختلف رقيب باهم دست وگريبان رهيا. انهن مان ”آل بويه“ غالب ٿيا. انهن جو احوال مٿي اچي چڪو آهي. (۴۴۷ھ-۳۲۲ھ / ۱۰۵۵-۹۳۴ع)

”آل بويه“ کان اڳ ايران منقسم رهيو هو؛ صفاري (ٿانارا) خاندان کانپوءِ ساماني دور، (۹۹۹-۸۷۴ع) هليو. انهيءَ حڪومت ۾ هڪ ترڪ مملوڪ الپتگين افغانستان ۾ غزنوي شاهي خاندان جو بنياد وڌو، جيڪو ۹۹۹ع کان ۱۰۶۳ع تائين قائم رهيو ۽ ايران جي سياست تي اثر انداز ٿيو. بعد ۾ سلجوقي دور (۱۱۵۷-۱۰۶۳ع) هليو. خلافت عباسيه ۽ مسيحي مغربي طاقتن جي مسلمانن خلاف صليبي جنگين کان بي نیاز ايراني پنهنجي علائقن ۾ باهمي اقتدار جون جنگيون وڙهي رهيا هئا، ۽ شيخ الجبل حسن بن

صبح پنهنجي فدائين (حشيشين) کي استعمال ڪري سياسي قتل وافرآفري ٿيڻ لڳا. جڏهن منگول فاتح چنگيز خان ۱۲۱۹ع ۾ چين ۽ تاتار فتح ڪيو ان وقت مسلم دنيا ۾ مختلف شاهي خاندان راج ڪري رهيا هئا. ايرانين جو سلجوقي خاندان ختم ٿي چڪو هو. سلطان سنجر تقريباً اڌ صدي راج ڪرڻ بعد باغين کان شڪست کائي قيد ٿي ويو، اهي باغي "اوغز" ترڪ قبائل هئا، جن پنهنجي سلطان تي ناگهاني فتح حاصل ڪئي ۽ سندس مهاراڻي ترخان خاتون کي به قيد ڪيو. بعد ۾ خراسان جي متمدن شهرن مرو ۽ نيشاپور کي لڏيو ۽ ناس ڪيو، تاهه مڪمل بربادي تاتاري وحشين آندي. چئن سالن جي قيد ۽ انهيءَ دوران پنهنجي پياري زال جي وفات بعد سلطان سنجر اوغزين جي قيد مان فرار ٿي نيشاپور پهتو ۽ پنهنجي تختگاه ۽ سلطنت کي تباهه ويران ڏسي دل ٽٽڻ سبب فوت ٿيو. شاهي خاندان وارن سندس ڀائٽي طفل کي تخت تي ويهاريو ته باغي اميرن انهيءَ کي قتل ڪري بادشاهي تي قبضو ڪري ورتو. اهو سال ۱۱۵۷ع هو. ست سال اڳي سن ۱۱۵۰ع ڌاري مشرقي افغانستان ۾ هڪ شاهي خاندان اسريو هو جنهن آخرڪار غزنوي سلطنت جي جاءِ والاري. اهو "غوري" جي نالي سان تاريخ ۾ مشهور ٿيو ڇاڪاڻ ته اصل اهي علائقي "غور" ۾ آباد هئا. علاؤ الدين حسين جهان سوز سن ۵۵۰ھ / ۱۱۵۵ع ۾ "غزنيءَ" تي قبضو ڪيو. اتان جي شاهي خاندان کي لاهور پهچي ويڃڻ تي مجبور ڪيو. بعد ۾ غوري خاندان هندستان ۾ ۽ خوارزم شاهن ايران ۾ حڪومت ڪئي ۽ غورين جي جانشين غلام گهراڻي جي سلطانن تي منگولن ۽ خوارزم شاهن جا حملا ٿيندا رهيا. اها تمام تاريخ اسلامي مرڪزي حڪومت (خلافت) جي زوال ۽ ايران ۾ سياسي طالع آزمائي جو داستان ٻڌائي ٿي ۽ مسلمان قوم جي باب ۾ قدرتي تفصيل سان بيان ڪري سگهجي ٿي.

ايران ۾ پيدا ٿيل سياسي ۽ عسڪري حالتن جو نتيجو ترڪ قبائل جي حق ۾ رهيو. ترڪمانن مان هڪ غير معروف سپاهي نادر خان سن ۱۷۲۶ع ۾ صفوي خاندان جي تخت تاج جو مالڪ ٿي ويو. سندس قبيلو "افشار" سڏيو ويندو هو، فارسي زبان ۾ افشار جي معنيٰ اچائي بڪ ڪندڙ لائڙيو يا مضبوط قدم ڪندڙ (افشاري) آهي. بادشاهي ملڻ بعد نادر خان، نادر شاه

جي لقب سان ايران جي تاريخ ۾ قدم رکيو، ۽ پنهنجي خاندان کي شاهي نسل جي آميزش سان عظمت ڏيڻ لاءِ هن پنهنجي هڪ فرزند نصر الله سان هڪ تيموري نسل جي شهزادي جي شادي ڪرائي. جڏهن شاهي شادين جي دستور مطابق گهٽ کان سندس نسب جو سلسلو پڇيو ويو ته سندس پاران گهٽ پيءُ برجسته جواب ڏنو: ”نصر الله پسر نادر پسر ازين نادر پسر شمشير، پسر شمشير، پسر شمشير تابه هفتاد پشت (تاريخ سنڌ ج ٦، ص ٤٣٠، مرتبه غلام رسول مهر، س اب ١٩٥٨ع) غزنوين، غورين ۽ ترڪ بخت آزما جنگجو سردارن وانگر نادر شاه به هندستان ۽ سنڌ تي ڪاهي بي تحاشه دولتي هٿ ڪئي. ايراني تاريخ جي حوالي سان نادر شاه افشار، سن ١١٥١ھ / ١٧٣٨ع ۾ تيموري سلطنت جو خاتمو آندو، ۽ ”هرات“ تي حڪمران افغان ابدالي خاندان کي زير ڪيو.

نادر شاه افشار کان اڳ ميرويس ابدالي قندهار ۾ آزاد افغان مملڪت قائم ڪئي هئي، جنهن بعد ايران جي صفوي بادشاهه شاه حسين سان سندن مقابلو ٿيو. ميرويس جي وليعهد محمود ابدالي اصفهان فتح ڪري شاه حسين صفوي کي قتل ڪيو. صفوي وليعهد طهماسب مرزا جان بچائي اصفهان مان ڀڄي نڪتو ۽ ايراني قومي فوج تيار ڪرڻ لڳو، انهي زماني ۾ ”نادر“ جيڪو هڪ رواجي رهزن هو، شهزادي طهماسب جي فوج ۾ ڀرتي ٿي، ترقي ڪندو ويو، ۽ ٿوري عرصي ۾ صفوي فوج جي هڪ خاص حصي جو سپه سالار بنجي ويو. سندس عسڪري صلاحيتن جي بدولت ايرانين افغانن جو زور ڀڳو. اتر ۽ اولهه سرحدن تي ترڪن جي يورش بند ڪرائي وئي، ۽ پوءِ پنهنجي ترڪمان سردارن جي فرمائش تي صفوي وليعهد طهماسب جي عيوض نادر خان خود شاهي تاج مٿي تي رکي نادر شاه ٿي ويو. پوءِ قندهار ۽ ڪابل فتح ڪري، هندستان ۾ ڪاهي پيو. اتي سندس قتل غارتگري ۽ لت مار جو داستان هڪ الڳ باب آهي. سنڌ ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙي جي مال متاع جي فهرست تيار ڪرائي رهيو هو ته انهيءَ ۾ صفوي بادشاهن جون قيمتي شيون ڏسي پڇيائين ته هي هتي ڪيئن آيون؟ کيس ٻڌايو ويو ته ”جڏهن افغانن ايران کي لٽيو هو، تڏهن اڪثر قيمتي شيون وڪري لاءِ مختلف مقامن تي موڪليون هيون.“ (تاريخ سنڌ - ايضاً.

ص ٤٤٦ بحواله ٽويڻ مل جي تاريخ سنڌ قلعي نسخو، محفوظ پنجاب يونيورسٽي لئبرري، (ص ٢٣) دهلي ۾ قتل عام ۾ مغل شهنشاهيت کان سنڌو ندي جو الهندو ڪنارو پنهنجي بادشاهي ۾ وٺڻ بعد نادر شاه جڏهن واپس ڪابل پهتو هو (بهرين رمضان شريف ١١٥٢ھ ٢١ نومبر ١٧٣٩ع)، تڏهن افغانستان جي اميرن سردارن چاليهه هزار افغان سندس فوج ۾ ڀرتي ڪرايا، جن کي بخارا ۽ خوارزم تي حملي آور ٿيڻ لاءِ ”هراٽ“ موڪليو ويو. (تاريخ سنڌ، ايشا، ص ٤٣٣) سنڌ جي مهم انهيءَ ارادي کي ملتوي ڪرايو هو. اپريل ١٧٤٠ع ۾ (١١ محرم ١١٥٣ھ) ۾ سنڌ مان نڪري وڃڻ کان اڳ لاڙڪاڻي ۾ ايراني جشن نوروز ملهائڻ ۽ عاشوره محرم شريف جو عرصو اتي گذاريائين (ايشا، ص ٤٥٢) انهيءَ مان سندس ايراني قوميت ۽ شيعا عقيدتمندي جو اشارو ملي ٿو.

سن ١٧٤٢ع جي موسم خزان ۾ نادر شاه تي هڪ خوني حملو ٿيو، جڏهن حملي آور پڪڙيو ويو، تڏهن معلوم ٿيو ته حملو ڪرائيندڙ خود نادر شاه جو فرزند وليعهد ”رضا قلي مرزا“ هو. ”نادر، جوش غيظ ۾ پنهنجي لائق فرزند جون اکيون ڪڍرائي ڇڏيون. پريل دربار ۾ رضا قلي مرزا پنهنجي سنگدل پيءُ جي طرفان انهيءَ سزا ملڻ بعد چيو: ”توهان منهنجون اکيون نه ڪڍايون آهن، بلڪ سلطنت ايران کي اندو ڪيو آهي.“ (ايشا، ص ٥٠٢، ٥٠١) انهي واقعي بعد، خونريزي نادرشاه جو عام مشغلو بنجي وئي. معمولي ڳالهين تي وڏن اميرن سردارن کي مارائڻ لڳو. هڪ ڏينهن سندس خيمي ۾ هڪ تير اچي ڪريو، تير ۾ ڪاغذ ويڙهيل هو، جنهن ۾ لکيل هو ته ”اگر تون بادشاهه آهين ته رعيت جي پرورش ڪر. جيڪڏهن پيغمبر آهين ته نجات جو رستو ٻڌاءِ. (۽) اگر تون خدا آهين ته خدا جي خلق تي رحم ڪر.“ (تاريخ فارس، سرجان ميلڪم ج ٢، ص ٥٦، مهر، ص ٥٠٣) تير اڇلائڻ وارو جو پتو نه پيو، پوءِ نادر شاه دربار ۾ انهيءَ جو ذڪر ڪيو ۽ جواب ڏنو: ”مان بادشاهه نه آهيان جو رعيت جي پرورش ڪريان. پيغمبر نه آهيان جو نجات جو رستو ٻڌايان. خدا نه آهيان جو بندن تي رحم ڪريان. مان ته گنهگارن کي سزا ڏيڻ لاءِ خدا ڏهن ٿيڻ ۾ هڪ هٿيار آهيان.“ (ايشا) پوءِ جڏهن سندس، بغير حالت جنگ، خونريزي حد کان

وڌي وئي، تڏهن رات جي وقت چند ايراني سردارن سندس بعض عزيزن سميت مٿس خيمي اندر حملو ڪيو ۽ کيس قتل ڪري ڇڏيو. اها رات ۱۱ جمادي الاخر ۱۱۶۰ھ، مطابق تاريخ ۱۰ جون ۱۷۴۷ع هئي. ٻئي ڏينهن جيڪو هنگامو شروع ٿيو انهي ۾ نادر شاهه جي سڃي آڪهه ڪسجي وئي فقط هڪ ڀائٽيو ۽ هڪ پوٽو سر بچائي ڀڄي ويا. ڇو طرف شادمانه ٿيا، سنڌ جي فارسي گوشاعرن ۽ خود نادر شاهه جي هڪ درباري شاعر قطعات تاريخ ڇپيا؛

نادر جو درباري شاعر ”فردوسي ثاني“ شاهنامه جي بحر ۾ نادر شاهي دور جا حالات قلمبند ڪندو هو. نادر شاهه جي قتل بعد پنهنجي ڪتاب جو اختتام ڪندي لکيائين؛

”دل شب سر قتل وتاراج داشت،
 سحر گه نه تن سر نه سرتاج داشت،
 بیک گردش چرخ نیلو فري،
 نه نادر بجا ماند، نه نادري.“
 (”مقالات الشعرا“ قلمي، س اب، ص ۲۲۵)
 سنڌ ۾، قاضي عبدالقادر ٽٽوي هيءَ تاريخ رقم ڪئي؛
 ”شه نادر چون برون شد میان،
 راحت آمد بهمه عالمیان،
 خوش خبر هائف فرمود زعیب
 محو شد آفت نادر ز جهان؛
 ۱۱۶۰، (ایضا - ص ۱۹۱)

سنڌي سگهڙن به انهيءَ واقعي جو ٻڌي پنهنجا گستا ڪڍيا جيڪي عام چوڻيون بنجي ويون؛ مثال طور؛ ”نادر به نادر آ، پر قادر به قادر آ“ وغيره.

نادر شاه جڏهن صفوي تخت جو مالڪ بنيو تڏهن سنڌ جي عالمن ۾ سرهائي ٿي هئي، ڇاڪاڻ ته ايران سان قديم تاريخي رشتن سبب، هنن ايران ۾ هڪ مضبوط ۽ مستحڪم حڪومت جي تمنا ڪئي ٿي؛ مخدوح روح الله سنڌي سندس تخت نشينيءَ تي هي قطعہ تاريخ لکيو هو؛ ”الخير في ما

وقع ۱۱۴۸ھ لیکن جڏهن مير علي شير قانع، سنڌ جي تاريخ نويس، اها تاريخ ٻڌي، تڏهن چيائين: ”لاخير في ما وقع“ ۱۱۴۸ھ، پوءِ جڏهن نادر جي قتل ٿيڻ جي خبر سنڌ پهتي، تڏهن مخدوم روح الله سنڌي، نادر شاه جي تمام تررهزني ۽ خوني ڪارواين جي مد نظر هي تاريخ لکي ”الخير في ما هو واقع“ ۱۱۶۰ (تاريخ سنڌه مهر، ص ۵۰۴، بحواله ”تحفة الكرام“ ج ۳ ص ۱۲۰، ۱۲۹)

نادر شاه جي قتل بعد احمد خان ابدالي، احمد شاه دراني جي لقب سان قندهار ۾ ايران کان آزاد هڪ خود مختيار افغان حڪومت جو پايو وڌو. نادر شاه جو ڀائٽيو علي قلي مرزا، جيڪو فتح آباد مان نادر شاه جي قتل بعد ڀڄي نڪتو هو، ايران ۾ افشار تخت تاج جو دعويٰ ڏيڻو، ليڪن ”شيراز“ جي ”زند“ سردار ڪريم خان جلد ايران ۾ اقتدار حاصل ڪري ورتو، جنهن هڪ متحد ايراني بادشاهت زند خاندان جي نالي قائم ڪئي. اهو سن ۱۷۵۷ع هو. ”ڪريم خان زند“ جي وفات بعد سندس فرزندن جي نااهلي سبب سن ۱۷۹۴ع يا ۱۷۹۶ع ۾ استر آباد جي قاجار قبيلي متحد ايران جي حڪومت تي قبضو ڪري ورتو. سلطان آغا محمد خان قاجار سن ۱۲۱۰ھ/ ۱۷۹۶ع ۾ تخت نشين ٿيو ۽ ٻئي سال قتل ٿيو، ليڪن قاجار شاهي خاندان (Kajar dynasty) سال ۱۹۲۵ع تائين ايران تي حڪومت ڪندو رهيو.

قاجار دور (۱۹۲۵-۱۷۹۶ع) ايراني قوم جي نشاۃ ثانيه جو سبب بنيو؛ آغا محمد خان قاجار سڄو سال ايران جي سرحدن تي ترڪ ۽ روسي حملي آورن جو مقابلو ڪندو رهيو ۽ اهو سلسلو سندس جا نشين طرفان جاري رهيو. يورپ جي حڪمرانن جي ايران ۾ دلچسپي وڌندي وئي؛ هڪ ئي وقت فرانس جو شهنشاهه نپولين بونا پارٽ ۽ برطانيه جي شاهي حڪومت ”ايران“ سان الحاق جا خواهشمند هئا. ”برطانيه“ ڪامياب ٿي، ۽ سن ۱۸۱۴ع ۾ دوستي جو معاهدو طي ٿيو. ٻئي طرف ايران - روس لڙائي شروع ٿي، جنهن جي نتيجي ۾ سن ۱۸۲۸ع ۾ ايران جو ڪجهه علائقو ”روس“ جي قبضي ۾ هليو ويو. نقصان پوري ڪرڻ لاءِ قاجار حڪومت ۱۸۵۶ع ۾ افغانستان جي هرات صوبي تي قبضو ڪيو، جنهن سبب حليف

برطانیہ نہ صرف دوستي جو معاہدو رد ڪيو بلڪ ايران جي خلاف جنگ جو اعلان ڪيو. ۱۸۵۷ع ۾ ٻيهر صلح ٿيو. ۽ ”ايران“ ”هرات“ خالي ڪيو. بعد ۾ ڪيترا ايراني علائقا رفتہ رفتہ ”روس“ جي قبضي هيٺ ايندا ويا. ناصر الدين قاجار جو دور (۱۸۹۶ - ۱۸۴۸ع) جيئن ٿيڻ ڪري ڪمزوري جي سڪون ۾ گذريو، جنهن جي نتيجي ۾ سندس جا نشين مظفر الدين قاجار جي دور (۱۸۹۶ع) ۾ ايران جي سياست ۾ روس ۽ برطانیہ جي بالادستي، شمالي ۽ جنوبي ايران جي حدبندي جي صورت ۾ ظاهر ٿي. اهو سال ۱۹۰۷ع هو، جنهن ايراني شيعا حميت کي بيدار ڪيو. ۽ انهيءَ سان گڏ عوامي سياست بہ بيدار ٿي. اڳئين سال، يعني ۱۹۰۶ع ۾ شاه ايران خود دستوري حڪومت جو افتتاح ڪيو هو. مذهبي ۽ سياسي تحريڪن شاه ايران کي غير ملڪي امداد جو وڌيڪ گنجھو بنايو، تاهم پهرين عالمگير جنگ (۱۹۱۸ - ۱۹۱۴ع) دوران ”ايران“ جي حڪومت غير جانبدار رهي. جنگ جي خاتمي بعد قائم ٿيل ”ليگ آف نيشنس“ ۾ ايران شموليت اختيار ڪئي، ۽ ۱۹۱۹ع جي ايران - برطانیہ معاھدي بعد ايران تي برطانوي بالادستي قائم ٿي. خليج فارس ۾ برطانوي فوج اڳتي قابض ٿي چڪي هئي. تاريخ جي انهيءَ موڙ تي ايران جي مذهبي ۽ سياسي قائدین اهم ڪردار ادا ڪيو: ايراني مجلس جي اراڪين سيد ضياءُ الدين کي قائد ايوان ۽ وزير اعظم منتخب ڪيو، ۽ ”رضا خان“ پهلوي وزير جنگ مقرر ڪيو ويو، جنهن کي ۱۹۲۳ع ۾ وزير اعظم بنايو ويو. ٻہ سال پوءِ سن ۱۹۲۵ع ۾ مجلس آخري اقدام طور قاجار شاه ايران احمد شاه کي معزول ڪيو، ۽ تاريخ ۱۲ دسمبر ۱۹۲۵ع تي رضا خان پهلوي، رضا شاه جي لقب سان ايران جو شاه بنيو، ۽ پهلوي دور شروع ٿيو.

پهلوي دور (۱۹۷۹-۱۹۲۵ع)

رضا خان مارندري (۱۹۴۴ - ۱۸۷۸ع)، پهلوي شاهي خاندان جو باني، ايران جي قومي سياست جي پيداوار هو. سال ۱۹۲۱ع ۾ جڏهن قاجار خاندان جي آخري حڪمران احمد شاه ۽ سندس وزيرن جي نااهلي ۽

ناعاقبت انديشيء سبب وطن پرست رهنما سيد ضياء الدين جي قيادت ۾ شاه خلاف بغاوت جو آغاز ٿيو، تڏهن رضا خان مازندري، ڪوسڪ جتي جو ڪماني هو. هن پنهنجي سپاهين کي سياسي انقلاب جو فوجي بازو بنائي ڇڏيو، ۽ ”تهران“ ۾ فوجي بغاوت جي ذريعي شاه ۽ سندس وزيرن کي معزول ڪري مذهبي ۽ سياسي قائد، سيد ضياء الدين کي وزير اعظم ۽ پاڻ کي وزير جنگ بنايائين. احمد شاه قاجار يورپ ۾ سياسي پناهه حاصل ڪئي. (برٽانيڪا ج ۱۹، ص ص ۲۵۲-۲۵۳) ۱۶ ڊسمبر ۱۹۲۵ع تي، ۱۹۲۳ع کان وزير اعظم ”رضا خان“ پنهنجي بادشاهي جو اعلان ڪيو ۽ رضا شاه جي لقب سان پهريون پهلوئي شاه ايران بنيو. ذاتي صلاحيتن ۽ قومي جذبي کان ڪم وٺندي ”رضا شاه“ ايران جي قومي زندگيءَ ۾ انقلابي اقدامات ڪيا؛ سال ۱۹۲۵ع ۾ ”پرشيا“ جو نالو مٽائي ”ايران“ رکيو ويو، جنهن جي معنيٰ ”آرين جو ملڪ“ آهي. ”روس“ جيڪو ايران جو روايتي حريف رهيو هو، هاڻي ڪميونسٽ انقلاب (آڪٽوبر ۱۹۱۷ع) بعد هڪ وڏي طاقت بنجي ويو هو، ۽ برطانيه ”قاجار“ دور ۾ ايران تي پنهنجي بالادستي قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي چڪو هو. ليڪن رضا شاه پهلوئي، ٻنهي طاقتن سان سهڪار ڪرڻ بجاءِ ”جرمني“ سان فني ۽ تجارتي تعلقات قائم ڪيا. انهن جي فني سهڪار سان ايران ۾ رستا، پليو ۽ ٻيا آمد رفت جا ذريعا بهتر بنيا. سال ۱۹۲۸ع ۾ بغير بيروني امداد، ”ٽرانس ايرائين ريلوي“ جو منصوبو مڪمل ڪيائين، انهي جي اڳئين سال، سن ۱۹۳۷ع ۾ هڪ علائقي سياسي اتحاد قائم ڪيائين جيڪو سندس مدبرانه صلاحيتن ۽ سياسي بصيرت جو ثبوت هو؛ سعد آباد جي معاهدي ۸ جولاءِ ۱۹۳۷ع مطابق ايران، ترڪي ۽ افغانستان، ٽن پاڙيسري اسلامي ملڪن هڪ اتحاد قائم ڪيو. رضا شاه پهلوئي اڳيان سڀئي معاهدا جيڪي يورپي ملڪن سان ڪيا ويا هئا، منسوخ ڪري ڇڏيا، (اسلامي ص ۲۷۱) هڪ قومي بئنڪ قائم ڪري، صنعتي ترقيءَ کي زور وٺرايو، ۽ آمدني جي ذريعن کي قومي ملڪيت ۾ ورتائين. ايران جي فوجي طاقت کي وڌائڻ لاءِ جرمن استاد گهرايائين. سال ۱۹۳۹ع ۾ جڏهن ٻي عالمگير جنگ (۱۹۴۵-۱۹۳۹ع) شروع ٿي تڏهن ”ايران“ ۾ ۲ هزار جرمن فوجي ماهرن جي موجودگي

برطانيه ۽ ٻين اتحادي طاقتن لاءِ تشويش پيدا ڪئي. برطانيه جي ”اٽگلو-ايرانين آئل ڪمپني“ کي فوري خطرو لاحق ٿيو. سال ۱۹۴۱ع ۾ جڏهن جرمني، روس تي حملو ڪيو ۽ روس کي تڪڙي فوجي امداد پهچائڻ جي ضرورت پيش آئي، تڏهن رضا شاهه پهلوي ايران جي رستي اها امداد روس پهچائڻ جي اجازت ڏيڻ کان انڪار ڪيو. روس ۽ برطانيه ٻيهر اجازت طلب ڪئي ۽ جرمن فوجي ماهرين کي ايران مان بي دخل ڪرڻ جو مطالبو ڪيو. ٻيهر انڪار بعد ۲۶ آگسٽ ۱۹۴۱ع تي ٻنهي ملڪن جون فوجون ايران ۾ گاهي پيون، آخرڪار، شاه ايران، رضا شاهه پهلوي کي مجبور ڪيو ويو ته هو پنهنجي فرزند ”محمد رضا“ جي حق ۾ تخت تان دستبردار ٿئي ۽ ۱۶ سيپٽمبر ۱۹۴۱ع تي ائين ٿيو، رضا شاهه پهلوي کي ملڪ بدر ڪري پهريائين ماريطانيه ۽ پوءِ ڏکڻ افرিকা جي برطانوي نو آبادي ۾ قيد رکيو ويو. تاريخ ۲۶ جولاءِ سن ۱۹۴۴ع تي ايران جو آريه مهر قوم پرست حڪمران جهانسبرگ ۾ هي فاني جهان ڇڏي ويو.

محمد رضا شاهه پهلوي (۱۹۸۰ - ۱۹۲۰ ع) ايران جي ملڪي سالميت ۽ آزادي جي تحفظ جي يقين دهاني جي عيوض عالمي جنگ جي اتحادي طاقتن کي ايران جي سڀني سهوليتن ۽ مواصلات جي ذريعن کي استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏني. جنگ جي خاتمي بعد برطانوي فوجون مارچ ۱۹۴۶ع ۾ ايران مان نڪري ويون ليڪن روسي فوجون تڏهن نڪتيون جڏهن اقوام متحده جي سلامتي ڪائونسل ائين ڪرڻ لاءِ ٺهراءُ پاس ڪيو، (مئي ۱۹۴۶ع). شاه ايران جو وزيراعظم ڊاڪٽر محمد مصدق سابق شاهه ”رضا شاهه پهلوي“ وانگر هڪ قوم پرست سوشلسٽ هو. اپريل ۱۹۵۱ع ۾ محمد رضا شاهه پهلوي هڪ شاهي فرمان ذريعي ايران جي تيل جي صنعت کي قومي ملڪيت ۾ وٺڻ جو فيصلو ڪيو، ليڪن بعد ۾ شاه ايران ۽ سندس وزيراعظم جي وچ ۾ سخت اختلافات پيدا ٿيا. ڊاڪٽر مصدق ايران جي مجلس برخواست ڪري شاهه کان مطالبو ڪيو ته هو ملڪ ڇڏي وڃي. تاهم اهو انقلابي قدم بار آور نه ٿيو. ڊاڪٽر مصدق خود گرفتار ٿي ويو ۽ اپريل ۱۹۵۵ع ۾ مستعفي ٿيو. پوءِ مغربي امداد، بالخصوص امريڪا ۽ برطانيه جي سهڪار سان قومي معيشت ۽ سماجي فلاح وبهבוד جا منصوبا

جاري ٿيا؛ ۱۹۶۲ع جي شاهي فرمان هيٺ ”سفيز انقلاب“ جي نالي سان هڪ معاشرتي فلاح جو منصوبو شروع ڪيو ويو، ۽ سرڪاري زرعي زمين، بي زمين هارين ۾ تقسيم ڪري، سڀني زميندارن لاءِ ملڪيت جي حد مقرر ڪئي وئي. جنگلات کي قومي ملڪيت ۾ ورتو ويو ۽ صنعت ۾ سرڪاري حصا عوام کي فروخت ڪيا ويا. ڪارخانن جي نقعي ۾ مزدورن جو حصو مقرر ڪيو ويو. انتخابي قانونن ۾ ترميم ڪئي وئي. تعليم جي فروغ لاءِ ”سپاه دانش“ قائم ڪيو ويو، جنهن جو مقصد تعليم بالغن هو. صحت ۽ زراعت جا سپاه پڻ مقرر ڪيا ويا. ۱۹۴۳ع کان لازمي پرائمري تعليم شروع ڪئي وئي. علاوه ازين سياسي ۽ اقتصادي اصلاحات عمل پير ٿيا، تاهم عوامي سطح تي شاه ايران جي حڪومت غير مستحڪم ٿيندي رهي، جنهن جا ڪجهه بنيادي عوامل هئا:

(۱) رضا شاه پهلوي جي سن ۱۹۴۱ع زبردستي سبڪدوش ٿيڻ بعد، ”ايران“ ٻي عالمگير جنگ ۾ شامل ٿيو هو، ۽ اتحادي طاقتن ملڪ اندر پنهنجي تسلط جو چار وڇايو هو. ۱۹۴۵ع ۾ جنگ جي خاتمي بعد هڪ ست ساله ترقياتي منصوبو تيار ڪيو ويو جنهن جو انحصار يونائيٽيڊ اسٽيٽس آف امريڪا (USA) ۽ عالمي بئنڪ جي مالي امداد تي هو. اهو منصوبو ڏهن سالن تائين وعده وفائي جي انتظار ۾ مهمل رهيو. چار سال منصوبي جي بحاليءَ ۾ لڳا (۱۹۴۹. ۱۹۴۵ع) پوءِ تيل تي تڪرار ٿيو، ۽ سن ۱۹۵۶ع ۾ هڪ نئون ست ساله منصوبو شروع ٿيو، جنهن ۾ بيروني مالي امداد ملندي رهي، ۽ بيروني ادارا به قائم ٿيندا رهيا؛ ڪيترا سال اڪثر ايراني اسپتالون بيروني ادارن؛ ائنگلو. ايراني ائل ڪمپني، ڊچرچ مشنري سوسائٽي ۽ امريڪي سفارتخاني طرفان هلايون ويون (چئمبر سس ج ۷، ص ۷۰۱) فوجي خدمات ٻن سالن لاءِ لازمي قرار ڏنيون ويون ۽ فوج جي تربيت امريڪي فوجي ماهرين جي حوالي ڪئي وئي. (ايشا ص ۷۰۲) اندروني ملڪ مذهبي ۽ سياسي مخالفت کي دٻائڻ لاءِ هڪ خاص هٿيار بند خفيه پوليس قائم ڪئي وئي.

قومي روايتون هزارين سال زنده رهن ٿيون. ايراني آرين سوم رس جي بدعت خلاف هندي آرين کان غلحدگي اختيار ڪئي، تنهن کي اڏائي هزار سال ٿي چڪا. قاجار دور (۱۹۲۵-۱۷۹۶ع) دوران ايراني قوم تماڪ جي استعمال خلاف تحريڪ شروع ڪئي، جيڪا حڪومت جي خلاف بغاوت جي برابر هئي، ڇاڪاڻ ته ۲۰ مارچ ۱۸۹۰ع تي قاجار حڪومت ”برطانيه“ سان انهيءَ معاهدي تي دستخط ڪيا هئا جنهن مطابق برطانوي تماڪ ڪمپنين کي ايران ۾ تماڪ جي پوک ۽ صنعت تي هڪ هتي ڏني وئي هئي، ۽ انهن تماڪ نوشي جي وبا ڦهلائڻ کان علاوه عيش پرستي ۽ جاسوسي جا چار وڃائڻ شروع ڪيا. ”شيراز“ ۽ ”تبريز“ کان عوامي احتجاج جو سلسلو جاري ٿيو. ان وقت آيت الله محمد حسن شيرازي عوامي تحريڪ جي قيادت ڪري رهيو هو. سال ۱۹۲۸ع ۾ اتحاد عالم اسلامي جي داعي سيد جمال الدين افغاني (۱۸۹۷ - ۱۸۳۸ع) هڪ خط ذريعي آيت الله محمد حسن شيرازيءَ کي آگاه ڪيو ته ”هن وقت ايران مصيبت ۾ مبتلا آهي. ڪفر جون طاقتون عالم اسلام تي قبضي ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪري رهيون آهن، سڀني کان وڏي ديني رهنما جي حيثيت ۾، ماڻهن کي توهان جي رهنمائيءَ جي ضرورت آهي. ايران جو شاهه هڪ عياش انسان آهي.“ (تحريڪ تحريم تمباڪو، موسيٰ خان جلالزئي، ص ۱۴) شاه ايران ناصر الدين قاجار آخر ڪار لاچار ٿي انگريزن کي ڏنل رعايتون واپس ورتيون، ليڪن عوامي اسلامي اصلاحي تحريڪ هلندي رهي. ايران ۾ ناڪامي جي باوجود انگريزن عراق ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي. آيت الله محمد حسن شيرازيءَ جي هڪ ممتاز شاگرد، مرزا محمد تقی شيرازي انگريزن خلاف جدوجهد شروع ڪئي، جنهن جي نتيجي ۾ عراق تي برطانوي نمائيندي کي سربراه مملڪت مقرر ڪرڻ جو ارادو ترڪ ڪرڻو پيو ۽ هاشمي عرب خاندان جو هڪ شهزادو امير فيصل عراق جو بادشاهه بڻيو. مرزا محمد تقی بعد سيد محمد طباطبائي ۽ سيد عبدالله بهبهاني تحريڪ اسلامي جا قائد بڻيا. ايران ۾ مرزا محمد حسن شيرازي بعد ”تحريڪ تحريم تمباڪو“ جي سرکردگي علما

دين ڪندا رهيا. انهيءَ ۾ سني ۽ شيعا عالم هر شريڪ هئا؛ ايران اصل کان عالمن، محققن، اديبن، شاعرن، سياسي، سماجي ۽ عسڪري قائدن جو مرڪز رهندو آيو آهي، تاهم سيد جمال الدين واعظ، اصفهان مان جاري ٿيندڙ رسالو ”روياي صادقانه“ ۾، خود ساخته مولوين ۽ نام نهاد عالمن تي تنقيد ڪندو رهيو. مظفر الدين شاه جي وفات بعد جڏهن محمد علي مرزا تخت نشين ٿيو، تڏهن هنن حق گو عالم دين کي قيد ڪيو ويو. شيخ محمد خياباني تحريڪ احياءِ اسلام جو هڪ ٻيو مجاهد هو جنهن روس ۾ ڪميونسٽ انقلاب اچڻ بعد ايران ۾ انهيءَ جي اثرات کي زائل ڪرڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو. انهيءَ جدوجهد ۾ مرزا حسن، امام جمعه، مرزا محسن ۽ مرزا صادق آقا شريڪ هئا. جڏهن تحريڪ مشروطيت شروع ٿي ته عالمن بندوق کنيون. ڪيترائي عالم شهيد ٿيا، ليڪن تحريڪ اسلامي وڌيڪ زور وٺندي رهي. اٺويهين صدي عيسوي ۾ ايران کان علاوه مصر، شام، شمالي افريقا، وسط ايشيا، افغانستان، هندستان پاڪستان، ترڪي ۽ يورپ ۾ اسلامي تحريڪون شروع ٿيون؛ علامه اقبال انهيءَ تاريخي منظر جي نگارش ڪندي فرمايو آهي؛

”رنگ لاياءِ جمال الدين افغاني ڪا درس،

اٿه رهيا هئا نيلى کي موجون سڀي شور انقلاب.“

سيد جمال الدين افغاني (۱۸۹۷ - ۱۸۳۸ع) جي ابتدائي تعليم قزوين، تهران ۽ نجف ۾ ٿي هئي. بعد ۾ هن تمام عقلي ۽ ثقلي علوم تي دسترس حاصل ڪئي، ۽ اسلامي اتحاد جو داعي بنجي اڀريو. ايران، افغانستان ۽ روس مان ملڪ نيڪالي ملڻ بعد يورپ ۾ قيام ڪيائين ۽ تصنيف ۽ تاليف ذريعي اسلامي انقلاب جي راهه هموار ڪيائين. سن ۱۸۸۹ع ۾ جڏهن ايران جو شاهه، ناصر الدين ۽ وزيراعظم اصغر اتابڪ يورپ جي دوري تي آيا، تڏهن هنن جمال الدين افغاني کان گذشتہ سلوڪ جي معافي ورتي ۽ کيس ايران اچڻ جي دعوت ڏني. ايران جي دوري ۾ جمال الدين افغاني لاءِ مشڪلات پيدا ڪيا ويا ۽ آخرڪار سندس قتل جو حڪم جاري ٿيو، ليڪن اڳواٽ اطلاع ملڻ سبب اتان روپوش ٿي نڪري ويو. هن سالن بعد دولت عثمانيه جي خليفي سلطان عبدالحميد کيس ترڪي اچڻ جي

دعوت ڏني ۽ اتي کيس شهيد ڪيو ويو. (ايشا ص ص ٢٩-٣١)

سيد جمال الدين افغاني جي نصب العين کي مصر جي عالم دين شيخ محمد عبده (١٩٠٥ - ١٨٤٩ع) جاري رکيو. تاهم ٻنهي جي طريقه ڪار ۾ فرق هو؛ سيد جمال الدين افغاني ”انقلاب“ جو حامي هو، ليڪن شيخ محمد عبده اسلامي معاشري جي بتدریج اصلاح جو قائل هو، ۽ ديني تعليم ذريعي گهريل مقصد حاصل ڪرڻ تي چاهيائين. عالم اسلام جو اصل مسئلو مغربي تهذيب ۽ سياسي بالادستي کي روڪڻ هو، جيڪو يورپي سامراجي طاقتن جي ٻن صدين کان اسلامي ملڪن تي وڌندڙ اثر رسوخ سبب پيدا ٿيو هو. ايران ۾ جديد اسلامي انقلاب ۽ شهنشاهيت جي خاتمي جا اسباب ٻن قومي جدوجهد ڪرڻ وارن پيدا ڪيا؛ ڊاڪٽر محمد مصدق ۽ آيت الله ڪاشاني (متوفي ١٩٦٥ع) سياسي ۽ ديني انقلاب جا علمبردار هئا. سندن دور ۾ ايران اندر آمريڪا جو مڪمل اثر رسوخ قائم ٿي چڪو هو. آيت الله ڪاشاني جي وفات بعد آيت الله برو جردي آمريڪي تسلط خلاف جهاد ڪندو رهيو، تاهم جڏهن ڊاڪٽر محمد مصدق جي معزولي ۽ قيد بعد ڊاڪٽر اميني وزير اعظم بنيو، تڏهن آمريڪي مفادات ۽ منصوبا وڌيڪ زور سان اڳتي وڌيا، ۽ ايراني عوام انقلاب جون چهنبڙيون محسوس ڪرڻ لڳو. محمد رضا شاه پهلوي، ترڪي ۾ اتا ترڪ ڪمال پاشا جي آندل لادين (Secular) انقلاب جي طرز تي، ايران ۾ آزاد خيال ۽ مغربي طرز جي حڪومت ۽ معاشرو قائم ڪرڻ چاهيو ٿي، ليڪن ايران جا آيت الله ۽ محبان آل رسول سندس منصوبي جي ڪاميابيءَ ۾ وڏي رڪاوٽ بنيل هئا. وزير اعظم ڊاڪٽر اميني مذهبي قائدین سان مذاڪرات شروع ڪيا، انهن ۾ آيت الله بخفي مرعشي، آيت الله شريعت مداري ۽ آيت الله خميني اهم شخصيتون هيون، جن اسلامي حڪومت جي قيام کان گهٽ ڪنهن ڳالهه تي اتفاق نه ڪيو.

ايران ۾ آيت الله حڪيم جي وفات بعد امام خميني ۽ ٻين چند مجتهدین کي اعليٰ قيادت سونپي وئي. عراق ۾ ”بعث پارٽي“ جي حڪومت ۽ ايران ۾ پهلوي بادشاهيت، ٻنهي ملڪن جي شيعه قيادت ۽ عوام خلاف تشدد جي پاليسي اختيار ڪئي. مذهبي قائدین، اسلامي مدرسن جي ذريعي

نوجوان نسل کي انقلاب لاءِ تيار ڪيو: ”حوزه علميه“، علم جي حوزن (ڊيرن يا حاصلات جي هنڌن) کي منظم ڪيو ويو. مشهد شهر جو قديمي ”حوزه“ ادب، فقه، فلسفي ۽ ٻين اسلامي علوم جو گهر هو، اٽان استاد آيت الله مرتضيٰ مطهري (١٩٧٩-١٩١٩ع) اڀريو. ”قم“ شهر جي ”حوزه علميه“ ايران جي سياسي تاريخ ۾ هميشه اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. انهيءَ لاءِ علاوه پيا ”حوزه“، بهبهاني، شيخ انصاري، مرزا شيرازي، آخوند ملا محمد کاظم خراساني ۽ آقا ضياءُ الدين عراقتي جي نالن سان مشهور هئا. انهن مدرسن جو دائرڪار ايران اندر محدود نه هو، بلڪ فارغ التحصيل طالبن جي ذريعي ٻين ملڪن ۾ انهيءَ قسم جا ديني مدرسا کولي، ايراني اسلامي تحريڪ کي وسيع ڪيو ويو.

ايران ۾ شاه ايران جي حڪومت خلاف اسلامي جمهوري تحريڪ جو آغاز سن ١٩٦١ع ۾ ”قم“ جي حوزه علميه (مدرسي) کان امام آيت الله روح الله الموسوي الخميني رح (١٩٨٩-١٩٠٢ع) جي قيادت ۾ ٿيو. جون ١٩٦٣ع ۾ کيس گرفتار ڪيو ويو، لکين ايرانين احتجاج ڪيو، ۽ شاه ايران کيس آزاد ڪرڻ تي مجبور ٿيو. (١٢ محرم ١٣٨٣هه کان ١٢ ربيع الاول ١٣٨٣هه)

”قم“ واپس پهچڻ بعد حضرت امام خميني وڌيڪ زوردار تقريرون ڪيون ۽ ايراني عوام ڪثرت سان سندس تحريڪ طرف راغب ٿيو، تنهنڪري کيس ٻيهر گرفتار ڪري، ”ترڪي“ جلاوطن ڪيو ويو، جتان کيس ”عراق“ روانو ڪيو ويو، جتي سن ١٩٧٨ع ۾ سندس رهائش گاهه تي ڇاپو لڳو ۽ ”ڪويت“ طرف جلاوطن ٿيو، جتان ”پئرس“ پهچي، انقلاب ايران لاءِ يڪسوئي سان ڪم ڪرڻ لڳو. سندس رابطو ايران اندر هر طبقي جي نوجوان نسل سان رهيو. سال ١٩٧٨ع ايران ۾ شاه جي خلاف عام بغاوت جو سال هو، جنهن جي ڪامياب اختتام تي، ١٤ سالن جي جلاوطني (١٩٧٩-١٩٦٥ع) بعد ٧٧ سالن جو پيرسن امام انقلاب حضرت آيت الله روح الله امام خميني تاريخ پهرين فيبروري ١٩٧٩ع تي ايران جي سر زمين تي قدم رکيو، جڏهن شاه ايران محمد رضا شاه پهلوي (١٩٨٠-١٩٢٠ع) اڳتي تخت تاج ڇڏي راه فرار اختيار ڪري چڪو هو.

”ولايت فقيه“ جي اصول مطابق امام خميني رح اسلامي جمهوري مملڪت ايران جو بذات خود سربراھ ٿيو. ”ولايت فقيه“ جي وضع ڪيل اصول مطابق اسلامي حڪومت جو سربراھ صرف ”رھبر فقيه“ ٿي سگھي ٿو. هن فقيه رھبر ساڍن ڏھن سالن (۱۹۸۹ - ۱۹۷۹ع) جي عرصي ۾ مملڪت جمهوريه اسلاميه ايران کي اھا استقامت ۽ قوت ڏني جنھن دنيا جي عظيم طاقتن سان تنھا مقابلو ڪري پنھنجي نظام کي برقرار رکيو آھي ۽ ثابت ڪيو آھي تہ ايراني ھڪ عظيم قوم آھي.

ايران ۾ اسلامي انقلاب ۽ جمهوري نظام

سال ۱۹۶۳ع ۾ آيت الله امام خميني رح ”قم“ شهر ۾ قائم پنھنجي اسلامي مدرسي مان، شھنشاھ ايران محمد رضا شاھ پهلوي جي اقتدار خلاف تحريڪ شروع ڪئي. ۱۹ محرم (جون ۱۹۶۳ع) تي امام خميني رح، ايران جي شاھ محمد رضا شاھ پهلوي جي نالي تيبيھ جاري ڪئي ۽ کيس خبردار ڪيو تہ ”اھڙي روش اختيار نہ ڪر، جو آخرڪار جڏھن توکي زبردستي اقتدار کان ھٽايو وڃي تہ عوام خوشيون ملھائن.“ انھيءَ رات امام خميني رح کي گرفتار ڪيو ويو، ۽ ايران ۾ ھر طرف بغاوت جي باھ پڙڪي وئي؛ تھران، شيراز، مشهد، اصفھان، ڪاشان، قم ۽ ھر ننڍي وڏي شهر ۽ بھراڙي جي علائقن ۾ صدائے انقلاب بلند ٿي وئي. ھٿين خالي مظاھرين تي، جديد ھٿيارن سان ليس شاھ جي فوجين ۽ خفيه پوليس جي اھلڪارن گوليون وڌائون شروع ڪيون. امام عليہ رحمت جي گرفتاريءَ کان چند ڏينھن اندر ۱۵۰۰۰ ايراني شھري شھيد ڪيا ويا. مظلومن جي رت رنگ لاتو. امام خميني رح ايراني عوام جو قومي قائد بڻجي ويو. ۱۹۷۸ع ۾ ”فرانس“ ۾ جلاوطني دوران، عاشوره محرم شريف جي ڏينھن (نومبر ۱۹۷۸ع) امام خميني رح ھڪ پٿر نامو جاري ڪيو، جنھن جو عنوان ھو: ”محرم، خون جي تلوار تي فتح“. ھڪ اقتباس ھن طرح آھي: ”امام حسين (عليہ السلام رضہ) اسان کي ھي درس ڏنو آھي تہ ڪنھن بہ دور ۾، جيڪڏھن مسلمانن تي ڪو ظالم آمرانہ حڪومت مسلط ڪري تہ اسان کي

ان جي خلاف اتي ڪڙو ٿيڻ گهرجي ۽ سندس مذمت ڪئي وڃي، پوءِ ڪافي اسان جي فوجي طاقت ڪيترو به گهٽ ڇو نه هجي، ۽ جيڪڏهن اسان کي محسوس ٿئي ته اسلام خطري ۾ آهي ته اسان کي پنهنجو سر گهوڙن گهرجي ۽ پنهنجي رت وهائڻ لاءِ تيار رهڻ گهرجي. ”ايران ۾ سندس هي نعره عام ٿي ويو؛ ”هر روز عاشوره، هر روز كربلا“. عاشورن ۾ ايراني شهيدن جي خون جو ماتم ڪيو ويو. جهلم جي موقعي تي امام خميني رح، فرانس مان، بيو پٽرنامو جاري ڪيو، جنهن ۾ فرمايو ويو ته ”عظيم امام جي شهادت جو چاليهو اچي ويو آهي.“ ”پهلوي“ جي غاصبانن راج جي گذريل پنجاه سالن مان هن سال اسان ڪيتريون نه تباهه ڪاريون ۽ غير انساني ڏوهه ڏنا (سنا) آهن. ايران ۾ جو ڪجهه گذري چڪو آهي، انهيءَ کي ڏسندي، لڳي ٿو ته ڄڻ اسان جي تازن شهيدن جو خون، ڪربلا جي شهيدن جي خون جو تسلسل آهي ۽ اسان جي پيائرن جو ماتم ڄڻ ته انهن بهادرن جي ماتم جو پڙاڏو آهي جيڪي ڪربلا ۾ شهيد ٿيا هئا. جهڙي طرح سندن وهابل خون يزد جي ظالمانه راج جو خاتمو آندو، اسان جي شهيدن جو خون ظالمانه بادشاهيت کي پاش پاش ڪري ڇڏيندو.“

امام خميني رح جي آخري وصيت مطابق ڪربلا جو ماتم دراصل دنيا جي سڀني مظلوم انسانن جي انهيءَ آه واري جي علامت آهي، جيڪا هو جابر حڪمران خلاف ڪري رهيا آهن. اها حق جي حمايت ۾ هڪ قوت آهي. باطل جي خلاف جهاد آهي ۽ ظلم خلاف هڪ سماجي جدوجهد آهي.“

توهين رسالت جي سزا ۽ امام خميني رح جي فتويٰ:

بسم الله الرحمن الرحيم

انا لله وانا اليه راجعون

تمام دنيا جي مسلمانن کي اطلاع ڏجي ٿو ته ”آيات شيطاني“ نالي ڪتاب جيڪو اسلام، نبي اڪرم صلي الله عليه وآله وسلم ۽ قرآن ڪريم جي خلاف لکيو ۽ شايع ڪيو ويو آهي، انهي جو لکتندڙ ۽ انهيءَ ۾ لکيل مواد

ڪاٺياخبر ناشر واجب القتل آهن، آءٌ غيرتمند مسلمانن کان تقاضا ٿو ڪريان ته اهي ڄاڻايل ماڻهن کي جتي به ڏسن اتي هڪدم قتل ڪري ڇڏين، جيئن آئينده ڪوبه شخص مسلمانن جي ديني بزرگن ۽ عقيدن جي توهين ڪرڻ جي همت نه ڪري سگهي. پوءِ جيڪو شخص هن راهه ۾ پنهنجي جان ڏيندو، اهو انشاءِ الله شهيد ٿيندو ۽ ڪنهن شخص کي مصنف تائين پهچ آهي ليڪن هن کي قتل ڪري نه ٿو سگهي ته اهو ٻين کي اطلاع ڏئي ته جيئن اهي هن کي ماري سگهن.

(نقل، امام خميني کي حالات زندگي، مصنف موسيٰ خان جلالزئي، غره مارچ ۱۹۹۰ع؛ ناشر سنٽر فار سنٿرل ايشيا اينڊ مڊل ايسٽ سٽڊيز، لاهور)

موجوده ملڪ ايران، جيڪو ۲۵ آڪٽوبر ۱۹۳۵ع کان انهيءَ نالي سان سڏجي ٿو، ۱۹۷۲ع جي مرد شماري موجب ٽي ڪروڙ هڪ لک ايڪوٽيه هزار انسانن سان آباد آهي. انهيءَ جي ڪل پکيڙ ڇهه لک چٽيه هزار ٻه سَو ٽيانوي چورس ميل آهي. مشرقي سرحد کان علاوه باقي ٽن طرفن کان بلند پهاڙ آهن؛ اتر ۾ روس ۽ ڪئسپين سمنڊ، اولهه ۾ عراق ۽ ترڪي، ڏکڻ ۾ ايراني نار (خليج فارس) ۽ مشرق ۾ افغانستان ۽ پاڪستان واقع آهن. قديم قافلن جا رستا اڃا باقي آهن. بهراڙي جي علائقن ۾ زياده تر قديم ايراني نسل آباد آهن، ليڪن شهرن ۾ ايراني، عرب ۽ ترڪ نسلن جا ماڻهو رهن ٿا. قديم زرتشتي مذهب جا معتقد هاڻي يزد، ڪرمان، تهران، شيراز ۽ ڪاشان ۾ قليل اقليت ۾ آهن. تقريباً ۸۰ فيصد ايراني شيعه اماميه فرقي سان تعلق رکن ٿا. پنج فيصد اسماعيلي آهن. پنج فيصد ”شيخيه“ ۽ ”نقطويه“ فرقن مان آهن. ڪجهه شهرن ۾ ”بابي“ ۽ ”بهائي“ ۽ ”يزيدي“ مذهبن جا مڃيندڙ آباد آهن. سني مسلمان فقط ڪرد ۽ عرب قبيلن ۾ آهن. انهن مان ڪرد ۽ عرب نسل وارا شافعي ۽ ترڪمان ۽ افغان نسل وارا حنفي مسلڪ سان واسطو رکن ٿا. (اسلامي انسائڪلو پيڊيا، ص ۲۶۸)

کرد قبائل:

قديم هتي، بابلي، آشوري ۽ پارسي زبانن کيئونيفارم (Cuneiform) رسم الخط ۽ پٿرن تي اکريل صورتخطي ۾ ڪدراها (Kudraha) قوم جو ذڪر ملي ٿو، جيڪي "کردستان" جي علائقي ۾ رهندا هئا. کردستان جو جابلو علائقو آرمينيا (Armenia) جي پهاڙي سلسلي جي ڏکڻ-اوڀر ۾ هو. سندن قومي زبان "کرمنجي" (Kermanji) قديم پارسي زبان جي هڪ لهجي مان نڪتل آهي. عالمن جي راءِ مطابق بحرو روم (يونچ سمنڊ) جي ساحلي علائقي ۾ رهندڙ قوم ۽ آرميني قوم جي باهمي سڱا بندي سبب پيدا ٿيل مخلوط نسل "کرد" سمجهو وڃي. هو مسلمان آهن ليڪن سندن سماجي نظام ۾ عورتن کي نسبتاً زياده آزادي حاصل آهي.^۳ کرد فطرتاً غلحدگي پسند آهن. ڏهين صدي عيسوي ۾، خلافت عباسيه جي اطاعت نه ڪيائون، انهيءَ دور ۾ "سهرورديه" نالي هڪ ڳوٺ، ايران، عراق سرحد تي، ڪردن جي علائقي ۾ واقع هو. اصطخري جي بيان مطابق، "هي قصبو انهيءَ پهاڙي رستي تي آباد هو، جيڪو اذربائيجان وڃڻ لاءِ مختصر رستو هو..... ڪردن جي قبضي هيٺ هو، جن جو مذهب ۽ اخلاق سان پري جو به واسطو نه هو، تنهن ڪري الله تعاليٰ هنن ماڻهن جي هدايت لاءِ هي خاندان (سهروردي صديقي) موڪليو." انهن مان شيخ عمر بن محمدشهاب الدين سهروردي (۱۲۲۴ - ۱۱۴۴ع) سهروردي صوفي سلسلي جو اهم شيخ ٿي گذريو آهي. "سهرورديه" جو قصبو اڄ به پنهنجي جاءِ تي قائم آهي، تاهم ڪرد قوم ۽ سندن صوفي مذهب بابت ڪابه خاطري نه آهي. هي قوم هن وقت تڻ اسلامي ملڪن ۾ ورهايل آهي؛ عراق، ايران ۽ ترڪي جون حڪومتون هنن سان برسرپيڪار آهن، ليڪن ڪرد قومپرستي، غلحدگي پسندي ۽ آزادي هنن جي خمير ۾ شامل آهي ۽ هو بدستور سرڪش باغي ۽ جنگجو قوم جي حيثيت ۾ سڃاتا وڃن ٿا. شايد هنن جو اصل نسل اتر، اولهه يورپ جي جرمن قوم سان ملي ٿو جن کي نارڊڪ (Nordic) جي نالي سان نازي تحريڪ ۾ عظيم قوم جي حيثيت سان استعمال ڪيو ويو؛ نارڊڪ - جرمن

نسل جا ماڻهو قدجا ڊگها، سونهري وارن وارا، ڊگهي منهن ۽ لمبي مٿي سان بيان ڪيا وڃن ٿا. ڪرد انهن جي به قديم تر نسل پروٽونارڊڪ (Proto Nordic) نسل مان معلوم ٿين ٿا. عام طور تي هنن جو منهن سوڙهو، کاڌي مضبوط ۽ قد ڊگهو آهي. مغربي ڪردن جا وار وڌيڪ سونهري آهن ۽ مٿو ڊگهو اٿن، ليڪن مشرق ۾ رهندڙ ڪرد وڌيڪ سانورا ۽ گول مٿي وارا آهن جن مان آرمينائي نسل جي آميزش جو پتو پوي ٿو.^{۳۵}

ستين

۷۰۰ ق - ۴۰۰ ق ۾، يورپ ۽ ايشيا جي مشترڪ خانہ بدوش قوم ”ستين“ (Scythians) تاريخ جي زينت بني. شايد هو دنيا جا اوائلي گهوڙيسوار مالوندا ماڻهو هئا. ايراني انهن ۽ انهن جهڙن سڀني قبيلن کي سڪا (Saka) سڏيندا هئا. عبراني زبان ۾ اشڪناز (Ashkenaz)، آشوري ۾ اشغزائي (Ashgazai)، لاطيني زبان ۾ سٿائي (Scythae) ۽ يوناني ٻوليءَ ۾ هنن خانہ بدوش مالوند قبيلن کي اڪوڪائي (EkuQai) جو نالو ڏنو ويو آهي. هيروڊوٽس پنهنجي تاريخ جي جلد چوٿين ۾ لکي ٿو ته ”اتڪل ۷۰۰ ق - ۴۰۰ ق ۾ ۾ اڪوڪائي (ستين) خانہ بدوش مالوندو قومون مٿين ايشيا کان ”ولگا“ ندي پار ڪري، ڏکڻ روس ۾ ”سميرٿن“ قبيلي (Cimmerians) تي اچي ڪڙڪيا“^{۳۶} دراصل اهو واقعو ۸ صدي قبل مسيح جي پوئين اڌ (۸۰۰ - ۸۵۰ ق - م) ۾ رونما ٿيو. جڏهن آشوري (Assyrian) شهنشاهيت جي زوال ۽ بابل جي بيهراسرڻ وقت، اولهه ايشيا ۾، افرائيريءَ جو دور هو. ستين ۽ سميرٿن، ٻنهي قومن انهيءَ گڙبڙ جو فائدو وٺڻ تي چاهيو، تنهن ڪري ٻنهي مان ڪنهن هڪ کي ٻئي تي سرسي حاصل ڪرڻ جي ضرورت هئي. ”ستين“ آشوريا وارن جا حليف هئا، ليڪن سميرٿن جي ساٿن دشمني هئي. آشوريا جي تاريخ ۾ ”ستين“ قوم جو ذڪر سارغون اول جي دور (۷۰۵ - ۷۲۲ ق - م) ۾ اچي ٿو، جڏهن ”ستين“ ارميا ڍنڍ (Lake Urmia) جي اوڀر ۾ اچي ديرو دمايو ۽ پنهنجي بادشاهي قائم ڪئي. بعد ۾ ستين جي بادشاهه ”پروٽوتائيس“

(Protothytes) آشوريا جي بادشاهه ايسر هيڊن (Esarhaddon) جي ڌيءَ جو سڱ گهريو، ايسرهيڊن ۽ سٿين جون چڪريون لڳيون. پروٽوٿائيس جي پٽ ميڊيس (Madyes) جي بادشاهيءَ هيٺ، سٿين قوم وڌيون ڪاميابيون حاصل ڪيون، چون ٿا ته ۲۸ سالن تائين، ”سٿين“ ايشيا تي حڪمراني ڪئي. هو مصر جي سرحدن تائين پهچي چڪا هئا ۽ ۶۱۲ ق. م. ۾، ”نينوا“ جي محاصره ۾ شامل هئا. تاهم بابل ۽ ميڊيا (Media) جي تاريخ تقويم ۾ اڃا تائين ڪنهن محقق اهي ۲۸ سال نه سمايا آهن. هيروڊوٽس جي ڏنل احوال مطابق انهن ۲۸ سالن جي ايشيا تي اقتدار بعد، سٿين ٻيهر ڏکڻ روس ڏانهن رخ ڪيو ۽ يورپ ۾ اندر وڌڻ لڳا. يورپ کنڊ ۾ سندن آثار روس، جرمني، پولنڊ، هنگري، بلغاريه، رومانيا ۽ ترانس سلوانيا (Transylvania) کان ويندي ڪيلٽ گال (Celt) تائين ملن ٿا. سندن اصل وطن بابت هيروڊوٽس ٽي مفروضا پيش ڪري ٿو: سندس پهرين ٻڻ مفروضن مطابق هو ڏکڻ روس ۽ اتر ايران جي چراگاهن مان ايريا ۽ ايراني نسل مان هئا. انهن کي قديم سٿين قوم چئي سگهجي ٿو. اصل سٿين قوم، جنهن تاريخ ۾ نالو پيدا ڪيو، سا، قومن جي عظيم لڏ پلاڻ جي دور ۾ ايشيا جي مٿاهن علائقن مان اسري، يورپ ۽ ايشيا تي ڇانئجي وئي. ڏکڻ روس ۾ سٿين جو اقتدار ۷۰۰ ق. م. کان سن عيسوي تائين برقرار رهيو. شاهي قبيلي جا ست سردار بادشاهه ٿي گذريا جن جي هٿ هيٺ ٻه يا ٽي نائب بادشاهه هئا. انهن مان ڪي نالا ايراني آهن؟

سن ۵۱۲ ق. م. ۾ دارا اول، سٿين قبائل کي ايران کان اتر طرف ڌڪي ڇڏيو، ليڪن جڏهن يورپي سٿين قبائل کي سيڪت ڏيڻ لاءِ سندن طرف وڌيو ته ڪاميابي حاصل نه ٿيس. ان وقت سٿين قبائل جو لٽ سردار ۽ بادشاهه ”آڊن ٿيرسس“ (Idanthysus) هو، جيڪو هيروڊوٽس جي ڄاڻايل بادشاهه آڪتومساداس (Octomasadas) جو همعصر هو. ان کان پوءِ سٿين اقتدار اولهه طرف منتقل ٿيو ۽ زوال پذير ٿيڻ لڳو؛ مٿسيدون (Macedon) جي بادشاهه فلپ ”سٿين“ کي سندن بادشاهه اٿياس (Atheas) جي ڏينهن ۾ شڪست ڏني. ٻي صدي قبل مسيح ۾ ”سٿين“ ڪجهه پاڻ سنڀاليو. ڪريميا (Crimea) جي شهر نيپولس

(Neapoli) ۾ سندن تخت گاهه هو ۽ مغربي يونان جي ڪجهه شهرن تي سندن قبضو هو.^{۳۸}

سندو ۽ گنگا - جمنا وادين ۾ به "سٿين" قبائل جي تاريخ موجود آهي؛ اتر ولھ هندستان، موجوده پاڪستان ۽ ڏکڻ افغانستان، مان يونانين جو تڏو پٿيندڙ ٿي ڌاريون قومون هيون، جن کي ڌار ڌار سڪا سق، پهلوا يا پارٿين (Parthian) ۽ يو - چي يا ڪشان (Kushan) جي نالن سان ياد ڪيو وڃي ٿو. سڪا يا "سٿين" کي وچ ايشيا مان يو - چي يا ڪشان قبائل تڙي ڪڍيو، "سٿين" قبائل مجبوري جي حالت ۾ ڏکڻ طرف هجرت ڪئي. چيني تاريخنوسن جي حوالي سان معلوم ٿو ٿئي ته ڪابل نديءَ جي ڪجهه مدي درياھن تي سيراب ٿيندڙ هڪ علائقي "ڪي پن" (Ki pin) — تي سٿين پنهنجي بادشاهي قائم ڪئي. عيسوي سن جي شروعات ۾ سٿين قوم ڏکڻ افغانستان جي علائقي "سيستان" ۾ آباد هئي ۽ ان کي "سقستان" نالو ڏنو، جيڪو بعد ۾ "سيستان" ۾ بدلجي ويو، اتان سٿين سندو ماٿري ۽ مغربي هندستان جو رخ ڪيو ۽ درجي بدرجي فتوحات جي ذريعي هڪ وسيع بادشاهي قائم ڪئي، جنهن کي پهرين ۽ ٻي صدي عيسويءَ جا يوناني ملاح ۽ جاگرافيدان "سٿيا" (Scythia) نالو ڏنو آهي. پهرين صدي عيسويءَ ۾ "سٿيا" جا ڪجهه علائقا پارٿي قبيلن جي هٿ هيٺ اچي ويا هئا. اتان لڏل سڪا ۽ پٿر تي نقش ٿيل تحريرون گڏيل سٿين - پارٿين بادشاهن ۽ صوبائي حاڪمن بابت ڄاڻ ڏين ٿيون؛ انهن مان هڪ اوائلي بادشاهه موگا (Moga) جو سترپ يا صوبائي حاڪم ٽڪشلا جي قريب "چڪشا" (Chuksha) جي علائقي تي مقرر هو. موگا کان پوءِ سٿين جا ٽي بادشاهه ٿي گذريا جنهن بعد حڪومت هڪ پارٿي سردار جي هٿ هيٺ آئي.^{۳۹}

سن ۵۸ ق - ۾ ۾ هندستان جي "راجا وڪرماجيت"، سٿين کي سخت شڪست ڏني ۽ کيس سٿين کي تباهه ڪندڙ جو خطاب ڏنو ويو. انهيءَ سال کان هندو سڀيت بڪرمي شروع ٿيو، جيڪو اڃان تائين استعمال ڪيو وڃي ٿو. سنڌ ۽ ان ملڪ سان ملحق علائقن ۾ پوءِ به "سٿين" قوم حڪمران رهي. سنڌ ۾ "سٿين" بخطري يونانين (Bactarian)

(Greeks) کان حڪومت هٿ ڪئي هئي. اهو سن ۷۰ ق - م هو. سن ۴۶ع ۾ ترڪ پارٿين سنڌ تي قبضو ڪري ”سٿين“ کي اتان ڀڄائي ڪڍيو. سنڌ ۾ راج ڪرڻ دوران ”سٿين“ ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو، جيئن ڪائٽن اڳ بخظري يونانين ڪيو هو. سن ۷۸ع ۾ سڪا سڀت شروع ٿيو، جيڪو هندستان جي وسيع علائقن ۾ استعمال ٿيندو رهيو. دراصل انهيءَ سڀت جو ايجاد ڪندڙ ڪشان مهاراجا ڪنشڪ هو ۽ هو سٿين يا سڪا قوم مان نه هو، ليڪن انهيءَ زماني ۾ سڪا / سٿه جو استعمال تمام اترادي قومن جي معنيٰ ۾ ٿيڻ لڳو هو ۽ سٿين هڪ نسلي يا قومي حيثيت ۾ پنهنجي شناخت وڃائي ويٺا هئا.^۴

هڪ ٻيو قبيلو مغربي صوبيدارن / سترين جي نالي سان ۳۸۸ع تائين سنڌ ۽ راجسٿان جي اڪثر علائقن مٿان حڪومت ڪندو رهيو، انهيءَ قبيلي پاڻ کي سٿه شاهي خاندان مان ظاهر ڪيو ٿي. سندن حڪومت جو آغاز سن ۱۳۰ع ڌاري ٿيو هو. سندن مشهور بادشاهه ”رڌرڊمن“ (Rudra daman) ڪاٺياواڙ ۾ هڪ قديم هٿرادو ڍنڍ ”گرنار“ وٽ ٻيهر تعمير ڪرائي جيڪا اصل ۾ چندرگپت ٺهرائي هئي ۽ آسوڪا انهيءَ کي سڌاريو ۽ وڌايو هو. رڌرڊمن جو خاص يادگار هڪ طويل مداحيه نظم آهي جو پٿر تي اڪريل آهي ۽ ان ۾ سندس فتوحات جي ساراهه ڪيل آهي، اهو نظم خالص سنسڪرت زبان ۾ ڇيل آهي. انهيءَ مان ثابت ٿئي ٿو ته ان وقت تائين سٿين مذهب سان گڏ سٿين زبان به دنيا مان غائب ٿي چڪي هئي. سندن تهذيب جا ڪجهه مخلوط آثار ٽڪسيلا جي آثار قديمه ۾ نظر اچن ٿا. ”مانوءَ“ جي ڌرمي پستڪ ۾ يوناني (يوانا) ۽ پارٿين (پهلوا) سان گڏ سڪا جو ذڪر ڪيل آهي، جيڪي آرياورش جي سرحدن تي آباد هئا. اهو ذڪر قديم سٿين قوم جي باري ۾ آهي. هند - سنڌ ۾ سٿن / سلوار پائڻ جو رواج وچ ايشيا کان آيل سٿين ۽ ڪشان قومن جي آمد کان پوءِ پيو. ان کان اڳ عام خاص سڀ ماڻهو ڌوٽي پائيندا هئا، ليڪن بعد ۾ سڪن ۽ مھرن تي راجا ۽ مهاراجا سٿن پاتل نظر اچن ٿا. شايد سنڌي زبان جو لفظ ”سٿن“ سٿين قوم جي حوالي سان مروج ٿيو. ”اڃين“ جي ”سٿين“ سترين سنسڪرت کي سرڪاري ٻوليءَ جو درجو ڏنو ۽ سنسڪرت ادب جو اولين تحريري نمونو

”گرنار“ ۾ پڙ تي اڪريل ”رردمن“ جي ساراه ۾ لکيل طويل نظر آهي.^١

يافشي نسل

حضرت نوح عليه السلام جي ٽئين فرزند ” يافث“ جو اولاد وچ مشرق مان سامي قبيلن جي غلبي سبب اولهه طرف ايشيا مائينر، ايران ۽ اڀرندي يورپ جي علائقن ۾ آباد ٿيندو ويو. انهن مان ڪجهه قبيلن اولهه ايشيا ۽ بر صغير هند - سنڌ ۾ دراندازي ڪئي ۽ دنيا جي مذهبي، عسڪري سياسي ۽ تهذيبي تاريخ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو، جيڪو گهڻي ڀاڱي اڃا تحقيق طلب آهي.^٢

حضرت يافث بن نوح عليه السلام کي ست فرزند هئا: جن جا نالا هن طرح معلوم ٿيا آهن: (١) گومر (٢) ماجوج (٣) مدائي (٤) ياولان (٥) طوبل (٦) مشيخ (٧) طيراش.^٣ طوفان نوح کان پوءِ سڀني ڀائرن جو اولاد وچ مشرق ۾ آباد هو. مغرب طرف انا طوليہ جي اڀيٽ (ايشيا مائينر - جديد ترڪي) ۾ پهرين آبادي حامي نسل جي معلوم ٿئي ٿي. سن ٢٥٠٠ ق - ڌاري هتي پتل ۽ ٽامي جو استعمال ثابت ٿئي ٿو ۽ انهيءَ دور جي مقامي ماڻهن جي ڍانچن مان معلوم ٿو ٿئي ته هو ننڍي قد، ڊگهي يا وچولي مٿي ۽ سنهن ڀرن وارا هئا، جيڪي بحر روم يا يونج سمنڊ جي ساحل سان آباد قديم قومن جا عام اهڃاڻ هئا ۽ اهي موئن جي دڙي ۽ هڙپا جي مقامن مان لڌل لاشن جي اهڃاڻن سان پڻ ملن ٿا. ليڪن ٢٠٠٠ ق - ۾ کانپوءِ هتي مهاجر آباد ڪاري جا آثار موجود آهن: هتي شهنشاهيت (١٢٠٠ - ١٨٥٠ ق - ۾) دوران هتي هڪ پائيدار تهذيب، مذهب ۽ حڪومت جون ثابتيون مليون آهن: ” هتي“ قوم اوڀر طرف کان هتي ڪاهي آئي، اهو به ممڪن آهي ته اهي اوڀر پرشيا (ايران) يا پامير جي مٿاهين پٽ کان آيا هجن، ڇاڪاڻ ته وڏي مٿي جو اهڃاڻ هڪ خاص نسل ڏيکاري ٿو، جيئن تاجڪ وڏي مٿي وارا آهن تيئن اناطوليہ جا مهاجر آبادڪار ” الپائين“ وڏي مٿي وارو نسل ڏيکارن ٿا. آرمينيائي نسل جا پڻ مٿا وڏا هئا ليڪن ڪياريءَ کان ويندڙ نه هئا. انهيءَ نسل مان تهتڪي، قزلباش، يزدي ۽ دروز قبائل تاريخ ۾

مشهور آهن، اهي شام ۽ اناطوليءَ جي جابلو علائقن ۾ آباد هئا. ماهرين جي راءِ مطابق آرمينيائي نسل "الپائين" ۽ پونچ سمنڊ جي ساحلي آبادڪار نسل (هامي نسل) جي آميزش سان پيدا ٿيو. پونچ نسل جا مھاندا: ڊگھو منهن، چچيون (تنديون) اکيون ۽ پوٽي وريل ڪن، ۽ "الپائين" نسل جون نشانين: هيڊو منهن، وڏو اڀريل نڪ، ٻئي قسم "آرمينيائي" نسل ۾ ڏنا ويا. ساڳي قسم جي نسلي آميزش سنڌو ماٿري جي موئن جي دڙي ۽ هڙپا جي آثار قديم مان مليل انساني ڍانچن ۾ نظر اچي ٿي، ڪجهه ثابت لاشا هڙپا جي قبرستان مان ۽ ڪجهه ڪوپڙيون موئن جي دڙي مان لڌل، انهي حقيقت جي نشاندھي ٿا ڪن.

اناطوليءَ جا هتي حڪمران الپائين نسل مان هئا سن ۱۸۵۰ ق - م کانپوءِ مقامي پونچ (هامي) نسل وارن سان رشتيدار ڪرڻ سبب منجهائن آرمينيائي نسل پيدا ٿيو. آرمينيائي نسل وجود ۾ اچڻ بعد پنهنجي نسل کي هر دور ۾ خالص رکڻ جي ڪوشش ڪئي. انهيءَ جو مثال ڪئپيڊوشيا (Cappadocia) جا قزلباش، لائشيا (Lycia) جا تهٽڪي (Tahtaci) ۽ وان ڍنڍ (Lake Van) جا آرمينيائي آهن، جيڪي ڌارين ۾ شاديون نه ڪندا آهن (برتانيڪا ج ۲، ص ص ۶۰۹ - ۶۰۸). ڪرد قبائل، خالص هامي نسل جا اهڃاڻ قائم رکيو اچن ٿا؛ ڊگھو قد، انب جي ڦار جهڙو منهن، مٿو ڊگھو ۽ اڪثر حسين صورت. (ايضا).

قديم زبانون:

ارسامي (Ursemitisch) هڪ عام قديم زبان هئي. انهيءَ مان عبراني (Hebrew)، آشوري (Assyrian) بابلي (Babylonian) آرميني (Aramaic) فونيقي (Phoenician) عربي (Arabic) حبشي (Abbyssinian) ۽ يمني (Yemenese) زبانن پنهنجون ارتقائي منزلون طي ڪيون. انهن مان ڪيتريون متروڪ ٿي ويون ۽ باقي اڃا مروج آهن. يمني زبان کي رومن جاگرافيدانن سبائي (Sabaean) سڏيو آهي ۽ عرب مسلمانن انهيءَ کي حمياري (Himyarite) لکيو آهي. اسلام جي تبليغ جي وسيع دائري اندر قديم سامي زبانون آهستي آهستي متروڪ ٿينديون ويون ۽ عربي زبان، انهن سان گڏ مصر جي قبطي (Coptic) زبان جو به خاتمو ڪري ڇڏيو.

عبراني (Hebrew) زبان، جديد صورت ۱۹ صدي عيسوي کان اسرائيل جا يهودي استعمال ڪري رهيا آهن. قديم هيبرو (Habiru) زبان جو ذڪر "امارنا" جي خطوط ۾ ملي ٿو. انهن جو زمانو ۱۴۰۰ ق. م آهي ۽ اهو ٿورو ٽولن جو نالو هو. پراڻي عهدنامي (Old Testament) جي زبان طور هيبرو (Hebrew) جو نالو پهريون دفعو بن سراج (Ben Sirach) جي تحريرن جي يوناني ترجمي ۾ (۱۲۰ ق. م) استعمال ڪيو ويو. اهو نالو ڌارين عالمن طرفان اسرائيلن جي لاءِ لکيو ويو. لفظ جو اصل اشتقاق "عبر" معنيٰ عبور ڪرڻ مان آهي. عبراني معنيٰ عبور ڪندڙ يا درياھ جي ٻي ڀر عبور جو رهواسي "عبري". عبراني زبان مجموعي طور ٽن دورن مان گذري آهي؛ پهريون بائيبل جو، يا ڪلاسيڪي دور جنهن ۾ پراڻي عهدنامي جو اڪثر حصو لکيو ويو، ٻيو بائيبل کانپوءِ جو دور (Post Biblical) يا يهودي قانوندانن رٿبائ رين (Rabbi) جو دور (Rabbinic period) ۽ ٽيون جديد هيبرو (عبراني) ٻوليءَ جو دور. ۴. عبراني تي هندي يورپي (Indo European) ٻولين جو اثر نمايان آهي. انهن کان علاوه سرياني خاص سامي زبان آهي جيڪا شام ملڪ جي ماڻهن جي قديم آرميني (Aramaic) زبان جو هڪ لهجو هئي. سرياني (Syriac) ۽ آرميائي / آرميني (Aramanian) زبان اڃا به دمشق شهر جي اتر ۾ ڪجهه ڳوٺن جا ماڻهو ڳالهائڻ ٿا. انهيءَ زبان جا اصل ڳالهائيندڙ آرميني (Aramaean) هئا، جن متعلق آشوري (Assyrian) ذريعن سان ۱۲۰۰ ق. م جو زمانو متعين ڪيو ويو آهي. شايد اها پهرين بين الاقوامي زبان هئي، جيڪا بائيبل مقدس جي ٽين زبان شمار ڪئي وڃي ٿي. اها خاص ماڻهن جي زبان هئي. سرياني (Syriac) قديم عربي زبان جو بنياد هئي، ليڪن ۸ صدي عيسويءَ ۾ اسلامي فتوحات سبب هيءَ زبان خود شام ملڪ ۾ به پنهنجو وجود وڃائي ويئي. تاهم موصل شهر جي اتر - اوڀر ۽ اتر اولهه جي ديهاتي علائقن ۾ انهيءَ زبان جو هڪ قسم اڃا ڳالهائڻ وڃي ٿو.^{۳۶}

قديم آريا قوم ناخوانده هئي. رگ ويد جا اشعار بر زبان ياد ڪيا ويندا هئا. سن ۱۰۰۰ ق. م کانپوءِ اهي تحريري صورت ۾ آندا ويا. انهي وقت تائين قديم آريائي زبان ۾ مقامي غير آريا زبانن جي آميزش ٿي چڪي هئي.

رگ ويد جا ڪيترا لفظ ڪنهن به انڊو يورپين زبان جي مخرج سان نه ٿا ملن؟
 ناهم ٿلهي ليکي هڪ قديم آريائي زبان تسليم ڪري سگهجي ٿي، جيڪا
 هندوڪش جي دامن ۾ رهندڙ آريا قوم جا ماڻهو ڳالهائيندا هئا. مذهبي
 اختلافن سبب ٻه قبيلا بنيا، جن مان هڪ قبيلي ڏکڻ طرف گنگا - جمنا
 واديءَ ڏانهن هجرت ڪئي ۽ ٻئي گروه اولهه طرف افغانستان، ايران، ترڪي
 ۽ يورپ طرف واڌ شروع ڪئي. آبهوا جي اثر ۽ مقامي ٻولين جي آميزش
 سبب اصل آريائي ٻوليءَ مان مختلف ٻوليون وجود ۾ آيون جن کي انڊو -
 يورپين ٻوليون چيو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح هڪڙيون مشرقي آريائي ٻوليون
 وجود ۾ آيون. ٻيون مغربي آريائي ٻوليون بنيون. انهن جو ڌار ڌار تفصيل هن
 ريت آهي؛

مشرقي آريائي زبانون: (١) بالتوسلاوڪ زبان، جنهن ۾ سڀ سلاو
 (Slav) زبانون شامل آهن. (٢) انڊو - آيراني زبانون، جنهن ۾ سنسڪرت
 ۽ فارسي زبان جون سڀ قديم ۽ جديد شاخون شمار ڪيون وڃن ٿيون.
 (٣) آرميني ۽ (٤) البانوي زبانون. انهن سڀني زبانن جا بنيادي لفظ ۽ صوتي
 صورتون مشترڪ آهن. اهڙي طرح مغربي آريائي زبانون به سڃاڻي سگهجن
 ٿيون. جن ۾ خاص طور تي (١) قديم ۽ جديد يوناني (هيلينڪ) زبانون ۽
 انهن جا تمام لهجا (Dialects) (٢) لاطيني / اطالوي (Latin) ۽ ان
 سان ملحق سڀ زبانون (٣) سيلٽڪ (Celtic) موجوده گالي (Gauli) ۽
 ويلش (Welish) زبانون ۽ (٤) جرمن (German) زبان ۽ ملحق
 انگريزي ۽ هالنڊ، ناروي، سويڊن ۽ آئسلئنڊ جون زبانون ۽ هالنڊ ۾
 اسڪئنڊينويون زبان ۽ لهجو شامل آهن.

سامي زبانن، عبراني، عربي، سرياني، فونيتي، مالتي، اٿيوپيائي وغيره
 کان علاوه، قديم زبانن ۾ توراني زبانن جو به هڪ الڳ سلسلو ملي ٿو،
 انهن مان خاص ست زبانون هي آهن: (١) سٿين، ترڪي، هنگاري، فنش،
 لٽش، منگولي وغيره زبانن جو گروه، (٢) دراوڙي گروه، جنهن ۾ تامل،
 تيليگو، ڪنڊا، ڪنڙ ۽ ٻيون اتر اوڀر ايشيائي ٻوليون شامل آهن، (٣)
 مالي زبانن جو گروه، جنهن ۾ ملائيشيا ۽ انڊونيشيا جا ڪجهه ٻيت جاوا،
 سوماترا وغيره جا ماڻهو جيڪي مقامي ٻوليون ڳالهائين ٿا، سي اچي وڃن
 ٿيون. (٤) ڪجهه اهي زبانون جيڪي ڏکڻ افریقا جي ڪجهه علائقائي لهجن

۾ شامل آهن، (۵) چيني، سيامي، برمي ۽ تبتي ٻولين جو گروه (٦) لاطيني آمريڪا جي ڪجهه زبانن ۽ لهجن ۾ شامل بنيادي ٻوليون، ۽ (٧) باسڪ ٻولي جا لهجا، جيڪي فرانس ۽ اسپين جي ڪجهه علائقن ۾ ڳالهايا وڃن ٿا. ۴۸

نسلن ۽ هر زبان قومن ۾ تفاوت ڪرڻ مشڪل آهي. آريا نسل جا ڪڏهن رنگا يورپي جيڪي آريائي زبانون ڳالهائڻ ٿا، انهن ۾ اهي به آهن، جيڪي آرين جي آمد کان اڳ ٻيون ٻوليون ڳالهائيندا هئا. انهن قديم يورپي قومن ۾ قديم آسٽريائي نسل سان تعلق رکندڙ ۽ پيل، بيگا ۽ گوند شامل هئا. ڏکڻ هندستان جي پوري آبادي، نسلي تفاوت جي باوجود، دراوڙي ٻوليون ڳالهائي ٿي. اهڙي صورتحال ۾ ”دراوڙ“ لفظ جو نسل جي معنيٰ ۾ استعمال ڪرڻ اجايو آهي. اهڙي طرح مشرق قريب ۾ ”سميري“ اڪثر دورن جي عام زبان رهي، جيتوڻيڪ ”سميري“ نسل ختم ٿي چڪو هو. ساڳي طرح مصر جي تاريخ ۾ سامي. حامي مخلوط زبان وجود ۾ آئي، ليڪن مصرين کي سامي نسل ۾ شمار نه ٿو ڪيو وڃي، تنهن ڪري ”سامي“ لفظ نسل کان وڌيڪ زبان جي اشتراڪ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو وڃي ٿو. سنڌو ماڻهيءَ ۾ سنڌي هڪ قديم بنيادي زبان رهي آهي، جنهن مان ٻيون مقامي زبانون وجود ۾ آيون ۽ خود سنڌي زبان ۾ ٻين زبانن سنسڪرت، فارسي، عربي ۽ انگريزي زبانن جي لفظن ۽ محاورن جو ڀرپور اضافو ٿيو آهي جنهن سان اصل لفظ متروڪ ٿي ويا آهن. سنڌ جي آبادي ۾ پڻ تاريخ جي هجرتن ۽ آباد ڪارڻ جي تاريخ جي شايد وسيع ترين واقعي سبب انقلاب اچي ويو آهي. هاڻي ”سنڌي“ جو لفظ زبان ۽ تهذيب جي معنيٰ ۾ استعمال ٿئي ٿو ۽ اهو نالو سنڌ جي سرحدن کان ٻاهر نڪري ٻين الاقوامي تشخص حاصل ڪري چڪو آهي. انهيءَ ۾ نسلي حقيقتن کي نالاش ڪرڻ نه گهرجي. اهڙي طرح ”آريا“ ڪنهن هڪ نسلي بنياد جو نالو نه آهي. ”آريا“ معنيٰ آبادگار ۽ مهذب. حضرت نوح عليه السلام جي اولاد مان جيڪي قبيلا، ٻين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ سڌريل هئا ۽ سندن قبضي هيٺ آيل علائقن ۾ جنهن مخصوص مذهب ۽ تهذيب جا آثار باقي آهن، انهن جي بنياد تي هڪ قومي، لساني ۽ تهذيبي تشخص قائم ڪيو ويو آهي، جنهن کي ”آريا“ چئجي ٿو.

۶۷۰. باب نائون

- ۱: چئمبرسس انسائڪلوپيڊيا، ج ۷، ص ۷۰۲.
 - ۲: - ايضا - ، ص ۷۰۳.
 - ۳: - ايضا - ، ص ۷۰۲، برتانيڪا - ايضا - ، ص ۱۷ - ص ۵۴ -
 - ۶۵۳: دارا جا تحريري نقش، ” آريا “ مان ايران نالو ٺهيو
 - ۴: - ايضا -
 - ۵: - ايضا -
 - ۶: - ايضا - ، ص ۷۰۳.
 - ۷: انسائڪلوپيڊيا برتانيڪا، ج ۱۲، ص ۵۰۹.
 - ۸: عرب قوم جو تعلق سامي نسل سان آهي، ۽ ايراني آريا نسل سان تعلق رکن ٿا. (هٿي، هسٽري آف د عربس، - ايضا -، ص ۱۵۸)
 - (نوٽ: ايران (معنيٰ آرين جو ملڪ) اصل نالو آهي، ” پارس “ انهيءَ جي جنوبي حصي کي چيو ويندو هو. بعد ۾ يوناني جاگرافيدانن سڄي ملڪ کي ” پارسس “ (Parsis) لکڻ شروع ڪيو، جيڪو عربن ” فارس “ ڪري لکيو، اصل نالي ۽ يوناني اختراع بابت ڏسجي ” هٿي “ - ايضا ص ۱۵۷ حاشيه).
 - ۹: برتانيڪا - ايضا - ج ۱۲، ص ۵۲۵.
 - ۱۰: - ايضا -
 - ۱۱: - ايضا -
 - ۱۲: - ايضا -
 - ۱۳: - ايضا -
 - ۱۴: برتانيڪا - ايضا - ج ۱۷، ص ۵۴ - ۶۵۳.
 - ۱۵: ” احوال الانبياء... “ - ايضا - ج ۲، ص ۵۱.
 - ۱۶: - ايضا - ، ص ۵۹، چئمبرسس - ايضا - ج، ص ۸۲۶.
 - ۱۷: مائڪل هارٽ، ” دهنڊريد “ A & W وزيوئل لائبريري نيو يارڪ
- ۱۹۷۸ع ص ۳۴ - ۴۲۹.

۱۸:- ایضا -

۱۹:- معاهدي مطابق اشوريا جو شمالي علائقو " ميديا " ۽ جنوبي حصو " بابل " سان ملايو ويو (احوال الانبياء ج ۲ ص ۲۳ - بابل ۾ نبو بالاصر نئين حڪومت ٺاهي ص ۱۸۸).

۲۰:- ايضا - ، ص ۲۴۹ .

۲۱: چئمبرسس، - ايضا - ج ۴، ص ۳۲۷ .

۲۲:- ايضا - .

۲۳: تفسير المنير، مترجم علامه علي خان ابڙو، سنڌيڪا ۱۹۹۶ع ص ۱۸ - ۵۱۶ .

۲۴: چئمبرسس - ايضا - ج ۶ ص ۴۰۹ . " تفسير المنير " - ايضا - ، ص ۵۱۷ .

۲۵:- دارا اول (۴۸۶ - ۵۲۲ ق - م .

۲۶:- حوالو گمشده

۲۷: " گزيٽيئر آف ڊ پراوئس آف سنڌ " مرتب ايٽڪان، مرڪفتائيل پريس ڪراچي ۱۹۰۷ع ص ۸۷ .

۲۸: " د هولي قرآن " انگريزي مترجم مولوي محمد علي، ۲ - ڇاپو، لاهور ۱۹۲۰ع، ص ۶۰۴ .

۲۹: - ايضا - ص ۶۰۶ .

۳۰: - ايضا - ص ۶۰۵ .

۳۱: برتانيڪا، - ايضا - ج ۶، ص ۹۶۰ .

۳۲:- حوالو گمشده

۳۳: چئمبرسس - ايضا - ج ۸، ص ۲۷۹ .

۳۴: " عوارف المعارف " شيخ الشيوخ عمر بن محمد شهاب الدين سهروردي، اردو مترجم حافظ سيد رشيد احمد ارشد، شيخ غلام علي ائڊب سنز لاهور، ٽيون ڇاپو ۱۹۸۲ع ص ۱۱ .

۳۵: چئمبرسس - ايضا - ج ۸، ص ۸۰ - ۲۷۹ .

- ٣٦: - ايضا - ج ١٢، ص ٣٧٧.
- ٣٧: - ايضا -
- ٣٨: - ايضا -
- ٣٩: بشم، "د ونڊر..." - ايضا - ص ص ٦٠ - ٥٩.
- ٤٠: - ايضا - ص ٦١.
- ٤١: ايضا - ص ص ٣٨٩، ١٤٢، ٦٢.
- ٤٢: "احوال الانبياء....." ج ١ ص ٢٠ تي ڄاڻايل تحقيق مطابق
 "..... زمين حضرت نوح عليه السلام جي پٽن ۾ ورهائي وئي..... وچون
 حصو، يعني فلسطين، شام، استريا (آشوريه بابل) فارس (ايران) ۽ حجاز
 (عربستان) " سام" جي اولاد کي ڏنو ويو. اسپين، فرانس يونان، بلغاريه،
 ترڪي ۽ آرمينيا جا علائقا " يافت" جي اولاد ۾ ورهايا ويا، جڏهن ته افرিকা،
 نائجيريا، توڻيا، حبشه، "حام" جي پٽن ۾ تقسيم ڪيا ويا. " (بحواله وليم هيلز)
- ٤٣: "احوال الانبياء" - ايضا - ج ١، ص ٢١.
- ٤٤: هتي، "دهستري...." - ايضا - ص ١٢.
- ٤٥: چئمبرسس، - ايضا - ج ٦، ص ص ٢٣ - ٨٢٠.
- ٤٦: - ايضا - ج ١، ص ص ٢٩ - ٥٢٨.
- ٤٧: بشم، "د ونڊر...."، ايضا - ص ص ٣٣ - ٣٢.
- ٤٨- چئمبرسس، ايضا - ج ٧، ص ص ٥٠٣ - ٤٩٦. هن ذريعي مان،
 قديم کان جديد زبانن جي ارتقا ۽ باهمي آميزش بابت، مستند معلومات حاصل
 ڪري سگهجي ٿي.

قوم بني اسرائيل (يهودي قوما)

فهرست مضامين

نمبر	عنوان	صفحو
	باب ڏهون	
	قوم بني اسرائيل (يهودي قوم)	
۱	قوم بني اسرائيل (يهودي قوم)	۶۷۵
۲	حضرت يعقوب عليه السلام (۱۷ صدي قبل مسيح)	۶۷۵
۳	نبوت ۽ مذهب	۶۷۹
۴	ڪنعان (فلسطين) ۾ ملت ابراهيم (وحدانيت) جو آغاز	۶۸۰
۵	اولاد حضرت يعقوب عرف اسرائيل عليه السلام	۶۸۲
۶	حضرت يوسف عليه السلام (غالباً ۱۶۸۹ - ۱۷۹۹ ق - م)	۶۸۲
۷	قرآن شريف ۾ فقط پوئين خواب جو ذڪر ڪيل آهي	۶۸۳
۸	سازشون ۽ آزمائشون	۶۸۳
۹	غلامي ، قيد ۽ آزادي	۶۸۶
۱۰	سرفرازي ۽ بني اسرائيل جي مصر ۾ آبادڪاري	۶۹۰
۱۱	قوم مدين : (اصحاب ايڪم) ۽ حضرت شعيب عليه السلام	۶۹۵
۱۲	اصحاب الرس ۽ ٻيون قومون	۶۹۶
۱۳	حضرت موسيٰ ۽ هارون عليه السلام (۱۵۷۱ - ۱۶۹۱ ق - م) ۽ قوم يهودي.	۶۹۷
۱۴	نبوت	۶۹۹
۱۵	مهر	۷۰۰
۱۶	غلامي ۽ آزادي متعلق قوانين	۷۱۱
۱۷	يهوديت	۷۱۷
۱۸	يهودي قوم	۷۱۸
۱۹	يهودين جي تاريخ	۷۱۸
۲۰	يوناني ۽ رومي دور	۷۲۵
۲۱	صيهونيت	۷۲۸
۲۲	حضرت موسيٰ عليه السلام (م ۱۵۷۱ / ۱۶۸۰ ق - م) جانشين	۷۲۹
	بني اسرائيلي انبياء عليهم السلام	
۲۳	حضرت يسع / يوشع عليه السلام کان حضرت دائود عليه السلام	۷۳۰
	تائين	

باب ڏهون

قوم بني اسرائيل (يهودي)

اي بني اسرائيل! منهنجون نعمتون ياد ڪيو، جن سان مون اوهان کي سرفراز ڪيو ۽ دنيا جي قومن تي اوهان کي فضيلت عطا فرمائي. (القرآن سوره البقره ۴۷:۲) بني اسرائيل حضرت يعقوب عليه السلام جي اولاد کي چئجي ٿو؛

حضرت يعقوب عليه السلام (۱۷ صدي قبل مسيح)

حضرت ابراهيم عليه السلام جو پوٽو، حضرت يعقوب بن حضرت اسحاق عليهم السلام، آرمينائي بيبي ريبڪا (Rebekah) جي بطن مان هو. سندس ڄاڙو ڀاءُ ادوم (Edom) وارن جو جد امجد عيسو (Esau) هڪ روايتي بدوي شڪاري ۽ ٽائيل هو. حضرت يعقوب عليه السلام پنهنجي ڄاڙي ڄاول ڀاءُ جي برخلاف هڪ خانہ بدوش مالوندو ماڻهو هو. پيءُ ماءُ جي حڪم مطابق پنهنجي مامي ”لابان“ (Laban) جي خدمت ۾ وڃي حاضر ٿيو. واٽ تي بيت ايل (Beth El) جي مقام وٽ کيس الهام ٿيو. هن پنهنجي ٻن ماروتين، لياہ (Leah) ۽ راخيل (Rachel) سان شادي ڪئي ۽ هر هڪ جي عيوض ست سال، جملي چوڏهن سال پنهنجي مامي لابان جو مال چاريندو رهيو. وڌيڪ ڇهه سال ”آرمينا“ ۾ رهي گهڻو ڌن ۽ مال گڏ ڪيائين. موتي ”ڪنعان“ (فلسطين) ۾ آيو. اتي کيس ٻيو الهام ٿيو، جنهن مطابق پنهنجي ڀاءُ عيسو (Esau) سان پرڄاءُ ڪيائين!

حضرت يعقوب عليه السلام کي ڪل ٻارهن پٽ ڄاوا: ڇهه ”لياہ“ جي بطن مان، ٻه ”راخيل“ جي پستان، ۽ باقي ٻن ڪنيزن مان ٻه ٻه پٽ ٿيس. انهن ۾ بيبي راخيل جي بطن مان پيدا ٿيل ٻه سڳا ڀائر، حضرت يوسف

عليه السلام ۽ حضرت بن يامين عليه السلام، نبي ٿيا. حضرت يوسف عليه السلام سان ڀائرن جي حسد ۽ رقابت جو احوال بائبل مقدس ۽ قرآن شريف ۾ وضاحت سان بيان ڪيل آهي. حضرت يوسف عليه السلام غلام ٿي مصر ۾ وڪاڻو ۽ آخر ملڪ جو وزير اعظم ٿيو. آخر عمر ۾ حضرت يعقوب عليه السلام ڪنعان (فلسطين) مان هجرت ڪري، اچي اتر اوڀر مصر جي سرحدي علائقي ”غوشين“ ۾ آباد ٿيو ۽ اتي وفات ڪيائين. سندس جنازو ڪٿائي آئي فلسطين (ڪنعان) ۾ دفنايو ويو.^٢

حضرت يعقوب عليه السلام جو لقب ”اسرائيل“ هو ۽ سندس پٽ مان بني اسرائيل قبيلو پيدا ٿيا. ”اسرائيل“ جي معنيٰ ٿي محققين ڪافي روشني وڌي آهي. بائبل مقدس جي پيدائش واري باب ۾ انهي لفظ جي معنيٰ هن طرح ملي ٿي ته جڏن ملهه وڙهندڙ حضرت يعقوب عليه السلام تي غالب پئجي نه سگهيو، ”تڏهن چيو ته تنهنجو نالو ڇا آهي؟ ۽ هن چيو ته يعقوب ۽ هن چيو ته اڳتي تنهنجو نالو يعقوب نه، پر ”اسرائيل“ سڏبو، ڇاڪاڇو جو تو خدا ۽ ماڻهن سان زور آزمائي ڪئي آهي، ۽ غالب پيو آهين. (بائبل، پراڻو عهد نامو، پيدائش ٢٩. ٢٧. ٣٢) ”ايل“ (El) قديم مذهب ۾ ”خدا“ کي چيو ويو ٿي. عام طور تي لغوي معنيٰ مطابق ”اسرائيل“ معنيٰ هو ”ايل“ (خدا) سان مقابلو ڪري ٿو. ليڪن نالي جي ترڪيب ”يسرا-ايل“ جو مطلب ٿيو: ڀلي ته ايل (خدا) مقابلو ڪري. جديد ماهر لسانيات جو موقف آهي ته اسرائيل معنيٰ ڀلي ته ايل حڪومت ڪري، ڀلي ته ايل چمڪي تاهم ان جو مطلب اهو به آهي ته ”اهو جنهن ايل (خدا) کي ڏٺو.“^٣

بائبل مقدس ۾ ڄاڻايل حريف ملهه کان جڏهن حضرت يعقوب عليه السلام پڇيو ته تنهنجو نالو ڇا آهي، تڏهن ”هن چيو ته تون منهنجو نالو ڇو ٿو پڇين؟“ پوءِ هن اتي کيس برڪت ڏني، ۽ يعقوب انهيءَ هنڌ جو نالو ”فني ايل“ رکيو، جو چيائين ته مون خدا کي روبرو ڏٺو، تڏهن به منهنجي جان بچي وئي. (پيدائش - ايضاً - آيات ٣٠. ٢٩)

نسلي اعتبار کان، اسرائيل جو نالو، پراڻي عهدنامي پٿاندڙ، بني اسرائيل جي تمام قبائل جي ڪانفرديدن لاءِ استعمال ڪيل آهي. ان بعد جڏهن حضرت داؤد ۽ حضرت سليمان عليهم السلام جي يروشليم ۽ يهودا

۾ اسرائيلي حڪومت قائم هئي ته سڀني شهرين کي اهو نالو ڏنو ويو ۽ آخر اڪل ۹۲۰ ق. ۾ ڌاري جڏهن حضرت دائود عليه السلام جي گهراڻي کان اترين علائقا علحده ٿيا ته انهن کي ”اسرائيل“ سڏيو ويو. سن ۷۲۱ ق. ۾ ڌاري جڏهن ”اسرائيل“ رياست جو زوال ٿيو ته ”يهوداه“ جي رياست کي اسرائيل جو نالو ڏنو ويو ڇاڪاڻ ته اسرائيل جي فقهي ورثي جا اهي ئي وارث هئا. ڏسبو ته پراڻي عهدنامي جي مختلف دورن ۾ ”اسرائيل“ هڪ فقهي معاشره جي نالي طور استعمال ٿيندو هو ۽ ڪڏهن به ان جو مطلب خالص دنيوي، قبائلي يا سياسي معاشره طور نه ٿي ورتو ويو. جڏهن ”يهوداه“ کي ”اسرائيل“ جو نالو ڏنو ويو، تڏهن به سياسي طور تي ملڪ جو نالو ”يهوداه“ قائم رهيو. ازسواءِ حضرت يعقوب عليه السلام جا آرمينائي سان قريبي تعلقات ڏيکارن ٿا ته ”اسرائيل“ جا ڪجهه قبلا آرمينائي نسل مان هئا. ٻئي طرف ”فلسطين“ ۾ سندس آمد، اردن جي پريڻ پاسي کان سفر، ڏکڻ کان هڪ وڌيڪ لڏ پلاڻ جي نشاندهي ڪري ٿو. اهڙي طرح بائيبل مقدس ۾ جيڪب - اسرائيل (حضرت يعقوب عليه السلام) جو ذڪر هجرت جي ٻن واضح روايتن کي نروار ڪري ٿو جيڪي اسرائيلين جي تاريخ ۾ مدغم ٿي ويون آهن. ۴

حضرت يعقوب عليه السلام جي سوانح حيات، بائيبل مقدس جي پراڻي عهد نامي جي باب ۲۵ جي آيت ۲۶ کان شروع ٿي باب ۲۹ جي آيت ۲۲ تي ختم ٿئي ٿي. خاص اقتباسات هن طرح آهن:

”اضحاق (حضرت اسحاق بن ابراهيم عليهم السلام) پنهنجي زال جي لاءِ خداوند کان دعا گهري، ڇاڪاڻ جو هو سڀني هئي. خداوند هن جي دعا قبول ڪئي ۽ هن جي زال ”ريبه“ حامله ٿي (۲۲، ۲۱، ۲۵)

”خداوند چيس تنهنجي پيٽ ۾ ٻه قومون آهن ۽ امتون تنهنجي پيٽ مان ٿي هڪ ٻئي کان ڌار ٿينديون. (۲۳، ۲۵) ڏٺائون ته سندس پيٽ ۾ ٻه ڄڙا پائر هئا. پهريون ڳاڙهو نڪتو، تنهن ڪري انهيءَ جو نالو ”عيسو“ رکيائون. تنهن کان پوءِ سندس ٻيءَ پنهنجي هٿ ۾ ”عيسو“ جي ڪڙي جهلي نڪتو ۽ انهيءَ جو نالو يعقوب رکيائون ۽ جڏهن اضرحاق (اسحاق) کي هي ٻار ڄاوا، تڏهن هو سٺ ورهين جو هو. پوءِ ڇوڪرا وڌا ٿيا ۽ عيسو هوشيار

شڪاري ۽ جهنگ ۾ گذاريندڙ هو، ۽ يعقوب سادو ماڻهو ۽ تنهن ۾ رهندڙ هو. اسحاق عيسو کي پيار ڪندو هو پر ”ريقتہ“ جو پيار يعقوب تي هو. (٢٨:٢٢.٢٥) عيسو يعقوب کي عرض ڪري چيو ته انهيءَ ڳاڙهي ٻوڙ مان مون کي ڪاراءِ انهيءَ ڪري هن جو نالو ”ادوم“ (ڳاڙهو) پئجي ويو. (٢١:٣٠.٢٥) يعقوب (عيسو کي) چيو ته اڄ تون پنهنجي پهرتي هڻڻ جو حق مون کي وڪڻي ڏي ۽ (عيسو) پنهنجي پهرتي هڻڻ جو حق يعقوب کي وڪڻي ڇڏيو. پوءِ يعقوب، عيسو کي ماني ۽ مسور جي دال ڏني. اهڙي طرح ”عيسو“ پنهنجي پهرتي هڻڻ جي حق کي حقير سمجهيو.“ (٣٤. ٣٠:٢٥)

جڏهن اسحاق (حضرت اسحاق عليه السلام) ٻڌو ٿيو ۽ اکين ۾ اهڙو ڏنڌ ٿيس جو ڏسي نه ٿي سگهيو، تڏهن هن پنهنجي وڏي پٽ عيسو کي سڏي چيو ته منهنجي واسطي لذيت طعام جهڙو مون کي وڻندو آهي، تهڙو تيار ڪري مون وٽ ڪڍي اڄ ته مان ڪاوان ۽ مرڻ کان اڳي توکي برڪت ڏيان. تڏهن ربيقتہ پنهنجي پٽ يعقوب کي سڏي چيو ته مون کي به سٺا ڇيلا آڻي ڏي ته انهن مان آءٌ تنهنجي پيءُ لاءِ اهڙو لذيت طعام تيار ڪريان جهڙو ڪيس وڻندو آهي، پوءِ اهو تون پنهنجي پيءُ وٽ ڪڍي وڃ ته هو ڪاٺي ۽ مرڻ کان اڳ ۾ توکي برڪت ڏئي. تڏهن هن پنهنجي ماءُ ربيقتہ کي چيو ته ڏس، منهنجي پيءُ عيسو جي بدن تي وار آهن ۽ منهنجو بدن لسو آهي شايد منهنجو پيءُ مون کي هٿ لائي ۽ آءٌ هن جي اڳيان دغا باز ثابت ٿيان ۽ برڪت جي بدران پاڻ تي لعنت آڻيان.“ (١٢. ١٠:٢٧) تاهم ماءُ جي اسرار تي سندس فرمانبرداري ڪندي هيلي سان پنهنجي پيءُ کان برڪت ورتائين؛ حضرت اسحاق عليه السلام فرمايو ته ”ڏس منهنجي پٽ جي خوشبو انهيءَ بنيءَ جي خوشبوءِ جهڙي آهي جنهن کي خدا برڪت ڏني آهي. شل خدا توکي آسمان جي ماڪ، زمين جو سڻپ ۽ جهجو ان ۽ مٽي ڏئي. شل امتون تنهنجي خدمت ڪن ۽ قومون تنهنجي اڳيان ڪنڌ جهڪائين. شل تون پنهنجي پيائرن جو سردار ٿين ۽ تنهنجي ماءُ جا پٽ تنهنجي اڳيان ڪنڌ جهڪائين، جيڪو توتي لعنت ڪري سو لعنتي ٿئي ۽ جيڪو توکي برڪت ڏئي سو مبارڪ ٿئي.“ (٢٩. ٢٧:٢٧) جڏهن وڏو پيءُ عيسو، شڪار ڪري پيءُ لاءِ گهريل طعام تيار ڪري آيو ته اصل ڳالهه ڪلي پئي، ليڪن حضرت

اسحاق عليه السلام فرمايو: هائو، اهوئي مبارڪ ٿيندو. تنهنجو ڀاءُ ٺڳي ڪري آيو. تنهنجي برڪت وٺي ويو. ڏس مون هن کي تنهنجو مالڪ ٺهرايو آهي. سندس سڀئي ڀائر هن کي نوڪر ڪري ڏنا اٿم. تڏهن عيسو پنهنجي پيءُ کي چيو ته بابا، تو وٽ فقط هڪڙي برڪت آهي ڇا؟ مون کي، هائو مون کي به برڪت ڏي. عيسو زار زار روئڻ لڳو، تڏهن اسحاق (حضرت اسحاق عليه السلام) ورندي ڏيئي چيس ته ڏس تنهنجي رهڻ جو هنڌ زمين جي سٺي ۽ مٿان آسمان جي ماڪ مان نه ٿيندو. تون پنهنجي ترار جي زور تي حياتي گذاريندين، ۽ پنهنجي ماءُ جي خدمت ڪندين... عيسو پنهنجي دل ۾ چيو ته منهنجي پيءُ جي لاءِ ماتم ڪرڻ (موت) جو وقت ويجهو آهي، پوءِ آءٌ پنهنجي ڀاءُ يعقوب کي قتل ڪندس... ريفق پنهنجي ننڍي پٽ يعقوب کي گهرايو. چيائينس ته ”حاران“ ۾ منهنجي ڀاءُ ”لابن“ وٽ ڀڄي وڃ... پوءِ آءٌ توکي اتان گهرائيندس؛ آءٌ اوهان ٻنهي کي هڪڙي ڏينهن ۾ ڇو وڃايان.“ (٢٧:٣٠ - ٤٥) سو اسحاق يعقوب کي سڏي کيس برڪت ڏني ۽ تاڪيد ڪري چيائينس ته ڪنمان جي چوڪرين مان ڪنهن سان شادي نه ڪج... فدان ارام (آرمينا) ۾ پنهنجي ناني ”ييتو ايل“ جي گهر وڃ ۽ اتي پنهنجي مامي ”لابن“ جي ڌيئرن مان ڪنهن سان شادي ڪج... ۽ يعقوب پنهنجي پيءُ ماءُ جو چيو مڃي ”فدان ارام“ ڏانهن ويو ۽ عيسو اسمائيل (حضرت اسماعيل عليه السلام) وٽ ويو ۽ ابراهيم جي پٽ اسمائيل (حضرت اسماعيل بن ابراهيم عليهم السلام) جي ڌيءَ ”نبايو“ سان شادي ڪيائين. (٢٨:١-٩)

سو يعقوب ”بئر سبع“ مان نڪري حاران ڏانهن روانو ٿيو ۽ هو هڪڙي هنڌ اچي پهتو ۽ سڄي رات اتي رهي پيو ۽ اتي پهڻن مان هڪڙو کڻي پنهنجي مٿي هيٺ رکيائين.“ (٢٨:١٠-١١)

نبوت ۽ مذهب

حضرت يعقوب عليه السلام مٿي هيٺان پٿر رکيو ننڊ پيو هو ته ”اٽي هن هڪڙو خواب لڌو. ڇاڻو ڏسي ته هڪڙي ڏاڪڻ زمين تي اڀي ٿي رکي

آهي، ۽ انهيءَ جي چوٽي آسمان سان وڃي لڳي آهي؛ ۽ ڏسي ته خدا جا فرشتا انهي تي پيا لهن چڙهن ۽ ڏسي ته خداوند انهيءَ جي مٿان بيٺو آهي، ۽ چويس ٿو ته آءُ خداوند تنهنجي پيءُ ابراهيم جو خدا، ۽ اسحاق جو خدا آهيان.

خواب ذريعي هن الهام ۾ وڌيڪ فرمايو ويو ته: جنهن زمين تي تون ستو پيو آهين، سا آءُ توکي ۽ تنهنجي اولاد کي ڏيندس، ۽ تنهنجو اولاد زمين جي واريءَ جيترو ٿيندو، ۽ تون الهندي ڏانهن ۽ اڀرندي ڏانهن ۽ اتر ڏانهن ۽ ڏکڻ ڏانهن پکڙجي ويندين، ۽ تنهنجي ۽ تنهنجي نسل جي ڪري زمين جي سڀني قبيلن کي برڪت ملندي. ڏس، آءُ توسان آهيان ۽ جتي تون ويندين اتي تنهنجي سڀيال ڪندس، ۽ توکي وري موٽائي هن ملڪ ۾ آڻيندس... (٢٨١٢.١٥) ”پوءِ يعقوب صبح جو سویر اٿيو ۽ جيڪو پهڻ مٿي هيٺان رکيو هئائين سو کڻي اتي ٿنڀ وانگي کوڙي ڇڏيائين ۽ انهي جي مٿان تيل اوتياين، ۽ انهي هنڌ جو نالو ”بيت ايل“ (خدا جو گهر) رکيائين.. اڳ ۾ انهيءَ هنڌ جو نالو ”لوز“ هو.

”حاران“ ۾ ويهه سال گذاري رهڻ بعد ”ڪنعان“ ۾ واپس پهچي حضرت يعقوب عليه السلام پنهنجي وڏي ڀاءُ عيسو سان ٺهراءُ ڪيو، ليڪن ڪنعان قوم هن قبيلي کي ڌار سمجهيو ٿي ۽ حضرت يعقوب عليه السلام جي قبيلي بني اسرائيل جون ريتون رسمون واقعي مختلف هيون. ”سڪم“ شهر (ڪنعان) ۾ سو سکن جي عيوض شهر جي والي ”حمور“ جي پٽن کان زمين جو اهو ٽڪرو خريد ڪيائين جنهن ۾ هن هڪ ”قربان گاهه“ تعمير ڪرايو ۽ انهيءَ جو نالو ”ايل ايلوه اسرائيل“ رکيائين.

ڪنعان (فلسطين) ۾ ملت ابراهيم (وحدانيت) جو آغاز

ڪنعان ۾ قيام دوران، حضرت يعقوب عليه السلام جي ڌيءُ ”دیناه“ جيڪا سندس ٻيو نمبر زال لياھ مان هئي، ملڪ جي حاڪم حمور حوي جي پٽ سڪم جي هوس جو نشانو بڻي ۽ پوءِ هن جو سڱ گهريو ويو... ”تڏهن يعقوب جي پٽن، سڪم ۽ سندس پيءُ حمور کي جواب ڏنو... اسان

کان اهو ڪم ٿي ڪين سگهندو، جو پنهنجي ڀيڻ هڪڙي ان طهريل ماڻهوءَ کي ڏيون.... اوهين به اسان جهڙا ٿيو، يعني اوهان مان سڀ ڪو مرد ختنو ڪرائي پوءِ اسين اوهان کي پنهنجون ڌيون ڏينداسين ۽ اوهانجون ڌيون وٺنداسين ۽ اوهان جي ملڪ (ڪنعان) ۾ رهنداسين ۽ پاڻ ۾ گڏجي هڪڙي قوم ٿي پونداسين. (١٧. ١٢: ٣٤ پيدائش جو باب)

”هنن جي اها ڳالهه حمور ۽ سندس پٽ سڪم کي وٺي... جيڪي ماڻهو سندن شهر جي منڊي مان گذريا ٿي، تن قبول ڪئي ۽ هر ڪنهن مرد پنهنجو ختنو ڪرايو. ۽ تئين ڏينهن هيشن ٿيو ته جڏهن هنن کي سور ٿيو، تڏهن يعقوب جي پٽن مان ٻه ڄڻا، شمعون ۽ لاوي، ديناہ جا ڀائر، پنهنجون تراريون کڻي اوچتو شهر جي مٿان ڪاهي آيا ۽ سڀني مردن کي ماري وڌائون ۽ حمور ۽ سندس پٽ سڪم کي به ترار جي ڌار سان قتل ڪيائون ۽ سڪم جي گهر مان ديناہ کي وٺي هليا ويا. يعقوب جي پٽن انهن کي قتل ڪرڻ کان پوءِ سندن شهر به ڦريو ڇالاءِ جو انهن سندن ڀيڻ جي آبرو ورتي هئي... تڏهن يعقوب، شمعون ۽ لاويءَ کي چيو ته اوهان مون کي تڪليف ۾ وڌو آهي، ۽ هن ملڪ جي رهاڪن يعني ڪنعانين ۽ فرزين ۾، مون کي ڪراحت جهڙو ڪيو اٿو. اسين تعداد ۾ ٿورا آهيون، تنهن ڪري هو سڀ پاڻ ۾ گڏ ٿي، مون تي ڪاهي ايندا... آءٌ ۽ منهنجو خاندان تباهه ٿي وينداسين.... پوءِ خدا يعقوب کي چيو ته اٿ، ”بيت ايل“ ۾ وڃي ره.... ۽ اتي قربان گاهه جوڙ. تڏهن يعقوب پنهنجي خاندان ۽ ٻيا جيڪي ساڻس هئا، تن سڀني کي چيو ته اوهان وٽ جيڪي ڌاريا معبود آهن، تن کي ڇڏي ڏيو، ۽ پاڻ کي پاڪ صاف ڪري، پنهنجا ڪپڙا بدلايو.. سو هنن وٽ جيڪي معبود هئا، ۽ سندن ڪنن ۾ جيڪي مندرا هئا، سي سڀ لاهي يعقوب کي ڏنائون. (٤-٣١: ٣٤)

پوءِ ڇا توهان انهيءَ وقت حاضر هئو جڏهن موت اچي حضرت يعقوب جي مٿان بيٺو؟ انهيءَ مهل حضرت يعقوب پنهنجي پٽن کان پڇيو ته مون کان پوءِ اوهان ڪنهن جي عبادت ڪندؤ؟ هنن جواب ڏنو ته اسان انهيءَ هڪ خدا جي عبادت ڪنداسين جنهن جي تو ڪٿي آهي ۽ تنهنجي وڏن حضرت ابراهيم، حضرت اسماعيل ۽ حضرت اسحاق ڪٿي آهي ۽ اسان به انهيءَ خدا

جا فرمانبردار بانها آهيون. (قرآن شريف ۲:۱۲۳، سورة البقره)

اولاد حضرت يعقوب عرف اسرائيل عليه السلام

حضرت يعقوب عليه السلام کي ڪُل ٻارنهن فرزند هئا: روبن (وڏو)، شمعون، لوي، يهوداه، اشڪار، زبولون، يوسف، بن يامين، دان، نضالي، جد ۽ آشر.

حضرت يوسف عليه السلام (غالباً ۱۶۸۹ - ۱۷۹۹ ق-م)

حضرت يعقوب عليه السلام جي ٻارهن پٽن مان حضرت يوسف عليه السلام پنهنجي حسن، دانائي ۽ اخلاق سبب انسان جي تاريخ جو هڪ درخشان ستارو آهي. سندس سوانح حيات، بائيبل مقدس ۽ قرآن شريف ۾ قدرتي وضاحت ۽ تفصيل سان بيان ڪيل آهي. پيدائش جي باب ۳۷، مطابق: ”جڏهن يوسف (Joseph) سترهن ورهين جو ٿيو، تڏهن پنهنجي ڀائرن سان گڏ مال چاريندو هو... اسرائيل (حضرت يعقوب عليه السلام) پنهنجي سڀني پٽن کان وڌيڪ يوسف کي پيار ڪندو هو ڇاڪاڻ جو اهو سندس پيريءَ ۾ پيدا ٿيو هو، ۽ هن کي هڪ رنگا رنگي ڪرتو جوڙائي ڏنو هئائين. پر جڏهن هن جي ڀائرن ڏٺو ته سندن پيءُ هن کي سڀني ڀائرن کان وڌيڪ پيار ٿو ڪري تڏهن هو ساڻس حقارت ڪرڻ لڳا.... پوءِ يوسف هڪڙو خواب لڌو جو هن پنهنجي ڀائرن کي ٻڌايو... اسان بنيءَ ۾ ڪانن جا گڏا پئي ٻڌا، ڇا ٿو ڏسان ته منهنجو گڏو اٿي اڀو ٿي بيٺو ۽ اوهان جا گڏا هن جي چوڌاري اچي بيٺا ۽ منهنجي گڏي کي سجدو ڪيائون. تڏهن سندس ڀائرن چيس ته تون سچ پچ اسان تي بادشاهي ڪندين ڇا... پوءِ هن وري ٻيو خواب لڌو، ۽ اهو به هن پنهنجي ڀائرن کي ٻڌايو... سچ چنڊ ۽ يارهن تارن مون کي سجدو ڪيو. هن اهو پنهنجي پيءُ ۽ پنهنجن ڀائرن کي ٻڌايو، تڏهن پٽس چئي چيس ته هي تو ڪهڙو خواب لڌو آهي؟ آءٌ ۽ تنهنجي ماءُ ۽ تنهنجا ڀائر سچ پچ تنهنجي اڳيان زمين تان جهڪي سجدو ڪنداسين ڇا؟

انهي ڪري سندس ڀائر سائس حسد ڪرڻ لڳا، پر سندس پيءُ اها ڳالهه دل ۾ رکي. (باب ۲۷، آيات ۱-۱۱)

قرآن شريف ۾ فقط پوئين خواب جو ذڪر ڪيل آهي

”ڇا ٿيو جو يوسف پنهنجي پيءُ کي اچي چيو ته اي منهنجا بابا! مون (خواب ۾) ڏٺو ته يارهن تارا آهن ۽ سج ۽ چنڊ به آهن ۽ ڏٺم ته اهي مون کي سجدو ڪري رهيا آهن. (پيءُ) چيو ته اي منهنجا پٽ! پنهنجي هن خواب جو حال ڀائرن کي نه ٻڌائجان، متان هو تنهنجي خلاف ڪنهن منصوبي جون تجويزون ٺاهڻ لڳن. ياد رک ته شيطان انسان جو ڪليو ۽ چٽو دشمن آهي.“ (قرآن: ۵-۴: ۱۲)

قرآن شريف مطابق حضرت يوسف عليه السلام جي خواب جو تعبير ڪندي سندن والد محترم حضرت يعقوب عليه السلام فرمايو: ”۽ (جهڙي طرح تو ڏٺو آهي ته يارهن تارا ۽ سج ۽ چنڊ تنهنجي اڳيان جهڪيا آهن) تهڙي طرح تنهنجي پروردگار توکي بزرگيءَ لاءِ چونڊيو آهي ۽ هيءَ ڳالهه سڪارڻ وارو آهي ته ڳالهين (واقمن) جو نتيجو ۽ مطلب ڪهڙي طرح قائم ڪجي ۽ معلوم ڪجي. پڻ جهڙي طرح هو (الله تعاليٰ) هن کان اڳي تنهنجي وڏن ابراهيم ۽ اسحاق تي پنهنجي نعمت پوري ڪري چڪو آهي تهڙي طرح توتي ۽ يعقوب جي گهراڻي تي به نعمت پوري ڪندو بيشڪ تنهنجو پروردگار ڄاڻندڙ ۽ ڏاهپ وارو آهي. (ايضا - آيت ۶)

سازشون ۽ آزمائشون:

هي انهيءَ وقت جو ذڪر آهي جڏهن حضرت يعقوب عليه السلام فدان ارام (آرمينيا) مان پنهنجو آل اولاد وٺي واپس ڪنعان (فلسطين) جي سڪم شهر ۾ اچي آباد ٿيو هو، ۽ اتي ”ايل ايلوه اسرائيل“ نالي قربان گاه تعمير ڪرايو هئائين. سڪم جي شهرين جو ختنو ڪرائي انهن کي پنهنجي مذهب ۾ داخل ڪيو هئائين ۽ پنهنجي ڪٽنب قبيلي ۽ ساٿين کي چيائين ته ”اوهان وٽ جيڪي ڌاريا معبود آهن، تن کي ڇڏي ڏيو ۽ انهن کي وٺي ”بيت ايل“

(نواز شهر) ۾ قربان گاه ٺهرايائين جتي کيس پهريون الهام ٿيو هو ۽ خدا کيس ڏيکاري ڏني هئي ۽ سندس لقب ”اسرائيل“ (معنيٰ جنهن خدا کي ڏٺو) پيو هو. اهو ۱۷ صدي قبل مسيح جو زمانو هو، جنهن ۾ ”بني اسرائيل“ قوم جا بنياد پئجي رهيا هئا. شروع ۾ ئي حضرت يوسف عليه السلام پنهنجي حاسد ڀائرن جي سازش جو شڪار ٿيو. انهيءَ سازش ۽ سازش جي نتيجي جو احوال پڻ ٻنهي الهامي ڪتابن بائيبل مقدس ۽ قرآن شريف ۾ تفصيل سان بيان ڪيل آهي:

”پوءِ سندس ڀائر سڪم ۾ پنهنجي پيءُ جو ڏڻ چارڻ لڳا. ۽ اسرائيل (حضرت يعقوب عليه السلام) يوسف کي چيو ته وڃي ڏسي اڄ ته تنهنجا ڀائر خوش چڱا پلا آهن، ۽ ڏڻ ته صحيح سلامت آهي ۽ موٽي اچي مون کي خبر ڏي. سو کيس ”حبوون“ جي ماٿري مان روانو ڪيائين ۽ هو ”سڪم“ ۾ آيو... پوءِ يوسف پنهنجي ڀائرن جي پٺيان ويو ۽ ”دوتين“ ۾ وڃي کين گڏيو. هنن کيس پري کان ايندي ڏٺو ۽ پاڻ ۾ منصوبو ڪيائون ته هن کي قتل ڪري ڇڏيون. پر ”روبن“ (وڏي ڀاءُ) اها ڳالهه ٻڌي هن کي سندن هٿن مان بچايو ۽ چيائين... رت نه وهايون، پر هتي رڻ پٽ ۾ جا ڪڍ هئي، تنهن ۾ ڪڍي اڇلايونس ۽ هيئن ٿيو ته جڏهن يوسف پنهنجي ڀائرن وٽ آيو، تڏهن جيڪو رنگا رنگي ڪرتو پهريل هوس، سو لاهي ورتائونس ۽ پوءِ انهي ڪڍ ۾ ڪڍي اڇلايونس پوءِ هي ويهي ماني کائڻ لڳا. ۽ هنن اکيون مٽي ڪڍي نهاريو ته ڇا ٿا ڏسن ته ”اسماعيلين“ (اولاد حضرت اسماعيل بن ابراهيم عليه السلام) جو هڪڙو قافلو ”جنعاد“ کان ٿو اچي ۽ ساڻن گڏ اٺن تي مصالحه سرهاڻيون ۽ مر آهي جي مصر ڏانهن ڪڍي ٿا وڃن. تڏهن يهوداه (چوٿين نمبر ڀاءُ) پنهنجي ڀائرن کي چيو ته جي اسين پنهنجي ڀاءُ کي ماري سندس خون لڪائي ڇڏينداسين ته ڪهڙو فائدو ٿيندو. اچو ته هن کي اسماعيلين جي هٿ وڪڻي ڇڏيون ۽ وڌيڪ هٿ نه لايونس، ڇاڪاڻ جو هو اسان جو ڀاءُ، ۽ اسان جو رت آهي، ۽ سندس ڀائرن اها ڳالهه قبول ڪئي. پوءِ اتان مدياني سوداگر اچي لنگهيا، ۽ هنن يوسف کي ڪڍ مان ڪڍي ٻاهر ڪيو ۽ کيس اسماعيلي جي هٿ چاندي جي ويهن سڪن تي وڪڻي ڇڏيائون، ۽ اهي يوسف کي

مصر ۾ وٺي ويا. (پيدائش باب ۲۷، آيتون ۱۲.۲۸)

قرآن شريف جي سوره يوسف ۾ ساڳيو احوال هن طرح بيان ڪيل آهي: ”تحقيق ڪندڙن لاءِ حضرت يوسف ۽ سندس ڀائرن جي معاملي ۾ (نصيحت ۽ عبرت جون) وڏيون نشانيون آهن؛ هيئن ٿيو جو (يوسف جا ويڳا ڀائر پاڻ ۾) چوڻ لڳا ته اسان جي پيءُ کي يوسف ۽ سندس (سڳو) ڀاءُ (بن يامين) اسان سڀني کان گهڻو وڌيڪ پيارا آهن. جيتوڻيڪ اسان هڪ پوري جماعت آهيون.. پوءِ يوسف کي ماري ڇڏيون يا ڪنهن جاءِ ۾ اڇلائي ڇڏيون ته پوءِ اسان جي پيءُ جو ڌيان (۽ پيار) رڳو اسان جي طرف رهي. هنن مان هڪڙي چيو ته يوسف کي قتل نه ڪيو. ڪنهن اونهي ڪوهه جي تري ۾ کيس ڦٽو ڪيو. ڪوئي قافلو کيس ڪڍي وٺندو. ۽ پوءِ پيءُ کي اچي چيائون ته اي اسان جا بابا! ڇو توهان يوسف جي باري ۾ اسان تي اعتبار نه ٿا ڪيو.. سڀني کيس اسان سان گڏ وڃڻ ڏيو ته کائي پي مزا ماڻي ۽ راند روند ڪري. اسان سندس حفاظت جو ذمو ٿا کڻون. (پيءُ، حضرت يعقوب عليه السلام) چيو ته هيءُ ڳالهه مون کي غمگين ڪري ٿي ته توهان کيس پاڻ سان وٺي وڃو، ۽ مان ڊڄان ٿو ته متان هيئن ٿئي جو کيس بگهڙ ماري کائي وڃي ۽ اوهان هن کان غافل رهو. هنن چيو ته ته ڀلا اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي. پوءِ جڏهن اهي ماڻهو (حضرت يوسف جا ويڳا ڀائر) يوسف کي پاڻ سان وٺي ويا ۽ سڀني هن ڳالهه تي اتفاق ڪيو ته کيس ڪوهه جي تري ۾ وڌو وڃي، تڏهن اسان (الله تعاليٰ) يوسف کي وڃي موڪليو ته هڪڙو ڏينهن ضرور اچڻو آهي جڏهن تون سندن هي معاملو کين ٻڌائين، ۽ هو نه ٿا ڄاڻن ۽ شام جي وقت هو پنهنجي پيءُ وٽ روئندا پٿيندا آيا. چيائون ته اي اسان جا بابا! اسان هڪ ٻئي سان ڊوڙ پڄاڻن ۾ لڳي وياسين ۽ يوسف کي پنهنجي سامان وٽ ڇڏيوسين، پوءِ هيئن ٿيو جو هڪڙو بگهڙ اچي نڪتو ۽ يوسف کي کائي ويو ۽ يوسف جي قميص تي ڪوڙو رت لڳائي کڻي آيا (هٿا). پيءُ چيو ته نه هيءُ ته هڪڙي ڳالهه آهي جا اوهان جي نفس اوهان کي سهڻي صورت ۾ ڏيکاري آهي. خير مون کي ته هاڻي صبر ئي ڪرڻو آهي، اهڙو صبر جو وڻندڙ هجي، ۽ توهان جو ڪجهه بيان ڪيو ٿا تنهن بابت الله کان ئي مدد گهرڻي آهي. پوءِ ڇا ٿيو جو هڪڙو قافلو (انهي ڪوهه وٽان) لنگهيو ۽

قافلي وارن پاڻيءَ لاءِ پنهنجو پخالي موڪليو. پوءِ جيئن ئي هن پنهنجو دلو (ڌول، ٻوڪو) لٽڪايو (ڪوهه ۾ لاتو) تيئن ئي پڪاري چيو ته ڪهڙي نه خوشي جي ڳالهه آهي! هيءَ ته هڪ جوان چوڪرو آهي! قافلي وارن هن کي تجارتي سرمايو سمجهي لڪائي ڇڏيو. ۽ هن يوسف کي تمام ٿورن پئسن تي وڪڻي ڇڏيو، جيڪي آڱرين تي ڳڻڻ جيترا درهم هئا ۽ انهيءَ معاملي ۾ هن کي وڌيڪ (وصول ڪرڻ) جي خواهش به ڪانه هئي.“
(سوره يوسف ۱۲، آيات ۷۰-۷۲)

غلامي، قيد ۽ آزادي

حضرت اسماعيل بن حضرت ابراهيم جي اولاد مان بائبل مقدس ۾ ڄاڻايل قصي مطابق: ”اهي اسماعيلي (قافلي وارا سوداگر) يوسف کي مصر ۾ وٺي آيا، ۽ فوطيفار (Fotiphar) (فرعون مصر جي باڊي گارڊ جي مصري ڪپتان) کيس انهن کان خريد ڪيو ۽ سندس مالڪ ڏٺو ته خداوند يوسف سان آهي ۽ جيڪي هو ڪري ٿو تنهن سڀ ۾ خداوند برڪت وجهي ٿو تنهن ڪري جيڪي وٽس هو، سو سڀ هن جي حوالي ڪيائين ۽ يوسف هن جي خدمت ڪندو رهيو. يوسف سهڻو ۽ من مڻهو هو ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ هيئن ٿيو جو هن جي مالڪ جي زال يوسف ۾ اکيون وڌيون ۽ چيائينس ته مون سان گڏ سمهه، پر هن نه مڃيو. هڪڙي ڏينهن هيئن ٿيو جو هن سندس ڪپڙي کان ڪڍي جهلي. پر هو پنهنجو ڪپڙو هن جي هٿن ۾ ڇڏي اٿي ڀڳو. ۽ پوءِ اها ساري ڳالهه هن کي (مالڪ فوطيفار پنهنجي مڙس کي هيئن) ڪري ٻڌايائين ته جيڪو عبراني غلام تو اسان جي لاءِ خريد ڪيو آهي سو بي عزتي ڪرڻ لاءِ مون وٽ اندر آيو هو. سو يوسف جي مالڪ هن کي جهلي ڪڍي انهيءَ قيد خاني ۾ وڌو، جتي بادشاهه جا ٻيا قيدي بند رهندا هئا ۽ هو انهيءَ قيد خاني ۾ رهڻ لڳو. پر خداوند يوسف سان هو، ۽ مٿس رحم ڪري قيد خاني جي داروغي کي مٿس مهربان ڪيائين ۽ قيد خاني جي داروغي، اهي سڀئي قيدي يوسف جي حوالي ڪيا ۽ جيڪو ڪم هن جي هٿ هيٺ هو تنهن تي قيسد خاني جو داروغو نظرداري ڪانه

ڪندو هو. پوءِ هيئن ٿيو جو مصر جي بادشاهه جي ساقي ۽ بورجيءَ ڪو ڏوھ ڪيو، تنهن ڪري فرعون پنهنجي ٻنهي عملدارن (ڪي) ساڳي قيد خاني ۾ کڻي وڌو جتي يوسف بند ٿيل هو. ۽ انهن ڪيترا ڏينهن قيد خاني ۾ گذاريا. تن ٻنهي ساڳيءَ رات پنهنجي پنهنجي منهن خواب لڌو. ۥ صبح جو جڏهن يوسف وٽن آيو، انهن چيس ته اسان هڪڙو خواب لڌو آهي. سردار ساقيءَ پنهنجو خواب يوسف کي ٻڌايو ته هڪڙي ڊاڪ جي وٽ منهنجي سامهون آهي ۽ انهيءَ ڊاڪ جي وٽ ٽي تاريون هيون ۽ ائين ٿي ڏسڻ ۾ آيو ته ڄڻ انهيءَ ٻور ڪيو ۽ منجهس گل به نڪتا، ۽ انهيءَ جي ڇڳن ۾ پڪل ڊاڪ به نڪتي ۽ فرعون جو پيالو منهنجي هٿ ۾ هو؛ پوءِ مون ڊاڪ کڻي فرعون جي پيالي ۾ نچوڙي وڌي ۽ اهو پيالو فرعون جي هٿ ۾ ڏنڊ، تڏهن يوسف هن کي چيو ته انهيءَ جي تعبير هن ريت آهي: اهي ٽي تاريون ٽي ڏينهن آهن، تن ڏينهن جي اندر فرعون توکي سرفراز ڪندو، ۽ تنهنجو عهدو توکي موٽائي ڏيندو..... پر جڏهن تنهنجي مراد پوري ٿئي، تڏهن ڀلائي ڪري منهنجي يادگيري ڪج فرعون وٽ منهنجو ذڪر ڪج..... مون کي عبراتين جي ملڪ مان چورائي کڻي آيا آهن ۽ هتي به هن قيد خاني ۾ پوڻ جهڙو ڪوبه ڪم مون ڪونه ڪيو آهي". (پيدائش باب ۴۰، آيات ۱۵-۱۱)

جڏهن سردار بورجيءَ ڏٺو ته اها تعبير چڱي آهي تڏهن يوسف کي چيائين ته مون به خواب لڌو آهي..... مانين جون ٽي ٽوڪريون منهنجي مٿي تي آهن ۽ سڀني کان مٿينءَ ٽوڪريءَ ۾ فرعون جي لاءِ هر قسم جا پڪل طعام هئا ۽ پڪين منهنجي مٿي تان انهي ٽوڪريءَ مان پڻي کاڌو، تڏهن يوسف ورندي ڏٺس ته انهيءَ جو تعبير هن ريت آهي: اهي ٽي ٽوڪريون ٽي ڏينهن آهن، تن ڏينهن جي اندر فرعون تنهنجي سسي لهرائي توکي وٽ تي لٽڪائي ڇڏيندو، ۽ پڪي تنهنجو ماس..... چئي کائيندا ۽ هيئن ٿيو جو ٽين ڏينهن (تيئن ٿيو) جيئن يوسف هنن کي تعبير ڪري ٻڌايو هو، انهيءَ هوندي به سردار ساقيءَ يوسف جي يادگيري ڪانه ڪئي، پر وساري ڇڏيائينس". (ايضا - آيات ۲۳-۱۶)

" پوءِ هيئن ٿيو جو ٻن سالن کانپوءِ فرعون خواب لڌو ۽ ڏٺائين ته

درياه جي ڪپ تي بيٺو آهيان..... اتي ست ٺاهوڪيون ۽ ٿلهيون ڳئون
 درياه مان نڪتيون ۽ ڪانهن ۾ چرڻ لڳيون، ۽..... انهن جي پٺيان ست
 ٻيون بدشڪل ۽ ڏهريون ڳئون درياه مان نڪري هنن ٻين ڳئن جي ڀرسان
 درياه جي ڪپ تي اچي بيٺيون ۽ اهي بدشڪل ۽ ڏهريون ڳئون، انهن
 ٺاهوڪين ۽ ٿلهين ستن ڳئن کي ڪاٺي ويون، ۽ فرعون جاڳي پيو، پوءِ هو
 وري سمهي پيو ۽ ٻيو ڀيرو خواب لڌائين ۽ ڏسي ٿو ته ست ان سان ڀريل ٿلها
 ۽ تازا سنگ هڪڙي ڪاٺي مان نڪتا آهن..... هنن کانپوءِ ٻيا ست سنگ
 سنهڙا ۽ لڪ جا ساڙيل نڪتا ۽ اهي سنهڙا سنگ هنن ٿلهن ۽ ڀريل سنگن
 کي ڳڙڪائي ويا. تڏهن فرعون جاڳي پيو..... ڪوبه فرعون جي خواب
 جو تعبير نه ڪري سگهيو، تڏهن سردار ساقيءَ فرعون کي چيو ته اڄ
 مونکي پنهنجا ڏوهه ياد ٿا پون. هڪڙو عبراني جوان..... جيئن هن
 تعبير ڪئي هئي تيئن ئي ٿيو..... تڏهن فرعون يوسف کي گهرايو.....
 يوسف فرعون کي چيو ته..... خواب هڪڙوئي آهي؛ جيڪي خداکي ڪرڻو
 آهي، سو فرعون کي ٻڌايو اٿس؛ ست چڱيون ڳئون ست ورهيه آهن ۽ ست
 چڱا سنگ به ورهيه آهن..... هو ست ڏهريون ۽ بدشڪل ڳئون..... سي به
 ست ورهيه آهن ۽ ست خالي ۽ لڪ جا ساڙيل سنگ، سي ڏڪار جا ست
 ورهيه ٿيندا،،، مصر جي ملڪ ۾ ستن سالن تائين ڏاڍو سڪار ٿيندو ۽
 انهيءَ کانپوءِ ستن ورهين تائين ڏڪار پوندو..... تنهنڪري هاڻي فرعون کي
 گهرجي ته ڪو سمجهو ۽ ڏاهو ماڻهو ڳولي هٿ ڪري ۽ انهيءَ کي مصر جي
 ملڪ تي مقرر ڪري ۽ فرعون هن کي حڪم ڏئي ته ملڪ جي مٿان داروغا
 مقرر ڪري ۽ سڪار وارن ستن سالن ۾ مصر جي زمين تان پنجون حصو
 (پيداوار جو پنجون حصو، ”خمس“) اڳاڙي ۽ جيڪي چڱا ست ورهيه اچن
 تن ۾ هو سڀ کاڌي جون شيون گڏ ڪري، فرعون جي قبضي ۾ آڻين
 (اناج جا گودام) ۽ هر ڪنهن شهر ۾ ان جا انبار ڪري سنڀالي رکن.....
 اها ڳالهه فرعون ۽ سندس عملدارن کي چڱي نظر آئي ۽ فرعون..... چيو
 ته هي ماڻهو، جنهن ۾ خدا جو روح آهي تنهن جهڙو ڪو ٻيو ماڻهو اسانکي
 هٿ ايندو ڇا؟“ (پيدائش باب ۴۱. آيات ۳۸ - ۱)

ساڳيو احوال تفصيلات سميت، قرآن شريف جي سوره يوسف ۾ ٽئين

کان ستين رکوع ۾ ڄاڻايل آهي ان جو خلاصو هن ريت آهي: جنهن امير حضرت يوسف کي خريد ڪيو تنهن سندس بلند اخلاق ڏسي کيس پت وانگر ڪري رکيو..... ان امير جي زال حضرت يوسف تي عاشق ٿي پئي، هڪ ڏينهن دروازا بند ڪري کيس بري فعل ڪرڻ لاءِ چيائين مگر هويچي نڪتو، سندس مڙس ان وقت اچي ويو ۽ پاڻ بچائڻ لاءِ حضرت يوسف تي بهتان ٻڌائين مگر سندس ڪوڙ ثابت ٿيو، ڇاڪاڻ ته ”جڏهن ان عورت جي مڙس ڏٺو ته يوسف جي قميص پٺئين پاسي کان ڦاٽل آهي، تڏهن عورت کي چيائين ته ڪجهه به شڪ نه آهي ته هيءُ توهان عورتن جي مڪرن مان هڪ مڪر آهي، ۽ توهان عورتن جا مڪر وڏا مڪر آهن“ (آيت ٢٨).

(رڪوع ٣) شهر جي عورتن عزيز (انهيءَ امير) جي زال ۽ يوسف جو معاملو ٻڌو ۽ عزيز جي زال (زليخان) جي ڳلا ڪرڻ لڳيون تنهن تي عزيز جي زال اميرن جي عورتن جي دعوت ڪئي ۽ يوسف کي سندن اڳيان آندائين. ”..... جڏهن انهن عورتن کيس ڏٺو ته سبحان الله! هيءُ انسان ته نه آهي، هي ته ضرور ڪو فرشتو آهي ۽ وڏي مرتبي وارو فرشتو آهي.“ (آيت ٢١)

عزيز جي زال حضرت يوسف کي ڌمڪي ڏني ته جيڪڏهن منهنجو چيو نه مڃيندين ته توکي قيد ۾ رکبو، حضرت يوسف ورندي ڏني ته مونکي گنهگاريءَ کان قيد وڌيڪ پسند آهي پوءِ هن کي قيد ۾ رکيو ويو (رڪوع ٤) قيدخاني ۾ ٻن قيدين خواب لڌو..... حضرت يوسف تعبير ٻڌايو جنهن مطابق هڪڙو ڦاسيءَ تي چڙهيو ۽ ٻيو آزاد ڪيو ويو (رڪوع ٥) بادشاهه جو خواب.... ساقيءَ کي حضرت يوسف عليه السلام جي يادگيري اچي وئي ۽ وڃي هن کان خواب جو تعبير پڇيائين (رڪوع ٦) بادشاهه خواب جو سهڻو تعبير ٻڌي حڪم ڪيو ته يوسف کي قيد مان ڪڍي مون ڏي آڻيو. حضرت يوسف چيو ته پهريائين هٿ ڪپيندڙ عورتن کان منهنجي معاملي بابت پڇيو وڃي. هنن ۽ عزيز جي زال بادشاهه کي عرض ڪيو ته يوسف سچو ۽ پاڪدامن آهي.... بادشاهه هن کي وڏي عزت ڏني ۽ کيس حڪومت جو مختار ڪيو. (رڪوع ٧)

اهڙي طرح بائيبل مقدس ۽ قرآن شريف ۾ سواءِ چند تفصيلن جي، حضرت يوسف عليه السلام جو هڪ جهڙو احوال ڏنل آهي.

سرفرازي ۽ بني اسرائيل جي مصر ۾ آباد ڪاري:

.....”فرعون، يوسف کي چيو ته جڏهن خدا توکي هي سڀ سمجهايو آهي تڏهن تو جهڙو ٻيو ڪوبه سمجهو ۽ ڏاهو ڪونهي، تون منهنجي گهر (ملڪ) جو مختيار ٿي ۽ ساري رعيت تي پنهنجي مرضيءَ موجب حڪم هلا؛ فقط تخت جي مالڪ هئڻ ڪري، منهنجو درجو توکان مٿي هوندو ۽ فرعون پنهنجي مهر واري منڊي پنهنجي هٿ مان لاهي، يوسف جي هٿ ۾ پاتي..... ۽ اعلان ڪرايائين ته جهڪي سجدو ڪريو.... ۽ فرعون يوسف جو نالو ”صفناث.... فعنيح“ رکيو ۽ اون شهر جي ڪاهن ”فوطيفرع“ جي ڌيءَ ”آسناث“ سان سندس شادي ڪرايائين..... تڏهن سندس عمر ٽيهه ورهيه هئي.... سڪار جي ستن ورهين ۾ ۽ ڏڪار کان اڳ ۾ يوسف کي اون شهر جي ڪاهن فوطيفرع جي ڌيءَ آسناث“ مان ٻه پٽ ڄاوا ۽ يوسف وڏي جو نالو ”منسي“ رکيو، ڇاڪاڻ جو هن چيو ته خدا منهنجي سڀ تڪليف ۽ منهنجي پيءُ جو گهر، مون کان وسارائي ڇڏيو ۽ ٻئي جو نالو ”افرائيم“ رکيائين. جو چيائين ته خدا مون کي منهنجي مصيبت واري ملڪ (مصر) ۾ ڦلدار ڪيو آهي.“ (بائبل مقدس، پيدائش جو باب ٣١ آيات ٥٢-٣٩)

”پوءِ اهي سڪار وارا ست ورهيه جي مصر جي ملڪ ۾ آيا سي، اچي پورا ٿيا ۽ ڏڪار جا ست ورهيه شروع ٿيا... ۽ ٻين سڀني ملڪن ۾ به اچي ڏڪار پيو، پر مصر جي ملڪ ۾ ڪاڏو موجود هو“ (ايضاً - آيات ٥٤-٥٢)

” جڏهن يعقوب کي اها خبر پئي ته مصر ۾ ان آهي، تڏهن هن پنهنجي پٽن کي چيو ته اوهين اوڏانهن وڃو..... سو يوسف جا ڏم پائر مصر مان ان خريد ڪرڻ لاءِ آيا؛ ڇاڪاڻ جو ” ڪنعان “ (فلسطين) جي ملڪ ۾ به ڏڪار هو ۽ يوسف ملڪ (مصر) جو حاڪم هو..... سو يوسف جي ڀائرن اچي سندس اڳيان جهڪي سجدو ڪيو..... يوسف ته پنهنجي ڀارن کي سڃاتو، پر هنن نه سڃاتس..... پوءِ هنن کي چيائين ته اوهين جاسوس آهيو..... هنن چيس ته نه منهنجا سائين تنهنجا ٻانهن ڪاڏو خريد ڪرڻ آيا آهن، اسين سڀ ئي هڪڙي ئي ماڻهو جا پٽ آهيون..... سڀني

کان ننڍو اڃ اسانجي پيءُ وٽ آهي ۽ هڪڙو جو پٽو ڪونهي.... يوسف چين..... جيسين اوهان جو ننڍو ڀاءُ هتي نه ايندو، تيسين اوهين هتان وڃي ڪين سگهندا..... سو هن ٽن ڏينهن تائين ڪين بند ۾ گذر ڪيو، پوءِ ٽئين ڏينهن يوسف انهن کي چيو ته آءُ خدا کان ڊڄان ٿو، سو اوهين هيئن ڪريو..... ته اوهان ڀائرن مان هڪڙو هن قيد خاني ۾ بند رهي ۽ اوهين ٻيا ڏڪار جي لاءِ ان کڻي پنهنجي گهرن ۾ وڃو ۽ پنهنجي سڀ کان ننڍي ڀاءُ کي مون وٽ وٺي اچو..... سو هن ائين ڪيو..... پنهنجي گڏهن تي ان لڏي اتان روانا ٿيا..... پوءِ هو ڪنعان جي ملڪ ۾ پنهنجي پيءُ يعقوب وٽ آيا..... پوءِ سندن پيءُ يعقوب.... چيو ته منهنجو پٽ اوهان سان نه ويندو، هن جو ڀاءُ مري ويو آهي ۽ هو اڪيلو رهجي ويو آهي؛ ۽ رستي ۾ هن جي مٿان ڪا آفت اچي پيئي ته پوءِ اوهين منهنجن اچن وارن کي ڏک سهندي قبر ۾ موڪليندا". (بائبل مقدس پيدائش ۴۲، آيات ۱ - ۳۸)

.....ڏڪار تمام سخت ٿيندو ويو ۽ هيئن ٿيو ته جڏهن هن اهو ان جيڪو مصر مان آندو هئائون، سو ڪاٺي ڪپائي ڇڏيائون تڏهن سندن پيءُ چين ته وري وڃي اسان جي لاءِ ڪجهه ڪاڌو خريد ڪري اچو، تڏهن يهوداه چيس ته هن ماڻهوءَ اسان کي تاڪيد ڪري چيو هو ته جيسين اوهانجو ڀاءُ اوهان سان نه هوندو، تيسين اوهين منهنجو منهن نه ڏسندو..... تڏهن سندن پيءُ اسرائيل (حضرت يعقوب عليه السلام) کين چيو ته جي ائين ئي آهي ته هيئن ڪريو، هن ملڪ جي عمدن شين مان ڪي پنهنجي ٻورن ۾ وجهو ۽ ٿورو سرهو تيل، ٿوري ماڪي، مصالحه، مر، پستا ۽ باداميون، اهي سڀ سوکڙيءَ طور انهيءَ ماڻهوءَ لاءِ کڻي وڃو ۽ ٻيڻا پئسا پنهنجي هٿن ۾ کڻو ۽ جيڪي پئسا اوهانجن ٻورن ۾ وجهي موتايا هئائين سي به پاڻ سان کڻي وڃو، ته مٿان اها ڀل ٿي هجي ۽ پنهنجي ڀاءُ کي به پاڻ سان گڏ وٺي وڃو،..... تڏهن انهن ماڻهن اها سوکڙي ۽ ٻيڻا پئسا هٿ ۾ کڻيا ۽ بنيمين (بن يامين) کي ساڻ ڪري اتي روانا ٿيا ۽ مصر ۾ پهچي، يوسف جي اڳيان وڃي حاضر ٿيا.... زمين تان جهڪي ڀاءُ بنيمين کي ڏٺو ۽ پوءِ يوسف جهٽ پنهنجي ڪوٺيءَ (خلوت گاهه) ۾ گهڙي ويو ۽ اتي وڃي رنائين..... پوءِ پنهنجو منهن ڌوڻي ٻاهر آيو ۽ پاڻ کي روڪي چيائين ته ماني کڻي اچو، تڏهن

هنن سندس لاءِ ڌار، هنن لاءِ ڌار ۽ جيڪي مصري ساڻس گڏ ماني کائيندا هئا، تن لاءِ ڌار ماني رکي، ڇاڪاڻ جو مصري عبرائين سان گڏ ماني کين کائيندا هئا، جو مصرين لاءِ اها نفرت جهڙي ڳالهه هئي. پوءِ هو سندس (يوسف جي) اڳيان ويهي ويا، وڏو (ڀاءُ) پنهنجي وڏي عمر موجب ۽ ننڍو پنهنجي ننڍي عمر موجب تڏهن هو (مصري) عجب ۾ پئجي هڪ ٻئي ڏانهن نهارڻ لڳا ۽ هنن پاڻ وٽان رڪايون (پليٽون) کڻي، هنن ڏانهن موڪليون؛ پر بنيمين جي رڪابيءَ ۾ هر هڪ جي رڪابيءَ کان پنجوڻو حصو هو ۽ هنن (مصرين) ساڻس گڏ پيتو ۽ خوش ٿيا. (ايشا. باب ٤٣، آيات ١-٣٤)

”پوءِ هن (حضرت يوسف عليه السلام داروغي کي) چيو ته هنن ماڻهن جي پورن ۾ ايترو ان پريو جيترو ڪٿي سگهن ۽ هر هڪ ماڻهوءَ جا پئسا سندس هوريءَ جي منهن ۾ وجهو ۽ منهنجو چانديءَ جو پيالو ۽ ان جو ملهه هنن مان سڀني کان ننڍي جي هوري جي منهن ۾ وجهي ڇڏيو، سو يوسف جيئن هن کي چيو تيئن ئي ڪيائين، پوءِ جڏهن صبح جو سو جهرو ٿيو، تڏهن انهن ماڻهن (پنهنجي ڀائرن) کي سندن گڏهن سوڌو روانو ڪيائين ۽ جڏهن هو شهر مان نڪري آيا ٿورو پري ويا ته يوسف پنهنجي داروغي کي چيو ته اٿي انهن ماڻهن جي پٺيان وڃ ۽ جڏهن کين پهچين، تڏهن چڻجان ته اوهان نيڪي جي عيوض بدي چو ڪئي؟ هي اهو پيالو ڪونهي جنهن ۾ منهنجو مالڪ پيئندو آهي؟ بلڪ هو فال به انهي سان ئي ڏسندو آهي؟ پوءِ هو وڃي انهن کي رسيو ۽ کين ائين ئي چيائين تڏهن هنن چيس ته جنهن وٽان اهو لي، سو ڀلي ته ماريو وڃي پيالو بن يامين جي هوري مان لپي پيو. تنهن تي هو موٽي شهر ۾ (آيا) تڏهن يهوده چيو ته اسين ۽ اهو به، جنهن وٽان پيالو نڪتو آهي سي سڀ پنهنجي مالڪ جا غلام آهيون، تڏهن يوسف چيو خدا نه ڪري جو آءٌ ائين ڪريان، جنهن ماڻهوءَ وٽان منهنجو پيالو نڪتو آهي، سوئي منهنجو غلام ٿيندو، باقي اوهين ٻيا صحيح سلامت پنهنجي پيءُ وٽ موٽي وڃو تڏهن يهوده ويجهو اچي چيو ته اي منهنجا ساٿين! جڏهن آءٌ تنهنجي ٻانهي پنهنجي پيءُ وٽ ويندس ۽ چوڪر اسان سان نه هوندو ۽ جيئن ته هن

چوڪر ۾ سندس ساھ آھي، سو هيئن ٿيندو تہ.... هو مري ويندو....
تنهنڪري..... تنهنجو (هي) ٻانهو هن چوڪر جي عيوض پنهنجي مالڪ
جو غلام ٿي رهي ۽ چوڪر پنهنجي ڀائرن سان وڃي“ (ايضا - باب ۴۴،
آيات ۳۴، ۱)

” تڏهن يوسف.... پاڻ کي جهلي نہ سگهيو ۽ واڪو ڪري چيائين تہ
سڀني ماڻهن کي مون وٽان ٻاهر موڪليو. جڏهن يوسف پاڻ کي پنهنجي
ڀائرن ۾ ظاهر ڪيو، تڏهن اتي ٻيو ڪوبہ ماڻهو حاضر ڪونہ هو، پوءِ هو زور
زور سان روئڻ لڳو؛ جو مصرين ۽ فرعون جي گهر وارن ٻڌو.... يوسف
پنهنجي ڀائرن کي چيو تہ آءُ يوسف آهيان.... جنهن کي اوهان مصر ۾
وڪيو هو، هاڻي فڪر نہ ڪريو.... ٻن ورهين کان ملڪ ۾ ڌڪار آهي پر
اڃا پنج ورهہ پيا پيا آهن... هاڻي اوهان جلد منهنجي پيءُ ڏانهن وڃو
۽ چئوس تنهنجو پٽ يوسف هيئن ٿو چوي، خدا مونکي سڄي مصر جو مالڪ
ڪيو آهي، مون وٽ هليو اچ، دير نہ ڪر، تون ”جشن“ جي علائقي ۾
اچي رهندين، تہ تون ۽ تنهنجا پٽ پوٽا ۽ تنهنجا ڍور ۽ ڌڻ ۽ ٻيو جيڪي بہ
تو ماڻهو آهي سو مونکي ويجهو ٿئي، ۽ اتي آءُ تنهنجي پرورش ڪندس.....
فرعون، يوسف کي چيو تہ تون پنهنجي ڀائرن کي چئو تہ جلدي وڃي ڪنعان
جي ملڪ ۾ پهچو ۽ پنهنجي پيءُ ۽ پنهنجن گهر وارن کي وٺي مون وٽ اچو
۽ آءُ اوهان کي مصر جي ملڪ جون نعمتون ڏيندس.... مصر جي ملڪ
جون سڀ نعمتون اوهان جون آهن، سو اسرائيل جي پٽن (بني اسرائيل)
ائين ٿي ڪيو.....

پوءِ ” اسرائيل“ (حضرت يعقوب عليه السلام) پنهنجو سڀ ڪجهہ
کڻي اتي روانو ٿيو، (ڪنعان کان مصر طرف هجرت ڪيائين) ۽ ” بيرسبع“
۾ اچي پنهنجي پيءُ اضعاق (حضرت اسحاق عليه السلام) جي خدا لاءِ
قربانيون چاڙهيون ۽ خدا اسرائيل سان رات جي وقت خواب ۾ ڳالهايو ۽
چيائينس تہ اي يعقوب! ۽ هن چيو تہ اجهو آءُ حاضر آهيان تڏهن هن
(مخاطب) چيو تہ آءُ خدا آهيان، تنهنجي پيءُ جو خدا؛ تون مصر ۾ وڃڻ
کان نہ ڊڄ، آءُ اتي تو منجهان هڪ وڏي قوم پيدا ڪندس، آءُ تو سان مصر
۾ هلندس ۽ توکي ضرور موتاڻي آئيندس ۽ يوسف تنهنجي اکين تي پنهنجو

هت رڪندو" (تہ تنهنجي بينائي موٽي ايندي) (ايضاً - باب ۴۵ آيات ۲۰ -
۱ باب ۴۶ آيات ۴ - ۱)

" يعقوب جي خاندان جا سيڻي ماڻهو، جي مصر ۾ آيا سي ستر جڻا
هئا، پوءِ اهي " جشن " جي ملڪ ۾ آيا " (۲۹، ۲۷ : ۴۶) ان وقت
حضرت يعقوب عليه السلام جي عمر هڪ سو ٽيهه سال هئي (۹ : ۴۷) "
يوسف پنهنجي پيءُ ۽ ڀائرن کي، فرعون جي حڪم موجب، مصر جي ملڪ
۾ تمام چڱي زمين، يعني رعمسيس جي زمين سندن قبضي ۾ ڏني، کين اتي
رهايو. يعقوب مصر جي ملڪ ۾ سترهن ورهيه جيئرو رهيو؛ سو يعقوب
جي سڄي عمر هڪ سو ستيتاليهه ورهيه ٿي (۲۸ : ۴۷) يوسف هڪ سو
ڏهه ورهيه جيئرو رهيو ۽ يوسف افرائيم جي ٽين پيڙهيءَ وارا ٻار به ڏنا " (۲۳ -
۲۲ : ۵۰)

تاريخ جي لحاظ کان، جنهن فرعون مصر حضرت يوسف عليه السلام
کي مصر جو حاڪم اعليٰ مقرر ڪيو ۽ بني اسرائيل کي مصر ۾ آباد ٿيڻ
جي اجازت ڏني، اهو هائڪسوس شاهي خاندان جو فرعون " ايبني پائي " هو
۽ حضرت يوسف عليه السلام جي مصر ۾ اقتدار جو عرصو ڪل ارڙهن سال
رهيو؛ ۱۷۰۷ ق. م کان ۱۶۸۹ ق. م تائين. وفات وقت سندس عمر
۱۱۰ سال هئي، تنهن ڪري حضرت يوسف عليه السلام جو عرصي حيات
اندازاً سن ۱۷۹۹ ق. م کان شروع ٿئي ٿو، ليڪن بائيبل مقدس ۾ تاريخي
تقويم مطابق؛ " جڏهن يوسف مصر جي بادشاه فرعون جي حضور ۾ آيو،
تڏهن حضرت يعقوب عليه السلام خاندان سميت اچي مصر ۾ آباد ٿيو ته پوءِ
به " يعقوب مصر جي ملڪ ۾ سترهن ورهيه جيئرو رهيو (۲۸ : ۴۷) تنهن
ڪري سندس وفات وقت، جڏهن سندس عمر ۱۴۷ سال هئي، ته حضرت
يوسف عليه السلام جي ان وقت عمر ۶۶ سال هئي. اهڙي طرح حضرت
يعقوب عليه السلام کي حضرت يوسف عليه السلام ۸۱ ورهين جي ڄمار ۾
ڄائو.

قوم مدين: (اصحاب ايڪه) حضرت شعيب عليه السلام

قرآن شريف ۾ ”مدين“ قوم ۽ سندن پيغمبر حضرت شعيب عليه السلام جو ذڪر متعدد ٻار ڪيو ويو آهي؛ ”۽ اسان مدين ڏانهن سندن پيءُ شعيب کي پيغمبر ڪري موڪليو“ (سورة هود، ٨٤: ١١)

حضرت يوسف عليه السلام کانپوءِ قوم بني اسرائيل ۾ حضرت شعيب عليه السلام پيدا ٿيو جنهن دين ابراهيم ۽ وحدانيت جي تبليغ ڪئي، ان وقت بني اسرائيل دولتمند ۽ طاقتور هئا. هنن حضرت يوسف عليه السلام ۽ سندس والد حضرت يعقوب (اسرائيل) عليه السلام جو دين ڇڏي بت پرستي اختيار ڪئي جيڪو مصر جو عام مذهب هو ۽ وچ مشرق جون به تمام قومون قبلا ۽ بادشاهتون انهيءَ گمراهي ۾ غلطان هيون، مدين وارن بني اسرائيلين ۾ وڌيڪ هڪ برائي بي ايمانيءَ سان دولت ڪمائڻ جي هئي؛ هو تور ماپ ۾ بي ايماني ڪندا هئا ۽ زراعت ۽ تجارت ۾ هنن پنهنجي هڪ هتي قائم ڪئي هئي.

وحدانيت ۽ اخلاقيات جي تبليغ ڪرڻ سبب، ”مدين“ جا امير سردار حضرت شعيب عليه السلام جي برخلاف ٿيا ۽ کيس شهر نيڪالي جي ڌمڪي ڏنائون، سندس غريب معتقدن کي هر طريقي سان تنگ ڪرڻ لڳا. هنن حضرت شعيب عليه السلام کي پيغمبر تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ چيائونس ته ”اي شعيب تنهنجون ڳالهيون اسانجي سمجهه ۾ نه ٿيون اچن، جيڪڏهن تون واقعي سچو آهين ته هٿ اڻڻ ڪپندو هو ته تنهنجي حالت اسان کان بهتر هجي ها، ليڪن اسين ڏسي رهيا آهيون ته تون ڏاڍو ڪمزور ۽ مسڪين آهين. اسان فقط انهيءَ ڪري توکان ٽري ٿا وڃون جو تون اسانجي قوم منجهان آهين، نه ته توکي سنگسار ڪري ڇڏيون ها.“

مدين جي قوم کي قرآن شريف ۾ ”اصحاب الايكة“ يا ايڪه وارا به ڪري سڏيو ويو آهي (سورة الشعراء ١٧٦: ٢٥) بني اسرائيل جو هي قبيلو زماني جي لحاظ کان ”سدوم“ ۽ ”عاد“ ۽ لوط جي قوم کي قريب هو. جيئن حضرت شعيب عليه السلام پنهنجي قوم ايڪه يا مدين وارن کي چيو ته ”اي منهنجي قوم وارا! ايئن نه ٿئي جو مون سان ضد ۾ اچي اهڙي

ڳالهه ڪري ويهو جو توهان تي اهڙو عذاب اچي ڪڙڪي جهڙو نوح جي قوم يا هود جي قوم، يا صالح جي قوم تي اچي نازل ٿيو ۽ لوط جي قوم ته توهان کان گهڻو پري ناهي". (سورة هود ٨٩: ١١)

پوءِ جڏهن "مدين" جي نام نهاد ڏاهن، حضرت شعيب عليه السلام کي مشورو ڏنو ته هو پنهنجي تبليغي سرگرمين کان باز اچي، ڇاڪاڻ ته مدين جو سڄو معاشره انهن برائين ۾ مبتلا آهي جن جي هو اصلاح ڪرڻ چاهي ٿو، سو ڪنهن ڪنهن کي روڪي سگهندو جڏهن ته خود هڪ ڪمزور ۽ غريب ماڻهو آهي، تڏهن حضرت شعيب عليه السلام ورائيو ته..... "آءُ انهيءَ ڪانسواءِ ٻيو ڪجهه نه ٿو چاهيان ته جيتري قدر منهنجي وس ۾ آهي اوتري قدر حالتن سڌارڻ جي ڪوشش ڪريان ۽ منهنجو ڪهڙو وس آهي سواءِ الله تعاليٰ (جي امداد) جي!" (سورة هود ٨٨: ١١)

مسلسل ڪفر، پيغمبر جي نافرمانن ۽ بداخلاقي آخر عذاب الاهي کي آندو: ارشاد الاهي آهي ته "پوءِ جڏهن اسانجي ڳالهه جو وقت اچي ويو، اسان شعيب کي ۽ انهن کي جن ساڻس گڏ ايمان آندو هو، پنهنجي رحمت سان بچائي ورتو ۽ جي ماڻهو ظالم هئا، تن کي هڪ سخت آواز اچي پڪڙيو، پوءِ جڏهن صبح ٿيو، تڏهن هو پنهنجي گهرن ۾ اونڌا ٿيا پيا هئا، (يعني زلزلي ۽ گجگوڙ واري طوفان ذريعي تباهه ۽ نابود ٿي ويا) گويا هو ڪڏهن به انهن گهرن ۾ رهيائين ڪونه هئا. سو ٻڌي ڇڏيو ته مدين جي قبيلي جي لاءِ به اهڙي ئي محرومي ۽ ناڪاميابي رهي جهڙي ٿمود جي قوم لاءِ ٿي هئي. (سورة هود ٩٥-٩٤: ١١)

مدين جي تباهي بعد، حضرت شعيب عليه السلام پنهنجي معتقدن سميت عربستان جي حضر موت واري علائقي ۾، اچي آباد ٿيو ۽ اتي وفات ڪيائين.

اصحاب الرس ۽ ٻيون قومون

بني اسرائيل جي قبيلي ايڪه يا مدين، کان علاوه هڪ ٻئي قبيلي "اصحاب الرس" يعني الرس جي قبيلي جو ذڪر پڻ تباهه ڪيل قومن ۾

شامل آهي؛ ” ۽ اسان عاد جي قوم کي ثمود جي قوم کي ۽ الرس جي ماڻهن کي ۽ ٻين گهڻين قومن کي جيڪي انهن جي وچ ۾ ٿي گذريون..... اسان سڀني جي سمجهاڻ لاءِ مثال بيان ڪيا ۽ اسان کين بلڪل تباهه ۽ نابود ڪري ڇڏيو.“ (سورة الفرقان، ٢٩ . ٣٨ . ٢٥)

قدرت جو قانون ائڻ آهي. سنه الله اها آهي جيڪا ڪڏهن به تبديل نه ٿي ٿئي. قومن جو ڪمال ۽ زوال انهيءَ الاهي قانون جي تابع آهي. تاهه الله تعاليٰ بيحد مهربان ۽ بخشيندڙ آهي، قرآن شريف ۾ ارشاد الاهي آهي ته ” ڪڏهن به ڪنهن بستيءَ کي برباد نه ڪيوسين، جيستائين پهريائين هنن ڏي خبردار ڪرڻ لاءِ پيغمبر موڪلياسين . يادگيري ۽ نصيحت . اسان ڪڏهن به بي انصافي نه ٿا ڪيون. (سورة الشعراء ٢٩ . ٢٠٨ : ٢٦)

حضرت موسيٰ ۽ هارون عليه السلام (١٥٧١ - ١٦٩١ ق.م) ۽ قوم يهودي (The Jews)

حضرت يوسف عليه السلام جي وفات بعد، بني اسرائيل جا ١٢ قبيلا مصر ۾ وڌندا ۽ ويجهندا رهيا، توريت مقدس مطابق ” پوءِ مصر تي هڪڙو نئون بادشاهه حڪومت ڪرڻ لڳو، جو يوسف کي ڪو نه سڃاڻندو هو، انهيءَ پنهنجي ماڻهن (عملدارن) کي چيو ته ڏسو بني اسرائيل جي قوم اسان (مصرين) کان شمار ۽ زور ۾ گهڻي وڌي وئي آهي..... سو هنن کين پيڙڻ لاءِ مٿن مقدم مقرر ڪيا ته انهن کي بيگرم وهائين ۽ انهن فرعون جي لاءِ انبار جا شهر، پتوم ۽ رمسيس، اڏايا..... پوءِ فرعون پنهنجي سڀني ماڻهن کي تڪيد ڪري چيو ته عبراني (بني اسرائيلن) ۾ جيڪو پٽ ڄمي تنهن کي درياھ ۾ اڇلايو ۽ جيڪا ڌيءَ ڄمي تنهن کي جيئرو ڇڏيو.“ بائبل مقدس، پراڻو عهدنامو باب خروج: ٢ (٢٢ . ١٠٨)

قرآن شريف ۾ اها تاريخي حقيقت هنن لفظن ۾ بيان ٿيل آهي ” ۽ اهو وقت ياد ڪريو جڏهن اوهان کي فرعون جي خاندان کان جن اوهان کي نهايت سخت عذابن ۽ ظلمن ۾ پيڙي ڇڏيو هو، چوٽڪارو ڏنو. اهي اوهان جي پٽن کي بيرحميءَ سان قتل ڪندا هئا ۽ اوهان جي دين کي جڙو ڇڏي

ڏيندا هئا ۽ اها اوهانجي لاءِ اوهانجي پروردگار طرفان وڏي آزمائش هئي
(قرآن شريف سورة البقره ٢:٤٩)

اهڙي سخت آزمائش هيٺ آيل بني اسرائيلي قبيلن منجهان هڪ قبيلو،
حضرت يعقوب عرف حضرت اسرائيل عليه السلام جي فرزند لاوي (لوي)
بن يعقوب جو به هو، جنهن جي هڪ فرد نالي عمران پنهنجي ئي قبيلي جي
هڪ عورت نالي يوكيد سان شادي ڪئي. کين هڪ سهڻو پٽ
جائو. توريت مقدس ۾ ان جو بيان هن طرح ڪيل آهي ته ماءُ (بيسي
يوكيد) ” ٻار کي سهڻو ڏسي تن مهينن تائين لڪائي رکيو، پر جڏهن کيس
وڌيڪ لڪائي نه سگهي، تڏهن انهيءَ جي لاءِ ڪانن جو هڪڙو ڪاروڪڻي،
انهيءَ کي چيڪي مٽيءَ ۽ ڌامرلڳايائين پوءِ اهو ٻار انهيءَ ۾ رکي ڪارو درياه
جي ڪپ تي ٻوڙڻ ۾ رکي ڇڏيائين ۽ انهي ٻار جي پيٽ (مريم) پري کان
بيهي ڏسڻ لڳي ته هن سان ڇا ٿو ٿئي. انهيءَ وقت فرعون جي ڌيءُ درياه
تي وهنجڻ آئي ۽ سندس ٻانهيون درياه جي ڪناري تي گهمڻ لڳيون. ۽ هنن
ٻوڙن ۾ اهو ڪارو ڏٺو ۽ (فرعون جي ڌيءُ) پنهنجي ٻانهيءَ کي موڪليو ته
اهو ڪٿي اچي ۽ جڏهن اهوڪوليو تڏهن ٻار ڏٺائين ۽ ڏسو ٻار روئڻ لڳو. تنهن
تي هن کي مٿس ڪهل آئي ۽ چوڻ لڳي ته هي ڪنهن عبرانيءَ جو ٻار آهي.
تڏهن هن جي پيٽ (مريم) فرعون جي ڌيءُ کي چيو ته جي تون چئين ته آءُ
وڃي عبراني زالن مان ڪا دائي سڏي اچان ته اها تنهنجي لاءِ هن ٻار کي کير
پياري ۽ فرعون جي ڌيءُ چيس ته ڀلي وڃ. تڏهن اها چوڪري وڃي انهيءَ
ٻار جي ماءُ (جيڪا سندس به ماءُ هئي، يعني بيسي يوكيد) کي وٺي آئي.
فرعون جي ڌيءُ چيس ته هن ٻار کي ڪٿي وڃي منهنجي طرفان نپاءُ آءُ توکي
ان جو اجورو ڏيندس. سو اها زال انهي ٻار کي ڪٿي ويهي ۽ وڃي نپايائينس.
پوءِ جڏهن ٻار وڏو ٿيو تڏهن هوءَ کيس فرعون جي ڌيءُ وٽ وٺي آئي اهو
سندس پٽ ٿيو، ۽ هن انهيءَ جو نالو موسيٰ رکيو جو چيائين ته مون هن کي
پاڻيءَ مان ڪڍايو آهي“. (بائبل مقدس پراڻو عهدنامو خروج ١ + ٢:٢)

جڏهن حضرت موسيٰ عليه السلام جوان ٿيو ته اسرائيلين تي فرعون
رعميسس جي مقرر ڪيل مصري مقدمن ۽ داروغن جا ٿيندڙ ظلم ڏسي نه
سگهيو. آخرڪار هڪ ڏينهن هڪ اسرائيلي کي بچائيندي هڪ مصريءَ کي

ماري وٽائين ۽ فرعون جي گرفت کان بچڻ لاءِ ڏکڻ فلسطين جي علائقي مديان ۾ روپوش ٿي ويو. اتي سندس گهر ٻار بابت ثابتيون ملن ٿيون. هن مدياني مذهب ۾ شموليت اختيار ڪئي ۽ اتان جي مذهبي پيشوا (ڪاهن) ييترو (رعايل Jethro/ Rael) جي ڌيءَ بيبي صفوره (زبوره - Zip-pozah) سان شادي ڪيائين جنهن مان کيس ٻه پٽ ڄاوا جن مان پهرين جو نالو جيرشوم (Gershom) رکيائين (برتانيڪا ۵ ص ۸۸۱). ”چالا۽ جو هن چيو ته آءٌ پرديس ۾ هڪ مسافر آهيان (بائبل مقدس، خروج ۲۲: ۲) ٻئي پٽ جو نالو ايل ييعزر (Eliezer) رکيائين. ”چاڪا ته چيائين ته منهنجي پيءُ جو خدا منهنجو مددگار آهي...“ (خروج ۵ : ۱۸).

نبوت:

مديان ۾ ريدون چاريندي، حضرت موسيٰ عليه السلام مقدس جبل سينا وٽ پهتو، جتي قديم زماني کان زيارتي ايندڙ هئا. اتي هن ڏٺو ته هڪ ڪاري ڄانگوري پير کي باهه وڪوڙي وئي آهي پر اها هن کي ساڙي نه پئي سگهي، هن کي ملت ابراهيميءَ جي مخصوص روايت مطابق ياهويه (Yahweh) جي وجود جو احساس ٿيڻ لڳو. سندس مذهب عبراني تهذيب ۽ مذهب کان مختلف نه هو، ليڪن هن اهو نالو اڳ نه ٻڌو هو. (برتانيڪا ۱۵، ص ۸۸۱)

توريت مقدس ۾ اهو واقعو هن طرح بيان ڪيل آهي ” هو پنهنجي سهري ” ييترو“ جا ڌڻ چاريندو هو، جو مديان جو ڪاهن هو ۽ هو ڌڻ کي بيابان جي پريڻن پاسي وٺي ويو ۽ خدا جي جبل ” حورب“ (طور سينا) وٽ آيو. اتي هن کي هڪڙي ٻوڙي جي وچ ۾ خدا جو فرشتو ڏسڻ ۾ آيو ۽ هن نهاريو ۽ ڏٺائين ته ٻوڙي ۾ باهه پئي ٻري، تڏهن به ٻوڙو سڙي رک نه ٿو ٿئي..... تڏهن خدا ٻوڙي منجهان کيس سڏي چيو موسيٰ، موسيٰ ۽ هن چيو ته اجهو آءٌ حاضر آهيان، تڏهن هن چيو ته هتي ويجهو نه اچ، پنهنجي پيرن مان جتي لاهه، چالا۽ جو اهو هنڌ جتي تون بيٺو آهين، سا پاڪ زمين آهي، وري هيئن به چيائينس ته آءٌ تنهنجي پيءُ جو خدا، ابراهيم جو خدا،

اضحاق جو خدا ۽ يعقوب جو خدا آهيان، تڏهن موسيٰ پنهنجو منهن ڪڍي لڪايو، ڇو جو هو خدا ڏانهن نهارڻ کان ڊٺو ٿي، ۽ خدا چيس ته منهنجي امت جا مصر ۾ آهي، تنهن جي مصيبت مون ڏٺي آهي..... تنهنجي هيءَ نشاني ٿيندي ته جڏهن تون انهن ماڻهن کي مصر مان ڪڍي ايندي، تڏهن جبل تي خدا جي عبادت ڪندين....." (خروج ۱۲. ۳۱)

مهم:

اها " توريٽ مقدس " جي نزول جي شروعات هئي. الاهي حڪم مطابق حضرت موسيٰ عليه السلام پنهنجي ويڳي پاءُ حضرت هارون سان گڏجي مصر ۾ فرعون جي درٻار ۾ ويو ۽ بني اسرائيل جي آزادي ۽ ملڪ ڇڏڻ جي اجازت طلب ڪيائين جيڪا في الفور رد ڪئي وئي. جادوگريءَ جو زمانو هو، مصر جا جادوگر دنيا ۾ مشهور هئا. توريٽ مقدس مطابق: "..... خداوند، موسيٰ ۽ هارون کي فرمايو..... ته جڏهن فرعون اوهان کي چوي ته اوهين ڪا نشاني ڏيکاريو، تڏهن (اي موسيٰ) تون هارون کي چئج ته پنهنجي لٽ ڪڍي فرعون جي اڳيان اڇلائي ته اها نانگ ٿي پوندي..... تڏهن فرعون به ڏاها ماڻهو ۽ جادوگر گهرايا ۽ مصر جي جادوگرن به پنهنجي جادوءَ سن ايئين ٿي ڪيو..... پر هارون جي لٽ انهن جي لٽن کي ڳڙڪائي وئي. پر فرعون جي دل سخت ٿي وئي ۽ هنن (موسيٰ ۽ هارون) جي ڳالهه نه مڃيائين..... پوءِ خداوند موسيٰ کي چيو ته..... هاڻي تون صبح جو سوير فرعون وٽ وڃ..... ۽ جيڪا لٽ بدلجي نانگ ٿي پئي هئي، سا پنهنجي هٿ ۾ ڪڍي وڃ ۽ تون هن کي چئج ته خداوند عبرائين جي خدا مون کي تو ڏانهن موڪليو آهي ۽ چيو اٿس ته..... هن مان توکي خبر پوندي ته آءُ (واقعي) خداوند آهيان، ڏس هيءَ لٽ، جا منهنجي هٿ ۾ آهي، سا آءُ پاڻي (نيل درياهه) تي هڻندس ته درياهه جو سمورو پاڻي بدلجي رت ٿي پوندو. ۽ درياهه ۾ جيڪي به مڇيون آهن، سي سڀ مري وينديون ۽ درياهه ۾ بڊبو ٿي پوندي ۽ مصرين کي درياهه جي پاڻي پيئڻ کان ڪراهت ايندي..... تڏهن مصر جي جادوگرن به پنهنجي جادوءَ

سان ايشن ڪيو، ۽ فرعون جي دل سخت ٿي وئي ۽ هنن جي ڳالهه نه
 مڃيائين..... سڀني مصرين درياھ جي آسپاس پيئڻ جي پاڻيءَ لاءِ ڪڏون
 کوٽيون، ڇالاءِ جو هو درياھ جو پاڻي پي نه ٿي سگهيا. هاڻي خداوند درياھ
 ۾ آنت آندي، تنهن کي ست ڏينهن گذري ويا..... پوءِ ڏيڏر ڪاهي آيا ۽
 مصر جو سارو ملڪ پري ڇڏيائون ۽ جادوگرن به..... ائين ڪيو ۽ مصر
 جي ملڪ تي ڏيڏر آندائون..... تڏهن فرعون، موسيٰ ۽ هارون کي گهرائي
 چيو ته اوهين خداوند کي عرض ڪيو ته هي ڏيڏر..... دفع ڪري ۽ آءُ انهن
 ماڻهن (بني اسرائيلين) کي ڇڏيندس ته وڃي خداوند جي لاءِ قرباني
 چاڙهين..... پر جڏهن فرعون ڏٺو ته هاڻي آرام ٿيو تڏهن پنهنجي دل سخت
 ڪيائين ۽ هنن جي ڳالهه نه مڃيائين..... پوءِ هارون لٽ سميت پنهنجو هٿ
 ڊگهيڙيو ۽ اها زمين جي مٽيءَ تي هنيائين ته ماڻهن ۾ ۽ جانورن ۾ جون پڻجي
 ويون..... جادوگرن به پنهنجي جادو سان جون آڻڻ لاءِ ائين ڪيو، پر اُٿي
 نه سگهيا تڏهن جادوگرن فرعون کي چيو ته هن ۾ خدا جو هٿ آهي. پر
 فرعون جي دل سخت ٿي وئي ۽ انهن جي ڳالهه نه مڃيائين..... پوءِ.....
 فرعون جي گهر ۾ ۽ سندس نوڪرن جي گهرن ۾ ۽ ساري مصر جي ملڪ
 ۾ (سواءِ جشن جي علائقي جي، جتي بني اسرائيل جا ۱۲ قبيل رهندا هئا)
 مڪين جاميڙ اچي گڏ ٿيا..... تڏهن فرعون، موسيٰ ۽ هارون کي گهرائي چيو
 ته اوهين وڃي هن ئي ملڪ ۾ پنهنجي خدا جي لاءِ قرباني چاڙهيسو، پر
 موسيٰ چيو ته ائين ڪرڻ مناسب نه آهي..... جيڪڏهن اسين مصرين جي
 اکين اڳيان اها قرباني چاڙهينداسين، جنهن کان هنن کي ڪراحت ٿي اچي
 (يعني ڳئون جي گوشت جي قرباني ڪنداسين) ته پوءِ هو اسان کي سنگسار
 نه ڪندا ڇا؟ اسين ٽن ڏينهن جي پنڌ تي بيسابان (سڀنا جي رپڻ) ۾
 وينداسين ۽ اتي..... قرباني چاڙهينداسين..... تڏهن فرعون چيو ته.....
 تمام پري نه وڃجو ۽ منهنجي لاءِ به دعا گهرجو. تڏهن..... هڪڙي به مک
 ڪانه بچي، پر هن پيري به فرعون پنهنجي دل سخت ڪئي، ۽ انهن ماڻهن
 (بني اسرائيلين) کي وڃڻ جي موڪل نه ڏنائين..... پوءِ ٻئي ڏينهن صبح
 جو..... مصر جو سڀ چوپايو مال مري ويو، پر بني اسرائيل جي مال مان
 هڪڙو به ڪونه مئو هو..... پر تڏهن به فرعون جي دل سخت ٿي ۽ وڃڻ

جي موڪل نه ڏنائين. پوءِ خداوند، موسيٰ ۽ هارون کي، فرمايو ته ڪوري جي رک مان مٺيون ڀري کڻو..... ۽ موسيٰ اها آسمان ڏانهن اڇلائي ته اها ماڻهن توڙي جانورن تي ڦوڦيندن (ڦلڪڙن) واريون ڦڙيون ٿي پئي ۽ جادوگر انهن ڦڙين جي ڪري موسيٰ جي اڳيان بيهي نه سگهيا، ڇاڪاڻ جو ڦڙيون انهن جادوگرن تي ۽ سڀني مصرين (جي بدن) تي نڪتيون هيون. پر خداوند فرعون جي دل سخت ڪئي ۽ هن انهن جي ڳالهه نه مڃي..... پوءِ..... موسيٰ پنهنجي لٽ آسمان ڏانهن ڊگهيڙي ۽ خداوند گجگوڙ ۽ ڳڙا موڪليا ۽ زمين تي باه وسڻ لڳي.... رڳو جشن جي زمين ۾ جتي بني اسرائيل هئا، اتي ڳڙو ڪونه پيو، تڏهن فرعون ماڻهو موڪلي موسيٰ ۽ هارون کي گهرايو ۽ چيائين ته هن پيري مون برابر گناهه ڪيو آهي..... پر جڏهن فرعون ڏٺو ته مينهن ۽ ڳڙا ۽ گجگوڙ بند ٿي ويا آهن، تڏهن اڳي کان به وڌيڪ گناهه ڪرڻ لڳو ۽ پاڻ توڙي سندس نوڪرن پنهنجي دل سخت ڪئي پوءِ موسيٰ پنهنجي لٽ مصر جي ملڪ جي مٿان ڊگهيڙي ۽ اهو سارو ڏينهن ۽ ساري رات اڀرندي جو واءُ لڳو ۽..... مڪڙ آيا ۽ مصر جي ملڪ ۾ ڪوبه ساڻو وڻ يا ٻوٽو ڪونه رهيو، تڏهن فرعون جلدي موسيٰ ۽ هارون کي گهرايو..... خداوند الهندي جو واءُ آندو جنهن مڪڙن کي ڌڪي ڪٽي ڳاڙهي سمنڊ ۾ وڌو... پر خداوند فرعون جي دل کي سخت ڪيو ۽ هن بني اسرائيل کي وڃڻ جي موڪل نه ڏني..... پوءِ..... موسيٰ پنهنجو هٿ آسمان ڏانهن کنيو ۽ مصر جي ملڪ ۾ برابر ٿي ڏينهن گهاٽي اونداهي ٿي وئي..... پر سڀني اسرائيلين جي گهرن ۾ سوڄهرو هو..... پر خداوند فرعون جي دل سخت ڪئي، ۽ هن هنن کي وڃڻ نه ڏنو، پوءِ..... موسيٰ ۽ هارون..... عجيب ڪم فرعون کي ڏيکاريا پر..... هن بني اسرائيل کي پنهنجي ملڪ مان وڃڻ نه ڏنو..... پوءِ هيئن ٿيو جو آڏي رات جو مصر جي ملڪ ۾ فرعون، جو تخت تي ويٺو هو، تنهن جي پهريتي ٻار کان وٺي قيدي جو قيدخاني ۾ هو، تنهن جي پهريتي ٻار نائين، جيڪي به پهريتا ٻار هئا.... سي سڀ خداوند ماري وڌا..... تڏهن رات جوڻي هن موسيٰ ۽ هارون کي گهراي چيو ته اٿو، اٿو اوهين ۽ بني اسرائيل، منهنجي ماڻهن منجهان نڪري وڃو..... ۽ مصرين انهن ماڻهن تي زور لاتو ته

جلد ملڪ مان نڪري وڃن، ڇاڪاڻ جو هنن چيو ته اسين سڀ مري وينداسين ۽ خدا وند انهن ماڻهن (بني اسرائيل) کي مصرين جي نظر ۾ اهڙي عزت بخشي جو هنن جيڪي به گهريو سو کين ڏنائون..... پوءِ بني اسرائيل " رعمسيس " کان مسافري ڪندا "سڪات" تائين آيا، ۽ اهي ٻارن (۽ زالن) کي ڇڏي فقط مرد ماڻهو ڇهه لک هئا. " ۽ ٻين ذاتين جو هڪڙو وڏو گڏيل انبوهه به ساڻن گڏ روانو ٿيو..... بني اسرائيل مصر ۾ چار سو ٽيهه ورهيه رهيا هئا. " (بائبل مقدس، توريت؛ خروج باب ۲۴ - ۸ : ۷، ۸۰۱۱ ۽ ۹۰۴۱)

بني اسرائيل جي مصر مان خروج ۽ حضرت موسيٰ عليه السلام جي هن پهرين مهم جو احوال قرآن شريف ۾ مجمل ۽ مختصر انداز ۾ بيان ڪيل آهي؛ سورة طهه ۾ پيغمبر اسلام، حضرت محمد صلي الله عليه وسلم کي وحي جي معرفت حضرت موسيٰ عليه السلام جي سوانح حيات مجمل نموني ٻڌائي وئي آهي؛ " ۽ موسيٰ جي ڳالهه تو ٻڌي آهي؟ جڏهن هن باهه ڏني تڏهن پنهنجي گهر ڀاتين کي چيائين ته بيهو باهه ڏسڻ ۾ اچي ٿي، مان وڃان ٿو، ممڪن آهي ته توهان جي لاءِ تانڊو کڻي اچان، يا ڪم ازڪم باهه وٺ ڪو وات ڏيکارڻ وارو ملي وڃي، پوءِ جڏهن هو اتي پهتو، تڏهن آواز آيو ته اي موسيٰ مان تنهنجو پروردگار آهيان، سو پنهنجي جتي لاهي ڇڏ، تون "طوي" جي پاڪ ماڻهي ۾ اچي بيٺو آهين ۽ ڏس مون توکي منتخب ڪيو آهي (نبوت عطا فرمائي آهي) سو جيڪي وحي موڪلجي ٿو، سو ڪن لائي ٻڌو..... ۽ اي موسيٰ تنهنجي ساڃي هٿ ۾ ڇا آهي؟ موسيٰ عرض ڪيو ته هيءُ منهنجي لٽ آهي، گهمڻ وقت ان تي ٿيڪ ڏيندو آهيان، انهيءَ سان ئي پنهنجي بڪرين جي لاءِ وٺڻ جا پن ڇاڻيندو آهيان ۽ منهنجي لاءِ انهيءَ جا پيا به اٺيڪ فائدا آهن، حڪم ٿيس ته اي موسيٰ ان کي رک، موسيٰ ان کي ڦٽوڪيو ته ڇا ڏسي ته هڪ نانگ آهي جو ٻوڙي ٿو پيو. حڪم ٿيو ته هاڻي ان کي پڪڙي جهل خوف نه ڪر اسان ان کي وري اصولوڪي حالت ۾ آڻيون ٿا ۽ پنهنجو هٿ پنهنجي پاسي (ڪڇ) ۾ رک ۽ وري ڪڍي وٺ. بنا ڪنهن عيب جي چمڪندو نڪري ايندو، اها ٻي نشاني آهي. (هڪڙي نشاني عصا، معنيٰ لٽ ۽ ٻي نشاني يديضي، معنيٰ چمڪندڙ هٿ) هن لاءِ ته

آئينده توکي پنهنجي قدرت جون وڏيون نشانيون ڏيکاريون. تون فرعون ڏي وڃ، هو وڏو سرڪش ٿي پيو آهي. موسيٰ عرض ڪيو ته اي پروردگار! منهنجو سڀنيو ڪشادو ڪر، ۽ منهنجو ڪم، منهنجي لاءِ آسان ڪر، ۽ منهنجي زبان جي ڳنڍ کولي ڇڏ (حضرت موسيٰ عليه السلام منڍ ۾ هڪڙ (هو) منهنجي ڳالهه ماڻهن جي دماغ ۾ ويهي ۽ دل نشين ٿي ۽ پڻ منهنجي گهر پاتين مان منهنجي پاءُ هارون کي منهنجو وزير بناء.... منهنجي طاقت وڌاءُ ۽ هن کي منهنجي ڪم ۾ شريڪ ڪر.... ارشاد ٿيو ته اي موسيٰ تنهنجي دعا قبول پئي ۽ اسان توتي اڳي به هڪ ڀيرو هڪڙو احسان ڪري چڪا آهيون.... جڏهن اسان تنهنجي ماءُ جي دل ۾ هيءُ ڳالهه وڌي ته ٻار کي هڪ صندوق ۾ وجهي ۽ صندوق کي درياهه ۾ ڦٽو ڪري. درياهه ان کي ڪناري تي ڌڪي ڇڏيندو پوءِ ان کي اهو ڪڍي وٺندو جو منهنجو دشمن آهي ۽ پڻ هن ٻار جو به دشمن آهي، اسان پنهنجي خاص فضل سان توتي محبت جي ڇانو ڪڍي هئي..... تنهنجي پيڻ (مريم) جڏهن اتان لنگهي، تڏهن (فرعون جي ڌيءَ کي) چيو ته آءُ اوهان کي اهڙي عورت ڏسيان ۽ ڏيکاريان جا هن ٻار کي پالي ۽ نپائي ۽ اهڙي طرح اسان توکي وري تنهنجي ماءُ جي هنج ۾ موٽائي آندو ته سندس اکيون ٺرن ۽ غمگين نه رهي. پوءِ تو هڪ ماڻهو ماري وڌو. اسان توکي انهي معاملي جي غم کان ڇڏايو ۽ توکي هر طرح جي حالتن ۾ وجهي آزمايو پوءِ تون ڪيترائي سال مدين جي ماڻهن ۾ رهين. آخري موسيٰ تون اندازي تي پورو آئين ۽ مون توکي پنهنجي لاءِ بنايو ۽ تيار ڪيو آهي. نون ۽ تنهنجو پاءُ منهنجون ٻئي نشانيون کڻي وڃو ۽ منهنجي يادگيريءَ ۾ ڪابه ڪوتاهي نه ڪجو، توهان ٻئي فرعون ڏي وڃو، هو سرڪشيءَ ۾ تمام گهڻو وڌي ويو آهي. پوءِ جڏهن وٽس وڃو، تڏهن نرميءَ سان ڳالهائجو، ممڪن آهي ته نصيحت وٺي يا ڊجي..... توهان وٽس وڃو ۽ چئو ته اسان تنهنجي پروردگار جا موڪليل آهيون، تنهن ڪري بني اسرائيلن کي اسان سان گڏ (مصر مان نڪري وڃڻ جي) موڪل ڏي ۽ هنن تي سختيون نه ڪر. اسان تنهنجي پروردگار جي نشاني کڻي تو وٽ آيا آهيون سلامتي هجي انهيءَ تي جو سڌي واٽ وٺي.... فرعون پڇيو ته جيڪڏهن ائين آهي ته ٻڌايو ته سهي ته اي موسيٰ اوهان جو پروردگار ڪير

آهي؟ موسي چيو ته اسان جو پروردگار اهو آهي جنهن هر شيء کي خلقيو آهي ۽ پوءِ ان لاءِ راهه کولي ڇڏي اٿس. فرعون پڇيو ته پوءِ انهن جو ڪهڙو حال ٿيڻو آهي جي اڳين زمانن ۾ ٿي گذريا آهن؟ موسي چيس ته انهيءَ ڳالهه جو علم منهنجي پروردگار وٽ ڪتاب ۾ لکيل آهي.. منهنجو پروردگار نه ڪي ڀل چڪو ٿو ڪري نه ڪي ويسر ٿيس ٿي..... ۽ هي واقعي آهي ته اسان فرعون کي پنهنجون سڀ نشانين ڏيکاريون مگر تنهن هوندي به هن انهن کي ڪوڙو سمجهو ۽ انڪار ڪيو. هن چيو ته اي موسي تون اسان ڏي انهيءَ لاءِ آيو آهين ڇا ته پنهنجي جادو جي زور سان اسان کي اسانجي ملڪ مان تڙي ڪڍي ڇڏين؟ ڇڱو اسان به اهڙي ئي جادو جا ڪرڻا توکي آڻي ڏيکارينداسين، اسانجي ۽ پنهنجي وچ ۾ هڪ ڏينهن مقرر ڪر، نه اسان انهيءَ کان ڦرنداسين ۽ نه تو ڦري وڃانءِ. ٻنهي لاءِ هڪ جهڙو ميدان هجي. موسي چيو ته جشن جو ڏينهن مقرر ٿئي ۽ پهرين سج (ڇڙهڻ) ڌاري ماڻهو ڪٺا ٿين، پوءِ فرعون منهن ڦيرائي هليو ويو. پنهنجا سڀ وسيل ڪٺاڪيائين، ۽ پوءِ اچي ويو..... جادوگرن چيو ته اي موسي يا تون پهريائين ميدان ۾ اچ يا وري اسان جي طرف کان شروعات ٿئي. موسي چيو ته توهان ئي اول پنهنجا ڪرتب ڏيکاريو. موسي کي سندن جادو سبب ايئن ڏسڻ ۾ آيو ته سندن اڇلايل لٽيون ۽ رسيون ڊوڙي رهيون آهن. موسي پنهنجي دل ۾ ڊپ محسوس ڪيو. سو اسان کيس چيو ته ڊپ نه ڪر، تون ئي غالب پوندي تنهنجي ساڃي هٿ ۾ جيڪا لٽ آهي سا هڪدم ميدان ۾ اڇلاءِ اها جادوگر جي سڀني بناوٽن کي ڳهي ويندي.... (ايئن ٿيو ته) سڀ جادوگر بي اختيار ٿي سجدي ۾ ڪري پيا ۽ چيائون ته بس اسان هارون ۽ موسي جي خدا تي ايمان آندو، فرعون چيو ته هي ڇا؟ توهان منهنجي حڪم کانسواءِ موسي تي ايمان آندو. ضرور توهان جو سردار آهي، جنهن اوهان کي جادو سيکاريو آهي..... آءُ اوهان جا هٿ پير ابنا سبتا وڌائيندس ۽ ڪجين جي تڙن مٿان سوريءَ تي چڙهائيندس..... هنن (جادوگرن) چيو ته اسان هرگز ايئن نه ڪنداسين جو جيڪي روشن دليل اسان جي اڳيان اچي چڪا آهن ۽ جنهن خدا اسان کي پيدا ڪيو آهي تنهن کان منهن موڙي تنهنجو حڪم مڃيون..... اسان ته پنهنجي پروردگار تي ايمان آڻي چڪا

آهيون..... (قرآن شريف سورة طه آيات ۷۳ - ۹)

انسائيڪلوپيڊيا برتانيڪا جي مديرن مطابق ڏهن تائيدنامن بعد، فرعون بني اسرائيل کي حضرت موسيٰ عليه السلام جي قيادت ۾ مصر مان نڪري وڃڻ جي اجازت ڏني. ليڪن ڳاڙهي سمنڊ جي ڪناري تي، اسرائيلي مهاجرين جي قافلي تي، پويان حملو ڪيائين، قافلي وارا ٽپي سڪي زمين تي پهتا ۽ فرعون پنهنجي فوج سميت ٻڏي مئو. جڏهن بني اسرائيل ”سينا“ جي رٿيت ۾ پهتا ته توريت مقدس نازل ٿيڻ شروع ٿيو. (برتانيڪا ج ۱۵ ، ۸۲ ، ۸۸۱)

قرآني ۽ بائيبلِي متنن منجهان تمام واقعات جي تصديق ٿئي ٿي. ” ۽ اسان موسيٰ ڏي وحي موڪليو ته منهنجي بندن کي راتو واه ڪڍي وڃ. پوءِ سمنڊ ۾ انهن جي لنگهن لاءِ خشڪيءَ جي واٽ ڳولي ڪڍ (سورة طه آيت ۷۷) ” پوءِ اهو وقت ياد ڪيو جڏهن اسان سمنڊ جو پاڻي هيڏي هوڏي ڪري ڇڏيو ۽ توهان وچان لنگهي ويا، مگر فرعون کي لشڪر سميت غرق ڪري ڇڏيوسين..... پوءِ اهو واقعو به ياد ڪريو جو جڏهن موسيٰ سان اسان چاليهه راتين جو وعدو ڪيو. هو هليو ويو ته توهان هن جي وڃڻ بعد هن جي ڀر پٺ (مصرين وانگر) گابي جي پوڄا شروع ڪري ڏني ۽ اهو وڏو ظلم ڪيو جو حق جي راهه کان هٽي ويٺو (ايضاً سورة البقره آيات ۵۱ - ۵۰)

بائبل مقدس جي پهرئين حصي، توريت مقدس ۾ ، اهو احوال هن طرح بيان ڪيل آهي ”پوءِ هيئن ٿيو ته جڏهن فرعون انهن ماڻهن (بني اسرائيل) کي وڃڻ ڏٺو، تڏهن جيتوڻيڪ فلسطين جو ملڪ ويجهو هو، پر تڏهن به خدا کين انهيءَ رستي کان وٺي نه ويو..... پر خدا انهن ماڻهن کي ٻئي پاسي بيبابان مان ڳاڙهي سمنڊ واري رستي کان وٺي آيو ۽ بني اسرائيل مصر جي ملڪ مان هٽيار ٻڏي نڪتا. ۽ موسيٰ يوسف جاھڏا، پاڻ سان ڪنيا، ڇالاءِ جو، هن بني اسرائيل کي قسم ڏئي چيو هو ته خداوند ضرور اوهانجي سار لهندو ۽ اوهان منهنجا هڏا هٿان پاڻ سان ڪڍي وڃجو..... پوءِ خداوند، موسيٰ کي، فرمايو ته..... آءٌ فرعون جي دل سخت ڪندس ۽ هو اوهان جي پٺيان پوندو ۽ آءٌ فرعون ۽ سندس ساري

لشڪر تي غالب پوندس ۽ مصرين کي خبريوندي ته آءُ خداوند آهيان..... مصرين انهن (بني اسرائيلين) جي پٽ ورتي..... ڪين اتي وڃي پهتا، جتي سمنڊ جي ڪناري تي ” في “ وٽ ” بل صفون “ جي سامهون هنن منزل ڪڍي هئي..... بني اسرائيل خداوند جي حضور ۾ پڪاريو ۽ موسيٰ کي چيائون ته مصر ۾ قبرون ڪونه هيون ڇا جو تون اسان کي هن رڻپٽ ۾ مرڻ جي لاءِ وٺي آيو آهين؟..... اسان توکي مصر ۾ ايئن ڪين چيو هو ته اسان کي ڇڏي ڏي ته ڀلي پيا مصرين جي غلامي ڪيون، ڇاڪاڻ جو اسان جي لاءِ هن رڻپٽ ۾ مرڻ کان مصرين جي غلامي ڪرڻ بهتر ٿئي ها. تڏهن موسيٰ کين چيو ته ڊڄو نه، صبر ڪريو، خدا جو چوٽڪارو ڏسو جيڪو هو اڄ ظاهر ڪندو..... پوءِ خداوند موسيٰ کي چيو ته تون منهنجي حضور ۾ ڇو ٿو پڪارين؟ بني اسرائيل کي چئو ته اڳتي هلن ۽ تون پنهنجي لٽ ڪڻ ۽ پنهنجو هٿ سمنڊ تي ڊگهڙ ۽ انهيءَ کي چيري به حصا ڪر ۽ بني اسرائيل سمنڊ جي وچ مان سڪي زمين تان لنگهي ويندا..... اهڙي طرح خداوند انهيءَ ڏينهن اسرائيلين کي مصرين جي هٿان بچايو ۽ اسرائيلين، مصرين کي سمنڊ جي ڪناري تي مٿل ڏنو..... ۽ هنن خداوند تي، ۽ سندس ٻانهي موسيٰ تي ايمان آندو..... پوءِ موسيٰ اسرائيلين کي گاڙهي سمنڊ کان پريان وٺي هليو ۽ هو ” شور “ جي بيابان ۾ آيا، هو تن ڏينهن تائين بيابان ۾ پنڌ ڪندا رهيا پر پاڻي ڪونه ڏٺائون ۽ جڏهن هو ” ماره “ ۾ آيا، تڏهن ” ماره “ جو پاڻي ٻي نه سگهيا، چوٽه اهو ڪوڙو هو..... تڏهن ماڻهو موسيٰ جي خلاف ڪرڪڻ لڳا ۽ چيائون ته اسين ڇا پيئنداسين، تنهن تي هن خداوند کي پڪاريو ۽ خداوند کيس هڪڙو وڻ ڏيکاريو، سو جڏهن هن پاڻيءَ ۾ وڌو، تڏهن پاڻي مٺو ٿي پيو..... پوءِ هو ” ايليم “ ۾ آيا، جتي پاڻيءَ جا ٻارنهن چشما ۽ ڪجين جاستر وڻ هئا..... پوءِ هو ” ايليم “ مان روانا ٿيا ۽ بني اسرائيل جي ساري جماعت ” سين “ جي بيابان ۾ آئي جو ” ايليم “ ۽ ” سينا “ جي وچ ۾ آهي.... ۽ بني اسرائيل جي ساري جماعت، موسيٰ ۽ هارون عليهما السلام جي خلاف، بيابان ۾ ڪرڪڻ لڳا..... ۽ هنن کي چيو ته جڏهن اسين

مصر جي ملڪ ۾ گوشت جي ديڳڙن وٽ ويٺا هئاسين ۽ ٻيٽ ڀري ماني تي
 کاڌيسين، تڏهن جيڪڏهن خدا جي هٿان مري وڃون ها ته چڱو ٿئي ها.....
 خداوند موسيٰ کي چيو ته: مون بني اسرائيل جي شڪايت ٻڌي آهي، هنن
 کي چئو ته اوهين شام جي وقت گوشت کائيندا ۽ صبح جو اوهان کي ڍو
 تي ماني ملندي ۽ هيئن ٿيو جو شام جي وقت ٻٽيرا (يا ٻٽير يا
 تتر) اڏامندا آيا..... ۽ صبح جو منزل گاه جي آسپاس ماڪ ٻئي ۽ جڏهن
 ماڪ گرم ٿي وئي، تڏهن ڇا ڏسن ته بيابان ۾ هڪڙي گول شيءِ، برف جي
 ٽڪر جهڙي اڇي، زمين تي پئي آهي..... تڏهن موسيٰ کين چيو ته اها
 ماني آهي (من و سلوي) جيڪا خداوند اوهان کي کائڻ جي لاءِ ڏني آهي.
 ۽ موسيٰ انهن کي چيو ته ڪوبه ماڻهو انهيءَ مان صبح تائين ڪجهه به بچائي
 نه رکي، پر انهيءَ هوندي به هنن موسيٰ جي ڳالهه نه مڃي..... تڏهن
 موسيٰ ڏاڍو ناراض ٿيو..... ۽ ڇهين ڏينهن انهن ٻيڻي ماني گڏ
 ڪئي..... هنن اها موسيٰ جي چوڻ موجب صبح تائين رکي ڇڏي ۽
 موسيٰ چيو ته اها اڃ ڪاٺو، ڇالاءِ جو اڃ خداوند جو ”سبت“
 آهي..... ستين ڏينهن ڪوبه ماڻهو پنهنجي گهر کان ٻاهر نه نڪري،
 انهيءَ طرح ستين ڏينهن ماڻهن (بني اسرائيل) آرام ڪيو ۽ بني اسرائيل
 انهيءَ مانيءَ جو نالو ”من“ رکيو. اها ڏاڻن جي ٻج جهڙي اڇي هئي ۽ انهيءَ
 جو سواد ماکيءَ مان ٺاهيل ٿڪين (منين لولين) جهڙو هو..... ۽ بني
 اسرائيل چاليهن ورهين تائين برابر ”من“ پئي کاڌي..... جيڪي هو
 ڪنعمان ملڪ جي حد ۾ آيا، تيسين ”من“ پئي کاڌائون..... پوءِ بني
 اسرائيل جي ساري جماعت (سين) بيابان مان رواني ٿي ۽
 ”رفيديم“ ۾ اچي منزل ڪيائون ۽ اتي ماڻهن جي ٻيڻ لاءِ پاڻي ڪونه هو.
 تنهن ڪري ماڻهو (بني اسرائيل) موسيٰ سان وڙهڻ لڳا..... ۽ موسيٰ
 خداوند جي حضور ۾ پڪاريو ۽ چيائين ته آءُ هنن ماڻهن سان ڇا ڪريان؟ هو
 مونکي سنگسار ڪرڻ جي لاءِ تيار آهن. تڏهن خداوند موسيٰ کي چيو ته
 ماڻهن وٽ وڃي اسرائيل جي بزرگن مان ڪن کي پاڻ سان کڻ ۽ پنهنجي
 لٽ..... به پاڻ سان ڪڍي وڃ. ۽ ڏس آءُ اتي ”حريب“ جي ٽڪڙيءَ تي
 تنهنجي سامهون بيهندس ۽ تون انهيءَ ٽڪريءَ تي اچي ڌڪ هن ته انهيءَ مان

پاڻي نڪرندو..... سو موسيٰ بني اسرائيل جي بزرگن جي روبرو ائين
 ڪيو ۽ هن انهيءَ جاءِ جو نالو ”مساہ“ ۽ ”مريباه“ رکيو، ڇاڪاڻ ته بني
 اسرائيل اتي ساڻس وڙهيا.... پوءِ عماليقي آيا ۽ ”رفيديم“ پر بني اسرائيل
 سان جنگ ڪيائون، تڏهن موسيٰ يشوع کي چيو ته اسان مان ڪي ماڻهو
 چونڊي ڪڍ ۽ وڃي عماليقين سان وڙهه، سڀاڻي آءٌ خدا جي لٽ..... ڪڍي
 انهي جبل جي چوٽيءَ تي بيهندس سو يشوع ائين ئي ڪيو، جيئن موسيٰ
 چيو هوس..... ۽ موسيٰ ۽ هارون ۽ حور، جبل جي چوٽيءَ تي چڙهي ويا ۽
 هيئن ٿيو ته جڏهن موسيٰ پنهنجو هٿ مٿي تي ڪنيو، تڏهن اسرائيلي غالب
 ٿي پيا ۽ جڏهن هن پنهنجو هٿ هيٺ تي ڪيو تڏهن عماليقي غالب ٿي پيا،
 پر موسيٰ جا هٿ ٽڪجڻ لڳا تنهن ڪري انهن هڪڙو ٻيو ڪڍي سندس
 هيٺان رکيو، انهيءَ تي هو ويهي رهيو ۽ هارون ۽ حور سندس هٿ جهلي
 پيئا..... ۽ يشوع عماليق ۽ سندس ماڻهن کي ترار جي ڌار سان
 شڪست ڏني پوءِ خداوند موسيٰ کي چيو ته اها ڳالهه يادگيري جي لاءِ
 هڪڙي ڪتاب ۾ لکي ڇڏي. اتي موسيٰ هڪڙي قربان گاهه جوڙي ۽ انهي
 جو نالو ”يهوواه نسي“ (يعني خداوند منهنجو جهنڊو آهي) رکيائين
 (بائبل نوميٽ مقدس خروج ۱۷-۲۲ : ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۵، ۱۶، ۱۷ : ۱۷)

(۱۷)

”يهوواه نسي“ جي قربان گاهه وٽ، حضرت موسيٰ عليه السلام جو
 سهرو ۽ مدين جو ڪاهن يترو (Jethro) حضرت موسيٰ عليه السلام جو
 ڪٽنب، سندس زال بيبي صفورا ۽ سندس ٻه پٽ جيسوم ۽ ايل يعزر، پاڻ
 سان وٺي، اچي ساڻس مليو، ”يترو“ حضرت موسيٰ عليه السلام کي عدل
 جي نظام قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪئي؛ توريت مقدس ۾ سندس مشاورت هنن
 لفظن ۾ بيان ڪيل آهي، ”تون هنن (بني اسرائيل) کي قانون ۽ شريعت
 سيکار..... انهي کانسواءِ تون انهن مان ڪي اهڙا لائق ماڻهو چونڊي ڪڍ
 جن کي خدا جو خوف هجي ۽ جي سچا رهن ۽ کين ناحق جي نفعي کان
 نفرت هجي، اهڙن ماڻهن کي هنن جي مٿان، ڪي هزارن جا حاڪم، ڪي
 سون جا حاڪم، ڪي پنجاهن جا حاڪم، ۽ ڪي ڏهن جا حاڪم مقرر
 ڪر. پوءِ اهي ڀلي هر وقت ماڻهن جي عدالت ڪندا رهن ۽ هيئن ٿين گهرجي

نه سڀ ڪو وڏو مقدمو هو تو وٽ آئن ۽ سڀ ڪو ننڍو مقدمو هو پاڻ هلائين؛ انهيءَ طرح تنهنجي لاءِ به وڌيڪ سولائي ٿيندي ۽ انهي (عدالت جي) بارڪٿڻ ۾ هو توسان پائيوار به ٿيندا..... پوءِ موسيٰ پنهنجي سهري کي موڪل ڏني ۽ هو پنهنجي ملڪ (مدين) ڏانهن روانو ٿيو. (خروج ۲۷: ۱۸)

مصر مان نڪتي ٿي مهينا پورا ٿيا، انهيءَ ڏينهن بني اسرائيل ”سينا“ جي رٿي ۾ داخل ٿيا ۽ ڪوه طور سينا جي دامن ۾ منزل انداز ٿيا. توريت مقدس جي بيان مطابق: ”پوءِ موسيٰ مٿي چڙهي خدا وٽ ويو ۽ خداوند کيس..... چيو ته تون يعقوب جي خاندان کي هيئن چئو ته..... تئين ڏينهن خداوند سڀني ماڻهن جي ڏسندي سينا جبل تي لهندو..... ۽ تئين ڏينهن صبح جو بجلي چمڪڻ ۽ گجگوڙ ٿيڻ لڳي ۽ هڪڙو گهاٽو ڪڪر جبل جي مٿان آيو..... ۽ موسيٰ ماڻهن کي خدا سان ملائڻ لاءِ منزل گاهه کان ٻاهر وٺي آيو ۽ اهي جبل جي هيٺ اچي بيٺا..... پوءِ خداوند (موسيٰ کي) هي سڀ ڳالهيون فرمايون:..... آءٌ خداوند تنهنجو خدا آهيان..... مون کان سواءِ تنهنجي لاءِ ٻيو ڪوبه خدا نه هجي. تون پنهنجي لاءِ ڪابه اڪريل مورت يا ڪنهن به شيءِ جي صورت نه جوڙ..... تون انهن جي اڳيان سجدو نه ڪر، نه ڪي انهن جي عبادت ڪر؛ ڇاڪاڻ جو آءٌ خداوند، تنهنجو خدا، غيرت وارو خدا آهيان ۽ ابن ڏاڏن جي برائين جي سزا..... انهن جي پٽن کي ۽ انهن جي ٽين ۽ چوٿين پيڙهيءَ کي ڏيندو آهيان، پر جيڪي مون کي پيار ڪندا آهن ۽ منهنجا حڪم مڃيندا آهن، انهن هزارن تي رحم ڪندو آهيان. تون..... خدا جو نالو اڃا به نه وٺ..... تون ”سبت“ جو ڏينهن پاڪ رکڻ لاءِ ياد رک..... ڇاڪاڻ جو ڇوڇن ڏينهن ۾ خداوند آسمان ۽ زمين ۽ سمنڊ ۽ ٻيو سڀ ڪي، جو انهن ۾ آهي، سو جوڙيو ۽ ستين ڏينهن آرام ڪيائين..... تون پنهنجي ماءُ پيءُ جي عزت ڪر..... تون خوف نه ڪر تون زنا نه ڪر. تون چوري نه ڪر، تون پنهنجي ڀائرسريءَ تي ڪوڙي شاهدي نه ڀر. تون پنهنجي ڀائرسريءَ جي گهر جي لالچ نه ڪر، تون پنهنجي ڀائرسريءَ جي زال يا سندس غلام، يا سندس ٻانهيءَ يا سندس ڍڳي يا سندس گڏهه جي لالچ نه

ڪر مطلب ته پنهنجي پاڙيسريءَ جي ڪنهن به شيءِ جي لالچ نه ڪر.
(توريت مقدس، خروج ۱۸. ۱: ۲۰)

غلامي ۽ آزادي متعلق قوانين:

بني اسرائيل جي تاريخ ۾ غلاميءَ جي رواج جا بنيادي مضمرات واضح هئا. اسرائيل عرف حضرت يعقوب عليه السلام جو پيارو پٽ حضرت يوسف عليه السلام بنا تصور مصر جي بازار ۾ وڪاڻو، حضرت يوسف عليه السلام جي زماني ۾ بني اسرائيل جا ۱۲ قبيلا جيڪي مصر جي علائقي " جشن " ۾ آباد ٿيا هئا، سي وقت گذرڻ سان مصرين جي نفرت ۽ دشمني جو شڪار ٿيا ۽ انهن سان غلامن جهڙو سلوڪ ڪيو ويندو هو، الله تبارڪ و تعاليٰ جي حڪم ۽ امداد سان جڏهن حضرت موسيٰ عليه السلام، بني اسرائيل کي فرعون جي عذاب اليم کان نجات ڏياري، وطن موعود (فلسطين) طرف وٺي اچي رهيو هو ته سينا جي بيابان ۾ توريت مقدس جي نزول مطابق غلامن ۽ سندن مالڪن جي حقن جو تعين ٿيو؛ حضرت موسيٰ عليه السلام کي هن طرح ارشاد ٿيو: " هاڻي جيڪي قانون تون انهن (بني اسرائيل) کي ٻڌائيندين سي هي آهن؛ جيڪڏهن تون ڪو عبراني (بني ابراهيم - بني اسرائيل) غلام خريد ڪندين ته اهو ڇهه سال غلامي ڪندو ۽ ستين سال مفت آزاد ڪيو ويندو. جيڪڏهن اهو اڪيلو آيو هوندو ته وري اڪيلو ئي ويندو، پر جيڪڏهن هو پرڻيل آيو هوندو ته سندس زال به ساڻس گڏ ويندي، جيڪڏهن انهيءَ جو مالڪ کيس شادي ڪرائيندو ۽ انهيءَ مان پٽ ۽ ڌيون ڄايون هوندس، ته زال ۽ سندس ٻار هن جي مالڪ جا آهن ۽ هو پاڻ اڪيلو هليو ويندو، پر جيڪڏهن اهو غلام صاف طرح چوندو ته آءٌ پنهنجي مالڪ ۽ پنهنجي زال ۽ پنهنجن ٻارن کي پيار ٿو ڪريان ۽ آءٌ آزاد ٿيڻ نه ٿو گهران ته..... سندس مالڪ آر سان هن جي ڪن ۾ سوراخ ڪندو پوءِ هو هميشه جي لاءِ سندس غلام ٿي رهندو ۽ جيڪڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي ڌيءَ کي ٻانهي ڪري وڪڻندو ته هو غلامن وانگي آزاد نه ٿيندي جيڪڏهن هن جي مالڪ ساڻس مڱڻو ڪيو هجي ۽ اها کيس نه وٺي ته پوءِ

هو انهيءَ کي وڪڻي ڇڏي، پر هن کي اهو اختيار ڪونهي ته کيس ڌارين ماڻهن ۾ وڪڻي ڇالاءِ جو هن انهيءَ سان بي وفائي ڪئي آهي، پر جيڪڏهن هن انهيءَ جو مڱڻو پنهنجي پٽ سان ڪيو هجي، ته پوءِ هو ساڻس ڏيشرن وانگر هلت ڪري ۽ جيڪڏهن هو ٻي زال آئي ته هو انهيءَ جي خوراڪ پوڻاڪ ۽ ازدواج (شاديءَ) جي حق ۾ ڪابه گهٽتائي نه ڪري پر جيڪڏهن هو اهي ٽيئي حق پورا نه ڪري ته پوءِ هوءَ ڀلي مفت آزاد ٿئي..... جيڪڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي غلام يا ٻانهيءَ کي لٽ سان ماري ۽ هو سندس هٿان مري پوي ته انهيءَ کي ضرور سزا ملڻ گهرجي پر جي انهيءَ کانپوءِ به هو ڏينهن ۾ جيئرو هجي ته هن (مالڪ) کي سزا نه ملڻ گهرجي، ڇالاءِ جو اهو (غلام يا ٻانهي) سندس ملڪيت آهي..... جيڪڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي غلام يا ٻانهيءَ کي ڌڪ هڻي انهيءَ جي اک ڪڍي وجهي ته هو پنهنجي اک بچائڻ لاءِ انهيءَ کي آزاد ڪري ڇڏي (ڇاڪاڻ ته توريت جي شريعت مطابق غلام توڙي آزاد شهرين لاءِ ”ساهه جي عيوض ساهه، اک جي عيوض اک، ڏند جي عيوض ڏند، هٿ جي عيوض هٿ، پير جي عيوض پير، ساڙڻ جي عيوض ساڙڻ، زخم جي عيوض زخم ۽ ڌڪ جي عيوض ڌڪ، جو قانون لاڳو هو. (خروج ۲۵. ۲۴. ۲۱)

اهڙي طرح هر بني اسرائيلي شهري بابت حقن ۽ ذميدارين جو مفصل بيان بائبل مقدس جي توريت وارن بابن بالخصوص خروج ۾ درج ٿيل آهي. خروج جي متن موجب ”پوءِ موسيٰ، خداوند جون سڀئي ڳالهيون لکيون..... پوءِ خداوند، موسيٰ کي چيو ته..... آءٌ توکي پٿر جون تختيون ڏيندس، ۽ اها شريعت ۽ اهي حڪم ڏيندو سانءِ جي مون (لوح قلم ۾) لکيا آهن، ته تون هنن (بني اسرائيلين) کي سيکارين..... ۽ موسيٰ جبل (طور سينا) تي چاليهه ڏينهن ۽ چاليهه راتيون هو. (ايضا ۱۸. ۵. ۲۴)

اهي چاليهه ڏينهن راتيون حضرت موسيٰ عليه السلام جي سوانح حيات ۽ سندس پيغمبري جي عهد جو اهم ترين حصو آهن. قرآن شريف جي سورة ”الاعراف“ ۾ انهيءَ جو ذڪر هن طرح ڪيل آهي: ”۽ اسان موسيٰ جي لاءِ تيهه راتيون مقرر ڪيون ۽ پوءِ ڏهه راتيون وڌائي مدو پورو

ڪيوسين..... موسيٰ پنهنجي ڀاءُ هارون کي چيو ته منهنجي قوم ۾ منهنجو خليفو ٿي رهجان ۽ هنن جو سڌارو ڪندو رهجان ۽ بگاڙ ۽ شرارت ڪندڙن جو رستو نه وڻجان ۽ جڏهن موسيٰ اسانجي مقرر ڪيل جاءِ تي آيو سندس پروردگار ساڻس ڳالهايو تڏهن موسيٰ عرض ڪيو ته اي منهنجا رب! تون مونکي پنهنجو ڀاءُ ڏيکار ته مان توکي هيڪر ڏسان ” قال لن تراني“ (الله تعاليٰ فرمايو ته تون مونکي هرگز ڏسي نه سگهندين) ليڪن هن جبل (طور سينا) ڏي نظر ڪر، جيڪڏهن اهو جبل پنهنجي جاءِ تي قائم رهيو ته پوءِ تون به مونکي ڏسي وٺندين، پوءِ جڏهن سندس رب ان جبل تي پنهنجي تجلي ڪئي ته ان کي خاڪ ڪري ڇڏيائين ۽ موسيٰ بيهوش ٿي ڪري پيو، پوءِ جڏهن هوش ۾ آيو تڏهن چيائين ته اي خدا تون پاڪ آهين، آءٌ تو ڏانهن وران ٿو ۽ ايمان آڻڻ وارن ۾ اڳرو آهيان“ (قرآن شريف ۴۳-۱۴۲ : ۷)

قرآن شريف ۽ بائيبل جي توريت مقدس جي متن ۾ هڪ اهم اختلاف الله تبارڪ وتعالٰي جي پاڪائي بابت آهي، اسلامي عقيددي مطابق الله تعاليٰ ڏسجن کان پاڪ آهي، ليڪن يهودي اعتقاد موجب سندن پيغمبرن ۽ ڪاهنن الله تعاليٰ کي پنهنجي اکين سان ڏٺو هو، مثال طور مٿي ڄاڻايل قرآني متن جي مقابلي ۾ توريت مقدس جو هي بيان توجه طلب آهي: ”پوءِ موسيٰ، هارون، ايهو ۽ اسرائيلين جا ستر بزرگ جن (حضرت يعقوب عليه السلام جي) خداکي ڏٺو ۽ انهيءَ (الله تبارڪ وتعالٰي) جي پيرن هيٺان چڻ ته نيلم جي پٿر جهڙو فرش لڳل هو ۽ اهڙو صاف هو جهڙو آسمان ۽ بني اسرائيل جي بزرگن تي هن پنهنجو هٿ نه ڊگهيڙيو (هنن تي هٿ سڌو نه ڪيو ۽ هنن کي ماري نه ڇڏيائين، جيئن ٿيڻ ڪيندو هو) ۽ هنن خدا کي ڏٺو ۽ ڪاٿائون پيٽائون“ (خروج ۱۱، ۹، ۲۴)

مذڪوره چاليهه راتيون مزيد هڪ واقعي سبب قابل ذڪر آهن قرآن شريف ۾ ان جو احوال هن طرح بيان ڪيل آهي:

” ۽ موسيٰ جي ماڻهن (بني اسرائيل) سندس وڃڻ بعد پنهنجي (سونن) زيورن مان هڪڙي گابي جو ڌڙ ٺاهيو، جنهن مان ڳئونءَ جي رنپ جهڙو آواز ٿي نڪتو ۽ انهيءَ کي (عبادت لاءِ ديوتا ڪري) ورتائون.....“

جڏهن موسيٰ ڪاوڙ جي ۽ افسوس ڪندي پنهنجي ماڻهن وٽ موٽي آيو، تڏهن کين چيائين ته افسوس آهي اوهان تي توهان مون کان پوءِ ڪهڙي نه خراب طريقي سان منهنجي جانشيني ڪئي!..... هن تختيون ڪڍي ڦٽي ڪيون، هارون کي مٿي جي وارن کان جهلي پاڻ ڏي چڪڻ لڳو، هارون چيو ته اي منهنجا مائيتا ڀاءُ! ماڻهن مون کي ڪمزور سمجهو ۽ مون کي قتل ڪرڻ تي هئا، پوءِ مون سان اهڙي هلت نه ڪر جو دشمن مون تي ڪلن، مون کي ظالمن ۾ شمار نه ڪر! موسيٰ دعا گهري ته اي منهنجا پروردگار! منهنجو قصور بخش ڪر ۽ منهنجي ڀاءُ جو به گناهه معاف ڪر ۽ اسان کي پنهنجي رحمت ۾ داخل ڪر ۽ تون سڀني رحم ڪندڙن کان وڌيڪ رحم وارو آهين“. (سورة الاعراف - ۱۵۱ - ۱۴۸: ۷)

هن حوالي ۾ انهن ستر اسرائيلي بزرگن (ڪاهنن) جو پڻ ذڪر ڪيل آهي، ليڪن اهو خدا جي ديدار ڪرڻ متعلق نه آهي بلڪ گمراهي جي سزا جو مرتڪب ٿيڻ بابت آهي؛

” ۽ جڏهن موسيٰ جو غصو لهي ويو تڏهن هن (اڇلايل) فرحيون (پٿر جون تختيون جن تي تورات مقدس جو متن اڪريل هو) ڪڍي ورتيون..... موسيٰ پوءِ پنهنجي قوم مان ستر ماڻهو چونڊي کنيا، پوءِ جڏهن ڏکائيندڙ مصيبت اچي انهن کي جهليو، تڏهن موسيٰ عرض ڪيو ته اي پروردگار! جيڪڏهن تون چاهين ها ته هنن سڀني کي اڳيئي تباهه ڪري ڇڏين ها ۽ خود منهنجي زندگي به ختم ڪري ڇڏين ها. پوءِ هڪ اهڙي ڳالهه لاءِ جيڪا اسان مان ڪي بيوقوف ڪري وينا آهن، تون اسان سڀني کي تباهه ڪندين ڇا؟..... اي خدا! تون ئي اسان جو والي آهين، اسان کي بخشي ڇڏ ۽ اسان تي رحمت ڪر، توکان بهتر بخشڻ وارو ٻيو ڪوبه ڪونهي (ايضا ۵۵ - ۱۵۴: ۷)

حضرت موسيٰ عليه السلام جو قصو، پاڪ مذهبي ڪتابن کان علاوه، قديم تاريخ ۽ لوڪ روايتن ۾ قدرتي طوالت ۽ تفصيلات سان بيان ڪيو ويو آهي، جيڪڏهن جديد تاريخ نويسيءَ جي اصولن مطابق انهي منتشر مواد جي هڪ ڊيٽا بيس يا بنيادي معلومات مرتب ڪجي ته ۱۶، ۱۷. صدي قبل مسيح جي تاريخ جاگرافي ڪافي حد تائين قابل اعتبار صورت ۾ واضح ٿي

سگهندي. هن تحقيق ۾ اختصار جي مجبوري آهي. تنهن ڪري قصو مختصر ڪندي، باقي اهم معلومات شامل ڪري هن عظيم انسان ۽ جليل القدر نبي سڳوري جو احوال مڪمل ڪجي ٿو.

حضرت موسيٰ عليه السلام کي ”طور سينا“ جي قديمي پاڪ جبل ۾ مال چاريندي نبوت ملي. ياهوويه جيڪو ملت ابراهيم يا ابراهيمي دين مطابق واحد خدا تسليم ڪيو ويو هو، انهيءَ سان همڪلام ٿيو، اسلامي ادب ۾ کيس ”ڪليم الله“ جي لقب سان ياد ڪيو وڃي ٿو، سندس دور جو ڪلمو ” لا اله الا الله موسيٰ ڪليم الله“ چيو وڃي ٿو. ”ياهوويه“ واحد خدا جو نالو حضرت ابراهيم عليه السلام کان شروع ٿي مختلف زبانن ۾ تبديل ٿيندو، آخر عربي زبان ۾ ”الله“ چيو ويو؛ ياهوويه - يهوواه، ايهيه، آخر عبراني زبان ۾ ”ايلوها“ چيو ويو، ۽ عربي زبان ۾ اله (هن کانسواءِ ٻيو ڪو به نه آهي) ۽ ان جو مخفف ”الله“ اسم اعظم طور آندو ويو، جنهن سان قرآن شريف ۾ سندس ذڪر ڪيل آهي.

حضرت موسيٰ عليه السلام، قوم بني اسرائيل جو نجات ڏياريندڙ ۽ صحيح راهه ڏيکاريندڙ ٿي آيو، يهودي مذهب (Judaism) جي هڪ عام عقيدتي موجب هو ٻيهر پيدا ٿيندو ۽ يهودين کي نجات ڏياريندو، تاهم زندگي ۾ حضرت موسيٰ عليه السلام کي پنهنجي قوم بني اسرائيل کان ڪاڄڻي موت نه ملي. بني اسرائيل سردار ۽ ڪاهن هميشه هر ڳالهه تي اعتراض ڪندا رهيا ۽ مشروط اطاعت ڪندا هئا؛ قارون ۽ ٻين ٻن سردارن ڊاٽان ۽ ابي رام زندگي جي ضرورتن پوري ڪرڻ جو مطالبو ڪيو. حضرت موسيٰ عليه السلام الله تعاليٰ جي مدد سان سڀ مطالبات پورا ڪندو رهيو ۽ هر بغاوت کي رفع ڪيائين، بني اسرائيل کي هڪ مڪمل ۽ واضح شريعت ۽ نظام عدل ڏنائين. طور سينا جبل تي چاليهه راتيون الله تعاليٰ سان همڪلام ٿيڻ ۽ توريت مقدس جي تڪميل ڪرڻ بعد جڏهن پنهنجي قوم بني اسرائيل ۾ موٽي آيو ته خود پنهنجي جانشين ياءُ حضرت هارون عليه السلام کي گمراهيءَ ۾ مبتلا ڏٺائين. دراصل حضرت موسيٰ عليه السلام جي قوم ۾ فقط بني اسرائيل شامل نه هئا، بلڪ مصر مان رواني ٿيل مهاجرين جي قافلي ۾ ٻين قومن ۽ نسلن جا ماڻهو به شامل هئا. مصرين جو مذهب ڳئون ۽ ڍڳي جي

پوڄا ۽ سورج پرستي تي قائم هو، جڏهن ته عبراني دين (ملت ابراهيم) ۽ ياهوويه (الله تعاليٰ) کانسواءِ ٻئي ڪنهن جي عبادت ڪرڻ، بت پرستي ۽ ستاره پرستي گناه عظيم هو، جيڪو شرڪ ۽ ناقابل معافي گناه هو. دراصل سامري جادوگر اهو سونو گابو ٺاهيو، جيڪو ڳئون وانگر رنڀندو هو. حضرت موسيٰ عليه السلام جي چاليهه راتين واري غير حاضري دوران سندس قوم کي انهي گابي ۾ ديوتا هجڻ جو گمان ٿيو ۽ حضرت هارون عليه السلام انهن کي روڪي نه سگهيو. بهر طور حضرت موسيٰ عليه السلام واپسي تي اهو فتنو به دفع ڪيو ۽ بني اسرائيل ۾ حضرت ابراهيم عليه السلام جي وحدانيت جو مذهب (ملت ابراهيم) پهر رائج ڪيو.

حضرت موسيٰ عليه السلام جنهن وعدي ڪيل وطن طرف بني اسرائيل ۽ انهن سان شامل ٻين مهاجرن کي وٺي وڃي رهيو هو، اتي پهچڻ کان اڳ پاڻ فوت ٿيو ۽ اهو ڪم سندس جانشين حضرت يوشع عليه السلام جي طرفان سرانجام ٿيو.

زندگي جي آخري ڏينهن ۾ حضرت موسيٰ عليه السلام پنهنجي قوم جي قافلي سميت ” اردن “ درياھ جي اوڀر طرف ” نيبو “ جبل جي دامن ۾ پهتو هو، هن انهي جبل تي چڙهڻ جو قصد ڪيو ليڪن هن دفعي پنهنجي ڀاءُ حضرت هارون عليه السلام کي جانشين مقرر ڪرڻ بجاءِ پنهنجي شاگرد حضرت يوشع کي پنهنجو خليفو مقرر ڪيائين، جيڪو کائنس پوءِ بني اسرائيل جو پيغمبر ۽ سرواڻ ٿيو. حضرت موسيٰ عليه السلام انهيءَ نيبو جبل تي ٽي وفات ڪئي. اهو سن مختلف ذريعن الڳ الڳ ڄاڻايو آهي، ليڪن سندس عمر ان وقت هڪ سو ويهه سال تسليم ڪئي وڃي ٿي. مسيحي ذريعن مطابق اهو سن ۱۵۷۱ ق. م هو. برتانيڪا جا مدير ماڳهين ۱۳ صدي ق. م ڄاڻائن ٿا، (ج ۱۵ ص ۸۸۰)

سندس ڀاءُ حضرت هارون عليه السلام جي وفات جو سال ۱۴۵۲ ق. م ڄاڻايل آهي، جڏهن ته هو، حضرت موسيٰ عليه السلام کان ٻه سال وڏو هو انهيءَ ڪري مسيحي ذريعن جي تقويم دستوري طور تي مشڪوڪ نظر اچي ٿي. حضرت موسيٰ عليه السلام جي وفات جو سال ا. م. ذريعن مطابق ۱۶۸۰ ق. م هو. اهو زمانو حضرت داوود عليه السلام جي نبوت ۽

بادشاهيءَ کان تقريباًست صديون اڳ ٿي گذريو.

بائبل مقدس جي شريعت جي دور واري باب ۳۴ مطابق موسيٰ موآب جي ميدان مان ”نبو“ جبل جي ”پسگه“ نالي چوٽيءَ تي چڙهي ويو جا يريحو جي سامهون آهي..... هو موآب جي ماٿريءَ ۾ بيت فغور جي سامهون دفن ڪيو ويو؛ پر اڄ ڏينهن تائين ڪنهن به ماڻهوءَ کي انهيءَ جي قبر جي خبر نه آهي. جڏهن موسيٰ وفات ڪئي تڏهن سندس عمر هڪ سو ويهه ورهيه هئي، هن جي اکين ۾ اڃا ڏنڌ به ڪونه ٿيو هو، نه ڪا سندس جسم جي طاقت گهٽي هئي ۽ بني اسرائيل موسيٰ جي لاءِ موآب جي ميدان ۾ ٽيهه ڏينهن ماتم ڪيو..... ۽ ”نون“ جو پٽ يشوع دانائي جي روح سان ڀرپور هو ڇاڪاڻ ته موسيٰ پنهنجا هٿ مٿس رکيا هئا ۽ خداوند جيڪو حڪم موسيٰ کي ڏنو هو تنهن موجب بني اسرائيل هن جي فرمانبرداري ڪرڻ لڳا. انهي وقت کان وٺي اسرائيل ۾ موسيٰ جهڙو نبي پيدا ڪونه ٿيو. (ايضا ۱۰ ۱۱ ۲۴)

يهوديت (Judaism)

جديد دور جا يهودي عالم عبراني مذهب جي قدرتي ارتقاء جا قائل آهن ۽ انهيءَ کي ڪنهن خاص شخصيت (پيغمبر) سان منسوب نه ٿا ڪن، تاهم روايتن کي يڪجا ڪندي عبراني مذهب ۽ مذهبي ادارن جا بنياد معلوم ڪري سگهجن ٿا؛ حضرت موسيٰ عليه السلام قوم بني اسرائيل کي يهوواه (Yahweh) يا الله تبارڪ و تعاليٰ جا احڪامات پڙهي ٻڌايا ۽ کين بدترين غلامي مان نجات جي راهه ڏيکاري، انهن الاهي احڪامات (يهودي شريعت موزيڪ لا (Mosaic Law)) ۽ بائبل مقدس جي پهرين پنجن ڪتابن (توريت مقدس) جو ڪاتب، روايت مطابق، حضرت موسيٰ عليه السلام هو. نئين عهدنامي (انجيل مقدس) ۾ سندس ذڪر ڪيل آهي ۽ کيس حضرت عيسيٰ عليه السلام جي بشارت ڏيندڙ ۽ سندس شاهد ڄاڻايو ويو آهي. (برتانيڪا ج ۱۵، ص ۸۸۲)

توريت مقدس ۾ ڄاڻايل احڪامات مطابق هڪ معاشرو قائم ڪيو ويو، جنهن ۾ انسان جي مرضيءَ تي اخلاقي تقاضائون نافذ ڪيون ويون،

ڪاهن "يترو" جي صلاح سان عدل جو نظام قائم ڪيو ويو. اهڙي طرح يهوديت جو تمام مذهبي نظام حضرت موسيٰ عليه السلام جي حوالي سان قائم ڪيل آهي (ايضا) انتظامي معاملات نبيرڻ لاءِ، حضرت موسيٰ عليه السلام ۷۰ اسرائيلي عملدار مقرر ڪيا، ليڪن ۱۲ اسرائيلي قبيلن جي تعليم لاءِ "لوي" ۽ "هارون" جي ٻن (اولاد) مان ۱۲ مذهبي عالم منتخب ڪيائين. (ايضا) تورات يا توريت جي لفظي معنيٰ آهي: تعليم ڏيڻ (چئمبرس ج ۸ ص ۱۴۷)

يهودي قوم:

يهوداه، حضرت يعقوب عرف "اسرائيل" عليه السلام جو چوٿون فرزند هو، جيڪو يسي لياه (Leah) جي پيٽان ڄائو هو. سندس نسل مان حضرت دائود عليه السلام پيدا ٿيو، "يهوداه" لفظ جي معنيٰ آهي ساراهيل (ايضا ص ۱۴۶) ليڪن "يهودي" انهي فلسطيني قبيلي جو نالو آهي جنهن پاڻ کي يهوداه جي نسل مان ڄاڻايو ۽ جيڪي يهوداه جي رياست ۾ مقيم پيا قبيلن هئا انهن سڀني کي يهوداه جا باشندا يهودي يا جيزو (Jews) جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو، تنهن ڪري اهو نالو نسلي کان وڌيڪ هڪ قومي نالو آهي. تاهم يهودي مذهب حضرت موسيٰ عليه السلام تي نازل ٿيل توريت مقدس جي ساڍا ٽي هزار سال طويل تشريح ۽ عمل تي مشتمل آهي.

يهودين جي تاريخ:

تاريخي اعتبار کان "يهودي" (Jew) يهوداه، رياست جي رهواسين جو نالو ڇهين صدي قبل مسيح کان استعمال ٿيڻ لڳو. تاهم عمومي طور تي اهو نالو حضرت ابراهيم عليه السلام جي قوم "هيبرو" (Hebrew) يا عبراني نسل وارن لاءِ به استعمال ٿئي ٿو. حضرت ابراهيم عليه السلام سن ۲۰۰۰ ق. م ڪانپوءِ ميسوپوٽيميا ۾ ڪالدي جي شهر "ار" مان هجرت ڪري ڪنعان يا شام ۽ فلسطين جي علائقي ۾ سڪونت اختيار ڪئي.

بائيل مقدس جي متن مطابق ڪنمان ۾ ڏڪار پوڻ سبب حضرت ابراهيم عليه السلام جي پوٽي حضرت يعقوب بن اسحاق عليه السلام (عرف اسرائيل) پنهنجي قبيلي جي ستر ماڻهن سميت حضرت يوسف عليه السلام وزير اعظم مصر ۽ پنهنجي فرزند جي مشوره ۽ دعوت تي مصر جي علائقي ”جشن“ (Goshen) ۾ اچي آباد ٿيا. اتي سندس ۱۲ پٽن جا ۱۲ بني اسرائيلي قبلا وڌيا ۽ مالدار ٿيا. ان وقت مصر تي ڌارين ”هائڪوس“ قبيلي وارن جي حڪومت هئي ۽ بني اسرائيل جي مصر ۾ عزت ڪئي ويندي هئي. غالباً ۱۳ صدي ق. م ۾ هڪ ٻئي گهراڻي جي حڪمراني دوران بني اسرائيل سان غلامن وانگر ورتاءُ ٿيڻ لڳو. ۵.

عام تاريخدانن مطابق سن ۱۲۲۶ ق. م هوليڪن بعض مقتدر تاريخ دان سن ۱۴۴۶ ق. م کي ترجيح ڏين ٿا تاهم مذهبي ۽ ادبي ذريعن مطابق حضرت موسيٰ عليه السلام سن ۱۶۸۰ ق م يا ۱۵۷۱ ق. م ۾ فوت ٿيو. سندس عمر هڪ سو ويهه ورهيه هئي ۽ اهڙي طرح سندس عرصي حيات ۱۶۸۰ - ۱۸۰۰ ق. م يا ۱۵۷۱ - ۱۶۹۱ ق. م هو. حضرت موسيٰ عليه السلام قوم بني اسرائيل جو نجات ڏياريندڙ ٿي ظاهر ٿيو. ڏهه دفعا وبا جو ٽهلجڻ ۽ ڳاڙهي سمنڊ کي پار ڪري سينا جي رڻپٽ (يبابان) ۾ داخل ٿيڻ بابت مذهبي اختلافات جي باوجود ڪافي تاريخي شواهد موجود آهن. اها دشت پيمائي يا رڻپٽ جا رولڙا پوراچاليهه سال جاري رهيا، تاهم لاڳيتن واقعن جو دستاويزي احوال فقط ٻن سالن جو موجود آهي. قانون يا شريعت جو احوال بائبل مقدس جي باب خروج ۱۹ (Exod, xix) ۾ ڄاڻايل آهي جيڪو سينا جبل تي جبل ڏٺڻ جڳوڙ ۽ باه جي وچ ۾ الله تعاليٰ سڌو حضرت موسيٰ ڪليم الله کي پنهنجي ڪلام ذريعي ڏنو.

جديد مڪتب فڪر جا يهودي عالم ۽ بائبل مقدس جا شارح ڄاڻائن ٿا ته واعظ ۽ مذهبي رسومات متعلق فقرا جيڪي حضرت موسيٰ جي شريعت Mosaic Law ۾ شامل آهن، سي حضرت دائود عليه السلام جي زماني ۾ بيت المقدس جي يروشليم وارن ڪاهن جا ٺاهيل نظم ۽ مناجاتون آهن، انهيءَ دعويٰ جي ثبوت طور بائبل مقدس (توريت واري حصي) جي قاضين جي ڪتاب (The Book of Judges) ۾ حضرت

موسي عليه السلام جي قائم ڪيل ادارن (Mosaic institutions) بابت ڪنهن به ذڪر نه هجڻ کي دليل بنايو ويو آهي. هن ڪتاب ۾، ڪنعان جي فتح کان ٻه صديون پوءِ جي يهودين جي تاريخ بيان ڪيل آهي. نقادن جي نظر ۾ موسوي شريعت (The Mosaic Law) جونزول "دشت سينا" بجاءِ قاديش (Kadesh) جي سرزمين تي ٿيو ۽ انهيءَ سان ملحق تمام واقعات پڻ اتي رونما ٿيا، ليڪن آثار قديمه جي هن وقت تائين ڪيل کوٽائين ۽ تحقيقي رپورٽن مان بائيبل مقدس جي بيان جي عمومي تصديق ٿئي ٿي. ۷

"وطن موعود (The Land of Promise) جي نظريي حضرت موسيٰ عليه السلام جي جانشين اسرائيلي نبي، حضرت يسع (يشوع Jo-shua) عليه السلام جي زماني ۾ عملي صورت اختيار ڪئي. بني اسرائيلين "ڪنعان" فتح ڪيو، قبيلن پٺيان قبيلن صفحہ هستي تان مٽايا ويا، يا پنهنجي اباڻي وطن مان بيدخل ٿي لڏي ويا، تاهم ڪنعاني قوم جو وڏو حصو باقي رهجي ويو. فتح ڪيل علائقا خالي ڪرائي بني اسرائيلي قبيلن ۾ ورهايا ويا. ۸

حضرت يسع (يشوع) عليه السلام جي وفات بعد بني اسرائيلي قبيلن حضرت موسيٰ عليه السلام جي قانون، ادارن ۽ روايتن جي پرواهه نه ڪئي، هر قبيلي پنهنجو مفاد پيارو ڪيو، ڌارين بت پرست قبيلن ۾ شادين ڪرڻ سبب بني اسرائيلي قوم جو اتحاد ڪمزور ٿيو ۽ نتيجي ۾ آسپاس جي قبيلن هڪ هڪ ڪري کين مغلوب ڪيو. انهي صورتحال ۾ وقفي وقفي سان بني اسرائيل قوم ۾ ڪجهه جانباز مرد ۽ عورتون، نبي ۽ نبياڻون ۽ قانون ساز پيدا ٿيا، جن مظلومن کي ظالمن جي چنبن مان آزادڪرائڻ لاءِ جدوجهد ڪئي؛ موآبي، فلسطيني، اموني (Ammonites)، املڪي / عماليق (Amalekites) وغيره قبيلن ۾ اهڙي طرح هدايت ۽ رهنمائي ٿيندي رهي. وچ مشرق (بالخصوص ڪنعان) جي مختلف علائقن ۾ اهڙا ۱۵ رهبر انسان پيدا ٿيا جن مان آخري نبي، حضرت سموئل (Samuel) عليه السلام، حضرت موسيٰ عليه السلام کانپوءِ عظيم تر عبراني نبي هو. داخلي نفاق ۽ بيروني خطري، خاص طور تي فلسطي قبائل جي حملن سبب ٽڪجي ۽ هراسجي بني اسرائيل جي منتشر قبيلن حضرت سموئل عليه

السلام کي سندس عمر جي آخري وقت تي عرض ڪيو ته اسان جو هڪ بادشاهه مقرر ڪر. ۹

اهڙي طرح اسرائيل جو پهريون متفق بادشاهه سائول (Saul) عرف طالوت مقرر ٿيو، جيڪو بنيامين يا بينجامن (Benjamin) جي قبيلي مان هو. هن اندازاً سن ۱۰۳۳ ق. م کان سن ۱۰۱۳ ق. م تائين حڪمراني ڪئي. سائول بنيامين عرف طالوت هڪ طاقتور جنگي جوڌو هو ۽ منجهس بادشاهي اطوار هئا، ليڪن مدبريءَ جي صلاحيتن جي ڪمي هئس، رڌ خيال هو ۽ کيس ڪڏهن ڪڏهن چريائپ جا دورا پوندا هئا. تنهن ڪري ويهن سالن جي آپشاهي بعد يهودي عوام سندس جاءِ تي سندس ناني حضرت دائود عليه السلام کي بادشاهه منتخب ڪيو جنهن فلسطي سردار جالوت کي دؤدولڙائيءَ ۾ شڪست ڏئي قتل ڪيو هو، ۽ اسرائيل جي مقدس صندوق پهر هٿ ڪئي هئي، طالوت انهيءَ لڙائي ۾ مارجي ويو. ۱۰

حضرت دائود عليه السلام جو دور حڪومت (۹۱۰-۱۰۱۲ ق. م) / (۹۷۳-۱۰۱۳ ق. م) يهودي بني اسرائيل جي نشاط ثانيه جو دور هو، يهودي مذهب، سياست، عسڪري طاقت ۽ تجارت ۾ زبردست ترقي ٿي جيڪا سندس فيزند حضرت سليمان عليه السلام جي دور (۹۲۲-۹۶۲ ق. م / ۹۳۳-۹۱۰ ق. م) دوران اوج کي پهتي، تاهم مغربي مورخين حضرت سليمان عليه السلام ۾ شخصي اوڻايون ڏيکاريون آهن. چئمبرسس انسائڪلوپيڊيا جا مدير لکن ٿا ته خوشحالي ۽ اجائي گهڻي خرچ ڪرڻ لاءِ عوام تي ڳريون ڍلون مڙهيون ويون. بادشاهه جي بي انتها دولت، رعيت کي ويتر غريب ڪري ڇڏيو. جيتوڻيڪ روايتي طور تي فوق الفطرت طاقت ۽ ذهني صلاحيت جو مالڪ هو، تاهم زندگيءَ جي آخري حصي ۾ هن ڪنهن مشرقي مطلق العنان آمر جي ڏک ڏني ٿي. عياش، بت پرست ۽ بعضي وقت ظالم ٿي پيو هو. (ج ۸، ص ۹۳) جيڪڏهن حضرت دائود عليه

السلام جي سونهري دور تي نظر ڪجي ته معلوم ٿيندو ته بني اسرائيل جي سموري تاريخ ۾ ان جو مثال نٿو ملي. ڪنعان، سرحدي علائقن ۽ فلسطين جي رياست سميت، مڪمل طور تي بني اسرائيل جي قبضي هيٺ آيو. يروشليم تي قبضو ڪري ان تاريخي شهر کي پهريون دفعو اسرائيلي رياست

جو دار الحڪومت بنايو ويو. عبراني سلطنت جون سرحدون فرات نديءَ کان ڳاڙهي سمنڊ تائين وسيع ڪيون ويون. مذهبي جوڙجڪ جي اصلاح ڪئي وئي. ان کي مضبوط بنيادن تي بيهاريو ويو. شاعري، موسيقي ۽ فن تعمير جي بي مثال ترقي ٿي. حضرت شموئل عليه السلام جي شروع ڪيل اڳڪٿي ۽ فال ڪڍڻ جي طريقي کي مستحڪم ڪيو ويو، ۽ يروشليم ۾ (بيت المقدس جي) شاندار عبادتگاهه تعمير ڪئي وئي. بين الاقوامي تجارت جو باقاعده نظام قائم ڪيو ويو، جنهن جي ذريعي فنيقيين (Phoenician) عربن، مصرين، سنڌين، سميرين ۽ شايد اسپين ۽ آفريڪا جي مصلحن واري ساحل تي آباد قومن ۽ قبيلن سان تجارتي تعلقات قائم ڪيا ويا. هن دور جي روح روان (حضرت سليمان عليه السلام) تي شخصي تنقيد، تاريخ نويس جي قلم جي ڪمزوري ۽ نامطابقت سمجهڻ گهرجي، مذهبي تاثرات کان بالاتر تي بي نيازيءَ يا غير جانبداري سان لکڻ جي شوق ۾ اڪثر تاريخ نويس پنهنجي ۽ انهي زماني جي حالات ۾ فرق محسوس نه ڪندا آهن جن جو هذڪرڪري رهيا هوندا آهن. حضرت سليمان عليه السلام تي بت پرستي جو بهتان آهي جنهن کي هن تحقيق ۾ واضح ڪري رد ڪجي ٿو. گهڻيون زالون پرڻجن هن زماني ۾ عياشي جي مترادف آهي، ليڪن انهي زماني ۾ اهوعام دستور هو. حضرت سليمان عليه السلام جي ظلمن جو ڪوبه داستان ڪٿي موجود نه آهي. هو خدا جو رسول ۽ پنهنجي فرض جو پابند هو.

تاريخ ڏيکاري ٿي ته حضرت سليمان عليه السلام جي وفات (سن ۹۲۲ ق. م) بعد فقط ستن سالن اندر (سن ۹۱۵ ق. م ۾) عبراني (اسرائيلي) متحده رياست، جيڪا حضرت دائود عليه السلام قائم ڪئي ۽ سندس فرزند جي ايامڪاريءَ ۾ اوج کي پهتي سا ”يهوداه“ جي قبيلي (يهودين) سان ٻين قبيلن جي رقابت ۽ حسد سبب ٽڪرا ٽڪرا ٿي وئي. انهيءَ جي ڀر مان ٻه بادشاهتون قائم ٿيون. هڪ بادشاهي حضرت سليمان عليه السلام جي فرزند ”يهويوم“ (Judea) ۾ قائم ڪئي ۽ ٻي بادشاهي افراهيمي قبيلي (Ephraimite) ”اسرائيل“ جي رياست ۾ قيام ڪئي جنهن جو بادشاه ”يرويوم“ (Jeroboam) هو.

"اسرائيل" جي رياست جا ۱۹ بادشاه مختلف قبيلن مان ٿي گذريا. انهن مان چار خاص مشهور ٿيا. عمري (۸۷۶ . ۸۸۷ ق . م) سندس پٽ احب (۸۵۳ . ۸۷۶ ق . م) ييهو Jehu (۸۱۶ . ۸۴۳ ق . م) ۽ يروبوو ثاني (۷۴۵ . ۸۷۵ ق . م) آخر ڪار بابل جي بادشاهن شالمانيسر پنجن بن نعلث بلسر آشوري ۽ سارغون آشوريءَ (۷۰۵ - ۷۲۲ ق . م) جي هٿان " اسرائيل " جي بادشاهي تباه ۽ برباد ٿي وئي. آخري حڪمران هوشيا (Hoshea) هو، جنهن سن ۷۳۰ ق . م کان سن ۷۲۱ ق . م تائين حڪومت هلائي. سارغون جي حملي (۷۲۰ . ۷۲۲ ق . م) ۾ هن شڪست کاڌي ۽ قيد ڪيو ويو. اسرائيلي آبادي جي اڪثريت کي غلام بنائي اڀرندي طرف "ميديا" جي ملڪ ۾ وڪرو ڪيو ويو ۽ سندن جائداد ۽ زمين تي آشوري آبادڪارن اچي قبضو ڪيو. وقت گذرڻ سان باقي بچيل اسرائيلي قبيلن ۽ آشوري حڪمران گهراڻي جي نسلي ڳانڍاپي مان هڪ نئين قبيلي جنم ورتو جنهن کي سمريتي (Sameritans) چئجي ٿو. انهن اڳتي هلي يهودين جي تاريخ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو ۽ انهيءَ نسل مان اڃا تائين هڪ قبيلو باقي آهي. ۱۱

" يهودا " (Judea) جي بادشاهيءَ ۾ حضرت سليمان عليه السلام جي پٽ مان ڪل ويهه بادشاه ٿي گذريا، جن مان پنج مشهور آهن. يهوشفت (Jeho shaphat) عزثاء (Uzziah) حزقياه (Hezekiah) ۽ يوشياه (Josiah). اهي حضرت داوود ۽ سليمان عليهم السلام وانگر بادشاه نبي هئا، ۽ حڪمراني جي صلاحيتن سان گڏ وحدانيت جي دين ابراهيمي تي سختيءَ سان ڪار بند هئا ۽ ان جي تبليغ ڪندا رهيا، تاهم اهي به بت پرستيءَ جي عام رواج کي بند ڪرائي نه سگهيا. اسرائيلي رياست جا باقي حڪمران خود به دين جي معاملي ۾ لادين ۽ مصرين، آشورين ۽ بابلين جي بت پرست مذهبن ۽ ريتن رسمن اڳيان لاچار هئا، ۽ اڪثر انهن کي خراج ادا ڪندا هئا. آخر ڪار زدقياه (Zedekiah) بادشاه جي ڏينهن (۵۸۶ - ۵۸۷ ق . م) ۾ بابل جي بادشاه نبوڪدنزر (Nebrehadnezzar) يروشليم (Jerusalem) تي حملو ڪيو. شهر تي قبضو ڪرڻ بعد، بادشاه جون اکيون ڪڍايون، بيت المقدس کي ڏاهي پٽ ڪيو ۽ عام ڦر

لت ڪرڻ بعد يروشليم جي مشهور ۽ امير باشندن کي غلام بڻائي پاڻ سان ” بابل“ وٺي ويو. ۱۲

يهوداه جا هي چونڊ غلام يهودي ” بابل“ ۾ قدر جي نگاه سان ڏٺا ويا ۽ اتي هو ايتري قدر سکيا ۽ آسوده هئا، جو بعد ۾ ” بابل“ جي ايراني فاتحن جڏهن سندن آزاديءَ جو اعلان ڪيو ته چند خاندانن کانسواءِ باقي يهودين بابل مان واپس يهوداه (Judea) وڃڻ پسند نه ڪيو. (چئمبرسس ج ۸، ص ۹۴) بائبل مقدس ۾ ايسٽر جو ڪتاب (The Book of Esther) يهودين جي هن غلاميءَ جي دور سان تعلق رکي ٿو ۽ سندن مذهبي ارتقا جو مظهر آهي. ”مسيحا“ يانجات ڏياريندڙ جي ظهور بابت قديم نظريي هتي زور ورتو. ”عسياه جي ڪتاب (The Book of Isaiah) جا آخري ۱۷ باب جن کي عام طور تي ”عسياه ثاني“ چئجي ٿو، خاص طور تي هن دور سان سڃاتا وڃن ٿا ۽ ان ۾ ملڪ بدر يهودين جي آسن اميدن جي عڪاسي ڪيل آهي، مرڻ کانپوءِ جيئرو ٿيڻ، روح جي بقا ۽ دوام، توڙي ملائڪن ۽ بدروحن بابت عقيدن جي اوسري هن غلامي ۾ ملڪ بدري جي دور ۾ ٿي. ۱۳

جڏهن ۵۳۹ ق. م ڌاري ايران جي شهنشاه سائرس (Cyrus) ذوالقرنين بابل فتح ڪيو. تڏهن غلامي ۽ ملڪ بدري جو خاتمو ٿيو. انهي خوشيءَ جي گهڙي جا ذري پرزي تفصيلات ” عزراه جي ڪتاب“ ۾ قلمبند ڪيل آهن.

اهي چند قبيل جيڪي بابل کان يهوداه پهتا، انهن بيت المقدس جي ٻيهر تعمير جو ڪم ٻئي سال شروع ڪيو ليڪن ” سمريتن“ جي مخالفت سبب بند ڪيو ويو. سن ۵۲۱ ق. م ۾ اهوڪم ٻيهر شروع ٿيو ۽ ٻهين سال (۵۱۵ ق م) ۾ مڪمل ٿيو. دارا اعظم جي طويل دور حڪمرانيءَ ۾ يهودي سکيا ستابا هئا. سندس جانشين زركس (Xerxes) جي دور ۾ شايد اها واقعا رونما ٿيا جيڪي ”ايسٽر جي ڪتاب“ ۾ ڏيکاريا ويا آهن. زركس، جي جانشين ارتا زركس (Arta Xerxes) جي تاجپوشيءَ جي ستين سال، يهودين جي ٻي هجرت عمل ۾ آئي. ڪاهن عزراه هن قافلي جو مهندار هو، هجرت جا اسباب خاص طور تي مذهب سان متعلق هئا،

جنهن ۾ ”سمرتي“ يروشليمي رخنو وجهي رهيا هئا، ليڪن تيرهين سال ار خلل جو ازالو ڪيو ويو، ارتازرڪس جو ساقي ”نعمياه“ جيڪو خود يهودي هو، بادشاهه جي حڪم سان يروشليم ۾ آيو ۽ اتي يهودين جي ڪاهن عزرا (Ezra) ۽ ٻين سردارن سان گڏجي بيت المقدس کي چوڌاري ديوار ڏيارڻ ۾ ڪامياب ٿيو. سمرتين، ”نعمياه“ جي وفات کان ستت پوءِ يهودين جي عبادتگاهه جي مقابلي ۾ جبل غرزيز (Mt Gerizim) تي پنهنجو الڳ عبادتگاهه تعمير ڪيو ۽ پنهنجا الڳ ڪاهن ۽ مذهبي پيشوا مقرر ڪيا، اهڙي طرح يهودين ۽ سمرتين جي وچ ۾ مڪمل علحدگي پيدا ٿي وئي. ۱۴

يوناني ۽ رومي دور:

سن ۳۳۲ ق. م ۾، جڏهن سڪندر اعظم دنيا فتح ڪرڻ لاءِ مشرق ۾ وڌي رهيو هو، تڏهن هن کي ”يروشليم“ تي حملي ڪرڻ جي ضرورت پيش نه آئي، ڇاڪاڻ ته يهودين بغير مقابلي اطاعت قبول ڪئي ۽ هن فاتح سندن قومي خدا جي حضور ۾ قربانيون پيش ڪيون. يهودين جي ڪجهه تعداد کي پاڻ سان وٺي مصر ويو ۽ اتي اسڪندريا شهر جي تعمير ۾ انهن ۽ ٻين مصري يهودين حصو ورتو. (چئمبرس ج ۸ ص ۹۴) سڪندر اعظم جي مصر ۾ جانشين ٽوليمي سوتر (Ptolemy Soter) سن ۳۲۰ ق. م ۾ جڏهن شام ملڪ ۾ پيش قدمي ڪئي، تڏهن يروشليم تي به قبضو ڪيائين ۽ وڌيڪ يهودي لڏرائي آئي ”اسڪندريه“ ۽ ”سائرين“ ۾ آباد ڪيائين.

سائرين جي يهودي نوآبادي، مصر ۾، يهوديت ۽ بعد ۾ عيسائيت جي پکڙجڻ ۾ تاريخي ڪردار ادا ڪيو، جنهن سبب سڄو اتر اوڀر افريقا کنڊ، لبيا کان اٽاليا تائين بالآخر عيسائي مذهب ۾ داخل ٿي ويو ۽ اهو اثر وڌي وڃي اٽلانٽڪ سمنڊ جي ساحل سان لڳو.

يوناني حڪمرانيءَ ۾ جيتوڻيڪ بعض دفعا سامي دشمن قوتن ڪجهه اڳريون ڪيون، ليڪن حڪومت جي حفاظت ۾ يهودي پنهنجي شريڪ شهرين وانگر هڪ جهڙا سياسي حقوق رکندڙ هئا، انهن مان ڪيترا اعليٰ

سرڪاري عهدن تي فائز هئا، ۽ سندن خوشحالي ڏسي ٻيا ڪيترا يهودي قبائل لڏي اچي مصر، عربستان ۽ افریقا ۾ آباد ٿيا. خوشحالي هنن جي فڪري ارتقا ۾ اضافو آندو. انهي زماني ۾ بائيبل مقدس جي پراڻي عهد نامي جو يوناني زبان ۾ ترجمو ٿيو ۽ يوناني يهودي مشترڪ فلسفي جو بنياد پيو جنهن مان يوناني ۽ مشرق جي فڪر جو مرڪب تيار ٿيو، هيلنزم ۽ اورينٽلزم ۾ نه فقط فڪري آشنائي پيدا ٿي، بلڪ فڪر کي وسعت ملي ۽ ڪجهه قدر فڪري هم آهنگي جنم ورتو. ۱۵

ايندڙ هڪ صديءَ تائين يهوداه (Judea) مصر جي تسلط هيٺ هڪ علائقو هو جنهن ۾ پهرين ٽن ٽوليمي فرعونن جي دور ۾ امن امان هو چوٿين فرعون ٽوليمي فلوپيٽ جي وفات بعد، جڏهن شام جي بادشاهه ائن ٽيؤڪس ٽئين (Antiochus 111)، فلسطين کي سلوڪس جي شهنشاهي هيٺ آندو، تڏهن يهودين جا ڀاڳ ڦٽا. غلامي ۽ جنين کان علاوه سندس جانشين ائنٽيؤڪس ايبي فينس Epifanes جي حڪمراني ۾ جڏهن ثقافتي هم آهنگيءَ لاءِ اقدامات ڪيا ويا، تڏهن يهودين جي مذهبي بيخ ڪني ڪئي وئي. کين زبردستي يوناني مذهب ۾ داخل ڪرڻ لاءِ، يروشليم جي يهودي عبادتگاهه (بيت المقدس، هيڪل سليماني وغيره) کي جيوپٽر عالمي ديوتا (Jupiter Olympius) جي مندر ۾ تبديل ڪيو ويو، هر يهودي، ڳوٺ، بستي ۽ شهر ۾ يوناني بتن جا قربان گاهه تعمير ڪرايا ويا ۽ انهن تي قرباني چاڙهڻ لازمي هئي. ڪن مجبوريءَ کان مچيو، ڪن پڇي جند ڇڏائي، ۽ ڪيترن شهادت قبول ڪئي، آخرڪار سن ۱۶۶ ق. ۾ ۾ يروشليم يوناني شامي حڪومت کان آزاد ٿيو، ڪاهن يوداس مشڪابابوس انهي مهم جو اڳواڻ هو. سندس وفات بعد هن جي ڀائرن جو نائن ۽ سائمن، سن ۱۴۲ ق. ۾ ۾ مڪمل خود مختياري حاصل ڪئي ۽ اتان يهودين جي تاريخ جو هڪ نئون دور شروع ٿيو.

سائمن جي فرزند جان هيراڪنس (John Hyrcanus) ساماريا (Samaritan، گليل (Galilee) ۽ ادوميه (Idumaea) فتح ڪيا ۽ اتان جي ڪنڊ آباديءَ کي يهودي مذهب ۾ داخل ڪيو. سندس جانشين فرزند رسطه بولس (Aristobulus) (۱۰۳-۱۰۴ ق. ۾) ۽ ان جي پيءُ

الينگزندر جنايوس (Alexaunder Jaunaeus) (۱۰۳. ۷۶ ق. م. وڌيڪ علائقا فتح ڪري يهوديت کي فروغ ڏنو. جنايوس جي غير مقبوليت سبب ڇهه سال خانہ جنگيءَ جو دور رهيو. آخرڪار، جڏهن رومنس شام فتح ڪري رهيا هئا تڏهن يروشليم جي يهودي رياست جي خستہ حالتي سندن ڌيان ڇڪايو.

روم جي جنرل پامپي (Pompey) سن ۶۳ ق. م. ۾ يروشليم فتح ڪيو، ۽ يهوداه (Judea) جو انتظام شام جي رومي حڪومت جي هٿ هيٺ ڏنو ويو. انهي اهم تبديليءَ جي باوجود، يهودي حسب دستور سرڪش رهيا. سن ۵۴ ق. م. ۾ يهودي عبادت گاهه (بيت المقدس ۾ رکيل هيڪل سليماني وغيره) تي حملو ڪيو ويو جنهن کي رومي جنرل پامپيءَ هٿ نه لائو هو ۽ ڦرلٽ ڪئي وئي. پامپي جي موت بعد يهودين مان هڪ سردار قيصر روم جي قربت حاصل ڪئي. جوليس سيزر (Julius Caesar) انهيءَ يهودي سرڪش اڳواڻ، ائتي پيٽر کي يهوداه (Judea) جو منتظم مقرر ڪيو ۽ سندس وڏي پٽ "فسائيل" (Phasael) کي يروشليم جو گورنر ۽ تندہ ست هيروڊ (Herod) کي گليل (Galilee) جو گورنر مقرر ڪيو. يهودين جي قومي جماعت انهن مقررين جي سخت مخالفت ڪئي، فساد ڪڙو ٿيو، ائتي پيٽر کي زهر ڏئي ماريو ويو. جوليس سيزر جي قتل کان پوءِ ٽي چار سال يهودين، پارٿين جي مدد سان خود مختيار حڪومت قائم ڪئي (۳۷. ۴۰ ق. م.) ليڪن رومين جي مدد حاصل ڪري "هيروڊ" آخرڪار سن ۳۷ ق. م. ۾ يروشليم تي قبضو ڪري ورتو ۽ انهن شهرين تي حڪومت هلائڻ شروع ڪئي، جيڪي روز بروز وڌيڪ سرڪش ٿي رهيا هئا. عام قاسين، صليب تي چاڙهڻ ۽ ملڪيت جي ضبطين ۽ ڳرين ڍلن ۽ محصولن ذريعي هيروڊ سن ۴ ق. م. تائين يروشليم جي يهودين تي سختي سان حڪمراني ڪئي. سندس وفات بعد بادشاهي رد ڪئي وئي. ڪجهه سالن بعد رومن شهنشاهه اگمٽس "يهوداه" (Judea) کي شام ۾ ملائي ڇڏيو. ۱۶

يهودي قوم جي باقي تاريخ رومن قوم جي تاريخ مذهب ۽ تهذيب جي باب ۾ بيان ڪئي ويندي.

زيان (Zion) قديم جيرو سلم جي پهاڙن مان هڪ ٽڪريءَ جو نالو آهي. ”زيانزم“ (صيهونيت) هڪ قوم پرست يهودي تحريڪ آهي جنهن جو مقصد فلسطين ۾ يهودين جي قومي رياست قائم ڪرڻ آهي. هن تحريڪ جي دعويٰ مطابق فلسطين يهودين جو قديم ملڪ آهي جنهن کي عبراني زبان ۾ ” اريٽز اسرائيل“ (Eretz Israel) يعني اسرائيل جو ملڪ چئجي ٿو، جيتوڻيڪ هيءَ تحريڪ ۱۹ صدي عيسوي جي آخر ڌاري اوڀر ۽ وچ يورپ ۾ اسري تاهم اها تمنا يهودين جي دلين ۾ تمام قرون وسطي دوران رهندي آئي هئي. بائبل جي پراڻي عهدنامي ۾ حضرت داؤد عليه السلام جي فتح ڪيل ٽڪري ”زيان“ جو قلمو جتي هن پنهنجو تخت گاهه قائم ڪيو هو، يهودي عالمن ۽ اديبن جي توجه جو مرڪز رهندو آيو ٿي. انهي ٽڪري تي جيروسلم شهر جي اتر طرف حضرت سليمان لاءِ عبادت گاهه تعمير ٿيو. پراڻي عهدنامي ۾ جيروسلم جو لقب ”زيان“ ۱۵۲ دفعا استعمال ڪيو ويو آهي. نئين عهد نامي ۾ ست دفعا ان جو سڌو ذڪر ڪيل آهي ۽ پنج حوالا پراڻي عهد نامہ مان ڏنل آهن. يهودي ادب ۾ ”زيان“ مذهبي اصطلاح طور جذباتي انداز ۾ استعمال ٿيندو رهيو آهي. عام رواجي نثر ۾ ان جو استعمال گهٽ ڪيو ويو آهي. اهو شاعرانه ۽ پيغمبرانه استعمال جو لفظ آهي. مسيحي ادب ۾ ”زيان“ جو ڪثرت سان بيان ملي ٿو ۽ مداحون ڏيکارن ٿيون ته اهو هڪ آسماني شهر جو لقب آهي يامسيحي برادري ۽ ايڪي جو دنيوي شهر آهي. ۱۴

۱۴ مئي ۱۹۴۸ تي جاري ڪيل پڌر نامہ مطابق اسرائيل جي نظرياتي رياست جو قيام ” زيانزم“ (صيهونيت) جي تحريڪ جو جديد آغاز ثابت ٿيو.

حضرت موسيٰ عليه السلام (م ۱۵۷۱/۱۶۸۰ ق-م) جا جانشين بني اسرائيل انبياء عليهم السلام:

حضرت يوشع عليه السلام ۽ حضرت شموئل عليه السلام (۱۴۲۵ ق-۱۵۳۵ ق.م)

حضرت ادریس عليه السلام (عرف الیاس، اخنوخ، اخناتین، امین هوتپ چوٿون، مصر جو شهنشاه) ۱۳۵۸ . ۷۵ / ۱۳۸۸ ق.م .

حضرت دائود عليه السلام . حضرت سليمان عليه السلام (هم عصر سري کرشن مہراج) ۹۶۰ . ۱۰۱۲ . ۹۲۲ . ۹۳۳ / ۹۷۰ ق.م .

حضرت یونس عليه السلام (اصل نالو جوانه بن امناتي) م ۷۸۵ ق.م .

حضرت یسعياہ عليه السلام

حضرت یرمياہ عليه السلام

حضرت زکريا عليه السلام ۽ يحيي عليه السلام

حضرت عيسيٰ عليه السلام ۳۰ ع .

۱۵۷۱ / ۱۶۸۰ ق.م : حضرت موسيٰ عليه السلام

۱۳۵۸ . ۷۵ / ۱۳۸۸ ق.م حضرت ادریس اخناتین عليه السلام

(برتانیکا) مصر جو بادشاہ امین هوتپ چوٿون عرف اختاتون جنهن واحد

خدا ” آتون “ کي اکیلو عبادت جي لائق (الله) قرار ڏنو. عوامي بغاوت سبب

طب مان ” طل اماره “ ڏانهن پنهنجو تخت گاه منتقل ڪيائين. بغاوت ”

عمون “ (سورج) ديوتا جي عبادت کان منع ڪرڻ سبب پيدا ٿي.

۱۳۵۸ ق.م . پر سندس ٽيهن ورهين جي دنيوي زندگي جو خاتمو ٿيو

۽ سندس پوٽي ” توتخ آتون “ جي تاجپوشي ٿي. هن کي اخناتون ۽ توتخ

امين جي نالي سان سڏيو ويندو هو. بت پرست مذهبي پيشوائن هن جو دين

ڦيرائڻ جي ڪوشش ڪئي ليڪن ڪامياب نه ٿيا. سندس وفات بعد سندس

ممي ۽ مقبره مسمار ڪيا ويا ۽ سندس فرزند توتن خامن کي فقط ويهن سالن

جي عمر ۾ ماريو ويو. بت پرست مذهبي پيشوائن ۱۲۵۰ ق.م ۾ پنهنجي

سربراھ ” آئي “ (Aye) جي هٿ هيٺ هڪ بت پرست حڪومت قائم

حضرت يسوع / يوشع عليه السلام کان حضرت داؤد عليه السلام تائين.

حضرت موسيٰ عليه السلام جي وفات (۱۵۷۱ / ۱۶۸۰ ق. م) بعد حضرت يوشع بن نون بن ابراهيم بن يوسف (ولادت جو عيسائي ذريعن مطابق ڏڪاريل سن ۱۵۳۵ ق. م درست معلوم نه ٿو ٿئي) سندس جانشين ۽ اسرائيلي قوم جو رهنما ٿيو. هو ننڍپڻ کان حضرت موسيٰ عليه السلام جي زير تعليم رهيو ۽ سندس تربيت يافتہ هو. جڏهن عمالقه قبيلي اسرائيلي قافلي کي ڪنعان (فلسطين) طرف وڌڻ کان روڪيو ته هن انهن سان لڙائي ڪري کين شڪست ڏني. ان وقت سندس عمر چاليهه سال هئي ۽ حضرت موسيٰ جي جانشين مقرر ٿيڻ وقت سندس عمر ۸۴ سال هئي. تنهن ڪري حضرت يوشع بن نون جي ولادت جو سال ۱۶۵۵ / ۱۷۶۴ ق. م جي درميان شمار ڪرڻ گهرجي. هن هڪ سو ڏهه سال عمر مائي يعني سندس عرصه حيات ۱۶۵۴ - ۱۷۶۴ ق. م يا ۱۵۱۵ - ۱۶۵۵ ق. م سمجهڻ گهرجي. سندس سرڪردگي ۾ اسرائيلين ڪنعان (فلسطين) ۾ قدم رکيو ۽ آسپاس جون شهري ۽ ديهي حڪومتون فتح ڪري اتي اسرائيلي رياستون قائم ڪيون (برتانيڪاج ۱۵، ص ۸۸۲)

حضرت يوشع عليه السلام کانپوءِ بني اسرائيل ۾ ٻين نين سڳورن جا نالا اچن ٿا، جيڪي حضرت الياس ۽ حضرت اليسع (الياسين) آهن. برابر ٽي صديون بني اسرائيل خانہ جنگي ۽ نفاق جو شڪار رهيا. منجهن نه ڪو بادشاهه ٿيو ۽ نه هنن ڪنهن کي پنهنجو وڏو ڪري مڃيو. آخر ڪار جالوت بادشاهه بني اسرائيل جي سيني آبادين ۽ رياستن تي قبضو ڪري ورتو. ان وقت منجهن حضرت شموئل عليه السلام، توريٽ مقدس جو حافظ هو. هن طالوت کي بني اسرائيل جو بادشاهه مقرر ڪيو، ڇاڪاڻ ته هو هڪ ئي وقت جنگي جوڌو ۽ هڪ وڏو بهودي عالم هو. ليڪن جيئن ته امير طبقي مان نه هو تنهن ڪري هن جي مخالفت ٿي. آخر ڪار طي ٿيو ته " تابوت

سڪينه“ جنهن ۾ تورات مقدس ۽ حضرت موسيٰ عليه السلام ۽ حضرت هارون عليه السلام جا تبرڪات محفوظ ڪيل هئا، ليڪن اها صندوق بني اسرائيل جي هٿن مان نڪري وئي هئي. سا جيڪڏهن طالوت هٿ ڪري ڏئي ته بادشاهه ٿئي. طالوت اها صندوق ”تابوت سڪينه“ حاصل ڪئي ۽ اسرائيلين جو بادشاهه تسليم ڪيو ويو.

باب ڏهون

- ۱: انسائڪلوپيڊيا برتانيڪا، ج ۱۲، ص ۸۳۴.
- ۲: - ايضا -
- ۳: - ايضا -، ص ۶۹۶.
- ۴: - ايضا -، ص ۸۳۴.
- ۵: چئمبرسس انسائڪلوپيڊيا، ج ۸، ص ۹۲ - ۹۳.
- ۶: - ايضا - ج ۹، ۵۴۲ مطابق حضرت موسيٰ عليه السلام ۱۵۰۰ ق - م کان ۱۲۰۰ ق - م جي درمياني عرصي ۾ ٿي گذريو. " احوال الانبياء....." ج ۱، ص ۷۸ موجب حضرت موسيٰ عليه السلام، فرعون رعميسس جي دور ۾، سن ۱۵۷۱ قبل مسيح ۾، پيدا ٿيو.
- ۷: چئمبرسس - ايضا - ج ۸، ص ۹۳.
- ۸: - ايضا -
- ۹: - ايضا -
- ۱۰: - ايضا -
- ۱۱: - ايضا -
- ۱۲: - ايضا -، ص ۹۴ - ۹۳.
- ۱۳: - ايضا -، ص ۹۴.
- ۱۴: - ايضا -
- ۱۵: - ايضا -.
- ۱۶: - ايضا -، ص ۹۵ - ۹۴.
- ۱۷: برتانيڪا، - ايضا - ج ۲۳، ص ۷۵ - ۹۷۴.

عرب قوم (بنی اسماعیل)

فهرست مضامين

نمبر	عنوان	صفحو
	باب يارهون	
	عرب قوم (بني اسماعيل)	
۱	حضرت اسماعيل عليه السلام	۷۳۶
۲	اسماعيلي نسل	
۳	حجاز جا شهر	
۴	بني اسرائيل ۽ بني اسماعيلي	
۵	يمن جي مينائي بادشاهت	
۶	سبائي ۽ حميري بادشاهتون	
۷	ابرها جون ڪاروايون	
۸	اسلام کان اڳ جي تاريخ	
۹	بنو لغمير ۽ ڪنده	
۱۰	بني اسماعيلي قبلا	
۱۱	بدوي قبلا	
۱۲	عربن جا بت ۽ ڪعب جو تيخانو	
۱۳	تاريخ جو خلاصو	۷۵۹

باب يارهون

عرب قوم (بني اسماعيل)

نينوا (Nineveh) جي آثار قديمه کان ڏکڻ. اوڀر طرف، ”نوزي“ جي مقام وٽ، جيڪي پترجون تختيون مليون آهن، انهن مطابق قانون هو ته ”هڪ بي اولادي، گود جو پٽ وٺندو، جيڪو پيريءَ ۾ سندس خدمت چاڪري ڪندو، پوءِ جيڪڏهن کيس پٽ ڄمندو ته گود ۾ ورتل پٽ سندس وارث نه رهندو.“ حضرت ابراهيم عليه السلام جي زال (۽ سوت) بيبي ساره سنڊهڻي ۽ پاڻ بي اولادي هو. تنهن ڪري هن اليعزر دمشق کي گودجو پٽ بنايو هو. بائيبل مقدس موجب بيبي هاجر هڪ ٻانهي (ڪنيز) هئي، جنهن مان حضرت اسماعيل عليه السلام ڄائو. بيبي ساره کي حسد ٿيو ۽ هن ٻانهيءَ ۽ سندس پٽ کي جلا وطن ڪرڻ جي تقاضا ڪئي. ”نوزيءَ“ جي قانون موجب هڪ زال ورتل ٻانهيءَ کي انهي حالت ۾ گهر. نيڪالي ڏئي نه پئي سگهجي ۽ خود حضرت ابراهيم عليه السلام انهيءَ لاءِ تيار نه هو. (برتانيڪا ج ۱ ص ۴۴. ۴۵).

علامه ابن خلدون جي تحقيق مطابق بيبي هاجر مصر جي شاهي خاندان مان هئي، جنهن کي ڪنهن ڏوه سبب قيد ڪيو ويو هو ۽ فرعون، بيبي ساره ڏانهن بدنيت رکڻ جي نتيجي ڏسڻ بعد، اهو معجزو ڏسي هاجر جي ابراهيم سان شادي ڪرائي. ”هاجره سان شادي ڪرڻ بعد، حضرت ابراهيم عليه السلام مصر مان ٻيهر ڪنعان هليو ويو..... ڪنعان ۾ هاجر هڪ ٻانهي حضرت اسماعيل عليه السلام ۽ ساره مان حضرت اسحاق عليه السلام پيدا ٿيا.“ (ايضا) حضرت اسحاق عليه السلام جي ولادت وقت بيبي ساره جي عمر نوي سال هئي ۽ ان وقت حضرت اسماعيل چئن سالن جو هو. بائيبل مقدس ۾ هن طرح بيان ڪيل آهي ته ”جنهن ڏينهن اسحاق (حضرت اسحاق عليه السلام) جي ٿيڻ ڇڏايائون، تنهن ڏينهن ابراهيم (حضرت ابراهيم عليه السلام) هڪڙي وڏي مجلس ڪئي ۽ ساره ڏٺو ته مصر واري هاجر کي

جيڪو ابرھام مان پٽ ڄائو هو، سو چرچاپيو ڪري، تنهن تي ابرھام کي چيائين ته هن ٻانهيءَ ۽ سندس پٽ کي ڪڍي ڇڏ، ڇاڻ جو هن ٻانهيءَ جو پٽ منهنجي پٽ اِصحاق سان گڏ ورثي جو مالڪ نه ٿيندو. پر ابرھام جي نظر ۾ پنهنجي پٽ جي باري ۾ هيءَ ڳالهه ڏکي لڳي. تڏهن خدا ابرھام کي چيو ته تون ڏک نه ڪر..... هن ٻانهيءَ جي پٽ مان به آءٌ هڪڙي قوم پيدا ڪندس. سو ابرھام صبح جو سوير اٿيو ۽ ماني ۽ پاڻيءَ سان ڀريل هڪڙي مشڪ هاجره کي سندس ڪلهي تي رکي ڏنائين ۽ ٻار سميت روانو ڪري ڇڏيائين. هوءُ اتان نڪري ”يبر سب“ جي رٿيت ۾ رلندي رهي. جڏهن مشڪ جو پاڻي ڪٻي ويو، تڏهن هن انهيءَ ٻار کي هڪڙي ٻوڙي هيٺ رکي ڇڏيو..... ڇاڻ جو چيائين ته ٻار کي مـرـنـدو نه ڏسان..... ۽ خدا انهي چوڪر جو آواز ٻڌو ۽ خدا جي فرشتي آسمان مان هاجره کي سڏي چيو ته اي هاجره !..... ڊج نه، جتي چوڪرو پيو آهي، اتان ئي خدا هن جو آواز ٻڌو آهي. اٿ، چوڪر کي کڻي پنهنجي هٿن ۾ ڪر، ڇاڻ جو آءٌ هن کي هڪڙي وڏي قوم بنائيندس.....“ (پيدائش ۲۲، باب ۲۱، آيات ۱۸ – ۸)

حضرت اسماعيل عليه السلام:

بيبي هاجره کي ڇئن سالن جي پٽ حضرت اسماعيل عليه السلام سان گڏ، بغير ان، پاڻي، جنهن رٿيت ۾ ڪوه (آب زمزم) جي بشارت ملي، سو ڪٿي واقع هو؟ ”احوال الانبياء“ جي ذريعن مطابق بيبي هاجره ”يبرشيبه“ جي ڏکڻ ۾ ڪنهن جهنگ ۾ وڃي رهي. هي مقام نهر سوئيز جي اوڀر ۾ ”العرش“ جي آباديءَ جي ڏکڻ. اوڀر ۾ واقع هو. ليڪن هن ذريعي مطابق حضرت اسماعيل عليه السلام اڃا ماءُ جي پٽ ۾ هو. (پيدائش باب ۱۷ آيت ۱۱) ”اتي پاڻيءَ جي چشمي جي ويجهو هڪ ملائڪ بيبي هاجره کي ٻڌايو ته هوءُ پٽ سان آهي“. بائيبل مقدس مطابق بيبي هاجره جڏهن ڇئن سال کن جو پٽ ڪڇ تي کڻي پنهنجي مڙس، حضرت ابراهيم عليه السلام جي گهر مان نڪتي ته ”هوءُ اتان نڪري يبر سب“ جي رٿيت ۾

رلندي رهي. (پيدائش باب ۲۱ آيت ۱۴) اها سندس پيهر ملڪ بدري هئي. بير سبع، بائبل مقدس مطابق، اهو مقام آهي جتي حضرت اسماعيل عليه السلام کي الله تبارڪ و تعاليٰ ڏيکاري ڏني..... ” هو بير سبع ڏانهن ويو ۽ انهيءَ ساڳيءَ رات خداوند کيس ڏيکاري ڏني ۽ چيائينس ته آءٌ تنهنجي پيءُ جو خدا آهيان. تون پڻ نه ڪر ڇا لاءِ جو آءٌ توسان آهيان، آءٌ توکي برڪت ڏيندس ۽ پنهنجي ٻانهي ابراهيم جي ڪري ۽ تنهنجو اولاد وڌائيندس. پوءِ هن اتي هڪڙي قريان گاهه جوڙي ۽ خدا وند کان دعا گهريائين ۽ اتي پنهنجو تنبو کوڙيائين (ايضاً باب ۲۶، آيات ۲۶-۲۴) ۽ اتي اضحاق جي نوڪرن هڪڙو ڪوھ کوٽيو..... اضحاق جي نوڪرن اچي کيس چيو ته جيڪو ڪوھ اسان کوٽيو هو، تنهن مان پاڻي نڪتو آهي، سو انهيءَ جو نالو سبع رکيو، تنهن ڪري اڄ ڏينهن تائين انهيءَ شهر جو نالو بير سبع ٿو سڏجي“. (ايضاً ۲۳-۲۶).

اسلامي ذريعن مطابق حضرت ابراهيم عليه السلام، پنهنجي فرزند حضرت اسماعيل عليه السلام ذبيح الله ۽ سندس والده بيبي هاجره کي جنهن ” وادي غير ذي زرع“ ۾ ڇڏي واپس پنهنجي وڏي گهر واري بيبي ” ساره“ ۽ ننڍي فرزند حضرت اسحاق عليه السلام ڏانهن موٽي ويو، اها وادي بن پهڙين ” صفا“ ۽ ” مروه“ جي وچ ۾ هئي. اتان اهو تجارتي رستو گذرندو هو جنهن سان قافلا ڳاڙهي سمنڊ جي بندرن جو مال، ملڪ شام يا مصر ۽ عراق طرف خشڪي رستي سان کڻي ويندا هئا. تاهم اتي ڪو ڳوٺ يا بستي قائم نه هئي، ليڪن جبلن جي وچان لڪ ٽپڻ کان اڳ قافلا هتي ٿوري دير ترسندا هئا. هاڻي الله جي قدرت سان اتي هڪ قدرتي ” چشمو“ (زمزم) جاري ٿيو هو، تنهن ڪري ” لڪ مڪه“ جي اهميت وڌڻ لڳي؛ هڪ عرب قبيلو ” بنو جرهم“ هتي اچي آباد ٿيو ۽ بيبي هاجره ۽ حضرت اسماعيل جي تنهنائي ختم ٿي. انهي قبيلي ” بنو جرهم“ مان حضرت اسماعيل عليه السلام شادي ڪئي ۽ سندس اولاد سان گڏ، ٻين قبيلن جي آباد ٿيڻ ۽ بنو جرهم قبيلي جي وڌڻ سبب هتي هڪ چڱي خاصي آبادي قائم ٿي وئي، جنهن کي ” مڪه“ نالو ڏنو ويو، جيڪو سڀاڻي زبان ۾ ” مڪره“ چيو ويو ۽ بعد ۾ ” مڪه“ جي نالي سان مشهور ٿيو. ” مڪره“ جو مطلب عبادتگاهه “

ڪعبه الله " سان تعلق رکي ٿو. اهو مقام جتي مقام ابراهيم جو پٿر نصب ٿيل آهي، بحر احمر، يا گڙهي سمنڊ کان تقريباً ۴۸ ميل اوڀر طرف، ڏکڻ حجاز جي تهامه ۾ واقع هو، جيڪو هڪ ويران پهاري علائقو هو. " ڪعبه الله " جو عبادتگاهه ۽ مڪرهبه (مڪي) جي بستي ۽ لڪ، تجارتي قافلن لاءِ " معارب " کان " غزه " جي " شاهراهه مصلحه " تي هڪ وچ منزل بنجي ويا.

ڪعبت الله ۽ مڪي شهر جي اهميت متعلق قرآن شريف ۾ هن طرح ذڪر ڪيل آهي: " تحقيق پهريون گهر (عبادتگاهه)، جيڪو انسانن لاءِ ناهيو ويو سو مڪه مبارڪ ۾ (بيڪه مبارڪا) هو، (جتي) جهانن جي لاءِ هدايت، انهيءَ ۾ چٽيون نشانين، مقام ابراهيم (آهن) ۽ جيڪو ان ۾ داخل ٿيو اهو امن ۾ رهيو " (سورة آل عمران، آيت ۹۶) ۽ الله جي طرفان انسانن لاءِ حڪم آهي ته جيڪو اتي پهچڻ جو سٺ ساري، سو انهي گهر جو حج ڪري، پوءِ جيڪو به انڪار ڪندو ته بيشڪ الله (سڀني) جهانن کان بي نياز آهي. " (ايضاً آيت ۹۷) جڏهن حضرت ابراهيم عليه السلام (پنهنجي فرزند) حضرت اسماعيل عليه السلام سان گڏجي ڪعبه الله جا بنياد پري رهيو هو ته ٻنهي گڏجي دعا گهري ته " ربنا تقبل منا انك انت السميع العليم " (ايضاً - آيت ۱۲۱) اي اسان جا رب اسان جي هي ڪوشش قبول فرما، بيشڪ تون ٻڌندڙ ۽ ڄاڻندڙ آهين.

حضرت ابراهيم عليه السلام جي وفات بعد، اها ڪوشش حضرت اسماعيل عليه السلام جي ۱۲ فرزندن ۽ سندن قبيلن جي ذمي ٿي. بائيبل مقدس جي پيدائش وار باب ۱۷ ۾ ڄاڻايل آهي ته " اسماعيل جي باري ۾ مون تنهنجو عرض قبول ڪيو، مون هن کي برڪت ڏني آهي. مان کيس گهڻي اولاد وارو ڪندس ۽ تمام گهڻو وڌندس. هن مان ۱۲ سردار پيدا ٿيندا ۽ مان هنن کي هڪ وڏي قوم بنائيندس (آيات ۲۱ - ۲۰) باب ۲۲ ۾ ڄاڻايل آهي ته " خدا انهيءَ چوڪر (حضرت اسماعيل عليه السلام) سان هو ۽ هو وڏي وڏو ٿيو ۽ بيا بان (عربستان) ۾ رهي وڏو تير انداز ٿيو ۽ " فاران " جي رڻپٽ ۾ رهڻ لڳو ۽ سندس ماءُ (بيبي هاجره) هن جي لاءِ مصر جي ملڪ مان زال آندِي. اسماعيل جي پٽن جا نالا هي آهن: اسماعيل جو وڏو پٽ نابوت هو، ۽ ٻيا هئا: قيدار، ادبيل، مبسار،

شماع، دومه، مسا، حدو، تيماء، بطور، نفيس ۽ قدمه (پيدائش باب ۲۵، ۱۲، ۱۵) اهي ۱۲ فرزند هڪ ئي گهر واري بيبي بنت مضاض بن عمرو جي بطن مان پيدا ٿيا، جيڪا ”بنو جرهم“ قبيلي مان سندس ٻي گهر واري هئي. پهرين گهر واري کي حضرت ابراهيم عليه السلام جي حڪم موجب طلاق ڏنائين، ڇاڪاڻ ته حضرت اسماعيل عليه السلام جي غير حاضري ۾ جڏهن سندن والد محترم فلسطين کان ملاقات لاءِ آيو ته هن بيبيءَ کيس چيو ” هو شڪار لاءِ ٻاهر ويل آهي، جيڪو اسان جي گذر سفر جو ذريعو آهي.“ جڏهن طعام جي طلب ڪيائين ته چيائينس ” اسان جي گهر ۾ ڪاٺ پيئڻ جي ڪاٺي شي ناهي“. حضرت ابراهيم عليه السلام پنهنجي فرزند لاءِ هي پيغام ڏئي واپس روانو ٿيو ته ” پنهنجي دروازي جي چاٽڻ مٽائي ڇڏ!“ جنهن جو مطلب هو ته هيءُ زال تنهنجي لاءِ موزون نه آهي. ٻي گهر واري پنهنجي صهري جي آمد تي سندس آڌر ڀاءُ ڪيو ۽ کيس حال احوال ڏنا ۽ چيائينس ته ” الحمد لله، اسين ڏاڍي سٺي زندگي گذاري رهيا آهيون“. جڏهن خوراڪ متعلق پڇيو ويو ته چيائين ” گوشت ۽ پاڻي جهجهو آهي.“ حضرت ابراهيم عليه السلام اتي دعا گهري؛ ” اللهم بارک لهم في الطعام والماء“ (صحيح بخاري، ڪتاب الانبياء، ۲)

بني اسماعيل جي ڀڳن ۾ ٽي اعليٰ انساني خون جمع هئا: ڏاڏي جي طرف کان عبراني، ڏاڏي مصري، ۽ ماءُ جرهمي عرب، انهن کي ” عرب مستعربه“ سڏيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته سندن ماءُ جي مورث اعليٰ جو نالو يعرب بن قحطان هو. کين ” عرب عاربه“ پڻ چيو ويندو هو. تاريخ ۾ حضرت اسماعيل عليه السلام جي نسل کي اسماعيلي (Ishmaelites) يا بني اسماعيل چئجي ٿو ۽ اهي عربستان جا آخري آباد ڪارليڪيا وڃن ٿا. هنن حجاز جو علائقو آباد ڪيو ۽ عربن جي قومي عظمت جا حقيقي معمار ثابت ٿيا. يعرب بن قحطان يمن جي سبائي تهذيب جو بنياد رکيو، جنهن جا آثار موجود آهن. معارب تخت گاهه تجارتي مرڪز هو. سبائين قديم بحري رستي جي مشڪلات جو حل ڳولي، معارب کان غزه تائين خشڪي رستو ٺاهي وڌو تجارتي فائدو حاصل ڪيو. بني اسماعيل قبيلن جا قافلا به انهيءَ رستي سان هلندا هئا. تاريخ جي هڪ جهلڪ بائيبل جي پيدائش واري باب ۲۷ جي

آيت ۲۵ ۾ هن طرح نظر اچي ٿي: "..... ڇا تـا ڏسن ته "اسماعيلين" جو هڪڙو قافلو "جلعاد" کان ٿو اچي ۽ ساڻن گڏ اٺن تي مصالحو، سرهاڻيون ۽ مڙ آهي، جي مصر ڏانهن کڻي ٿا وڃن." انهن کي "مدياني سوداگر" چيو ويو آهي ۽ آيت ۲۸ ۾ ذڪر آهي ته حضرت يوسف عليه السلام کي سندس ڀائرن "اسماعيلين جي هٿ ڇانديءَ جي ويهن سڪن تي وڪڻي ڇڏيائون ۽ اهي يوسف کي مصر ۾ وٺي ويا". (پيدائش، ۳۷: ۲۵) بني اسماعيل جا ۱۲ قبيلو "مڪي" کان "مديان" تائين پکڙجي ويا. حجاز (معنيٰ، جهل روڪ يا اڙ) مان نڪري هي قبيلو پوري عربستان ۾ آباد ٿيا، تاهم حجاز سندن مرڪز هو، ڇاڪاڻ ته حجاز جي شهر "مڪي" ۾ سندن مڪ عبادتگاه "ڪعبه" واقع هو ۽ ساليانه حج جي دستور سبب اهو سندن ڪثير آمدنيءَ جو ذريعو پڻ هو. حجاز ۾ باقي ٻه مشهور شهر هئا، طائف ۽ يثرب؛ طائف، جن ته ڌرتي تي هڪ بهشت هو؛ ڇهه هزار فٽن جي بلندي تي، ميويدار وڻن جي ڇانو ۾، ماڪي، ڇانهين، ڪيلي، انجير، ڊاڪ، زيتون، بادام ۽ مربي لاءِ گهڻي ميوه جي پيداوار طائف جي اسماعيلين کي خوشحال بنايو. اونهاري جي سخت گرميءَ ۾ مڪه جا عرب اسماعيلي به اچي هتي رهندا هئا ۽ طائف جي پيداوار کي ٻاهرين ملڪن ۾ برآمد ڪرڻ جو انتظام ڪندا هئا. خاص طور تي هتان جا گلابي گل سندن عطر جي پيداوار ۾ خام مال طور نهايت سستا دستياب هئا، اتي هڪ يهودي قبيلو اچي آباد ٿيو، جن ڊاڪ کي سڪائي شراب ٺاهڻ جو ڪاروبار شروع ڪيو ۽ انهيءَ ڪاروبار جي ابتدا هڪ نوجوان حسينه جي هٿن سان ٿي، جنهن طائف جي اسماعيلي حڪمران کي پهريون ڀيرو پيالو پياريو. (الاغاني، ج ۴ ص ۷۵، ج ۲، صص ۹۰-۹۱) عرب شاعريءَ ۾ جنهن غير ملڪي شراب جي تعريف ڪئي ويندي هئي، انهيءَ کان طائف جو شراب زياده سستو هو، تنهن ڪري انهيءَ جي گهڻي ڪپت هئي.^۳

ٽيون حجازي شهر "يثرب"، يمن جي "صنعا" ۽ حجاز جي "طائف"، ٻنهي شهرن جو آبادي ۽ ترقيءَ جي ميدان ۾ مد مقابل هو. هي شهر يمن کان شام ملڪ طرف ويندڙ شاهراه مصالح تي واقع هو ۽ مڪي کان تقريبن ۳۰۰ ميلن جي مفاصلي تي اتر طرف هڪ تاريخي مقام هو:

جڏهن حضرت سام بن نوح جي سامي نسل وارن ”عماليقه“ مصر جي شهنشاهيت (۱۶۰۰ - ۳۲۰۰ ق م) وڃائي، تڏهن انهن مان هڪ سردار ” يثرب“ پنهنجي قبيلي کي هتي اچي آباد ڪيو هو. بعد ۾ رومين جي شهنشاهيت مان نڪري ٻه عرب يهودي قبلا، ” بنو قريظہ“ ۽ ” بنو نصر“ شام ملڪ مان هجرت ڪري هتي اچي دائمي آباد ٿيا. هتان جا نخلستان ڪجور جي پيداوار ۾ مشهور هئا ۽ يهودين جي محنت سان، يثرب هڪ زراعتي مرڪز بنجي ويو.^۴

” بني اسرائيل“ ۽ ” بني اسماعيل“ ٻئي سامي نسل مان هجڻ سبب هڪ مشترڪ تهذيب، تمدن ۽ مذهب طرف وڌڻ لڳا. معارب بند جي ڀڃڻ بابت ” ابرها“ (حبشي) جي حجري نوشتہ ۾ لکيل آهي تہ ” رحمان جي رحم ڪرم ۽ طاقت ۽ سندس مسيح ۽ روح القدس جي نالي.....“ ”يٰٰھن جو حڪمران“ ابرها“ عيسائي مذهب جو پوئلڳ هو، ليڪن حضرت عيسيٰ عليه السلام کي ” خدا“ يا ”خدا جو پٽ“ مڃڻ بجاءِ، کيس ” مسيحا“ ۽ ” روح القدس“ طور مڃيندو هو. اهڙي طرح يهودي ۽ مسيحي فڪر عرب ذهن کي متاثر ڪيو ۽ هو هڪ صحيح واٽ وٺي رهيا هئا، جيڪا حضرت ابراهيم عليه السلام جي دين مطابق هئي ۽ ” ڪعبه الله“ جي تعمير سان منسلڪ هئي. تاهم تاريخ ثابت ڪيو تہ سندن مادي ترقي سندن روحاني تنزل جو سبب بڻي..... ” ڪعبه الله“ جا متولي پرڏيهي قبيلن کي انهيءَ اجازت ڏيڻ لاءِ مجبور ٿيا تہ هو پنهنجا ” پٽر جا بت“ ڪعبت الله ۾ نسب ڪن، ۽ حج جي موقعي تي انهن کي سجدو ڪن ۽ سندن مزيد عبادت ڪن. انهي مصلحت ڪعبه الله جي آمدني ۾ بي پناهه اضافو آندو ۽ ڏورانهن ملڪن کان ڪهي، بت پرست قبلا، هتي اچي پنهنجي نسب ڪيل بتن جي پرستش ڪرڻ لڳا ۽ انهيءَ ۾ کين فخر محسوس ٿيندو هو. رفتہ رفتہ، مڪي جا واپاري، خوش نصيبي ۽ بخت يا وري جي مدعا سان خود بہ بتن جا پوڄاري بنجي ويا ۽ ڪعبه الله دنيا جو هڪ عظيم بت خانو بنجي ويو. عرب قوم ان وقت تائين ٻن سماجي، معاشي ۽ معاشرتي طبقن ۾ ورهائجي چڪي هئي؛ شهرن ۾ آباد عرب تاجر، ڪارخاني دار يا زميندار ۽ ڪاشتڪار هئاجن آسپاس جي علائقن ۾ پنهنجو تسلط ڄمايو، ويران ٻهاڙي

علائقن ۽ عرب جي ريگستان ۾ آباد قبيلا، چوپايو مال خصوصاً اٺ، بڪريون ۽ رڌون پالڻ ۽ ان مان ٿيندڙ آمدني کان علاوه بار برادري ۽ ڦرلٽ جي ذريعي گذر بسر ڪندا هئا ۽ سندن قبائلي نظام بيحد سخت هو، جنهن ۾ استبدادي جمهوريت جا عنصر موجود هئا. بادشاهي جو تصور ۽ نظام پهريون دفعو يمن جي متمدن معاشري ۾ قائم ٿيو، جيڪو ريگستاني بدوي عرب قبائلي نظام جي برعڪس هو، تاهم ”بت پرستي“ هڪ مشترڪ مذهبي نظام طور عربستان جي بني اسماعيلي قبيلن کي هڪ قوم بنائي رکڻ ۾ آساني پيدا ڪئي.^۶

يمن جي مينائي (Minaean) بادشاهت (۵۶۰ - ۱۲۰۰ ق. م) نجران ۽ حضرموت جي درميان ”جوف اليمن“ ۾ قائم هئي. ”پيٽرا جي قريب ڏکڻ اوڀر طرف سندن بستي معان (بائبل مطابق مائون، ميون، يا ميٿين)“ بنوادوم جي قديم علائقي ۾ قائم هئي، جنهن کي ”مديان“ (صحراءِ سينا جي مشرق) ۾ هڪ اهم تجارتي مرڪز جي حيثيت حاصل هئي، ۽ صنعا“ جي اتر اوڀر ۾ جديد شهر مائن“ (Main) جي جاءِ وقوع تي مينائي تخت گاهه ”قرنا“ (Qarnaw) قائم هو. ”معارب“ جي اتر اولهه ۾ ”يٿيل“ (Yathil) نالي هڪ مذهبي مرڪز به قائم هو، جتي هاڻي براٽش جو شهر آباد آهي. محققن مورثي بادشاهن جي هڪ فهرست تيار ڪئي آهي جنهن ۾ ۲۶ نالا آهن، ڪيترا پوءِ به دريافت ڪيا ويا آهن. انهن جا همعصر سبائي بادشاهه هئا، جن جو پهريون دور ۹۵۰ ق. م کان شروع ٿي ۶۵۰ ق. م ۾ ختم ٿيو، جڏهن هنن مينائي بادشاهت جو خاتمو آڻي، سڄي ملڪ يمن تي پنهنجي بادشاهت قائم ڪئي، جنهن جو ڪل دور حڪومت (۱۱۵ - ۹۵۰ ق. م) اٺ صدين کان مٿي عرصي تائين هليو. ”مقرب سبا“ بادشاهه جو خطاب هو ۽ هو مذهبي پيشوا به هو. اهڙن ۱۷ ”مقرب سبا“ بادشاهن جي فهرست تيار ڪئي وئي آهي. سندن تخت گاهه موجوده شهر ”خريبه“ جي جاءِ وقوع تي ”محل سرواه“ (Sirwah) جي نالي سان سبائين جي پهرين عمارت سازي جو مثال بنيو. سندن به ”مقرب سبا“ ”شمسيه“ ۽ ”بيشاء امرا“ بابل جي سارغون ثاني (۷۰۵ - ۷۲۲ ق. م) جون ڏن پريندا هئا؛ ”معارب“ جا آثار قديمه، سبائين جي فني صلاحيتن

جا شاهد آهن. هو نه فقط تجارت جي پيشي جا ماهر هئا بلڪ عمارت سازي ۽ انجنييري فن ۾ پنهنجي دور اندر بيحد خصوصي صلاحيتن ۽ علم جا صاحب هئا. تن مضبوط حسين قلن کان علاوه ”صد معارب“ معارب جو بند، جنهن ۾ زراعت ۽ عام مقصدن لاءِ پاڻي جمع ڪيو ويندو هو، خاص طور تي تاريخي ادب جو هڪ اهم حصو آهي.

سبائين جي ٻي بادشاهت جي دور (۱۱۵ - ۹۵۰ ق م) ۾ ڏسجي ٿو ته بادشاهه جي مذهبي حيثيت ختم ٿي وئي هئي، ۽ بادشاهه کي ”ملڪ سبا“ جي خطاب سان سڏيو ويندو هو، جنهن جو تخت گاهه معارب شهر ۾ قائم هو، جيڪو اڄ به ”صنعا“ کان اٽڪل اٺ ميل اوڀر ۾ موجود آهي. ”معارب“ سطح سمنڊ کان ۳۹۰۰ (ٽي هزار نو سو) فٽ مٿي آهي. ان وقت اتي تجارتي شاهراهن جو مرڪزي هنڌ هو، جتان عربستان جي مر، سرهاڻين، مصالحن ۽ ٻي پيداوار کي بحر روم (پونج سمنڊ) جي بندرگاهن، بالخصوص ”غزه“ تائين پهچايو ويندو هو. هن دور ۾ ”قطبان“ ۽ ”حضر موت“ جي علائقن ۾ الڳ بادشاهت جا آثار ملن ٿا، جن جا تخت گاهه ڌار ڌار ”تمنا“ ۽ ”شبوآه“ جي نالن سان قائم هئا. عرب جي تاريخ ۾ هي دور بيحد شاندار ٿي رهيو آهي.

”سبائين“ کانسواءِ ”حمياري“ خاندان جي بادشاهيت قائم ٿي، جيڪا اٽڪل سو چار صدين — ۱۱۵ ق م کان ۳۰۰ عيسوي سن — تائين قائم رهي. پهريون حمياري بادشاهه هڪ جاگيردار هو، جيڪو هڪ شاهي محل ۾ رهندو هو. هن سون، چاندي ۽ ٽامي جا سڪا جاري ڪيا، جن جي هڪ پاسي سندس تصوير اڪريل هئي، ٻئي پاسي چيري يا ڍڳي جي مورتي جو نقش هو. انهيءَ ثابتي مان معلوم ٿئي ٿو ته يونان ۽ مصر جي تهذيب ۽ مذهب جو اثر ”يمن“ (ڏکڻ عربستان) ۾ پئجي چڪو هو، ڇاڪاڻ ته چيرو، ”اٿينس“ (يونان) ۾ عقل جي علامت طور تسليم ڪيو ويندو هو ۽ مصر ۾ ”ايس“ ڍڳي يا ڏاند جي پوڄا ڪئي ويندي هئي. حميارين کان اڳي به يمن ۾ سڪن جو استعمال ٿيندو هو، جن تي ”اٿينا“ (Athena) جو مٿو اڪريل هوندو هو. انهيءَ مان سمجهجي ٿو ته ۴۰۰ ق م کان عرب يوناني مذهب جي اثر هيٺ آيا هئا.

حمياري دور (۳۰۰ ع - ۱۱۵ ق م) ۾ حمياري - سبائي بحري طاقت ” رومين “ کان مغلوب ٿي. آخر مصر جي توليمي ثاني (۲۴۶ - ۲۸۵ ق م) جي دور ۾ ” نيل - بحرا حمر واھ “ جي ٻيهر جاري ٿيڻ سبب حميارين - سبائي جي بحري تجارت زوال پذير ٿي. (نيل نديءَ کي بحر احمر سان ملائيندڙ واھ پهريون دفعو سن ۱۹۸۵ ق م ٽاري کوٽيو ويو هو، جنهن سان مصر ۽ عربستان جي آبي حد بندي ٿي هئي. اهو حضرت ابراهيم عليه السلام جو قريبي زمانو هو.)^{۱۰}

حميارين جي پوئين دور ۾ حبش (اٿوپيا) جي حميارين جا بحرا حمر جي ٻئي پار يمن ۽ ڏکڻ عربستان تي حملا جاري رهيا. ڪجهه عرصو (غالباً ۲۷۸ - ۳۴۰ ع دوران) سندن حڪومت به قائم هئي. تاهم حمياري اقتدار هر حيلي بهاني سان جاري رهندو آيو. حمياري بادشاهه کي ” طوبي “ جو لقب مليل هو. انهن بادشاهن مان نو بادشاهه معلوم ڪيا ويا آهن، جن مان ٻه مهم جوئي ۽ سورهياڻي سبب عرب رزميه شاعري ۾ ساراهيا ويا آهن؛ ” شمر يار عش “ لاءِ چيو ويو آهي ته هن وچ ايشيا ۾ سمرقند تائين ملڪ فتح ڪيو ۽ ” سمرقند “ نالو سندس يادگار آهي. ٻئي سورهيه حمياري بادشاهه ” ابوڪرب اسد ڪامل “ (غالباً ۴۲۰ - ۳۸۵ ع) لاءِ مشهور آهي ته هن ” ايران “ فتح ڪيو ۽ بعد ۾ يهودي مذهب اختيار ڪيو، جنهن بعد ” مسيحيت “ کان علاوه ” يهوديت “ يمن جي مذهبي دنيا ۾ داخل ٿي. پهريائين مسيحي (عيسائي) تبليغي جماعت روم جي شهنشاهه ڪانسٽنٽينئس (Constantius) جي طرفان سن ۳۵۱ ع ۾ يمن ۾ آڻي هڻي، جنهن جو سربراھ هڪ ايرين (Arian) نسل جو عيسائي ٿيوفيلس انڊس (Theophilus Indus) هو. اصل مقصد ڏکڻ عربستان ۾ ايران جي وڌندڙ سياسي اثر رسوخ کي ڌڪ زڙائڻ هو. ٿيوفيلس، ٽي ڪليساڻن (Churches) تعمير ڪرايون جن مان هڪ عدن ۾ ۽ باقي ٻه حميارين جي ملڪ اندر هيون. اٽڪل ۵۰۰ ع ٽاري ” نجران “ ۾ مسيحيت اڳتي مقبوليت حاصل ڪئي هئي. اتر عربستان ۾ شام ملڪ جي ذريعي ۷۰ ع ٽاري يهوديت پڻ عام طور تي رائج ٿيڻ شروع ٿي، جڏهن ” ٽائيٽس “ فلسطين فتح ڪيو ۽ جيروسلم کي تباهه ۽ برباد ڪري ڇڏيو. آخري

حمياري يمني بادشاهه ” ذونواص “ هڪ يهودي هو، جيڪو طوبئي اسد
 ڪامل جي اولاد مان هو. ” طوبئي “ جو لقب ۵۲۵ع تائين يمن جي حمياري
 بادشاهن استعمال ڪيو. آڪٽوبر ۵۲۳ع ۾ ” نجران “ جي عيسائين جو اهو
 قتل عام ٿيو، جنهن جو ذڪر قرآن شريف ۾ ڪيل آهي؛ ” برجن واري آسمان
 جو قسم ۽ وعدي ڪيل ڏينهن جو ۽ حاضر ٿيندڙ ۽ حاضر ٿيل (شاهد ۽
 مشهود) جو قسم (جن جو هي قصو آهي ته) ڪاهي جنهن ۾ گهڻي ٻارڻ واري
 باهه هئي، انهيءَ جي ڪوٽيندڙن تي ان وقت لعنت پئي جنهن وقت اهي انهيءَ
 تي ويندڙ هئا، ۽ هنن جيڪي ايمان وارن سان ڪيو ٿي تنهن کي اهي (ٻارڻ)
 ڏسي رهيا هئا“. (سورة البروج آيات ۷ - ۱۰). اونهي ڪاهي ڪوٽي انهي ۾
 ڊاٺل عمارتن جو ڪاٺ وجهي وڌي باهه ٻاري وئي. عيسائين جن وحداني
 عيسائي فرقي سان تعلق رکيو ٿي انهن کي پڪڙي انهيءَ باهه ۾ اڇلايو ويو ۽
 ٻرندڙ ڪاهي جي چوگرد سپاهي مقرر ٿيل هئا، جيڪي پڇندڙن کي پڪڙي
 ٻيهر باهه ۾ اڇلائي رهيا هئا. انهيءَ زماني ۾ بظنطيني رومي شهنشاهه جسٽن
 اول (Justin I) کي دنيا ۾ عيسائين جو محافظ سمجهو ويندو هو. تاهه
 معاملو ٻن عيسائي فرقن جي درميان هو، جنهن ۾ يهودي حمياري حڪومت
 حبشي عيسائي فرقي کي هٿي ڏئي، وحداني عيسائيت جي مڃيندڙن تي هي
 ظلم ستم ڪيو هو. ڪانسٽنٽينس، حبش جي شاهه نجاشيءَ کي خط
 لکيو، جنهن ۾ حڪم ڪيل هو ته ستر هزار لشڪر بحر احمر جي هن پار
 عربستان ۾ داخل ڪيو وڃي. انهن حبشي (حامي) حملي آورن ۵۲۳ع ۾
 ۽ ٻيهر ۵۲۵ع ۾ ڪامياب ڪاروائي ڪري حمياري خاندان جي بادشاهي
 ختم ڪري ڇڏي!

پوئين ڪاروائي جو سپهه سالار ” ابرها “ هو، جيڪو پهرئين ڪاروائي
 وقت هڪ ماتحت سپه سالار هو، ليڪن بغاوت ڪري سپهه سالار بنيو هو.
 حبشين جو لشڪر حمياري بادشاهه ذونواص جي مدد ۾ آيو هو،
 ليڪن ” ابرها “ جي خود سري ۽ سرڪشيءَ بعد ” ذونواص گهوڙي تي ٽپ
 ڏئي سوار ٿيو ۽ ان کي سمنڊ جي ويرن ۾ لاهي وڌائين ۽ وري نظر نه
 آيو“ (الطبري ج ۱، صص ۲۸، ۲۹) اهڙي طرح حمياري بادشاهت ختم
 ٿي ۽ يمن ۾ حبشي راڄ شروع ٿيو، جيڪو ۵۲۵ع کان ۵۷۵ع تائين

جاري رهيـو، انهي دوران سن ۵۷۰ع ۾ ” ابرها“ هاڻي تي چڙهي پنهنجولشڪر ڪاهي اچي مڪي جو محاصرو ڪيو ۽ ” ڪعبه “ کي ڊاهي پٽ ڪرڻ جو ارادو ظاهر ڪيائين.

”ابرها“، ” صنعا“ ۾ هڪ شاندار ڪليسا تعمير ڪرائي هئي، جنهن کي عرب مورخ ”قليس“ لکن ٿا. مسيحي مورخ هتي لکي ٿو ته مسيحي حبشي ظاهر ظهور عربن کي عيسائي بنائڻ ۽ مڪه جي بتخاني ڪعبه جي ڪمائي هٿ ڪرڻ لاءِ انهيءَ جو مدمقابل مذهبي اجتماع، حج، ” ڪعبه“ بجاءِ ”قليس“ ۾ منعقد ڪرائڻ ٿي چاهيو. اهڙي طرح مذهبي اقتصادي ۽ سياسي محرڪات، مڪه تي چڙهائي جو سبب بڻيا. انهي حملي (۵۷۰ع) کان اڳ معارب جو بند ٿٽو هو (۴۲ . ۵۴۲ع)، جنهن سان متعلق ” ابرها“ جي نقشي تحرير گليسر جي تحقيق (برلن ۱۸۹۷ع) ذريعي ظاهر ٿي آهي. انهي کان اڳ سن ۴۵۰ع ۾ پڻ معارب جو بند (Maorib Dam) ٿٽو هو، ليڪن جلد مرمت ڪيو ويو هو. هن دفعي اهڙو ٿٽو جو ٻيهر ٺهي نه سگهيو ۽ انهيءَ جو ملسو ” ابرها“ پنهنجي ”قليس“ ۾ استعمال ڪري ڇڏيو. آثارِ احاطه موجود آهن. هن آخري برباديءَ جو بيان قرآن شريف جي سورة ” سبا“ ۾ هن طرح بيان ڪيل آهي: ” سبا جي ماڻهن لاءِ خود سندن گهرن يا ڳوٺن ۾ وڏي نشاني هئي، ٻه باغ هئا، هڪ ساڄي پاسي ٻيو کاٻي پاسي..... اهو ڏاڍو سهڻو، آباد ۽ آسودو ملڪ هو، ۽ رب بخشيندڙ هو، پر پوءِ هنن منهن موڙيو، تنهن ڪري اسان سندن مٿان وڏي ٻوڏ ” عرم“ واري آندي ۽ سندن ٻن باغن کي اهڙن ٻن باغن ۾ تبديل ڪيو جن ۾ ڪوڙا ميوا، ليون ۽ پيريون هيون. اهو بدلو سندن بي شڪريءَ جي سبب ڏٺوسين، ۽ اهڙي سزا فقط انهن کي ڏيندا آهيون جيڪي بي شڪر ٿيندا آهن. هنن ۽ انهن شهرن جن تي اسان برڪتون نازل ڪيون هيون، انهن جي وچ ۾ گهٽائي شهر آباد ڪيل هئا جيڪي نظر ايندا هئا ۽ انهن جي درميان اسان منزلون مقرر ڪيون هيون، جيئن رات توڙي ڏينهن جو امن سان سفر ڪن. هنن چيو ته يارب اسانجي مسافرين جي منزلن جو مفاصلو دراز ڪر. هنن پاڻ تي ظلم ڪيو، تنهن ڪري اسان هنن کي افسانا بنائي ڇڏيو ۽ ڪڻو ڪڻو ڪري کنڊيري ڇڏيو. بيشڪ انهيءَ ۾ صبر ڪندڙ ۽ ثابت قدم رهندڙ ۽

شڪر گذارن لاءِ وڏيون نشانيون آهن". (سورة سبا آيات ۱۹ - ۱۵) عرم واري وڏي ٻوڏ، معارب بند جي ٽٽڻ سبب آيل سيلاب هو، جنهن جي نتيجي ۾ يمن جي متمدن معاشري جو شيرازو وڪري ويو. اهو معاشرو، جيڪو زرعي، صنعتي، تجارتي ۽ تهذيبي طور تي خوشحال ۽ ترقي يافته هو، پنهنجي حرص ۽ توسيع پسندي سبب برباد ٿي ويو. اهو سانحو " ابرها " جي دور حڪومت ۾ سندس " مڪي " تي حملہ آور ٿيڻ کان اڳ ۵۷۰ ع ۽ ۵۴۲ ع جي درمياني حصي ۾ ٿي گذريو، ليڪن هن انهيءَ مان ڪو سبق حاصل نہ ڪيو. " يمن " جو ملڪ باصلاحيت ۽ ڪار آمد قبيلن کان محروم ٿيندو ويو؛ بنو غصان قبيلو، شام ملڪ جي " هوران " علائقي ۾ وڃي مقيم ٿيو ۽ اتي رومن حڪومت جي تقويت جو باعث بڻيو. " بنولخم " قبيلو " حيره " جي علائقي ڏانهن هجرت ڪري ويو. سندن جنوبي عربي ۾ نقش ڪيل تحريرون حاصل ٿيون آهن. " بنو غصان " ، " عرم واري وڏي ٻوڏ " کي پنهنجي نئين سن (تقويم) جو آغاز بنايو، (المسعوديءَ جو ڪتاب التنبيهه " ملاحظه ڪجي). اتر عربستان ۾ حجاز جون ڪجهه قومون بنو غصان ۽ عراق شام جي بنو طنوخ قبيلن کان علاوه بنو طائي، ڪنده ۽ ٻيا ڪثير ۽ طاقتور قبيلا، اصل ڏکڻ عربستان ۽ يمن ۾ مقيم هئا. انهن جي هجرت سبب زراعت ۽ تجارت کي وڏو ڪاپاري ڌڪ رسيو. انهيءَ زماني ۾ رومين جا جهاز بحرا حمر ۾ داخل ٿيا. متبادل تاريخي ذريعا " عرم واري عظيم سيلاب " جي زماني کي انهيءَ دور ۾ بيان ڪن ٿا، جڏهن " سبا " جي ملڪ ۾ مذهبي (عمرو ابن عامر) جي بادشاهي هئي. المسعودي، " مروج الذهب " ۽ اليعقوتي " بلدان... " ۾ هڪ حيرت انگيز روايت بيان ڪئي آهي، جنهن مطابق هن عبرت ڏانهن واقعي جو سبب هڪ ڪٽو هٿو، جنهن اهو بيحد وزني پٿر پنهنجي جاءِ تان سرڪائي ڇڏيو، جنهن تي سڄي بند جو وزن رکيل هو، (مسعودي مروج ج ۲ ، ص ۲۸۳، يعقوت، بلدان ج ۴ ص ۲۸۴) معارب بند ٽٽڻ کان علاوه يمن تي حبشي راڄ هڪ مصيبت بڻجي ويو. قوم پرست عربن مان هڪ حمياري سردار، سيف ابن ذي يزن، قسطنطينيه جي

بظنطيني شهنشاهه کان مدد طلب ڪئي، جيڪا لازمي طور تي ملي نه ٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته ”ابرها“ عيسائي مذهب کي يمن ۾ ڦهلائي رهيو هو ۽ بظنطيني شهنشاهيت مسيحي مذهب جي حمايت ۽ حفاظت ڪري رهي هئي. ”يمن“ جي عربن ”ايران“ جي ساساني شهنشاهه ڪسري ”النوشيروان“ کي مدد لاءِ پڪاريو، جنهن ڏانهن عرب يهودي ۽ ڪافر بت پرست هميشه وجاهت ڏيندا هئا. زرتشتي ايرانين مسيحي حبشين کي ته پڄاڻي ڪڍيو ليڪن پاڻ ملڪ جا مالڪ بنجي ويٺا ۽ ”يمن“ جي ملڪ کي ساساني شهنشاهيت جي هڪ سترابي (صوبو) بنائي ڇڏيو. آخري پنجون ساساني سترپ ”باذان“ سن ۶۲۸ھ/ع ۾ مسلمان ٿيو. ۱۲

اسلام کان اڳ، ڏکڻ عربستان وانگر، اتر ملڪ ۾ به ملوڪيت، يا بادشاهي، جو سلسلو جاري هو، جنهن جو دارومدار پڻ تجارتي برتريءَ تي هو. انهيءَ سلسلي ۾ نباطين (Nabataeans) جو دور قديم ترين آهي. ڇهين صدي قبل مسيح ۾ هي رولو قبائل ”النباط“ اردن درياھ جي پريڻ ۾ کان اچي ”ادومين“ (Edomites) جي علائقي ۾ داخل ٿيا ۽ ”پيترا“ جي قديم تهذيبي مرڪز تي قبضو ڪيائون. عرب انهيءَ کي ”الرقيم“ چوندا هئا، هاڻي انهيءَ جو نالو ”وادي الموسي“ آهي. هي قديم شهر سطح زمين کان ٽي هزار فٽ اتاهون هو، عمارتي پٿر مان انڊلٽ جا سڀ رنگ منعڪس ٿيندا هئا، جيڪي بي سبز پهاڙي ويرانين ۾ رومانوي ماحول پيدا ڪندا هئا. چار صديون، چوٿين صدي قبل مسيح تائين، پيترا (الرقيم) جو شهر، ”سبا“ کان بحر روم تائين ويندڙ تجارتي قافلن جي خشڪي رستي تي هڪ اهم مرڪز بنيو رهيو. سڪندر اعظم جي جانشين شام ملڪ جي حاڪم انتيگونس (Antigonos) سن ۲۱۲ ق م ڌاري ٻه دفعا ”پيترا“ تي فوج ڪشي ڪئي. ٻئي دفعا ”نباطين“ حملہ آورن کي پڄاڻي ڪاميابيءَ سان پنهنجي پهاڙي مرڪز تي پهچي ويا، ان وقت سندن تعلق مصر جي ٽوليمي شهنشاهيت سان هو. بعد ۾ هو رومن شهنشاهيت جا حليف بنيا ۽ سن ۲۴ ق م ۾ ”گالس“ (Gallus) جي ڪمان هيٺ عربستان تي فوج ڪشيءَ ۾ رومين جي لشڪر سان برائي نام شريڪ هئا، ۽ حملو ناڪام ٿيو هو، رومين سان نباطين جو براه راست تعلق سندن بادشاهه ”الحارث“ جي دور

حڪومت (غالباً ۶۲ — ۸۷ ق م) ۾ قائم ٿيو هو ۽ انهيءَ زماني ۾ ”نباطين“ پهريون دفعا پنهنجا سڪا جاري ڪيا هئا، جن جي دستيابيءَ بعد سندن تاريخ تي ڪافي روشني پئي آهي. سن ۴۷ ق م ۾ رومن شهنشاهه ”جوليس سيزر“ اسڪندريه تي ڪاهه ڪرڻ وقت ”نباطين“ جي بادشاهه مالڪ اول (Malchus I) کان گهوڙيسوار فوج جي مدد طلب ڪئي هئي. ”مالڪ“ جي جانشين ”عبيده“ (غالباً ۹ - ۲۸ ق م) جي دور حڪومت ۾ رومين عربستان تي ناڪام حملو ڪيو هو، جنهن ۾ نباطين نالي ماهر شرڪت ڪئي هئي. ان بعد حارث چوٿون (۴۰ ع - ۹ ق م) بادشاهه هو، جڏهن حضرت عيسيٰ عليه السلام جي ولادت ٿي ۽ بعد ۾ مسيحيت جو آغاز ٿيو، ان وقت ”نباطين“ جي بادشاهي ”دمشق“ تائين وسيع ٿي چڪي هئي، اهو علائقو حارث ٽئين غالباً سن ۸۷ ق م ۾ سيليوڪڊ (Seleucid) کي شڪست ڏئي حاصل ڪيو هو. ”شمالِي سامي نقوش“ جي تحقيق مان معلوم ٿو ٿئي ته حضرت عيسيٰ عليه السلام جي حواري ”پال“ (Paul) کي پڪڙائڻ جي ڪوشش ۾، حارث چوٿين جي طرفان دمشق ۾ مقرر ڪيل نائب حڪمران شامل هو.^{۱۳}

حضرت صالح عليه السلام جي وادي العجر، جيڪا اتر حجاز جي علائقي ۾ واقع هئي، پهرين صدي عيسويءَ تائين، اتان لڌل نوشتن ۽ نقشن مطابق، نباطين جي زير حڪومت اچي چڪي هئي. نباطين بادشاهن جا نالا حارث اول کان آخري خودمختيار حاڪم ريبيل ثاني (۱۰۶ - ۷۱ ع) تائين، معلوم ڪيا ويا آهن. سن ۱۰۵ ع ۾ رومن شهنشاهه ٽراجن (Trajan) نباطين جي آزادي ۽ خود مختياري ختم ڪري سندن ملڪ کي رومن شهنشاهيت جو هڪ صوبو بنائي ڇڏيو ۽ فرض ڪري ورتو ته عربستان فتح ٿي ويو، ڇاڪاڻ ته هنن جي نظر ۾ نباطين جو ملڪ پورو عربستان هو. نباطين جي بادشاهه مالڪ جڏهن سن ۶۷ ع ڌاري، ٽائٽس (Titus) جي جيروسلم تي حملي وقت هڪ هزار گهوڙيسوار ۽ پنج هزار پيادا فوج جي ڪمڪ فراهم ڪئي هئي، انهيءَ کي ان وقت عربستان جو بادشاهه سڏيو ويو هو. (هتي ص ۶۸) بعد ۾ ڪجهه بدوي قبائل جيڪي ”نباطين“ جي نسل مان هئا عربستان جي ويران بهاري علائقن ۾ آباد ٿيا.

ان زماني جي ٻن عظيم شهنشاهيتن، پارسين (ايراني) ۽ رومن (بزنطيني) حريف عسڪري طاقتن جي سرحد تي واقع ”تدمور“ (پالميرا، Palmyra) جي آباديءَ جا آثار قديمه تاريخدانن جي خاص توجه جو مرڪز بنيل آهن. ان وقت صحراءِ شام جي وچ ۾ هڪ نخلستان هو. جڏهن پارسين عراق جو ڏاکڻو سرسبز علائقو ميسوپوٽيميا (بابل) فتح ڪيو ته نوان تجارتي ۽ مسافر قافلن جا رستا ٺهيا، جن تي تدمور يا پالميرا جي نخلستاني بستي هڪ اهم مرڪز بڻجي ويو. پالميرا جي تهذيب، يوناني، شامي ۽ ايراني عناصر جو مرڪب هئي؛^{۱۴} نباطين ۽ پالميرا جي تدموري تهذيبن ثابت ڪري ڏيکاريو ته صحرائي عربن کي جيڪڏهن مناسب موقعاً ميسر هجن ته هو تهذيب ۽ ثقافت جي عروج کي پهچي سگهن ٿا.

”تدمور“ جي مختصر بادشاهي بعد، بصره (بوسٽرا) ۽ ٻيا غصاني شهر تهذيبي مرڪز بنيا ۽ اتي مسافرن ۽ تجارتي قافلن جي ريل پيل رهي. انهيءَ عام ميلاب ۽ آمد رفت تهذيب جي اوسر ۽ مختلف تهذيبي قدرن ۽ روايتن جي آميزش کي هتي ڏني. ”يمن“ کان هجرت ڪري آيل شامي عرب قبيلن سرسبز هلال (ميسوپوٽيميا) ۽ شام ملڪ ۾ پنهنجون خانداني بادشاهتون قائم ڪيون؛ غصاني بادشاهت، پنهنجي هر نسل ”حيره“ جي خانداني بادشاهت جي همعصر ۽ رقيب هئي. ڇهين صدي عيسويءَ ۾ جڏهن عربستان ۾ اسلام جو ظهور ٿي رهيو هو، شام ملڪ ۾ لخمير شاهي خاندان عروج تي رسيل هو، ان وقت به عرب بادشاهه، عربستان جي تاريخ تي ڇانيل هئا؛ هڪ غصاني، الحارث ثاني ابن جبلة (غالباً ۵۶۹ - ۵۲۹ع) ۽ ٻيو ”حيره“ جو بادشاهه، ”المنذر ثالث ابن ماء السماء“. الحارث العارح (منڊو) کي بزنطيني رومن شهنشاهه، جسٽينين (Justinian)، پنهنجي حريف لخميري المنذر کي شڪست ڏيڻ سبب انعام طور شام جي تمام عرب علائقن مٿان حاڪم مقرر ڪيو. الحارث جي طويل دور حڪومت (چاليه سالن) جو وڏو حصو بزنطيني شهنشاهيت جي عسڪري خدمات ادا ڪرڻ ۾ گذريو. سن ۵۴۴ع ڌاري، المنذر جنگ دوران الحارث جي هڪ پٽ کي پڪڙي ”العزي“ جي بت جي اڳيان آڻي قرباني طور قتل ڪيو. (ابن قتيبة المعارف — ۲۱۵ - ۲۱۴ ابو الفدا ج ۱ ص ۸۴، هتي ص

(۷۹) "العزّي" يوناني ديوي افروڊائيٽ (Aphrodite) جي عربي نعم البدل هئي. ڏهه سال پوءِ "الحارث" انتقام ورتو ۽ قنسرين جي ميدان جنگ ۾ المنڌير لخميريءَ کي قتل ڪيو. اهو سال ۵۵۴ع هو. بدوي سردار "الحارث" جيڪو المنڌير جي قتل بعد واقعي شام جي بظنطيني سرڪار جو " فل آرچ " يعني شهنشاهه بعد اعليٰ اختيارات جو مالڪ، بنجي چڪو هو، سال ۵۶۲ع ۾ بظنطيني شهنشاهه جسئين اول جي دربار واقع قسطنطنيه ۾ بذات خود حاضر ٿيو. هن بدوي بادشاهه جي شخصيت ۽ شان شوڪت بظنطيني اميرن کي بيحد متاثر ڪيو ۽ سندس تجويز تي يعقوب البرداء (Yacob Baradaeus) کي شامي عربن جي مٿان " وحداني مسيحيت " (Monophysite Christianity) جو وڏو پادري (Prelate) مقرر ڪيو ويو، جنهن اهڙي جا نفشانيءَ سان تبليغ ڪئي جو شامي عيسائين جو هڪ مخصوص فرقو، يعقوبي يا جئڪوبائيٽ (Jacobite) وجود ۾ آيو. الحارث جي جانشين فرزند المنڌير بن الحارث انهيءَ کي زور وٺايو، جنهن سبب بظنطيني سرڪار (Byzantium) سان تعلقات خراب ٿيا. دمشق ۽ پالميرا جي وچ مفاصلي تي حوارين جي ڪليسا ۾ هڪ مذهبي تقريب دوران المنڌير بن الحارث گرفتار ٿيو. هن قسطنطنيه جي دربار ۾ کيس هلڻ بعد سسلي جي ٻيٽ تي قائم قيد خاني ۾ باقي عمر جا ڏينهن پورا ڪيا. سندس جانشين فرزند " النعمان " جي مختصر سرڪشي جو خاتمو آئي کيس ساڳي ريت قيد ڪيو ويو. ان بعد غصانين شامي صحرائي قبيلن ۾ افراتفري مچي وئي. هر قبيلي پنهنجو الڳ " شيخ " (سردار) منتخب ڪيو. سال ۶۱۴ع ۾ جڏهن حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جي نبوت جو "مڪي" ۾ ظهور ٿي چڪو هو، ساساني شهنشاهه خسرو پرويز جيروسلم فتح ڪيو ۽ بظنطيني تعلق سبب " بنو غصان " جو شامي علائقن مان تڏو پٽيو ويو. تاهه نسل ڪشي انسان جي تاريخ جو هڪ ناممڪن عمل رهيو آهي. " بنو غصان " پوءِ به تاريخي ڪردار ادا ڪندا رهيا. سن ۶۲۹ع ۾ "هيراڪليوس" ايراني نائب کان جيروسلم کسي ورتو ۽ " غصانين " کي پاڻ سنڀالڻ جو موقعو مليو. يرموڪ جي ميدان جنگ ۾ (۶۳۶ع) اسلامي لشڪر جي خلاف سندن آخري تاجدار " جيله ابن العيهم " بظنطيني لشڪر

جي حمايت ڪئي، تاهه بعد ۾ اسلام قبول ڪيائين، جنهن جا جمهوري اصول سندس مزاج جي برعڪس هئا. ڪعبه جي طواف ڪندي پنهنجي پهرين حج جي موقعي تي هڪ بدوي مسلمان کي چمات وهائي ڪڍيائين ڇاڪاڻ ته غلطي سان هن جو پير سندس جبي جي ڪنڊ تي اچي ويو هو. اميرالحج امير المومنين عمر بن خطاب رضه فيصلو ڪيو ته جبله، بنو غصان جو سابق بادشاهه، بدوي کي ڏنڊ پري ڏئي يا پنهنجي منهن تي بدوي جي ساڳي زور دار چمات برداشت ڪري. هن پهريون شرط پورو ڪري، مسلمانيءَ تان هٿ ڪنيو ۽ سڌو قسطنطنيه جو رخ رکيو. (ابن عبد ربه "عقد" ج ۱ ص ۱۴۱ - ۱۴۰) ۱۵

"بنو - خمير" (Lakhmids) ٽين صدي عيسويءَ جي آغاز ۾ فرات ندي جي سرسبز مغربي ڪناري سان آباد هئا. هتي هنن يمني "تنوخ" قبيلن جي آبادي هڪ مخصوص تهذيب اختيار ڪئي. ڪوفي کان ۳ ميل ڏکڻ طرف، قديم بابل کان قريبي فاصلي تي هنن "الحيره" نالي هڪ مستقل آبادي قائم ڪئي. انهيءَ کان اڳ قبائل تنهن جي گهرن ۾ رهندا هئا. "الحيره" معنيٰ منزل گاهه جتي هنن آخري دفعو تنبو کوڙيا ۽ پوءِ پڪن گهرن ۾ رهڻ لڳا. ساساني شهنشاهيت جي آغاز جو زمانو هو. سن ۲۲۶ ع بعد "حيره" عرب - ايران ثقافتي آميزش جو مرڪز بڻجي ويو، تاهه مقامي آبادي مسيحي مذهب جي معتقد ڪئي ۽ تنوخ قبائل مان ڪجهه انهيءَ مذهب ۾ داخل ٿيا ۽ اتر شام ۾ آباد ڪاري ڪيائون. انهن مان جيڪي بعد ۾ ڏکڻ لبنان ۾ اچي آباد ٿيا، انهن مخفي طور تي "دروز" مذهب جي تبليغ ڪئي، جنهن جي ابتدا "حيره" جي لخمير بادشاهن کان ٿي هئي. (هتي، د اوريجنس آف دروز (Druze) پيپل ائڊ رليجن، نيويارڪ ۱۹۲۸ ع ص ۲۱). لخمير شاهي خاندان ۶۰۲ ع ڌاري معزول ٿيو. النعمان ثالث ابو القابوس (غالبا ۶۰۲ - ۵۸۰ ع) آخري لخمير بادشاهه هو، جيڪو مسيحي ٿيو ۽ زرتشتي ساساني سرڪار جي عتاب هيٺ آيو. سندس جاءِ تي بنو طائي قبيلي جو شيخ "الياس ابن قبيس" "حيره" جو حاڪم مقرر ٿيو. ليڪن مٿس نظرداري رکڻ لاءِ ايراني سفير پڻ مستقل طور تي مقرر ڪيو ويو. اهو انتظام سن ۶۳۳ ع تائين برقرار هو، جڏهن خالد بن وليد، اسلامي

لشکر جي سپه سالار " حيره " تي قبضو ڪيو.

وچ عربستان ۾ يمن جي آخري " طوبي " بادشاهن جا ياجگذار "ڪنده" قبيلي جا بادشاهه راج ڪندا هئا. انهن کي "ملڪ" جو خطاب مليل هو، جيتوڻيڪ عرب ملڪ اندر فقط بيروني ملڪن جي بادشاهن کي "ملڪ" چيو ويندو هو. "ڪنده" عرب قبيلو حضرموت جي مغربي علائقي ۾ زبردست طاقت رکندو هو. اصفهاني جي تاريخ (ص ۱۴۰) ۽ ابن قتيبه (ص ۳۰۸) جي بنياد تي معلوم ٿو ٿئي ته ۴۸۰ع ۾ ڪنده قبيلي جي باني " حجر العاقل المرار " کي حمياري بادشاهه " حسن ابن طوبي " وچ عربستان ۾ فتح ڪيل ڪجهه قبيلن جو حاڪم مقرر ڪيو. حجر جو فرزند عمرو ۽ انهيءَ جو فرزند الحارث هو جنهن ڪجهه عرصو "حيره" تي قبضو ڪيو ۽ ۵۲۹ع ڌاري اهو ڇڏو پيس. لخمير بادشاهه المنذير ثالث، الحارث سميت پنجاه ڪنده قبيلي جا سردار مارائي ڇڏيا، جنهن بعد الحارث جي وارثن جي خانداني تڪرار سبب هي قبيلو اقتدار کان محروم ٿي ويو ۽ بچيل قبائلي حضرموت ۾ واپس پنهنجي آبائي ڪرت کي وڃي لڳا. " ڪنده " قبيلي ۾ اهل قلم جي دلچسپي خاص طور تي مشهور شاعر امروالقيس جي سبب آهي، جيڪو ڪنده شاهي خاندان جو فرد هو ۽ سندس قبل اسلام شاعريءَ جا يورپي زبانن ۾ ترجمو ڪيا ويا آهن. امروالقيس ۵۴۰ع ڌاري گذاري ويو. روايت مطابق هن قسطنطنيہ ۾ بظنطيني دربار اندر لخمير قبيلي جي هجو ۾ شعر پڙهيا ۽ سندن خلاف "ڪنده" قبيلي جي امداد لاءِ ايبيل ڪئي ۽ واپسي ۾ شهر انقره (Ankara) وٽ کيس شهنشاهه جي موڪليل قاتل زهر ڏئي ماري ڇڏيو (اليقوي انگريزي ترجمو ليڊن ۱۸۸۳ع ج ۱ ص ۲۵۱). اسلام جي تاريخ ۾ " بنوڪنده " قبيلي جون خدمات قابل قدر رهيون آهن. اندروني ملڪ عربستان ۾ مختلف قبائل کي هڪ مرڪزي اختياري ۽ مشترڪ شيخ جي اطاعت هيٺ آڻڻ جو پهريون مثال " بنوڪده " جي سياسي حڪمت عملي سبب قائم ٿيو. اهو مثال حجاز جي اسماعيلي سامي قبيلن کي اهڙي ترغيث ڏيارڻ جو باعث بنيو.^{۱۲}

"حجاز" جا بني اسماعيل قبيلو، دستور مطابق ٻن قسمن ۾ ورهايل

هئا؛ شهري ۽ ديهاتي (بدوي) . ٻئي اسلام جي آغاز وقت بت پرست يا توهم پرست هئا. يمن ۽ ڏکڻ عربستان جي برعڪس حجاز ۽ نجد جي آبادي ۾ بدوي قبيلن جي اڪثريت هئي ۽ ۽ پورو اتر عربستان انهن جو ماڻهو هو. خانه بدوشي هنن جي اصول جي خلاف هئي؛ جتي ويٺا، اتي ڇٽا، انهي ڪري هنن ڪا تهذيبي ترقي ڪانه ڪئي، البت پنهنجي اصل سامي خون کي ڌاري آميزش کان محفوظ رکيو. شهري آبادين ۽ تجارتي قافلن لاءِ حجاز جا بدوي هڪ دهشت هئا، جيڪا يمن تائين ڦهليل هئي، انهيءَ جو مثال حميارين جي دور حڪومت ۾ قلع بند محلاتن جي تعمير آهي جيڪا بدوين جي حملن کان بچاءُ طور ڪئي وئي هئي. غمدان جي مشهور تاريخي محل وانگر ٻين قلعن اندر تعمير ڪيل محلاتن سبب ”يمن“ محلاتن جو ملڪ سڏجڻ لڳو هو. (هتي ص ۵۲)

حجاز جي بدوي قبيلن جو عام مزاج ٻن فطري اصولن تي ٻڌل هو؛ هڪ ”مروعه“ معنيٰ مردانگي ۽ ٻيو ”ارد“ معنيٰ عزت نفس. ”مروعه“ يعني مردانگي ۾ شامل ان جا ٽي ”فروع“ يا شاخون هيون؛ همت، وفاداري ۽ سخاوت. همت جو اندازو ”غزوة“ يا ڌاڙن جي تعداد مان لڳايو ويندو هو. وفاداري قبيلي ۽ شيخ سان وابسته هئي. سخاوت جو ثبوت مهمان لاءِ اٺ ڪهي دعوت ڪرڻ مان ملندو هو. حاتم طائي، جنهن غالباً سن ۶۰۵ ع ۾ وفات ڪئي، بدوي سخاوت جي علامت طور اڄ ڏينهن تائين دنيا ۾ مشهور آهي. ننڍپڻ ۾ پنهنجي پيءُ جا ٽي اٺ ڪهي وانهڙو ماڻهن کي ڪارايائين ۽ بچيل گوشت انهن کي ڏئي ڇڏيائين جنهن تان ناراض ٿي سندس پيءُ کيس گهر مان ڪڍي ڇڏيو. (ابن قتيبه ”الشعرا والشعراء“ مدير ڊي گوجي (De Goeje)، ليڊن ۱۹۰۴ ع، ص ۱۲۴) قبل اسلام عربي شاعري بدوي ڪردار جي آئينه دار آهي. انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪافر بدوي قبيلن جو، عربستان ۾ رائج ڪنهن به مذهب سان واسطو نه هو. روحاني محرڪات جي معاملي ۾ بدوي بي حس ۽ لاپرواهه هو. انهيءَ جو مثال ”امرو القيس“ جي هڪ واقعي مان ملي ٿو؛ پيءُ جي خون جو ڀلاند ڪرڻ لاءِ گهران نڪتو. مڪه جي ڏکڻ ۾ ستن ڏينهن جي پنڌ تي ”ذوالخلصة“ جو عبادت گاهه هو جتي اچي پٿر جي ٺهيل بت جي پوڄا ڪئي

ويندي هئي. اتي پهچي "ازلام" لاءِ ترسيو. فال وجهن جو اهو رواج عربن ۾ عام هو. جنهن مطابق تيراچلائڻ بعد جڏهن هر دفعي "ترڪ" تي تير ڪريا تڏهن اهي ڪڏهن به ڪڏهن جي منهن ۾ اچيائين ۽ چيائين، "لعتي! جيڪڏهن تنهنجي پيءُ جو قتل ٿئي ها، ته تون مون کي انتقام وٺڻ کان نه روڪين ها." (اڱاني ج ۸، ص ۷۰، هتي "عربس" ص ۹۶) ڪڏهن به عرب بدوي قبيلن جي بتن ڏانهن عقيدتمنديءَ جو ڪو مثال نه ٿو ملي. سندن مذهبي عقيدا اوائلي ۽ قديم ترين شامي عقيدي موجب هئا. جهڙي طرح سندن خون آميزش کان پاڪ هو، اهڙي طرح سندن مذهب پڻ خالص عقيدن تي ٻڌل هو. رزق ۽ تقويٰ؛ الله آبادي لائق زمين ڏئي ٿو، اهو پلو معبود آهي، اهو غير آباد زمين به ڏئي سگهي ٿو، تنهن ڪري ان کان ڊڄڻ گهرجي ۽ خبرداريءَ کان ڪم وٺجي، جيئن ڀلي زمين ڪسجي نه وڃي. بدوي عقيدي مطابق روح جو طبعي وسيلن ۽ فطري ضرورتن سان تعلق آهي. انهيءَ عقيدي کي "اٿيمزم" (Animism) چئجي ٿو. بدوي قبيلن وحدانيت جي نظريه بلڪ عقيدي رکڻ جي باوجود قدرتي شين، مثلاً وڻن، چشمن، کوهن، غارن ۽ پٿرن کي پاڪ سمجهندا هئا، ڇاڪاڻ ته انهن جي ذريعي هو واحد الله جي واکاڻ ڪري سندس قرب حاصل ڪري سگهيا ٿي. نخلستان ۽ ريگستان جو فرق هنن کي خوب معلوم هو. اهڙي طرح "زمزم" جو چشمو، اسلام کان اڳ، بدوين لاءِ هڪ پاڪ جاءِ هئي، جنهن جو سڌو تعلق قديم اسماعيلي مذهبي روايت سان هو. (ابن هشام، سيره، ص ۷۱) القزويني جي ڪتاب "عجائب المخلوقات" ۾ "عروه" جي کوه تان قافلي وارن جو پاڻي ڪڍي تحفي طور وڃي عزيزن دوستن ۾ ورهائڻ جو ذڪر ڪيل آهي، جيئن حاجي زمزم جو پاڻي آئيندا آهن. اهڙي طرح بدوي قبيلن ڇنڊ جا معتقد هئا، جڏهن ته شهري عرب سج کي ديوتا سمجهندا هئا. اهو فرق هو غير آباد علائقن جو جن ۾ بدوي ڇنڊ جي روشني تي اڻ چاريندا يا انهن تي سفر ڪندا هئا ۽ آباد علائقن جو، جن ۾ لائق آباد زمين سج جي گرميءَ تي فصل اڀائيندي هئي. غير آباد علائقن جا بدوي، سج کي ماريندڙ ۽ ڇنڊ کي ٻڄائيندڙ مڃيندا هئا. "ود" "ڇنڊ - ديوتا" جو بت هو. انهيءَ کانسواءِ ٻين چئن بتن جو قرآن شريف ۾ حوالو ڏنل آهي؛ ۽ چيائون ته پنهنجي خدائن

کي نه ڇڏيو ۽ نه "ود" ۽ نه "سواع" ۽ نه "يغوث" ۽ نه "يعوق" ۽ نه "نسر" (کي ڇڏي ڏيو) (سورة النوح آيت ۲۳).

"ود" مينائي (Minaean) تهذيب جي ديومالا جو وڏو بت هو. "نخلة" جي مقام وٽ، "العزي" جو مقدس وڻ هو، جهڙي طرح "نجران" ۾ کجيءَ جو مقدس وڻ هو (ابن هشام، سيره ص ۲۲، طبري تاريخ ج ۱ ص ۹۲۲) اهڙي طرح " ذات عنوات " (ايضاً ۸۴۴)، يعني اهي معبود جنهن تي نذرانا تنگيا وڃن، عام زيارتن ۽ قربانين جا مقامات هئا، جتي مڪي وارا ساليانہ سڪائون ڏيڻ ۽ دعائون پڻ ايندا هئا. " نجران ۾ مقدس کجيءَ جي وڻ تي ڪپڙن، کڻن ۽ هٿيارن جا نذرانا تنگيا ويندا هئا. " طائف" جو بت " اللت " (لات) چوڪنڊي پٿر جي صورت ۾ هو. (هتي ص ۹۸) "ذوالشري"، " پيٿرا" جي " نباطين" جو خدا هو؛ ان گهڙيل ڪاري پٿر جو بيڊولوچوڪنڊو بت، ۴ فٽ ڊگهو ويڪرو، هڪ " ڪعبه" جي طرز تي ٺاهيل بت، بت خانہ ۾ نصب ڪيل هو. اهڙن بتن مان اڪثر جي لاءِ چراگاهہ وقف ٿيل هئا، جن جي آمدني مان هي توهماتي ڪاروبار هلندو هو. " اللت (لات) جو ذڪر هيروڊوٽس جي تاريخ (۵۰۰ ق م) ۾ ڪيل آهي، جنهن کي يوناني ديوي " يورينيا" (Urania) سان تشبيهہ ڏني وئي آهي. پيٿرا جي بتخاني ۾ " اللت" جو بت پڻ رکيل هو. " ذوالشري" کي بعد ۾ "شراب جو خدا" بنايو ويو، جنهن ۾ يوناني ديوتا ڊائيئيسس بڪس (Dionysus _ Bacchus) جا ڪجهہ اطوار رکيا ويا هئا. "پيٿرا" جي بت پرستيءَ ۾ اهو بت يوناني دور سان تعلق رکي ٿو. مڪي ۽ حجاز جي پوري علائقي ۾ العزي، اللت ۽ منواة تن اهم بتن جي عام پرستش ڪئي ويندي هئي ۽ انهن کي الله جون ڌيئرون شمار ڪيو ويندو هو.^{۱۰}

" اللست" "الله حي مونث" اللهه" جو مخفف آهي. " نباطين" جي ديومالا ۾ هن ديويءَ کي " اليلات" جي نالي سان پڪاريو ويندو هو. " طائف" جي قريب " اللست" جي عبادت لاءِ چراگاهہ (همه) ۽ حجرا (حرم) وقف ٿيل هئا، جن جي اندر وڻ وڍڻ، شڪار ڪرڻ ۽ انساني خون وهائڻ ممنوع هو. انهيءَ زماني ۾ اسرائيل ۾ پڻ اهڙا پناهہ گاهہ موجود هئا، جنهن مان اسرائيلي، اسماعيلي عقائد جي اشتراڪ جو اندازو ٿو ٿئي.

”مڪي“ جي مشرق ۾ ”نخله“ جي علائقي اندر ”العزي“ جي عبادت جاري هئي. ”العزي“ جي معنيٰ آهي: زبردست. زهره (Venus)، صبح جي ناري، سان سندس نسبت هئي. قرين ۾ هي بت بيحد محترم هو. سندس عبادتگاه ۾ ٽي وڻ شامل هئا جتي فقط انساني رت جي قرباني قبول ٿيندي هئي. اسلام جي آغاز وقت ”عربن جو اهو هڪ مقبول نالو هو.“ ”منواة“، ”منيه“ معنيٰ مقدر مان ورتل نالو آهي ۽ انهيءَ کي قسمت جي ديوي قرار ڏنو ويو هو. سندس خاص معبود هڪ ڪارو پٿر هو، جيڪو ”مڪي“ ۽ ”يشر“ (مديني) جي شاهراه تي واقع هڪ مقام ”قديم“ وٽ نصب ڪيل هو. هيءَ مقدر جي ديوي، خاص طور تي ”يشر“ جي ”اوس“ ۽ ”خزرج“ قبيلن ۾ بيحد مڃي ويندي هئي ۽ اهي ئي قبيلو هئا جن پيغمبر اسلام جي حمايت ۾ سڀني کان اڳرو قدم کنيو هو. ”نباطين“ جي ديومالا ۾ پڻ ”منات“ (منواة) جي شموليت معلوم ڪئي وئي آهي. اللت، العزي ۽ ”منواة“ جي قدامت ۽ زناني حيثيت مان معلوم ٿو ٿئي ته قديم عرب سماج ماڻهي برتري (Matriarchy) جي بنياد تي قائم هو ۽ پڙهيتي برتري (Patriarchy) جو دور بعد ۾ آيو، جيئن ديوتائن کان اڳ ديوين جو سراغ ملي ٿو. ”حبل“ ديوتا، ڪعبه جو مک بت هو، جيڪو بابل (ميسوپوٽيميا) کان آندو ويو هو. ”عمرو ابن لحي“ هڪ قرين تاجر انهيءَ بت جو درآمد ڪندڙ هو، (ابن هشام، سيره ص ۵۰، هتي، هستري..... ص ۱۰۰) اهو بت انساني شڪل ۾ هو. سندس پير ۾ ”ازلام“ (فال وجهن جا تير) رکيل هئا. ظاهر آهي ته اها آرمياڻي (Aramanian) مذهب جي آميزش هئي ۽ ”حبل“ آرميڻي زبان ۾ ”ارم“ معنيٰ ٻاڻ يا روح مان ورتل نالو هو.^{۱۸}

”ڪعبه“ جو بت خانو، ”ڪعب“ معنيٰ ڇهه پاسي (شش پهلو) شڪل ۾ ٺهيل عمارت، قديم سادگي جي طرز تي، بنا ڇت هڪ عمارت هئي، جنهن جي ڪنهن مرامت نه ٿي ڪرائي چاڪاڻ ته عام عقيدتي مطابق انهيءَ کي هٿ لائي ناپاڪ ڪرڻ سان الله جو غضب نازل ٿئي ها. انهي ۾ هڪ ڪارو شهاب ثاقب ”حجر اسود“ جي نالي سان نصب ڪيل هو، جنهن متعلق عام عقيدو هو ته انهيءَ ۾ هڪ روح ويٺل آهي ۽ عبادت ڪرڻ

سان انهيءَ مخفي روح کان امداد حاصل ڪري سگهجي ٿي. روايت مطابق، ڪعبه جي تعمير وقت حضرت اسماعيل عليه السلام کي اهو پٿر حضرت جبرئيل عليه السلام فراهم ڪيو هو ۽ کيس حج جا ارڪان سمجهايا هئا. اسلامي روايت مطابق ”ڪعبه“ جو پهريون معمار حضرت آدم عليه السلام هو. نوح جي طوفان ۾ اها عمارت ڊهي وئي، ليڪن نشان باقي هئا، جن تي حضرت ابراهيم عليه السلام ”ڪعبه“ جي نئين سر تعمير ڪئي. جنهن نموني حجر اسود جي اسماعيلي قبيلي پوڄا پاڻ ڪري رهيا هئا، اهو نمونو پورچوگيز آباد ڪارن کي مغربي افریقه ۾ نظر آيو ۽ انهيءَ کي ”فيتزم“ (Fetism) جو نالو ڏنو ويو، جنهن ۾ روحاني امداد کان علاوه هڪ بي جان بت ڏانهن جنسي ڪشش جو عنصر پڻ شامل هو. ٻيا ديوتائي بت جهڙوڪ ”نصر (گجهر)“ ”عوف“ (گرڙ پکي) وغيره ڏيکارن ٿا ته توهان پرست عربن ۾ ڪنهن جاندار يا بي جان شئي کي ڪنهن مقامي قبيلي جي وڃي نسبت سبب پوڄڻ جي رسم هئي. انهي شيءِ (Totem) کي ڪنهن اڻ ڏٺل گهري رشتي جي ظاهري علامت سمجهو ويندو هو ۽ انهيءَ جي حوالي سان فرض ۽ ذميداري جو نظام هلايو ويندو هو.^{۱۹}

مذڪوره عرب سماج ۾ ”آخرت“ جو تصور ڪنهن معتبر ذريعي مان معلوم نه ٿي سگهيو آهي. دنياوي فڪر ۽ مادي نظريات، اسلام کان اڳ، ڪافي نمايان نظر اچن ٿا؛ قديم زماني جي هڪ عرب پٽ فقير جو هڪ بيت محفوظ آهي! جنهن جو انگريزي ترجمي تان ڪيل سنڌي ترجمو هن ريت ٿيندو: ”اسين (ڏاس) ڪتيون پيا ۽ ۽ زندگيءَ جي راه ۾ گول پيا ڦرون. پوءِ غريب توڙي شاهوڪار کي آرام جي ضرورت آهي. زير زمين پٿرن سان ڍڪيل خالي غارون آهن جتي اسين آرام ڪندا آهيون.“ (ابو تمار ص ۵۶۲ انگريزي ترجمو، Lyall, Translation, ۲۷, xxvii هتي، هسٽري..... ص ۱۰۲) بعد ۾ جڏهن بدوي قبائلي پنهنجي پيداوار شهرن ۾ نيڪال ڪرڻ لاءِ اچڻ لڳا تڏهن شهري عربن جي عقيدن ۽ ريتن رسمن کان واقف ٿيا ۽ رفتہ رفتہ هو انهن جو نقل ڪرڻ لڳا، تاهم ذهني ۽ فطري طور تي بت پرستيءَ جي عقيدن جا قائل ٿي نه سگهيا؛ جيتوڻيڪ عبادتگاهن ۽ قربان گاهن ۾ کين داخلا ملي وئي، ۽ انهن جي حفاظت ۽ عظمت لاءِ بدوي قبائل پڻ شهري قبيلن جي فردن وانگر برابر جا

ذميدار هئا.

هن باب ۾ پيش ڪيل مختصر تاريخي تفصيلن مان معلوم ٿيندو ته بت شڪن اسلام جي پيغمبر ۽ داعي حضرت محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم کي عربستان ۾ ڪيڏي وڏي انقلاب آڻڻ جي ضرورت هئي ۽ سندس ڪم ڪيترو نه مشڪل ۽ تقريبا ناممڪن هو.

قديم تاريخ جو خلاصو

ڏکڻ اولهه ايشيا ۾ عربستان جو ملڪ، پنهنجي ڏکڻ اولهه ڪنڊ واري علائقي يمن کان علاوه، ڪڏهن ڌاري قوم جي غلاميءَ هيٺ نه رهيو آهي. ”يمن“ مان ڌارين حبشي حڪمرانن کي تڙي ڪڍڻ لاءِ هڪ عرب سردار سيف بن ذواليزن ايران جي ”ڪسري“ کان امداد طلب ڪئي، جنهن بعد اتي ايراني بالادستي قائم ٿي. اتر ۽ وچ عربستان هميشه وانگر هڪ آزاد ۽ خودمختار ملڪ رهيو. ڪلدانين بعد قحطانين عرب تهذيب جا بنياد وڌا. قحطاني سامي نسل مان هئا، هنن يمن ۽ حضرموت جي ڪجهه حصن ۾ سڪونت اختيار ڪئي ۽ پنهنجي جد امجد قحطان جي نالي پٺيان ”بنو قحطان“ سڏائڻ لڳا. سندن سردار ”يعرب“ جي نالي پٺيان سموري ملڪ کي ”عرب“ يا ”جزيرة العرب“ جو نالو ڏنو ويو ۽ بعد ۾ هتي آباد ٿيندڙ ”بنو اسماعيل“ جي ۱۲ قبيلن سميت پوري قوم کي عرب نسل، قوم ۽ معاشرو سڏيو ويو. بنو قحطان جي هڪ يمني بادشاهه، عبدالشمس، جو تخلص ”سبا“ هو، تنهن ڪري يمن جي قحطاني شاهي خاندان کي ”سبا“ نالو مليو ۽ يمن جي ”سبائي تهذيب“ دنيا ۾ مشهور ٿي.^۲

بنو اسماعيل، حجاز ۽ اتر عربستان کي پنهنجو مسڪن بنايو ۽ ”ڪعبه“ جي عبادتگاهه جا متولي ۽ دولتمند واپاري ۽ سوداگر بڻيا. عرب جي تاريخ جو خاص ماخذ قرآن شريف آهي، جنهن جي متن ۾ عرب قوم جي قديم روايتن ۽ قصن جو ذڪر ڪيل آهي. اٺين صدي عيسوي ۾ باضابطه تاريخنويسيءَ جي ابتدا ٿي. جديد دور جي سائنسي طريقن سان حاصل ڪيل معلومات مان قرآن شريف جي متن ۾ ذڪر ڪيل واقعات ۽ مقامات جي

تصديق ٿي ٿئي، تاهه تقريباً ٻه هزار سالن جي تاريخ، حضرت ابراهيم عليه السلام جي آمد، ڪعبه جي تعمير ۽ ” بني اسماعيل“ جي بودوباش کان وٺي پنجين صدي عيسوي تائين، غير مسلسل ۽ غير مربوط انداز ۾ ڪئي ڪيل آهي. حجازي نسل، بنو عمالقه، بنو جرهم ۽ بني اسماعيل جي باهمي رشتيدارين مان تشڪيل ٿيو. حضرت اسماعيل عليه السلام جو فرزند ”قيدار“ قريش قوم جو جد امجد آهي. ”قيدار“ کان معاد بن عدنان تائين هن قوم جو احوال ناپيد آهي. عدنان جو قبيلو ”عدن“ جي علائقي ۾ آباد هو جنهن ڪري علائقي تي اهو نالو پيو. انهي زماني ۾ قحطاني نسل، اصل عرب قوم هجڻ جي دعويٰ ڪئي ۽ عدناني نسل کي ”معتربه“ سڏڻ لڳا،^۱ انهن ۾ حجازي، نجد، نباطي ۽ بني اسماعيل قبيلو شامل هئا. قحطان ۽ عدنان جي نسلن کي ڏکڻ ۽ اتر عربستان جي نسلي ۽ تهذيبي تفاوت سمجهڻ لاءِ ٻن ڄاڻايو وڃي ٿو. اتر عربستان جي قبيلن کي نصاري سڏجي ٿو. ”نضر“ معاد بن عدنان جو فرزند هو. سندس پوٽو حضرت الياس عليه السلام بن مضر بن نضر، حضرت اسماعيل بن حضرت ابراهيم عليهم السلام کان پوءِ هن قوم جو پهريون پيغمبر ٿيو. بائيبل مقدس ۽ قرآن شريف جي شارحين جنهن پيغمبر حضرت الياس عرف حضرت الياس عليه السلام جو ذڪر ڪيو آهي، اهو سن ۹۱۸ ق. م ۾ بني اسرائيل قوم جو پيغمبر هو. بني اسماعيل ۾ حضرت الياس عليه السلام بن مضر جي شناخت تحقيق طلب آهي. قرآن شريف جي سورة صافات ۾ حضرت الياس کي ”بعل“ (سج) جي عبادت خلاف تبليغ ڪندڙ ڏيکاريل آهي. اها بدعت بني اسرائيل ۽ بني اسماعيل ٻنهي نسلن ۾ آيل هئي. بهرحال مزيد تحقيق جي ضرورت آهي. حضرت الياس (عليه السلام) بن مضر کان ڇهه پيڙهيون پوءِ فهر بن مالڪ، قريش قوم جو جد امجد ٿي اڀريو. هو هڪ مشهور تاجر هو، تنهن ڪري ”قريش“ معنيٰ تاجر، يا واپاري جي نالي سان مشهور ٿيو. سندس نسل کي ”اهل القريش“ يا ”قريشي“ سڏيو ويو. فهر عرف ”قريش“ جو زمانو ٽين صدي عيسويءَ ۾ ٿي گذريو. عرب قبائل ۾ قريش هڪ ممتاز شخصيت جو مالڪ هو. سندس اولاد قريش قبائل انهي امتياز کي هميشه برقرار رکيو، ايتري قدر جو جڏهن حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جي

رحلت بعد اسلامي حڪومت جي سربراھ مقرر ڪرڻ جو سوال پيدا ٿيو ته اھو اصول قبول ڪيو ويو ته ”الائمة من القریش“ يعني قيادت قریش ڪندا. انهيءَ قریش قبيلي ۾ فھر بن مالڪ کانپوءِ سندس پڙيوتو ”ڪعب بن لوي“ هڪ تاريخي ڪردار آھي. سندس هڪ شعر محفوظ آھي:

”علي غفلة ياتي النبي محمد

فيخبر اخبارا صدوقا خبير بها“ ۲۲

توھان غفلت ۾ ھوندا جڏھن محمد نبي پيدا ٿيندو ۽ توھان کي اھي خبرون ٻڌائيندو جن جي سچائي جي تصديق ٿيندي.

ڪعب بن لوي جي پيشگوئي زماني جي حالات وساري ڇڏي. مڪي جي حڪمراني، جيڪا بنو عمالقه کانپوءِ بنو جرھم جي قبضي هيٺ هئي، سا بنو خزاعه جي هٿ هيٺ آئي. بني اسماعيل، تاريخ ۽ رشتيداريءَ جي بنياد تي، ”بنو جرھم“ قبيلي جا حليف هئا؛ شڪست خورده بنو جرھم جو سردار مضاض بن عمرو بن الحارث پنهنجي قبيلي ۽ ”بني اسماعيل“ کي ساڻ ڪري مڪي کان ٻاهر نڪري ويو. روايت مطابق هن ڪعبه جي نذرانن مان قيمتي سامان ۽ ٻه سونا هرڻ زمزم جي کوھ ۾ لڪائي ڇڏيا هئا، جيئن وري قابض ٿيڻ بعد اھي ڪڍي سگھجن. تاهم اھو نصيب بني اسماعيل جي قریش قبيلي جو هو جنهن مان پنجين صدي عيسويءَ ۾ هڪ لائق فرزند، قصي بن ڪلاب پيدا ٿيو، جنهن ڪعبه جي مجاوري هٿ ڪئي، جيڪا بنو خزاعه جي حوالي هئي. ”بنو خزاعه“ جي سردار ”حليل“ ڪعبه جي ڇاڀي پنهنجي ڌيءَ ”حبي“ جي حوالي ڪئي، جنهن اها پنهنجي قبيلي جي هڪ شخص ابو غبشان خزاعي جي سپرد ڪئي. اهو شخص سخت شرابي هو. هڪ ڏينهن شراب خريد ڪرڻ لاءِ پشما ڪونه هئس. قصي موقعو وٺي ڪعبه جي ڇاڀي وڪڻڻ جي آڇ ڪيس، جيڪا هن قبول ڪئي. اهڙي طرح ڪعبه الله جي توليت قریش قبيلي جي حوالي ٿي ۲۳

قصي بن ڪلاب مڪي ۾ هڪ مضبوط حڪومت قائم ڪئي. دولت اولاد جي ڪثرت هن کي هڪ طاقتور حڪمران بنايو. هن پوري حجاز کي پنهنجي حڪمرانيءَ هيٺ آڻي، مڪي کي ان جو صدر مقام مقرر ڪيو. سندس زمانه، کان اڳ ڪعبه جي آسپاس ڪابه آبادي نه هئي، ڇاڪاڻ ته اها

ڪعبه جي بي حرمتي سمجهي ويندي هئي. ڪعبه جي حدن کان ٻاهر تين
 ۱ جهوپڙين ۾ عرب قبيلن رهندا هئا، جيڪي عمومي طور تي "بدوي"
 تهذيب مطابق زندگي گذاريندا هئا. قصي، ڪعبه الله جي پيهر تعمير ڪرائي
 ۽ پنهنجي لاءِ هڪ شاندار محل تعمير ڪرايو، جنهن جي مرڪزي وڏي
 ڪمري کي "دار الندوه" نالو ڏنو ويو ۽ انهيءَ ۾ مشاورتي مجلس جو انتظام
 رکيو ويو ۽ حڪومت جي ڪاروبار هلائڻ لاءِ، عوام جا مسئلا، انهن جو حل
 ۱ فيصلا اتي ٿيڻ لڳا. مڪي جي قريشن سندس ترغيب تي تنبو ۽ جهوپڙيون
 ڇڏي، ڪعبه الله جي چوگرد پٿر جا گهر ٺاهيا ۽ انهن ۾ رهڻ لڳا. سرڪاري
 ڍل مقرر ڪئي وئي جنهن مان حڪومت جي ڪاروبار، رفاھ عام جي ڪمن
 ۽ حج جي انتظامات تي خرچ ڪيو ويندو هو. ۲۴

قصي سن ۴۸۰ ع ڌاري وفات ڪئي. قريش روايت مطابق سردار جي
 پٽن ۾ سڀني کان وڌيڪ سورهيه ۽ سمجهدار پٽ جا نشين ٿيندو هو ۽ قصي
 جي چئن پٽن مان عبدالمناف اهو عقلمند سورمو هو. ليڪن وفات وقت قصي
 پنهنجي وڏي فرزند عبدالدار کي پنهنجو جانشين مقرر ڪيو
 هو. "عبدالدار" جي وفات بعد، عبدالمناف جي خاندان پنهنجو روايتي حق
 گهريو ۽ هاشم بن عبدالمناف کي، روايتي قدرن جي حامل هجڻ سبب، حجاز
 جي حڪمراني جو حقدار ٺهرايو. قصي جي باقي ٻن فرزندن جي خاندان ۽
 باقي قريش قبيلن مان ٻن طاقتور قبيلن، "بنو زهره" ۽ "بنو تيم"، هاشم
 بن عبدالمناف جي تعبيداري ۽ باهمي اتحاد کي برقرار رکڻ جو عزم ڪيو.
 جنگ کي ٽارڻ لاءِ مشاورتي مجلس، اقتدار جي ورهاڱي جو فيصلو ڪيو،
 جنهن مطابق ڍلن جي وصولي ۽ حج جا انتظامات عبدالمناف جي خاندان
 طرفان منتخب ڪيل سردار هاشم بن عبدالمناف بچاءُ قصي جي روايت مطابق
 عبدالمناف جي وڏي فرزند عبدالشمس جي حوالي ڪيا ويا، جنهن قديم
 قريش روايت کي زنده رکڻ لاءِ اهي اختياريات پنهنجي پيءُ ۽ خاندان جي
 منتخب فرد هاشم جي حوالي ڪيا. باقي حڪومتي اختياريات فوجي پرچم،
 ڪعبه جي رکوالي ۽ "دارالندوه" جو ڪاروبار، عبدالدار جي خاندان جي
 حوالي ڪيا ويا. "بنو تيم" قبيلي کي به اقتدار ۾ شامل ڪيو ويو
 ۽ "خدمت الاشناق"، يعني ديت ۱ خون بها جا فيصلا "بنو تيم" جي سپرد

حضرت هاشم بن عبدالمناف پنهنجي تجارتي ساک پت ۽ فطري سخاوت سبب مڪي ۾ حجاز جي باقي رياست ۾ هڪ مقبول ترين شخصيت جو مالڪ هو. سندس ٽي پيٽر: عبدالشمس، نوفل ۽ مطلب سندس ٻانهن ٻيلي ۾ مدبر انسان هئا، انهن ڌار ڌار پاڙيسري ملڪن ۽ علائقن جي حڪمرانن سان باهمي امن و سلامتيءَ جا معاهده ڪيا: هاشم، قيصر روم ۽ بنو غصان قبيلي جي سردار سان معاهدو ڪيو ۽ عبدالشمس حبشيه جي نجاشيءَ سان ۽ اهڙي طرح نوفل ڪسري فارس سان ۽ مطلب يمن جي حمياري بادشاهه سان ڌار ڌار معاهدا ڪيا. مڪي ۽ حجاز کي هر طرف شهرت حاصل ٿي ۽ تجارتي قافلا امن امان سان گذرڻ لڳا. هاشم بن عبدالمناف سهڻي شڪل صورت ۽ عمدي شخصيت سبب عوام ۾ مقبول هو. سال ۾ ٻه دفعا تفريحي دورن تي نڪرندو هو: گرمي ۾ يمن ۽ سردي جي موسم ۾ شام طرف نڪري ويندو هو. انهن تفريحي دورن ۽ حضرت هاشم جي وجاهت ۽ شخصيت سبب مڪي ۽ قريش قوم کي بين الاقوامي شهرت حاصل ٿي. حضرت هاشم آخر عمر ۾ يثرب جي قبيلي بنو خزرج مان بيبي سلمى بنت عمرو سان شادي ڪئي، جنهن مان سندس وفات بعد هڪ فرزند ڄائو، جنهن جو نالو ”شيبه“ رکيو ويو. حضرت هاشم آخري تجارتي سفر دوران فلسطين جي شهر ”غزه“ ۾ اوجھتي علالت سبب ۵۱۰ ع ڌاري دم ڏنو. سندس پيٽرن مان عبدالشمس کي يمن ۽ شام ۾ واپاري ڪوٺيون هيون ۽ نوفل جو عراق ۾ ڪاروبار هو. تنهن ڪري اهي حضرت هاشم جي ڪعبه متعلق ذميدارن ڪڏن لاءِ آماده نه ٿيا ۽ اها ذميداري غريب ڀاءُ مطلب تي عائد ٿي، جنهن کي سخاوت ۽ فراخديءَ سبب مڪي جو عوام ”الفيض“ جي لقب سان پڪاريندو هو. هن پنهنجون ذميداريون نهايت خوش اسلوبيءَ سان ادا ڪيون. انهيءَ دوران سندن يثربي پيٽي شيبه بن هاشم جي جوانمردي ۽ اخلاق جي ساراهه مڪي جي هاشمي خاندان ۾ پهچڻ لڳي ۽ حضرت مطلب يثرب وڃي پنهنجي پاڄائي ۽ پيٽي شيبه کي مڪي وٺي آيو. جڏهن شهر ۾ داخل ٿيا ته پيٽي جي چاچي اڳيان نماڻائيءَ ۽ نهڻائي ڏسي عام ماڻهن سمجهو ته هو مطلب جو غلام آهي، سو کيس عبدالمطلب سڏڻ

لڳا ۽ ” شيبه “ بدران عبدالمطلب نالو مشهور ٿي ويو. حضرت مطلب پنهنجي مرحوم ڀاءُ حضرت هاشم جو ورثو، شيبه جي حوالي ڪرڻ گهريو ته سندس ڀاءُ ” نوفل “ ايئن ڪرڻ نه ڏٺو، تنهن تي شيبه عرف عبدالمطلب پنهنجي نانائڻ مان ۸۰ (اسي) خزر جي نوجوان گهراڻي اهڙو رعب وڌو جو نوفل چپ چاپ سندس ورثو ادا ڪيو ۽ اهل قريش ۾ سندس جوانمرديءَ جي ڌاڪ ويهجي وئي.^{۲۶}

سن ۵۲۰ ع ڌاري، حضرت مطلب جي وفات بعد سندس ڀائٽيو شيبه عرف عبدالمطلب حاجين جي ” سقايت “ ۽ ” رفادت “ جي ذميداري سنڀالي؛ سقايت معنيٰ ڪعبه الله جي حج لاءِ آيل حاجين کي ڪجور ۽ شربت پيش ڪرڻ ۽ رفادت معنيٰ غريب حاجين جي کاڌي پيئي ۽ واپسي سفر جي راهه خرچ جو بندوبست ڪرڻ. اهي خدمات حضرت عبدالمطلب پنهنجي هڙون ڪندو رهيو، جنهن ڪري سندس مالي حالت ڪڏهن به مضبوط نه رهي. زمزم جو ڪوه لٽيل هو. انهي جي پيهر ڪوتائي ۽ صفائي لاءِ ڪوبه قريش تيار نه ٿيو. حضرت عبدالمطلب پنهنجي فرزند حارث سان گڏجي اها مشقت شروع ڪئي. جڏهن به سونا هرڻ ۽ ٻيو قيمتي سازو سامان زمزم مان برآمد ٿيا ته سيئي قريش پنهنجي حصي جي تقاضا ڪرڻ لڳا. آخر فيصلو ” ازلام “ جي رسم مطابق تيرن ذريعي قرع اندازي سان ٿيو؛ ” هبل “ جي بت اڳيان، به به تير ” قريش “، ” ڪعبه “ ۽ عبدالمطلب جي نالي سان اڇلايا ويا ۽ فيصلو ٻن سونن هرڻن ۽ قيمتي تلوارن بابت ٿيو هو؛ سونا هرڻ ڪعبه جي نالي نڪتا، قريش جا ٻئي تير خالي ويا ۽ تلوارون عبدالمطلب جي نالي نڪتيون. حضرت عبدالمطلب اهي تراريون وڪڻي ڪعبه جو دروازو ٺهرايو ۽ سونا هرڻ انهيءَ ۾ اندر رکي محفوظ ڪيا. قدرت کي عبدالمطلب جي فراخ دلي جي اڃا وڌيڪ آزمائش ڪرڻي هئي. حضرت عبدالمطلب آس ڪٿي ته کيس ڏهر پت ڄمن ۽ باس باسي ته جيڪڏهن ائين ٿيو ته انهن مان هڪ پت کي ” هبل “ ديوتا جي اڳيان قربان ڪندو. آس پوري ٿي ۽ پت جوان ٿيا ته قرع اندازي ذريعي معلوم ڪيائين ته ڪهڙو پت قربان ڪريان، قرع فال هر دفعي سندس سڀني مان ننڍي پت حضرت عبدالله (والد شريف حضرت محمد صلي الله عليه وسلم) جي نالي تي نڪتو. هن پنهنجي محبوب ترين پت کي ٻانهن

کان ورتو ۽ زمزم جي قريب، " اساف " ۽ " نائل " جي ٻن بتن جي وچ ۾
 ٺهيل قربان گاهه طرف کيس وٺي ويو. سيٿي قریش اچي گڏ ٿيا ۽ پريشان
 هئا، ڇاڪاڻ ته عبدالله بن عبدالمطلب سندن به پيارو هو. مغيره بن عبدالله
 مخزومي تجويز پيش ڪئي ته خون جي قربانيءَ بدران مال جي قرباني پيش
 ڪجي. يثرب جي ڪاهن " عرافه " کان هي مذهبي مسئلو پڇيو ويو جنهن
 تجويز ڪيو ته هڪ طرف عبدالله ۽ ٻئي طرف ڏهه اٺ بيهاري تير اڇلايو،
 جيڪڏهن قرباني جي فال عبدالله جي نالي نڪري ته اٺن جو تعداد وڌائيندا
 وڃو تان ته قرعہ فال اٺن جي نالي نڪري. پوءِ جيترا اٺ ان وقت تائين قطاريا
 ويا هجن اهي ڪهي عام انسانين، جانورن ۽ پکين پکڻن کي ڪارايو ته قرباني
 قبول پوندي. ائين هڪ سؤ اٺ قربان ڪري حضرت عبدالله بن عبدالمطلب
 جي جان، من جهالت جي رسم ادا ٿي، کان، بچائي وئي. سندس پٽ مان اهو
 نور پيدا ٿيڻ وارو هو، جيڪو جهالت کي دور ڪري، انسانن جي دنيا ۾ حق
 جو نور ڦهلائيندو.^{۲۷}

جڏهن حضرت ابراهيم عليه السلام ڪعبه الله شريف جي تعمير ڪئي
 هئي ۽ مڪه شريف ۾ بني اسماعيل جي آبادڪاريءَ جو بنياد رکيو هو،
 تڏهن هن دعا گهري هئي، جنهن جو ذڪر قرآن شريف ۾ ڪيل آهي؛
 " واذ قال ابراهيم رب اجعل هذا البلد آمناً واجنبني وبنی ان نعبد
 الاصنام رب انهن اضللن كثيراً من الناس، فمن تبعني فانه مني، ومن عصاني
 فانك غفور رحيم (سورة ابراهيم، آيات ۳۶، ۳۵)؛ جڏهن ابراهيم چيو
 (تہ) رب (سائين) هن شهر کي امن ۾ رکجانءِ، مون کي ۽ منهنجي پوٽيرن
 کي انهيءَ کان بچائجانءِ جو بتن جي عبادت ڪريون انهن (بتن) اڪثر
 انسانن کي گمراهه ڪيو آهي. پوءِ جيڪي منهنجي پيروي ڪن اهي مون
 منجهان هوندا ۽ جيڪي نافرمان ٿي ڪندا، (انهن لاءِ) تون بخشيندڙ ۽ باجهارو
 آهين.

تاريخ جو مطالعو ڪندڙ کي معلوم ٿيندو ته ٻه هزار سالن کان مٿي
 عرصو گذرڻ جي باوجود حضرت ابراهيم عليه السلام جي دعا جي مدعا ۽
 سندس نسل جي روحاني حالت، ساڳي التجا ۽ مستجابي جي منتظر هئي؛
 سن " عام الفيل " (۵۷۰ع) ۾ مڪي جي عوام کي " ابرها " جي هاٿين

وارن حملہ آئرن کان الله تعاليٰ امن ۾ رکيو، ليڪن حضرت ابراهيم عليه السلام جا پونئر، بني اسماعيل اهل قريش، بت پرستي ۽ گمراهيءَ ۾ ٻين کان گوڙ کڻي بيٺا رهيا. هنن دين ابراهيمي جي وات وساري ڇڏي هئي پوءِ الله غفور رحيم سندن نافرمانيءَ جي باوجود سندس رهنمائي لاءِ منجهائن ٿي پنهنجو آخري پيغمبر، حضرت محمد بن عبدالله بن عبدالمطلب هاشمي، پيدا ڪيو جنهن دين اسلام جو اعلان ڪيو، ۽ جن قبول ڪيو انهن تي الله جو احسان ٿيو، قرآن شريف ۾ انهيءَ حقيقت جو اظهار هنن لفظن ۾ ملي ٿو:

”لقد من الله علي المؤمنين اذ بعث فيهم رسول من انفسهم يتلوا عليهم آياته ويزكيهم ويعلمهم الكتاب والحكمة، وان كانوا من قبل لفي ضلال مبين“

(سورة آل عمران، آية ۱۶۴)

تحقيق الله مؤمنن تي احسان ڪيو، جڏهن هنن منجهان ٿي هڪ رسول مقرر ڪيو، (جيڪو) کين سندس آيتون ٻڌائي ٿو، ۽ کين (سندن دلين کي) پاڪ صاف ڪري ٿو ۽ ڪتاب ۽ حڪمت (علم ۽ دانائي) سيکاري ٿو، جڏهن ته انهيءَ کان اڳي هو ڀڌري گمراهي ۾ پيل هئا. اها گمراهي به ڇا گمراهي هئي! ڪعبه الله ۾، ٽي سؤ سٺ (۳۶۰) قبائلي بتن جي اڳيان شرابخوري ۽ زناڪاري ڪئي ويندي هئي، انهيءَ غرور سان ته ”ڪعبه“ ”بيت المحرم“ آهي ۽ ”مڪه“ ”بلد آمانا“ يعني امن وارو شهر آهي. ٻيپرواهه ٿي هڪ ٻئي جي روبرو اگهاڙا ٿي، جنهن سان آيو غلمان يا ڪنيزون، ظاهر ظهور زنا ڪندا ۽ باوه گوڻي ڪندا رهندا هئا. ۲۸

هي تفصيلات ذهن ۾ رکڻ ضروري آهن. انهيءَ لاءِ ته پوري طرح محسوس ڪري سگهجي ته هڪ ڀڻيم بي يارومددگار، امي نبيءَ لاءِ سڄو دين ابراهيمي پيهر رائج ڪرڻ ۽ هڪ بظاهر ناممڪن سماجي ۽ اخلاقي انقلاب آڻڻ ۽ هڪ جاهل مجهول مرڪب قوم کي انساني تهذيب جي شاهراهه تي گامزن ڪرڻ، ڪيڏو نه ڪئن ۽ سر وڃڻ جو ڪم هو، جنهن جي ڪاميابيءَ جو هڪ سيڪڙو به امڪان نه هو. جديد دور جي سوانح نگار مائڪل هارٽ پنهنجي تذڪره، ”د هند ريد“ ۾ لکي ٿو ته ”هو (حضرت محمد صلي الله عليه وسلم) تاريخ جو واحد انسان آهي، جنهن ديني خواهه دنياوي سطح تي اعليٰ ترين ڪاميابي حاصل ڪئي.“ ۲۹

حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جي " ا ي " لقب جي باري ۾ قرآن شريف جي متن ۽ متعدد تفسيرن مان معلوم ٿو ٿئي ته عربي لفظ ابي معنيٰ اڻ پڙهيل جو مفهوم، اهل الكتاب جي ضد ۾ آهي يعني اهو جيڪو عبراني صحيفه پڙهي نه سگهي، بغير صحيفي، يا اهو جيڪو عربي مضمون نه لکي سگهي جيئن " اوتو الكتاب والاميين " (سورة آل عمران آيت ۲۰ تفسير طبري ج ۳ ، ص ۱۴۳) يا " الذين يتبعون الرسول النبي الامي الذي يجدونه مكتوبا عندهم في التوراة والانجيل " (سورة الاعراف، آيت ۱۵۷) يا " هو الذي بعث في الاميين رسولا منهم يتلو عليهم آياته " (سورة الجمعة، آيت ۲)

حضرت محمد صلي الله عليه وسلم پهريون نبي آهي، جيڪو تاريخ جي روشن زماني، ڇهين - ستين عيسويءَ ۾ ٿي گذريو آهي. پنهنجي قوم ۽ امت ۾ پيڻاهه مقبوليت سبب سندس زندگيءَ جا واقعات، حديثون ۽ روايتون سينه بسينه سانديون ويون. تحريري صورت ۾ انهن جو مجموعو، اٺين صدي عيسويءَ ۾ بغداد جي عالم ابن اسحاق (م ۱۵۰ هـ / ۷۶۷ ع) جو تحرير ڪيل آهي، جنهن تي نائين صدي عيسوي ۾ ابن هشام مصري (م ۲۱۸ هـ / ۸۲۳ ع) نظر ثاني ڪئي ۽ سندس تصنيف بنيادي ماخذ طور قبول ڪئي وڃي ٿي.^{۳۰}

غير مسلم سوانح نگارن ۾ هڪ سرياني زبان جي عالم جو هڪ ڪتاب ستين صدي عيسويءَ جو لکيل آهي، جنهن ۾ حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جو ذڪر پهرين جلد ۾ ڪيو ويو آهي. زماني جي قريب هجڻ سبب اهو ذريعو به اهم آهي. ازانسواءِ تنقيدي ۽ مخالفانه سوانح نگاري ۾ نائين صدي عيسوي جو بزنطيني واقع نگار (سرڪاري ملازم) " ٿيوفانس " جو ڪتاب قابل ذڪر آهي جو بعد جي مخالف سوانح نگارن جو اهم بنيادي ماخذ آهي.

باب يار هون

- ۱:- " احوال الانبياء.... " - ايضاً - ج ۱، ص ۳۶.
- ۲:- - ايضاً -، ص ۵۷، اسلامي انسائيڪلوپيڊيا - ايضاً - ص ص ۶۷ - ۱۶۶، " حياءَ محمد صلعم"، مرتبه استاد محمد حسين هيڪل مصري، اردو ترجمہ - ايضاً - ص ص ۲۰۷ - ۲۰۶.
- ۳:- غير ملڪي شراب (خمر)، حاران ۽ لبنان مان درآمد ڪيو ويندو هو؛ هتي هسٽري آف د عربس، - ايضاً -، ص ۱۹.
- ۴:- هتي - ايضاً -، ص ۱۰۳
- ۵:- - ايضاً -، ص ۱۰۵؛ هڪ ٻئي، جنوبي عربستان جي، نوشته ۾ " شرڪ" ۽ " ڪفر" جا الفاظ استعمال ڪيل آهن:- ايضاً -
- ۶:- - ايضاً -، ص ۹۷
- ۷:- - ايضاً -، ص ص ۵۵ - ۵۲
- ۸:- - ايضاً -، ص ۵۵
- ۹:- - ايضاً -، ص ص ۵۷ - ۵۵.
- ۱۰:- - ايضاً -، ص ۵۹
- ۱۱:- - ايضاً -، ص ۶۲
- ۱۲:- - ايضاً -، ص ۶۶
- ۱۳:- - ايضاً -، ص ص ۶۸ - ۶۷
- ۱۴:- - ايضاً -، ص ۷۴
- ۱۵:- - ايضاً -، ص ۸۰
- ۱۶:- - ايضاً -، ص ۸۵
- ۱۷:- - ايضاً -، ص ص ۹۹ - ۹۸
- ۱۹:- - ايضاً -، ص ۱۰۱
- ۲۰:- بائيبل مقدس جي پراڻي عهدنامہ ۾ " سبائن" کي " شيبا"

(Sheba) لکيو ويو آهي (پيدائش جو باب ۱۰، آيت ۲۸، باب ۲۵، آيت ۳، وغيره) اتان " ملڪه سبا " کي " ڪئين آف شيبا " (Queen of Sheba) لکيو ٿو وڃي.

۲۱:- " حياءَ محمد صلعم " - ايضاً - ص ۲۰۷، هتي - ايضاً - ص ۲۲ اصل عرب قوم جا ٻه قسم عربي شجرن ۾ ملن ٿا: " باعده " ۽ باقيه " باعده " ۾ عاد، ثمود، تسم ۽ جدي نسل شامل هئا. " ثمود " جو ذڪر سارغون ثاني (۷۰۵ - ۷۴۵ ق - م) جي چيري احوال ۾ ڪيل آهي ۽ ڪلاسيڪل ادب ۾ انهي اصل عرب قبيلي کي " تمودائي " (Tamudaei) لکيو ويو آهي. (- ايضاً - ص ۳۰) " عاد " قبيلي بابت سمجهيو وڃي ٿو ته " حضرموت " جي قديم علائقي ۾ آباد هو. (- ايضاً - ص ۳۲) " باقيه " ۾ ٻه ٻن نسلن کي ڏيکاريو ويو آهي: " عاربه " ۽ " مستعربه " عاربه اصل عرب ليکيا وڃن ٿا، جيڪي " قحطان " جي نسل مان هئا ۽ " يمن " ۾ آباد هئا. " مستعربه " حضرت اسماعيل بن ابراهيم عليهم السلام جي نسل مان هئا ۽ عربستان جي مختلف علائقن، حجاز، نجد، شمالي عربستان، نباطين جي علائقي ۽ پالميرا ۾ آباد هئا. بعد ۾ انهن کي عدناني ۽ نزاری نالو ڏنو ويو ۽ شمالي عربستان سان وابسته رهيا. عدناني ۽ يمني يا قحطاني نسل، تاريخ جي ورقن ۾، هڪ ٻئي جا حريف رهيا آهن.

۲۲:- حوالو هيٺ مٿي، حافظي مان لکيو ويو.

۲۳:- " حياءَ محمد صلعم " - ايضاً - ص ۲۱ - ص ۲۲۰.

۲۴:- سيد امير علي، " اشارت هستري آف ساراسينس " مڪملن ائڊيڪو نو يارڪ ۱۹۶۱ع، ص ۶ - ۵

۲۵:- - ايضاً - ص ۶.

۲۶:- مارٽن لنڪس (ابوبڪر سراج الدين)، " محمد، هزلائيف بيسڊ

آن اريٿيسٽ سورسز، سهيل اڪيڊمي لاهور ۱۹۹۴ع ص ۹ - ۷

۲۷:- - ايضاً - ص ۱۴ - ۱۱۳، " حياءَ محمد صلعم " - ايضاً

- ص ص ۲۲۱ - ۲۲۸.

۲۸:- " حیاة محمد صلعم، - ایضا - ص ۲۳۶.

۲۹:- مائیکل هارٽ، " دهنڊرید... " ص ۳

۳۰:- " حیاة محمد صلعم " - ایضا - ص ص ۱۱۵ - ۱۰۳ " جمع

حدیث " استاد محمد حسین هیکل جي تحریر تي مترجم جا حاشیہ.

۷۷۱ کتابیات

- ۱:- احوال الانبياء عليهم السلام، ۲ جلد، مولف طيب علي، علي يائي
کريم جي علوي، اردو مترجم سيد عزت علي، حسني اڪيڊمي سوسائٽي
ڪراچي ۱۹۸۷ء = ۱۹۹۰ع.
- ۲:- اسلامي انسائيڪلوپيڊيا ”مدير سيد قاسم محمود، شاهڪار بڪ
فائونڊيشن ڪراچي ۱۹۸۴ع.
- ۳:- ”تفسير المنير“ (سنڌي) مترجم علامه علي خان ابڙو، سنڌيڪا،
ڪراچي ۱۹۹۶ع.
- ۴:- پيرومل مهر چند آڏواڻي، ”قديم سنڌ“ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو،
ٽيون ڇاپو ۱۹۹۲ع (۱۹۸۰ع).
- ۵:- حياءَ محمد صلعم، مرتب استاد محمد حسين هيڪل مصري، اردو
مترجم ابو يحيي امام خان نوشهروي، اداره ثقافت اسلاميه لاهور، ۱۹۵۵ع.
- ۶:- ”عوارف المعارف“ شيخ الشيوخ عمر بن محمد شهاب الدين
سهروردي، اردو مترجم حافظ سيد رشيد احمد ارشد، شيخ غلام علي اثڻ
سنڌ لاهور، ٽيون ڇاپو ۱۹۸۲ع.
- ۷:- قصص القرآن، حصہ اول، مولف مولانا محمد حفظ الرحمان، مڪتبہ
مدنيہ، لاهور، ٽيون ڇاپو ۱۳۶۹ھ.
- ۸:- ”قديم شهنشاهيان“، مولف مولانا سيد طفيل احمد منگلوري،
اڪيڊمي آف ايجوڪيشنل رسرچ ڪراچي ۱۹۸۹ع.
- ۹:- ”رباعيات حكيم عمر خيام به ۳۰ زبان بڪوشش محسن رمضان،
انتشارات پديده ايران تهران، نومبر ۱۹۸۷ع.
- ۱۰:- سنڌ جي تاريخ، مرتب مولوي نور محمد نظاماڻي، ڀاڱو پهريون،
انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڇاپو ٽيون، ۱۹۸۸ع.

- ۱۱:- سومرو عبدالغفار (ڊاڪٽر): ”علم فلڪيات“، سنڌ سائنس سوسائٽي ڄامشورو، ۱۹۸۶ع.
- ۱۲:- ”شاهه جو رسالو“ مرتبه علامه امداد سي امام علي قاضي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، ٽيون ڇاپو ۱۹۹۳ع.
- ۱۳:- صديقي محمد ادریس، سنڌو ماڻھو جي سڃاڻپ، سنڌي ترجمو شمس سرڪي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، ۱۹۷۹ع.
- ۱۴:- ڪتاب مقدس (اردو) - بائيبل سوسائٽي لاھور، ۱۹۵۵ع.
- ۱۵:- مقدس بائيبل (دھولي بائيبل ان سنڌي)، بائيبل هائوس لاھور، پھريون ڇاپو ۱۹۹۵ع.
- ۱۶:- مقدمه تاريخ ابن خلدون، اردو ترجمو مولانا عبدالرحمان دهلوي الفصيل لاھور، ۱۹۹۳ع.
- ۱۷:- نعيم احمد، ڊاڪٽر: اقبال ڪا تصور بقاء دوام، اقبال اڪادمي پاڪستان، لاھور ۱۹۸۹ع.

Billiography:

- 1: Ameer Ali , Syed: A Short History of the Saracens, Macmillan & Co Ltd. New York, 1961.
- 2: Agrawala, P.K: The Early Indian Mother Goddess Votive Disks, East & West, Rome (Italy) 1979.
- 3: Abbott, T, Sind _ A Re _ interpretation of the Uunhappy Valley , (Published for the University of Bombay), Indus Publications, Karachi. 1977.
- 4: Basham, A. L : The Wonder That was India (III Revised Edition) Sidgwick & Jackson, London, 1985.
- 5: Bergsoe Paul: The Universe and Man, Eng. Translation Katherine John, Methuen & Co. Ltd. London, 1962.
- 6: Briffault Robert, Dr. The Making of Humanity, Islamic Book Foundation Lahore, 1980.
- 7: Bhagwad Gita , Eng. Translation by Swami Prabha Vinanda & ChristopherAshrod, Mentor Religious Classics, Vth Edition, 1958.
- 8: Brockelmann, Carl: History of the Islamic Peoples, Routledge & Kegan paul Limited, London 1949.
- 9: Broad, C,D, The Mind and its Place in Nature, Roultedge & Kewgan Pall, London.1962.
- 10: Chambers,s Encyclopaedia (New Revised Edition) International Learing Systems Corp. Ltd, London, 1969
- 11: Cottrell Leonard, The Lost Pharaohs, Pan Book,s Ltd. London, II Edition, 1960.
- 12: Darwin, Charles: The Descent of Man , John Murray London 1890.

- 13: Darwin, Charles: The Origin of Species (Illustrated, Abridged and Introduced by Richard E: Leakey, Book Club Associates, London 1979 Edition.
- 14: Encyclopaedia Britannica, The University of Chicago (U S A), 1969 _ Edition.
- 15: Elsa Kazi, Civilization Through the Ages, II Edition, Institute of Sindhology University of Sindh, Jamshoro, 1988 (First Published by Sindh pak Publishers Hyd. 1956.)
- 16: Frolov Ivan, Man _ Science _ Humanism: A New Synthesis' Progress Publishers, Moscow, 1996.
- 17: Gazetteer of the Province of Sind, Compiled by E. H. Aitken, Mercantile Press Karachi, 1907.
- 18: Hitti P.K: History of the Arabs, Macmillan & Co Ltd, N.Y.
- 19: Honigmann, John. J: The World of man, Harper & Brothers, Newyork, 1959.
- 20: Hart, Michael: The 100 _ A Ranking of the Most Influential Perssons in History, Simon & Schuster, London 1993. (The Visual Library Newyork).
- 21: Holy Bible (Appointed to be read in churches) Newyork Bible Society (established 1809).
- 22: Huuter William Wilson, Sir: A Brief History of the Indian Peoples, Oxford Clarendon Press 23 rd. Edition, 1903.
- 23: Hitti, Philip K: The Arabs _ A Short History, IVth Edition, Macmillan& Co Ltd, London 1960.
- 24: Jairazbhoy, The First Goddess of the Indo _ Pakistan Subcontinent, A New Theory, Sindhi Kitab Ghar,(Ma-

zhar Yusif) Karachi. 1990.

- 25: Jairazbhoy RA: Origin and Spread of Ancient Civilization,s Menander Publications, Sohail Press Karachi, II Edition 1994.
- 26: Kuhn Herbert, On the Track of Prehistoric Man, Random House, Newyork, 1955 (Eng. Translation by Alan Houghton Brodrick.)
- 27: Kazi, I. I.(Allama) & Else Kazi, Mr, & Mrs. Adventures of Brown Girl in Search for God, Arthur Stockwell Ltd. London, 1933.
- 28: Lambrick H. T : Sind Before the Muslim Conquest, Sindhi Adabi Board Hyderabad. 1973.
- 29: Lambrick, H. T: Sind _ A General Introduction, Sindhi Adabi Board. Hyderabad. / Jamshoro, III Edition. 1986.
- 30: Lahore Museum Bulletion, Vol I , 1988.
- 31: Lings Martin: Muhammad, his life based on the earliest sources, Suhail Academy Lahore VIth Edition, 1994.
- 32: Majumdar, Raychaudhuri & Datta: An Advanced History of India IIId. Macmillan, London, St. Martins,pres Newyork 1967.
- 33: Muhammad Iqbal, Allama, The Reconstruction of Religious Thought in Islam, Ed& Annotated by M. Saeed Sheikh, Iqbal Academy Pakistan Institute of Islamic Culture, Lahore, II Edition, 1989.
- 34: Nehru Jawaharlal, The Discovery of India, Signet Press CalCutta, VI Edition, 1956.
- 35: Perry Marvin, man,s unfinished journey __ A world history, Houghton Mifflin Company, 1978 Edition.

- 36: Panhwar M. H: Chronological Dictionary of Sindh, Institute of Sindhology University of Sindh, Jamshoro, 1983.
- 37: Panhwar M. H: Source Material on Sin, Institute of Sindhology, University of Sindh, Jamshoro, 1977.
- 38: Qureshi Ishtiaq Hussain, Maaref Limited, Karachi, II Edition, 1977.
- 39: Russell Bertrand, (Lord), Mysticism and Logic, A Free Man's Worship, London, 1903.
- 40: Sastri, KN: New light on the Indus Civilization, Vol. I Atma Ram & Sons, Delhi, 1957.
- 41: Some Sayings of the Buddha, According to the Pali Canon, Translated by, F, L . Woodward, Oxford University Press, The world Classics Edition 1939.
- 42: Siddiqui, Habibullah: Education in Sind — Past and Present , Institute of Sindhology, University of Sindh, Jamshoro, 1987.
- 43: The Autobiography of Charles Darwin (1809 _ 1882) New York (Harcourt Brace & Co), 1958.
- 44: The Holy Quran, English Translation & Commentary by Maulvi Muhammad Ali, II Edition, Lahore, 1920.
- 45: The Daily Dawn Karachi.
- 46: The Ayodhya Canto of the Ramayana, As Told by Kamban, Translated from the Tamil by C. Rajagopala Achari, Sahitya Akademi, New Delhi, Unesco, 1961.
- 47: Woodcock, Greeks in India, London 1966.
- 48: Wijesingha, E., The story of Mankind, Rayirath publication & Chopmen Enterprises, Kuala Lumpur & Singapore, IX Edition 1971.

انديڪس (اشارات)

آباد (شهر) : ۵۵۱

آباد ڪاري : ۱۹۹ , ۳۰۳ , ۳۰۶ , ۳۰۷ , ۳۱۹ , ۳۲۸ , ۳۳۱ ,
۳۳۴ , ۳۴۷ , ۳۵۱ , ۳۷۴ , ۳۹۰ , ۴۰۰ , ۴۱۶ ,
۵۴۹ , ۵۵۶ , ۵۶۹ , ۵۹۹ , ۶۲۴ , ۶۴۰ , ۶۶۶ ,
۶۹۰ , ۶۹۶ , ۷۳۹ , ۷۴۱ , ۷۵۲ , ۷۵۸ , ۷۶۵ .

آبادگار : ۳۵۴ , ۴۰۷ , ۴۴۹ .

آبياشي : ۱۹۸ , ۲۰۱ , ۲۰۶ , ۲۲۴ , ۳۲۱ , ۳۴۸ , ۳۵۱ , ۳۷۴ ,
۳۸۷ , ۴۵۹ , ۵۷۱ , ۶۲۱ , ۶۶۹ .

آپيرا (قبيلو اڙا , ايرا) : ۳۶۹ , ۳۸۶ , ۳۸۷ , ۵۰۹ .

آتش پرستي : ڏسجي زرتشتي مذهب : ۳۴۹ , ۵۸۲ , ۵۸۳ .

آتش ڪده : ۵۷۴ , ۵۸۳ , ۶۳۲ .

آتش نمرود : ۲۲۹ .

آتما , جيوآتما : ڏسجي روح : ۵۱۳ , ۵۱۴ , ۵۱۶ , (اصل روح) .

آتم جي آسٽ : ۵۰۵ .

آتون / اتون , آتين (ديوتا) : ۱۴۳ , ۱۷۶ , ۱۷۷ , ۷۲۹ .

آثار قديمه (آرڪيالاجي جا مقام) : ۶ , ۱۱ , ۵۰ , ۵۴ , ۵۲ -

۱۵۸ , ۱۷۵ , ۱۸۰ - ۱۸۲ , ۲۰۸ , ۲۱۳ .

۲۵۴ , ۲۹۷ -- ۳۰۰ , ۳۰۳ , ۳۱۱ , ۳۱۲ .

۳۱۸ , ۳۱۹ , ۳۲۱ - ۳۲۴ , ۳۲۸ , ۳۲۹ .

۳۲۱ , ۳۲۳ , ۳۲۷ , ۳۲۸ , ۳۴۳ (ميت ڪي

نڪائي لڳائڻ جو طريقو) ۳۴۸ , ۳۵۱ , ۳۶۸ .

۳۹۷ , ۴۱۲ , ۴۶۵ , ۴۶۷ , ۴۸۰ , ۵۲۳ , ۵۴۲ .

۵۶۹ , ۵۷۷ , ۵۹۵ , ۶۰۰ , ۶۰۳ , ۶۰۷ , ۶۶۱ .

۷۲۰، ۷۳۵، ۷۵۰.

آبیا (دریاہ) : ۴۶۶.

آجرن اجیرن جا حقوق : ۵۲۹.

آجیوکا (ہڈ مخالف ہندو فرقو) : ۵۴۲.

آخرت (اعتقاد) : ۱۶۷، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۶، ۵۸۵، ۷۵۸.

آخری نبی : ۵۸۷.

آخز (بادشاہ) : ۲۷۰.

آدم (دسجی حضرت آدم علیہ السلام)

آدم جونسل : (دسجی بنی آدم) : ۵۷۲.

آدیتیہ سینا (آخری آریا ہندو راجا) : ۵۴۵.

آذر (خطاب، والد حضرت ابراہیم ع) : ۲۳۲.

آذر بائیجان (ملک) : ۵۹۹، ۶۰۰ - ۶۰۲، ۶۴۱، ۶۶۰.

آرسینو (بندرگاہ) : ۶۰۹.

آرگون (آثار قدیمہ) : ۱۲۶.

آرم بن حضرت نوح ع : ۱۲۲.

آرامی، آرمینیائی، آرمینی (قوم، زبان) : ۸۲، ۸۳، ۱۲۲، ۱۹۶.

۱۹۷، ۲۴۳، ۵۶۹، ۵۹۸، ۶۰۰، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۶۱.

۶۶۵ - ۶۶۸، ۶۷۵، ۶۷۷، ۷۵۷.

آرمیدورس (مورخ) : ۲۵۴.

آرمینیا (ملک) : ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۳۹، ۱۴۱، ۲۱۱، ۲۱۲.

۵۹۹، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۷، ۶۱۱، ۶۱۵، ۶۱۹.

۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۴، ۶۶۰، ۶۷۲، ۶۷۵، ۶۸۳.

آرائین (قبیلو) : ۴۱۰.

آریا (قوم، قبیلہ، تہذیب، مذہب حکومت) : ۱۹، ۲۰، ۳۳.

۴۷، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۷ - ۱۳۹.

۱۴۲، ۱۴۵، ۱۵۵، ۱۵۷، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۷.

۱۷۵، ۱۷۶، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۹۳، ۱۹۴، ۲۰۳.

۲۰۴، ۲۰۸، ۲۳۵، ۳۰۴، ۳۰۸ - ۳۱۱.

.۳۷۶ , ۳۴۸ , ۳۴۷ , ۳۴۴ , ۳۳۵ , ۳۳۴ , ۳۳۰
 - ۳۹۸ , ۳۹۴ , ۳۹۳ , ۳۸۸ , ۳۸۴ , ۳۷۷
 , ۴۷۳ , ۴۷۰ - ۴۶۵ , ۴۰۶ , ۴۰۵ , ۴۰۱
 , ۵۱۷ , ۴۸۶ , ۴۸۳ , ۴۸۱ , ۴۷۹ , ۴۷۸ , ۴۷۴
 , ۵۵۶ , ۵۵۲ , ۵۴۵ , ۵۳۷ - ۵۳۵ , ۵۲۳
 , ۵۷۶ , ۵۷۴ , ۵۷۲ , ۵۷۱ , ۵۶۹ , ۵۶۳
 , ۶۰۶ , ۶۰۲ , ۵۹۸ , ۵۸۹ , ۵۸۳ , ۵۸۰ - ۵۷۸
 , ۶۶۸ , ۶۶۷ , ۶۳۹ , ۶۳۵ , ۶۳۲ , ۶۳۱

آریا سماج (پنٹ , تحریک) : ۴۸۶ .

آریا مہر (شاہ ایران) : ۵۶۹ , ۵۸۹ , ۶۲۰ , ۶۵۱ .

آریا ورش : ۴۶۴ , ۶۶۹ .

آریجا (قبیلو) : ۳۶۴ .

آژماژ (بحری جہاز : ۶۰۹ , ۶۱۱ , ۶۱۲ .

آسام (اسم ملک , صوبو) : ۳۱۰ , ۳۱۱ , ۵۰۴ , ۵۴۵ , ۵۵۱ .

آسامی (زبان) : ۳۱۱ .

آست (سادو) : ۵۱۷ .

آسٹر لائڈ نسل (جون کوپڑیون) : ۵۷ .

آسٹریائی نسل : ۶۶۹ .

آسٹریلو پیٹیکس انسان : ۵۰ , ۵۱ , ۵۵ , ۵۸ .

آسٹریلیا (کنڈ , ملک) : ۴۴ , ۵۷ , ۵۸ , ۱۹۱ , ۳۰۱ , ۳۰۷ .

آسکویاریولا (ماهر لسانیات) : ۳۷۸ , ۳۷۹ .

آسوکا (مہاراجا اشوک) : ۳۱۰ , ۳۷۷ , ۳۸۳ , ۳۸۵ , ۳۹۷ .

, ۴۹۱ , ۴۸۹ , ۴۸۸ , ۴۸۶ , ۴۸۵ , ۴۸۱ , ۳۹۹

, ۵۲۳ , ۵۱۲ , ۵۰۴ , ۵۰۲ , ۵۰۰ - ۴۹۵

, ۶۶۹ , ۶۶۴ , ۵۴۳ , ۵۴۰

آسیرس (دیوتا) : ۱۷۶ .

آسور , آشور (دیوتا) : ۲۱۰ - ۲۱۲ , ۴۶۸ .

آشر بن حضرت یعقوب ع : ۶۸۲.

آشر بني پال شهنشاهه : ۱۴۱، ۲۱۲، ۳۱۲، ۳۷۴، ۵۸۹.

آشر ناصريال = : ۱۴۰، ۲۱۱-۲۱۳، ۲۶۴.

آشور، آشوريا (ملك ، شهنشاهيت) ۱۲۹، ۱۴۰، ۱۴۳، ۱۴۴،

۱۴۷، ۱۸۲، ۲۰۱، ۲۰۹-۲۱۴، ۲۶۴،

۲۶۵، ۳۷۴، ۵۷۸، ۵۸۹، ۵۹۲، ۶۰۰، ۶۱۵،

۶۱۸، ۶۲۴، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۷۲.

آشوري (قوم، تهذيب ، مذهب زبان) : ۱۲۲، ۱۲۹، ۱۳۷،

۱۳۹، ۱۹۵-۱۹۷، ۲۰۲، ۲۰۶، ۲۰۹ -

۲۱۱، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۶۵ (يهودي)، ۲۹۱،

۲۹۲، ۳۷۴، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۶، ۶۶۷،

۷۲۳.

آغا خان (هز هائيس) : ۳۵۴.

آكاش وائي : ۵۰۹.

آكتومساداس (بادشاهه) : ۶۶۲.

آكسيدراكا (قبيلو) : ۳۴۶.

آگا (قبيلو) : ۳۵۵.

آگره (شهر) : ۳۵۵، ۴۵۵، ۵۰۷.

آگريا (قبيلو) : ۳۵۵.

آگستس (رومن شهنشاهه) ۷۲۷.

آل بويه (قبيلو، شاهي خاندان، بادشاهي) : ۶۳۵، ۶۳۹، ۶۴۰،

۶۴۳.

آل قويونلو، قره قويونلو (قبيلو، بادشاهيت) ۶۴۱.

آل عمران : ۸۹.

آلپائين - هماليه پهاڙي سلسلا : ۳۰۲.

آلپس (جبل) : ۳۰۲.

آمبي (راجا تئكسيلا) : ۵۳۸.

آمري (آثار قديمه ، تهذيب، شهر سنت) : ۱۳۸، ۱۴۲، ۱۸۲.

۲۹۷ - ۲۹۹ ، ۳۱۹ ، ۳۲۹ ، ۳۳۲ ، ۳۳۴ ،

۳۳۸ .

آمون (درياھ) : ۳۱۷ ، ۳۱۹ ، ۳۸۳ ، ۵۸۹ ، ۶۰۲ ، ۶۲۱ ،

۶۳۲ ، ۶۴۱ .

آنڌارا پرديش (رياست) : ۵۳۷ .

آنند پال (راجا) : ۵۴۷ .

آهور، اهور، مزدا، مازده (خدا) : ۴۶۸ ، ۵۸۱ ، ۵۸۲ ، ۶۰۳ ،

۶۰۴ ، ۶۱۱ ، ۶۱۲ .

آء (مصري بت پرست وزير، فرعون) : ۱۷۷ ، ۷۲۹ .

آء آء قاضي ، علامه : ۷ ، ۱۶۶ ، ۱۶۷ .

آئڊن ٿيرسس، سٿين سردار : ۶۶۲ .

آئرلئنڊ (ملڪ) : ۱۶۵ ، ۲۷۸ ، ۳۰۶ .

آئرين (مؤرخ) : ۳۷۸ .

آئسلئنڊ (ملڪ) : ۶۶۸ .

آئسين (بادشاهيت) : ۲۱۰ .

آئسٽائين (سائنسدان) : ۳۰ .

آئين اڪبري (ڪتاب) : ۳۹۱ .

آيات شيطاني (ڪتاب) : ۶۵۸ .

آيت الله (بروجردي، حڪيم، شريعت مداري، ڪاشاني، محمد

حسن، مرتضيٰ مظهري، نوفي مرعشي ۽ روح الله الموسوي الخميني رح ' .

۱۵۳ - ۱۵۶ ، ڏسجي حضرت امام خميني آيت الله .

آيولٽن (قبيلو) : ۱۴۵ ،

آيونٽن (قبيلو) : ۱۴۵ ،

آيونيا (يونان) : ۶۱۰ ، ۶۱۴ ، ۶۱۵ .

ابدالي شاهي خاندان : ۶۴۵ .

ابراهيم : ڏسجي حضرت ابراهيم عليه السلام .

ابراهيمى دين (ملت ابراهيم) : ۲۲۰ ، ۶۹۵ ، ۷۱۵ ، ۷۲۳ ،

۱۷۴ ، ۷۶۶ .

اين / ايژا (قبيلو) : ۳۴۶ ، ۳۹۰ ، ۴۰۹ .

ايزو (سمون) : ۲۵۴ ، ۴۰۹ .

ابدي شاپور (شهر) : ۵۸۷ .

ابليس (شيطان) : ۲۴۵ .

ابناش چندر داس ، باکتر : ۳۷۶ .

ابن (اين) شاه جو تکر (پهاڙي) : ۳۶۲ .

ابن الاثير (مورخ ، فلسفي) : ۱۲۱ ، ۲۷۵ ، ۴۲۸ ، ۶۳۹ .

ابن جوزي بغدادي : ۴۱۵ .

ابن حوقل (مورخ ، جاگرافيدان) : ۳۸۸ ، ۴۱۹ ، ۴۲۰ .

ابن خردازبه (مورخ) : ۳۸۸ ، ۴۲۱ .

ابن خلدون ، علامه : ۸۷ ، ۹ ، ۲۲۶ ، ۷۳۵ .

ابن خلکان (مورخ ، سوانح نگار) : ۶۳۹ .

ابن آدم (حضرت عيسيٰ ع) : ۲۸۳ ، ۲۸۴ .

ابن اسحاق بغدادي سوانح نگار : ۷۶۷ .

ابن سينا (حکم ، فلسفي) : ۶۴۰ .

ابن عساكر (مورخ) : ۲۶۰ .

ابن قتبيه (سوانح نگار) : ۷۵۳ .

ابن معلقه (وزير) : ۶۳۸ .

ابن هشام مصري سوانح نگار : ۷۶۷ .

ابو جبل : ۳۴۸ ، ۳۵۷ ، ۴۰۸ .

ابوالبشر : ۵۷۳ .

ابو العباس خليفو : ۶۳۴ .

ابو الحسن : ۱۲۱ ، ۲۳۰ .

ابو القابوس نخميري : ۷۵۲ .

ابو الکلام آزاد : ۲۶۱ .

ابوبکر (دسجي حضرت ابو بکر صديق رضه)

ابو حنيفة دينوري : ۴۲۱ .

ابو ذر اصحابي رضه : ۲۳۵ .

- ابو رافع (اصحابي مبلغ) : ۴۲۳.
 ابو سعيد ايلخاني سلطان : ۶۴۱.
 ابو عباس عابد سنڌي : ۴۱۵.
 ابو عبدالله ديپلي : ۴۱۵.
 ابو عبدالرهمان نسائي : ۴۱۶.
 ابو عبيده (عرب جنرل) : ۶۲۶.
 ابو عثمان الجاحظ : ۴۱۹.
 ابو علي سنڌي : ۴۱۴.
 ابو غيشان خزائي : ۷۶۱.
 ابو قبيس (جبل) : ۱۱۹.
 ابو كرب حمياري : ۷۴۴.
 ابو محمد خلف سنڌي : ۴۱۶.
 ابو مسلم خراساني : ۴۲۱، ۶۳۳، ۶۳۴.
 ابو معشر نجيب سنڌي : ۴۱۶.
 ابو منصور (حاڪم طخارستان) : ۴۲۱.
 ابو موسيٰ ديپلي سنڌي : ۴۱۵.
 ابو نصر فتح سنڌي : ۴۱۶.
 ابو نعيم اصفهاني (مصنف) : ۴۱۵.
 ابياهه (قبيلو) : ۲۷۴.
 ابي ايهو اسرائيلي : ۷۱۳.
 ابي رام يهودي (سردار) : ۷۱۵.
 ابي ملك (بادشاهه) : ۲۴۱، ۲۴۲.
 اباوڙو (تعلقو ، سنڌ) : ۳۲۳.
 اتاترڪ (مصطفيٰ ڪمال پاشا) : ۶۵۵.
 اتاليق (شاهي استاد) : ۱۷۷.
 اتاهون - مٿاهون مقام (عرش عظيم) : ۵۱۲، ۵۱۳.
 اتائي (قبيلو) : ۶۰۰.
 اتحاد عالم اسلامي : ۶۵۳، ۶۵۴.

اثر الهندو هندستان / پاکستان، سرحدی علاقو : ۲۰۹، ۲۲۴،

۲۲۷، ۲۳۱، ۴۰۴، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۴۲، ۵۴۷،

۵۴۸، ۵۴۹، ۵۹۹، ۶۲۰، ۶۴۵، ۶۶۳،

اثر پردیش (ریاست، صوبو) : ۵۰۷، ۵۴۳،

اتون، آتون، اتین (دیوتا) : ۱۷۷،

اتھاس (درمی پیستک) : ۳۷۶،

اتارتی فار د پرزرویشن آف موئن جو دڑو (ادارو) : ۳۱۶،

اثر وید : ۴۸، ۳۷۳، ۴۷۸، ۴۸۳، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۹۷،

اتیاس (ستین) : ۶۶۲،

اتیاس : (یونانی دیوی) : ۷۴۳،

اتینس (شہری ریاست) : ۱۲۶، ۱۴۴، ۱۴۷، ۶۰۸، ۶۱۱،

۶۱۴، ۷۴۳،

اتینس (مورخ) : ۵۴۰،

اتویا (حبش، ملک) : ۵۴، ۱۲۱، ۱۸۰، ۱۹۶، ۶۶۸، ۷۲۵،

اتوس (جبل) : ۶۱۱، ۶۱۲،

اتانا اکادی بادشاہ : ۱۴۳،

اتلی (ملک) : ۱۳۰، ۱۴۶، ۳۰۶، ۵۸۸،

اتیکا (یونان) : ۶۱۳،

اتنا عشری شیعہ فرقو : ۶۴۲، ۶۴۳،

اٹ (افزائش، استعمال) : ۳۴۰، ۳۶۱، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۸۸،

۴۰۱، ۷۴۰، ۷۴۲، ۷۵۵، ۷۶۵،

ایاسٹل (مسیحی حواری، پیغمبر) : ۲۸۳،

ایرماد (بد، سرجوشی) : ۵۳۱،

اینشد (ہندو فلسفو، ویدانیت) : ۶، ۹۴-۹۶، ۱۴۲، ۱۶۹،

۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۳، ۳۷۷، ۳۹۴، ۴۷۴، ۴۷۷،

۴۷۸، ۴۸۱، ۴۸۳، ۴۸۷، ۵۱۳، ۵۲۲، ۵۲۳،

۵۳۰، ۵۹۴، ۶۰۵، ۶۱۰،

اینائینس (جبل) : ۳۰۲،

- اجاتشترو / اجت شترو، مهاراجا : ۴۰۴، ۵۳۶، ۵۵۰.
- اجمير شريف (شهر) : ۵۴۹.
- اجناس (درسي كتاب) : ۴۳۰.
- اجين (شهر ، رياست) : ۳۶۹.
- اجيني (قديم اجين) : ۵۵۱، ۵۵۳.
- اجيو (مرده شيون) : ۵۳۲.
- اچ شريف (شهر) : ۴۲۸، ۴۳۳.
- اچڙو ٿر (سنڌ) : ۳۲۴، ۳۵۱، ۴۸۵.
- اچوت (سودر، هندو) : ۳۵۶، ۳۷۳.
- احب (اسرائيلى بادشاهه) : ۷۲۳.
- احسن التقاسيم... (كتاب) : ۴۲۰.
- احقاف (صحرا، عربستان) : ۱۲۲، ۲۱۶، ۲۱۷.
- احمد آباد (شهر، گجرات) : ۳۲۴.
- احمد ابن بويه (باني بويه شاهي خاندان) : ۶۳۵.
- احمد بن حنبل (امام حنبلي فقه، فرقو) : ۴۱۶.
- احمد بن سنڌي (شيخ محدث) : ۴۱۵.
- احمد خان / شاه ابدالي (باني دراني شاهي خاندان / افغانستان) :
۳۴۹، ۴۵۱، ۴۵۷، ۴۶۸.
- احمد شاه قاجار، شاه - ايران : ۶۴۹، ۶۵۰.
- احمد معز الدوله، سلطان : ۶۳۶.
- احوال الانبياء (كتاب) : ۹۰، ۱۱۶، ۱۸۲، ۲۳۳، ۴۷۰.
- ۵۸۳، ۷۳۶.
- اخبار الطوال (كتاب) : ۴۲۱.
- اخلاقيات (علم) : ۱۵۸، ۲۷۷، ۲۸۲.
- اختاتون، اختاتين، اخن اتين، امين هوتپ - ۴ : ۱۷۶، ۱۷۷، ۷۲۹.
- اخوزت فلسطيني : ۲۴۲.
- ادبيل بن حضرت اسماعيل ع : ۷۳۸.
- ادبي ترقي، ترقي پسند ادب : ۵۵۲، ۵۵۸.

- ادريسي (مورخ) : ۳۸۸ .
- ادوم (عيسو بن حضرت اسحاق ع) : ۶۷۸ .
- ادومي (نسل ، قبيلا) : ۱۹۴ ، ۲۵۱ ، ۶۷۵ ، ۷۲۶ ، ۷۴۸ .
- ادويتا ويدانتا : ۱۶۷ .
- اډرم (لامذهب) : ۵۳۲ .
- ار ، عرفة ، عور (شهر ، آثار قديم) : ۲۰۱ ، ۲۰۳ ، ۲۱۰ ، ۲۲۶ ، ۲۲۷ ، ۳۲۲ ، ۳۲۳ ، ۳۷۴ ، ۷۱۸ .
- اراراط (جبل) : ۱۲۳ ، ۱۲۵ .
- ارارطو (بادشاه) : ۲۱۳ ، ۲۱۴ .
- اراولي تڪريون : ۳۴۸ ، ۳۴۹ ، ۳۵۷ ، ۳۶۱ .
- اريي تائي حاکم : ۴۰۴ .
- اراکو سيا : ۶۱۵ .
- ارتابينس (پارتي بادشاه) : ۶۲۰ .
- ارتابينس (قاتل زرکس) : ۶۱۳ .
- ارتازرکس (ارتاجرجيس) : شاه ايران : ۳۷۲ ، ۴۰۴ ، ۶۰۷ ، ۶۱۳ ، ۶۱۴ ، ۶۲۰ ، ۷۲۴ ، ۷۲۵ .
- ارتقاء ، ۴۷ ، ۵۵ ، ۵۸ ، ۶۱ ، ۶۲ ، ۶۵ ، ۶۶ ، ۷۲ ، ۱۵۳ - ۱۵۷ .
- ارث شاستر : ۳۷۷ ، ۳۹۹ ، ۵۳۹ .
- ارجن پاندوا ، ۴۷۹ ، ۴۹۹ ، ۵۰۰ ، ۵۰۴ ، ۵۰۷ ، ۵۰۸ .
- ارد (عزت نفس) : ۷۵۴ .
- ارد شير بابک ساساني (شاه ايران) : ۵۸۶ ، ۶۱۳ ، ۶۲۰ ، ۶۲۱ .
- اردو (زبان) : ۳۹۹ .
- اردن (درياھ ، ملک) : ۱۲۳ ، ۲۴۷ ، ۷۴۸ ، ۶۷۷ ، ۷۱۶ .
- ارساکي بادشاهيت : ۶۱۹ ، ۶۲۰ .
- ارسامي (زبان) : ۶۶۶ .
- ارسطارقس : ۴۸ ، ۱۲۷ .
- ارسطو (يوناني عالم ، حکيم) : ۲۷۸ .

- ارسطو بولس (يهودي مبلغ) : ۷۲۶.
 ارسيز (تيون) ، شاه ايران : ۶۰۷.
 ارشميدس : ۱۲۷.
 ارض القرآن (كتاب) : ۲۹۱.
 ارضيات، جيلاجي : ۶، ۱۱، ۴۴، ۴۶، ۵۰، ۵۵، ۳۷۷.
 ارضياتي اوڻپ : ۳۰۱، ۳۰۴.
 ارغون شاهي خاندان : ۳۶۳، ۳۹۰، ۳۹۱.
 ارک (شهر) : ۱۲۶.
 ارکو ولد سائرس اول شاه ايران : ۵۸۹.
 ارکوشيا (علائقو، ملک) : ۳۶۷.
 ارکوسيائي (قديم ايراني) : ۵۷۲.
 ارم بن حضرت سام ع : ۲۱۶ : ارم (شهر) : ۲۱۶، ۲۹۲.
 ارمزد (اهورمزدا، زرتشتي خدا) : ۸۷، ۸۸، ۵۸۱.
 ارميا (ديند) : ۲۱۳.
 ارناتوكتئا، شيطاني وهڪرو (باسفورس) : ۶۱۰.
 ارنياڻي (پيلائي قبيل) : ۴۶۹.
 اروا (ڪابل) : ۳۴۵، ۵۷۹.
 ارويلا خوفناڪ پيلو : ۵۱۸، ۵۱۹.
 اروڻم مهاديون : ۳۷۸.
 اروڙ، الور (سنڌ) آثار قديمه : ۳۲۴.
 ارون آشوا (باغي) : ۵۴۵.
 ارهت اپرگپتا (ٻڌ پڪشو) : ۳۸۳، ۵۴۲.
 اريڊو (بندرگاهه) : ۲۰۱.
 ازڊ قبيلو : ۶۳۳.
 ازدواجي حقوق : ۵۲۸، ۵۲۹.
 ازلام (تيرن ذريعي فال ڪڍڻ) : ۷۵۵، ۷۵۷، ۷۶۴.
 اساف (بت) : ۷۶۵.
 استاد سيس (نبوت جو دعويٰ دار) : ۶۳۴.

- استر آباد (شهر ، ايران) : ۶۴۸ .
- استنبول : دسجي قسطنطنيه .
- استرئبو، استرابو (بادشاهه) : ۲۸۲ ، ۵۴۲ .
- استرئبو، استرابو (مورخ) : ۲۵۴ ، ۳۴۶ .
- استيپيز : ۱۴۶ .
- استيل مل ڪراچي : ۳۳۱ .
- استين هيم (آثار قديمه) : ۶۴ .
- اسپارٽا (يوناني شهري رياست) : ۱۲۶ ، ۱۴۴ ، ۱۴۷ ، ۶۱۳ .
- اسپ بليدان، گهوڙن جي قرباني، آريا رسم : ۵۴۵ .
- اسپتما، زرتشت : ۵۸۳ .
- اسپتنا، هرڻ باغ بنارس : ۵۲۱ .
- اسپ سائي (قبيلو) : ۴۰۴ .
- اسپرٽ گل (روح) : ۱۶۹ .
- اسپين (ملڪ ، يورپ) : ۶۸ ، ۸۲ ، ۱۲۱ ، ۳۰۶ ، ۳۲۵ ، ۳۷۴ .
- ۴۱۵ ، ۴۲۲ ، ۵۸۷ ، ۶۳۸ ، ۶۶۹ ، ۶۷۲ ، ۷۲۲ .
- اسرائيل (لقب، ملڪ، رياست) : ۱۴۵ ، ۱۴۶ ، ۲۱۳ ، ۲۴۳ .
- ۲۴۷ ، ۲۵۰ ، ۲۵۲ ، ۲۵۷ ، ۲۶۶ ، ۲۷۱ ، ۲۷۲ .
- ۲۷۵ ، ۲۹۱ ، ۵۹۲ ، ۵۹۸ ، ۶۶۷ ، ۶۷۶ ، ۶۷۷ .
- ۶۸۴ ، ۷۲۱ - ۷۲۳ ، ۷۲۸ ، ۷۳۰ ، ۷۵۶ .
- اسرائيلي : قوم، دسجي بني اسرائيل .
- اسرائيلي (انبياء ، ڪاهن ، بادشاهه حڪومت) : ۱۹۳ ، ۲۱۳ .
- ۲۱۴ ، ۲۴۲ ، ۲۴۳ ، ۲۴۹ ، ۲۵۰ ، ۲۵۲ ، ۲۶۱ .
- ۲۶۶ ، ۵۹۱ ، ۷۰۶ ، ۷۱۳ ، ۷۱۴ .
- اسطخر (تخت جمشيد ايران) : ۵۹۵ ، ۶۳۱ .
- اسطياغيس (بادشاهه) : ۵۹۰ .
- اسڪائيڪس (امير البحر) : ۳۹۳ ، ۶۰۸ - ۶۱۰ .
- اسڪردو (اتر سنڌو ماڻھو، پاڪستان) : ۳۹۵ .
- اسڪلند (قديم تختگاهه، سنڌ) : ۴۰۵ .

اسکندریه (شهر بندرگاه، مصر) : ۷۲۵.

اسلام، اسلامی (دین، خلافت) : ۲۳، ۸۳، ۸۵، ۹۵، ۱۱۵،

۱۲۲، ۱۲۵، ۱۴۸، ۱۵۷، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۷۴،

۱۸۲، ۱۹۳، ۱۹۶، ۲۲۵، ۲۴۳، ۲۸۹، ۳۵۵،

۳۹۹، ۴۰۲، ۴۰۶، ۴۱۲، ۴۱۵، ۴۱۷، ۴۲۱،

۴۲۳ - ۴۲۵، ۴۲۸، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۳،

۴۳۴، ۴۷۷، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۹۶، ۵۴۷، ۵۷۳،

۵۷۴، ۵۸۰، ۵۸۳، ۵۸۵، ۵۸۷، ۵۹۷، ۶۰۶،

۶۱۱، ۶۲۵ - ۶۲۲، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۸،

۶۳۹، ۶۵۰، ۶۵۳ - ۶۵۸، ۶۶۶، ۶۶۷،

۷۱۳، ۷۱۵، ۷۲۱، ۷۲۷، ۷۴۸، ۷۵۰، ۷۵۱،

۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۷ - ۷۵۹، ۷۶۱، ۷۶۶.

اسلامی انستاکلوپیدیا : ۲۶۰، ۶۳۴.

اسماعیل : دسجی حضرت اسماعیل علیه السلام.

اسماعیل صفوی شاه ایران : ۶۴۲.

اسماعیلی (بنی اسماعیل) : ۱۹۹، ۴۱۹، ۶۸۴، ۶۸۶، ۷۵۳،

۷۵۵، ۷۵۸.

اسماعیلیه (شیعه تحریک، داعی حکومت) : ۳۵۸، ۴۱۹،

۴۲۱، ۴۲۸، ۴۳۱ - ۴۳۳، ۶۴۲، ۶۵۹.

اسیریا : دسجی آشوریا.

اسین (شاهي خاندان) : ۲۰۳.

اشت انگ هرديہ (طبي کتاب) : ۴۱۴.

اشردن (آشوري، اسرحدن، بادشاه) : ۱۴۱، ۲۰۲.

اشفاق، ایس - ایر، (داکتر) : ۳۳۱.

اشکار بن حضرت یعقوب ع : ۶۸۲.

اشکانی (بنیاد ساسانی شهنشاهیت) : ۶۲۲.

اشکناز (اشغزائی، اکوکائی، ستائی، سک، سقه، ستین) :

- اشڪ واک (ديوتا) : ۸۶ .
- اشمڪا (قبيلو) : ۳۴۶ .
- اشنان گهاٽ : ۵۰۷ , ۵۱۹ .
- اشوگهوش (ليڪڪ) : ۳۷۱ .
- اشيوليئن تهذيب : ۵۸ .
- اصحاب الايڪه (مدين) : ۶۹۵ , ۶۹۶ .
- اصحاب الرس (قبيلو) : ۶۹۶ , ۶۹۷ .
- اصحاب الكهف : ڏسجي سائرس ذوالقرنين .
- اصغر اتابڪ (وزير اعظم) : ۶۵۴ .
- اصفهان (شهر) : ۶۴۵ , ۶۵۴ , ۶۵۷ .
- اصفهان جي تاريخ : ۷۳
- اضحاق : ڏسجي حضرت اسحاق عليه السلام .
- اطالوي (زبان , لئٽن) : ۸۳ .
- اطالوي واقع نگار : ۵۳۹ .
- اطنا پشتمر (حضرت نوح ع) : ۱۲۳ .
- اعمر ثاني قصي بادشاهه : ۱۳۸ .
- افرائيم بن حضرت يوسف ع : ۶۹۰ , ۶۹۴ .
- افروڊائيٽ (يوناني ديوي) : ۷۵۱ .
- افريقا (بر اعظم) : ۵۱ - ۵۴ , ۵۸ , ۱۲۱ , ۱۲۲ , ۱۲۷ ,
- ۱۳۷ , ۱۵۴ , ۱۷۴ , ۱۹۳ , ۱۹۶ , ۱۹۹ , ۲۰۷ ,
- ۳۰۱ , ۳۰۲ , ۳۰۶ , ۳۰۷ , ۳۲۵ , ۴۶۹ , ۴۷۰ ,
- ۵۹۹ , ۶۰۵ , ۶۱۵ , ۶۵۱ , ۶۵۴ , ۶۶۸ , ۶۷۲ ,
- ۷۲۲ , ۷۲۵ , ۷۲۶ , ۷۵۸ .
- افشار (ايراني قبيلو) : ۵۸۰ , ۶۰۶ , ۶۴۴ , ۶۴۸ .
- افغان (قوم تشخص) : ۶۴۲ , ۶۴۵ , ۶۴۶ , ۶۵۹ .
- افغانستان (ملڪ) : ۱۳۹ , ۳۲۳ , ۳۲۷ , ۳۴۹ , ۳۶۶ - ۳۶۹ ,
- ۳۷۱ , ۳۹۳ - ۳۹۵ , ۴۲۲ , ۴۵۷ , ۴۶۸ ,
- ۴۶۹ , ۵۲۳ , ۵۳۸ , ۵۴۷ , ۵۸۵ , ۶۱۰ , ۶۱۸ .

۶۴۳-۶۴۶، ۶۴۸، ۶۵۴، ۶۵۹، ۶۶۳، ۶۶۸.

افلاطون (يوناني ڏاهو) حڪيم : ۱۴۶، ۱۷۰.

اقبال، سر محمد، علامه شاعر مشرق : ۵-۷، ۹۰، ۱۶۹، ۱۷۰.

۱۷۲، ۴۳۴، ۶۵۴. ۶

اقتدار جو پروانو: ۶۴۰.

اقتدار جو ورهاڱو: ۷۶۲.

اقتصادي اصلاحات : ۶۵۲.

اقليدس (يوناني رياضي دان) : ۱۲۷، ۲۷۸.

اقليم (ولايت) : ۱۸۰.

اقوام متحده (ادارو) : ۳۱۶، ۳۷۱، ۶۵۱.

اڪاد، اغاض (ملڪ، تهذيب، اڪادي زبان) : ۱۲۶، ۱۲۷-۱۲۷.

۱۳۹، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۶۱، ۱۹۵، ۱۹۶، ۲۰۰.

۲۰۱، ۲۰۳، ۲۰۸، ۲۱۰، ۳۲۳، ۳۳۰، ۳۳۲.

۵۷۸.

اڪباتانا (علائقو) : ۵۹۰، ۶۱۶.

اڪو (ديوتا) : ۱۷۰.

اگامينن (ميسيني بادشاهه) : ۱۴۵، ۱۴۶.

اگروال، پي ڪي، (محقق) : ۱۶۰.

اگني (ديوتا، ديوي) : ۸۶، ۱۵۵، ۳۴۹، ۴۰۸، ۴۶۶، ۴۶۷.

۴۷۳، ۴۷۸، ۴۸۳، ۴۸۵، ۵۸۲.

اگهر لهائو (سنڌي راجا) : ۳۵۵.

اگهر واري واٽ (شاهي دڳ) : ۳۵۵.

الا (ديوي) : ۸۶.

الاحصا (عربستان) : ۱۹۴.

الاصطخري (مورخ) : ۴۱۹، ۴۲۰، ۶۶۰.

البانوي (زبان) : ۶۶۸.

البانيا (ملڪ) : ۱۴۵.

البشاري مقدسي (مورخ) : ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۳۲.

- البلاذري : (مورخ) : ٣٨٨ .
 البيروني (مورخ سائنسدان) : ٦٤٠ .
 الت أديتيه (راجا كشمير) : ٥٤٦ .
 التائي (قبيلو) : ١٧٠ .
 التمش (غلام سلطان) : ٤٢٩ .
 التميرا (غارون) : ٣٣٥ .
 الپائين (نسل) : ٢٧٦ ، ٦٦٥ ، ٦٦٦ .
 الپتگين (غزنوي سلطان) : ٦٤٠ ، ٦٤٣ .
 الجبال (ميديا) : ٥٩ .
 الحارث غصاني بادشاهه : ٧٥٠ ، ٧٥١ ، ٧٥٣ .
 الرازي (عباسي خليفو) : ٦٣٩ .
 الرقيم (پيٿرا) : ٧٤٨ .
 الستريشيد نيوز (اخبار) : ٣١٨ .
 الشاش (تاشقند) : ٦٣٣ .
 الطائي (عباسي خليفو) : ٦٣٩ ، ٦٤٠ .
 العريش (بستي ، علائقو) : ٢٣٣ ، ٧٣٦ .
 العزلي (بت) : ٧٥٠ ، ٧٥١ ، ٧٥٦ ، ٧٥٧ .
 الف - بي : ١٢٧ ، ١٤٥ ، ١٤٦ ، ١٩٩ .
 الفخري (مورخ) : ٦٣٣ .
 الفريد (جرمن سائنسدان) : ٤٢ .
 القزويني (مورخ) : ٧٥٥ .
 الكامل (تاريخ) : ٢٧٥ .
 الات ، ايلييات (بت) : ٧٥٦ ، ٧٥٧ .
 المتوكل علي الله (عباسي خليفو) : ٦٣٦ ، ٦٣٧ .
 المدائني (مورخ) : ٤١٢ .
 المسالك و الممالك (تاريخ) : ٤١٩ ، ٤٢١ .
 المستكفي ... (عباسي خليفو) : ٦٣٥ ، ٦٣٩ .
 المسعودي (مورخ) : ٤١٩ ، ٧٤٧ .

- المصدق (كتاب) : ٤١٥ .
- المطبع بالله (عباسي خليفو) : ٦٣٦ .
- المعتز بالله (عباسي خليفو) : ٦٣٨ .
- المعتصم بالله (عباسي خليفو) : ٦٣٦ ، ٦٣٧ ، ٤٢١ .
- المعتمد بالله (عباسي خليفو) : ٤٢٨ .
- المقنع سلطنت : ٦٣٤ .
- المنذير لخمى بادشاه : ٧٥٠ ، ٧٥١ ، ٧٥٢ .
- المنصور (عباسي خليفو) : ٤١٥ ، ٦٣٦ .
- المنواة، منيه، (بت) : ٧٥٦ ، ٧٥٧ .
- المهدي (عباسي خليفو) : ٤١٦ .
- النباط (نبطي تخت گاه) : ٧٤٨ .
- النعمان لخميري بادشاه : ٧٥١ .
- النوشيروان عادل كسري ايران : ٧٤٨ .
- الور، اروژ (تختگاه سند) : ٣٥٥ ، ٣٨٨ - ٣٩٠ ، ٤٠٤ ، ٤١٢ .
- ٤٢٠ ، ٤٥٣ .
- الهم آباد (شهر) : ٣١٠ ، ٣٥٠ ، ٣٦٥ ، ٣٨٧ .
- الهامر : دسجي وحي، ١٧٣ ، ٢٢٤ ، ٢٤٣ ، ٢٤٩ ، ٢٦٢ ، ٥١١ .
- ٥١٩ ، ٥٧٦ ، ٥٨٦ ، ٦٧٥ ، ٦٨٠ ، ٦٨٤ .
- الهدنو گوت (آثار قديم) : ٢٩٧ .
- الياد، اليد (قديم يوناني ادب) : ١٤٦ .
- الياس : دسجي حضرت الياس عليه السلام .
- الياس (شيخ بنو طائي) : ٧٥٣ .
- اليعزر دمشقي (پتيلو حضرت ابراهيم ع) : ٢٢٠ ، ٢٢١ ، ٧٣٥ .
- اليعقوبي (مورخ) : ٧٤٧ .
- اليكسودرا (بادشاه) : ٥٤١ .
- اليگزيندبر جنايوس (كاهن) : ٧٢٧ .
- اليگزيندبرسيوس (رومن شهنشاه) : ٦٢٠ .
- اليگزيندبر هملتن (سياح مصنف) : ٤٥٦ .

- اما دیوی (امبیکا، امان دیوی) : ۴۹۶، ۵۵۲.
- امارنا (جا خطوط) : ۲۴۸، ۶۶۷.
- اماره (آثار قدیمه) : ۳۲۷.
- امام انقلاب (ایران) ۶۴۳، ۶۵۶.
- امام اوزاعي : ۴۱۵، ۴۱۶.
- امامت و حکومت : ۶۴۳.
- امبالغي (ضلعو) : ۵۶۲.
- امرت (سوم رس) : ۵۶۳.
- امت، امه (مسلمان قوم) : ۱۲۰، ۲۸۳.
- امبي (راجا تتکسیلا) : ۴۰۴.
- امپیریل گزنیئر آف انديا : ۳۹۲.
- امروالقیس (عرب شاعر) : ۷۵۳، ۷۵۴.
- امريکا (بر اعظم ، يونائيتيد استيٽس) : ۲۹، ۵۸، ۶۵، ۱۳۷، ۱۷۴، ۱۹۳، ۵۲۳، ۶۵۱، ۶۵۵.
- امريکي (ماهرين ، سفارتخانو) : ۳۱۶، ۶۵۲.
- اموگهورش راجا : ۴۰۹.
- امورائي، اموري (قبیلا، نسل) : ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۹، ۲۰۳، ۲۰۴.
- امونائي، اموني (قبیلو) : ۲۱۳، ۷۲۰.
- اموي (خلافت، خاندان حاکم) : دسجي خلافت أمويه : ۳۹۰، ۴۰۲، ۴۱۵، ۴۳۱.
- امير المؤمنين، امير الحج : ۶۲۹، ۶۳۰، ۷۵۳.
- امين هوتپ - ۴ ، اخناتون : ۱۴۴، ۱۷۶.
- اميني، باکتر (وزير اعظم ايران) : ۶۵۵.
- اناطوليا (ايشيا مائينر، ترکی) : ۲۰۴، ۲۱۳، ۴۶۵، ۴۶۹، ۵۷۱، ۶۱۴، ۶۱۶، ۶۴۱، ۶۶۵، ۶۶۶.
- انت کُل : ۱۷۴.
- انتخابي قانون : ۶۵۲.

- انتر سچائي : ۹۵، ۹۶، ۱۷۲-۱۷۴.
- انتر نئشنل ڪرئڪل ڪمينٽري : ۲۶۵.
- انٽيالكيدس (بخطري بادشاهه) : ۳۶۷.
- انجيل مقدس : ۸۲، ۲۲۵، ۲۶۵-۲۶۷، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۱، ۲۸۷، ۴۰۴.
- انخيسينامن (راڻي) : ۱۷۷.
- اندر، اندرا (ديوتا) : ۱۵۵، ۳۳۴، ۴۰۸، ۴۶۵، ۴۷۸، ۴۸۳، ۴۸۵، ۴۸۹، ۴۹۱، ۴۹۵، ۵۰۵، ۵۷۱.
- اندر پرستا (شهر) : ۵۰۱.
- ان ديوتا (سوم رس) : ۵۶۳.
- انڌرا (راجائي) : ۴۰۹.
- انڊمان (ڀٽ) : ۳۰۱.
- انڊو - آرين ٻوليون : ۵۷۰، ۶۶۸.
- انڊو - چائنا علائقو : ۲۰۰، ۴۰۰.
- انڊو - سٿيا (سٿين بادشاهي) : ۳۶۸، ۴۰۱، ۵۹۸.
- انڊونيشيا (ملڪ) : ۵۹، ۶۶۸.
- انڊويورين قومون، زبانون : ۳۷۷، ۳۷۹، ۴۹۷، ۶۶۸.
- انڊين آرڪيپيلنگو : ۲۰۰، ۴۰۰.
- انرتا (اُتر ڪاٺياواڙ) : ۴۰۹.
- انر ڄام سميجا (پاڙا، نڪون) : ۴۱۰-۴۱۲.
- انس رضه، حضرت اصحابي : ۲۶۴.
- انس (قبيلو) : ۴۶۸.
- انسان (نسل، تهذيب، فطرت، اصول) : ۸۵-۸۸، ۹۰، ۹۳، ۱۱۸-۱۲۰، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۳۶، ۱۴۷، ۱۵۳-۱۵۶، ۱۵۸، ۱۶۳، ۱۶۷، ۱۷۲-۱۷۴، ۱۷۷، ۱۸۱، ۱۸۴، ۱۹۳، ۱۹۴، ۲۹۶، ۳۹۹، ۴۲۲، ۴۷۶، ۴۷۸، ۴۸۱، ۴۸۳، ۵۰۴، ۵۰۸-۵۱۱، ۵۱۳، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۲۰.

۵۷۵، ۵۷۴، ۵۵۵، ۵۵۲، ۵۴۱، ۵۳۷، ۵۲۹

۵۸۱ - ۵۸۵، ۵۸۸، ۵۹۶، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۳۵

۶۶۱، ۶۸۲، ۷۱۵، ۷۳۹، ۷۶۳، ۷۶۵، ۷۴۶

انساني حقن جو پهريون پڌرنامو : ۳۲۱.

انساني خون جي قرباني : ۷۵۷، ۷۶۵.

انسائيڪلوپيڊيا برتانيڪا : ۲۲۵، ۲۵۲، ۲۶۵، ۴۹۶، ۴۹۷.

۵۲۴، ۷۰۶، ۷۱۶.

انشان (ملڪ) : ۵۸۹.

انشڪ ڪوشنا (سامي بادشاهه) : ۲۰۱، ۲۳۸.

انصاري (ايراني بزرگ) : ۶۵۶.

انطاڪيه (علائقو) : ۴۲۴.

انقره (ترڪي دارالحڪومت) : ۷۵۳.

انگا (راجائي) : ۵۳۵، ۵۳۶.

انگرامينو (بديءَ جو خدا) : ۵۸۱.

انگريز (قوم، حڪومت، تجارت) : ۱۶۷، ۱۷۲، ۱۷۴، ۱۷۷.

۱۸۱، ۱۸۴، ۱۹۴، ۳۰۳، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۶.

۳۱۸، ۳۲۱، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۷۸.

۴۵۵، ۴۵۹، ۴۸۵، ۶۵۳.

انگريزي (زبان) : ۴۲۱، ۴۷۵، ۵۵۲، ۶۶۹.

انگلش ايسٽ انڊيا ڪمپني : ۳۹۹.

انگلنڊ (ملڪ، برطانيه) : ۱۳۲، ۵۹۸.

انمر (مادو) : ۱۷۳، ۴۸۳.

انوبس (ديوتا) : ۱۳۶.

انورادا (پوٽو ڪرشن مهراج) : ۵۱۰.

انيا ٿيئن تهذيب : ۵۸.

انيڪي (ديوي) : ۱۴۳.

اڻ آريا (غير آريائي نسل) : ۱۶۳، ۲۰۹، ۲۹۱، ۳۳۴، ۳۴۴.

۴۶۶، ۵۹۸.

- اڻ ڄاتل حقيقتون : ۵۲۲.
- اڻ گهڙيل مادو : ۵۳۲.
- اواگون (تناسخ) عقيدو : ۱۶۸ ، ۱۷۰.
- اوان (علائقو) : ۵۷۸.
- اوانتي (راجائي) : ۵۳۵ ، ۵۳۸.
- اوائلي آبادي : ۵۲.
- اوائلي تهذيب : ۱۸۲.
- اوتار (خدا جو انساني روپ) عقيدو : ۴۷ ، ۸۵ ، ۸۶ ، ۱۳۴ ، ۱۶۳ ، ۱۸۱ ، ۳۹۴ ، ۴۷۰ ، ۴۷۵ ، ۴۷۶ ، ۴۷۹ ، ۴۸۰ ، ۴۹۴ ، ۵۱۲ - ۵۱۴.
- اوتار (قبيلو) : ۳۵۵.
- اوپيائي (قبيلو) : ۶۰۹.
- اوڌ ، اوڌ (رياست) : ۳۱۱ ، ۳۳۱ ، ۳۷۰ ، ۵۳۱.
- اوڌ (دراوڙي نسل) : ۳۰۴ ، ۳۰۷.
- اوڌستان (اوڙيسا) : ۳۰۴ ، ۳۱۱ ، ۳۴۶ ، ۵۳۷.
- اوڊيسس يولس (فرضي ڪردار ، اوڊيسي) : ۱۴۶ ، ۱۷۱.
- اوڊيسي (قديم يوناني ادب ، هومر) : ۱۴۶.
- اورنگنگان (باندر ، نسل) : ۶۱.
- اورنگزيب (مغل شهنشاهه) : ۳۶۴.
- اوريا (اوڙيسائي ٻولي) : ۳۱۱.
- اورنٽلزم : ۷۲۶.
- اوزون حسن قوينلو سردار : ۶۴۱.
- اوس (قبيلو) : ۷۵۷.
- اوشا (پريات جي ديوي) : ۴۷۸ ، ۴۸۳ ، ۴۸۸.
- اوشينيا (ملڪ) : ۵۸.
- اوغز (قبيلو) : ۶۴۴.
- اوڪسي دراڪي (قبيلو) : ۴۰۵.
- اوڪ منڊل (اپيت) : ۵۰۷.

- اولدون تهذيب : ۵۸.
- اولمپيا (مٿاهين جاءِ شهرت، تيرٿ) : ۱۴۵، ۱۷۱.
- اولميك تهذيب : ۱۲۸.
- اومان (عرب رياست) : ۱۹۴.
- اويستا (زند - زبان) : ۵۷۵، ۵۷۶.
- اويستائي (زبان) : ۵۷۰.
- اهرام (مصري عجائب) : ۱۲۵، ۱۴۳، ۱۷۶ - ۱۷۸، ۱۸۰.
- ۳۳۸.
- اهرمڻ (بديءَ جو خدا) عقيدو : ۸۷، ۸۸، ۵۸۱.
- اهل حديث (فرقو) : ۴۳۱.
- اهل ڪتاب (جن لاءِ الاهي ڪلام نازل ٿيو) : ۷۶۷.
- اهمسا (جين فلسفو) : ۳۹۸.
- اهمڪار (احساس خودي) : ۵۱۴.
- اهواز (ايران، شهر) : ۶۲۷، ۶۳۵.
- اهوايا (ميسيني بادشاهيت) : ۱۴۵.
- اهو شيانده (زرتشت) : ۵۷۵.
- اٽلانٽڪ، بحر اوقيانوس : ۱۴۷، ۳۰۲، ۵۸۸.
- اٽلس (جبل) : ۳۰۲.
- اٽم، اٽو، اٽو : ۹۶، ۵۳۲.
- اٽپرس (فرعون) : ۱۲۶.
- اٽڪروپولس (اٿينس) : ۱۵۹، ۶۰۸.
- اٽگريگيٽس (سڪنڌ) : ۵۳۲.
- اٽن ائڊوانسڊ هسٽري آف انڊيا : ۲۰۰، ۵۹۸.
- اٽنيوڪس (يوناني شامي بادشاهه) : ۲۸۷، ۵۴۰، ۵۴۱، ۶۱۶.
- ۶۱۷.
- اٽنيڪيني (بادشاهه) : ۵۴۱.
- اٽنيوگونس (سڪندر جو شامي جانشين) : ۷۴۷.
- اٽنٿراپالاجي : ڏسجي علم الانسان.

- اٽٽرو پائڊ - ايپ (نسل) : ۵۶، ۶۵.
- اٽڊرانويل جنگ : ۱۳۰.
- اٽڊريو (حواري) : ۲۸۳.
- اٽنگلو - ايران آئل ڪمپني : ۶۵۱، ۶۵۲.
- اٽنگلو - ويدڪ ڪاليج لاهور: ۴۸۶.
- اٽلس اٽڊ اٽٽيڪٽيز آف راجستان : ۳۹۱، ۳۹۲.
- اٽيمزم (روح جو طبعي تعلق) : ۷۵۵.
- اٽڪن جو گزنيئر: ۴۰۱، ۵۹۸.
- ايٿنيا (يوناني ديوي) : ۱۷۱.
- ايسس (ڊگهو، ديوتا) ۱۳۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۷۴۳.
- ايپ - مٿن (مفروضو) : ۵۶.
- ايسپائي (فرعون) : ۱۳۳، ۱۴۴، ۶۹۴.
- ايجن سمنڊ، علائقو : ۱۳۷، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۵۹، ۱۶۰، ۶۱۰، ۶۱۶.
- ايڇ - جي ويلس (مورخ) : ۱۹۴.
- ايڇ هيئرس (محقق) : ۳۰۷.
- ايدٽ (آثار قديمه) : ۲۹۸.
- ايراتو (سٿين) : ۱۲۷.
- ايران : ۸۹، ۱۲۱، ۱۲۹، ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۱، ۱۴۳، ۱۴۷، ۱۵۷، ۱۷۴ - ۱۷۶، ۱۸۰، ۱۹۴، ۲۰۱، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۵۰، ۲۵۴، ۲۸۷، ۳۰۷، ۳۹۳، ۳۹۶، ۴۰۴، ۴۶۵، ۴۶۹، ۴۸۲، ۵۳۶، ۵۶۹، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۴، ۵۷۶ - ۵۸۰، ۵۸۳، ۵۸۵ - ۵۸۸، ۶۱۳ - ۶۱۵، ۶۱۸ - ۶۲۱، ۶۲۴ - ۶۲۷، ۶۲۹، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۵، ۶۳۹، ۶۴۵، ۶۴۷ - ۶۵۲، ۶۶۲، ۶۶۵، ۶۶۸، ۶۵۷، ۷۲۴، ۷۴۴، ۷۴۸.
- ايراني (قوم، حڪومت، تهذيب، علائقو، ادب تاريخ) : ۸۸، ۱۳۴.

۱۴۴، ۱۵۶، ۱۸۰، ۲۰۷، ۲۲۵، ۲۳۵، ۲۸۷،
 ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۸، ۳۲۲، ۳۳۱، ۳۶۷، ۳۷۱،
 ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۷، ۳۸۴، ۳۹۰، ۳۹۹، ۴۱۸،
 ۴۲۲، ۴۶۵، ۴۶۸، ۴۹۷، ۵۱۱، ۵۳۶،
 ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۷، ۵۴۹، ۵۵۴،
 ۵۷۲-۵۷۴، ۵۷۶، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۹،
 ۵۹۰، ۵۹۶، ۵۹۸، ۶۰۰، ۶۰۹، ۶۱۱،
 ۶۱۳-۶۳۴، ۶۳۶، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۲، ۶۴۵،
 ۶۴۹، ۶۵۱، ۶۵۳، ۶۵۷، ۶۵۹، ۶۶۲،
 ۷۲۴، ۷۴۸، ۷۵۰، ۷۵۲.

ایران - برطانیہ معاہدو : ۶۴۹.

ایران - روس لڑائی : ۶۴۸.

ایرانی نار (پرشن گلف) : ۱۹۴، ۱۹۷، ۲۰۰-۲۰۲، ۳۶۴،
 ۳۷۲، ۳۸۳، ۳۹۳، ۴۰۰، ۴۶۸.

ایرن (مقام) : ۵۵۹.

ایرین (نسل) : ۷۴۴.

ایسٹر جو کتاب : ۷۲۴.

ایست انڈیز (شرق ہند) : ۳۰۱.

ایسر ہیدن آشوری بادشاہ : ۶۶۲.

ایسکیمو (نسل، تہذیب) : ۵۲.

ایسین (مورخ) : ۳۴۶.

ایشور (برہما جو انسانی روپ وصف) : ۹۶، ۱۷۴، ۳۹۴، ۴۷۸،
 ۴۸۱، ۴۸۳، ۵۱۳، ۵۱۶.

ایشیا (بر اعظم، کنبہ) : ۵۳، ۵۶، ۵۸، ۶۱، ۶۵، ۱۲۱،

۱۲۲، ۱۲۱، ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۵-۱۴۷،

۱۵۴، ۱۹۳، ۱۹۷، ۲۱۵، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۹،

۳۲۸، ۳۳۴، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۴، ۳۷۶، ۳۷۹،

۴۰۱، ۴۰۸، ۴۶۵، ۴۶۹، ۴۸۲، ۴۹۱، ۴۹۶.

۵۷۱، ۵۶۹، ۵۵۹، ۵۵۴، ۵۵۰، ۵۲۸، ۵۲۳

۶۰۵، ۶۰۳، ۵۹۹، ۵۹۰، ۵۸۸، ۵۸۶، ۵۷۸

۶۶۴، ۶۶۲، ۶۶۱، ۶۲۷، ۶۱۶، ۶۱۴، ۶۱۰

۶۶۵

ایشیا مائینر (اناطولیہ) : ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۴۳

۵۸۷، ۱۴۴، ۱۵۷، ۳۷۲، ۳۹۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۵۸۷

۵۹۰، ۵۹۵، ۶۶۵

ایشیائی کوچک : ۶۰۴، ۶۴۱، ۶۴۲

ایشیائی ہولیون : ۶۶۸

ایک شرنگ (مک سگو دیگو) : ۱۵۹، ۲۹۹، ۳۲۵ - ۳۲۷

۴۹۶

ایکو سسٹم : ۳۳۵

ایل (خدا) : ۶۷۶

ایلات، ایلات (بندر گاہ) : ۲۵۰، ۲۵۷

ایلام، عیلام، ایلیم، ایلامی (ملک، ہولی، لپی) : ۱۲۲

۱۴۱، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۳۳، ۳۳۸

۵۷۰، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۸۹، ۶۰۳، ۶۰۷، ۶۱۱

۷۰۷

ایل ایلوہ اسرائیل (قربان گاہ) : ۶۸۰، ۶۸۳

ایل حنان : دسجی حضرت دائود علیہ السلام

ایلخانی شاہی خاندان : ۶۴۱

ایل بیعزر بن حضرت موسیٰ ع : ۶۹۹، ۷۰۹

این شاغ کشنا (انشک کوشنا) : ۲۰۸

اینو (دیوتا) : ۲۹۱

ایوان کسری (ایرانی شاہی محل) : ۶۲۸

ایودیہ (شہر) : ۸۵، ۴۷۱ - ۴۷۳

ایودیہ کندم (تامل رامائن) : ۴۷۵

ایٹو سین (دور) : ۴۹، ۵۴

اييوف خينسو (مصري امير) : ۱۳۶، ۱۳۷.

بابل (باب ايلو، بئبيلان، ملك) : ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۲۶ - ۱۲۸.

۱۳۳، ۱۳۷ - ۱۴۵، ۱۴۷، ۱۵۷، ۱۷۴ -

۱۷۶، ۱۸۰، ۲۰۱ - ۲۰۸، ۲۱۰ - ۲۱۳.

۲۲۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۷۲ - ۲۷۴، ۲۸۷.

۳۲۸، ۳۷۲، ۳۷۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۴۰۳، ۴۶۹.

۵۷۱، ۵۷۸، ۵۷۹ - ۵۸۳، ۵۸۶، ۵۸۹.

۵۹۲، ۵۹۵، ۵۹۶، ۶۰۲، ۶۰۷، ۶۱۱، ۶۱۲.

۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۸، ۶۲۴، ۶۲۶، ۶۶۱، ۶۶۲.

۶۷۱، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۴۲، ۷۵۰، ۷۵۲، ۷۵۷.

بابل : تهذيب بادشاهيت : ۱۹۳، ۱۹۵ - ۱۹۷، ۲۰۰، ۲۰۳.

۲۰۷، ۲۶۹، ۳۷۲، ۶۶۰.

بابي (مذهب) : ۶۵۹.

باجارا (شهر، تهذيب) : ۳۷۵.

باجوژ ايجنسي (علائقو) : ۳۶۷.

بادشاهيءَ جو خدائي حق : ۱۸۱، ۵۵۷.

باذان (سترپ) : ۷۴۸.

باران (نئن، وادي) : ۳۶۰.

باربرئي خشڪي رستو : ۲۰۰، ۴۰۰.

بارشريڪان (بندرگاهه) : ۴۰۴.

بارتو لوميو (حواري) : ۲۸۳.

بارديته ولد سائرس ذوالقرنين : ۶۰۵، ۶۰۷ (نقلي) .

بارود : ۴۵۷.

بار نفورڊ ۽ وائلڊ (انگريز عملدار) : ۳۵۷.

باسفورس (ڳچي سمنڊ) : ۶۱۰.

باسڪ (قوم، زبان) : ۶۶۹.

باسوا (شو جو اوتار) : ۴۷۹، ۴۸۰.

باعده (بعد جون قومون) : ۷۶۹.

باغي ، بغاوت : ۵۹۵ ، ۶۰۵ ، ۶۰۷ ، ۶۰۸ ، ۶۱۱ - ۶۱۴ ،

۶۱۸ ، ۶۱۹ ، ۶۲۰ ، ۶۲۷ ، ۶۴۲ ، ۶۴۴ ، ۶۵۰ ،

۶۵۱ ، ۶۵۷ ، ۶۶۰ ، ۷۱۵ ، ۷۲۹ ، ۷۴۵ ،

باقیه (قدیم قومن مان) : ۷۶۹ ،

بالاکوت (شهر) : ۲۹۷ ،

بالتو - سلاوک (زیان) : ۶۶۸ ،

بالي (بیت) : ۴۹۶ ،

بالیو (شهر) : ۵۰۷ ،

بامپور (ایران) : ۳۷۵ ،

بامیان (افغانستان) : ۳۹۴ ،

بان (کوي) : ۵۵۷ ، ۵۵۸ ،

بائیل مقدس : ۶ ، ۲۲ ، ۲۳ ، ۸۰ ، ۸۲ ، ۸۳ ، ۸۹ ، ۱۱۵ ، ۱۱۷ ،

۱۱۹ ، ۱۲۰ ، ۱۲۴ ، ۱۵۷ ، ۱۵۸ ، ۱۸۱ - ۱۸۴ ،

۱۹۹ ، ۲۰۳ ، ۲۰۴ ، ۲۰۷ ، ۲۲۱ - ۲۲۳ ، ۲۲۵ ،

۲۳۰ - ۲۳۲ ، ۲۳۴ ، ۲۳۶ ، ۲۳۸ - ۲۴۰ ،

۲۴۵ ، ۲۴۸ ، ۲۵۱ ، ۲۵۲ ، ۲۵۸ ، ۲۶۲ ، ۲۶۵ ،

۲۶۶ ، ۲۷۲ ، ۲۷۳ ، ۲۷۶ ، ۲۸۸ ، ۲۹۲ ، ۳۲۸ ،

۵۹۱ ، ۵۹۳ ، ۵۹۷ ، ۵۹۸ ، ۶۱۷ ، ۶۱۶ ، ۶۱۷ ،

۶۸۲ ، ۶۸۴ ، ۶۸۶ ، ۶۸۹ ، ۶۹۴ ، ۶۹۷ ، ۷۰۶ ،

۷۱۲ ، ۷۱۳ ، ۷۱۷ ، ۷۱۹ ، ۷۲۰ ، ۷۲۴ ، ۷۲۶ ،

۷۲۸ ، ۷۳۵ ، ۷۳۷ ، ۷۳۹ ، ۷۶۰ ،

بایزید خان یلدم (شهزادو) : ۶۴۲ ،

بت (معبود) : ۲۷۲ ، ۳۹۵ ، ۴۸۵ ، ۴۸۶ ، ۴۹۶ ، ۵۹۰ ،

۶۱۲ ، ۷۵۵ ، ۷۵۶ ، ۷۵۸ ،

بت پرستی : ۱۳۹ ، ۱۴۳ ، ۱۵۶ - ۱۵۸ ، ۱۷۵ ، ۱۷۶ ، ۱۸۰ ،

۲۰۳ ، ۲۱۶ ، ۲۱۷ ، ۲۲۷ ، ۲۲۵ ، ۲۷۲ ، ۳۲۷ ،

۳۴۲ ، ۴۶۸ ، ۴۸۳ ، ۴۸۶ ، ۵۲۳ ، ۵۴۲ ، ۵۴۷ ،

۵۷۴ ، ۶۹۵ ، ۷۱۶ ، ۷۲۲ ، ۷۲۳ ، ۷۴۱ ، ۷۴۲ ،

۷۴۸، ۷۵۶، ۷۵۸، ۷۶۵، ۷۶۶.

بتخانه : ۶۱۱، ۷۳۹، ۷۴۱، ۷۵۶.

بت شکن : ۵۴۷، ۷۵۹. (اسلام)

بتکارا (سوات) : ۱۶۰، ۳۹۷.

بُني (آثار قديم) : ۲۹۷.

بجار جام (سمون) : ۳۶۵.

بجار خان (مير) : ۴۵۰.

بحر احمر (گارهو سمنڊ) : ۱۹۴، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۰۷، ۲۱۹.

۳۹۳، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۲۳، ۶۰۹، ۷۰۶، ۷۱۹.

۷۲۲، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۴۵، ۷۴۷.

بحر اسود (کارو سمنڊ) : ۱۴۶، ۵۹۵، ۵۹۸، ۶۰۰، ۶۱۰.

بحر اوقيانوس (ائتلانتک) : ۳۰۲.

بحر روم (پونچ سمنڊ) : ۱۷۴، ۱۹۶، ۲۰۲، ۲۴۷، ۳۰۱.

۳۰۲، ۵۹۹، ۶۱۰، ۶۱۹، ۶۶۰، ۶۶۵، ۷۴۳.

۷۴۸.

بحر لوط (بحر ميت) : ۲۲۰.

بحر هند (هندي وڏو سمنڊ) : ۴۰۱.

بحرين (عرب رياست) : ۱۹۴، ۴۲۴.

بحري، ڌاڙيل، تجارت رستا : ۳۶۴، ۷۳۹، ۷۴۴.

بحيره مارمارا : ۶۱۰.

بحيره مردار (ڊيڊسي) : ۲۳۳.

بخارا (شهر) : ۵۸۴، ۶۳۲، ۶۴۶.

بخاري (فقيه امام) : ۱۱۷، ۱۸۴، ۲۶۱.

بخت بلاصر (بادشاهه) : ۲۰۴، ۲۰۶. ڏسجي تغلت بلسر /

تگلت پائيلسر.

بخت نصر (==) : ڏسجي نيوڪد نصر : ۱۴۱، ۲۰۳، ۲۰۴.

۲۰۶، ۲۷۲، ۲۷۳.

بخطر : (بلخ، افغانستان) : ۳۶۶ - ۳۶۸، ۳۸۳، ۴۰۳، ۴۲۲.

۴۶۸، ۵۰۴، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۹، ۵۵۴، ۵۷۲،

۵۷۴، ۵۷۹، ۵۸۳، ۵۹۵، ۶۰۲، ۶۱۳،

۶۱۵ - ۶۱۹، ۶۴۱، ۶۶۳، ۶۶۴.

بدخشان (افغانستان) : ۲۹۸.

بدروح : ۵۸۲.

بدوي (عرب عبراني مخصوص قبیلا) : ۱۴۴، ۱۹۳، ۶۷۵،

۷۴۲، ۷۴۹، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۸،

۷۶۲.

بیژو (جبل) : ۳۶۰.

برابا (یهودي قازیل) : ۲۸۵، ۲۸۸.

برامکي (ایراني خاندان) : ۲۲۶.

براهمن (هندو ذرم شاستر) : ۳۷۷، ۴۶۷، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۹۷.

براهوي (بروهي زبان) : ۳۰۵، ۳۶۲، ۳۶۳.

بربر (افريقي قوم، قبائل) : ۳۸۸.

برترنبرسل (انگريز مفکر) : ۳۱.

برتش آئيلس (انگلتنډ، اسکاټلنډ آئرلنډ) : ۳۰۶، ۳۵۷.

برتش ایست انډیا کمپني : ۴۵۵، ۴۵۷.

برتش میوزم، لندن : ۳۷۰.

برج منډل (مقدس هندو تیرت) : ۵۷۰.

برسنا (- ایضا -) : ۵۰۷.

بر صغیر جنوبی ایشیا : ۴۲، ۵۷، ۱۴۸، ۳۰۹، ۳۲۴، ۳۳۱،

۳۳۲، ۳۳۴، ۳۷۰، ۳۹۹، ۴۰۸، ۴۳۳

(ورهاگو) . ۴۶۸، ۴۸۱، ۴۸۶، ۶۱۹، ۶۶۵.

برطانیہ (انگریز ملک، سرکار) : ۱۴۲، ۱۴۸ - ۱۵۱، ۱۵۳.

برفاني دور : ۴۲، ۴۵، ۵۳، ۵۶، ۶۵، ۳۳۵.

برفت (قبیلو) : ۳۶۲.

برما (ملک، میانمار) : ۵۸، ۱۵۴.

برمي (بولي) : ۶۶۹.

- برهڊرتا (آخري موريا مهاراجا) : ۵۴۳.
- برنارڊشا (ناول نويس ، مفڪر) : ۱۶۶، ۷.
- برنڊابن (مقدس هند و تيرٿ) : ۵۰۷.
- برنيس (مسٽر) : ۳۱۷.
- بروص، بروچ (گجرات) : ۴۲۵، ۳۵۶.
- برونز - ايڇ (ڪاسيءَ جو زمانو) : ۷۱.
- بروهي (قوم، نسل، قبيلو) : ۳۰۵، ۳۰۷، ۳۳۱، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۷۵.
- برهما (مهاديو، هندو اعليٰ خدا) : ۲۰، ۲۱، ۸۵، ۸۶، ۹۳، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۳، ۳۴۴، ۳۴۹.
- ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۸۱، (خالق) ۴۸۲، ۴۸۳.
- ۴۹۰، ۵۱۲ (خدئي وجود) .
- برهمڻ (برهما جو مذڪر، مک اعليٰ ذات هندو) : ۱۹، ۲۰، ۸۶، ۹۵، ۹۶، ۱۲۹، ۱۴۴، ۱۶۲-۱۶۴، ۱۶۸، ۱۷۲، ۱۷۳، ۳۴۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۷۲-۳۷۴، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۹، ۳۹۴، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۵، (سنڌ ۾ آيو) . ۴۰۷، ۴۲۵، ۴۷۴، ۴۷۶، ۴۸۱، (فلسفو)، ۴۸۳، ۴۸۵-۴۸۷، ۴۹۰، ۵۰۵، ۵۰۸، (ڌرم)، ۵۱۳، (حقيقت) ۵۱۴-۵۱۷، ۵۲۱، ۵۲۳-۵۲۵، (نظام تعليم) ، ۵۲۰، ۵۴۳، ۵۴۶، ۵۵۷، (خدائي حق) ۵۷۱، (هڪ هتي) ۵۷۸، (ڌرم / آئين جي وضاحت) .
- برهمڻ آباد (سنڌ) : ۳۵۵، ۳۸۹، ۴۲۰، ۴۲۵، ۴۲۷.
- برهمي لپي (رسم الخط) : ۳۷۹.
- بڙ (بوٽر / پاڪ وڻ) : ۳۱۹.
- بخطر (بلخ، افغانستان، علائقو) : ۳۶۶-۳۶۸، ۳۸۳، ۴۰۳، ۴۲۲، ۴۶۸، (باختر بئڪٽريا) ۵۰۴، ۵۴۲، (يوناني بادشاهه) ، ۵۴۳، ۵۴۹، ۵۵۴، ۵۷۲.

بختري قبيلو) ۵۷۴، ۵۷۹، ۵۸۳، ۵۹۵، .

۶۰۲، ۶۱۳، ۶۱۵-۶۱۹، ۶۴۱، ۶۶۳، ۶۶۴.

بسطامي بايزيد، شيخ حضرت : ۴۱۴، ۴۱۵.

بشم، اي - ايل - پروفيسر، مورخ : ۱۹، ۲۰، ۳۰۵، ۳۴۹.

۳۹۸، ۴۷۱، ۴۷۴، ۴۹۲، ۴۹۴-۴۹۶.

۵۰۹، ۵۲۸، ۵۳۸، ۵۴۰، ۵۵۴، ۵۵۹.

بشما (ڪورو) : ۵۰۴.

بصره (شهر، عراق) : ۴۲۴، ۶۳۲، ۷۵۰.

بظنطيني رومن شهنشاهيت : ۱۲۲، ۱۴۸، ۵۸۰، ۵۸۸، ۶۲۱.

۶۲۳، ۷۴۵، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۳، ۷۶۷ (واقع

نگار).

بعث پارتي : ۶۵۵.

بعل (سج - ديوتا) : ۲۰۸، ۲۲۹، ۲۷۳، ۲۹۰، ۷۶۰.

بعل صفون (مقام) : ۷۰۷.

بغداد (دارالحڪومت عراق) : ۲۱۳، ۲۱۴، ۴۱۴، ۴۱۷.

۶۲۴، ۶۳۵-۶۴۱، ۷۶۷.

بقان (شهر سنڌ) : ۴۱۸، ۵۸۸.

بڪرمي سنبت (سن) : ۵۵۱.

بڪسر جي لڙائي : ۳۹۹.

بڪڪ (قبيلو) : ۳۴۵.

بڪر (ٻيٽ ، سنڌوندي) : ۳۲۹، ۳۵۳، ۴۳۰، (قلمو)، ۴۳۳.

بگ بئنگ (تخليقي نظريو) : ۲۶، ۲۷، ۲۹، ۳۰، ۴۳.

بگتي بلوچ قبيلو : ۳۶۳.

بلاذري (مورخ) : ۴۰۲، ۴۲۷، ۶۳۲.

بلخ : ڏسجي بخطر.

بلديو (سنڀاسي) : ۴۷۰، ۴۷۱، بلرام (پاء ڪرشن مهراج) :

۵۰۶، ۵۱۰، ۵۱۱.

بلغاريه (يورپي ملڪ) : ۱۲۱، ۶۶۲، ۶۷۲.

بلدان (تاريخ يعقوبي) : ۷۴۷.

بلوچ (سنڌي ٻروچ) قبيلو، شخصيات : ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۹۰،
۳۹۱، ۴۲۲، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، (ڊاڪٽر نبي

بخش خان بلوچ) .

بلوچستان : ۱۴۲، ۱۸۲، ۲۰۸، ۲۹۷-۲۹۹، ۳۰۵، ۳۰۷،

۳۰۹، ۳۱۹، ۳۲۱، ۳۲، ۳۲۹، ۳۳۱، ۳۳۴،

۳۲۵، ۳۲۷، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۶۲، ۳۷۶، ۳۸۱،

۳۹۱، ۳۹۳، ۳۹۸، ۴۰۳، ۴۰۷، ۴۲۰، ۴۲۴.

بلهڪ (ڳوٺ) : ۴۱۵.

بلٽڪ هول (فلڪيات) : ۲۵، ۲۶.

بمبسرا (مهاراجا) : ۴۰۴، ۴۰۶، ۴۷۴، ۵۲۵، ۵۳۶، ۵۵۰.

بمبئي (ممبئي ، شهر، سرڪار) : ۳۰۸، ۳۵۴، ۳۵۶، ۴۵۸.

بن، بنواس : ۴۷۲، ۵۰۰، ۵۰۱.

بنارس (هندو پوتر شهر ڪاشي) : ۳۷۰، ۴۷۴، ۵۲۰، ۵۲۱،

۵۲۳، ۵۳۶، ۵۴۸.

بن امير خاتون (تلاء، آثار قديمه) : ۳۰۲، ۳۰۳.

بندو سارا، موريا مهاراجا : ۵۴۰.

بن سراج (هيبريو لفظ جو موجد) : ۶۱۷.

بنگال (ملڪ) : ۳۱۱، ۳۳۱، ۳۸۷، ۳۹۳، ۴۰۹، ۴۶۹،

۵۲۵-۵۳۷، ۵۴۶، ۵۵۴، ۵۵۶، ۵۵۷.

بنگالي ٻولي بنگلا : ۳۱۱.

بنو ادوم (قبيلو) : ۷۴۲.

بنو اسامه (قبيلو) : ۴۲۴.

بنو تغلب (قبيلو) : ۶۲۴.

بنو تيم (قبيلو) : ۷۶۲.

بنو جرهم (قبيلو) : ۷۳۷، ۷۳۹، ۷۶۰، ۷۶۱.

بنو خزاع (قبيلو) : ۷۶۱.

بنو خزرج (قبيلو) : ۷۵۷، ۷۶۳.

- بنو زهره (قبیلو) : ۷۶۲ .
- بنو سامه (قبیلو) : ۴۳۲ .
- بنو طاعي (قبیلو) : ۷۴۷ ، ۷۵۲ .
- بنو طنوخ (قبیلو) : ۷۴۷ .
- بنو عمالقه (قبیلو) : ۷۶۰ ، ۷۶۱ .
- بنو غسان، غسان (قبیلو) : ۶۲۴ ، ۷۴۷ ، ۷۵۱ ، ۷۵۲ ، ۷۶۳ .
- بنو قحطان (قبیلو) : ۷۵۹ .
- بنو قریظه (یهودي قبیلو) : ۷۴۱ .
- بنو کنده (عرب قبیلو) : ۷۴۷ ، ۷۵۳ .
- بنو نصر (یهودي قبیلو) : ۷۴۱ .
- بنو لخم، لخمیر (قبیلو) : ۷۴۷ - ۷۵۲ .
- بنو (وادي) : ۳۲۶ ، ۳۳۷ .
- بني آدم : ۵۸ ، ۸۴ ، ۹۳ ، ۱۱۵ ، ۱۱۸ ، ۱۵۷ ، ۱۸۲ ، ۲۸۲ .
- بني اسرائيل (يهودي) : ۹۰ ، ۱۳۳ ، ۱۷۷ ، ۱۸۰ ، ۲۰۵ ، ۲۰۶ ، ۲۳۸ ، ۲۴۲ - ۲۴۵ ، ۲۵۱ ، ۲۵۳ ، ۲۵۸ ، ۲۶۰ ، ۲۶۱ ، ۲۶۳ ، ۲۶۹ - ۲۷۱ ، ۲۷۳ .
- ۲۷۴ ، ۲۸۱ ، ۲۸۹ ، ۵۷۵ ، ۵۷۶ ، ۵۹۵ ، ۵۹۶ .
- ۶۸۰ ، ۶۸۴ ، ۶۹۰ ، ۶۹۳ - ۶۹۸ ، ۷۰۱ - ۷۰۴ .
- ۷۰۶ ، ۷۱۳ ، ۷۱۶ ، ۷۱۷ ، ۷۱۹ - ۷۲۱ ، ۷۲۹ .
- ۷۳۱ ، ۷۴۱ ، ۷۵۶ ، ۷۶۰ .
- بني اسماعيل (عرب) : ۷۳۵ ، ۷۳۹ - ۷۴۲ ، ۷۵۳ ، ۷۵۶ ، ۷۵۹ .
- ۷۶۱ ، ۷۶۵ ، ۷۶۶ .
- بن عمون (قبیلو) : ۲۵۱ .
- بنیادي (اتر) سچائي : ۵۱۹ .
- بن يامين (بن حضرت يعقوب ع) : ۶۷۶ ، ۶۸۲ ، ۶۸۵ .
- بن يامين، يمن، بينجامن (قبیلو) : ۲۷۱ ، ۵۹۲ ، ۷۲۱ .
- بيبي آسنات (زوجہ حضرت يوسف ع) : ۶۹ .
- بيبي بائشيه : ۲۵۰ .

- ییبی بنت مضاض (زوجہ حضرت اسماعیل ع) : ۷۳۹ .
- ییبی بلقیس (ملکہ سبا) : ۲۵۴ .
- ییبی حوا (أم البنی آدم) : ۸۴ ، ۸۵ ، ۱۱۸ ، ۱۵۷ ، ۱۵۸ .
- ییبی راخیل : ۶۷۵ .
- ییبی ربقہ : ۲۳۱ ، ۲۴۱ ، ۶۷۵ ، ۶۷۷ ، ۶۷۸ .
- ییبی رعوہ : ۲۳۱ .
- ییبی سارہ (ساری) زوجہ حضرت ابراہیم ع : ۲۲۶ ، ۲۳۰ .
- ۲۳۲ ، ۲۳۵ ، ۲۳۸ ، ۲۴۰ ، ۲۹۲ ، ۷۳۵ ، ۷۳۷ .
- ییبی سلمیٰ (زوجہ حضرت ہاشم جد بنو ہاشم) : ۷۶۳ .
- ییبی صفورہ (زوجہ حضرت موسیٰ ع) : ۶۹۹ ، ۷۰۹ .
- ییبی قطورہ : ۲۳۱ .
- ییب لیاہ : ۶۷۵ ، ۶۸۰ ، ۷۱۸ .
- ییبی مریم (پین حضرت موسیٰ ع) : ۶۹۸ .
- ییبی مریم (ماء حضرت عیسیٰ ع) : ۲۱۵ ، ۲۷۴ ، ۲۷۶ ، ۲۷۹ .
- ییبی ملکہ : ۲۲۶ .
- ییبی ہاجرہ (زوجہ حضرت ابراہیم ع) : ۲۳۱ ، ۷۳۵ ، ۷۳۸ .
- ییبی یوکید (والدہ حضرت موسیٰ ع) : ۶۹۸ .
- بوبک (شہر) : ۳۷۵ .
- بوسترہ (بصرہ) : ۷۵۰ .
- بویہ (قبیلو، امارت) : ۶۳۹ .
- بویب (مقام، ایران) : ۶۲۶ .
- بو علی قلندر (شیخ شرف الدین) : ۴۳۰ .
- بوغزکئی (آثار قدیمہ) : ۱۲۷ ، ۱۴۳ ، ۴۶۵ ، ۴۶۶ .
- بوغومل (مانی مذہبی فرقو) : ۵۸۸ .
- بولان لک : ۳۷۵ .
- بوهري (قوم، قبیلو، مذہب) : ۳۵۵ .
- بویطی (شہر) : ۱۲۵ ، ۱۲۶ .
- بہار (ریاست ، صوبو) : ۳۱۱ ، ۳۴۸ ، ۳۹۸ ، ۵۴۶ .

بهاولپور (ریاست، شهر) : ۲۹۷، ۲۹۸، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۳۹، ۳۵۰ (شهر)، ۳۶۵، ۴۵۱.

خان دائود پوتو، امیر : ۴۵۱.

بهاول نگر (شهر) : ۳۲۱.

بهاء الدوله (بویه امیر الامراء) : ۶۳۹.

بهاء الدین زکریا ملتانی، غوث : ۴۳۰، ۴۳۳.

بهائی (مذهب) : ۶۵۹.

بهبهانی حوزہ (مدرسو، ایران) : ۶۵۶.

بهرام اول، شاه ایران : ۵۸۷.

بهرام (بیرا) : شاه ایران . ۲۳۴.

بهرام خان (میر) : ۴۴۹، ۴۵۰.

بهشت - دوزخ (سرگ - نرگ) : ۱۷۳، ۵۸۲.

بهشتن (نن بولین جو خاکو) : ۶۰۷.

بئرجی، آر دی، (ماهر آثار قدیمه) : ۳۰۴، ۳۱۲، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۳۹.

بیت ایل، بیت الایل، بیت المقدس (لوز) : ۲۴۳، ۶۷۵، ۶۸۱، ۶۸۳.

بیت ایلو (نانو حضرت یعقوب ع) : ۶۷۹.

بیت المحرم (کعبه الله شریف) : ۷۶۶.

بیت المقدس : (جیروسلم، یروشلم) : ۲۰۵ - ۲۰۷، ۲۳۰.

۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۸، ۲۸۳، ۲۸۵، ۲۸۹، ۶۰۲، ۶۱۷، ۶۲۳، ۷۱۹.

۷۲۳ - ۷۲۵، ۷۲۷.

بیت فقور (وادی موآب) : ۷۱۷.

بیت لحم (جاء پیدائش حضرت عیسی ع) : ۲۴۴، ۲۸۹.

بیر سبع (بیابان، کوه، شهر) : ۲۳۷، ۲۴۱، ۲۴۲، ۶۷۹.

۶۹۳، ۷۳۶، ۷۳۷.

بیاس (ندی) : ۲۹۸، ۳۳۹، ۳۶۷، ۴۲۷، ۴۶۸، ۵۳۸.

بیرشیم (علائقو) : ۷۳۶.

- بیر لحمي روئي (مقام) : ۲۴۰ .
 بیرنگ (آبي گذرگاه) : ۶۵ .
 بیروسس (محقق) : ۳۰۶ ، ۴۰۴ ، ۵۹۱ .
 بیروني امداد، ادارا : ۶۴۹ - ۶۵۲ .
 بیضاء (شهر ، سند) : ۴۱۸ .
 بیگا (نسل) : ۶۶۹ .
 بیگ مائي (باگهي) : ۴۱۰ .
 بیگلارنامو (تاریخ) : ۲۷۸ .
 بیلول (بیت المقدس) : ۲۳۰ .
 بین الاقوامي پاسپورت : ۳۲۶ .
 بین الاقوامي زبان (پهرين، آشوري) : ۶۶۷ .
 بارڻ (قبیلو) : ۳۹۰ .
 بار میڙ (شهر) : ۳۵۷ .
 بالڪ دیوتا : ۵۰۹ ، ۵۱۰ .
 بانهي، کنیز : ۷۲۵ ، ۷۳۶ .
 باهياري، بلهاري (بندر) : ۳۵۳ ، ۳۵۸ .
 ٻڌا، ٻڌيه (ریاست ، سند) : ۴۱۹ ، ۴۲۰ .
 ٻڌا، ٻڌ : ڏسجي گوتم ٻڌ مهاتما .
 ٻڌ ادب : ۵۲۵ .
 ٻڌ پڪشو (سيلاني پرچارڪ) : ۳۷۸ ، ۳۸۳ ، ۳۸۴ ، ۳۹۳ .
 ۳۹۷ ، ۵۲۳ ، ۵۲۷ ، ۵۴۲ ، ۵۴۴ .
 ٻڌ جاتڪ (ڪٿا) : ۳۸۹ .
 ٻڌ جو بت : ۳۲۵ ، ۳۷۱ ، ۳۹۷ ، ۳۹۸ .
 ٻڌ جو ٽڪر (جهرڪ ، سند) : ۳۶۲ .
 ٻڌ جي رک (خاڪ) : ۵۲۳ .
 ٻڌ چريت (ڌرم پستڪ) : ۳۷۱ .
 ٻڌ ڌرم (ٻڌمت) : ۶ ، ۸۵ ، ۸۶ ، ۱۲۹ ، ۱۴۲ ، ۱۴۶ ، ۱۶۲ .
 ۱۶۳ ، ۱۶۸ ، ۱۹۳ ، ۳۲۵ ، (مهايانہ فرمو) ،

۲۲۹، ۳۶۷، ۳۷۱، ۳۸۳ - ۳۸۵، ۳۸۹،
۳۹۳ - ۳۹۵، ۳۹۷، ۵۲۰ - ۵۲۵، ۵۳۶،
۵۴۱ - ۵۴۴، ۵۴۶، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۴، ۵۵۵،
۵۵۷، ۵۸۲، ۵۸۶، ۶۳۲، ۶۶۴.

بت ستوا : ۳۲۵.

بت سميلن (اجتماع) : ۳۸۳، ۵۴۲.

بت سنگه (جماعت) : ۵۲۲، ۵۲۳، (آدمشماري).

بت عوامي طاقت : ۴۲۵.

بت مها سيا عظيم اجتماع : ۵۴۳.

بت نروان (مڪتي، نجات جو نظريو) : ۴۸۱.

بت نظام تعليم : ۵۲۵ - ۵۲۷.

بت مندر : ۳۲۴، ۵۲۳، ۵۲۵، (زنانہ) ۵۲۶، ۶۳۲.

بڏي (شعور، عقل) : ۴۸۳، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۲۴.

بت يونيورسٽي ٽئڪسيلا : ۳۹۷.

بنڌڻي (بڏڙو - وادي) : ۳۶۰.

بھراڙي جي (ڳوٺاڻي) تهذيب : ۲۰۸، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۲۸ -

۳۳۱، ۶۵۹.

بيٺاڻت (ملڪ) : ۱۸۰.

بيجاري جي حالت (ڪاٺاڻت) : ۵۱۳.

بي جوڻ : ۱۶۳، ۱۶۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۵۰۴ (فلسفو)، ۵۲۰.

۵۲۱، ۵۲۹، ۵۸۲.

بي شادي : ۴۸۴، ۴۸۵.

ٻي : ۶۱۰.

ٻڌ (نگر) : ۳۰۶، ۳۶۲، ۳۶۴، ۳۶۶، ۴۲۳، ۴۳۴، ۴۵۵.

۴۵۷.

ڀانڀا (قبيلو) : ۳۵۳.

ڀارت (ورش، هندستان) : ۳۴۵، ۳۴۶.

ڀارتا (راجا) : ۴۰۶.

- پارتي آريا برهمڻ : ۴۰۵ .
- پارھت (ٻڌ مندر) : ۳۹۸ .
- پاڳناڙي (رياست) : ۴۲۰ .
- پاسڪرورمڻ (راجا آسام) : ۵۴۵ .
- پاءُ - پيڻ جي شادي : ۱۲۵ , ۱۷۵ .
- پٽ (جبل) : ۳۶۰ .
- پٽ (آريا) : ۵۰۰ .
- پٽ ۽ چارڻ (فرق) : ۳۵۶ .
- پٽائي, شاهه عبداللطيف حضرت : ۶ , ۱۷۴ , ۳۰۶ , ۴۸۵ , ۵۰۹ , ۵۶۳ .
- پُٽا (راجپوت قبيلو) : ۴۱۰ .
- پٽنير (شهر , علائقو) : ۳۵۰ , ۳۵۳ .
- پٽي (راجپوت قبيلو) : ۳۵۳ , ۳۵۵ , ۳۹۰ , ۴۱۰ .
- پڇ (ڪڇ) شهر , علائقو : ۳۵۳ .
- پرت (پاءُ سري رام پڳوان) : ۴۷۲ .
- پرت (قبيلو) : ۴۶۶ , ۴۶۸ .
- پرتپور (شهر) : ۳۹۲ .
- پڪتي / پگتي مارڳ / تحريڪ : ۴۷۸ - ۴۸۲ .
- پڪشو (ٻڌ سيلاني) : ۵۲۱ , ۵۲۳ , ۵۲۷ .
- پڳت راڻ (آثار قديمه) : ۳۲۷ .
- پڳو ٺوڙهو (جبل) : ۳۵۹ , ۳۶۱ .
- پڳود گيتا (ڪرشن پنٿ) : ۳۹۴ , ۴۷۸ , ۴۸۳ , ۴۹۹ , ۵۰۸ , ۵۱۰ , ۵۱۱ , ۵۱۳ - ۵۱۶ , ۵۲۳ .
- پگيرٿ جو بلدان (قرباني) : ۴۷۶ .
- پنيور (آثار قديمه) : ۳۸۳ , ۴۲۰ , ۵۴۲ .
- پنگ (سومر ٻوٽي / رس) : ۴۹۲ , ۵۶۲ .
- پوت (آثار قديمه) : ۲۹۸ .
- پوڏيسر (آثار قديمه) : ۳۵۸ .

پورا برهمڻ (آريا) : ۴۸۲.

پونچ سمنڊ (بحر روم ساحل، نسل، تهذيب) : ۴۲، ۶۴، ۱۲۷،

۱۲۹، ۱۳۲، ۱۳۷، ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۷۴، ۲۴۷

۲۵۰، ۳۰۱، ۳۰۳، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۱۸، ۳۲۲،

۳۲۶، ۳۷۲، ۳۷۴، ۳۷۶، ۵۶۹، ۵۹۹، ۶۶۶.

پونگر سومرو بادشاهه : ۳۹۰.

پونگراڻي پُون (علائقو) : ۳۹۰.

پيداري (قبيلو) : ۳۵۵.

پيرومل (ديوان، مورخ، اديب) : ۳۶۶، ۴۰۷، ۵۶۲.

پيرم ديو (راجا) : ۵۴۹.

پيرم سين (پانڊوا) : ۴۹۹.

پيمڪ (راجا) : ۴۰۸، ۵۰۷.

پيل (قوم، نسل) : ۳۰۳، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۳۶، ۶۶۹.

پينڊو (شهر) : ۳۶۶.

تابوت سڪينه (يهودي تبرڪ) : ۷۳۰، ۷۳۱.

تاتار، تاتاري (ملڪ، قبيلو) : ۱۲۷، ۱۷۴، ۲۰۰، ۲۰۸،

۴۰۰، ۶۴۱، ۶۴۴.

تاپتي (ندي) : ۳۲۷، ۳۸۹، ۳۹۶.

تاجڪ (قبيلو، نسل) : ۶۶۵.

تارج بن ناحور : ۲۲۵، ۲۲۶.

تارس / تاروس (ڊگهو ديوتا) : ۳۰۷.

تارڪا (راکاس) : ۴۹۵، ۵۵۲.

تار - وارو - رستو : ۳۵۵.

تاريخ (علم، فن، عمل، حقيقت، اسباب) : ۵، ۷، ۱۲، ۱۵،

۷۱، ۱۲۷، ۱۴۷، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۷۵، ۱۹۴،

۱۹۵، ۱۹۷، ۲۴۷، ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۶۰،

۳۰۵، (تحقيق ۽ شواهد)، ۳۰۸، (ماقبل) :

۳۰۹، (عمل)، ۳۲۰، (ماقبل)، ۳۲۸.

(شواهد) ، ۲۳۵ (قدیر) ، ۳۷۸ ، ۴۱۲ ،
 ۴۲۴ ، ۴۷۱ ، ۴۷۴ ، ۴۷۶ ، ۵۰۲ ، ۵۱۸ ، ۵۲۵ ،
 ۵۳۹ ، ۵۴۶ ، ۵۴۷ ، ۵۴۹ ، ۵۵۱ ، ۵۵۸ ، ۵۵۹ ،
 ۵۷۱ (اسباب) ، ۵۷۹ ، ۵۸۹ ، ۵۹۱ (نویسی)
 ۵۹۵ (نویس) ، ۵۹۶ (کردار) ، ۵۹۷-
 ۵۹۹ (عمل) ، ۶۰۴ (زمانو) ، ۶۱۱ ، ۶۱۲ ،
 ۶۱۷ ، ۶۲۴ (تسلسل) ، ۶۲۵ (فیصلو) ، ۶۲۷ ،
 (نویس) ، ۶۳۵ (مطالعو کندژ) ، ۶۴۱ ،
 (اصول) ، ۶۴۴ ، ۶۴۷-۶۴۹ (موژ) ، ۶۶۱ ،
 ۶۶۲ ، ۶۶۵ ، ۶۹۴ ، ۶۹۷ (حقیقت) ، ۷۳۹ ،
 ۷۴۹ ، ۷۶۵ .

تاریخ ابن خلدون : ۲۳۱ .
 تاریخ الکامل : ۴۲۸ .
 تاریخ تحفة الکرام : ۳۷۸ .
 تاریخ شاهان ایران : ۵۷۲ .
 تاریخ طاهري : ۳۷۸ .
 تاریخ فتح سند : ۳۷۸ .
 تاریخ مظهر شاهجهاني : ۴۳۱ .
 تاریخ یعقوبي : ۴۲۷ .
 تاریخ جي لڑائي : ۵۴۹ .
 تاشقند (شهر) : ۶۳۴ .
 تامل (نسل، زبان، ادب) : ۳۰۵ ، ۳۰۹ ، ۴۷۲ ، ۴۷۵ ، ۴۸۰ ،
 ۵۰۹ ، ۶۶۸ .

تامل نادو (ریاست) : ۳۰۵ ، ۴۹۳ .
 تانتری، تانتری شوینت فرقو : ۳۹۶ ، ۵۵۹ .
 تاروس (بهارتي سلسلو) : ۳۰۲ ، ۶۲۴ .
 تائي (رائي) : ۱۷۸ .
 تائیوان (بيت) : ۵۸۷ .

تبتی - تبتی زبان : ۶۶۹.

تبریز (شهر ، ایران) : ۶۴۱ ، ۶۴۲ ، ۶۵۳.

تبلیغ (مذهبی فرض) : ۱۷۷ ، ۲۲۴ ، ۲۳۳ ، ۲۳۵ ، ۲۴۲.

۲۸۲ ، ۳۸۵ ، ۴۰۴ ، ۴۳۱ ، ۴۳۳ ، ۴۳۴ ، ۵۲۳.

۵۲۴ ، ۵۷۹ ، ۵۸۳ ، ۵۸۶ ، ۵۸۷ ، ۵۸۹ ، ۶۰۳.

۶۹۶ ، ۷۴۴ ، ۷۵۲.

تتِ توم آسی (اهو تون آهین) : ۱۷۳.

تتر برهمکاریم (بُد ادب) : ۵۲۵.

تپشا (ریاضت) ، ۵۱۴ ، ۵۳۸.

تثلیث (مسیحی کثولک عقیدو) : ۱۶۳ ، ۱۷۵ ، ۱۷۶.

تجارت (بین الاتوامی ، بری بحری) : ۱۹۸ ، ۲۰۰ ، ۲۴۷ ، ۲۵۰.

۲۵۴ ، ۳۰۲ ، ۳۰۶ ، ۳۲۲ (سدی متاستا) ،

۳۲۳ ، ۳۲۹ ، ۳۳۲ (روانگی واپار) ، ۳۳۵.

۳۴۰ ، ۳۴۸ ، ۳۴۹ ، ۳۵۳ ، ۳۵۴ ، ۳۶۴ ، ۳۶۶.

۳۹۳ ، ۳۹۶ ، ۴۰۰ (ساحلی) ، ۴۰۱ ، ۴۰۶.

۴۲۳ ، ۴۵۶ ، ۴۸۲ ، ۵۳۵ ، ۵۵۱ ، ۵۷۷ ، ۵۷۸.

۵۹۹ ، ۶۰۹ ، ۶۱۰ ، ۶۱۹ ، ۶۵۰ ، ۶۹۵ ، ۷۲۱.

۷۳۸ ، ۷۳۹ ، ۷۴۲ ، ۷۴۳ ، ۷۴۷ ، ۷۴۸ ، ۷۵۰.

۷۵۴ ، ۷۶۳.

تحریک تحریم تمباکو : ۶۵۳.

تحریک مشروطیت (ایران) : ۶۵۴.

تحرر جو فن : ۳۱۷ ، ۵۷۶.

تخارستان (ملک ، علائقو) : ۶۳۲.

تخت باهی ، ۳۹۵ ، ۳۹۷.

تخت جمشید (اسطخر ، ایران) : ۶۰۸ ، ۶۳۱.

تخت سلیمانی ، ۲۴۹.

تخما اردپ ، تهمورث (ایرانی تاریخ) : ۵۷۹.

تدمور (پالمیرا ، تهذیب ، مرکز) : ۷۵۰.

- تذكرة الفقهاء : (كتاب) : ۴۳۱ .
 تربت (شهر) : ۳۲۱ .
 ترتيا يگ (زمانو) : ۴۷۱ .
 ترخان خاتون (راڻي) : ۱۴۴ .
 ترخان نامو (تاريخ) : ۳۹۱ .
 ترسيس (شهر) : ۲۶۵ .
 ترشول : ۴۹۳ .
 ترك (قوم، نسل، قبيلہ، مملوك) : ۳۰۸ ، ۳۰۹ ، ۳۹۹ ،
 ۱۲۲ ، ۱۲۶ - ۱۴۰ ، ۱۴۳ ، ۱۴۴ ، ۱۴۸ ، ۱۵۹ ،
 ۱۶۴ .
 تركمان (قبيلو) : ۱۴۴ ، ۱۴۵ ، ۱۵۹ .
 ترك افغان (قبيلہ) : ۵۴۷ .
 ترك - منگول (قبيلہ) : ۵۵۴ .
 تركستان : ۳۷۰ ، ۴۰۶ ، ۴۲۲ ، ۴۶۹ ، ۵۸۷ ، ۶۰۲ ، ۶۱۹ .
 تركي (ملك) : ۱۲۱ ، ۱۲۸ ، ۱۳۷ ، ۱۳۹ ، ۱۴۳ ، ۱۴۴ ،
 ۱۴۸ ، ۴۶۵ ، ۶۱۰ ، ۶۳۲ ، ۶۵۰ ، ۶۵۴ - ۶۵۶ ،
 ۶۵۹ ، ۶۶۰ ، ۶۶۸ ، ۶۷۲ .
 تركيا (رياست) : ۴۰۹ .
 تروش (آريا قبيلو) : ۴۶۵ ، ۴۶۶ ، ۴۶۸ .
 تسم (باعده عرب قبيلو) : ۷۶۹ .
 تربيا (الهام) : ۱۷۳ .
 تشيعت (شيعہ اسلامي عقيدا، فقہ) : ۶۴۲ .
 تصوف : ۱۱ ، ۱۸۳ ، ۴۳۱ ، ۴۳۳ ، ۴۸۳ ، ۴۸۷ .
 تصويري رسم الخط (پكتو گرافك اسكرپت) : ۳۱۷ ، ۳۲۲ ،
 ۳۸۰ .
 تعليم (دستوري نظام) : ۶۵۲ .
 تعميرات : ۲۵۲ ، ۲۵۴ .
 تغلت بلسر، تكلت پائيلسر ، آشوري : ۱۴۰ ، ۲۰۴ ، ۲۱۱ .

- تفسير القرآن : ۲۰۶ .
- تفسير المنير : ۲۰۶، ۵۹۴ .
- تكشت لژايون : ۳۹۲ .
- تكرار ابدی (نظريه) : ۱۶۹ .
- تلاش جو زمانو : ۴۵۵ .
- تكلت نترت بادشاهه : ۱۳۹، ۲۱۱ .
- تلسيداس، ڪوي : ۴۷۲، ۴۷۵ .
- تلمود : ۱۲۳، ۲۳۲ .
- تماچي ڄام سمون سلطان : ۴۵۳، ۴۵۴ .
- تمبل (سنڌي چارڻ) : ۳۵۶ .
- تمس (پرهيزگاري) : ۵۱۵ .
- تمنا (تخت گاهه) : ۷۴۳ .
- تمودائي (قبيلو) : ۷۶۹ .
- تناسخ (ٻي جوڻ) : ۱۶۸ .
- تنتراپنشد : ۴۷۸، ۴۸۳ .
- تن ترڪي : ڏسجي بابل .
- تنتري : ڏسجي تانثري شو فرقو، لنگ پوڄا، ۴۷۹، ۵۴۴ .
- تن منتر (حواس) : ۵۱۴ .
- تنوخ (يماني قبيلو) : ۷۵۲ .
- تنها (طلب، پالي زبان) : ۵۲۰ .
- توران (ملڪ ، علائقو) : ۶۳۲، ۶۶۸ .
- توراني : ۳۴۴، ۶۳۲ .
- توانگر (شهر) : ۳۵۴ .
- توبل بن يافت : ۵۹۷ .
- توبل ندي () : ۵۹۷ .
- توبلسڪ (شهر) : ۵۹۷ .
- توبيا (علائقو) : ۶۷۲ .

تورماپ (نظام) : ۲۴۰، ۶۹۵.

تورمانا (بادشاه) : ۳۸۴.

تورمایا (قبیلو) : ۵۴۱.

توتنخ، اتون، امین، خامن (فرعون مصر، پیغمبر) : ۱۲۸، ۱۷۷.

۱۷۸، ۱۸۰، ۷۲۹.

توریت مقدس (توراۃ) : ۴۶، ۸۲، ۲۷۵، ۲۹۱، ۲۹۲، ۵۹۵.

۶۹۷، ۷۰۰، ۷۰۶، ۷۰۹-۷۱۳، ۷۱۵، ۷۱۷.

۷۱۸، ۷۳۰، ۷۳۱.

توحید (وحدانیت) : ۲۴۲، ۲۸۲، دسجی وحدانیت.

توسیع پسندی : ۶۱۳، ۷۴۷.

تونگ (چشما) : ۳۶۱.

تونثر (قبیلو) : ۳۹۰.

تھاما (عربستان) : ۱۹۴، ۷۳۸.

تهتکی (بیلو) : ۶۶۵، ۶۶۶.

تهذیب (عمل، معیار، تاریخ) : ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۲.

۱۲۵، ۱۳۷، ۱۴۱، ۱۴۴، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۹.

۱۷۴، ۱۷۵، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۳، ۱۹۴، ۱۹۵.

۱۹۹، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۱۵، ۲۳۵، ۲۹۷-

۳، ۳۰۲، ۳۰۸، ۳۱۲، ۳۱۵، ۳۱۷، ۳۱۸.

۳۲۱-۳۲۳، ۳۲۶-۳۲۸، ۳۳۰-۳۳۴.

۳۳۷، ۳۴۲، ۳۶۷، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۸۰، ۳۸۶.

۳۹۶، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۱، ۴۱۲، ۴۶۹، ۴۷۵.

۴۹۷، ۴۹۸، ۴۶۹، ۵۶۹، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۴.

۶۲۷، ۶۲۸، ۶۳۱، ۶۳۳، ۶۶۵، ۶۶۹، ۷۴۱.

۷۴۷، ۷۴۸، ۷۵۰، ۷۵۲، ۷۵۴.

تهران (ایران) : ۶۵۰، ۶۵۴، ۶۵۷، ۶۵۹.

تهمورث گیل شاهی بادشاه : ۵۷۳، ۵۷۵، ۵۷۶.

توهر پرستی : ۷۵۴، ۷۵۸.

- تيپوري (قبيلو) : ۶۰۰ .
- تيسياس (مورخ) : ۵۹۸ .
- تير اندازي : ۴۷۱ ، ۴۷۲ ، ۴۹۷ ، ۶۱۸ .
- تيرو مورائي (شو ادب) : ۴۸۰ .
- تيل (صنعت) : ۶۵۱ ، ۶۵۲ . (تڪرار)
- تيلمود (آثار قديمه) : ۳۲۷ .
- تيلمون (ديلمون - بحرين) : ۳۲۳ .
- تيلگو (زبان) : ۳۰۹ ، ۶۱۸ .
- تيما بن حضرت اسماعيل ع : ۷۳۹ .
- تيمور ، امير : ۴۵۱ ، ۶۴۱ .
- تيموري بادشاهيت ، نسل : ۶۴۱ ، ۶۴۵ .
- تيو (تجارتي مرڪز) : ۲۰۰ ، ۴۰۰ .
- تيئس پس (قبيلو) : ۶۰۵ .
- ٿاڊايوس (حواري) : ۲۸۳ .
- ٿامس اسٽيڪ هائوس (بشپ) : ۱۲۱ .
- ٿامس (حواري) : ۲۸۳ .
- ٿامس گولڊ (سائنسدان) : ۳۰ .
- ٿامس رو (انگريز سفارتڪار) : ۴۵۵ .
- ٿانيسور ، ٿانيسر (راجستان) : ۴۹۸ ، ۵۴۹ ، ۵۵۷ .
- ٿائو (بندر) : ۴۲۴ .
- ٿائو بولاخان (شهر) : ۲۹۷ .
- ٿائيلينڊ (ملڪ) : ۱۵۴ .
- ٿبس ، ٿيبس ، طب (شهر مصر) : ۲۳۰ .
- ٿپيت (هماليائي رياست) : ۳۲۵ ، ۵۲۳ ، ۵۴۵ ، ۵۴۶ ، (ٻڌڻم جو اجراء) ، ۵۸۶ .
- ٿت بن حضرت حام ع : ۱۲۲ ، ۱۲۳ .
- ٿر (سنڌ جو ريگستان) : ۲۹۸ ، ۳۲۱ ، ۳۴۶ - ۳۴۹ ، ۳۵۳ .
- ۳۵۶ ، ۳۵۹ ، (ٻوليون ، ڀٽون) : ۳۷۴ ، ۴۲۰ .

(رياست) ، ۴۵۴ ، ۶۰۹ .

ثرڙي (آثار قديمه) : ۳۳۸ .

ثرموپلائي (يونان) : ۶۱۳ .

ثريس - ثريس (يونان) : ۶۱ ، ۱۴۵ - ۱۴۷ ، ۶۰۲ ، ۶۱۳ ، ۶۱۴ .

تل (پنجاب جو ريگستان) : ۳۲۱ .

ٿهيم (قبيلو) : ۳۹۰ .

ٿيليس (يوناني مفڪر) : ۱۲۷ ، ۱۴۶ .

ٿيوفيلس انڊس ، مسيحي مبلغ : ۷۴۴ .

ٿيوفنس (بظنطيني واقع نگار) : ۷۶۷ .

ٿاڊ جيمس (مورخ) : ۲۹۱ ، ۲۹۲ .

ٿارزن ۽ سري رام ڀڳوان : ۴۷۳ .

ٿالپر (سنڌ جا حڪمران) : ۴۵۴ .

ٿائيس (رومن جنرل) : ۷۴۴ .

ٿامي ڌاتو جو استعمال (زمانو) : ۱۲۷ ، ۱۴۳ ، ۱۴۵ ، ۲۹۹ .

۳۱۲ ، ۳۲۲ ، ۳۲۴ ، ۳۲۸ ، ۳۳۰ ، ۳۳۶ ، ۳۷۰ .

(سڪا) ، ۳۷۴ .

ٿاگتا (مهاتما گوتم ٻڌ) : ۵۲۱ .

ٽپال جو نظام : ۲۹۲ .

ٽرانس - ايرانين ريلوي : ۶۵۰ .

ٽرانس سلوانيا (ملڪ) : ۶۶۲ .

ٽراء (شهر ، يونان) : ۱۴۵ ، ۱۴۶ .

ٽرسائر (باندن جو نسل) : ۶۱ .

ٽرشري (ارضياتي - دور) : ۴۲ ، ۴۹ ، ۵۳ ، ۳۰۰ ، ۳۰۱ .

۳۶۰ .

ٽرگرتا (سنڌ قبيلو) : ۳۴۷ ، ۵۰۲ .

ٽروجن جي جنگ (يونان) ، ۷ ، ۱۲۹ ، ۶۱۳ .

ٽريجن (شهنشاهه روم) : ۳۷۰ .

ٽمر (ديوتا) : ۱۲۵، ۱۷۵.

ٽمورتي (هندو تثليث) : ۱۷۶، ۴۷۶، ۵۱۲.

ٽنڊو رحيم خان (شهر) : ۳۷۵.

ٽوگا (يوناني ڊڪيل مجسمو) : ۳۲۵.

ٽوليمي سوتر (سڪندر جو جانشين) : ۷۲۵.

ٽوليمي (مصر جا فرعون) : ۲۴۶، ۳۷۸، ۶۱۷، ۶۲۶، ۷۴۴.

۷۴۸.

ٽڪسيلا (آثار قديمه) : ۱۴۶، ۱۶۰، ۳۲۴. (گذارا تهذيب جو

مرڪز)، ۳۲۵، ۳۳۱، ۳۳۷، ۳۶۷، ۳۶۹.

۳۸۱، ۳۸۶، ۳۹۵، ۳۹۷، ۴۰۴، ۵۳۶. (ٻڌ -

يونيورسٽي)، ۵۲۸، ۵۳۹، ۵۴۳، ۶۱۳، ۶۶۴.

ٽمبي - مٿن : ۵۸.

ٽي - آئي ٽسنگ (چيني شهنشاهه) : ۵۴۵.

ٽيٽس قديم سمنڊ : ۴۲، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۷.

ٽي ڪي چين : ۲۵۲.

ٽيفنٽ (ديوي) : ۱۲۵، ۱۷۵.

ٽيوانڪ (ريتون رسمون) : ۳۷۷.

ثقافت (اُهيڃا، ميلاپ، ڪمال و زوال) : ۲۹۸، ۳۰۲، ۳۱۲.

۳۲۰، ۳۲۵، ۳۲۹، ۳۳۷، ۳۷۲. (ڏي - وٺ)

۳۷۴، ۳۷۵، ۴۶۸، ۵۴۴. (زوال)، ۵۵۴.

۵۵۶، ۵۵۹. (ميلاپ)، ۵۸۹. (اُهيڃا)،

۶۱۹، ۶۲۰، ۶۳۱، ۶۳۳، ۷۲۶، ۷۵۰.

ثمود بن ڪثير : ۲۱۸.

ثمود (قوم، عاد ثاني) : ۱۲۲، ۱۳۸، ۱۴۳، ۴۱۷، ۴۱۹.

۲۲۳، ۶۹۶، ۶۹۷، ۷۶۹.

پابو سوانتو (سائنسدان) : ۵۸، ۶۳. (ٻارون جي نظريي جو رد)

پاتال (بندرگاهه) : ۳۵۸.

پاتليپتر (هندو تهذيب ۽ اقتدار جو مرڪز) : ۳۷۰، ۳۸۶، ۳۸۷.

۴۰۴ (پٽالا) ، ۴۰۶ ، ۵۳۶ ، ۵۳۹ ، ۵۴۴ ، ۵۵۱ .

پات (ڳوٺ) : ۴۳۴ .

پاٽي ، پاٽي (قبيلو) : ۳۵۵ .

پارٿو : (بادشاهه) : ۴۶۵ .

پارٿي شهنشاهيت : ۳۲۵ ، ۳۶۸ ، ۳۷۳ ، ۳۸۲ ، ۴۰۱ ، (شاهي

سڪا) ، ۵۴۲ ، ۵۴۹ ، ۵۵۰ ، ۵۷۲ ، ۵۸۰ ،

۵۹۹ ، ۶۰۷ ، ۶۱۶ - ۶۲۰ ، ۷۲۷ .

پارٿيا (خراسان) : ۳۳۸ ، ۳۶۶ ، ۶۱۵ ، ۶۶۳ (پارٿوا ، پهلوا ،

پارٿي) .

پارس ، پارسس ، فارس ، فارسي (ملڪ ، زبان) : ۴۲۲ ، ۵۶۹ ،

۶۷۰ .

پارسي . قديم ايراني زبان : ۶۱۰ ، ۷۲۷ ، ۷۵۰ (قوم) .

پارسي زرتشتي ايراني ، قوم تهذيب ، شهنشاهيت : ۱۲۹ ، ۲۸۶ ،

۴۹۲ ، ۵۶۹ ، ۵۷۹ ، ۵۸۵ (هندستاني -

پاڪستاني پارسي) ۵۸۶ ، ۷۵۰ .

پارڪري (بولي) : ۳۵۸ .

پاروتي (ديوي هماليه جي ڌيءُ) : ۹ ، ۴۹۳ ، ۴۹۶ .

پارينگر (بندر ، آثار قديمه) : ۳۵۸ ، ۶۰۹ .

پاڙسري - جا حقوق : ۷۱۱ .

پاڪستان : ۸۳ ، ۱۵۴ ، ۳۰۶ ، ۳۲۰ ، ۳۲۱ ، ۳۳۰ ، ۳۳۵ ،

۳۷۶ ، ۳۸۸ ، ۳۹۳ ، ۴۵۹ ، ۵۴۲ ، ۵۴۳ ، ۶۵۹ ،

۶۶۳ .

پاڪستان اسٽيل ڪراچي : ۳۳۱ .

پاڪ مذهبي ڪتاب : ۷۱۴ .

پال (حوار ، سينت) : ۱۲۱ .

پال (قبيلو) : ۳۵۴ ، ۵۴۶ ، ۵۴۸ .

پالا (شاهي خاندان) : ۳۸۷ .

- پال برگسو (سائنسدان) : ۳۲، ۳۴.
- پالميرا (تهذيبي مركز) : ۷۵۰.
- پالميري تهذيب : ۶۳۱، ۷۵۰، ۷۶۹.
- پالنجينيسز (ريبرٽ، بي جوڻ) : ۱۶۸.
- پالي (زبان) : ۳۹۴، ۵۲۰، ۵۵۰.
- پاليجينيٽڪ ٿيوري : ۶۶.
- پاليشن (فرقو) : ۵۸۸.
- پاميپي (رومن جنرل) : ۶۱۷، ۷۲۷.
- پامير جو مٿاهون پٽ : ۶۱۹، ۶۶۵.
- پاندوا (آريا قبيلو) : ۱۴۵، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۸، ۵۱۰.
- پانڊت پٽ وچترويريه (راجا) : ۴۹۹.
- پانڊي (قبيلو) : ۵۴۱.
- پانڊيجري (شهر) : ۴۹۳.
- پانچاڻو (چيني جنرل) : ۵۵۰.
- پائيٽ جنگ جو ميدان : ۴۳۰.
- پپ (جبل) : ۳۳۶، ۳۶۲.
- پتل ٿامي، شيهي جو استعمال : ۳۲۴، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۴۱، ۳۴۲.
- (آئينو) ۶۶۵.
- پٽڻ (بندر) : ۳۵۸.
- پتي پسو، پساه : ۴۹۶.
- پٽيڪا سميپاد (بد ادب) : ۵۲۱.
- پٿاغورس (رياضي دان) : ۱۲۷، ۱۴۷.
- پٿر - جو - دور :
- پٿراڻو : ۵۸، ۶۷، ۶۸، ۱۲۸، ۱۵۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۴۸.
- ۳۴۹، ۵۶۰.
- وچون : ۵۸، ۳۳۶.
- نئون : ۵۸، ۶۹، ۷۰، ۸۹، ۱۲۸، ۱۴۲، ۲۹۹، ۳۰۳، ۳۰۴.
- ۳۰۹، ۳۱۲، ۳۲۸، ۳۳۶، ۳۳۸، ۴۰۰.

پٿر جا بت : ۲۴۲، ۲۹۴، ۲۹۵، ۷۴۱.

پٿر جا گهر : ۷۶۲.

پٿر جون تختيون : ۵۷۷، ۷۳۵.

پٿر جي دور جي تهذيب، صنعت : ۱۸۱، ۳۳۶، ۳۶۲، (ڪارخانہ).

پٿر ۽ ٽامي جو دور : ۲۳۸.

پٿيڪن ٿروپس (نسل) : ۵۵ - ۵۸، ۶۵.

پٿاهه (فتاهه، اڀيس ڊڳو) ديوتا : ۱۲۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۴۷۹ (پٿا،

پٿي، هندي) .

پٿنا (شهر، رياست) : ۵۳۵، ۵۳۶.

پٿيالا (بندر، رياست) : ۲۴۶ (پٿالين) ۲۸۳، ۵۳۸.

پير (وڻ، پناهه جي علامت) : ۳۱۹، ۳۲۵، ۳۹۸، (ٻڌ متبرڪ)

۵۱۹ .

پسرغدائي (شهر) : ۴۰۳، ۶۰۳.

پسميٽڪ (فرعون) : ۶۱۱.

پسگا پسگه (نيبو جبل جي چوٽي) : ۷۱۷.

پسيمترا (موريا باغي سينا پٿي) : ۵۴۳.

پسو پٿي (شو مهاڊيو) : ۲۰، ۴۹۴، ۴۹۷.

پشڪلاوتي (شهر، چارسده) : ۳۹۶.

پشڪر سارن (راجا گنڌارا) : ۵۳۶.

پشبايوتي (قبيلو) : ۵۵۶.

پشاور (شهر، علائقو) : ۲۲۴، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۹۳، ۲۹۵.

۳۹۷، ۵۴۷، ۵۴۸، ۶۰۸، ۶۱۰.

پٿا رٿ (ظاهري روپ) : ۵۳۲.

پران (ساهه، زندگي) : ۱۳۷.

پران (هندو ڌرم شاستر) : ۸۶، ۳۰۸، ۳۷۳، ۴۷۷، ۴۸۳.

پراڪرت (ٻولي) : ۳۱۰، ۳۹۳، ۳۹۴، ۵۰۹، ۵۴۹.

پراڪرتي (قدرت) : ۱۶۳، ۵۱۴، ۵۱۶.

پراڻ (سنڌوندي جي شاخ) : ۳۵۳.

بیراٹا پید (پت، مقام، علاقہ) : ۲۹۷، ۳۱۷.

پیرائو عہد نامو (بائبل توریت، زیور) : ۸۲، ۸۹، ۲۸۷، ۲۸۸،

.VZA, VZV, 19V, 1VV, 1Y1, 11V, 29Z

پرائیمیتس (اوائلی جنس) : ۵۰، ۵۳، ۵۵، ۵۶، ۶۱، ۶۶.

ییریا (کوهن وارا قیلا) : ۴۶۹.

پریات جون دیویون : ۴۸۳، ۴۸۸.

پیریا کروردنا (راجا) : ۵۵۶، ۵۵۷.

یرتھار (شاہی قبیلو) : ۲۸۷، ۴۰۸، ۵۴۶-۵۴۸.

پیرتوی (ڈرتی، دیوی) ۱۶۳، ۴۰۸، ۴۷۱، ۴۷۶، ۴۸۸،

۴۹۲، ۴۹۸، ۵۱۲ (وشنویستی).

یرٹوی راج (راجا) : ۵۴۹.

پیرجا یتی : ۲۰، ۲۱، ۱۶۸.

پرديوت کرشن مهراج : ۵۱۰.

پیرس (انسان) : ۲۰ ، ۱۶۸ .

پرساد یگتی : ۵۱۱.

پرسرام (کھاڑی وارو رام، اوتار) : ۸۵، ۴۷۰، ۴۷۱.

پیرسنجیت (راجا) : ۵۳۵، ۵۳۶.

پیرشپور (پشاور) ۳۷۰.

پیشو : ۴۹۲.

پیشروان (ساتو) : ۵۳۱.

پرشیا (ایران) : ۱۴۳ ، ۱۴۷ ، ۳۶۷ ، ۳۷۲ ، ۴۶۵ ، ۵۶۹ .

.115 , 150 , 1.5 , 517

پیشین ایمپائر (ایرانی شهنشاهیت) : ۶۰۵.

یرکل ترکامک (یرائی زال تکیندر) = ۳۸۷.

پیرماتما : ۱۶۸ .

پیرمار (قبیلو، راجا) : ۴۰۷، ۴۰۸.

پرنیز (جیل) : ۳۰۲، ۳۰۶.

پیرنروان (آخری قوک، دم، دیہانت مہاتما گوتم بد): ۵۲۲، ۵۳۱.

- پروٽو آسٽرالاٽيڊ (نسل) : ۳۷۶.
- پروٽوٿائيس (سٿين بادشاهه) : ۶۶۱، ۶۶۲.
- پروٽو جاميٽرڪ دور (يونان) : ۱۴۵.
- پروٽو هيومن فارمس : ۶۶.
- پروساپورا (پشاور) : ۳۹۶.
- پروشاسڪتا (رگويد جو پد) : ۳۷۲.
- پروٽسٽنٽ (مسيحي فرقو) : ۲۷۸.
- برهيار (قبيلو) : ۳۵۵، ۴۰۷، ۴۰۸.
- پرائم - (اهرام مصر) : ۲۸، ۱۲۵، ڏسجي اهرام.
- پريا درسڪا (ناٽڪ) : ۵۴۴.
- پرياگ (اله آباد، شهر) : ۳۵۰.
- پري - ڪئميرين (بيجان زمانو) : ۴۱، ۴۵.
- پرينم (نيون خاصيتون) : ۵۳۲.
- پطرس (حواري) : ۲۸۱، ۲۸۴، ۲۸۵.
- پڪين، پسن، جيتن جي ٻولي، پرستش : ۱۷۵، ۲۵۱، ۲۵۳، ۳۲۵.
- پلاسي جي جنگ : ۳۹۹.
- پلني، پليني (مورخ) : ۲۵۴، ۳۴۵، ۳۴۶.
- پلو : (راجا) : ۵۴۴.
- پلو ٽارڪ (يوناني مورخ) : ۲۸۶، ۵۳۸.
- پلي پٽ رائيڏن (سمون سردار) : ۴۱۰.
- پليٽو (گرهه) : ۳۱.
- پليٽيا جي جنگ : ۵۳۷.
- پليستوسين دور : ۴۵، ۴۶، ۵۰، ۵۷.
- پناٿا (شهر) : ۱۸۰.
- پنٿ (ملڪ، مذهبي فرقو) : ۱۲۳، ۱۴۳، ۴۷۱ (فرقو) .
- پنجاب (ملڪ، صوبو، علائقو) : ۲۹۷، ۳۰۹ - ۳۱۱، ۳۱۷.
- ۳۱۸، ۳۲۱، ۳۲۷، ۳۳۱، ۳۳۹، ۳۴۶، ۳۵۸
- ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۷۲، ۳۷۷، ۴۱۰، ۴۶۸، ۴۶۹.

۴۸۲، ۵۳۷، ۵۳۹، ۵۴۴، ۵۴۸، ۵۵۱، ۶۱۶.

پنجشير وادي (افغانستان) : ۳۶۹.

پنچال (قبيلو) : ۵۰۴.

پنکلا (راجائي) : ۵۰۰.

پنهور (قبيلو) : ۳۹۰.

پوتمار ، ميداني علائقو : ۳۹۶.

پوپ (رومن کټولک پيشوا) : ۱۴۸، ۵۸۸.

پوشاک سين جو فن : ۱۸۳.

پورچوگيز (يورپي قوم) : ۳۷۵.

پورس (راجا جهلم) : ۲۸۳، ۴۰۴، ۵۳۸.

پوکران (لک) : ۳۶۰.

پوکرا برهمڻ : ۳۵۶.

پوگيدائي : ۶۱.

پولاکشن (راجا) : ۵۴۵.

پولشند (ملڪ) : ۶۶۲.

پوٽر (قبيلو) : ۳۵۵.

پهاڙپور : ۳۸۷.

پهراتس پارٽي (بادشاهه) : ۶۱۹.

پهرتي (وڏي) پٽ جو حق : ۶۷۸.

پهلوي (خاندان، شهنشاهيت) : ۵۸۰، ۶۰۶، ۶۴۹، ۶۵۰.

۶۵۵، ۶۵۸.

پهلوا (شاهي خاندان) : ۳۴۶، ۳۴۶، ۳۶۸، ۳۷۰، ۵۴۹.

پهلوي (زبان) : ۵۷۵، ۵۸۵، ۶۱۸، ۶۲۰.

پهوڙ (قبيلو) : ۳۹۰.

پئسفڪ (وڏو سمنڊ) : ۳۰۱، ۳۰۴، ۵۸۸.

پئڪس رومانيه (رومن سماج، شهنشاهيت) : ۱۳۰.

پئيتي برتري (پئٽري آرڪي) : ۷۵۷.

پيٽر (حواري) : ۲۸۲.

- پيٽرا (الرقيم، آثار قديم) : ۷۴۸، ۷۴۲ .
- پيرس (اوائل ڪاغذ) : ۱۷۶۱ .
- پيدائش جو ديوتا، پيدائش جي ديوي : ۱۴۲، ۱۵۶، ۱۵۸-۱۶۳ .
- ۴۹۶، ۵۰۹، ۵۱۲ .
- پير پٺو (شيخ حسن ديپلي) : ۴۳۴، ۶۲۱ .
- پير پرڪيو : ۴۳۴ .
- پير دادر : ۴۲۲ .
- پير حاجي اسماعيل : ۴۳۴ .
- پير ڪپور : ۴۲۲ .
- پير لاکو (درگاهہ چسا) : ۲۶۱ .
- پيرپلس (يوناني ملاح) : ۲۵۲ .
- پيرياٿو (آثار قديم) : ۲۹۸ .
- پيري - مريدي : ۴۴۹، ۵۲۵ .
- پيشداد (هوشنگ ، پيغمبر - بادشاهه) : ۵۷۵ .
- پيشدادِي (ايراني شاهي خاندان) : ۵۷۵، ۵۷۶ (آريا) .
- پيغمبر (نبي ، رسول) : ۱۱۹، ۱۶۵، ۱۶۶، ۲۱۶، ۲۱۷ .
- ۲۴۳، ۲۴۸، ۲۷۴، ۲۸۱، ۲۸۹، ۵۷۲، ۵۷۴
- (بادشاهه) ، ۵۷۶، ۵۷۹، ۵۸۳، ۵۹۳ (اسلام
- ۶۹۵، ۶۹۶ (نافرمانِي ڪفر) ، ۶۹۷ .
- پيڪنگ - مٿن (نسل) : ۵۲، ۵۶، ۵۸ .
- پيلاطس (رومن حاڪم) : ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۸۸ .
- پيلرمو (آثار قديم) : ۱۲۳، ۱۴۳ .
- پيلوپوليشن لڙايون : ۱۲۹ .
- پيلي درياهه جي تهذيب : ۱۲۸ .
- پيلوزوئڪ دور : ۴۱، ۴۵ .
- پيلوسين دور : ۵۰، ۵۴، ۶۶ .
- پينيل (مقام) : ۲۴۳ .
- پيورو (قبيلو) : ۴۶۶، ۴۶۸ .

پيهوٽا (پنجاب) : ۳۸۷.

جاني (ذات - پات ، هندو سماج) : ۱۶۴ ، ۳۷۲ ، ۳۷۳ ، ۳۸۷.

۳۹۸ (فرق) ، ۴۰۷ ، ۴۷۱ ، ۴۸۵ ، ۴۸۶.

۵۲۴ ، ۵۶۰.

جات ، جت (زط) قبيلو : ۳۹۱ ، ۳۹۲ ، ۴۰۷ ، ۴۲۴.

جادو ، جادوگر ، جادوگري : ۱۷۷ ، ۴۰۲ ، ۴۸۷ ، ۵۸۰ ، ۵۸۲.

۵۸۴ ، ۷۰۱ ، ۷۰۲ ، ۷۰۵.

جارجيا (ملڪ) : ۱۲۳.

جاڙيجا (سما قبيلو) : ۳۵۴ - ۳۵۶ ، ۳۶۵ ، ۳۶۶ ، ۳۹۰.

جاسوسي (جار ، نيت ورڪ) : ۶۵۳.

جاگيرداري (نظام) : ۵۴۳ ، ۵۵۷ ، ۶۲۵.

جالوت ، فلسطيني سردار ، پهلوان : ۲۴۶ ، ۲۴۸ ، ۷۲۱ ، ۷۳۱.

جامر جم (جامر جمشيد) : ۵۷۷.

جامع ترمذي (احاديث) : ۴۱۶.

جاميٽري (علم) : ۱۲۷ ، ۱۴۴.

جان ، د بڻيٽست (حواري) : ۲۸۳.

جانڪي ديوي (سيتا) : ۴۷۶.

جان مارشل ، سر (ماهر آثار قديمه) : ۳۷۷.

جاوا (ڀيٽ) : ۱۵۴ ، ۴۹۶ ، ۶۶۸.

جاوا - مئن : ۵۳ ، ۵۴ ، ۵۶ ، ۵۷.

جبرالٽر (جبل الطارق) : ۳۰۱ ، ۳۰۲ ، ۳۷۲.

جبرئيل (شاهي طيب) : ۴۱۴.

جبرئيل (ملائڪ) : ۵۹۶ ، ۷۵۸.

جبله (آخري غصاني بادشاهه) : ۷۵۱ ، ۷۵۲.

جت (سنڌي قبيلو) : ۳۶۳ ، ۳۷۳ ، ۳۷۴ ، ۳۸۸ (زط) ،

۳۹۱ ، ۴۰۱ ، ۴۰۲ ، (ميهار) ، ۴۰۵ ، ۴۰۶.

(لهاڻا) ، ۴۰۷ ، ۴۲۰ ، ۴۲۳ ، ۴۲۹ ، ۴۵۷.

جتوئي (سنڌي قبيلو) : ۳۶۳.

- جيان (ملك) : ۱۲۹ ، ۵۹۴ .
- جپاني (قوم ، زبان) : ۱۲۹ ، ۳۱۶ ، ۳۲۵ .
- جده (بندر ، عربستان) : ۲۹ ، ۱۹۴ .
- جدي (باعده قوم) : ۷۶۹ .
- جديد انسان (هوموسئين) : ۶۹ ، ۸۳ ، ۱۸۲ .
- جديد تهذيب ، سائنس : ۱۳۶ ، ۱۳۱ ، ۱۸۲ ، ۲۷۸ .
- جديد ياه (حضرت سليمان ع) : ۲۵۰ ، ۲۵۱ (معني الله جو پيارو) .
- جرار (علائقو) : ۲۴۰ - ۲۴۲ .
- جرا سنڌا (راجا) : ۵۰۱ ، ۵۰۶ .
- جرجان (ايران) : ۶۳۵ ، ۶۴۱ .
- جرمن (قوم) : ۲۶۹ ، ۳۱۶ ، ۴۶۶ (نازي) ، ۴۹۷ ، ۶۵۰ .
- (استاد ، فوجي ماهر) . ۶۵۱ ، ۶۶۰ .
- جرمني (ملك ، زبان) : ۵۳ ، ۶۳ ، ۸۳ ، ۱۳۰ ، ۲۶۹ ، ۶۵۰ .
- ۶۵۱ ، ۶۶۲ ، ۶۶۸ .
- جسٽن (قيصر روم) : ۷۴۵ .
- جسٽن (مورخ) : ۳۸۶ ، ۵۲۹ .
- جرمو (شهر) : ۱۸۱ .
- جستينين (شهنشاهه) : ۷۵۰ ، ۷۵۱ .
- جسم : ۵۳۳ ، ۵۳۴ .
- جزيره (ڍل) : ۴۲۵ - ۴۲۷ ، ۶۳۲ .
- جڳت (شهر دوارڪا) : ۵۰۷ .
- جشن (مصري علائقو) : ۶۹۳ ، ۶۹۴ ، ۷۰۱ ، ۷۱۱ ، ۷۱۹ .
- جزيرة العرب : ۷۵۹ .
- جلعاد (شهر) : ۶۸۴ ، ۷۴۰ .
- جلو (شهر) : ۶۲۸ .
- جڳت گرو (مهاتما گوتمر ٻڌ) : ۵۱۷ .
- جلال سرخ بخاري ، سيد : ۴۲۸ ، ۴۳۳ .

- جلا وطني (ملك بدري) : ۲۶۵، ۶۵۶، ۶۵۷.
- جليل پور (آثار قديمه) : ۲۹۸، ۳۳۷.
- جماداتي ذخيرا (تڪريون) : ۳۰۰.
- جماعت خانہ (خواجہ عبادتگاہ) : ۳۵۴.
- جمال الدين افغاني، سيد : ۶۵۳ - ۶۵۵.
- جمال الدين غلام جنرل : ۴۲۹.
- جمال ڪيريو (ڳوٺ) : ۳۳۹.
- جمال ڳڙهي (ڳوٺ) : ۳۹۷.
- جمالي (قبيلو) : ۳۶۳.
- جمدت نصر، سميري : ۵۷۷.
- جمر بن يافت : ۵۹۷.
- جمڙاڻو (واه) : ۳۵۱.
- جمشيد گيل شاهي بادشاهه : ۵۷۳، ۵۷۷، ۵۷۹.
- جمع، امام : ۶۵۴.
- جمنا (ندي) : ۲۹۷، ۳۴۸، ۳۵۰، ۳۶۹، ۳۷۲، ۳۹۲.
- ۵۰۱، ۵۰۷، ۵۵۶.
- جمنانگر (شهر، هالار) : ۵۰۷.
- جمهوريت (نظام حڪومت) : ۱۲۷، ۱۴۷، ۵۷۸، ۶۴۳.
- (جمهوري اسلامي مملڪت)، ۷۴۲، ۷۵۲.
- جن، جنات : ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۵۹.
- جنب ۽ مرڳ : ۵۲۴.
- جنت (باغ، بهشت) : ۸۴، ۸۹، ۹۰، ۱۵۸.
- جندع، سردار قوم ثمود : ۲۱۸.
- جنس پرستي : ۱۴۲، ۱۵۹، ۳۹۶، ۴۷۹.
- جنسن جي سڌي مٿاستا : ۶۱۰.
- جنگ (فلسفي راجا) : ۴۷۱ - ۴۷۴، ۴۷۶.
- جنگ آزادي (۱۸۵۷ ع) : ۳۹۹.
- جنگ جمل : ۴۲۴.

- جنگ یر هار جيت (فلسفو) : ۵۳۰ .
- جنگن جو آغاز : ۱۸۴ .
- جننامارگ (علم جي وات) : ۴۷۸ , ۴۸۱ , ۴۸۲ , ۴۹۶ , ۵۱۱ .
- جنيد المري : ۴۲۷ .
- جوا (ياري چويٽر راند) : ۵۰۱ .
- جودي (جبل) : ۱۲۱ , ۱۲۳ , ۱۳۰ .
- جودپور (رياست) : ۳۴۸ , ۴۰۸ , ۴۵۰ .
- جوباس اسڪرٽ (حواري) : ۲۸۳ .
- جوج - ماجوج (قبيلو) : ۵۹۶ .
- جوزيفس (مورخ) : ۵۹۸ .
- جوف اليمن (تختگاه) : ۷۴۲ .
- جوكيا (قبيلو) : ۳۲۶ , ۳۶۲ .
- جوليس سيزر (رومن شهنشاهه) : ۱۳۰ , ۷۲۷ , ۷۴۹ .
- جولين (باغي) : ۶۲۱ .
- جونس , سروليم (محقق) : ۳۹۳ , ۵۷۰ .
- جوهي (شهر) : ۳۷۵ .
- جويا (قبيلو) : ۳۹۱ .
- جهاد (مذهبي فريضو) : ۵۸۸ , ۶۳۱ , ۶۵۸ .
- جهازراني : ۱۲۷ , ۲۵۲ , ۳۲۳ , ۳۳۱ , ۳۳۵ , ۳۹۳ , ۴۰۰ .
- ۴۲۳ , ۶۱۰ .
- جهانسبرگ / جوهانسبرگ (ڏکڻ افريقا) : ۶۵۱ .
- جهان شاهه (آخري ققره بادشاهه) : ۶۴۱ .
- جهانگارا (شهر , قدامت , تهذيب) : ۳۴۸ , ۳۷۵ .
- جهانگير (مغل شهنشاهه) : ۴۵۵ .
- جهرڪ (ڳوٺ , تاريخ) : ۳۶۲ .
- جھڪڙ حوڊڙو (آثار قديمه) : ۱۴۳ , ۳۴۸ .
- جھل (سنڌي , وادي , راجاڻي) : ۲۹۸ , ۳۰۰ , ۳۸۱ , ۳۸۳ .
- ۲۸۶ , ۴۶۸ , ۵۳۸ .

- جهلوان (بلجستان) : ۳۰۷ ، ۳۶۳ .
- جهنگ (شهر ، علائقو) : ۴۰۵ .
- جئال (راجا) : ۵۴۷ .
- جئدرت (راجا) : ۳۷۳ ، ۳۷۴ ، ۴۰۵ ، ۵۰۲ ، ۵۰۴ .
- جیالاد (آخري جیاني پیغمبر) : ۵۷۳ ، ۵۷۵ ، ۵۷۹ .
- جیاني (نسل ، قوم ، بادشاهیت) : ۱۸ ، ۵۷۲ ، ۵۷۳ .
- جي - اي ، بیور (محقق) : ۲۶۵ .
- جیب (دیوتا) : ۱۲۵ ، ۱۷۶ .
- جیپور (شهر ، ریاست) : ۳۴۷ ، ۳۴۸ .
- جیحون (دریاھ) : ۶۳۲ .
- جیرسومین حضرت موسیٰ ع : ۶۹۹ ، ۷۰۹ .
- جیروسلم (مقدس شهر) : ۶۲۲ ، ۷۴۴ ، ۷۵۱ ، دسجي یروشليم .
- جیرومي (مورخ) : ۵۹۸ .
- جیسرسومرو ، چریت راجا : ۴۳۰ ، ۴۳۱ .
- جیسس (حضرت عیسیٰ ع) : ۲۷۷ .
- جیسلمیر (ریاست) : ۳۲۴ ، ۳۵۰ ، ۳۵۷ ، ۴۱۰ .
- جیسیم پت راجا ڈاھر : ۴۲۶ ، ۴۲۷ .
- جیکب آباد (شهر) : ۳۳۹ .
- جیکو بائیت (مسیحي فرقو) : ۷۵۱ .
- جیمس اول شاه انگلئند : ۴۵۵ .
- جیمس (حواري) : ۲۸۲ ، ۲۸۳ .
- جیمس ویلنٹائن (سینت) : ۴۴ .
- جین ، ایلن میري (شاعره) : ۶۴ .
- جین ترم : ۶ ، ۱۲۹ ، ۱۴۲ ، ۱۶۳ ، ۱۹۳ ، ۳۷۷ (ترمپستک) ،
- ۳۹۸ ، ۳۹۹ ، ۴۲۲ ، ۵۲۹ ، ۵۳۳ ، ۵۳۶ ، ۵۳۸ ،
- ۵۴۰ (منداري ، بائو) ، ۵۴۹ ، ۵۵۴ ، ۵۵۷ .
- جیو آتما (روح) : ۱۶۹ ، ۱۷۳ ، ۵۳۲ ، دسجي روح .
- جیوت چکر : ۱۶۹ .

- جيوپيٽر (مشتري گرھ) ديوتا : ۲۹، ۳۱، ۱۶۵، ۴۹۷، ۷۲۶.
- جيوڦر (جواني نسل جو آدم) : ۵۷۹، ۵۷۲، ۸۸.
- جيوڦر مرسي، پروفيسر : ۲۹.
- چارڻ (قبيلو) : ۲۵۶.
- چاغي / چاڻئي (شهر، علائقو) : ۳۰۵، ۳۹۰.
- چالديه / كالديه (ملڪ) : ۱۱۶.
- چانڊيا (قوم، قبيلو) : ۲۶۳.
- چانڪا (ڪوتليه قبيلو) : ۳۸۶.
- چانهون - دڙو (آثار قديمه) : ۱۴۴، ۲۹۷، ۳۱۳، ۳۳۹، ۳۴۸.
- چاوڙا (قبيلو) : ۳۱۰، ۳۶۶.
- چاڻو (چيني شاهي خاندان) : ۴۶.
- چچ پيو پٽ راجا ڏاهر : ۴۲۷.
- چچ (مهاراجا) : برهمڻ : ۲۵۵، ۳۸۹، ۴۰۶.
- چچنامو (تاريخ) : ۳۵۵، ۳۷۸، ۴۱۲، ۴۱۳.
- چرچ مشنري سوسائٽي : ۶۵۲.
- چڪ پرين سيال (آثار قديمه) : ۲۹۸.
- چڪدره (شهر) : ۳۹۷.
- چڪشا (ستري) : ۳۶۹، ۶۶۳.
- چڪوال (شهر) : ۳۰۳.
- چلاس (بلند تفريحي مقام) : ۳۹۵.
- چمپا (رياست) : ۴۹۶.
- چمپينزي (باندن جو نسل) : ۵۸، ۶۲، ۶۳.
- چنا (راجپوت، قبيلو) : ۳۹۰، ۴۱۰، ۴۳۱.
- چناب (ندي) : ۴۶۸.
- چندر پٽ چچ برهمڻ : ۳۸۹.
- چندر گپٽ، چندر گپٽ ثاني، وڪرماجيت ۱، ۳۶۶، ۳۶۹، (ثاني)
- ، ۳۸۳، ۳۸۶، (اول / ثاني)، ۲۸۷، (ثاني)
- ۲۸۸، (ثاني، وڪرماجيت)، ۳۹۹، ۵۳۸، (باني)

موريا - شهنشاهيت) ، ۵۳۹ ، ۵۴۰ ، ۵۴۳ (ثاني ، گيتا شهنشاهيت
جواني) . ۵۵۱ ، ۵۵۲ ، ۵۵۴ ، ۶۱۴ .

چندر سين (راجا) : ۴۰۸ .

چندروني (راجپوت قبيلو) : ۸۶ ، ۴۰۸ .

چنگيز خان منگول : ۶۴۰ ، ۶۴۴ .

چنگيزي نسل : ۶۴۱ .

چوئاوئاينشن تهذيب : ۵۸ .

چوتڪ (چاپ) - گجرات) : ۲۵۶ .

چور - لڪ : ۳۵۹ .

چوڪور ڪهاڙي : ۵۸ .

چوهاڻ (راجپوت قبيلو) : ۴۰۷ .

چهلم : ۶۵۸ .

چولستان (ريگستان) : ۲۹۸ ، ۳۲۰ ، ۳۲۱ ، ۳۲۶ ، ۳۳۷ .

چئمبرسس انسائڪلو پيڊيا : ۲۹۱ ، ۷۲۱ .

چي ان شيهه هيانگ شهنشاهه : ۵۴۹ .

چيتيا (آثار قديم) : ۳۷۱ .

چين (ملڪ ، شهنشاهيت) : ۵۷ ، ۱۶۶ - ۱۲۷ ، ۱۲۹ ، ۱۲۷ .

۱۵۴ ، ۱۷۴ ، ۱۷۶ ، ۱۸۰ ، ۲۰۰ ، ۲۷۹ ، ۳۲۵ .

۳۶۹ ، ۳۷۰ ، ۳۹۶ ، ۳۹۷ ، ۴۰۰ ، ۴۶۹ ، ۴۷۰ .

۵۴۵ ، ۵۴۹ ، ۵۸۷ ، ۵۸۸ ، ۵۹۴ ، ۵۹۵ ، ۶۱۹ .

۶۳۳ ، ۶۴۴ .

چينا (ٻيٽ) : ۴۲۷ .

چيني (قوم ، ٻولي ، تهذيب) : ۱۷۶ ، ۱۹۳ ، ۲۰۸ ، ۳۲۵ .

۳۷۷ ، ۳۷۸ ، ۳۸۴ ، ۳۸۹ ، ۵۳۶ (ٻڌ روايت) .

۵۴۹ ، ۵۵۰ ، ۵۵۴ ، (ٻڌ يڪشو) . ۶۳۲ .

۶۶۳ .

چين - جي ديوار : ۵۹۵ .

چيني ترڪستان (علائقو) : ۳۹۷ ، ۶۱۹ ، ۶۳۳ .

- چیویس (فرعون) : ۱۳۵ ، ۳۳۸ .
- چیولین - مئن ، چیلین (نسل) : ۵۳ ، ۵۶ .
- چتو مشائخ (درگاه) : ۴۲۲ .
- چتا (بلوچ قبیلو) : ۳۶۲ .
- چنی (گوت) : ۳۷۵ .
- چهن حس (خیال) : ۵۲۱ .
- حاتم طائی ، (بدوي سخي) : ۷۵۴ .
- حاران بن تارح : ۲۲۶ ، ۲۳۲ .
- حاران (شهر) : ۲۲۶ ، ۲۲۹ ، ۲۳۲ ، ۶۷۹ ، ۶۸۰ ، ۷۶۸ .
- حارث بن عبدالمطلب : ۷۶۴ .
- حارث نبطي بادشاه : ۷۴۸ ، ۷۴۹ .
- حافظ دیبلی (فقیه ، عالم) : ۴۱۵ .
- حامر : دسجي حضرت حامر عليه السلام .
- حامر اتوت : دسجي مصر .
- حامی نسل : ۱۲۱ ، ۱۳۵ ، ۱۷۵ ، ۱۷۷ ، ۱۸۰ ، ۱۹۷ ، ۳۷۵ .
- (دراوژ) ، ۴۲۱ (سیاه فام) ، ۴۶۵ ، ۴۸۳ .
- ۶۶۵ ، ۶۶۶ ، ۶۶۹ ، ۶۷۲ ، ۷۴۵ (روایتون) .
- حب (ندي ، وادي ، پہاڑ ، شهر) : ۲۳۳ ، ۳۵۹ ، ۳۶۱ ، ۳۶۲ .
- ۳۶۴ ، ۳۶۵ .
- حبش ، حبشیم ، حبشی (ملک ، قوم ، زبان) : ۶۶۶ ، ۶۷۲ .
- ۷۴۱ ، ۷۴۴ - ۷۴۸ ، ۷۵۹ ، ۷۶۳ .
- حبیل ، حیل ، بت : ۷۵۷ ، ۷۶۴ .
- حبیس سنان (فرعون) : ۲۳۰ .
- حبیوون (ماٹری) : ۶۸۴ .
- حبی بنت حلیل : ۷۶۱ .
- حج کعبه الله : ۱۹۸ ، ۱۹۹ ، ۲۲۴ ، ۳۰۵ ، ۴۲۳ ، (قبل اسلام)
- ، ۷۳۸ ، ۷۴۰ ، ۷۴۱ ، ۷۴۶ ، ۷۵۲ ، ۷۵۸ .
- ۷۶۲ ، ۷۶۴ .

حجاج بن يوسف ثقفی : ۴۰۲.

حجر (وادی) : ۱۲۲، ۲۱۷، ۲۱۸، ۶۲۳، ۷۴۹.

حجری آثار، (فاسل) : ۴۱، ۴۳، ۴۹-۵۲، ۵۴، ۵۵.

۵۹، ۵۷، ۶۱، ۶۲، ۶۵، ۱۵۴، ۳۰۳، ۳۲۱.

۳۲۳، ۳۷۷ (نقوش)، ۷۴۱.

حجر (کنده قبیلې جو جد امجد) : ۷۵۳.

حجر اسود (مقدس شهاب ثاقب) : ۷۵۷، ۷۵۸.

حجاز (عربستان) : ۱۲۱، ۱۹۴، ۱۹۹، ۲۰۷، ۲۳۳، ۶۷۲.

۷۳۸-۷۴۰، ۷۴۷، ۷۴۹، ۷۵۳، ۷۵۴.

۷۵۹، ۷۶۱-۷۶۳.

حجازی (نسل) : ۷۶۰.

حدو بن حضرت اسماعیل ع : ۷۳۹.

حسد : ۶۸۳، ۶۸۴.

حرام (فونیقی بادشاه) : ۲۵۰، حرام (شاهی کتب) : ۶۱۴.

۶۳۷. حرم (شهر) : ۶۲۸.

حسن ابن طوبی حمیاری، بادشاه : ۷۵۳.

حسن بن صالح (وزیر) : ۵۷۵.

حسن مرزا : ۶۵۴.

حسن بن صباح (شیخ الجبل) : ۶۴۰، ۶۴۳، ۶۴۴.

حشیشین فدائی : ۶۴۴.

حسین شاه صفوی : ۶۴۵.

حضرت آدم علیه السلام : ۶، ۷۹-۸۵، ۸۸-۹۲، ۱۱۵-

۱۲، ۱۲۳، ۱۲۶، ۱۳۲، ۱۴۲، ۱۵۷، ۱۵۸.

۱۸۱-۱۸۴، ۲۲۵، ۲۳۵، ۲۶۲، ۴۲۱.

۵۷۴، ۷۵۸.

حضرت ابراهیم علیه السلام (ابرها، ابرهام) : ۸۹، ۱۱۶.

۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۲، ۱۳۳، ۱۳۸، ۱۴۳، ۱۵۶.

۱۹۵، ۱۹۹، ۲۲۰-۲۲۲، ۲۲۴-۲۳۹.

۲۴۱، ۲۴۳، ۲۴۹، ۲۶۹، ۲۸۱، ۲۸۹، ۲۹۱،
 ۲۹۲، ۳۷۴، ۵۷۵، ۶۷۵، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۳،
 ۶۹۹، ۷۱۵ - ۷۱۹، ۷۱۹، ۷۳۵ - ۷۳۹، ۷۴۱،
 ۷۴۴، ۷۵۸، ۷۶۰، ۷۶۹.

حضرت ابوبکر صدیق رضه : ۶۲۳، ۶۲۵.

حضرت ادریس علیه السلام (اخنوخ، اخناتین، الیاس، امین هوتی ۴
 (فرعون مصر، پیغمبر) : ۱۱۵ - ۱۱۷، ۱۲۰،
 ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۸۳، ۱۸۴، ۲۴۲، ۵۷۴، ۵۷۵،
 ۷۲۹.

حضرت ارخشد / ارفخشد، علیه السلام : ۱۲۲، ۲۲۴، ۲۸۱.

حضرت ارمیاه، علیه السلام : ۲۴۳.

حضرت اسحاق (اضاخاق)، علیه السلام : ۱۱۷، ۲۳۱، ۲۳۳،
 ۲۳۵ - ۲۳۹، ۲۴۱ - ۲۴۳، ۲۶۰، ۲۶۹،
 ۲۸۱، ۶۷۵، ۶۷۷ - ۶۸۱، ۶۸۳، ۶۹۳،
 ۷۰۰، ۷۳۵ - ۷۳۷.

حضرت اسماعیل علیه السلام : ۱۸۴، ۱۹۹، ۲۲۹، ۲۳۱،
 ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۸، ۲۶۹، ۲۸۹، ۶۷۹، ۶۸۱،
 ۶۸۶ - ۷۳۵، ۷۳۹، ۷۵۸، ۷۶۰، ۷۶۹.

حضرت اسیاہ علیه السلام : ۲۸۲.

حضرت الیاس (الیاه) علیه السلام : ۱۱۷، ۱۸۴، ۲۶۹، ۷۳۰،
 ۷۶۰.

حضرت الیسع (الیاسع) : ۷۳۰.

حضرت امام جعفر صادق رح : ۶۴۲.

حضرت حسن بن علی الشہداء : ۶۵۷.

حضرت خمینی، آیت الله : ۶۴۳، ۶۵۸.

حضرت محمد قائل زمان، مهدی : ۶۴۳.

حضرت موسی کافلر، امام : ۶۴۲.

حضرت انوش / انوخ علیه السلام : ۱۲۰، ۱۸۴.

حضرت اوب عليه السلام : ٢٣٦.

حضرت ايوب بن عموس عليه السلام : ٢٣٦.

حضرت ايوب، (جاب) عليه السلام : ٢٤٢، ٢٤٣، ٢٦٠ - ٢٦٤، ٢٦٩.

حضرت حام بن نوح عليه السلام : ١٢١، ١٢٢، ١٢٥، ١٣٣،

١٧٥، ١٨١، ١٨٤، ١٩٩، ٢٢٤، ٢٢٧، ٤٢١.

حضرت حزقي ايل، (حزقييل، حزقياه) : ٢٤٣، ٢٧٠، ٥٩٧، ٧٢٣.

حضرت دانيال عليه السلام : ٢٤٣.

حضرت دائود عليه السلام، دائود : ٨٢، ١٤٥، ١٤٦، ١٧٧،

٢١٣، ٢٤٢ - ٢٥٣، ٢٥٦ - ٢٥٨، ٢٦٠،

٢٦٩، ٢٧٣، ٢٨١، ٢٧٦، ٢٧٧، ٧١٦ -

٧١٩، ٧٢١ - ٧٢٣، ٧٢٨ - ٧٣٠.

حضرت رازح عليه السلام : ٢٣٦.

حضرت زكريا عليه السلام : ٢٤٣، ٢٦٩، ٢٧٣ - ٢٧٦، ٢٨١،

٢٨٩، ٧٢٩.

حضرت ذوالكفل عليه السلام : ١٨٤، ٥١٧.

حضرت سام بن نوح عليه السلام : ١٢١، ١٢٢، ١٢٥، ١٣٣،

١٨٤، ١٩٣، ٢١٥، ٢١٦، ٢٢٤، ٢٨١، ٧٤١.

حضرت سعياء عليه السلام : ٢٠٦.

حضرت سليمان (سولومن) : ١٤٥، ١٤٦، ١٩٨، ٢٠٤، ٢١٣،

٢٤٢، ٢٣٤، ٢٤٨ - ٢٥، ٢٦٩، ٢٨١،

٥٠٨، ٥٧٧، ٥٩٥، ٦٧٦، ٧٢١ - ٧٢٣،

٧٢٨، ٧٢٩.

حضرت شالح عليه السلام : ١٢٢.

حضرت شعيب عليه السلام : ٢٣٦، ٢٤٢، ٢٤٣، ٢٩٥، ٦٩٦.

حضرت شموئل (سموئيل) عليه السلام : ٢٤٢ - ٢٤٤، ٧٢٠،

٧٢٢، ٧٢٩، ٧٣٠.

حضرت شیش علیہ السلام : ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۲۰، ۱۸۳، ۱۸۴.
حضرت صالح علیہ السلام : ۱۱۷، ۱۳۸، ۱۴۳، ۲۱۷-۲۱۹،
۲۳۵، ۲۹۶ (قوم)، ۷۴۹.

حضرت عابر علیہ السلام : ۱۲۲.
حضرت علی، کرم الله وجهه، رضه : ۴۲۴، ۶۳۶.
حضرت عمران علیہ السلام : ۲۳۶.
حضرت عمر بن الخطاب رضه : ۴۲۴، ۶۰۲، ۶۲۵، ۶۲۸، ۶۲۹.
حضرت عیسیٰ مسیح علیہ السلام : ۴۶، ۸۲، ۱۳۱، ۲۱۵،
۲۲۵، ۲۴۳، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۹، ۲۷۴-
۲۷۷، ۲۷۹-۲۸۳، ۲۸۷-۲۸۹، ۵۸۶،
۵۹۴، ۶۲۳، ۷۱۷، ۷۲۹، ۷۴۱، ۷۴۹.

حضرت فالغ علیہ السلام : ۱۲۲.
حضرت قاهنغ علیہ السلام : ۲۳۶.
حضرت لامک علیہ السلام : ۱۲۰.
۲۲۹، حضرت لوط علیہ السلام : ۱۴۳، ۲۲۰-۲۲۳، ۳۳۶-
۲۳۲-۲۳۴، ۲۶۰، ۲۶۹، ۲۹۲، ۶۹۵، ۶۹۶
(قوم لوط) .

حضرت لویء / لویع علیہ السلام : ۲۳۶.
حضرت متوشلح علیہ السلام : ۱۱۶، ۱۲۰، ۱۸۴.
حضرت محمد رسول الله (صلي الله عليه وسلم) : ۸۳، ۱۱۷،
۱۴۸، ۱۶۶، ۱۸۳، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۴۳، ۲۴۹،
۲۶۶، ۲۶۸، ۲۷۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۴۲۳، ۴۲۴،
، ۵۲۸، ۵۹۳، ۶۲۲، ۶۳۳، ۶۳۶، ۷۰۳،
۷۵۱، ۷۵۹-۷۶۱، ۷۶۴، ۷۶۶، ۷۶۷.

حضرت موسیٰ کلیم الله علیہ السلام : ۸۲، ۱۱۷، ۱۳۳، ۱۴۴،
۱۷۷، ۱۸۰، ۲۱۵، ۲۳۶، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۵،
۲۶۱، ۲۶۹، ۲۸۹، ۶۹۸-۷۲۰، ۷۲۹
-۷۳۲.

حضرت مهلثیل علیہ السلام : ۱۲۰، ۱۸۴.

حضرت نوح علیہ السلام : ۴۶، ۸۵، ۸۹، ۱۱۵-۱۱۷، ۱۱۹-

۱۲۱، ۱۲۳-۱۲۶، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۴۲،

۱۷۵، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۹۳، ۲۱۵، ۲۱۶،

۲۱۸، ۲۲۵، ۲۲۷، ۲۳۵، ۲۶۰، ۲۸۱، ۳۳۸،

۵۷۲، ۵۷۵، ۵۹۷، ۶۶۵، ۶۶۹، ۶۷۲، ۶۹۶

(قوم نوح ع) .

حضرت هارون علیہ السلام : ۲۱۵، ۲۴۳، ۲۴۵، ۲۶۱، ۲۶۹،

۲۷۴، ۷۰۰-۷۰۲، ۷۰۴، ۷۰۷، ۷۱۳-

۷۱۶، ۷۱۸، ۷۳۱.

حضرت هود علیہ السلام : ۱۱۷، ۱۲۸، ۱۴۳، ۲۱۵-۲۱۷،

۶۹۶ (قوم هود ع) .

حضرت یارد علیہ السلام : ۱۲۰، ۱۸۴.

حضرت یافث بن نوح علیہ السلام : ۱۲۱، ۱۲۵، ۱۳۳، ۱۸۴،

۶۶۵.

حضرت یحییٰ (جان) علیہ السلام : ۲۴۳، ۲۶۹، ۲۷۳-۲۷۵،

۲۸۱، ۲۸۲ (د بیپتست) ، ۲۸۹.

حضرت یرمیاہ : ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۷۱-۲۷۳، ۵۹۱، ۵۹۶،

۷۲۹.

حضرت یسعیاہ علیہ السلام : ۲۷۰، ۲۷۱، ۷۲۹.

حضرت یعقوب (جنکب اسرائیل) : ۱۱۷، ۲۲۹، ۲۳۶، ۲۳۸،

۲۴۰، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۶۰، ۲۶۹، ۲۷۱، ۲۷۲،

۲۷۴، ۲۸۱، ۶۷۵-۶۸۳، ۶۸۵، ۶۹۰،

۶۹۱، ۶۹۳-۶۹۵، ۶۹۸، ۷۰۰، ۷۰۱،

۷۱۱، ۷۱۳، ۷۱۸، ۷۱۹.

حضرت یوسف (جوزف) : ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۴۴، ۲۳۶، ۲۴۲،

۲۴۳، ۲۶۱، ۲۶۹، ۶۱۵، ۶۷۶-۶۸۲،

۶۹۵، ۷۱۱، ۷۱۹، ۷۴۰.

حضرت یوشع، یسع، جوشوئا علیه السلام : ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۶۱،
۲۶۹، ۷۱۶، ۷۲۰، ۷۲۹، ۷۳۰.

حضرت یونس، (جوناہ) علیه السلام : ۲۴۲، ۲۶۰، ۲۶۵-
۲۶۹، ۷۲۹.

حضرت یونس بن ایوب علیه السلام : ۲۳۶.

حضرت یهوز، یهوزا علیه السلام : ۲۳۶.

حضرت یهوئیم علیه السلام : ۲۷۱.

حضرت موت (علائقو، عربستان) : ۱۳۸، ۱۹۴، ۱۹۸، ۲۹۶،
۷۴۲، ۷۴۳، ۷۵۳، ۷۵۹، ۷۶۹.

حفیظیہ (دیوتا) : ۲۱۶.

حکم تقفی سردار : ۴۲۵.

حکیم عمر خیام (مفکر شاعر، ریاضی دان) : ۱۵۴، ۱۶۰.

حلوان، حلاوہ (شهر) : ۲۰۰، ۶۲۸.

حلیۃ الاولیاء (کتاب) : ۴۱۵.

حلیل (یهودی، ربی) : ۲۷۸.

حلیل، بنو خزاعہ (کنجی بردار کعبہ) : ۷۶۱.

حمور (شهر) : ۶۸۰.

حمور حوی (بادشاہ) : ۶۸۰، ۶۸۱.

حمورابی (بادشاہ بابل) : ۱۲۸، ۱۴۳، ۲۰۲، ۲۰۴، ۲۹۰.

(قانون) ۲۹۱.

حمیاری (قبیلو، بادشاہیت) : ۶۶۶، ۷۴۳-۷۴۵، ۷۴۷.

۷۵۳، ۷۵۴، ۷۶۳.

حمیاری - سباتی بحری طاقت : ۷۴۴.

حنفی (سنی فقہ، مسلک) : ۶۵۹.

حنی بال (بادشاہ) : ۶۱۷.

حواری (اصحابی حضرت عیسیٰ ع) : ۲۷۹، ۲۸۲، ۲۸۳.

۷۵۱، ۷۴۹، ۲۸۸.

حواس : ۵۱۴، ۵۲۱، ۵۳۳.

- حوران (قوم) : ۲۶۱ .
 حوزه (ایراني مدرسا) : ۶۵۶ .
 حياتيات (علم) : ۶ ، ۱۱ ، ۵۰ ، ۵۵ ، ۵۶ .
 حياتي جو وڻ : ۱۵۸ .
 حبيرون (شهر) : ۲۲۸ .
 حيدرآباد (سنڌ) : ۲۶۲ ، ۴۲۳ ، ۴۵۰ (قلعو) ، ۴۵۲ ،
 (چوڀاري) .
 حيره ، الحيره (بادشاهيت) : ۶۲۳ - ۶۲۷ ، ۷۴۷ ، ۷۵۰ ، ۷۵۲ ،
 ۷۵۳ .
 حيوانات (علم) : ۶۲ .
 خاران (رياست) : ۳۰۵ ، ۳۹۰ .
 خارجي (فرقو) : ۴۲۲ ، ۴۳۲ ، ۶۳۲ .
 خالد بن وليد رضه (عرب جنرل) : ۶۲۵ ، ۷۵۲ .
 خانوم هوتائي (حاڪم شهر) : ۲۳۰ .
 خانه بدوش قبيلو : ۳۳۶ ، ۳۶۹ ، ۴۰۱ ، ۵۵۹ ، ۵۷۲ ، ۵۷۹ ،
 ۵۹۵ ، ۶۱۹ ، ۶۲۰ ، ۶۲۳ ، ۶۶۱ ، ۶۷۵ .
 خانيت (منگول بادشاهيت ، قندهار) : ۵۷۹ ، ۶۳۲ .
 ختنو ، طوهر (سنت) : ۶۸۱ ، ۶۸۳ .
 خدا - جي - تلاش : ۱۶۴ ، ۱۶۵ ، ۱۶۷ ، ۵۱۱ (دائمي وجود)
 ، ۵۹۲ .
 خداوند - جو - گهر : ۵۹۷ .
 خدائي بادشاهي : ۲۸۲ .
 خدائي حق ، بادشاهي : ۲۳۵ .
 خدائي دعويٰ : ۱۸۱ .
 خدائي قادر (آريا عقيدو) : ۵۷۸ .
 خدائي قهار جو هٿيار (نادر شاه) : ۶۴۶ .
 خدمت اشفاق (خون بهاديت) : ۷۶۲ .
 خدير لخمير (نمرود) : ۲۲۷ .

خدیر نوخندی (بادشاه) : ۲۱۷ .

خراج (تعبیداریء جونذرانو) : ۴۵۱ ، ۴۵۲ ، ۵۸۹ ، ۶۲۰ ، ۶۲۱ ، ۶۲۲ ، ۶۲۵ ، ۷۲۳ ، ۷۴۲ .

خراسان (ریاست ، پارثیا) : ۴۱۵ ، ۴۱۷ ، ۴۲۲ ، ۴۲۸ ، ۶۱۷ ، ۶۳۱ - ۶۳۴ ، ۶۴۰ ، ۶۴۱ ، ۶۴۴ .

خراسمیانی (قدیم ایرانی قبیلو) : ۵۷۲ .

خریبه (شهر) : ۷۴۲ .

خزرچی جوانن جو جتو : ۷۶۴ .

خزینة الاصفیاء (کتاب) : ۴۳۴ .

خسرو خان (نواب) : ۳۶۳ .

خضدار : (قلات ریاست) : ۴۱۹ .

خسرو پرویز ساسانی کسری : ۵۷۳ ، ۵۷۴ ، ۶۲۱ - ۶۲۳ ، ۷۵۱ .

خشکی رستا : ۶۱۰ ، ۷۳۹ .

خط استوا : ۴۴ ، ۳۰۱ .

خطبه حجة الوداع : ۵۲۹ .

خفیف سومرو / هباری : ۴۲۸ ، ۴۳۳ .

خفیه پولیس : ۶۵۲ .

خلا (آکاش) : اسپیس : ۸۷ ، ۱۶۹ ، ۵۱۲ (انسان جو ذهن ،

خدا جو وجود) ، ۵۲۱ ، ۵۳۳ ، ۶۳۳ .

خلافت ، اسلامی نظام حکومت : ۱۴۸ ، ۴۰۲ ، ۴۱۶ ، ۴۲۲ ،

۴۲۶ ، ۴۲۷ ، ۶۲۳ ، ۶۲۵ ، ۶۳۴ ، ۶۳۵ ، ۶۳۷ .

(نالی ماتر) . ۶۳۸ (بادشاهیتون) . ۶۳۹ .

۶۴۰ (اختیارات تی قبضو) . ۶۴۴ (زوال) .

خلافت امویہ : ۳۹۰ ، ۴۱۵ ، ۴۲۵ ، ۴۲۶ ، ۵۴۶ ، ۶۳۱ ، ۶۳۲ .

خلافت راشدہ : ۳۹۰ ، ۶۳۱ .

خلافت عباسیہ : ۳۶۴ ، ۴۱۴ ، ۵۸۷ ، ۶۲۴ ، ۶۲۳ ، ۶۳۴ .

۶۳۷ ، ۶۴۱ - ۶۴۳ ، ۶۶۰ .

خلافت عثمانیہ : ۱۴۸ ، ۶۴۲ ، ۶۵۴ .

- خلافت فاطميه : ۶۳۱.۴۳۲ .
 خلائي وقت : ۸۵ .
 خليد صالح مصري : ۱۳۶ .
 خليج فارس : دسجي ايراني نار . ۶۴۹ .
 خمر (غير ملڪي شراب) : ۷۶۸ .
 خمس (پنجون حصو ، سرڪاري) : ۶۲۸ ، ۶۸۸ .
 خنم (فرعون) : ۱۵۷ .
 خوارزم شاهه (غلاتقو ، پادشاهيت ، لقب) : ۶۰۲ ، ۶۳۲ ، ۶۴۰ .
 ۶۴۴ ، ۶۴۲ .
 خواب (تاريخي ، مذهبي) : ۵۱۲ ، ۵۸۲ ، ۵۹۶ ، ۵۹۷ ، ۶۷۹ .
 ۶۸۰ ، ۶۸۲ ، ۶۸۳ ، ۶۸۷ ، ۶۸۹ .
 خود شعوري : ۵۲۱ .
 خوجا (مسلمان پاتيا) : ۳۵۴ .
 خودي ، نظريه حيات : ۱۶۹ ، ۱۷۰ .
 خوراک (جمع ڪرڻ ، پيدا ڪرڻ) : ۱۸۲ .
 خورس : دسجي سائرس ذوالقسنين ، ۲۰۵ ، ۵۹۱ - ۵۹۳ ، ۵۹۵ .
 (خورش) .
 خيام : دسجي حڪيم عمر خيام ۶۴۰ .
 خون جي تلوار تي فتح : ۶۵۷ .
 خير الوجود : ۵۸۸ .
 خير لڪ : ۳۷۵ ، ۳۹۶ ، ۳۹۷ .
 خيرپور (ميرس) : ۳۵۱ ، ۴۵۱ - ۴۵۳ (مير) .
 دادو : ۳۱۶ . (ڪئنال) : ۳۵۵ . (ضلعو) .
 داتا گنج بخش رح حضرت : ۴۳۳ .
 دارا اول (داريـاواش) : ۱۴۸ ، ۲۸۷ ، ۳۷۲ ، ۳۷۷ ، ۳۸۱ .
 ۳۹۲ ، ۳۹۳ ، ۴۰۴ ، ۵۳۶ ، ۵۳۷ ، ۵۷۲ ، ۵۹۲ .
 ۵۹۶ ، ۵۹۷ ، ۵۹۹ ، ۶۰۴ - ۶۰۸ ، ۶۱۰ .
 ۶۱۲ ، ۶۱۴ ، ۶۱۷ ، ۶۲۲ ، ۷۲۴ .

- دارا دویم : ۴۰۴، ۵۹۷، ۶۰۷، ۶۱۴.
- دارا شکوه : ۴۵۵. دارا سویم : ۶۰۷.
- داردک (زیان) : ۳۱۱.
- دارالحکمت : ۶۳۹.
- داربال (شهر) : ۶۰۲.
- دارالندوه : ۷۶۲.
- داس (دیوس) : ۴۶۶، ۴۸۵.
- داغستان (ایصرانی کوهقاف) : ۶۰۰، ۶۱۰.
- دان بن حضرت یعقوب عم : ۶۸۲.
- دانی ایل (دینیل) جو کتاب : ۵۹۶.
- دائمی بیج : ۵۱۵.
- دائمی یندیون : ۳۱۶.
- دائمی حرص : ۵۱۹.
- دائمی روح : ۵۱۲.
- دائمی وجود : ۵۱۲، ۵۱۶، ۵۲۹، ۵۳۰.
- دائود پوتا : ۴۱۲، (پاکتر)، ۳۲۱، ۴۵۱ (نواب بہاولپور) .
- دائودی، ظاہری فرقو : ۴۳۱.
- دبر کوت (آثار قدیم) : ۲۹۸.
- دبستان المذاهب (ایرانی ذریعو) : ۵۷۳، ۵۷۴.
- دتا (مورخ) : ۳۶۸.
- د پیریپلس (سفر نامو) : ۴۰۱.
- دجلہ ندی : ۱۲۲، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۹۱، ۲۹۹، ۵۰۹، ۶۱۸، ۶۲۰، ۶۲۴، ۶۳۷.
- دجلہ - فرات دوايو، تہذیب : ۳۲۳، ۳۳۷، ۴۷۰، ۶۲۴.
- دجوشن راجا، دریودن کوروا : ۴۰۵، ۴۹۹-۵۰۵.
- دختر جمشید (شراب، ایجاد) : ۵۷۷.
- دسرت، دشرت (راجا) : ۴۷۱، ۴۸۲ (زالون ۽ پت)، ۴۷۵.
- دراژ (قبیلو) : ۳۵۵.

دراوژ (نسل) : ۱۶۲ ، ۱۹۴ ، ۲۱۵ ، ۲۰۴ - ۳۰۹ (اصل نسل
مجرتون) ، ۳۳۱ ، ۳۳۴ ، ۳۳۵ ، ۳۷۴ ، ۳۹۲ ،

۳۹۳ ، ۴۸۱ (سنڌي)

دراوڙي (ٻولي ، ٻوليون) : ۳۰۵ ، ۳۳۵ ، ۳۷۹ ، ۳۹۳ ، ۴۷۹
(مذهب) ، ۶۶۸ ، ۶۶۹ (ٻوليون) ، ۶۶۹ .

دريند (شهر) : ۶۰۰ ، ۶۰۲ .

دريلو (ديرو شهر ، رياست) : ۴۲۰ .

درسگاه : ۶۳۹ .

درشدوتي (وادي) : ۴۶۹ .

درشرقين (شهر) : ۲۱۳ .

درگا (ديوي ، پنٿ) : ۱۵۹ ، ۴۹۶ ، ۵۴۴ .

درنگياني (قديم ايراني قبيلو) : ۵۷۲ .

دروز (قوم ، قبائل) : ۴۳۲ (داعي) ، ۶۶۵ ، ۷۵۲ .

درويه (سپ شيون) : ۵۳۲ .

دروڻا (ڪورو) : ۵۰۴ .

دروهيہ (قبيلو) : ۴۶۸ .

دريدانيال : ۶۱۰ .

دريوپدي : ۵۰۰ ، ۵۰۲ ، ۵۰۵ .

دڙنگ (لڪ) : ۳۶۰ .

دستوري (آئيني) حڪومت : ۶۴۹ .

دس اوتار (اسماعيلي ادب) : ۳۵۴ .

دشت ايران : ۶۱۷ .

دعوتِ اهل بيت : ۴۳۲ ، ۶۳۳ ، ۶۴۲ .

دڪشن موزن (ٻيٽ شو مهاديو) : ۴۹۴ .

دڪ ، دڪا ، دڪ (ڌڪ) : ۵۰۳ ، ۵۱۹ ، ۵۲۰ ، ۵۲۲ .

دڪن هندستان (حيدرآباد دڪن رياست) : ۳۱۰ ، ۵۰۶ ، ۵۴۱ .

۵۴۵ ، ۵۴۶ ، ۵۵۱ .

دلفيه (ايراني حڪومت) : ۶۳۵ .

دلوراء ، مکي : ۴۲۹ .

دليل ڪوٽ : ۳۵۵ .

دمشق (شهر) : ۲۳۳ ، ۴۱۵ ، ۴۲۷ ، ۶۲۲ ، ۶۱۷ ، ۷۴۹ ، ۷۵۱ .

دنگر (آثار قديمه) : ۳۵۸ .

دنيا (بنياد ، زندگي ، دوکو عمل ۽ آدرش) : ۴۷ ، ۸۸ ، ۹۳ ، ۹۶ ،

۱۲۷ ، ۱۳۲ ، ۱۴۸ ، ۱۵۳ ، ۱۵۴ ، ۱۶۷ ، ۱۸۰ ،

۱۹۳ ، ۱۹۹ ، ۲۰۷ ، ۲۰۸ ، ۲۱۵ ، ۲۵۴ ، ۲۶۵ ،

(قديمه) ، ۲۷۷ ، ۲۷۸ (ادرشي ، عملي) ،

۲۹۷ ، ۳۰۲ ، ۳۰۷ ، ۳۱۵ ، ۳۱۸ ، ۳۱۹ ، ۳۲۸ ،

(غرق آبي) ، ۳۴۲ ، (قديم فن پاره) ، ۴۰۲ ،

(بي دنيا) ، ۴۷۱ (ٽي برانگهون) ، ۴۸۰ ، ۴۸۱ ،

(دوکو) ، ۴۸۴ (اباڻي) ، ۴۹۴ (گرو) ، ۵۰۴ ،

(پهرئين عالمي جنگ ، مهاڀارت) ، ۵۱۱ ، (خدائي

بنياد) ، ۵۱۲ (زندگي) ، ۵۱۳ ، ۵۱۴ (دنيائون)

، ۵۱۶ ، (چڪر) ، ۵۲۴ ، (زير زمين) ، ۵۳۳ ،

(ٻاهرين) ، ۵۳۶ ، (پهرين يونيورسٽي) ، ۵۴۲ ،

(آخرت) ، ۵۵۵ (عظيم شهنشاهيتون) ، ۵۵۷ ،

(بادشاهيءَ جو خدائي حق) ، ۵۷۲ ، (پهرين

حڪومت ، عظيم آفت - طوفان نوح) ، ۵۷۴ ،

(بادشاهيءَ جو تصور گيل شاهه) ، ۵۷۶ (آبهوا ،

واعظ) ، ۵۷۷ ، (جامر - جمر ۾) ، ۵۸۰ (ٻه طاقتون

، ۵۸۱ (تخليق) ، ۵۸۵ (مک مذهب)

، ۶۰۴ ، ۶۱۰ ، ۶۱۵ (فتح) ، ۶۱۹ ، (وڏيون

طاقتون) ، ۶۲۲ ، ۶۵۷ ، ۶۵۸ (عظيم طاقتون

۽ مظلوم عوام) ، ۷۴۱ (عظيم بتخانن) ، ۷۴۵ .

دوارڪا (شهر ، بندر قلعو) : ۱۲۹ ، ۳۶۴ ، ۵۰۴ ، ۵۱۰ ، ۵۱۱ .

دوتين (مقام) : ۶۸۴ .

- دومه بن حضرت اسماعیل ع : ۷۳۹ .
 دوتبر دت واز انديا (تاريخ) : ۵۲۸ .
 دوئت (دیو - راکاس) : ۱۷۹ .
 دهرت، درشرشتر، (راجا) : ۴۰۵ .
 دهریت (متیرلزم) : ۹۳، ۹۴، ۱۷۱ .
 دهسلا (راڻي، سند) : ۴۰۵ .
 دهقان (ایراني کاشکار، جاگیردار) : ۶۳۴ .
 دهلي (شهر، علائقو سلطنت) : ۲۹۷، ۳۴۸، (دوآبو) ، ۴۱۰،
 ۴۲۹ (سلطنت) ، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۳، ۴۳۴،
 ۴۴۹، ۴۹۸، ۵۰۱، ۵۰۷، ۵۴۹، ۶۴۶ .
 دهنڊرید (کتاب، سوانح) : ۲۷۶، ۷۶۶ .
 دیاریکر : ۱۲۳ .
 دیارام سہني : ۳۱۲، ۳۱۷ .
 دیانند سوامي : ۴۸۶ .
 دیپالپور (آثار قدیمہ) : ۳۲۷، ۴۲۵ .
 دیپل بندر : ۳۸۹، ۴۱۸، ۴۲۵، ۴۵۵ .
 دیر (ریاست) : ۳۹۵، ۳۹۷ (میوزم) .
 دیراجات (اسماعیل خان، غازی خان) : ۳۶۳، ۳۹۱، ۴۴۹ .
 دیراوال (قلعو) : ۳۵۰، ۴۵۱ .
 دین : ۱۶۷، ۲۶۵ (ابراہیمی) .
 دیناری آلپس (جبل) : ۳۰۲ .
 دیو امپیا تیسا (ہدراجا سرینکا) : ۵۴۲ .
 دیوبند (ہوشنگ ایرانی پیغمبر بادشاہ) : ۵۷۵ .
 دیوتا (بادشاہی خاندان، بت معبود) : ۲۰، ۱۳۶، ۱۵۷، ۱۵۹ -
 ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۸، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۵ -
 ۱۷۷، ۱۷۹، ۲۵۲ (بست) ، ۳۰۷، ۴۱۰
 (طاقت) ، ۴۶۵، ۴۷۵ (درجو) ، ۴۸۲ (مشروب)
 ، ۴۸۳ (ریجھائن) ، ۴۸۵، ۴۸۷، ۴۹۳، ۴۹۵ .

۴۹۷، ۵۰۲، ۵۰۵، ۵۰۸، ۵۱۰، ۵۱۹، ۵۳۰،

۵۴۱، ۵۵۹، ۵۶۲، ۵۷۱، ۵۷۶، ۶۱۱، ۷۵۷،

دهیوس پترا (بهریون بت) : ۴۸۵.

دیویال پرتهار (راجا) : ۴۰۹، ۵۴۶.

دیودتا (سوت مهاتما گوتمه بد) : ۵۳۱.

دیوس، دیو : ۴۹۷، ۵۷۷.

دیوکی (ماتا کرشن مهرج) : ۵۰۶.

دیوگژھ : ۳۸۷.

دیونا گری لپی (رسم الخط) : ۳۱۷، ۳۴۹.

ذاتو جو استعمال : ۱۴۵.

ذارانگر (شهر) : ۴۰۸.

ذاريجا (قبیلو) : ۳۶۴.

دترشت، درت راسنر، دترشتر (کوروا راجا) : ۴۹۹ - ۵۰۱.

درتي (ارت) : ۳۱، ۳۳، ۴۱، ۴۲، ۴۵ - ۴۹، ۵۳، ۵۹، ۸۴،

۸۶، ۹۰، ۱۲۰، ۱۵۷، ۱۶۳، ۱۹۹، ۲۴۹،

(وچ) . ۳۰۱، ۳۳۵، ۴۷۳ (مانا) ، ۴۷۴،

۴۷۶ (درتي پتري) ، ۶۱۲ (انساني زندگي) .

درشدوتي (ندي) : ۴۶۶.

درم : (مذهب ، دين ، رليجن) : ۴۷۴، ۵۳۲، ۵۴۱، ۵۴۲،

۵۵۷، دسجي مذهب.

درمپال (راجا) : ۴۰۹، ۵۴۶.

درم چکروتن (چرخو چرڻ) : ۵۱۹.

درم راجيکا (آثار قديمه) : ۳۹۵.

درم شاستر (پستڪ) : ۳۷۷، ۴۷۴، ۴۷۸، ۴۸۳، ۴۹۹،

۵۰۲، ۵۰۳، ۵۱۱.

درم مهاماتر (بد عملدار) : ۵۴۱، ۵۴۲.

دماپد (بد پستڪ) : ۵۲۴.

دماڪا پوتاستا (بد پستڪ) : ۵۲۰.

- ڌنگ (اولاد ڄام رائيڌن سمون) : ۳۵۴، ۴۰۹.
- ڌياني (ٻڌ فرقو) : ۵۱۲.
- ڌاڙهيالو (جبل) : ۳۶۲.
- ڌاهپ جوديوتا (دنڀو) : ۲۹۹.
- ڌاهر، راجا : ۳۵۵، ۳۸۹، ۳۹۰، ۴۲۴، ۴۲۶، ۵۴۶، ۵۴۷.
- ڌاهر، رائيڌن ڄام جو پٽ : ۴۰۹.
- ڌڪڻ - اوڀر ايشيا : ۱۹۳.
- ڌڪڻ - اولهه ايشيا : ۱۹۴، ۲۱۵.
- ڌوتڙ (آثار قديم) : ۳۵۸.
- ڌور - اوڀر : ۴۰۰.
- ڌوڪري (ريلوي اسٽيشن) : ۳۱۸.
- ڌهر (سمون قبيلو) : ۴۰۹.
- ڌهرسين (راجا) : ۳۸۹، ۳۹۰.
- ڌياري : ۴۷۳.
- ڌيلو (شهر، تعلقو) : ۳۵۳.
- ڊاٿان (يهودي سردار) : ۷۱۵.
- ڊارون، چارلس : ۵، ۵۹، ۶۰، ۶۵، ۶۶.
- ڊارونزم ٿيوري : ۶۲.
- ڊائٽو سور : ۴۲، ۴۴، ۴۶، ۳۰۳.
- ڊائٽيسس بڪس (شراب، ديوتا) : ۷۵۶.
- ڊايوڪليٽن : ۱۳۰.
- ڊايو نيسس (ديوتا) : ۱۶۴، ۴۹۴.
- ڊريا (ديوي) : ۱۶۲.
- ڊڦيرو پهاڙيون : ۳۶۰.
- ڊڪشت (ماهر آثار قديم) : ۳۱۸.
- ڊمب (آثار قديم) : ۲۹۷.
- ڊنڊڪ (پيلو) : ۴۷۲.
- ڊورين تهذيب : ۱۴۴، ۱۴۵.

- دوشال تئو (جبل) : ۴۸.
 دومڪي (قبيلو) : ۳۶۳.
 دڻيٻوب (ندي) : ۱۲۰، ۴۶۵، ۴۷۸، ۶۱۰.
 دڻوڊس، رهيز، ٽي ڊبليو : ۵۲۲ (نروان جو نقشو) .
 ڊي - اين - اي : ۵۸، ۶۲، ۶۳.
 ڊيميٿروس (بادشاهه) : ۳۶۶، ۳۶۷، ۵۴۳، ۶۱۸ (ثاني، جنرل)
 دينمارڪ (ملڪ) : ۳۴.
 ڊاٽڪي (ٿري ٻولي) : ۳۵۸.
 ڊال (آثار قديمه) : ۲۹۷.
 ڊالا ويري (گمشده شهر) : ۳۲۰.
 ڊگُو (طاقت جي علامت، ديوتا) : ۳۲۵.
 ڊورو پراڻ : ۳۵۰، ۳۵۱.
 ڊيڊ (اڇوت) : ۳۵۶.
 ذات عنوات (نذرانا تنگڻ، وڻ) : ۷۵۶.
 ذبيح الله (حضرت اسماعيل ع) : ۷۳۷.
 ذوالخصله (عبادتگاهه) : ۷۵۴.
 ذوالشري (شراب جو بت) : ۷۵۶.
 ذوالقرنين (ايراني پيغمبر بادشاهه) : ۴۰۲ - ۴۰۴، ۴۷۰، ۵۸۹.
 (پيغمبر) ، ۵۹۰ - ۶۰۷ . ڏسجي سائرس ذوالقرنين
 ذوالنون (حضرت يونس ع) : ۲۶۷، ۲۶۸.
 ذونواص حمياري (بادشاهه) : ۷۴۵.
 ذهن (آسودگي، بنياد) : ۵۱۴ - ۵۱۶.
 رانوڙ (قبيلو) : ۳۵۵.
 راج پت چندر برهمڻ : ۳۸۹.
 راجا (منصب، اهميت) : ۴۷۴، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۳۰، ۵۴۵ -
 ۵۴۸، ۵۵۱، ۵۶۰، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۶، ۵۹۹.
 ۶۶۴.
 راجا رام : ۴۷۱، ۴۷۳.

راجپال (سومرو سردار) : ۴۳۳.

راجپوت (اصل نسل، قبیلہ) : ۸۶، ۳۴۸، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۶، ۳۵۸، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۹۲.

۴۰۷ - ۴۱۰، ۴۵۰، ۴۵۷ - ۵۴۹، ۵۵۶ (منید)

راجستان (راجپوتانا) : ۲۹۸، ۳۱۱، ۳۲۹، ۳۳۱، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۵۱، ۳۵۷، ۳۶۶، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۸، ۴۰۸، ۴۰۹، ۵۳۷، ۵۴۳، ۵۴۶، ۵۵۱، ۵۵۶، ۶۰۹، ۶۶۴.

راجستانی بولی : ۳۱۱.

راجستانی پہاڑ : ۳۶۱.

راجسویہ رسم : ۵۰۱.

راجکوٹ شہر : ۵۰۷.

راجگوبال آپاریہ : ۴۷۵.

راجیندرناٹ، ڈاکٹر : ۳۷۷.

راجیہ وردنا، راجا : ۵۵۶.

راجپر (قبیلو) : ۳۹۰.

راجڑ (قبیلو) : ۳۹۰.

راجگڑھ (شہر) : ۵۳۵.

راجولیکی (سنڌي سردار) : ۴۵۰.

راڌا (محبوبہ گوبی سري ڪرشن) : ۵۰۶، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰.

(- دیوی) .

راڌا کنڊ (علائقو) : ۵۰۷.

راشترکت (راجائي) : ۴۰۹.

راشترکوتا (قبیلو) : ۵۴۶.

راکاس (راکشش) : ۵۰۸، ۵۳۰، ۵۷۵.

راکی گڑھ (گمشده شہر) : ۳۲۰.

رام : ڏسجي سري رام .

رامائڻ : ۶، ۳۰۸، ۴۷۰ - ۴۷۴، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۸۳، ۴۹۰.

رامانوجا برهمڻ : ۴۸۱.

رامر بت : ۴۷۱.

رامر پنت : ۴۷۱، ۴۷۴، ۴۷۷.

رامچندر (راجا) : ۴۰۹.

رامر گپتا (راجا) : ۲۸۸، ۵۵۱.

رامر ليلا : ۴۷۱، ۴۷۵، ۵۳۵.

راوڙ (قلعو) : ۳۸۹.

راوڙ - واري - وات : ۳۵۵.

راولپنڊي (شهر) : ۳۶۷.

راول، جامر : ۲۵۴، ۲۵۶.

راوڻ (راکاس بادشاهه) : ۳۰۸، ۴۷۰ - ۴۷۲.

راوي (ندي) : ۲۹۸، ۳۱۷، ۳۲۰، ۴۶۸.

راهل پت مهاتما گوتم ٻڌ : ۵۱۸.

راءِ گهراڻو (سنڌ) : ۳۸۹، ۴۰۷، ۴۱۲، (ڏيوائڇ، سهاسي،

سهرس) .

رائيڏن، جامر : ۳۵۴، ۴۰۹.

رائيما، راهيما (قبيلو) : ۳۵۵.

رايت (قبيلو) : ۳۵۵.

رايل ايشيٽڪ سوسائٽي : ۳۷۷.

ربي (يهودي مذهبي عالم) : ۲۷۸.

ربيل ثاني نبطي (آخري بادشاهه) : ۷۲۹.

رت سهار (عشقيه ڪلام) : ۵۵۲.

رتا ولي (ناٽڪ) : ۵۴۴.

رت (فوجي گاديون) : ۱۴۰، ۲۱۲، ۲۵۸، ۳۷۳.

ريار / ريار (اثار قديمه) : ۲۹۷، ۲۹۸، ۳۱۲.

رجاء سنڌي (فقيه عالم) : ۴۱۷.

رجس (ڦڙتي ۽ عمل جو ڪڻ) : ۵۱۵.

- رحمان ڊيري (آثار قديم) : ۲۳۷ .
 رحمت الله بکري سيد (عالم شاعر) : ۳۵۱ .
 رحوبو (شهر) : ۱۲۶ .
 رحوبوت (چشمو) : ۲۴۱ .
 ردر (شو مهاديو) : ۱۶۳ ، ۱۶۴ ، ۲۴۴ ، ۴۸۵ ، ۴۹۰ ، ۴۹۶ -
 ۴۹۸ ، ۵۱۲ .
 ردرداديه (ايراني حڪومت) : ۶۴۰ .
 ردرادمن (سترپ) : ۲۶۹ ، ۲۸۷ ، ۲۶۴ ، ۲۶۵ .
 ردريناه (راجا) : ۴۰۶ .
 ردوعنا (دختر زرڪس) : ۶۰۳ ، ۶۰۴ .
 رزقيه (ديوتا) : ۲۱۶ .
 رزلي (ماهر لسانيات) : ۳۰۸ ، ۳۰۹ .
 رستم پهلوان (ايراني جنرل) : ۶۲۷ .
 رسدگاه (فلڪيات) : ۶۳۹ .
 رسم الخط (لپي) : ۱۸۰ ، ۱۹۷ .
 رسول (پيغمبر) : ۲۱۵ ، ۲۱۶ ، ۲۱۸ ، ۲۲۴ ، ۲۷۰ .
 رسول آباد (محمد طور ثاني) : ۴۲۱ .
 رضاخان / رضا شاه پهلوي (باني بادشاهه) : ۶۴۹ ، ۶۵۲ .
 ولد نادر شاه : ۶۴۶ .
 رع (سج ، ديوتا) : ۱۲۴ ، ۱۷۶ ، ۱۸۱ ، ۴۹۸ ، ۶۱۱ .
 رفادت (غريب حاجين جي پرگهور) : ۷۶۴ .
 رفيديمر (علائقو) : ۷۰۹ .
 رفيق مغل (ماهر آثار قديم) : ۲۹۸ .
 رقه (عرب آبادي ، بستي) : ۶۲۴ .
 رڪمڻي (ڪرشن پتتي ، زال) : ۵۰۷ ، ۵۱۰ .
 رگ ويد (اوائلي آريا ادب ، مذهبي ڪتاب) : ۱۹ - ۲۲ ، ۴۸ ،
 ۱۲۸ ، ۱۵۵ ، ۱۶۸ ، ۳۱۰ ، ۳۳۰ (زمانو) ،
 ۳۳۱ ، ۳۳۴ ، ۳۴۹ ، ۳۵۱ ، ۳۷۲ ، ۳۷۳ ، ۳۷۶ .

۴۸۳، ۴۷۸، ۴۶۹، ۴۶۸، ۴۶۶، ۴۶۵، ۳۹۴

۴۹۸، ۴۹۷، ۴۹۳، ۴۹۲، ۴۸۸، ۴۸۷، ۴۸۴

۵۰۴، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۲، ۵۱۲، ۵۱۱، ۵۱۰

رگهو ومشا (جنگنا مو) : ۵۵۲.

رمسن (بادشاه) : ۲۰۱.

رمل (علم) : ۱۱۷، ۱۸۳.

رمیش چندر بابو : ۳۷۷.

رنجنا (نثن) : ۵۱۹.

رند (بلوچ قبیلو) : ۳۶۳.

رنگپور (آثار قدیمہ) : ۳۲۷.

رنگریزی (پیشو، فن) : ۳۴۱.

رنیسنس (یورپی نشاء ثانیہ) : ۲۷۸.

روبن بن حضرت یعقوب ع : ۶۸۲، ۶۸۴.

روپاه (ریاست) : ۴۲۰.

روجدی (آثار قدیمہ) : ۳۲۷.

روح (جیو آتما ، اسپرٹ گل) : ۹۴، ۹۶، ۱۶۷-۱۶۹، ۱۷۲.

۱۷۳، ۲۷۰ (خدائی) ، ۲۸۱، ۴۷۷-

۴۸۰، ۴۸۱، (انسانی) ، ۴۸۳، ۵۰۸، (عالمی)

، ۵۱۲، ۵۲۲، ۵۲۴، ۵۲۳، ۵۳۴، ۵۹۳.

۷۵۷، ۷۵۸.

روحانی حمل : ۵۸۱، ۵۸۵.

روح اللہ سنڈی، مخدوم : ۶۴۷، ۶۴۸.

روحل (لک) : ۳۷۵.

روحانیت : ۱۷۰، ۲۷۷، ۴۵۴، ۴۹۲، ۵۵۲، ۵۶۳، ۵۸۶.

(اسرار) ، ۷۴۱ (حقیقت) .

رودینی (ایرانی حکومت) : ۶۳۵.

رودیشن - مئن (نسل) : ۵۴.

رورکا (تختگاه سند - سویرادیش) : ۴۰۶.

روس (ملك) : ۴۶۵، ۴۷۸، ۴۹۲، ۵۷۱، ۵۷۹ (روش) .
۶۴۹ - ۶۵۱، ۶۵۴، ۶۵۹، ۶۶۱ .

روسي تركستان : ۱۵۴ .

روسي فوجون : ۶۴۸، ۶۵۱ .

روسي كميونست : ۳۹۵ .

روم (ملك) : ۱۲۰، ۱۳۲، ۱۳۷، ۱۴۸، ۱۷۴، ۳۹۶ .

۴۹۷، ۶۲۱، ۶۲۵ .

رومانيه (ملك) : ۶۶۲ .

رومن (قوم، تهذيب، شهنشاهيت) : ۱۳۰ - ۱۳۶، ۱۸۰، ۲۸۲ .

۲۸۶، ۲۸۷، ۳۶۷، ۳۷۷، ۴۲۷، ۴۹۷، ۶۱۶ .

۶۱۷، ۶۱۹ - ۶۲۲، ۶۲۵، ۶۲۷، ۷۴۱ .

۷۴۴ - ۷۴۸، ۷۵۰ .

روهېس (بيت، تهذيب) : ۱۴۵ .

روهڙي ٽڪريون (آثار قديمه) : ۱۳۸، ۳۳۶، ۳۳۸، ۳۳۹ .

روهڙي - جيسلمير شاهي دڳ : ۳۵۰ .

روهيا (چولستان جا قديم قبائل) : ۳۲۱، ۳۴۸ .

روياي صادقانه (رسالو) : ۶۵۴ .

رهبر (خارجي فرقي جا داعي) : ۴۳۲ .

رهبر فقيه (ايراني اسلامي حڪومت) : ۶۴۳، ۶۵۷ .

رهوديشيا (روڊيشيا - بيت) : ۶۱۴ .

رهمون كي (رحمڪي) - بزار : ۳۵۳، ۳۵۸ .

رثاء رين (يهودي قانون دان) : ۶۶۷ .

رٿشنلزم (نظريه مناسبت) : ۲۷۸ .

رٿسيس (فرعون، شهر) : ۶۹۷، ۶۹۸، ۷۰۳، ۷۳۲ .

رٿيسانئي (قبيلو) : ۲۹۹ .

ري (شهر) : ۵۶۹، ۵۷۹ (رڌ)، ۶۳۴، ۶۳۵ .

رياضي : ڏسجي علم الحساب .

ريچوڌري (پروفيسر) : ۳۱۴، ۳۶۸ .

رېډيو - کاريان ډيټنگ (سسټم) : ۱۸۱، ۱۸۲ .
ريگستان : ۷۵۵ .

ريني (ريلوي اسټيشن) : ۳۲۳ .

ريښي (درياه) : ۳۵۰ .

زابلستان (علائقو) : ۳۹۲ .

زال - مژس جا حقوق : ۵۲۸ .

زاهد ديپلي (فقيهي، عالم) : ۴۱۵ .

زېده (درسي کتاب) : ۴۳۰ .

زبور مقدس : ۸۲، ۲۴۶، ۲۴۸، ۲۴۹ .

زبولون بن حضرت يعقوب ع : ۶۸۲ .

زدقيه (اسراييلي بادشاهه) : ۷۲۳ .

زراعت (ايجاد، فن، ذريعي معاش) : ۱۴۵، ۱۸۲، ۲۰۸، ۲۲۹ .

۲۳۰، ۳۱۹، ۳۲۱ (معاشره)، ۳۲۲، ۳۲۸ .

۳۳۱، ۳۳۶، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۳، ۴۴۹ .

(زمينداري) ۵۷۵، ۶۵۲، ۶۹۵، ۷۴۱، ۷۴۳ .

۷۴۷ .

زراف (جانور، نظريه ارتقاء جو مثال) : ۶۰ .

زربابل (يهودي غلام) : ۵۹۲ .

زرتشت (پيغمبر) : ۸۸، ۱۴۲، ۴۶۸، ۴۷۰، ۵۷۳، (ولد

لهراسپ)، ۵۷۵، ۵۷۹، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳ .

(عهد نبوت ۽ عرصه حيات) ۵۸۴-۵۸۶، ۵۹۴ .

زرتشتي (مذهب، پيروکار) : ۶، ۸۷، ۱۲۹، ۱۵۷، ۱۹۳ .

۳۴۳، ۳۴۹، ۳۶۷، ۴۶۸، ۴۹۲، ۵۳۶، ۵۴۲ .

۵۴۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۹ (بادشاهه)، ۵۸۰ .

۵۸۲-۵۸۷ (تبليغ، هجرت، تعداد)، ۶۰۱ .

۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۸، ۶۲۰، ۶۲۱ (آريا)،

۶۲۲، ۶۲۴ (ايراني)، ۶۳۱-۶۳۴ (مذهب،

علاقا، روايتون)، ۶۵۹، ۷۴۸، ۷۵۲ .

زر (نقد) جو استعمال : ۶۱۰.

زرداري (قبيلو) : ۳۹۱.

زرکس (کياني شهنشاهه، جرجيس) : ۸، ۱۲۹، ۱۴۸، ۲۰۷.

۵۳۷، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۷، ۶۱۲، ۶۱۴، ۶۱۶.

۷۲۴.

زروان (لازوال خدا جو عقيدو) : ۵۸۱.

زره جي ايجاد : ۲۴۸.

زط (جت، سنڌي قبيلي جو عربي نالو) : ۳۸۸.

زڪواة (اسلامي فرض) : ۲۲۹.

زگروس، زاگروس، زگرت (جبل) : ۱۶۱، ۵۷۰، ۶۰۰، ۶۱۱.

۶۲۴.

زليخا زوجہ عزيز مصر : ۶۸۹.

زمزم (قدرتي چشمو، مڪ معظم) : ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۵۵، ۷۶۱.

۷۶۴، ۷۶۵.

زنگان ٿروپيڪس (نسل) : ۵۳، ۵۴، ۵۶.

زند (بستي، قبيلو) : ۵۸۴، ۶۴۸.

زند اويستا (زرتشتي پاڪ ڪتاب) : ۵۷۰، ۵۷۵، ۵۸۴، ۵۸۵.

زند رزن (بستي)، زندرود (نهر) : ۵۸۴.

زندسوز (ڪافر ساڙيندڙ)، زنديق (آتش پرست) : ۵۸۴.

زوب (ندي) : ۲۹۸.

زوسر (حاڪم غزه) : ۱۸۰.

زهرة (صبح جو تارو) : ۷۵۷.

زياريه (ايراني حڪومت) : ۶۳۵.

زيان (پهاڙي، ٽڪري) : ۷۲۸.

زيانزم (يهودي قومپرستي) : ۷۲۸.

زيند (ايراني شاهي خاندان) : ۵۸۰، ۶۰۶.

زينوفون (مورخ) : ۴۰۴، ۵۹۱.

زبودر (جبل) : ۵۷.

- زیوس (مهادیوتا) : ۴۹۷، ۶۱۷ .
 ساوشیانس ۸۸ .
 سات یکی (یادو سردار) : ۵۰۷ .
 ساچورا برهمن : ۳۵۶ .
 ساردس (علائقو) : ۶۱۲ .
 سارغون (شرکنو) بادشاه : ۱۴۳، ۲۰۲، ۳۳۲، ۵۷۸، ۷۲۳ .
 سارغون ثانی، اعظم، آشوری : ۲۰۴، ۲۱۳، ۷۲۳، ۷۴۲، ۷۶۹ .
 سارنات (بستی) : ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۲ .
 ساسان (ایرانی پیغمبر بادشاه) : ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۹ .
 ساسانی (ایرانی خاندان، شهنشاهیت) : ۳۷۲، ۳۸۳، ۵۷۳ .
 ۵۸۰، ۵۸۳، ۶۰۶، ۶۱۳، ۶۲۰ - ۶۲۸ .
 ۶۳۱، ۶۳۵، ۷۴۸، ۷۵۲ .
 ساقیه (دیوتا) : ۲۱۶ .
 ساکرو، میتریور (شهر تعلقو) : ۳۶۴، ۳۶۵ .
 ساکت (راجائی) : ۳۷۰ .
 سامر : دسجی حضرت سامر، علیه السلام .
 ساماره (شهر) : ۶۳۷ .
 ساماریه (ملک) : ۲۱۴ .
 سامانیه شاهی خاندان : ۶۴۳ .
 سامبس (بادشاه سیوهن) : ۳۸۱، ۴۰۴ .
 سامنیا، سامتی (قبیلو) : ۳۴۶ .
 سامسکار : ۱۶۹ .
 سامری جادوگر : ۷۱۶ .
 سامریه (علائقو) : ۷۲۶ .
 ساموئی جاییت : ۴۵۳، ۴۵۴ .
 سامر وید : ۳۷۳، ۴۷۸، ۴۸۳، ۴۸۷ .
 سامی (نسل، تهذیب، مذهب، قبیل) : ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۳۳ .
 ۱۳۵، ۱۴۰، ۱۴۳، ۱۵۷، ۱۸۰، ۱۹۳ -

۱۹۷ ، ۱۹۹ ، ۲۰۲ ، ۲۰۷ - ۲۱۰ ، ۲۱۵ ،
 ۲۱۶ ، ۲۲۴ ، ۲۹۹ ، ۳۳۲ ، ۳۹۳ ، ۴۶۵ ، ۴۶۶ ،
 ۴۸۳ ، ۴۸۹ ، ۵۷۰ ، (بوليون) ، ۶۳۱ (نسل)
 ، ۶۶۵ - ۶۶۹ ، ۶۷۲ ، ۷۲۵ ، ۷۴۱ ، ۷۴۹ ،
 (نقوش) ، ۷۵۳ ، ۷۵۴ ، ۷۵۹ .

سانگره (درياھ) : ۳۴۹ .

سانچي (پت مندر) : ۳۹۸ .

ساندن والا (آثار قديمه) : ۲۹۷ .

سانکيه اُنشد : ۴۷۸ ، ۴۸۳ .

سانگ آف سانگس :

ساني (قديم ايراني نسل) : ۸۸ ، ۵۷۳ .

ساوترا (ديوتا) : ۴۸۵ .

ساوتري (ديوي) : ۴۷۸ ، ۴۸۳ .

ساهتي (علائقو ، سند) : ۳۵۵ ، ۴۰۷ .

ساهورع (فرعون) : ۱۳۴ .

ساهيوال (شهر ، پنجاب) : ۳۱۷ .

سائيريا (روسي علائقو) : ۱۵۴ .

سائرس اول ، ايراني كياني : ۵۷۲ ، ۶۰۴ ، ۶۰۶ .

سائرس دويم ، اعظم ، ذوالقرنين : ۱۴۱ ، ۱۴۷ ، ۲۰۷ ، ۳۶۷ .

۴۰۴ ، ۴۷۰ ، ۵۳۵ ، ۵۸۳ ، ۵۸۹ - ۵۹۲ -

۵۹۵ ، ۵۹۸ ، ۶۰۲ ، ۶۰۴ ، ۶۰۷ ، ۶۱۴ ، ۷۲۴ .

سائرين : (علائقو) : ۷۲۵ .

ساقيه (ديوتا) : ۲۱۶ .

سائمن (کنعاني حواري) : ۲۸۲ ، ۲۸۳ ، ۷۲۶ (يهودي کاهن) .

سائنس (علم ، طريقو تحقيق ترقي) : ۲۵۳ ، ۲۵۴ ، ۲۵۶ ، ۲۷۸ .

۳۱۲ ، ۳۵۸ ، ۴۱۹ ، ۴۸۶ ، ۷۵۹ .

سائول (طالوت) : بادشاه : ۲۴۴ .

سبا (تخلص عبدالشمس) : ۷۵۹ .

- سبا (شهر) : ۷۴۸.
- سبا (قیلو . بادشاهیت) : ۲۵۲ - ۲۵۵ , ۷۴۲ , ۷۴۳ , ۷۴۷ .
- سبائي (زبان , تهذيب) : ۱۹۶ , ۳۷۴ , ۴۰۰ , ۷۳۷ , ۷۴۶ , ۷۵۹ .
- ۷۶۸ (شيبا) .
- سبائي (رومن جاگرافيدان) : ۶۶۶ .
- سبزل کوٲ : ۴۵۱ .
- سبکتگين (غزنوي سلطان) : ۵۴۷ , ۶۴۰ .
- سبل العیوما (هتي بادشاه) : ۴۶۵ .
- سبوعي (قبیلو) : ۴۰۵ .
- سبي (بلوچستان , علاقو , شهر) : ۲۹۹ , ۳۶۳ , ۳۹۰ , ۳۹۱ .
- سيا (آريا اسيمبلي) : ۵۷۸ .
- سيادرا (پيل سري کرشن مهراج) : ۵۰۰ , ۵۰۷ .
- ست آريودريا (شو پرارثنا) : ۴۹۷ .
- ستاروييتس (مورخ) : ۳۷۴ .
- ستاسيس (امير البحر) : ۳۷۲ .
- ستاره پرستي (مذهب) : ۱۵۶ , ۲۲۴ , ۲۲۷ , ۲۳۵ , ۵۸۰ .
- ۷۱۶ .
- ستاگيداني (ستري) : ۶۱۵ .
- سترايي , ستري (ايراني صوبو) : ۴۰۴ , ۵۳۶ , ۶۰۸ , ۶۱۵ .
- (تعداد , نالا) , ۶۱۸ , ۶۲۱ , ۶۲۷ , ۷۴۸ .
- سترام سين (بادشاه) : ۲۰۲ .
- سترب (ايراني صويدار , حاکم) : ۳۶۷ , ۳۶۹ , ۳۷۰ , ۳۸۵ .
- ۶۰۸ , ۶۱۴ , ۶۲۵ , ۶۶۳ , ۶۶۴ .
- ستکار : ۴۰۷ .
- ست کگن دور (آثار قديمه) : ۲۹۷ , ۳۱۲ .
- سنگر (سيد نور الدين داعي) : ۴۳۳ .
- ستلج (ندي) : ۲۹۸ , ۳۱۲ , ۳۴۹ , ۳۵۰ , ۴۶۸ , ۵۵۶ .
- ستنه (چشمو) : ۲۴۱ .

- ست (عمده پند، حصول) : ۵۱۵.
- ستي (رسم، یادگار) : ۵۴۴، ۵۵۸، ۵۶۰.
- ستان وشوا (تانیسر) : ۵۵۶.
- ستول سریر : ۱۶۹، ۱۷۳.
- ستن / سلواریائن جو رواج : ۶۶۴.
- ستیا (ستین بادشاهیت) : ۳۶۹، ۵۹۸، ۵۹۹-۶۱۲، ۶۱۵، ۶۱۳.
- ستین (قبائل، سکا، سقہ ستائی) : ۱۴۴، ۱۴۷، ۲۴۷، ۳۰۸، ۳۲۵، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۸۴، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۹۲، ۳۹۳، ۴۰۱، ۴۰۷، ۴۴۹، ۵۴۲، ۵۵۱، ۵۵۴، ۵۷۲، ۵۹۸-۶۰۲، ۶۱۰، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۶۱-۶۶۴، ۶۶۸.
- ستین - پارٹی بادشاهیت : ۶۱۳.
- ستیسس (مورخ، شاہی طبیب) : ۳۷۲، ۶۰۹.
- سپاہ دانش (ایرانی تعلیمی کارکن) : ۶۵۲.
- سپائی (قبیلو) : ۴۰۳.
- سپت سندو (سندو ندی) : ۴۶۸، ۵۷۹.
- سپرمن (فرضی کردار) : ۱۷۱.
- سپنت مینیو ولد اهورمزدا : ۵۸۱.
- سجاتا (مالوندي مائي) : ۵۱۹.
- سجاول (علائقو، شهر، تعلقو) : ۳۰۶.
- سد ذوالقرنین (روک، عظیم دیوار) : ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۸، ۶۰۲.
- سدرشن (دیند) : ۳۸۷.
- سذارت (مهاتما گوتم ٻڌ جو اصلي نالو) : ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۴.
- سدربل زراعت (اوزار، طریقہ) : ۳۳۱.
- سدودن (مهاتما گوتم جو پتا، بیٺ) : ۵۱۸.
- سدوم (شهر، قوم، قوم لوط ع) : ۲۲۰-۲۲۲، ۲۳۳.

۲۳۴، ۲۷۰، ۲۹۵.

سڊم برم (شو مندر) : ۴۹۳.

سڊني (شهر) : ۴۴۱.

سراق (عرب جنرل) : ۶۰۲.

سراوان (علائقو ، بلوچستان) : ۳۰۷، ۳۲۱، ۳۴۴، ۳۶۳.

سرائي، سرائڪي (قبيلو ، ٻولي) : ۲۹۱، ۴۵۷.

سرسبز هلال (ميسوپوٽيميا) : ۱۹۵، ۱۹۹، ۷۵۰.

سرسوت برهمڻ : ۲۵۶.

سرسوتي (ندي، ديوي) : ۲۹۷، ۳۲۱، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۹.

۳۵۰، ۴۶۱، ۴۶۸، ۵۶۲.

سرجان مارشل (ماهر آثار قديمه) : ۳۰۴، ۳۱۸، ۳۴۳.

سرڪاري ٻولي : ۶۶۴.

سرڪاري ڍل : ۷۶۲.

سرڪاري مذهب : ۵۸۲، ۵۸۷، ۶۱۱، ۶۱۸، ۶۴۲.

سرگ - نرگ (بهشت - دوزخ) جو دڳ : ۵۰۳، ۵۰۵، ۵۵۹.

سرماتيمر وهيلر (ماهر آثار قديمه) : ۳۲۰.

سرمندل (سرنڊو، ساز) : ۳۰۷.

سرنجيه (قبيلو) : ۴۶۸، ۵۰۴.

سرياني (زبان) : ۶۶۷، ۶۶۸، ۷۶۷.

سريا (ديوي) : ۴۷۸، ۴۸۳.

سري رام پرميشور (اوتار) : ۴۷، ۸۵، ۱۶۳، ۳۰۸، ۴۰۸.

۴۷۰ - ۴۷۷، ۴۹۰، ۵۱۳، ۵۷۱، ۵۷۹.

سري ڪرشن مهراج (اوتار) : ۴۷، ۸۵، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۴۵.

۱۶۳، ۳۰۸، ۳۵۵، ۳۹۲، ۳۹۴، ۴۷۰، ۴۷۱.

۴۷۵، ۴۷۷، ۴۷۹، ۴۸۵، ۴۹۵، ۴۹۹ -

۵۰۱، ۵۰۴، ۵۰۶ - ۵۱۱، ۵۱۳، ۵۱۵.

۵۷۱، ۵۷۹.

سريلنڪا (سيلون، ملڪ، ٻيٽ) : ۳۰۵، ۳۰۶، ۴۶۹، ۴۷۲.

.۵۴۲، ۵۴۱

سڙھ جو استعمال ۱۴۲.

سريا (شراب جو ديوتا، شورياش) : ۴۹۸، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۷۱.

سسلي (بيت) : ۱۴۶، ۷۵۱.

سعد آباد جو معاهدو : ۶۵۰.

سعد بن ابي وقاص رضه، حضرت، جنرل: ۶۲۶-۶۲۸.

سعید کلايي : ۳۹۰، ۴۲۴.

سفارتي تعلقات : ۵۴۶، ۵۵۰، ۶۱۴، ۶۴۲.

سفر ايوب (ڪتاب) : ۲۶۴.

سفید هن (قبائل) : ۶۲۱.

سفير انقلاب (ايراني فلاحي منصوبو) : ۶۵۲.

سڦولا (آثار قديمه) : ۳۹۷.

سقايت (حاجين جي خاطر تواضع) : ۷۶۴.

سڪات (مقام) ۷۰۳.

سڪائي (قبيلو) : ۴۰۳، ۶۰۲.

سڪا آستان : ۳۶۸.

سڪم (شهر، فلسطين) : ۶۸۰، ۶۸۳، ۶۸۴.

سڪم بن حمور حوي (بادشاهه) : ۶۸۰، ۶۸۱.

سڪندر ذوالقرنين (غلط نالو) : ۴۰۲، ۵۹۷، ۶۰۰.

سڪندر مقدوني، عرف سڪندر اعظم : ۱۳۰، ۱۳۴، ۲۰۷.

۲۷۴، ۳۳۹، ۳۴۶، ۳۵۳، ۳۶۷، ۳۷۴، ۳۷۸.

۳۸۱، ۳۸۳، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۹۶، ۴۰۴.

۵۳۷-۵۳۹، ۵۷۹، ۵۹۷، ۶۰۳، ۶۰۷.

۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۸، ۷۲۵، ۷۴۸.

سڪندا پٽ شو مهاديو (اندر ثاني) : ۴۹۵.

سڪندا گپتا (مهاراجا) : ۵۵۴.

سڪوني ڪورو : ۵۰۱.

سڪ (مذهب) : ۱۶۸.

- سکر (شهر، ضلعو) : ۳۲۹، ۳۶۱.
- سگال کي پاشن (پڌ ادب) : ۵۱۹.
- سگريو (پولڙن جو بادشاهه) : ۴۷۲.
- سلام (علائقو) : ۲۳۴.
- سلامتي ڪائونسل (اقوام متحده) : ۶۵۱.
- سلامز (ڳچي سمنڊ) : ۶۱۳.
- سلاو (يورپي قبائل) : ۱۴۸.
- سلجوق، سلجوقي (قبيلو، بادشاهيت) : ۶۴۰، ۶۴۴.
- سليشيا (ملڪ) : ۵۹۰، ۶۱۵.
- سليمان (جبل) : ۳۳۵، ۳۶۰.
- سليمان - ڪيرٿر (پهاڙي سلسلو) : ۲۹۸.
- سليمانيه (علائقو) : ۵۷۰.
- سما (مڪ سنڌي قبيلو) : ۳۵۵، ۳۶۳، ۳۹۰، ۳۹۱، ۴۰۷.
- ۴۰۹ - ۴۱۱، ۴۲۹.
- سمات (سنڌي قبيلو) : ۳۹۱.
- سمادي (وصال، وفات) : ۵۱۳.
- سماجي نظام : ۴۸۲، ۶۶۰.
- سمارا (بيت) : ۵۴۶.
- سماره (دارالخلافت) : ۶۴۳.
- سمجهاڙيلي (ڳوٺ) : ۴۱۰.
- سمند دوجيائي (سنڌي مهارائي) : ۴۰۶.
- سمرتي (اسرائيلي - آشوري مخلوط قبيلو) : ۷۲۳ - ۷۲۵.
- سمرتي (هندو ادب) : ۳۹۴، ۵۵۸.
- سمرقند (شهر، علائقو) : ۵۷۹، ۶۳۲، ۶۳۳، ۷۴۴.
- سمعاني : ۴۱۶.
- سمرقند (شهر، علائقو) : ۲۹۷، ۳۱۲.
- سلا (پهاڙي شهر) : ۵۷۹، ۶۳۲، ۶۳۳، ۷۴۴.
- سمن جو دور (تاريخ، سنڌ) : ۴۰۹ - ۴۱۱، ۴۲۹.

- سموآبي (بادشاهه) ک ۱۸۲، ۱۴۳، ۲۰۲، ۲۰۸، ۲۰۹.
- سمودرگپتا (مهारा راجا) : ۳۶۵، ۳۶۹، ۳۸۶-۳۸۸، ۵۵۱.
- سمون پٽ ڄام رائيڏن : ۴۰۹، ۴۱۰.
- سمون پٽ نريٽ ڄام : ۴۵۴.
- سمهتا (يجرويد جي اصلاح) : ۴۸۷.
- سميتا نڪايا (پڌ ادب) : ۵۲۰، ۵۲۱.
- سميجا انڙ (قبيلو) : ۴۱۱، ۴۵۴.
- سمير (علاقو، شهر، بادشاهيت) : ۱۲۸، ۱۴۴، ۱۹۴، ۱۹۵، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۱۰، ۲۳۰، ۲۴۰، ۵۷۷.
- سميردس ولد سائرس ذوالقرنين : ۶۰۴، ۶۰۵.
- سميرٿن (قبيلو) : ۶۶۱.
- سميري (اصل نسل، تهذيب، زبان، رسم الخط) : ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۹۳، ۲۰۰-۲۰۳، ۲۰۷-۲۱۰، ۲۹۱، ۲۹۹، ۳۰۴، ۳۰۷، (اصل سنڌي)، ۳۳۰-۳۳۳، ۳۷۸، ۳۷۹، ۴۰۰، (اصل نسل)، ۵۷۷، ۵۹۸، ۶۱۰، ۶۶۹، ۷۲۲.
- سنتو (سنڌ) : ۳۸۴، ۴۰۶.
- سنٿال (سنڌي قبيلو) : ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۹، ۳۲۶.
- سنجر (سلجوقي سلطان) : ۶۴۴.
- سندان (رياست) : ۴۲۰.
- سند (ملڪ، صوبو) : ۱۱۶، ۱۲۶، ۱۲۸، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۵۶، ۱۷۴، ۱۹۴، ۱۹۷، ۲۹۷، ۲۹۸، ۳۰۴-۳۰۹، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۱، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۴، ۳۳۶، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۳، ۳۴۷، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۲، ۳۵۵-۳۶۰، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۹، ۳۷۲-۳۷۵، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۸۱-۳۸۸، ۳۹۰، ۳۹۲، ۳۹۵.

- ص ص ۲۳۱ - ۲۲۸.

۲۸:- " حیاة محمد صلعم، - ایضا - ص ۲۳۶.

۲۹:- مائیکل هارٽ، " دهنڊرید... " ص ۳

۳۰:- " حیاة محمد صلعم " - ایضا - ص ص ۱۱۵ - ۱۰۲ = جمع

حدیث " استاد محمد حسین هیکل جي تحریر تي مترجم جا حاشیہ.

- ۲۹۹، ۳۰۲-۳۰۵، (موئن جي ڌڙي جا ست تهر)
 ، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۱، ۳۱۹-۳۲۳، ۳۲۶-
 ۳۲۸، ۳۳۰-۳۳۴، ۳۳۷، ۳۳۹، ۳۴۴،
 ۳۴۵، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۵۰، ۳۷۰، ۳۷۲، ۳۷۵،
 ۳۹۲، ۳۹۸، ۴۷۹، ۴۸۲، ۵۲۳، ۶۶۶ .
 سنڌو ندي : ۱۹۷، ۲۰۰، ۲۹۸، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۳، ۴۰۹،
 ۳۱۲، ۳۱۶، ۳۲۰ (قديم شهر) ، ۳۲۵،
 ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۹، ۳۴۶، ۳۴۹،
 ۳۵۰، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۵، ۳۶۳، ۳۶۵، ۳۶۷،
 ۳۷۵، ۳۷۹، ۳۸۳-۳۸۵، ۳۹۲، ۳۹۳،
 ۳۹۶، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۴، ۴۰۹، ۴۱۹، ۴۲۰،
 ۴۲۷، ۴۶۸، ۵۳۸، ۵۶۳-۵۷۹، ۵۸۹،
 ۵۹۹، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۲، ۶۲۰ (ديپٽا) ،
 ۶۴۶ .
 سنڌي (قوم، زبان) : ۷، ۱۲۹، ۱۵۹، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۹۳،
 ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۹۷، ۲۹۹، ۳۰۴-۳۱۲،
 ۳۲۶، ۳۲۶-۳۲۹، ۳۳۲ (ٻولي) ، ۳۳۶،
 ۳۳۹ (ڪاريگر) . ۳۴۴-۳۴۶ (نسل، تهذيب،
 قبيلو) . ۳۵۲، (ماڻهو) . ۳۵۵، ۳۶۸، ۳۷۶،
 (منهن مھاندا) ، ۳۷۸-۳۷۹ (لبي، قديم
 صورتخطي) ، ۳۸۰ (ڏاھپ) ، ۳۸۵، ۳۹۴،
 (ٻولي، قوم) . ۴۰۷، (خون) ، ۴۲۳ (بت
 پرست) ، ۴۲۴، ۴۲۵ (قوم) ، ۴۲۷، ۴۲۸،
 ۴۳۰ (علماء) ، ۴۳۲ (پھريان مسلمان) ، ۴۵۷،
 ۴۵۹ (ويڙھاڪ قبيلو) ، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۹۷،
 ۵۰۴ (جھنڊو) ، ۵۳۷، (مددي لشڪر، مھيارت)
 ، ۵۴۱ (ٻڌ) ، ۶۶۴ (ٻولي) ، ۶۶۹، ۷۲۲ .
 سنسار : ۱۶۴، (دنيا) ، ۵۰۹ (وھم گمان) .

سنسکرت (ستريل آريا زبان) : ۲۰، ۲۱، ۸۶، ۳۰۹، ۳۱۰،
 ۳۳۵، ۳۴۰ - ۳۴۲، ۳۴۵، (پُران)، ۳۴۷،
 ۳۴۹، ۳۷۲، ۳۹۳، (تهذيب)، ۳۹۹، ۴۷۱،
 ۴۷۲، ۴۷۵، ۵۰۷، ۵۰۹، ۵۵۲، ۵۵۸، ۵۷۰،
 ۵۷۱، ۶۰۹، ۶۱۴، ۶۱۸، ۶۶۹.

سنعار (ملك) : ۱۲۶.

سنكيانگ (چيني علائقو) : ۳۶۷.

سنگتراشي (فن، ثقافت) : ۳۷۱، ۳۹۴، ۳۹۸.

سنگھ (بد جماعت) : ۵۱۹.

سنگھا (مهاراجائي، شهنشاهيت) : ۵۴۳.

سنن نسائي (احاديث) : ۴۱۶.

سني (فرقو، عقائد) : ۳۵۴، ۳۵۵، ۴۳۱، ۴۳۳، ۶۴۰، ۶۵۴،
 (عالم) .

سنياذ مجوسي (نبوت جو دعويدار) : ۶۳۴.

سنياس، سنياسي، سنياسخ : ۴۹۳، ۴۹۵.

سوات (وادي) : ۱۶۰، ۳۱۱، ۳۹۵، ۳۹۷.

سواستيکا (آريا / نازي نشان) : ۴۶۶.

سواع (بت) : ۷۵۶.

سوترا، (ستلج) ندي : ۳۴۹.

سوتکا کوه (آثار قديم) : ۲۹۷.

سوداگر : ۳۲۶.

سودر (هندو اچوت جاتي) : ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۷۳، ۴۰۷.

سودرائي (سودر) : ۳۴۶.

سوڊا (راجپوت قبيلو) : ۳۶۳، ۳۹۰، ۴۰۹.

سورة الاعراف (قرآن شريف) : ۷۱۲.

سورة الانبياء (قرآن شريف) : ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۷.

سورة الانعام (قرآن شريف) : ۲۶۵.

سورة البقره (قرآن شريف) : ۵۸۴.

- سورة الحج (قرآن شريف) ۵۸۴ .
- سورة الصافات (قرآن شريف) ۲۶۶ , ۲۶۸ , ۲۶۹ .
- سورة القلم (قرآن شريف) ۲۶۸ .
- سورة الكهف (قرآن شريف) ۴۰۲ , ۵۹۱ , ۵۹۲ , ۵۹۷ , ۶۰۰ .
- سورة النساء (قرآن شريف) ۲۷۰ .
- سورة النمل (قرآن شريف) ۲۵۳ .
- سورة السبا (قرآن شريف) ۲۵۳ , ۲۵۶ , ۷۴۶ .
- سورة طه (قرآن شريف) ۷۰۳ .
- سورة مريم (قرآن شريف) ۲۷۳ , ۲۷۴ .
- سورة يوسف (قرآن شريف) ۶۸۵ , ۶۸۶ , ۶۸۸ .
- سورة يونس (قرآن شريف) ۲۶۸ .
- سوراشتر (كانياواژ) : ۳۲۷ , ۳۲۸ , ۳۸۷ , ۳۹۲ .
- سورت (بندر) : ۳۶۴ , ۴۵۵ .
- سورتي (هندو الهامي ادب) : ۳۹۴ .
- سورنياثي واليا (هندو) : ۳۵۶ .
- سورج (- پرستي , ديوتا) : ۲۵۵ , ۲۷۲ , ۴۹۸ , ۷۱۶ .
- سورج ونسي (قبيلو) : ۸۶ , ۴۰۷ .
- سوسانيه (ميدياني علاقبو) : ۵۷۰ , دسجي سوسه .
- سوسه (شهر , علاقبو) : ۱۴۱ , ۲۱۲ , ۳۲۸ , ۵۷۷ , ۶۱۱ .
- ۶۱۵ , ۶۱۶ .
- سوگدانيه (ملك) : ۳۶۷ , ۶۱۲ , ۶۱۵ , ۶۳۲ .
- سوگدي (ايراني قبيلو) : ۵۷۲ .
- سوگدي (سودر) : ۳۴۶ , ۳۴۷ (سوگدائي) .
- سوگورا (شهر) : ۵۵۹ .
- سوگوي (قبيلو) : ۳۴۶ , ۳۴۷ .
- سولنكي (قبيلو) : ۴۰۷ .
- سولومن (فلم) : ۲۵۸ .
- سولومن : دسجي حضرت سليمان عليه السلام .

سومر (ديوتائن جو مشروب ، پنگ، ديوي) : ۱۵۶، ۱۵۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۸۲، ۴۹۱-۴۹۳، ۵۰۱، ۵۱۲ (پنگ

گهوٽڻ ڄاڻڻ، ٻيڻ، يوگ ديوتائن جي بتن کي ملڻ) ،
۵۱۳ (عمر وڌڻ) ۵۸۲.

سوما (ٻوٽو) . ۴۹۲.

سوماترا (ٻيٽ) : ۶۶۸.

سومار (هڪ ڪروڙ سال) : ۸۸، ۵۷۳.

سومرا، سومرن جو دور : ۳۶۳، ۳۹۰، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۱، ۴۳۴.

سومناٿ مندر : ۳۲۷، ۳۵۳.

سونا سڪا : ۳۷۰.

سون - چانديءَ جو استعمال : ۳۴۱.

سون - وادي : ۵۷، ۵۸، ۱۲۷، ۱۴۲.

سونهري دور : ۲۷۸، ۲۷۹.

سونهن ديوي (راڻي) : ۳۸۹.

سو ويري (سنڌي قبيلو) : ۳۴۷.

سوويرا ديش : ۴۰۶.

سوي (سنڌ) : ۵۰۲.

سويڊن (ملڪ) : ۶۶۸.

سويمور (ور چونڊڻ) : ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۶، ۵۰۰.

سهتا (سنڌي قبيلو) : ۳۹۰، ۴۰۷.

سهيڊيو پانڊواڻيءَ : ۴۹۹، ۵۰۳.

سهراب خان، مير : ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۳.

سهروردي (گوٺ) : ۶۶۰.

سهروردي صوفي سلسلو، بزرگ : ۴۲۸، ۴۳۱، ۴۳۳، ۴۸۰.

۶۶۰.

سٽرن (زحل) گرھ : ۳۱.

سٽس، اي - ايڇ، محقق : ۳۱۸.

سئیز، نار، واه، بندر : ۶۰۹، ۷۳۶.

سیاست : ۱۳۵، ۱۳۸، ۱۴۱، ۱۹۴، ۲۴۸، ۳۳۸، ۳۶۴.

۳۷۰، ۳۹۸، ۵۳۵، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۵۶، ۵۷۸.

۵۷۹، (۽ مذهب)، ۶۱۱، ۶۳۷ (مداخلت) .

۶۳۸ (افراتفري)، ۶۴۰ (تنزل)، ۶۴۲.

(علحدگي)، ۶۴۹ (عوامي)، ۶۵۰ (انقلابي)

، ۶۵۲ (اصلاحات)، ۶۵۵ (بالادستي)، ۶۶۵ .

(تاريخ)، ۷۲۵، ۷۴۴، ۷۵۳.

سيڪيولرزم : ۲۷۸.

سيال (سنڌي - پنجابي قبيلو) : ۳۹۱.

سيالڪ (آثار قديم) : ۵۷۷.

سيالڪوٽ (شاكل، پنجاب) : ۳۶۷.

سيامڪ (ايراني پيغمبر - بادشاهه) : ۵۷۵، ۵۷۹.

سياني (قديم ايراني قبيلو) : ۸۸، ۵۷۳.

سياسشن (سياح) : ۴۵۵.

سيتاديوي (رام پتني) : ۳۰۸، ۴۷۱-۴۷۳ (ڌرتيءَ جي ڌيءَ)،

۴۷۶، ۴۷۷، ۴۹۰.

سيتنا (شعور) : ۵۳۳.

سيد سليمان ندوي : ۲۹۱.

سيدو شريف (شهر) : ۳۹۷.

سيدود، سڀينگي نظريو (نه ها، نه نه) : ۵۳۱.

سيستاني (قبيلو) : ۴۰۴.

سيستان : ۳۳۸، ۳۶۳، ۳۶۸، ۳۹۰، ۴۲۲، ۵۹۸، ۶۴۱.

۶۶۳.

سيف حمياري : ۷۴۷، ۷۵۹.

سيف الملوڪ : ۴۲۹.

سيوهڻ (شهر، سرڪار) : ۳۰۳، ۳۱۹، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۵۹.

۲۸۱ (قلعو)، ۴۰۴، ۴۲۰، ۴۲۵، ۴۳۰.

(سرکار) ، ۴۳۱ ، ۴۳۲ ، ۴۳۴ ، ۵۲۸ ، ۵۵۰ ،

۵۵۷ .

سیوهن - آمري تهذيب : ۳۳۵ .

سیوهاڻي ، شهري : ۴۳۰ .

سيلتک (زبان) : ۶۶۸ .

سيليوکڊ (رومن جنرل) : ۷۴۹ .

سيليوکس (اول، نڪتر) : ۶۱۶ .

سيليوکسي (خاندان، شهنشاهيت) : ۲۷۲ ، ۲۸۲ ، ۵۷۲ ،

۵۸۰ ، ۵۸۳ ، ۶۰۶ ، ۶۱۳ ، ۶۱۶ - ۶۱۸ ،

۷۲۶ .

سيملي (فرضي کردار) : ۱۶۵ ، ۱۶۶ .

سيميرامس (بادشاهه) : ۳۷۴ .

سين (مقام، منزل) : ۷۰۷ .

سيناچرب (- خرب) آشوري بادشاهه : ۱۴۰ ، ۲۰۳ ، ۲۰۴ ،

۲۱۲ ، ۳۷۴ .

سينت آگستائين (رومن شهنشاهه) : ۵۸۷ .

سينت پال (حواري) : ۲۷۷ .

سينڌو (ليکڪ) : ۵۵۸ .

سينگارو (آثار قديمه) : ۳۵۸ ،

سينوزوئڪ دور : ۴۶ ، ۴۹ ، ۵۰ .

سيووهر (سنڌو ماڻھو) : ۳۷۰ .

سيويا (سنڌ) : ۵۰۲ .

شاپور (ايراني شهنشاهه) : ۵۸۶ ، ۵۸۷ ، ۶۲۰ ، ۶۲۱ .

شاكه (قبيلو) : ۵۱۸ ، ۵۳۰ ، ۵۳۶ (علائقو) ، ۵۳۷ .

شاكه مني (ڌرم) : ۳۷۱ .

شافعي (فرقو، فقھه) : ۴۱۵ ، ۶۵۹ .

شال (ڪوئيٽه شهر) : ۲۹۸ .

شالميسر، شالم نصر (آشوري) : ۱۳۹ ، ۲۱۱ ، ۲۱۲ ، ۲۱۴ .

۷۴۹، ۷۲۳، ۲۹۲

شام (ملک، سیلیوکسی شهنشاهیت، اموی خلافت جو مرکز) :

۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۸، ۱۳۷، ۱۴۳، ۱۹۶، ۱۹۷،

۱۹۹، ۲۰۲، ۲۱۰، ۲۱۹، ۲۳۰، ۲۳۳، ۲۸۷،

۳۶۳، ۳۶۶، ۳۶۷، ۴۱۵، ۴۲۴، ۵۴۰، ۶۰۴،

۶۱۶، ۶۱۷، ۶۲۳، ۶۵۴، ۶۶۷، ۶۷۲، ۷۱۸،

۷۲۵-۷۲۷، ۷۲۷، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۷،

۷۴۸، ۷۵۰، ۷۵۲، ۷۶۳

شامي (تهذيب، قديم عقيدو) : ۶۲۱، ۷۵۵

شاه ايران : ۶۴۹-۶۵۲، ۶۵۶

شاه بلاول (گوث، وات) : ۳۰۳، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۶۵

شاه جو ڪوتلو (آثار قديم) : ۲۹۷

شاهجهان (مغل شهنشاه) : ۴۵۵

شاه حسن ارغون (بادشاه) : ۳۶۳

شاه حسن (منچر ديند جو پتن) ۳۷۵

شاه ديفتي (آثار قديم) : ۲۹۷

شاه ڏاتار، گرناري (جميل) : ۴۳۴

شاهراه ريشم (سلڪ روٽ) : ۳۹۴، ۳۹۶، ۶۱۹

شاهراه مصالحه : ۷۴۰

شاهراهون : ۳۵۵، ۳۷۵

شاه رخ ولد امير تيمور (شهزادو) : ۶۴۱

شاهل محمد ڪلهوڙو، ميان : ۴۴۹

شاه مهابل (سياني نسل جو آخري پيغمبر بادشاه) : ۵۷۳، ۵۷۵

شاه گودڙيو : ۳۶۰

شاهي تمپ (آثار قديم) : ۲۹۸، ۳۲۱

شاهي سڪا (رائج الوقت) : ۵۴۴، ۵۴۹، ۵۰، ۵۹۹، ۶۱۰

۶۱۸، ۶۲۷، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۸۰، ۷۴۳

شاهي فوج : ۶۴۳

- شائکلو (ایراني پیغمبر - بادشاه) : ۲۸۸ ، ۵۷۳ ، ۵۷۹ .
 شيوامه (تختگاه) : ۷۴۳ .
 شترين (علائقو ، ايران) : ۶۲۱ .
 شترگهن (پاء سريرام) : ۴۷۲ .
 شترن (هني گابت سردار) : ۱۳۹ ، ۲۱۱ .
 شجره ممنوعه (منع کيل وڻ) : ۸۴ ، ۸۹ ، ۹۱ ، ۱۱۹ ، ۱۵۸ .
 شداد (بادشاهه) : ۲۱۶ .
 شداديه (ایراني حکومت) : ۶۴۰ .
 شدرکا، شودر (سودر) : ۳۴۶ ، ۴۸۲ ، ۴۸۵ ، ۴۸۶ .
 شڌي (پوتر کرڻ ، بيهر ڌرم ۾ آڻڻ) : ۴۰۷ .
 شراسکن (بادشاهه) : ۱۴۱ ، ۲۱۳ .
 شراب (ايجاد ، شراب نوشي) : ۵۱۰ ، ۵۴۴ ، ۵۶۲ ، ۵۷۷ .
 (ايجاد) ، ۵۸۸ ، ۷۴۰ ، ۷۶۱ ، ۷۶۶ .
 شرينکا (راوڻ جي پيڻ) : ۳۰۸ .
 شرف الدوله (سلطان) : ۶۳۹ .
 شرق اردن (اردن ندي جو اڀرندو علائقو) : ۲۱۹ .
 شرونا بيلگو (جين مندر) : ۵۴۰ .
 شريعت (مذهبي قانون) : ۲۷۰ ، ۲۷۲ ، ۲۷۵ ، ۲۹۱ ، ۷۱۲ .
 (موسوي) ، ۷۱۵ ، ۷۱۶ ، ۷۲۰ .
 شريمالي برهمڻ : ۳۵۶ .
 شري ناوت (ديند) : ۵۶۲ .
 ششنڪ (راجا) : ۵۵۷ .
 شط العرب (دجله - فرات سنگم) : ۲۰۱ ، ۶۲۴ .
 شفيع محمد حاجي ، مخدوم : ۴۲۳ .
 شقا مونيه (ديوتا) : ۱۳۸ ، ۱۳۹ .
 شڪار ، شڪاري زندگي : ۱۸۲ ، ۳۰۰ ، ۳۲۱ ، ۳۳۶ ، ۳۴۲ .
 ۶۷۵ ، ۷۳۹ .
 شڪتي - پنٿ (ڌرم) : ۴۹۶ .

شکنتلا (ناک) : ۵۵۲.

شلمانسر (بادشاه) : ۲۰۴ ، ۲۶۴.

شماع بن حضرت اسماعیل ع : ۷۳۹.

شمر یارعرش حمیاری بادشاه : ۷۴۴.

شمس شموکن : ۱۴۱ ، ۲۱۲.

شمسیه ، مقرب سبا ، (بادشاه) : ۷۴۲.

شمسی عداد (بادشاه) : ۲۱۳.

شمسی کئیلندژ (سال) : ۲۰۷.

شمعون بن حضرت یعقوب ع : ۶۸۲.

شم لشکر (سپه سالار) : ۲۱۳.

شنک (راجا) : ۵۵۶.

شنکر آچاریه (ذمر سدارک) : ۴۸۰ ، ۴۸۱.

شنکرشنا (بت پرستی) : ۵۱۰.

شنو سو (شهر) : ۱۱۹.

شو (دیوتا) : ۱۳۵ ، ۱۷۵ ، ۳۴۳.

شو (مهادیو) ، ردر دیوتا ، شو - پنت : ۱۹ - ۲۱ ، ۱۴۲ ، ۱۵۶.

۱۵۹ ، ۱۶۲ - ۱۶۴ ، ۲۳۵ ، ۳۳۰ ، ۳۴۳.

(پسویتی) : ۳۷۰ ، ۳۷۱ ، ۳۹۶ ، ۴۷۳ ، ۴۷۴.

۴۷۶ - ۴۷۸ ، ۴۷۹ ، (اصول) ، ۴۸۰ ، ۴۸۱.

۴۹۰ ، ۴۹۱ ، ۴۹۳ - ۴۹۶ ، (کتنب) ، ۴۹۷.

(سمرک شنیو) ، ۴۹۸ ، ۵۱۲ ، (مهادیو) ،

۵۵۲.

شو توا (شو جی فطرت) : ۴۹۶.

شو پنهار (مفکر) : ۱۷۰.

شو جو بت : ۴۷۹ ، ۴۸۰ ، (لنگ) ، ۴۹۶.

شور (میدانی علائقو) : ۷۰۷.

شو راشتر (کانیاواژ) : ۳۵۶.

شو سنیاسی : ۵۴۴.

شو مندر : ۴۹۶، ۴۹۳.

شهاب الدين سهروردي، شيخ الشيوخ : ۴۲۳، ۴۳۴، ۶۶۰.

شهاب الدين محمد غوري (سلطان) : ۴۲۹، ۵۴۸.

شهادت، شهيد : ۶۵۸، ۶۵۹، ۷۲۶.

شهباز گژهي : ۳۹۷.

شهداد خان، مير تالپر : ۴۴۹ (اولاد) .

شهر براز (بادشاه) : ۶۰۲.

شهر زور (علائقو) : ۵۷۰.

شهري انتظاميه، ادارا : ۳۱۹، ۳۳۲، ۳۳۳.

شهري تهذيب، ثقافت : ۲۰۸، ۲۹۹، ۳۱۳، ۳۳۰، ۳۳۴، ۳۳۵.

۳۴۰، (تمدن)، ۵۷۵ (زندگي، طور طريقا) .

شهري رياستون : ۱۲۹، ۱۳۰، ۳۸۱، ۴۰۴، ۵۷۲ (قبیلا) .

۶۱۴.

شهنشاه، شهنشاهيتون : ۱۷۶، ۱۸۰، ۳۶۷ (هڪ هزار شهر) .

۳۹۳، ۳۹۸، ۴۷۴، (پهرين هندستاني) ، ۵۳۵

(ايراني) ، ۵۳۸ (ٻي هندستاني) ، ۵۴۱،

۵۴۶، ۵۵۵، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۹، ۵۹۱، ۵۹۹،

۶۰۲، ۶۰۵، ۶۱۲، ۶۱۴، (پهرين ايراني) .

۶۱۵، (مختلف انواع) ، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۲۲،

۶۲۴، ۶۵۵، ۷۴۱ (مصري) ، ۷۵۰.

شهير (بيت لحم) : ۲۸۹.

شيبه بن هاشم (حضرت عبد المطلب) : ۷۶۳.

شيخ الاسلام (منصب) : ۴۱۶، ۴۳۰، ۴۳۳.

شيخ تراقي، ابو تراب (ابو ربيع محدث) : ۴۲۱.

شيخ قند زراني (پير) : ۴۲۲.

شيخيه (فرقو) : ۶۵۹.

شير (ندي) : ۵۵۳.

شيراز (شهر، ايران) : ۴۲۲، ۶۳۹، ۶۴۸، ۶۵۳، ۶۵۷.

.۶۵۹

شیرازی سادات : ۳۶۶.

شیر سند (میر شیر محمد تالپر) : ۴۵۲.

شیش بضر (سردار یهودیاه) : ۵۹۲.

شیش نبی : دسجی حضرت شیش علیہ السلام.

شیشی جی ایجاد : ۱۴۵.

شیطان (ابلیس) : ۸۴، ۹۱، ۱۱۸، ۱۵۸، ۱۶۲، ۲۵۲ (قوت)

. ۲۶۱ - ۲۶۳ .

شیعہ (مذهب تحریک ، فرقو) : ۴۲۰، ۴۳۱، ۴۳۲ (مبلغین) ،

۶۲۳ (حاکم) ، ۴۴۹، ۶۳۱، ۶۳۳، ۶۳۶،

۶۴۳، ۶۴۶ (عقیدا) ، ۶۵۴ (عالم) ،

۶۵۵ (قیادت) ، ۶۵۹ (امامیہ) .

شیلینور (راجا) : ۵۴۶.

شیم : دسجی حضرت سام علیہ السلام.

صابی (ستارہ پرست، پرستی) : ۱۵۶.

صاحب (قبیلو) : ۳۵۵.

صادق مرزا، آقا : ۶۵۴.

صبور ابن اردشیر (وزیر) : ۶۳۹.

صحارا : ۳۳۵.

صحرائی افریقا : ۶۰۵.

صحرائی سینا : ۷۰۱، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۱۰، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۴۲.

صحرائی شام : ۱۹۴، ۷۵۰.

صحرائی عرب : ۶۲۸.

صحف ابراهیم : ۲۳۵.

صحیح ابن حبان (احادیث) : ۱۱۷، ۱۸۳.

صحیح بخاری (احادیث) : ۸۵.

صحیح مسلم (احادیث) : ۸۵.

صدقیاه (اسرائیلی بادشاه) : ۲۰۶، ۲۷۱، ۲۷۲.

- صرواه (کنډرات، آثار قديمه) : ۲۵۴.
- صعيون (شهر) : ۲۴۸.
- صفت (تركستان) : ۶۰۲.
- صفاريه (قيلو) : ۶۳۵، ۶۴۳. (شاهي خاندان).
- صفا (جبل، عربستان) : ۷۳۷.
- صفاويه (شاهي خاندان) : ۶۳۵.
- صفنياه (يهودي كاهن) : ۲۷۲.
- صفواه الصفوه (كتاب) : ۴۱۵.
- صفوي (شاهي خاندان، بادشاهي) : ۵۸۰، ۶۰۶، ۶۴۲ - ۶۴۵.
۶۴۷. (تخت) .
- صفي الدين، شيخ (شيعه عالم) : ۶۴۲.
- صليب، كراس (تياس) : ۶۲۳، ۷۲۷.
- صليبي جنگون، كروسيدس : ۱۴۸، ۱۶۵، ۲۷۵، ۲۷۷.
- ۲۸۵ - ۲۸۸، ۶۴۳.
- صفا (يميني تخت گاه) : ۲۵۴، ۷۴۰، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۶.
- صنعت : ۶۵۲، ۷۴۷.
- صورة الارض (جاگرافي) : ۴۲۰.
- صوبدار خان، مير (كبير، ثاني) : ۴۴۹، ۴۵۰.
- صوفي (بزرگ، مبلغين) : ۳۵۸، ۴۳۱ - ۴۳۴، ۵۸۸ (طريقو).
- ۶۶۰ (سهروردي).
- صوماليه (افريقا، ملك) : ۴۷۰.
- صيدائي (قيلو) : ۲۵۱.
- ضحاک، اژي دهاک، (بادشاه) : ۵۷۷.
- ضغر (شهر) : ۲۲۲.
- ضياء الدين، سيد (وزير اعظم ايران) : ۶۴۹، ۶۵۰.
- ضياء الدين عراقي، آغا : ۶۵۶.
- طالبان (حكومت افغانستان) : ۳۷۱، ۳۹۴، ۳۹۵.
- طالوت (سائول، اسرئيل جو پھريون بادشاه) : ۲۴۵، ۲۴۶.

۷۲۱، ۷۳۰، ۷۳۱.

طاہر بن الحسن (طاہری جد امجد) : ۶۳۴.

طاہری (آل طاہر، شاہی خاندان) : ۴۲۲، ۶۳۵.

طاثر (شہر) : ۲۵۰، ۳۷۴.

طاقف (شہر) : ۷۴۰، ۷۵۶.

طب (تیس، شہر، مصر) : ۱۳۵، ۱۷۵، ۱۷۷، ۷۲۹.

طب (علم، وکر، نالا) : ۱۲۸، ۴۱۴ (سنڌي - عربي نالا).

طبایطائی، محمد (ایرانی قائد) : ۶۵۳.

طبرستان (ملک) : ۶۳۵، ۶۴۳.

طبري (مورخ) : ۳۶۴.

طبوعات (علم) : ۶، ۱۱، ۱۲۷، ۱۵۳، ۲۵۶، ۵۳۲.

طبقات ناصري (تاريخ) : ۴۲۹.

طخارستان (علائقو) : ۴۲۱.

طغرل خان، سلجوقي (سلطان) : ۶۴۰، ۶۴۴.

طغي اتپلسر اول آشوري (بادشاه) : ۲۶۴.

طل اماره (شہر، مصر) : ۱۷۷، ۷۲۹.

طوبل بن يافت بن نوح ع : ۶۶۵.

طوبی اسر کامل (يهودي) : ۷۴۵.

طوبی (لقب حمیاری بادشاه) : ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۵، ۷۱۹.

۷۴۴، ۷۴۵، ۷۵۳.

طوران (ریاست) : ۴۲۰.

طور سینا (مقدس جبل) : ۶۹۹، ۷۱۰، ۷۱۵.

طورمانیه (هن سردار) : ۵۵۵.

طوط (چنڊ دیوتا) : ۱۷۶.

طوفان نوح : ۱۲۱، ۱۲۴، ۱۳۲، ۱۸۲، ۲۲۵، ۳۳۸، ۶۶۵.

۷۵۷.

طوس (شہر) : ۵۷۴.

طوي (مقدس ماثري) : ۷۰۳.

- طهماسب، مرزا : ۶۴۵ .
- طیراش بن یافث بن نوح ع : ۶۶۵ .
- عاد (قدیر قوم) : ۱۲۲ ، ۱۲۷ ، ۱۲۸ ، ۱۴۳ ، ۲۰۲ ، ۲۱۵ ، ۲۱۶ ، ۲۱۸ ، ۲۶۱ ، ۲۹۲ (معبود) ، ۶۹۵ ، ۶۹۷ ، ۷۶۹ .
- عاریه (اصل ع ب) : ۷۶۹ .
- عاشوره محرم شریف : ۶۳۶ ، ۶۴۶ ، ۶۵۸ .
- عام الفیل (سن) : ۷۶۵ .
- عام بیعت (اسلامی جمهوریت) : ۶۳۴ .
- عالم اسلام : ۶۵۳ .
- عالمی بینک : ۶۵۲ .
- عالمی جاگرتا : ۱۷۳ .
- عاموره (بستی) : ۲۲۰ ، ۲۲۲ ، ۲۳۴ .
- عبادت، عبادتگاه : ۱۷۷ ، ۵۷۴ ، ۵۹۰ ، ۶۰۸ ، ۷۱۶ ، ۷۲۵ - ۷۲۷ ، ۷۲۹ ، ۷۳۷ ، ۷۳۸ ، ۷۴۰ ، ۷۴۱ ، ۷۵۴ .
- ۷۵۶ - ۷۵۸ .
- عباس اول صفوی بادشاه : ۶۴۲ .
- عباس بن هاشم، حضرت : ۴۴۹ .
- عباسی شاهی خاندان : ۴۱۷ ، ۴۴۹ ، ۵۴۷ ، (خلیفو) ، ۶۳۳ . (فوجی جٹا) ، ۶۳۴ (خلیفو) ، ۶۳۶ .
- (سنی خلافت) ، ۶۳۷ (شاهی سکا) .
- عبد آزاد (ایرانی پیغمبر بادشاه) : ۵۷۵ .
- عبدالدار بن قصی، قریشی : ۷۶۲ .
- عبدالحمید، سلطان (ترکی) : ۶۵۴ .
- عبدالرحمان بن ربیع (جنرل) : ۶۰۲ .
- عبدالرشید غزنوی، سلطان : ۴۲۹ .
- عبدالشمس عرف سبا، یمنی بادشاه : ۱۹۸ ، ۷۵۹ .
- عبدالغیب (بادشاه) : ۲۴۸ .

- عبدالقادر نٹوي، قاضي : ۶۴۷.
- عبدالله ابن حزافه (سفير) : ۶۲۲.
- عبدالله الاشتري، داعي ، مبلغ : ۴۳۲.
- عبدالله بن عباس رضه : ۱۱۷، ۱۸۴.
- عبدالله بن عبدالمطلب، حضرت : ۷۶۴، ۷۶۵.
- عبدالله بن عمر هباري بادشاهه : ۴۳۲.
- عبدالله بن مسعود هباري بادشاهه : ۱۱۷، ۱۸۴، ۴۲۴.
- عبدالله بهايهاني (ايراني قائد) : ۶۵۳.
- عبدالله ولد مير بجارخان تالپر مير : ۴۵۰.
- عبدالمطلب بن هاشم، حضرت : ۷۶۴.
- عبدالمناف بن قصي قريشي : ۷۶۲.
- عبدالملک بن مروان اموي خليفو : ۲۴۹.
- عبدالغني کلهوڙو، ميلن : ۴۵۰، ۴۵۱.
- عبراني (قوم، مذهب، زبان تهذيب، تاريخ) : ۸۹، ۸۵، ۸۲، ۱۲۲، ۱۵۷ - ۱۹۷، ۲۵۰، ۲۶۱، ۲۶۵.
- ۳۲۲، ۳۹۳، ۴۲۲، ۴۸۳، ۵۱۱، ۵۷۰، ۵۹۵.
- ۶۶۱، ۶۶۶، ۶۶۸، ۶۸۶، ۶۹۲، ۶۹۸، ۶۹۹.
- ۷۱۱، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۲۰، ۷۲۲، ۷۲۸، ۷۳۹.
- ۷۶۷.
- عبيد الله سنڌي، مولانا : ۷.
- عبيدين مالک نبطي، بادشاهه : ۷۴۹.
- عثمان ثقفي حاکم بصره : ۴۲۴، ۴۲۵.
- عجائب المخلوقات (کتاب) : ۷۵۵.
- عجم (غير عرب علائقو) : ۱۲۲، ۶۳۴ (اثرات) .
- عداد (ديوتا) : ۲۹۱.
- عداد نراري آشوري (بادشاهه) : ۱۲۹، ۱۴۴، ۲۱۰، ۲۱۲.
- عدالت (اصول، نظام) : ۵۹۲، ۵۹۵، ۷۰۹، ۷۵۱.
- عدنان، عدنانی نسل : ۷۶۰، ۷۶۹.

عدن (شهر، بندر، بهشت، باغ) : ۸۲، ۸۹، ۹۰، ۱۵۸، ۱۹۸، ۷۴۴، ۷۶۰.

عذرا - ۴۰۴ : عیسائیہ (بائبل) .

عدونی جاہ بن حضرت دائود : ۲۵۰ .
عذاب الاهی : ۶۹۶ .

عرافہ (کاہن) : ۷۶۵ .

عراق (ملک) : ۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۷، ۱۴۰، ۱۴۲، ۱۴۴،

۱۵۸، ۱۷۴، ۱۸۱، ۱۹۴ - ۲۰۰، ۲۰۳،

۲۱۰، ۲۲۴، ۲۰۴، ۳۰۶، ۳۱۸، ۳۲۳، ۳۲۸،

۳۹۱، ۴۰۰ (میسوپوٹیمیا) ، ۴۰۲، ۵۷۶،

۶۰۹، ۶۱۸، ۶۲۴، ۶۳۵، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۵۸،

۶۵۹، ۶۶۰، ۷۳۷، ۷۴۷، ۷۵۰، ۷۶۳ .

عراق عجم : ۶۴۱ .

عرب (قوم، نسل، دور) : ۱۵۹، ۱۹۳ - ۱۹۹، ۲۳۲، ۲۶۰،

۳۵۶، ۳۷۲، ۳۷۸، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۹،

۴۰۶ - ۴۰۹، ۴۱۲ - ۴۱۴، ۴۱۸ - ۴۲۷،

۴۳۰، ۴۳۲، ۴۷۹، ۵۸۰، ۶۲۴ - ۶۲۷، ۶۳۱ -

۶۳۶، ۶۵۹، ۶۶۶، ۷۲۲، ۷۳۵ - ۷۳۷، ۷۳۹ -

۷۴۱، ۷۴۳، ۷۴۶، ۷۴۸، ۷۵۰، ۷۵۵، ۷۵۷،

۷۶۰، ۷۶۲، ۷۶۹ .

عرب - ایرانی ثقافت (آمیزش) : ۷۵۲ .

عرب - شام سرحد : ۲۶۱ .

عرب مستعربہ (عاریہ) : ۷۳۹ .

عربستان (آپیت، ملک) : ۱۲۸، ۱۴۰، ۱۴۴، ۱۴۸، ۱۹۳ -

۱۹۹، ۲۰۲، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۱۰، ۲۱۶، ۲۵۳،

۲۶۱، ۲۶۳، ۳۷۳، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۷۰، ۵۷۳،

۵۹۳، ۶۱۵، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۹۶، ۷۲۶،

۷۳۸ - ۷۵۰، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۹، ۷۶۰ .

۷۶۹.

عربي (زيان) : ۴۷، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۲۴، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۶۱،
۲۶۵، ۳۳۲، ۳۹۳، ۴۲۴، ۵۷۰، ۵۷۶، ۵۹۵،
۶۳۸، ۶۶۶ (خوشخطي) - ۶۶۹، ۷۱۵، ۷۴۰،
۷۵۴، ۷۶۷.

عربي سمنڊ (بحر عرب) : ۲۹۷، ۲۹۸، ۳۱۲، ۳۲۷، ۳۳۱،
۳۵۹، ۳۶۱، ۳۷۵، ۳۹۳، ۵۰۷، ۶۰۹.

عزالدوله (بوير) : ۶۳۹، ۶۴۰.

عزرياه (بادشاه) : ۲۷۰، ۲۷۱.

عزرياه (ڪاهن، ڪتاب) : ۷۲۴، ۷۲۵.

عزثياه (بادشاه - نبي) : ۷۲۳.

عرفات : ۱۱۸.

عمر جي عظيم هوڏ : ۷۴۶، ۷۴۷.

عروه (ڪوهه) : ۷۵۵.

عشق (چشمو) : ۲۴۱.

عسياه جو ڪتاب : ۷۲۴.

عطرخان ڪلهوڙو، ميان : ۴۴۹، ۴۵۰.

عصوره (شهر) : ۲۲۲.

عفرون بن صحر : ۲۳۹.

عقابه (نار) : ۲۵۰.

عقد (درسي ڪتاب) : ۴۳۰.

عقل جي علامت، چپرو : ۷۴۳.

علافي (عرب قبيلو) : ۳۹۰.

علاؤ الدين جهان سوز (غوري) : ۶۴۴.

علاؤ الدين مسعود، سلطان : ۴۲۹.

علم ادب (ترقي) : ۶۳۹.

علم الانسان (اثترپالاجي) : ۶، ۱۱، ۵۱، ۵۲.

علم تاريخ، ڪرانالاجي : ۲۰۳.

علم الكتاب : ۲۵۶.

علم حساب (ریاضی) : ۶۰، ۱۱۵، ۱۲۷، ۱۴۴، ۱۸۳.

علوم، عقلی نقلی : ۶۵۴.

علم نجوم (فلکیات) : ۶۰، ۱۱، ۲۴، ۲۵، ۲۷، ۳۰، ۳۳.

۳۴، ۴۸، ۱۱۵، ۱۸۳، ۳۰۷، ۵۸۰.

علي حضرت : دسجی حضرت علي كرم الله وجهه رضه.

علي خان ابڑو، علامہ : ۸۴، ۲۰۶، ۲۲۳، ۲۶۶.

علي بن حامد كوفي : ۴۱۲.

علي بن عيسي : ۶۲۸.

علي بن حسين، حاكم فارس : ۴۲۲.

علي شير قانع نئوي، مير (مؤرخ) : ۶۴۸.

علي قلي مرزا (پائتيو نادرشاهه) : ۶۴۸.

علي هجویری، حضرت داتا گنج بخش : ۲۴۴.

علي ولي محب سادات : ۴۳۲.

عمارت سازي (فن تعمير) : ۳۱۲، ۳۱۴، ۳۱۸، ۳۲۴، ۶۰۸.

۶۲۰، ۷۲۲، ۷۴۲، ۷۴۳.

عماليقي (قبيلو) : ۷۰۹، ۷۲۰، (املكي، عماليق) : ۷۳۰.

۷۴۱.

عمر بن حفص (والي سنڌ) : ۴۳۲.

عمر بن عبدالعزيز (اموي خليفو) : ۴۲۶، ۴۳۱، ۶۳۱.

عمران (والد حضرت موسي ع) : ۶۹۸.

عمران (والي سنڌ) : ۳۸۸.

عمرو ابن لحي (تاجر) : ۷۵۷.

عمرو بن الحارث : ۷۶۱.

عمراني (بلوچ قبيلو) : ۳۶۳.

عمر خيام : دسجی حکيم عمر خيام .

عمر كوت (شهر، قلعو) : ۳۱۲، ۴۵۰.

عمري (بادشاهه) : ۷۲۳.

- عمون بن لوط عم : ۲۲۳ .
- عمون (دیوتا) : ۱۷۶ ، ۷۲۹ .
- عموراه (قبیلو) : ۲۷۰ .
- عنوتوتی (علائقو) : ۲۷۱ .
- عوام (احتجاج، تحریک، انقلاب) : ۶۵۳ ، ۶۵۵ .
- عود بن آرمر : ۱۲۲ .
- عور (سمنڊ، شهر، بادشاهیت) : ۲۰۱ ، ۳۳۸ .
- عورتن جي آزادي : ۶۶۰ .
- عوسر این رع (فرعون) : ۱۳۴ ، ۱۸۱ .
- عوض (ملک) : ۲۶۲ .
- عوف (گزیک) ، بت : ۷۵۸ .
- عهد شڪني (وڏو ڏوهه) : ۶۲۰ .
- عيد الاضحی (عيد قربان) : ۲۳۶ .
- عیسائی : ڏسجي مسیحي، ۲۴۹ ، ۲۷۷ ، ۲۷۹ ، ۵۸۱ ، ۵۸۸ .
- عیسو، عیساھ بن حضرت اسحاق عم : ۲۴۰ ، ۲۴۳ ، ۲۶۰ ، ۶۷۵ .
- ۶۸۰ ، ۶۷۸ ، ۶۷۷ .
- عين الحمئة (ڍنڍ) : ۶۰۰ ، ۶۰۱ .
- غدير الخمر (چشمو) : ۶۳۶ .
- غرزیم (جبل) : ۷۲۵ .
- غزالي، امام (مفکر) : ۶۴۰ .
- غزر (قلعو) : ۲۵۰ .
- غزنوي سلطنت، روایت، دور : ۳۷۱ ، ۴۲۹ ، ۴۳۴ ، ۵۴۷ ، ۵۴۸ .
- ۶۴۳ - ۶۴۵ .
- غزني (شهر، صوبو، افغانستان) : ۵۹۸ ، ۶۴۰ ، ۶۴۴ .
- غزواة (قبل اسلام عرب دستور) : ۷۵۴ .
- غزه (شهر، بندر، فلسطين) : ۱۷۸ ، ۱۸۰ ، ۷۳۸ ، ۷۳۹ ، ۷۴۳ .
- ۷۶۳ .
- غصاني بادشاهیت : ۷۵۰ .

غلام، غلامی (رواج، تجارت، آزادی، حقوق) : ۲۰۶، ۲۶۵.

۲۳۳، ۲۰۴، ۳۰۹، ۴۰۰، ۴۱۵-۵۱۷.

۴۲۷-۴۳۰، ۴۵۹، ۶۷۶، ۷۱۱، ۷۲۳.

۷۲۴.

غلام شاه کلهوڙو، میان : ۳۶۵، ۴۵۰-۴۵۷.

غلام علي خان تالپر، میر : ۴۵۱، ۴۵۲.

غلام گهراڻو (دهلي سلطنت) : ۴۲۹، ۴۳۰، ۶۴۴.

غلام نبي کلهوڙو، میان : ۴۵۰.

غمدان جو تاريخي محل : ۷۵۴.

غوڻپور (ضلعو جيڪب آباد) : ۳۵۱.

غوري سلطنت (افغانستان) : ۴۲۹، ۴۳۴، ۵۴۸، ۵۴۹، ۶۴۰.

۶۴۴، ۶۴۵.

غوڻشن (علائقو، مصر) : ۶۷۶.

غوڻدائي (آثار قديمه) : ۲۹۸.

غيبي علم (علم الغيب) : ۵۸۰.

غير آريا (قبيلو، زبانون) : ۴۸۷، ۶۶۷.

غير فطري فعل : ۲۲۰.

غير مسلم (شهري) : ۴۲۶.

فاران (جبل، صحرا) : ۲۸۹.

فارس (ايران) : ۱۲۱، ۱۲۵-۲۰۷، ۲۵۴، ۴۶۹، ۴۷۰.

۵۷۵، ۵۷۸-۵۸۰ (پرشيا)، ۵۹۲، ۵۹۳.

۵۹۶، ۵۹۷، ۶۰۵، ۶۰۷، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۳۲.

۶۳۵، ۶۴۱، ۶۷۰، ۶۷۲، ۷۳۸.

فارسي (زبان) : ۳۳۲، ۳۵۲، ۳۳۹، ۴۶۹، ۴۷۰، ۵۷۲.

۵۷۷ (شاعري)، ۵۷۹، ۵۹۵، ۶۰۰، ۶۳۱.

۶۳۲، ۶۴۴، ۶۶۸، ۶۶۹.

فار قليط (احمد، بشارت) : ۲۸۹.

فاضله بنت يزيد : ۴۲۸.

فال (اڳڪٿي، ازالو) : ۷۲۲، ۷۵۵.

فاهسين (ٻڌ چيني سياح) : ۵۵۴.

فتح آباد (شهر) : ۶۴۸.

فتح علي خان، مير : ۴۵۰ - ۴۵۲.

فتح مڪه : ۲۸۹.

فتوح البلدان (ڪتاب) : ۴۰۲، ۴۲۷.

فحشور (ڪاهن) : ۲۷۲.

فدان ارام (آرمينيا) : ۶۸۳.

فدائي (معتقدين حسن بن صباح) : ۶۴۴ (حشيشين).

فترات (ندي) : ۱۲۲، ۱۳۷، ۱۹۸، ۲۰۰ - ۲۰۲، ۲۰۸.

۲۲۳، ۲۹۱، ۴۰۰، ۶۱۷، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۶.

۷۲۲، ۷۵۲.

فترات - دجله وادي : ۱۹۳، ۱۹۵ - ۱۹۷، ۱۹۹ - ۲۰۱، ۲۰۷.

۲۰۸، ۲۹۹، ۳۰۷، ۳۱۸.

فرانس (ملڪ) : ۶۴، ۶۶، ۶۸، ۱۲۱، ۲۹۰، ۳۳۵، ۵۸۸.

۶۴۲، ۶۵۸، ۶۶۹، ۶۷۲.

فردوسي (شاعر، مؤرخ) : ۵۷۵، ۵۷۶، ۶۴۰.

فردوسي ثاني : ۶۴۷.

فرسنگ (ساڍا ٽي ميل) : ۵۷۶.

فرعون - مصر : ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۷۶.

۱۷۸ - ۱۸۰، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۵، ۲۴۳.

۲۵۰، ۲۵۱، ۶۰۴، ۶۰۸، ۶۱۱، ۶۸۱ -

۶۸۸، ۶۹۰، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۷ - ۷۰۲.

۷۰۴ - ۷۰۶، ۷۱۱، ۷۲۶، ۷۳۲، ۷۳۵.

فرشتو، فرشتا (ملائڪ) : ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۹۱، ۶۸۰، ۶۹۹.

۷۳۶.

فرنجان (گيومرد، گيل شاهه) : ۵۷۵.

فروشين : ۸۷.

- فريڏون (پيغمبر بادشاهه) : ۵۷۳ .
 فريد نامہ (کتاب) : ۳۷۸ .
 فريزر، آر دبليو (محقق) : ۴۲۳ .
 فرينچ ماھرين فوجي : ۲۹۹ ، ۳۲۱ ، ۳۹۵ .
 فسائيل، حاڪم يروشليم : ۷۲۷ .
 فسح جي عيد : ۲۸۳ ، ۲۸۴ .
 فطرت پرستي : ۱۵۵ ، ۱۵۶ ، ۱۵۹ ، ۲۳۵ ، ۴۶۸ ، ۴۷۸ ، ۴۸۳ ،
 ۴۸۵ ، ۴۸۶ .
 فطيري عيد : ۲۸۴ .
 فضل داد ڪاڪڙ (ماھر آثار قديمہ) : ۳۳۵ .
 فعنيه صنفات (القاب حضرت يوسف ع) : ۶۹۰ .
 فقہ جعفري : ۶۴۲ ، ۶۴۳ .
 فقهاء اسلام مدرسو ، سيوهڻ : ۴۳۰ .
 فڪري آشنائي : ۷۲۶ .
 فل آرچ (اعليٰ مسيحي عملدار) : ۷۵۱ .
 فلپ (حواري) : ۱۳۰ ، ۲۸۳ .
 فلپ (مقدوني بادشاهه) : ۶۶۲ .
 فلپوس (فوجي جنرل) : ۳۸۵ .
 فلسٽي، فلسطيني : ۲۴۱ ، ۲۴۴ ، ۲۴۵ ، ۲۴۷ ، ۲۷۱ ، ۷۲۰ .
 فلسطين (ڪنعان) ، ملڪ : ۱۲۱ ، ۱۲۳ ، ۱۲۳ ، ۱۳۷ ، ۱۷۴ ،
 ۱۷۶ ، ۱۹۶ ، ۱۹۷ ، ۲۱۳ ، ۲۱۹ ، ۲۳۰ ، ۲۴۰ ،
 ۲۴۷ ، ۲۴۸ ، ۲۵۰ ، ۲۷۴ ، ۳۹۳ ، ۳۹۵ ، ۶۱۰ ،
 ۶۱۷ ، ۶۲۳ ، ۶۷۲ ، ۶۷۷ (ڪنعان) ، ۶۹۰ ،
 ۶۹۹ (مديان) ، ۷۲۱ ، ۷۲۶ ، ۷۲۸ ، ۷۳۹ ،
 ۷۴۴ ، ۷۶۳ .
 فلسفو (علم) : ۵ ، ۹ ، ۱۱ ، ۹۲ ، ۹۶ ، ۱۲۷ ، ۱۳۱ ، ۱۶۸ ،
 ۱۷۰ ، ۱۹۳ .
 فلسفہ جاودان خرد (کتاب) : ۵۷۵ .

- فلوپیٹ (فرعون) : ۷۲۶ .
 فنش (زبان) : ۶۶۸ .
 فنی ایل (مقام) : ۶۷۶ .
 فنیقی، فونیقی (قوم، زبان، تہذیب رسم الخط) : ۱۲۹، ۱۴۶،
 ۱۴۷، ۱۹۳، ۱۹۵ - ۱۹۷، ۲۵۰، ۳۳۱،
 ۳۷۲، ۳۹۳، ۶۱۰، ۶۱۳، ۶۶۶، ۶۶۸ .
 فوجداری قانون، مقدمو : ۲۸۶، ۲۸۷ .
 فوجی امداد، تربیب، خدمات : ۶۵۱، ۶۵۲ .
 فودک (پیغمبر بادشاہ) : ۵۷۵ .
 فورٹ عباس : ۳۲۱ .
 فوق الفطرت صلاحیت ذہن : ۲۵۳، ۷۲۱ .
 فوطیفار (کپتان) : ۶۸۶ .
 فوطیفرع (کاهن) : ۶۹۰ .
 فونیسیا، فونیقا (ملک) : ۱۴۶، ۱۸۰، ۶۰۴، ۶۱۴ .
 فہر بن مالک، القریش : ۷۶۰، ۷۶۱ .
 فہترم (بت پرستی، جنسی کشش) : ۷۵۸ .
 فیروزان (ایرانی پهلوان سپہ سالار) : ۶۲۶، ۶۲۷ .
 فیروز شاہ تغلق، سلطان : ۳۵۳ .
 فیصل، امیر (شاہ، عراق) : ۶۵۳ .
 فیفر (محقق) : ۶۸۱ .
 فیکل فلسطینی سپہ سالار : ۲۴۲ .
 قل (قلو، پهلوا، سنڌی قبیلو) : ۳۵۵ .
 قوسی (لک) : ۳۷۵ .
 قیٹی جو استعمال : ۱۴۲، ۲۰۸ .
 قابیل بن حضرت آدم علیہ السلام : ۱۱۹، ۱۸۴، (اولاد) .
 قاجار (ایرانی شاہی خاندان) : ۵۸۰، ۶۰۶، ۶۴۸، ۶۵۳ .
 قادر مطلق (هرمز، مزدا، یزد، یزدان، آریا عقیدو) : ۵۸۰، ۶۰۴ .
 قادیش (علاقو) : ۷۲۰ .

قادسيه جي لڙائي : ۶۲۶، ۶۲۷.

قارون يهودي : ۷۱۵.

قاضي جو ڪتاب (توريت مقدس) : ۷۱۹.

قافلا : ۶۱۹، ۶۵۹، ۶۸۴-۶۸۶، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۲۴، ۷۳۰.

۷۲۷-۷۳۹، ۷۴۸، ۷۵۰، ۷۵۴، ۷۵۵.

۷۶۳.

قانون ۽ شريعت : ۷۰۹، ۷۱۹.

قانون سازي : ۱۲۷، ۱۴۴، ۱۷۴.

قاهره (مصر) : ۱۲۵، ۱۷۸.

قائد اعظم محمد علي جناح : ۴۵۹.

قباچه ناصر الدين سلطان (ملتان) : ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۲۹.

قبة الصخرا (بيت المقدس) : ۲۴۹.

قبرص، سائپرس (پيت، ملڪ) : ۱۲۷، ۱۴۵، ۳۰۶، ۶۰۴.

۶۱۴، ۶۱۵.

قبطي (مصري قبيلو، زبان) : ۱۹۶، ۶۶۶.

قبول حبشي (پير) : ۴۲۲.

قبيلو، قبائلي نظام : ۳۹۰، ۴۰۴، ۴۲۰ (سنڌي)، ۴۳۱.

(مقامي) : ۴۶۴، ۴۶۶، ۴۶۹، ۴۷۳، ۷۸۵.

۵۳۵، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۱، ۵۵۱، ۵۵۶، ۵۷۲.

۵۷۸، ۵۹۰، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۸، ۶۱۸ (نيم)

وحشي)، ۶۲۴ (عرب)، ۶۲۵ (نيم مسلح)،

۶۳۱ (مسلمان ٿيندڙ)، ۶۳۲، ۶۶۹، ۶۷۱.

(اتحاد، ڪانفيڊريشن) : ۶۹۵، ۶۹۶، ۷۱۵.

۷۳۶ (بني اسماعيل)، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۴۰-

۷۴۲، ۷۴۷، ۷۵۲، ۷۵۴، ۷۶۶ (ٿي).

قتلغ خان (غلام جنرل) : ۴۲، ۴۳.

قتيبه، امير : ۶۳۲، ۶۳۳.

قحطان (عرب جد امجد، جوقطن) : ۱۹۸، ۷۵۹، ۷۶۹.

قحطاني عرب (نسل) : ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۹.

قدرت جو ٻڌو نظام : ۵۸۲.

قدرت جو قانون، پراڪرتي نيم (سنه الله) : ۵۲۹.

قدرتي چشما : ۳۶۱.

قدسي : ۲۸۹.

قدمه بن حضرت اسمائيل ع : ۷۳۹.

قدوسي، اعجاز الحق، مولانا : ۴۲۶.

قديہ (مقام) : ۷۵۷.

قديم انسان : ۱۸۲، ۶۷.

قديم تحريرون : ۵۹۱.

قديم سند (تاريخ) : ۵۶۲.

قديم شاهراهون : ۳۳۶.

قندار بن سالف : ۲۱۹.

قرآن شريف : ۶، ۲۴، ۳۲، ۳۳، ۴۶، ۴۷، ۸۲، ۸۳، ۸۵،

۹۰، ۹۲، ۱۲۰، ۱۵۶، ۱۵۸، ۱۸۳، ۲۰۵،

۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۲۷، ۲۳۲،

۲۳۶ - ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۹،

۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۲، ۲۶۵ -

۲۶۷، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۹، ۲۸۹، ۳۰۲، ۴۰۴،

۴۵۱، ۵۱۷، ۵۸۴، ۵۹۱ - ۵۹۳، ۵۹۶،

۵۹۷، ۶۰۱، (متن)، ۶۵۸، ۶۷۶، ۶۸۱ -

۶۸۵، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۵ - ۶۹۷، ۷۰۳،

۷۰۶، ۷۱۲، ۷۱۵، ۷۳۸، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۵۵،

۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۵، ۷۶۷.

قرنا (مينائي تختگاه) : ۷۴۲.

قره قويونلو (ترکمان قبيلو) : ۶۴۱.

قره يوسف (بادشاه) : ۶۴۱.

قرباني : ۱۱۹، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۶۸، ۲۳۶ (عظيم)، ۲۳۷.

۲۵۲ (قريان گاه) . ۲۷۰ ، ۳۴۳ ، ۳۹۸ ، ۴۶۶ ، ۴۶۸ ، ۴۷۵ ،
 ۴۸۱ ، ۴۸۳ ، ۴۸۷ ، ۵۰۸ ، ۵۱۷ ، ۵۲۰ ، ۵۲۱ ، ۵۲۴ ، ۵۳۰ ،
 (بلدان) . ۵۸۱ (طاقت) ، ۵۸۲ ، ۶۹۳ ، ۷۰۱ ، ۷۲۵ ، ۷۵۰ ، ۷۵۶ ،
 ۷۶۴ ، ۷۶۵ .

قربان گاه : ۲۲۹ ، ۲۵۲ ، ۶۱۷ ، ۶۸۱ ، ۶۸۲ ، ۶۸۳ ، ۶۸۴ ،
 ۷۰۹ ، ۷۲۶ ، ۷۳۷ ، ۷۶۵ .

قراقرم ، کاکيشس : دسجي کوه قاف : ۳۵۹ .
 قرقر (ميدان جنگ) : ۲۱۳ ، ۲۹۲ .
 قرطبي . علامه : ۸۵ .
 قريش (اولاد نهر بن مالک القریش . مقتدر عرب قبيلو) : ۷۵۷ ،
 ۷۶۰ - ۷۶۶ .

قرلباش (ارمني) : ۶۶۵ ، ۶۶۶ .
 قزوین (شهر) : ۶۵۴ .
 قسطنطينيه (ترکی) : ۷۴۷ ، ۷۵۱ - ۷۵۳ (استنبول) .
 قسمت جي ديوي (منواة) : ۷۵۷ .
 قصي بن کلاب (قريش بادشاهه) : ۷۶۱ ، ۷۶۲ .
 قطاري ابن الفجاه خارجي : ۶۳۲ .
 قطاري رسم الخط : ۵۷۷ .

قمر (ايران) : ۳۷۵ ، ۶۵۶ ، ۶۵۷ .
 قصي (قبيلو) : ۱۲۸ ، ۱۳۹ ، ۲۱۱ ، ۵۷۰ ، ۵۷۱ .
 قسمر دويم (درسي کتاب) : ۴۳۰ .
 قصر عمدان : ۲۵۴ .

قطب الدين ايبک ، سلطان : ۳۹۹ ، ۴۲۹ ، ۴۵۰ .
 قطبان (عرب بادشاهيت) : ۷۴۳ .
 قطب (ذکڻ ، اتر) : ۴۳ ، ۴۴ ، ۳۰۱ .
 قطب مينار ، دهلي : ۴۳۰ .

قصدار (خضدار) علائقو : ۳۸۹ .
 قلات (رياست) : ۳۰۵ ، ۳۳۶ ، ۳۶۲ ، ۳۶۴ ، ۳۶۵ (قلاتي)

۳۹۰، ۴۱۹.

قلعیندي : ۳۳۲، ۳۳۵.

قلندر لعل شهباز رح (محمد عثمان مرندي، مخدوم سيد) : ۴۳۰،

۴۳۱، ۴۳۳، ۴۳۴.

قلندري (خانقاه، فقير، صوفي سلسلو، سند) : ۴۱۵، ۴۳۱،

۴۳۴.

قليچ بيگ، مرزا شمس العلماء : ۴۱۲.

قنډاييل : ۲۸۹، ۴۰۷، ۴۲۶.

قندهار (شهر، علائقو، افغانستان) : ۲۷۳، ۲۸۶، ۳۹۰، ۶۱۹،

۶۴۵.

قنسرین (میدان جنگ) : ۷۵۱.

قنوج (شهر ریاست) : ۳۸۷، ۴۰۹، ۴۲۰، ۴۲۵، ۵۴۵،

۵۴۷، ۵۵۶، ۵۵۷.

قوم پرست : ۶۵۱ (سوشلیست) ، ۷۴۷.

قوم لوط : ۲۱۹.

قومون (تاریخ، تسلسل) : ۲۱۵، ۲۱۹، ۲۵۱، ۲۶۱، ۲۶۳،

۲۷۲، ۳۰۹، ۳۳۱، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۴۶، ۳۷۵،

۴۶۷ (کابل ندي کان گوداوري) .

قومي (بئنک، عجائب گهر، ملکیت، قومياث) : ۳۰۰، ۶۵۰،

۶۵۲.

قونیہ جي لڑائي : ۶۴۲.

قیافہ (يهودي سردار) : ۲۸۳، ۲۸۴.

قیامت (سائنس، مذهب) : ۳۰-۳۳، ۸۷، ۲۴۷، ۲۸۲، ۵۸۴،

۵۹۴.

قیدار بن حضرت اسماعیل ع : ۷۲۸، ۷۶۰.

قید خانو : ۶۸۶، ۶۸۷، ۷۵۱.

قیصر روم : ۱۴۸، ۵۸۰، ۷۲۷، ۷۶۳.

کابل (شهر علائقو، ندي) : ۳۴۶، ۳۶۸، (ندي) ، ۳۷۰.

- ۳۷۱، ۳۸۶، ۳۹۶ (ندي، وادي)، ۴۵۱،
 ۴۶۷، ۵۴۳، ۵۵۱، ۵۵۷، ۵۷۹ (اروا)،
 ۶۰۹ (ندي)، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۶۳.
 کائياواڙ : ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۵۴، ۳۵۶، ۳۷۳، ۳۸۶، ۳۸۷،
 ۳۹۲، ۴۰۹، ۴۶۸، ۵۰۷، ۶۶۴.
 کاجو (جابلو وٽ، علائقو) : ۴۱۰.
 کاجيلا (کاجي جا رهواسي) : ۳۹۰.
 کاديش (قاديش) : ۲۳۴، ۷۲۰.
 کاراشودر (سودر، گهٽ ذات) : ۴۸۲.
 کارانا (عملي وجود) : ۱۶۹.
 کارٽيج (تهذيب مرڪز) : ۱۴۷، ۲۸۶ (کارٽيجينيائي قانون)،
 کارٽر (محقق) : ۱۷۸.
 کاريٽئس (جبل) : ۳۰۲.
 کارڙي (آثار قديمه) : ۳۳۸.
 کارونجهر (جبل) : ۳۶۱.
 کاشي نگر (مقدس شهر) : ۴۸۰ (جاءِ وفات مهاتما گوتمر ٻڌ،
 مندر)، ۵۳۱، ۵۳۵ (کاشي، بنارس)،
 کاشغر (چيني ترڪستان) : ۶۳۳.
 کاشان (شهر) : ۳۷۵، ۵۷۷، ۶۵۷، ۶۵۹.
 کاغذ (ايجاد) : ۱۲۷.
 کاڪا (قبيلو) : ۳۶۵.
 ڪاڪيشائي (ڪوهه قافي) : ۳۲۲.
 ڪالاباغ (سنڌو ڪناري شهر، مقام) : ۳۰۰.
 ڪالديه (بابل) : ۲۲۴، ۴۳۱، ۵۷۴، ۵۷۷، ۵۸۹، ۶۲۳-
 ۷۱۸، ۶۲۶.
 ڪالڊر، رٽشي (مفڪر) : ۶۷.
 ڪالڪان (اوتار) : ۸۵.
 ڪالنگا (شهر راجسٿاني) : ۴۰۹، ۵۳۷ (ڪلنگا، اوڙيسا)،

.۵۴۱

کالوڪيه (قيلو) : ۵۴۵.

کاليس جو عهدنامو : ۶۱۲، ۶۱۴.

کالي بيگن (آثار قديمه) : ۲۹۷، ۲۹۸، ۳۲۹، ۳۳۷.

کاليداس (ڪوي) : ۴۹۰، ۵۵۲، ۵۵۴.

کالي ديوي : ۴۹۶.

ڪام ديوتا : ۴۹۵، ۵۶۳.

ڪامي (ڪمبي) جي نار : ۲۹۷، ۳۱۲، ۳۲۷.

ڪانتي (پانڊون جي ماما) : ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۲.

ڪانتي (شهر) : ۳۵۶.

ڪانستنائين (رومن شهنشاهه) : ۱۳۰، ۷۴۴، ۷۴۵.

ڪانڪيا (برهمڻ) : ۵۳۹.

ڪانڪيا، ڪوئليا (سادو) : ۵۳۹.

ڪانگو (ملڪ، افريقا) : ۵۲.

ڪانه (شهر) : ۱۲۶.

ڪانيڪيج (قنوج) : ۵۵۶.

ڪاهودزو، ميرپور خاص : ۳۳۹، ۳۸۵، ۵۲۳.

ڪاهن (يهودي عالم) : ۲۵۰، ۲۷۲، ۲۸۳، ۶۹۹، ۷۱۵.

۷۱۹، ۷۲۶، ۷۶۵.

ڪائبه (مقدس ٽڪري) : ۲۱۸.

ڪائنات (تخليق، بناوت، عوامل) : ۱۹، ۲۰، ۲۴، ۲۶، ۲۸.

۳۰، ۳۳، ۳۴، ۴۱، ۴۷، ۸۷، ۹۶، ۱۶۳.

۱۶۸، ۲۸۲، ۵۱۳، ۵۱۴ (تخليق ۽ تحليل) .

۵۱۶، ۵۲۲ (بيسادي فطرت) . ۵۳۰، ۵۳۲.

(طبعي بناوت) .

ڪتاب ايوب (بائبل) : ۲۶۱.

ڪن والا (آثار قديمه) : ۳۰۳.

ڪتي جي قبر (ڏاڙهيالو جبل) : ۳۶۰، ۳۶۲.

ڪٿاس (اٿار قديم) : ۲۰۰

ڪثرت پرستي ۱۵۹.

ڪيادوسيا (ستراپي) : ۶۱۵، ۶۱۶.

ڪپڙو (اٺڻ، سڻ، سئي) : ۳۴۰، ۳۴۱، ۵۷۴، ۵۷۶.

ڪپسيا (بنير، شهر، علائقو) : ۳۹۶.

ڪپل وستو (مهاٿما گوتم ٻڌ جي جاءِ پيدائش، نپال) : ۵۱۷.

۵۲۳

ڪپھ (مدير سمنڊ) : ۳۴۱، ۳۷۴.

ڪجل ڪاس (بادشاهه) : ۳۷۰

ڪڇ (رڻ، رياست) : ۲۹۸، ۳۰۶ (ڪڇ - ڇي) : ۳۳۱، ۳۴۸

(اڀسمند رڻ)، ۳۵۱ - ۳۵۷، ۳۶۱، ۳۶۲.

۳۶۴ - ۳۶۶، ۴۰۹، ۴۲۳، ۴۵۴، ۴۵۷.

۴۵۹

ڪڇي (بلوچستان) : ۳۳۷، ۳۶۳، ۳۹۰، ۴۰۷.

ڪڇي جاڙيجا (قبيلو) : ۳۶۳.

ڪڇي ميمڻ (ذات) : ۳۵۵.

ڪراچي : ۲۹۷، ۳۱۹.

ڪدراها (ڪٿر - قبيلو) : ۶۶۰.

ڪرائيسٽ : ڏسجي حضرت عيسيٰ ع. ۲۷۷.

ڪڊوالا (مقام) : ۳۵۰.

ڪريلا (دشت) : ۶۵۸.

ڪرتا (هماليه ديش) : ۴۰۹.

ڪرد (قبائل) : ۱۸۱، ۳۲۷، ۳۸۹، ۳۳۶، ۶۶۰ (قوم

پرستي)، ۶۶۱ (وار، مٿو ۽ رنگ)، ۶۶۶.

ڪردستان : ۶۶۰.

ڪرسانِي (مٿاهون پٽ) : ۲۱۷.

ڪرسچ ونڪ، ڊاڪٽر، محقق : ۱۴۳.

ڪرشن، مهراج ڏسجي سري ڪرشن.

- کرشنا (درویدی) دیوی : ۵۰۲ .
 کرشنا راؤ (ماهر لسانیات) : ۳۷۸ .
 کرشن پنٹ (قمر) : ۴۷۷ ، ۴۸۶ .
 کرچاٹ (آثار قدیمہ) : ۲۹۷ .
 کرکسا : ۶۰۴
 کرک شتر (مہاپار جو میدان جنگ) : ۴۷۹ ، ۴۹۸ ، ۵۰۴ .
 ۵۰۸
 کرمر کما : ۱۶۲ ، ۱۶۹ ، ۴۸۱ ، ۴۸۲ ، ۴۸۶ ، ۴۹۷ ، ۵۲۹ .
 ۲۵۰ (جزائر سزا ، قانون) ۵۳۲ (درجا) .
 کرکیترا (علاقو) : ۵۶۲ .
 کسڈی (قبیلہ اور) : ۲۰۵ ، ۲۲۶ ، ۲۶۳ ، ۵۹۶ .
 کسری (ایرانی شہنشاہ) : ۱۴۸ ، ۵۸۰ ، ۶۲۳ ، ۶۲۵ ، ۶۲۷ .
 ۷۵۹ ، ۷۶۳
 کش (بادشاہیت) : ۲۰۱ ، ۲۰۸ ، ۳۳۷ ، ۶۱۲ (اتوپیا - حبش) .
 کش پت سری رام : ۴۷۳ .
 کشان (قبیلو ، تہذیب ، شہنشاہیت) : ۳۲۵ ، ۳۴۷ ، ۳۶۸ ، ۳۷۲ ، ۳۸۳ ، ۳۹۴ ، ۳۹۶ ، ۳۹۷ ، ۴۸۰ (دور)
 ۵۴۹ ، ۵۵۰ ، ۵۵۴ .
 کشت کلاش (قصی بادشاہ) : ۱۲۹ ، ۲۱۱ .
 کشمیر وادی (ریاست) : ۲۳۴ ، ۳۷۰ ، ۳۸۹ ، ۴۰۸ ، ۵۴۶ ، ۵۵۵ ، ۵۸۶ *
 کشمیری (ہولی) : ۳۱۱ .
 کعب بن لوی (قریشی) : ۷۶۱ .
 کعبۃ اللہ شریف : ۹۲ ، ۹۵ .
 کرمر ، کرما (اعمال) : ۱۶۲ ، ۱۶۹ ، ۴۸۱ ، ۴۸۲ ، ۴۸۶ .
 ۴۸۷ ، ۵۲۹ - ، ۵۳۰ (جزا ، سزا ، قانون) . ۵۳۳
 (درجا) .

- کدوسائي (قبيلو) : ۶۰۰ .
 کرما (کچون، اوتار) : ۸۵ .
 کرما مارگ (ترم) : ۴۸۱، ۴۹۶ .
 کرما مارگ (ترم) : ۴۸۱، ۴۹۶ .
 کرما (شاه، شهر، علائقو، ايران) : ۱۲۸، ۳۷۵، ۳۸۹، ۳۹۰ .
 ۴۲۲، ۵۹۵، ۶۳۲، ۶۳۵، ۶۵۹ .
 کرمايوگا (يگود گيتا) : ۵۱۵ .
 کرم علي خان ٿالپر، مير : ۴۵۱، ۴۵۲ .
 کرمنجي (کرد زبان) : ۶۱۰ .
 کرناکورو : ۵۰۴ .
 کریم خان، زند سردار : ۶۴۸ .
 کرنگ شاه : ۵۷۷ .
 کریکاپت شو مهادیو : ۴۹۶ .
 کریت (بیت، تهذیب) : ۱۲۹، ۱۳۷، ۱۴۵، ۱۷۴، ۱۸۰ .
 ۱۹۴، ۳۰۶ .
 ککرالو (کراچی - گهارو) : ۳۶۵ .
 کریتاسیوس دور : ۴۲، ۴۴ .
 کریمیا جي جنگ : ۶۶۲ .
 کرو (جبل) : ۳۶۲ .
 کروسس (بادشاهه) : ۵۹۰ .
 کروشیا (ملک) : ۶۴ .
 کلپنا (کائناتي چکر) : ۵۱۳ .
 کفر : ۲۸۴، ۲۸۷، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۹ .
 کلپ پرکشا (شجر امید) : ۳۱۹ .
 کلنڊا (سنڌ) : ۵۰۲ .
 کلي (آثار قدیم) : ۲۹۸ .
 کلوکوت (آثار قدیم) : ۳۰۳ .
 کلهوڙا (قبيلو، حڪومت) : ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵ .

- کلیم الله (حضرت موسیٰ ع) : ۷۱۵ .
 کمار دیوی (راجکماري) : ۵۵۰ .
 کمار سنیو (جنگنامو) : ۵۵۲ .
 کمار گپتا (مهاراجا) : ۵۵۴ ، - - اول : ۳۸۷ .
 کمال پاشا، اتاترک : ۶۵۵ .
 کمان (فن تعمیر) : ۲۰۸ .
 کمبو (جبل) : ۳۶۰ .
 کمین (کوي) : ۴۷۲ ، ۴۷۵ .
 کلاش (شهر) : ۱۴۰ ، ۲۱۲ .
 کلج (شهر) : ۱۲۶ .
 کلدانی (قبیلو، شهنشاهیت، زبان قوم) : ۱۲۲ ، ۱۹۳ ، ۱۹۶ -
 ۱۹۸ ، ۲۰۴ ، ۲۰۶ ، ۲۰۷ ، ۲۲۴ ، ۷۵۹ .
 کلیسا (مسیحی قیادت، عبادتگاه) : ۲۷۷ ، ۲۸۸ ، ۷۴۴ ، ۷۴۶ ،
 ۷۵۱ .
 کمپا (دریاہی بندر) : ۵۳۵ .
 کمبودیا (ملک) : ۴۹۶ ، ۵۲۳ .
 کموس (بت) : ۲۵۱ .
 کمیونسٹ انقلاب : ۶۵۰ ، ۶۵۴ .
 کمیونسٹ : ۱۵۳ .
 کنٹ (کوچوان) : ۵۱۸ .
 کنٹک (مہاتما گوتمہ بد جو گھوڑو) : ۵۱۸ .
 کیونیفارم، کوفی (چیری) رسم الخط : ۱۹۷ ، ۲۱۰ ، ۲۹۱ ،
 ۳۰۳ ، ۳۰۴ ، ۳۰۹ ، ۳۱۰ ، ۳۲۲ ، ۳۳۶ ، ۳۵۸ ،
 ۳۷۲ ، ۴۰۴ ، ۵۷۸ ، ۵۹۱ ، ۶۶۰ ، ۷۶۹ .
 کنڑ (دراوڑی زبان) : ۶۶۸ .
 کننڈا (دراوڑی زبان) : ۶۶۸ .
 کنیز (ہانہی) : ۷۶۶ .
 کیخسرو (ایرانی گیل شاہ) : ۵۷۳ ، ۵۷۹ ، ۵۹۵ (سائرس)

کیانی (شهنشاهیت، ایران) : ۱۲۴ ، ۱۴۲ ، ۱۸۱ ، ۲۰۷ ،
 ۳۷۲ ، ۳۹۳ ، ۴۰۴ ، ۵۳۵ - ۵۳۷ ، ۵۶۹ (آریا)
 ، ۵۷۲ ، (بنیاد) ، ۵۷۷ - ۵۷۹ ، ۵۸۳ ، ۵۸۹ ،
 ۵۹۹ - ۶۰۲ ، ۶۰۳ (شهزادی) ، ۶۰۴ - ۶۰۸ ،
 ۶۱۰ - ۶۱۶ ، ۶۱۸ - ۶۲۰ .

کیپ کامورن : ۵۰۴ .

کیچ - مکران : ۲۲۱ (کیچ نثن) : ۳۳۱ ، ۴۴۹ .

کیچی بیگ (آثار قدیمه) : ۳۲۸ .

کیر (اولاد جامه مناهي) : ۳۵۴ .

کیرتی (آثار قدیمه) : ۳۵۸ .

کیرج (علائقو) : ۴۲۷ .

کیکنان (علائقو، ریاست) : ۳۸۹ .

کیکئی (راڻي) : ۴۷۲ .

کیلاش پریت : ۴۹۳ ، ۵۶۲ .

کیمت : دسجي مصر .

کیما (علم) : ۶ .

کینگی (بادشاهیت) : ۲۰۱ ، ۲۰۸ ، ۳۲۷ .

کینیور (محقق) : ۳۱۹ ، ۳۲۶ ، ۳۲۷ .

کیو - تسیو - کیئو (بادشاهه) : ۳۷۰ .

کی - پن (کابل ندي تي آباد علائقو) : ۳۶۸ ، ۳۷۰ .

(بادشاهیت) ، ۶۶۳ .

کیلت (گال ، علائقو، تهذيب) : ۴۹۷ ، ۶۶۲ .

کعبه الله شریف : ۱۱۸ ، ۱۹۵ ، ۱۹۸ ، ۱۹۹ ، ۲۴۹ ،

۴۲۳ ، ۷۳۸ ، ۷۴۰ ، ۷۴۱ ، ۷۴۶ ، ۷۵۲ ، ۷۵۶ .

۷۶۶ .

کلان کوت : ۳۶۶ .

کلکتو (شهر) : ۴۵۲ .

- كلمتي ، كرمتي بلوچ قبيلو : ۳۶۲، ۳۶۴، ۳۶۵.
 كلوييترا (قلوپتره) : ۱۳۰.
 كلي (آثار قديمه) : ۲۳۴.
 كل يگ : ۱۴۴.
 كنارسي (بولي) : ۳۰۹.
 كناركيد (آثار قديمه) : ۳۲۷.
 كنير جو چڪ (ايجاد) : ۳۲۸، ۳۴۱.
 كنپ ميلو (هندو رسم) : ۳۵۰.
 كنس، راجا (پقات سري كرشن) : ۵۰۶.
 كنشڪ، (كشان مهاراجا) : ۳۲۵، ۳۶۸، ۳۷۰، ۳۷۱،
 ۳۹۴، ۳۹۷، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۹، ۶۶۴.
 كنمان بن حضرت حارم ع : ۱۲۲، ۱۲۵، ۲۲۴.
 كنمان (فلسطين - شام، ملك) : ۱۷۴، ۲۱۹، ۲۲۶، ۲۲۹،
 ۲۳۰، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۳، ۲۴۷،
 ۲۴۸، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۳، ۲۹۳،
 ۷۱۸، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۳۰.
 كنماني (قبيل، تهذيب) : ۱۲۳، ۱۹۶، ۱۹۹، ۲۰۲، ۲۳۱،
 ۲۵۰.
 كنفيوشس (چيني ڈاهو) : ۱۲۹، ۲۷۹.
 كنكور (شهري آبادي) : ۳۳۶، ۳۶۵.
 كننگهام ، ميجر جنرل (محقق) : ۳۱۷.
 كئڪ رنگا كتري : ۴۸۲.
 كويد، قباد، شاه ايران : ۶۲۱.
 كوتليا (آزاد خيال برهمڻ) : ۵۳۹.
 كوتليه (چانিকা، قبيلو) : ۳۸۶.
 كوسلا (ايوديه، راجائي) : ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۴، ۵۳۵، ۵۳۷.
 كوسڪ (قبائل) : ۱۴۶، ۱۴۷، ۶۵۰.
 كوش بن حضرت حارم ع : ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۶.

کوشلیا (ماتا سري رام) : ۴۷۵.

کولهي (کول، قبیلو، نسل) : ۳۰۲، ۳۰۴، ۳۰۹، ۳۱۰.

۳۳۶، ۳۵۸، ۵۳۰، (کوليه)، ۵۴۱ (کول).

کونکان (ڏکڻ کانیاواڙ) : ۳۶۹.

کونورو زوف (ماهر لسانیات) : ۳۷۸.

کوه رحمت : ۶۰۸.

کوه سلیمان : ۳۸۹، ۴۶۸.

کوهستان : ۳۱۱، ۳۵۸-۳۶۲، ۳۶۵، ۳۹۵، ۴۰۴، ۴۶۸.

۵۵۴، ۶۲۸.

کوهستاني ٻولي : ۳۱۱.

کوه قاف (پهاڙي سلسلو علائقو) : ۲۰۰، ۳۰۲، ۵۷۱ (ٻولي)

، ۵۹۵، ۵۹۶ (وحشي قبيلو)، ۵۹۷، ۵۹۸ (جبل)، ۶۰۰ (ديوار)

، ۶۰۲.

کوه کردان : ۳۸۹.

کهاڙي (اوزار، هٿيار) : ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۷، ۳۴۱، ۳۹۴.

ڪئائرنري دور : ۴۲، ۴۵، ۴۹.

ڪٿري (ماني فرقو، ڪٿرزم) : ۵۸۸.

ڪٿولڪ ڪليسا، چرچ) : ۱۴۸، ۲۷۸.

ڪٿي (تجارتي مرڪز) : ۲۰۰، ۴۰۰.

ڪٿسپين (سمنڊ، ڍنڍ) : ۴۰۲، ۴۶۵، ۴۷۸، ۵۴۹، ۵۹۳.

۵۹۵، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۵۹.

ڪٿسين - جو - دروازو : ۶۰۰.

ڪٿمبرين دور (زمانو) : ۴۱، ۴۵، ۳۰۰.

ڪٿمبرين ڌماڪو : ۴۲، ۴۴، ۴۹.

ڪٿمبيسس ولد سائرس : ۱۴۷، ۱۸۱، ۵۹۰، ۶۰۳، ۶۰۶.

۶۰۸، ۶۱۱.

ڪٿمبيسس ثاني : ۴۰۳، ۶۰۴، ۶۰۷.

ڪٿتن (چيني بندرگاهه) : ۲۰۰، ۴۰۰.

- کوٹاسر (آثار قدیمہ) : ۲۹۷ .
- کوٹدیجی (آثار قدیمہ) : ۱۳۸ ، ۱۴۲ ، ۱۸۲ ، ۲۰۸ ، ۲۹۷ ، ۲۹۸ ، ۳۰۳ ، ۳۲۹ ، ۳۳۱ ، ۳۳۲ ، ۳۳۴ ، ۳۴۰ .
- کوٹڑی (ننڊو کوٹ، قلعو، شهر) : ۳۲۸ ، ۳۶۲ .
- کوٹلا نهاگ (آثار قدیمہ) : ۲۹۷ .
- کوٹلیا (مہانتری) : ۳۹۹ .
- کورائی (بلوچ قبیلو) : ۳۶۳ .
- کورائیس (باندرا) : ۶۱ .
- کورو (آریا قبیلو، خاندان) : ۱۴۵ ، ۲۷۴ ، ۳۹۸ - ۵۰۴ ، ۵۰۸ .
- کورودیش : ۴۹۸ ، ۵۰۱ .
- کوریا (ملک) : ۳۲۵ ، ۵۹۴ .
- کوریاہورت پاندوا : ۵۰۵ .
- کوسمبی (وتسیا، راجاٹی) : ۴۰۹ .
- کورسیمیا (سترابی) : ۶۱۵ .
- کورینس (انگریز پهلوان) : ۵۹۸ .
- کوفہ (شهر، عراق) : ۶۲۴ ، ۶۲۸ ، ۶۳۲ ، ۶۳۴ .
- کاسی (نسل) : ۳۱۰ .
- کٹری (آریا جاتی) : ۸۵ ، ۱۶۲ ، ۳۴۵ ، ۳۴۷ ، ۳۷۲ ، ۳۸۷ .
- ۴۰۷ ، (چتری) ، ۴۷۰ ، ۴۷۱ ، ۴۷۴ (راجا) ، ۴۷۹ ، ۴۸۲ (کٹک رنگا) ، ۴۸۵ ، ۴۹۸ .
- ۵۰۴ ، ۵۱۷ (راجکمار) ، ۵۱۸ ، ۵۳۰ ، ۵۷۹ .
- (آریا) .
- کجی - وارو - آچر (پامر - سنڊي) : ۲۸۳ .
- کچی گوث : ۴۲۱ .
- کڈی (آثار قدیمہ) : ۳۵۸ .
- کڈیجی ڍنڍ : ۳۶۱ .
- کنگهار، راء کچ : ۳۵۴ ، ۳۵۵ (قبیلو) .
- کن لیمور (آثار قدیمہ) : ۳۵۸ .

- ڪوڙي ڳوٺ : ۴۲۱ .
- کوسا (بلوچ قبيلو) : ۳۶۲ .
- کهاوڙ (قبيلو) : ۳۹۲ .
- کيتي - جو - ديوتا : ۵۱۰ .
- کيرٿر پهاڙي سلسلو : ۳۲۸ ، ۳۲۹ ، (قديم تهذيبي دور) ، ۳۵۸ ، ۳۵۹ - ۳۶۳ ، ۳۷۵ ، ۳۹۵ .
- گابي جي پوڄا : ۷۰۶ ، ۷۱۳ .
- گاجي شاهه (آثار قديمه) : ۲۹۷ ، ۳۱۶ (قديم چشمو) .
- گاسپل (مسيحي الهامي ادب) : ۲۸۳ .
- گاڱ (بادشاهه) : ۵۹۸ .
- گاڱامبلا (ميدان جنگ) : ۵۳۷ .
- گاڱ ائڊ مگاڱ (ياجوج ماجوج) : ۵۹۷ ، ۵۹۸ .
- گال (قبيلو) : ۶۱۶ ، ۶۱۸ (گال زبان) .
- گالن (يوناني حڪيم) : ۱۲۸ .
- گالس (رومن جنرل) : ۷۴۸ .
- گائو (سمرقند) : ۵۷۹ .
- گائيگس (رومن شهنشاهه) : ۱۴۷ .
- گائينجا (قبيلو) : ۳۴۵ ، ۳۶۲ .
- گبر (ايراني مجوسي) : ۵۸۰ ، ۵۸۵ .
- گين (باندر) : ۶۱ .
- گبول (قبيلو) : ۳۶۲ .
- گت (قبائل) : ۵۷۰ .
- گتا (ڌرم پستڪ) : ۵۸۲ .
- گپتا (گهراڻو، شهنشاهيت) : ۳۵۷ ، ۳۵۸ ، ۳۷۲ ، ۳۸۳ ، ۳۸۷ ، ۳۹۹ ، ۴۹۰ ، ۵۳۱ ، ۵۴۴ ، ۵۴۵ ، (نئون گهراڻو) ، ۵۴۸ (شهنشاهيت) .
- گجر (راجپوت قبيلو) : ۲۹۰ ، ۵۵۶ .
- گجرات (رياست، صوبو) : ۳۰۶ ، ۳۰۸ ، ۳۱۱ ، ۳۲۴ ، ۳۷۳ .

۲۷۱، ۲۹۸، ۴۲۷، ۴۲۳، ۴۵۵، ۵۰۷.

۵۴۸ - ۵۵۱، ۵۵۴ - ۵۵۸.

گجراتي (ٻولي ، تهذيب) : ۳۱۱، ۳۲۲، ۳۵۸.

گجو (شهر) : ۳۳۸، ۴۲۱.

گجن پٽ ڄام رائيڏن : ۳۵۴.

گراڪي پاٽر : ۱۳۰.

گرار (غرار، شهر) : ۲۳۴.

گرجر ڀرتهار (قبيلو) : ۴۰۸، ۴۰۹، ۵۴۶.

گرنار (ڪاٺياواڙ) : ۶۶۴، ۶۶۵.

گرنٽ (ڌرم ڀستڪ) : ۳۷۷.

گري (لڪ) : ۳۷۵، ۳۹۵.

گريه سوتر (ويدانت) : ۳۷۷.

گرڪڻ (منڇر جو پٽڻ) : ۳۶۶ (گرڪا) : .

گرو - چيلو تعلق : ۵۷۸.

گروهرومن موڪري، راجا : ۵۵۶، ۵۵۷.

گزري ڪريڪ (نار) : ۳۶۱.

گشتاسپ (شاهه ايران) : ۵۸۳.

گلبهال، لنڊن : ۵۹۷، ۵۹۸.

گلگت (شهر، وادي) : ۳۹۵.

گلوبلائيڙيشن : ۱۳۲.

گليسرر (محقق) : ۱۴۸، ۷۴۲.

گليل، گئيلي (علائقو) : ۲۸۲، ۷۲۶، ۷۲۷.

گنجو ٽڪر : ۳۶۳.

گنجينه جهان نما (ڪتاب) : ۴۲۳.

گندڪ (ندي) : ۴۷۴.

گندرا مهاڻا (ذات) : ۳۰۵، ۳۰۶.

گنڌارا (تهذيب، علائقو) : ۱۴۲، ۱۶۰، ۲۹۸.

۳۱۳، ۳۲۰، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۷۰.

۳۷۲، ۳۸۳، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۷، ۴۱۷ (پشاور)
 کان راولپنڊي، پوٽھار، ۴۸۲، ۵۳۶، ۵۹۸،
 ۶۰۹، ۶۱۰.

گنڌاوا: ۳۸۹.

گنگا (ندي، وادي، دوايو) : ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۴۶، ۳۵۰، ۳۶۹،
 ۳۹۲، ۴۷۴، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۹۳، ۵۲۳،
 ۵۳۵-۵۳۷، ۵۵۵، ۵۵۶.

گنگا - جمنا (سنگم، تهذيب، وادي) : ۱۲۷، ۱۲۷، ۱۴۴،
 ۱۴۵، ۱۶۲، ۳۱۲، ۳۲۵، ۳۴۷، ۳۵۰، ۳۹۱، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۶۸،
 ۴۶۹، ۴۷۶، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۲، ۴۹۳، ۴۹۷، ۵۲۳، ۵۴۸، ۶۶۸،
 گئيش (شو پينٽ) : ۴۹۳، ۴۹۶.

گوار (بندر) : ۳۶۴.

گوبرتن (شهر) : ۵۰۷.

گوپينو (مفكر) : ۶۶.

گهٽ ٿ، مهاتا : ۴۷، ۸۵، ۱۲۹، ۱۴۲، ۲۷۷، ۳۲۵، ۳۷۱،
 (مجسمو) ، ۳۸۵ (رڪ) ، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۷،
 (بت) ، ۳۹۸، ۴۰۶، (گذريل جنم) ، ۴۷۴،
 (تبليغ) ، ۵۱۲، (نائون اوتار) ، ۵۱۷ -
 ۵۲۰، ۵۲۲ - ۵۳۱، ۵۳۵ - ۵۳۷، ۵۶۴،
 (عرصه حيات) ، ۵۷۱ (قرم سڌارڪ) ، ۵۸۶.

گوٽر پٿر سائڪرني (قبيلو) : ۵۵۰.

گوٽر - جو - بت : ۳۳۹.

گوٽر (چيلو) : ۵۳۳، ۵۳۴.

گوپيون : ۵۰۶، ۵۰۹.

گوپيندرا (سري ڪرشن، گنوارن جو خدا) . ۵۰۹.

گور بند : (ندي) ، ۳۶۹، ۴۰۴.

گوداوري (ندي) : ۴۶۷.

گ. من چاٽلي (محقق) : ۳۰۴.

- گورش (خورس، سائرس) : ۵۹۵.
- گورکا (نسل، قبیلو) : ۳۱۰.
- گوریلا (باندر) : ۵۵، ۶۱.
- گوریندی (آثار قدیمه) : ۲۹۷.
- گوکل (هندو پاک شهر) : ۵۰۷.
- گول (جامیتری) : ۱۴۴.
- گولائت، پهلوان : ۲۴۸.
- گوماتا م (اگي غاصب، بردی) : ۶۰۵.
- گومتي (ندي) : ۵۱۸.
- گومر بن یافث بن نوح ع : ۶۶۵.
- گومل (وادي، آثار قدیمه) : ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۷.
- گوند (قبیلو) : ۶۶۹.
- گوندوانا (آپیت، پهاڑ) : ۳۰۰ - ۳۰۲.
- گووند، گویند، سري کرشن : ۵۰۹.
- گیا (بد مندر) : ۳۹۸.
- گیتا (یگود گیتا) : ۶، ۴۷، ۳۹۴.
- گیتی (قبائل) : ۵۷۸.
- گیدروسا (بلوچستان - دکن ایران) : ۴۰۳، ۶۰۲، ۶۰۳.
- گیری دژو (آثار قدیمه) : ۳۹۵.
- گیلا نور، تهذیب، آثار : ۱۲۶، ۱۴۴.
- گیل شاه (ایرانی پیغمبر بادشاهه) : ۵۷۳ - ۵۷۵، ۸۸.
- گیلی (قبیلو) : ۶۰۰.
- گیوتیم (بادشاهی) : ۵۹۰.
- گیومرد، گیل شاه (ایران) : ۸۷، ۸۹، ۵۷۹، ۵۷۳، ۵۷۵.
- گاژهو یژو (نهتو، آثار قدیمه) : ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۸.
- گاها، لاسي (قبیلو) : ۳۹۰.
- گاهيچا (قبیلو) : ۳۴۵.
- گوٹ الہدّو (آثار قدیمه) : ۳۲۷.

- گئون عليمراد (آثار قديم) : ۲۹۷.
- گنراتي (ڪولهي گجراتي ٻولي) : ۲۵۸.
- گئون / ديگي (جي پوڄا، گوشت) : ۷۰۱، ۷۱۵.
- گهارو (شهر) : ۳۶۵.
- گهارو شيخياڻي : ۳۵۳.
- گهاڻي ۾ پيڙڻ : ۴۱۱.
- گهگهر (هاگڙو، سرسوتي) درياھ : ۲۹۷، ۳۲۹، ۳۳۷.
- گهلمي ڪوٽ (؟) : ۴۱۱.
- گهوٽارو (واھ) : ۳۰۶.
- گهوٽاڀاري (شهر علائقو) : ۳۶۶.
- گهوٽيسواري (مسافري، شڪار، لڙائي، فن) : ۳۷۳، ۵۴۷، ۶۱۸، ۶۶۱.
- گهڻن خدائن وارو (پاليتيسٽ) : ۲۵۲.
- گهڻن مڙسن سان پرڻجڻ (پالي ايندري) : ۵۰۰.
- لابان (مامو حضرت يعقوب ع) : ۶۷۵، ۶۷۹.
- لاڏين (قبيلو) : ۱۲۲، ۱۲۹.
- لاڏيني (انقلاب، نظام، سيڪيولرزم) : ۶۵۵.
- لارسا (بادشاهيت) : ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۱۰.
- لاريسيا (وڃايل بر اعظم، ڪنڊ) : ۳۰۱، ۳۰۲.
- لاڙ (ڏکڻ سنڌ) : ۴۲۳، ۴۲۹، ۴۳۴ (۽ سرو، وچولو).
- لاڙڪاڻو (چانڊڪا، شهر، علائقو) : ۳۱۸، ۳۲۹، ۳۶۲، ۳۴۶.
- لاشاري (بلوچ قبيلو) : ۳۶۳.
- لاطيني ٻوليون : ۶۶۸، ۶۶۹.
- لاطيني، لئٽن زبان : ۱۳۱، ۱۹۳، ۳۷۷، ۵۳۹ (ادب)، ۶۶۱.
- لاڪا (قبيلو) : ۴۰۷، ۴۰۹.
- لاڪاٽ (قبيلو) : ۳۵۵.
- لاڪاجي پٽ وير جي : ۳۵۴.
- لاڪاڻي (چوٽي) : ۳۶۰.

- لاکو چام سمون : ۳۵۴ , ۴۰۹ .
 لاگاش بادشاهن جو دور : ۲۰۹ .
 لانگام (قبيلو) : ۳۹۲ .
 لاوي بن حضرت يعقوب ع : ۲۷۴ , ۶۸۲ , ۶۹۸ .
 لاهوت لامکان (زيارت گاه) : ۳۳۶ .
 لاهور (شهر , علائقو , حڪومت) : ۲۹۸ , (ميوزم) , ۳۱۷ ,
 ۳۵۷ , ۴۰۵ , ۴۲۹ (حڪومت) , ۴۳۳ , ۴۵۵ ,
 ۴۸۶ , ۵۴۸ , ۶۴۴ .
 لائشيا (علائقو) : ۶۶۶ .
 لائود بن حضرت نوح ع : ۱۲۲ .
 لائوس (ملڪ) : ۵۲۳ .
 لبنان (ملڪ) : ۱۲۸ , ۱۴۳ , ۱۹۶ , ۶۰۴ , ۷۵۲ , ۷۶۸ .
 ليبيا (ملڪ) : ۱۲۳ , ۱۴۳ , ۱۸۰ , ۶۰۲ .
 لتي (ڳوٺ) : ۴۲۱ .
 لبي (رسم الخط) : ۳۳۰ .
 لخمى (قبيلو) : ۶۲۳ .
 لخمير (قبيلو , بادشاهيت) : ۷۵۰ , ۷۵۲ , ۷۵۳ .
 لڊيا (ملڪ) : ۱۴۷ .
 لسانيات (علم) : ۶۷۶ .
 لسبيلو (رياست) : ۳۰۵ , ۳۶۲ , ۳۶۴ , ۳۶۵ , ۴۰۴ .
 لشاري (قبيلو) : ۳۹۱ .
 لعل شهبازي سهروردي طريقو : ۴۳۱ , ۴۳۴ .
 لغاري (قبيلو) : ۳۶۳ .
 لك (جابلو گذر گاه) : ۳۷۵ .
 لكشمڻ (ڀاءُ سري رام) : ۳۰۸ , ۴۰۸ , ۴۷۲ , ۴۷۵ .
 لكشمي (وشنووتي , دولت جي ديوي) : ۱۶۳ , ۵۱۲ .
 لكشوري (قبيلو) : ۵۵۰ .
 لك مڪ : ۷۳۷ , ۷۳۸ .

- لکي ٽڪريون (جبل) : ۳۲۵، ۳۳۶، ۳۵۹.
- لکپت (درياھي بندر) : ۳۵۳.
- لکن - پڙھڻ جو فن : ۱۷۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۳۳۲.
- لکيارجي پت وير جي : ۳۵۴.
- لليمر (علائقو) : ۵۷۸.
- للوبي (قبائل) : ۵۷۰.
- لمبي / لامبي باغ : ۵۱۷.
- لنڊن (شهر) : ۳۱۸، ۵۹۷، ۵۹۸.
- لنڊن ايسٽ انڊيا ڪمپني : ۴۵۵.
- لنگ / لنگا پوجا (شوپنٽ فرکو لنگايت) : ۹۲، ۱۶۲، ۳۳۰.
- ۳۴۳، ۳۹۶، ۴۶۶، ۴۷۹ (لنگايت)، ۴۸۰.
- (جنگاما)، ۴۹۴، ۴۹۶.
- لنگ سرير (لطيف جسم) : ۱۶۹.
- لو (پت سري رام) : ۴۷۳.
- لوئل (آثار قديمه) : ۳۲۲، ۳۲۷.
- لوح و قلم : ۷۱۲.
- لورالائي (بلوچستان، شهر، علائقو) : ۳۳۸.
- لوقا - جو - ڪتاب : ۲۷۶، ۲۸۲.
- لوڪيت : ڏسجي دهریت.
- لوگس زاگس (خود ساختہ شهنشاهه عالم) : ۲۰۱، ۳۳۸.
- لوڻ پهاڙي سلسلو : ۳۰۰، ۳۰۲، ۳۰۳.
- لوور - ميوزم (عجائب گھر، فرانس) : ۲۹۰، ۳۲۱.
- لوهمر جو دڙو (آثار قديمه) : ۲۹۷، ۳۴۸.
- لوهه ۽ ٽامي جو استعمال : ۳۳۰، ۶۰۲.
- لوهائو (علائقو، سرڪار) : ۳۵۵.
- لهاڻا (سنڌي هندو) : ۳۵۵، ۴۰۶، ۴۰۷.
- لهري، لهڙي، لاهري (بندر) : ۳۶۴، ۳۶۵.
- لهي اشان (بادشاهه) : ۵۷۸.

- لئیس (زبان) : ۶۶۸ .
 لئیس ازولی (معدنیات) : ۳۲۷ .
 لئمبرک (مورخ) : ۳۶۲ ، ۴۰۵ .
 لیدیا (ایشیائی کوچک ، علائقو ، ملک) : ۴۰۳ ، ۵۹۰ ، ۶۰۲ .
 لیکاخس (غارون ، فرانس ، یورپ) : ۳۳۵ .
 لیگ آف نئشنس (ادارو) : ۶۴۹ .
 لیمر (کارا باندر) : ۵۴ ، ۵۵ ، ۶۱ ، ۳۰۱ .
 لیمریا (گمشده بر اعظم ، کنڊ) : ۳۰۱ .
 لیمون جوثیجو گوٹ (آثار قدیمه) : ۳۳۹ .
 لیمیتر (سائنسدان) : ۲۷ ، ۳۰ .
 لینرب رسم الخط : ۱۴۵ .
 مابعد طبیعیات ، میتافزکس (علم ، نظریو) : ۱۷۰ ، ۴۸۸ .
 ماتا - دیوی : ۲۱ ، ۱۵۹ ، ۱۶۱ ، ۳۳۰ .
 ماتا گومتی (ماسی مہاتما گوتمہ بد) : ۵۱۸ .
 ماترشون (دیوتا) : ۱۵۵ .
 ماپ - تور جو نظام : ۱۸۰ ، ۲۰۸ .
 ماجوج بن یافث بن حضرت نوح ع : ۵۹۷ ، ۶۶۵ .
 ماچی (قبیلو) : ۳۴۵ .
 مادو (پدگل ، بیمثال لطیف صورت پر) : ۵۱۶ ، ۵۳۲ ، ۵۳۳ .
 مادی ترقی : ۷۴۱ ، ۷۵۸ .
 مادی بن یافث بن حضرت نوح ع : ۵۹۷ (جد امجد مید قبائل) .
 مار (شیطان) : ۵۱۹ .
 ماروت (دیوتا) : ۴۸۶ ، ۵۷۱ .
 مارکوپولو (سیاح مورخ) : ۵۸۸ .
 مارہ (مقام ، منزل) : ۷۰۷ .
 ماریطانیہ (ملک) : ۶۵۱ .
 زندران (علائقو) : ۶۴۱ .
 ماشا - ماشینی (حضرت آدم ع ، بیبی حوا) : ۵۷۴ ، ۵۷۵ .

- مارس، مریخ (گره) : ۳۱ .
 مارواژ (ریاست) : ۳۰۴ ، ۳۶۹ ، ۴۰۸ .
 ماسکو (شهر) : ۵۹۷ .
 مازوا = (مارواژی ، ماثو ، بولی) : ۳۵۸ ، ۳۵۶ .
 ماگر، ماجر (کینجر علائقو ۽ مهاڻا) : ۳۰۵ - ۳۰۷ .
 ماگ (ماج، مڱس) ایراني پیغمبر : ۵۸۰ .
 ماگا (قبیلو) : ۵۴۱ .
 ماگی (مجوسی، زرتشتی، مذهب پیروکار) : ۵۸۰ ، ۵۸۲ ، ۵۸۴ .
 ۶۰۵ (سردار) .
 ماک (شهر) : ۳۵۶ .
 ماکی (قبیلو) : ۳۴۶ .
 مالتی (بولی) : ۶۶۸ .
 مال غنیمت : ۶۲۷ ، ۶۲۸ .
 مالک اول، نبطي بادشاه : ۷۴۹ .
 مالوندي تهذيب : ۳۱۹ ، ۳۸۸ ، ۳۹۲ ، ۴۶۶ ، ۵۰۸ ، ۵۴۹ .
 (مالوندو قبیلو) .
 مالوہ (ریاست ، تختگاه) : ۳۴۶ ، ۳۴۷ ، ۳۶۹ ، ۳۸۶ ، ۳۸۷ .
 ۴۰۸ ، ۴۰۹ ، ۴۲۷ ، ۵۰۹ ، ۵۳۵ ، ۵۴۳ ، ۵۵۱ .
 مانا، منا، مانو، ماثو : ۸۶ ، ۸۹ ، ۱۸۱ ، ۴۸۴ .
 مالوي کانگني مترا (ناٽڪ) : ۵۵۲ .
 مالي بوليون : ۶۶۸ .
 مالي / مالهي (قبیلو) : ۳۴۶ ، ۳۴۷ ، ۳۸۷ .
 ماني پڄاڻي (ايجاد) : ۱۸۰ .
 مامون رشيد، عباسي خليفو : ۵۷۵ ، ۶۳۹ .
 ماني (پیغمبر، مذهب) : ۵۷۳ ، ۵۸۳ ، ۵۸۶ ، ۵۸۸ .
 ماڻڪ تارا (ریاست) : ۴۲۰ .
 ماوراء نهر (علائقو) : ۳۷۳ ، ۵۶۹ ، ۶۳۳ ، ۶۴۱ .
 ماڻڪ (ويد، حکيم) : ۴۱۴ .

- مائن (شهر) : ۷۴۲ .
- مائيتي برتري (مئٽري آرڪي) : ۷۵۷ .
- مائیکل جینس (ماهر آثار قديم) : ۳۱۶ .
- ماهیگیری (پیشو، فن) : ۲۵۲ ، ۳۲۸ ، ۳۳۶ ، ۳۴۲ ، ۳۶۱ ، ۳۸۸ ، ۳۸۹ .
- مائیکل هارٽ (مصنف) : ۲۷۶ ، ۷۶۶ .
- مایا دیوی (ماتا مهاتما گوتم ٻڌ) : ۵۱۸ .
- مبسار بن حضرت اسماعیل ع : ۷۳۸ .
- مت تولاس (ناٽڪ) : ۵۴۴ .
- متاني (آریا تهذیب، نوشتہ، شهنشاهیت) : ۱۳۷ ، ۳۱۰ ، ۴۶۵ .
- متردات خرائجي : ۵۹۲ .
- مترا (دیوتا) : ۱۵۵ ، ۴۸۵ ، ۴۸۹ .
- متسیا (مچی، اوتار) : ۸۵ ، ۸۶ .
- متسیا پران (قرم شاستر) : ۳۴۵ .
- متسیا (اوپر راجستان) : ۴۰۹ .
- متي واجہ متاني (بادشاہ) : ۴۶۵ .
- متي، متیاس (حواری، اپاستل) : ۲۷۶ ، ۲۸۳ ، ۳۸۳ ، (متي رسول جو ڪتاب) .
- متریدیتس پارٿي (شهنشاه) : ۶۱۹ .
- مٿرا (پاڪ هندو شهر، زیارتگاه) : ۱۲۹ ، ۳۶۹ ، ۳۷۱ ، ۳۹۸ .
- ۴۸۰ (ٻڌ مندر) . ۵۰۴ ، ۵۰۶ ، ۵۰۷ ، ۵۴۹ .
- ۵۷۱ .
- مثنیٰ بن حارث : ۶۲۵ ، ۶۲۶ .
- منٿائو (واه) : ۳۵۰ ، ۳۵۱ .
- منو دیھیٹو (آثار قديم) : ۲۹۷ .
- مجلس شوري : ۶۳۰ .
- مجاہدین : ۳۹۵ .
- مجمدار (محقق، مورخ) : ۳۶۸ .

- مجنوت (هماليه چوٽي) : ۵۶۲ .
- مجمدار آر، سي (ڊاڪٽر) : ۳۰۹، ۳۱۵، ۳۳۹ .
- محبان آل رسول : ۶۵۵ .
- مجوس، ماڳي، گبر (ايراني مذهبي گروهه) : ۵۸۰، ۵۸۴، ۶۰۴ .
- (مجوسيت) .
- محدثين (علم حديث جا ماهر عالم) : ۴۱۶، ۴۱۸ .
- محسن مرزا : ۶۵۴ .
- محفوظه (شهر، سند) : ۴۱۸، ۴۱۹ .
- محلتن جو ملڪ (يمن) : ۷۵۴ .
- محل سرواهه : ۷۴۲ .
- محمد امام (حسيني) : ۴۳۲ .
- محمد بن تغلق، سلطان : ۳۵۷، ۳۶۳ .
- محمد بن حارث علاقتي، سردار : ۳۹۰، ۴۲۴ .
- محمد بن قاسم ثقفي، غازي : ۴۰۲، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۲۵، ۴۲۶ .
- ۴۵۹، ۵۴۶، ۵۴۷ .
- محمد تقی مرزا : ۶۵۳ .
- محمد خان مير : ۴۵۰ .
- محمد خان قاجار : ۶۴۸ .
- محمد رضا پهلوي : ۶۵۱، ۶۵۵-۶۵۷ .
- محمد عبوده، شيخ (مصري) : ۶۵۵ .
- محمد خياباني : ۶۵۴ .
- محمد رفيق مغل، (ماهر آثار قديمه) : ۳۲۰ .
- محمد صادق دائود پوٽو، نوب : ۴۵۱ .
- محمد علي قاجار : ۶۵۴ .
- محمد عاقل عباسي، مخدوم : ۴۲۳ .
- محمد مصدق، وزير اعظم ايران : ۶۵۱، ۶۵۵ .
- محمد مڪي، سيد : ۴۳۴ .
- محمود ابدالي : ۶۴۵ .

محمود غزنوي ، سلطان : ۳۵۳ ، ۳۹۹ ، ۴۲۸ ، ۴۳۲ ، ۴۳۳ ،
۵۴۷ ، ۵۴۸ ، ۶۴۰ .

مدرکا (قبیلو) : ۳۴۷ .

مدائي بن يافت بن حضرت نوح ع : ۶۶۵ .

مدائن (تخت گاه ايران) : ۵۷۴ ، ۶۲۴ ، ۶۲۷ ، ۱۱۸ .

مدرا راکشا (ناک) : ۵۳۹ .

مدورائي، شو مندر : ۴۹۵ .

مديان (فلسطين) : ۶۹۹ ، ۷۴۰ ، ۷۴۲ .

مدينه منوره (يثرب) : ۱۹۴ ، ۲۱۹ ، ۶۲۵ ، ۶۲۶ ، ۶۲۹ ، ۶۳۶ ،
۷۵۷ .

مدياني، مدين (قوم) : ۱۹۴ ، ۱۹۸ ، ۶۸۴ ، ۶۹۵ ، ۶۹۶ ،
۷۰۹ ، ۷۱۰ ، ۷۴۰ .

مدير پرديش (رياست ، صوبو) : ۳۱۰ ، ۳۱۱ ، ۴۶۶ ، ۵۵۹ .

مذهب (ارتقا ، تاريخ) : ۱۳۳ ، ۱۳۵ ، ۱۳۸ ، ۱۴۲ ، ۱۴۳ .

۱۵۳ ، ۱۵۴ ، ۱۵۶ ، ۱۵۷ ، ۱۶۰ ، ۱۶۳ -

۱۶۵ ، ۱۶۷ ، ۱۷۱ ، ۱۷۴ ، ۱۷۶ ، ۱۷۸ ، ۱۸۱ .

۱۹۳ ، ۲۰۳ ، ۲۰۸ ، ۲۱۵ ، ۲۲۰ ، ۲۲۵ ، ۲۲۸ .

۲۴۸ ، ۲۵۱ ، ۲۷۴ ، ۲۷۹ ، ۲۸۷ ، ۲۸۸ ، ۳۱۴ .

۳۲۰ ، ۳۲۷ ، ۳۳۰ ، ۳۳۴ ، ۳۷۲ ، ۳۷۷ ، ۳۸۱ .

۳۹۴ ، ۳۹۶ - ۳۹۹ ، ۴۱۲ ، ۴۲۳ ، ۴۳۱ .

۴۶۹ ، ۴۸۱ ، ۴۸۲ ، ۴۸۵ ، ۴۸۶ ، ۴۹۰ ، ۴۹۶ .

۴۹۷ ، ۵۲۳ ، (جبر) ، ۵۲۴ ، (اصلاح) ،

۵۲۵ (سماجي انقلاب) ، ۵۲۷ ، ۵۲۸ ، ۵۴۲ .

۵۴۴ ، ۵۵۰ ، ۵۷۱ ، (انقلاب) ، ۵۷۳ ، ۵۷۴ .

۵۷۶ ، (آزادي) ، ۵۷۸ - ۵۸۰ ، ۵۸۲ ، (پيشوا)

، ۵۸۳ (تاريخ) ، ۵۸۵ (آميزش) ، ۵۸۹ .

(علامات) ، ۵۹۷ (ياک کتاب) ، ۶۰۵ ، ۶۱۱ .

۶۲۰ ، ۶۴۹ ، (سياسي تحريکون) ، ۶۵۰ .

(سياست) ، ۶۵۲ (مخالفت) ، ۶۵۵ ، ۶۵۹ ، ۶۶۰

(اخلاقيات) ، ۶۶۸ ، ۶۶۹ ، ۶۸۳ ، ۶۹۵ (عام)

، ۶۹۹ (قيادت) ۷۲۴ (هجرتن جو سبب)

۷۲۷ ، ۷۴۱ - ۷۴۴ ، ۷۵۴

مذيقى سبائي : ۷۴۷

مراد خان، سلطان : ۶۴۲

مراد چاوڙو : ۴۱۰

مراد علي خان مير : ۴۵۱ ، ۴۵۲

مرادياب خان كلهوڙو، ميان : ۴۴۹ ، ۴۵۷

مراثو (آثار قديم) : ۳۵۸

مردان (شهر، پاڪستان) : ۳۹۵ ، ۳۹۷

مردوڪ، مرسوق (ديوتا) : ۱۳۹ ، ۱۴۱ ، ۱۴۴ ، ۲۰۳ ، ۲۰۶

۲۱۲ ، ۵۹۰

مردہ، لاش : (پورڻ، ساڙڻ، مٽي رکڻ) : ۴۸۳ - ۴۸۵ ، ۵۸۲

(پارسي طريقو) .

مرقس (حواري) : ۲۸۲

مرڪندا پرن (ذرم شاستر) : ۳۴۵

مرڪيوري، عطارد، گرھ : ۳۶۱

مرنڊر وڇا (ڏاڍيان ڳالهائيندڙ) : ۴۶۶

مرن - ورت (جين روايت) : ۵۴۰

مروا، Morih ، مروہ (جبل) : ۲۲۹ ، ۷۳۷

مرو (شهر، ايران) : ۴۲۸ ، ۶۱۹ ، ۶۳۱ ، ۶۳۳ ، ۶۳۴ ، ۶۴۴

مروان ثاني (اموي خليفو) : ۶۳۳

مروعه (مردانگي جو ڳڻ) : ۷۵۴

مروج الذهب (تاريخ) : ۴۱۹ ، ۷۴۷

مرهٽا، مرهٽي (قوم، زبان، نسل) : ۳۱۱ ، ۳۹۳

مريباهه (مقام) : ۷۰۹

مريم (بيبي، والده حضرت عيسيٰ ع) : ۱۱۹، ڏسجي سورة مريم

(قرآن شریف) .

مریم (پیٹ حضرت موسیٰ ع) : ۷۰۴.

مري - بگتي علائقو : ۴۱۹.

مري بلوچ قبيلو : ۳۶۳.

مري جبل، ٽڪريون : ۳۹۶.

مزار شريف (شهر، افغانستان) : ۳۶۷.

مزاری (بلوچ قبيلو) : ۳۶۳.

مزدا (آریا واحد خدا) : ۵۸۰.

مزدامر (تاریخي مسوده) : ۵۷۳.

مزدک (مذهب) : ۵۷۳.

مزدلفه (مقام مناسڪ حج، عربستان) : ۶۱۸.

مزدورن جو نفعي ۾ حصو : ۶۵۲.

مزدیه (قدیم مید مذهب) : ۵۸۳.

مساہ (مقام) : ۷۰۹.

مسا بن حضرت اسماعیل ع : ۷۳۹.

مسافریہ (ایرانی حکومت) : ۶۴۰.

مساگا (قبيلو) : ۴۰۴.

مستن بالله خلیفو : ۶۳۷.

مستکفي بالله خلیفو : ۶۳۶.

مستعربہ، متعربہ، (عدناني عرب) : ۷۶۰، ۷۶۹.

مسجد الاقصي، بیت المقدس : ۲۴۸، ۲۴۹.

مسجد الحرام، کعبۃ الله شریف : ۲۴۹.

مسجد نبوي، مدینہ شریف : ۶۲۹.

مسجدون، مدرسا : ۴۲۵، ۴۳۰، ۴۵۶، ۶۳۲، ۶۳۷، ۶۵۶.

مستقط (عرب ریاست، شهر) : ۴۵۷.

مسک بن یافت : ۵۹۷.

مسک (ماسکو) : ۵۹۷.

مگاگ (ملک) : ۵۹۸.

مسلمان (امة ، قوم، افراد) : ۱۹۹ ، ۲۴۹ ، ۲۵۴ ، ۲۷۷ ، ۳۵۵ ،
 ۳۲۶ ، ۳۸۹ (بادشاه) ، ۳۹۲ ، (شيخ) . ۳۹۹
 (حكومت) ، ۴۰۹ ، ۴۲۵ - ۴۲۸ (سنڌي) ،
 ۴۵۹ (رياست) ، ۴۷۱ ،
 ۴۸۰ ، ۵۴۹ ، ۵۵۶ ، ۵۹۷ ، ۶۲۲ ، ۶۲۸ (دريش
 خطرا) ، ۶۲۹ ، (مسلمان ٿيڻ) ، ۶۳۰ ، ۶۳۱ ،
 ۶۳۳ ، ۶۳۸ ، (هڪ قوم) ، ۶۴۰ ، ۶۴۳ ، ۶۴۴
 (مسلم دنيا) ، ۶۵۷ ، ۶۵۸ ، ۶۶۰ ، ۷۴۸ ،
 ۷۵۲ .

مسيح (يسوع مسيح) : ڏسجي حضرت عيسيٰ عليه السلام .
 مسيحا : ۷۲۴ ، ۷۴۱ .

مسيحي پيروڪار : ۸۹ ، ۱۴۸ ، ۲۷۷ ، ۵۰۹ ، ۵۸۴ ، ۶۴۳ (مغربي
 طاقتون) ، ۷۱۶ ، (ذريعا) ، ۷۲۸ (ادب) ،
 ۷۴۱ (فڪر) ، ۷۴۵ ، ۷۴۶ ، ۷۵۲ .
 مسيحيت (مذهب) : ۸۲ ، ۱۳۰ ، ۱۳۱ ، ۱۴۸ ، ۱۹۳ ، ۲۷۷ ،
 ۲۷۸ ، ۲۸۸ ، ۴۹۰ ، ۵۸۳ ، ۵۸۷ ، ۶۲۳ ، ۷۲۸ ،
 ۷۴۱ ، ۷۴۴ ، ۷۴۹ .

مسيڪنس (راجا اروڙ) : ۴۰۴ .
 مڪان، ميلوها (سنڌ) : ۳۲۳ .
 مڪران (رياست، علائقو) : ۳۱۲ ، ۳۲۸ ، ۳۶۲ ، ۳۶۴ ، ۳۸۸ -
 ۳۹۰ ، ۴۱۹ ، ۴۲۰ ، ۴۲۳ ، ۴۲۴ ، ۶۱۵ .

مڪراني (بلوچ قبيلو) : ۳۶۳ ، ۴۵۶ .
 مڪرب سبا (شاهي لقب) : ۲۵۴ .
 مڪشا، مڪتي (نجات) : ۱۶۳ ، ۱۶۸ ، ۴۷۸ ، ۴۸۱ - ۴۸۳ ،
 ۴۸۵ ، ۴۸۶ ، ۵۱۶ ، ۵۲۰ ، ۵۲۴ .

مڪمل دانائي : ۵۲۸ .
 مڪلي ٽڪريون : ۳۶۲ ، ۴۲۳ .
 ملندا (راجا) : ۵۲۲ .

مشتري جا سؤ سال : ۵۷۲.

مشرق (ايشيا - افريقا) : ۱۲۷ , ۱۴۷ , ۱۴۸ , ۱۵۷ , ۲۷۱

(رسمون) , ۲۲۵ , ۵۸۸ , ۵۹۲ , ۷۲۵ , ۷۲۶

(فڪر) .

مشرق بعيد : ۳۹۷ , ۴۰۳ , ۵۵۰ , ۵۹۴ .

مشرق قريب : ۱۵۴ , ۲۰۹ , ۲۵۰ , ۲۶۹ .

مشرق وسطي : ۵۳ , ۱۲۹ , ۱۲۸ , ۱۴۳ , ۱۵۶ , ۲۳۰ , ۲۳۸ .

۴۹۸ , ۵۸۶ .

مشرقي آريائي ٻوليون : ۶۶۸ .

مشرقي تهذيب : ۱۲۷ , ۳۷۹ (ٻوليون) .

مشرقي رومن لاطيني شهنشاهيت : ۱۴۸ .

مشڪي (رياست) : ۴۲۰ .

مشهد (شهر , ايران) : ۴۴۹ , ۶۵۶ , ۶۵۷ .

مشيخ بن يافت بن نوح ع : ۶۶۵ .

مشيڪ (ندي) : ۵۹۷ .

مصر (ملڪ) : ۲۱ , ۸۹ , ۱۱۶ , ۱۱۷ , ۱۲۶ , ۱۲۸ , ۱۳۰ .

۱۲۳ - ۱۲۸ , ۱۴۱ - ۱۴۴ , ۱۴۷ , ۱۵۶ .

۱۵۹ , ۱۷۴ - ۱۸۲ , ۱۹۴ , ۱۹۶ , ۱۹۸ , ۲۰۲ .

۲۰۷ , ۲۰۸ , ۲۱۲ , ۲۱۳ , ۲۳۰ , ۲۳۵ , ۲۴۸ .

۲۵۰ , ۲۷۲ , ۲۹۷ , ۲۹۹ , ۳۲۸ , ۳۲۷ , ۳۳۸ .

۳۵۲ , ۳۷۲ , ۳۷۴ , ۳۷۷ , ۳۷۹ , (رسم الخط) .

۳۹۲ , ۴۱۵ , ۴۳۲ , ۴۷۰ , ۴۹۸ , ۶۰۲ .

۶۰۳ . (قديم تاريخ) , ۶۰۴ , ۶۰۵ , ۶۰۸ -

۶۱۷ , ۶۳۱ , ۶۳۸ , ۶۵۵ , ۶۶۲ , ۶۶۶ .

۶۶۹ , ۶۸۴ - ۶۸۸ , ۶۹۰ , ۶۹۱ , ۶۹۳ -

۶۹۵ , ۶۹۷ , ۷۰۰ , ۷۰۱ , ۷۰۳ (بني اسرائيل

جو قيام) , ۷۰۴ (اجازت) , ۷۰۶ - ۷۱۱ .

۷۱۵ , ۷۱۹ , ۷۲۵ , ۷۲۶ , ۷۲۹ , ۷۳۵ , ۷۳۷ .

٧٤٠ - ٧٤٤ ، ٧٤٨ .

مصرائيم بن حضرت حامر ع : ١٢٢ ، ١٣٤ ، ١٧٥ (ملك)
١٨١ .

مصري شهنشاهيت : ١٨٠ .

مصري (قوم) : ٣٧٨ ، (ماهرين ، ٤٠١ ، (ملاح) ، ٤٧٩
(ديوتا) ، ٦٠٥ ، (عوام) ، ٦٠٩ ، (ملاح) ،
٦١٢ (رعيت) ، ٦٩٢ ، ٦٩٨ ، (مقدم ، داروغا)
(رعيت) ، ٧٠٢ ، ٧٠٦ ، ٧٠٧ ، ٧١١ ،
٧٢٢ ، ٧٢٣ ، ٧٣٩ .

مضاض ، اسماعيلي سردار : ٧٦١ .

مطلب بن عبدالمناف الفيض ، حضرت : ٧٦٣ ، ٧٦٤ .

مظفر شاهي : ٦٤١ .

مظفر الدين قاجار : ٦٤٩ ، ٦٥٤ .

معاد بن عدنان ، حضرت : ٧٦٠ .

معارب (شهر ، بئر : صد معارب) : ٢٥٤ ، ٧٣٨ ، ٧٤١ ، ٧٤٣ ،
٧٤٦ ، ٧٤٧ .

معارج الولاية (كتاب) : ٤٣٤ .

معاشي - سياسي فائدا : ٥٨٥ .

معاويه رضه ، امير (باني خلافت امويه) : ٤٢٤ .

معاويه بن يزيد (قاتل محمد بن قاسم) : ٤٢٦ .

معان (عرب بستي) : ٧٤٢ .

معبود : ٢٥١ ، ٢٧٢ ، ٦٨١ ، ٦٨٣ .

معتز بالله ، عباسي خليفو : ٦٣٧ .

معجزه : ٢٨١ ، ٢٨٢ .

معجون (ديوتا) : ١٧٦ .

معدنيات : ٣٠١ ، ٣٢٣ ، ٣٢٧ ، ٣٢٩ .

معزالدوله ، امير الامراء (احمد بن بويه) : ٦٣٥ .

مغرب (يورپ ، اتر امريكا) : ٨٢ ، ١٣٢ ، ١٤٨ ، ١٦٨ ، ٤٥٥ .

- (قومون، سیاح) ، ۴۵۹ ، (تہذیب) ۴۷۱ ،
 (مورخ) ، ۵۸۸ .
 مغربی تہذیب، تاریخ : ۱۶۹ ، ۱۷۰ ، ۲۵۸ ، ۲۸۵ (شہنشاہیت) ،
 ۲۸۷ (تجارت) ، ۴۰۱ (ملک) .
 مغلیں (شہر) : ۳۰۶ .
 مغل شہنشاہیت : ۳۶۴ ، ۳۶۶ (نواب) ، ۳۹۹ ، ۴۵۵ ، ۶۴۶ .
 مغیرہ مخزومی (عرب شیخ) : ۷۶۵ .
 مغیرہ ثقفی : ۴۲۵ .
 مقام ابراہیم، مکہ معظمہ : ۲۳۳ ، ۷۲۸ .
 مقتنی دروز (داعی) : ۴۳۲ .
 مقدس صندوق : ۴۲۱ .
 مقدس وٹ : ۷۵۶ .
 مقدونیہ ، میسیدونیا (یونان) : ۶۰۲ ، ۶۱۰ ، ۶۱۵ ، ۶۱۶ ،
 ۶۶۲ .
 مقرب سبا (مکرب) سبائی بادشاہن جو لقب : ۷۴۲ .
 مکربہ (مک) : ۷۳۷ ، ۷۳۸ .
 مکفیلہ غار، الخلیل : ۲۳۹ .
 مکہ معظمہ (مکربہ) : ۱۱۸ ، ۱۱۹ ، ۱۹۴ ، ۱۹۹ ، ۲۱۹ ،
 ۲۳۳ ، ۶۳۶ - ۶۴۱ ، ۶۴۶ ، ۶۴۷ ، ۷۵۱ ،
 ۷۵۴ ، ۷۵۶ ، ۷۵۷ ، ۷۶۱ - ۷۶۶ .
 مگد مہاراجائی (دکن بہار) : ۱۴۲ ، ۳۸۵ ، ۳۸۷ ، ۴۰۴ ، ۴۰۶ ،
 ۴۶۷ ، ۴۷۴ ، ۵۰۱ ، ۵۰۶ ، ۵۲۵ ، ۵۲۸ ، ۵۴۳ ،
 ۵۴۵ ، ۵۵۰ ، ۵۵۴ ، ۵۵۶ ، ۵۵۷ .
 ماڈن رائے : ۴۱۰ .
 مکن چور (سری کرشن) : ۵۰۶ ، ۵۱۰ .
 ملاح (ناکٹا) : ۴۲۳ ، ۴۲۹ (مید) .
 ملائک : ۸۴ ، ۱۱۸ ، دسجی، فرشتو، فرشتا .
 ملائیشیا (ملک) : ۵۸ ، ۱۵۴ ، ۶۶۸ .

- ملایم (بولي) : ۲۰۹ .
- ملبار (ساحلي علائقو) : ۳۰۶ , ۳۰۷ .
- ملت ابراهيمي : ۶۹۹ , ۷۱۶ .
- ملتان (شهر , سرڪار) : ۳۱۷ , ۳۶۵ , ۳۸۱ (قتل عام) , ۳۹۱ , (لانگهه سرڪار) , ۴۰۵ , ۴۱۱ , ۴۱۹ , ۴۲۰ , ۴۲۵ , ۴۲۹ , ۴۳۰ , (درگاهه) , ۴۳۲ , ۴۳۳ , ۵۴۸ .
- ملشروڪ , ملكي زيڊڪ , (بادشاهه) : ۲۳۴ .
- ملك موعود (يهودي نظريه) : ۲۸۲ .
- ملك سبا (يبي بلقيس) : ۱۹۸ , ۲۰۴ , ۲۵۱ , ۲۵۳ - ۲۵۶ , ۷۴۳ .
- ملوئي (قبيلو) : ۴۰۴ .
- مليچ (ان آريا) : ۱۶۳ .
- ملير وادي , ڪراچي : ۳۲۷ , ۳۶۰ , ۳۶۱ (نئن) , ۳۶۴ (ماڻھو)
- مبئي (مبئي) : ۵۸۵ .
- ممنس (قديم تختگاه مصر) : ۱۲۵ , ۱۷۵ , ۱۸۲ , ۲۳۰ , ۲۹۹ .
- ممل (ڪير ڌارائيندڙ حيوان) : ۴۹ , ۵۵ , ۶۶ .
- ممي (مصري عجائب) : ۱۲۵ , ۱۷۷ - ۱۸۰ , ۶۰۳ , ۷۲۹ .
- ميمين جي وادي : ۱۳۵ .
- منائي , مناهي (جام) : ۳۵۴ .
- منچر (ڍنڍ , ٻھار) : ۳۴۴ , ۳۶۰ , (ٻھاري سلسلو) , ۳۶۶ , ۳۷۵ , ۳۸۸ .
- مندر (عبادتگاهه) : ۳۰۳ , ۳۱۹ , ۳۲۴ .
- منڊا (نسل) : ۳۰۹ , ۳۱۰ , ۳۳۷ (آثار قديمه) .
- منس (ذهن) : ۱۷۳ .
- منسي بن حضرت يوسف ع : ۶۹۰ .
- منش (انسان) : ۳۹۴ .

- منگاریا (قبیلو) : ۳۵۵ .
- منگ تی (چینی شهنشاه) : ۵۵۰ .
- منگول (قبائل، قوم، تاریخ، تہذیب) : ۳۰۸ - ۳۱۰ ، ۳۲۵ ، ۳۳۴ ، ۳۷۶ ، ۵۸۸ ، ۶۳۲ ، ۶۳۳ ، ۶۴۰ (قبیلہ - قوم) ، ۶۴۴ (فاتح) ، ۶۶۸ (منگولی بولی)
- منگولیہ (ملک) : ۵۸۷ .
- منگھویر کراچی (قدرتی چشمو) : ۳۶۱ .
- من و سلوی : ۷۰۸ .
- منوچہر گیل شاہی بادشاہ : ۵۷۲ ، ۵۷۹ .
- منوسمرتی (درم شاستر) : ۸۶ .
- منوشاستر : ۸۶ ، ۸۷ .
- منہاج الدین (مؤرخ) : ۴۲۹ .
- منہاج المسالک (کتاب) : ۴۱۲ .
- منہ سمون : ۴۰۹ .
- منصورہ (تخت گاہ، سند) : ۳۸۸ ، ۴۱۸ - ۴۲۰ ، ۴۲۸ ، ۴۳۱ - ۴۳۳ .
- موآبی بن حضرت لوط عم : ۲۲۳ .
- مو آب (وادی) : ۷۱۷ .
- موآبی (قبیلو) : ۲۵۱ ، ۷۲۰ .
- مواصلات : ۴۵۹ .
- موالی (ملحق قبیلہ) : ۶۳۲ .
- موت بعد زندگی (حیات بعد ممات) : ۱۷۹ ، ۲۸۰ ، ۲۸۱ ، ۵۰۴ .
- (موت جو مطلب) ، ۵۲۹ ، ۵۸۸ (بہشت) .
- مودودی، مولانا : ۲۰۶ .
- موریا (گہرائو، شہنشاہیت) : ۳۲۶ ، ۳۶۶ ، ۳۷۴ ، ۳۸۳ ، ۳۸۶ ، ۳۹۹ ، ۴۰۱ ، ۴۰۷ ، ۵۳۸ (پھرین ہندو - آریا شہنشاہیت) ، ۵۳۹ ، ۵۴۰ ، ۵۴۲ ، ۵۴۳ .
- ۵۵۴ .

- موريا - سٽين دور (سنڌ) : ۲۸۶ .
- موريا شاهي دڳ (شاهراهه) : ۳۲۶ .
- مورياه (جبل، علائقو) : ۲۳۷ .
- موسٽيرن تهذيب : ۵۳ - ۵۵ ، ۵۸ ، ۶۵ ، ۱۵۴ .
- موسي خيل : ۳۳۵ .
- موسي ع ، حضرت : ڏسجي حضرت موسي عليه السلام .
- موسي بن يعقوب (قاضي الور) : ۴۱۲ .
- موصل (شهر، عراق) : ۱۲۱ ، ۲۶۴ ، ۶۲۴ ، ۶۶۷ .
- موگا، موٽا (بادشاهه) : ۲۶۹ .
- موگا (سترپي) : ۶۶۳ .
- مول (مٿانهون پٽ) : ۳۶۱ .
- مولڪ (بت) : ۲۵۱ .
- موڪري (آريا) گهراڻو : ۵۵۶ .
- مومن (مسلمان) : ۷۶۶ .
- موئرس (حاڪم پٽالا) : ۴۰۴ .
- موهن نئن : ۳۶۰ .
- موئن جو دڙو (آثار قديمه) : ۱۲۶ ، ۱۲۸ ، ۱۴۲ ، ۱۴۴ ، ۱۵۹ -
- ۱۶۱ ، ۱۶۴ ، ۱۸۲ ، ۲۳۵ ، ۲۹۷ - ۲۹۹ ،
- ۳۰۳ - ۳۰۵ ، ۳۰۷ ، ۳۱۲ - ۳۱۴ ، ۳۱۶ ،
- ۳۱۷ ، ۳۲۰ ، ۳۲۴ ، ۳۲۶ ، ۳۳۰ ، ۳۳۲ -
- ۳۳۴ ، ۳۳۷ - ۳۴۴ ، ۳۴۸ ، ۳۴۹ ، ۳۷۵ ،
- ۴۶۷ ، ۴۹۲ ، ۴۹۹ ، ۶۶۵ ، ۶۶۶ .
- موئن جو دڙو ائبڊ انسٽيٽوشن (ڪتاب) : ۳۱۸ .
- مهابان (جنم پومي سري ڪرشن) : ۵۰۷ .
- مهاپارت (جنگ، داستان، ڌرم شاستر) : ۶ ، ۸۵ ، ۱۲۷ ،
- ۱۲۹ ، ۱۴۵ ، ۱۶۴ ، ۲۷۹ ، ۳۴۵ ، ۳۴۷ ، ۳۷۳ ،
- ۳۷۴ ، ۳۹۴ ، ۴۰۵ ، (زمانو) ، ۴۲۳ ، ۴۷۰ ،
- ۴۷۱ ، ۴۷۴ ، ۴۹۸ ، ۵۰۲ ، ۵۰۵ ، ۵۰۸ .

.۵۲۳، ۵۱۱، ۵۱۰

مہاپاری لڑائی (پھرئیں) : ۶۴۹ (بی) . ۶۵۰، ۶۵۲ .

مہاید، مہاراجا : ۵۳۷ .

مہاجر (قبیلہ، بستیوں، آبادکاری) : ۱۳۹، ۱۴۴، ۲۰۹، ۲۱۰ .

. ۳۲۸، ۳۳۸، ۳۷۶، ۴۱۶، ۴۱۷ (سنڌي) .

. ۴۵۹ (هندستاني) . ۴۶۶، (آریا) . ۷۱۵ .

. (يهودي) .

مہادیو (عظیم دیوتا) : ۴۹۷، ۴۹۸ .

مہاراشٹر (علاقو، صوبو) : ۲۰۸، ۳۷۶، ۵۸۵ .

مہاڑ (مٹانھون پت) : ۳۶۱ .

مہاسیا (اعلیٰ اجلاس) : ۲۷۱ .

مہاسترپ (گورنر جنرل) : ۳۶۹ .

مہاٹا (ماہیگیر، قوم، نسل) : ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۴۴، ۳۶۴ (قبیلہ)

. ۴۵۳، ۴۵۴ .

مہاویر، سوامی (بانی جنم ڈرم) : ۱۲۹، ۱۴۲، ۳۵۳، ۳۹۸ .

. ۴۷۰، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۵، ۵۷۱ .

مہایانہ (بد فرقو) : ۵۱۲ .

مہران (ایرانی پهلوان جنرل) : ۶۲۶، ۶۲۷ .

مہراٹ (سنڌو ندي) : ۳۵۲، ۳۸۸، ۴۲۳ .

مہرایوجا پرتھار، راجا : ۴۰۹، ۵۴۶ .

مہر علی، جام : ۳۶۵ .

مہر کولا، (هن سردار، بادشاہ) : ۳۸۴، ۵۵ .

مہر گڑھ (آثار قدیمہ) : ۱۸۲، ۲۹۸ - ۳۰۰، ۳۱۹، ۳۳۷ .

مہرون (نوادرات) : ۳۱۲، ۳۱۵، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۳، ۳۲۶ .

. ۳۲۷، ۳۳۰، ۳۳۲، ۳۴۰، ۳۴۲، ۶۶۴ .

مہ - عبد (ایرانی نظریو) : ۸۸، ۵۷۲، ۵۷۹، (پھریون انسان نہ

. هو) .

مہپیل (پرتھار - راجا) : ۳۸۷ .

- مهيندر پال (ھُن بادشاھ) : ۵۴۶ .
- مهيندر پال (پاء آسوكا، سريلنكا ۾ بُد پڙچارڪ) : ۵۴۲ .
- مهيندر وكرم ورمڻ، راجا : ۵۴۴ .
- مٿراڻان (شهر، يونان) : ۱۴۸، ۶۱۱ .
- مٿڪڊونيا (مقدوني، يونان) : ۱۳۰، ۱۴۵، ۱۴۶ .
- مٿڪي (ماھر آثار قديمه) : ۳۱۸، ۳۳۹ .
- مٿڪيبي لڙايون : ۶۱۷ .
- ميتراڻي اپنشد (ڌرم) : ۵۳۰ .
- ميانمار (ملڪ، برما) : ۴۶۹ .
- مياڻي جي جنگ : ۴۵۹ .
- ميخي (چپري، ڪيونيفارم، ڪوفي) رسم الخط : ۲۰۴ .
- ميديا (ملڪ) : ۱۳۷، ۱۴۳، ۵۶۹، ۵۸۳، ۵۹۶، ۵۹۷ .
- ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۷، ۶۱۱، ۶۱۵ - ۶۱۸ .
- ۶۶۲، ۶۶۹، ۷۲۳ .
- ميد، ميد (ميدياڻي، قبيلو) : ۱۴۱، ۲۱۳، ۳۰۳، ۳۷۴ (سنڌي قبيلو) ، ۳۸۸ (سنڌي) ، ۳۹۳، ۴۰۲، ۴۰۵ .
- ۴۰۶، ۴۲۰، ۴۲۳، ۴۲۹ (ملاح) ، ۵۶۹ .
- ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۹، ۵۸۳، ۵۸۵، ۶۰۰ .
- ميدٻٽرينين (ڏسجي بحر روم، يونج سمنڊ) : ۳۰۲ .
- ميديس سٿين (بادشاھ) : ۶۶۲ .
- ميراڻي پاندوا : ۵۰۶ .
- ميران شاھ جونپوري، سيد : ۴۴۹ .
- ميرانشاھ ولد امير تيمور : ۶۴۱ .
- مير بحر (مهاڻا، امير البحر) : ۳۸۸ .
- ميرٿ (شهر) : ۴۹۸ .
- ميرپورخاص (سنڌ) : ۳۸۵، ۴۵۲، ۴۵۳ (مير) ، ۵۲۳ .
- ميرپور ماٿيلو (سنڌ) : ۳۹۰ .
- مير محمود، افغان : ۶۴۲ .

مير معصوم بکري : ۳۹۱

ميرن جي صاحبي (تالپر دور - سنڌ) : ۴۵۱ - ۴۵۴، ۴۵۸، ۴۵۹

ميرو پربت : ۲۷۶، ۵۰۵

ميرويس ابدالي : ۶۴۵

ميري (قلعو) : ۳۲۱

ميسوپوٽيميا (سرسبز هلال، عراق) : ۲۱، ۱۲۳، ۱۲۸، ۱۳۷،

۱۴۳، ۱۵۸، ۱۷۴، ۱۹۶، ۱۹۹، ۲۰۱، ۲۰۳،

۲۲۴، ۲۳۵، ۲۹۷، ۲۹۹، ۳۰۴، ۳۰۷، ۳۱۲،

۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۸، ۳۳۲ - ۳۷۵،

۳۹۱، ۳۹۳، ۴۰۱، ۴۰۲، ۵۷۱، ۵۸۶، ۵۸۷،

۵۹۰، ۶۱۰، ۶۱۹، ۶۲۴، ۶۲۶، ۷۱۸، ۷۵۰،

۷۵۷

ميسور (رياست) : ۵۴۰

ميسوزوئڪ زمانو : ۴۲، ۴۴، ۴۵

ميسيني تهذيب : ۱۲۶، ۱۴۳ - ۱۴۵، ۱۴۷،

ميڪسيڪو (ملڪ تهذيب) : ۱۲۸

ميگلان (گذرگاه) : ۶۵

ميگسٽينيز (يوناني سفير، مورخ) : ۳۴۶، ۴۰۰، ۵۲۹، ۵۵۴

ميگهاتا (عشقيہ ڪلام جو مجموعو) : ۵۵۲

ميمفس (قديم مصري تختگاه) : ۱۸۲، ۳۷۴

ميمن (ذات، ڪڇي ميهمن) ۳۵۵

مينائي تهذيب : ۱۴۰، ۷۴۲، ۷۵۶

ميناكشي (پتي شومهاديو) : ۴۹۵

مينتيو هوتپ (فرعون) : ۱۴۳

مينگهواڙ (مينگهول) قبيلو، نسل : ۳۵۶

مينيندر (بادشاه، راجا) : ۳۶۷، ۵۴۴

مينوئي تهذيب : ۱۲۹، ۱۳۷

مینهن (پاڻي جو پاليل جانور) : ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۱۰
 مینیس، مئن، آدم، شهنشاه، مصري نظريو) : ۱۲۳، ۱۲۵، ۱۸۹، ۱۴۳، ۱۷۵، ۱۸۱، ۱۸۲.

میواڙ (ریاست) : ۳۵۳

میوز (بندرگاه) : ۴۲۳

میوسین زمانو : ۴۲، ۴۹، ۵۰، ۵۴، ۶۶.

میہہ گام (آثار قدیم) : ۳۲۷

میہی (آثار قدیم) : ۲۹۷.

میہی (تکریون) : ۳۶۰

میء (خمر، شراب) : ۱۲۵، ۲۲۲، ۲۴۴، ۲۴۳، ۲۷۰، ۲۹۱

میزان صرف (درسی کتاب) : ۴۳۰

نابوت بن حضرت اسماعیل ع : ۷۳۸

نائن (اسرائیلی کاهن) : ۲۴۹، ۲۵۰، ۷۲۶.

ناچ (رقص) : ۵۰۹

ناچ جي سرزمین (سند) : ۴۹۳

ناحور (پاء حضرت ابراهیم ع) ۽ اولاد : ۲۲۶، ۲۳۱، ۲۳۲.

نادرشاه افشار، شاه ایران : ۴۴۹، ۵۸۰، ۶۴۴ (نادر خان)، ۶۴۵ -

۶۴۸ (بادشاهی، قتل)

ناربدک جرمن نسل : ۶۶۰، ۶۶۱ (پروٹو -).

نارو (قات، واه) : ۳۵۰، ۳۵۱.

ناروي (ملک) : ۶۶۸

ناري (گوث) : ۴۲۱

ناصر الدين، سلطان دهلي : ۴۲۹، ۴۳۰.

ناصر الدين قاجار، شاه ایران : ۶۴۹، ۶۵۳، ۶۵۴

ناقص توحيد (مصري) : ۱۷۶

ناکریٹس (کالوني) : ۱۴۷

ناگا پربت، قبائل : ۱۹، ۳۷۲.

ناگ : پت، راجا : ۴۰۹

- نال (بلوچستان، آثار قدیم) : ۲۹۸، ۳۳۴
- نالایرا پربندم (وشنویتنی ادب) : ۴۸۰
- نانگ (دیوتا، شیطان) : ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۲.
- نانگن آندا (ناټک) : ۵۴۴.
- ناټی (زر) جو نظام : ۳۹۳
- نائجیریا (ملک) : ۱۲۱، ۱۷۲.
- نائله (بت) : ۷۶۵.
- نائون مل (سینٽ) : ۳۶۵
- ناباتات، پوجا : ۴۸۸، ۴۹۶
- نبو بالاصر، (بادشاه) : ۶۷۱.
- نبوت : ۱۱۶ - ۱۱۹، ۱۲۱، ۱۳۸، ۲۳۴، ۲۴۰ - ۲۴۲،
- ۲۴۵، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۶۰، ۲۶۵، ۲۶۹، ۲۷۵.
- ۲۸۱، ۲۸۵، ۲۸۹، ۶۳۴ (کوڑا دعویدار)،
- ۶۹۹، ۷۱۵، ۷۱۶.
- نبوکد نصر (بخت نصر)، بادشاه بابل : ۲۰۵، ۵۹۱، ۷۲۳.
- نبونیدس، (بادشاه بابل) : ۲۰۴، ۲۰۶، ۴۰۴ (کرانیکل)، ۵۸۹،
- ۵۹۰.
- نبي بخش، خلیفو : ۴۵۸
- نبي کریم ص : ۶۵۸
- نبیا (ملک) ۱۲۳، ۱۴۳.
- نبي سر (شهر، سند) : ۳۴۸، ۳۵۸.
- نباطین (قبیلو، بادشاهیت) : ۷۴۸ - ۷۵۰، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۶۰،
- ۷۶۹.
- نت (دیوی) : ۱۳۵، ۱۷۶.
- نت راج (شو مهادیو) : ۱۶۴، ۴۹۳، ۴۹۶.
- نتشی (مفکر) : ۱۷۰
- نجاشی، شاه حبش : ۷۴۵، ۷۶۳.
- نجد (علاقو عربستان) : ۱۹۴، ۷۵۴، ۷۶۹.

نجدی (قبیلا) : ۷۶۰

نجران (عرب علاقو): ۷۴۲, ۷۴۴, ۷۴۵, ۷۵۶.

نجف (شهر) : ۶۵۴.

نجوم (علم) : ۵۸۰

نجومی: ۵۰۶

نخلستان (صحرائي سبزه زار) : ۳۲۱, ۷۵۰, ۷۵۵.

ندوی, مولانا سلیمان, سید : ۴۲۳, ۴۳۱.

نرسها گپتا, مهاراجا : ۵۵۵.

نرسهما (اوتار) : ۸۵, ۴۷۰.

نرکتا (لغت رگ وید) : ۴۸۷

نرمدا (نریدا) ندي : ۳۲۷, ۳۸۷, ۵۴۵, ۵۵۳.

نرمسین (بادشاه بابل): ۱۳۸, ۱۴۳.

نروان (ہد نجات): ۱۶۸, ۵۱۶, ۵۲۰ - ۵۲۲, ۵۲۴, ۵۳۶.

نسب (بنیاد, حیثیت): ۱۱۶

نستیه (دیوتا) : ۵۷۱

نسر (گجھ - بت) : ۷۵۶

نسل, نسلي گروه, نسل پرستی): ۱۹۳, ۲۲۴, ۳۰۹, ۳۷۶.

۴۰۷, ۴۸۲ (آمیزش), ۴۸۶, ۵۹۹, ۶۶۹

(فرق).

نشکام کرما (بغير لالچ کم کرڻ) : ۵۱۱

نصح (کتاب سمعاني) : ۱۹۶

نصر الله ولد نادر شاه افشار: ۶۴۵

نص - بن سیار (اموي جنرل): ۶۳۳, ۶۳۴.

نصربور (شهر, سنڌ) : ۴۰۹ - ۴۱۱.

نصیر خان آف قلات: ۴۵۰

نصیر خان تالپر, میر: ۴۵۲, ۴۵۸.

نضاري (اتراڌي عرب): ۷۱۰, ۷۶۹ (نزاري),

نضر بن معاد بن عدنان: ۷۱۰

- نظام الملك طوسي (وزير): ۶۴۰.
 نظام الملك، واليء سند: ۴۲۹.
 نظام عدل: ۷۱۵، ۷۱۸.
 نعمان لخمی (بادشاه): ۶۲۳ (ثالث)
 نفس: ۹۴، ۹۵، ۱۷۳.
 نفسيات (علم): ۶۸
 نفس ذكیه (حسني امام محمد): ۴۳۲.
 نفود (عرب ريگستان): ۶۲۳.
 نفيس بن حضرت اسماعيل ع: ۷۳۹.
 نقشي تحريرون: ۶۱۲، ۶۱۸، ۶۶۰، ۷۴۶، ۷۴۹.
 نكوبار: ۳۰۱ (بيت).
 نقطوي (شييع اماميه فرقو): ۶۵۹.
 نكولا پاندوا: ۴۹۹، ۵۰۳، ۵۰۵.
 نكولا ئي مانوچي (سياح): ۴۵۵.
 نكولس ورثنگتن (سياح): ۴۵۵.
 نكولا ديئي كوئي (سياح): ۵۵۹.
 نگر ياركر: ۲۵۳، ۳۶۱.
 نگر كوت: (مندر): ۸۴۵.
 نكمزا (قبيلو): ۳۶۴.
 نگرود (بذ پكشو): ۵۲۷، ۵۲۸.
 نك (برادري، رت جو رشتو): ۵۷۸.
 نماز (عبادت): ۲۲۹، ۵۴۲.
 نمرود (هاشم بن كنعان) بادشاه: ۲۲۴ - ۲۲۷، ۲۲۹، ۲۳۲.
 نند، راجا (سند): ۳۸۶.
 نند، نندا (شو مهاديوجي سوارى، ديگو): ۴۹۶.
 نند (ڌنار): ۵۰۶.
 نندا شهنشاهيت: ۵۳۸ (پهرين هندستاني).
 نندا، مگد جو مهاراجا: ۵۳۸، ۵۳۹.

- نندو واري (آثار قديم) : ۲۹۸
 نترتا (ديوتا) : ۱۴۱، ۲۱۲.
 نوادرات : ۱۵۲، ۲۲۱، ۲۲۶، ۳۲۷، ۳۳۸، ۳۹۷.
 نواس آينگر، شري : ۳۷۷
 نوييل پرائيز (عالمي انعام) : ۳۰
 نوتيار (سمون قبيلو) : ۴۰۹
 نوح بکري، شيخ : ۴۳۳
 نوح جا احکامات : ۱۲۳
 نوح جي ٻيڙي : ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۸۲
 نوح جي قوم : ۱۲۳
 نور (قبيلو) : ۳۵۵
 نور (ڳوٺ) : ۲۳۰
 نور الدين محمود، واليءَ سنڌ : ۴۲۹.
 نور محمد خان، امير : ۴۵۲
 نور محمد ڪلهوڙو، ميان : ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۶۴۵.
 نورنگ پوٽا (قبيلو) : ۳۵۵.
 نوروز (ايراني نئين سال جو ڏينهن) : ۵۷۶ (ابتدا)، ۱۴۶ (جشن).
 نوري ڄام تماچي، لوڪ داستان : ۳۰۵، ۳۰۶
 نوري گندري، سنڌ جي راڻي : ۳۰۶
 نوري (آثار قديم) : ۷۳۵
 نوشيروان عادل، شاه ايران : ۳۸۴، ۶۲۱.
 نوفل بن عبدالمناف : ۷۶۳، ۷۶۴
 نومڙيا، نومڙي، نومردي (قبيلو) : ۳۶۲، ۳۶۵.
 نوهڻو، نهڻو (ڳاڙهو ڀڙو، آثار قديم) : ۳۴۸، ۳۵۱، ۳۵۸
 نويمبيا (ملڪ، افریقا) : ۱۲۱
 نهاوند جي جنگ : ۶۲۷، ۶۳۱
 نهپانا، راجا : ۵۵۰
 نهرو، جواهر لال، پنڊت : ۲۱

- نئشنل هاءِ وي (قومي شاهراه): ۳۵۵، ۳۶۱
 نئن باران ۳۶۰
 گاج : ۳۵۹، ۳۶۰
 نئنگ وادي : ۳۶۰، ۳۶۱
 نئن ملير : ۳۶۰
 نئون عهد نامو (انجيل مقدس) : ۲۷۷، ۷۱۷، ۷۲۸
 نئون ڪوٽ (شهر، سنڌ) : ۳۴۸
 نيبو (جبل) : ۷۱۶، ۷۱۷
 نيپال (ملڪ) : ۵۱۷، ۵۲۳، ۵۴۵
 نيپچون (گرھ) ۳۱
 نيپولي (شهر) : ۶۶۲
 نيپولين بونا پارت (فرنيچ جنرل، شهنشاهه) : ۶۴۸
 نيدرلئنڊ (ملڪ) : ۶۴۲
 نير (قبيلو) ۳۵۵
 نيرون ڪوٽ (حيدرآباد سنڌ) : ۴۲۵
 نيس (شين کي مخصوص انداز سان ڏسڻ، نظريو) : ۵۳۱
 نيسا (نيشاپور جو اصلي نالو) : ۵۷۹
 نيشاپور (اسلامي علوم جو مرڪز) : ۴۱۷، ۵۷۹، ۵۸۴، ۶۲۲
 ۶۴۴
 نيڪو ثاني (مصري ملاح) : ۶۰۹
 نيڪي - بديءَ جي جنگ : ۵۸۱، ۵۸۲، ۶۰۲ (نيڪيءَ جي تبليغ)
 نيل ندي : ۱۷۵، ۱۷۹، ۲۳۰، ۳۵۲، ۳۹۳، ۴۱۹، ۴۷۰
 (وادي) ۵۸۹، ۶۵۴
 نيل - بحر احمر نهر : ۶۰۸، ۶۰۹، ۷۰۰، ۷۴۴
 نيل جي ڪنوار (رسم) : ۱۷۵
 نيلر وادي : ۳۳۷
 نينٽراپڪ (هجري آثار) : ۶۴

نيندرتل - مئن (بئر جو دور): ۴۷، ۵۳، ۵۴، ۵۶، ۵۸، ۶۱ -
۶۵، ۶۹.

نينوا (شهر): ۱۲۲، ۱۲۶، ۱۴، ۱۴۱، ۲۱۰، ۲۴۲، ۲۶۴،
۲۶۵، (معني مڇي) ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۴، ۵۸۹،
۶۲۴، ۶۶۲، ۷۳۵.

نينوڪتا (ويدن جو اڀياس): ۲۷۲، ۶۰۹.

نيويا (ملڪ): ۶۰۵.

نيولايت (نظريو): ۶۶.

واپاري ڪوٺيون (ڪارخانہ): ۷۶۳.

واڊيءَ احقاق: ۲۱۶.

واڊيءَ غير ذي زرع (صفا مروہ): ۷۳۷.

واڊيءَ القري: ۱۲۲، ۱۳۸، ۲۱۷، ۲۱۹.

واڊيءَ الموسي (پيٽرا): ۷۴۸.

واڊيءَ نيل (مصر): ۱۹۳، ۲۰۷.

واڊجڪ ڪوپريون (نوادرات): ۵۷.

واسديو (هري وشنو): ۱۶۲، ۳۷۱.

واسديو (سري ڪرشن جو پتا): ۵۰۶.

واسديو (اثر سنڌ جو قديم ديوتا): ۵۱۰.

واسديو (يوچي بادشاهه): ۵۵۰.

واسشڪ. راجا: ۳۷۱.

واسط (شهر): ۴۲۶.

واشيستي پترا (سانڪرني قبيلو): ۵۵۰.

واگه پت (سنڌي حڪم، مصنف): ۴۱۴.

واڳون در (علائقو، ڪراچي): ۳۶۱، ۳۶۴.

والڊ (محقق): ۵۶، ۵۷.

وامڌيز (ڪڍي ۱۸۷۱): ۴۷۱.

وامصی (ارسي): ۷۰، ۶۷، ۴۷۵.

وامو (تار)، ۸۵، ۶۷۰ - ۴۱۲ ۱۸۷۱ ۱۸۷۱ ۱۸۷۱

وان (دیند): ۶۶۶.

وانگ هسیان تسئی (چینی سفارتکار): ۵۴۵.

واهند (دیاره، هاکڑی جو قات): ۳۲۴، ۳۵۰، ۳۵۱.

واهی پانڈی (گھوٹ، آثار قدیمہ): ۲۹۷، ۳۷۵.

وایو پران (درم شاستر): ۳۴۵، ۳۴۶.

وتسراج، راجا: ۴۰۹.

وتسیا (راجائی): ۴۱۹، ۵۳۵.

وتنجلی (گرامردان): ۳۱۰.

وجن (عقل) ۱۷۳.

وجیه نگر: ۵۶۰.

وجدان (روحانی کیفیت): ۸۴، ۹۰، ۵۱۱.

وجود (نظریو، حقیقت): ۱۶۴، ۱۷۳، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۳۱.

وحی (الهام): ۲۲۴، ۲۳۳، ۲۶۱، ۲۷۰، ۲۷۲، ۵۷۳، ۵۷۵.

۵۹۳، ۷۰۳.

وحدانیت (واحد خدا جو عقیدو): ۱۲۲، ۱۳۸، ۱۴۳، ۱۴۴.

۱۵۱، ۱۵۷، ۱۶۲، ۱۷۳، ۱۷۷، ۱۹۶، ۲۲۰.

۲۲۹، ۲۳۵ (کامل/ ناقص) ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۶۵.

۴۸۰، ۴۸۶، ۴۹۵، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۸۰، ۶۹۵.

۷۱۶، ۷۲۳، ۷۵۵.

وحدانی مذهب: ۱۹۳، ۱۹۹، ۷۴۵ (مسیحیت).

وچتر ویرہ، راجا: ۴۹۹.

وچتری وات: ۵۱۹-۵۲۱.

وچ- مشرق (مشرق وسطیٰ): ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۶۱، ۶۱۸، ۶۳۱.

۶۳۳، ۶۵۴، ۶۹۵، ۶۹۸، ۷۲۰، ۷۴۴.

وچین زندگی (لاآف ایکسکلوڈید مڈل): ۵۲۲.

وچوتو (آثار قدیمہ): ۳۵۸.

ود (چنڈ- بت): ۷۵۱، ۷۵۵.

وڈریا (بہار) راجائی: ۴۰۹، ۵۰۷.

- وديا (بهاڙي سلسلو): ۳۱۰.
- وديه (راجائي): ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۴، ۴۷۶.
- وڌن جي عزت (اصول): ۵۲۵.
- وراثيه (ذات نيات مان نڪتل) ۴۹۹.
- وراثت (اصول): ۷۳۶.
- وراه (اوتار): ۸۵، ۴۷۰.
- ورج (علائقو): ۵۰۶.
- ورچيوت (قبيلو): ۴۶۶.
- ورلڊ بئنڪ: ۳۵۵.
- وردڪ (شهر): ۳۷۱.
- ورشني (برادري): ۵۰۴.
- ورميه (زاره بردار گهوڙي سوار): ۴۶۶.
- ورن (ديوتا): ۱۵۵، ۴۶۷، ۴۸۳، (آسمان) ۴۸۵، ۴۸۸ - ۴۹۰.
- ۴۹۷، ۴۹۸، ۵۷۱.
- ورن (هندو سماجي طبقو): ۴۸۲، ۵۷۶ (ايراني نعر البدل).
- ورنا آشرم ترم (چار ورن): ۴۸۲.
- ورنداون (علائقو): ۵۰۶.
- ورها مترا، پنڊت: ۳۴۵.
- وريتائي، حاڪم لسبيلو: ۴۰۴.
- وزيگات (جرمن قبيلو): ۱۳۰، ۱۳۱.
- وسوا مترا (رشي): ۴۷۵، ۴۷۶.
- وسڪنسن يونيورسٽي: ۳۱۸، ۳۱۹.
- وشا (قبيلو): ۴۶۹.
- وشنو (هري مهاديو، پنت): ۸۵، ۱۶۲، ۱۶۳، ۳۴۴، ۳۶۷.
- ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۳، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۸۰، ۴۹۰.
- ۵۰۶، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴. (وشنو جا اوتار).
- وشنو پيران (ڌرم شاستر): ۳۴۵، ۳۴۶.
- وشنو گپتا (برهمڻ): ۵۳۹.

وقت: ۵۳۲.

وکرما جیت (چند گیت ثانی): ۳۸۸، ۴۰۱، ۴۹۴ - ۴۹۶.

۴۹۸، ۵۱۶، ۵۵۱، ۵۵۲ (نورتن)، ۵۹۹

(سنت): ۶۱۳.

وکرمرور ویشا (ناتک): ۵۵۲.

وگیا ویدانتا اپنشد: ۴۷۸.

وگھ کوٹ (سومرا شهر): ۳۵۸، ۳۹۰.

ولایت فقیہ: ۶۴۳، ۶۵۷.

ولہار (بہاولپور) ریاست: ۳۵۰.

ولید بن عبدالملک (اموی خلیفہ): ۲۴۹، ۴۰۲، ۴۲۴.

ونجھر وٹ (وجنوت)، آثار قدیمہ: ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۸، ۳۳۹.

۳۵۰.

ونڈال (ونڈل) قبائل: ۱۲۰.

ونڈیا (جبل، جھنگلات): ۳۸۶، ۵۳۹، ۵۵۳.

وولگا (ندی): ۶۶۱.

وہند (ریاست) ۴۲۰.

وید: ۶، ۲۰، ۲۲، ۱۷۳، ۳۴۴، ۳۴۸، (زمانہ)، ۳۷۲.

۳۷۳، ۳۹۸، ۴۶۷، ۴۶۹، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۵.

۴۸۶، ۴۹۲، ۵۳۰، ۵۴۳، ۵۴۵، ۵۷۱ (ویدن

وارا آریا)، ۶۰۹.

ویدانت، ویدانتا: ۱۹، ۹۳، ۱۱۵، ۱۶۹، ۱۷۳، ۴۱۴، ۴۷۴.

۴۸۳، ۴۷۸.

ویدانت (ہندو تصوف): ۱۸۳، ۳۳۵، ۵۰۸.

ویدانتی تہذیب: ۳۳۰.

ویرا واہ (بندر): ۳۵۳، ۳۵۸.

ویرجس: ۸۶.

ویرجی (یاء جام جاڑو): ۳۵۴.

ویرسین، راجا سند: ۳۷۴.

- ویژہایو - ۴ - راج کریو (پالسی): ۳۹۹.
- ویروڈھاگا، راجا: ۵۳۶، ۵۳۷.
- ویش (آریاورن، ہندوجاتی): ۳۷۲، ۴۸۲، ۴۸۵.
- ویشنو (گوشت وغیرہ کان پرمیز کندش): ۳۳۶.
- ویگا گندی (وگھ کوٹ) بندر: ۲۵۳.
- ویگندی (بندر): ۳۵۳.
- ہاران (شہر): ۱۲۸.
- ہابیل بن حضرت آدم: ۱۹۱.
- ہارون الرشید (عباسی خلیفہ): ۴۱۴، ۴۱۶، ۴۲۲، ۶۳۴، ۶۳۶، ۶۳۹.
- ہارورد یونیورسٹی: ۳۱۸.
- ہاریو - زمینداری (نظام): ۶۲۵، ۶۵۲.
- ہاشم بن عبدالمناف، حضرت: ۷۶۲ - ۷۶۴.
- ہاشمی قریش قبیلہ: ۶۵۳.
- ہاکڑو گھگر (ندی) سرسوتی: ۲۹۷، ۳۰۳، (تہذیب)، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۴، ۳۴۸ - ۳۵۱، ۳۵۷، ۴۵۳، ۴۵۴.
- ہاکس (جئکئیتا): ۶۹.
- ہالا (سنڈی قبیلہ): ۳۵۴.
- ہالار (جبل): ۳۲۷، ۳۵۹، (کیرٹر پہاڑی سلسلو)، ۳۶۲.
- ہالار (اولہ کانیاواڑ): ۳۵۴.
- ہالو پت گجٹ، جام: ۳۵۴.
- ہالٹنڈ (ملک): ۶۶۸.
- ہالیوٹا (سنڈی قبیلہ): ۳۵۵.
- ہائکسوس (ریدار قبیلہ): ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۹۴، (مصری شاہی خاندان)، ۷۱۹.
- ہباری (عرب خاندان، حکومت): ۴۱۹، ۴۲۸، ۴۳۲.
- ہتی (آریا قبیلہ، شہنشاہت): ۱۲۸، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۳ - ۱۴۵، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۹۳، ۲۰۴، ۲۵۱، ۴۶۵، ۵۷۱.

هتي، فلپ (یروفیسر مورخ): ۱۵۷، ۱۵۹، ۲۰۹، ۶۳۳، ۶۳۴، ۷۴۶.

هیت- هندو/ سیت- سندو: ۴۶۸، ۵۷۹.

محرثون (نقل مقانی): ۱۹۵، ۱۹۷، ۲۱۱، ۲۲۴، ۲۲۹، ۲۳۰.

۲۰۵، ۲۳۸، ۲۴۷، ۲۵۱، ۲۶۲، ۴۰۰، ۴۲۳.

(اسلامی): ۴۵۹، ۴۶۵، ۵۷۱، ۵۸۵، ۶۰۶.

۶۶۲ (عالمی دور)، ۶۶۲، ۶۶۹، ۶۷۷ (واضح)

روایتون): ۷۱۸، ۷۲۴، ۷۲۶، ۷۴۱، ۷۴۷.

هک هتي (مونولي): ۲۹۵

هلال احوز نسمی: ۴۲۶.

هرات (هردي، شهر ریاست): ۲۸۶، ۵۷۹، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۸.

۶۴۹.

هلائدا (بت): ۵۱۰.

همدان (شهر): ۵۶۹.

هن (قبائل): ۱۳۰، ۴۰۷، ۵۵۴، ۵۰۱، ۶۱۹.

هلاکو خان، منگول: ۶۴۱.

هندستان: ۵۴، ۹۳، ۱۱۶، ۱۴۲، ۱۵۴، ۱۷۴، ۱۹۴.

۲۰۰، ۲۰۹، ۲۹۸، ۳۰۰-۳۰۷، ۳۱۸.

۳۲۳، ۳۲۷، ۳۴۰، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۶۶، ۳۶۹.

۳۷۰، ۳۷۳، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۸۴-۳۸۸.

۳۹۲، ۳۹۶، ۳۹۹، ۴۰۵، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۷.

۴۲۲، ۴۲۳، ۴۵۹، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۹، ۴۷۱.

۴۷۴، ۵۳۵-۵۴۰، ۵۴۳، ۵۵۱، ۵۵۴-۵۵۹.

۵۶۰، ۵۷۹، ۵۸۹، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۹۸، ۶۰۹.

۶۱۲-۶۴۰، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۵۴، ۶۶۳.

۶۶۴، ۶۶۹.

هند- چین دوستی: ۵۴۵.

هندستاني (قوم، تهذيب، مذهب، فلسفو وغيره): ۳۱۲، ۳۶۸،
 ۳۷۷، (محقق) ۳۷۸ (ماهرين) ۳۸۳ (شهنشاهيت)
 ۴۵۹، (مهاجرين)، ۴۸۲، (نسل) ۵۱۰ (مائرون)،
 ۵۳۱ (راجا)، ۵۳۸ (جودا)، ۵۴۷، ۵۸۵،
 (مذهبي/ ادبي مواد).

هند- سنڌ (بر اعظم): ۱۲۸، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۸۰، ۱۹۴،
 ۲۰۰، ۲۰۲، ۳۰۸-۳۱۰، ۳۲۱، ۳۶۶،
 ۳۶۸، ۳۷۲، ۳۷۴، ۳۸۶، ۳۹۳، ۳۹۴، ۴۰۰،
 ۴۰۱، ۴۲۱، ۴۵۵، ۴۹۴، ۴۹۷، ۴۹۸، ۵۱۲،
 ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۴۶، ۵۴۸، ۵۷۰، ۵۸۶، ۵۸۷،
 ۶۰۹، ۵۱۶، ۶۶۴، ۶۶۵.

هندو- شاهيه حكومت: ۵۴۸.

هندو ڌرم (مت فلسفو تهذيب، راجائي): ۱۹، ۲۱، ۲۴، ۳۳، ۸۵،
 ۹۵، ۱۲۷، ۱۴۲، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۶۹، ۱۷۰،
 ۱۷۲، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۸۱، ۱۹۳، ۲۳۴، ۲۴۳،
 ۲۴۴، ۳۷۲، ۳۷۶، ۳۸۴ (قبلا) ۳۹۴، ۴۰۹،
 (تاريخ نويس)، ۴۲۲، ۴۹۶، ۴۷۴-۴۸۰، ۴۸۲،
 ۴۸۸، ۴۹۴، ۴۹۶، ۵۰۷، ۵۰۸ (ديومالا)،
 ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۲۰-۵۲۴ (ديومالا)، ۵۲۹،
 (پراچين)، ۵۳۰، ۵۴۸، (پرچا) ۵۵۴، (سماج)
 ۵۶۰، ۵۸۲.

هندي (بولي): ۳۰۹، ۳۱۱، ۳۹۹، ۴۷۵، ۴۷۹،
 هندي آريا (بوليون، تهذيب، مذهب): ۳۰۸-۳۱۰، ۳۲۰، ۳۳۱،
 (تهذيب) ۳۲۴، ۳۹۲، ۳۹۸، (مذهب).

هندي اڀيت (جاگرافي): ۳۴۸، ۵۰۹،
 هندي آريا قوم. ۴۶۵، ۴۶۸-۴۷۰، ۴۸۲، ۴۸۵،
 ۴۹۸، ۵۳۵، ۵۳۸، ۵۳۸، ۵۴۴، ۵۴۷، ۵۵۷،
 ۵۵۹، ۵۱۷، ۵۷۶، ۵۸۰، ۵۹۸، ۶۵۳.

- هندي يورپي (آريا ٻوليون، ديوتا): ۵۷۱، ۶۰۰، ۶۶۷.
- هندي وڏو سمنڊ. ۱۹۴، ۱۹۷، ۴۵۵، ۴۹۳.
- هنس (ملڪ): ۱۸۰.
- هنزا (رياست): ۲۹۵.
- هنگري (ملڪ): ۱۳۱، ۶۶۲.
- هنگاري (زبان): ۶۶۸.
- هنگورا (قبيلو): ۲۵۵، ۴۰۹.
- هنگورجا (=): ۳۵۵.
- هنگورو سمون: ۴۰۹.
- هنومانٽ (پولٽن جو سالار): ۴۷۲، ۴۷۳.
- هني گابت (قبيلو): ۱۳۹، ۲۱۱.
- هورٽ، حورٽ (ديوتا) ۲۱۱، ۶۱۲.
- هوشڪ، راجا: ۳۷۱.
- هوشنگ (ايراني پيغمبر بادشاهه): ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۹.
- هوشيا (بادشاهه): ۲۱۴، ۷۲۳ (آخري اسرائيلي بادشاهه).
- هومر (يوناني اديب شاعر): ۴۸، ۱۴۶، ۱۷۱.
- هوما (سوم جو ايراني نعم البدل): ۴۹۲، ۵۷۴. (پيغمبر).
- هومو اريڪٽس (اڀيرو انسان): ۵۱، ۵۴، ۵۶، ۵۷، ۶۱، ۶۲.
- هومو- سٽپين (جديد دؤر جو انسان): ۴۷، ۵۳، ۵۸، ۶۲، ۶۳.
- ۶۵، ۷۰.
- هومو- نينڊرٿلسس (نسل): ۵۵.
- هومو- نيواٿيڊيا: هوميناٿيڊ: (هومينيووس): ۵۰، ۵۴، ۶۱، ۶۶.
- هونيمن، جان، (اٽراپالاجسٽ، محقق، ڊاڪٽر): ۶۴.
- هرتي (پيداوار جو ديوتا- گنڌارا تهذيب): ۳۲۵.
- هرسينا (ايراني علائقو): ۶۰۷، ۵۴۵، ۵۵۷، ۵۵۹.
- هرش ڪريتا (نثري- نظم): ۵۵۸.
- هرقل اعظم (قيصر روم): ۶۲۳، ۶۲۵.
- هرمايوس (بادشاهه): ۳۶۸.

هرمن بونڊي (سائسدان): ۳۰.

هرمز (آريا واحد عظيم خدا): ۵۷۴، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۸۰.

هرمز (حضرت اديس ع): ۱۱۵، ۱۸۳.

هرمزان (ايراني پهلوان جنرل): ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۹، ۶۳۱.

هري (وشنو، مهاديو): ۱۶۳، ۱۶۴.

هري بينيا (هڙيا؟): ۳۳۴.

هڙيا، هڙيا، موئن جو دڙو تهذيب، آثار قديمه: ۱۲۸، ۱۳۸، ۱۴۲.

۱۴۴، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۴، ۱۸۲، ۲۰۸، ۲۹۸.

۳۰۰، ۳۰۳ (اوائلي آثار) ۳۱۱-۳۱۲، ۳۱۵.

۳۱۷-۳۲۲، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۴.

۳۳۷، ۳۴۰، ۳۴۳، ۳۴۹، ۳۷۲، ۳۷۵، ۴۶۶.

(هري پينيا)، ۴۶۷، ۴۹۴، ۶۶۵، ۶۶۶.

(قبرستان).

هستاپس (والد دارا اول): ۶۰۵.

هستناپور (راجذاني، راجائي): ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۵، ۵۰۷.

هيون تسنگ: ۳۷۰.

هسيان تسانگ (چيني سياح): ۵۴۴، ۵۵۵، ۵۵۷.

هشام بن عبدالملڪ (اموي خليفو): ۶۳۳.

هماليه (جبل): ۱۹، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۸۷، ۴۹۱.

۴۹۵، (ڌيءُ)، ۵۰۴، ۵۱۷، (چوٽي)، ۵۲۵.

(لاهي)، ۵۶۲، (چوٽي).

هماليه جو عظيم تماڪو: ۳۰۳، ۳۰۷.

هماليه-ديس (ڪرتا): ۴۰۹، ۴۶۹، ۴۹۱.

هماليه ياترا (زيارت): ۵۰۵.

هم ڪوٽ (همون ڪوٽ): ۴۰۲.

هميراڻو (آثار قديمه): ۳۵۸.

همير جي ڄام: ۳۵۴.

هوئل (سائسدان): ۳۰.

- هئان چوانگ/ هوان شيانگ (چيني ٻڌيڪشو): ۳۸۴، ۳۸۵، ۴۰۷.
- هٽملٽن، اليگزينڊر (انگريز سياح مورخ): ۳۷۸.
- هيريو (عبراني) ٻولي، قوم، مذهب: ۲۲۴، ۲۶۷، ۷۱۸.
- هيتي (حتي)، قبيلو: ۲۳۸، ۲۳۹، (بادشاهه).
- هيشم (اسماعيلي داعي): ۴۲۲.
- هيٿور (گئون، گائو ماتا) ديوي: ۱۷۶.
- هيراڪليٽس. ۱۷۰.
- هيراڪليوس (حاکم جيرو سلم): ۷۵۱.
- هيراڪنس (يهودي فاتح ميلنگ): ۷۲۶.
- هيروڊس (بادشاهه): ۲۷۵.
- هيروڊوٽس (تاريخ جوابو): ۷، ۸، ۱۲۹، ۱۶۱، ۲۰۱، ۴۰۳.
- ۴۰۴، ۵۲۷، ۵۸۲، ۵۹۱، ۵۹۵، ۵۹۹.
- ۶۰۲ - ۶۰۵، ۶۰۹، ۶۱۳، ۶۱۵، ۶۶۱.
- ۶۶۲، ۷۵۶.
- هيرولب بووين (سوانح نگار): ۶۳۸.
- هيسائڊ (يوناني مفکر) ۱۴۶.
- هيكاتيوس (جاگرافيدان): ۶۰۹.
- هیکل سليماني (يهودي تبرک): ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۴۹، ۶۵۸.
- ۲۵۹، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۸۹، ۵۹۱.
- هيگ، ميجر جنرل (محقق): ۳۷۷.
- هيلمڊ (هامي طومت) ندي: ۵۷۹.
- هيلن آف ٿراء (تاريخي افسانو): ۱۴۳.
- هيلنرم (يوناني، مشرقي تهذيبي امتزاج): ۳۲۵، ۷۲۶.
- هيلو پولس (ٻولي)، شهر: ۲۳۰.
- هيليني/ هيلنڪ تهذيب: ۱۴۵، ۱۴۶.
- هيلئوس (سورج- ديوتا) ۴۹۸.
- هينري، پنجون بادشاهه: ۵۹۸.
- هينري ڪزنس (محقق): ۳۳۹، ۳۷۷.

هيوز (بندرگاه): ۴۲۳.

يابلستان (زابلستان?): ۵۷۷.

ياجوج - ماجوج (قباثل): ۴۰۳، ۵۹۴، ۶۰۱.

يادو (كتري قبيلو): ۸۵، ۱۲۹، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۹۲، ۴۶۵.

۴۶۶، ۴۶۸، ۴۷۹، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۶، ۵۰۷.

۵۱۰، ۵۱۱.

ياديا (قبيلو): ۳۶۵.

ياسان (ايراني پيغمبر بادشاه): ۸۸، ۵۷۳، ۵۷۵.

ياسكا، پندت: ۳۷۲، ۶۰۹.

ياع: ۸۵.

يافث بن نوح: دسجي حضرت يافث: ۵۹۷، ۶۶۵.

يافثي نسل: ۱۲۱، ۴۶۵، ۵۷۱، ۵۹۷، ۶۶۵، ۶۷۲.

ياكش، راكاس: ۴۷۰.

ياميتو (قبيلو): ۱۲۹.

ياوانا (=) ۳۴۶.

ياوان بن يافث: ۵۹۷، ۶۶۵.

ياهو، ياهويه، يهوواه، ايهيه، ايلوها، (الله): ۲۵۲، ۶۹۹ (دين)

ابراهيم (ي) ۷۱۵، ۷۱۵.

يبوسي (قبيلو): ۲۴۸.

يثر (مدينه منوره): ۷۴۰، ۷۵۷، ۷۶۳، ۷۶۵.

يثر عماليقي سردار: ۷۴۱.

يشل (مذهبي مركز): ۷۴۲.

يجرويد: ۳۷۳، ۴۷۸، ۴۸۳، ۴۸۷، ۴۹۷.

يجنيا (قرباني): ۴۷۸، ۴۸۳.

يديضي (معجزه حضرت موسي): ۷۰۳.

يرب (عرب): ۱۹۸.

يرموك جي جنگ. ۷۵۱.

يروشليم (قديم جيروسلم): ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۴۲، ۲۴۷، ۲۴۸.

۲۸۳، ۲۸۲، ۲۷۳، ۴۷۰، ۲۶۵، ۲۵۹، ۲۵۱

۷۱۹، ۶۷۶، ۶۰۲، ۵۹۶، ۵۹۳، ۵۹۱، ۲۸۷

۷۲۷، ۷۲۵، ۷۲۳، ۷۲۱

يزد (شهر، ايران): ۳۷۵، ۶۵۹.

يزد، يزدان (واحد خدا): ۵۸۰-۵۸۲.

يزد جرد (ساساني شاه ايران): ۸۸، ۳۸۴، ۵۷۳، ۵۷۹، ۶۲۵.

۶۳۱.

يزدي (آرميني قبيلو): ۶۵۹، ۶۶۵.

يزيد بن عبدالملڪ (اموي خليفو): ۴۲۶.

يزيد بن مهلب (عرب جنرل): ۴۶۶.

يدشتر (پانڊوا راجا): ۴۴۹۹، ۵۰۱، ۵۰۳، ۵۰۵.

يروبوڻ (اسرائيلي بادشاهه): ۷۲۲، ۷۲۳.

يريهو (مقام، منزل): ۷۱۷.

يسر- ايل: ۶۷۶.

يسعياه نبي جو ڪتاب (عذرا ۽ يسعياه): ۵۹۱، ۵۹۲.

يسوع مسيح: ڏسجي حضرت عيسيٰ عليه السلام: ۲۸۲، ۲۸۸.

۵۹۲، (يشوع).

يسي (والد حضرت ڊاٿود): ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۸۱.

يشودا (سري ڪرشن جي ڌائي): ۵۰۶.

يشوترا (پتتي ۽ سوت مهاتما گوتم ٻڌ): ۵۱۸.

يشوڌرمن، يشو ورمڻ، مهاراجا: ۳۸۴، ۵۴۶ (ورمن)، ۵۵۵.

يطور بن حضرت اسماعيل ع: ۷۳۹.

يعرب بن قحطان (جد عرب): ۷۳۹، ۷۵۹.

يعقوب: ڏسجي حضرت يعقوب عليه السلام.

يعقوب سفار (نانارو حاڪم): ۴۲۲.

يعوق (بت): ۷۵۶.

يفوٿ (=): ۷۵۶.

يڪشپ (راڪاس): ۴۷۰.

يڪشي (ديوي): ۱۶۲.

يم (موت جو ديوتا) ۱۵۵، ۴۸۴.

يمراج (دوزخ- بهشت، نرگ، سرگ، جي دنيا): ۴۸۴.

يمن (ڏکڻ عربستان): ۱۲۹، ۱۴۰، ۱۴۶، ۱۹۴، ۱۹۶، ۱۹۸،

۲۵۱، ۲۵۳، ۲۶۳، ۳۷۴، ۳۹۳، ۴۰۰، ۶۱۰،

۶۳۳، ۷۳۹، ۷۴۵، ۷۴۸، ۷۵۰، ۷۵۳، ۷۵۴،

۷۵۹، ۷۶۳، ۷۶۹.

يمني (ريان): ۶۶۱.

يوٿي ڊي پس (بادشاهه بخطر): ۳۶۷.

يوٿيڊيميا (تخت گاهه): ۳۶۷.

يوجنا. ۸۲.

يوجين ڊيوئس (سائنسدان): ۵۶، ۵۷، ۵۹.

يو- چي (ڪشان، چيني قبيلو): ۳۶۸، ۳۹۲، ۴۰۷، ۵۴۹،

۵۵۰، ۶۱۹، ۶۶۳.

يوخونيوس (فرعون): ۱۸۲.

يوداس (ڪاهن): ۷۲۶.

يوديموس (يوناني جنرل): ۲۸۵، ۵۳۸.

يورپ ڪنڊ: ۵۳، ۵۵، ۵۸، ۶۴، ۶۵، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۱،

۱۲۲، ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۴۸، ۱۵۴، ۱۹۳، ۲۷۸،

۳۰۲، ۳۰۶، ۳۳۵، ۳۷۴، (مشرقي) ۴۰۶،

۴۵۵، (نشاۃ ثانيه)، ۴۶۵، ۴۲۹، ۵۲۳، ۵۸۷،

۵۸۸، ۵۹۷، ۵۹۹، ۶۱۰، ۶۵۴، ۶۶۰، ۶۶۲،

۶۶۵، ۶۶۸، ۷۲۸.

يورپي: ۳۱۱، ۳۵۳ (غارون)، ۳۷۶ (محققين)، ۳۹۳ (پوليون)،

۵۰۷، ۵۸۵ (تاجر)، ۶۵۰ (ملڪ) ۶۵۵،

(سامراجي طاقتون)، ۶۶۲ (سٿين) ۶۶۹، (قومون).

يورينيا (يوناني ديوي): ۷۵۶.

يورينس (گرهه): ۳۱.

يوسف: ڏسجي حضرت يوسف عليه السلام.

يوسف (بيبي مريم جو مڱيندو): ۲۸۱.

يوسياه (بادشاهه): ۲۷۱، ۷۲۳.

يوغوري (قبيلو): ۱۹۶.

يوگا مارگ (ڌرم): ۴۷۸، ۴۸۳، ۴۹۶، ۵۱۳. (ننڊ).

يوم غدیرالخم: ۶۳۶.

يوناني (قوم تهذيب، مذهب ٻولي): ۱۲۱، ۱۲۶، ۱۲۹، ۱۳۷، ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۴۸.

۱۷۴، ۲۳۵، ۳۰۶، ۳۶۸، ۴۹۴، ۴۹۶، ۴۹۷.

۶۰۲، ۶۰۸، ۶۱۰، ۶۱۲، ۶۱۴، ۶۱۳، ۲۷۲.

يوناني (قوم تهذيب، مذهب ٻولي): ۸۲، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۳۰.

۱۲۳، ۱۳۴، ۱۴۶، ۱۴۸، ۱۶۱، ۱۷۰، ۱۸۰.

۱۹۳، ۲۵۴ (مورخ)، ۳۲۵ (نقش نگار)، ۳۴۶.

۳۶۷ (عمارت سازي)، ۳۶۸، ۳۶۹.

(ملاح)، ۳۷۲، ۳۷۷، ۳۷۸ (تاريخ - جاگرافي).

۳۹۱ (عالم مورخ)، ۳۸۲، (ڏاها)، ۳۸۳، (فوج).

۳۸۵ (جنرل)، ۳۸۶ (مورخ)، ۳۹۳، (ٻولي)، ۴۰۰.

(تجارتی مفاد)، ۴۰۱ (ملاح)، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۵۵.

(ادب)، ۴۸۸، ۴۹۳، ۴۹۷، ۴۹۸، ۵۳۷ (فاتح).

۵۴۰، ۵۴۴، ۵۴۹ (ٻولي)، ۵۵۴، (تاريخ)، ۵۵۸.

۵۵۹، (مصنف)، ۵۷۰، ۵۷۹، ۵۸۳، (فلسفو)،

۵۸۵، ۵۹۱، ۵۹۵، ۵۹۸، ۶۰۶، ۶۰۶، ۶۰۴.

۶۰۸، ۶۱۶، ۶۱۶، (تهذيب)، ۶۱۷، (ديومالا)،

۶۱۸، (ستري)، ۶۱۹، (ڇاپ، اثر)، ۶۳۱، ۶۶۱.

۶۶۳، ۶۶۴، (يونان)، ۶۶۷، (ترجمو بائيبل).

۶۶۸، (ٻوليون)، ۷۲۵، (دور)، ۷۲۶ (يهودي).

۷۴۳، ۷۵۶. (ديوتا).

يوناه (گيرو، امن جي علامت): ۲۶۹.

يوناه بن اميتائي: ڏسجي حضرت يونس عليه السلام. ۲۶۵.

يوناه جو ڪتاب: ۲۶۹.

يونى (پيدائش جي ديوي): ۱۴۲، ۱۵۹، ۱۶۲، ۴۹۶.

يوئغور (بادشاهيت): ۵۸۷.

يونائيڊ اسٽيٽس آف آمريڪا: ۶۵۲.

يهويوم بن حضرت سليمان ع: ۷۲۲.

يهوداه (ملڪ): ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۱۳، ۲۴۷، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۸۲.

۵۹۱، ۶۷۶، ۶۷۷، ۷۱۸، ۷۲۲ -

۷۲۷.

يهوداه بن حضرت يعقوب: ۲۸۱، ۶۸۲، ۶۸۴، ۷۲۸.

يهوداه (حواري): ۲۸۳، ۲۸۴.

يهودي (قوم، تاريخ) ۸۲، ۱۲۸، ۲۰۳، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۱۴.

۲۴۷ - ۲۵۴، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۵، ۲۶۶.

۲۱۷، ۲۷۶ - ۲۷۸، ۲۸۱، ۲۸۸، ۵۰۹.

۶۰۲، ۶۱۴، ۶۶۷، (اسرائيلي) ۷۱۷ - ۷۲۵.

۷۲۷، ۷۲۸، ۷۳۰، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۵، ۷۴۸.

يهوديت (مذهب): ۱۹۳، ۲۷۸، ۲۷۹، ۶۱۷، ۷۱۵، ۷۱۸.

۷۲۵، ۷۲۶، ۷۴۴.

يهودي فرقا: ۲۷۷، ۵۸۳، ۶۱۷، ۷۱۳.

يهوشفت (بادشاه بني): ۷۲۳.

يهوقيم بادشاه: ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۷۱.

يهو واہ نسي (قربان گاه): ۷۰۹.

يهو واہ يري (مقام): ۲۳۷.

يهويقيم، حضرت: ۲۷۱.

يهوياكين (بادشاه): ۲۰۵.

يئان چوانگ (چيني سياح): ۴۰۶.

ييترو (رعوايل) ڪاهن: ۶۹۹، ۷۰۹، ۷۱۸.

ييهو (اسرائيلي بادشاه): ۷۲۳.

ييهوشا (حضرت عيسيٰ جو امڪاني اصل نالو): ۲۷۶.

يپن ڪاٿو چين (پيم)، ڪڊفائيس: ۳۷۰.

يپناه امرا (سبائي بادشاه): ۷۴۲.

۲۹۱، ۲۹۸ - ۴۰۲، ۴۰۵ - ۴۰۷، ۴۰۹ -
 ۴۱۵، ۴۱۹ - ۴۲۳، ۴۲۵، ۴۲۷ - ۴۳۴،
 ۴۴۹ - ۴۵۲، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۸، ۴۷۷،
 ۴۸۰، ۴۸۲، ۴۹۳، ۵۰۰، ۵۰۴، ۵۰۷، ۵۰۸،
 ۵۱۳، ۵۲۳، ۵۳۶ - ۵۳۸، ۵۴۲، ۵۴۸،
 ۵۵۵، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۹۷ - ۵۹۹، ۶۰۲،
 ۶۰۸ - ۶۱۰، ۶۱۵، ۶۴۵، ۶۴۷، ۶۴۸،
 ۶۶۳.

سند - بلوچستان ساحلي علائقو (شاهراه، قبيلو) : ۲۹۸، ۲۹۹،
 ۳۰۷، ۳۴۵، ۳۶۰، ۳۶۶، ۳۷۴، ۳۹۱.

سند سویرا (بادشاهي) : ۲۴۷، ۴۶۸، ۵۰۲.

سندو (قبيلو) : ۲۴۷.

سندو (ملڪ) : ۴۰۹، ۴۵۵.

سندو - آريا تهذيب : ۳۹۸.

سندوماٿري : ۱۹ - ۲۱، ۱۲۷، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۴۸،
 ۱۵۴، ۱۵۹، ۱۶۱ - ۱۶۴، ۱۶۳، ۱۹۴،
 ۲۰۰، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۳۵، ۲۹۱، ۲۹۷، ۲۹۸،
 ۳۰۰، ۳۰۴ - ۳۰۷، ۳۰۹ - ۳۱۱، ۳۱۸ -
 ۳۲۰، ۳۲۳، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۱،
 ۳۳۳ - ۳۳۶، ۳۳۸، ۳۴۰ - ۳۴۹، ۳۵۷،
 ۳۶۳، ۳۶۶، ۳۶۸، ۳۷۰، ۳۷۲ - ۳۸۱،
 ۳۸۳، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۸، ۴۰۰،
 ۴۰۱، ۴۶۶، ۴۷۱، ۴۷۸ - ۴۸۰، ۴۹۰، ۴۹۳،
 ۴۹۶، ۵۰۶، ۵۱۲، ۵۴۴، ۵۵۰، ۵۵۵، ۵۷۱،
 ۵۸۶، ۵۹۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۶، ۶۱۹، ۶۳۲،
 ۶۶۹.

سندو ماٿري جي عظيم سڀيتا (تهذيب) : ۱۲۶، ۱۲۸، ۱۳۳،
 ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۲، ۱۷۵، ۲۰۸، ۲۹۷ -

حجاز جي بدوي قبيلن جو عام مزاج ٻن فطري اصولن تي ٻڌل هو: هڪ "مروء" معنيٰ مردانگي ۽ ٻيو "ارء" معنيٰ عزت نفس. "مروء" يعني مردانگي ۾ شامل ان جا ٽي "فروع" يا شاخون هيون: همت، وفاداري ۽ سخاوت. همت جو اندازو "غزوات" يا ڏاڙن جي تعداد مان لڳايو ويندو هو. وفاداري قبيلي ۽ شيخ سان وابسته هئي. سخاوت جو ثبوت مهمانن لاءِ اٺ ڪهي دعوت ڪرڻ مان ملندو هو. خاتمر طائي. جنهن غالبا سن 605ع ۾ وفات ڪئي. بدوي سخاوت جي علامت طور اڄ ڏينهن تائين دنيا ۾ مشهور آهي. ننڍپڻ ۾ پنهنجي پيءُ جا ٽي اٺ ڪهي وانهڙو ماڻهن کي ڪارايائين ۽ پڇيل گوشت انهن کي ڏئي ڇڏيائين جنهن تان ناراض ٿي سندس پيءُ کيس گهر مان ڪڍي ڇڏيو.

سائرس ڏوالقرنين جي مقبره تي ايلامي زبان ۾ هي عبارت نقش ٿيل آهي:

"اي انسان ! آءُ سائرس آهيان، جنهن پارسين جي شهنشاهيت جو بنياد وڌو ۽ جيڪو ايشيا جو بادشاهه هو. تنهنڪري منهنجي هن يادگار تي حسد نه ڪرا"

مهاتما گوتمه ٻڌ اسي ورهين جي ڄمار ۾ "ڪاشي نگر" جي مقام وٽ وفات ڪئي. سندس آخري الفاظ هن طرح محفوظ ڪيا ويا آهن: "جنن مان جڙيل سڀني شين جو فنا ٿيڻ لازمي آهي. اڀرماڊ (سرجوشي) سان پنهنجي چوٽڪاري جو حساب لڳايو."

دواميت جو فلسفو قديم ايراني، عبراني، هندو ۽ ٻڌ مذهبن ۾ شامل آهي. دواميت جا چار مرڪزي مٿا آهن:

(1) دنيا خدائي بنياد تي قائم آهي، جنهن ۾ خدا جي دائمي وجود جون ڪجهه اڻوڳاڻيون (اڻ پوريون) سڃاڻيون وجود ۾ اچن ٿيون، جنهن سان مادي ۽ انفرادي شعور جي هڪ گڏيل حيرت انگيز دنيا نظر اچي ٿي. ليڪن اصل دائمي خدائي بنياد جي هتي وڃڻ سان ان جو سمورو طلسمي وجود ختم ٿي ويندو ۽ اصل دائمي وجود ۾ ملي هڪ ٿي ويندو.

(2) انهيءَ خدائي دائمي وجود ۽ بنياد کي هڪ انسان نه صرف عقل، قياس ۽ استدلال جي ذريعي محسوس ڪري سگهي ٿو بلڪه وجدان، الهام ۽ خواب وسيلي پڻ هن کي انهيءَ جو ادراڪ (شعور) حاصل ٿئي ٿو.

(3) "انسان" مادي ۽ روح جو مرکب آهي. ٻاهران نظر ايندڙ هڪ صفاتي انسان آهي، جيڪو اندر ۾ هڪ دائمي روح آهي ۽ دائمي وجود، "خدا"، جو هڪ حصو آهي. "انسان" انهيءَ پنهنجي دائمي روح سان سڃاڻپ ۽ تعلق پيدا ڪري سگهي ٿو.

(4) دنيا جي زندگي جو فقط هڪ مقصد آهي، پنهنجي دائمي روح يا ذات جي ذريعي، اصل بنيادي دائمي وجود جي يڪتائيءَ جي ڄاڻ پيدا ڪرڻ.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻُگ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پُرنڌڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، گاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پَن The Reading Generation

پَننَ کي ڪليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇپائيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃين.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گُلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،
 جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -
 ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَن نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَن سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻڌر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل - **پَن** The Reading Generation